

પ્રસ્તાવના

“પાપકી વિનાયું માથું ! પ્રસ્તાવના વિનાની પોથી ! સાહિત્યના મંગલનામય આંગણે ઉપાડે માથે જવાય ?”-એક મિત્રે આવીને હજકો આપ્યો.

“પણ હાલનાં સ્ત્રીપુરુષો તો ઉપાડે માથે ફરે છેને ? પાપકી અને પ્રસ્તાવના તો જૂની પ્રજ્ઞાવિકાના પ્રતિકો !:-” મેં જવાબ આપ્યો.

“પણ સાહિત્યકારો ઉપાડે માથે ફરે તો *તેમનાં મગજ તપી જાય ! મમજ્યા ?”-મિત્ર બોલી ગયો.

“તો હું પ્રજ્ઞાલિકા લગ નહિ ફરું.” એમ કહીને મેં “લેખકના બે બોલ” કે બે હજાર બોલ લખી નાખ્યા નીચે પ્રમાણે ! પાઠક, વાંચી લેજો.

લેખકના બે બોલ !

સાચા સાહેબ ઉર્દે પુરુષોત્તમરાય સુંદરજી ગાલા જેવા એક મહા રાજ-પુરુષની વિસ્તૃત *જીવનકથાનો આ ગ્રંથ અમારે હાથે લખાઈ પ્રકટ થતા પાંચે છે, એ જોઈ અમને તો જે અસાધારણ સંતોષ તથા આનંદ થતો હશે તેનો અનુભવ તો અમેજ કરી શકીએ. તથાપિ તેવો જ સંતોષાનંદ અમારી આ સાહિત્યકૃતિના ધણુપ પાઠકોને થશેજ એમ અમારું માનવું થાય છે, અને તે અનેક દષ્ટિએ અરવાભાવિક પણ નથી.

અમારી સાત આઠ વર્ષની ઉમરથી તે છેક આ ચરિત્રનિરૂપનો દેહાંત થયો ત્યાં સુધી લગભગ પીસતાળીશ વર્ષો પર્વત અમે આ કથાપુરુષને જોયા જાણેલા છે, એના પરિચયમાં આવી એમના મનોભાવો સમજેલા છીએ અને એમને હાથે થતા ક્રમોથી પણ અમે સ્વતંત્ર માર્ગે મુજાત પણ થયેલા છીએ, એટલે જ આ ગ્રંથમાં તેમની મનઃસંદિ તથા કાર્યસંદિ આખીરું મંપુણું ચિત્ર આપવાને શક્ય તેટલો પ્રયાસ કરેલો છે.

આ કથાપુરુષની સંક્ષિપ્ત જીવનકથાઓ તો “ગુજરે અગ્રેસરો”, “મહાગ્નન મંડળ” આદિ અનેક ગુજરાતી ભાષામાં તથા કેટલાક અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલ મેં તો અપાયલી છે.

રાયજી માણેજી જેવા જન્મસિદ્ધ તપગ્રી, તેજગ્રી, ગજગ્રી, રાજ્યમગ્રી
ને માનવનિર્માણકારીની “ પ્રજુગમ્નિ ” થી જન્મગદ્યું મુગ્ધમાની માનવ
ધર્મવર્તુ રાજ્ય કેરુ નિયમબદ્ધ, કેરુ માનિમુખ્યમય અને કેરુ પ્રગતિશીલ
ખની જ્યા પામેયું હતું એ વાત તો, ગમદેખના હિમગ મગી ગયા પછી જે
કલિકાગ લખાશે તેનાથી જ તેના વાસ્તવિક રૂપમાં દેખાશે. ત્યાં સુધી તો
અમારા આ સેખને પણ ધામ્નાય જણ એક પ્રસરિત કે અત્યુન્નિયુક્ત અથવા
રૂપે ગણી લેવાના વખતમાં પડી જશે, એમ પણ અમે જાણીએ છીએ.

આ જીવનકથા પગ્ગે અને ખીલુ કાંઈ કહીએ તે પહેલાં અમારે
અમારા પક્ષની-અમારા પોતાના વાદના જયાવની-વાત કરી દેવી એ હાલ છે,
કે જેથી અમારી સામે, અમારા આ સેખનો કોઈ પાકક કેવળ એક તરફી કામ
અગાવીને અમારી વિરોધ તકેમતનામું કરમાવી અમારી તટસ્થતા રૂપી નિઃકન્યું
હરણ કરી ન શકે. પુરોહિતમરાયજી અમારા એક માનિયુક્ત શ્રેષ્ઠ તો ખરો જ;
તથાપિ એ પ્રકારના સંબંધ ઉપરાંત અમે તેમના કુદૃષ્ટ સાથે ધનર કોઈ પ્રકારનું
સગપણ ધરાવના નથી એ વાત અમારે પ્રથમ સ્પષ્ટ જણાવી દેવી જોઈએ. તેમ
વળી અમે જન્મગદ્ય રાજ્યની રૂપત તરીકે તેમના કોઈ લોકકલ્યાણકારક કામનો
લાભ લીધો હોય તે ઉપરાંત અમે તેમના કોઈ વિશિષ્ટ ઉપકાર તો આપેલા
પણ નથી. આમ હોઈને, સગપણ તથા ઉપકાર એ જે જે જાણ્યો મનુષ્યને પક્ષ-
પાતી બનાવનારે મહાદોષો છે તેનાથી અમે મુક્ત છીએ, અને તે પ્રમાણે
હોવાથી આ અંધમાં અમારાથી કરાવલ ચરિત્રચિત્રાલેખનમાં રતેહસબંધની
બાવનાના રંગો અધિક પુરાવા હશે એવી મિથ્યા કલ્પના અમારા આ સેખનો
કોઈ પણ પાકક નહિ કરે એવી આશા અમે રાખી રાખીએ છીએ.

મદબાએ અમારા સ્વ. પિતાશ્રી પુરોહિતમરાયજીથી બે ત્રણ વર્ષ મહોળ
હતા એટલે તેમને રાજ્યની નોકરીમાં પ્રવેશ કરવા સાર આ કથાપુરુષનો ઉપકાર
લેવો પડેલો નથી. અમારા પિતાશ્રીએ લગભગ પીસતાળીશ વર્ષો પર્વન્ત જન્મગદ્ય
રાજ્યની નોકરી કરી તેનો મહોળો બાગ રાજ્યના મહોળા મહોળા પરદેશીય
અધિકારીઓના-મુખ્યતઃ દીવાનોના-તાબામાં જવાબદાર રાજપુરુષ તરીકે ગણેલો,
એટલે અમને પણ એમના અનુભવ માનનો લાભ અમારી જાણ અવસ્યામાંથી
જ મળતો રહેલો હતો, અને તેમાં વળી અમને પોતાને સોરઠના સર્વદેશીય

દર્શિહાસનું જ્ઞાન મેળવવાની ધમરા ધણી રહેતી હતી, એટલે અમે જૂનાગઢ
 રાજ્યના પ્રાચીન-અર્વાચીન ઇતિહાસનું બને તેટલું ઉડું-જ્ઞાન મેળવવાને ઉઘમી
 રહેવા પશુ હતા. પુરૂષોત્તમરાયજીએ જૂનાગઢ રાજ્યનો ત્યાગ કરેલો તે સમયે
 અમારું વય એકવીસ વર્ષનું હતું, એટલે એ સમયે અને એ રાજદ્વારીય ફેરફારને
 પરિણામે જૂનાગઢની રંજભુમિ હાપર એક પછી એક દસ્યમણિકાઓની જે માળા
 ગુચાર્ધ ગયલી તે અમારા જોવામાં આવેલી અને તેને લીધે અમને તે સમયે
 ચત્રચિત્રના જેવી દમ્યપરંપરાનું સુદ્ધ અવલોકન કરવામાં બહુ રમ પશુ હતો.
 દેશીય રાજ્યના કાર્યભારીમંડળમા પરિક્રાંતિ થાય ત્યારે ત્યાંના લોકોની નમમાં
 અને વિશેષતઃ રાજ્યના નાનામહોટા નોકરોના માનમમાં કેવી કેવી વિકૃત્તિઓ
 થઈ આવે છે, તેનામા ગુપ્ત રહેલ ભાવો પાછળથી કેવા કેવા અનિદ્રાનિદ્ર
 રૂપમાં પ્રગટ થાય છે, એ બધું જોવા અને મમજવાની અમને દોર્ધ વખતે હીક
 હીક તક મળેલી હતી. વર્ગોથી-જનકોથી-અભિમાન ધનવી રહેલ નામર શાંતિ
 જેવો, આધુનિક વિદ્યારસંસ્કારવાળો સમાજ પશુ, જૂનાગઢમાં ઉપસ્થિત થઈ
 આવેલ રાજદ્વારીય પરિવર્તનનાં પરિણામોનું ચચાર્થ મુખ્ય આંકવામાં સુધ ખાધ
 બેઠેલો, એમ પશુ અમારા મમજવામાં આવેલું હતું; જુલાવામા પડી તેમાંના
 ધણાએ મહોટી મહોટી ભુલો કરવા માડેલી, અને એ ભુલોનાં ફલમાં ફોલો ધીમે
 ધીમે તેમને પોતાને, પોતાના શાંતિબધુઓને તેમજ રાજ્યને આપવા પડેલા
 પશુ છે ! અધિકાર લોકોઓ પોતાની અશક્તિથી અજ્ઞાન બની પુરૂષોત્તમરાયજીનું
 સ્થાન લેવાના પ્રયાગમાં પડી ગયલા હતા; કેટલાક ભવિષ્યમાં રહેતે રહેતે પોતાનો
 અબુલ્ય સાધી શકશે એવી કલ્પનાથી પુરૂષોત્તમરાયજીના ચચક અધ.પાતથી
 પોતાના મનને રંજિત કરી રહેલા હતા, અને બહુજ યોગને રાજ્યનું ભવિષ્ય
 અધકારમય દીસવા લાગેલું હતું ! પરંતુ વસ્તુતઃ રાયજી સાહેબે આપેલ રાજ-
 નામું એક અણુધાર્યા વજ્જપાતનાં પરિણામોના પરિણામો કેવાં કેવાં આવે તેમ
 હતા અને એ વજ્જપાતથી સોરડી નવાળીની સ્વદેશીયતાનો હેલ્યો સ્વાસ રાજ્ય
 દેહથી કેવી રીતે છુટો પડી જવાનો હતો; એ બધું ઘણાના લક્ષ્યમાં આવી
 શકેલું નહિ, આવી શકે એમ પશુ ન હતું; કારણ કે રાજદ્વારને લગતી ધણીય
 બાબતો કાંતો દબાયલી જ રહે છે અગર તો વિદ્યુત અને સંભ્રામક રૂપમાં
 બહાર આવતી હોય છે, અને તેમાં વળી સ્વાથી લોકોથી ચક્રાવાતી ગપેનો
 ઉમેરો થતો રહે છે એટલે પશુ વસ્તુસ્થિતિનું ચચાર્થ દર્શન અદુરદષ્ટિવાળાથી
 બાગ્યેજ થઈ શકે છે. અર્થાત્ પુરૂષોત્તમરાયજીએ આપેલ રાજનામાને પરિણામે
 કેવળ અર્થબુદ્ધિ-સ્વાર્થ સાધી લેવાની લોલુપતા-ઈચ્છનીય સ્પર્ધા નહિ પરંતુ

અનર્થકારિણી છપ્યા અને કેવળ તેજોદેવ: એ મર્વની નિરંકુશ હીવા જોવાનું
ધામ એ વખતનું અમારું જૂનાગઢ થઇ બેઠેલું હતું. દારોદરને પોતાના પેટમાં
મંગૂલીન કરી રાખનાર કાચકુપીમાંનો કાચગોલક નીચે પાડતાં દારોદર ઉભગધને
જોમ બહાર નીમરી પડે છે તેમ રાયજી સાહેબ રૂપી દારો ખરડી જતાં વર્ષોથી
પુરાઇ રહેલ રાગદોષના ઉભરાઓ એ ન્યુનાધિક પ્રમાણમાં આખાય નગર
જીવનને બીંજવી દીધેલું હતું.

જે અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિ નીરંખીને—અમજને—પુરુષોત્તમરાયજીએ રાજ્ય
સેવામાંથી મોક્ષ પામેલો તે પરિસ્થિતિ ઉભી કર્યાની જવાબદારી બહુ મહેંટા
પ્રમાણમાં તે સમયના નવાખ સાહેબ રસુલખાનજીના, યુવગજના, એ યુવરાજના
કર્મચારીઓના માથા ઉપર જ રહી શકે છે, અને નવાખ સાહેબ ખુદને
બાગે ઓછી આવે છે. પોતાના મહોટા કુંવર—પોતાના દુષ્પિત જીવનકાળમાં
પોતાના ઓળામાં ઉછરેલા એકના એક પુત્ર—તરફના વાત્સલ્યની અતિશયતાએ
એ સમજદાર પિતા નવાખ સાહેબને પોતાના પુત્રની ઇચ્છાને વશ થવું પડેલું
એટલે એ રાજકર્તાનો દોષ હતો; અને વળી બાલ્યબળ પશુ પોતાનું કામ કરી
રહેલ એ બાલ્યબળ એટલે બિટિશ રાજધારીય ખાતું. આ શાહજાદા શેરજમા-
ખાનજીની જીવન સરિતા અધોગતિ કરતી વહેતી જતી હતી અને છેવટે તે
દારોદર વાળી બની પશુ ગયલી. એ વાતના ખરા જાણકાર બ્રિટિશ સરકારના
રાજધારીય અમલદારો તથા રાજ્યના કાર્યભારીઓ હતા. એ છતાં એ બ્રિટિશ
અમલદારોએ એ શાહજાદાને સ્વેચ્છાચારી અધિકાધિક થવાને માટે અનુકુળતા
કરી આપેલી, અને રાયજી સાહેબના સેવામોક્ષ પછી બનેલ શાહજાદાનાસહચરો,
રાજ્યના હીવાનો વગેરે પૈકી કોઇએ એ શાહજાદાના સ્વછંદાચારને ખાળવાનો
ઉપાય કરેલો પશુ નહિ । કેમ ન કરેલો તેનો જવાબ તો અનેક દૃષ્ટિથી આપી
શકાય. રાયજી સાહેબ સેવા મુક્ત થયા પછી શાહજાદા નિરંકુશ બનેલ, ઉર્જામય
સુસજ્જમાન પાસવાનો તથા હજુરીયાઓએ હુમલો બની જઈને રાજ્યકાર્યભારીઓ
જેવા જોદ્ધાશ્રી ચલાવવાને મંડી પડેલા અને રાજ્ય જીવન આખું અસ્તવ્યસ્ત
થવા લાગેલું. સૌ પોતપોતાનું ધાર્યું કરી લેવાને પોતપોતાની જાળ પાયરવા
મહેલા હતા. આ બધી હકીકતનું શક્ય તેટલા પ્રમાણમાં અમે આ ગ્રંથના
હવે પછી છપાવવાના જીતરાઈમાં વર્ણન કરેલું છે.

રાયજી સાહેબની આ જીવનકથા અમે મુખ્યતઃ તેમના દેખાતા જીવનને
અનુલક્ષીને લખેલી છે એટલે કોઈ કાંઈ દૃષ્ટિને તે કદાચિત્ કેવળ એક પ્રશસિ

રૂપે પણ દેખાશે. એ છતાં અમે કહીએ છીએ કે, અમે તેમની કેટલીક ગૃહસ્થ તરીકેની જીવનકલાઓનું નિદર્શન નથી કરાવેલું એમ કામથી કહી શકાશે નહિ. મહાપુરુષો-મહાત્માઓ કે મહાજનો; એ તમામના દોષો ગોતવા બેસીએ તો એક પણ દોષ તેમનામાં ન દેખાય એવું કહી પણ ન બને. દેહ હોય ત્યાં છાયા હોય; કાયા હોય ત્યાં કાષ્ટાં પણ હોય; અને તે છતાં શરીરસૌન્દર્ય આપણાથી પ્રશસ્ત નથી થતું શું ? પુરુષોત્તમગાયક 'દેવ' હતા એવું મનાવવા અમે માગતા નથી. અમે તો કહીએ છીએ કે એઓ મનુષ્ય હતા, તથાપિ તેઓ એક મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ પણ હતા. આથી અધિક અમે કશું પણ કહેવાતું ધારું નથી સિદ્ધાન્ત પરત્વે તેઓ હંમેશાં રહ માનમવાળા હતા, એટલે કહેવાતી તથા સ્વાર્થભાષક બનતી વ્યવહારકુશળતાના આંધળા ઉપાસકો એમની એ દૃઢતાને એક પ્રગટનાં દોષ રૂપે ગણાવશે. પરંતુ વ્યવહાર કુશળતાનો અર્થ, જે 'સમાચરણીય સિદ્ધાંતોનો ભંગ કરીને પણ ઔદિક સ્વાર્થની સિદ્ધિ કરી લેવી' એવો થતો હોય તો, પુરુષોત્તમગાયકને આપણે દ્વિધિત આદર્શવાળા ગણવા પડે જ. પરંતુ આ દુનિયામાં સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે પરમાર્થ સિદ્ધિ ઉભેલી દેખાઈ છે, અને પાર્થિવ સુખસંપત્તિ સામે આધ્યાત્મિક વિભૂતિસુખને સ્થાન પણ અપાયલું છે. આપણે જોઈ જાણી શકીએ છીએ કે, માનવ ઇતિહાસ પાર્થિવસુખસંપત્તિ વાળાને મંભારતો પણ નથી, આધ્યાત્મિક વિભૂતિ હંમેશા ગવાતી રહે છે, અને તેથી જ મહાપુરુષોની ન્યુનતાઓ તરફ ન જોવાતાં તેમના સદ્ગુણોની પુજા થતી રહેલી છે. આ કથા અમે આવા આશયથી જ લખેલી છે.

આ જીવનકથામાં તથા તેને સગતી આ પ્રસ્તાવનામાં અમારા કોઈ પાઠકને કેટલુંક લખાણ નિર્યંક-અપ્રસ્તુત-અપ્રાસંગિક-અતિવિસ્તૃત-અર્થહીન જેવું અને 'ટાપસાં' જેવું પણ કદાચિત્ લાગશે. પરંતુ અમે જે હ્યે તે લખેલ છે તે હ્યે લખવાની અમને ટેવ પડેલી છે એટલે તે ક્ષમ્ય ગણવા અમે વિનંતિ કરી લઈએ છીએ. લેખક માત્રને પોતાના વિચારો દર્શાવવા માટે અવકાશ પ્રમાણેની આવશ્યકતા રહે છે જ, એટલે આ કથાપુરુષનો રાજનીતિ અને સ્વભાવસંપત્તિનું યથાર્થદર્શન કરાવવાના હેતુથી અમે જ્યાં ત્યાં વિસ્તૃત વિવેચના કરીને તે પરત્વે અધિક પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયાસ કરેલો પણ છે.

આ જીવનકથામાં 'નાગરો'ને સગતી કેટલીક જાળતોનો જાતેય અમારે વિસ્તૃત પુર્વક કરવો પડેલો છે, અને તેથી તે અમારો કથાભાગ, હાલના કેટલાક પાઠકને કે વિવેચકને અપ્રિય પણ લાગશે. પરંતુ અમારે સ્પષ્ટતા કરવા

ખાતર લખયું જોઈએ કે, કાઠિયાવાડનો છેલ્લો બસો વર્ષનો ઇતિહાસ વસ્તુતઃ
 અને મુખ્યતઃ નાગરોની મુત્સદીગીરી તથા સિપાહીગીરીનો ઇતિહાસ છે, અને
 એ એમની મુત્સદીગીરી તથા સિપાહીગીરી; એ એના પ્રાણ રૂપ જની રહેલ
 એમની સર્વ કુશિષ્ઠિએ અવ્યવસ્થામાંથી વ્યવસ્થાને, અસ્થિતામાંથી મહત્તાને,
 અસાંતિમાંથી શાંતિને, પરતંત્રતામાંથી સ્વતંત્રતાને, પરદેશીય આદમાંથી સ્વદેશીય
 સ્વાધીનતાને જન્મ આપી સ્વદેશસેવા કરી જનારેલી પણુ છે. અદ્વૈત-નિહાસ
 કાર એ તેના બીજા આરોપો નાગર મુત્સદીઓ સામે કરે, તોપણ જે સત્ય છે
 તે સત્યજ રહેવાયું કાઠિયાવાડના રાજધારીય ઇતિહાસને જે ભાગમાં વહેંચી
 શકાશે;-(૧)નાગર મુત્સદીઓથી અંદુશિન રાજત્વનો ઇતિહાસ અને (૨) બ્રિટિશ
 સરકારના આગમન પછીથી રાજકર્તાઓને તેમના તરફથી અપાતા રહેલ
 જોષને પરિણામે ધામેધીમે હયાતીમાં આવેલ નિરંકુશ રાજત્વનો ઇતિહાસ. આ
 બે પ્રકારના ઇતિહાસની તુલનાત્મક સમીક્ષા આપણને એ ઉભય પ્રકારના ઇતિ-
 હાસની હકીકત વચ્ચે રહેલ ફરક સ્પષ્ટ બતાવી આપશે. ઈ. સ. ૧૯૪૭-
 ૪૮ની સાલથી કાઠિયાવાડનાં રાજસ્થાનોને જે પ્રકારની પરિક્રાંતિને અધીન થયું
 પડેલું છે તે પૂર્વોક્ત બે પ્રકારના ભાગમાંના બીજા ભાગના ઇતિહાસથી
 સમજાવા વિના રહેશે નહિ. ઇ. સ. ૧૯૧૭માં, નરેન્દ્રમંડળની સ્થાપના કર્યા
 પહેલાં તે વિષય પરત્વે વિચારણા કરવાને જે પ્રાથમિક મહા નામ્બર કમિટી-
 નરેશની અધ્યક્ષતા નીચે મુખ્યમાં મળેલી તેમાં જે ગવર્નમેંટ એ ના. કમિટી-
 નરેશ કહેલી હતી અને સ્વ. કલ્યાણરાય બક્ષીને કહી સંબંધાવેલું કે,
 "Mr. Kalianrai! Those days are gone when you minis-
 -ters used to keep the 'rulers in the back ground",
 (તમે કાર્યભારીઓ રાજકર્તાઓને પાછલા ભાગમાં રાખી રહેતા તે વખત હવે
 ગયા, સ. કલ્યાણરાય !)" એ ગવર્નમેંટએ કેવું પરિણામ આજે આવી પડેલું
 છે તે હરકેષ્ઠ ઇતિહાસકારની દષ્ટિ બહાર રહી શકશે નહિ. મતઘણ કે સભ્યની
 સ્વતંત્ર, રાજકર્તા અને સર્વોપરિ બ્રિટિશ સરકાર; એ ત્રણ વચ્ચે રહી એ ત્રણેની
 બીંસ બેંગવવાયું કયુવ રાખીને પંચ-નાગર મુત્સદીગીરીએ દેશકાસોચિત સિપા-
 હીગીરીએ નિર્ભયતાપુર્વક રાજસ્થાનોની જે સેવા કરી છે તેના એક દષ્ટાંત રૂપે
 આ ઇવનકથા ઉપક્રમક શબ્દ પડશે. અમે પોતે નાગર છીએ એટલે અમે આવી
 ગવર્નમેંટ કરીએ છીએ એવો પુર્વેગ્રહ અમારી સામે રાખી આ કથાની
 ઉપેક્ષા કોઈ વિચારશીલ પાઠક નહિ કરે એવી આશા અમે, પ્રવર્તતા શાંતિ-
 બેઝનક જમાનામાં રાખીએ તો તે અનુચિત ગણાશે નહિ.

આ કથા લખવામાં અમે અનેક સાધનોની ઉપયોગ કરેલો છે જેને લગતી વિસ્તૃત હકીકત અત્ર આપવાની જરૂર નથી. આ જીવનચરિત્રચિત્રનું પથાર્ય લેખન કરવામાં અમે અમારા પોતાના સ્મૃતિસંચય તેમજ અનુભવ જ્ઞાનનો ધણો ઉપયોગ કરેલો છે. આજે અમે એટલું પણ, સંક્ષેપમાં, ઉધાકું કહી દઈએ છીએ કે, પુરૂષોત્તમરાયજીને સમજાવામાં તેમજ તેમને રાજ્ય તરફથી કરાતા રહેલ ધોર અન્યાયની ઉપેક્ષા કરવામાં જે ભુલ જે લોકો કરી રહેલા હતા તે ભૂલ તે સમયના જૂનાગઢના પરંતુ વિવિધ શાંતિગતિના જીવાન હોતા નાગરિકો બરાબર સમજી ગયલા હતા અને એ પૈકી ધણાએ આ કથાપુરૂષને યથાશક્તિ મદદગાર થવાનો પ્રયાસ કરનારા પૈકી અમે પણ એક હતા, અને તેથી અમે ધણીવણી વાતો ખૂણેખાંચરેથી પણ જાણી રાહેલા હતા. એ સર્વનો અમે આ કથા લખવામાં ઉપયોગ કરેલો છે. તે ઉપરાંત પુરૂષોત્તમરાયજીના ધરમાં જે બહુવિધ કાગળો સંગ્રહીત થયલા છે તેમનો ઉપયોગ કરવાની અનુકૂળતા એમના પુત્રોએ અમને કરી આપેલી છે, અને તે જાણ અમે તેમના ઋણી પણ છીએ. આ જીવનકથામાં અમે જે બધું લખેલું છે તે સાધાર છે, પ્રતિપાદિત ઘઈ શકે તેનું છે, અને તે જાણ અમે જવાબદાર પણ છીએ. અમારા આ અંધના પાઠકને આ અંધમાંની જે કોઈ હકીકત ખોટી લાગે તેણે તે હકીકત ખોટી છે એવું માની બેસી એ સંબંધે અવળો અભિપ્રાય ફેલાવવાના પ્રયાસમાં ન પડતાં, મેલને આવી અમોને પગાર આપવાની કૃપા કરવી, એવી એવાને અમારી વિનંતિ છે.

તેપોલીઅન ખોનાપાર્ટની જીવનકથા આલેખવામાં જે પ્રકાશની યોજના એજન્ટ સાહેબે રાખેલી છે તેને સાવ અનુસરતી તો નહિ, તથાપિ તેના જેવી યોજના અમે અમારા આદર્શ રૂપે ધરેલી છે, અને તેથી અતિવિસ્તારના દોષને અમે પાત્ર પણ થયા છીએ એ વાતનું પણ અમને જ્ઞાન છે. છતાં આ જીવન કથા, એક બીજાથી સ્વતંત્ર હોવાનો દાવો રાખનાર બહુ સંખ્ય રાજસ્થાનોવાળા સૌરાષ્ટ્રના દેહને સ્પર્શતિ હોઈ અમે તેને તે કાળના ઇતિહાસની ગરજ સારે એવા પ્રકારે લખવાનું થોડું ધારેલું છે, એટલે પણ અમારો આ અંધ, ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ અનુપકારક નહિ ગણાય એવી શ્રદ્ધા અમે રાખી શકીએ.

દેશીય રાજ્યોના રાજકર્તાઓ પોતાનો સ્વતંત્ર ગતિથી અગર તો પ્રિયથિ સરકારની પ્રેરણાથી દોરાધને, પોતાનાં રાજ્યોને લગતી બધી જવાબદારી પોતાને

માથે લેવાને મેદાન પડેલા કે નહિ, એ પ્રશ્નને બાબુ ઉપર રાખીએ, તોપણ આં જીવનકથામાંની કેટલીક હકીકતથી એવું તો જોઈએ શક્યું જ કે, રાજકર્તા સત્ય શું છે તે પોતાના મનમાં ન સમજતા એમ તો નહિ જ. જે અનેક રાજકર્તાઓએ પુરોષોત્તમરાયજી બણી શુભ લાગણી બતાવી તેમને આર્થિક તેમજ દ્વિતર પ્રકારે માહાત્મ્ય આપેલ છે તે હકીકત જ એ રાજકર્તાઓની ખરી સ્થિતિ આપણને બતાવી આપે છે.

કાઠિયાવાડ હવે તો પુનઃ 'સૌરાષ્ટ્ર' નામાભિધાનને પામેલો છે; અને નવો રાજદ્વારીય પરિવેષ ધારણ કરેલો છે; એટલે હવે પછીના સમયનો નેદતિહાસ લખાશે તે જૂઠાજ રૂપરંગનો હશે, એ છતાં અમે, આ નૂતન "સૌરાષ્ટ્ર"ની રચના થઈ તે પહેલાના 'કાઠિયાવાડનાં' રાજસ્થાનોના કહેવાતી જુની મતિના કાર્યભારીઓ એ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરીને, બ્રિટિશ સરકારની સર્વોપરિતાની સ્થાપના થયા પછી, જે પ્રકારે એકતા કરીને 'સંયુક્ત કાઠિયાવાડ'ને જન્માવવા માટે કાઠિયાવાડના બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટની અનિવાર્ય અધ્યક્ષતા સ્વીકારીને "કારભારીઓની સભા" એ નામથી ઝોળખાયેલી જે એક મહત્ત્વપૂર્ણ મંસ્થાને સ્થિર કરેલી હતી તેને આપણે આપણા હાલના નૂતન 'સૌરાષ્ટ્ર' સરકારના શાસનતંત્રના આદ્ય ગર્ભ રૂપે ગણવી પડશે જ, એમ કહ્યા વિના અમે રહી શકતા નથી. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે 'કારભારીઓની સભાના' અધ્યક્ષ પરદેશીય અંગ્રેજ રાજ્યાધિકારી હોય તેને બદલે હાલના કાર્યભારી મંડળની અધ્યક્ષતા આપણા સ્વદેશીય રાજકર્તાને પ્રાપ્ત થયેલી છે, અને વળી "કારભારીઓની સભાનું" કાર્યક્ષેત્ર કે જે સંકુચિત અગર સંમર્યાદ હતું તેને બદલે આ નૂતન વ્યવસ્થાથી કાર્યભારી મંડળનું કાર્યક્ષેત્ર અખિલ સૌરાષ્ટ્રમાંના બધા સંસ્થાનો પરત્વે વિસ્તૃત બની સર્વશાહી બની ગયું છે.

આ મંથ લખવામાં અમારા સ્વગરંથ ફોઇઆઇ બાઇ, વિદ્વાન ધર્મ શાસ્ત્રી સાક્ષર લેખક મુરબ્બી મોતીલાલ રવિશંકર ધોડા, બી.એ.એલ.એલ.બી. તેમજ અમારા એક સહૃદય મિત્ર સ્વગરંથ પાંલાબાઇ જીર્ડે મહારાંકર જયશંકર અવાશિયા બી.એમ., બેરિસ્ટર-એટ-લોઃ એમ આ બિભત્ત શ્રદ્ધસ્ત્રોએ સહાનુભૂતિ પુર્વક જે સાહાય્ય આપેલ છે તે બદલ અમે તેમના ખણી છીએ.

યથામતિ લખાયેલ આ મંથની અપૂર્ણતાઓની ઉપેક્ષા કરી અમારા આ લેખને જે ગુજરાતી રાજદ્વારીય વાઙમયમાં નાનું સુનું સ્થાન પણ પ્રાપ્ત

યશે તો, અમે અમાગ આ પ્રયાસને સફળ થયેલો ગણીશું. આ અંધની પૂરક કયા રૂપે જો સ્વ. બક્ષી કલ્યાણગય જોડાભાઈના જીવનક્રાંતિનો અંધ વાંચી લેવામાં આવે તો, આ અંધમાંની હકીકતને ન્યૂનાધિક સમર્થન મળી શકશે. અલભ,

બનસદન, શાંતિકુંજ, મુ. ધારી

તા. ૨૦-૧૧-૪૮

મુળ લખ્યા તારીખ ૨૫-૩-૪૬ સોમવાર

જ. પુ. જોષીપુરા

રાયજી સાહેબ જીવન ચરિત્ર પ્રકાશન સમિતિનું નિવેદન

સ્વ. પુરુષોત્તમરાય ઝાલા ઉર્ફે રાયજી સાહેબનું જીવન ચરિત્ર શ્રીકૃત જયમુખરાય પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા, એમ. એ. એ સ્વેચ્છાથી લખી ઇ. સ. ૧૯૪૮માં પૂર્ણ કરેલ; પરંતુ આ પુસ્તક ઘણું વિસ્તારથી લખેલ હોય એકાદ વ્યક્તિ પોતાને ખર્ચે જાપાવી શકે તેમ ન હોવાથી તેને જાપવાની પ્રવૃત્તિ કરવા “ શ્રી જુનાગઢ નાગર નિરાશ્રિત ફંડના ” ઉપપ્રમુખ શ્રી. સુસ્તરાય અંબાઈદાસ વસાવકને સોંપેલ. રાયજી સાહેબના સમકાલીન ત્રણ ચાર ગ્રંથસ્થોએ આ પુસ્તક વાંચેલ અને તે સર્વને તે પુસ્તક રાયજી સાહેબનું રોમાંચક જીવન વૃત્તાંત હોવા બિપરોંત જુનાગઢના જીલવાતા જતા વાસ્તવિક ઇતિહાસને તદ્દન વિસ્મૃતિ વશ ન થઈ જવા દેવાના હિસાબી લખાવક હોય એમ જણાયેલ. આમ હોઈને, હવે બ્યારે જુનાગઢ રાજ્યનું સૌરાષ્ટ્રમાં વિલીનીકરણ થયું છે ત્યારે તો બિપરોંત પુસ્તક પ્રકટ કરવાનું ઐતિહાસીક દષ્ટીએ પણ અગત્યનું જણાતાં, તે જાખત પ્રવૃત્તિ કરવા “ શ્રી. જુનાગઢ નાગર નિરાશ્રિત ફંડ ” ના આશ્રય નીચે એક સભા તા. ૧૮-૧૨-૪૯ને, રોજ ભસ્વામાં આવેલ અને આ સભામાં હાજર રહેલ ગ્રંથસ્થોમાંથી નીચે જણાવેલ સભ્યોની ‘રાયજી સાહેબ જીવન ચરિત્ર પ્રકાશન સમિતિ’ નીમવામાં આવી:-

પ્રમુખ

રા. બ. જશવંતરાય દુલેરાય રાણા બી. એ. એલ. એલ. બી.

ઉપપ્રમુખ

રા. બ. ડા. નૃસિંહરાય બાપુભાઈ બી. એમ. એમ. [નિવૃત્ત]

સેક્રેટરી અને ટ્રેઝરર

શ્રી ઉદરંગલાલ સાકરલાલ જુચ બી. એ.

સભ્યો

શ્રી રાજેન્દ્રલાલ રૂદરજી રાણા બી. એ. એલ. એલ. બી.

” કરણલાલ ચંદુલાલ વેઘ બી. એ. એલ. એલ. બી.

” માધવજી જીવાભાઈ પઢીઆર બી. એ.

” જીવાભાઈ મહારાંકર જુચ

” જીવાભાઈ દુર્ગારાંકર દિવાન

” જુજીવંતરાય દુર્ગામિસાદ ખારોડ

” જીતેન્દ્રમિસાદ રામમિસાદ જુચ

ઉપરોક્ત સમિતિની તા. ૨૦-૧૨-૪૯ની બેઠકમાં કેટલીક પ્રાથમિક ચર્ચા પછી નીચે મૂજબ ઠરાવ સર્વાનુમતે કરવામાં આવ્યો:-

“ રા. રા. જયમુખરાય પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા એમ. એ. નું લખેલ રાયજી સાહેબનું જીવન ચરિત્ર રાજકીય અને ઐતિહાસીક દૃષ્ટિએ ધણું રસપ્રદ અને અગત્યનું હોઈને તેની જાણમાં એકથી ૫૦૦ નકલ છપાવવી, અને તેને ખર્ચ જે આશરે રૂપીઆ ત્રણ હજારથી પાંત્રસો થવા સંભવ છે તેટલી રકમ રૂ. ૨૫ અથવા તેથી વધુ રકમ ભરી શકે તેવા તેમના સ્નેહી સંબંધી અને પ્રશંસકો પાસેથી જક્ષીત રૂપે મેળવવી. નાણું એકત્ર થાય તે સેક્રેટરી રા. રા. ઉદરંગલાલને નામે પોસ્ટલ સેવીંગ બેંક અથવા બેંક ઓફ ઇન્ડિયાના ચાલુ ખાતામાં રાખવાં અને રૂ. ૨૦૦૦ જેટલી રકમ જમા થાય ત્યારે તે પુસ્તક છપાવવાની શરૂઆત કરવી. ”

૨. ઉપરના ઠરાવ પ્રમાણે સેક્રટરી તરફથી નાણાં ભરાવવાની પ્રતિ શરૂ થઈ અને છ માસની અંદર આશરે રૂ. ૨૭૦૦ એકત્ર થતાં તે પુસ્તક જુનાગઢના “બજરંગ પ્રેસમાં” છપાવવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું, અને લગભગ પોણા ભાગનું (૭૦૦ પાનાં) છપાઈ પણ ગયેલ; પરંતુ ખેડ સાથે જણાવવાનું કે, સ્વ. રાયજી સાહેબનાં ઉત્તર જીવનમાં જેમ જનતાં આવેલ છે તેમ તેમના જીવન ચરિત્ર છપાવવા પરત્વે પણ વિધિની વક્રતાએ તેનો ભાવ બજવેલ. તા. ૧૭-૫-૧૧ની રાત્રે “બજરંગ પ્રેસમાં” અચાનક આગ લાગનાં જીવન ચરિત્રના છપાવવા ભાગની બધી પ્રતો ભસ્મીભુત થઈ ગઈ અને છપવાના કામ પેટે પ્રેસને રૂ. ૧૧૦૦ અગાડવી આવેલ તે પૈકી રૂ. ૧૦૦૦ની ફંડને ખોટ ગઈ ફંડમાં આશરે રૂ. ૧૭૦૦ બચત રહેલ તેમાંથી, અને પુસ્તકના વેંચાણમાંથી જે જીવન રકમ ઉત્પન્ન થાય તેમાંથી, આખું જીવન ચરિત્ર છપાવવાનું બની શકે તેમ ન હોવાથી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે, ઉપરોક્ત જીવનકથા જે ભાગમાં (પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ) છપાવવી અને હાલ પૂર્વાર્ધની ૨૦૦ નકલ છપાવવી. “ગયજી સાહેબ જીવન ચરિત્ર પ્રકાશન ફંડ” હજી ખુલ્લું રાખવામાં આવેલ છે. જીવન ચરિત્રનો પૂર્વાર્ધ વાંચીને સ્વ. રાયજી સાહેબના કોઈ હયાત સંબંધી અથવા પ્રશંસક ઉપર જણાવેલ ફંડને નાણાં ભરી મહાય કરશે તો આ કથાનો ઉત્તરાર્ધ (પ્રકરણ ૧૧ થી ૨૨ પાના આશરે ૪૫૦) જે કંઈક વિશેષ રોમાંચક બોધપ્રદ અને કષ્ટ પ્રસંગોથી ભરપૂર છે તે છપાવવા અમારી સમિતિ આશા રાખે છે. અત્યાર સુધી આ પુસ્તક છપાવવામાં જે જે અહસ્યોએ નાણાંની સહાય આપી છે તેનો અમારી સમિતિ આભાર માને છે.

(૩) આ પ્રકાશન ફંડમાં નાણાં ભરાવવા તથા પુસ્તક છપાવવાને લગતા તમામ કામમાં સમિતિના સેક્રટરી રા. ઉજ્જરંગલાલે સાથે પરિશ્રમ લીધેલ છે, છતાં પણ, તેમની આંખે ઝાંખ આવતી હોવાથી પ્રુફ વાંચવામાં કંઈક સુદૃષ્ટ દોષો રહી ગયા હશે જે વાંચકજન નભાવી લેશે એવી આશા છે.

માંગનાથ સ્ટ્રીટ

જુનાગઢ

તા. ૩૧-૫-૫૨

જશવંતરાય દુલેરાય રાણા

પ્રમુખ-રા. જી. ચ. પ્રકાશન સમિતિ.

ॐ

“ અર્પણ-પત્રિકા ”

જે અનેક હિંદુ-મુસલમાન ગુણુદ શાસ્ત્રત્રિઓએ તેમજ
જાવંશીઓએ તથા સ્વદેશીય અને પરદેશીય લોકમાન્ય નરજીઓએ અને ઈતર
ગુણુપૂજકોએ સદ્ભાવ, સન્માન તથા સ્પષ્ટાવ્યથી

આ મંત્રીશ્વર

રાયજી સાહેબ

હૈં

પુરૂષોત્તમરાય સુંદરજી ખાલાની

અનન્ય રાજ્યભક્તિ, રાજ્યસેવા તથા આરિત્રસંપત્તિથી

પ્રસન્ન રહીને

તેમના રાજદારીય પતનકાળના સંકટગ્રસ્ત ઉત્તરજીવનને

પૂર્વવત્ સંસ્મરણીય શોભાગુક્ત

રાખી બતાવેલ છે

તેમને, તેઓ સર્વના લેવા પુણ્યકર્મોના

ચિરસ્મરણાર્થ

આ કીર્તિકથા સાનંદ અર્પણ કરતાં કૃતકૃત્ય થાય છે.

લેખક

જ. પુ. જોષીપુરા

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૦	આમુખ	...૧
૧	ઘાઘી રાજકુલ અને જ્ઞાલા નાગર કુલ	...૯
૨	(૧) જુનાગઢ રાજ્યનું ઘાઘીકુલ અને નાગરો	...૨૫
	(૨) અંગ્રેજ સરકાર અને નાગરો	...૪૪
૩	રાયજી સાહેબના સીધા પૂર્વજો	...૫૯
૪	પુરુષોત્તમરાયજીની જીવનકથા	...૭૧-૧૭૮
	(૧) તેમનું જન્મ	...
	(૨) વિધાર્થી તેમજ અનુભવાર્થી પુરુષોત્તમરાય...	...
	(૩) કુટુંબ કાર્યભારી પુરુષોત્તમરાય	...
	(૪) પુરુષોત્તમરાયજીનો શૃદ્ધસ્થાશ્રમ	...
	(૫) પુરુષોત્તમરાયજીનાં બાલક્રેના, લમ પ્રમંજો	...
	(૬) પુરુષોત્તમરાયજીનું સ્વકીય જીવન	...
	(૭) પૂત્રવિનેના પુરુષોત્તમરાયજી	...
	(૮) પુરુષોત્તમરાયજી પોતાની દિનચર્યા	...
	(૯) રાયજી સાહેબની પ્રાસંગિક ચર્ચા	...
	(૧૦) પુરુષોત્તમરાયજીની વિનોદશીલતા	...
	(૧૧) પુરુષોત્તમરાયે કરેલ યાત્રાસેવા	...

૫ પુરુષોત્તમરાયજીનો રાજ્ય સેવા પ્રવેશ અને તેમનો
ક્રમિક ભાગ્યોદય ...૧૭૮-૨૧૦
પુરુષોત્તમરાયજીની નોકરીની નવાવ સાહેબો
તરફથી થયેલ કદર ...

૬ રાયજીસાહેબનાં રાજ્યકાર્યો:— ...૨૧૦-૩૯૯

૬. (૧) શાંતિ સમાધાન સાધક કાર્યો ...

(ક) મહેસુલ ધનરે અપાતી બંધ કરી
ભાગ્યશાહનું તેમજ અલ્પ પ્રમાણમાં
વીધોદીનું ધોરણ દાખલ કર્યું...

(ઘ) જમાદારી-સીમંદી-પદ્ધતિની
લશકરી યોજનાનો અંત ...

(ગ) ઓગણચાળીશ ગામો પોતાના હોવા
બદલ ગોંડળ રાજ્યે કરેલ દાવામાં
મેળવેલ હતો ...

(ઘ) મોણપરીના જૈતાવાળાએ કરેલ
દાવાનું સમાધાન ....

(ઙ) સીમાડાઓની ચોખવટ અને તેથી
કરી રાજ્યને કરી આપેલ મહોદેઃલાભ ...

(ચ) માળીયાના દાદી લોકો સાથે સમાધાન ...
અને રાવજી સાહેબનું અણુનમણું ...

(છ) ખડીયાના ખાનગીએ રાજ્ય સામે ...
એજ સીમાં નોંધાવેલ એકાવન દાવાનું ...
સમાધાન ...

(જ) જૂનાગઢના અલ્પદારી દેશાધીના ...
દાવાઓનું સમાધાન. ...

(ક) મોખડાના સૈયદો તથા બયોચોએ ..
કરેલ દાવાઓનો ધરમેળે નિકાલ ...

(ટ) રાણપુર તાલુકો જોગવતા બાયાતો
સાથે સમાધાન ...

(ઠ) મહિરાના પહાણો સાથે મમાધાન ...

(ડ) બહારખયા-નિર્ણાયક ખાતું અને તેના
કામમાં આ કથાવીરે આપેલ મોટો ફાળો

(ઢ) ગિરિજાગલનો વિકાસ .

(ણ) મકતણી ફકીર મહમદનું બહારવટું અને
તેનો ફેજ. ....
બહારવટાનો અંત આપ્યા બદલ રામજી
સાહેબને મળેલ પ્રજામાન. ...

(ત) પ્રભાસ-પાટણમાં હિંદુ-મુસલમાનનું હુલ્લુક
અને તે અંગે હન્સાદ અને અતે
સમાધાન ....

(૨) રાજકિત સાધક પ્રસંગો—

કથાભાગના વિષયનો સ્કેટ ...

(ક) માંગરોળ તાલુકા સાથે તકરાર અને તે
પરતે પુરુષોત્તમરાયજીની મનીષા. ...

(લ) નવાબ સાહેબ બહાદુરખાનજીનું અવસાન
અને બ્રિટિશ સરકારની સંમતિ મેળવ્યા
વિના સ્વયંખાનજીનો રાજ્યાભિષેક....

(મ) પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્માની દીવાનગીરી,
તેમણે કરેલી ખટપટ અને તેમનો
સેવાગોષ્ઠ ...

(ઘ) ગજકુટુંબ આદિનો વધ કરવા માટે
એક્ષખાનજીએ રમેલ કપટપ્રવંધ ....

(ઙ) પુરુષોત્તમરાયજી અને હપનિયો દુઃકાળ....

(૩) પ્રજોત્કર્ષક કાર્યો—

પૂર્વપીડીકા ....

(ક) ન્યાયતંત્ર અને મુદ્દતી વહીવટી તંત્રની
પરસ્પર સ્વતંત્રતા ... ..

(ઘ) બદોબસ્તી-પોલીસ-ખાતાની નષ્ટ ...
થયેલ પ્રતિદ્વાની પ્રતિ સ્થાપના ...

(ગ) કેળવણીનો વિકાસ, તેમાં નૂતનતાનો ...
સંભાર અને ગુર્જર વાકમયનેહ-તેજન ...

(ઘ) સુંદર અને પૌદ્ધ બાંધકામો ...

(ઙ) હવાખાતું અને તેનો વિકાસ ...

(ચ) સુધારાખાતું અગર સુધારાધ ...

(છ) ખાદ્ય પદાર્થોનો કોઠાર તથા ધાસ
બળનણુના વાકાઓ ... ..

(જ) ટંકશાળ, ખાસ દુકાન અને
ગમદારખાતું .... ..

(ઝ) ટપાલખાતું, મોઢણીખાતું અને
ધરબેણીખાતું ... ..

(ટ) આ પ્રકરણનો ઉપસંહાર , ...

૭ રાયજી સાહેવનો 'કારમાર' અને શાસનપ્રવંધ...૩૯૯-૪૭૬

(૧) પ્રસ્તાવના:-હરિદાસભાઈ દીવાનપરે ....

(૨) શાસન પ્રતિબંધની રૂપરેખા:- ....

(ક) ચલકર્તા નવાળ સ્થાને
અને તેમનો કાર્યપ્રદેશ ....

(ઘ) મંત્રિસભા અને કાર્યવાહી મંડળ^૧ ....

(ગ) વહીવટી બહાકદ્દીનબાદ અને 'દરબાર' ....

(ઘ) દીવાન-દફતર અને નાવળ દીવાન ....

(ઙ) મુલકીખાતું. ....

(ચ) ન્યાયતંત્ર. ....

(છ) બદોખતી-પોલીસ-ખાતું. ....

(જ) પ્રકીર્ણ ખાતાઓ. ....

(૩) શાસનપ્રતિબંધના લક્ષણો —

(૧) અનુપકરક આદેશનો અભાવ ....

(૨) ચલકર્તા નોકરીની શક્તિઓ વચ્ચે
મહોદ્દા નેતૃત્વનો અભાવ ....

(૩) વર્ષાશન અને પરવશી. ....

(૪) ચલકર્તાના પ્રતિબંધનો પ્રાધાન્ય ....

(૫) શાસનકર્તાને લોકબાબામાંથી થતાં મોડાં ....

(૬) કેન્દ્રાધિકારી ચલકર્તાના પદવિ અંગે
અધિકાર-વિભાગ-કલ્પના ....

(૭) આયુષ્ય-કલ્પના કે અંગે પત્ર
બંધે ....

(૮) રાજ્યપ્રોધ અને તેનો દિમાળ ...
રખાવનારી અદ્વાણી વ્યવસ્થા ...

(૯) આધાનન સ્તભો—

- (૧) વઝીર બહાઉદ્દીનખાન ...
- (૨) હરિદાસ વિહારીદાસ દેશાઈ ...
- (૩) યુનીલાલ મારાખાન હઝરત .
- (૪) મન મુખરામ સુપરામ ત્રિપારી ...
- (૫) જાલવરાય હરિશંકર વસાવડા .
- (૬) યુનાબદાસ લાલદાસ નાણાવડી ...
- (૭) કલ્યાણરાય જ્ઞાનદાસ બક્ષી
- (૮) જૂષતરાય ત્રિકમજી ત્રેધ્યુવ
- (૯) મગનલાલ સુદરજી કીકાણી

૮ રાજગી સાહેબની રાજનીતિનાં મુખ્ય લક્ષણો
તથા રાજ્ય શાસન તંત્રમાં તેમનું સ્થાન:- ...૪૭૬-૫૦૮

પૂર્વકથન

(ક) રાજનીતિનાં મુખ્ય લક્ષણો ...

(જ) શાસન તંત્રમાં પ્રશ્નોત્તમરાયજીનું સ્થાન ..

૯ ફેટલાક વિશેષ પ્રસંગો ...૫૦૮-૫૧૮

૧૦ રાજગી સાહેબનો રાજ્ય સેવા મોક્ષ ...૫૧૮-૫૫૭

ઉત્તરાર્ધ

૧૧ પુરુષોત્તમરાયજી પછીનું જૂનાગઢ, અને તેમના
ઉપર થતા રહેલ પ્રહારો. ...

૧૨ મીરજાં અગાસઝલી વેગની દીવાંનગીરી;
પુરુષોત્તમરાયજી ઉપર દોષારોપણ. ...

(૧) રાયજી સાહેબ સામે કપટપ્રત્યય તેમના
ઉપર મુકાયેલ કૃત્રિમ તહેમત, અને તે
પરતે ચયત્વ અપહાસપૂર્વક નિર્ણય ..

(૨) નવાળ સાહેબની બદનક્ષી બદલ મુકલ્મો ..

(૩) 'મહીકાઠા ગેઝીટ' વાચનારાઓને મગેલ
કારાગારવાસ ...

(૪) શાહબદા (પાટવીકુંવર) શેરલુભાખાનજીનો
દેહાત ...

(૫-૬) બંદર અને આગગાડીના પ્રશ્નો. ...

(૭-૮-૯) પ્રકીર્ણ બાબતો. ...

૧૩ -જવનિકાનું છેદન અને લેહચુંવક ન્યાયે
સ્વામી સેવકનું પુનર્મિલન ...

૧૪ દોષારોપમાંથી મુક્ત થવાના રાયજી સાહેબે
કરેલા પ્રયાસો. ...

૧૫ દિલ્હી-સરકાર-નિયુક્ત તપાસ પંચે કરેલ
કામ. ....

- ૧૬ મિ. હોલાંડનો નિવેદન-લેખ: દિલ્હી સરકારનો
નિર્ગમ્ય, અને મિ. રેડૉલે કરેલ આપસુદી
ઠરાવ. ...
- ૧૭ મિ. રેડૉલે કરેલ રાજ્યનો વહીવટ, અને
તેની નીષ્ફલતા. ...
- ૧૮ નાના મહોટી રાજા મહારાજાઓ તથા
દરબારોચી રાયજીમાહેબની કદર. ...
- ૧૯ પુરુષોત્તમરાયજીનું મિત્રમંડલ તથા સ્વજન-
મંડલ ....
- ૨૦ બ્રિટિશ અંગ્રેજ અધિકારીઓ અને રાયજીમાહેબ....
- ૨૧ પુરુષોત્તમરાયજીની ધર્મનિષ્ઠા: તેમના પ્રયાસો
અને તેમની તીર્થયાત્રા. ....
- ૨૨ પુરુષોત્તમરાયજીનું અમ્સાન, અને ઉપસંહાર ....

પરિશિષ્ટ (૧)

સ્વ રાયજી માહેબજી જીવન ચરિત્ર પ્રકાશન ફંડમાં
નાણા ભરનારની નામાવલિ.

- ૧ સ્વ. રા. સા. માણેકલાલ ૨. ઘોઠા ... રૂ. ૧૦૧
- ૨ શ્રીયુત્તમ માધવજી જીવાભાઈ પઢીયાર ખા. જી. ... ,, ૨૫

- ૩ શ્રી નાનજી કાળીદાસ પોરબંદર... રૂ. ૧૦૦
- ૪ શ્રી હીમતલાલ નૃસિંહદાસ બેપીપુરા
ખી.એ.એલ.એલ.ખી.... ૧૧ ૨૫
- ૫ રા. ધા. દીલસુખરાય મનસુખરાય નાણાવટી
ખી.એ.એલ.એલ.ખી.... ૧૧ ૨૫
- ૬ ડા. જનકરાય નૌતમલાલ નાણાવટી ... ૧૧ ૨૫
- ૭ શ્રી. ગુણવંતરાય દુર્ગાપ્રસાદ ખારોડ ... ૧૧ ૫૦
- ૮ શ્રી. ચંદ્રશંકર મહાશંકર બુચ ... ૧૧ ૪૦
- ૯ શ્રી. લાલભાઈ લાલશંકર દેસાઈ ખી.એ.એલ.એલ.ખી. ૧૧ ૨૫
- ૧૦ સ્વ. નૃસિંહપ્રસાદ સુંદરજી ઝાલાના પૂત્રા
હા. મણીલાલ ઝાલા ... ૧૧ ૭૫
- ૧૧ શ્રીયુત્તમ નૃસિંહપ્રસાદ રામપ્રસાદ બુચ ... ૧૧ ૩૦
- ૧૨ સ્વ. મોતીલાલ ઝવેરચંદ વસાવડા હા. ઉત્તમકુંભાર... ૧૧ ૨૫
- ૧૩ ડા. વિશ્વપ્રસાદ નૃસિંહપ્રસાદ વેશ્નવ ... ૧૧ ૧૫૧
- ૧૪ શ્રીયુત્તમ રતીલાલ નૌતમલાલ વસાવડા ... ૧૧ ૨૫
- ૧૫ રા. બ. જયવંતરાય દુલેરાય રાણા
ખી.એ.એલ.એલ.ખી... ૧૧ ૬૦
- ૧૬ પ્રોફેસર ચાર્લ્સ. એફ. સલદાના | ... ૧૧ ૨૫
- ૧૭ શ્રીયુત્તમ ચતવંતપ્રસાદ દુર્ગાપ્રસાદ ખારોડ ... ૧૧ ૨૫
- ૧૮ શ્રીયુત્તમ પરમતરાય છાનરાય બેપીપુરા ખી.એ. ... ૧૧ ૨૫

૧૯	સ્વ. દોલતરાય કૃપાશંકર ઝાલાના પૂત્રો હા. વિનોદરાય...	૫૧
૨૦	સ્વ. સૂર્યશંકર બજાલાઈ હા. રમણચંદ્ર અને રસીકચંદ્ર ..	૨૫
૨૧	શ્રી. ચંદ્રશંકર બજાલાઈ વૈદ્ય	૨૫
૨૨	શ્રી. સુરતરાય અંબાઈદાસ વસાવડા	૨૫
૨૩	શ્રીયુત બાપુલાઈ જાદવરાય વૈરનવ બી. એ.	૨૫
૨૪	ડા. હીરાલાલ દેશવલાલ નાણાવટી	૧૫૧
૨૫	શ્રીયુત કુંદનલાલ મણીલાલ નાણાવટી	૫૧
૨૬	„ પ્રીતમલાલ નૃસિંહલાલ કચ્છી	૨૫
૨૭	„ પત્રાલાલ ડા. અલીગઢ	૫૦
૨૮	„ દેવીપ્રસાદ દુર્ગાશંકર દેસાઈ બી. એ. એલ. એચ. બી. (વસાવડા) ..	૨૫
૨૯	„ નીતિરાય ગાવીંદરાય ખારોડ બી. એ. એલ. એલ. બી. „	૩૫
૩૦	„ સુખવંતરાય નૃસિંહપ્રસાદ નાણાવટી	૨૫
૩૧	„ ઝવેરીલાલ કરસનલાલ ઓઝા	૨૫
૩૨	રા. અ. ડા. નૃસિંહરાય બાપુલાઈ મજમુદાર	૨૫
૩૩	શ્રીયુત દિજરંગલાલ સાકરલાલ ધુસ બી. એ.	૫૦
૩૪	„ લક્ષ્મીરાય ભાતીલાલ ઘોઝા	૨૫
૩૫	„ ભાતીલાલ હેમતલાલ અવાશીયા બી. એ. એલ. એલ. બી. „	૩૧

૩૬	કાન્તિલાલ ઓઠાલાલ અવાશીયા બી.કેમ.	...	૧૧	૩૦
૩૭	શ્રીમાન્ સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકરદાસ મુંબઈ	...	૧૧	૨૫
૩૮	શ્રીચુત્ રાજેન્દ્રલાલ રૂઢણ રાણા બી. એ. એલ. એલ. બી. ...	...	૧૧	૬૦
૩૯	,, અંબરીશલાલ ઇન્દુલાલ હંચરત અમદાવાદ...	...	૧૧	૨૫
૪૦	ગાં. સ્વ. જયલક્ષ્મી કૃષ્ણલાલ મુવ	...	૧૧	૨૫
૪૧	શ્રીચુત્ ઇન્દુરાય મણીરાય ભેખીપુરા બી. એ. એલ. એલ. બી. ...	...	૧૧	૨૫
૪૨	શેઠ શાન્તિકુમાર નરોત્તમ મારારણ મુંબઈ	...	૧૧	૨૫
૪૩	શેઠ પ્રભુદાસ કરસનદાસ બળીઆ	...	૧૧	૩૦
૪૪	શેઠ રૂગનાથ માધવજી રાજા	...	૧૧	૩૦
૪૫	શ્રીચુત્ કરણલાલ ચંદુલાલ વૈધ	...	૧૧	૨૫
૪૬	શ્રીચુત્ જયાપ્રસાદ જાદવરાય વૈશ્નવ	...	૧૧	૨૫
૪૭	,, તનમુખરાય જયાપ્રસાદ વૈશ્નવ	...	૧૧	૨૫
૪૮	,, ભીખુભીયાં મુસ્તફાભીયાં	...	૧૧	૨૫
૪૯	પીરગદા સૈયદમહમ્મદ બહામીયાં	...	૧૧	૨૫
૫૦	શ્રીચુત્ કાન્તિલાલ કેશવરાય નાણાવટી એમ. એ.	...	૧૧	૨૫
૫૧	સ્વ. મણીલાલ મોહનલાલ ઝાલા એમ. એ. એલ. એલ. બી.	...	૧૧	૨૫
૫૨	સ્વ. ગોપાળજી કલ્યાણજી દેસવાઠાકરના ટ્રસ્ટીઓ તરફથી ...	...	૧૧	૧૦૧
૫૩	શ્રીચુત નવમુખલાલ લલ્લનશાંકર વૈશ્નવ	...	૧૧	૨૫

૫૪	ગં. સ્વ. વ્યંકજલદંભી ચુનીલાલ ઝાલા	... ..	૩૦
૫૫	શ્રીચુત જયાપ્રસાદ પુરપોત્તમરાય ઝાલા	... ..	૭૫
૫૬	,, અનકુળરાય તથા મહેન્દ્રરાય પ્રતાપરાય કીકાણી	... ..	૨૫
૫૭	કેશવ પ્રેમરાય ત્રાંબકરાય મલ્લમુલાર	... ..	૫૧
૫૮	શ્રીચુત ડા. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા એમ. એ. પી. એચ. ડી.	... ..	૨૦
૫૯	,, ચુનીલાલ કલ્યાણરાય માફ બી. એ. એમ. એલ. બી. પોરબંદર	... ..	૨૫
૬૦	રા. બ. ત્રીભુવનરાય દુલેરાય રાણા બી એ. એલ. એલ. બી.	... ..	૬૦
૬૧	શ્રીચુત ઝવેરીલાલ પુરપોત્તમરાય ઝાલા	... ..	૭૫
૬૨	ગં. સ્વ. બહેન હીરાલક્ષ્મી શાપુરી (બનારસ)	.... ..	૨૦૦
૬૩	સ્વ. પુંજલાઈ બલવરાય વસાવડાના વાસ્તો તરફથી	.... ..	૨૫
૬૪	શ્રીચુત મુગટલાલ નૃસિંહલાલ જથળ બી. ઈ.	.... ..	૨૫
			૩૧. ૨૭૧૩

શ્ર. પુરુષોત્તમરાય મુંદરજી ઝાલા ઉદે રાયજી સાહેબ

શ્રી
મંત્રીશ્વર

“રાયજસાહેબ” પૂર્વાર્ધ

આદ્ય

જ્યાં સિંહણ નિજ સંતાન ધવરાત્રે જાળે,
જ્યાં સાગર હિછળે નીર મોતીની પાળે,
જ્યાં પ્રેમભક્તિનાં ગાન ભક્તજને ગાયાં,
જ્યાં રથળ રથળમાં ઇતિહાસ શૂરના સોહાયા,

એ આપણે સૌરાષ્ટ્ર... .. કવિ નાનાલાલ

“સૂર્ય સ્વત મહોટોજ છે. તે ઉગે છે મહોટો અને આથમે છે મહોટો. તથાપિ તેની પ્રભાશી અંબધ ગયલ ચક્રવાળા પૃથ્વી વાસીઓને તે સૂર્ય તેના પોતાના આરોહ-અવરોહ વચ્ચેના કાળમા નાનો લાસે છે ! આમ થાય છે તેમાં સૂર્યનો પોતાનો દોષ નથી, પરંતુ તેને અવલોકતી દષ્ટિમાજ દોષ રહેલો હોય છે ”

“ (આ લેખકની “મનનમાળા” માથી)

“શૂનરાત જોળે મહેં તો મહાપ્રુદ્ધિશાળીઓ ત્રણ દીકા, ને ત્રણે સોરઠમા દીકા. એવા અમલવાદમાં દીકા નથી, વડોતરે દીકા નથી, સૂરતમાં દીકા નથી. સરકાર સરકારને પગલે અનુસરનાગ

Mediocre (સામાન્ય જુદિવાળા) ને નભાવી જાણે છે. કાઠિયાવાડમાં એક તો દીપ હાકોર વાઘ: વાઘ જેવી આંખો ચક્રોમાં પાતી, સર કલોડ હિલ એમને Go ahead American of Kathiawad (કાઠીઆવાડનો અગ્રગતો અમેરીકન) કહેતા. 'હીજે આપેના જૂનાગઢનાજ દીપ રાયજી સાહેબ. એ સૂર્યને તો મહે રાજકોટમાં ને આથમેલો લાગ્યો. પણ એ આથમેલોયે સોરઠનો સૂર્ય ઝગારા મારતો એટલા આજના તપના તારા ઝગમગતા નથી. ને ત્રીજા જામ રાજાજી: દરિનાં કિરણ તો જાણે સાચાં બાણ વરસે, ને હેયાં સોંસરાં વીંધતાં પરવરે. But Prince Ranjit was always scoring runs, and running: Jam Ranjit is always on his wheels, either motor wheels, or railway-wheels, or steamer-wheels, હરે, જરાક સ્થિર થાય તો એ દરિ જેટલી તલરપર્શી દરિ આજે તો કાઠિયાવાડ-ગૂજરાતમાં નથી. ”

કવિ નાનાલાલના “સોરઠી તવારીખના થર”

(સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનના પાના ૩૪ માંથી ઉદ્ધૃત.)

માનવ જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોને પોતપોતાની વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિથી ઉજાગવડ બનાવનાર અનેક મહાનરો અને મહાનારીઓને જન્મ આપનાં રહેતાવું કામ સૌરાષ્ટ્રે આજદિન સુધી આણુ રાખેલું છે. અગોચર ગણ્યાતા જૂતકાળના ઇતિહાસને બાદ રાખી બોલીએ તો, પુરાણપ્રસિદ્ધ પુરોહિતમ ભગવાન મી કૃષ્ણઅંદરથી માંડીને છેક સર્વસમંત ઇતિહાસકાળના ગણાયક તથા પોતાના પિતૃદેશ ભરતખંડને વિદેશી તથા વિદર્ભી યવનોના ગ્રાહમાંથી મોક્ષ અપાવનાર “સુવિખ્યાત ઋષિકુળમાં જન્મેલ, વિદ્યુત અને અપ્રતિશ્લાહક આહુત્ય” વિષ્ણુગુપ્ત કૌટિલ્ય જેવા અર્થશાસ્ત્ર મહામંત્રીથી ઉપદિષ્ટ થયેલા ચક્રવર્તી મહારાજ “ન-સંદ્ર” ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનાં તેમજ તે સમ્રાટના પૌત્ર તથાપિ અદિમાત્રક જીવનપ્રણાલિના ઉપદેશક-પ્રવારક તરીકે મુકાતિત થયલ. મહારાજ અશોકનાં સ્મરણ્યચિહ્નોથી અલંકૃત બની રહેલ, અને તે પછીનાં કાળમાં ઉદ્ભવતા રહેલ સંતસાધુઓ, પ્રાતઃસ્મરણીય ભક્તજનો, સુપ્રતિષ્ઠ સતીઓ તથા સન્નારીઓ, ધીર ધર્મપ્રવર્તકો અને સમસ્તીરો-એ સર્વનાં યશસ્વી કર્મોથી પુનિત થયલ અને વળી કવિઓ, જુહાપાભિજો, ભાટચારણો, ઇતિહાસકારો, તત્ત્વજો,

કથાકારો તથા સંગીત વિચારકો, મમાજ્ઞેદારકો અને રાજનીતિનિપુણ મહામંત્રીઓ તથા. રાજ્યકાર્યકુશળ મહા-અમાત્યો સમુદ્રયાનાપ્રિય સાહસિક વેપારીઓ, વેદગજો તથા કાળગો-એવાં એવાં વિવિધ વર્ણવર્ગનાં નરરત્નોથી સુશોભિત થતો રહેવ એવો ને દેશ તે આપણો આ સૌરાષ્ટ્ર; અને એવા એ સૌરાષ્ટ્રના એક અર્વાચીન નરરત્નની બહુરસાત્મક જીવનકથા એ છે અને આપણે અહીં એક પાઠ્ય પિપય; અને તેને સક્ષમ બુદ્ધિથી વિવેકપુર-સર સમજી વિચારીને તેમાંથી નીતરતા બોધનું ગ્રહણ કરી તેને અનુભવવું અને એ વાટે આપણા જીવનને ઉત્તમ કરવું એ આપણું પરમ કર્તવ્ય.

જે મહાપુરુષની જીવનકથા અમે આ ગ્રંથમાં આલેખવાને પ્રવૃત્ત થયા છીએ તે મહાપુરુષ એક સિદ્ધ આર્ય ગૃહસ્થ તરીકે “મહાન્” હતા, એક રાજમંત્રી તરીકે મહાન્ હતા, એક કાર્યમિદ્ધિકાર તરીકે મહાન્ હતા, અને સક્ષેપમાં કહીએ તો, એક ધીર વીરને દીપાવે એવા ગુણગ્રામ રૂપે પણ મહાન્ હતા. મનુષ્યની મહત્તા માપવામાં તેમાંથી તાત્ત્વિકદષ્ટિએ ઉપદેશાતું ઉચ્ચતમ આદર્શ જીવન ઉપકારક તો છેજ; તથાપિ એકંદર માનવ સ્વભાવની દષ્ટિએ તે વિરલ વ્યક્તિઓમાંજ સાધ્ય થઈ શકે છે. આમ હોઇને આપણે કહી શકીએ કે, આવો તાત્ત્વિક દષ્ટિએ ઉચ્ચતમ ગણાય તેવા આદર્શ જીવનનો ઉપદેશક જે માનવ સ્વભાવ તથા માનવ આચારને પોતાની દષ્ટિ-સમીપ રાખ્યા વિના કેવળ પોતાના સિદ્ધાંતને અનુભરી રહીને પોતાના કર્મક્ષેત્રને મર્યાદિત કરતો નથી, તો તેનું પરિણામ માનવ મમાજ્ઞને ઉપકારક થવાને બદલે કેટલેક અંશે બ્યવહાર દષ્ટિએ અનુપકારક થઇ પડે છે. માનવમમાજ્ઞના ખરા ધડવંચાઓએ, એટલાજ માટે, માનવસમાજના બ્યવહાર જીવનથી અલિપ્ત-અલગ-રહીને જ ઉપદેશ દેવાનું પૂર્વકાળથી ચાલુ રાખેલું છે. આમ હોઇને કોઇ પણ મહાપુરુષની મહત્તા માપવાના કામે આપણે તેના કર્મક્ષેત્રની સંકુચિતતા કે વિસ્તૃતતાને ઉપકારક ગણી શકીએ નહિ. મહાપુરુષનું કર્મક્ષેત્ર સંકુચિત હોય કે વિસ્તૃત હોય, ગમે તેવું અને તેટલું હોય; પરંતુ જે પુરૂષ પોતાના સિદ્ધાંતથી મહાન્ છે, તે મહાન્ જ છે. આ ચરિત્રનિરૂપણનું કર્મક્ષેત્ર બાહ્યદષ્ટિએ પરિમિત સંકુચિત ગણાય તેવું હતું ખરું; તથાપિ એવા ક્ષેત્રમાં રહીને તેમણે પોતાના આદર્શને સિદ્ધ કરાવવા માટે જે કર્યો કરેલાં તેની અસર પરિમિત પ્રદેશમાંજ થઈ રહેલી એમ નહિજ. એમનામાં જે જન્મસિદ્ધ વિભૂતિ હતી તે એવા પ્રકારની હતી કે તેવી વિભૂતિનું અસ્તિત્વ અને દર્શન

વિવિધ ગણાય ગાન્યશાસ્ત્રિની મહુવર્તિ' માં એ મરીશ્વરના વિદ્યાળ બાવતી
 તેમજિનાથી પ્રતીત ઘર્ષ આપતી તેમની પ્રતિભા ગમે તેવી પશ્ચિમિતિમા પણ
 તરી નીમરે એવી વિવલભુ કે નીની હતી તેમણે ઓગળી વ્યક્તિત્વ પુરસ્કારને
 પ્રત્યક્ષ કરનાર હતું એમના નાગદ્ધારીય પતન પછી પચીસ વર્ષે પણ સ્વ
 મયિ નાનાનાય જેવા મનન વિચારને આ ચર્ચા નિરૂપ્યરૂપી મૌગદ્ધના
 આધારેના સૂરને જગારા માનતો જોયો એ હાશિવજ અમાન આ કથનને
 દુષ્ટિ આપરોજ જે ગાળની મેં તેઓ કરી હેવા હતા તે રાજ્યના કલ્યાણ
 ખાતર, તે ગાળના ગણના રાજત્વ ખાતર તથા તે ગાળની પ્રગતિના દિન
 ખાતર ગમે તેવું જોખમ ઉદ્ભવવાનું જોય તો તે જાણવવાને તેમની ઉત્કૃષ્ટ
 અતુલ પ્રતીતિ હતી એ-મનિત રાજ્ય તરફથી કે પરગાળ તરફથી પોતાને
 અર્પિત થાય એવા પ્રયોજન પદ્ધતિના મહત્વથી તેમની કુળક્રમાગત રાજનીતિ
 અને ગાળ્યભક્તિ પોતાનો નિમિત્ત માર્ગ ન ચૂકતાં ઉર્જાગતિ કરનારી હતી
 સમાનપાનનાર્થે નિર્મયતાનો નિર્વાહ તેઓ મરી રહ્યા હતા છતાં તેમનાથી
 શિ ટાચા જગ થતો ન હતો પ્રતિપક્ષ માથે વાહનિવાસ કે વામા તેઓ એટલા
 તો નિપુણ હતા કે તેમની અચોટ તથા પ્રયોજનાતુરૂપ વાણી સામાની દુભ બધ
 મરી રેતી હતી “મત્યમેવ જયત” એ તિલાસિદ્ધ સૂત્રમા તેમની શ્રદ્ધા
 અચળ હતી, અને તેથીજ તેમણે રાજ્યાધિપતિ-રિયુક્ત થયા પછી પણ
 પોતાને રાજ્ય તરફથી કરાતી નહેવ મહાદાનિયી હતાશ કે ક્રૂદ ન થતા
 દુદ્ધ ન્યાયરૂપી યજમાનની દુષ્ટિ અર્થે એક દોતા રૂપ બનીને પોતાના
 અદિષ્ટ સુખોપભોગ અને સ્વાર્થનું બલિદાન કરનામા પોતાના મનને લેશ પણ
 મકુચિન કરતું નહિ સમાનબળ થાય તો તે સદી લઈને પણ સધન
 રોનાતી કુલ બાવનાને વશ થવાનું પમદ ન કરતા તેમણે સ્વમાનપાન બની
 રહીને નિર્ધનતાને વધારી લીધેની આના આ કથાના વિષયમૂલ શયજીને
 આપણે વળી રાયદત્ત ઉપનામથી અલકૃત કરીએ તો તે પણ ખોટું
 ગણ્યારા નહિ અને તત્ત તેઓ ગળ ન હતા, અને તેથી તેમને એક
 આક્રમણમર બનીને રણભૂમિમા મળતા વિજયો મેળવવાના ન પણ હતા,
 અને પ્રાપ્તિ તેના વિજયો મેળવવા બેટલી સુદોચિત શક્તિ તેઓ ધરાવતા
 હતા એનું આપણને દેખાતું હોય તો પણ આપણને નિર્ભય કરતા
 રોના ક્ષયરોગ જેવા ક્ષિટિશ સર્વોપતિતાનાળા શાતિકાળમા તેમનાથી તેના
 પાર્થિવ વિજયો મેળવી શકાય એમ પણ ન હતું એ છતાં એમણે એક કરતા
 અધિક સખ્યામા રાજનીતિ સુદો લડીનહીને ગૂંચરાત-કાઠિયાવાડના તેમજ

આ ધર્માકા બહારના અનેક નાના મહોટા રાજ્યમહારાજ્યોનાં ચિતરાજ્યોને
 વિત્તી લીધેલાં હતાં, અને તેના પતિભાગમાં તેઓ પોતે, એક વિપુલ
 રાજ્યમંડળથી પૂજિત એવા એક યોગશ્રી અને તપસ્વી રાજયોગી તથાપિ
 રાજ્યવિયોગી જેવા બની રહેલા હતા. જૂનાગઢ રાજ્યમાંથી તેઓ પોતે ખસ્યા
 તે પછીના તેમના દેહાન્ત સુધીના સંસ્મરણીય ઉત્તરજીવનમાં તેમને અનેક
 રાજ્યમહારાજ્યો તરફથી મળતાં રહેલ પૂજનવેતનો (Honorariums),
 અમાગ આ પ્રકારના કચનને પુષ્ટિ આપે તેમ છેજ. તેમનામાં અહમદશાહ
 તથા કાનૂનચંદ્ર કે જેમાં નાગરોની યથાર્થ નાગરિકતા સમાવિષ્ટ થઈ રહેલી
 છે તેનું અદ્દલત મિશ્રણ થયેલું હતું. તેમની તેજોમય બુદ્ધિમાં સમયોચિત
 ગંભીરતા અને પ્રસન્નતાનો સુમેળ હતા. તેમની વાણીમાં મીઠાશ ભરી-ધારિતા
 હતી અને તે સાથે તેમાં અર્થબોધકતાનો સંભાર પણ હતો. તેમનામાં
 પ્રમંથોચિત પ્રૌઢતા હતી તો તે સાથે તેમના રિખતપ્રકૃતિ વદન ઉપરથી
 તેમની સ્વભાવલક્ષ વિનોદશીલતા પ્રત્યક્ષ થઈ આવતી હતી. તેમનાં દીર્ઘ અને
 પૂર્ણવિકસિત નેત્રોમાંથી નિરંતર જ્યારા મારી રહેતો તેજ-પ્રવાહ, તેમના
 સપ્તર્માં આવનારની આંખોને આંજી નાંખી તેમના ચિત્તપદ ઉપર પોતાની
 પ્રભુતા સ્થાપી દેતો હતો. તેમની સુવાવસ્થામાં તેમના વિષે જુદોચિત પકવતા
 હતી, અને તેમની જુદાવસ્થામાં મૌવનોચિત ઉત્સાહનો વાસ હતો. જન્મસિદ્ધ
 તથા સત્સંગજાનત તત્ત્વજ્ઞાને રંગે તેઓ રંગાયલા હતા. ગૂઝરાત-કાઠિયાવાડના
 તથા તે બહારના અનેક પ્રદેશોમાંના અનેક અને વિવિધ વર્ણધર્મ તથા
 કોટીના મહાજનોથી સ્થાયલ પોતાના અનિવિરૂદ્ધ મિત્રમંડળમાં તેમનું સ્થાન
 ઉચ્ચ કોટીનું ગણાતું હોવાને કારણે તેઓ, તેમની પોતાની ઉપર આવી પડેલ
 આક્રમક પ્રસંગે તેવા મહામિત્રોથી અનેક પ્રકારે સેવાતા પણ રહેલા. પોતાની
 જન્મશ્રમિના સ્વચ્છાતિ જનોથી જોડેલા પ્રમાણુમાં તેઓ સન્માનયજ્ઞ હશે તેના
 કરતાં અધિક પ્રમાણુમાં તેઓ પરદેશીય સ્વચ્છાતિજનોથી તેમજ પરજાતિ
 જાતિના જનોથી સન્માનાતા રહેલા; અને એ એકજ હકીકત એમની
 સૌક્યપ્રિયતા તથા ઝંઘતાનું એક અવિવાદ્ય સુપ્રમાણુ જ ગણાશે. એક એક
 જણ એક એક રાજ્યનો કારભાર પોતાને માથે ઉપાડી શકે એવા અનેક
 પુરોથી રચાતા રખાતા અમાત્યમંડળરૂપી અહમંડળમાં સર્વનું સ્થાન એમનું
 પોતાનું હતું. તેમનારૂપી કેન્દ્રમાં રહેલ અસાધારણ આકર્ષણ શક્તિને લીધે
 પરસ્પર વિરૂદ્ધ મતિગતિયાળા જેવા અને મતમતાંતર ધરાવનારા સખતીય
 તેમજ વિખતીય રાજ્યાધિકારીઓ પણ રાજ્યકાર્ય પરતે વિમંવાદિ મટી

જાળે, એઓથીની મંચગ્ય પ્રભાવશીલતાને યોગે, અતે એકતાવ-સમવાની
 બની જતા હતા. ગજદિનની રક્ષાની સાથે સાથે-પ્રજાકલ્યાણની માધના-એ
 તેમનો ઇચ્છનમત્ર હતો અનિધ-નિઃસંક-સાન્યભક્તિ-એ તેમની ઉપાસ્ય
 કુળેથી હતી; રાજ્યના ગૌરવમાં કે ગમનની પ્રતિષ્ઠામાં લેસ પણ ક્ષતિ થવા
 પામે નહિ એ તેમની રાજનીતિ તથા માન્યકલાતુ પરમ વલ્લ હતું. બાલિના
 ઉદરમાં બધાઈને જલ્દિ પામના જતા લોભશયિને અનુકુળ ગમ્યપ્રબંધથી
 ગર્ભનું તેમને પોતાના પણ દિંદી ગર્ભીય મહામહાવાળા મિત્રોના મંમર્થથી
 જે પૂર્વજ્ઞાન થયતું તેને પશ્ચિમે તેમજે અપરિનિત નૃપાધિકારને પશ્ચિમ
 મર્થાદવાળું-૩૫ આપી તેને ચિત્તથી તથા રિચ કરવાને માટે આશ્રય પણ
 ગમેલો. સાર્વભૌમ અગ્રેજ મગમના રાજદારીય ખાતાની રહમ્યપૂર્ણ તેમજ
 આક્રમક વિમર્ષકતાને પહોંચી વળતા માટે તેમજે “સોરઠ સરખર”ના રાજ્યના
 માસનાથે મંત્રિમંડળથી જે એક અભેદ દુર્ગની રચના કરેલી તે તેમની
 નેનર્ગિક તથા ક્રિયાત્મક નયવિશારદતાતુ તથા વિધાયમતાતુ પ્રમાણજ હતું.
 તેમજે પોતે કલ્પી કાલેય શાસનતત્ત્વથી વ્યૂહ, સમયદષ્ટિએ અપૂર્વ કોટીનો
 હોઈ ધતર દેશી રાજ્યોના શાસનતત્ત્વોમા જૂદીજ ખાત પાડનારો હતો. એક-
 કરના વધારે વાર તેમને ‘અખ્ય દીવાન’નું પદ અધ્યાયિત કે અનિચ્છિતવિધિએ
 પ્રાપ્ત થતુ હતુ તે છતાં રાજક/યાણ એટલે કે ગમ્યપ્રમણ કલ્યાણ બને
 તેટલા અધિક પ્રમાણમા અને બને તેટલા દીર્ઘકાળ પર્યન્ત કરી શકવાનો
 યોગ આતુ નહે એવા પારમાર્થિક હેતુથી તેમજે, દુર્બલ મનુષ્યને ‘વરી રહેતી
 સ્વાભિમાનપોષક જિતિને દયાવી રાખી તેના પ્રતોબક શ્રેષ્ઠ પદનો અસ્વીકાર
 કરવામાજ પોતાની મોહચુક્તતા, નિર્લોબતા તથા કેવળ શુદ્ધ રાજ્યભક્તિની
 નિદ્ધિ જોયલી હતી, અને એજ હકીકત એમની, અર્વાચીન દષ્ટિએ પણ ઉત્કૃષ્ટ
 અને ઉપકારક ગણાય તેવી વીરોચિત નયજ્ઞતાની પગકાષ્ઠા હતી અગ્રેજ
 સરકારની સર્વોપરિતાની રથાપના થવા પછીના કાઠીયાવાડના વાતાવરણમા-
 અગ્રેજ સરકારના ગજદારીય અમલદારો તરફથી કરાતા રહેવા સૂતસંચારને
 પશ્ચિમે પ્રતિદિન થતા રહેતા રૂપાતરકાળમા-‘ચાર દિવમની આદની’ જેવી
 ગણાય તેવી તથા ઘણે બાજે અગ્રેજ સરકારની રૂપા કે દયાને આશ્રયે ટકી
 રહેતી દીવાનગીરીથી નિઃમાર અને કેવળ અહંતાપોષક શોભાથી મળતી
 ઔદિક મહત્તાને તુચ્છ માની, કેવળ રાજ્યકલ્યાણ માધી શકાય એટલા માટે
 મોહાંધ લોકદષ્ટિએ ગૌણ કોટીનું ગણાય તેવું “નાયબદીવાન”નું પદ સ્વેચ્છાએ
 ધારી રહેવામાંજ તેમજે પોતાથી કરાતી રહેવી સેવાની મિદ્ધિ માનેથી, અને

એવી એમની શાસનકલાનું મૂલ્ય, તેમના રાજ્યમેવામોક્ષ પછીના કાળમાં, સૂક્ષ્મસુદ્ધિશાળી રાજનીતિજ્ઞોથી અંકાતું રહેલું પણ હતું. જે તેઓ મુખ્ય દીવાન અને તો તેમને રાજ્યમાંથી ખસવા કે ખમોડવાનો યોગ વહેંચે આવે એવા કોઈ હેતુથી એમના મિત્ર હોવાનો દાવો રાખતા બ્રિટિશ રાજદ્વારીય અમલદારો તેમને મુખ્ય દીવાન થવાની મનાહ આપતા, તોપણ તેમણે તેમની સલાહનો મર્મ સમજીને તેની ઉપેક્ષા કરી તેવા બ્રિટિશ અધિકારીઓને તેમના પ્રયત્નોમાં નિષ્ફળ કરેલા. અર્થાત્, ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાં એક પ્રખર તત્ત્વત્તથા અનેક રાજ્યોના મંત્રી-દૂત કે પુરોહિત-તરીકે ચિરકાલ ધર્મન સુકીર્તિત થઈ રહેલાં સ્વ. મન-સુખરામ સુર્વરામ ત્રિપાઠી જેવા “વિચારસાગર” સ્વરચિત “સુદ ગોકુલજી સંપતિરામ ઝાલા તથા વેદાન્ત” સંશ્લિષ્ટ અંધમાં પ્રમંગલગાત્ત રવાનુભવથી લખે છે તે પ્રમાણે, આ જીવનકથાના વિષયમૂળ ગયજી સાહેબ ઉર્દે પુરોહિતમરામ ઝાલા “પોતાની કુલીનતા, બુદ્ધિમત્તા, શૂરતા, ઉદારતા, રાજભક્તિ, પ્રકૃતિપ્રખરંજનતા, દેશકાલાધિકારોચિત્તતા, પ્રતિભાનવતા, આદિ ગુણોથી, સંક્ષેપમાં રાજનીતિશાસ્ત્રથી તથા શસ્ત્રથી-બુદ્ધિબળથી અને અંગ-બળથી-બહુ પ્રકારે સુરાષ્ટ્ર રાજ્યને ઉપયોગી થઈ લૌકિક અને આત્મર્થવાન્ વ્યવહારે પ્રજાનાં રંજનાદિમાં સમર્થ થયા છે.”* વળી “મુખ્ય હવાકાના પ્રતિનિધિ-પુરોહિ” નામક ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં પ્રકટ કરાયેલ અંગ્રેજી મચિત્ર અંધમાં જોઈને હાઉટન નામના લેખકે પણ આપણા આ ચરિતનિરૂપને આ પ્રમાણે આલેખેલા છે:-“૧૪૪૪૫૨૦ તેમણે પોતાની રાજદ્વારીય જીવનયાત્રા કરવામાં જે ફતેહ મેળવેલી છે તે એટલી તો ઉજ્જવલ અને અપૂર્વ કોટીની છે.”* તેમના જીવનકાળે તેમના બાવિ જીવનના સંબંધમાં જે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ગણ્યા તેની આશાઓ પાંદેલી તેમને પણ તે બહુ પ્રમાણમાં ટપી ગયલી છે; તેમનામાં જે રાજકીય પ્રજ્ઞા છે તે સાથે ઊંચા પ્રકારની નૈતિક હિમ્મત, તિતિક્ષ્ણ, નિર્ભયતા, ચારિત્ર્યશુદ્ધિ, સ્વાભાવિક મહારાયતા તેમજ ઉદારતા: એ સર્વે એવાં તો ભગેવાં છે કે તેને પરિણામે તેઓ તેમને પોતાને ઝાળખનારાઓને પ્રિય થઈ પડે છે; એટલુંજ નહિ, પરંતુ તે બધાં તેમની પ્રખ્યાત જીવનયાત્રાને અવસ્યમેવ અધિક તેજોમય બનાવી પણ દે છે. ૪૪૪૧”

(જુઓ પાછળ)

પૂર્વોક્ત હકીકતને કદાચિત્ કોઈ વિવેચક બાલદષ્ટિએ દરાયલ એક

* “સુદ ગોકુલજી સંપતિરામ ઝાલા તથા વેદાન્ત”-દિનિવારતિ, પ. ૩૭૧

એવી એમની શાસનકલાનું મૂલ્ય, તેમના રાજ્યમેવાઓ પછીના કાળમાં, સૂક્ષ્મબુદ્ધિશાળી રાજનીતિજ્ઞોથી અંકાતું રહેતું પણ હતું. જો તેઓ મુખ્ય દીવાન અને તો તેમને રાજ્યમાંથી ખસવા કે ખસેડવાનો યોગ વહેયો આવે એવા કોઈ હેતુથી એમના મિત્ર હોવાનો દાવો મળતા બ્રિટિશ રાજદ્વારીય અમલદારો તેમને મુખ્ય દીવાન થવાની મનાહ આપના, તોપણ તેમણે તેમની સલાહનો મર્મ સમજીને તેની ઉપેક્ષા કરી તેના બ્રિટિશ અધિકારીઓને તેમના પ્રયત્નોમાં નિષ્ફળ કરેલા. અર્થાત્, ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાં એક પ્રખર તત્ત્વજ્ઞ તથા અનેક રાજ્યોના મંત્રી-દૂત કે પુરોહિત-તરીકે ચિરકાલ પર્યન્ત સુકીર્તિત થઈ રહેલ સ્વ. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી જેના "વિચારમાગર" સ્વરચિત "સુર ગોકુલજી સંપત્તિરામ ઝાલા તથા વેદાન્ત" સંસ્થાન અંધમાં પ્રમંગલશાત્ સ્વાતુલવથી લખે છે તે પ્રમાણે, આ જીવનકથાના વિષયમૂલ રાજ્ય સાહેબ હર્દે પુરોહિતમરામ ઝાલા "પોતાની કુલીનતા, બુદ્ધિમત્તા, શૂરતા, ઉદારતા, રાજભક્તિ, પ્રકૃતિપ્રભરંજનતા, દેશકાલાધિકારોચિત્તતા, પ્રતિભાનવતા, આદિ ગુણોથી, સંક્ષેપમાં રાજનીતિશાસ્ત્રથી તથા રાજ્ય-બુદ્ધિબળથી અને અંગ-બળથી-બહુ પ્રકારે સુરાષ્ટ્ર રાજ્યને ઉપયોગી થઈ લૌકિક અને આતુર્યવાન વ્યવહારે પ્રજાનાં રંજનાદિમાં સમર્થ થયા છે." વળી "મુખ્ય દલાકાના પ્રતિનિધિ-પુરોહ" નામક ઈ. મ. ૧૮૯૭ માં પ્રકટ કરાયેલ અગ્રેજ સચિવ અંધમાં જોડાઈ હાઉટન નામના લેખકે પણ આપણા આ ચરિતનિરૂપને આ રૂપમાં આલેખેલા છે:- "xxx પરંતુ તેમણે પોતાની રાજદ્વારીય જીવનયાત્રા કરવામાં જે ફતેહ મેળવેલી છે તે એટલી તો ઉત્તમવલ અને અપૂર્વ કોટીની છે કે, તેમના જીવનકાળે તેમના ભાવિ જીવનના મધ્યમાં જે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ગણાય તેવી આઠાઓ ખાંદેલી તેમને પણ તે બહુ પ્રમાણમાં ટપી ગયલી છે; તેમનામાં જે રાજકીય પ્રતા છે તે સાથે ઊંચા પ્રકારની નૈતિક હિમ્મત, તિતિહા, નિર્ભયતા, ચારિત્ર્યશુદ્ધિ, સ્વાભાવિક મહાશયતા તેમજ ઉદારતા: એ સર્વે એવાં તો બળેલાં છે કે તેને પરિણામે તેઓ તેમને પોતાને જોળખનારાઓને પ્રિય થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ તે બધાં તેમની પ્રખ્યાત જીવનયાત્રાને અવશ્યમેવ અધિક તેઓમય બનાવી પણ દે છે. xxx૧"

(જુઓ પાછળ)

પૂર્વેકિત હકીકતને કાચિત્ કાઈ વિવેચક બાલ્યદષ્ટિએ કરાયેલ એક

* "સુર ગોકુલજી સંપત્તિરામ ઝાલા તથા વેદાન્ત"-દ્વિનિષાદિતિ, પૃ. ૩૭૧

આલેખન બરાબર ગણે, તો અમે અને આપણા આ ચર્ચા નિર્ણયના આત્મ
 ગૃહસ્થ-ઉવનની તેમજ રાજ્યમાર્ગ અમે ગણાયલા ઉવનની લગભગ નિર્ણય
 નિરીક્ષા કરનાર રૂપ સાક્ષર જનના દરિના પથારીએ જે ગૃહસ્થ
 પુરુષાત્તમગણના વર્ણન “ધી ગુન્ગતી” આધારિક પદમા કર્ય છે તે ગૃહસ્થ
 અંગે ઉતારીશું આ ગુન્ગતી સાક્ષર લખે જે પ્રમાણે આ સ્થાનાયક
 રહેલાયથી ‘માયાળુ, મજલ, ઉગર ગુણ, ઉચ્ચ પ્રમાણ આતિથ્ય જાનવાળા
 રૂપ કરનારા’ ક્રતા, અને અમે તેમા ઉમેરીને ક્ષીએ છીએ કે, તેઓ
 નિરાધારની દાઝ જાણનારા, મળવાવડા મહાગમપ્રિય પ્રકૃતિના અને નિર્ણય
 પથ દર્શાવ આમ દોષને હવે આપણે પુરુષચિત્ત અગુરોથી વિશ્વસિત બને
 આપણા આવા આ મર્મામાન્ય મહા ગણપુત્રી ઉવનનાઓની મમીક્ષા કરી
 તેમાથી ઉપલબ્ધ થતા બોધામૃતનું પાન કરી લેવું એ ગુરુ પ્રત્યક્ષ કે પગલ માર્ગ
 થતો મદાનનોનો સર્ગ ઉત્તિમાર્ગ નીચા રિના રહેતો નથી તથાપિ તે
 પ્રમાણે આપણે કરીએ તે પહેલા આપણે જુનાગના મર્મર્થી બાપી મનમાન
 નવાઓના તેમજ આપણી આ કથાના નાનકના પુર્વજોના દનિકામની યોગીક
 પથ ઉપકારક સમાજોચના આપણે અને કરી લેવી પડે અને તેમ કરું
 એ વિષય દષ્ટિએ અનુચિત કે અસ્થાને પાત્ર નહિ ગણાય

૧'xxxBut the success which he has achieved in his political career is so brilliant and unprecedented that it far surpasses the highest anticipations formed by his well-wishers He combines political sagacity with high moral courage, patience, fortitude simplicity of character, nobleness of disposition, generosity which not only endear him to all who know him, but necessarily add an additional lustre to his distinguished careerxxx' Representative Men of the Bombay Presidency Page 122)

પ્રકરણ ૧

વાઘી રાજકુળ અને જ્ઞાલા નાગર કુલ.

સૌરાષ્ટ્ર દેશ અતિ પ્રાચીન કાળથી પ્રખ્યાતી ધરાવતો રહેલ છે, અને

પ્રમુખે પ્રમુખે તેણે આપણા હિંદુસ્તાનના શોકશૂનને ધડવાતું તથા નવતા આપવાતું કામ અદ્યાપિ આણું રાખેલું પણ છે. પંદરમાં સૈફા સુધી આ દેશ ઉપર કાનિય હિંદુ રાજાઓનો અમલ હતો. ભક્ત શિવેશ્વરિ નાગર નરસિંહ મહેતા જેવા “વપ્સુવ જન” ને, કાચુ વિના ભયતરત કરનાર હિંદુધર્મી ગય માંડલિકને દસાવી મહમદ બેગમને જૂતાગઢ રાખ્યને પોતાના મુસલમાની અમલ નામે આણી મૂક્યું તે તારીખથી એ સંસ્થાન મુસલમાન રાજકર્તાઓના હસ્તક રહેલું આવેલું હતું. નવમા નવાબ સાહેબ મોહોબ્બખાનજી ત્રીજાના એક પૂર્વજ બહાદુરખાન બાબી અફઘાનીસ્તાનમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવીને મોગલ શહેનશાહ શાહજહાનના (ઈ. સ. ૧૬૩૦-૫૪) રાજકાલમાં માગ અધિકારવાળું પદ મેળવી શકેલા હતા. મોગલ શાહજહાન મુગલખાન ત્યારે ગુજરાતના ઉપરાજ તરીકે નિયોજનપલ ત્યારે આ બહાદુરખાન બાબીએ પોતાના પુત્ર શેરખાનને તે શાહજહાન માથે ગુજરાતમાં મોકલેલા હતા. આ શેરખાનને ચાર પુત્રો હતા તેમાંથી ત્રીજા પુત્ર બાદશખાનને ‘સફરખાન’ નો ખેતાબ મળેલો હતો. અને તેથી કરીને દતિહાસમાં એ મહદરખાન સંજાથી ઓળખાયલ પણ છે. આ સફરખાન ઈ. સ. ૧૮૨૫ માં મરણ પામતાં ઈ. સ. ૧૭૨૮-૨૯ માં તેના પુત્ર મલાખત મહમદખાનને જૂતાગઢનો ફોજદાર નીમવામાં આવેલ. પરંતુ એમણે પોતે જૂતાગઢ ન જતાં વિશમગામમાં ગેહવાતું ચાણ રાખી પોતાના સમર્થ અને બહાદુર પુત્ર શેરખાનને જૂતાગઢ મોકલી આપેલ. ઈ. સ. ૧૭૩૦ માં સલાખત મહમદખાન મરણાધીન થતાં શેરખાન જૂતાગઢમાં

પોતાનો અધિગત જમાવી રાખી ગયા નહિ, અને તેના પશ્ચિમમાં તેમને ગૃન્ગતમાં વસીને અનેક પ્રાચીની હીની સૂકી અનુભવવાનો વારો આવી ગયો હતો. અંતે તેમણે ચિત્ત જૂનાગઢ તરફ પાટ વળતા તેમજે ત્યાં જઈને નાથ દોલતબાલીની પ્રણુતાને તોડી પાડી ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં તમામ અધિગત પોતાના હાથમાં લઈ લીધેલો અને બહાદુરખાનનું, પહેલાં એવું નામ ધારણ કરીને જૂનાગઢમાં બાપી ગજકુળનો અમન હમેશને માટે આપી દીધો પણ હતો. આ નામ સાહેબ ગેખાનનું ઉર્ફે બહાદુરખાનનું એક માદમિત્ર વીરવાનું અને બુદ્ધિશાળી નર હતા, અને તેમજે પોતાની માથે / વાડામીનો માર્ગી આણેન અમલવાળા વનગંગ નાગર બ્રાહ્મણ દનપતિ અને પોતાના દીરાનને પટે સ્થાપીને તેમની વફાદારીભરી મ થી પોતાના નજરને મોઢની માળ ભૂમિમાં દહમૂળ કરી દીધેલું પણ ખરૂં. આ દનપતિરામ માથેજ તથાપિ ઉપકાર્યભારી (નાયબ દીરાન) રૂપે બીજા એક નાગર બ્રાહ્મણ ગદગ્ધ નામે જગનાથ જાના પણ જૂનાગઢમાં આવેલા અને એમજે પણ અપરાધમથી દનપતિગમના પડખામાં બીને બાબી ગજકુળનો અમન સોગંદમાં જમાવનાના તથા વિસ્તારનાના કામમાં આગળ પડતો ભાગ લીધેલો હતો. જૂનાગઢ નામના દનિહામની દષ્ટિએ આ જગનાથ જાલા, આપણી આ કથાના નાયક પુરોગતમરાયણના જૂનાગઢ નિવાસી અને મૂળ પુરા ગણાય એવો ગોમો લગતી થોડીક હકીમત જાણી લેવી એ જાનાકુળની ઐતિહાસિક મહત્તા બતાવવાના કામમાં આપણને ઉપકારક થઈ પડશે. બાબી મુમનમાન ગજ વશની સ્થાપના સોગંદમાં કરી આપીને તેનો અને ત્યાં સુધી અસ્થિત તથા સગૌરવ નિર્વાહ થઈ રહે તેના પ્રયામ કરવામાં આ જગનાથ જાનાએ, તેમના સહોદર ભાઈ રૂદ્ર જાલાએ તથા તેમના પત્ની તમના આ મધાવીર સુધીના ઉત્તરોત્તર વંશજોએ યથાપ્રમાણ સ્વાર્થ ત્યાગ કરીને પણ પોતાના બુદ્ધિબળ તથા અગમ્યજનો મહુપયોગ કરવાનું જે કામ આનું રાખેલું દેખાય છે તે એટલું બાહ્યલુક છે કે, બાબી ગજકુળનો તત્ત્વ જ્યાં સુધી વિસ્તરતો નહેશે અગરતો મોઢનો સમગ્ર ઇતિહાસ ધૂલિ નીચે દટાઈ કે માનુષ્ય થઈ નહિ જાય ત્યાં સુધી આ બાબી વંશ આ જાનાકુળથી મવંચા ઉપકૃત થયેલ ગણાયા વિના રહી શકશે નહિ* એટલું જ નહિ, પરંતુ સોરઠનો સાચો અને અજિત

* ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં જૂનાગઢના ગજદારે જાલાકુળનો ઉદ્ધવ અને અસ્ત જાણે કે બાબી ગજવશના ઉદ્ધવ અને અસ્તનો સહચર હોય એવું ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં જૂનાગઢ રાજ્યમાં થતા પામેન પરિવર્તન ઉપગ્રી સચિત થઈ આવે છે !

છતિહાસ આ ઝાલા નાગર રાજપુરોનાં રાષ્ટ્રોત્કર્ષક યશઃપદ કર્મોના વર્ણન વિના અપૂર્ણ પણ ગણાયો.

અર્વાચીનકાળમાં યથાર્થ જ્ઞાનને અભાવે જે કેટલીક વિદ્યુતિઓ થવા પામી છે તે પૈકી એકે પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રને ‘કાઠીયાવાડ’ નામથી ઓળખાતો દેશ કરી મૂકેલો છે ! આપણી પૂર્વજૂન જીવનશૈલીવિકાસનું વિસ્મરણ કરાવી દેવું, એ આપણી આસપાસ વિલસી રહેલ અદ્યતન વિદેશગત કેળવણી-સંસ્કૃતિ કે પ્રિયારસંશ્લિ-નું પરમ લક્ષ્ય છે, એ વાત ઉપર ભાર મૂકવાની જરૂર નથી. આ ‘કાઠીયાવાડ’માં ‘ઝાલાવાડ’ નામથી ઓળખાના પ્રદેશમાંથી પૂર્વોક્ત જગન્નાથ નાગર જૂનાગઢમાં પ્રથમ આવેલા એટલે તેઓ, ઝાલા-મંચિત રાજપૂતોની પેઠે, ‘ઝાલા નાથર’ સંજ્ઞાને પામી ઓળખાવા લાગેલ, અને તેને પરિણામે તેમના વંશજોને ‘ઝાલા’ અવટકની પ્રાપ્તિ થઈ આવેલી છે. વસ્તુતઃ આ ઝાલા કુળ, નાગર બ્રાહ્મણ યાત્રિ, આગિસ્ત્ર આયસ્ય ઔતમ ત્રિપરાન્વિત ગૌતમગોત્ર, ઋગ્વેદાંતર્ગત શાખાયની શાખાધ્યાયી, નંદ્યર્માં વંશનું છે. તેની જૂળ અવટક ‘કચોલા’ કે ‘કુબે’ હોય એમ પણ જણાય છે. નાગર બ્રાહ્મણોની ઘણીખરી અવટકો તેમની જાતિ ઉપરથી અગર તો તેમના કોઈ એક કાળના નિવાસસ્થાન ઉપરથી પડેલી હોય છે. નાગર બ્રાહ્મણ યાત્રિએ કોઈ પણ એક પ્રદેશને પોતાના નિત્ય નિવાસસ્થાન તરીકે પકડી રાખ્યો હોય એવું તેના ઇતિહાસમાંથી નીસરી આવતું નથી. એ જ્ઞાનિએ સામાન્યતઃ પોતાના અબ્યુદ્યાયે જ્યારે ને ત્યારે પોતાનાં નિવાસસ્થાનો બદલનાં રહેવાનું-દેશાંતર કરવાનું-ચાલુ રાખેલું છે, અને તેથી એ જ્ઞાનિમાં દેખાતી અવટકો પણ નામભેદને પામતી રહેલી છે. નાગરોની મર્વ માધારણ સંજ્ઞા ‘મહેના’ છે, અને હાલ જેમ કોઈપણ ધસમના નામ પહેલાં ‘રા. કે સ. રા. કે મી.’ લખવામાં આવે છે તેમ યોડાં વર્ષો પહેલાં સુધીના સમયમાં પ્રત્યેક નાગરના નામ પહેલાં ‘મેના કે મહેના’ લખવાનો રિવાજ હતો. આ બધી અવટકો અને ઇતર સંજ્ઞાઓ તેમજ તેમાં થતા રહેલ ફેરફારોને લગતો સળંગ ઇતિહાસ રચવામાં આવે તો તેનું પદન એક રસિક અને બોધપ્રદ વિષય થઈ રહે, એ વાતમાં સંદેહ નથી. આ જગન્નાથ ઝાલાના પિતાનું નામ મુસરજી (મુસરિજી) હતું, અને તેઓ ઉત્તર ગૂજરાત-માંથી ઝાલાવાડમાં આવી વસેલા હતા, ઝાલા જાતિના જે રાજપૂતો સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજકાળમાં જે પ્રદેશ મેળવીને તે વિષે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપેલું તે પ્રદેશ ‘ઝાલાવાડ’ સંજ્ઞાથી ઓળખાવા લાગેલો છે. આ ઝાલા રાજકુળની સાથે

ગરનાતમાયી જે કંઠવાક નાગર મુલ્કદીઓએ આવીને ગજનાથને જાવાવાડમાં સ્થિત નિવાસ કર્યો તેઓ 'જાયા નાગર' કહેવાયા હોય એવો અધિક સંભવ છે. એ બંધુ ગમે તેમ હોય; તથાપિ એટલું તો નક્કી લાગે છે કે, જગન્નાથ જાંબાના પૂર્વજોનો મળધં જાંબા ગરકુળ નામે પ્રથમથીજ આપણે જોવાને લેઈએ 'અગર હંતોન' મોલકી વંશના તેમજ વાથેલા વંશના - ગરપુત મંત્રજોના પુરોહિતો - મિત્રગંધીઓ - બહુ બાગે નાગર આદર્યો હતા, એ વાત ઇન્દિહામ પ્રમિદ છે; એટલે એમ કહી ગમય છે કે, ગંજના એક મુખ્ય અને નિશ્ચયનીય અમ તરીકે નાગર આદર્યોનું મ્થાન પૂર્વાવળયી આદિતીય કોરીનું જણાવું, આવેલું, અને તેના પશ્ચિમમાં હિંદુ ગંજોને જ્યારે કાય થયા લાગેયો અને તેમને દેકાણે મુમયમાની અમયની જમાવટ થતી આવેલી, ત્યારે એ મુમયમાની રિવામતોએ પણ એજ ગજવિદ્યાકુશળ નાગરોને કાર્યભારીઓ તેમજ યુદ્ધવીરો તરીકે પોતાના કપયોગમાં લેવાની અમને પકડી રાખેલી હતી. નવાળ માટેય જોખાનછ કહે પહેલા બદલુરખાનજના પિતા મવાળનખાનને હળવડ (ધગાધગ) ના નજનાહેળે પોતાના કાઈ એક જાવા નારણજ નામક પિત્રાઈની કન્યા પરણાવેલી, અને તેને પશ્ચિમે તે મવાળનખાનને પોતાની હિંદુ ગજપુત પત્નીથી રોખાનજ નામના પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ આવેલી હતી. મોગય ગદેનશાહ અકબરના ગજકાળથી હિંદુખાનના લોકજીવનના ઉપયા થરોમાં એક નૂતન પ્રકારનું તથાપિ ગજહારીય દષ્ટિએ મહત્વનાનું ગણાય તેનું પશ્ચિર્તન શરૂ થઈ ગયલું હતું, અને તે પશ્ચિર્તનને હિંદુ અને મુમયમાન વચ્ચેના લગ્ન મળધનું રૂપ પડેલું પણ ખરું. આ દષ્ટિએ તેતાં આપણે જૂનાગઢના પોરેના નવાળ જોખાનજ હિંદુ માતાના પુત્ર તરીકે, ગંજ કાર્યકુશળ હિંદુઓ - નાગરોને પોતાની સાથે ગખીને જૂનાગઢમાં પગ ભૂટતા દેખીએ તો તેથી આશ્ચર્ય પામવા જેવું કાઈ નથી, અને વળી એ હિંદુમાતાના પુત્ર પહેલા નવાળના વંશજ નવાળ સાહેબો જે પોતાના પડખામાં હિંદુઓને અને વિશેષતઃ નાગર મુલ્કદીઓ તથા અમર વીરોને રાખી પોતાના રાજ્યનો નિર્વાહ કરી રાખવાને ગ્રેગતા ગ્યેવા હોય તો તે દક્ષીકનને અમ્મમાયિક પણ નહિ ગણાય. જૂનાગઢના ખાખી મુનખાન રાજકુળનો - ઇન્દિહામ સ્પષ્ટ કહી આપે છે કે, મયોગો ગમે તેવા આવ્યા હશે તોપણ, જૂનાગઢના ખાખી ગજસ્ત્રાઓએ જનતાં સુધી પોતાના દીવાન કે ખાનગી કાર્યભારી તરીકે હિંદુઓનેજ રાખવાની પ્રચ્ચાલિકા પકડી રાખેલી હતી, અને એ પ્રકારની એમની

વિવક્ષણુનાને લીધે જ એ ગાંધ્ય સમર્થનથી તેમજ હિંદુ અને મુસ્લમાન પ્રત્યે વચ્ચે કોઈ પણ પ્રમાણના સ્વલ્પ વિનાયુ જની રહેતું હતું. આ ઉપરાંત જાણે કે કાળે નિર્ણય છે તે કાળે સુધીના બાપ્તિ ગજકુળના ઇતિહાસમાંથી જોઈ મહોટી વાત તરીકે આવે છે તે એ કે, જૂનાગઢ ગાંધ્યમાં હિન્દુઓ અને મુસ્લમાનો વચ્ચે મંદિર પણ ધર્મવિગ્રહ કે અનિવિગ્રહ થવા પામેલો નથી, એટલું તો નહિ પણ એ ઉભય વિરમી જાનિએ એકબીજાના હાથમાં હાથ મિલાવીને ગાંધ્યસેવામાં કે યોદ્ધાસેવામાં એક પ્રમાણની અદ્વિત એનાયુ પ્રજાને જાણી શકેલી પણ છે. આ પ્રમાણે ગાંધ્યવલ્લિન્દુ અને મુસ્લમાન જોડે વચ્ચેની એનાયુને આપણે વિશેષતઃ નાગર કાર્યભાગ્યોની ગાંધ્યમર્થકુળતાના એક અસાધ્ય છું વિજયપ મુખથી ગણી ગઈએ તેમ છીએ. † પહેલા નવાબ માહેમ જોખાનજીએ જૂનાગઢમાં આવી પોતાનો અધિકાર સ્થાપ્યો તે વખતે દ્વિપતિનામ તથા જગન્નાથ જાલાયુ એમના આગમન જૂનાગઢમાં થવા પામ્યું એ હકીકતના ગર્ભમાં એક નીતિરહસ્ય એટલું હોય એમ પણ અમને લાગે છે. એવું અનુમાન મહજ થઈ શકે કે, પોતાના પિતાના ગૂંજાત માથેના નખધને લીધે દ્વિપતિનામને જોમ પોતાના એક આપ્તજન ગણુનાયુ શેરખાને ઉચિત લાગ્યું હશે, તેમ જીણી પોતાની માતાના ગ્રહિયાવાડમાંના ગ્રાસાવાડ માથેના નખધને પશ્ચિમે જગન્નાથ જાલાને પણ પોતાના બીજા એક વિશ્વમનીય સહકારી તરીકે માનવાને એ ચતુર નવાબ માહેમ પ્રેમયલા હોવા જોઈએ. પોતાના પિતૃપક્ષ અને માતૃપક્ષ-એ ઉભયમાંથી એક એક સમર્થ અને પૂર્ણશ્રદ્ધેય ગજપુરુષને પોતાની મહેતે ગમીને નવાબ માહેમ જોખાનજીએ જૂનાગઢમાં પોતાની માફને સ્થિત કરવા જે પ્રયોગ કરેલો છે તે, ખરેખર, તેમની દીર્ઘદ્રષ્ટિ તથા કાર્યમાધક બુદ્ધિની પ્રતીતિ કમવતની વાત ગણુગેજ રાજદ્વારે ગ્યાતા નેના કપટપ્રયોગોના દનિદામ વિચારતા જે એક વાત અમળાઈ આવે તે એ કે, ગજકુળને જોડેલા પ્રમાણમાં તેનો પિતૃપક્ષ લયસ્થાન રૂપ જની નહે છે તેટલા પ્રમાણમાં તેનો માતૃપક્ષ તેને બયસ્થાન રૂપ થઈ પડતો નથી. આમ હોઈને ચતુર રાજકર્તાએ પોતાના પિતૃપક્ષ આમે પોતાના માતૃપક્ષને ઉપસ્થિત કરી ગેળવો એ તેને માટે એક પ્રમાણની દરજ્જા થઈ પડે છે. નવાબ માહેમ જોખાનજીએ આવો કોઈ બય પામનાયુ કાન્યુ ન હતું, તથાપિ એક અહમદીને અબાને બીજાને સહકારી તૈયાર હોય તો તે અધિક લાભપ્રદ વાત ગણાય એમ તો તેઓ અમજેલા હશે જ એ પછી ઈ. ગ. ૧૭૫૦, વિ. મં. ૧૮૦૬ મા દત્તપતિગમનું અવમાન થયું, અને

તેથી જગન્નાથ જાવા કે જેઓ પશુ એક મત્રામન જ મુલદી દના તેમને
 રો જાનકરો પોતાના મુખ દી જાનને પટે સ્થાપી દીધા, અને તે જાલા નાગર
 જાનનો તમામ જાન પાતાને માથે ઉપાડી લીધા પશુ હતા જગન્નાથ જાના
 આ વખતે આ જોના વડીલ પશુ હતા અને નરામ માર્ગેનો તેમના ઉપર
 પશુ રિત્તારા દનો એવે તેઓ તેમના પ્રાંનિનાનન પશુ જની હેના ખા
 આ ન રોગમા આ મ મીયદોને નરામ માર્ગે નામે બડ ઉપાડીને અપર
 મારના મિલ્લાને કળે શ્રી લીધેલો પરંતુ જગન્નાથ જાનાએ પોતાના
 રાજી નરામ માર્ગના પક્ષમા રહીને, પોતાના બાધ રૂંદ જાવાની કુનેહ બની
 મ થી એ અપરકોડના દુર્ગને આ જોના હાથમા છાડવી નનાખ સાટેમને
 પુન પ્રાપ્ત કરી આજેન આરા એ જગન્નાથજાનાને એ પ્રગમે એ ગુણુ
 નરામ માર્ગે “અમુચીઅન દસ્તગાદા (નજ્જા નમણા હાથ)” નો ખેનાખ
 આપીને અન્માનેના, અને જ્યારે એ જગન્નાથ એ તનતોડ પશ્ચિમ વેગને
 જગમ તથા મહિયારીના કિત્વાઓને નરાખ માર્ગે અર્થે હતી લીધેના
 ત્યારે તેમને લીજરી વર્ષ ૧૧૬૭ ની સપ્ત તારીખ પદ્મીના રો (૬ મ
 ૧૭૫૭) લખાયેન રક્ષાથી ખામ શાખાથી પશુ નરામ માર્ગે તરફથી આપવામા
 આવેની હતી એટલામા આ નરાખ માર્ગે બહાદુ ખાનક પહેના સવન
 ૧૮૧૪ મા મહેમતનશીન થયના અને તેમના પત્ની તેમના ખીજા પુત્ર
 મોટે મતખાનકને સોગંની ગાદી પ્રાપ્ત થઇ ગઇ હતી જગન્નાથ જાલા તેમના
 દીરાન તરીકે આજ રહેવા અને રૂંદ જાલાએ આ ખીજા નરામ માર્ગેના
 “ખાનગી મર્થબા” નું પં સબાળી લીધેનું હતું તથાપિ રાજરગ બનાતા
 વા નથી લાગતી એ નિયમ પ્રમાણે આ નરાખ માર્ગે મોહોખતખાનકનો
 રાજાખ ખટપટથી મુખત ગદી ચક્રેતો નહિ, અને તેને પશ્ચિમે નરામ માર્ગે
 પોતાના આ રિત્તારા અને હિતેશ્વુ દીરાન રિરૂં વહેમાઇ જતા, જગન્નાથ
 જાલા જ્યારે જુનાગના મજેનડી દવાજા પાસે ત મુખા રહીને, ચરી આવવી
 ગાયકવાડી સેના સામે મોકી કરી રહેવા હતા ત્યારે તેમને, ખટપટીઆઓની
 હસ્તશ્લીથી દોરતેને પોતાના જનાન નામના એક ગુનામ મીદીને હાથે, પોતાના
 પિતાના મદાય રૂં તથ પોતાના અચૂક નિમ્મદલાલ દિરાનનો વધ કરી
 તેના ઘરનાર તથા માનમિત્ત જુદી લીધેના પશુ ખરા તથાપિ તે મમયના
 કાલિયાનામા ગુણુ તેમજ સહય મદાજનોનો અભાવ ન હતો તેમ હિન્દુને
 અપાતુ દુખ દેખીને કકળી ન ઉડે એના મુખમાનો પશુ છે ન હતા એમ
 તો નહિજ, એટલે જોડળના “મગીરદા” જોડળ કુબાજ, જમાદાર

રક્ષીખાન તથા સેવક ખણ્ણશાહ-એ ત્રણ, હિંદુ મુમક્ષમાન મહારાષ્ટ્રોએ વચમાં પડીને રૂદ્રજાલા તરફથી બાંધપરી આપનાં એ જાલા કુટુંબને સર્વોચ્ચામન પુરબંદર (પોરબંદર) જવા દેવા જોઈલી ઉતરતા એ નવાજ સાહેબે બતાવેલી, અને રૂદ્રજાલા, એ પ્રમાણે, જૂનાગઢનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયલા પણ ખરા. આ સ્થળે નોંધવા જોઈ એક ફાત એ છે કે, જમનાથ જાલા અપુત્ર ગુજરી ગયલા હોય રૂદ્રજાલાના વંશજોથી મુશરફ જાલાનો કુળવંતુ જૂનાગઢમાં વિસ્તરતો રહેશે છે. આ રૂદ્રજાલાને અમરજી નામે એક પુત્ર હતો, અને જોકે નવાજ સાહેબ મોહોબ્બખાનજીના વારામાં જાલા કુટુંબનો રાજ્યમંબંધ તૂટી જવા પામેલ હતો, તથાપિ આ નવાજ સાહેબ ઈ. સ. ૧૭૭૪, વિ. સં. ૧૮૩૧ માં બહેસ્તનશીન થતાં તેમના પુત્ર હામદખાનજી તખ્તનશીન થયલા, એટલે તેમના વાગમાં યુદ્ધવીર દીવાન* અમરજીના વચ્ચે પડવાથી રૂદ્રજાલાનું કુટુંબ ફરીથી જૂનાગઢમાં પ્રવેશી શકેલું; એટલુંજ નહિ, પરંતુ એ રૂદ્રજાલા પુત્ર અમરજી જાલા નવાજ સાહેબના કબીલા (ગજલ્લીવર્ગ) ના કાર્યભારીને પદે નિયુક્ત થઈ ગયલા પણ ખરા. આ અમરજી જાલાએ પોતાના કુળોચિત સદ્વર્તનથી નવાજ સાહેબનો પ્રેમ તથા વિશ્વાસ એટલા તો પ્રમાણમાં મેળવી લીધેલ કે, નવાજ સાહેબે પ્રસન્ન થઈને તેમને ઇ. સ. ૧૭૯૮ વિ. સં. ૧૮૫૪ માં એક રજો કરી આપીને ‘ગાંગેયુ’ નામક ગામ આ વંશપરંપરા ધનામ રૂપે આપેલું, અને તેમ કરીને, એક દષ્ટિએ કહીએ તો જમનાથ જાલાના કરાયેલ વધતું પ્રાયશ્ચિત આ શુભગત નવાજ સાહેબે કરેલું; એટલુંજ નહિ, પરંતુ બીજી દષ્ટિએ વિચારીએ તો તેમણે અમરજી જાલાના સદ્ગુણોની તથા તેમના પૂર્વજોની વફાદારી બરેલ તોફરીની કદર પણ કરી બતાવેલી હતી. આ ‘ગાંગેયુ’ ગામ આજે પણ એ અમરજી જાલાના વંશજો ખાય છે. પરંતુ પ્રસંગવશાત્ અમારે સખેદ લખતું પડે છે કે, જૂનાગઢની નવાબીને વરી રહેલી અને લગભગ એક ને એકજ પ્રકારની અને પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્તી રહેતી રાજવલ્લભોની ખપટને પરિણામે, હર્દયશાત્, આજ અમરજીના એક વંશજ-આપણી આ કથાના નાયક રાયજીસાહેબ-ના પુત્રો એ પૂર્વજપ્રાપ્ત તથા-વંશપરંપરાગત ગામમાંના પોતાના હિસ્સાનો ક્વબોગ લઈ શકતા નથી ! આ બીના જૂનાગઢ રાજ્યના ઇનિહાસની દષ્ટિએ સામંતસ્વવાળી ગણાય

તેની નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ એ ઘટના એ ગાંધીના મંબંધમાં એક અગાધા પ્રેરણા તરીકે પળાયે છે. નવજીવનના ગાંધીના મંબંધમાં જોવા ગયા પછી, પૂર્વકાળમાં આ કાળા કુટુંબને ફરીથી જૂનાગઢ ગાંધીના મંબંધ ધરાવનાર જેમ હુદ્દીર દીવાન અમરજી જેવા મહાત્માના ગાંધીના મંબંધ મંત્રી પાડેલા અને એજ દીવાન અમરજીના પુત્ર દીવાન રઘુનાથજીનો મંબંધ ફરીથી જૂનાગઢ ગાંધીના મંબંધમાં આપીને અમરજી કાળા જેવા રાજપુત્રો જેમ પોતાની ફરજના ગિરજ કરી બતાવેલી હતી, તેમ જો આ જમાનામાં પૂર્વોક્ત પ્રકારની ઉદ્ધારતા તથા ન્યાયપ્રિયતા ધરાવનાર કોઈ એક ત્રીજો અમરજી પાડેલો હોત, તો આ કથાવીરના પુત્રને પોતાના પૂર્વજપ્રાપ્ત ગામગ્રામથી વચિત જોવાનો વારો આવતજ નહિ, એટલું જ નહિ પરંતુ ગાંધી તેમજ નવાખી પ્રુ પળુ ફત્તેહાની ગર્ભામાંથી ઉદ્ભવી ગયલું હોતજ વળી નવાખી માહેજી મોહાજીના પાનજી ત્રીજીના પિતા નવાખી માહેજી ન્યુવખાનજી જે એકાએક બહેનનશીન થઈ ગયા ન હોત અગર જો એ એલીયા નવાખી માહેજીના દેહાત પછી ગજપાલક બનીને અમેજી મરકારે ગાંધીને મળાળી લીધેલું તે ટાણે એ માર્ગભ્રમ મંગળના અમેજી પ્રતિનિધિએ જેમ અન્ય જનોને થયલ અન્યાય દૂર કરી આપેલ તેમ આ કથાવીરને થયલ હાહાકારો અન્યાય દૂર કરવા જેટલી નીનિમતા તથા ન્યાયપ્રિય દ્રષ્ટિ હોત, તો એક તરફ જેમ જૂનાગઢ ગાંધીની નવાખીની પ્રણામિય પરિપાલિત થઈ રહેત તેમ બીજી તરફ, અમારે જે ગાંધીના અત્ર મતપ્રેરણા મળેલ કવો પડે છે તે કવોનો અવકાશ મળેજ તહિ, અને આ કથાનાયકના વંશજો પોતાના અ પૂર્વજપ્રાપ્ત ગામગ્રામનો ઉપભોગ આજે પણ સેના મેના હોતજ. અત્ર અમારે એટલું પણ ઉમેરવું જોઈએ કે, બ્રિટિશ સરકારે કદાચિત્ પોતાની ગજકારીય વિચારમણિને અનુમતી આ કથાવીરના કુટુંબને જૂનાગઢ ગાંધીના મંબંધમાંથી બહિષ્કૃત ગણવાનું ઉચિત ધારેલું હશે, તોપણ હવે જ્યારે બ્રિટિશ સરકારે 'માર્ગભ્રમ નષ્ટ થયલું' છે અને તેને પશ્ચિમે કાશિવાડ પુનઃ 'મોરખૂ' નામને પ્રાપ્તી નવજીવનજીવન ફરજ કરી રહેલ છે ત્યારે આ મોરખૂ સરકાર, બ્રિટિશ અમલમાની બીજીએ દૂર કરવાને જેમ મથી રહેલ છે તેમ આપણા આ કથાનાયકને તથા તેના વંશજોને બ્રિટિશ મરકારની ગજકારીય ચાલને પરિણામે જે મહાહાનિ થવા પામી છે તે ટાળવાને ઉદ્ધુક્ત થશે તો આ નૂતન મરકારની સર્વોપસ્થિતિને ન્યાયપ્રેમી ગણવાનું મહાત્મા પ્રાપ્ત થશે એમ આમે માનીએ છીએ.

આ ચામરજી ઝાલાને ગોવિંદજી, ધંદજી. વલ્લભજી અને ત્રિમજી; એમ ચાર પુત્રો હતા. આ પૈકી જ્યેષ્ઠ પુત્ર ગોવિંદજી તથા બીજા પુત્ર ધંદજી ઇ. સ. ૧૮૨૪-વિ. સં. ૧૮૮૦-માં નવાખ સાહેબ બહાદુરખાનજી બીજાના રાજકાળમાં મુખ્ય કાર્યભારી (દીવાન) ને પદે પદોચ્ચિત્તા હતા. તથાપિ છ વર્ષ પર્થન્ત કાર્યભાર વણા પછી તેઓ રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત થયલા હતા. ગોવિંદજી ઝાલાએ કાર્યભાર સંભાળ્યો તે પછી વિ. સં. ૧૮૮૧, તા. ૯ મી રમી અક્ષમાની મને ૧૨૪૦ હીજરીનાં રોજ કરી અપાયજી કક્ષાથી આ ચારે બાઈઓને નવાખ સાહેબે ' ખુદાનો તથા સરકારનો કોસ ' આપીને ' તમારી આખર સરકારની આખર સાથે છે, યગેરે પવિત્ર અને ગંભીર શ્રમ્મોમાં સૌતવના અને ખાત્રી આપેલી હતી; એટલુંજ નહિ પરંતુ ઝાલા ધંદજી તથા મરહુમ ગોવિંદજીને ઉદ્દેશીને લખાયજી ' મં. ૧૮૮૯ ના માર્ગસર ની તા. ૧૭' વાળા તથા ખુદ નવાખ સાહેબની મોહોર સુવાદથી અંકિત થયજી રક્ષામાંથી એવું પણ પ્રતિન થઈ આવે છે કે, નવાખ સાહેબ ઉપર ચોદ લાખ ફોરોનું કર્જ થઈ ગયજી તેને લીધે તેઓ પુરી 'મુંઝવણ માં હતા એટલે ગોવિંદજી ઝાલાએ તે કર્જ પોતાનાં નાણાંથી ધોધ નાંખેજી અને તેના બદલામાં નવાખ સાહેબે પુર્વનિર્દિષ્ટ તારીખવાળા રક્ષાથી તેમને આ પ્રમાણે તમલ્લી પણ આપેલી હતી:— "x x x તમારા વંશવારજી ઝાલાના ઘરની સરકાર ચલુ તા. અમલકદરખુત્રી મરકાર રાખશે તા. તમામ હીકરાવથી ગજકાજનું કામકાજ ભરૈંમો રાખી લેશે. તમારી ઓલાદથી જુદાઈ જાણવામાં આવશે નહિ ને તમારાં મુકન (મકાન) સાર દેસપદેસમાંથી કહી માલમત્ર લાવશે તેની જગાત તમને તમારા વંશપરા માફ કરવામાં આવી છે. x x x તમે ફેટલાક સરકારના કાષ્ઠાના દરજાખલા તથા દસ્તાવેજ લીગેરેની ગોતશોધ કરી સરકારમાં અચ્ચાદ (યાદ) ની સાથે સોંપી છે. તે તમારી નેક નીતીની ચાગે વફાદારી કીધી છે, ને આગાકનો, હસાખ (હિસાબ) કીનાખ કરતાં તમારી લેણી ફોરી ૬૮૦૦૦૦ છ લાખ એશી હજાર હમણ કરતાં સરકાર પાસે નીમ્લી છે તેનો રમો પરવાનો જુદો લખી આપવામાં આવે છે. x x x ને તમાગ વંશના પુત્રોને આ રાજમાંથી બાબીના વંશ કાઈ દીવમ રાજમાંથી રજા રમે નહિ x x x " આ પ્રમાણે ઝાલા કુટુંબનું મહોટું લેણું જુનામઠ ગળ્ય પામે હતું, અને તે લેણું વસુલ કરાય તેટલા માટે તે મમથના કાઠિવાવાડના ચિટિયા ગજદારીય પ્રતિનિધિ (પોલીટીકલ એજન્ટ) બાનવેલ તથા જ્યેઝન-એ ઉભય અધિકારીઓએ નવાખ સાહેબને ભલામણ કરીને ગોવિંદજી ઝાલાને x x x જુનામઠની ઉપજ

નો ઇન્ટરેન્સ દશ વર્ષની ઝાલી કરીને' અપાવેલ હતો અને 'કંપની બહાદુરની જાગીને ગીરીયા* ' તે યોજના કરવામાં આવેલી પણ ખરી. આમ હોય આપણે આ " જાલાના ધરને " કેટલાક પ્રમાણમાં નિઃશંક લક્ષીસંપન્ન ગણી શકીએ તેમ છીએ તથાપિ કોઈ તરફથી એવો કુતર્ક ઊભાવવામાં આવેકે, ગોવિંદજી આજા લક્ષીસંપન્ન હતા તે કાન્સે તેમના બાઇઓને તેમના જેવા ગણી શકાય નહિ, તો અમારે સ્પષ્ટતા કરવા ખાતર જણાવવું જોઈએ કે, વર્તમાન સમયમાં અવિભક્ત સંયુક્ત કુટુંબની સંરક્ષા તથા ભાવનામાં જે પ્રકારની અનિષ્ટ સિધ્ધિલાનો-વ્યક્તિગત સ્વાર્થનો સંચાર થઈ ચૂકેલો છે તેવી સિધ્ધિતા કે વ્યક્તિગત સ્વાર્થનો સંચાર આજથી પચાસ પોણેએ વર્ષ પહેલાના જમાનામાં બહુભાગે થયેલો ન હતો; એટલું જ નહિ પરંતુ ભ્રાતૃભાવ ગમે તેટલું બલિદાન માગે તો તે આપવાને બાઇઓ તત્પર રહેતા પણ હતા. આવી સ્થિતિમાં ગોવિંદજી અને તેમના ઇતર બાઇઓ વચ્ચે જુદાપણું હોવાની સંભાવના થઈ શકતી નથી; અને તે થઈ શકતી નથી તેના એક મુખ્ય કારણ રૂપે કહી શકાય છે કે, ગોવિંદજીનો દેહાંત થઈ ગયા પછી પણ જે રૂકો નવાખ સાહેબે વિ. સં. ૧૮૮૬ની સાલમાં 'જાલાના ધરને' કરી આપેલો છે તે રૂકો તેમણે 'ઈન્દ્રજી તથા મરહુમ ગોવિંદજી' એમ બેયને ઉદ્દેશાને લખી આપેલો હતો. ગોવિંદજી પોતાના ઇતર બાઇઓ કરતાં અધિક શક્તિસંપન્ન તથા લાગવગવાળા હતા એમ તેમની કારકીર્દિ ઉપરથી સદા સંમજ્જા આવે તેમ છે; એટલે રાજ્ય સાથે કરવાના વિવિધ વ્યવહારને લગતા કામનો ભાર સ્વભાવિક રીતે તેમને માથે જ રહે. તથાપિ હિંદુ આર્ય શિષ્ટચાર તંથા અવિભક્ત સંયુક્ત કુટુંબની ભાવનાની દૃષ્ટિથી કુટુંબ મુખ્યની એટલે જ્યેષ્ઠાધિકારવાળા બાઇની ઉપેક્ષા નાના બાઇ થી કોઈપણ પ્રસંગે થઈ શકે નહિ તેવું હોવાથી જાલાના ધરને નામે જે બધા વ્યવહારો સંયોગવશાત્ કરવા પડે તે બધામાં પણ જ્યેષ્ઠતા ધરાવતા બાઈ ગોવિંદજીનું નામ અવશ્યમેવ જોડાવું જોઈએ, અને તેથી ગોવિંદજી ગુજરી ગયલા તે છતાં "મરહુમ ગોવિંદજી" જાલાનું નામ ઉપરેક્ષા રૂકામાં દાખલ કરવામાં આવેલું છે, અને તે પ્રમાણે કરાયું છે એ હકીકત જ ગોવિંદજી જાલાની જ્યેષ્ઠતા-અગ્રેસરતા-નીચે નિર્વહિત થતી રહેલી "જાલાના ધર"ની સંયુક્તતાને સિદ્ધ કરનારી ગણ્યશે. "જાલાના ધર:" એ શબ્દો ખરેખરા અર્થસૂચક છે. અર્થાત્ "જાલાના ધર."

* જુવો- દીવાન રજુછોડજી કૃત " સોરઠી તવારીખ; " પાન ૧૭૪.

એ સંદેશી 'અમરજી ઝાલાના તમામ પુત્રો' એવો અર્થબોધ થયા વિના રહેતો નથી, આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં સમજાય છે કે ગોવિંદજી ઝાલાથી અધિષ્ઠિત થઇ રહેલ આખું જ ઝાલા કુટુંબ પોતાની સામવાયિક મિશ્કતનું બોક્ષા અને બ્યારે ત્યારે સમભાગી બની રહે એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. ગોવિંદજી ઝાલા અપુત્ર* ગુજરી ગયલા, એટલે એ ઝાલા કુટુંબમાં શેષ રહેલા બાધ્યોમાં એમના ધરતી સામવાયિક મિશ્કતની વહેંચણી સરખા પ્રમાણમાં થાય તેમાં પણ નવાઈ નથી. આ વિષય પરત્વે અમે હવે પછી અધિક ચર્ચા કરવાના છીએ એટલે અત્ર આટલું વિવેચન કરીને અટકવાનું અમે લુચિન ધારીએ છીએ. આ પ્રકારની ચર્ચા અમારા કોઇ પાઠકને અસ્થાને અથવા બીન જરૂરી પણ કમચિત્ લાગશે. પરંતુ આ ચર્ચા નથી અસ્થાને કે નથી બીન જરૂરી; કારણ કે આ કથાના નાયક રાયજી સાહેબને તેઓ રાજ્યદ્રવ્ય ઉચાપત કરી ગયા છે એવા મુદ્દાનું અવલંબન કરીને દૂષિત દરાવવાનો બર્ગીરથ પ્રયાસ બ્યારે ઇ સ. ૧૮૧૭ માં નિષ્ફળ ગયલો હોતો ત્યારે એ સમયના જૂનાગઢ રાજ્યના ધિટિરા વાલી વડીવટદાર તરફથી આપણી આ કથાવીરના પિનામદ વક્ષબજી ઝાલા જેવા ગોવિંદજીના બાધને કેવળ નિર્ધન બતાવી દેવા માટે ફાંફાં મરાવવાં પણ હતાં, એમનાં ફાંફાં ફેલાવાં બ્યર્થ હતાં તે આપણે, હવે પછી આપનાર હકીકત ઉપરથી જોઈ શકશું પણ ખરા.

આ ગોવિંદજી ઝાલાનું અવસ્થાન ઈ. સ. ૧૮૦૧-વિ સં. ૧૮૮૭ માં થતાં ઉદ્વિજી ઝાલાનો પક્ષ રાજદારે નમગો પડી ગયલો, અમે "ઝાલાના ધર" ની રાજ્યશ્રી જાખી પડવા ખડેલી પણ ખરી. તથાપિ એ ઝાલાકુળનું ગૌરવ ઉદ્વિજીએ જાગવી રાખેલું તે તેમના પૌત્ર રાયબહાદુર સુર ગોકુલજી સંપતિસામ ઝાલા જેવા ક્ષત્રિનિષ્ઠ, શાસ્ત્રજ્ઞ, ધર્મપરાયણ અને ઉદારચિત્ત અમાત્યવર પુરંવાનો પ્રતાપથી પુનઃ અધિકાંશે ઉજ્જવલ થવા પામેલું છે, એ વાતનો ઇન્કાર કોઈથી થઇ શકે તેમ નથી. બરતી પછી એટ અને પુનઃ બરતી આગરમાંજ હોઇ શકે; ક્ષુદ્ર જલાશયમાં તેમે ચવાનો સંભવ હોતો નથી. સુર ગોકુલજી ઝાલા જૂનાગઢ રાજ્યની દીવાનગીરી દીર્ઘકાળ પર્યન્ત ભોગવતાં અપૂત્ર ગુજરી ગયા છે, અને એ બીના એકિક દૃષ્ટિએ ખેડકારક પણ ગણાય. તથાપિ તેમના હાથે જૂનાગઢ રાજ્યનું સમયોચિત નવવિધાન કરવાનો મંગલારંભ થયલો તે વાતની લખેલા કોઇ પણ ઇતિહાસકારથી થઇ શકે તેમ નથી. સુર ગોકુલજી ઝાલા હિંદુસ્તાનમાં ઉદ્ભવેલા નવયુગનાં લક્ષણો પારખી શકેલા હતા

* તેમના એક જ દીકર રાજરામ મોતીરામ પુત્ર નામે હતા.

અને વળી તેમને પોતાના પરદેશીય મિત્રમંડળ કનેથી નૂતન વિચારો
 ઝીવવાનો પ્રમંગો પ્રાપ્ત થતા ગ્હેવા એટલે તેમણે નિર્માણપૂર્વક જે માર્ગે
 ગત્યક્રમણ કરવાનું બીજાંરોપણ કરેલું હતું તેને સંપૂર્ણ અંશે સફળ કરી
 શકે એવા પોતાના એક ઉત્તરાર્ધિકારી જેવા કુટુંબજનને તેઓ પોતાની પાછળ
 મૂકીને આ નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરે છે એ વાત જ્યેમ તેમને પોતાને સંતોષાનાંદ
 આપનારી હતી તેમ જૂનાગઢજન્યને મારે તે અધિક લાભપ્રદ પણ ખનેલી છે.
 સુત્ર ગોકુલજી આજ્ઞાનો દેહાન્ત થયો તે પૂર્વે તેમના જ પિતાના કાકા
 વલ્લભજી આજ્ઞાના પૌત્ર આ કથાના નાયક-પુરુષોત્તમરાયજી રૂપી બાસાકનો
 ઉચ્ચ થઈ ચૂકેલો હતો, અને તેણે રાજ્યશા નભોમંડળમાં ચઢવાને પમલાં
 બરવાનું શરૂ કરી દીધેલું પણ હતું. સત્પુરુષોના સંકલ્પો મોઝા વડેલા પણ
 કળે છે. સુત્ર ગોકુલજીમાં પ્રખર આધ્યાત્મિકતાનો વાસ હતો એટલે એઓ
 પોતાના સંકલ્પોને સિદ્ધ કરાવી શકે એવું એક ક્ષેત્ર તૈયાર કરી પોતાની પાછળ
 મૂકી શકેલા હતા. એ ક્ષેત્ર તે આપણા આ કથાવીરનો પિંડ. સુવિખ્યાન નીનિરા
 મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી સ્વરચિત્ર સુત્ર ગોકુલજી આજ્ઞાના જીવન ચરિત્રમાં
 વર્ણવે છે તેમ, આ કથાનિરૂપ “પુરુષોત્તમરાયજીને દરતેજ ગોકુલજીઆજ્ઞાના
 કૃતકૃત્ય શરીરને અમિદાદ દેવામાં આવેલ”-એ ખીના અને તે પછી સ્વધ્ય કાળમાં
 જૂનાગઢ રાજ્યના કારભારને પોતાને માથે ઉપાડી સેવાનો યોગ પુરુષોત્તમરાયજીને
 પ્રાપ્ત થઈ આવેલો છે તે ખીના:-એ ઉભયને સંકલિત કરીને આપણે જે
 તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી અગર જેને ઋણાનુબંધ કહેવામાં આવે છે એ દૃષ્ટિથી વિચારી
 જોશું, તો તે પ્રકારની મંડલનામાંથી આપણને કોઈ દૈવિક તેમજ દૈષ્ટિક હેતુનું
 દર્શન થઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. અદ્દસ અને અવેધ એવું જે આધ્યાત્મિક
 સંકલ્પજનિત-જળ તે ક્યારે, ક્યાં તથા કેવા રૂપમાં પરિણમે છે તે વાત
 મનુષ્યની સાધારણ જુદિથી જ સમજ ન ચકાય તેટલી સૂક્ષ્મ કોટીની છે.
 એવા એ નિરાકાર-અમૂર્ત-અજાને સ્વકાર-મૂર્તરૂપમાં-પ્રકટ થવાને અનુકૂળ
 પાત્રની જરૂર પણ રહે છે, અને એવું અનુકૂળ પાત્ર ગોત્રી કાઠવાનું કાંમ ફક્ત
 પ્રજા પુરૂષ જ કરી શકે છે. ગોકુલજીબાઈ પ્રજાસંપન્ન હતા, અને તેથી તેઓ
 આ કથાનાયકનાં લક્ષણો પારખી શકેલા, તેમના બાપિ ઉત્કર્ષની વાત બાણી
 શકેલા, તે બાબત તેમણે ધણીવાર બવિધ્ય બાએવું, અને એમની એવી
 બાવિધ્યવાણી ખરી પડેલી પણ છે. પોતાના પિતાનો દેહાંત થયો ત્યારે
 પુરુષોત્તમરાયજી સુત્ર ગોકુલજીબાઈની સાથે અને દેખરેખ નાથે દિલ્હીમાં
 રાજ્યકાર્યની તાલીમ લઈ રહેલા હતા અને તેથી તેમને પોતાના પિતાના

શરીરને અમિદાદ દેવાનો વારો આવેલો નહિ એ વાત તથા ગોકુલજીબાઈના શરીરને અમિદાદ દેવાનો પ્રસંગ એમને એમના પોતાના કાર્યો ઉદ્દેશવાનો યોગ થઈ આવ્યો એ વાત:-એ ઉભય બાબતનો મેળ સરવે છે કે, પુરોહિતમર્યાદા જેટલા પ્રમાણમાં ગોકુલજીબાઈના ઉત્તરાધિકારી થવાને નિર્માયલા હતા તેટલા પ્રમાણમાં તેઓ પોતાના પિતાના ઉત્તરાધિકારી થવાને નિર્માયલા નહિન. આપણા દેશમાં આગંતુક કારણથી જે પ્રકારના રાજદ્વારીય નવ પ્રબાતનું જન્મ થવાનું હતું તે કારણથી સુર ગોકુલજીબાઈને જે પ્રકારનું પૂર્વગાન થઈ આવેય તેના પરિણામમાં તેમને તેના નવ પ્રબાતને અનુકુળ ગણાય તેવી તથાપિ કેવળ અનુકૃતિ રૂપ નહિ એવી નવન દળની શાસનવ્યવસ્થાને જુનાગઢ રાજ્યમાં કાબજ કરવાના બહુવિધ પ્રયત્નો સફળતાપૂર્વક કરેલા; એટલું જ નહિ પરંતુ સમસ્ત કાઠિયાવાડનાં રાજ્યો નો એક ‘સૌરાષ્ટ્રીય સંઘ’ જેવી મંસ્થા સ્થાપનાવીને તેમાંથી ઉદભવતી સંઘશક્તિને આશ્રયે કાઠિયાવાડમાંનાં રાજસ્થાનો ને એક તરફથી પરિપાક્ત કરી રાખવા નથા બીજી તરફથી તેમને યથાકાલ નયનાં આપવા અપાવવા માટે * પગલાં બરવા માંડેલા પણ હતાં. આ એમણે ઉપારેક કામ દુઃસાધ્ય હતું અને એને મિદ્ધ કરવાના કામમાં જ્યેષ્ઠ યનારને કંટકના મોકના બનવું પડે તેમ પણ હતું. સુર ગોકુલજી જુનાગઢ જેવા પ્રથમ પંક્તિના સર્વોપરિ રાજ્યના દીવાન હતા, એટલે કાઠિયાવાડમાંનાં સંસ્થાનોનાં દિલની રક્ષા કરવા ખાતર, પ્રતિદૂળ થઈ પડે તેવી રાજદ્વારીય બાબતો સામે અગ્રેજ સરકારના અમલદારો સામે મોસ્થો રથવાનું લડવાનું કામ પણ તેમને પોતાના કાર્યો રહે એ સ્વાભાવિક હતું. સુરોપીય સંસ્કૃતિને આશ્રયે ઉદભવતી રાજનીતિનો સર્વથા સ્વીકાર કરવો કે કેમ એ એક મહાપ્રશ્ન છે, અને તે પ્રશ્નનો ઉકેલ એક તરફ આણ્વી શકાય નહિ; કારણ કે એવી એ વિદેશ જન રાજનીતિનાં પરિણામો હજી મુખી સિધર થઈ શકેલાં નથી, તથાપિ ગોકુલજીબાઈએ તે-વિદેશજન રાજવિધાનાં જે-તરફો આપણી સ્વદેશ જન રાજવિધાનાં મૂળતત્ત્વોને અનુરૂપ હતાં તેમનો ઉપયોગ આપણાં દેશી રાજ્યોમાં ધીમે ધીમે પણ કરાવો થાય તો તે હિતાવહ થઈ પડે એવી કલ્પના કરેલી, અને એ કલ્પનાને તેમણે જુનાગઢ રાજ્યમાં એક ‘મંત્રિસભા’ સ્થાપીને તેમજ તેને સર્વોપરિ અધિકારવાળી બનાવીને ચૂર્ણ રૂપ આપેલું હતું. આ મંત્રિસભાના તાબામાં તેમણે રાજ્યનાં તમામ અધિકારો (ખાતાંઓ)ને મૂકી દીધેલાં, અને એ મંત્રિસભાના સભાસદોને જૂદા જૂદા ખાતાના અધ્યક્ષ

* જુલો ‘સુર ગોકુલજી ઝાલા તંથા વેદાન્ત’ પાનાં ૨૩૩-૩૫

(અમાત્ય) પણ ઠગથી દીધેલા હતા આ પ્રમાણે તેમણે જે વ્યવસ્થા કરેલી તેને પરિણામે દીવાનની સર્વોપસ્થિતિનો અંત આવેલો અને તે પણ બીજા અમાત્યોની પેઠે અમુક ખાતાંઓનો અધ્યક્ષ રહેવા પામેલો; એટલું જ નહિ, પરંતુ મહત્વનાં કામો મંત્રિસભા આગળ મૂકતાં એટલે દીવાનને એ સભામાં થતી બહુમતીને અનુસરવું પડતું પણ હતું. ગોડુલજીભાઈએ રચેલ આ પ્રકારનું શામનતંત્ર તે સમયના કાઠિયાવાડમાંના અગર તો તે બહારનાં ધત્તર સંસ્થાનાંમાં પ્રવર્તતા શામનતંત્રથી ભિન્ન-વિલક્ષણ-કોટીનું તથાપિ પ્રાચીન હિંદુ રાજવિધાનાં નિહાંતોને અનુસરતું બનેલું; અને આ વાત જ એના ઉત્પાદકની સમયગતિ તથા બધિબ્યગતિને સાબીત કરાવનારી ગણાશે. રાજ્યનાં કાર્યને લગતી એકંદર જવાબદારી આ પ્રમાણે, મંત્રિસભાના માથા ઉપર રખાયેલી તેને પરિણામે જૂનાગઢના રાજકર્તા રાજકાર્યોને લગતી સીધી જવાબદારીમાંથી મુક્ત રહી શકે એવો યોગ થઈ આવેલો. સુદ ગોડુલજીભાઈની આવી આ દૃશ્યગિતિનું ફળ એ આવેલું કે, તેમના પછી થયેલ કાર્યભારી જમાદાર ખાનબહાદુર સાહેબ દિંદી બાન સાલમ સી. આઈ. ઇ. ના વારમાં મેલા (મહીલા) લોકોના થયેલ વધનો સંકટમય પ્રસંગ રાજ્યપરજે ઉપરિચિત થઈ આવેલો ત્યારે અંગ્રેજ સરકાર એ વખતના નવાબ સાહેબ બહાદુરખાનજી ખુદને એ વધ પ્રબંધના કર્તા ગણી તે બદલ તેમને પોતાને જવાબદાર ગણવાના પ્રયાસમાં પડેલા તે તેમનો પ્રયાસ સફળ થઈ શકેલો નહિ, અને એ સાર્વભૌમ સરકારને, જૂનાગઢ રાજ્યની મંત્રિસભાને તે ફત્તખલ જવાબદાર ગણી સંતુષ્ટ રહેવું પડેલું હતું.

વળી બીજી એક વ્યવસ્થાના જન્મદાતા ગોડુલજીભાઈજી હતા. અંગ્રેજ ખાલસા મુલકમાં તેમજ ધત્તર દેશી રાજ્યોમાં સુલ્હી એટલે કે અમલખાલસા (Executive) ખાતું અને ન્યાયખાતું કેટલાક પ્રમાણમાં એક બીજામાં મળેલું હતું અને આજ સુધી પણ છે, અને તે ઉભય ખાતાં એક બીજાથી સાવ જુદાપણું ધરાવતાં પણ નથી. ગોડુલજીભાઈએ એ ઉભયખાતાંને એક બીજાથી સર્વાંશે વિમુક્ત-સ્વતંત્ર-રાખવા રખાવવાની યોજના ધડીને તેને અમલમાં પણ મૂકેલી હતી. આ પ્રકારની પહેલ કરવાનો યશલાભ પણ જુનવાણી ગણાવાતા જૂનાગઢ રાજ્યને તથા તેના દીવાન ગોડુલજીને ફાળે જાય છે. ચળપુરનો તથા રાજ્યના તમામ નોકરીમાં ચારિત્ર્યશુદ્ધિ હોવીજી જોઈએ એ વાત ઉપર આગ્રહ પૂર્વક ભાર મૂકીને તેમણે ચારિત્ર્યસંપન્ન સ્થાનિક ગૃહસ્થોને રાજ્ય સેવામાં ઉત્તેજેલા, અને તેવી કોટીના ઉપયોગી ગૃહસ્થોને રાજ્યની નોકરીમાં યોજવાને સતત ઉદ્યમ કરેલો હતો, અને તેમ કરવામાં તેમણે

ન્યાતંત્રના બેદને તિલાંજલિ પણ આપેલી હતી. રાજ્યના રાજ્યત્વ તથા પોતાના રાજના રાજત્વને સુરક્ષિત રાખી રાકવાના હેતુથી તેમણે રાજ્યમાંથી તેમજ રાજ્યબહારના પ્રદેશમાંથી દા. બ. મણિભાઈ જયભાઈ મહેતા આદિ સમર્થ સજ્જનોને રાજ્યસેવામાં આમંત્રી-નિયોજીને તેમને રાજ્યમંદિરના સ્તંભ રૂપે સ્થાપી દીધેલા હતા; એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમણે પોતાની રાજદારીય શિલ્પકળાને નવરૂપમાં મૂર્તિમતી કરી બનાવેલી પણ ખરી. વળી સુરેષીય ભાવનાનો જે મહાનદ વહેતો થયેલો તેના મોહજનક નીરવાનથી આપણી “સ્વદેશાત્મ” સંસ્કૃતિ હુપ્ત થવા ન પામે તેટલા માટે તેમણે તે સમયના કાઠિયાવાડ-ગુજરાતના કેટલાક અગ્રગણ્ય, વિચારશીલ અને વગદાર પુરોનો સંસર્ગ સ્પર્ધાને ધર્મજ્ઞાનને શ્વેત રાખવા તથા ફેલાવવાના પ્રયાસો પણ કરેલા હતા. આવા તત્ત્વજ તથા સમયજ ગોકુલજીભાઈ જેવા અપુત્ર ભ્રષ્ટ્ર બધુની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા સ્વહસ્તે કરીને સર્વથા તેમના “માનસ પુત્ર” બનેલા તથજી માહેજ, જે જ પોતાના વડીલનાં શ્વનસૂત્રો તથા નીતિમંત્રોને પોતાનાં કરીને દેશકાળ દષ્ટિએ રાક્ય હોય તેટલા પ્રમાણમાં તે સર્વનો પ્રયોગ અધિક વ્યાપક પ્રકારે કરવામાં હતાહી બની રહે, તો તે જેટલું સ્વાભાવિક ગણાયે તેટલું આશ્ચર્યજનક ગણાયે નહિ. અર્થાત્ સુત્ર ગોકુલજી જાલાએ અને તેમના પછી તેમના રાજદારીય ઉત્તરાધિકારી રાજજી સાહેબે કરેલા કરાવેલા રાજકાર્યો તેમજ બીજી પ્રવૃત્તિઓ રૂપી મણિજીઓને એક માળાના આકારમાં સંગ્રહિત કરીને જે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિશાળી, વિવેકસંપન્ન ઇતિહાસ વિવેચક, જે ઉભય મહાપુરુષો વચ્ચે રહેલ સદ્ગુણ-એકસત્તા-બોળીશાદવા જેટલો શ્રમ ઉઠાવશે, તો આ કયા લેખકને તો ખાત્રી છે જ કે તેવાનો તેવો પ્રવાસ. અમારાથી પૂર્વે નિર્દિષ્ટ કરાયેલ વિચારસરણિને અનુરૂપ રૂક્ષિત થયા વિના રહેશે પણ નહિ.

અર્થાત્, આ પ્રકરણ અમે સમાપ્ત કરીએ તે પહેલાં એટલું જ કહેવાનું કે, જે કોઈ એવું નાગર કે મુસ્લમી કુળ હોય કે જેણે લાંબામાં લાંબા વખત સુધી એકને એક જ રાજ્યની-અને આ કયાદષ્ટિએ જૂનાગઢ રાજ્યની નવાખીની-એકનિષ્ઠાથી સેવા કરી હોય, જેણે જલ્દમથી નવાજ સાહેબને વધારેમાં વધારે દાવાનો તથા ખાનગી કાર્વભારીઓ પુરા પાડીને સગીર્ણાંગ રાજ્યબક્ષિત પ્રદર્શન કરી બનાવેલ હોય, અને વળી જેણે જૂનાગઢના નવાબો સિવાય અન્ય રાજ્યના રાજના નોકર બની તેવા રાજને તે તરીકે

નમન કર્યું ન હોય, તો તે ફક્ત પૂર્વસંચય “ઝાલાતું ઘર” જ છે. દીવાન અમરછએ તથા તેમના વીર પુત્રોએ અનુપમ રાજ્યભક્તિ નાખતેલી છે એ વાત અવિવાદ છે; તથાપિ તે દીવાન કુળનો નવાખી સાથેનો સંબંધ, ઝાલાકુળ સાથેની સરખાવણીમાં અધ્યાયુષી દેખાય છે, અને જો કે તે કુળના દીવાન રઘુનાથજીએ તથા વીર માદર, રણજોડજીએ જૂનાગઢ રાજ્ય નરક પોતાની વફાદારીની ધારા અખંડ વહેતી રાખેલી છે, તથાપિ તેમણે જૂનાગઢના નવાખરી ઉપેક્ષિત થતાં-અલગત પ્રાણદર પ્રતિકુળ સંયોગને લીધે-જામનગર રાજ્યની નોકરી અમુક પ્રકારે સ્વીકારીને જામસાહેબને નવાખ સાહેબની દાગમાં ગણી લીધેલા હતા એટલે આપણે એટલું તો ટપકાવી શકીએ કે, વીર પિતા દીવાન અમરછએ જે પ્રકારે અનન્ય સ્વામિભક્તિનું પાલન કરી બનાવેલું છે તે પ્રકારે તેમના વીર પુત્રોથી કરી બનાવાયેલું નહિ. આથી ઉપર પ્રકારનો દાખલો આપણને ઝાલાકુળના રાજકીય ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે, અને તે એ કે, ઝાલાકુળના કોઈ પણ દીવાન કે ખાનગી કાર્યભારીએ પોતાના સ્વામી નવાખસાહેબ તરફથી ઉપેક્ષિત કે પગિત્યકત થયા પછી અન્ય કોઈ રાજ્યની નોકરી સ્વીકારેલી નથીજ. અર્થાત્, ઇ. સ. ૧૬૧૧ની માસમાં સાર્વભૌમ અંગ્રેજ સરકારે, નવાખ મોહોબતખાનજી ત્રીજાની સગાર, ઉમર હોવાને સખએ જૂનાગઢ રાજ્યનો આંતર વહીવટ પહેલીગવાર પોતાના હાથમાં લઈ લીધો ત્યાં સુધીના નવાખી રાજકાળ દરમ્યાન તો આ ઝાલાકુળનો રાજ્ય સાથેનો સંબંધ તાંત્ર લગભગ અવિચ્છિન્ન જ રહેવા પામેલો છે એમ આપણે સમગ્ર વસ્તુસ્થિતિ વિચારીને કહી શકીએ તેમ છીએ.

આ પ્રકરણમાં ઝાલાકુળને ઇતિહાસ યોગ્ય લંબાણથી આપેલો છે. તથાપિ એમ કરવાનું કારણ નથી એમ તો નથીજ. આ કથાના નાયકના પૂર્વજોએ જે પ્રકારના નીતિસૂત્રોને સ્વીકારીને રાજ્યસેવા કરેલી છે, અને ખાસ કરીને પુરુષોત્તમરાયજીની કાર્યભારિતા સુઘ ગોકુલજીભાઈની કાર્યભારિતાનું વિકસિત રૂપ પણ છે; એટલે હવે પછીના પ્રકરણમાં જે બંધી હકીકત આવવાની છે તેની પૂર્વભૂમિકા રૂપે આ પ્રકરણને અમારા આ ગ્રંથના પાકે ગણી લેવું જોઈશે.

પ્રકરણ ૨

જૂનાગઢ રાજ્યનું વાચીકુલ અને નાગરો

મોગલ શહેનશાહના ઉત્તરગણિકારી તરીકે મુસલમાન સરકારે તથા અમીર ઉમરાવો ગુજરાત-કાશિયાવાડમાં પોતપોતાની ક્ષાવટ પ્રમાણે પોતપોતાને માટે નાનાંમહોટાં નવાં નવાં સંસ્થાનો ઉપજાવી શકેલા, એમ એ અસ્ત પામતી જતી શહેનશાહતની નોકરીમાં રહીને તેના દિનાર્યે પ્રાણપાપણ કરતા રહેલ નાગર શ્રાવણ સરકારે તથા મુત્સદ્દાઓના ઉત્તરગણિકારી જેવા નાગરોએ પણ, એ શહેનશાહના અવશેષો રૂપે હાથમાં ધણ નાનાં મહોટાં રાજ્યોની મેવામાં પ્રવૃત્ત રહીને પોતાની કર્તવ્યનિષ્ઠાને જગળી રાખવામાં કર્યા પણ ક્યારા રાખેલી નથી. નાગર મુત્સદ્દાઓએ તથા નાગર સિપાહીમાસારોએ જો ધાર્યું હોત તો તેઓ પોતાની કલમ અતે બંધીના બળે પોતાને માટે નાનાં મહોટાં સંસ્થાનો ઉપજાવી ન શકત એમ કહી શકાય નહિ, પરંતુ તેઓ તે પ્રમાણે કરવાને પોતાની પરંપરાગત ધર્મનિષ્ઠા તથા નીતિમતાથી રુખલિત થયા નથી એ હકીકત એવી છે કે, તેનાથી તેમની નિર્લોભતા પ્રતિપાદિત થઈ આવ્યા વિના રહી શકતી નથી. મુસલમાન જાતિના પગ હિંદુસ્તાનમાં સ્થિર થઈ ગયા પછીના સમયમાં એક નવીજ રાજદારીય પરિસ્થિતિનો ઉદભવ થઈ આવેલો હતો, અને તેના પરિણામમાં હિંદુ સ્વાર્થ અને મુસલમાન સ્વાર્થ—એ ઉભય વચ્ચે એક પ્રકારની અભિન્નતા આણી દેવાને માટે પ્રયત્ન તથા પગેલ માર્ગે એક મહાપ્રયાસ એ કાળના સમજી મહાપુરુષોને દાયે થઈ રહેલો હતો. આવો મહાપ્રયાસ કરવામાં અને તેને બને તેટલો સફળ કરવામાં અનેક હિંદુ જાતિ રાતિના લોકોએ ભાગ લીધો હતો અને લીધો છે પણ ખરો; તો પણ

એટલું તો નિર્ધારિત છે કે, જનસંખ્યાની દૃષ્ટિએ નહિવત્ ગણાય તેવી નાગરજાતિની મુસદ્દીગીરી તથા સિવાહીગીરીએ જે ફાળો પૂર્વાકત પ્રદાનના પ્રયાસમાં પોતાના બુદ્ધિબળથી તથા અંગતબળથી આપેલો છે તે એવો છે કે હિંદુસ્તાનના મમસ્ત વાસ્તવિક ઇતિહાસના જાણકારો તેના દન્ડા યથા શકે તેમ નથી. ગ્રન્થાત-કાઠિયાવાડના સ્વતંત્ર રાજ્યોના મમયથી (તે પૂર્વના કાળની વાત બાબુ હંપર ગમ્પીએ તો પણ) તે છેક મુમયમાની રાજકુળના અંત પર્વત અને તે પછીના રાજકીય અમતવ્યસ્તના-અનન્યતા-વાળા સમયમાં પણ નાગર રાજનીતિશીલોએ તથા યુદ્ધવીરોએ હિંદુ તેમજ મુમયમાન રાજ્યો, તથા નવરાજ્યસ્થાપક જાગીરદારો, સુબાઓ, સદાઓ વગેરેના પક્ષે જીતે પોતાના સ્વામીઓની મેવા કરવામાં અને તે માર્ગે પોતાના દેશજનોની પરોક્ષ સેવા કરવામાં પોતાની નાગરિકતાની સફળતા જોયવી છે ખામ કરીને મુમયમાની નબળોની નોકરીમાં પ્રવિષ્ટ થયલા નાગરોએ જે એક મહત્વનું કામ કરી બતાવેલું છે તે એ કે, તેમણે પોતાથી સેવાતી રહેલી એ મુમયમાન નિયાસતોને ધીમે ધીમે હિંદુ-દિરોધી મઝાડીને હિંદુ રંગે લગભગ રંગી દીધેલી પણ છે અર્થાત્, રાજ્યસેવા અને તે મારફત અને તેટલી લોકસેના-એ નાગર આહુશોનો એક પરપરાગત વ્યવસાય થઈ રહેલો હતો, અને તે જો કે પાઠ્યથી એટલે બિનિશ નર્વોપનિાની સ્થાપના પછી અનેક બળોને કારણે ધીમેધીમે ધસાતો ગયેલો છે, તો પણ તે પ્રગતિનો વ્યવસાય નાગરો અઘાપી પર્વત સાવ તથા શકેલા નથી, તેમ તેઓ પોતાનો તે વ્યવસાય બદલીને ખાંડ વ્યવસાયોમાં એકદમ પડી શકે એવું તેમનું જેમ માનસ નથી તેમ એની તેમની સ્થિતિ પણ નથી, આ છતાં એટલું તો ખરું છે કે, રાજ્યાધિકાર-ભોગી થઈ રહેવાનું પસંદ કરનાર નાગરોએ ધનભોગનું પોતાના જીવન-ક્ષેત્રોમાંથી લગભગ અહિંમત રાખેલી છે અને તેના પશ્ચિમમાં જો કે તેમની આર્થિક અવરથા સ્પષ્ટભૂય રહેવા પામેલી નથી, તથાપિ તેમની નાગરિકતા એકદરે તેમજ સાપેક્ષદૃષ્ટિએ અદ્વિત રહેવા પામેલી છે, એમ આપણે આપણા સમગ્ર જન સમાજના વિવિધ બળોના ગુણદોષોની વાસ્તવિક અને નૃવનાત્મક પરીક્ષા કરીને કહી શકીએ તેમ છીએ. રાજ્યાધિકારની પ્રયોજકતા એટલી તો પ્રબળ છે કે તે ગમે તે માણસને પોતાની જાળમાં ફસાવ્યા વિના રહેતી નથી, એટલુંજ નહિ, પરંતુ તે તેવા ફસાયેલા મનુષ્યને ઘણું બાગે પોતાનો વ્યર્થ માધી લેવાને પ્રેરી પણ રહે છે. આમ હોઈને કુળક્રમાંગત હિંસ્ર આચાર વિચારની ધગતા ન રહેવ મણુસના હાથમાં જો ગમે તે માર્ગે રાજ્યાધિકાર

ઈ પડે છે તો જનસમાજનું કલ્યાણ થવાનો સર્વવ્યવસ્થા યોગ્ય રહે છે, હિંદુજન-
સમાજમાં નાગર પ્રાણીઓની રહેણી કરણી એકંદરે સર્વોત્કૃષ્ટ મનાતી રહેલી છે
એ પાતનો ઉંચાડો ઇન્કાર ક્રેધથી થઈ શકે તેમ નથી. આમ હોવાથી નાગરો
શી મેનાનાં રહેણ સંબંધોના ગૌરવમાં નથી થવા પામી ક્ષતિ કે નથી થવા
પામ્યું તેમનું અકલ્યાણ; પોતાના સંચારનું બલિદાન આપીને પણ સંજ્ઞાની
પ્રાર્થનાને બને તેટલા પ્રમાણમાં ખર્ચિત થવા ન દેવા માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું
એ તેમની યથાર્થ પ્રાણીકતા સચક ગણાય તેવી પરંપરાગત સંજ્ઞાવિદ્યા હતી
બને છે, અને તેજ કારણે હજુ સુધી નાગરો સામાન્યનઃ પોતાને સંજ્ઞાસક
ના નહિ પરંતુ કેવળ 'સંજ્ઞા'ના નોકરો તરીકે જાણપાવવામાં પોતાની મહત્તા
માની રહેલા છે. ગૃહસ્થ-શ્રાદ્ધાવાસમાંનાં જે નાનાં મહેલોં સંજ્ઞામાં નાગરો
કાર્યભારી પડે છેક હમણાં સુધી રહેલા તે સંજ્ઞાનાં વૃદ્ધિક્ષયનો તેમજ તેમના
નાગર કાર્યભારીઓના કલ્યાણનો ઇતિહાસ આપણને નાગર સુસદીગીરી તેમજ
નિર્મલ સેવાપરમણુતાનો સ્પષ્ટ પ્રમાણ આપશે જ. મનુષ્ય કે, નાગર પ્રાણીઓ
નો મુખ્ય ઐતિક શુભનિવસાય વર્ષોથી સંજ્ઞાસેવા હતો અને હજુ પણ તે
માત્ર નષ્ટ થયો પણ નથી બને તેને સાવ નષ્ટ થતાં ધણી જ વાર લાગશે.
આમ હોઈને નાગરોનો મહેલો બાગ સંજ્ઞા સેવામાં પ્રવિષ્ટ થયેલો કે થતો
રેખાય તો તે કારણે તેમને દોષિત ગણી શકાશે નહિ. હિંદુસ્તાનના વ્યવહાર
શુભનમાં વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાએ તથા જ્ઞાનિ વ્યવસ્થાએ મહેલો બાગ ભજવેલો
છે. અને તે સંસ્થાઓના અસ્તિત્વને લીધે જનસમાજના જુઝ્જુઝ થરોમાં
વ્યવસ્થાઓની વહેંચણી થઈ ગમલી તેને પરિણામે જે અર્થમાધક તંત્ર ઉપસ્થિત
થઈ આવેલ તેને લીધે સમાજમાત્રનું સમતોલપણું નિર્વાહિત થઈ રહેલું; એટલું
જ નહિ, પરંતુ વર્ણો, જ્ઞાનિઓ, ઉપજ્ઞાનિઓ તથા જ્ઞાનિઓને એક બીજાને
દ્રેષ કરવાનું કે એક બીજા સાથે અથગમણમાં આવવાનું નિમિત્ત મળતું ન
હતું, અને તેને પરિણામે તમામ જનજનસમાજમાં સહકારની ભાવના ઉદ્ભવ
થઈ રહેતાં લોકો બધા પોતપોતાના વ્યવસાયમાં મગ્ન રહીને સંતોષાનંદ સાથેનું
શાંતિ સુખવાણું શુભન વ્યતીત કરી શકતા પણ હતા. આ એક મનોધર્મ
વિષયક સાચું છે કે, એકજ વ્યવસાયમાં બધી કોટીના બધાય મનુષ્યો પડે તો
તેમની વચ્ચે ખોટી સ્પર્ધા મંડાય વિના રહે નહિ, અને પછીથી સ્પર્ધા તીવ્ર
થતાં થતાં આંતરે ઇર્ષ્યા-દ્રેષ-નું રૂપ પકડીને એવા મનુષ્યોમાં એકબીજાની સામે
છાની કઠાટી શત્રુતાને જન્મ આપેજ. દુકામાં કહીએ તો, અન્ય જાતિઓ કે
કે જ્ઞાનિઓને જે તેમણે પોતે સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકારી લીધેલ વ્યવસાયો-જાતિઓ કે ધંધા

માટે દોષિન ગણવામાં આવતી નહોતી, તો પછી કેવળ નાગરસ્થાનથી જાતિ કેળવે છે કેવળ ગરબ વિધા કેળવી નેને પોતાના શુચન નિર્વાહક વ્યવમાય રૂપ બનાવેલી છે નેને, રાજ્યમેવાના સંસ્થામાં પ્રધાનના બોગવતી દેખાને દોષિન દરાવી દેવાનો જે હેતુ પૂર્વક પ્રયત્ન, ખાત્ર કરીને શિટિંગ સર્વોપરિતાની ગૂજરાત-દાદિયાવાડમાં સ્થાપના થયા પછી થતો રહેતો છે તે જેમ આપણા શુનદાસિન દત્તિદાનને કુટપ કરનાર છે તેમ તે શુદ્ધન્યાય કે ધર્મન્યાયનો વધ કરનાર પણ છે, વળી નાગરોનો મહેસો બાગ રાજ્યમેવામાં પડતો હતો તેથી કરીને નાગરેતર જાનિઓ નામે રાજદ્વાર બંધ કરી ગ્યાયલું એમ પણ ગમગવાનું નથી; કારણ કે ગરબથાનોનો દત્તિદાન કહી આવે છે કે, ગૂજરાત-દાદિયાવાડમાંની નાગરેતર જાનિઓમાંથી ઘણીય વ્યક્તિઓ રાજ્યમેવામાં પ્રવેગેલી અને મહેસો પડે પામેલી અને તેમની માથે મળીને નાગર ગણ્યાધિગણ્યાએ ગણ્યમેવા કરવાનું ચાલુ નાખેનું પણ હવું નથાપિ એટલું પણ સત્ય છે કે, એ જમ્મી અગર કેટલીક જાનિઓએ નાગરોની પેઠે રાજ્યમેવાને પોતાના એક સર્વમાપદારથી અગર લાક્ષણિક વ્યવમાય રૂપે ગળેવી નહિ, એટલે એવી રાજ્યમેવાપ્રવિટ નાગરેતર રાજપુરોનો સમ્યા જૂજ જેવી જમ્મીય આપે છે, આટલી આ વિષય પગને ચર્ચા કરી અમે હવે વિસ્તારીએ છીએ. આટલી પણ ચર્ચા અમારે આ બાબત કંઈ પડી છે તેનું પણ કારણ છે, અને તે એકે, શિટિંગ સરકારની સર્વોપરિતાની સ્થાપના થયા પછી તેમના ગરબકારીય ખાતાએ ગૂજરાત-દાદિયાવાડમાં મુલ્કદોગીરીની બાબતમાં સર્વથી આગળ પડતી નાગરમુલ્કદોગીરીનો લોપકરી નાખવાને જે વિવિધ ઉપાયો રચેલા હતા તે પૈકી એક ઉપાય, નાગરેતરે રાજ્યાધિમરઆવના ધર્મરહાર જેવા ગણાવી દધને તેમના દગ્ધિ તરીકે નાગરેતર જાનિઓને વારા કરતી જાણી કરવાનો હતો. આ તેમની ગરબકારીય ચાલનું પત્થિયમ એકલા નાગરેતર જ મોમનું પડેનું છે એમ નથી; પણ રાજ્યાધિકાર પ્રાપ્ત કરવાના સ્થાવરી રાજકીય અખાડામાં જનરેલ તમામ નાગરેતર જાનિઓના પુરોને સહેનું પડેનું છે, અને વળી ગરબથાનોને જે હાનિ થઈ આવેલી છે તે તો વધારામાં. અમારી આ શુચનકથાના નાયક પૂર્વોક્ત પ્રકારની શિટિંગ રાજકારીય ચાલના બોગ બનેલા છે અને તેથી અમારે પૂર્વોક્ત પ્રકારે આ વિષયની ચોટીક પણ દત્તિદાન દ્રષ્ટિએ ઉપકારક ગણાય તેવી ચર્ચા કરવી પડેલી છે. અમારા પાઠકને આ અમારાથી કરાવલ ચર્ચા અરથાને કે અનુચિત લાગે તો તે બદલ અમે તેની ક્ષમા ચાચી લઈએ છીએ.

હવે અમે મૂળ કથામૂલને વિસ્તૃત કર્યું. સંખ્યકાર્યમાં નાગરોની ઉપયોગિતા નમત્તને સુમયમાન ગિયામતોમાં જેમ તેમનો સમ્રદ કરવામાં આવતો હતો તેમ પ્રુઃ અંગેજ મજદારની મંચથ પ્રતુના આપણા કાડિવાવોડમાં સર્વોપરિ થતા માટી ત્યારે તે નિદેશી નગરમે પણ નાગર મુલમદીઓને વપકારક ગણીને ખાતાની મદદમાં લીંચવા હતા. તે છતાં આવી સંખ્યમંત્રાપગયણુ માનન ધનનારી ન નિતે, આપણા આ મકાનિકાળમાં, બે નીતિના તથા વિગિ'ટના- ઉંચક પ્રતિના ઉપાનકોને હાર્યે નવિન તથા અનેકધા ઉધૂન થાતો વાન આવ્યો છે એ એક શોચનાય ખીના ગણ્યો. અર્થાત્ નાગરના સર્વસાધનાત્ ગુણુ-પ ગણાતી ગજરિધાકુળતા, યુના અને વિગુહ સંખ્યબલકિત કે સંજભમ્નિ પગેર મજદૂરપદારક માનિત્યપત્તિજ તેમના કમરા થતા ગયવા અનર કરતા કરારતા ગયવા દ્રેષ જનિત નગરજીવ વિનિષ્પાતના કાન્ધુરથ બંનન છે, એ વાન પરતે મરતો સ્થાનન નથી એક વાન વાદ મળના જેવી છે ત એ કે નગરત્વમાન નહાયનામ્ય છે, એટલ કોઈપણુ નમ્ન કે કોઈપણુ નજ્યભાગી જનિ કે માનિના લોકોને જે અન્ય ઝિયામાથી આવસ્યક નહાય મળતી ન હો, તો તનાથી પાતાનુ પ્રતુતો કે અમ્મત જમાવી કે નખાની નગરુ નથી. આ નિદાનની ઉપકારેના હિંદુ તેમજ સુમયમાન સંજકર્તાઓ તથા જૂદીજૂદી શાનિના નમજુ લોકોના લક્ષમાં રહેતી એટલેજ નગરખાંઓએ દેશકાળ ગિદિએ ઉપમાન્ક થાય તેના અગગકિન અપજ તથા કિયાગકિતનપજ ગણુના નાગરને ધજેબાને પોતાના દરવાજામાં સ્થાન આપેતુ હતુ અને હીનર માનિઓના જે વિગ્વ પ્રશ્નો ગજ્યસેવામાં પ્રવેશતા હતા તેઓ પણ નાગરોના આથી બનીતે પોતાના સેવાધર્મને મદ્દળ કરતા રહેતા હતા, આપણા દેશના આ ભાગમાં બહુમંથ્ય હિંદુઓ પ્રમે ભાગે નાગરા, જ્ઞાતસૂત્રીઓ તેમજ વાણિયા વિગેરેથી બોગવાઈ ગ્રેવ પડવીઓ તથા મામમામારિને લગતા સેઓ અને તમને ઓળખાવતી અવરકોને અનુન્દીતે જે અતિવાસિક પર્યેપણુ કરવામાં આવે, તો જે કેટલાક અનિષ્ટ પૂર્વકે હાલ આપણા ચિત્તને કુતુપિત કરી વંચાવી રહેલ છે તે બધા ઔગણી જવાના, એટલુ જ નહિ, પરંતુ હિંદુજાતના સુમયમાન જનિ માયેના તેમજ એક હિંદુસાતિના બાજુ હિંદુતાનિ અયેના નબધને લગતો વાસ્તવિક ઇતિહાસ આજ સકામે એ પણ નિ મદ્દહ. આ વિષય પરત્વે અમે પ્રણુ મદી સહીએ તેમ છીએ, પરંતુ અતિવિ સ્નારોપને પાત્ર ન ગણુવાતી ઇજ્જથી અમે આ વિષયની ચર્ચા લખાવવાનું મોકુફ રાખેતુ છે. એ છતાં અમે કથુવ કરીએ છીએ કે, આ વિષય પરત્વે અત્ર જેટલુ

લખાયતું છે તે પણ વધારા પડતું છે. પરંતુ એટલું લખ્યા વિના છૂટકો ન હતો. આપણી આ કથાના નાયકને ગમે તે પ્રકારે પણ દોષિત દેખાડવાના ઇરાદાથી જે પ્રયત્ન બ્રિટિશ મંત્રાલયના રાજદ્વારીય અમલદારો તરફથી થયેલો છે તે પ્રયત્ન રૂપી પગપોટાને પ્રદેશ તથા પરાભવ કરના અર્થે અમારે આટલું પણ અત્ર લખવું પડેલું છે.

હવે આપણે જૂનાગઢ રાજ્ય પ્રતિ દ્રષ્ટિ ફેરવશું. જૂનાગઢમાં બાબી રાજકુળના સ્થાપકના વંશજ નવાબોએ પણ નાગરોને 'પોતાના' એટલે કે પોતાના આનંદન ગણવાનું આતુ ગમેવ અને નાગરોએ પણ એ પોતાના વ્યાપ્તિઓને અંપૂર્ણ વકાફારીથી વળા રહીને તેમના રાજ્યને પોતાવુ ધર સમાન ગણીને તેની તનમનધનથી સેવા કરવામાજ પોતાના શુવનની સાર્થકતા જોવહી હતી, અને જે ઉભય પક્ષનુ જે આવુ વર્તન હતુ તે પરસ્પર લાભકર્તા હોઇ સ્વાભાવિક પણ હતું અર્થાત્ નાગર મંત્રગકિત તથા ક્રિયાશકિતને પરિણામેજ બાબીરાજકુળ મોઢમાં બચાથી રૂપ પડી શકેલુ એ વાતમા મદેહને સ્થાનજ નથી; અને તેથી કરીને આ બાબી રાજકુળના હેઠ ઈ. મ. ૧૯૧૨ સુધીના સળંગ ઇતિહાસને, જૂનાગઢમાની નાગર જાનિના ઇતિહાસથી કોઇપણ પ્રકારે વિચ્છિન્ન કરી શકાય તેમ નથીજ. ઇ. મ. ૧૯૧૨માં નવાબ સુલખખાનજ બહેસ્તનગીન થયા પછી જે નવી પરિસ્થિતિમા નવાબી મુખા ગઇ તેના પનિણામમા જૂનાગઢ રાજ્યને નાગરમંત્ર શક્તિ તથા ક્રિયાશકિતનો લાભ મળનો બધ પડતાં જે પનિણામ આવેલું આપણે આજે જોઇ રહેલા છીએ તે, ખરેખર, એક પ્રકારે ધણુંજ શોચનીય છે, પરંતુ એ પનિણામ લાવવાનો દોષ જેટલા પ્રમાણમાં, બ્રિટિશ સરકારના રાજદ્વારીય ખાતાને માથે મૂકી શકારો તેટલા પ્રમાણમા, અમારા મન પ્રમાણે નવાબ મહોબતખાનજ ત્રીજાના ગાથા ઉપર મૂકી શકારો નહિ. વસ્તુતઃ બ્રિટિશ સરકારના એ રાજદ્વારીય ખાતાએ, રાજ્યપક્ષે રહે તેવી નાગર મુસ્લદીગીરીને જૂનાગઢમાંથી લુપ્ત કરી દીધેલી અને વકાફારીથી તેમજ રાજ્યને પોતાના ધરસમાન ગણીને નોકરી મનાગઓને ઠેકાણે કેવળ પગાર ખાતર નોકરી કરનારા અને સંકેટકાળે માથું મેરીને કામ ન કરે તેવા રાજપુરોને રાજ્યમાં ઝાઝવીને આ નવમા નવાબની નવાબીને ડગાવી દીધેલી, એ વાત નિઃશંક છે. આમ હોઇ આપણે કહી શકીએ કે નવાબો અને નાગરો-એ ઉભય પક્ષોનો ઇતિહાસ એટલો તો ઓતપ્રોત થઇ રહેલો છે કે, તેને ગમે તેટલો ચુંચી નાખવામાં આવે કે વિકૃત કરવામાં આવે અગર તેને ગમે તેટલો ઉડા દાટી દેવામાં આવે તોપણ જે વાત ઇતિહાસ

તથા પરિણામની દૃષ્ટિએ સત્ય છે તે સત્યજ્ઞ રહેશે, અને કાળદેવની કૃપા હશે ત્યાં સુધી તે નષ્ટ થનાર પણ નથી. પહેલા નવાજ સાહેબ બહાદુરખાનજીથી મોડીને તે છેક આ કચાવીરના કાર્ગીલાદિતના અંત સુધીના નૃસિંહ રાજ્યનો ક્ષતિહાસ સ્પષ્ટ કહી આપે છે કે, નવાબીનું ખર્ચ બજા અને ગૌરવ, ગમે તેવા વિપરીત સંયોગોમાં પણ જો કોઈથી નિર્વાહિત તેમજ સુરક્ષિત થઈ રહેલું હોય તો તેને નિર્વાહિત તેમજ સુરક્ષિત રાખનાર નાગર મુસદ્દીઓ તથા નાગર સિપાહીસાલાસેજ, હતા, અને એ મુસદ્દીઓએ તથા સિપાહીસાલાસેજે પોતાની કલમ કડછી અને બચ્છીનો યથા પ્રસંગ ઉપયોગ કરીને તેમજ પોતાના પ્રાણ તથા સ્વાર્થની આહતિ આપીને પણ પોતાના સેન્ય સોરઠ સરકારની ગાદી તથા પ્રતિષ્ઠાની રક્ષા કરેલી છે. રાજ્યભાગને અને રાજ્યશુદ્ધને ખટપટના એક બળા રૂપે સહજ કદખી શકાય; એટલે તેજેદૂષી તેમજ રાજ્યાધિકારના લોભીકસમે તથા પક્ષે એક બીજા વિરુદ્ધ હાનું ઉઘાડું વર્તન રાખી એક બીજાનો પરભવ કરવાના પ્રયાસો કરતા રહે તેમાં નવાજ જેવું નથી. રાજ્યત્વ ગમે તો એક રાજ્યમાં સમાવિષ્ટ થતું હોય કે ગમે તો રૂપધારી લોકાધિપત્યમાં સમાવિષ્ટ થતું હોય તોપણ રાજ્યાધિકાર મેળવવાને માટે તરફડતા લોકોની લોભલીલા તો ત્યાં દેખાવાનીજ, અને એ લોભલીલાને અંગે પક્ષે પણ ક્યાવાનાજ. પક્ષે જેમાં પહેલા કે પડતા ન હોય એવી સાતિ, જાતિ કે જનતામાત્રની કલ્પના, માનવસ્વભાવમાં રહેલી લોહપતાની દૃષ્ટિએ કરી શકાતી નથી. માનવેતર પ્રાણીઓને રહેતે રહેતે હેજવીને એકત્ર કરી શકાય; પરંતુ વિકાસવગ મનુષ્યપ્રાણી એવું તો ગૂઢ મનોવૃત્તિવાળું તથા હર્દમ્ય છે કે તેની સૃષ્ટિમાં કદી પણ સર્વવ્યાપક અને તેવી કાયમી એકતા આણી શકાતી નથી, અને તેમાં પણ ત્યારે તેની સૃષ્ટિમાં પક્ષો પડીને તેમની સંખ્યામાં જેમ જેમ વધે થતી જાય છે તેમ તેમ માનવ વિકાસની લીલા પણ વિસ્તરતી જાય છે પણ ખરી, અને તેને પરિણામે માનવ સૃષ્ટિ હોર્વગામી થવાને બદલે અંધગામી પણ બની રહે છે. વસ્તુતઃ પારંપાર ધોષિત થતો 'વિવશાંતિ' રાજ્ય પક્ષપ્રધાન રાજ્યો પરત્વે અર્થહીનજ બની રહે છે. આ છતાં માનવ સૃષ્ટિમાં પક્ષોની ઉત્પત્તિને એક પ્રાકૃતિક ઘટના રૂપે આપણે ગણવી પડેજ. માનવ સૃષ્ટિમાં આપણે જે જૂદી જૂદી જાતિઓ, જૂદા જૂદા વર્ણો, ઉપજાતિઓ, જાતિઓ, વિવિધ વાદ્યક સંસ્થાઓ તથા મંડળો વગેરે દેખીએ છીએ તે બધાં વસ્તુતઃ સંસ્કારોદાતમક તથા સૃષ્ટિવિકાસદર્શક ચક્રના ઉત્તરના પ્રકારનાં સોપાનો સિવાય અન્ય કંઈ નથી અને એમને આપણે વસ્તુતઃ પોતપોતાના

સ્મિતાર્થને માધનાર પક્ષોની મંથ્યા રૂપે ઝોળખાવી ગણીએ પણ ખરા. આમ જ્યારે પક્ષો બેદોની કલ્પતિ એક પ્રાકૃતિક ઘટના છે, ત્યારે પક્ષી ત્યાં પક્ષ હોય ત્યાં પક્ષપાનિતાનો અત્યંતાભાવ અભવ નહિ જ. આમ દોઢ સ્વપક્ષપ્રેમ કે અપક્ષપાનિતાનો આપણે એક પ્રકારની પ્રાકૃતિક ઘટના, મનુષ્યના મનની નેમગિરિરૂપિ કે જે ક્ષેત્રે તે ગુણરૂપે ગણવી પડે જ. અને એમ તેને આપણે ગણીએ તો તેની આપણાથી મર્યાદા ગણુના મર્યાદા દોષપાત્ર સ્વેચ્છા પણ નહિ. પક્ષપાનિતા કે અપક્ષપ્રેમમા જ પક્ષપાત્ર કે એ પ્રાનંતું મધ્યમળ ગણેલું છે; તથાપિ માનવ વ્યાણુજ માધુ એનું જ ને નન્દરોનું એવ હોય તો પક્ષી સ્વપક્ષપ્રેમ કે પક્ષપાનિતામાં અંશિત્વનો પ્રાણ તેમનાથી પુગતો મેકેતો હોતો નેહએજ. અન્ય પક્ષને દેનુપર કે પક્ષવ કરીને કે માગી દાવાવી ક્ષતિ ને કોઈ સ્વપક્ષપ્રેમી પોતાના જ પક્ષને લાભ કરી માધવાને ગર્ધ, તો તેનું તેનું વર્તન, સુનીનિની જિંદગી, કુલ્મિત કોટિનું જ ગણાય. આમ હોખને આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે, જૂનાગઢના ગજપીય દનિહાસમાં જે કોઈ એવો માખવો મળી આવે કે, કંચળ પોતાના જ પક્ષના અનિ'ટ કે ધૂણાપાત્ર ગણાય તેવા સ્વાર્થ ખાતર અન્ય જાતિ જાનિના કે અન્ય પક્ષના યોગેને નાગર મુલ્યદીએ કે નાગર મુલ્યદીને હાનિ કરના ખાતર જ હાનિ કરતી છે, તો તેના તેના આચરણને આપણે અચૂક નિધ ગણી શકીએ. પક્ષી નાગર જાનિનો ગજપીય દનિહાસ આપણે નિધ પ્રકારના જાતિ જાતિરૂપનાં દંટાલ બાએજ આપી મકે તેમ છે, અને એવા દંટાલ બાએજ મળી આવે એ મારણુ હકીકત પણ છે કાલના મનાં પહેલાનો દેશના જૂના પ્રકારનો હતો. મમત્ર જિંદગી નેતાં, વ્યક્તિગત અપવાદ નિવાસ, જાનિ જાનિના તેમ જ જાનિ માનિના અવમાયો જૂના જૂના, સુનિશ્ચિત અને પરસ્પરાશ્રિત ઠોડીના હતા, અને તેથી કરીને જાનિજાનિ વચ્ચે કે જાનિમાનિ વચ્ચે દોષ કે મધ્યર્થ થયાનો પ્રમંગ જનતાં સુધી ઉપચિત થઈ આવતો નહિ, અને કદાપિ કોઈ અસાધ્યજ કાણે કોઈ વાર તેવો અનિ'ટ પ્રમંગ હોતો થઈ આવ્યો હશે, તો તેના પ્રમંગલું વિષ દીર્ઘકાલ પ્રવંત ટકી મેકેલું પણ નહિ. દનિહાસમળમાં કોઈ પણ જે જૂનીજૂની જાતિના કે જાતિના નગપુરો વચ્ચે વ્યક્તિગત મધ્યર્થ થયાના માખવા મળી આવશે ખરા; તથાપિ એ માખવાઓ લખથી, એ સંધર્ષના કાણુ રૂપે આપણે એવા રાજપુરોના જાનિરૂપ કે જાતિરૂપની કલ્પના કરી શકીએ નહિ. અર્થાત્ એક જાતિનો કે એક જાતિનો નગપુરુષ ખીચ જાતિના કે જાતિના નગપુરુષ સામે રાજપુરુષે ઉપચિત થયે

દેખાય, તો તેથી કરીને તેવા ઉભય રાજપુત્રોની જ્ઞાતિઓ કે જ્ઞાતિઓ એક બીજાની દેખી છે એવું કહી શકાય નહિ. આપણા હિંદુ જનસમાજને અનુલક્ષીને આપણે કહી શકીએ કે, વર્તમાન કાળમાં આસ કરીને ગૂંચગાં કાઢ્યાવાડમાં જે પ્રમારે છાની ઉધાડી શરૂતા એક જ્ઞાતિ બીજી જ્ઞાતિ પ્રતિ દેખાડી રહેલી છે તેવી શરૂતાનું અસ્તિત્વ જનકાળમાં ન હતું; એટલું જ નહિ, પરંતુ આપણું દેશી રાજ્યોનો ઇતિહાસ કહી આપે છે તેમ, કેઈ પણ એક જ્ઞાતિના પ્રધાન રાજપુત્રને ઊઘલાવી પાડી તેને અધિકાર જાહેર કરવાનું જ્યારે જ્યારે બનેલ છે ત્યારે ત્યારે તેવા ઊઘલાવી પદના રાજપુત્રની પોતાની જ જ્ઞાતિના પ્રતિપક્ષીઓ અને દુર જ્ઞાતિના તેના વિરોધી પુરુષોએ તેવાની સામે એકો રચીને તેને ઊઘલાવી પાડેલ પણ છે, અને તેમ કરવામાં, સ્વજ્ઞાતિપ્રેમે કેઈ પણ પ્રતિસ્પર્ધીને પંજાતિજનની મદદ લેતાં અટકાવેલ નથી. કાઢ્યાવાડમાં વમતી નાગર જ્ઞાતિના ઇતિહાસમાંથી જે આપણે પૂર્વોક્ત પ્રકરના અમાગ કથનને પુષ્ટિ આપે તેવાં ઉદાહરણો મેળવવાને પ્રયાસ કરશું, તો તેવાં અનેક ઉદાહરણો આપણને મળી આવશે; એટલું જ નહિ, પરંતુ આપણને પ્રતિષ્ઠિ પણ થઈ આવશે કે નાગરોની મુખ્ય શક્તિ મન્યસેવા હતી, અને તેથી રાજદ્વાર નાગર નીતિઓના એક મધ્યમુદ્ધ કરવાના અખાસ રૂપ બની રહેતું હતું, તથા મન્યતંત્ર પોતાના હાથમાં લેવાને માટે નાગરોની પોતાની જ્ઞાતિમાં અનેક પક્ષો બંધાવા પામતાં એ બધા માંહેનાહે એક બીજાના પ્રતિસ્પર્ધી અને કવચિત્ કવચિત્ અણુજાગતા વર્તનવાળા હરીક પણ બની રહેતા હતા. જૂનાગઢ રાજ્યનો ઇતિહાસ આપણને સચવી શકે છે કે, જાલાકુળ, દીવાનકુળ, મજાપુર, કુટુંબ, તથા રાજપ્રતિનિધિનું પદ પામનાર તથા એકસહ સામઅગ્રીવાર નાનાં મહોટા સંસ્થાનોનો કાર્યભાર વહેનાર દીવાન અનંતજી અમરચંદ, કુશળ રાજનીતિન તરીકે સુવિખ્યાત થયેલ દસિંહપ્રસાદ હરિપ્રસાદ બુચ વગેરે વચ્ચે રાજકાંપ વિગ્રહ પ્રકટપ્રકટ રૂપમાં ચાલતા રહેલો અને તેવા વિગ્રહમાં એક થા બીજા, પક્ષને જૂનાગઢ બહારના નાગર મુન્દલીઓ પોતાના પણ રહેવા હતા ! આમ ઇતિહાસ સાક્ષી બને છે એટલે નાગર માવને સ્વપક્ષ પ્રેમી અમર તો અન્ય, જ્ઞાતિને અન્યાય કરે તેવા વર્તનવાળા ગણવા ગણાવવાનો જે પ્રયત્ન થઈ રહેતો જેવામાં આવે છે તે જેમ ઇતિહાસના રૂપને વિદેન કરનાર છે તેમ તે આપણને આખાય સમાજ જીવનને મધ્યમને માટે વિપજૂન કરી રાખે તેમ પણ છે. અમે અન એમ પણ કહી શકીએ છીએ કે, આ પ્રકારનું વિવ વિવિધ સર્વો પરિત્ત મૂંઝવણ-કાઢ્યાવાડમાં સ્થપાઈ ત્યાર પછી જ હયાતીમાં આવેલ છે,

ઝેટવે હવે ન્યારે એ બ્રિટિશ સર્વોપજિતા નષ્ટ થયવી છે તારે એ પ્રમથું વિષ બને તેટલી ત્વરાથી નષ્ટ થઈ જાય એ સમગ્ર દેશના હિતની દૃષ્ટિએ આવશ્યક પણ છે.

ઉપર પ્રમાણે ઉપમગ્ન કે અતુષ્ટગ્ન વિષયાતર ક્યાં પછી અમે બાબી ગજકુળ અને નાગરો વચ્ચેના સબધને લગતી કથા આગળ ચલાવીએ છીએ, જૂનાગઢમાં બાબી રાજકુળ નાગર મુત્તહી તથા નાગર હુદ્દકુળ નગ્ની અપાયા પછી તન્તમાં જ આપણે, “કાઠિયાવાડના નેપોલિયન” મહેવાયલા અગરતો “સાહનિકતા તથા પ્રભાવક બુદ્ધિમતાની બાબતમાં ગિવાજ મહારાજ સાથે મરખાવી ગકાથ” એવા મુવિષયાત મમત્વીર દીવાન અમરજીને મોરડ મરકારની નેકરીમાં પ્રવેશવા દેખીએ છીએ. એ માત્ર અત્રા વર્ષની ઉમમ્મને ના “ધુવક જેને એ મમમે બાબી રાજકુળનો ખડગધારી નક્કર જમણો કાથ થઈને ઊભો ન હોત. તો જૂનાગઢના નવાજ આહેમો “સોરઠ મન્કા” જની, શકયા હોત કે કેમ એ એક મહા પ્રશ્ન થઈ પડે, ઝેટલુજ નહિ, પરંતુ એ મમમના કાઠિયાવાડના જે બધાં બળો પોતપોતાતુ પ્રભુત્વચાપવા તથા જમાવવાને માટે મેદાન પડેલાં હતાં તે બધા પેકી જે કાઠનો અતે વિજય થાત તેનું પ્રભુત્વ કાઠિયાવાડ ઉપર અગર તો છેવટ જૂનાગઢ ઉપર રચાઈ ગયા વિના રહેત નહિ, અને તેને પશ્ચિમે સોરઠ-જૂનાગઢ નો દનિહાસ કાઠ બીજા જ રૂપમાં લખાવા પામત પણ ખરો. અર્થાત્ કાઠિયાવાડમાં જૂનાગઢતુ બાબી મુનમમાન રાજ્ય સર્વોપજિ બન્યું, ત્રિણુ સરકાર પેકી એક ગણાઈ બ્રિટિશ તથા ગાયકવાડી રાજ્યોની પક્ષિતમાં મૂકવા પામ્યું અને અગ્રેજી ‘કંપની મરમાર’ જેવી પ્રબળ ગજસત્તાને પણ દોળકા, ધધુમ અને રાણપુરના પ્રદેશો પરત્વે જૂનાગઢ રાજ્યને ‘જોરતલ્લી’ સગ્રાથી એળખાયલી ખંડણી ભરતાં મહેવાનો વારો આવી ગયો તો બધા કાર્યો આ અપગજિત દીવાન અમરજીથી મેળવાયલી જયપરપગનાં પરિણામો જ હતાં. આવા આ રાજ્યબળની અંગેનન મૂર્તિ જેવા દીવાનનો પાછળથી રચાયલ કષ્ટ પ્રબધથી વધ થવા પાર્ગેયો તે જનાં તે દીવાનના દત્તિહાસ પ્રમિદ્ધ તથા શાન્દ્યપ્રિય પુત્રો-દીવાન રુનાચજી તથા દીવાન નણ્જોડજીએ અને તેમનાં પછી દીવાનના પદે આવેલ નાગર ગજપુરોએ ઉત્તરોત્તર રાજ્યભક્ષિત દાખવવાતું આલુ સખીને એ મુમલમાની તથાપિ નાગર મુમ્મદીગીરી થી ધગતી રહીને હિંદુ અને મુમવમાન જાતિઓ વચ્ચેની એમતાના પ્રતિક

* મદાસમાં પ્રકટ થતાં “ઈડિયન રીવ્યુ”ના ઇ. સ. ૧૯૧૭ના એપ્રિલ મામનાં અંકના પાના (૨૬૨) ઉપરથી ઉધ્યત.

નગમી બની રહેલ તિયાસનનું ગૌરવ અક્ષત નબાવી રાખવા, શક્ય હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેને વધાવવા તેના આંતર સ્વાતંત્ર્યને અખંડિત રાખવા તથા રાજ્યતંત્રી રક્ષા કરવાના પ્રયત્નોને કૃત્રિત એવા આવસ્યક ઉપાયો યોજતાં રહેવાના કામમાં કદી પણ દીવાલ કે કંદારીનતા બનાવેલી નથી, એમ એ નાગરના દનિદાસનું લગભગ પ્રત્યેક પાતુ કહી શકે તેમ છે. અર્થાત્, જૂનાગઢ ના બાળી રાજકુળનો પ્રતિદામ વસ્તુતઃ જાણા નાગર કુળનો તથા નાણાવટી દીવાન કુળના મજપુરગોનોજ દનિદાસ છે, અને જો એ કુળકથના દનિદામ ને એ બાળીકુળના દનિદામમાંથી બાદ કરી નાખવામાં આવે, તો પાઠળ નેપમાં શું રહે એ અમારા આ લેખના પાઠકે પોતેજ જોતી કાઢવાનું છે વળી જૂનાગઢનું રાજકુળ દક્ષિણમધ્યમાં હતું તે જતાં અને એ રાજ્યમાં મુસલમાન અમીર કમરાવોની મંજૂર પછુ મહોટી છે તોપણ ત્યાંની હિંદુ પ્રજાનાં કિતો નાગર નાગરિકાકાળમાં તેમજ નાગરેનર જે વિશ્વ મુમલમાન કાર્યબારીઓ થયલા તેમના સામનકાલમાં સર્વથા સુન્દરિત રહેતા પામેલાં એ વાતને આપણે, ન મરેથી નવાજોને ઉપદિષ્ટ થયવા રાજવિદ્યાના એક અદ્વિતીય વિનય રૂપ ગયત્રી શકીએ પણ ખરા; ઇ. મ. ૧૯૧૧ની સાલ સુધીના બાળી રાજકુળના શાન્તનગજને આપણે એકાંતે નાગર મુત્તમદીગીરીથી લિપ્ત થયલો સુખેથી ગયત્રી ગદીએ તેમ છીએ. પૂર્વોક્ત સાવથી નાગરોની રાજદારીય શ્રેષ્ઠતાને તદ્દન અંત આવેશે અને તે સાથે જૂનાગઢના રાજદારીય ઇતિહાસ રૂપી રાગિના પોતાનો મૂળ માર્ગ મૂકીને અન્ય માર્ગે વહેતી થઈ ગયત્રી પણ ખરી, અને તેને પશ્ચિમે રાજ્યની હોટે જે દશા થઈ તે સર્વકાંઈના નાશુવામાં છેજ. અર્થાત્, મુમલમાન નવાબ માહેબો અને જૂનાગઢમાંની નાગરશાહિ-એ હુમલ પહો વચ્ચે જે પ્રકારનોનો ગાઢ સંબંધ, નવાબ સાહેબ રસુલખાનજના દેહાંત પર્વત રહેનો આવેલ તે એવો તો એક કુટુંબવત્ હતો કે તેનું મૂલ્ય ફક્ત ઉત્તરચિત્ત તથા સત્યપ્રિય રાજનીતિયો તથા ઇતિહાસ-લેખકો જ આંકી શકે. નાગરો રાજધિકાર દબાવી બેઠેલા અને નવાબોને તેઓ પોતાનાં હયાયાર રૂપે વાપરતા હતા એમ કહેવું તેના કરતાં નવાબોએ નાગર મુત્તમદીઓ તથા નાગર પુદ્ગલીઓની રાજ્યલક્ષિથી તેમના ઉપર આક્રમીન થઈને તેમના ઉપર રાજ્યકાર્યનો તમામ ભાર લાદી દીધેલો અને તેમ કરીને તેઓએ પોતાની જાતને મર્થયા ચિંતામુક્ત રાખી લીધી એમ કહેવું એ વધારે સાચું થઈ પડશે. નાગરો ઉપર જે બધા કૃત્રિમ અને અસત્ય આક્ષેપો તથા તેમની વિરુદ્ધ વિગ્રામક વિચારધ્યાર જે દિશામાંથી

કરવામાં આવેલ છે તે મંબધે અમે આ ગ્રંથમાં હવે પછી ચર્ચા કરવાના છીએ, એટલે આ વિષયને પડતો મૂકવાનું ઉચિતધારીએ છીએ. તથાપિ એટલું તો નિઃસંદેહ છે કે, કાળ કાળનું કામ કરજે. બાબી રાજકુળ તેમજ જૂનાગઢના નાગરો વચ્ચેનો જૂનો મર્મધ આશરો જશે અને કદાચિન એ ઉભય પક્ષો અર્વાચીન વિદેશગત સંસ્કારજનને લીધે ઉત્ખલવેલ વલોળીયારૂપી મહાપરિવર્તન ને પરિણામે ધનિકાસમાં કેવળ નામ રૂપ પણ બની જશે; તથાપિ કાળવાસ (કાળવા નદી)ને કાંઈ ઉભેલ જૂનાગઢના જૂનાકાળનું જ્ઞાન આપનાર ઇતિહાસની વિવેચના રૂપી ચોળાળીમાંથી કચરો સરી પડતાં બાબી રાજકુળ, જૂનાગઢનું ગત્ય અને તેમની આથે સકલિત ચલ નાગર સુત્રદીઓ તથા નાગર યુદ્ધવીરો એ ત્રિવેણી સંગમનું માહાત્મ્ય કાઢતી પણ દષ્ટિ બહાર રહી શકશે નહિ. જૂનાગઢના સુભ્રમાની રાજ્યમાં હિંદુ અને સુસભમાન જાતિ વચ્ચે નિર્વાહિત થઇ રહેલી એકતા નાગર સુત્રદીગારીને અભિમાન અપાવનાર વિજયસ્તંભ રૂપે જેમ ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં વિરાજ રહેશે તેમ તે આપણા અખિલ હિંદુસ્તાનને એક આદ્ય પશુ પુરો પાડશે એમાં સંકા નથીજ.

હવે આપણે આ વિષયની ચર્ચા બીજી એક દષ્ટિથી કરશું. જૂનાગઢમાં બાબી સુસભમાન અમલની સ્થાપના થઈ તે તારીખથી એટલે કે પહેલા નવાબ સાહેબ શરખાન ઉર્ફે બહાદુરખાનજીએ બાબી રાજવંશ સ્થાપ્યો ત્યારથી તે છેક ઈ. સ. ૧૯૦૩ ના ઓગસ્ટ માસમાં આ કથાનિરૂપ ચાલુ સાહેબે રાજ્યસેવામાંથી મુકિત મેળવી તે તારીખ સુધીનાં દોઢમો વર્ષ ઉપરાંતના ગાળામાં કુલ છત્રીશ પુરોએ એ રાજ્યની દીવાનગીરી સંભાળેલી છે. આ છત્રીશ દીવાનોમાં માત્ર સુસભમાનો, પંદર નાગરેતર તાતિના હિંદુઓ ગૂજરાતી તેમજ દસિબી, અને એક દેશી પરદેશી નાગરોનાં નામ આપણે ગણાવી શકીએ તેમ છાએ; આ છત્રીશ દીવાનોને લગતી હકીકત તપાસતાં જે એક વાત ફક્ત થઇ આવે છે તે એ કે, નાગર ન હોય તેવા હિંદુ દીવાનો પૈકી કેટલાક જૂનાગઢના વતની ન હતા, અને તે પૈકીના છેલ્લા ત્રણ-હરિદાસ વિહારીદાસ દેશાઈ, પંડિત સ્વામજી કૃષ્ણવર્મા અને બહુચરદાસ વિહારીદાસ દેશાઈ-કે જેમને આ કથાનાયક મારફત જ દીવાનગીરી પ્રાપ્ત થયેલી હતી તેમને ખાંદ કરીને બોલીએ તો આકીના બાર નાગરેતર હિંદુ દીવાનો પૈકી બહુખરાને તો જે તે સમયના અંગ્રેજ અમલદારોએ અગર તો ગાયકવાડ સરકારે નવાબ સાહેબોની નિર્ગંજનાનો ન્યારે ને ત્યારે લાખ લાખે તેમના ઉપર લાદેલા હતા, અને

એમ જે યવા પામેલું તેમાં નવાજ આઉંબોની સ્વતંત્ર ઈન્જા કામ આવેલી નહિ. ગળી જે આત મુસ્લમાન દીવાનો યવા છે તે બધા જૂનાગઢ રાજ્યનાજ પ્રજાઓ-અમીરો તથા મસ્જિદો-હતા, અને ને તમામે એક યા ખીજા પક્ષના નાગર મુસ્લમીઓની મસ્જિદો પોતાના કાર્યવાનું પહોં કરેલું હતું, અને તેમાંના કોઈએ જો નાગરોને પક્ષ આપે મળીને પોતાની દીવાનગીરીને આક્રમણ પર્વત પશુ નિર્વાહ કરી રાખેલો હશે તો તેવા દીવાનથી રાજ્યનું કે પોતાના ગંગાનું ગંધ પશુ કલ્યાણ કરી શકાયું હોય એમ હનિફાગ ઉપરથી દેખાતું નથી. બરફે તેમને કાચે રાજ્યને સોંપતું પડેલ હોય એવું પણ દેખાઈ આવે છે. ગૌડ નાગર દીવાનોમાંથી આરંભી શરૂઆતની દીવાનગીરી તો કેવળ નામની, અધ્યાયુક્તિ અને પ્રજાગવગત્ જ હતી. અને હનિફાસમાં નોંધાવા પામે એવાં વિશિષ્ટ કોઠીનાં કામ તેમને કાચે-ચવાં હોય એવું દેખાતું નથી. પરંતુ એ નાગર દીવાનો પેટાના જે નવસા દીવાનો ચલતા છે તેમનાં કાર્યોએ બાળી ગમકુળના ગમ્યને નિયંત્ર કરી આપેલું છે તેની સીમાને વિસ્તારેલી છે, તેને અમુદિયુક્ત બનાવેલ છે, રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતાનો નિર્વાહ કરી રાખેલો છે, તેને તેનાં પોતાના આંતર મંદિરોમાંથી જાગારી લીધેલું છે, અને અખિલ કાઠિયાવાડમાં તેના સ્થાનની સર્વોપરિતાને ઉચિત જે તેનું ગૌરવ લેશ પણ છીંચી પડવા ન દેવાને માટે આગર તો અક્ષત રાખવાને માટે તે કાર્યોના કર્તાઓએ પોતાના સ્વાર્થોપબોગની તેમજ પ્રાણની દરદાર નથી રાખી એમ ગૌરાધ્રવીય હતિફાસ સ્પષ્ટ કહી શકે પણ છે. મોગલ સામ્રાજ્યને ગળા વળા માટે મરાઠાઓથી કરાનાં આક્રમણોને રોકવામાં પ્રાધ્વાર્ષ્ય કરનાર હયા બહોદરના હૌકિત દીવાન અમરજી કે જેમણે જૂનાગઢના નવાજ સાહેબના વિગત પચાને ઠેક અમદાવાદ સુધી દરકાવીને એમના રાજ્યને, મોગલ શહેનશાહના ઉત્તરધિકારી તરફ સાર્વભૌમ બનાવવાની મહત્વાકાંક્ષા સેવેલી તેમનો નીચ કપટ પ્રવેશથી વધ ચઢ ગયા પછી તરતમાં જ અંગ્રેજ સરકારનાં પગલાં કાઠિયાવાડમાં ચલવાં અને તે આવતવ સરકારનું ધ્યેય પોતાની ઇશ્વરતા સ્થાપવાનું હતું તે વાત કાઠિયાવાડના તે સમયના મુસ્લમીઓ સમજી શકેલા હતા, એટલે તેઓ આ વતન તથાપિ વિદેશગત રાજમતોના ઉદય તથા નીતિપ્રયોગોનાં પરિણામો પરત્વે સુદ્ધમદષ્ટિથી વિચારવાને તથા સમયાનુકૂળ નાજરખાંધ કરી લેવાને હિતુક અને એ સ્વાભાવિક હતું. શુદ્ધકાળ બરડીના બગનો મમય-સગમગ સાવ ઓસરી ગયો હતો, અને કલમના કાળની લીલા શિનિગ ઉપર દેખાઈ પોતાના કમિક વિકાસનો માર્ગ રચવા મારેલી પણ ખરી.

કરવામાં આવેલ છે તે મંબદિ અમે આ અંતમાં હવે પછી ચર્ચા કરવાના છીએ, એટલે આ વિષયને પડતો મૂકવાનું હચિનધારીએ છીએ. તથાપિ એટલું તો નિઃસંદેહ છે કે, કાંઈ કાળનું કામ કરું, બાળી રાજકુળ તેમજ જૂનાગઢના નાગરો વચ્ચેનો જૂનો સમર્થ આસારી જરો અને કલ્પિત એ ઉભય પક્ષો અર્ચાચીન વિદેશગત સંસ્કારજનને લીધે ઉત્પન્ન થયેલ વટોળીયાદી મહાપરિવર્તનને પરિણામે ઇનિહામિમાં કેવળ નામ રૂપ પણ બની જશે; તથાપિ કાળવાસ (કાળયા નદી)ને કાંઈ હોય જૂનાગઢના જૂનાકાળનું જ્ઞાન આપનાર ઇતિહાસની વિવેચના રૂપી યોગેષીમાંથી કંચરો સરી પડનાં બાળી રાજકુળ, જૂનાગઢનું ગત્ય અને તેમની માથે નકલિત ચપલ નાગર મુત્તમદીઓ તથા નાગર મુદ્દવીરો એ ત્રિવેણી સંગમનું માહાત્મ્ય કોઈની પણ દષ્ટિ બહાર રહી શકશે નહિ. જૂનાગઢના મુમયમાની રાજ્યમાં હિંદુ અને મુસલમાન જાતિ વચ્ચે નિર્વહિત થઈ રહેલી એકતા નાગર મુત્તમદીગીરીને અભિમાન અપાવનાર વિજયસ્તંભ રૂપે જેમ ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં વિરાજ રહેશે તેમ તે આપણા અખિય હિંદુસ્તાનને એક આદર્શ પણ પુરો પાડશે એમાં શંકા નથી.

હવે આપણે આ વિષયની ચર્ચા બીજી એક દષ્ટિથી કરશું. જૂનાગઢમાં બાળી મુસલમાન અમલની સ્થાપના થઈ તે તારીખથી એટલે કે પહેલા નવાબ સાહેબ શેરખાન ઉર્દે બહાદુરખાનજીએ બાળી રાજવંશ સ્થાપ્યો ત્યારથી તે છેક ઈ. સ. ૧૯૦૩ ના ઓગસ્ટ માસમાં આ કથાનિરૂપ રાયજી સાહેબે રાજ્યસેવામાંથી મુક્તિ મેળવી તે તારીખ સુધીનાં દેઠસો વર્ષ ઉપરાંતના ગાળામાં કુલ છત્રીશ પુરોગેએ એ રાજ્યની દીવાનગીરી સંભાળેલી છે. આ છત્રીશ દીવાનોમાં આત મુસલમાનો, પંદર નાગરેતર જાતિના હિંદુઓ મૂજરાતી તેમજ દક્ષિણી, અને ચૌદ દેશી પગેશી નાગરોનાં નામ આપણે ગણાવી શકીએ તેમ છાએ; આ છત્રીશ દીવાનોને લગતી હકીકત તપાસતાં જે એક વાત ફલિત થઈ આવે છે તે એ કે, નાગર ન હોય તેના હિંદુ દીવાનો પૈકી કેટલાક જુનાગઢના પતની ન હતા, અને તે પૈકીના છેલ્લા ત્રણ-હરિદાસ વિહારીદામ દેશાઈ, પંડિત સ્વામજી કૃષ્ણગર્ભ અને બહુચરદાસ વિહારીદામ દેશાઈ-કે જેમને આ કથાનાયક માર્ગદર્શક દીવાનગીરી પ્રાપ્ત થયેલી હતી તેમને બાંદ કરીને બોલીએ તો બાકીના બાર નાગરેતર હિંદુ દીવાનો પૈકી બ્રહ્માખરાને તો જે તે મમયના અંગ્રેજ અમલદારોએ અગર તો ગાયકવાડ સરકારે નવાબ સાહેબોની નિર્જળતાનો બ્યારે ને ત્યારે લાભ લઈને તેમના ઉપર લાદેલા હતા, અને

એમ જે યથા પામેલું તેમાં નવાજ સાહેબોની સ્વતંત્ર ઇચ્છા કામ આપેલી નહિ. વળી જે સાત મુસલમાન દીવાનો યથા છે તે બધા જૂનાગઢ રાજ્યનાજ પ્રજાજનો-અર્થે તથા સરકાર-દત્તા, અને તે તમામે એક યા બીજા પક્ષના નાગર મુસ્લિમોની મદદથીજ પોતાના કાર્યભારનું વહન કરેલું હતું, અને તેમાંના કોઈએ જો નાગરોને પણ સાથે ગણીને પોતાની દીવાનગીરીને અડપકાળ પર્યન્ત પણ નિર્વાહ કરી રાખેલા હશે તો તેવા દીવાનથી રાજ્યનું કે પોતાના રાજ્યનું કંઈ પણ કલ્યાણ કરી સંભાળું હોય એમ ઇનિહાસે ઉપરથી દેખાતું નથી; ખરુંકે તેવાને હાથે રાજ્યને સોંપવું પડેલ હોય એવું પણ દેખાઈ આવે છે. મોઢ નાગર દીવાનોમાંથી આરખાંચ મુદરપોની દીવાનગીરી તો કેવળ નામની, અપાયુથી અને પ્રસંગવશાત્ જ હતી. અને ઇનિહાસમાં મેંધાવા પામે એવાં વિશિષ્ટ કોટીનાં કામ તેવાને હાથે-ચથાં હોય એવું દેખાતું નથી. પરંતુ એ નાગર દીવાનો પૈકીના જે નવરસ દીવાનો થપલા છે તેમનાં કાર્યોએ બાબી રાજકુળના રાજ્યને સ્થિર કરી આપેલું છે તેની સીમાને વિસ્તારેલી છે, તેને સમૃદ્ધિયુક્ત બનાવેલ છે, રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતાને નિર્વાહ કરી રાખેલા છે, તેને તેનાં પોતાના આંતર સંકરોમાંથી જીગારી લીધેલું છે, અને અખિલ કાઠિયાવાડમાં તેના સ્થાનની સર્વોપસ્થિતિને ઉચ્ચિત જે તેનું ગૌરવ લેશ પણ ક્ષીણ પડ્યા ન દેવાને માટે અમર તો અક્ષત રાખવાને માટે તે કાર્યોના કર્તાઓએ પોતાના સ્વાર્થપલ્લોગની તેમજ પ્રાણની દરકાર નથી રાખી એમ સૌરાષ્ટ્રીય ઇનિહાસ સ્પષ્ટ કહી શકે પણ છે. મોમલ સામ્રાજ્યને ગળા વળ્યા માટે મરાઠાઓથી કરાતાં આક્રમણોને રોકવામાં પ્રાણપાંચુ કરનાર હયા બહોદ્દરના હૈભિત દીવાન અમરજી કે જગજી જૂનાગઢના નવાખ સાહેબના વિગત જાણને ઠેઠ અમદાવાદ સુધી ફરકાવીને એમના રાજ્યને, મોમલ શહેનશાહના ઉત્તરાધિકારી તરીકે સાર્વભૌમ બનાવવાની મહત્વાકાંક્ષા સેવેલી તેમનો નીચ કપટ પ્રત્યક્ષથી વધ થઇ ગયા પછી તરતમાંજ અંગ્રેજ સરકારનાં પગલાં કાઠિયાવાડમાં થયેલાં અને તે આવૃત્ત સરકારનું ખ્યેપ પોતાની ઇચ્છાના સ્થાપનાનું હતું તે વાત કાઠિયાવાડના તે સમયના મુસ્લિમો સમજી શકેલા હતા, એટલે તેઓ આ નૂતન તથાપિ વિદેશજન રાજસત્તાના ઉદય તથા નીનિપ્રયોગોનાં પરિણામો પરફે સક્રમદષ્ટિથી વિચારવાને તથા સમયાનુકૂળ રાજ્યપ્રત્યંધ કરી લેવાને હતુક અને એ સ્વાભાવિક હતું. યુદ્ધકાળ બરછીનાં બગનો સમય-સગમગ આવ ઓસરી ગયો હતો, અને ક્લમનાં કાળની લીલા ક્ષિનિજ ઉપર દેખાઈ પોતાના ક્રમિક વિકાસનો આર્ગ રચવા માંડેલી પણ ખરી.

અંગ્રેજ સરકારની ચક્રમામ-વેપક-બેન્કનીનિયતી પોતાની જાતી તેમની પોતાની પ્રભુતા, દેશી ગભ્યોમાંના આસીયાઓને તેમજ રાજ્યો જુદારના અર્ધસ્વતંત્ર જેવા જમીનમતગીરદારોને આ નૂતન મર્વેજતા તરફથી મળતી રહેતી હુંદ, તેમના તરફથી દેશી રાજ્યોને અપાતી રહેતી અપ્રાર્થિત તથા મનોહાનિધી નવાદરથી આનાઓ, સંસ્થાનોના જૂદા જૂદા ગ્યાર્થો અને તેમાંના સ્વાર્થ-આધકાથી રચાતી રહેતી અનેક પ્રપંચગળો, શાંતિકાળને ગ્રેભારે તેવી તથાપિ ગભ્યને અનુકૂળ થઇ પડે તેવી શામનવ્યવસ્થા કોષમતની કાલ્યા માટે સ્વદેશગ્રેમી તથા રાજ્યબક્ત કાર્યબારીઓને રહેતી ઉત્કટ ઇચ્છા અને તેમને સજ્જ કરવામાં નડતાં વિધ્નો, ગજકુળોમાં પ્રવર્તતા સડા તથા ક્વહો અને તેમને આપડી મહેતી નીચ ખટપટો, રાજ્યોમાં હોવું જોઇએ એવા નમયજાનનો અભાવ, તેમના પોતાનામાં પોતાના પદ માટે રહેતું આવેલ સ્વાભાવિક અભિમાન, પ્રાકૃત જનોથી તથા રાજ્યવલ્લભોથી પરિવેષિત થઇ ગ્હી તેમની કાનફંકણીથી અવગે માર્ગે દોરવાઈ જતાં રાજકર્તાઓનાં મોહમર્જિત માનમ, તેમનાં સ્વછંદી વર્તન, રાજકર્તાઓ અને તેમના મુલ્તદીઓ કોઇ કોઈ કારણે ઉપરિચત થઇ આવના તથાપિ અધ્યાપુત્રી જેવા કલહોનો લામ માંધીને અંગ્રેજ સરકારના અમયગરો તરફથી એક યા બીજા પક્ષ તરફ દેખાડતી સહાનુભૂતિ અને તે ઝિંદ વાટે રાજ્યની આંતર બાબતોમાં હસ્તગ્રેપ કરવા માટે તેમની તત્પરતા, પોતાના હાથા રૂપી પ્રિયજનોને અર્થલાભ ખૂબ કગવી દેવાના હેતુથી મંસ્થાનોમાંના પીઠ અને સજ્જ મુલ્તદીઓને ઠેકાણે તેવા પોતાના હાથમાં રમનારા પ્રિયજનોને જોડવાવવા માટે એ સમયના અંગ્રેજ તથા ગાયકવાડી અમલદારો તરફથી થતી રહેલી તમવીજ, અને જૂનાગઢ રાજ્યની દષ્ટિથી બોલીએ તો, એક બીજાથી બિજા કોટીના ગણાય તેવા હિંદુ અને મુસલમાન જાતિઓના સ્વાર્થોને ઉત્તેજક યાવ તેવા અંગ્રેજ મરમર તરફથી કગતાં સૂચનોઃ આ સર્વપ્રકારની બાબતો એવી હતી કે, ગમે તે સમયના ગમે તેવા મુલ્તદીની ખુદ્દિ કુંદિત થઇ ગયા વિના રહે નહિ જ. આવા અમાધાન્ય સંયોગમાં-પરિવર્તનના કાળમાં-પોતાની ખુદ્દિતુવાને અમતામા રાખી પોતાના સેવ્ય રાજ્યને તથા તેના હિતને સુરક્ષિત કરી મહેતું એ કાંઈ જતું તેવું કાઈ કોઇ પણ મુલ્તદીને માટે ન હતું, અને તે કામ કાઢિયાવાડમાંનાં અન્ય રાજ્યના અને વિશેષતઃ જૂનાગઢ રાજ્યમાં તો ત્યાંના મુલ્તદીઓએ અને આ કથા દષ્ટિએ આપણા આ ચગિનિરંધે માંગોપાંગ કરી બતાવેલ હોઇ તે ઐતિહાસિક અમરતાને પામેલ પણ છે આ વિષય પરત્વે અમારે આ રથજે જૂનાગઢના નવાજ માહેશોની પ્રજાના પણ મુક્ત કંઠે

કરેલી પડશે જ; કારણ કે તેઓ સમજી રહેલા કે, સ્વપ્રમસેવિત રાજ્ય જ સામર્થ્યપૂર્વક રહી શકે છે, અને તેવી સમજણને લીધે તેઓ હંમેશાં બનતાં જ લગી સ્વદેશજન મંત્રીઓ તથા કાર્યભારીઓની સલાહને અનુસરી રહેવાં એટલું જ નહિ, પરંતુ એવા પોતાના વિશ્વસનીય કાર્યભારીઓને હાથે થતી રહેતી રાજ્યસેવાની કદર કરવાનું પણ તેઓ ચુકના નાહ. પહેલાં નવાળા બહાદુરખાનશાહી માંડીને છેક નવાળા રસુલખાનશાહ સુધીના તમામ નવાળા સાહેબોએ વસ્તુના પોતાના સ્વદેશજન અને વિરોધન: નાગર મુસ્લદીઓથી પરિવેષિત રહીને જ રાજ્યના શાસનનંતરનો નિર્વાહ કરી રાખેલા, અને તે પ્રણાલિકાનો ભંગ કરેલો નહિ તેને પરિણામે રાજ્યદેહ તથા રાજ્ય એ ઉભય અક્ષત રહેવા પામેલ; એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજ્યમાંની હિંદુ અને મુસલમાન જનતા વચ્ચે એક પ્રકારની દેશબંધુતાનું પરિપાલન થઈ રહેતું અને જાતિ જાતિ વચ્ચે કે જ્ઞાતિ જ્ઞાતિ વચ્ચે ઝગઝગ પણ જમા થવા પામેલા નહિ. જૂનાગઢ રાજ્યમાં હિંદુ અને મુસલમાન લોકો વચ્ચે જે પ્રકારનો બાધધારો નાગર મુસ્લદીગીરી રૂપી સેતુને લીધે દોહ્યો વળે ઉપરાંતના સમયમાં પ્રવર્તી રહેલો હતો તે, નાગરમુસ્લદીગીરીનો એક મનોહર કીર્તિસ્તંભ છે એટલું જ નથી, પરંતુ તે આપણા સમસ્ત ભરતખંડને એક અનુકરણીય આદર્શ પુરો પાડે તેમ પણ છે. જે દેશમાં વિવિધ ધર્મવાળા લોકો વસતા હોય તે દેશમાં, જે કોઈ ખરો મુસ્લદી હશે તે કોઈ પણ એક ધર્મના લોકોની ધર્મ બાધનાને પ્રખ્યાસિત કરીને તે માર્ગે પોતાના રાજ્યધારીય આદર્શને સફળ કરવાને પ્રયત્ન થશે નહિજ; કારણ કે ધર્મબાધના એકત્રાર પ્રખ્યાસિત થવા પામે છે તો તે અન્ય ધર્મોવાળા લોકોને હાનિકર હોય રૂપ ધારણ નહિ કરે એવું બાખી શકાતું નથી; એટલું જ નહિ, પરંતુ તે કદાપિ ઉગ્ર રૂપ ધારણ ન કરે તોપણ તેને પુનઃ પોતાની અનુગ્ર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં વર્ષોનાં વહાણાં વાધ થયા વિના રહેવાં પણ નથી. જૂનાગઢના નવાબોએ તેમજ તેમના સ્થાનિક હિંદુ તેમજ મુસલમાન કાર્યભારીઓએ પૂર્વોક્ત પ્રકારની જૂન કદી પણ કરેલી નહિ તેને પરિણામે એ રાજ્યના હિંદુઓ તથા મુસલમાનો સ્વધર્મપરાયણ રહી શકેલા અને તેઓ એક બીજાને ઉપદ્રવ કરવાને પ્રયત્ન થયલા પણ નહિ. અર્થાત્ નાગર મુસ્લદીગીરીએ નિશ્ચિત કરેલ માર્ગે જૂનાગઢના નવાબો આજના રહેલા હતા તેથી તેમના રાજ્યમાં એકંદર શાંતિ વ્યાપક બની નેહલી, અને નાગરોએ પણ રાજ્યને પોતાનું જ ઘર ગણીને તેના હિતાર્થે જે કાંઈ જે કાંઈ કર્યું બેઠ્યું તે કાંઈ તે કાંઈ કરવામાં લેશ પણ મોળાપ રાખેલી નથી.

જૂનાગઢ રાજ્યનો પક્ષપાત્રગ્રન્થ તથા પ્રામાણિક દત્તિદાન ગ્રંથ પ્રતી ગઈ હોય, રાજ્યમાં જમાતી ખટપટને લીધે અગર તો નાગર વિરોધી પટ્ટેશાય જળને પશ્ચિમમાં જ્યારે જ્યારે નાગર મુત્સદ્દીગીરીના જળની અવગણના મને કે મને નવાબોએ પ્રતી છે ત્યારે ત્યારે ગ્રન્થના દિતને તેમજ રાજકર્તાના રાજદાને ન્યૂનાધિક હાનિ પહોંચ્યા વિના રહેલી પણ નથી. અમાગથી ક્લાયવે આવે દત્તિદાસસાર કદાપિ ગ્રંથ નાગર દ્વેષી તેમજ પક્ષપાત્રવાળાને અસ્વીકાર્ય લાગે, તથાપિ અમે ભાગપૂર્વક પ્રતી રાજ્યોએ છીએ કે, ડેળાવવા પાણીનો જાળ નીચે ખેસતા તે પાણી પાણું જેમ નિર્મળ-સ્વચ્છ-ખની જાય છે, તે જ આપણ, આપણા માનમ કષ્ટ થતા જેન નૂતન સરકારને લીધે ડેળાવ જાય નાગરારીય તેમજ સામાજિક જીવન જ્યારે ફેરીથી ગિર-સ્વચ્છ-થવા પામશે ત્યારે જે માટે દત્તિદાન મર્જાને તે અમાન તન્દથી મનુષ્ય પૂનાકા નિર્ણયને મર્વાયા સર્માન્ય જનાવ્યા વિના રહેશે નહિ, નાગરો પોતાના સ્વામી રાજકર્તાઓને પ્રિય થઈ પડેલા તેનુ મુખ્ય કારણ તેમની અન્ય નાન્યભક્તિ તથા નીનિનિપુણતા હતી નરિયાવાડમાં ખાસ કરીને નાગરો ગ્રન્થાધિમાત્ર ભોગવી નાં તો વાત પતત્ર ગ્રંથ જવાબદાર હોય તો તે નાગરતાઓ પાતેજ હતા, અને નાગરોએ જે કોઈ પણ કાળે નાગરારીય ક્ષેત્રના મર્વોપાંતિ ભોગરેલી હોય તો તેની મર્વોપગ્તિની ઉત્પત્તિ થઈ આવવાનુ મુખ્ય કારણ જે તે રાજકર્તાનો તેમનામાં જે વિશ્વાસ રહેતો હતો તેજ હતુ, અને તે હતા નાગરોની મર્વોપરિતા પતત્રે જેવા ભેરીનાઈ કરવામાં આવેલ છે તે વાત વસ્તુતઃ અસ્તિત્વમાં હતી પણ નહિ. નાગરોએ એમ કરીને અગર અન્ય કોઈ માર્ગે કરી શકાય તેવો જળમચ્ચ કરીને પોતાના સ્વામીઓના અધિમાત્ર કદિ પણ જુદની લીરેંગ નથી અગર પોતાના સ્વામીઓને સકટસ્ત દશામાં ત્યજ દીધેલા પણ નથી, તેમ તેમણે પોતાના સ્વામીઓને ભરિપ્યમાં હાનિકર નીવડે તેનુ નિરકુશ જીવન ગાળવા માટે મોકળાગ પણ કરી આરેલી નથી ખરી વાત એ છે કે, રાજકર્તાઓએ જ્યાં સુધી પોતાના નાગર મુત્સદ્દીઓની શૂભ નિર્દા દેખેલી છે ત્યાં સુધી તેમણે તેમને અધિકાન્નપત્ર જનાવી રાખીને પોતાનો સ્વાર્થ માર્દેલ છે મોઝનો જાકે કાકિયાવાડનો દત્તિદાસ સાદો પૂરી શકે તેમ છે કે, નાગરોએ તો નહીં કિંમતે પોતાના જુદિયજનુ તથા અગમજનુ વેચાણુ જે તે રાજકર્તાને કરીને મહોટી ખોટ સહન કરેલી છે.

હિંદુસ્તાનના અર્વાચીન દત્તિદાનમાં જ્યારથી નાગર મુત્સદ્દીઓ તથા નાગર મુદ્દરીઓના નામ દેખાવા લાગેલા છે ત્યારથી તે છેક આજ સુધીના

ઇતિહાસકાળના ગાળામાં નાગર રાજપુરોએ પોતાના સ્વામીઓના સિત ખાતર કેટલાં માથાં આપેલાં છે તથા કેટલી હાનિ બોમરેલી છે તેનો હિસાબ કોઇએ બેમાટેલો છે ખરો ? મોગત્ર શહેનશાહનની તથા પેશવાઇની પાતીના સમયમાં જે અસ્તવ્યસ્તતા-અધાધુધી-નો આનિષ્કર આખામ દેશમાં વ્યાપી રહેલો હતો તેનો લાભ લઇને સાહમિક જમીનજમીનદારો, સરદારો તથા રાજ્યોના અગ્રમણ્ય રાજપુરો વગેરે એ જેમ પોતપોતાના લાભાર્થે નાનાં મહોટાં સંસ્થાનો સ્વી લેવાનો ઉદ્યમ કરેલો છે તેમ જો નાગર જૈની મુત્સદ્દીગીરી તથા સિપાહીગીરીમાં કુશળ અને આગળ પડતી કામે પણ પોતાને માટે એક બે સંસ્થાનો જાપજવી લેવાનો લોભ રાખ્યો હોત તો તે પ્રમાણે તે અવશ્યમેવ કરી શકત. રાજા છમીલાલ, મીર રમણ ગિરિધર બહાદુર, રાજા ચિત્રમ બહાદુર, રાજા દયાળ બહાદુર તથા રાજા દયા બહાદુર વગેરે એ મોર્ગલ શહેનશાહનની જે મહેટી સેવા કરેલ છે તે બદલામાં તેઓ ધાર્યાં ધનાંમે અકરામે મેળવી શકતા, પરંતુ તેમણે તેવી સ્વાયંચોલુપતા ન હાખવતાં હિંદુ જનતા ઉપર લદાયેલ 'જમિયાવેરો' વગેરે ઉપદ્રવકારક બાબતો દૂર કરાવીને પોતાની નિષ્કામતા સિદ્ધ કરી આપેલી છે. એજ પોતાના વડીયોને પગલે ચાલીને કાઠિયાવાડના નાગરોએ પણ પોતાની મુત્સદ્દીગીરી તથા સિપાહીગીરીને દુરપયોગ ન કરતાં એકનિષ્ઠ અને નિષ્કામ રહેવાનું ચાલુ રાખીને કાઠિયાવાડનાં અનેક રાજ્યોનું કલ્યાણ કરેલું છે એ વાત ઇતિહાસસિદ્ધ છેજ. રાજભક્ત કરતાં રાજ્યભક્તિને નાગર મુત્સદ્દીઓએ અધિક અહિમાવાળી ગણેલી છે એટલે તેમણે કોઇ એક રાજકર્તા તરફથી પોતાને કે પોતાના કુટુંબજનોને અપાયેલ ત્રાસથી લક્ષી જઇને તેના ત્રાસ આપનાર રાજકર્તાને કે તેના રાજ્યને કરી પણ હાનિ પહોંચાડવાનો નીચ ઉદ્યમ કદિ પણ કરેલો નથી. જૂનાગઢ રાજ્યના રાજકર્તાઓએ પોતાના રાજ્યમાં વસતા નાગર કે નાગરેતર કાર્યભારીઓ તરફ જે પ્રકારનું-સ્વેચ્છાપૂર્વક કે અનિચ્છાપૂર્વક-દુર્વર્તન હાખવેલું છે તેને લગતો ઇતિહાસ જોટલો કરેલુ-લાનિ ઉત્પન્ન કરે તેવો જો તોટલો જ તે રસિક અને માનવ સ્વભાવમાં ચતા રહેતા પરિવર્તનની દૃષ્ટિએ-બોધપ્રદ પણ છે. આ રાજ્યના નવાજ સાહેબો પૈકી જેમને પોતાના નાગર દીવાનો કે અધિકારીઓ પૈકી જેમની જેમની સાથે વેનનસ્ય ચર્ચ આવેલું અને તેને પરિણામે જેમને જેમને તેમણે અધિકારભ્રષ્ટ કરી દીધેલા અગર તો અન્ય રીતે પીડિત પણ કરેલા તેમને તેમને તેમણે પાછા પોતાની નોકરીમાં ધણે ભાગે આમંત્રેલા છે. અને એવા નાગરોએ પુનઃ પુનઃ રાજ્યસેવા સ્વીકારી પણ છે. આ પ્રકારનું

નાગર મુલ્કદીઓનું વર્તન જોઈને ઓછા સી ૧૫૦ નાગરોને અધિના જુઓ
 ગામના કદાચિત્ર પ્રેમો. પગલુ એવા સીતાર એ નીનિસુત્ર વિચારી લેતું
 પડે, અને તે એ કે, નાગરોએ હમેશા પોતાને ગામના એટલે કે ગમ્મના નોન
 હોવાનો દાવો રાખેતો છે અને વ્યગ્નિગત ગજમ્મનાનો નોન દેવાની વાતને
 તેમણે શાંતિ ૩૫ હીનજીનીની ગમેની છે. હિંદુ જનતાની દ્રષ્ટિએ જનતાગદ એ
 ઘણું મહોદ્દ અને પુગલુ પ્રનિદ્ધ ધર્મધામ છે એ હમ્મિન વીગાયા પાવનથી
 જ. મુમયમાન ગજકાળમા પણ આવા ધર્મરામની મારીનેરદા થઈ ની અને
 તેનું પોપણ પણ થઈ રહ્યું તે જે નાગર મુલ્કદીનીરીત સુદળ ન ગમ્માય તો તે
 ક્યા ખીજા માન્યુત્ર મર્પ હોય ? ધર્મને નિમિત્તે જુનાગદ ગમ્મમા હિંદુ અને
 મુમયમાન વચ્ચે જામેશ થવા પામેન તેનું મુખ્ય મરણ પણ નાગર
 રાન્યાધિકારીઓથી નવાળ આહેમોને ઉપદેશાની રૂડેન કાન્યાવાદી નાન્ટીની
 ઉપગત નાગરો અને મુમયમાનો વચ્ચેની ગદ એક મચિજ હતી કાળિયાવાડમાના
 ઘણાખરા સસ્થાનોમા, એમ્મજો, ગમ્મધુન નાગર મુલ્કદીઓ વહી નેના એ
 વાત અમે વિના મોકાએ કસુન ગમ્મીએ જીએ પગલુ એ પ્રનન્તી એમની
 પ્રધાનતા, તેમનાથી મેસતા નેન મસ્થાનો ઉપર તેમણે કુચ ઉપમરેતુ કળ
 હતુ, અને એ કળતુ આગ્રાદન રાજમ્મીઓને મધુ વાગતુ હતુ તેથી તેઓ
 નાગર રાનપુરપને પોતાના આપ્ત જન ગમ્મીને પોતાના દુઆનમા સ્થાન
 આપતા રહેવા હતા નાગર મામરનો દોષ કરીને તેમની નિદા કના
 કગવનાર અને તેમ કરીને ગદ્રોપકારક કાર્યોના ક્ષેત્રોમાથી તેમનો બહિષ્કાર
 કરનાર કગવનારાઓને અમે એકજ પ્રશ્ન પુછી શકીએ કે નાગર કાર્યભારીને
 હાથે કોઈ પણ રાજમ્મનું, કોઈ પણ રાજમ્મીનું કે અન્યકોઈ જાતિ જાનિતુ
 અમ્મ્યાણુ થયલુ છે ખરું ? નાગરો ભણી આકાકણ, પગ પ્રેરિત દેવથી ઉપરેણ ।
 ઇતિહાસ જ્ઞાનના અભાવથી આગર તો રાજદારીય ક્ષેત્રમાં આગળ આનરાની
 ધગરાથી દોરવાઈ જઈને જે પ્રમાણે કેટલીક અન્ય જાતિઓનાં પ્રતિનિધી રૂપે
 પ્રકાશમા આવેલ પુરોએ જેનકેન પ્રકારે જામરેને, વર્ગમાન મજમ્મા, તેમના
 ગજકાળ સ્થાનેથી બાદ કરવાને મથી એવ છે, તે પ્રમાણે પુર્વકાળમા તેમના
 પુર્વજોએ કે નાગરોએ ઇતર જાતિઓને જાતિઓ તરીકે પોતાનાથી અજાણી
 અવ્યવહાર્ય-ગણી તેમને તેમના સ્થાનેથી કે રાજદારીથી બાદ કરવાનો કે
 તેમનાથી અસંગ કે નિસંગ રહેવાનો પ્રયામ કર્યો છે ખરો ? બાકી જાતિભેદ
 કે જાતિભેદો ઉચ્છેદ શ્રી નાખવાની, છાપરે ચઢીને જાગ પુગરનાગઓ પોતાને
 મુખેથી પોતાની અમર્ષિતાનાને બણુમા ગમે તેટલા કુમ્તા હોય, તોપણ જ્યાં

સુધી દિંદુઆનમાં જાતિ તથા જ્ઞાન જેવી મંચાઓ હયાતી ધગવી રહેશે ત્યાં સુધી અવગતિ પ્રેમ કે સ્વજાતિ પ્રેમ પોતાનો પ્રભાવ ન્યુનાધિક પ્રમાણમાં પણ બનાવ્યા વિના નહિ રહે એ વાત નિઃશક છે જ. જે તે પ્રકારનું લોહી જે તે પ્રગન્ના લોહીને આકર્ષે એ એક અર્વાચિન વિજ્ઞાનથી મિદ્ધ કલ્પનું સત્ય છે એ વાત બુદ્ધિવા જેવી નથી જ, અને એ મત્ય જ્યાંમુઘી અસત્ય રૂપ ઠરશે નહિ ત્યાં સુધી પક્ષપાનિતાનો તદ્દન લોપ માનવ સૃષ્ટિમાં ધાય એ વાત અમંભવવાળી અમને તો લાગે છે.

મનવજ કે, જૂનાગઢના જાળી મુમવમાન ગજકર્તાઓનો ઇ.મ. ૧૬૦૩ સુધીનો ઇતિહાસ પરતુત નાગર મુત્તદીગીરી તથા સિપાહીગીરીનાં રજોનો ઇતિહાસ જ છે, અને એ ઇતિહાસ આપણા દેશના મુત્તદીઓને અનેક આદર્શો મુન્નમાંડે તેમ પૂછે છે. તોપણ આપણે આ પ્રશ્નને વિભાગ સમાપ્ત કરીએ તે પહેલાં એક હકીકતની નોંધ અત્ર અવરજ લેવી ઘટે જ. એ હકીકત એ છે કે, દીવાન અમરજીનો પુત્રોની દીવાનગીરીનો અંત આવ્યા પછી એ દીવાનકુટુંબ જૂનાગઢ નાગરના મુજકર્તાઓમાંથી અસ્થિ યજ્ઞ ગયલું દેખાય છે, જ રેઝાલા નાગર કુળનો ગત્ય અર્થ લંગભગ અતુટ રહેતો જોવામાં આવે છે. વચમાં વચમાં બાગ દીવાનો રૂપી છોડવાઓએ સત્યોદ્યાનમાં ઉગેલા, તેમનો સુરખી ઓછાવધના પ્રમાણમાં ફેલાવેલા અને પછી તેઓ કરમાઈ પણ ગયલા. તથાપિ આ રાસાકુળનો વેથો આ કેયાનિરૂપનાં સજ્જારીય હવનના અંત સુધી એટલે કે જાળી ગજકુળના ઇતિહાસમાં લાંબામાં લાંબા વખત સુધી આયુષ્ય ભોગવી રહેતો જોવામાં આવે છે. નવાબ સુલ્તાનના દેહાંત માથે, જૂનાગઢ સત્ત્વમાં વિશિષ્ટ કાદીની લીસા બનાવી રહેલું નાગર મુત્તદીગીરી તથા સિપાહીગીરીનો પણ અંત આવ્યો છે.

લાભ લઇને પોતાના પગ હિંદુસ્તાન જેવી 'સુવર્ણભૂમિ'માં સ્થિર કરી દેવાનો ઇરાદો સેવી તેને સફલ કરવાના પ્રયાસો કરી રહેલા હતા, અને એવા સોકોમાં ખાસ કરીને યુરોપવાસી ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ વેપારીઓ મુખ્ય હતા. સ્પર્ધા દેખાનની છે, એમ ને અમે પૂર્વે કહેલું છે તે પ્રમાણે. આ ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ વેપારીઓ વચ્ચે આવેલી દરીયાઈએ અતે પરસ્પર દુસ્મનાઈનું રૂપ પકડેલું, અને 'આપું' કોઈ 'શાકમાં' કરવાનો 'સોભ તે ઉભયને જેમ જેમ ધરતો ગયસો તેમ તેમ એ ઉભય યુરોપીય પ્રજાઓ વચ્ચે કલહો પણ વધતા ગયલા. પરંતુ આ કલહો લડી લેવાને ક્ષેત્રો જોઈએ તે, રાજધારીય દૃષ્ટિએ જોતાં, તેમની પાસે ન હતાં. પરંતુ એ ક્ષેત્રોને અભાવે તેમની પરસ્પર વિરોધી પ્રવૃત્તિ અટકી એમ તેમ ન હતું હિંદુસ્તાનમાં એ કાળે અરાજકતાનો અગ્નિ વ્યાપી રહેયો હતો અને તેને પરિણામે એક ખીજથી સ્વતંત્ર હોવાનો કે થવાનો દાવો રાખતાં અનેક નાનાં મોટાં રાજ્યો સ્થપાવા લાગેલાં અને તેમની વચ્ચે રાત્રના પણ લુભી થવા મોડેલી. આ તકનો લાભ લઈને પોતાનું સાળું કરી લેવાને આ ફ્રેંચ તથા અંગ્રેજ વેપારીઓ ચૂકેલા નહિ, અને તેમણે વાણિજ્યને શોભતો વેપ બદલીને ઐતિહાસિક વેપ ધરવાનો આરંભ કરી દીધો હતો. આ પ્રયોગ સફળ કરવાને, એક યા ખીજ દેશી રાજ્યને પક્ષે તેઓ ચડવા લાગેલા, અને એ પ્રમાણે મોઢામાંહે લડીને તેમણે પોતપોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ કરવા પણ માંડી હતી. છેવટે દેવની પ્રસન્નતા અંગ્રેજ ઉપર ઊતરેલી અને ફ્રેંચ સોકોનું બળ તૂટી પડેલું હતું. આમ અંગ્રેજ પ્રજાને ઉદય ધર્મ આવેસો છ અને તે આપણા દેશને આવરી રહેલ કલહપુગને બળે સર્વથી અધિક શક્તિશાળી બનીને એક પ્રકારે સર્વમાન્ય સરકાર થઈ બેઠેલી પણ ખરી.

હવે આપણે આપણા આ કથાગત વિષય પરત્વે કશું બોલીએ તે પહેલાં એક ઐતિહાસિક મુદ્દો વિચારી લેશું, મોગલાઈની પડતીનો 'આરંભ થયા પછી ને અરાજકતા અસ્તિત્વમાં આવેલી તેને પરિણામે જેમ હાનિ થયા પામી તેમ યોડોક લાભ પણ થયસો હતો. મોગલ શહેનશાહતની નિર્બળતાનો લાભ લઈને તે શહેનશાહના સુબાઓ, અમીર હમરાવો તથા સરદારો જેમ જેમ સ્વતંત્ર રાજકર્તાઓ કે રાજકર્તાઓ જેવા થવા લાગેલા તેમ તેમ તેમને પોતાના બળમાં વૃદ્ધિ કરવાની તેમજ પોતાની સ્વતંત્રતાને સ્થાયી કરવાની જરૂર પડતી ગયલી અને તેને પરિણામે એ મુસલમાન સુબાઓ અમીર-હમરાવો તથા સરદારોને પોતાની હિંદુ વિરોધી ધર્મભાવનાને શિથિલ

મરી, નાખીસદંદ મુલ્યદીઓ, તથા હિંદુ નિષાદીનાવાસને પોતાના પદમા
 બેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો પડેલા હતા. અને એવા એ પ્રયાસને પાંચામે દિવસે
 અમે મુમયમાન લોકો વચ્ચે એક પ્રધાનની ગજાદારીય એકતાનો નામ મેં
 આપ્યો પછી ખરો. આ પ્રધાનની ગજાદારીય એના થઈ ચીવેલી તેને લીધે
 આપણે મુમયમાની, ગજાઓના હિંદુ નિષાદીમાવાસનું અગિયાર દેખીએ છીએ
 તેમ વળી હિંદુ ગજાઓમાં મુમયમાન નોકરો હોવાનું પણ આપણાં જાણુ બધાં
 મદી મંડે એમ નથી જ. આવી પરિસ્થિતિમાં નાગર મુલ્યદીઓ તથા નિષાદી
 નાવાસોએ મુમયમાની ગજાઓના નોકરો કરવાની પ્રતિ કરી હોય તે જ અત્યવાચિત
 વાત ન ગણાવે. ચૂર્ણાશ્રમ મોગવાદના સમયમાં નાગર મુલ્યદીઓ તથા નિષાદી
 નાવાસોએ દિલ્હીની ગાદી તરફ રહીને પોતાની વર્ણદારીની પ્રતિ એ સમયના
 પ્રિયતાનને કરી આપેલી એ વાત ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે જ. અત્યંત જોયી
 સ્વાર્થ કુશલ જ્ઞાતિના લોકો, એ અગજાઓના મોળમાં હિંદુઓના નાગરો
 મોગમા અને મુમયન બગાળામાં ધીમેધીમે પોતાનું જોર વધારના હોવા હતા
 અને તેથી તેઓ મોગલ સ્વારમાના સમ્મલ હાથીયાનમ, સમ્મલ મિશ્કર લગીર
 નાગર મુલ્યદીઓ તથા નિષાદીનાવાસોની ખુદિમતા, ગજાબંધિ તેમજ નિષાદીગીરી
 લગીર નાગરોચિત શ્રોત્રી સ્વા અગજા હોવા હોઈ એવી કલ્પના કરી ગયા
 નહિ, મુમયમાની ગજાઓની નોકરીમાં પ્રવિષ્ટ થઈને પોતાની મુલ્યદીગીરી તથા
 નિષાદીગીરીનાં બંધો મુમયમાન લોકોની ધર્મોધેતાને અને તેટલા પ્રમાણમાં
 મોગી પાડવાનું, ધ્યેય નાગરોનું હતું, અને એ ધ્યેયને તેઓ મદન કરી શક્યા
 હોય એમ મુમયમાની ગજાઓનો નોકર ઇતિહાસ કહી આપે તેમ પણ છે તેમને
 ગજાદારીમાં થવાનો મોહ ન હતો, અને તેઓ સુસ્ત ધર્મનિષ્ઠાવાળા હતા તેથી
 ગજાદારીમાં થવું એ બાહ્યતાને બાંટ કરવા જેવી માન તેમને મન પણ હતી.
 હિંદુઓના ના, મૂર્વકાદીના ઇતિહાસમાં બાહ્યોએ બહુ બાગે ગજાદારીઓના
 અગ્રીઓ તરફ કામ કરેલું છે, અને કેવળ વ્યમનકાળે તેમજ શસ્ત્ર ધારણ
 કરેલ. આવા બાહ્યોથી નાગર બાહ્યો જુદા પડે છે તેનું કારણ એમ કે,
 તેમજો, મજાતા, વચાનું વમદ કર્યા ઉપરાંત સેવકાદારીના વ્યવસાયને પોતાનો
 કર્યો હતો. રાજકીય પરિવર્તનના તથા અશાંતિના કાળમાં ગમે તે રાજ્યપક્ષે
 રહેવાથીય પોતાની નાગરતા બચાવવાની શક્ય અને પેરોક્ષ માર્ગે લોકસેવા
 ને પણ સામાન્ય કરી સમગ્રે એવા હેતુથી નાગરો પ્રેરણલા રહ્યા હોય તો તેમાં
 નવાઈ પામવા જેવું નથી. મૂળસત-દારિયાવાહના ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી બોલીએ
 તો, જે કાળે મોગલ શહેનશાહના ભાગીને બૂકા બનવા લાગેલી અને તેને

પરિણામે ગૂજરાતના મુમ્તસીમાન સુખાઓ તથા નેમમાં તાપાના ફેજાદારો પગે પાણી સ્વતંત્ર નહિ, તે અર્થ સ્વતંત્ર થઈ જેમવાના પ્રયાસો કરી રહેવામાં આવ્યા અને પેશ્વાઈ તથા ગાયકવાડી રાજ્યો પણ પોતાના હાથ ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાંના દુર્ગમ પ્રદેશો પર્યન્ત લંબાવવા માડેલા તે કાળે નાગર મુમ્તસીમાનમાં તથા સિપાહીગીરીએ પોતાના જૂના સ્વામી મોગલ સહેનશાહના કિતમંદિદારી નેવા સુખાઓ, ફેજાદારો, તથા ધતર હિંદુ મુમ્તસીમાન મંદારો અને જાગીરદારો વગેરેને વળગી રહેવામાં પોતાની રાજ્ય ભક્તિ તથા નાગરિકતાની સહેજના જોયેલી હતી, અને એ સુખાઓ, ફેજાદારો તથા હિંદુ-મુમ્તસીમાન મંદારો અને જાગીરદારોએ પણ એ રાજ્યનિષ્ઠ નાગર સાતિને પોતાના પડખામાં જ ગણવામાં પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ માનેલી હતી. આમ હોઈને નાગરોને હિંદુ તથા મુમ્તસીમાન ગિયામતોમાં, આ સંક્રાંતિકાળે અમર્યાદા અળી શકેલા હતા. જે નાગર જે રાજ્યની નોકરીમાં હોય તે નાગર તે રાજ્યને પોતાના મુસ્લિમ ગણી ખેસે છે, અને એ તેનું પરંપરાગત લક્ષણ પણ છે. કોઈ કાળે પોતાની એકવાર મેવાતા રહેલ રાજ્યની નોકરીને પોતાને ત્યાગ કરવો પ્રદેશ હોય અને તેને પરિણામે તેને ખોળ કોઈ રાજ્યની નોકરીમાં પ્રવેશવું પડેલું હોય તો પણ પોતે પોતાની પ્રથમ મેવાયલા રાજ્યને કદિ પણ બેવશ થવું નહિ, એવો આગલ નાગર મુમ્તસીમા કે મુહમ્મદી રાખતો હતો અને હજી સુધી રાખી રહેલો પણ છે. નાગરોની આ પ્રકારની વિશિષ્ટતા દેખીને હિંદુ-મુમ્તસીમાન રિયાસતોએ નાગર મુમ્તસીમા તથા સિપાહીસાધારને પોતાના ઉપયોગમાં લીધેલા, અને ગૂજરાત-કાઠિયાવાડ ઉપર પોતાની અધીશ્વરતા જમાવવાના કામમાં ઉંચુંકા થઈ રહેલ પેશ્વાઈએ તેમ જ ગાયકવાડી રાજ્યે પણ પોતપોતાના કાર્યની સિદ્ધિ કરી લેવાના હેતુથી નાગરોને પ્રતિષ્ઠાપ્રદ પદો આપેલાં હતાં. કાર્યચતુર અંગ્રેજ સરકાર પણ એ જ ચીજે માલ્યા વિના રહી શકેલ નહિ. અંગ્રેજ સરકારના બળથી બ્યારે પેશ્વાઈનો અંત આવેલો અને તે પોતે તેના કિતમંદિદારી થઈ ગેલેલ, અને વળી ગાયકવાડ સરકાર સામે કરીના મહાદ્વારે કરેલ ખંડ વખતે અંગ્રેજ સરકારે ગાયકવાડ સરકારની મદદે ચઢીને વડોદરામાં પોતાની લસેકરી ધાવણી નાંખી દીધેલી ત્યારે તેમને નાગર મુમ્તસીમાની તથા સિપાહીગીરોનો જે એકંદર અતુભવ થયેલો હતો તેને પરિણામે તેમણે પણ નાગરોને પોતાના ઉપયોગમાં લેવાનું શરૂ કરી દીધેલું હતું. નાગરોના રાજદ્વારીય ઉંવન પગલે ગૂજરાતમાં બ્યારે આવી ગિયતિ ઉદ્ભવેલી ત્યારે ખોજ તરફ કાઠિયાવાડમાંના મોગલ સહેનશાહના અવશેષો રહી સંસ્થાનો,

ગાયકવાડ સરકાર તથા પેશ્વાના ઉત્તરાધિકારી ખની જેલ અંગ્રેજ સરકાર-એ ત્રણે પક્ષે પોતપોતાનું વર્ચસ્વ કાઠિયાવાડમાં સર્વોપરિ બનાવવાને ઇતેન્નર બની રહેલા હતા, અને એ ત્રણે પક્ષોએ પણ નાગર કાર્યકરોન ઉપકારક ગણી સેવામાં જ પોતાના હેતુની સફળતા જોયલી હતી. પરંતુ ત્યાંસુધી મોગલ શહેનશાહતના સીધા ઉત્તરાધિકારી જેવા સૌરાષ્ટ્ર સરકાર-જૂનાગઢ રાજ્ય-ની સેવામાં પ્રવિષ્ટ થયેલ યુદ્ધવિશારદ દીવાન અમરજીનો વિનયજનક કાઠિયાવાડના નભોમંડળમાં ફરકાટ જોડી રહેલો હતો ત્યાંસુધી જેમ ગાયકવાડ સરકાર પોતાના અમલને સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થિર કરી શકેલ નહિ તેમ અંગ્રેજ સરકારથી પણ કાઠિયાવાડમાં પ્રવેશ કરી શકાયતો ન હતો; એટલું જ નહિ, પરંતુ એ પગબર થતા જતા અંગ્રેજ સરકારને પોતાના તાબાના ધોળકા, ધંધુકા તથા રણપુર તાલુકા ઉપર દીવાન અમરજી તરફથી નંખાયલી 'જોસ્તલ્ખી' રૂપી ખંડણી જૂનાગઢના નવાબને ભરવી પડતી પણ હતી. તથાપિ સૌરાષ્ટ્ર-સરકાર-જૂનાગઢ રાજ્ય-ના કમનસીબે અગર તો સૌરાષ્ટ્રમાંનાં ધ્વંસ સંસ્થાનોના સદ્ભાગ્યે દીવાન અમરજીનો વધ થઇ જવા પામેલ ત્યારે એ વધપ્રસંગથી ઉપરિચિત થઇ આવેલ જૂનાગઢ રાજ્યની સૂક્ષ્મ સ્થિતિનો લાભ લેવાને જેમ સૌરાષ્ટ્રનાં ધ્વંસ સંસ્થાનો ત્રેણવલાં હતાં તેમ ગાયકવાડ સરકાર પણ પોતાની પ્રજાને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર સ્થિર કરી દેવાને ત્રેણવલાં અને તે કામમાં તેમને પાછળથી તરતમાં જ અંગ્રેજ સરકાર તરફથી મદદ પણ મળી ચૂકેલી હતી. અંગ્રેજ સરકારે ગાયકવાડ સરકારને જે મદદ આપેલી તેનું કારણ-રહસ્ય સમગ્ર તરફ છે, પેશ્વાના પોતે ઉત્તરાધિકારી બનેલા હતા એટલે પેશ્વાનો જે હક સૌરાષ્ટ્ર ઉપર હતો તે હકને સ્થિર કરી લેવો એ અંગ્રેજ સરકારને ગમે વાત હતી, અને વળી એમના જેવા સર્વોપરિ થવાની મહત્વાકાંક્ષા ધરાવનારી રાજસભાને જૂનાગઢ રાજ્યને જે ખંડણી ભરવી પડતી હતી તે એક સમ્ય રૂપે ખૂંચી રહેલી પણ ખરી. પરંતુ અંગ્રેજ સરકાર અને ગાયકવાડ સરકારનું લશ્કરી જોગણ થવાથી સૌરાષ્ટ્ર આખો એકદમ અદ્યત્તમે વરા થઇ શકે એમ ન હતું; કારણ કે દીવાન અમરજીની પાછળ પણ રણસંગ્રામ ખેલી શકે તેવા યુદ્ધવીરો હયાલ હતા અને વળી સ્થૂથૂર દ્રોમો પણ અસ્તિત્વમાં હતી. આવા સંયોગમાં જળ કરતાં કળથી-લગાધને જલ્લે મુત્સદ્દીગીરીથી સૌરાષ્ટ્રમાં જે પગપેસારો થઇ શકે તો તે વધારે સારી વાત ગણવાને અંગ્રેજ સરકાર જેવી દીર્ઘ દષ્ટિવાળી રાજસભાને મમળવ તો તે હકીકત સ્વાભાવિક જ છે. લડીલડીને યાકી ગયલાં અસ્થિર સ્થિતિવાળાં સંસ્થાનોને તેમજ યુદ્ધપીડિત

રેવનુને કોઈ પણ શાંતિસિંચક સંદેશ પ્રિય થઈ પડ્યા વિના રહેતો નથી. કર્નલ વૉકર કે જેઓ વડોદરામાંની બ્રિટિશ ઓવરસીના મુખી હતા. તેઓ જેવા એક કુશળ સેનાપતિ હતા તેવાજ એક કાર્યકુશળ મુત્સદ્દી પણ હતા તેમજ પોતાના લશ્કરી બળને મોજુ રાખીને અને ત્યાં સુધી બુદ્ધિજળથી સૌરાષ્ટ્રના શાંતિશાતા ચલાવી વાનને મુખ્ય ગણીને સૌરાષ્ટ્રને અંગ્રેજ સરકારની નાંચે લાવી મૂકવાનો ઉપાય રચી કાઢેલો હતો. સૌરાષ્ટ્ર ઉપર પોતાનો જે હક હોવાનું ગાયકવાડ સરકાર માનતા હતા તે હકનો સ્વીકાર કરીને, જૂનાગઢના વતની તથાપિ ગાયકવાડ સરકારના નોકર નાગર મુત્સદ્દી મજમુદ્દાર ગૌરીકાસ ત્રિકમ્જામ વૈયથ્યવને પોતાની સાથે રાખીને તેમની મધ્યસ્થતાથી આ કર્નલ વૉકરે સૌરાષ્ટ્રમાંનાં નાનાં મહોટાં સંસ્થાનો સાથે કામ પાડેલું હતું અને તેને પરિણામે અખિલ સૌરાષ્ટ્રમાં શાંતિસ્થાપના થઈ ગયલી હતી. આમ સૌરાષ્ટ્રમાં જે શાંતિસ્થાપના થઈ તેના એક કારણ રૂપે આપણે જેમ અંગ્રેજ સરકારની તથા ગાયકવાડ સરકારના સંયુક્ત સેનાબળને ગણી શકીએ તેમ બીજા કારણ રૂપે નાગર સિપાહીગીરીથી બનિષ્ઠ બની રહેલી નાગર મુત્સદ્દીગીરીને પણ ગણાવી શકીએ. આથી આ નાગર મજમુદ્દાર કુટુંબની સરળ મુત્સદ્દીગીરીથી પ્રસન્ન થઈને પુર્વોક્ત ઉભય સરકારોએ એ કુટુંબની કદર ધનામ અકસમોથી કરેલી પણ છે. ઇ. સ. ૧૮૧૭ની સાલના જુન માસ સુધી તો ચેમ્બા ભાગની કાકીયાવાડની પેશકશીની રકમ ગાયકવાડ સરકાર પોતે સેનાબળને ઉપયોગ કરીને ઉધરાવી લેતા હતા, કારણ કે પેશકશી ઉધરાવી લેવાનો ઇજ્જતો ચેમ્બા સરકાર પાસેથી ગાયકવાડ સરકારે રાખેલો હતો. પરંતુ પુર્વોક્ત તારીખેથી અંગ્રેજ કંપની સરકારે એ પેશકશી ઉધરાવી લેવાનું કામ પોતાના હાથમાં લઈ લીધેલું એટલે ફક્ત પોતાનાજ ભાગની મુદ્દગીરીની રકમ ઉધરાવી લેવા નંમિતે ગાયકવાડ સરકારને કાકીયાવાડમાં જવાનો માર્ગ ખુલ્લો રહેતો હતો; આખરે તો. ૩-૪-૧૮૨૦ના રોજ કમલક કચરેથી ગાયકવાડ સરકારના ભાગની મુદ્દગીરીની રકમ સૌરાષ્ટ્રમાંથી ઉધરાવી આપવાનું કામ પણ અંગ્રેજ સરકારે સંભાળી લીધેલું એટલે પછી સૌરાષ્ટ્ર ઉપર સર્વોપરી મધ્યસ્થ પ્રભુતા ફક્ત એક અંગ્રેજ સરકારની સ્થાપિત થઈ જવા પામેલી. દરમ્યાન જુનાગઢ રાજ્ય તરફથી જેરનખી ઉધરાવી આપવાનું કામ પણ એ આવતલ સરકારે પોતાના હાથમાં લઈ લીધેલું હતું. આમ બધી આવસ્યક વ્યવસ્થા થઈ ગઈ એટલે અંગ્રેજ સરકારે કર્નલ બાનવેલ નામના અંગ્રેજને પોતાના પહેલા રાજદ્વારીય પ્રતિનિધિ (આડતીઆ) તરીકે નિમોઞ્ઠ તેમની સાથે સિરસ્ટેડર

તરીકે અમદાવાદના નાગર મુદરથ નામે હોદ્દાવાલને કાર્યાવાડમાં મોકલી આપેલા હતા. અર્થાત્, અંગ્રેજ મરકાઝે પણ પોતાના મુત્તમ-કાર્યાવાડમાં થયેલ અગમનના આરંભમાં તથા તે પછીના મળમાં દેવવાડ મળેલ મુદ્દી એટલે કે તેમના પોતાના પગ યિથુ થઈ ગયા ત્યાં મુદ્દી નાગર મુદરથને અને નામર મુત્તમુદરોની મદદથી પોતાની મરોપનિનાનાં મુજ ઉડાં જિતવાની નીતિ પડી ગયેલી હતી. આ દરીકત પરને કોઈથી મનબેદ દર્શાવી શકાય તેમ નથી. આમ અંગ્રેજ મરકાઝના માનિત થઈ મુદ્દે નાગર મુત્તમુદરોમાં આપણે અમદાવાદ તથા જૂનાગઢી નાગરોનાં અને નામ મિદ્દી થયેલ તેમ છીએ. આ મળે કાર્યાવાડમાંના ધર્મખર્ચ મંસ્થાનોમાં નાગર મુત્તમુદરોનાં બાળ કે પ્રમાણ અધિક હતું, અને તેથી એવી પનિચિતિ જોવી થઈ આવતા પામેલી, જે નાગરો અંગ્રેજ મરકાઝને કે ગાયકવાડ મરકાઝને નોકરીમાં હોય તેઓ પોતપોતાના ધર્મીને જે, અને જે નાગરો મસ્થાનોમાં નોકરીમાં હોય તેઓ પોતપોતાના ધર્મીને જે આવા મયોગમાં નાગર મુત્તમુદરોમાં પણ હાલુકા મળે એ સ્વાભાવિક હતું, અને એ તો મરકાઝને વિષયક હાલુકો નથી ખેંચાયા એમ મદી શકાય નથી નાગરોનું ખેંચ રાખેલા ખરી, પરંતુ જેઠ સેલ્યાધિપર પામવાને મથતું એ એ રાતિના મુત્તમુદરોનાં પ્રધાન લક્ષણ હતું અને હજુ પણ એ લક્ષણ આવ હુમ થયેલું નથી. આ વાતનું પરિણામ એનું નામે કે, જે નાગર મુત્તમુદરો અંગ્રેજ મરકાઝની નોકરીમાં હોય તે પોતાના ધર્મીની મરોપનિનાને લીધે પોતાની જાંતને અગિયાર ગણિતે પોતાને અણગમતા જે નાગર મુત્તમુદરો મંસ્થાનોની નોકરીમાં હોય તેમનો પગભવ કરવાને મથતા નહિ એમ તો નહિ જ. વળી મસ્થાનોમાંના જે નાગર મુત્તમુદરોને પોતપોતાના સ્વામીનું હિત આંસી ચેવાની કલંકા થઈ આવતી હતી તેઓ એ અંગ્રેજ મરકાઝની નોકરીમાંના નાગરોને પ્રમજ ગણવાની પ્રવૃત્તિ કરીને પોતપોતાનો સ્વાર્થ માધી ચેવાનું ચૂમતા પણ ન હતા. અંગ્રેજ મરકાઝ બેઠ નીતિના ઉપાનક તો હતા જ એટલે નાગર મુત્તમુદરો માહોમાહે જે હાલુકો જેવી મહેના તેની નિરીક્ષા કરીને એ મરકાઝ તથા તેમના અમલદારે પોતાને વીક પડે ત્યારે ત્યારે મળે તે એક નાગર પક્ષની પીઠ યાજના હતા, અને તેને પરિણામે એક નાગર પક્ષને હાથે બીજો નાગર પક્ષ પરાભવ પામી જતો પણ હતો. અંગ્રેજ મરકાઝ તથા ગાયકવાડ મરકાઝનાં પગલા મીનજૂમાં થયાં તે પહેલાં જે નાગરો જે મંસ્થાનોમાં વસતા હોય તે નાગરોમાં પણ પક્ષો બંધાતા હતા અને એ પક્ષો વચ્ચે રાજદ્વારીય હરીશાહ

આવી ઝેંટી પણ ખરી. તથાપિ અંગ્રેજ સરકારના આગમન પછી એ સ્થાનિક રાજદારીય દરીદ્રાએ જે એક નવું રૂપ ધારણ કરેલું તે મમસ્ત નાગર જાતિને માટે ખતરનાક નીવડેલું છે. એક મંથાનમાંનો એક નાગર પક્ષ સ્વસ્થાનીય ખીજત નાગર પક્ષને મોળો પાડવાના ઇરાદાથી જ્યારે પશ્ચિમસ્થાનના નાગર મુસ્લમીઓની તેમજ અંગ્રેજ મરકારની નોકરીમાંના નાગર મુસ્લમીઓની મદદ લેવાના શોભમાં પડ્યા મારેલો ત્યારે તેનું ફળ એ 'આવેલું' કે, સ્વસ્થાનીય નાગર પક્ષો વચ્ચે આવતી ઝેંટી દરીદ્રાદળ ક્ષેત્ર સાંકડું મૂકીને પહોળું થઈ જવા પામેલું. એને અતે તે મોંઘી, દાહારી, બાવનગરી આદિ સંજ્ઞાથી ઓળખાતા પક્ષોમાં વિભક્ત થયેલ સ્પર્ધા અને તત્કાલિન પ્રયત્ન દ્વેષના ક્ષેત્રના રૂપને પામી ચૂકેલું પણ ખરું—કાઠિયાવાડના નાગરોમાં ઉદભવેલ આ પ્રકારના અંત કોપનો અપ્રકટ ઇતિહાસ ખરેખર ખેદાસ્પદ તો છેજ, અને નાગરોનો રાજદારીય જે વિનિષાત થવા પામ્યો છે તેમાં એ અંત-કોપનો હિસ્સો કારણ રૂપ નથી બન્યો એમ કહી શકાયું નથી. કાઠિયાવાડમાં વકીલાતનો ધીકતો ધંધો ફરી શેઠનાર એક નામાંકિત પાંચી ચૂકરે આ બાબત પરજે ઉડો ખેદ બતાવતો જે એક પત્ર, બાબતથી સારકે વર્ષો પહેલાં પોતાના એક મિત્ર ઉપર લખેલો છે તે અમે વાંચેલા છે અને તેમાં તેણે કાઠિયાવાડમાંના એક પ્રાંતના નાગર મુસ્લમીઓથી ચૂકીત કરાયેલી નીનિતે પશ્ચિમ મૌન'દમાંની અખિલ નાગર જાતિને બારે દાનિ થવાની આગાહી કરેલી છે અને એ આગાહી આખરે ખરી પડેલી પણ છે. અર્થાત્, લોહાએ લોહાને કાપી નાંખેલું છે, અને અંગ્રેજ મરકારને જે બળ તોડવાને માટે થોડાક વધારે શ્રમ ઊઠાવવો પડતો અગર તો સીધાં પગલાં ભરવાં પડત તે બળ અંશતઃ તથાપિ સ્વતઃ ક્ષીણ પડી જવા પામેલું છે. ખોટા બાણોએ અંગ્રેજ મરકારને જ્યારે જણાવ્યું કે, હવે કાઠિયાવાડમાં પોતાની સત્તા હઠમૂળ બની ગયેલ છે ત્યારે તેમણે પોતાની નોકરીમાંથી નાગર નોકરોની મંખ્યા તથા પ્રધાનતાને ઘટાડવાનું આગ્રહ કરી "અર્થ" સર્જો કે 'વેધ વેરી' જેવા નીનિસૂત્રનું અવલંબન પણ કરી દીધેલું. પરંતુ નાગરો જેમ અંગ્રેજ મરકારની નોકરીમાં હતા તેમ નાનાં મહેલોં રાજ્યોમાં પણ હતા, એટલે જ્યાં સુધી કોઈ પણ ઉપાયે રાજસ્થાનોની નોકરીમાંથી તેમને ખાનગ કરાવી ન શકાય ત્યાં સુધી અંગ્રેજ મરકારની રાજનીતિ ધાર્યા પશ્ચિમ ઊપખાલી નહિ શકે એવું તેમને સમજવાથી તેમણે રાજસ્થાનોમાંથી નાગર મુસ્લમીઓને તથા નાના મહેલો નોકરોને દૂર કરાવવાના બહુવિધ ઉપાયો કરવા માંડ્યા હતા, અને એ ઉપાયો ક્રમેક્રમે મફળ પણ થયેલા છે.

તથાપિ નમ્યાનોની નામગીમાથી નાગર મુનદીઓને લાખી મદારાતુ મમ
 નકેતુ ન હતુ જુના દનિદામના નમ્યાનો નમ્યાનોઓના મન (૫૦) નાગર
 મત્તરીગો તથા નિપાદીમાવાગે ને પ્રાર નમ્યાનો પ્રત્યે તેની ઉડી
 આપ પટેલી હતી એવું જુનું એવું માનું એમ નમ્યાનો જુના દના
 નમ્યાનોગો નમ્યાનિવરી નાગરાને એમ્મ આસ ત્યજી રેવાને તમા ન હતા
 એવેને એ જુના દને વળગી નેનાગ નમ્યાનોએ એ પડી એ આ
 દુલિસા દોડી ન રે ત્યા મુર્ધા અચેત મરુ ન અમનનાને પોતાના પ્રિય
 નયને સ્વર્ણ પ્રસાને માટે વાટ નેમને બેની નેતુ પડુ હતુ, હજારાન
 નમ્યાનોમાને નડી દમે કેળવનાની ચોનના તેમજે પ્રતી, અને ગ ચોનનાને
 પશ્ચિમે તેઓ એ નમ્યાનોમાને અમર્ગ અધી રાખના એટલું નહિ પણ
 તેમના મનમા તેમજે નસા નસા નીનિમસા દુષ્કા મરિયા પાડુ ખા
 'નમ્યાના માત્રીક નમ્યાનોએ છે, મર્ધાઓ નથી એવેને મર્ધાઓએ
 તમ્મ્યા અપાની નસાદ નમાને ચાવવાને નમ્યાનોએ બધાવના નથી' - એ
 પ્રકારનો મોઘ રાજકુમારોને તેમજ બની રાખ્યા મુગ્ધ નમ્યાનોએ આપરાતુ
 તેમજે આતુ કી દીધેતુ હતુ આ પ્રકારનો મોઘ જેમને અપાતો નેતો
 તેમના ઉપર તેની અમર નુનાધિ પ્રમાણુમા થયા પામેની નહિ, એમ મ્હી
 મમય તેમ નથી અને તેણે ને અનિટ પશ્ચિમ મૌન દ્રુના રાજ્યોના
 નાગરો ૧૫ નામ પગલે આવેતુ કે તે હમ્મધ દનિદામકાની દિગ્ધે ચડી
 નકે તેમ છે આ પ્રકારના મોઘની અમર નમ્યાનોઓના મન ઉપર કેટલી
 થયતી - તેનો ખ્યાલ આપણને, ઇ. મ. ૧૮૧૭ ના અત ભાગે મુબદ્દમા
 નરેદ્ર મહાજ સ્થાપના વગેરે બાબતો પગલે વિચારણા પ્રસાને નમ્યાનોઓની ને
 મબા મજેની હતી તેમા એક * એક મોટા સસ્થાનના રાજવીએ હમના
 હમના ને મ્હાલ પ્રસો અને તેના જવાબમા મૌન દ્રુના મુબદ્દિ મુત્તરી
 નાગરે સ્વ મયાણુ ૧૫ બહીએ હમ્મમળી નાખના શબ્દોમા એ રાજનીને
 અબજારી દીધેતુ હતુ તેમથી મળી આવે તેમ છે આ પ્રયગ પરને અમે
 આ હવનકયામા દરે પડી નિસ્તાર્ણુર્ક બોલવાના છીએ એટલે અને અમે
 આ સબદમા મૌન મેરીએ છીએ વળી અમર મરમરુ ચંચલારીન ખાતુ
 નાગરોનો મત્ત મલ્લ તોડી નાખવા માટે ને બીજી એક માન ચાલી રહેતુ
 તે પણ આપણુ ધ્યાન ખેંચે તેની છે પોતાના રાજનીતિના નમ્મના વહેતા પાણીનો

અવગેધ કરનાર એતુમદો તોડ્યા નોંધએ જ એ હેતુથી. અંગ્રેજ મરકાગના ગજદારીય ખાતાએ એક એવુ વ્યાપક તથાપિ સંચાનોને બાધક થઈ પડે તેનું નીતિસૂત્ર કાપગતવી મહેતું કે અંગ્રેજ મંત્રીઓ સમતિ મેળવ્યા મિત્રાય કોઈ પણ મરકાગનાં પોતાને માટે પોતાની પનદગીનો કાર્યભારી ગાંધી શકે નહિ. આ પ્રમતું ધોણુ દેવીને અંગ્રેજ મરકાગના રાજદારીય પ્રતિનિધિએ શક્ય હેય ત્યાં સુધી નાગર મુત્સદ્દીને કોઈ પણ મરકાગનાં માર્યભારીપડે આવતો અટકવવાનો મંત્રમંદ પ્રવાગ કરવા માટેનો પણ હતો.

- અને વગતુન તે પ્રવાગને અંજલ કરવા કમવવાને માટે પગલુ પણ ભરતું હતું. પ-તુ આ પ્રમતે મરકાગ-મોઝીના વતની ગવ. કલ્યાણગય બક્ષીએ નિર્ભયના પુર્ગક ગુજરાત-દ્રાવિયાવાડના નાગરોને તેમના નાગરતાના થયલ અપમાન નામે વિગેધ બતાવવાને, નિઝાદ નિવારણી તથાપિ મુબઈ મરકાગની ધાગર બાના એક ન.બ. ગ. બ. જનેરીલાવ ઉનિયાગંકર યાજિત જેવા પ્રમાણુ પુરૂષની નવાદ આતુગત એવા તો જગત કરવા કે, મુબઈ મરકાગને પુર્વાંત પ્રમતો હુ-મ ગેલ્યાગતી દેવવાની ફજ પી ગયલી. આ રિસેપ્રમર્ગને લગતા કાર્યમા ગુજરાત દ્રાવિયાવાડના વગવગ તમામ નાગર જથાઓ એકમત એમન થયલા હતા. આમ અંગ્રેજ મંત્રીઓ ગજદારીય ખાતાએ કે કેવો પાસો રીધીતે નોખા પડેવો નહિ, ત્યારે તેણે પરીક્ષ માર્ગે પોતાના હેતુને અંજલ કરવાના ઉપાયો ગાતી કાઢેલા હતા એ ઉપાયો પૈકા એક ઉપાય, નાગરો સામે વાણિયાઓને કોતેડને એક નવો પક્ષ મૌરખતો રાજદારીય ક્ષેત્રમા લો કમગની વાતને બગતો છે એ પ્રકારે અંગ્રેજ સરકારે જે પ્રવાગ કર્યો તેને પશ્ચિમે મૌરખતમા જે પ્રકારનો જાતિવિચર કે જાતિરેષ છેક સુર ગોઠવજી ગાવા ગગાબાઈ હોઈ ગો શિકર ઓગા, કલ્યા હોઈ દરમયંદ ગાધી, જમનગર વાળા ભગવાનજી વગેરના મળ સુધી જન્મેયો કે ત્રીન બનેયો કે વ્યાપક બનેયો નહિ તે કલો થવા પામેયો હતો, અને તે પ્રકારનું વિષ હજુ સુધી નજર થઈ ગયતું પણ નથી. પાગળથી ઓ વાણિયા-પક્ષને પણ ગજદારીય ક્ષેત્રમાથી હસેલી દેવામા આવેયો. કોઈ પણ એક પક્ષને મળજ થવાનો અવકાશ રહેવા ન દેવો તેમ જ મળજ ગણાય તેવી જાનિઓ પગરપર એકબીજાની દેવી બની જાય ત્યાં મુત્સદ્દીગારીમાત્રનો વોપ થઈ જાય એવા હેતુથીજ અંગ્રેજ સરકારના ગજદારીય ખાતાએ પૂર્વનિર્દિષ્ટ પદ્ધતિએ પગલા બદલાં હતાં. એ છતાં એટલું

તો ખરૂં છે ન કે, મુનિ પ્રમુખો મતોપદેશ ન પામેલા જૂની હાલે અનુનગી
 રહેનારા કેટલાક નેજાવીઓએ નાગર મુલકોએ આમે પોતાના પ્રજાના
 ખાસખા ખંધ મરી દાંડલા ન દતાં, અને જનમતગર બાવનગર તથા
 જુનાગઢ મન્યના સામનતત્રો નાગર મુલકોઓના હાથમાંથી મરી
 ગયલાં નહિ તોપણ જનમ તિબાજના અવગુણ બાદ જનમનગરની
 મન્યમેવામાંથી અંગ્રેજ મરકાત તરફથી નિયોજનવવા અંગ્રેજ
 વહીવટદારે નાગરોને હાકી કાઢેલા, બાવનગરના મદાગજ બાવમિહજના
 વાસમાં એટલે કે ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં નાગર કાર્યાભિયાનનો અત પ્રાયમ
 આવેલો અને ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં અને છેવટ ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના અતબામે
 જૂનાગઢ મન્ય ખ્રિદિશ વહીવટ નીચે મૂકાઈ જતા એ મન્યના વહીવટમાંથી
 નાગર મુલકોનીગીરીનું પ્રાધાન્ય નષ્ટ થઈ જવા પામેલું છે, મમત્ર દિટિએ નેતાં
 આખા કાઠિયાવાસનું રાજકીય જીવન અંગ્રેજ મરકાતે પોતાની ઇચ્છા કે
 આજ્ઞાને અનુવર્તી રહે તેવા પ્રકારે ઘડી કાઢેલું, અને દેશીય મસ્થાનોને
 અનન્ય વક્ષાદારીથી મેવવામાં પોતાનું ગૌરવ મમજનાના સ્વસ્વસ્થાનીય મુલકો-
 ઓનાગરો કે નાગરોતર રાજપુરો-ને ઠેકાણે ધણેભાગે પગાડેલું મન્ય
 કાર્યકરો અગર તો અંગ્રેજ મરકાતથી મન્માનિત થયલા કે ચવાની હજી
 મખનારા રાજપુરોને આપણે ધણાખરા મસ્થાનોમાં વિસજતા જોઈ શકીએ
 પણ છીએ. વળી આવી આ ખ્રિદિશ રાજનીતિનું જે એક અનિષ્ટ ફળ આવ્યું
 ને એ કે, કેવળ રાજ્યકલિતૈથી તથા રાજ્યબહન મત્રીઓથી રાજકર્તાઓ જેમ
 જેમ ઉપરેગાતા બધ પડેલા તેમ તેમ રાજકર્તાઓ પોતપોતાના મન્યને બહુભાગે
 પોતપોતાના અગત ભોગવિલાસોના સાધન રૂપે ગણના થયલા, તેમને પોતપો-
 તાના પ્રુદિખજ પગલે અતિવિશ્રામ થઈ આવેલો અને તેઓ પોતે એકલા
 મર્વશક્તિમય પત્ર હોય એવી જોડી ભાવના પણ તેમને થઈ આવેલી આ
 હકીકતનું જે અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યું તે એ કે, મસ્થાનોની પ્રજાઓઅતા
 ધસાતી ચાલી, નવયુગની નવી ભાવનાઓને સીધે શાતપ્રજામાં અશક્તિ ઊભી થતી
 ગઈ અતે જે પરિણામ આવ્યું છે તે આપણે આજે જોઈ રહેલા પરો છીએ.

હવે આપણે જૂનાગઢ રાજ્યની દિષ્ટિથી આ વિષય પરત્વે થોડી હકીકત
 જાણી લેશું. જૂનાગઢના નાગરવાસમાં મુખ્ય ત્રણ રાજકારીય પક્ષો ઉપસ્થિત
 થયલા હોય એમ દેખાય છે, એ ત્રણે પક્ષો આ પ્રમાણે હતા - (૧) જાલા
 પક્ષ, (૨) નાણાવટી દીવાન પક્ષ અને (૩) વૈષ્ણવ મન્મુદાર પક્ષ, આ ત્રણ
 પક્ષોમાંથી પહેલા જાલા પક્ષે અન્ય કોઈ રાજ્યની નોકરી ન કરતા કેવળ

જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરી કરેલી છે. બીજા દીવાન પણે બાબી રાજકુળની પ્રધાનતા મેળા કાર્ય ઉપરાંત જામનગર, બાવનગર વગેરે રાજ્યોની નોકરી કરેલી છે, પરંતુ જૂનાગઢ રાજ્યના હિતને કશી પણ હાનિ ન થાય તેવી તકેફારી તેણે રાખેલી છે. ત્રીજો મજમુદાર પણ મુખ્યતઃ ગાયકવાડ સરકારને અને પછીથી અંગ્રેજ મરકારને આશ્રયે ઉપસ્થિત થયેલો અને તેણે તેના આશ્રયને બંને જૂનાગઢ રાજ્યમાં, અદ્ય મમય માટે પણ પોતાનું પ્રાધાન્ય જમાવેલું હતું. ગાયકવાડ સરકારને લગતી વાત બાલુ ઉપર ગમ્પીને ભોલીએ તો, બેબેનટાઇનવગેરે અંગ્રેજ અમલદારો એક યા બીજા મિત્રે જૂનાગઢ રાજ્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવાને હમેશાં ઉત્કૃષ્ટ રહેતા હતા; એટલુંજ નહિ, પરંતુ પોતાના પ્રિયજનો-કૃપાપાત્ર-પુરોએ રાજ્યાધિકાર પ્રાપ્ત કરાવવા તથા તે માર્ગે મળી શકે તેવા લાભો લેવા લેવડાવવાનું ચૂકતા પણ નહિ, એમ ઇતિહાસ કહી આપે છે. આમ હોઇને આપણે કહી શકીએ છીએ કે, ગાયકવાડ સરકારના વફાદાર નોકર તથાપિ જૂનાગઢના વતની એવા જે નાગર મજમુદારો તથા બીજા નાગરેતર. સુદરશ સવશ વગેરે પુરો જૂનાગઢ રાજ્યમાં જેલ રાજ્યાધિકારને પામી શકેલા તે બહુ ભાગે અંગ્રેજ અમલદારોની યોજના તથા હુકમું પરિણામ હતું, એટલુંજ નહિ, પરંતુ જૂનાગઢના નવાબો તરફથી પોપાતા રહેવા તેમના જૂના ગણીના, સ્થાનિક અને સ્થાયી મુલમદીયોને બળકીન બનાવવાનો એ એક નવપ્રયોગ હતો એવું કહી શકાય છે. વળી જૂનાગઢના બીજા કેટલાક નાગરો અંગ્રેજ સરકારની “કાઠિયાવાડ એજંસી”ની નોકરીમાં દાખલ થયેલા તે પણ ધણેભાગે પેશ્વા મરકારના એકલે ગાયકવાડ સરકારના મજમુદારોની મદદ તથા લાગવગને લીધેજ, અને એવા નાગરો પછી કેટલાકને પાછળથી જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં પ્રવેશવાનો યોગ મળી આવેલો પણ ખરો. આ પ્રમાણે પ્રથમ અંગ્રેજ સરકારના નોકર બનીને પાછળથી જૂનાગઢની નોકરીમાં આવનારાઓમાં મુખ્યતઃ બગવાનવાલ મન્નજી જોષીપુરા અને નૃસિંહપ્રભાદ હરિપ્રભાદ બુચનાં નામો આપણે ગણાવી શકીએ છીએ. કાઠિયાવાડમાં અંગ્રેજ મરકારના રાજદારીય પ્રતિનિધિ કર્નલ ઑડરસન હતા તે ગોકુવશ જાલાના વિરોધી હતા અને મજમુદાર કુટુંબના હિતેષક હતા, અને તે માહેમે ગ. બ. હુસેન રતુનાથરાય મજમુદારને દફતરદારી આપેલી પણ હતી.* આ કર્નલ ઑડરસને

* વિશેષ હકીકત માટે જુઓ “કાઠિયાવાડમાં સાર્વભૌમ મના અને ગાયકવાડ મજમુદાર” સંગ્રહ પુસ્તકનું પાનું ૨૬૮ તથા “સુવ ગોકુવશ જાલા અને વેદાન્ત” બીજી આદિતિ પાનું ૨૧૨-૨૧૩.

ગોકુલજી જાવાને જાન્યએવામાંથી દર કરાવવા માટે જુનાગઢના નવાજ માટેજ ઉપર અજુકટનું દ્યાલુ કરેલું હતું અને તેના વ્યાપ્ત પોતાના પહેલા પ્રયામમાં નિષ્ફળ નીરવેલા ત્યારે તે માટેજે જનને જુનાગઢ વરહને નવાજ માટેજને બધ દેખાડી ગોકુલજી જાવાને દીવાનને પડેથી ખમેડવા માટે દ્યાલુ પાલુ કરેલું હતું. પરંતુ નવાજ માટેજને એ માટેજની વાત ક્ષેત્ર પાલુ મને કનરેલી નહિ, " તથાપિ પોતાના મહેવાથી ગન્યદિનને દાનિ પહેચે એવું ગિચારીને ગોકુલજીએ કૈલા ગમન માટે મર્ષભાર ઊડી દીધેલા હતા અને તેમને કેમજે નવાજ માટેજે જુનાગઢના જ વતની તથા નિષાદીમાલાર આજ્ય જમાવત જાનંદ દિદાને નિયોજ દીધેલા હતા, અને એ મુનમમાન દીવાનજીએ નાગર મુત્તદીઓની મર્યાદા દીવાનગીરીને મહાળી લીંદી પાલુ હતી. અર્થાત કાચિવાડમાના મર્યાદા પત્તે અમ્રજ ગમના ના રાજદારીય પ્રતિનિધિઓ તન્દથી યત્ન નેકેવ ગજનીતિપ્રયાગે કાષ્ટ નેના ના કં જોટલા તેડવા ન હતા, અને નેને પશ્ચિમે જેમ નાગર મુત્તદીગરીને કાય થયેલા છે તેમ મર્યાદાના દેહો લનાલિલન થયેલા છે, તેમના નાવભાગીઓના માર્ગો કટકિતજનના છે અને તેમાથે સમ્યાઓનુ ઇવન ગજનર્તાઓ અદીર્ઘદિને લીધે તથા તેમને છિટિન અમલદારે તન્દથી મળતા મહેવા અનિ'ટ ઉત્તરજને કાન્જો નિર્વાચીની મયતુ પયુ ખડ. મતલબ કે, મર્યાદાના રાજનર્તાઓ, તેમના કાર્યભાગીઓ અને તેમની પ્રગ્નઓ એ ત્રણે પક્ષ એક થકને બેમે નહિ તેમ ને તે મર્યાદામાના યથાવી અને સ્થાનિક મુત્તદી વર્ગી હુન્ત થઈ જાય-એ બેય બાજતોને અનુલક્ષીને જ અઝેજ મગમના ગજદારીય પ્રતિનિધિઓ જુદા જુદા પ્રગ્નના અને જુદે જુદે માર્ગે સ્વાર્થ, માધક નીતિપ્રયોગે કરી રહેના હતા. સુગ ગોકુલજી જાવાના દેહાત પછી તત્તમા જ તેમના પિત્રાદબાધ આ કથાના નાયક પુરુષોત્તમરાયજીને માથે ગન્ય કાર્યનો ભાર આવતાં તેમજે પોતાની નેનર્ગિક બુદ્ધિમતા તથા દીર્ઘદિષ્ટીને પ્રકારતો શામન પ્રયત્ન કરેલા માટેજે અને તેને પશ્ચિમે જુનાગઢનુ ગન્ય ને પ્રાન્ના ગામર્ય સ્વાનંત્ર્ય તથા અવિષ્કાર પામી વૃદ્ધિ પામતી જતી હુતન બાવનાઓવાળું બધાંજુ પામી સંકેતુ તે વિષે હવે પછી આપણે માહિતી આ ગ્રંથમાંથી મેળવતું ત્યારે આપણને સ્પષ્ટ મમજાઈ આવશે કે આ કથા

* જુલો "સુર ગોકુલજી જાવા અને વેદાંત" મસક પુસ્તકના પાના ૨૬૦ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલ નવાજનો પત્ર.

નિરૂપ્યતું ગભ્યમા હોવાપણજ અગ્રેજ મગમરના ગજદારીય ખાતાને અમલ
 યદ્ય પડેતું હતુ. મયોગની અનુકુળતાને લીધે બ્રિટિશ ગજદારીય ખાતુ
 જનમનગરમાથી નાગરજળનો કચ્છે કની ગરેતુ બાવનગમ્મા ધ. મ. ૧૬૦૦
 સુધી નાગરજળ જેતું દેખાતુ હતુ તથાપિ તે મસ્થાન નાગરજળના એક મેન્
 તરીકે ગણાયતુ નહિ તે ત્તા ૧ ના નાગરો બ્રિટિશ ગજદારીય ખાતાને ખાખી
 રહેના તો ખરાજ બીજાં મસ્થાનોમાથી કમેકમે નાગર મુલ્કદારીઓનો વોય
 કરાવવામા આવેતો. પરંતુ હિંદુ અને મુસનમાન બાણી અભેદ દષ્ટિ રાખનાર
 જુનાગઢતુ મુસનમાની ગભ્ય કે જે કાઠિયાવાડમા અગ્રણી ગણાતું હતુ, જેના
 દીનાનને, અંગ્રેજ નાગરીય પ્રતિનિધિની અધ્યક્ષના નીચે ભગતી “કાયમ રી
 ઓની સભા” મા મસ્થાનોના પક્ષના પ્રમતા (રપીમ્)તુ પદ અપાયતુ હતું
 તે જુનાગઢ રાજ્ય નાગર મુલ્કદારીઓના તેમજ તેમની મુલ્કદારીગીરીના એક
 અનિત કે અગમ્ય દુર્ગ કપે રહેતું આવેતુ હતુ, એટલે તે દુર્ગને તોડી પાડવા
 માટે અગ્રેજ મગમર ગજદારીય ખાતું અનન પ્રયત્ન કરી રહેતુ હતુ પરંતુ
 અમલુ ગણાવાતા નવાખ માહેમો અનુભવશાળીમા એટલા તો ભજેના હતા કે
 નાગર મુલ્કદારીઓ વિનાના રાજ્યની રક્ષના તેઓ કરી શકતા નહી, અને
 કદાપિ મેઈ નાગર મુલ્કદારીને, અગ્રેજ સમર તન્દયી કમના દ્વાયને લીધે,
 ખસેડવો પડતો, તો તેવા મુલ્કદારીને દેકાણે બીજા કોઈ નાગર મુલ્કદારીને અગર
 તો નાગર મુલ્કદારીઓનો મમર્ગ રાખીને દીનાનગીરી કરી શકે એના મેઈ
 વિશ્વામપાત્ર મુસલમાનને તેઓ ગ્રાંવી દેતા પશુ હતા. ધ. મ. ૧૮૬૨ મા
 નવાખ માહેમ બહાદુરખાનજી ગુજરી જતા તેમના ભાઈ રમુખખાનજી નવાખને
 પદે આવેલા ત્યારે પશુ આ બાબી ગભ્યની આતર રાત્રતામા હનદેપ
 કરવા તથા મુબઈ દલાકા બહારના કોઈ પરદેશીય મુસલમાનને દીવાનને પદે
 તથા બીજી મહત્વશાળી જગાઓએ નિયોગના માટે ‘પોલિટિકલ એજન્ટ’
 તરફથી દ્વાય કરાયતુ હત અને વળી ગભ્યની ગોકરીમા નાગરોની સખ્યા
 કેટલી છે એવું તો વાન્વાર પૂજવાયા કરતુ હતું! નાગરોની બાબતમા
 આટલી બધી અનન ચિંતા એ બ્રિટિશ સર્વોપનિ મત્તા ચા માટે રાખી રહેલી
 હશે તે ન મમજન તેવી ગૃહ બાબત નથીજ. પડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા ધ. સ
 ૧૮૬૫ મા જુનાગઢના દીવાન હતા ત્યારે તેમણે તે સમયના ‘પોલિટિકલ
 એજન્ટ’ કર્નલ હેનરેની હુકમી નાગરોતુ ગજદારીય બળ તોડી નાખનાની
 તજવીજ કરેલી, તથાપિ નવાખ રસુખખાનજીની મરદાની તથા કૃપાને લીધે
 એ પડિતજ નાગરોને કશી હાનિ કરી શકેલા નહિ, અને તેમને પોતાનેજ

રાજ્યમાંથી વિદાય થવાનો વાગે આવેલો હતો. આ સિવાય બીજા અનેક પ્રસંગોએ બ્રિટિશ રાજદારીય ખાતાએ જુનાગઢ રાજ્યમાંના નાગર મુત્સદીઓનાં હિંદો ગોતી તેમને રાજ્યકાર્ય માટે નાલાયક દર્શવી રાજ્યમાંથી ખસેડવાના પ્રયત્નો પણ કરેલા; પરંતુ તેમાં તે ક્ષાવી શકેલું નહિ. આખરે, અંગ્રેજ સરકારની પરાંપકારક દેખરેખ નીચે અપાતી કેળવણી પામેલા નવાજ રસુલખાનજીના પાઠવી કુંવર શેરજીખાનજી તેમની પોતાની જીવનચર્યા ઉપર રાજ્યના કાર્યભારી મંડળ તરફથી રખાતા ઉત્કર્ષ અંકુશને અસલ્ય ગણી આ કથાનિરૂપને પોતાના માર્ગમાં કંટકરૂપ માનીને તેમની વિરુદ્ધ થઈ ડભા અને તેમના વિરોધાગ્નિમાં તેમના અંગ્રેજ સહચર કેપ્ટન કાર્નેગી તથા તે મમયના કાઠિયાવાડના ‘પોલીટિકલ એજન્ટ’ એચ. એ. કિવન તેમજ મુંબઈ સરકારના રાજદારીય કાર્યકર સર શેરજી એડગરફી વગેરે તરફથી મળેલા મદદરૂપી લી હોમાયજી ત્યારેજ ફક્ત આ કથા નાયક રાજજી સાહેબ જેવા મુખ્ય નાગર મુત્સદીને રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત થવાનો વારો આવેલો હતો, આવા આ રાજજી સાહેબ જેવા “નાગરગણ્ય-પતિ રૂપે” અંગ્રેજ સરકારના રાજદારીય ખાતા તરફથી આલેખાયેલા મુત્સદીના થયેલા રાજ્યસેવામોક્ષને લગતી આખીય ખટપટ અને તેનાં અનિષ્ટ પરિણામો પરત્વે અમે હવે પછી આ પુસ્તકમાં સવિસ્તર વર્ણન કરનાર છીએ એટલે અમે અત્ર એટલું જ સ્પષ્ટરૂપે લખીને વિરમજી કે નાગર મુત્સદીઓને રાજ્યાધિકારપ્રાપ્ત કરી નાંખવા માટે જોટલા પ્રમાણમાં અંગ્રેજ સરકારે કલ્તુક અને ચિંતાતુર રહેવા ગયેલા હતા તેટલા જ પ્રમાણમાં જુનાગઢના નવાજ રસુલખાનજી સુધીના રાજકર્તાઓ નાગરમુત્સદીઓને પોતાના પડખામાં રાખી પોતાના સ્વદેશ-ગત અને તેથી કરીને સ્થાઈ ગણાય તેવા બળને તેના આશ્રયેજ પોતાના રાજ્યની આંતર સ્વાનંતતાની રક્ષા કરવા તથા પોતાના પદના ગૌરવને અવિચ્છિન્ન ટકાવી રાખવા માટે કાળજી ધનવી રહેલા હતા. અહીં અમે આ નવાજોના ખરા માનસનો ખ્યાલ આપનારી એક રમુજ હકીકતનો ઉલ્લેખ કરી આ પ્રકરણની સમાપ્તિ કરશું. આ કથાવીર રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત થયા પછી અંગ્રેજ સરકાર તરફથી મોકલાય તેવા કોઈ ઈન્સિમને દીવાનને પદે સ્થાપવા માટે નવાજ રસુલખાનજી ઉપર દબાણ થયા કરતું હતું; પરંતુ નવાજ સાહેબ એ વાતને ગણકારતા ન હતા. આખરે કાઠિયાવાડના એક “પોલીટિકલ એજન્ટ” જુનાગઢ જઈને નવાજ સાહેબને સમગમવાનો પ્રયત્ન કરેલો; પણ નવાજ રસુલખાનજી એકદમ એ સાહેબની જાળમાં સપડાય એવા અનુભવહીન ન હતા. “પોલીટિકલ એજન્ટ” પોતાને

કંઈ કહે-તે પહેલાં એ પાઠ નવાળે એ સાહેબને પોતાની સાથે ગાડીમાં બેસાડીને શહેરમાં ફેરવી લીધા અને પછી, કહેવાય છે તે પ્રમાણે, તેમણે તેમને આ પ્રમાણે સંબળાવી દીધેલું હતું:—સાહેબ, આપ દીવાન બદલનેંકી બાનાં કરતે હો તો વો બાત મેં કબૂલ રખતા હું. લેકિન સારે શહેરમેં ફિરનેમેં આપકું ગિતની પચડીઆં દેખા જૈ છતને લોક મેરે વાં દીવાન હોનેકી લાયકત ધરાતે હેં તો વો પચડીવાલામેંમે આપ કોઇ બી પચડીવાંલા, પસંદ કરો; મેં કનકું દીવાન બનાઉંગા, લેકિન કોઇ પરદેસી આદમીકું મેં દીવાન બનાવેકું આહવા નહીં. નવાબના આવા ઉદ્દગાર સંબળીને એ 'પોલિટિકલ એજન્ટ' ઠંડા પડી ગયા હોય તો નવાઇ નહિ. પરંતુ નવાબને આખરે દીવાનને બદલવાની ફરજ પડેલી અને અંગ્રેજ સરકારની નોકરીમાંથી મોકલાયલા એક પરદેશીય ગૃહસ્થને દીવાનને પદે તેમને નિયોજી દેવા પડેલા પણ ખરા. નવાબ સ્ફુલ્ભખાનજીના દેહાંત પછી થયાર્ય નાગર મુત્સદ્દીગીરીથી શાસિત થતા રાજ્યત્વનો પણ દેહાંત થયેલો છે અને જૂનાગઢની નવાબીનો ઇતિહાસ નવી દબે લખાય તેવા દશાંતરને તે નવાબી પામતી ગયલી પણ છે.

પ્રકરણ ૩

રાયજી સાહેબના સીધા પૂર્વજો.

પહેલાં બે પ્રકરણોમાં અમારા તરફથી અપાયેલી વિસ્તૃત હકીકત, કદાચિત્ અમારા આ લેખના કોઇ પાઠકને અસંગત જણી લાગશે. પરંતુ અમે એ પ્રકરણોમાં જે બધું કહેલું છે તે આ અંશમાં આવતી હકીકતને સ્પષ્ટ-તાપૂર્વક સમજવામાં ઉપકારક છે, ઐતિહાસિક બાબતો એક ખીબ સાથે કેવા પ્રકારે સંકલિત થઇ રહેલી હોય છે તે તથા તેઓ પુનરાવૃત્તિ કેવી રીતે પામતી રહે છે તે પણ એ બે પ્રકરણો રૂપી પૂર્વપ્રાદિકાથી સમજાઇ આવે

તેમ છે. આટલું પ્રમાણના રૂપ કરીને દવે અમે અમારી કથાને આગળ ચલાવશું. પહેલા પ્રમાણમાંથી આપણે જાણી શક્યા છીએ કે, જગન્નાથ જાણના બાઇ હેતુ જાણના પુત્ર અમરે જાણને ચાર પુત્રો દના, અને તે ચાર પેટી પહેલા બેએ જૂનાગઢ મન્યનો કાર્યાબાર વહેતો હતો; એટલું જ નહિ, પરંતુ અમરે મરમગના મજદારીય મન્યરથ અધિકારીની આદેશથી, ગોવિંદ જાણને ખુદે તે જૂનાગઢ મન્યની દીવાનગીરી સંભાળ્યા હપરાંન મન્યને નાનાની જે મહેરી રૂઝ મીઠી તેને પનાવી લેવા માટે મન્યના ઉત્પત્તનો મનમે પામુ મ વર્ષની મુદત માટે સમયો દતો. આ ગોવિંદ જાણને વસ્ત્રભર તથા ત્રિકમર નામના ખીજ બે નાના ભાઈઓ દના. આમાંના વસ્ત્રભર જાણ તે આપણી આ કથાનાં વિષયજન મય જ માહેનના પિતામહ થાય. ગોવિંદ જાણ રાજદારે જે પ્રધાન પુરુષ મનાયા હતા તેમ તેમના આ નાના ભાઇ વસ્ત્રભર પ્રધાન પદ ધર્મદારે લોકમાન્ય થયલું હતું. વર્તમાન કાળમાં વિદેશ જન, વિદેશીય લોકોની, આપણી જીવનવ્યવસ્થાને ધડતી રહેલી બાવનાઓનો મોહ આપણા મમાજમાં મુનૂન ગણુતા લોકોને થઇ આવ્યાને પરિણામે આપણી સર્કમ માનુષતાનુ પોપણુ કરી સખનારી કૌટુંબિક અવિભક્તતાનો તથા કુટુંબવત્સલતાનો લોપ આજે જે પ્રમાણમાં થયેલો અને થતો જતો અનુભવાય છે અને જેને પરિણામે એકજ આજ્ઞાપનાં હોકરાંઓમાં કાલાનુક્રમે થઈ આવના આર્થિક રિથનિભેદને લીધે પરસ્પર પ્રેમભાવનાને રૂથાને એક ખીજ બણી ઉદારીનતાની કે દૈવના બાવનાનો અગર તો મર્યાદિત પ્રેમભાવનો કે પ્રેમભાસનો પ્રવેશ થયેલો કે થતો જતો આપણે દેખી રહ્યા છીએ તે પ્રમાણમાં તેનો લોપ, બહુ દુર ન ગણાય તેવા જૂઠાકાળમાં થયેલો ન હતો. આમ હોવાથી ઇદ્રિ જ તથા ગોવિંદ જાણ જેવા બે સમર્થ ભાઈઓની જમજમા તમે આ જાણ કુટુંબમાં એકનાનો નિર્વાહ થઇ રહેતાં તે આશુ'ય કુટુંબ-“જાણનું ઘર” એકંદરે સુખમય જીવન સંજ્ઞાના પૂર્વક ગાળી શકતાં હતાં. એકજ આજ્ઞાપનાં તમામ હોકરાં એક સરખાં શક્તિમંત્રેષ હોતાં તથા એ હકીકત સત્યથી વેગળી નથીજ, અને તેથી કરીને શક્તિભેદ કાર્ય ભેદને ઉત્પન્ન કરે એ સ્વાભાવિકજ છે, અને એવો ભેદ કુટુંબજીવનને હિતાવહ નથી નીવડતો એમ પણ નહિ. આ જાણ કુટુંબમાં જ્યેષ્ઠત્વ ગોવિંદજનું હતું, એટલે ગોવિંદ જાણનો સ્વર્ગવાસ થવા પછી ઇદ્રિ જાણનો પક્ષ નળજો પડતાં આ જાણ કુટુંબના રાજદારીય વિદેખીઓનું જોર વધી પડેલું, અને તે કારણે તેને અનૈકધા વિડંબના ભોગવવાનો વારો આવી ગયેલો પણ હતો

એ ધર્મા એ ઝાલા કુદુએ પોતાના કુવાભિમનથી પ્રેમથી રહીને પોતાનું
 ગૌન નહાથી ગાખવાના મમમા પાઝી પાની કરેલી નદિ 'નાગરુ બળ
 નોતરીમા'—એ મૂત્રનો મદિમા જે કાળે વ્યાપ્ત બની નહેનો હતો તે કાળે
 ગજ્યમેરામાથી બટ કે મુખ્ત થના નાગર મુત્તદાની અવસ્થા અસહ્ય થઈ
 પત્તી હતી, કાન્સુ કે એના ગજ્યાધિકારદિન મુત્તદાનું વર્ચ્ચ ખડિત
 મનાને તેના દુઃખમાન વિદેશી મુત્તદાઓ અને તેટલા પ્રત્યક્ષ અને પગેક્ષ
 ખાળાચાળા કર્યા વિના રહેના નથી, અને એ માનર અવભાવને વરી રહેન
 અર્નિષ્ઠ પ્રણાનિમ દલુ મુધી અન્નિતવ ધગવી નેત્રી છેજ. આ 'ઝાલા
 કુદુબનો પગ ગજ્યમાથી નીચરી જાય તો મારે' એવી પ્રમળ ભાવના તેના
 પ્રતિસ્પર્ધીઓમાં અસ્તિ થયલી અને એવી એ ભાવનાને મદળ કરના સાર તેઓ
 પોતાને પ્રાપ્ત થયલા અધિમાનો દુરપયોગ કરનાને પ્રેમથી એવી તે કાળે દેશીય
 ગજ્યોની સ્થિતિ પણ હતી જૂનાગઢનો દરબાર ખટખટો તથા કપટ પ્રમથનો
 એક અરેખરા નમૂનો બની નહેનો ત્યાર બીજી તન્ક ટેલાક બાલ બગો એટલે
 કે મદિયાવાડમા હીનાનજી વિકુલરાય તથા કેટલ બેનેનદાદનથી કરાતી તજનીને
 વગેર, આત્માની પેડે એ કાળે પણ, વેધ્ય રૂપ મનાયલા ગજ્યના પ્રાણ સમાન
 ગણાના પ્રભાવશાળી કુદુબોની લાગમગનો ક્ષય કરી નાખવાના તથા તેવા
 વેચ રાજ્યને શિશ્નભિન્ન કરી દેવા માટે ઉદ્યત રહેના પણ ખરા. વળી
 મર્ચબાની પક્ષ તન્કથી અગર તો રાજવન્ધોથી ન્યાતા કપટ પ્રખંદિથી પણ
 નામની મનોજ્ઞિમા ક્ષણેક્ષણે કેત્કાર થઈ જતો હતો એટલે પણ તેની
 નોકરીમાથી મુખ્ત થયલા મુત્તદાને અનેક પ્રકારે ખોડિત થવાનો ભય ધેરી
 નહેતો હતો. આવી અસ્થિર અને ભયાનક પરિસ્થિતિમા રહેનાર મુખી
 કુદુબોને તેમનો પોતાનો ગજ્યસંબંધ તૂટી ગયા પછી અમુખી એટલે કે ખામ
 કરીને અશ્રીમત દેખાવાને માટે જે માર્ગોનો આશ્રય લેવો પડે તે માર્ગોનું
 અહણુ તેઓ કરી રહેના હતા, અને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીની આખે અદવાથી
 પાયમાલી બેઠેરી લેવાનો પ્રયત્ન ન આવે તેટલા સાર આવશ્યક ચિંતા તથા
 સાધનાતા તેમને ગમ્મની પડતી પણ હતી. આમ હોઈ રાજ્યાધિકાર બ્રહ્મ
 થયવ ઝાલા કુદુબને નમવાનુરૂપ વર્તન રાખી રહેનાનું જરૂર લાગે એ સ્વભા-
 રિક હતું. અરેતોત્થના ચક્રે પરિભ્રમણ કરવાને નિર્માયન અગ્રમથ્ય રાજપુરો, તોટલા
 માટે, પોતાના આખાય દ્રવ્યસચયને વિધિપૂર્વક રખાતા ચોપડાને
 પાને ચઢાવી નથી ગમ્મતા અને તેને મુખ્ત રાખવા સાર શક્ય ઉપાયો ત્યે પણ
 છે. તેમા પણ જે રાજ્યમેવામાથી મુખ્ત થયવ મુત્તદા સ્પેષિત રાજ્યનો જ

વતની હોય અને તે વળી બળિયો ગણાતો હોય તો તેને જેટલો ભય પોતાના પ્રતિરૂપથી તરફથી રહે છે તેટલો ભય સેવામુક્ત થયેલ પરદેશીય મુત્સદ્દીને રહેતો નથી. અર્વાચીન કાળમાં પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ કે, હિંદુસ્તાનમાંના દેશીય રાજ્યોના વતનીઓ હોય એવા એ રાજ્યોના અગ્રેસર રાજપુરો તથા તેવાં દેશીય રાજ્યોના રાજકર્તાઓ પણ પોતાના ખાનગી દ્રવ્યસંચયને પોતાના વતનમાં ન રાખતાં પરદેશમાં રાખવા રખાવવાની ગુમાગુમ ગોઠવણ કરે છે, અને એવી ગુમાગુમ ગોઠવણો જેમ આપણા દેશના અગ્રગણ્ય મુત્સદ્દીઓ તથા રાજકર્તાઓ કરી રહેલા છે તેમ તેવીજ ગોઠવણો, આપણાથી સંસ્કૃતિની બાબતમાં પોતાને આધિક ચઢીઆતી માનતી પૃથ્વી ઉપરની બીજી પ્રજાઓમાંના અગ્રગણ્ય રાજપુરો તથા રાજકર્તાઓ પણ કરી રહેલા છે. આમ હોઇને આપણે એમ કહી શકીએ કે, પોતાના દ્રવ્યસંચય પરત્વે અન્ય કોઇ ખર્ચ રાખવામાં ન શકે એવી તજવીજ રાખવી એ દુનિયાંબરનાં રાજ્યોમાં અગ્રગણ્ય મનાતા લગભગ તમામ રાજદારીય પુરોનાં એક કાળજૂતી પ્રજાલિકાં છેજ, અને એ પ્રજાલિકાં તેઓ અવલંબન કરી રહેલા છે તેમાં તેઓ સાવ ખોટા છે એમ કહી શકાશે નહિ. અગ્રગણ્ય રાજપુરોના સંબંધમાં આપણે એમ પણ વિચારી શકીએ છીએ કે, તેમને તેમની પોતાની ચઢતીને પરિણામે જેટલા પ્રમાણમાં સુખસાબ થવા પામે છે તેના કરતાં અધિક પ્રમાણમાં તેમને તેમની પોતાની પડતીના સમયમાં દુઃખની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ વધારે રહે છે, અને તેથી તેવા પડતીના કાળમાં શક્ય હોય તેટલું સુખ ભોગવવાના હેતુથી તેઓ પોતાના ખરા દ્રવ્ય સંચયને કોઇ પણ ઉપાયે ઢંકાયેલો રાખવાને મથી રહે છે પણ ખરા. આ વિચારસરણી પ્રમાણે ગોવિંદજી ઝાયા જેવા બળિયા અને સ્વકુટુંબના રાજદારીય મોવડી ભાઇના અવસાન બાદ અને “ઝાલાના ઘર”ની સંપત્તિ વિભક્ત થઈ ગયા પછી જો એ ગોવિંદજીના ભાઇ ભવિન્નજી પોતાના કુળગૌરવના પાલનાયે અણુશૂંક જેટલો ધનવ્યય કરવો પડે તેટલો કરીને પોતાની ચાલુ કમાણીને આધારે બીજી બધી બાબતોમાં સાદું-અધનિકના જેવું-ગૃહસ્થજીવન ગુમરી રહેવામાં પોતાના કુટુંબનું ક્ષિત સમજી રહ્યા હોય તો એ વાંતને કાળ તથા વ્યવહાર નિપુણતાની દૃષ્ટિએ સુકતાર્થજ ગણવી પડે પ્રાયશઃ અસાચત રાજ્ય સેવા નામરોની આજીવિકા હતી, અને તેથી તેઓ પોતાના ગૃહસ્થજીવને અનાડંબરિત તથા તેજેવર્ધક ઉત્કૃષ્ટ આચાર વિચારવાળું નભાવી રાખવાને ચીવટ રાખી રહેતા હતા. આ દૃષ્ટિએ આપણે ગર્ભ શ્રીમંત વલ્લભજી રાલાને એક સુપ્રતિષ્ઠિત તથાપિ મધ્યમ પ્રકારની રિયનિમાં રહીને

પોતાનું ગૃહજીવન ગાળનાગ માનીએ તો તે હકીમન આપખુને એક આશ્રયમાન ધરના રુપે નહિ, પરંતુ કેવળ એક મુત્તરી કુળની મમયોચિત એટલા ઉપર જણાશે. માફ જીવનને આપમે જોમ નિર્ધનનાના પ્રતિષાદ તત્તર રૂપે ગણી શકીએ નહિ તેમ આડંબરવાળા જીવનને આપમે શ્રીમંતનાના ચિન્હ રૂપે ઠી પણ સ્વીકારી શકીએ નહિ, અર્થાત વલ્લભજી જાવાની અનાડઅરનાને આપમે તેમની ઈચ્છના રૂપે કલ્પી શકીએ નહિજ. વળી વલ્લભજી પોતે નિઃશયી ન હતા, અને તેમને મમયોચિત કેળવણી પ્રાપ્ત થયલી હતી એટલે તેમજે જૂનાગઢ ગંગ્યની નોકરીમાં રહીને જૂદા જૂદા મહાપોની વહીવટદારી કરી તેમને આખ્યા કચેલા અને વેગવળ મદાયને તો તેમજે વાર્ષિક કોરી આઠ લાખ રાજ્યમાં ભરવાના કરારથી ઈન્દરે પણ રાખેલા હતો. તથાપિ તે મમયના જૂનાગઢ ગંગ્યના નાગર પ્રધાનામાત્ર તથા રાંજપાલકનું પદ પામિય અનંતજી અમરચંદ જેવા મહા શક્તિશાળી સાથે મુમેળ ન રહ્યાથી વલ્લભજી જાવાને રાજ્ય સેવામાથી નિવૃત્તિ લેવી પડેલી હતી, પાગળથી રાજમેટમાં રહેતા અંગ્રેજ સરકારના રાજદારીય મંચરથ અધિકારી કર્નલ લેંગના વચ્ચે પડવાથી વલ્લભજી અને અનંતજી વચ્ચે અમાધાન થઈ જતાં વલ્લભજી જાલાને રાજ્ય તરફથી વર્ષાશન પણ બાધી આપવામાં આવેલ, અને એ વર્ષાશન તેમજે પોતાના દેહાંત પર્યંત ભોગવેલું પણ હતું; તથાપિ આ વલ્લભજી જાવાની ખ્યાતિ જોટલે અંશે એક મુસ્ત ધર્માત્મા રૂપે હતી તેટલે અરો રાજપુરુષ તરીકે ગણાયલી નહિ. એ પોતે સ્વભાવથી અતિ ધર્મશ્રદ્ધાળુ હોઇને કર્મકાંડાદિ તથા ઈંદોપાસનામાં પોતાનો ધજો સમય વ્યતીત કરના હતા. અમદવાદવાળા પડવા નૃમિંહરામના સત્કર્મથી તેમને દેવીની તથા ભેગવની ઉપામના સાંધ્ય થયલી, અને તેથી કરીને તેમનામાં જગજ જનનીના વિશેષ શુભ રૂપ ગણાતી કોમયના આવિર્ભૂત થઇ રહેતી તો કોઇ કોઈવાર-કોધાવેશદાણે ભરવની ભયાનકતા પણ તેમના મુખ ઉપર તરી આવતી હતી. તથાપિ આપણે જો તેમના સ્વભાવનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરીએ તો તેમને આપણે અતિ ધર્મનિષ્ઠ સત્ય પરાયણ માયાળુ અને પરાપકારરતિવાળા ગણી શકીએ છીએ. તેમની શુચિતા અને તજ જનિતા આધ્યાત્મિકતા તેમના સમકક્ષીન લોકોથી સર્વથા સર્વમાન્ય થયલી પણ હતી એમના મબંધમા આજ્ઞાથી લોકોમિત એવી પણ પ્રચલિત છે કે કોઈ પણ પ્રસૂતિકષ્ટ પામી રહેલી સ્ત્રીને વલ્લભજી જાલાના પગનો અંગુઠો જે પાણીથી ધોવાયલો હોય તે પાણી પાવામા આપું તો તેની પીડાતી સ્ત્રીનું પ્રસૂતિકાર્ય મન્ન જની જવું હતું. આ સમયના નાગર ધરોમા

મળધમા પણ એ સિદ્ધ મનન નામ્નીએ પોતાના દેહ ત પાંના મ્લી
 બતાવેલ પોતાનો મન્દ્ર મફળ થયેલ છે પુરોત્તમગણના જન્મ પડેલા
 નિ. મ ૧૬૧૪ મા આચાર્ય આનન્દજી સિદ્ધ થયેલા હતા ધનમન્યને માળે
 તથા પ્રાન્ધયોએ એ આચાર્યશ્રીથી પોતાના મ્લાક ધર્મવિષયક મન્દ્રોને
 મફળ કરી ગમયવા નહિ, અને તેથી તેમ મન્દ્રો સિદ્ધ કરાને પોતાને
 ફરીથી જાલાકુળમાં અવતરુ પડે એમ તેમનું વાન્વાર મ્લેનુ થતુ પણ હતુ
 આનન્દજી આચાર્યની જે કોઈ ઇષ્ટમના અનુપ્ત રહી હશે તે પુરોત્તમ ૧૫૯ના
 માર્ગત સિદ્ધ થયેલી છે કે નહિ તે પક્ષનુ ક્ષત્ર આપણે નેકે નિર્ણયપૂર્વક આપી
 શકીએ નહિ, તથાપિ જે પ્રમગ્ની ત્યાગ ભાવના, ધર્મનિષ્ઠા તત્ત્વજ્ઞતા તેમજ
 પૂર્વજન્મના કર્મોના ફળો ભોગવી તેમ જોટલી ધી તા વગેરે ગુણોની જે પ્રતીતિ
 આપણને તેમનાથી લખાતા રહેન પત્રોમાંથી તથા તેમની ચરન નાજદારીય
 પડતી પછીના સમયમાં તેમજે પ્રત્યક્ષ કરી જનારેની નિતિક્ષાથી કરી આપેલી છે
 તે તેમને પૂર્વનિર્દિષ્ટ આચાર્યશ્રીના અવતાર રૂપ નહિ તે પછી તેમના પ્રમાને
 પામેલા એક ચન્માન રૂપે તે ગણવી શકે / આ આચાર્ય આનન્દજીના મળધમા
 એક એવી વાત પણ અમારા માબળમાં આપેલી છે કે, એ આચાર્ય પોતાના
 ચન્માન ગોકુલજીભાઈની અપુત્રતા દેખીને તેમને સુપુત્ર કરા અર્થે મત્રનત્રા
 પ્રયોગો કરેલા અને તેને પાછામે તેમજે દેવી હસ્તે એક ફળ મેળવીને
 ગોકુલજીભાઈના મૌ પત્નીને ખાસ માટે આપેલુ હતુ પરંતુ એ ફળ એ
 દીપાનજીની પુત્રી મૌ મગલાગૌરીના ખાવામાં અકસ્માત આવી જતા
 ગોકુલજીભાઈના પત્ની એ ફળના આગ્રવાદન રી થનાર પુત્રગાભથી વચિન રહેના
 અને મગલાગૌરીને પેટે તેમના એમના એક મતાન રૂપે એક પુત્ર નામે
 મણિભાઈનો જન્મ થઈ આવેલો હતો / આ મણિભાઈ એક તેજસ્વી રાજગી
 પ્રકૃતિગ્રાણી અને ધર્મનિષ્ઠ યુવક હતા અને તેમનો દેહાત તેમની યુવાસ્થાના
 એકાએક થઈ જતા સુગ ગોકુલજીભાઈ કે જેઓ અપુત્ર રહેવાને જ નિર્માર્યા
 તેઓ એક પુત્રિકાપુત્ર વિનાના પણ થઈ રહેલા છે દેવગતિ સિદ્ધ ગણાય
 તેવી અમમ સાધનાની નિષ્ફળતાનુ એક દષ્ટાત પુર્વોક્ત હકીકત પુર પાડે છે
 એમ આપણે મ્લી શકીએ ગોકુલજીભાઈને ત્રણ પુત્રીઓ પણ હતી તેનાથી
 ધનિ પણ પુત્રિજા અ તે નથી રહી એ હકીકતનો અર્થ તો કેવળ
 અધ્યાત્મનાદી જ સમજી શકે .

* આ મણિભાઈના જન્મને લગતી હકીકત આ લેખકને પોતાના માતૃશ્રીના
 માતૃત્વ મારી શોભાકુવર કે જે ગોકુલજીભાઈના નાના ભાઈ મ્યાણજીના
 આલિધવા પત્ની હતા તેમજે કરેલી

મુંદરજી વલ્લભજી ઝાલા (પાનુ ૬૭)

પુત્રોક્ત વલ્લભજી જાણના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સુંદરજી તે આપણી આ કથાના નાયક ગયજી સાહેબના પિતા. એ સુંદરજી જાણનાં પત્ની નામે સૌ. શિવજીની તે જૂનાગઢના નાગર ગૃહસ્થ વિજયરાંદર પ્રજાગમ ખારોડનાં માત્ર એક જ પુત્રી. આ પત્નીથી સુંદરજીને પૂર્યોતમરાય અને રૂનિહપ્રસાદ એમ બે પુત્રો તથા એ બેયથી વયમાં મહોદી એવી એક પુત્રી નામે જન્મ્યાકુંડર મળીને ત્રણ સંતાનોની પ્રાપ્તિ થયલી હતી સુંદરજી જૂનાગઢી જાપા તથા હીકીક મંદેરના બામાનું જ્ઞાન ધરાવતા હતા અને તે ઉપરાંત જ્યોતિષિ વિદ્યા તેમજે સારા પ્રમાણમાં મેળવી લીધેલી હતી. તેમજે રાજ્યમેવા કબજાનો આરંભ જુનાગઢમાં કરેલો; પરંતુ રાજ્યકાર્યભાર અંગે થયેલ પરિવર્તનને પશ્ચિમે તેમને જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાંથી નીસરી જવું પડેલું હતું તેથી, નિરંજની બેસી ન રહેતાં તેમ વળી જૂનાગઢમાં રહેવાથી ખટપટી હોવાનો આરોપ વિરોધી પક્ષના રાજપુરુષોથી કરાય નહિ એટલા ખાતર તેમજે પુરંબંદર (પોરબંદર) જઈને ત્યાંના ગઝકર્તા રાણા સાહેબની નોકરીમાં પ્રવેશ કરેલો હતો. સુર ગોકુલજીભાઈ પણ નોકરી મેળવવા અર્થે પુરંબંદર ગયલા એ વાતનું સ્મરણુ અત્ર આપણે કરી લેવું જોઈશે. તે પૂર્વે ૧૬જી જાણને જૂનાગઢ હોડવું પડેલું ત્યારે તેઓ પણ પુરંબંદરમાં જઈને વસેલા, અને દીવાન-અમરજીના પુત્ર રણહોડજીને પણ પુરંબંદરના રાણા સાહેબે આશ્રય આપેલો હતો. વળી આપણે હવે પછી એક પ્રકરણમાં વાંચશું તેમ આ અસ્તિનાયક પુરંબંદરનાયજીને પુરંબંદર રાજ્ય સાથેના સંબંધ ધણે માટે રહેલો હતો, અર્થાત્ જૂનાગઢ રાજ્યના સમીપવર્તી રાજ્ય તરીકે પુરંબંદર રાજ્ય જૂનાગઢના કાર્યકુશળ મુસ્લિમોનું મૂલ્ય બરાબર આંકી શકે તેમ હોઈને તેજે જ્યારે ને ત્યારે જૂનાગઢ રાજ્યમાં પ્રેવર્તી રહેલ ખટપટને લીધે રાજ્યાધિકારમંદ થતા મુસ્લિમોને-ખાસ કરીને-જાણ કુળને તથા દીવાનકુળને-ઉપકારક થવામાં પોતાનું ગૌરવ માતેનું હોય એમ અમંગલ છે. સુંદરજી જાણએ એ પ્રમાણે પુરંબંદર રાજ્યની નોકરી તો લીધેલી, પરંતુ જૂનાગઢ રાજ્યના કાર્યભાર પરત્વે પુનઃ પરિવર્તન થઈ આવનાં સુંદરજી પાછા જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં જોડાઈ ગયલા હતા. તેઓ સ્વભાવે શાંત, સત્યપરાયણ, નિરંબિમાની, નિર્મલ મનના, શુદ્ધચારી તથા કુળક્રમાગત સ્વામિભક્તિવાળા હતા એટલે રાજ્યમાં તેમનો ઉત્કર્ષ થતાં વાર લાગેલી પણ નહિ અને તેઓ રાજ્યમાં હજુર દેવરી તથા નવાબ સાહેબના ખાનગી કાર્યભારને પદે વિરાજવાને બાંધણાળી પણ થયલા. એ સમયના નવાબ સાહેબ મોહોજીખાનજી અને તેમના સાળા

વગીર ગેબ બહાદુરીનબાઈની પ્રીતિ તથા તે ઉભયનો વિશ્વાસ તેમજો એના
 પ્રભાણુમા સપાત્તિ મરી લીધેલા કે, ખુદ નવાળ નાડેમ તન્દ્યી માતા હુમો
 સુમચતનાર જમાના મુનાગ તથા સુદરજી ઝાલા-એ ઉભનની મહુમત
 મહીથી બદા પડના હતા ઇ સ ૧૮૭૭ ના ૧૧મા ઈચ્ચાડની ગની
 નિકટોરીનાએ આપણા હિંદુસ્તાનની “મહારાની” તુ ૫૮ ધારણુ મરી તેની
 જાહેગત વિધિપુન્ય મરવાને દિલ્હીમા મહોટો દુધાર બનવેનો ત્યારે તેમા
 હાજરી આપના માટે જૂનાગઢના નવાળ સાડેમ મોહોનતખાનજી પોતાના મુખ્ય
 દીનાન ગોકુલજીબાઈ, જમાદાર નાગેહ હિદી આદિ પોતાના મજપુરમડળને
 માથે રાખીને પોતાના વેગવળ બદ્યી સમુનાટે મુખધ પધારેના અને ત્યાથી
 તેઓ આમ ગાડીમા દિલ્હી (દિલી) ગયના હતા આ પ્રમ જે સુદરજી ઝાલાને
 પણુ નવાળ સાડેમ સાથે જનાતુ થયતુ એટલે તેમજો પોતાના બાણેજ તથાપિ
 ભરોઆના કારકૂન રવિગમર મનારાકર થોાને સરકારી મમગજને એ ગે
 પોતાની ભેળા લીધેલા હતા ૫૦૦ નવાળ સાડેમની રસારી વેાનજ પહેચેલી
 ત્યા તો સુદરજી ઝાલાની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ બની ગયની અને તેથી તેમને પાળ
 જૂનાગઢ ધરભેળા કરી દેવા પડેના હતા આ વખતે પુ પોત્તમગય પોતાના
 પિતાનું માથે સ્વારીમા હતા એટલે નવાળ સાડેમ તેમને પોતાની માથે દિલ્હી
 લઈ ગયન અને તે દિવસથી પુરોત્તમરાયે અવિધિપૂર્વક રાજ્યસેના કરનાની
 બાબતમા પોતાના પિતાનું ટેકાણું સલાળી લીધુ પણ હવે રાજ્યભક્ત
 નીવોય કુટુંબને, બને ત્યા સુધી પેઢી દરપેઢી રાજ્યસમર્થ રાખવુ એ
 હિંદુસ્તાનમા પ્રવર્તતી ગજનીતિતુ એ મહાસૂત્ર હતુ, અને એ સૂત્રે દનિહામમા
 ધજો મહોટો ભાવ બજવેતો પણ છે પુરોત્તમરાયજીને ઉદ્ય આ સુગતુ
 પશ્ચિમ હતો એમ મ્હીએ તો જોડુ નથી પછી વેગવળથી આણુય રાજ
 મડળ દિલ્હી પહોચ્યાને ઉપડેતુ અને તે દિલ્હી પહોચી ઠગીધમ થયુ ન થયુ
 એટલામા તો વિ સ, ૧૮૭૭ ના માધ માગની શુદ્ધિ ૧૨ ને પુનિત દિને
 સુદરજીને દેહાત તેમની સુડતાળીશ વર્ષની વયે જૂનાગઢમા યથ ગયતો અને
 તે વાતના માહા ખખર પુરોત્તમરાયજીને દિલ્હી પહેચાડામા આવેના હતા
 પુરોત્તમરાયને આવા માહા ખખર મળતા દુખ થાય એ સ્વાભાવિક હતુ,
 ૫૦૦ સુદરજી જેવા વિશ્વમનીય સ્વામિભક્તને જોયાથી ખૂદ નવાળ સાહેબને
 તથા આખાય રાજમડળને પણ ધણેજ શોક યથ આવેતો હતો અને એ
 શોકોદ્રેમનુ દળ જાના કુટુંબને હર્ષપ્ર યથ આવેતુ પણ ખર નવાળ સાહેમ
 મોહોનતખાનજી એક ખન કૃતમ તથા ઝોરીઆ રાજ હતા એટલે એમણે

લેજ પણ વિવચન કરતા એજ દાણે જાલા કુટુંબનો હાથ પકડી રાખવાનાં ઉદ્દેશથી પુરોત્તમરાયજીને તેમના પિતાને પદે નિયોજ્યાની તથા મુદ્દજી જાલાની ગતવર્તિના નિબંધાશ્રયથી તથાપિ કુળોચિત વિધિએ કરવાને માટે આરા પણ આપી દાંધી હતી. પુરોત્તમના 'તુ' વય, આ અમયે, માત્ર પંદર વર્ષનું હતું તથાપિ મહાકવિ ભરણુનિ ક્યે છે તેમ 'ગુણાઃ પૂજાસ્થાન ગુણિષુ ન ચ લિંગં ન ચ વયઃ ।' -એ ન્યાયે આપણા આ ચરિત્રનિરૂપ્ય પુરોત્તમરાયને મૂકીને દોરે પણ કુટુંબો નહિ એટલી ઉંમરે રાજમાનિત થવાનો વારો આવી મળ્યો, એ વાત એમની જન્મનિર્ધારિતતાને ફળવાના યોગ બરાબરજ ગણાય ત્રીજી પેઢી નારે કે બૂનાડે -એવી ને લોકેકિત આપણામાં પ્રચલિત છે તે એક અર્વાચીન જીવનધા (આરોચોજ) થી સિદ્ધ કરાયવ સત્ય છે એટલે આપણે કહી શકીએ કે મુદ્દજી આવાની ત્રીજી પેઢીએ મુર ગોકુલજી જાલા જેવા મૌરાહ્મીય વેદાંતદીપકના પ્રગમથી જેમ આવાકુળ ઝળમળી ગોડેનું અને કાઠિયાવાડના મુત્સદીઓની રાજપિરામિરાનાની પ્રતિદામાં જુદી થયલી હતી તેવી જ રીતે અને વળી કાળભેદની દૃષ્ટિએ તેનાથી અધિક ગણાય તેટલા પ્રમાણમાં એજ ઇંદ્રજના નાનાભાઈ વલ્લભજીની ત્રીજી પેઢીએ પુરોત્તમરાયજી જેવા 'મહાન' નરનો જન્મ થતા આવાકુળની દીપ્તિમાં, જૂનાગઢની નવાખીના ગૌરવમાં તેમજ અંગ્રેજ સરકારના જેવી પ્રબળ રાજસત્તાનાં મુળ ને સમયમાં ઊગા ઉતરી બેઠેલા તે સમયના કાઠિયાવાડના મુત્સદીવર્ગ તરફથી જૂનાગઢ રાજ્યની નાયક તાને બળે આચરતી દુર્ભેદ રાજવીધાની પ્રતિષ્ઠામાં પણ ઘણા વધારે પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થવા પામેલી છે એમ કોઈ પણ રાજદારીય ઐતિહાસિકને કબુલ કરવું પડશે જ. આ પ્રમાણે અર્વાચીન જીવનધામંત્ર, ત્રીજી પેઢીએ થતી ગુણવૃત્તિ ના મિદાતને પુષ્ટિ આપવામાં જગન્નાથ જાલા અને રુદ્રજી જાલા એ બે ભાઈઓની ત્રીજી પેઢીએ થયેલ ઇંદ્રજ અને ગોવિંદજી જાલા જેવા શક્તિ સંપન્ન રાજપુરોત્તમો જન્મનો પણ આપણે અગ્ર ઉલ્લેખ કરશું તો તે અન્ધારને ગણાને નહિ.

ઉપર પ્રમાણે પુરોત્તમરાયજીના પિતૃપક્ષીય પૂર્વજોનો જ્ઞાત છે. પરંતુ બ્યાંસુધી આપણે તેમના માતૃપક્ષને લગતી આવસ્યક હકીકત જાણીએ નહિ ત્યાં સુધી આ કથાવીત્તું ચરિત્રચિત્ર પરિપૂર્ણ અસંખ્યાયલું ગણાશે નહિ પુરોત્તમરાયજીના માતૃ થી મૌ. ગિવવદ્મી વિજયશંકર પ્રબળમ આરોડનાં પુત્રી હતાં, એ વાતનો નિર્દેશ પૂર્વે થઈ ગયેલો છે. આ વિજયશંકર એક શિદ્ધ બ્રહ્મજ્ઞાની હતા અને જો કે તેઓ મુદ્દસ્થાશ્રમી હતા, તે છતાં શોક-

હર્ષાદિથી અલિપ્ત રહીને પોતાના પાર્થિવ હૃદયનો નિર્વાહ જળક્રમજવત્ કરી રાખેલો હતો. આવા આ વિજયશંકરને ચક્રબાઈ નામે એક પુત્ર અને પૂર્વોક્ત શિવલક્ષ્મી નામે એક પુત્રી મળીને ફક્ત બે સંતાનો હતાં, આ ઉભય બાળકોને મૂકીને તેમના માતૃશ્રી ગુજરી ગયલાં હતાં એટલે એ ભાષ્યદેને ઉછેરી ઠેકાણે પાડવાનો ભાર વિધુર વિજયશંકરને માથે આવી પડેલો હતો, અને એ ભાર એ પિતાએ એક માત્રા જાનીને શેષે એવા પ્રકારે ઉપાડી લીધેલો પણ ખરો. તોપણ “જેહના ભાગ્યમાં જે સમે જે લખ્યું” તે સમે તેહને તે જ પડેલો”-એ ભકતરાજ નરસિંહના કવન મુજબ એ બાળકય પૈકી ચક્રબાઈ કોઈ પણ પ્રકારની માંદગી એક પણ સ્વિસ ભોગવ્યા વિના પોતાની ભગ્નુવાનીમાં ગુજરી જતાં, નરસિંહમહેતાની પેઠે જ વિજયશંકરને પોતાની અપ્રજ વિધવા પુત્રવધૂ તથા પુત્રી-એમ એ બેની સંભાળ રાખવાનો યોગ પ્રાપ્ત થઈ આવેલો હતો. મનુષ્ય ગમે તેટલો જ્ઞાની હોય; તથાપિ તે જો-એક વાર પણ મંસાન્વયવહારની કટુગર્ભી મીઠાશનો ભોક્તા બને છે તો તેવી મીઠાશના આસ્વાદનથી તેના ચિત્ત ઉપર પડતા સંસ્કારો તેને તદ્દન છોડી જતા નથી, અને કદાપિ ભંસ્કારો હ્રુપ્ત થયલા જેવા પ્રાયશઃ દેખાય છે તો પણ તેઓ પ્રસંગવશાત્ પોતાના અસ્તિત્વને થોડીવાર માટે પણ વ્યક્ત કર્યા વિના રહેતા નથી. આત્મ કુદ્ સ્વદૈર્ઘ્ય મનુષ્યને વરેણું હોઈને વિજયશંકર જેવા જ્ઞાની પુરુષની વત્સલતાના સંસ્કારો પુત્રવિયોગથી એક ક્ષણ માટે પણ નશ્વત થતાં તેઓ યોગ્ય પણ દુઃખિત બને એ સ્વાભાવિક જ છે. પરિણામે એમનું શરીર ધસાતું ગય્યું અને તેમનો દેહાંત પણ થઈ ગયો હતો. પરંતુ તેમણે પોતાના દેહાંત પહેલાં સન્યામાશ્રમ સ્વીકારેલો હતો એટલે તેમને અમિદાહ ન દેતાં જૂનાગઢ-ગિરિનગર અને ભવનાથના ક્ષેત્ર વચ્ચે આવેલ ફલાહારી બાવાની જગાહ છે તેની પાસે ભ્રમિદાહ આપીને સમાધિસ્થ કરવામાં આવ્યા હતા. આ સમાધિસ્થાવનો પુનરુદ્ધાર પાછળથી પુરુષોત્તમરાજીએ કરાવીને તે ઉપર પોતાના આ માતામહના સ્મારક ચિન્હ રૂપે એક સિલાલેખ મૂકાવી પોતાનો પુત્રિકાપુત્ર ધર્મ બજાવેલો પણ છે. આ કથાપ્રસંગને અનુસરીને આપણે અત્ર એટલું પણ નોંધી લેશું કે, આ વિજયશંકરની અપ્રજ તથા વિધવા પુત્રવધૂનું અવસાન થયા પછી એ પોતાના માતામહની મિલકત આપણી આ કથાના નાયકને વારસામાં પ્રાપ્ત થઈ આવી હતી પણ ખરી.

પ્રકરણ ૪

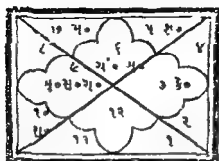
પુરુષોત્તમરાયની જીવન કથા

(૧) તેમનો જન્મ

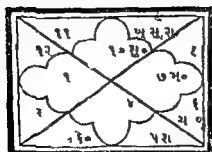
ગુપ્ત પ્રકરણમાં આપણે પુરુષોત્તમરાયણના પૂર્વજોને લગતો વર્તણૂક વાંચી વિચારી ગયા છીએ, એટલે હવે આપણે એ આપણા કથાનાયકને લગતી કથા આ પ્રકરણથી આરંભી સમાપ્ત કરશું.

પુરુષોત્તમરાયણનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૧૮, માર્ગશીર્ષ માસની વદિ ૮, શુક્રવારને દિને (ઇ. સ. ૧૮૬૧) થયો એ વાત પૂર્વે કહેવાઈ ગયલી છે. આ તેમના જન્મ પ્રસંગને અખિત આધારને એક માંગસિક ચિહ્ન રૂપે વધારી લીધો હતો; કાચુ કે એમનો ગર્ભાવતારજ સમય એકલકલ્પભાષને મોરડા મરકાગના રાજ્યકાર્યભારી (દીવાન) ના પદની પ્રાપ્તિ કરાવનાર નીવડેલો છે એવી નવકે. છ. કુડુંબાની શ્રદ્ધા હઠ બંધાયલી હતી, અને વળી એમના જન્મસમયે જો મહાયોગ તેમની જન્મકુંડલી ઉપરથી જાણવામાં આવેલ તે વાત પણ મર્વ સખ ધીઓને સુખાશાન્તક દેખાણી હતી. આજ પ્રમાણે એકલકલ્પભાષને જન્મ પણ આવાકુળનો ઉદારક પ્રસંગ મનાયતો હતો; કાચુ કે એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૮૦ના અપાદ માસમાં થયા પછી એમના પિતામહ ઈન્દ્રજી તથા તેમના બાઈ ગોવિંદજી આવને સોગડ સરકાગના રાજ્યનો કાર્યભાર પ્રાપ્ત થઈ આવેન. પુરુષોત્તમરાયણની જન્મકુંડલી એમની જીવનકલાઓ પરત્વે આપણને અધિક પરિચય કરાવે તેવી હોઈને અમે તેને અત્ર રજુ કરવાનું ઉચિત ધારણું છે. આ જન્મકુંડલી નીચે મુજબ છે.—

राशी लग्न

जन्म लग्न

આ પુત્ર તની પ્રાપ્તિ સુદરજી આવ્યાને મોડી મોડી એટલે તેમની છે-
બત્રીશ વર્ષની ઉમરે થયલી હોવાથી તેમના આ બાળકને 'માડ'-મોડો-છીને
તેને "લાધાભાઈ (લાધેલા=જડી-બાવેલા)"-એવું પુત્રમણાનું નામ આપવામાં
આવ્યું હતું આ વખતે સુદરજીના પિતા વલ્લભજી હાસત હતા, અને તેઓ
પોતે જ્યોતિષમાં મુગળ હતા તેથી પોતાના આ દુભાસાનનક પૌત્રની ચહેરા-હી
જોઈને તેમને અવલુંનીચ આનંદ થઈ આવેનો હતો તથાપિ એ 'માડ' બાળ
પૌત્ર અનુચિત લાલનપાલનથી 'બગડી' ન જાય તેવા માટે તે ધર્મનિષ્ઠ
પિતામહે તથા પિતામહી બાનુક વરે ખાસ માન્યેતી રાખીને પોતાના પુત્ર
સુદરજીને તથા પોતાની પુત્રવધૂ શિશુવત્સલિને પોતાની બાલનાટિકા ઉડે વાના
કામમાં મદદ આપવામાં ન્યૂનતા દાખવેલી નહિ પૂરકાણમાં મામાન્યત
ગૃહભાર બેપાડી શકે એવા પુત્ર તથા પુત્રવધૂ પ્રાપ્ત થયા પછી ધર્મધર્મી
નિરૂપિતપાત્રજી જીવનસારી જેવા ચતા જતા માળાપ પોતાના પૌત્રપૌત્રી
મજાળવાનું કામ કરી પોતાના બાળકે ઉપરનો તેઓ ભાગ એકોડે રાખતા
હતા એ સમયમાં પ્રત્યેક નામક કુટુંબિક પોતાના મતાનો પામે જાહરોચિત
આચાર્યધર્મનું યથાર્થપાલન કાવવા માટે આગ્રહી રહેનો, અને તેને પરિણામે
સ્વન સ્ફૂટિપોષક નિયમબદ્ધ જીવન પેઢી દર પેઢી અરિચ્છિત રક્ષાઈ રહેતું હતું,
સ્વચ્છ દાયાર કુટુંબજીવનમાંથી દૂર રહેતો અને કુટુંબ વિભક્ત થયા પછી પોણું
પ્રત્યેક વિભક્ત અંગત ગૃહજીવન એકધારે ચર્ચ રહેતું હતું પ્રત્યેક જનમમાજનું
બળ તેની જીવનપ્રણાલિકાની એકરૂપતામાં જ રહેતું હોય છે, એ વાત આપણા
આ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદના અનર્થક અતિશયસાળા જમાનાએ જીનના જેની
નથી ભૌતિક તેમજ આધાત્મિક પ્રમારે માનવ જીવનને પેઢી દર પેઢી તરફ
અવસ્થામાં રાખી શકે તેના આધારભૂત અનુભવસિદ્ધ નિયમોની ઉપેક્ષા-એનો
અર્થ 'સમવાયુગ્રૂણ થયું' એ શબ્દોમાં અપાતા ઉપદેશનો હોઈ ગઈ નહિ
મરણ એ મનુષ્યના સતત વહેવાને નિર્માયન જીવનનો આધિ નથી, એટલે
પ્રાર્થ પણ મનુષ્યવ્યગ્રિત એમ સમજી લે કે પોતે ગમે તે પ્રકારે વર્તી રહે તેથી
અન્ય કોઈને હાનિ થવાની નથી, તો તે તેની એક મહોની જૂન ગણાશે,
કાણુ કે તેના તેના અનિયમિત વર્તનની અમર તેની પ્રજાને થયા નિના
રહેવાની નહિજ આમ દોષને ધર્મનિષ્ઠ વલ્લભજી જેવા પુરુષ તથા પરમ
વૈશ્યવ જેવા તેમના પત્ની પોતાના ધર્મના ગ્રોહપણ પ્રકાશી બૃષ્ટતા-આભ-હેટ-કે
જેને આપણે આજની ભાષામાં 'આરોગ્યધ્વસક નીતિરીતિ' કહી શકીએ તેને
પ્રવિષ્ટ થવા ન દેવા માટે હમેશા જાગૃત તથા ચિંતાશીલ રહેતા હતા

આવા વાતાવલ્યમાં રહેલો મહેસૂલ થનાર પુરોહિતમંત્રીના મનમાં
 ધનને એકંદરે નાગરે જીવનના માંપ્રત્યક્ષ મંદરાગેથી થયું હોય કે થાય તે
 તેમાં નવાઈ ન હતી. મંદરૂતિની મીઠીના જૂના પગથીયા ઉપર રિથત રહેલો
 પોતપોતાને માર્ગે ગિરમ્તી રહેતી હિંદુ જનતા પોતપોતાના આચારધર્મને
 અનુસરી પોતપોતાનું વ્યવહાર જીવન, પરસ્પરે દ્વંદ્વદ્રવ્યને આધીન ન થતાં
 ગાળી શકતી તથા મુનસુખાન તેમજ તેમના પછી આવેલા આગંભગવાના
 અંગ્રેજ શાકોના નાંપકમાં ન્યા છતાં તેમના બિન્ન કોટીના જીવનનો રંગ
 તેમને લાગી જતો નહીં અને તેઓ એવું પોતપોતાના આચારધર્મને નિર્વિરોધે
 પાળી શકતી હતી એ વાત આપણે ન્યાએ નિર્માર્ગે છોડી ત્યાં તેના
 નિર્નિપાયક તરફ નિંદાતા 'જૂના' જમાનાને ગમેત મનનિશ્ચય અને આપણા
 આ જમાનાની આપણી પ્રવાહપ્રવિનતા તેમજ પ્રતિનિધિ ઉપાત્ત પામતી જતી
 અને તેથી અનિચ્છનાયાળી જીવનચર્યા એ ઉભય જાળનો વચ્ચે રહેલ એકને
 પશ્ચિમને આપણને આપણી થનાર જ્ઞાન ન્યૂનાધિક જ્ઞાન થઈ આવ્યા
 વિના રહેજો નહિ. કોઈપણ પ્રકારના ગૃહસ્થાશ્રમ આશ્રમની ગતિહિને પ્રાધાન્ય
 આપીને તેની સાધક અને એવી દ્રવ્યે મમાજીજીવનને ધરી નાખવા માટે જે
 પ્રકારના પ્રયાગો ન્યાં ત્યાં થઈ રહેતા જોવામાં આવે છે તે યથા માનવ
 જીવનના અરેખર કિરદાર નીવડેલા છે કે નહિ એ મુદ્દાનો નિર્ણય તો દર
 બાવિધ્યમાં જે દિનિહંસ લખાય તેજ કરી શકે; હાલ તે પગલે કોઈ પણ કોઈ
 નિર્ણયાત્મક કથન કરી શકે નહિ, તથાપિ એટલી એક વાત સત્ય છેજ કે,
 કોઈ પણ પ્રવ્રતના કેવળ રાજદ્વારીય કાર્યને નિત્ય રૂપનો આણી શકાશે નહિ.
 કારણ કે રાજદ્વારીય સર્વોપરિતા મેળવવાની જામ માનવગતિમાંથી કદિ પણ
 હુન થવાની નથી. આમ હોઈને આપણે મહી ગમ્તો કે. જે પ્રવ્રત પોતાનું
 સુખ માંતિસ્વાસ્થ્યમાં મમાયણું છે એમ માનતી હોય તેણે અનિત્ય ગણાય
 તેવા રૂપની રાજદ્વારીય ઉત્કૃષ્ટતા સાધવાની પાછળ મેલી બનીને પોતાના દરેક
 વ્યવહારગતને ડોળી નાંખવું ન જોઈએ. દુઃખ આહાર, દુઃખ વિહાર અને
 દુઃખ આસાર વિચાર એ ત્રિપુટીના દરેકમાંજ સારવચ્છિત્રી મરી કન્ટ્રીના
 સંસ્કૃતિનો ગર્ભ બંધાય છે, એ વાત જાણવા જોઈથી દુઃખ કોટીની નથીજ.

(૨) પિંચાર્જી તેમજ અનુભવાર્જી

પુરુષોત્તમરાવ.

પૂર્વિ ભાગથી વડનગર નાગર જાતિની એક અગ્નિનીર વિધિખના

એની જણાતી આવેતી છે કે એ જાતિમા પોઈ પણ પુરુષ એજ નિ ક્ષર
 પોતો નથી, અને તેનો સ્ત્રીગર્ભ પણ મહુ ભાગ ભજેન એજને કે વાચના
 લખના આનંદુ પોત એની ડોળીનો હોય છે, એટલુજ નહિ પરંતુ થોડા વરો
 પહેનાના વેગાનાતા જૂના જમાનાની વાત જે ગ્રાઈ જાણુવુ હશે અગર
 જાણુવાને પ્રયત્ન કરેતો તે પિના સકાચે કે અતિશયોક્તિ થઈ પિના મટી
 પણ શરો કે, હાન જે બાળનો 'પ્રાથમિક મ' આપનાડ જ્ઞાન કહેવામા
 આવે છે તે મગીનુ કુમારભૂત્યાશ્વિ વધક અને તે ઉપનયન જ્યોતિન, *
 ભગ્ન શુદ્ધિ તથા સીવજી વગેરે શ્રોત્યોગી જ્ઞાનનોત્તુ જ્ઞાન તથા તેનો
 ઉપયોગ કરવાની કલાના એ બધા એ જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓના મનમાધારણ
 વક્ષણો હતા, અને મગત તથા ચિત્રાવખનને પણ નાગવણીઓએ મારા
 પ્રમાણુમા શ્રદ્ધા કરેલા હતા આમ હોઈને માડ' પુરુષોત્તમરાયને મમયોચિત
 કળાવણી આપના અપાવના માટે તેમના પિતા તેમજ પિતામહ પ્રયત્નસીન રહે
 એ રચનાનિર્માણ છે આ મળે જૂનાગઢના નામગરાડમા 'અન્ધારની નિશાળ'
 નામક એક સરથા બ્રાજસિદ્ધાંત્યર્થ અસ્તિત્વ ધારતી હતી અને નાગરાના
 બ્રાજમેને વિધાબ્યાસ મગવાનો મગવારબ નિધિપુર્વક તેમાજ મ્દરાતો હતો
 પુરુષોત્તમરાયને એ નિશાળે " જોમાડવા ' મા આવેન અને ત્યા ચડાકેતેનો

* જેઓ હિન્દુની વિદુરી પુત્રવેતા ગિર્ગમ પામ્મને ઈ મ ૧૮૨૩ના
 જુનાગઢમા લીનેન દીવાન છુકોડની મુનામ્તડા રજુન અપાતુ પુસ્તક
 નામે 'વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા "

વિધાવ્યામ પ્રાચીને તેમને ગળ્ય તન્મયી ચનાવાતી 'ગૃજગતી નિશાળ' મા
 બનવાનામા આવેલ આ મન્દારી નિશાળમા પાચમા ધોરણ સુધી બહુને
 તેમણે ગળ્યગ્યાપિન અગ્રેષ્ઠ નિશાળમા પગ મુકેનો હતો મુમલમાની ગળ
 યાળમા કારમી બાપાનુ મુલ્ય અકાલુ તેમ અગ્રેષ્ઠ બાપાના જ્ઞાનની ઉપયો
 ગિના આ મમયે મમજવા લાગી હતી તેથી, વિધાવ્યામના ક્ષેત્રમા સર્વદા
 ધનર ચોક્રાથો આગળ મેનાગ નાગરોએ મમયજ બનીને પોતાના છોડગઓને
 આ મુરોપીય ગળબાપાનુ જ્ઞાન અપાવવાના કામમા પહેલ કરીને પોતાની
 અગ્રેમરનાનો નિર્માદ પ્રવા અર્થે ઉધમ કરેલો હતો અને તેને પરિણામે,
 મહિવાયાડમા જ્યા ત્યાની અગ્રેષ્ઠ નિશાળોમા બહુના વિદ્યાર્થીઓમા નાગર
 બાળકોની મખ્યા ઘણી મહેતી દેખાતી પણ હતી આ ક્ષેત્રને પોતાને
 ખમર છે તે પ્રમાણે છે. ઇ. સ. ૧૮૯૮-૯૯ની માલ સુધી જૂનાગઢની બહા-
 દુખાન હાઈસ્કુલમાના ઉપવા ધોરણોમા બહુના વિદ્યાર્થીઓમા પાચ છ
 નાગર વિદ્યાર્થીઓ હોય ત્યારે એક વિદ્યાર્થી નાગરેતર જ્ઞાનિનો દેખાતો હતો.
 આમ અગ્રેષ્ઠ બાપાના જ્ઞાનની ઉપયોગિના તથા મહતા નાગરો જો કે
 બમજેના હતા તથાપિ પુરોત્તમરાયજીની બાળ-અવસ્થાના કાળમા જે મિષ
 નાગર મુરને અગ્રેષ્ઠ બાપાનુ જ્ઞાન ન હોય તેને માલ અબહુ કે અમ્પર
 ગળી મદરા જેટલી ધૂટના કોષ કનુ ન હતુ, અને પોતાનો છોકરો અગ્રેષ્ઠ
 બાપા નથી જાણતો એનું મમજને મિષ મા બાપને દુ ખ પણ થતુ ન હતુ,
 મજુ > આ જમાનો વિદાલયમા વચાવાતા પુસ્તકના જ્ઞાનની જેટલી મિમ
 આતો હતો તેના કન્તા અધિક કિમત તે વ્યવહારોપયોગી તથા અનુભવમિદ
 જ્ઞાનની આકનારો હતો પુરોત્તમરાયજીની બાળનમા બામ્પયોગે એવુ બની
 આવેલુ કે, તેઓ અગ્રેષ્ઠ બાપાનુ અમર તે બાપા મારફત મળતુ જ્ઞાન
 મિમી ગણાય તેવા પ્રમાણમા મેળની શકેના નહિ, કાન્થ કે તેઓ પુન
 ત્રીજા મે જુને ઉતિર્ણ થયલા નહિ ત્યા તો તેમના પિતા સંસ્કરનો દેહાત
 થઈ ગયો, અને વળી તેમના પિતામહ તો તે પર્વવાજ કૈલાસવાસી બની
 ગયા હતા પરિણામે પુરોત્તમરાયને જૂનાગઢ રાજ્યે પોતાની સેવામા સગદી
 લીધા હતા અને તેથી તેમને નિશાળ છોડી પડેલી અને કુદુ બમાર ઉપાડવાને
 મારે આપસ્યક પ્રતિમા પડુ પડેતુ પણ હતુ આ પ્રમાણે પુરોત્તમરાયે
 બહુતુ છોડી દીધુ એ હકીમત કમચિત આજની દષ્ટિએ તેમને અબહુ નહિ
 તોપણ અબહુ જેવા ગણાવે પડતુ આ સબધમા જે એક વાત આપણાથી
 નિચાગણીય છે તે એ કે, સ્વબાપા ઉપરાત પરબાપાનુ જ્ઞાન ધરાવતુ એ

પ્રધાનના બુદ્ધિવિમ્બનું પ્રતિષાદક અનન્ય લક્ષણ નથી. સ્વભાષાના જ્ઞાન વિના પણ કેવળ અમરણ ગકિતની મદદથી કંગના શ્રાણથી અને તે પછી મનન તથા નિર્ધિયનનને બળે પશુ અમાત્રા છુ બુદ્ધિવિમ્બ શાધી ગમતને જ્ઞાનલાભ મેળવી મનાય છે. આપણા હિન્દુસ્તાનમાં અક્ષરજ્ઞાનને જોઈતું મહત્વ અપાતુ હતુ તેનાથી બહુકુણન મહત્ત સમ્પ્રદાયન્ય-અનુભવજન્ય-જ્ઞાનને અપાતુ હતુ એ એક, અનેક મનાપ્રમોના દ્વંદ્વોથી મિદ્ધ કરી ગયાય તેનું મત્ય છે, અને એની એ પ્રશ્નનિર્ણયને પશ્ચિમે, વોકોને વાચના લખતા આવડતુ ન હોય તોપણ તેઓ બુદ્ધિવિલાસ પ્રનાની ગમ્તિવાળા જ્ઞાનમયજ્ઞ અને કાર્યકુશળ બની શકતા હતા. આમ હોય આત્મથી પોષ્ટોએ કે એન્નો વર્ષ પહેલાના ધણાખના સુવર્ગે વિદ્યાશાળામાં અપાતુ જ્ઞાન યોગક વર્ષ પર્યાન્ન મેળવ્યા પછી અનુભવ શાળાનો આશ્રય લેવાને મટી પડતા હતા. વીગ, પચીશ કે લગભગ ત્રીશ વર્ષનું વય થાય ત્યા સુધી બધાં જ પ્રેરુ અને તે પછી અનુભવશાળામાં દેટલા વધારે વર્ષ વીતાવવાં એવી ભાવના હોય જોટલા પ્રમાણમાં વ્યાપક બનેલી જોવામાં આવે છે તેટલા પ્રમાણમાં તે પુરોહિતમગ્ધના બાળકાળમાં વ્યાપક બની રહેલી ન હતી પુર્વમાળમ્મ તો વ્યવહારોપયોગી તથા જોને જો પ્રમરના વ્યવમાયમાં ગ્રથાવાનું હોય તેને તે પ્રકારના વ્યવસાયનું જ્ઞાન આવશ્યક ગણાતું હતું એટલે બનતા સુધી વંશપરપરાગત જ્ઞાન કે વ્યવસાયને અનુલક્ષીને બાળકોને કેળવવાની યોજના મ્મતી હતી, કેવળ આમાન્ય નેટીનો જ્ઞાનલાભ થવા માટે આયુષ્યનો વ્યર્થ વ્યય કરવા કંગવવામાં આવતો ન હતો, અને ક્ષત્યમાધક અનુભવજ્ઞાનથી મન્ન થતા સુરકો વીરા વર્ષની હમરે પહેલતા પહેલા તો પોતપોતાને પમદ પડતા વ્યવમાયમાં હીન થઈ જતા હતા. આવા સયોગમાં પુરોહિતમગ્ધ જોવા બાલમ્મે, પુર્વજોના પ્રતિમાર્ગે વિચરનાર સુદ્દર જોવા વિના રાત્ર્યમબધક અનુભવજ્ઞાન લેવડાવવાની નીતિ અખત્યાર કરે તો તેમાં કશું અમ્યભાવિક ન હતુ, અને પુરોહિતમગ્ધ પોતે પોતાના પેટક ગુણોની અનુરૂપ વલણ ધરાવી રહે તો તેમાં નનાઇ જોનું પણ ન ગણાય. કેળવણીના વિષય પરત્વે ગમે તેવી કટપના કરવામાં આવે તથાપિ વેદાનિક દષ્ટિએ એક વાત તો મત્ય છેજ કે, બાળક પ્રાયશઃ પોતાના પુર્વજોના ગુણોને અનુમ્મતા વયજો માયેજ જન્મે છે અને તેનો કેળવાવાનો આરભ પણ તેના પોતાના ધર્માર્થજ આય છે. આમ હોયને આપણે કહી શકીએ કે કુળક્રમાગતગુણોના અવિચ્છિન્ન પરિવીલનથી કુળનંતુની એટલે કે મરકારોના મંચદરથાન રૂપ પુર્વજ્ઞ મન્નનની અવિષ્ટતામાં

રૂપિ થતી ન' છે, અને તેથી પ્રાંતે કુજોચિત તથા વ્યનિગત વિગિટતા
 મરિમધિષ્ટ (૧૮) થયા નિના જેવી નથી અવ્યાખ્યાની અન્ય વિચયને લગતી
 વાત અન અધિષ્ટ વિસ્તારથી કે વી પ્રેઅન્યાને મેળને આપણે અન એટલુ
 મેડે. કે ગજારિયા એક અનુભવમાધ્ય વ્યવહાર ના મેળને, પાઠશાળામાંથી
 મળતા ક્રમણ રાજદારીના પોથીનાનથી એ પ્રાંતે તેના યથાર્થ રૂપમા મિદ્ધ કરી
 રાકાતી નથી. જનમાર્ગનો ભાગ જેને માથે હોય તેની નિતીનિને લગતી છે
 આ નિતી નિ. જે માથે તેને ભાગ ન હોય તેને અનુચ પ્રાજ નેકાતિક
 નિટથી કે તે તેથી એક આ ન મર્યા અને નર્મ નિધ કે ત્યાગ્ય
 છ એમ કહી શકાય નહિ મળુ કે એવી નિ. કે પ્રાંતે પોતાને માથે
 નાન્યમાર્ગમાર વહેણો યોગ આવે છે તે તે પોતાને પોતાથી એકનાગ નિદિન
 થયલી બાળનતેજ પીળા માધ નિજાનની દિટથી અનિધ હાવનાનો પ્રયાન
 કે મો પડે છેજ આમ ન રિધા વગ્નુત એ ક્યાતમ શાસ્ત્ર હોને તેનું
 જ્ઞાન મહમાનવ્ય ગણાશે નહિ આ રાજે પોતાની કુળપ્રણાલિ ને અનુમગી
 મુદ્દ જ્ઞાનાએ પોતાના આ જોડ પુત્રને પોતાના અમર્ગમા રાખીને
 ન રાજનહા શાસ્ત્રમા પ્રીણુ મનાવના માફ શમ્ય પ્રવામ કરેતો હતો
 પુરોત્તમ યને પાઠશાળા મા ફત અપાનાતા શિક્ષણુ જપિત રાજદારીય કામ
 ની પ્રવરના હુંથી તેમના પિતા તેમની પામે ખાનગી તેમજ સગ્રારી પત્રો
 વચ્ચારતા, પોતાની પ્રેરીએ તેમને નાવાર લઈ જતા ન આગમાંથી મ નિમડળને
 પડેચતા ન રાના રાજો તેમની મા ફત જેને તેો મોકનાવતા રાજ્યના
 જૂના જૂના તાતકાઓમા તમો પોતાની સાથે ફેરતા તથા જ્યારે જ્યારે
 મ ત્ય બહાર પ્રસામે જમાનો પ્રમગ આવતો ત્યારે ત્યારે પણ તેઓ તેમને
 પોતાની માથે અગર તેો ઝોકુનહાધ જેના વેષ્ઠ બધુ શુર તથા
 નિપુરની દેખરેખ નીચે મૂખીને તેમને પ્રસામજનિત અનુભવજ્ઞાન અપાવનાનો
 પ્રવધ પણ કરતા હેના હતા વિ મ ૧૮૭૧મા મહારાણી વિક્ટોરિયાના
 ઉપ-યુગ રાજ ડયુક ઓફ એર્લિ રો બતમડમા આવેન તે વખતે તેમને
 અમાનના અર્થ મૂલત મહિયાવા ના રાજ્યઓને અચર સગ્રારે મુજબ
 રિને એકત્ર થયા આમરેના હતા એને નાથ માફેને મુજબને પ્રસામે
 જવાનું થયતુ હતુ આ પ્રસામમા પુરોત્તમગયને સાથે આપના અને તેને
 પહિામે તેમજે મુજબ આદિ ય્થાનોએ પ્રવામ કરી રાજવાડાની નીતિરીનિ
 ગરે બોધ બાજતોનો પચિત મેળેરેના હતો વળી ધ મ ૧૮૭૭ વિ સ
 ૧૮૭૭મા દિ હી વિરે બાચન રાજ મહારાજ્યઓના મેડેટા દરવારમા પણ

પુરોહિતમંત્રને દાગરી આપેલી, એટલું નહિ, પ-ત્ત પોતાના વડીલ બંધુ
ગોકુલદાસ માથે ઉત્તર તેમજ પૂર્વ દિશામાં પ્રાણ કરીને તે ત-ફત
દેશમાં જીવન પશુ મેળવેલું હતું. અને વળી બાપા પ્રાણને અંગે બંધુ
મહાનનોના મનમાં આવતા જે અને નિધ લાભ થાય છે તે પશુ તેઓ
તથા નહેલા હતા આના સુભાગ પુરોહિતમંત્રને તેમની જિવિતવચ્ચામાંથી
પ્રાપ્ત થતા રહેતા તેથી આપણે અનુમાની શકીએ કે, તેમના થના
ભાગ્યોદય અર્થે તેમને ઉપનાયક નીડે તેની જ્ઞાનાનુભૂતિમાંથી પ્રાપ્ત થવાના
માટે ટોચ દેવી ધરના કાર્ય કરી નેની હોની જોઈએ. કયા પુરોહિતમંત્રની
રિધાથી-અવધ્યા ! કયા તેમનું પોતાના પિતા માથે પડેલો આ-
જ્ઞાનાગદ્ગદ પ્રસાદ ! કયા સુદૃઢની ચારિત્ર્ય અવસ્થા અને તે માટે તેમનું
વેગવળથી જ્ઞાનાગદ્ગદ પ્રયાગમન અને તે પછી થયેલ તેમનું અવધાન ! કયા
ગોકુલદાસ જેના સ્વાતંત્ર્ય પ્રકૃતિસાળા એકાદ નાનપુત્ર અને અલ્પવયસી એક
બહુ રૂપી ગુરુથી મળવાની જ્ઞાનદીક્ષાના પ્રમગ્ધ ! અને કયા નવાય ગણેલી
પુત્રની તહેનાતમાં ગહી નાનપુત્ર કરી બનાવવા માટે પુરોહિતમંત્રને જિવિતમાં
મળી આવેલ અવધાન ! જ્યોતિષવિદ્યા ઉપર શ્રદ્ધ નાખનાર ગોકુલદાસ
પોતાના આ લઘુમધુના લક્ષણો પરથી જાણે તેને પોતાનો ઉત્તરધિકારી
તેમજ પોતાનો “માનમ પુત્ર” જેવો બનાવવાના હેતુથી તેના ઉપર
પોતાનું તમામ મકલ્પજળ કેન્દ્રિત કરી તેને પોતાની ભણી આપી રહેતા
તો નહિ હોય ? અને વળી એ આલપણને જાણે શુ પુરોહિતમંત્રને મન
પોતાના અસ્વસ્થ બની ગયેલ પિતા માથે જ્ઞાનાગદ્ગદ જવાને પ્રવૃત્ત ન થતા
નિહી જનાની વાત તરફ ટળી પડેલું તો નહિ હોય ? દુનિયામાં દેખાતા
યોગવિયોગ શુ મારણ વિનાના મર્થોજ હશે ? નહિ કાણુ વિના મર્થની
ઉત્પત્તિ હોઈ શકે નહિ જ. પ્રત્યુત બાલ્યમાં ગોકુલદાસ અને પુરોહિતમંત્ર
વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો પૂર્વજન્મનો મળધ હશે, અને એ મળધને
હોયે જ ગોકુલદાસ પોતાના મકલ્પના બળે પુરોહિતમંત્રને પોતાના કરી
વેવાને સમર્થ થવા એમ આપણે એ મકલ્પશાસ્ત્રને આધારે કરી શકીએ
ગોકુલદાસનું મકલ્પજળ કેટલું ઉત્કૃષ્ટ અને પશ્ચિમજનક હતું તે
બનાવનાર એક ઘટનાનો અનુભવ કરશું. એ ઘટના એવી છે કે
ગોકુલદાસને દી બ મળેલા જશલાઈ મહેતા, તે બ હિન્દુ
વિદ્યારીદાસ દેશાઈ, તે બ નદશ કરે તુલગજ મહેતા, અમનાદરાણા
મોતીલાલ લાલભાઈ, જનાર્દન સખાનમ ગાડગલ, દોઅમજ અન્દેશર વાડિયા,

અંબાલાલ આકસ્માલ દેગાઇ, કાશીનાથ ત્ર્યંબક તેલંગ, લખનૌ અરેશર દલાલ, મન સુખરામ સુર્યનામ ત્રિપાઠી વગેરે નામાંતિ મળ્લનોને પોતાની માથે જુનાગઢના રાજ્યકાર્યમાં જોડવાને પમંદ કરેલા હતા, અને જો કે તેઓ તમામ એક યા બીજા કાંણે તેમના વારામાં જુનાગઢ રાજ્યની સેવામાં પ્રવેશી શક્યા નહિ, તો પણ તેમાંના પહેલા બેને તથા એ નામાવધિ માંના છેલ્લા મન સુખરામજીને જુનાગઢ રાજ્યની નોતરી ફરવાનું બની આવેલું હતું; અને આ ત્રણ ગૃહસ્થો ઉપરાંત પુરુષચિત્ર ગૃહસ્થો એક યા બીજા રૂપમાં ઊત્તમ પ્રકારના રાજ્યસેવકો નીવડેલા પણ છે. “આપણો અને પછી આપણા મંડળના ગૃહસ્થોનો રાજ્યપ્રકલ્પમાં પ્રવેશ થયો એ મૂલ આપણા ગોકુલજીભાઈના કલ્યાણમારી પ્રતાપથી જ થયો છે, અને તે મહાપુરુષનો ઉપકાર આપણે જોયો માન્યે જોયો જોયો છે એ તમને લખવાની અગત્ય નથી” એ શબ્દોમા દી જ. મણિભાઈ જગજીભાઈ જેવા મહા-ગજપુરુષો મન:સુખરામજી ક્રિપના એક પત્રમા લખેલું છે તે યથાર્થ જ છે, અને તે ગોકુલજીભાઈની વિશુદ્ધ મંત્રણા સિદ્ધિ તેમ જ પુરુષ પંડિતા કન્યાની શક્તિનું સ્ત્રવક પણ છે. આવા ગોકુલજીભાઈનો આશીર્વાદ પામેલા પુરુષોત્તમરાયજી પણ પુર્વોક્ત મહાજનોની શ્રેણિમા વિગજવાને ભાગ્યશાળી બને તેમાં નવાઈ નથી. ટિલ્હી જવાને માટે પુરુષોત્તમરાયે જ્યારે પોતાની પાદશાળામાથી રજા મેળવી હશે ત્યારે તેમને પોતાને એ પાદશાળાએ કાયમ માટે ગળ આપી દીધેલી છે એવું તે વખતે તેમના સ્વપ્નમાં પણ તેમને જણાવું નહિ હોય થનાર દેહોત્સર્ગ માટે પિતા સુંદરજી પોતાના રાજકાર્યનો હવાયો વેગવળ મુકામે ચલેલે જ પોતાના આ પુત્રને અવિધિપૂર્વક સોંપીને પાછા ફરેલા અને અપૂત્ર ગોકુલજીભાઈ એ પોતાના આ લઘુજીધુને પોતાના એક ઉત્તરોધિમારી રાજપુરુષ રૂપે રાજ્યકાર્યમાં ચોળવા માટે જાણે કે સંભાળા લીધેલા એ એ હકીકત આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ સકલિત કરવાને પાત્ર તો છે જ. રાજ્ય હિતોની રાજપુરુષોને વ્યાકુલિત કરનાર વ્યતિકરો બહુ ભાગે ઊપસ્થિત થયાં જ કરે છે, એટલે એવા વિષમ સંયોગોમાં તેમને યથાર્થ મંત્રદાન કરનાર પુરોહિતની આવશ્યકતા પણ રહે છે. ગોકુલજીભાઈએ પોતાના જાળ જન્મગાદિમારી પુરુષોત્તમરાયજીના સતત ઉપયોગમાં આવી ગકે એવા એક પુરુષને જોતી કાદી તેને પુરોહિતને પદે સ્થાપા દીધેલ, અને તે પુરોહિત અન્ય કોઈ નહિ પમંદ મન સુખરામ સુર્યનામ ત્રિપાઠી હતા અને તે પુરોહિતનો પરિચય પુરુષોત્તમ

* જુઓ ‘સુર ગોકુલજી જલા અને વેદાંત’ સંગ્રહ પુસ્તકનું પાન ૩૧૮

ગયજીને દિલ્હીમાંથી જ ચના પામેલો. હતો ગોકુલજીબાઈ ખૂબ આ મનઃસુખરામજીને પોતાના એક પુરોહિત જેવા આત્મ જન ગણતા હતા, એટલે એ પ્રધાન અમાત્ય રૂપી સંખજીએ ઉદ્યમાન રાજ્યાધિકારી પુરોહિતમરાયને અને રાજ્ય પુરોહિતને પટે રૂઢ ચના જતા મનઃસુખરામ- એ ઉભયને મંકલિન કરી દીધેલા, એ હકિકત પણ આપણને આપણી પુર્વનિર્દિષ્ટ વિચારસરણિને પુષ્ટિ આપતામાં ઉપકારક યદ્ય પડે તેવી છે જ. આમ પુરોહિતમરાયજી દિલ્હી પહોંચે છે, નવાજ સાહેબ પાસે રહીને પોતાના પિતા વતી રાજ્યકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, પાછળથી જૂનાગઢમાં સુંદરજી જાલાનો દેહાંત થાય છે અને દિલ્હી મુખેજ પુરોહિતમરાયજી ગોકુલજીબાઈના ઉત્તરગધિકારી તરીકે તેમના આશીર્વાદથી અભિષિક્ત થઈને રાજ્યભેવામાં પ્રવિષ્ટ થઈ જેમે છે તથા પુરોહિતની પ્રાપ્તિ પણ કરી લે છે ! ખરેખર આ કથાવીરના જીવનમાં દિલ્હીએ મોટો વેપ ભજવેલો છે. સુંદરજી જાલાના અવમાનના ખખર દિલ્હી પહોંચનાં નવાજ સાહેબને શોક થઈ આવે એ સ્વાભાવિક જ હતું; તથાપિ એ શોકનું શમન તેઓશ્રીએ પુરોહિતમરાયજીને તેમના પિતાની આદી કપર વિગળતા કરીને કરી દીધેલું, અને ગોકુલજી બાઈને પોતાને જે ભવિષ્યમાન થયું હતું તે સાચું પડવાની મંભાવના પણ થઈ આવી હતી; ગોકુલજીબાઈને દેહોત્સર્ગકાળ પણ નમીષ આવી ગયો હતો, અને જોકે પોતે એક પ્રખર યાત્રી હતા તોપણ અધિકાધિક પ્રમાણમાં રાજ્યહિત સાધવાની વાસનાથી મુક્ત થયલા ન હતા. આવી સ્થિતિમાં ગોકુલજીબાઈ પુરોહિતમરાયજીને પોતાના પુત્રવત્ ગણીને તેમને પોતાના ઉત્તરાધિકારી થવાને રાજ્યભેવામાં પ્રવેશ કરાવી દે અને વળી પોતાના દેહોત્સર્ગ પછી પોતાને પિંડાન કરનાર વારસ સમજી લે એ સ્વાભાવિક જ ગણાય. અર્થાત્ આ પ્રમાણે પુરોહિતમરાયના ભાગ્યભાગુનો ઉદય દિલ્હીમાં અને તે પણ ત્યાં ભરાયલા રાજમહારાજાઓના દરબારને પ્રસંગેજ થયેલો, અને હવે પછી આપણુ જાણવામાં આવશે તેમ છ. મ. ૧૮૯૩ માં એજ દિલ્હીમાં ભરાયલા રાજાઓના દરબારના પ્રસંગે એજ આપણા કથાવીર પુરોહિતમરાયજીના ભાગ્યભાગુને અસ્ત પામવાનો આરંભ થઈ ચૂકેલો ! વળી એજ દિલ્હીએ, પુરોહિતમરાયજીને જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી કરાવેલ ધોર અનાયને ત્યાંના ખ્રિષ્ટિય ઉપરાજનેહસ્તે દૂર કરાવી એ આપણા કથાનાયકના ભાગ્યભાગુને અસી રહેલ રહેલે બેઠીને પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ પ્રુનિત પ્રભાથી પુનઃ પ્રકાશવાનો યોગ સાધી આપેલો પણ ખરો, આમ હોઈને આપણે કહી શકીએ કે, પુરોહિતમરાયજી

બાળ્યેયે કોઈ અકળ મનિએ દિલ્હીના અક્ષાત્ર ઉપર ફરતું રહેતું છે !
ડગમગતી દિલ્હીએ, દનિકાસ કદી આપે છે તેમ કંઈકને ચકાવ્યા અને પગડ્યા
નથી શું ? એ છતાં દિલ્હી જનનિકર નથી એમ કાણ કદી શકશે !

આમ પુરોત્તમગચે બાળુનું હોટેલું અગર તે પાઠશાળાએ તેમને
ફરત પાડીને લાંબી કાડ્યા, તે છતાં આ કથાનાવકના મનનું ખેંચાણ આધુ-
નિક કોટીનો વિદ્યાભ્યાસ કરવાની જરૂરીયાત તરફ રથા ચિના મ્હી મહેલું નહિ
આ પ્રકારનો વિદ્યાભ્યાસ પોતાથી કરી ન શકાયો તે બાળનનો તેમને પુણ્ય
અમતોય મેંતો દતો, અને એ અમતોયને પશ્ચિમીએ તેમને પાછળથી
અંગ્રેજ બાપાનું જ્ઞાન વધારવાને તથા અર્વાચીન માળમાં ઉપક્રમક ગણાતા
વિષયોનો સુપરિચય કરવાને તથા બીજાઓને વિદ્યોપાર્જન કરાવવામાં મહાયજ્ઞાન
બનાવે તુષ્ટિપ્રમાદ મેળવી લાંબોયો પણ ખરો જુનાગઢમાંથી અંગ્રેજ પાઠશાળા
નાં શિક્ષકો રૂપે કામ કરી મેલ્યા (૧) સુરતનિવાસી લાલમંકર પડ્યા તથા
(૨) જુનાગઢ નિવાસી વિદ્વાન નાગર અદસ્થ ભુપતિનાય ત્યાજીય પુત્ર-એ
એને અનુભવે પોતાના ખાનગી શિક્ષકો તરીકે સંખેતે પુરોત્તમગચે તેમની
કનેથી અંગ્રેજ બાપાનું અધિક જ્ઞાન યોગ્યલ્લા પ્રમાણમાં મેળવેલું હતું.
અને તેને પશ્ચિમીએ તેઓ પોતે શુદ્ધ અંગ્રેજ બાપામાં લાંબી વાતચીત કરી
શકે તેટલા પાવર્યા થઈ શકેલા નહિ, તોપણ બીજા લોકો અંગ્રેજ બાપામાં
બોલે તે તેઓ સમજી શકે તેટલા તે બાપાના જ નવાળા થયેલા હતા. આ
પ્રકારના પ્રયાસ ઉપરાંત તેમણે અંગ્રેજ બાપામાં બોલવામાં અપળતા આવે
તેટલા માટે એક બીજો પ્રયોગ પણ કરેલો હતો. મંસ્ફત કાંબરી જેવા મહા
અંધનું શુનંદગિરામાં રૂપાંતર કરનાર નડિયાદ નિવાસી સાક્ષર 'છગનલાલ
'હરિલાલ' પડ્યાએ, મોતો થઈ પ્રગટ કરાવેલ "જુનાગઢનાં કેટલાક મંસ્મસ્તો"
મતક લેખખાળીમાં એક ફેકાણે જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે "સમજી સાહેબ કાચી
હરમર અંબ્યાંસ છોડીને નોકરીમાં જોડાયલા તેથી એઓ અંગ્રેજ જ્ઞાનમાં
પેગત રહી ગયલા; પરંતુ બેલવાચાલવામાં સાધારણ વાતચીત થતી તે મમજી
શકતા અને મારી ઉપર તેમની પ્રીતિ હવરકપાથી પ્રથમથી જ બધાવા માંડી
તેથી અને સાથે કરવા લાઈ જતા ત્યારે અંગ્રેજમાં જ વાત કરવાની ટેવ
પાડવાનો પ્રયત્ન કરેલા લાગ્યા, પણ તે ઝાઝું ટકતું નહિ." આ પ્રયત્ન ઉપરાંત
તેઓ પોતે અંગ્રેજ સમજાર પંચો વાંચતા અગર પોતાની સમક્ષ વંચાવી

* જુઓ, મુખ્યથી પ્રગટ થતા 'શુનંદાતી' સાપ્તાહિકપત્રનો તા. ૨૭-૩-૩૨નો અંક

અમજ વેના પણ હતા. આમ અગ્રેજ ભાષાનું જ્ઞાન વધારવાને તેઓ ઉત્કૃષ્ટ
 જોડેયા તેમ બીજી તરફ તેમણે પ્રાચીન અર્વાચીન બહુવિધ બાળતોનું જ્ઞાન
 મેળવવાના હેતુથી તથા તે જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થતી રહે એટલા સાર પોતાના
 ખાનગી ઉપયોગમાં આવી શકે એવો એક અતિમૂલ્યવાળો ગણાય તેવો અથ-
 મગ્રહ પણ પોતાના ઘરમાં રચાવેવો, અને તેમાના સારાં સારાં પુસ્તકો પોતે
 યથાવશયા વાચતા અગર તો પોતાના ફાઈઆઈ બાઈ દુર્ગાપ્રસાદ લક્ષ્મીદામ
 ખારોડ કે જેઓ ગુજરાતી, સંસ્કૃત અગ્રેજ અને ફારસી ભાષાઓમાં એક
 લગભગ નિષ્ણાત જેવા બનેલા અને જેમની નવરાસની એક કાણુ પણ પુસ્તક
 મિત્રનો સત્સંગ રાખ્યાવિના તેમના દેહાંત પર્વત વ્યતીત થયેલી નહિ તેવા
 મુક જ્ઞાનવ્યવસ્થાની પુરૂષ પામે, વર્તમાનપત્રો તથા માસિક પત્રોમાં આગતા
 સારા સાગ વેળો વંચાવીને તથા પ્રમજે પ્રમજે અથવા વંચાવીને પણ તેમના
 અગણ્યથી ઉપલબ્ધ થતું જ્ઞાન મેળવવાને માટે પણ તેઓ સમપ્રવૃત રહેતા હતા.
 આ સ્થળે અમારે નોંધવું જોઈએ કે, આ દુર્ગાપ્રસાદની રમણશક્તિ અસાધા
 ધારણુ દોરીની હતી, વિનીતતા, તથા મન્યતા: એ તેમની સહચારણી હતી
 અને મનોનિગ્રહ, મનોદ્વંદ્વ, અશકનીય કાર્યક્ષમતા અને સુદમમતિતાની સાથે
 મિતભાવિતાની બાબતમાં તો તેઓ તેમના પોતાના સમયના જુનાગઢમાં
 સુકીર્તિત અને લગભગ ખીનહરીક પણ હતા; આવા આ દુર્ગાપ્રસાદને આપણે
 પુરુષોત્તમરાયજીનું બીજું હૃદય કે તેમનાથી નિરંતર કરાતી રહેલી પુરુષોત્તમરાય-
 જીની ભક્તિને લીધે એમના હનુમાનની ઉપમા આપીએ તો તેમાં અનિશ
 યોક્તિદોષ થવાનો અવકાશ નથી જ. પુરુષોત્તમગયજીના અંધસંમ્રહમાં કેટલાક
 એવાં તો અવબ્ય પુસ્તકો હતાં કે તેમનો લાભ બહાઉદીન કાવેજના
 વિદ્યાવ્યાસંગી અધ્યાપકો તથા ધર્મ શાસ્ત્રસેવકો લેતા રહેલા હતા. સુપ્રસિદ્ધ
 પારસી નિદ્રાત-વર્ષ અધ્યાપક શાપુરજી હોડીવાળા તો આ અંધમંથ્ય ઉપર
 એટલા તો મુગ્ધ બની ગયા હતા કે, તેઓ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ
 પોઢારી પોઢારીને ‘જાઓ, પુરુષોત્તમરાયજીનો અંધસંમ્રહ જુઓ’ એવું બ્યારે ને
 ત્યારે કહેતા રહેલા હતા. પુરુષોત્તમરાયજીની ભક્તિ આ પોતાના અંધસંમ્રહ
 ભણી કેટલીક પ્રયજ હતી તે જાણવાની ઈચ્છા જો કોઈને થઈ આવે, તો તેણે
 ઇ. સ. ૧૯૩૩ માં પુરુષોત્તમરાયજી-કુલામવાસી થયા પછી કેટલાંક વર્ષ બાદ
 તેમના પુત્રોએ એ અંધમંથ્રહમાંનાં પુસ્તકોની લ્હાણી રાંચકોટ, જૂનાગઢ વિગેરે
 ગ્રંથોમાંની કેટલીક વિધાત્તેજક સંસ્થાઓને કરેલી છે તેજોઈ લેવાની કૃપા કરવી
 પડે; અને જે કોઈ એ પ્રમાણે કરશે તેને એ પુસ્તકોની સંભાળ રાખવા માટે

પુરોહિતમરાયજીએ કહેલો હવેમ ક્યોં હશે તેનો તરત જ ખ્યાલ આવી શકશે. અમે આ સંબંધમાં એટલું તો નિશ્ચય કહી શકશું કે, પુરોહિતમરાયજીમાં પુસ્તક ભક્તિ સાચી તથા સંતોષિત ન હોય તો તેઓ પોતાની સર્વથા પ્રતિ-
 ફળ પરિસ્થિતિમાં પોતાના આ મંથસંમ્રદને કદિ પણ સુરક્ષિત રાખી શકત
 નહિ. આ ચરિત્રલેખક પણ સ્વાનુભવથી કહી શકે છે કે, રાજ્યથી પુરોહિતમ
 રાયજીનો વિયોગ થયા પછી આ લેખક તેમના સીધા સંબંધમાં આવ્યો ત્યારે
 તેમનો તેને જે પરિચય થયા પામેલ તેને પશ્ચિમમાં તેને તેઓથી મુખેથી
 ધણીવાર આપણા દેશના તથા વિદેશના મહાપુરોહ જેવા કે, ટેલીમેકમ, મેનેકા,
 કાર્કસ ઓરિલીઅસ, ગિરમાર્ક, પિટ, ફોક્સ, નેપાલીઅન બોનાપાર્ટ, એટલે-
 શીલ્ડ, શુક્રાચાર્ય, આશુક્ય વગેરે ગજનીનિજો, તત્ત્વજ્ઞો, સમસ્તવીરો વગેરેનાં
 ચરિત્રોનું કરાતું વિવેચન સાંભળવાનો લાભ મળેલો અને તે સાંભળતાં તેનું
 પોતાનું જ્ઞાનાભિમાન તત્ત્વબંધે ઓમરી જતું પણ હતું. વળી પુરોહિતમરાયજી
 કોઈકોઈ વાર આ લેખકને એવાં વિરલ પુસ્તકો વાંચવા માટે આપના કે તે
 પુસ્તકોના અસ્તિત્વ સંબંધે તેણે પુર્વે કદિ પણ સાંભળેલું નહિ. અર્થાત્
 પુરોહિતમરાયજીએ પોતાના દ્રવ્યસંમ્રદને સુરક્ષિત રાખવા માટે જેલો પ્રયાસ
 કરેલો હશે તેના કરતાં અધિક પ્રયાસ તેમણે પોતાના દેહાન્તપર્યન્ત પોતાના
 મંથસંમ્રદને સુવ્યવસ્થિત તથા સુરક્ષિત રાખવા માટે કરેલો છે એવું જ્યારે
 આપણે જોઈ જાણી શકીએ છીએ ત્યારે તેમના તે પ્રકારના વિધાનુર્ભના
 બાહુલ્યને માટે આપણે તેમને સર્વથા વંદનીય ગણ્યા વિના રહી શકતા નથીજ.
 વળી પુરોહિતમરાયજીની સદ્ગુણ વિવેચકશ્રુદ્ધિ અને તેમની વિચારસરણિમાં તંત્રી
 રહેતી સ્વતંત્રતા જોઈને અમે ઘણીવાર મુગ્ધ પણ બની જતા હતા. એમની
 વિપુલ જ્ઞાનસંપત્તિ તથા હકીકતમાત્રનું તારતમ્ય કાઢવાની શક્તિ જેતાં અમને
 ઘણીવાર પ્રશ્ન પણ ઉઠતો કે:- જુનાગઢ રાજ્ય જેવા લગભગ નિરંતર કુખ્ય
 રહેતા દરિયાને શાંત સાગર જેવો દેખાડી રાખવાની પ્રવૃત્તિમાં નિમગ્ન રહેનાર
 આ પુરોહિતમરાયજીએ ક્યાંથી અવકાશ મેળવીને કેવી રીતે અને ક્યાંથી આ
 બધી નાનાવિધ તથા ઝીણી ઝીણી માહિતી મેળવી લીધી હશે? ખરેખર મહા-
 પુરોહિતાં ચિંતનાં પ્રવૃત્તિવેગને કોઈ માપી શકતું નથી જ, નિવૃત્તિપરાયણ
 જીવનમાં સામાન્યતઃ જે કાર્યો કરી શકાય છે તે કાર્યો અનિવૃત્તિપરાયણ
 જીવનમાં થતાં દેખાય ત્યારે આપણને આશ્ચર્ય પમાડેજ.

(૩) કુટુંબ કાર્યમારી પુરુષોત્તમરાય

ગિ. ૪૦ ૧૯૩૧ માં પોતાનાં માતૃથી સૌ. શિવલક્ષ્મીનો અને તે પછી બે વર્ષે એટલે ગિ. ૪૦ ૧૯૩૩ માં પોતાના પિતાનો દેહાન્ત થતાં પોતાના આખા કુટુંબનો ભાર પોતાને માથે ઊપાડવાનો વારો પુરુષોત્તમરાયજીને તેમની કાચી - માત્ર પંદર વર્ષની - ઉંમરે પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો. આમ એક તરફ ન્યારે કુટુંબનો વ્યવહારનાર તેમને માથે આવી પડેલ ત્યારે બીજી તરફ તેમને ચિંતામય રાખે એવી જવાબદારીવાળા મન્યાધિકારની પ્રાપ્તિ અચિંત્ય થઈ આવતાં તેનો ભાર પણ તેમને વહેવો પડેલો હતો; આ ઉપરાંત પ્રકારના ભારથી આધારણ શક્તિવાળો મનુષ્ય ક્યારાઈ જાય જ; પરંતુ પુરુષોત્તમરાયજી આ બે જ પ્રકારના નહિ, પરંતુ બીજા અનેક પ્રકારના ભાર વહેવાને નિર્ભયતા હતા એટલે તેમણે પોતાની જન્મસિદ્ધ અસાધારણતા તથા યોગ્યતાને બળે એ બધા પ્રકારના ભાર પ્રમત્તાપૂર્વક ઊપાડી લીધેલો હતો, પૂર્વ અવતારમાં મેળવેલી ન્યૂનાધિક મિદ્ધિ મહિત હોયે આવતરે છે; એટલે જો એ જોઈતા પ્રમાણમાં મિદ્ધિ થઈને આવતરે છે તેઓ તેટલા પ્રમાણમાં દેહધારી રૂપે વધમાં જોડે નાના હોય છે તો પણ જ્ઞાનાતુલ્યવૃદ્ધિના જોડેલી સૂક્ષ્મબુદ્ધિમત્તા, કાર્યક્રમશીલતા તથા આત્મસંપન્નતાનું પ્રદર્શન પોતાની અપકવ ઉંમરે પણ કરાવી શકે છે. આમ છતાં આપણે કહેવું પડશે કે, પુરુષોત્તમરાયજી ઉપર આવી પડેલ ભારને હળવો કરનાર કેટલાક અનુકૂળ સંયોગો એ સમયે ન હતા એમ તો નાંખી જ. એમના પિતામહી તીર્થસ્વરૂપ બાનુકુંવર આ વખતે હયાત હતાં, એટલે તેમની વાત્સલ્યભરી છત્રછાયા હેઠળ આપણું કુટુંબ સમાધાનિત બનીને પ્રાપ્તસુખનો ઉપયોગ લઈ શકતું હતું. આ ભગવતીસ્વરૂપ બાનુકુંવરનો જન્મ, પૂર્વે નિર્દિષ્ટ કળયુ છે તેમ જીવ્ય, રાજનીતિમુકળમાં થયેલો હોઈ તેઓ સુસંસ્કારયુક્ત હતાં. તેમનો સ્વભાવ માયાળુ હતો અને પોતાના અશ્રુરૂપ-આલાકુળ-નું ગૌરવ

કેટલું છે તે વાત તેઓ જાણે. જાણે સમજતાં પણ હતાં. તેમની ધર્મનિષ્ઠા પ્રજા
હતી તેમ વળી તેઓ પોતે વિશેષતઃ વંચુવ મંપ્રદાયનાં હતાં એટલે સાચા
વંચુવને શોધે તેવી સમ્મતિ પણ તેમનામાં હતી. પોતાના પુત્ર સુદેવનાં
મંતાનોની મંભાળ તેમણે જેમ રાખવાની હતી તેમ તેમને બીજા તરફ પોતાની
વિધવા પુત્રવધૂનાં તેમજ પોતાની પુત્રીઓ તથા તેમના મહેરા પતિનાનાં
સુખદુઃખો વિચારવાનાં પણ હતાં. આમ એક તરફ બહેનું કુટુંબ અને બીજા
તરફ તરફ અવરથાના પુરોહિતમરાયજી ઉપર પટેલ એવડો બાકી— એ બે
અથોગો એવા હતા કે, ગમે તે મનુષ્યની ધીરતા ન્યૂનાધિક અંગે પણ ચર્ચિત
થવા વિના રહી શકે નહિ. પરંતુ વ્યવહારમાં તથા કુટુંબવત્સલ આ તીવ્ર
ભાનુકુંવરે પોતાના મુખોધક નેત્રવર્તી આખા કુટુંબને એકતા અપાવીને
એવી તો ખુબીથી રક્ષી રાખેલું કે, આ “જાણના ધરની” પ્રતિષ્ઠામાં કોઈ
પણ ન્યૂનતા થવા પામેલી નહિ. સુદેવ જાણના દયાતીમાં જ પુરોહિતમરાયજી
તથા તેમના નાના ભાઈ ટંકિદાસજી અને તેમનાં બહેન જ્યાકુંવર વિવાહિત
થયાં હતાં, એટલે તેટલા પુરતી ચિંતા એ પિતામહીને કરવાની ન હતી. ગૃહમુખ્ય
પુરુષ પ્રાયશઃ બહિર્મુખ હોય છે એટલે ગૃહજીવનના ઉત્કર્ષક કે અપકર્ષક
ધર્મરત્ની જવાબદારીનો ભાર વિશેષતઃ અંતર્મુખ થવાનો અવકાશ ધરાવનારી
ગૃહમુખ્ય સ્ત્રીને માથે જ રહે છે, અને તેથીજ આપણા સાસુકારેએ ગૃહિણીને
ગૃહરોજ આશ્રેષ્ઠી છે. હિંદુ જીવનવ્યવસ્થાના પાચાણ ગણાતી કૌટુંબિક
અનિબંધના ગમે ત્યારે પણ વિભક્તતામાં પરિણમે છે એ વાત જો કે ખરી છે;
તથાપિ એ પ્રકારે ઉદભવતી વિભક્તતામાં અનિબંધતાસૂચક જે અદ્યક્ષ
ભાવનાસૂત્ર સંચયિત થઈ રહેલું હતું તેને લીધે કુટુંબજીવને નિર્વાહ થઈ
નહોતો હતો એ વાતમાં સંદેહ નથી. પુરોહિતમરાયજીનાં આ કાર્યચતુર
પિતામહીએ પૂર્વેકિત પ્રકારના ભાવનાસૂત્રને જરાજરે ગંદી દબને એવું તો
સ્થાયા જનાવી દીધેલું કે, પુરોહિતમરાયની રાજદારીય પડતી થઈ અને તેને
પરિણામે જ્યારે તેમના ઉપર આક્રોશની જાણ થવા લાગેલી ત્યારે આ
પિતામહીજી ઉપદિષ્ટ થતા રહેલ તેના પોતાના આખા પરિવારમાં જે
પ્રકારની કૌટુંબિક એકતાનો સ્થ રેડાયેલો હતો તેણે એ આખા પરિવારને
પુરોહિતમરાયજીની ગદ્દે ચઢી રહેવાને માટે સંપૂર્ણ સક્તિસાળ જનાવેલો હતો;
અને પુરોહિતમરાયજી જો કે ગૃહસ્થાશ્રમી બનેલા હતા, અને રાજ્યમાં જો કે
તેમને હિંમત અધિકારરચાન પ્રાપ્ત થયેલું હતું. તો પણ તેમણે પોતાનાં આ
પુત્ર દાદીની હિંમત કે આશાનું કદિ પણ ઉલ્લંઘન ન થાય તે બદલ ખાસ

श्रीमती दत्तकेश्वर (पृष्ठ ८७)

કાળજી રાખેલી. પોતાનાં આ જુદાં દાદી સર્વથા સંતુષ્ટ અને પ્રમત્ત રહે એ હેતુથી પુરુષોત્તમરાયજીએ પોતાના ધર્મનિષ્ઠ બાળકો કુટુંબને છાત્રો તેવો પ્રયત્ન પણ કરી આવેલો હતો. પોતાનાં દાદી હંમેશાં કથા શ્રવણ કરી શકે, મનદક્ષિણા આપી શકે અને તેઓ સ્વેચ્છાનુસાર દેવદર્શન પણ જઈ શકે એટલા ખાતર સર્વ પ્રકારની ગોઠવણ કરી આપીને પુરુષોત્તમરાયજી કૃતકૃત્ય પણ થયા હતા. આ દાદી પુરુષોત્તમરાયજીને “બાપુ” ઉપનામથી સંબોધનાં હતાં, એટલે એમના મુખમાંથી “બાપુ” શબ્દ નીસરતો કે તરત જ પુરુષોત્તમરાયજી પોતાના હાથમાંનું કામ પડતું મૂકીને તેમની સમક્ષ હાજર થઈ જતાં એ દેખ્યું, એ ધરથી પરિચિત હોય એવી એ કાળની કાંઈપણ વ્યક્તિથી વીસરાય તેમ નથી જ.

(૪) પુરુષોત્તમરાયજીનો ગૃહસ્થાશ્રમ

પોતાનાં પુણ્ય પિતામહીની અધ્યક્ષતા નીચે રહીને પુરુષોત્તમરાયજીને ગૃહકાર્યભાર ઉપાડવાનો વારો આવેલો, તથાપિ તે ભાર જેમ એક તરફથી હળવો કરનાર તેમનાં દાંદી હયાત હતાં તેમ ખીજી બાજુએ એ ભાર વહેવાની ચિંતામાંથી તેમને મૂક્ત રખાવનાર સૌંદર્યલક્ષ્મી વરે એનમૂન સહચારિણી ધર્મપત્ની તેમને તેમના સદ્ભાગ્યે મળી આવેલાં હતાં. પુરુષોત્તમરાયજી પચાસ વર્ષનું હતું ત્યારે તેમનું લગ્ન જુનાગઢ નિવાસી મોતીલાલ પ્રિયતમજીના નાણાવટી નામક નાગરગૃહસ્થનાં જયેશ પુત્રી સૌંદર્યલક્ષ્મી વરે વિ. મ. ૧૯૨૯માં કરવામાં આવેલ. આ જમાનામાં પુત્રપુત્રીઓને તેમની નાની વયે જ પરણાવી દેવાનો રિવાજ હતો, અને કેટલાક પ્રસંગમાં તો છોકરાં ધોડિયામાં જૂલતાં હોય તોપણ તેમની સગાઈ કરી નાંખવામાં આવતી હતી. છોકરાછોકરી ના બાલ રૂપરંગ તથા કહેવાતા (નીચાળીયા) બાળતરના માપે અગર તો તેમની મોહપ્રધાન પરસ્પર વરણીથી અગર તો સંવનન પદ્ધતિથી વર્તમાનકાળમાં તેમના લગ્નો પરત્વે જે પ્રકારની વિચારસરણિ વહેતી ચલેલી છે તે પ્રકારની વિચારસરણિ આજથી પચાસ સાઠ કે તેથી ઓછા વર્ષો પહેલાં લોકચિત્તને આકર્ષી રહેલી ન હતી, અને લગ્ન સંબંધી રચેલાં છોકરા છોકરીનાં માખાપ અગર દત્તર વડીલ કુટુંબીઓ વરકન્યાના પક્ષોની સંબંધતા કે

કાળજી રાખેલી. પોતાનાં આ વ્રદ દાદી સર્વથા સંતુષ્ટ અને પ્રમત્ત રહે એ હેતુથી પુરુષોત્તમરાયજીએ પોતાના ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ કુટુંબને જાણે તેનો પ્રયત્ન પણ કરી આપેલો હતો. પોતાનાં દાદી હંમેશાં કયા શ્રવણ કરી શકે, નિનદાનિણા આપી શકે અને તેઓ સ્વેચ્છાનુસાર દેવસ્થાને પણ જઈ શકે એટલા ખાતર મર્વ પ્રકારની ઝોલવણ કરી આપીને પુરુષોત્તમરાયજી કૃતકૃત્ય પણ થયા હતા. આ દાદી પુરુષોત્તમરાયજીને “બાપુ” ઉપનામથી સંબોધનાં હતાં, એટલે એમના મુખમાંથી “બાપુ” શબ્દ નીસરતો કે તરત જ પુરુષોત્તમરાયજી પોતાના હાથમાંનું કામ પાટ મૂકીને તેમની સમક્ષ હાજર થઈ જતાં એ દ્રશ્ય, એ ધરથી પરિચિત હોય એવી એ કાળની કોઈપણ વ્યક્તિથી વીસરાય તેમ નથી જ.

(૪) પુરુષોત્તમરાયજીનો ગૃહસ્થાશ્રમ

પોતાનાં મુખ્ય પિતામહીની અધ્યક્ષતા નીચે રહીને પુરુષોત્તમરાયજીને ગૃહકાર્યભાર ઉપાડવાનો વારો આવેલો, તથાપિ તે ભાર જેમ એક તરફથી હળવો કરનાર તેમનાં દાંદી હવાત હતા તેમ બીજી બાજુએ એ ભાર વહેવાની ચિંતામાંથી તેમને મુક્ત રખાવનાર સૌંદર્ય હૈલતકુંવર જેવાં બેનમૂન સહચારિણી ધર્મપત્ની તેમને તેમના સદ્ભાગ્યે મળી આવેલાં હતા. પુરુષોત્તમરાયજી ૫૫ વ્ષાર વયનું હતું ત્યારે તેમનું લગ્ન જુનાગઢ નિવાસી મોતીલાલ પ્રિયતમલાલ નાણાવટી નામક નાગરગૃહસ્થનાં જયેષ્ઠ પુત્રી સૌંદર્ય હૈલતકુંવર જોડે વિ. મ. ૧૯૨૯માં કરવામાં આવેલ. આ જમાનામાં પુત્રપુત્રીઓને તેમની નાની વયે જ પરણાવી દેવાનો રિવાજ હતો, અને કેટલાક પ્રમંગમાં તો છોકરાં ધોડિયામાં જૂલતાં હોય તોપણ તેમની સગાઈ કરી નાંખવામાં આવતી હતી. છોકરાં છોકરી ના બાલ સ્વરંગ તથા કહેવાતા (નીચાળીયા) ભણતરના માપે અગર તો તેમની મોહપ્રધાન પરસ્પર વચ્ચેથી અગર તો સંવનન પદ્ધતિથી વર્તમાનકાળમાં તેમના લગ્નો પરત્વે જ પ્રકારની વિચારસરણિ વહેતી થયેલી છે તે પ્રકારની વિચારસરણિ આજથી પચાસ સાઠ કે તેથી ઓછાં વર્ષો પહેલાં લોકચિત્તને આકર્ષી રહેલી ન હતી, અને લગ્ન સંબંધી રચનામાં છોકરાં છોકરીનાં માખાપ અગર ક્ષતર વડીલ કુટુંબીઓ વરત્રન્યાના પક્ષેની સંધનના કે

નિર્ધનતાને લક્ષ્યમાં ન લેતાં સંબંધ કરવાનાં હોકચહોકરીનાં પોસાળમેસાળતા
 કુટુંબસ્કારો તથા તેવાં હોકચહોકરીની ચારીરિક ખોડખાંપણો વગેરે લાક્ષણિક
 બાબતોને મુખ્યતઃ પ્રધાન્ય આપી તે દષ્ટિથી પોતાની કન્યાવ્યક્તવ્યતા પરત્વે
 ઝીણવટથી તથા અત્વરિત ગતિપૂર્વક નિર્ણય કરતાં હતાં. અર્થાત્ પદ્મ
 સુદિવાળાં તથા જગાબદરી સમજનાર વયોષ્ટક તથા અનુભવી વડીલ જનોથી
 કરાતી વરકન્યાની વરણી પછી થતા વાગ્દાનથી માંડીને છેક ધાર્મિક લક્ષ્યા
 થાય ત્યાંસુધીના મમયતો ગાળો ઉભય પક્ષોને એકબીજાના વાગ્દત બાળકની
 પરિક્ષા કરવાના કામમાં ઉપકારક થઈ પડતો હતો; એટલું જ નહિ, પરંતુ જે
 એક મનોધર્મચિંતક મહેરો લાભ તે પદ્ધતિને પરિણામે મળી આવતો હતો
 તે એ કે, વાગ્દત વરકન્યાનાં મોહાંધ ન બનેલાં ચિત્તો ધીમેધીમે પરસ્પરનુરાગી
 બનનાં જાહેને એ તે એકબીજામાં સમાઈન થઈ જતાં પણ હતાં. આ પ્રમાણે
 સમાયુક્ત થતાં વરકન્યાનાં ચિત્તોમાં સ્વકીયતા-માનપણા-નો ભાવ બંધાઈ
 જતો એટલે તેમને ભવિષ્યમાં આરંભાતા ગૃહસ્થાશ્રમશ્રવણમાં તેમના વચ્ચે
 ભાગ્યે જ અમર્ય વિક્ષેપ ઉપસ્થિત થઈ આવતો હતો. કદાપિ કોઈ વિશિષ્ટ
 કારણે પતિપત્ની વચ્ચે રીસામણું થવાનો પ્રમંભ જ્યો થતો હશે તો પુનઃ
 તેમની વચ્ચે મનાવણું થઈ જતાં બહુ વાર લાગતી પણ ન હતી. આમ આ
 વિષય પરત્વે ધણધણું કહી શકાય; પરંતુ આવી વ્યવહાર પ્રણાલિની
 મારાસારતા પરત્વે અવસ્તર ચર્ચા કરવાનું અત્ર અસ્થાને મણાય તેમ હોઈને
 આપણે પ્રસ્તુત વિષયને અનુવક્ષી એટલું જ કહેશું કે, પુરુષોત્તમરાયજીનાં
 માતાપિતાએ તેમને તેમની નાની વયે પરણાવી દેવાનું જ્ઞાતિ ધારેલું તેમાં
 એ માઆપ છેતગયલાં ન હતાં; એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમણે તેમને એક
 ઉત્તમ મુખદુખબાગિની નીવડે એવી કુલીન ગૃહિણી મેળવી આપેલી પણ હતી.
 અકથનીય વિચિત્રનબારથી પરિશ્રમિત રહેના રાજ્યાધિકારીને જે સ્વભાવે
 શાંત અને સૌમ્યાચારવાળી પત્ની ન મળી હોય તો તેનો રાજ્યશ્રીયુત પુરુષ
 બાલદષ્ટિએ ગમે તેટલો સુખી દેખાતો હશે તેપણ તે દેટલો દુખિત રહેતો
 હશે તે સવાલનો જવાબ તો તેવી સ્થિતિનો અનુભવ જને હોય તે જ આપી
 શકે. પુરુષોત્તમરાયજીને આ વિષયે લેશ પણ દુખિત થવું પડેલું નહિ એટલું જ
 આપણે અત્ર કહીએ તો તે જસ થઈ પડશે. અંમોં દૌલતકુંવરના પિતા
 જેમ એક શ્રામંત, કુલીન અને ધર્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થ હતા તેમ તેમનું મોમાળ
 પણ તે મમયતા કાઠિયાવાડમાં એક અગ્રમણ્ય કુલીન કુટુંબ મનાતું હતું. સૌ
 દૌલતકુંવરનાં માતૃશ્રી જામનગર, ગોંડળ આદિ રાજ્યોના વિખ્યાત દીવાન

દુર્ભણ પ્રુચની પુત્રી હોઇને 'નારદભાઈ' નામથી ગણીના થયેલ મુત્તમ્મી નાં બાળક દુર્ભણ પ્રુચની મૌ. દૌલતકુંવર બાણેજી યતાં હતાં, અને તેથી એ દૌલતકુંવરનો પાસ બહુબાગે તેમના પોતાના માતૃપ્રશ્નકે જ યતો રહેલો હતો. અં મં ૦ દૌલતકુંવરની મૌ. બાબશાહિનાનું સ્થળ કરનારી એક આખ્યાયિકા એવી પણ સંબળાતી હતી કે, તેમના પગલાં જ્યાં પડે ત્યાં બાગ્યોદય પણ પુરેપુરે પરવડે. આ આખ્યાયિકાની પ્રશ્નમાં એમ પણ બોલાયું હતું કે, સૌં દૌલતકુંવર પરણીને જ્યારથી પોતાના પતિપ્રશ્નકે જઈ વસ્યાં ત્યારથી નારદભાઈનો બાગ્યબાગ અસ્તાચળ તરફ જવા માડ્યો અને પુરુષોત્તમરાયણનો બાગ્યબાગ કિંદયાચળ ઉપર આરંભ થઈને અધિકાધિક ચડવા તથા તપવા લાગ્યો હતો. આ હકીકતને તદ્દન અસત્ય ગણી શકાય તેમ તો નથી જ તથાપિ તેને એક કાકતાલીયના રૂપે ગણી શકવી કે નહિ. એ જે તે વિચારની ઉચ્છિન્ની બાબત છે, એ છતાં એટલું તો ખરૂં છે જ કે, જે કોઈએ આ દૌલતકુંવરને એક વાર પણ જોયેલ હશે તેને પુરોક્ત આખ્યાયિકાના ગર્ભમાં રહેલ સત્યાંશનું દર્શન થઈ આવ્યા વિના રહેલું નહિ હોય. આવાં આ દૌલતકુંવર જોડે કરાચલ પુરુષોત્તમરાયણના વિવાહ પ્રમંગનો ઉત્સવ સુંદરજી ઝાલાએ મહોટા ઠાઠમાદથી અને કિન્દાદથી પરિપુર્ણ કરેલો હતો. તે સમયના નવાજ સાહેબ ખુદે એ પ્રમંગને અધિક કિન્દાચલ બનાવવા અર્થે સુંદરજી ઝાલા જેવા સ્વામિભક્ત રાજ પુરુષને ધેર પધારીને પોતાની સેવકબંધિને સાકાર કરી બનાવેલી પણ હતી. આ બધાં ચિહ્નો પુરુષોત્તમરાયણના નજીક નજીક આવના જતા બાગ્યોદય કાળનાં સુચક હતાં એમ કહીએ તો ચાલે. તથાપિ સૌં દૌલતકુંવરના ભાગ્યમાં સાસુ સસરાની સેવા ચિરકાળ પર્વત કરતા રહેવાનું કે તેમની જગજગ તથા રહીને શુદ્ધભારથી મુક્ત રહેવાનું નહિ હોય તેથી વિ. સં. ૧૯૩૧માં તો તેમના સાસુ-પુરુષોત્તમરાયણનાં માતૃ શ્રી-પરશોદવાસી બની ગયલાં અને મસર સુંદરજીએ પણ જાણે કે પોતાની સૌં પત્નીને સહકાર આપવા અનુસરીને વિ. સ. ૧૯૩૩માં દેહોત્સર્ગ કરી, કિંદયાચળ ઉપર આવી ઉભેલ પોતાના પુત્ર રૂપી બાલાંકના આરોહમાર્ગને ખુલ્લો મુકી દીધો હતો ! મનુષ્ય પસ્તંત્રતાનાં પાશમાંથી છુટીને સ્વતંત્રતા-ભોગી બને છે ત્યારે જ તેના ખરા ગુણગુણ પ્રકટ થઈ આવે છે, એ જેમ એક સત્ય છે, તેમ, સ્વાયત જીવન ગાળવાને સર્વવલ મનુષ્યનો પરાશ્રવયોગ હોય છે તો તે પણ નષ્ટ થઈ જશે છે. આમ હોઈને આપણે કહી શકીએ કે પુરુષોત્તમરાયણને તથા સૌં દૌલતકુંવરના યુગલને જે સ્વતંત્રતા અને સ્વાયત

હવેના ગાળનની તક તનના જ માન થઈ આવેલી તે તેમના માટેના મનુષ્યની નેમગિતાને લોખંડ અમલ નિહ રી બનાવના માટે જ પ્રાપ્ત થઈ આવેલી હતી દુનિયાની દુખી નજરે દખલ ગણાતા પ્રમગો, ધણીના જેમ સુખમાં પરિણમે છે તેમ પુરોત્તમ ભયની મ મા સ્વીકૃતિ હપચિય થઈ આવતા તેમનો મનુષ્યોગ ગર થઈ ગયો, તેઓ પોતાના પગે કબજા નથી ગયા અને મૌ દૌનનક વગેરે પણ ગૃહ રીતિ પદ અમલ અને અનિયમ પ્રાપ્ત થઈ આવેલ હતુ દેવગિ ન્યારી છે પતિપત્ની સબધ પણ માઇ અક પય કા જોનુ માર્ય છે એમ કોણ ન કહે ?

આમ પુરોત્તમના પદનુ ગૃહસ્થાશ્રમી હવેના આનંદાયતુ તો ખરે પરતુ એ પ્રમાણુ એમનુ હવેના કેવળગત ન કોગિત ન હતુ પિતામહી ભાનુ કવર હયાત અને ભેળી હતા, તેમ વગી પુરોત્તમરાયના નાનાભાઈ વમિ હપ્રમાદનુ લખ ને ? નિ મં ૧૯૩૦માં થઈ ગયુ હતુ તથાપિ તેઓ હજી બાળક અને નિશાળિયા હતા, અને તેથી તેમને ભણાવના, કોણે ધાડવા વગેરે બાળતો પગલે પોતાના જે મન મો હોય તે બધા પણ તેમણે-આ મ્યાનાયક- હવે પ્રવાના હતા આની વિનિ હોઇને આપણે કહી ગઈએ કે વલ્લભજી જાવાના અભિભક્ત મુદુ મમા પુરોત્તમના જે જે પોતાના ભાગ્યોગે પ્રધાન પુરુષ થઈ ચૂકેના હતા, તો પણ તેમનો પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ તો તેમની પિતામહીથી નિર્દિષ્ટ ધોરણે ચાલતા અભિભક્ત કુટુંબનમાં અતર્ગત થઈ ખેરેના હતો આવી પરિસ્થિતિમાં કોઈ પણ અભિભક્ત કુટુંબનો મુખ્ય પુરુષ તથા તેની સ્ત્રી આત્મમયમી બનીને સ્વાર્થ ત્યાગમુદ્ધિનુ પાનન કરી રાખે નહિ, તો એના અભિભક્ત કુટુંબજીવનનો રથ મગનાથી લામો પ્રમામ મરી ન શકે એ વાત અપટલ છે પુરોત્તમરાયજી એટલા ભાગ્યશાળી હતા કે, તેમને જે આર્થશૃલિણી મળી આવેલ તેની મહ્યાગિતા તથા મહકાગિતાને લીધે તેમનુ આખુલ કુટુંબજીવન સરન અને સુખપ્રદ બની જવા પામેતુ હતુ મૌ દૌલતકુલમાં પોતાના પતિના રાજ્યાધિકાર તથા વૈભવાદિને પરિણામે સ્વાર્થ મુદ્ધિનો, મકુચિત વર્તનો અગર તો મૃટતાનો સ્વપ્ન અકુર પણ કૂવા પામ્યો હોત, તો આખુલ કુટુંબજીવન નિસ્વાદ અને કનચિત કતેરાકવાત બની જન એટલુ જ નહિ, પરતુ પુરોત્તમરાયના રાજ્યમયોત્સાહને મદ પાડી દે તેવા પ્રમાનો ચિંતાભાર તેમને ક્યારી નાખત પણ ખરો પરતુ આ ગૃહસ્થાશ્રમી જેના સૌ દૌલતકુલ સ્વભાને મૌમ્ય સરન, અભોન, સહિષ્ણુ, અનાસક્ત, આત્મમયજી, ચિનમુદ્ધિની ગને કામદા એના હતા કે, એ ગુણમાનને

લીવે એ જાનાદુ આ તાલપદ્ધતિનો નિર્ણય થઈ રહેલો હતો પાસકાને પોતાના ગણીને ચાલુ એ એક, મનુષ્યની ઓળખ મનનાગી બાપન છે એ દૌલતકુવરની કા ચિત્તના એટલી અને એની કુળનીની હતી કે, તેવા પ્રમરની ઉદગચિત્તના, આકે ધમાઉ તથા રીપ્રીક પ્રમાણમા રાજ્યાધિપર બોગના પતિની પત્ની અગર તે પોતાના માળકેને જ વધારે પ્રિય ગણી રહેનારી માતા બાગે જ બનાવી ગઈ પોતાના દાદી માસુની મ છ ઉપવની પોતાના દીપ નિરાણીને તેજ પશુ ઓધુ ગાનવા ન રેતુ, પોતાના પરાકુટુબના અન્ય બાળકેને મમાન મમતાથી જોતા માનજના અને મબાળના રાજ્યકાર્યમા નિમગ્ન થઈ રહેના પોતાના પતિને સુમાવદ્ થઈ હે તેની શુદ્ધચરિત્રા રાખની રખાવવી પોતાના પ્રિયમાને પોતાના મુખયેભાશિનો ઉપભોગ અધિક પ્રમાણ મા લેનાવવાની ઈર્ષિને અનરુદ્ધ રાહી તેમ જ ધરના બૃતવગને મતુષ્ઠ રાખવો આ બધા ક્રમે એના પ્રકારના છે કે પૌવનના ચનધનાટ વાળી અગર તે ગાજ્યશ્રીયુત પતિદ્વારા પ્રાપ્ત થઈ રહેના વધરમુખનો અને તેનો અધિક ઉપયોગ તેનાની લાનમા ધગનનારી અગર તે પોતાની શ્રીમતાના છાકમા જઈ પડેની શુદ્ધિણીનેથી તેમની આગા બાગે જ રાખી શકાય સૌં દૌનતકુવર જેવી જુદીધિક્ષથી પુરોહિતમંત્રણકુટુબ ઇનન જેમ ઉજ્જવનબનેતુ તત્તુ તેમબીજીત રાજ્યશ્રીનીમપુર્ણકૃપાથી બીજામ પન પતિની આ સુવિનીત મૌભાગ્યેવીની અનાડવરી ઇવનચર્યાથી એક રીતે કહીએ તો, અખિલ નારીજાતિ પાશુ ઉજ્જવલ બનેલી છે સાચા મયમથી બોગનાચન સપત્તિકાળથી ધકાયલ માનમ વિપત્તિકાળમા ટેટુ ઉપાકારક થઈ પડે છે તે જો જાણુ હોય તો આ સૌં દૌનતકુવરની તેમના દેહાત પર્યંતની ઇવનચર્યાનો ખ્યાન આપણે તવો પડશે જ આરા આ સૌં દૌલતકુવરનું અવસાન ઈમ ૧૧૧૭મા નજમેટ વિરે થયતુ છે

આવા આ દૌનતકુવરથી પુરોહિતમંત્રણકે આ મતાનોની પ્રાપ્તિ થયલી છે, અને તે મતાનોમા એ પુત્રી નામે સદ્ગૌરી તથા ત્રણ પુત્રો અનુક્રમે (૧) જવેગીનાલ, (૨) જયપ્રમાદ, અને (૩) સુનિનાન નામે છે આ પુત્રો સદ્ગૌરીનું લગ્ન જૂનાગઢમા, દીવાન અમરુના એક વશજ મુન્દદી દીવાન જહાભાઈ મગીનકર વેધના ૧૭૯૦ પુત્ર નામે સુર્વશક માથે કરનામા આવેન પરતુ એ સદ્ગૌરી શરીરે નિર્જળ અને સુર્ગચિગીડિત હતા એટલે દીર્ઘાયુષ્ય બોગવી રહેન નહિ, અને તેઓ પોતાની પાછળ બે પુત્રો મુખને ઈમ ૧૮૦૮મા પોતાના પતિની હયાતિમાજ મુજાઈ વિરે ગૂજરી ગયા

છે. આ. મૌ. ચંદ્રગૌરીની આવાધ. મરવના, ગદકાર્ય નિમજ્જના. નિરજિમાનતા અને માયાગુ પ્રદર્શન ખરેખર, કે પિણુ શ્રીમંત ગણના શ્રેષ્ઠ ગન્યાપિકાની તથા ગન્યબો ॥ પિતાની પુત્રીને માટે અનંબાધ્ય ગુત્રો ગણાય જ; તથાપિ આમે સ્વાનુભવથી કદી જાણીએ છીએ કે, મૌં ચંદ્રગૌરી પુરોક્ત પ્રકારે પુરોક્ત હોઈ તેમનું જીવન જાન પાડે તેવા પ્રયત્ન હતા. પુરોક્તમરણજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર જરેગીવાલ અને બીજા પુત્ર જયપ્રભાદ. આ ક્ષેત્ર લખાય છે તે નમરે લખાત છે, અને ત્રીજા પુત્ર સુનીવાલ મુજબની “અવાધાપ્રાદ બેકે” મા નામકી કરનાં પોતાની અદ્વાવન વર્ષની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૯૪૪ મા, મગજ ઉપર માંજીને થઈ આવવાના રોગે એકએક ઘેરમાં જતા પોતાની પાંડળ એક વિધવા તથા બે પુત્રો અને બે પુત્રીઓ મળી ચાર નતાનો મૂકીને આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગયલા છે.

ઉપર પ્રમાણે આપણે પુરોક્તમરણજીના ગૃહસ્થાશ્રમજીવનભાગીઓ પૈકે ચોકુધણુ જાણી તો લીધું, તથાપિ તેમનો એ ગૃહસ્થાશ્રમ વર્ષો પર્યંત એક અવિભક્ત કુટુંબ રૂપે નિર્વાહિત થઈ રહેલો હતો, એટલે એમના એ અવિભક્ત કુટુંબના બીજા એક અંગ રૂપે ગણાય તેવા પુરોક્તમરણજીના નાના ભાઈ નૃસિંહપ્રભાદ ત્રિપે પણુ આપણે અત્ર ચોકુક પણુ જાણી લેવું પડે આ નૃસિંહપ્રભાદને તેમની આઠ વર્ષની ઉંમરે જૂનાગઢના નાગર ગૃહસ્થ ગિવપ્રભાદ મંદનજી નાણાવટીની પુત્રી વેરે, તેમના માતા પિતાએ વિ. સ. ૧૯૩૦ મા પંચાલી દીવેલા હતા, એટલે જ્યારે તેમના પત્નીશ્રેષ્ઠ પ્રવિષ્ટ થયલાં ત્યારે તેમને પણ પોતાના પતિની પેઠે પોતાના નગરીયા વડીલ જનોની ઉત્તરણા-હકુમતમા રહીને પોતાની જીવનયાત્રા કરવાનું બનેલું હતું. નૃસિંહપ્રભાદ પોતે વિદ્યાર્થી જીવન અનુભવી રહ્યા હતાં, અને તેમને પોતાનાં ગૃહકાર્યો પરત્વે કશી પણ ચિંતા ભોગવવાની ન હતી. તેમાં પણ પુરોક્તમરણજી અને નૃસિંહપ્રભાદ ની પ્રકૃતિ જન્મથી તેમજ તે પછીના મયોગોને લીધે એકબીજાથી બિન્ન દોટીની હતી. પુરોક્તમરણજીથી પોતાના એક પુત્રવત ઉછેગયલા-સંભાળાયલા તેમના આ લઘુભાત્રા નૃસિંહપ્રભાદ એટલા તો સાત્ત્વિક પ્રકૃતિનાં હતા કે, તેમને પોતાના રસત્ર વ્યક્તિત્વ પરત્વે કોઈ ખ્યાલ આવેલો નહિ અને તેઓ પોતાના દેહાત પર્યંત પણ પોતાના વ્યક્તિત્વને પુરોક્તમરણજીના વ્યક્તિત્વમાં અતર્ગત કરી રહેલા પણ હતા. જળમાં જેમ સર્કસ એમણીને સમાઈ જાય છે તેમ આ નૃસિંહપ્રભાદ પોતાના અવિભક્ત અને પછીથી વિભક્ત થયેલ તથાપિ પુરોક્તમરણજીથી સર્વથા અધિષ્ઠિત કુટુંબજીવનમાં, પોતાનાં બાળકો

તથા પોતાની પત્ની રહિત એવાતો મમાડિ ગયલા કે એ ઉભય બાઈઓના
 ૬૫૧મિશ્રણ ૧૧ વટક તત્તો અને તેમણે પ્રમાણ ગોતી કાઢનાર વિશ્લેષકને
 પત્રિમ વેરો તો પડે / એક માધુ પૂરના જેવી અનાસકિત, સ્વતંત્રતા
 અને શ્રદ્ધા ધનવના નૃસિંહપ્રસાદની તથા તેમના કુટુંબજનોની સભાળ
 રાખનાર વડીન બાઈબાબી વગેરે હતા એટલે એમની પોતાના પ્રકૃતિને પ્રતિકુળ
 જેવો ગણાય તેવો મનાન્નાર તથા તે અગે થાય તે ચિતાથી તેઓશા માટે
 મુકન ન રહે / એઓ પોતે તો કેવળ એક આરાપુર્તી કુટુંબ સેનક થઈ
 નેનાનુ શાખી અનરેના એમ દેખાય છે, એ સાથે એટલું પણ ખર છે કે
 પુરોહિતમરાયજી તથા તેમના પત્નીને આ નૃસિંહપ્રસાદને તેમ જ તેમના
 કુટુંબને પોતાના જ કુટુંબ સમજી તેવામા પોતાના મનને લેશ પણ ચોરેલ
 નહિ માદાઈ મન્યાઈ નિષ્કપટતા, નિર્ભીમાનતા, ધર્મનિષ્ઠતા, સહનશીલતા
 વિનોદાત્મક વાકુપદુના, મિલનમારપણુ અને સાધુચરિત્રમા દેખાતી ત્યાગવૃત્તિ
 જનિતા નિર્ભયતા તથા સમળ વાચનતા એ બધા નૃસિંહપ્રસાદના સ્વભાવસિદ્ધ
 ગુણો હતા, પુરુષાર્થના પ્રારબ્ધમા તેમની શ્રદ્ધા વધારે હતી, એટલે આપણે જ્યારે
 પુરોહિતમરાયજીને પ્રારબ્ધ માટે પુરુષાર્થને અખાડામા ઉતારનાર રૂપે દેખીએ
 છીએ ત્યારે નૃસિંહપ્રસાદને આપણે પ્રારબ્ધકળ ભોગવી રહીને મોક્ષમાધક માર્ગે વિચર
 વાને મથી રહેલ એક હનાત્મા રૂપે નીરખી શકીએ છીએ એ જતા એટલું
 પણ ખર છે કે, તેમને પ્રમગ્વસાત પુણ્યરોપ ન થઈ આવતો એમ ન હતું,
 અને તેવો પુણ્યરોપ થઈ આવતા તેમની વાણી વેધ-અયોદ્યની જતી હતી
 અને તે કળતી થતી પણ ખરી તેમણે મસાર માડેને અગર તો તેમને
 નમાર મનાવાયતો ખરા તથાપિ તેઓ પોતાના મનથી રાત્રીને ઉચિત એવી
 અનાકિત રાખી નેના હતા પુરોહિતમરાયજી અને નૃસિંહપ્રસાદ એ ઉભય
 બાઈઓના સ્વભાવમા આપણે જેમ એક પ્રકારની અભિનિતા દેખી શકીએ
 છીએ તેમ તેમના સ્વભાવમા ફરક પણ દેખી શકીએ છીએ, પરંતુ એ ફરક
 આનુવગિક ગુણોને ઈનિ ચવાના માર્ગમા સાધક બાધક પરિસ્થિતિને પરિણામે
 જ આવેતો એમ આપણે અન્વયશાસ્ત્ર [સાયન્સ ઓફ હેરીડિટી] ને આધારે
 કહી શકીએ અર્થાત પુરોહિતમરાયજી ધર્મનિષ્ઠાવાળા ખરા, તથાપિ પ્રધાનત
 રજેમુરૂ પ્રકૃતિવાળા બનેલા, અને નૃસિંહપ્રસાદમા ધર્મનિષ્ઠા ઉપરાંત સાત્વિક
 તાત્ત્વ અવતરણુ પ્રધાનત થવા પામેતું હતું આ જમાણે થયેલ હોષને આપણે
 જો એ ઉભય બાઈઓના માનમ તથા ચરિત્રની અદ્વારો પણ સરખાવણી
 કરી લેશુ તો તે અસ્થાને ગણાશે નહિ આ ઉભય બાઈઓમા જ સત્યાપુરાણ

એકે એક નિર્ધારણ શુદ્ધ રૂપે દેખાઈ આવે છે, તથાપિ એ શુદ્ધાશયે રહેતી નહિ નિર્ભયતા એ અને વ્યક્તિઓમાં મર્યાદા એક જ કાઢીની હતી એમ કહી શકાયું નથી. રજ્જેશુદ્ધના પ્રાધાન્યવાળી પ્રકૃતિના મનુષ્યની નિર્ભયતા દેશકાળને વિચારણી-આશંકે રહેતી રહેતી-પોતાના માર્ગે વિચરતી ગમે છે, ત્યારે પ્રસાનનઃ નાસ્તિક પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યની નિર્ભયતા દેશકાલાતીત બનીને પોતાનું કર્તવ્ય ગણાય તે કરવામા આદર્ય મનાય તેટલે દુઃખજો ક્રિયાશીલ બનતાં લેગ પણ નકામ પામતી નથી. પુરુષોત્તમરાયણ તથા તેમના આ નાના ભાઈ નૃસિંહપ્રભાદેવ, જૂનાગઢના નવાબ સાહેબને નામે અગર તો અનિવાર્ય મયોગમાં નવાબ સાહેબે આપેલી સંમતિથી ડેલ્હાકે સ્વાર્થ-ધિક રાજપુરુષો વગેરેએ જે વિપત્તિ દષ્ટિ કરેલી અને જેને પશ્ચિમે એ ક્રમય ભાઈઓનો વિચ્છેદ પોતાની જન્મભૂમિથી થઈ જવા પામેલો તે વિપત્તિઓનો અત આજે તેવો પ્રમંજ ૪૦ મં ૧૯૦૬ માં મુખર્ષિ રિંગે દર્શાવેલ થઈ આવ્યા પછી આ નૃસિંહપ્રભાદે ગ્રાહાને તેમની મત્સ્યગુણ પ્રધાન પ્રકૃતિએ જે પ્રાન્તી ગેન્ધા તથા નિર્ભયતાનું બળ આપીને, નવાબ સાહેબને મળવા મારે જૂનાગઢ મોકલેલા તે હકીકત, તેઓ ત્યા પહોંચ્યા પછી નવાબ સાહેબને મળતા જે મજદોમા તેમણે વાનચીત કરેલી, અને તેને પશ્ચિમે તેમને થઈ આવેલ ન્યાયની મીઠાપ્રાપ્તિ - એ સર્વ બાબતો કે જેમનું વર્ણન આ અથમા હવે પછી કરાશે તે એ નૃસિંહપ્રભાદની પૂર્વસંચિત સત્તાશુભમંપન્નતાથી અગયાતીત બનેલ તેમની નિર્ભયતાએ મેળવેલ એક વિજ્ય રૂપ જ લેખાગે. ખુદ નવાબ સાહેબ અમુલખાનુ પુરુષોત્તમરાયણને શુદ્ધ ન્યાય આપવા તથા તેમને તેઓ ' પોતાના ' હતા તેવા ફરીથી ' પોતાના ' કરી બતાવવા માટે ઉત્સુક હતા તે છતાં નવાબ સાહેબ ખુદને હાથે તેમનો ફરીથી મંપૂર્ણ કે અગત પણ અબુમુદ્દય થવા પામ્યો નહિ અને માથેલી તક છટકી જવા પામી તેના એક મારણ તરીકે કોઈ વિવેચક દેવગણિને આગળ ધરે, તથાપિ તાત્વિક દષ્ટિએ વિચારનાં અમને તો એનું અનુમાન કરવાને મન થઈ આવે છે કે, પુરુષોત્તમરાયણની નિર્ભયતાએ તેમને, એક પાકા સુત્રદીને શોભે તેવી દક્ષતાને માવ નિવાળલિ આપી દેવાને ધક્કેલી દીધેલા નહિ, અને તેને પશ્ચિમે, જે સાબ નૃસિંહપ્રભાદે પોતાની અબદ નિર્ભયતાથી ખુદ નવાબ સાહેબને હાથે મેળવી શકેલા તે સાબ પુરુષોત્તમરાયણ ત્વરાથી મેળવી લેવા નેટલા ભાવશાળી બનેલા નહિ.

(૫) પુરુષોત્તમરાયજીનાં ચાલકોના લગ્ન પ્રસંગો.

પુરુષોત્તમરાયજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઝવેરીનાનું તથા પુત્રી ચંદ્રગામીનું લગ્ન જૂનાગઢમાં ઈ સ ૧૮૮૮ના વૈશાખમાસમાં કરવામાં આવું હતું આ મન્તે સત્તાનો ભેદે ત ન બાળ-અવસ્થામાં હતા તથાપિ પોતાના અતિ પ્રેમ પિતા મહાને મ તોડનાના દેવુથી પુરુષોત્તમરાયજીએ આ લગ્ન સમાજ ભ યોગેનો હતો આ જમાનામાં છોકરાને ઘણે ભાગે બાળી પછર વર્ના વધ સુત્રીમાં અને છોકરીને આડધી બાર વર્ષની ઉંમર સુત્રીમાં પરણાવનાનો રવાનલુ રિવાજ હતો, અને કોઈ કોઈ પ્રમગમાં તો ઘણે ભાગે અનુકુળતા બાદ એથી પણ ઓછી ઉંમરનાને પણાવી દેવામાં આવતા હતા આ દષ્ટિએ પુરુષોત્તમ ૧૫ પોતાની પુત્રીને પરણાવી દેવાની બામનમાં નમનાચાગી બનેલા હતા તથાપિ પુનર્નિનાહની બામનમાં તો તેમને કેવળ પોતાના પિતામહીને મ તોડના આપવાના ઇગદાને પ્રાધાન્ય આપતું પડેતું હતું ઝવેરીનાનું લગ્ન જૂનાગઢના એક નાગર ગૃહસ્થ નામે પ્રનાપગય રૈસાનકુ બુચની જ્યેષ્ઠ પુત્રી નીંઠ મુક્તાગૌરી જોડે મરાયન આ લગ્નોત્સવનો સમાજ ભ પુરુષોત્તમ ૧૫એ સ્વોપાર્જિત દ્રવ્યથી ગજજીણિયામાં (હાન કાળમાં હવા ન ત ક જતા માગનાથ -માર્ગ ઉપર) આવેન તથાપિ પોતાના કુટુંબના નિવાસ અર્થે ઇંમંઠ ૧૮૮૧ મા બધાવેન વિશાળ ઘરમાં રહેના ગયા પત્રી કર્યો, અને તે પ્રમગ મહત્ત્વ ચડીનસપ્રયોગાદિ મ્શીને તે નિમિત્ત સ્વચ્છાતિભે જન પણુ ચોળેતું હતું આ શુભ પ્રમગે ગિરનારના પર્વત ઉપર આવેન સુરિખ્યાત યોગી ૧૪ શિવદાસ (મેતાદાસ) ના ઉત્તરાધિકારી મહત્ત મતદામજીને પણ આ સહઅચ ચડીનની સમાપ્તી અગે ધવન પૂર્ણાદિતિવેળા હાજરી આપવા માટે પુરુષોત્તમરાયજીએ ખાસ આમંત્રેના પણ ખરા આ મહત્ત્વ ચડીન અર્થ પોતાના શુદ્ધાચારુમાં જ એક મંદોગે કુદ

પણ તેમણે કંગવેલો હતો, અને વળી તે અવમરની ધર્મક્રિયા બંને તેટલી શુદ્ધ થાય તેટલા સાર તેમણે ચંદીપાટની એક મગોધિત આવૃત્તિ છપાવી મદીને તેની અનેક નકલોની વહેંચણી બ્રાહ્મણોમાં ફેરવી પણ હતી. મંડપાનાંપણની ક્રિયા કરી તે જિવમથી ઘણા જિવગો સુધી પોતાનાં કુટુંબજનો, રનેહીમંથંધીઓ તેમજ અન્ય અનેક આમંત્રિત જનોને પોતાને ત્યાં જાતજાતનાં મિષ્ટાન્ન-ભોજન તેઓ કરાવના રહેના પણ હતા. રાજ્યમાહાત્મ્યને લીધે જ ત્રી વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારે કરાયેલી, આ લગ્નોત્સવમાં એ મમયના વઝીર બહાદુરીનભાઇ આદિ રાજ્યાધિકારીઓએ મુખ્ય ભાગ લીધેલો એટલે તેની ઉત્સવશી ગજગી હાકમાઠથી થયેલી હતી, અને તે વખતના નવાજ આલેમ બહાદુરખાનજીએ પણ પોતાના પ્રીતિભાજન પુરોષોત્તમગયને યૈર પધારીને તેમની પોતાની તેમજ “જાલાના ધર”ની પરુપર બકિન તથા જૂની પ્રતિષ્ઠામા વૃદ્ધિ કરી આપેલી પણ ખરી. આ પ્રમાણે ઝવેરીલાલ અને તેમની બહેનનાં લગ્નનર્થ મમાપ્ત થયલાં; તથાપિ પુત્રધૂ મૌં મુક્તાગૌરીને તેમનાં માળાપે શ્વગુગૃહે વળાવેલ નહિ. યોગ વર્ષો પછી તેમણે આગમન પોતાના પતિગૃહે થયું હતું; પરંતુ આવા રાજ્યપ્રમાદ ભોગવતા શ્વગુ પક્ષ તરફથી જે મુખવાત થાય તે ભોગવવાને તેઓ નિર્માયલ નહિ હોય તેથી અંત સમયમાં તેઓ કાયરોગાધિન બનીને ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં ગુજરી ગયાં, અને તેને પચિસામે ઇ. સ. ૧૮૯૮માં પુરોષોત્તમગયજીએ પોતાના આ જ્યેષ્ઠ પુત્રને જોતપુત્રના નાગર ગૃહગ્ય રેવાશંકર ઉર્ફે ભીમભાઇ વેંધની પુત્રી નામે સૌં કમલાવક્ત્રી જોડે કરીથી પરણાવેલા પણ છે પરંતુ ઝવેરીલાલને બીજી વાર પરણાવવાનો પ્રમંગ પુરોષોત્તમગયજીએ પોતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છાને અનુમરીને ઘણીજ સામઠથી ઉકેલેલો હતો. ઝવેરીલાલનાં આ દ્વિતીય પત્ની * આ લેખ લખાય છે ત્યારે હયાત છે અને તેઓ બે પુત્રો તથા બે પુત્રીઓનાં માતા પણ છે. હાલ તેઓ પતિસુખ ભોગવતાં, પોતાના પુત્રપુત્રીઓના પરિવારનો રહાવો લેતાં ચાલિયર નગરમાં પોતાની માલીકીના ઘરમાં વાસ કરી રહેલાં પણ છે. પુરોષોત્તમગયજીના બીજા પુત્ર જયપ્રસાદજી લગ્ન પ્રથમ ઇ. સ. ૧૮૯૫માં જૂનાગઢ રાજ્યના, એક કાળે કર્નલ કોટ્ટિંગ જેવા રાજદ્વારીય બ્રિટિશ અધિકારીથી “રતંભ” રૂપે વર્ણવાયેલ મહાન મુત્સદ્દી અને સુવિખ્યાત ધર્મનિષ્ઠ નાગર ગૃહગ્ય વૃમિંહપ્રસાદ બુચની દોહિત્રી સૌં દુર્ગાલક્ષ્મી જોડે થયું હતું. આ લગ્ન પ્રમંગને પોતાની

* આ લેખ છપાતી વખતે ઇ. સ. ૧૯૫૨ માં ગુજરી ગયેલ છે.

ઈચ્છા મુજબ ઉકેલવા જેટલી સ્વતંત્રતા પુરુષોત્તમરાયણને પ્રાપ્ત થયેલી, એટલે તેમણે આ માંગલિક અવસર સાદી રીતે ઉકેલેલો હતો; આ કાળમાં કરકરિયાવર તથા લગ્નાદિ માંગલિક પ્રસંગોએ નાગરી-ગ્રામનાં કુટુંબો ધન-વ્યય અધિક પ્રમાણમાં કરી એક બીજાની સ્પર્ધા કરી રહેતાં હતાં અને તેને પરિણામે સમમંદષ્ટિએ નાગરો અશ્રીમંત હતા તે છતાં શ્રીમંત ગણાઈ જવા પામીને રાજદ્વારે આંખે ચઢતા હતા તેમજ તેમને આર્થિક દુર્દશાને અધીન થવાનો વારો પણ આવતો હતો; અર્થાત્ નાગરો તણાઈ તણાઈને, આવા પ્રસંગોએ જ આડંબર કરતા હતા તેણે તેમને બીજા લોકોની ઈર્ષ્યાને પાત્ર બનાવી દીધેલા હતા, અને એ ઈર્ષ્યાને પરિણામે તેમના રાજ્યસંબંધના મૂળ ખોદી નાંખવાનું આવવાના કારણે રચાવા લાગેલા પણ હતા. પુરુષોત્તમરાયણ પોતાના રાજ્યસંબંધને લીધે આ બંધી હકીકતથી વાકેફ હતા એટલે તેમણે નાગર જીવનમાં પેઢેલ આડંબર રૂપી લક્ષરંગના જંતુને બને તેટલો નિર્બળ કે નષ્ટ કરી નાંખવાનો નિશ્ચય કરેલો, અને એ નિશ્ચયને અનુસરીને તેમણે પોતે સાદાઈનો દાખલો બેમાડવા માટે પોતાને ઘેર આવનાં શુભ પ્રસંગોને ધરૂં જ સાદાઈથી ઉકેલવાની પહેલ કરેલી હતી. અ. સૌં દુર્ગાલક્ષ્મીજી પોતાના સાસુનો સ્વર્ગવાસ થયો તે પહેલાંથી અને પછીથી પોતાની હયાની દરમ્યાન પુરુષોત્તમરાયણના મૃદહૃદયનો અમંગલક બાર ઉપાડી લઈને પોતાના આ 'મહાન' શશુરની પ્રતિષ્ઠાને અનુરૂપ ઉદ્ભવથી કુટુંબ મેવા કરવામાં પાછું વાળીને જોયણું પણ નહિ, પરંતુ 'સ્વયોગે છ. સ. ૧૯૨૦માં આ સૌં દુર્ગાલક્ષ્મીજી તેમની અપ્રજ અવસ્થામાં અવસાન થયું' જયપ્રસાદનું વય આ વખતે ૩૫-૩૬ વર્ષનું હતું અને વળી તેઓ અપ્રજ હતા, એટલે પુરુષોત્તમરાયણએ પોતાના આ વિધુર પુત્રને ફરીથી, ગોધરા પંચમહાલના કાલોલ ગામના વતનનારે દેશાઈ દિનકરસાધની બીજી પુત્રી સૌં દામિની જોડે ૬૦સ. ૧૯૨૧માં પરણાવેલા છે. જયપ્રમાદ હાલ મુંબઈમાંની "સેન્ટ્રલ બેંક"માં સારા હોદ્દા ઉપર નોકરી કરી રહેલા છે અને સૌં દામિની પોતે મમયોગિન આવશ્યક કેળવણી પામેલ હોઈ મુંબઈમાં સ્ત્રી-લિંગવર્ધક પ્રતિષ્ઠામાં ભાગ લેતાં પતિસુખ ભોગવી રહેવાં પણ છે. આ સૌં દામિનીથી જયપ્રમાદ ગાવાને ત્રણ પુત્રીઓની પ્રાપ્તિ થયેલી છે, અને તે મને પણ આધુનિક સંસ્કૃત શિક્ષણ પામી છે. પુરુષોત્તમરાયણના ત્રીજા પુત્ર અને છેલ્લા મંતાન રૂપ સુનીતાલ હતા. આ સુનીતાલની પહેલી વારની સગાઈ જૂનાગઢનાસી બક્ષી હોટાલાલ મધુરાદસની પૌત્રી જોડે થયેલી હતી. પરંતુ

આ બક્ષી છોટાલાલ અને પુરોત્તમરાયજી વચ્ચે, બાગી ગામવાલ અમિના
જેનો જૂનો રાજદારીય રૂપ હતો તે પુરોત્તમરાયજી ગાંધીમંદાપાથી મુખ્ય
થવા પરી દાવાનવ રૂપે પ્રજ્વલિત થઈ આત્મા બક્ષી છોટાલાલને એ જુની
મગાઈ તોડી નાખેથી હતી અને તેને પરિણામે પુરોત્તમરાયજીને પોતાના આ
પુત્રને અન્ય ઠેમણે પરણાવવાની ફરજ પડી ગઈ હતી પરંતુ વિદ્વા
ધરાવનાર માનસો વચ્ચે દેખાડા ખાતર ક્રાંતા કે ખાતા રહેલ મળ્યો કે ત્રિમ
જ હોય છે, અને તેથી તેમને ફાક કરતા વાર પણ નથી લાગતી તેમણ
નિસ્વાર્થ બ્રાહ્મણ બુદ્ધિથી રચાયેલ મળધ જ ટપી નકે છે આ પ્રમાણે
સગાઈ તોડી નાખવાની બાબતમાં પોતે એકલા પડી ન જતાં એવા માટે આ
બક્ષી છોટાલાલે જુનાગઢ રાજ્યના બીજા એક રાજપૂત ઉપર તેને
મરેલ પોતાની પુત્રીની મગાઈ તોડી ન ખાવરા માંડ દયાથી કરેલું હતું, પરંતુ
તે રાજપૂતે તેમની બાળમાં ન મપડના રાજ્યની નોકરીના ત્યાગ કરી
તેમને નિષ્કળ કરેલા પણ હતા પુરોત્તમરાયજીએ રાજ્ય ત્યાગ કર્યો તે પરી
આ બક્ષી છોટાલાલ તેમની નિષ્ઠ ઉઠાડી ખટપટમાં પડેલા અને પુરસ્ચિન્ન
સળધ તોડીને નવાખ સાહેબની અધિક પ્રીતિ મેળવવાની રૂપના તમને કહેલી
પણ હશે જ પરંતુ એ તેમની રૂપના બોલી હતી પાગળથી, ઘણા વર્ષો સાક્ષર
શ્રી જગનલાલ પડ્યાએ ‘શુજરાતી’ સાપ્તાહિક પત્રમાં જણાવ્યું છે કે, મ,
નવાખ સાહેબના મુખમાંથી પુરોત્તમરાયજીને માટે જે પ્રશંસાના ઉદ્ગારો
વારવાર નીમ્યા કરતા હતા તે ઉપરથી એ બક્ષીજી નવાખ સાહેબનું
પુરોત્તમરાયજી તરફનું ખરૂં માનસ સમજી ન શકે એ એક નમૂનો જેવી
બાબત છે આ પ્રમાણે પોતાની ટળાયેલી પૌત્રીનું ફરી વાગ્દાન બક્ષી છોટાલાલે
જુનાગઢના એક નાગર ગૃહસ્થ નામે મણિપ્રસાદ દુર્ગાપ્રસાદ બુચ કે જેઓ
જુનાગઢ રાજ્યમાં એક માન હોદ્દાદાર એ સમયે અનેના તેમના પુત્રને કરીને
તેને તેમણે પરણાવેલી પણ છે નાગરશાહિની દષ્ટિએ આ બક્ષી છોટાલાલનું
કૃત્ય નિંદ્ય ગણાયેલું હતું, કારણકે નાગરશાહિમાં કન્યાને ટાળવી અગર વરપક્ષ
તરફથી તેને મૂખી દેવી એ અસાધારણ મંત્રીની, શાંતિજનોની સમિતિની
અપેક્ષા રાખનારી તેમજ દડપાત્ર પણ ગણાતી આવેલી છે, અને વળી
સરકારદષ્ટિએ સર્વોચ્ચ સ્થાને હોવાનો દાવો રાખનાર શાંતિમાં શ્વેગચારને
સ્થાન ન હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે આમ હોઇને મણિપ્રસાદ બુચે “કરાવ”
નામથી ઓળખાતો બન્ને પુરોત્તમરાયજીને આપીને શાંતિનિયમનું પાલન
કરી બતાવેલું, અને તેને પરિણામે પુરોત્તમરાયજીએ મણિપ્રસાદને લખી

મોતમેન છે તે પ્રમાણે તેમની વચ્ચેના જૂનો મળધ “પૂર્વવત્” ચાતુ પછી થઈ ગયો હતો મણિપ્રયા એ બક્ષી હોગલાના કુટુંબ સાથે જે નવો મળધ બાધેતો તે મોત પ્રકારના દુઃખથી બાધેતો કે પોતાનો ગજદારીય કાર્ય માધી રાખના હોયથી બાધેતો એ વાત મળ એક મ પનાનો જ વિષય થઈ પડે તેવી છે આ ચિત્તનો લેખક પોતે જાણે છે તેમ આ મળધ રચાયો તે પરત્વે મણિપ્રયાદના રનેદીમ બધીઓએ ગરુષો દાખવેતો તો નહિ જ, અને છુ નવાન આદેમ મુનખાનજને પણ આ બક્ષીથી બરાવલ પગતુ ગમેતુ ન હતુ, અને એ વાતનુ પ્રતિપાદન નીચે આપનામા આવેન હકીકતથી થઈ શકે તેમ પણ છે

આમ સુનીનાથ ફરીથી મ્યાર્થી થયા એને પુરોત્તમરાયજીએ તેમની ફરી મગાઈ વડવાણુનાસી નાગર ગૃહસ્થ શમ્ભુનાન વૈષ્ણુની પુત્રી નામે ચ પાવત્રી બેડે કરેલી અને તેમને લગતો લગ્નોત્સવ પણ વડવાણુમાજ કરેતો હતો આ સ્થળે અમારે લખનુ જોઈએ કે પુરોત્તમરાયજીનુ યથાર્થ રાજદારીય જીવન જોકે બધ પડી ગયતુ હતુ તે છતાં તેમના “નિજલાલપ્રસિધ્ધિત” ગણ્યયોગનો તદ્દન અત આવી ગયતો ન હતો, એટલે પોતાના ખીજ પુત્રના લગ્નપ્રમગોએ તેમને જેવો ગણ્યાશ્રય મળેતો હતો તેવો જ રાજ્યાશ્રય તેમને પોતાના આ ત્રીજ પુત્રના લગ્નપ્રમગે મળ્યા વિના સી શકેતો નહિ જૂનાગઢમા પ્રાયન સુનીનાથની સગાઈ જે કાયમ સહી હોત તો જે પ્રમાત્તા રાજ્યાશ્રય તથા ઠાઠમાઈથી સુનીનાથનો લગ્નપ્રમગ વડવાણુમા જોવાયેતો છે તેમ રાજ્યાશ્રય તથા ઠાઠમાઈ સાથે તે પ્રમગ જૂનાગઢમા ઉડેલી શકાત નહિ જ આ લગ્નોત્સવપ્રમગ નિમિત્તે પુરોત્તમરાયજીએ પોતાના બણી કૃપાદષ્ટિ રાખનાર અનેક રાજમહાનગ્નઓને કુમકુમ પત્રિકાઓ, આ લેખકને હાથે જ તૈયાર મગવીને મોકલેલી ત્યારે આ ચિત્તનેખકે એક કુમકુમ પત્રિકા છુદ નવાળ સાહેમ મુનખાનજ ઉપર મોતનવા માટે નમ્ર સૂચના કરેલી અને તે સૂચનાને મન મુખરામજી જેવા પારશ્વી રાજપુરુષ તરફથી અનુમતિ મળતા આ લેખકને હસ્તે જ રચાયત્રી એક કુમકુમપત્રિકા લખાવાઈને મોકલાઈ પણ હતી પરતુ એ કુમકુમપત્રિકા નવાળ સાહેમને સીધી પહોંચે તેવા સયોગ ન હતા, એટલે એ પત્રિકા એ સમયના, રાજ્યની હજુર અદાલતના સભાસદ’ સ્વ કલ્યાણુરાય જેઠાબાઈ બક્ષી માર્કત નવાળ સાહેબના સ્થા. મહમદખાન ફરીખાનને મોકલવામા આવેલી, અને એ મહમદખાનજીએ એ પત્રિકાને નવાળ સાહેમ સમક્ષ રજુ કરી દીધેલી પણ ખરી આ પ્રયોગનુ પરિણામ

જેવું કમસામા આવ્યું હતું તેનું જ આવેલું. નવાળા માટેની નાનીમાં, બાહ્યદિગ્ધે અગ્રેય એવો જે પ્રીતિપ્રસાદ પુરોત્તમગણ્ય બાણી હતો તેની પરીક્ષા તે કુમકુમપત્રિકાથી થઈ આવી હતી. ગણ્ય સાહેબ તન્ન નવાળા માટેના ખુદ જે મદ્ભાવ ધરાવી ગેલેલા હતા તેને પ્રત્યક્ષ કરી જતાવવાની તક તેઓ જોતા કળતા હતા એટલે પૂર્વચચિત કુમકુમપત્રિકા તેઓશ્રીને મળતા તેમણે રૂપીઆ એક હજાર ચાલ્યા રૂપે ગણ્ય માટેના મોડલી આપવા માટે દક્તરી દફતર (રક્ષા દફતર)ના અધિકારી તેમ જ બક્ષી છોટાવાવના નવા વેવાઈ અને મહિપ્રમાદ પુત્રને આજ્ઞા આપી દીધી હતી, અને એ મહિપ્રમાદ પોતાના બાઈના માળા સ્પર્શ કર બહુભાઈ દીવાન કે જેઓ પુરોત્તમગણ્યના જમાઈ હોઈ પોતાના માળાના લગ્ન પ્રમગે વડવાણુ જનાર હતા તેમને તે ચાલ્યાની રકમ લઈ જવા માટે કહેવું પણ હતું પરંતુ ચાલ્યાની રકમ રાજ્ય તન્નથી કોઈ પ્રતિનિધિ રૂપે વડવાણુ લઈ જાય એ વધારે માર લેખાય એમ નમજને સૂર્યશરે નાનું રકમ પોતે લઈ જવાને મહાણી લીધી નહિ, અને એમ થયું એટલે તે રકમ પુરોત્તમગણ્યને પહોંચી મકી પણ નહિ. નવાળા માટેના સ્વપ્રખાનજીવું ખરે માનમ પુરોત્તમગણ્ય પરને કેવું હતું તે જતાવવા માટે જ અમે આ બધી વાત જરા વિચારપૂર્વક લખેલી છે. હવે આપણા મળ ગિરિ તરફ વળશું. આ લગ્નપ્રમગ વડવાણુ સહેમમાં ઉતારાયો હતો અને પુરોત્તમગણ્ય પોતે જોઈ જનમા ગયલા ન હતા તો પણ તે સમયના વડવાણુ નરેશ નામના કોકર માટેના આવસિહજીએ પુરોત્તમગણ્ય આગમન જન સાથે થાય તો તેમનો ચોમ મલકાર કરવા તથા જનને રહેવા કહવા અર્થે નાજ્યને ખર્ચે સજ્જી દંડમાહવાળી વ્યવસ્થા કરાવી દીધેલી હતી. વળી એ નામનાર સુદર મન્ય રચાવી આપીને તેમા ગાનતાન થતા રહે તેની ગોઠવણ કરી આપેલી, મહેમ્મા વરધોડે રૂપે ત્યારે તેને કોઈ પ્રકારની નડતર ન થાય તેટલા માટે આસ્થા ગ્સ્તાદુસ્તી તથા દીરાજતીની વ્યવસ્થા પણ પોતાના રાજ્યના બાધકામખાતા માન્દત કરાવેલ, અને આખીક જનને ખાનપાનાગિરી વૃષોચિત આતિથ્યસત્કાર આપીને પુરોત્તમગણ્ય જેવા એક, જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી અમાનિન દેખાડવા મત્રીશ્રીને અન્ય રાજ્યથી ગન્માનિન થતા જતાવી દેવાની કૃપા કરી તેમની પ્રતિષ્ઠાની અક્ષતાને સિદ્ધ કરી આપેલી હતી વળી સુનીવાવ વરને તથા તેમની નવપરણિત વધૂને પાંચસો રૂપીઆની કિમતના વસ્ત્રાવ કારની એટ ઉપરાંત પુરોત્તમગણ્યને પાંચસો રૂપીઆનો ચાલ્યો કરીને એ નરેશ પોતાનો સદ્ભાવ દર્શાવી આપેલો

પણ ખરે વળી ખીજ કેટલાક નરેશોએ પણ આ પ્રસંગે પુરુષોત્તમરાયણની દોષ્ય કદર કરી બતાવેલી પણ હતી. વિષદશરત પુરુષોત્તમરાયણને આ બધી હકીકત આશ્વાસક થાય તેમાં નવાઈ નહિ. આ પછી યુનીલાલે “અલાહાબાદ બેંક”માં નોકરી મેળવેલી અને પોતાનાં માતૃશ્રીના દેહાંત પછી પોતાના પિતા બેળા મુબંબમાં રહીને તેમની સેવા તેઓ કરી રહેલા હતા. પરંતુ ઇ.સ. ૧૯૨૮માં તેઓ પુનઃ ઘરભંગ થયલા અને તેમને એક પણ સંતાન ન હતું એટલે તેમના પિતાશ્રીએ તેમનું ફરી લગ્ન, જૂતાગડના નામર ગૃહસ્થ ચંદુલાલ નરમશંકર દેવની પુત્રી વ્યંકટલક્ષ્મી જોડે એ જ સાક્ષમાં કરી આપેલું હતું. આ લગ્નથી યુનીલાલને બે પુત્ર અને બે પુત્રીઓ મળી કુળ ચાર સંતાનોની પ્રાપ્તિ થયેલી છે. તથાપિ દેવબોગે, મમજ ઉપર ચઢી આવતા નવરજનિત માગ્ગની અધિત્ય બિમારીમાં સપડાઈ જતાં ઇ.સ. ૧૯૪૪માં યુનીલાલનું અવમાન થયલું, અને તેમનાં વિધવા પત્ની તથા બાલકો હાલ એક વિભક્ત કુટુંબ રૂપે જૂતાગડમાં જઈ વસેલ પણ છે.

(૬) પુરુષોત્તમરાયજીનું સ્વકીય જીવન.

પુરુષોત્તમરાયણના ગૃહસ્થાશ્રમને લગતી કેટલીક હકીકત પૂર્વભાગમાં જોડે નિર્મિત થઈ ચૂકેલી છે, તથાપિ, અર્વિતચર્ચાઓ દોષ કરીને પણ અમે એ.ન. એમણે અવિભક્ત કુટુંબાધીન રહીને નિજ કુટુંબ પાસે કેવા પ્રકારનું જીવન ગળાવેલું તેને લગતી કેટલીક કથા કરીએ છીએ. પોતાના પિતાના દેહાંત પછી પુરુષોત્તમરાયણ જોડે પોતાના અવિભક્ત સંયુક્ત કુટુંબમાં મુખ્ય પુરુષ બનેલા હતા અને રાજ્યમાં પણ તેમને જો કે ઉચ્ચ અધિકારવાળું પદ પ્રાપ્ત થઈ આવેલું હતું, તોપણ તેમણે પોતાનાં પિતામહીની અધ્યક્ષતા નીચેજ પોતાના કુટુંબજીવનને સ્થાપી રાખવામાંજ પોતાની કુલીનતા માનેલી હતી. પોતાનું પદ કે પોતાની પત્નીનું તથા સંતાનોનું પદ, પોતાની રાજ્યાધિકારવાળી સ્થિતિના કે કમાણીના કારણે પોતાના અવિભક્ત કુટુંબજીવનમાં યોડીક પણ ભાત પાડે એ વાત તમને ખીલકુલ ગમતી ન હતી, એટલે વલ્લભજી આવા

પિતામહ દયાત દેવ અને તેઓ જે ધાટીએ પોતાના પુત્રપુત્રીઓ અને તેમના પારિવારની મલાળ મળે તેમ પુરોગતમગયછએ પોતાના જીવનનું ધનર મવામાજ પોતાનો આવતો દિવસ દેખેલા હતા, પોતાના નાના ભાઈ રૂમિહ પ્રમાદ નેકે પોતાના પિતાની દયાતીમા પ-પૂરી ચૂકેલા હતા, તથાપિ પુરોગતમ-ગયછને કુટુંબમુખ્યનું પ્રદ પ્રાપ્ત થયું તે વખતે રૂનેદપ્રમાદ બાળક હતા, [ધાર્થજીવન ગાળતા હતા અને તેમના પત્ની શ્રમગૃહે આવી વસેલ પણ નહિ. આમ દેવાયી પોતાના આ નાના ભાઈને પુત્રવત્ મલાળી તેના જીવનને ધડવાનું મમ પણ પુરોગતમગયછને માથે આવી પડેલું હતું, અને એ ભાઈને લગતા વ્યવહારિક પ્રમગો પણ તેમજેજ ઉકેલા હતા પોતાના પિતૃદ્રવ્યના ભાગ પાડવામા આવ્યા ત્યાં સુધીમા અને ત્યાં પછી પણ બ્યા સુધી રૂમિહપ્રમાદ ખરેખરા એક સ્વતંત્ર ગૃહસ્થ રૂપે ધ્યાયદા ધરમા રહેલા થયલા ન હ ત્યાં સુધીના વખત દરમ્યાન પુરોગતમગયછએ પોતાની કમાણીને ધ્યાયદી ન નખતા તેને પોતાના આખાય અવિભક્ત કુટુંબના હિતાર્થ અર્થવાસુ ચાતું નખેતું હતું. નિં ૨૦ ૧૯૪૫ માં પોતાની પિતામહીની દયાતીમાં ખરી ચોખવટ થઇ બ્ય એ વચારે સાફ એમ મમજીને પિતામહીની દેખરેખ નીચે પુરોગતમગયછએ અને તેમના નાના ભાઈ રૂમિહપ્રમાદે પોતાના પિતૃ-દ્રવ્યાગિના ભાગ પાડી તે પગલે માહોમાહે મમજી કરી લીધેલી હતી, અને તેમ જતા સં ૧૯૫૨ (૪૦૨૦ ૧૯૬૬)ની માલ સુધી તો રૂમિહપ્રમાદ તથા તેમનું કુટુંબ પુરોગતમગયછ બેગુ જ રહેલું પણ ખરું, અને તે પછી ૪૦સં ૧૯૦૬માંથી પુરોગતમગયછ ખરેખરી વિપતિના બલ્ય જનતા થયા ત્યારથી પણ સુખદમા તેમજે પોતાના આ નાના ભાઈનો ભાગ પોતાને માથે ધણા પ્રમાણમા ડાપાડેલા હતા આમ એ એ ભાઈઓનાં કુટુંબોમા જે એકતા પ્રતી રહેતી તેનું માન જેટલા પ્રમાણમા પુરોગતમગયને ભાગે આવે તેના કરતા અધિક પ્રમાણમા તેમના સૌં પત્ની દૌલતકુવરને મગે તેમ છે, કારણ કે સામાન્ય દષ્ટિએ પોતાના પતિના દ્રવ્યનો ઉપભોગ પોતાના કુટુંબને જેટલા પ્રમાણમા મગે તેટલા જ પ્રમાણમા પોતાના પતિના ભાડરૂઓ તથા તેમનાં મતાનોને મગે, એ હકીકત એવી છે કે, સામાન્ય સ્ત્રી-સ્વભાવચો મદન થઇ શકતી નથી, અને મ્દાપિ કોઇ કારણથી તેનાથી તે સહન કર્યા જેનું દેખાડાતુ હશે તો પણ તેના ચિત્તાગાગમા જ્વલત તો રહેતી હશે જ પરંતુ મૌં દૌલતકુવર કુટુંબવત્તમ તથા અનાસપ્ત સજારી હતા, તેમને દ્રવ્યનો મોદ તથા મદ ખીલકુલ ન હતો, અને તેમનું મન એટલું તો ભરેલું હતું કે, તેમના મનમા

કદિ પણ જૂદાઈનો અકુર ફૂટેલો નહિ. પરંતુ આ વાતને તો આપણે કાનિયત તેમની મર્યાદિત કુટુંબનત્મનનાના ચિદ્ન એ ગની ગણીએ, તો પડી ખરી વાત એ છે કે, તેમની વત્પત્તતા લગભગ નિગ્વધિ હતી એમ અને કહી શકીએ છીએ અને આ બાબતનું એક જ અમારથી અનુભૂત ઉદાહરણ અત્ર આપણે અને પોતે એક વાગ મુખ્યમા પુરુષોત્તમગયના બેળા પ્રમગવશાત ગ્રેતા હતા એક દિવસ બપોરે ખાઈપાને અને એક મહત્વના કામે ધર હોડેનું હતું, નાજ પડી ગઈ પણ અને ઘેર પાછા આવેલા નહિ. ગતિ પડી ગઈ, વાગુનો મમય વાંતી ગયો અને રાત્રિદેવી પોતાની અમલ જમાવતી આવી હતી ગિયાળો હોઈ ટાઢ પણ ધણી વધી પડેલી અને પુરુષોત્તમગયના ખુદ કનકતા બણી ગયેના હતા ધરમા સ્ત્રીવર્ગ ઉપરાત બીજા મહેત્રી ઉમ્મરના પુત્રકુટુંબીઓ પણ આ વખતે હતા. નિદ્રાદેવી જેમ જેમ એ મરવને ઘેરતી ગયી તેમ તેમ તેઓ બધા એક પડી એક શય્યાધીન થવાને મહેત્રા પરંતુ મૌં દૌનતકુ વગેને કોઈ પ્રકારે નિદ્રા આની શકેલી નહિ. અને જૂખ્યા હતા, કડકડતી ટાઢમા કોણ જાગે ક્યાં મુખધ જેવા શહેરમા બરાઈ પડેલા હતાઃ આવા આવા અનેક નિયારોની માળા સૌં દૌનતકુ વરને જાગ્યા રાખી નેહી હતી અ તે રાત્રી ગળવા માડી મળરકુ થવા આવ્યું, અને અને ત્યા સુધી ઘેર પાછા ફરેલા નહિ ૧ મૌં દૌનતકુ વરની ચિંતા વધી પડી, નિદ્રાધિન થયેલા પુરુષવર્ગ ઉપર તેમને કાંધ થઈ આવ્યો, અને તેમણે પોતાનો ઝોરડો છોડી સુતેલા પુરુષવર્ગ પાસે જઈને તકુફી કરેનું - " દુર્ગાપ્રમાદ ! તમને કોઈને ખાત છે કે જપમુખગય કયા છે, કેમ આવેલ નથી ? પારકો છોકરો આપણા કાને દુએ મગે અને તમે બધા સુઈ રહો છો એ શુ શરમાવા જેવું નથી ? હમણાને હમણા ગાડી જોડાવીને જાઓ અને તેને ગોતીને લઈ આવો. દુર્ગાપ્રમાદજીએ આ આજ્ઞાનુમાર અમારી ગોત શર કરી અને અને અ તે તેમની માથે ધમ્બેળા પણ થયલા. પરંતુ અને વેર આવ્યા તે ટાણે અને જે દમ્ય જોયેનું તે એવું તો વાતસલ્ય-દર્શક હતું કે, અને અત્યાર લગી તેને અમારી આખ આગળથી દૂર કરી મહેત્રા નથી. કડકડતી ટાટથી અને હરી ગયા હશું એની કત્પનાથી સૌં દૌનતકુ વરે ધખધખતી બે સગડીઓ અમાગ તાપરા માટે તંત્યાર રાખેલી, દાતણપાણી કરવા સાર આનસ્યક ગોત્રવણ કરેલી અને તે પછી આ મંદી ઉઠા ઉઠા પીવાય તેટલા માત્ર તંત્યાર રાખેલા તે તેમણે પોતે અમને પામે નીને પાયેલા પણ હતા. ખરેખર આની પ્રેમાર્તતાનો અનુભવ અને પૂર્વે ક પછીથી કરેલો નથી જ, પારકા છોકરાને પોતાનાં ગણનાર આવી સ્ત્રીઓ કેટલી

હમે ? મૌન દોષનકુંવરના આવા ઉદાત્ત ચરિત્રના બીજા કષ્ટાત રૂપે આપને વળી કહી જતાવી શકીએ કે, તેમને પોતાને બાધ ન હતો એટલે તેમના પોતાના પિતાની મિત્રતાની બેચેણી કરી લેવાનો પ્રયત્ન ઉપરિચિત્ત થઈ આવેલ ત્યારે તેમણે પોતાની બીજા બે બહેનો પંકજી જે એક મર્મથી નાની હતી તેને પૂર્વોક્ત મિત્રતામાંથી વધારે હિંમત આપીને પોતાની બેચેણીના ગૌરવ બતાવી દીધેલું હતું. રાજદ્વારીય જીવન દમગા અનિત્ય જ ગણાય છે, એટલે પુરોગતમસાયજીએ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરીને પોતાના કુટુંબજીવનન એક મધ્યમ સ્થિતિના નાગર ગૃહસ્થને શોભે તેવું આડઅર નહિત રાખેલું રખાવેલું હતું, એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજ્યમંજીને કારણે જે પ્રકારની યોદ્ધાધણી પણ મહોદાધની ભાવના, જાણના અજ્ઞાનતાં પણ લગભગ પ્રત્યેક ગજપુર-રાજ્યાધિકારી-નાં ગૃહજનોમા ઉદિત થઈ આવે છે તે પ્રકારની મહોદાધનો અંકુર પણ પોતાના આખાવશ્વ ગૃહજનોમા ફૂટવા પામે નહિ તેની પાકી તકેદારી રાખીને તેમણે તેનો ઠેક સુધી નિર્વાહ પણ કરી રાખેલો હતો. આ પ્રમાણે તેમણે કરેલ વ્યવસ્થાને ધણિયામે, ગજ્યાધિકાર અને તેના ફળ રૂપે સુવબ્ધ થઈ પડતા વેબવને લીધે આપિર્ભાવ પામતા અભિમાનસૂચક ચિહ્નો તથા એજાઓનો અભાવ તેમના કુટુંબજનોમા રહેવા પામ્યો હતો. માનવ પ્રકૃતિમા એક તત્વ એનું પણ રહેતું તેમના આગે છે કે, કુટુંબની કોઈ એક વ્યક્તિને જે અઠ અગર અઠ જેવો રાજ્યાધિકાર અને સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ આવે છે, તો તમે રાજ્યાધિકાર કે તેવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ કદાપિ છલકાય નહિ તોપણ તેવી વ્યક્તિના અન્ય કુટુંબજનો મામાન્યત છલકી ઉઠવા પિના રહેતા નથી. આમ હોખને અમે આ સ્થળે મુખતકઠે સ્વાતુભવથી કહી શકીએ છીએ કે, રાજ્ય આજુ પુરોગતમસાયજીને આંગણે હજુ થઈ ગયલું હતું ત્યારે પણ તેમના પના બૈનાહોકરાઓમાં જે પ્રકારની નરી સાદાઈ તથા ગૃહસ્થાઈ જોતામા આવતા હતી તે પ્રકારની સાદાઈ તથા ગૃહસ્થાઈનો શુદ્ધ નિર્વાહ મન, વાણી અને કર્મથી તેમના સમકાલિન કે ઉત્તરકાલિન ગજ્યાધિકારીઓના બૈરાહોકરા કે તેમના રહેઠીસજીઓમા થઈ રહેલો હોય એવું અમે જોઈ શકેલા નથી. રાજ્યાધિકાર અને તેને લીધે મળતાં વેલસુખાકિનો સતત ઉપભોગ મળતો રહે એવી છાની પણ કાના રાખનાર કાર્યભારી પોતાથી સંતિ નાન્યની રાજ્યનીનિના ગૌલિક નિદાનતોને ચીવટથી વળ રહી શકતો નથી, અને તેની કાર્યપદ્ધત પણ શિથિલ બની રહે છે. પરંતુ જે કાર્યભારી-સંભારી-પોતાના રાજદ્વારીય મિદાનતોને ચીવટથી વળગી

રહેનારો હોય છે તે પોતાની કાર્યપદ્ધતિમાં શિથિલતાને પ્રવિંટ થયા દેતો નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ તેણે પુરુષ શ્રેષ્ઠ ગણ્યાધિકારને વૈભવસુખાદિને ગમે તે ક્ષણે છોડવાં પડે તો છોડી દેવાને તૈયાર પણ હોય છે, અને તેથી આવી કાંટીના સજ્જુરે પોતાના ભાવિ શ્રવણને મધ્યમ કાંટીના અહશ્રવણ જેવું ધડવાની અવસ્થા પ્રથમથીજ સંખવી પડે છે. પુરોહિતમંત્રણ પોતાની સંસ્કૃતિના મૌલિક મિદ્ધાન્તોને દ્વંદ્વથી વળગી રહેનારા હતા, અને તેથી તેમણે સંસ્કૃતિના પ્રયોજનોને પોતાના દૃષ્ટિપથમાંથી દૂર રાખી તેમની જ્ઞાનમાં પોતાના પિડને તેમજ પોતાના ધર્મનાં ફસાવા દીધેન નહિ, અને તે એટલે સુધી કે, તેમના પત્ની કે બાળને અને બહુ ભાગે તેઓ પોતે પણ જૂનાગઢમાંના એક મહોદ્ધ ગામ જેવડા નાગરવાસમાં પોતાનીજ માલીકીના અગર તો સંસ્કૃતિમાં ગમે તે પ્રજ્ઞાનથી મેળવી શકતા હતા તેવા વાહનોમાં બેસીને કોઈ શુભાશુભ પ્રમગે કે કાઈ અન્ય નિમિત્તે કોઈને ઘેર ગયા હોય કે ફરવા નીસર્પાં હોય એવું અમારા જોવાજનજીવના આગેનું નથી, બહુમુખ તથા લોભદૃષ્ટિએ આડે એવા અને એની ઢાંચે વસ્ત્રાભૂષણો ધાણુ ઠરીને એમના ધર્મનાં બેરા કે એકરા પોતાની ધર્મીકતાનું કે વસ્તુન અપાસુથી અને પગલ લખી ગણાય તેવી મહત્તાનું પ્રદર્શન કરવાને કદિ પણ પ્રેરાયવા નહિ પુરોહિતમંત્રણનું પોતાનું તેમ જ તેમના ધર્મના માણ્યોનું જીવન આ દૃષ્ટિએ ધારણ હોઈને અનુસંસ્કૃતિ હવું એમ કહેતામાં અમે અનિશ્ચયોક્તિ કરતા નથી, અને તે તેવું હતું તેને લીધે તેમના મમયનું લોહશ્રવણ 'કન્ધીસા'ના એટલે કે દેખાદેખીથી કમતી અર્ધા તથા આડબન્ના પાગમાં મપડનું અટકેનું પણ ખરું. આ એક વાત થઈ હવે આપણે બીજી એક વાતને તેમની અવસાનિ મખધક શ્રવણચર્યાની દૃષ્ટિએ તપાસી લેવું આજીવન સમૃદ્ધિને ગમે તેટલી નિહવામાં આવે, તોપણ એટલું તો નક્કી છે જ કે તેણે લોહશ્રવણને એવો તો પાકો રંગ ચક્રાવેયો છે કે, અનેક પ્રવચના પરિવર્તનના પાણીથી તેને ધોવા તાના અનેક પ્રસંગો આવેલા છે છતાં અધાપિ પર્યન્ત તે માવ હાડી જવા પામેલા નથી જ. અર્થાત્, એ મંદરૂનિએ જે એક અનન્ય અને અજ્ઞાત કાંટીની ગણાય તેવી સમાજચર્યાને જન્મ આપેલો છે તેવું વાસ્તવિક રહ્યું એવું છે કે, એ સમાજચર્યાને આધારે સમાજનું અગ્રેય કોઈ પણ અનિવૃત્તિ માર્ગ વિચર્યા વિના તેમ જ ખામ અડચણ ભોગવ્યા વિના પોતાના શ્રવણનો નિરાકર કરી શકે તેમ છે. હિંદુ સમાજચર્યામાં જ્ઞાનિસંચાનું અસ્તિત્વ જોવામાં આવે છે, અને તે તેવું અસ્તિત્વ કાળજીનું છે એમ દનિદાન પણ મહે છે.

અર્વાચીન સામ્યરિક તેમજ રાજદારીય દ્રષ્ટિએ આ મર્યાદા ઉપર ગમે તેટલા પ્રહારો કરવામાં આવે, તોપણ તે મર્યાદા એક આક્રમિક પદના છે અને તેને માનવ વિકાસને આપીને માનવ મંડળને મર્્યાગસુન્દર બનાવવામાં તથા મનુષ્યને કેવળ અર્થવાદીપણાના પાંકમાં નિમગ્ન થઈ જોડના અટકાવવાના કામમાં મહોટો ફાળો આપેલો તો છે જ; અને વળી મજદૂરીય દ્રષ્ટિએ વિચારવું તો મર્યાદા મન્યના માથા ઉપરના ભારને ઓછો કરનારી એક વ્યવસ્થા હોઈ લોકમાનવના જૂઠાજૂઠા યશને સ્વચ્છાનિત કરનારી એક યોગ્યતા છે એમ પણ આપણને જણાઈ આવશે. એક મનુષ્ય અગર તો મનુષ્યોનો એક ગણ બીજા મનુષ્યનો કે બીજા કોઈ મનુષ્યગણનો અધિગત થઈ જોડવાને મન્યોનો નથી, અને માનવ મંડળિતુ ક્યેય એ પ્રશ્ન હોઈ શકે પણ નહિ. આ દ્રષ્ટિએ આપણે ન્યારે વિચારીએ છીએ ત્યારે આપણને નમજતબ છે કે, સમાન ગુણો તથા સમાન મર્યાદાને ધો-ખે કમલ માનવ સંસ્કૃતિની વિભાગનપનામાં જાનિસંસ્થાતુ મૂળ મૂલ્ય છે, અને વળી જો કેવળ અર્થશાસ્ત્ર (ઇકોનોમી) ને પ્રાધાન્ય આપીને આપણે આ મર્યાદાની ઉપક્રમકતા પણ નહિ, તો તેની આર્થિક ઉપક્રમકતા પણ આપણને જણાઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. અધનિકથી માંડીને છેક ધનિક સુધીના લોકોના ધણાપ ઇવન પ્રા-ગો-વ્યવહાર કાર્યો-ને એક જ ધો-ખે, અલ્પતમ ધનવ્યયથી અમર તો બીજકુલ ધનવ્યય થવા ન દેતાં ઉકેલાવનારી જે કોઈ મર્યાદા હોય તો તે જાતિ છે, અને તે તેવી છે એટલે તેને આપણે આપણી અર્વાચીન મમાનતાવાદની દ્રષ્ટિએ એક અનુચ્છેદનીય યોગ્યતા કપે ગણી શકી પણ પડશે, અર્થાત્ કોઈ પણ મર્યાદા કે કોઈ પણ વસ્તુ સ્વતઃ અને મર્યાદા માધક કે બાધક હોવાનો ગુણ ધનવતી હોતી નથી; પરંતુ જે દ્રષ્ટિથી જે મર્યાદાની કે જે વસ્તુની નિરીક્ષા તથા પરીક્ષા કરવામાં આવે છે તે દ્રષ્ટિથી જે મર્યાદાની કે જે વસ્તુની નાધકના કે બાધકતાનો નિર્દેશ તેટલા પુરતો જ કરી શકાય છે. પ્રકૃતિલીલા, એકમાથી બીજા એમ અનુક્રમે ઉદભવતી વિવૃત્તિ કે વિવૃત્તિની પરપગ છે, અને એ વિવૃત્તિ-વિવૃદ્ધિ-ની પરંપરાને આપણે એક પ્રમાણના અબેન્માથી ઉત્પન્ન થતા બેદોની સંકળના રૂપે ગણી શકીએ. આમ હોઈને જાતિમર્યાદાને પ્રકૃતિમાં સ્થાન છે એમ કહી શકાય છે, અને તેથી તેને જો તેના ઉપગમક મર્યાદાનેથી બ્રહ્મ કમી નાખવામાં ન આવે તો તે માનવ મમાનને એકદરે જાતિમુખતી દાત્રી તથા ધાત્રીને પદે વિરાજિત પણ રહી શકે. વળી આપણે આ જાતિમર્યાદાને અર્વાચીન સામ્યવાદી ઇવન પ્રણાલીના એક સુંદર પ્રતીક રૂપ ગણી

શક્રીએ. એ સંસ્થાના અસ્તિત્વથી સ્વછંદ્રચારમાં પરિણમતો વ્યકિતસ્વાતંત્ર્યવાદ નિરંકુશ થનો અટકે છે, અને માનવ મહામંડળમાંના ઉપમંડળોને પોતપોતાની રહેણીકરણીની મર્યાદામાં સખીને તે દરેકને ઉચ્ચતર રહેણી કરણીવાળું થવાને જે આદર્શો જોઈએ તે પુરો પહોં પાડે છે. નૈતિક તેમજ વૈધકીય દષ્ટિએ ભારતીય પ્રમુખશ્રવન પુરુષાણમાં ધ્રુવ પ્રમુખોના કરતાં ઉચ્ચતર કોટીનું હતું તેનું કારણ જ્ઞાતિસંસ્થા હતી એમ અમારું નમ્ર માનવું પહોં છે. આવી કોઈ વિચારસરણીને લીધે, જૂના જમાનાના ગણાય તેવા પુરુષોત્તમરાયજી સ્વજાતિ શ્રવનના મૂળ ધટ્ટકોને પોથી રાખવાને હુકુત રહેતા હતા, અને તેથી એક સાધારણ જ્ઞાતિજન તરીકે વર્તી રહેવામાં જ તેમણે પોતાના કુટુંબનું સુખ માનેલું હતું સ્વજાતિમાં હલ્લવતા શુભાશુભ પ્રસંગોમાં જનતાં સુધી તેઓ પોતે હાજરી આપતા હતા, અને કદાપિ કોઈ કારણવશાત્ પોતે હાજરી આપી શકતા નહિ. તો પછી તેમના તરફથી તેમના બાઈને અગર ધ્રુવ કોઈ ગૃહજનોને તેઓ મોકલી આપતા હતા. સ્વજાતિજનોથી ઉજવાતા જનોઈ, લગ્નાદિ પ્રસંગોએ તેમના તરફથી ઘેરઘેર 'લાકુભિક્ષા અને વધાયાં' પહોં અપાતાં હતાં. તેઓ પોતે શ્રીમંત ન હતા, તથાપિ સામાન્યતઃ તેમના ઉપર લક્ષ્મીદેવીની કૃપા હીક પ્રમાણમાં હતી, છતાં તેમના ધનનું. સ્ત્રીમંડળપ્રત્યેક પ્રકારનું ગૃહકાર્ય કરવામાં જ પોતાની ઉપયોગિતા સમજાતું હતું હાલ જેમ આપણી, સાધારણ કમાણીવાળા અગર તો ખાસ ધનાઢ્યના વર્ગમાં સમાવિષ્ટ થઈ ન શકે તેવા પતિઓની પત્નીઓને પોતાના જ ઘરમાં કરવા પડતાં રસોઈ વગેરે બાબતોને લગતાં કામ, કોઈ પણ અલ્પામુશી અનુકુળ સંયોગ મળી આવ્યા ને મિત્રે મૂકી દેવાનું મન થઈ આવે છે, અગર તો જેમ કેટલીક પોતાને સૂધરેલ સ્ત્રીઓની પંકિતમાં ગણાવવાને મથતી સ્ત્રીઓને રસોઈ વગેરે કામ કરવાં પડે તો રસોયણ કે મજૂરણ બની ગયાનો ખ્યાલ આવી જાય છે તે પ્રમાણે પુરુષોત્તમ-રાયજીના ગૃહસ્ત્રીમંડળમાં થવા પાગેલું નહિ. તેમણે જોકે પોતાના ઉન્નતિકાળના છેલ્લા ભાગમાં પોતાના ઘરમાં રસોઈઆને સ્થાન આપેલું હતું, તથાપિ તેમના સૌં પત્ની સંધણિયાનો કાર્યભાર પોતાને ખંભેથી સાવ જારી ન નાંખતાં રસોઈયાની મદદમાં રહી રસોઈ વગેરે કામ કરવાનું ચાલુ રાખેલું હતું. આ પ્રકારનો અભ્યાસ એ ઘરના સ્ત્રીમંડળને રહેણે તેને પરિણામે પુરુષોત્તમરાયજીને ન્યારે પોતાના પ્રતિદૂળ સંયોગમાં એટલે કે આર્થિક સંક્રોચને કારણે રસોયા વગેરે વધારાના ગણાય તેવા નોકરચાકરોને કમી કરી નાંખવાનો વારો આવેલ, ત્યારે તેમના સૌં પત્ની તેમજ ઘરમાંના સ્ત્રીવર્ગને પોતાનાં ધનનું કામ

હાથોહાથ કરી લેવામાં કરી મુઠ્ઠેલી નહેલી નહિ, શરમ લાગેલી નહિ, તેમ એ પ્રમાણે કર્યાં પડ્યાં કામોને લીધે તેમની પ્રમત્તા ઓછી થયલી પણ નહિ. આ લેખક સ્વાભાવથી સાદી રૂપે કંદી પણ ગરે છે કે, આ પુરોહિતમગ્ધનાં ધર્મપત્ની તથા તેમના પુત્રધૂઓ પત્નીગપત્નીગ જ્ઞનારાઓ માટે પ્રમત્ત વદને ઓછા, પાણિપાટયો તેવાર કરવામાં અને તે સર્વને પીરસવા આદિ કામ કરવામાં પોતાના શુદ્ધધર્મની ઈનિ પણ ત્યાં મમજનારાં હતાં. પુરોહિતમગ્ધ જ્યાં સુધી ઇચ્છા ત્યાં સુધી, વળી, તેમને ત્યાં મુશ્કામતે આવનારાઓની મંખ્યા પણ દરેકજ નાનીસૂની ન હતી તેમ એ પ્રમાણે આવનારાઓના દરજ્જા પણ વિવિધ કોટીના હતા. એટલે એ મર્વનો ઘટતો મત્કાર ખાનપાનથી કરવાનું કામખાનું પણ ધરમાં આવતું હતું અને તે કાણે તેમના ઝીવર્ગને પગ વાળીને બેમવાનો અવકાશ બહુ થોડો મળતો હતો. જો આ સ્ત્રી વર્ગના શરીરો તથા મન પુરોહિતમગ્ધની જાહોજહાલીના કાળમાં અકર્મગાત્ર જતી ગયલા હોત, તો તેને પરિણામે તેમનું તેમ જ પુરોહિતમગ્ધનું ઉત્તરકાલીન અર્થ-સંક્રમ વાળું ઇવન તેમને કેટલું કષ્ટકારક અને ક્ષેષપ્રદ જતી રહેત તેની કલ્પના અમાગ આ લેખનો પાઠક પોતેજ કરી લેશે; પરંતુ એ પ્રમાણે પુરોહિતમગ્ધનું ઉત્તરશુદ્ધિવન એમને કાંઈને અસહ્ય થઈ પડેલું નહિ એ હકીકત જ એવી છે કે, તેથી તેમના શુદ્ધજનોના વિનમનું તેમ જ તેમની ખરી મહોટાઈનું માપ આપણે કાઢી શકીએ છીએ, પુર્વકાળમાં નાગર મહાજનો હંમેશાં પોતાના કુળગુરુને પોતાને ત્યાં ભોજન કરાવતા હતા તે પ્રમાણે પુરોહિતમગ્ધએ પણ વર્તવાનું આવું રાખેલ. આ ઉપરાંત, એમના જૂનાગઢમાંના નિવાસકાળમાં એમનું ઘર એક આશ્રમસ્થાન કે આશ્રમસ્થાન જેવું પણ હતું પોતાનાં પરદેશીય મગાંઓના બાળકો તેમ જ પોતાના પરદેશીય તથાપિ પરણાતિના રનેલીઓના પુત્રોને તથા કેવળ નિગધાર જેવા સ્થાનિક સ્વચાનિજનોને પોતાના કુટુંબમાં આપી તેમને પોષવાપાળવા તથા શક્ય પ્રમાણમાં તેમનું હિન દરવાને માટે પણ તેઓ દ્રિષ્ટકત રહેતા હતા. તેમનાપૂર્વજીવનમાં તેમના ઘરમાં હંમેશાં કુટુંબની સ્ત્રીઓ તથા તેમનાં સંતાનોનો એક મહોટો મેળો ભરાતો હતો અને તેમના પુત્રોના અનેક મિત્રો પણ બણવા રમવા માટે ત્યાં ભેળા થતા હતા; એટલે એ તમામ મંડળને પણ આ નારનો વગેરે ઉપાહાર મોકળા મને અને બીનચૂક અપાય તે બાબતની તકેદારી તેમના ઘરના સ્ત્રીવર્ગને રાખવી પડતી હતી. બજારમાંથી મેળવાતા આદર્ય પદાર્થોને ઉપાહાર તરીકે યથાર્થ નાગરજીવનવાળા ઘરેમાં સ્થાન મળતું નહિ જ, એટલે ઉપાહાર તરીકે

પત્ની વાનીઓ પણ ઘરમાં જ રહીને તેમને કાળી પડતી હતી, અને એ કાળ એમના ધર્મમાં એક નિત્યકર્મ જેવું થઈ પડેલું પણ હતું, કારણ કે પુરોહિતમરાયની ખુબ પોતાના માથીઓને વારંવાર પોતાને ધેર ચાનાસ્તાની મોજ લેવાવનારા હતા. મનવન કે, પુરોહિતમરાયના ગૃહજીવનમાં વિનીતતા, ઉદારતા, અનાવશ્યતા, અવ્યાગતઅનિયમિતતા વગેરે એટલા તો જોવાપાત્ર થઈ ગયેલાં હતા કે, તેમના તો પગેપગરફ ગૃહજીવનને આપણે એક આદર્શ રૂપ ગણી શકીએ. એમને પોતાને પણ કેટલી નિવૃત્તિ દેવી હતી, અને દરેક બાબતની એકમાર્ગ જી લેવી એ તેમનો રાબાવ હતો. આમ હોઈને તેમને પોતાને ત્યાં આત્મા મદામાન્ય (મહેમાન)ને મેઘ પણ પ્રકારની અગવડ નથી એ વાતની ખાતરી ધોભાગે તેઓ પોતે જી લેતા અને તેમના ઉત્તરજીવનમાં જ્યારે તેમને ધનમંકેય પણ રહ્યો હતો અને નોડસ્યાકર પણ આવસ્યક મધ્યામાં ગણતા હતા ત્યારે પણ, પોતાને ત્યાં મહેમાન થયે ન હોય એવો કેાઈ પણ ગૃહસ્થ તેમના જર્ગનાર્યે તેમની કને જતો, તો તેમને તેઓ ઉપર એક વખત પણ પોતાને જે મોજનાર્ય આમત્રતા હતા, અને પ્રથમ મુલાકાતે તેવાને તેઓ આ દુન આદિથી મત્કાં પણ કરતા નહોતા. આ પ્રમાણે તેમના તરફથી પોતાના ઘરમાં રખાના વહીવટથી થતા રહેતા ખર્ચને અનુવક્ષીને ધણીવાર તેમના હિતેચ્છુઓ તેમને એ પ્રકારનું ખર્ચ કમી કરવા હસારે કરતા અગર તે મેઘ મળતા આવેલ પુરુષ આ, દુધ લેનાની ના પાડતો, તો પુરોહિતમરાયના આળા લાંબને આધાન થતા તેમને દુધ થઈ આવતું હતું. પુરોહિતમરાયને મન આવા પ્રકારનું ખર્ચ વ્યાજની લાગતું હતું, પરંતુ તેમના કેટલાક સાચા હિતેચ્છુઓ આ પ્રમાણની તેમની ઉદારતાને તેમના ઉત્તરજીવનમાં અનાવસ્યક ગણતા હતા, એટલે એવાર તેમના એક મિત્રે તેમને, “ભાઈ ! હવે જરા ખર્ચ ઓછું કરવું જોઈએ” એ પ્રમાણે અમારી સમક્ષ કહેતું ત્યારે પુરોહિતમરાય એટલા તો ચીકાઈ ડેલા કે તેમણે પોતાના એ મિત્રને આ પ્રમાણે મબજાવી દીધું હતું, “—ભાઈ! કદાપિ જીખ માગવાનો વખત આવશે તો આપનું ઘર બાંધી નખીશ” પુરોહિતમરાયના મનના આવા વલણને દોષપાત્ર ગણવું કે ન ગણવું એ જે તે વિવેચના અભિપ્રાયની આબન છે, એટલે અમે તે પત્તે કરી પણ ચર્ચા કરવા ધાત્તા નથી તથાપિ એટલું તો ખરું જ છે કે તેઓ પોતે મહેમાનો માટે એટલા તો શીકરમદ રહેતા કે તેમને પીવા માટે મુકાવન પાણી પાત્રો કેરા છે તેમને ક્યા અને કેવી રીતે સુનાડેલ છે વગેરે બાબતોની નિરીક્ષા તેઓ પોતે કરી લેતા, એટલું જ નહિ, પરંતુ ટાઢના

દલાપમા તો પોતે જનમા ઉઠીકીને રંગી વાગ પાનાના મેં માન યાળા ઓગમ
જતા અને તો જનમર ઓઢેતુ છે કે નહિ, ઓઢેતુ હોય તો યુગ્મ છે કે
નહિ, વગેરે માં નોની ચોખ્ખાઈ પણ મી વેળા દતા અને વળી નિદ્રાવગ
થયય મેં માનનુ ઓઢણ ખસી ગયતુ હોય તો તેને મન્યુ પણ મી દેના
દતા મમયપાલન, નિયમપાલન, સચ્ચતા અને કાર્યપરિપૂર્ણતાને માટે તેઓ
હમેશા આગ્રહી ગહેના, અને ટેલ પણ મમમા અનિયમિતપણુ અયોગ્યપણુ
કે નિર્ગ્યંક નનક્ષેપ તેમનાથી મથા જતા નહિ પોતે જે દમે ચીત્તે નતામૂ તા
હોય તે જ દમે ખીમઓ પામેથી તે ચીત્તે નેમડાવવા કે મુકાવવાને માટે તેઓ
ત્યુ ગેના અને તે ચીત્તે લેનારમૂનાર જન કર્તો તો તેઓ તેને કળ્યમાર્ગ
નિના ગેના પણ નહિ અર્થાત્ જે તે મમ કમજબ અને વ્યવસ્થાપૂર્વક થાય
એ તેમને ત્રિય હતુ તેઓ હમેશા કળ્યારેન મમરેજ જોગન નેના અને
પોતાને તા જનમા આવનારને પણ કરાવન જાનત આવી જનાની સચ્ચતા
આપતા હતા એમના સપત્તિકાળમા પણ તેમને મલી વીગન ટેવો હતી
પોતાના આગમા જે કળકુલ થતા તેની દલા ધી તેગો વાગવાર સચ્ચતા અમ
લદારેમા, મગા સબધીઓમા તથા ઈનર ગુન્થોમા મ્યા કરતા અને નકતુ
નકતુને અનુમરતી જવાહતો પોતાના ધરમા ગહાવાના કામમા તો તેઓ એક જ
હતા દુધમા બાદેલ મમઈ દાણા, છીનેની પામી રીતુ શાકાઆદિ, મોમમી
નિમિષ વાનીઓની જવાહતો શુક્રવારની રતો નિમે અનેક ગજપુરોને તેમજ
દતર રતેલીમધીઓને આમ તીને આપતા, અને આદ્યશ્રી હગનનાન
હરિનાય પડ્યા જૂનગદના ટેનાક સમન્ગો (લુરો ચુરસતી માપ્તાદિક પત્રો
તા ૨૭-૩-૩૨નો અક્ર)મા આનેખી ગયા છે તેમ, “તેઓ જરા સાધે બેસીને
જનમામા તથા આગ્રહથી જમાડવામા બહુ આનંદ લેતા ત્રિભુવનદાસ દાન્યર
ગદાન માથે જનમામા ભાગ લેતા એ વાગ તો તેમરે મિસીમ
અનેની ધીસાદને તથા ‘મહાકરૂન કેરે ના’ પ્રિન્તિપાલના મડમ મિસીમ
ગોઠ રગેરને પોતાને તા જનમા આમ રેન ને તે જરા દેની આડીઓ પડેગીને
પાગે મેમી આપણી પકવાતની વાનીઓ રગે નમથી જમેના એ મને ખાસ
યાગ છે, પોતાના સુખોપકરંગો પોતે અગત પોતાના જ રેના માણુમે
મેગરે તેમા સાધન મપન ગૃહસ્થની મહત્તા કે જોખા નથી જ પરતુ જે
તેગો ગૃહસ્થ પોતાની માધનમ પત્તિનો કપમોગ પગ્ગનો નેમડારી શકે છે તો જ
તેન હગન મદળ ગણાય છે પ્રભુખાથી પુરોત્તમસાગજને જે ચોડીપણી
મપત્તિ પ્રાપ્ત થયથી હતી તે મપત્તિને તેમજે ટેલ આત્મભોગ કે રસને પા

ભોજ્ય કરી-ગમેથી નહિ. મત્કારો. કઝારાઓને તેઓ યથાગતિ તન, મન, ધનથી ઉત્તરન આપવા છેક પોતાના દુષ્ટજીવનના અંતર્ધર્મ પ્રયત્નશીલ ગ્રેવા હતા. સ્વં છગનલાવ પડ્યા પૂર્વસંચિત માપ્તાલિક પત્રમા ઉદાહરણાર્થ વખે છે તેમ, “ઉદારતા પણ પુણ્યોત્તમગયત્રીની પ્રજાનીય હતી. એકવાર એ નુરદાસ ખંજરી માથે બજન ગાતો હતો તે તેમની પાસે આવ્યો. તેમના બજનો અમને મૌને ધણા જ મધુર અને બોધવ્યક લાગતા તેના શ્રાણથી ગપજી માટેખને પણ એ સુગમચર જાડુ મદ્ભાવ ઉત્પન્ન થયેલો તેથી ત્યારે એને પ્રયામ આગળ કંવાના હેતુથી રજા માગી ત્યારે ગયજી માટેખે પોતાની કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા તેને કહ્યું કે- ‘આવાજી ! બોયો, તમને શી દુઃખ છે ?’ આ વેળા એ માધુએ કોઈ મારી ગ્રમ માગી હોત તો એ ગપજી નાહેમ આપી દેત એમ મદ્દાર માનતું છે. પણ એણે તો બિચારે એક ગાયનીજ માગણી કરી ! રાયજી માટેખે બંભું કંઈ માગવાનો ધણાએ આચલ કર્યો, પણ તે મંસારત્યાગીને વસ્તુની શી પરવા હોય ? એથી તેણે તો એમ્લા ગૌદાનથી જ પરમ મતોય માન્યો.” આ હકીકતમાં ઉમેરો કરીને વળી અમે એમ પણ કહીએ છીએ કે, રાયજી સાહેબને સાધુ મંન્યાસીઓને મતોપવાની ટેવ પણ સારા પ્રમાણમાં હતી અને તેમણે પોતાના પૂર્વજીવન તથા જીવન-જીવનમાં પણ ધર્મકાર્યોમાં અનેક મજ્જનોને માથ આપવાનું તેમજ તેમને તથા વિદ્યાર્થીઓને યથાપ્રમંગ તથા યથાગતિ દ્રવ્યસહાય આપવા અપાવ ની નીતિ ગ્રહીત કરી રાખેથી પણ હતી. અમે જાતે દેને એમ પણ મહી રાકીએ છીએ કે, તેમણે પોતે અનેક વિદ્યાર્થીઓને-પછી તે સ્વચ્છાતિના હોય કે પરચાતિના હોય તોપણ-યથાશક્તિ ધનમદ્દાય આપ્યા ઉપરાંત બીજાઓ કનેથી આવમ્યક મદ્દાય મેળવી આપવામાં ધણે જ પાંચમ ગઠાવવાનો સાતુ રાખી અનેકને ઉત્કૃષ્ટ ગ્રિતિમાં આપી દીધેલા પણ છે. પરીપકાર કને એ જ બાબત નેની પ્રકૃતિનું ગિગિષ્ઠ લક્ષણ થઈ નહેતું હોય તે પોતાની એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિને છોડી કેમ જ શક ? રાજ્યના મહાનોમાં તેઓ પોતે રહતા ત્યારે જ તે મદ્દાયના તમામ નાના મહેદા નોકરોને તેઓ પોતે પોતાને મુકામે પોતાને ખર્ચે હમેશાં પોતાની મથે બેસાડીને જમાવતા, મહાલમાના શેકીઆ જાહકારો વગેરેનું યોગ્ય સ્વાગત કરતા. તેમજ તેમને વળી મુલાકાત આપવાને તેઓ તેમને ઘેર પશુ જતા હતા. આવી તેમને ટેવ હતી. તેને પશ્ચિમે તેઓ શોકપ્રિય ધણા જ બનેલા અને વળી તેઓ તેમની પાંગંથી ધાધુ કામ પણ લઈ ચકતા હતા. આવા આવા એમની ઉદારતા તથા

અને તેથી પોતાના છોકરાઓ હજમત કરાવવા બેસે ત્યારે તેઓ દેખાદેખીયા તે રિવાજનો બાંધ ન કરી બેસે તેટલા માટે કોઈ કોઈ વાર તેઓ પોતે દેખરેખ રાખતા પણ હતા. આ એક ઘણી ઝીણી બાબત ગણાય. પરંતુ એ બાબત પુરોત્તમરાયજી પોતાના પુત્રોને અપાતી વિનયશિક્ષના એક ઉદાહરણ રૂપ હોઈને અમે તેનો ઉલ્લેખ અત્ર કરવાનું ઉચિત ધારેલું છે. એક સરખા રૂપમાં પળાતી રહેતી શિસ્તથીજ સમાજદેહની રક્ષા થઈ શકે છે. જે સમાજ પોતાના કોઈ પણ એક અંગજૂત મુખ્યના સ્વેચ્છાચારને એક વાર પણ સહી લેવાની ભૂલ કરે છે તે સમાજ ધીમે ધીમે ક્ષયરોગીની પેઠે અંતે નષ્ટ થયા વિના રહેતો નથી. છોકરાઓ ન્યારે પોતાના ગૃહશિક્ષક પાસે ભણવા બેસતા ત્યારે પણ પુરોત્તમરાયજી ઘણીવાર તેમની પાસે જઈ જઈને ઉભતા કે બેસતા, શિક્ષક કેમ અને કેવું ભણાવે છે તે જોતા અગર તો છોકરાઓ પાસેથી કામ કેવું અને કેટલું લે છે તે તથા છોકરાઓ કેટલું શીખેલા છે: એ બધા બાબતોની ચોક્કસી કરી લેતા પણ હતા. પાંચાને હાથે રંધાયેલું ખાવાની ટેવ પોતાનાં બાળકોને ન પડે તે વાતની તેમને ખાસ કાળજી હતી. વળી કવચિત્કવચિત્ ગૂજરાતી તેમજ અંગ્રેજી નિશાળના શિક્ષકોને મળીને તેઓ પોતાના પુત્રોના વિદ્યાભ્યાસની સ્થિતિ પરત્વે સાચી હકીકત જાણવાને પ્રયત્ન પણ કરતા હતા. એ છતાં અમારે કહેવું જોઈએ કે, પુરોત્તમરાયજી કેવળ બૌદ્ધિક દેખવણીના ઉપાસક કે પ્રશંસક ન હતા. પોતાના છોકરાઓ માંયકાંક્ષા જેવા થઈ ન બેસે તેટલા માટે બૌદ્ધિક દેખવણી ઉપરાંત શારીરિક દેખવણી પણ પોતાના પુત્રોને મળે એવી વ્યવસ્થા પણ તેમણે કરેલી હતી. પોતાના દીકરાઓ પોતાના જેવા શરીરસૌખ્યવાળા તથાપિ ખડતલ, અચ્છ દોડેશ્વાર અને સૈનિક શુભોવાળા અને એ હેતુથી તેમણે પોતે એક થોડો ખર્ચાદાને તે ઉપર પોતાના પુત્રોને બેસાડવાની તથા તે ઘાડાને પછીથી ખૂબ દોડાવી મૂકવાની વ્યવસ્થા પણ કરેલી. આ વ્યવસ્થાનો અમલ પોતાનો સિપાહી કેવી રીતે કરે છે તે જોવાને માટે તેઓ પોતે ઘણીવાર પોતાના ઘરને આટલે અગર તો મહામાર્ગ ઉપર પડતી મેડીની બારીનાં જાબા રહેતા હતા પણ ખન. વળી તરવાનું શીખવવા માટે તેઓ ચોમાસાની ઋતુમાં પોતાના પુત્રોને કોઈ કુંડમાં નહાવા મોકલના, અને અવકાશને સમયે છોકરાઓ પોતાના મિત્રો માથે વિનિધ પ્રકારની રમતો હાથ વગેરેથી રમે એ પણ તેમને પસંદ હતું. આ દેખવણીના વિષય પરત્વે અમને એક વાત ખાસ યાદ આવે છે તે અમે આ નોંધાએ છીએ. કૃપનાશક્તિ તથા બુદ્ધિ અધિકાધિક વિકસિત થઈ

પોતાના છોકરાઓ જ્ઞાનસમૃદ્ધ અને એવા હેતુથી, પુરુષોત્તમરાય ન્યારે ન્યારે મુંબઈ જતા હતા ત્યારે ત્યારે બાળશિક્ષણને કામે ઉપકારક થાય તેવાં નવાં નવાં સાધનો લાવવાનું ચૂકતા નહિ. પૃથ્વી ઉપરના વિવિધ દેશોની ફક્કાલિખિત આકૃતિઓને સમવિષમ કાપો આપીને કરાયેલ દેશખડોવાળી પેટીઓ તેમજ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મહાપુરુષોનાં ચિત્રોના કાપલાઓ ભરેલ પેટીઓ તેઓ લાવતા અને છોકરાઓને આપતા, અને તેથી તે સર્વ કાપલાઓને એક બીજા સાથે, થોડા પ્રકારે સંકલિત કરી સર્વાંગ આકૃતિ ઉત્પન્ન કરવામાં છોકરાઓને આનંદ સાથે જ્ઞાનનો લાભ પણ મળી રહેતો હતો. આ ઉપરાંત વિવિધ દેશોનાં દર્શનીય દ્રવ્યોનાં સંગ્રહપુસ્તકો, દરિયાઈ પ્રાણિસૃષ્ટિ જતાવનાર ચિત્રપોથીઓ વગેરે પણ પુરુષોત્તમરાયજીના પુસ્તકાગારમાં જથ્થાબંધ હતાં, એટલે પણ એ પુસ્તકોથી પરિચિત થઈ જ્ઞાનસમૃદ્ધ થવાની બાબત બાળમંડળને સરલ થઈ પડતી હતી. અમે પોતે આ સર્વ સામગ્રીનો લાભ પુષ્કળ લીધેલો હતો તેથી અમે આ બાબતને અત્ર નોંધવાનું બ્યાજબી ધારેલું છે. મનલખ કે, પુરુષોત્તમરાયજીનું નિશાળીયું બહુતર ઓછું હતું એ વાત જો કે ખરી છે, તથાપિ તેમની વિદ્યાપ્રિયતા ઓછી ન હતી બલકે ધણી વધારે હતી, અને તેને લીધે જ તેમણે પોતાનાં બાળકોને તેમજ જુનાગઢ રાજ્યના તથા રાજ્ય બહારના વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ પ્રકારે ઉત્તેજતાં રહેવામાં જ પોતાનાં શ્રેષ્ઠ રાજ્યાધિકારની તથા અનુકુળ સંયોગની સફળતા જોયલી હતી. એ છતાં એટલું પણ ખરું છે કે પોતાના પુત્રોની કેળવણી પરત્વે પુરુષોત્તમરાયજીએ જેટલી કલ્પના કે વ્યાસા મેવેલી હશે તેટલી તે સફળ થઈ શકેલ નથી, અને તે તેટલી સફળ થયેલ નહિ તેમાં ન હતો તેમનો પોતાનો દોષ કે ન હતો તેમના પુત્રોનો દોષ. એમના પહેલા બે પુત્રો હ્રસ્વ કેળવણી પામવા અર્થે મહાપાઠશાળા (કોલેજ)ને ઉંબરે આવી હોવા એટલામાં તો પુરુષોત્તમરાયજીના ભાગ્યચક્રે અવળું ફરવાનો આરંભ કરી દીધેલો, અને દિવસો જેમ જેમ વ્યતીત થતા ગયેલા તેમ તેમ એ અવળા ફરવા લાગેલ ચક્રની ગાંત એટલી તો વેગવતી બનતી ગયેલી કે. તેને પરિણામે તેમના આખા કુટુંબને નિરંતર ચિંતા તથા ભયથી ઘેરાઈ રહેવાનું બની આવેલું હતું; અને તેને પરિણામે તેમના પુત્રોને હ્રસ્વ કેળવણીથી વચિત રહેવાનો વારો આવી ગયો હતો. પુરુષોત્તમરાયજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઝવેરીલાલે તથા બીજા પુત્ર નયપ્રસાદે મુંબઈ વિદ્યાપીઠની 'પ્રવેશક પરીક્ષા' ઉત્તીર્ણ કરેલી છે, અને ત્રીજા પુત્ર સુનીલાલ તો પોતાના બે મહોટા ભાઈઓ જેટલી કક્ષાએ પણ બહુતરમાં પહોંચી

શકેલા નહિ: એ છતાં અને સંયોગે પ્રતિકુળ હતા તોપણ આપણા આ કથાવીર પોતાના આ પુત્રોને કાઢને કાઢ એક વિશિષ્ટ પ્રકારની પરંતુ સમયોચિત ગણાય તેવી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરાવી લેવાના પ્રયત્નમાં શિથિલ બનેલા નહિ. જૂનાગઢ છોડી તેમણે કુટુંબ મુબંધ રહેવા ગયું ત્યાર પછી તેમણે મુબંધવાળી “સેંટ્રલ બેંક”ના આઘ કાર્યકર્તા (સર) સોરાબજી પોચખાનાવાળા જેવા બાહોશ પારસી ગૃહસ્થને શિક્ષક તરીકે નિયોજીને તેમને હસ્તે “વાણિજ્ય, હિસાબકિતાબ અને મુદ્રા લેખન:” એ વિષયોનું જ્ઞાન પોતાના પુત્રોને અપાવેલું અને તેને પરિણામે એ ત્રણે પુત્રો સ્વાશ્રયે પોતાની શુવનયાત્રાને ન્યુનાધિક પ્રમાણમાં સફળ કરવાને સમર્થ થયેલા છે.

(૮) પુરુષોત્તમરાયજીની પોતાની નિત્યચર્યા.

પુરુષોત્તમરાયજી પોતાની અપકલ્પ વયે-સગીર અવસ્થામાં-જૂનાગઢ રાજ્યમાં મહોટા અધિકારી પદને પામ્યા એટલે તેમને યૌવનની ઉન્મત્તતા ત્યજીને ષ્ઠીચિત વર્તન રાખવાનો ફરજિયાત યોગ પ્રાપ્ત થઈ આવેલો હતો, અને વિદ્યાશાળામાં જતા વિદ્યાર્થીને યોગ્ય વસ્ત્રપરિધાન ત્યજીને રાજના દરબારીને શોભે એવા પ્રકારે વસ્ત્રપરિધાન કરવું પડેલું. નોકરીમાં દાખલ થયા પછી, છ સાત વર્ષે નવાળ સાહેબ બહાદુરખાનજીના વારામાં પડાવાયલ, પાસેની છબીમાં આપણે પુરુષોત્તમરાયજીને અંગરખુ, તથા પાંચડીથી સજ્જ થઈ વઝીર બહાદુરખાનજીની સાથે જોઈ શકીએ છીએ. આ વખતે તેમની ઉંમર ૨૧-૨૨ વર્ષની હશે એમ કહી શકાય છે. આમ એમના શુવનમાં ફેરફાર થઈ આવેલો એટલે આ બદલાયલા શુવનક્ષેત્રમાં તેમણે પોતાની નિત્યચર્યા કેવા પ્રકારે રાખેલી તે આપણે સંક્ષેપમાં પણ જાણી લેવું જોઈએ. દરરોજ વહેલા ઉઠી, સ્નાનશુદ્ધ થઈ, મંધ્યોપાસના તથા ગૃહદેવ-ધરના દાકોરજીની પૂજા કરી લીધા પછી, પગમાં પહેરેલી પિત્તળજડીત પાદુકાના ધીર પટપટ અવાજ સાથે, પોતાના જ બગીચામાંથી હંમેશાં અણ્ણતાં નાના પ્રકારનાં સુવાસિત પુષ્પોથી ભરેલ છાંયડી ને પોતાની પાછળ આલતા પરિચારક પાસે ઉપગ્રાવીને જતા, પોતાના અર્ધ મસ્તકને ઢાંકી તેમના કાનને દબૂરતા પહેળી લાલ રેશમી કિનારવાળા શ્વેતવર્ણ અંગવસ્ત્રથી વેશિત એવા ઉચેઆગવાળા, તન્વંગ ઉર્ધ્વકાય અને ગૌરવર્ણ

વઝીર બહાઉદ્દીનવાઘ અને રાયજી સાહેબ
(પાનુ ૧૧૬)

તેમજ તેમની તથા તપોધની સયજ સાહેબની સજવ અને ભવ્ય મુર્તિને શ્રીમાંગનાથ મહાદેવની પુજા કરવા અર્થે જુનાગઢના મહામાર્ગે વિચરતી ભેલી એ પણ એક મોહક તથા પ્રોત્સાહક દ્રશ્ય હતું. જુનાગઢના નાગરવાડમાં દેવ મંદિરોની સંખ્યા મહોટી છે, અને તેમાંના દરેક કુળિયામાં નાનું કે મહોટું શિવાલય અસ્તિત્વ ધરાવે પણ છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં આખાલવદ્ધ લંગભગ તમામ નામરો દરરોજ સવારે મહાદેવની પુજા કરવાને હરકોઈ શિવાલયે જતાં હતા, અને એ પ્રમાણે જનુ એ વાતને તેઓ પોતાનું એક અનિવાર્ય કર્તવ્ય પણ સમજતા હતા. આ બાબતમાં શ્રી માંગનાથજીનું શિવાલય એક મહોટું કેન્દ્ર હતું અને તે અધાપિ લંગભગ તેનું જ છે. પુરુષોત્તમરાયજીનું પિટગૃહ આ માંગનાથજીના મંદિર પાસે હતું અને છે તેથી કરીને તેમની બાહ્ય અવસ્થામાંથી તેમની આસ્થા શ્રી માંગનાથજીમાં વધારે પડતી હોય એ કેવળ સ્વાભાવિક જ ગણાય. આ પ્રમાણે હંમેશાં શ્રી માંગનાથજીની પૂજા કરીને સ્વગૃહે પહોંચ્યા બાદ તેઓ ધરમાં પહેરવા લાયક સાદું અને સ્વચ્છ બદન (પહેરણ) ધારણ કરતા, અને તે પછી તેઓ પોતાની મુલાકાતે આવનારાઓને મળવા માટે નિશ્ચિન કરાગેય મેડીએ જઈને બહુભાગે હિંચકા ઉપર બેસી જતા અગર તો એ મેડીની એક બારી પાસે રખાતી આરામખુસ્તી ઉપર બેમવાનું રાખતા હતા. હિંચકાવાનો શોખ તેમને બહુ જ હતો, અને તે શોખ તેમને તેમના દેહાંત પર્વન્ત સહેયો પણ ખરો. એવો જ શોખ તેમને ધરમાં પણ પાડુકા પહેરી રાખવાનો હતો. તેમના મુંદા નિવાસકાળને બાદ કરીને બોલીએ તો તેમના રાજકોટમાંના નિવાસકાળમાં જ કોઈ તેમને મળવા માટે તેમને ઘેર ગયલ હશે તેણે તેમને ઘણે ભાગે પગમાં પાડુકા ધારીને હિંડોળે ઝૂલતા જ લેયલા હશે. કપાળમાં કુમકુમનો ચાંદરો ગખવાનું પણ તેઓ જનતા નહિ, પુરુષોત્તમરાયજી સન્ન્ય સેવામાં હતા તે આખાય મમયમાં તેમણે ત્રણ જૂદા જૂદા ધરમાં પોતાનું જીવન ગાળેલું હતું. સૌથી પહેલાં તેઓ જૂનાગઢના નાગરવાડમાંના “વઘ્ઘણિયા”માં માંગનાથજીના મંદિર પાસે આવેલ પોતાના પિતાવાળા ઘરમાં રહેતા હતા, અને એ ઘરમાં જ એમને સન્ન્યસેવાની પ્રાપ્તિ થયલી હતી. પગલું એ ઘર તેમને ધામેધીમે નાનું પડવા લાગ્યાથી તેમ તે ઘર ઉપર પોતાના નાના ભાઈનો દંડ, ન્યાતમાં પ્રવર્તતા એ સમયના શિરસ્તા પ્રમાણે હોવાથી વિ. સં. ૧૯૩૭માં તેમણે, પંચહાટડીમાંથી કાલવાહ દસ્તાબ્દ તરફ જતા માર્ગ ઉપર, રાજકોટથીયામાં એક વિશાળ ધર બંધાવી તેમાં પોતાનાં પિતામહી વગેરે સહિત નિવાસ કરવાનું

શર કરી દીધેલું હતું. આ ધર એ માર્ગ ઉપર જંધાવવા માટે તેમને મન થઈ આવ્યું તેને આમે એક અદ્ભુત ઘટના રૂપ ગણીએ છીએ; કારણ કે જે જૂનાગઢી નાગરો જૂનાગઢમાં દીવાનગીરી કરવાને ભાગ્યશાળી બનેલા છે તે તમામનાં ધરો તે માર્ગ ઉપર રચાયેલા છે અને તે સર્વે જૂનાગઢના બાળી રાજવંશનો અખંડ ઇતિહાસ આપણને કહી આપે તેમ પણ છે. આ ધરમાં પુરોગતમરાયણ બ્યાંસુધી વસેલા ત્યાં સુધી તેમનો ભાગ્યભાગ રાજદારીય બ્યોમમાં અધિકાધિક ચડતો અને પૂરવપ્રભાથી તપતો રહેતો એ નિઃસંદેહ છે; તથાપિ તેમના રાજદારીય જીવનનો છેડો પાસે આવ્યો હશે તેથી તેમને પોતાના આ સદ્ભાગ્યભવનમાંથી-પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશામાં-ખસીને ઇ.સ. ૧૮૯૮ના વર્ષમાં, એ જ ધરના પાછલા રસ્તા ઉપર જંધાવવામાં આવેલ “આગબોટીયા” ધાટ જેવા વિશાળનર નવભવનમાં રહેવા જવાનું સૂઝેલું હશે, અને એ ધરમાં પૂરાં પાંચ વર્ષ તેમણે વસવાટ કરેલો નહિ ત્યાં તો તેમના રાજદારીય જીવનનો અંત પણ આવી ગયો. મનુષ્યના હૃદયસ્ત પરત્વે ધણીસર ગૃહભૂમિ પણ પોતાનો ભાવ ભજવે છે તે પ્રભાણે રાયણ સાહેબના સંબંધમાં પણ બનેલું છે. આમ આ તેમના ત્રીજા-નવા-ધરમાંનો તેમનો વસવાટ ઢુંકા સમયનો હોઈને આપણે જો તેમના પોતાના “જૂના ધર”માં ગળાયેલ તેમના જીવનને પ્રાધાન્ય આપી તે ધરમાંની તેમની નિત્યચર્ચાનું રેખા દર્શન અત્ર કરાવી તેનાથી સંતોષ પકડીશું તો તે હોયમાત્ર અણુશે નહિ. વસ્તુતઃ પુરોગતમરાયણ પોતાના જૂના ધરથી ચલિત થયા એ ખીના જ, એમની જૂનાગઢ છોડવા બાબતની આગાહી રૂપ જ ગણાય તેમ છે. આ “જૂના ધર”ની જે મેડીમાં તેઓ એમના હતા તે મેડીની ખારીઓ તેમના એ ધરના વિશાળ આંગણમાં પડતી હતી, અને એ ખારીઓમાંથી, ઉત્તરદિશામાં આવેલ ડેલી (દિહલી)ના ભાગમાં નગર પડી હતી હતી, એટલે ડેલીમાં કેણુ આવ્યું છે કે શું જતી રહ્યું છે તે બધું પુરોગતમરાયણ જોઈ શકતા હતા. આંગણની પૂર્વ બાજુએ તથા દક્ષિણ બાજુએ એક એક એમ બે ‘દીવાનખાનાં’ હતાં તેમાંથી-પૂર્વદિશાએ આવેલ દિવાનખાનામાં, તેમને પોતાને મળવા આવનાર ગૃહસ્થને બેસવા માટે ગૃહવલ્લુ રખાયેલી, અને દક્ષિણ બાજુ ઉપર આવેલ દીવાનખાનું તેમના ગૃહ-કામદાર પશુક સુંદરજી વગેરે કાર્યકરો વાપરતા હતા. મુલાકાતીઓને બેસવા માટે ઠરાવાયેલ દીવાન ખાનામાં એક મહેડી ચતરંજી તથા તે ઉપર મૃગચર્મની મહેડી જાગૃત અને તે ઉપર છૂટાં છૂટાં સિંહચર્મો પાથરી રખાતાં હતાં અને વળી આપસક સંખ્યામાં તકીઆ પણ ગોઠવાયેલા હતા. કેવળ દર્શન કે સલામ આવનાર

સામાન્ય કોટીના લોકોને બેસવા અર્થે ડેલીમાં બાંકડાની વ્યવસ્થા પણ કરાવેલી હતી. મુલાકાતે આવનારામાંના જે ગૃહસ્થોને વગર બોલાબોધે પણ પરભારા પુરુષોત્તમરાયણ પાસે મેડી ઉપર ચઢી જવાનો અધિકાર ન હતો તેઓ બધા આ સુરોબિત દિવાનખાનામાં આવાહનપ્રતિષ્ઠા કરતા બેસી રહેતા હતા. વળી પ્રત્યેક પ્રભાતકાળે બારતમાર્તક પંડિત ગટ્ટલાલના એક પરમશિષ્ય અને સંસ્કૃત-ગૂજરાતી ભાષાના સારા ચાતુર સાક્ષર શાસ્ત્રી યમુનાદત્ત નામક એક ગિરિનગરા બ્રાહ્મણ આ દિવાનખાનામાં બેસીને તંબુરથી ભગવદ્ભક્તિના ગાન સમયોચિત રાગરાગણીમાં ગાતા રહીને આખા ય ધરની મંગળતામાં વૃદ્ધિ પણ કરતા હતા. અર્થાત્ મુલાકાતે આવનારાઓને વારતે જે ગોઠવણ પુરુષોત્તમરાયણએ કરી રખાવેલી તે તેમની યોગ્યતાને અનુસરતી હતી. આવનારા પૈકી કેટલાક તો કેવળ નમન કે સલામ કરવાને જ આવતા, એટલે પુરુષોત્તમરાયણ પોતાની બેઠકવાળી મેડીની બારીએથી જ તેવાઓનું નમન અગર તો તેઓની સલામ સ્વીકારી બે શબ્દો બોલીને તેમને સંતોષી દેતા, અને વચમાં વચમાં જે કોઈ ખાસ કારણે મળવા આવેલ હોય તેને વારા પ્રમાણે પોતાની પાસે બોલાવી બોલાવીને તેની હકીકત સાંભળી લેતા અને જે કાંઈ જવાબમાં કહેવાનું હોય તે કહી દેતા પણ હતા. આ બધી ઘટમાળ ચાલતી હોય તે દરમ્યાન તેમના ખાસ વિશ્વાસપાત્ર ફાઇઆઇ ભાઇ દુર્ગાપસાદ આવેલી ટપાલ વાંચી સંભળાવતા, જે બીજા કાંઈ કહેવા જેવું હોય તે કહેતા અગર તો વર્તમાન પત્રોમાં જે કાંઈ જણાવવા જેવું આવ્યું હોય તે વાંચી કે કહી બતાવતા હતા. કોઈ મહોટો અમલદાર કે કોઈ મહાજન પોતાની પાસે ન હોય અને પોતાને અવકાશ હોય તો વળી તેઓ પોતે “મુખાઇ સમાચાર” વગેરે વર્તમાનપત્રો વાંચવાને મંડી પડતા હતા. પુરુષોત્તમરાયણને બંધકોષ્ટનો રોગ હતો તેથી તેના નિવારણાર્થે એમને દરરોજ દવા લેવી પડતી હતી, અને તેથી તે સમયના જૂનાગઢના સુવિખ્યાત ઇકતર ત્રિજીવનદાસ શાહ તેમ જ સુપ્રસિદ્ધ ડોક્ટર પંડિત ભગવાનલાલ દેવજીના ભાઇ વેદ ચંદુનાયક ઉર્ફે કાભટ કે જેઓ પોતે પણ એક સુપ્રસિદ્ધ વનરપતિશાસ્ત્રી હતા તેઓ તેમની પ્રકૃતિ જાણવા તથા આવશ્યક ઔષધોપચાર કરવાને પણ લગભગ દરરોજ આ કથાવીરને ત્યાં સવારે આવી જતા હતા. આ ઉપરાંત વઝીર બહાદુરનબાઈ તરફથી હંમેશા ખામ માણસ આવીને તંદુરસ્તી પૂછી જતો, જૂદીજૂદી કચેરીઓના અધિકારીઓ પણ મળવાને આવતા, શેકીઆશાહુકારો તથા પરદેશી આવનાર અનેક પ્રકારના સજ્જનોની અવજનવર પણ ખૂબ રહેતી.

અને દીવાન હરીદાસજીથી માંડીને તે છેક દીવાન સુનીલાલ સુધીના દીવાનો જ્યારે સવારે શહેરમાં ફરવા નીસરતા ત્યારે તેઓ પણ પુરોત્તમરાયજીને ત્યાં યોડે વિરામ લેવાનું રાખતા હતા. આ બધી વાત પશ્ચિમ એવું આવતું કે, મોડેથી દરબારમાં જવાનો વખત થાય ત્યાં સુધીમાં રાયજી માહેમને રાજ્યકાર્યોની તેમજ પ્રજાઓને લગતી ઘણીખરી બાબતોની આવશ્યક માહિતી મળી જતી હતી અને તેનો ઉપયોગ તેઓ દરબારમાં થનાર વાતચીતમાં કરતા હતા, આ સમયે નવાબ સાહેબને પટે જો કોઈ રાજ્યકર્તા હોય તે અને વઝીર બહાદુરીનબાઈ-એ ઉભય એક રૂબરૂ ગણાતા હતા એટલે સામાન્યતઃ 'દરબાર' શબ્દમાં એ ઉભય મહાવ્યક્તિઓનો સમાવેશ એક જ અર્થમાં થઈ જતો હતો. એ અમયમાં નવાબ માહેબો ખુદ દરરોજ કાર્યભારીમંડળનો સંસર્ગ રાખતા નહિ એટલે તેમને જો કોઈ કહેવરાવનું હોય અગર તો તેઓ કોઈ સુચવવા ઇચ્છતા હોય તો તે બધું કાર્ય વઝીર બહાદુરીનબાઈ મારફત જ થવાનો સામાન્ય મપ્રદાય પ્રવર્તતો હતો, અને ફક્ત ખામ પ્રમગોમાં જ નવાબ માહેબો કાર્યભારીઓને મળતા હતા. પુરોત્તમરાયજી ઘણુંપણ તો જમીને કચેરીએ જતા પહેલાં દરબારમાં જઈ આવતા, અને ત્યાં જ વાતચીત થતી તે બધી દીવાન સાહેબને પાછળથી જણાવી દેતા પણ હતા. તેઓ પોતે જ્યાં સુધી નવાબ માહેબના ખાનગી કાર્યભારી તથા 'દફતરી દફતર' ના અધિકારી રહેતા ત્યાં સુધી તેમની કચેરી ધલાયદી હતી. પરંતુ ખાનબહાદુર સાહેબ હિદિ સી. આઈ. ઇ. ની દીવાનગીરીનો અંત આવતા નેજારબાર અને તેને અંગે ઉપગ્રિયત થતી જમાબદારીઓ પેતાને મ.યે વહેવાનો પ્રગંગ હોયો થયો અને હર્ષાસજીને દીવાનને પહેલાંથી તેમજ પોતે બેમાડવા ત્યારે પુરોત્તમરાયજીએ દીવાનદફતરમાં બેસવાનો આરંભ કરેલો અને, 'દફતરી દફતર'નો હવાલો પોતાના વિશ્વાસપાત્ર શિરસ્તેદારને સોંપી ક્વચિત્ ક્વચિત્ ત્યાં જઈ આવવાની ગીતિ અખત્યાર કરી દીધી હતી. તથાપિ નાયબે દીવાન તરફિ નિયોજનનાં જ્યારે તેમને, પાછળથી ધણાં વર્ષે 'બહારખવાં' નું કામ તથા ખામ ખાસ મગો કરવાનું કાર્ય ત્યારે તેમજ 'દીવાન દફતર' ના એક અંગ તરીકે પોતાની કચેરી તે સમયના દિવાન દફતરવાળા મકાન સામેના મકાનમાં રાખેલી હતી. સાંજે કચેરીનો વખત પુરો થતાં તેઓ રાજ્યના કેટલાક મુખ્ય અમલારોને પોતાની સાથે ઘોડગાડીમાં લઈને ફરવા જતા હતા અને કોઈકોઈ વાતો અમલદારોને ઘેર બેસવાને પણ જતા હતા. રાત્રિ પડતાં તેઓ પોતાને ઘેર આવી વાળુ કરતા અને તે પછી પોતાની મેડીમાં

બરાતા 'ડાયરા' માં બેસીને મોકળે મને તરેહતરેહની વાતો સાંભળતા મંભળાવતા અને રમુખે કરતા કરતા દશ અગીઆર વાગ્યા સુધીનો કાળ વ્યતીત કરતા હતા. રાજ્યને લગતી કોઈ પણ જાગતને આ " ડાયરા " માં સ્થાન અપાતું નહિ આ નિયમને અનુસરીને સાક્ષરશ્રી છગનલાલ પડ્યા 'ગુજરાતી' અપ્તાહક પત્રમાં લખી ચૂક્યા છે તે આ પ્રમાણે છે - એ (નડિયાદ-નિવાસી હસ્તુષ્પનમ પડિતરામ પડ્યા) તથા હું ધણે ભાગ પછી મોડા મોડા રાયજી સાહેબને મોકળે જતા, ત્યાં મીઠા અમનદાર તથા ગૃહસ્થો પડિતો વેધો વિં. અવારનવાર આવતા તેથી ડાયરા સારો જામતો અને દેશપરદેશના જતાતો ચર્ચાતા, તેઓ હિચકે / બેસ રહેતા અને અમાગમાથી ટટલાક ખુશીએ અથરા કોચ ઉપર અને ટટલાક જમીન પર પાથરેના આસ્ત જુ ઉપર બેસી ગપ્પા હાકતા ' એ પછી જ્યારે ' ડાયરા ' ધીમ તો ત્યારે તેઓ પોતે નિદ્રાદેવીનું શ જુ સ્વીકારી લેતા હતાં તેમને જોઈ બહુ ઓછી આવતી, અને તેને પરિણામે જ તેમને ઘણી વાર માથાના તથા કબજાઆતના દર્દથી પીડાવું પડતું પણ હતું અને એક બે વાર તો લોરીનું દયાણુ વધી ગયાને કારણે તેમને જગા મુકાવવી પડેલી પણ હતી એવું અમને યાદ આવે છે

પુરોહિતમરાયણ જ્યાં સુધી જુનાગઢમાં હતા ત્યાંસુધી તેમની નિત્યચર્ચા જાપર મુજબ હતી પરંતુ જૂનાગઢ છોડ્યા પછી મુજબ તથા રાજમાટમાંના તેમના નિવાસકાળમાં તેમની નિત્યચર્ચામાં ટેનોક કે કાચવનો હતો મુજબના શિષ્ટ સત્તાજમાં પુરોહિતમરાયણ એટલા મહોળા પ્રમાણમાં જાણીતા હતા કે નિત્ય ધર્મધર્મથી પરવારો પછીનો સમાગના અગિઆર વાગતા સુધીનો તેમનો ઘણોખરો વખત મુનાકાતે આવનાર વિવિધ કોનીના હિંદુ મુમલમાન, પાગસી વગેરે વિવિધ જાતિનાના ગૃહસ્થોને મળવામાં, મૂલસત-મરિયાવાડના નાના મહોળા મજરથાનોના કાર્યભારીઓ તથા ધર્મ રાજ્યાધિકારીઓ પોતપોતાના રાજ્યકાર્યાર્થે અગર ખાનગી કામે મુજબ આવતા ત્યારે તેઓ ઘણાખરો સનાહમસલત દરવા માટે અગર કેવળ દર્શનાર્થે જતા તેમને સનાહ આપવામાં કે મળવામાં અગર જે બીજા કેટલાક કાષ્ટને કોઈ મિત્રે તેમની કને જતા તેમને તેમના કામમાં શક્ય હોય તેટલી મદદ અપાવવાના કામમાં વ્યતીન થઈ જતો હતો વચમાં વચમાં અવકાશ મળતો તો તેઓ વર્તમાનપત્રો વાચતા અગર તો કોઈકોઈ વાર પોતાના સ્નેહીસખધીઓને શાંતિબધુઓને

તથા પોતાની માથે મળધ રાખતા જે નાનામકોમ સંસ્કૃતિઓ મુજબ
 આવેલા હોય તેમને મળવા માટે પણ ઘર બહાર નીકળી પડતા હતા તેમને
 અનેક નાનામકોમ સંસ્કૃતિઓ માથે ગાઢ નાતો હતો એટલે તેઓ પણ તેમને
 પોતાના ખાનગી મળધને લીધે કંઈક પ્રમ કરવાનું સોપના હતા તેથી
 તેના પ્રમે કરવા અર્થે પણ પુરોગતમગમને પ્રમ ગહેનું પડતું હતું, અને
 પ્રવચિત્ત પ્રવચિત્ત સંસ્કૃતિઓની માટેમાટેની ઘડબાગમા પણ તેમને એ
 મધ્યસ્થ તરીકે વર્તવાના પ્રમગો આવતા હતા. દિવસે બોનન લીધા પછી
 તેઓ સ્વપ્ન આગમ લેતા અને ત્રણેક વાગે આ પાંધા બાદ પત્રતેખન આદિ
 પ્રથેમા પસંદવાતા હતા, એવામા તો મુનામતીઓનું આગમન આરંભાઈ
 હતું અને એમ કરતા કરતા પાંચ વાગતા એટલે તેઓ ને કોઈને મળવા
 જવાનું હોય તો મળવા માટે અગર તો 'પ્રા'મા આવેન મર શીરોઝશાહ મકેનાના
 'કાર્યાલયે' જતા હતા આ સર શીરોઝશાહનું કાર્યાલય, એ મમથે મુજબ
 ઈનાકાના પ્રમગેહનું હૃદય હતું, અને તેથી અગ્રગમ્ય કોઈ નેનાઓનું તે એ
 મુખમિદ્ધ મિત્રનમ્યાન તથા વિચારમનન બની ગ્હેન પણ ખડ આ સર
 શીરોઝશાહના સમજ નેતૃત્વ નીચે રહીને ગજદારીય તેમજ લોકલિતકાગ્ક
 અનેક પ્રદત્તિ કરનારાઓ જેવા કે— સર બાનમદ્ બાટવડેકર, મર ચિમનલાલ
 મેનલવડ, નાં ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે, મર દીનશાહ એદનશ વાઝા, ગોકુળદામ
 બહાનદામ પારેખ, મર વિક્રમનમ દામરસી, રા દામોદર ગં પાંધે વગેરે
 બને પ્રતિષ્ઠાનિના તથા કોનીના ગૃહસ્થો દરેકેજ સાજો પોતપોતાના
 પ્રમમાથી પગારીને આ મિત્રન સ્થાનમા એકા થતા હતા, તોકમ્ભ્યાણની
 વાતો વિચારતા હતા, અને વળી તે માથે વાઙ્મિનોદ પ્રતા હતા રાયજ
 માટેય આના એક મહાજન મડળના સભ્ય બની ગ્હેયા અને તેથી તેમને
 એવી એ સભ્યતા અનેકધા ઉપમરક પણ થઈ પડેલી હતી મનમુખગમ
 સ્વયંશિમ ત્રિપારી બ્યા સુધી હયાત હતા ત્યા સુધી આ ચરિતનિરૂપને તેમની
 પાસે દરરોજ જઈ આવતું પડે એ વાત ઉપર બાર મૂકનાની જરૂર નથી
 આ ઉપગત મુજબ સરકાર તેમજ લોકે તરફથી પ્રમગે પ્રમગે રચાતા
 સમારભો, જન્મવાતા ઉત્સવો તથા યોજાતી સભાઓ વગેરે પણ પુરોગતમરાયજને
 પોતાનો સમય વીનાવવાના કામે ઉપમરક થઈ પડતા હતા, સંજોટમા બ્યારે
 બ્યારે તેઓ જઈ ગ્હેતા હતા ત્યારે પણ તેઓ વહેના જીવી, નિત્ય ધર્મકર્મ—
 પૂજાપાઠ સમાપ્ત કરીને પોતાના પ્રિય આગમ હિંચકા ઉપર ઝુન્યા કરતા,
 વર્તમાનપત્રો કે પુસ્તકો વાચતા અને મુલામતે આવેલાઓને મળી યથાપ્રમગ

તથા પોતાની સાથે સંબંધ રાખતા જે નાનામહોરા રાજકર્તાઓ મુબંધ આવેલા હોય તેમને મળવા માટે પણ ઘર બહાર નીસરી પડતા હતા. તેમને અનેક નાનામહોરા રાજકર્તાઓ સાથે ગાઢ નાતો હતો એટલે તેઓ પણ તેમને પોતાના ખાનગી સંબંધને લીધે કંઈકંઈ કામ કરવાનું સોંપતા હતા તેથી તેવાં કામે કરવા અર્થે પણ પુરોત્તમરાયજીને પ્રવૃત્ત રહેવું પડતું હતું, અને કવચિત્ કવચિત્ રાજકર્તાઓની માહિમાદેની ઘડબાંગમાં પણ તેમને એક મધ્યસ્થ તરીકે વર્તવાના પ્રસંગો આવતા હતા. દિવસે ભોજન લીધા પછી તેઓ સ્વસ્થ આરામ લેતા અને ત્રણેક વાગે ચા પીધા બાદ પત્રલેખન આદિ કાર્યોમાં પરિણતા હતા, એટલામાં તો મુલાકાતીઓનું આગમન આરંભાઈ જતું અને એમ કરતાં કરતાં પાંચ વાગતા એટલે તેઓ જે કોઈને મળવા જવાનું હોય તો મળવા માટે અગર તો 'કોટ'માં આવેલ સર શીરામશાહ મહેતાના 'કાર્યાલયે' જતા હતા આ સર શીરામશાહનું કાર્યાલય, એ સમયે મુબંધ ઇસાકાના પ્રજાદેહનું હૃદય હતું, અને તેથી અગ્રગણ્ય લોક નેતાઓનું તે એક સુપ્રસિદ્ધ મિલનસ્થાન તથા વિચારબવન બની રહેતું પણ ખરું. આ સર શીરામશાહના સખળ નેતૃત્વ નીચે રહીને રાજદ્વારીય તેમજ લોકહિતકારક અનેક પ્રવૃત્તિ કરનારાઓ જેવા કે- સર બાલચંદ્ર ભાટવડેકર, સર ચિમનલાલ મેનલવડ, ના. ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે, સર દીનશાહ એલ્લજી વાઝા, ગોકુળદાસ પદ્માનદાસ પારેખ, સર વિક્રમદાસ દાકરેસી, રા. દામોદર ગ. પાંચે વગેરે બનેલ જાતિમાતિના તથા કોટીના ગૃહસ્થો દરરોજ સાંજે પોતપોતાના કામમાંથી પરવારીને આ મિત્રનું સ્થાનમાં એકઠા થતા હતા, લોકકલ્યાણની વાતો વિચારતા હતા, અને વળી તે સાથે વાચ્વિનોદ કરતા હતા. રાયજી માહેખ આવ્યા એક મહાજન મંડળના સભ્ય બની રહેલા અને તેથી તેમને એવી એ સભ્યતા અનેકધા ઉપકારક પણ થઈ પડેલી હતી. મન:સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી બ્યાં સુધી હયાત હતા ત્યાં સુધી આ ચરિતનિરૂપને તેમની ખાસે દરરોજ જઈ આવવું પડે એ વાત ઉપર ભાર મૂકવાની જરૂર જ નથી. આ ઉપરાંત મુબંધ સરકાર તેમજ લોકો તરફથી પ્રસંગે પ્રસંગે રચાતા સમારંભો, જીવ્યાતા ઉત્સવો તથા યોગ્યતી સભાઓ વગેરે પણ પુરોત્તમરાયજીને પોતાનો સમય વીનાવવાના કામે ઉપકારક થઈ પડતાં હતાં, રાજકોટમાં જ્યારે જ્યારે તેઓ જઈ રહેતા હતા ત્યારે પણ તેઓ વહેલા બીડી, નિત્ય ધર્મકર્મ- પૂજાપાઠ સમાપ્ત કરીને પોતાના પ્રિય આમન હિંચકા ઉપર ઝુલ્યા કરતા, વર્તમાનપત્રો કે પુસ્તકો વાંચતા અને મુલાકાતે આવેલાઓને મળી યથાપ્રસંગ

વાતચીનમાં પસેવાતા હતા. ત્યાં પણ તેમને મળવા જનારાઓની સંખ્યા મહોટી રહેતી એટલે તેમને જાણેર સુધીમાં એકાકિતા બોગેવવાનો વારો કદિ પણ આવતો ન હતો. રાજકોટ, એ સમયમાં કાઠિયાવાડના હંદ્ય કેન્દ્ર જેવું હતું, અને તેથી કરીને વિવિધ કોટીના બ્રિટીશ સરકારના નોકરો તથા દેશીય રાજ્યોના કાર્યભારીઓ અને ધતર રાજપુરોહો પોતાનું નિવૃત્તિમય જીવન ગાળવાને ત્યાં જઈ પમતા હતા. રાયજી સાહેબના યોગજીવલ રાજદારીય તેમજ ગુંદરથોચિત જીવનની છાપ લોક-માનસ ઉપર એટલી તો વ્યાપક રૂપમાં ફેંટી પડેલી હતી કે, રાજપુરોહો તેમને પોતાના શિરોમણી રૂપે ગણી રહેલા અને તેથી તેઓ પોતાની ધર્મ-દ્રષ્ટિએ આ આપણા કથાવીરના ધરને એક તીર્થયાત્રાના ઠેકાણારૂપે ગણ્યા વિના રહી શકતા નહિ. અર્થાત રાજ્યકાર્યર્થે મંત્રણા કરનાર મુત્સદ્દીવર્ગ માટે રાયજી સાહેબનું ઘર એક સર્વસાધારણ મંત્રગૃહ બની રહેતું હતું. આ ઉપરાંત ત્યાં આપનારા નાના મહોટા રાજવીઓને મળવા હળવાનું કામ પણ તેમને ઓછું રહેતું ન હતું. રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત થયા પછી કાર્યભારીઓની સ્થિતિ ધણે ભાગે વિયમ થઈ પડે છે; કાંતો તેઓ ઝમઝમત બંધ પડી લોકદષ્ટિને આકર્ષી શકતા નથી અગર તો જો તેવા પૈકી કોઈને પોતાની અગ્રગણ્યતા કે ગજદારીય મહત્તાને નબાવી રાખવાનો શોભ હોય છે તો તેવા મહત્વાકાંક્ષી ગજપુરોહને કોઈ પણ પ્રકારે-માર્ગે-નાનો મહોટો રાજ્યાશ્રય ગોતી લેવાને ફાંફાં મારવાં પડે છે પણ ખરાં. રાયજી સાહેબે આવો કોઈ પ્રયાસ કર્યો નથી, અને છતાં તેમની રાજદારીય પ્રમુખ્યતા તેમના દેહાંત પર્વંત લેશ માત્ર પણ ઓછી થવા પામેલી નહિ; એટલું જ નહિ, પરંતુ એમના રાજ્યસંબંધને તોડી પાડવાને માટે ધણા લાંબા સમય સુધી સતત મથી જોનાર અને અંતે એ સંબંધને તોડી પાડવામાં સફળ થનાર બ્રિટીશ સરકાર જેવાનું ગજદારીય ખાતું પણ આપણા આ કથાવીરને એક ભાંગીટુટી વેરાનખેરાન થઈ ગયલ વહાણ રૂપે ગણી કાઢી શકેલું ન હતું. આ એક બાબતને આપણે એમના જીવનની એક અદ્વિતીય વિશેષતા રૂપે સુખેથી ગણી શકીએ; અને અમે એમ.પણ કહી શકીએ છીએ કે, બ્રિટીશ સરકારના રાજદારીય ખાતા આગળ નમતું મુકીને કે તેની ખુશામત કરીને પુરોહિતમરાયજીએ પોતાના પૌરુષને કુદ્ર બનાવેલું પણ નથી, દ્રવ્યસંગ્રહ તથા તેનાથી પ્રાપ્ત થતા વેબવાદિને બળે મહોટા ગણાઈ જતાં લોકો તો ધણા હોય છે; પરંતુ દ્રવ્યહીન બનો ગયા હોય તે છતાં એટલે કે મહોટાઈ અપાવનારા કૃતિમ ચિહ્નનો રહિત ચમ એડેલો પુરુષ બ્યારે લેશ પણ ક્ષીણપ્રભ થયા વિના

નોની સહાનુભૂતિ અને મદદથી તેઓ ઠેક સુધી ટકી શકેલા એ વાત પરત્વે કોઈ મતભેદ જતાવી શકશે નહિ જ. રાજકોટમાં હંમેશાં તેઓ સાડા દસ અને અગીઆર વાગ્યાની વચમાં બોજન લેતા અને પછી થોડીવાર સુધી પોતાના પ્રિય હિંચકાનો આશ્રય લઈને સ્વલ્પ આરામ લેવા માટે પોતાના 'શયનખંડ'માં સરી જતા હતા. ત્રણ વાગે ચ. પીતા અને ટપાલ લખતા, અને વચમાં વચમાં કોઈકોઈ વાર કવિ નાનાલાલ સાથે બેસીને શત્રુંજય (શિતરંજ)ની ખાજ બેસતા પણ હતા. સાંજ પહેલાંથી પાછો તેમને ઘેર "ડાયરો" ભરવા માંડતો અને તેમાં બેસીને તેઓ બહુપ્રકારના વાર્તાલાપમાં રસપૂર્વક ભાગ લેતા હતા. તેઓ બહુ પ્રકારે આપદ-ઘસ્ટ હતા છતાં તેમના મોં ઉપર ક્ષાત્તી દેખાતી ન હતી, બદલે પ્રમત્તાનો પ્રકાશ રેલાઈ રહેતો હતો. ધણીવાર તેઓ ધર્મવિષયક પ્રવચનો સાંભળવાને ધર્મીયાર્થો તથા સાધુમન્યાસીઓને મુકામે પણ જતા અને પંચનાથ મહાદેવના દર્શને જવું એ તો લગભગ તેમને માટે નિત્યકર્મ જેવું જતી ગયેલું હતું. તેમની વિનિતતા તેમની પોતાની જ હતી. તેમણે પોતે પૂર્વ જીવનમાં લગભગ એક રાત્રના જેવું ૫૬ ભોગવેલું તે છતાં તેઓ એવા તો નિરાભિમાની, વ્યવહારકુશળ, સ્નેહાળ પ્રકૃતિના સમયાચારી અને સાદાઈ ધરાવનાર ગૃહસ્થ હતા કે, તેમને પોતાને ઘેર આવતા રાજપુરુષો કે ધનર માનનીય ગૃહસ્થો કરતાં પોતે થોડીક પણ ઉચ્ચતર કોટીના છે એવું તેઓ કદી પણ તેમને ભામવા દેતા નહિ. એમની પોતાની બેઠક મામાન્યતઃ હિંચકો છે એ વાત સર્વવિદિત હતી; છતાં પણ પૂર્વકાળમાં તેમના લગભગ ન્યોવડીયા ન હોય તેવા તેમના પોતાના તાબામાં એક કાળે નોકરી કરી રહેલ અગર તેમના પોતાનાથી ઉપકૃત થયેલ અગર તો એમની પોતાની મદદથી મહોટાઈને પામેલ હોય એવા રાજપુરુષો કે ધનર ગૃહસ્થો બ્યારે એમને ત્યાં મળવા અગર બેમવા માટે આવતા ત્યારે પુરુષોત્તમરાયણ ગૃહસ્થોચિત વિનયવિવેક વાપરીને, તેઓ પોતે વચમાં મહોટા તેમ જ પૂર્વજીવનની દૃષ્ટિએ મહત્તર હતા તોપણ, આવતલ ગૃહસ્થોને મન્માનવાના હેતુથી હિંચકો ખાલી કરી દહને પામે રખાવેલા એક મંચક ઉપર બેસી જતા હતા અને અમ્યામન જેવા ગૃહસ્થોને હિંચકા ઉપર આસન આપીને તેમણે યથાસક્તિ આતિથ્ય કરવાનું ચૂકતા પણ નહિ. આ પ્રમાણે પુરુષોત્તમરાયણ તરફથી પળાતો શિષ્ટાચાર અને આવનાર કેટલાક ગૃહસ્થો તરફથી પોતાના ઉત્તરકાળમાં થયેલ ઉન્નતિના અભિમાનને લીધે કરાઈ બેમતો વિનય વિવેકનો ભંગ : એ બે ખાખતોને એક સાથે જનતી અમારા જોવામાં આવતી હતી ત્યારે અમને

આપણા 'મમાન' હવનમાંથી લેવા થતી જતી શિશ્યાસ્તિ તથા વિશ્વતિપૂજ-
કનાના વિષય પરતે ખરેખર જેદે થઈ આવ્યા વિના રહેતો ન હતો. મનુષ્યનું
મૂલ્ય તેના પદ્મપદ્મીથી અંકાતુ નથી, પરંતુ તેનાથી પ્રશિષ્ટ કરતા વિનયવિવેકથીજ
અંકાય છે. આમ ગયજ્ઞ માટેજ અભિમાનમુક્ત હતા. અર્થાત્ પુરોહિતમગયજ્ઞનું
કૌનિકજ્ઞપન નિશ્ચિન હતું, પ્રમંગલે અનુમત્તુ, પ્રતિષ્ઠિત ગૃહગ્રથને રોમનું
તેમજ નાનાં મોટાં જ્ઞાને અનુકરણ કરવાને પ્રેરે તેવું આદર્શ કોટીનું હતું
એ વાત પરતે મતભેદને અવકાશ નથી જ. કૃષ્ટન દાદકા કૃષ્ટિ ઈન્દ્ર
૧૮૬૨માં પુરોહિતમગયજ્ઞને "મવધા મદગૃહસ્થ" રૂપે વર્ણવેલા છે તે યથાર્થ જ છે.

(૯) રાયજીસાહેબની પ્રાસંગિક ચર્ચા.

પુરોહિતમગયજ્ઞની નિત્યચર્ચા પુર્વોક્ત પ્રકારની હતી. તથાપિ તેમની
કેટલીક પ્રાસંગિક ચર્ચાનું જ્ઞાન આપણે મેળવી લેવું જોઈએ. પુરોહિતમગયજ્ઞ
મુખ્યત્વે અંગૂઠિપ્રિય પ્રકૃતિ ધર્મવાનારો હતા. એટલે તેમની પ્રાસંગિક ચર્ચા
પણ સદચરોને આશ્રયે થતી રહેતી હતી. જે ક્ષેત્ર મનુષ્ય પોતાના સુખસાધનોને
ઉપયોગ કરવાની વ્યાપ્તતા એકપરે થઈ રહે છે તે તેના ઉપયોગથી
મેળવાના ખર્ચ પ્રમોદથી વ્યયિત જ રહે છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો
મનુષ્યના સુખમાધનો જે પદ્મજન થાય છે તેજ તેવાં સુખમાધનોવાળા મનુષ્ય
પરે પ્રમોદ અનુભવી રાંકે છે. આ દૃષ્ટિથી આપણે જ્યારે પુરોહિતમગયજ્ઞનું
જ્ઞપનચિત્ર તપાસીએ છીએ ત્યારે આપણે તેમને અસપ્રમોદના બોક્તા રૂપે
દેખ્યા વિના રહી શકતો નથી. જૂનાગઢ રાજ્યનો કાર્યભાર પોતે વહી રહેલા
મારે નવગતિના દિગોમાં વ્યર્થ થતી માનતે, શ્રાવણ માસમાં પ્રત્યેક સોમવારે
બિવનગઢ મહાદેવને તથા મહાશિવરાત્રીને રાજ્ય ભવનગઢ મહાદેવને મંદિરે તથા
ત્યાના મેળામાં તેઓ દર્શનાર્થે જતા અને તે વખતે તેઓ રાજ્યના મુખ્ય
હિંદુ અમલદારોને પોતાની આંખે લઈ જતાં પણ હતા. દીવાળીના દિવસોમાં
તેઓ પોતે કુટુંબીઓને ઘેર જતા અને નૂતન વર્ષના મંગલ પ્રભાતે તો વહેવા
હોતે, નિત્યકર્મથી પ્રવારીને તેઓ સ્વસ્થાતિજેઠ ગૃહગ્રથો જેવા કે તૃસિંહપ્રમાદ
હરિપ્રમાદ પુત્ર, અમરજી આલુંદજી કચ્છી, ગુલાબગય અંબાશંકર જોષીપુત્ર
વગેરેને તેમજ પોતાના વડીલ કુટુંબીઓને નમસ્કાર કરી આવતા પણ હતા.

અને પછી પોતાને ઘેર આવી ત્યાં આવના ગૃહસ્થોનાં અભિનંદનો તથા અભિવંદનો સોલ્યામ સ્વીકારી તેમને ચા, પાન, આદિથી સત્કાર પણ મળતા હતા. શહેર આપું એ દિવસે એમને ઘેર ઉભાગતું એમ કહીએ તો આવે. વધારે ખુબીની વાત એ છે કે, આ હિંદુ તહેવારો હતા છતાં જૂનાગઢના મુમુક્ષુમાન ગૃહસ્થો પણ આ શુભ પ્રસંગે હિંદુઓમાં બળીને જૂનાગઢ રાજ્યની વિશિષ્ટતા રૂપ ગણાતી હિંદુ-મુમુક્ષુમાન પ્રજાની તે કાળની એકતાને પ્રત્યક્ષ કરી બતાવવાની બાબતમાં પાછળ પડી જતા નહિ. કોઈ કોઈ વા? પુરુષોત્તમરાયણ આવા તહેવારના દિવસો માણિયા, હના, વેગવવ આદિ સ્થળોએ પણ ગાળતા હતા અને તેને પરિણામે તેઓ રાજ્યની પ્રજાના સંપર્કમાં વધાર પ્રમાણમાં અને વધારે મોક્ષાશયી આવતા હતા પણ ખરા. ‘વિક્રમ મવત્ ૧૬૫૬ના પ્રથમ દિવસે ગયણ માહેબ વગેરેના સાથમાં વેપારીઓ મળવા આવ્યા તેનો સત્કાર (કલ્યાણગયબાઈએ) કર્યો તેમજ મૌ અમલદારોએ વેપારીને ત્યાં વળતી મુલાકાતે જઈ આવ્યા’ એવો જ ઉલ્લેખ સ્વ. કલ્યાણગયબાઈ બક્ષીના જીવનકથાતંત્રના પાન ૧૩૦ ઉપર કરાયેલ છે તે પુરુષોત્તમરાયણના વેરાવળમાંના મુકામની બાબતનો છે અને તે અમારા પૂર્વોક્ત કથનને પુષ્ટિ આપે તેનો હોઈ અમે અત્ર ઉદ્ધૃત કરેલો છે. પુરુષોત્તમરાયણ રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત થયા પછી પણ તેમના ઉત્તરકાલીન જીવનમાં તેમનું મુખ કોઈ વિરલ પ્રસંગે પણ જોવાનો યોગ રાજ્યની એકંદર વ્યવસ્થા ધણી વર્ષો પર્યંત મળેલો નહિ તે છતાં તે કાળમાં અને તે પછી આજ સુધી જૂનાગઢ રાજ્યની પ્રજાને તેમનું જ અવિચ્છિન્ન સમગ્ર શત્રું મહેલ છે તે વાત તથા તેમના પ્રતિપક્ષીઓ રાજ્યને નામે જ્યારે તેમને હેગન પરગાન કરવાને આક્રમણાતાળ કરી રહેતા હતા ત્યારે એ રાજ્યના જનપદમાના હિંદુ તેમ જ મુમુક્ષુમાન અમીર કમનવો, આસીજાઓ, શેરીઆસાહુકારો, વેપારીઓ અને સામાન્ય પ્રજાજનો ગણાવેલાઓ તેમને કમળે કમળે સંભારી રહેલ અને તેમને શક્તિ હોય તે માર્ગે મદદગાર થઈ રહેલા પોતાની કૃતકૃત્યના મમજી રહેલ એ વાત એ બધું આપણા અગ્તિનિરૂપ્યની કૃતિપ્રદ રાજ્યસેવા, સામલક્ષ્યા તથા લોકપ્રિય થઈ રહેલ તેમની જીવનવ્યર્થનાં પ્રતિપાદક તત્ત્વો નથી એમ કહેવાની ધૃષ્ટતા જ કોઈ દુરાચારી દેવ તેજ કરી રહે. વળી પુરુષોત્તમરાયણે રાજ્યસેવામાં પ્રવેગ કર્યો ત્યારથીજ તેઓ ધારત તો સરકારમાંથી અગ્રગણ્ય રીતને પણ મક્કત મળતા હતા. વાહનોતો ઉપયોગ કરી શકતો; પરંતુ એ બાબતમાં એમનો નિર્દોષ એવો હતો કે, તેઓ પોતે જ્યાસુધી પોતાની માલીકીનું વાહન સખી રહે નહિ ત્યાં

સુધી પોતે પોતાની જાન માટે સરકારી વાહનને ઉપયોગમાં ન લેવું અને પગે ચાલીને જ દરબારમાં કે ગામમાં દ્વિતર રથજોડે જવાનું રાખવું. આવો તેમનો સિદ્ધાંત હોવાથી તેઓ પોતાના રાજ્યાધિકારના આરંભકાળમાં પગે ચાલીને દરબારમાં કે દ્વિતર રથજોડે જતા હતા, અને જો કે તે વખતે કેટલાક અમીર ઉમરાવો તથા હિંદુ મુસલમાન સિપાહીઓ તેમને અનુમંતિ આપતા હતા, તે પણ ન પ્રકારનો તે વખતે શિરસ્તો હતો એટલે તે બાબતને આપણે આજની દૃષ્ટિએ અસાધારણ ગણી શકીએ નહિ. પાછળથી ત્યારે તેમણે પોતાના ઉપયોગમાં આવે એવું એક ગાડીખાનું પોતાને ખર્ચે અસ્તિત્વમાં આણેલું ત્યારે તેમણે ધોડાગાડીમાં બેસીને દરબારમાં કે કચેરીએ જવાનો ક્રમ શરૂ કરેલો હતો. રાયજ સાહેબની ધોડાગાડી, એ સમયમાં, એક જૂદી જ બાત પાડે તેવી ધાતીલી તથા મોહક હતી, એ ગાડીને હંમેશાં તપકીરીયા રાતા રંગના એ આરબ ધોડાઓ બોડાતા અને એ ધોડાઓની સપ્રમાણતા પણ સર્વ કોઈને આકર્ષી રહેતી હતી. આ ગાડીનો હાંકનાર એક કુશળ હિંદુ માણી હતો, અને તે સાધારણતઃ ‘પટેલ’ ઉપનામથી ઓળખાતો હતો, આ ગાડીવાને પણ રાયજ સાહેબ સાથે જ જૂનાગઢ છોડેલું, અને રાજકોટ તથા મુંબઈ જેવા અપરિચિત શહેરોમાં પણ એણે જ ગાડી હાંકેલી હતી. પાછળથી સંયોગવશાત્ રાયજ સાહેબે ગાડી કમી કરેલી ત્યારે આ ગાડીવાન તોફરીમાંથી છૂટા થઈ જૂનાગઢ ગયો અને ત્યાં તેને પાટવીકુંવર શેરખાખાનજનો તથા તે પછી ખુદ નવાબ સાહેબનો ખાસ ગાડીવાન થવાનો યોગ મળી આવેલો પણ ખરો ! રાયજ સાહેબની બ્યવહારકુશળતા પણ અનુકરણીય હતી, અને એક સાધારણ સ્થિતિના ગૃહસ્થ તરીકે જીવન કેમ ગાળવું એ તેમને બરાબર આવડતું હતું. સ્વચ્છતામાં થતાં લઘાદિ શુભ પ્રસંગે ઘેર ઘેર જઈ આવવું, અશુભ પ્રસંગોએ ખરખરો કરવા જવું વગેરે રાતિબંધુતાપ્રેમક પ્રવૃત્તિ ક્ષેત્રોમાં તેમણે કદિ પણ પોતાની રાજદારીય મહત્તાને આડી આણેલી નહિ; એટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રસંગાનુરૂપ મધ્ય હોય તોટલી આશ્વાસક મદદ આપવામાં તેઓ પોતાની લાગવગનો ઉપયોગ પણ કરતા હતા. કુંદુબેમુખ્યતા શુરવી જવાવી નિરાધાર બની ગયેલાંને ઉગારી કેમ લેવા તે બાબતે તેઓ હંમેશાં ચિંતાશીલ રહીને તે પરત્વે યોગ્ય પ્રયત્ન તેઓ કરતા હતા. આવી તેમની અનુકંપાએ જ તેમને “નાગર નિરાશ્રીત દ્રવ્યમંચલ” નામક સંસ્થા સ્થાપવાને પ્રેરેલા એ વાતમાં શંકા નથી. વળી નાગરોના વિશિષ્ટ લક્ષણ રૂપ ગણાતી આવેલ “કડકી” એટલે કે પાકવિધાથી પણ પોતે અપરિચિત રહેવા નહિ એટલે પોતાના ઉત્તરજીવનમાં

કવચિત્ કવચિત્ તેમને એકલાં રહેવાના પ્રયત્નો આવતા ત્યારે તેમજ સ્તોષ કરી આપે તેવો નાગર બ્રાહ્મણ સ્તોષજો ઉપવ્રજ્ય યજ્ઞ ન શકતો ત્યારે તેઓ પોતાને માટે પાક તૈયાર કરી લેતા અગર દૂધ પીને ચવાવી લેતા પશુ હતા, અને એ વાતની ગધ પોતાને ત્યાં આવતા કોઈ સ્નેહીમંત્રીધાને મળી ન જાય તે બાબતની ખાત તકેદારી રાખતા પશુ હતા. પોતાને માટે બીજાને તકલીફમાં મુકવા એ તેમને બીજકુલ પસંદ ન હતું, અને કદાપિ તેઓને બીજાને ત્યાં મહેમાન થવાનો પ્રયત્ન આવતો તો તેવો બીજો ગૃહસ્થ તેમને મહેમાન ગણીને ટોડ વિશિષ્ટ પ્રકારે તેમનું આતિથ્ય ન કરે અગર કરી શકે એવો યોગ તેઓ રચતા પશુ હતા. અર્થાત્ નાગરોની વિશિષ્ટતા રૂપી ગણ્યાતી તથા કલાઓ-કલમ, કાઠી અને બરછીને તેમણે સાધી લીધેલી હતી. તેમના પોતાના પુત્રો પશુ આવસ્યક પ્રયત્નમાં પોતાને માટે પોતાને હાથે રાંધી શકે એટલા માટે તેમણે એમને પશુ એ વિષયની તાલીમ આપેલી, અને તેને પરિણામે તેમના કુટુંબમાં અનારોગ્યજનક બગર ખાદ્ય પદાર્થો વળ્ય ગણાઈ રહેતા અને અદ્યપિ પશંત નાગરોચિત્ વિશુદ્ધતા રક્ષાઈ રહેલી જોવામાં આવે છે પશુ ખરી. વાણિજ્યદષ્ટિએ ચલાવાતાં ભોજનગૃહોમાં અગર તો અલ્પનિયંત્રિત જીવનપ્રણાલિકાવાળા નાગરોતરે ભોડાનાં ઘરોમાં અગર તો દુકાનોમાં વેચવા માટે તૈયાર કરાતા ખાદ્યોને નાગરગૃહોમાંથી સાવ બહિષ્કૃત રાખવા રખાવવામાં આવેલ તે વાત પરત્વે આજનો તોડકોડિયો જમાનો ગમે તેવી આત્મવચંક તથા સ્વગંદોપક દીકા કરવાને પ્રેસાય; પરંતુ એટલું તો સ્તિદ કરી શકાય તેમ છે જ કે, નાગરોમાં સમગ્રજિએ સાત્ત્વિકતા, નિરામયતા તથા શરીર સુંદરતાનું પ્રમાણ વધારે દેખાતું હતું તેનું મુખ્ય એક કારણ પૂવોક્ત કોટીનાં એટલે કે બગર ખાદ્ય પદાર્થોનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર જ હતું; અને વળી આ વિષય પરત્વે એટલું પણ કહી શકાય છે કે, નાગરોના ઘરોમાં જેમ જેમ બગરિયા ખાદ્ય પદાર્થો સ્થાન પામતા ગયલા છે તેમ તેમ વિવિધ પ્રકારના ખાદ્ય પદાર્થો બનાવવાની તેમજ એજ પદાર્થો ગમે ત્યારે બનાવી શકાય તેટલા માટે ધાન્યાગ્નિ સજો ન લાગે એવી વિધિએ સંગૃહીત રાખવાની કળાનો પણ તેમના ઘરમાંથી પગ નીકળી ગયેલો દેખાય છે, અને આહાર શુદ્ધિનો વિષય ગોણપદને પામી ગયો પણ છે. વળી પુરુષોત્તમરાયજીને કોઈ પણ ધરકામ હાથે કરી લેવામાં મોકાય લાગતો નહિ, અને એ ટેવ એમણે પોતાના પુત્રોને વારસામાં આપેલી પણ છે, અને તેને પરિણામે, એમને પોતાની રિપરીત અવસ્થા દુઃસહ યજ પડેલી નહિ તેમ તેમના પુત્રોને પણ તે દુઃસહ યજ પડેલી નથી.

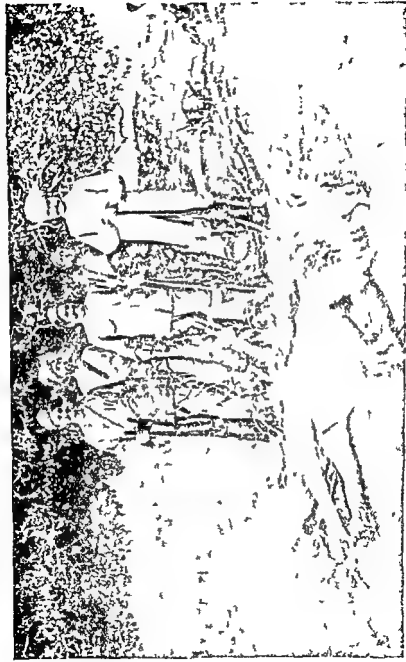

જૂનાગઢ રાજ્યના સમગ્ર કામકાજની જવાબદારી પુરોગતમરાયજીના માથા ઉપર રખાયેલી હતી. બાળી રાજકુળનો અમલ મોરકમાં શરૂ થયો ત્યારથી જૂનાગઢના નવાબ સાહેબો વિદલ પ્રમંજેજ અને તે પછી બહુ ભાગે ખટપટી-આઓ તેમને ફરકેરી મૂકતા ત્યારે જ-કાર્યભારીથી કરતા ચાલુ કામોમાં માથું મારતા હતા. અર્થાત્ એ જ્યાં નવાબો સ્વેચ્છાપૂર્વક એક પ્રકારના પરિમિત-મર્યાદિત-રાજત્વ ભોગવનાર રાજાઓ જેવા બની રહેલા અને એવા બની રહેવામાં જ તેમણે પોતાનું સુખ અને પોતાના રાજત્વનું સાદૃશ્ય જોયેલું હતું. તેઓ પોતાના કુળથી કપાયલ કુળોમાંથી બનના સુધી કાર્યભારીઓની પસંદગી કરતા રહેલા હતા, અને તેથી કરીને એવા કાર્યભારીઓ તથા ઇતર રાજ્ય-સેવકો પછી રાજ્યને પોતાના બાપનું 'ઘર ગણીને તેનું બને તેટલું' હિન સાધવાને મથી રહેતા પછી હતા. રાજ્યસેવાને પોતાની અને પોતાના વંશજોની કાયમ આજીવિકાના સાધન રૂપ માની શકતા ન હોય એવા વસોણા વારે બદલાતા રહેતા રાજ્યસેવકોમાં ખરેખરી રાજ્યભક્તિ હોવાની કલ્પના કરવી એ માનવ પ્રકૃતિમાં રહેલ સ્વાર્થસાધક દષ્ટિએ ખ-પુખ્તવત જ છે, એમ અમારું માનવું છે. રાજ્યની પ્રજામાંથી જ્યારે ગમે તેવી યોગ્યતાવાળા બહુ સંખ્ય ઇચ્છે રાજ્યાધિકાર પ્રાપ્ત કરવાના હોયે મેદાન પડે, પોતપોતાના પક્ષે રચવા માંડીને તેમની મદદથી પ્રજાજીવનને હિપોજે ચડાવી મૂકે અને અંતે ગમે તેવી યુક્તિપ્રયુક્તિથી રાજ્યના શાસનસુત્રને પોતાના હાથમાં લઈ શકે, ત્યારે, તેવાઓ કેવળ પ્રજાસમસ્તનું કલ્યાણ સાધવાને અર્થે જ તે પ્રમાણે કરે છે એવું ધારી લેવું એ જોટલે અંશે એક નિરાધાર કલ્પના રૂપ છે તેના કરતાં અધિક અંશે તે તેવા શાસનસુત્રધારકોના અગર તો તેમના પોતાના પક્ષના સ્વાર્થ કે સિદ્ધાંતને સફળ કરનારો એક પ્રયાસ છે એમ માનવું એ એક સાધાર કલ્પના રૂપ થઈ પડશે. કેવળ રાજદારીય બાબત રૂપી સ્વાધથી સતત ચલું રહેતું પ્રજાજીવનનું વસોણું સતત નવનીત જ પેદા કર્યા કરે એ વાતને અખાધિત સત્ય રૂપે સ્વીકારી શકાય નહિ. આમ હોઈને જૂનાગઢના પહેલા નવાબ સાહેબના રાજ્યકાળના આરંભમાંથી જ રાજ્યભક્ત ગણાતા રહેલ ઝાલા કુટુંબના રાયજી સાહેબનું ચિત્ત આઠે જામ રાજ્યકલ્યાણને લગતી ચિંતાઓથી ઘેરાઈ રહે એ સ્વાભાવિક વાત છે. પરંતુ કેવળ ચિંતાશીલતા મનુષ્યના બળ તથા આયુષ્યનો ફળ નહીં ની નિર્ણય ની છે, એમને પ્રત્યેક સુઝ મનુષ્યે તેના ફાંસલામાંથી

મુકન રહેવાને માટે કોઈ પ્રકારનો પ્રયાસ સવિવેક કરવો જ જોઈએ. આપણા આ કથાવીરે પોતાની અપકવ ગણાય તેવી યુવાવસ્થામાં જે પત્રો મનઃસુખરામજી જેવા તત્ત્વગાની ઉપર લખેલા છે તે પત્રોમાંથી જેમ તેમના લખનારની જન્મસિદ્ધ તત્ત્વગતા-આસક્તિ રહિતતાનું પ્રતિપાદન થઈ શકે તેમ તેમણે પોતાની ચિંતાગ્રસ્ત રાજદારીય પરિસ્થિતિમાંથી છુટી પોતાને માટે અને તેટલી સ્વસ્થતા સાધવાના હેતુથી જે બહુવિધ પ્રયાસો કરેલા-છે તે બધા તેમની સ્વભાવસિદ્ધ રમતિપાળ અને વિનોદપ્રિય માનસના વ્યંજકો ગણાય તેમ પણ છે; કારણ કે માણસ સ્વભાવથી સ્વગરો હોય છે તો તેનાથી આવા મનોરંજક પ્રયાસો હંમેશા થઈ શકતા નથી. જૂનાગઢ રાજ્યમાં રામજી સાહેબનું જે અદ્વિતીય પદ હતું અને તેને અંગે તેમને માથે જે બધી જવાબદારી લદાયલી હતી તે જોતાં તેમને આપણે એક હલકા પ્રુદ્ધ જેવા મને ફરતા હરતા દેખી શકીએ છીએ ત્યારે આપણે ખરેખર આશ્ચર્યમઝ્ઝ થયા વિના રહી શકતા નથી; અમે તો એટલે સુધી કહેવાની ધૃષ્ટતા કરીએ છીએ કે રામજી સાહેબને માથે રાજ્યકાર્યનો ભાર નેટલા પ્રમાણમાં હતો તેટલા પ્રમાણમાં તેણે ભાર વહીને કોઈ પણ રાજ્યના કોઈ પણ કાર્યભારીએ તેમના નેટલી તથા વિવિધ રૂપધારી રહેલી વિનોદપ્રિયતા આ જમાનામાં તો દેખાડેલી નહિ જ હોય. સર્ગાસંબંધીઓથી ઘેરાઈ બેસવામાં, તેમની પ્રસન્ન વદને વાર્તાલાપ કરવામાં રોનેલી જતો બેળાબેસીને આ-નારતો ઉઘાવવામાં બ્યાદતો બોગવવામાં પોતાના ગણાય તેવા લોકો સાથે રમવામાં તથા તેમની સંગનમાં ફરવાહરવામાં તેમને ધણો જ આનંદ પડતો હતો. શુશ્રુણે અનુસરતા વિહારો તેમને પ્રિય હતા અને તે કરવાને તેઓ હંમેશાં ઉત્સુક પણ રહેતા હતા. શુશ્રુણાં સ્વાદિષ્ટ ખાદ્યો ખાવાં તથા મિત્રમંડળને ખવરાવવાં, એ પણ તેમને બહુ ગમતું હતું. જૂનાગઢના નાગર્યમાં તરવાની કળાથી ભાગ્યે જ કોઈ અપરિચિત હોય છે એટલે પુરુષોત્તમરાયણને તરવાનો શોખ હોય એ સ્વાભાવિક જ હતું; પ્રત્યેક વર્ષાશ્રુમાં તેઓ પોતાના પુર્વજીવનના આરબદાળમાં, જૂનાગઢના કાળવાહ દરવાજા બહાર આવેલ શ્રદ્ધકુંડમાં તરવાને માટે પોતાના મિત્રો તથા રાજ્યના કેટલાક અમલદારોને આમંત્રીને પોતાની સાથે લઈ જતા, અને પછીથી જ્યારે તેમણે પોતાના આ શોખને પુરો કરવા માટે પોતાના બગીચામાં એક ધણો વિશાળ કુંડ મહોરો ધનવ્યય કરીને બંધાવેલો ત્યારે તે કુંડમાં તરવા જવાનું રાખેલું હતું. ખાસ કરીને શ્રાવણમાસમાં જોવને દિવસે જનોઈ બદલવાનાં હોઈને તેઓ જનોઈ બદલનાર અમલદારો, કેટલાક સર્ગાસંબંધીઓ તથા જેમને

જનોઘ બદલાવાનાં ન હોય તેવા મુખ્ય મુખ્ય રાજપુરો વગેરેને પોતાની સાથે લઈને પોતાના બગીચાવાળે કુંડે જતા, અને ત્યાં જનોઘ બદલાવાની ક્રિયા કરીને તરવાની મોજ છુટ્ટી ઉડાવતા હતા. કુંડમાં કેળના ચાંબલા નંખાવી, જેમને તરતાં આવડતું ન હોય તેવા દેથીપરદેથી-હિંદુ, પારસી- અમલદારોને તેઓ કુંડમાં ધકેલી દેતા અને કેળના ચાંબલાને આધારે તરવાનું શીખવતા પણ હતા. સાક્ષાર છગનલાલ પંડ્યાએ આલેખેલું છે તે પ્રમાણે, “રાયજી સાહેબને એક જ રથજે રોજ સાંજે બેઠા બેસવું ગમતું નહિ. તેથી અમારામાંથી ગમે તેને ત્યાં સાંજની બેઠક જામતી અને ત્યાં ચા, કાશી, તથા નારતો વિગેરે થાતું. મારે મકાને ફેટલીકવાર તેઓ પધારતા તે વેળા કોઈ ગવૈયાનું કે તાવકાનું ગાયન પણ તેમની ગોઠવણથી થતું.” તેઓ પોતે રસમ હતા એટલે સંગીત-નૃત્યાદિ તેમને પ્રિય હતાં, અને તેથી જ તેમણે સંગીતજ્ઞાનનો પ્રસાર રાષ્ટ્રીય રૂપે જૂનાગઢમાં કરવાવધારવાના હેતુથી એક સંગીતશાળા સ્થાપવાની યોજના કરેલી હતી અને એ યોજનાને મૂર્ત રૂપમાં મૂકવાને એક સંગીતજ્ઞને પરદેશ મોકલી અધિક તાલીમ આપવા ગોઠવણ પણ કરેલી હતી. નાગરો પ્રાયશઃ સંગીતના શોખીન તે હોય છે જ, અને રાયજી સાહેબના વારામાં જોકે, એક એ સંગીતના મુસલમાન ઉસ્તાદો ટૂંલાક નાગર ગૃહસ્થોને સંગીત-કળામાં તાલીમ આપી રહેલા હતા તોપણ એમ કહી શકાય કે, એ સમયમાં સંગીતરસ ધામેધામે હુપ્ત થતો જતો હતો પણ ખરો, અને તેથી તેને ઉદ્ધારી લેવાની જરૂરી હતી. જૂનાગઢમાં અને બહુભાગે જ્યારે તેઓ ગામડામાં ફરતા હતા ત્યારે ભાટચારણો, ભજનકારો તથા વાર્તાકારોને બોલાવી બોલાવીને તેમને મુખેથી કવિતો, ભજનો તથા કથાવાર્તાઓ તેઓ કલાકોના કલાકો સુધી સાંભળના બેસી રહેતા, અને એ રીતે કાઠીવાવાડના અને વિશેષતઃ સોરઠના કંઠસ્થ સાહિત્યનું રક્ષાન કરી તેઓ તેવા કંઠસ્થ સાહિત્યના ઉપાસકોને પોતાની ઉદારતાનો લાભ મુક્ત હસ્તે આપીને તેઓ લાભ ધરતે રથજેથી તેમને મૂર્ત એવી તજપીજ પણ તેઓ કરી આપતા હતા. આપણા સોરઠી જૂના કંઠસ્થ સાહિત્યને ગંભીરનારાઓમાં રાયજી સાહેબ એટલા તો પ્રિય થઈ રહેલા હતા કે, તેઓ રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત થઈને મુંબઈ અગર રાજકોટમાં રહેતા થઈ ગયલા ત્યારે પણ, એમના સમયના આ સોરઠીઆ વાર્તાકથાકારો તેમને ગોતતા ગોતતા તેમની પામે જઈ પહોંચતા હતા. તેમને પોતાનાં વક્તવ્યોથી રીઝવીને તેમના ઉપર પડેલા ધાને રૂઝવતા હતા, અને વળી તેમની લાગવગ રૂપી મદદ મેળવી મેળવીને તેઓ અન્ય રાજસ્થાનો તથા રોકીઆણાહુકારો કનેથી ઉત્તેજન

ના. ગાયકવાડ સરકારે ગિરિ જંગલમાં ફરેલા ગિદાર (પાનુ ૧૩૩)

પામી શક્તિ પશુ હતી. રાયજી સાહેબ સોરઠમાંથી ગયા, તેમણે સોરઠની ભૂમિ છોડી અગર ખિટીશ રાજનીતિએ તેમને સોરઠની ભૂમિછોડાવી દીધી, અને તે સાથેજ સોરઠમાં પરિપોષિત થતી રહેલી અદ્ભુત કોટીની સાહિત્યસરિતાનો વહનમાર્ગ પશુ ખત્તાઈ ગયો છે ! જે થયું છે તે સારું થયું છે. આજે એ પ્રકારના સોરઠી સાહિત્યના ઉપામકોના પ્રવાસથી એ સોરઠી વાઙ્મય સોરઠની સીમા ઉલ્લંઘીને ઠેઠ મુંબઈ સુધી પ્રસરી જવા પામ્યું છે અને ઘણાંઓને તે ઘેલા કરી રહેલું છે પણ ખરું.

રાયજી સાહેબને ધોડે બેસવાનું બહુજ ગમતું હતું, અને તેથી તેઓ એક અઝા બદ્દે પાકા ધોડેસ્વાર બની ગયલા હતા, તેઓ આશ્ચર્ય થતા ત્યારે એક સાચા સિંધાહીને શોભે તેવો પોપાક ધારણ કરતા અને માથા ઉપર પાવડીને બદ્દે ફેટા બાંધી ધોતીયાને બદ્દે સુરવાળ અગર પાટકુન પણ પહેરતા હતા. તેઓ ધોડાને એટલા તો વેગથી દોડાવતા કે, તેમની સાથે ધોડે ચઢી જનારાઓ તેમની હારે રહી ન શકતાં ખૂબ પાછળ પડી જતા અને તે હકીકત તેમના સહચરોમાં એક હાસ્યવિનોદના વિષય રૂપ થઈ પડતી પણ હતી. આવા આવા તેમજ પગે ઉગ્રાવળા ઉતાવળા ચાલવાના બ્યમામપ્રયોગથી તેઓ પોતાના મનની દબાના નેટલી જ પોતાની કાયાને કસીને દૃઢ બનાવી શકેલા એમાં શંકા નથીજ. ઇ.સ. ૧૯૦૧માં વડોદરાના કે. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ સર સયાજીરાય ગાયકવાડ-એઓશ્રીને સિંહનો શિકાર કરવાની ઇચ્છા થઈ આવતાં રાયજી સાહેબ તે મહાન નરેશ બેળા ગિરિ (ગીર) જંગલમાં ગયલા, અને રાયજી સાહેબે કરેલી વ્યવસ્થાને પરિણામે એ નરેન્દ્ર સિંહનો શિકાર કરી શકેલા પણ હતા. આ પ્રસંગે નાદિદવાળા રાજકુમાર ફિરિટસિંહજી કે જેઓ શ્રીમંત મહારાજ સાહેબના અંગરક્ષક હતા તેઓ તથા અમરેલી પ્રાંતના તે સમયના મુખ્યા (દીબ્બા) વાસુદેવ સમર્થ પણ હાજર હતા. આ સાથેજ ચિત્ર આ શિકારને લગતું છે, અને તેમાં આપણે આપણા આ કથાનાયકને એક બંદકદાર શિકારીના લીઆશમાં સજ્જ થયેલ સ્થિતિમાં શ્રીમંત મહારાજ સાહેબને ડાબે હાથે ઉભેલા દેખી શકીએ પણ છીએ. શિકાર થઈ રહ્યા પછી પાળ વળતાં, ૨૫૦ કલ્યાણરાય નેઠાભાઈ બક્ષી પોતાની રાજનીતીમાં નોંધી ગયા છે તે પ્રમાણે, રાયજી સાહેબ અકસ્માત ધોડા ઉપરથી પડી ગયલા અને તેમનો હાથ ખડી ગયેલો પણ હતો. છતાં તેઓ પુનઃ આશ્ચર્ય થઈને શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ સાથે રહીને ગિરિજંગલમાંથી વેરાવળ

સુધી, અને વેરાવળથી ખાસ ગાડીમાં જુનાગઢ સુધી પ્રવાસ કરી એ નરેશને વિશયમાન આપી શકેલા હતા. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે, જૂના સંપ્રદાયના એક પ્રખર મુત્સદી તરીકે રાયજી સાહેબના સંબંધે ઘણું ઘણું સાંભળેલું તો હતું જ; તથાપિ તે ઉભય વચ્ચે પ્રત્યક્ષ સંબંધ થવાનો આ પહેલાંજ પ્રસંગ હતો, અને એ પ્રસંગને પરિણામે રાયજી સાહેબના ઓળસ્ટી વ્યક્તિત્વની જે છાપ એ શ્રીમંત મહારાજ સાહેબના ચિત્તપટ ઉપર પડેલી તે એટલી તો ઉડી પડેલી કે તે છેવટ સુધી જુસાઇ શકેલી નહિ જ. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડ રાયજી સાહેબના સૌથી, મનોબળ તથા મુત્સદીના મુખને શોભાવે એવા વાર્તાલાપથી એટલા તો મુગ્ધ બની ગયલા કે, તેઓશ્રીએ વડોદરા પહોંચ્યા પછી રૂપીઆ એક હજારની કિંમતની એક હીરાજડિત મુદ્રિકા તથા પોતાના હરતે લખાયેલ પોતાના નામવાળું એક ચિત્રપુસ્તક બેટ રૂપે રાયજી સાહેબને મોકલી આપીને પોતાની કૃતચતાને પ્રત્યક્ષ કરી બતાવેલી અને તેમનું નામ પોતાના મિત્રમંડલમાં દાખલ પણ કરી દીધેલું હતું. વળી જે લોકોએ શિકાર કરાવવામાં ભાગ લીધેલો હતો તે પૈકી એક વડોદરા રાજ્યનો શુન્દેગાર હતો તેને તેન. શુન્દા બદલ મારી બક્ષવાની ઉદ્ધરના એ પ્રમગે એ મહાન નરેશ, કથાવીરની વિનતિને માન્ય રાખીને બતાવેલી પણ ખરી. જુનાગઢ ફરીને પહોંચ્યા પછી રાયજી સાહેબે પોતાના ભાંગેલા હાથને દુરસ્ત કરાવવાના ઉપાય રચેલા હતા, એટલે આ હકીકતથી આપણે તેમની સહનશીલતાનું માપ કાઢી શકીએ તેમ છીએ, અહીં એક બીજી વાત અમને નોંધવા જેવી લાગે છે. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ ગિરિજંગલમાં શિકારની સહેલગાહે પધારે ત્યારે વેરાવળ જતાં વચમાં તેઓશ્રી જુનાગઢમાં ઉતરે તો વધારે સાફ એમ સમજીને રાયજી સાહેબ પોતે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબને જુનાગઢ ઉતરવા સંબંધે આમંત્રણ આપવા માટે અમરેલી ગયલા હતા. અને તેઓ શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ સાથે જ એક ખાસ ગાડીમાં વેરાવળ જવા માટે ઉપડેલા, માર્ગમાં રાયજી સાહેબે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબને જુનાગઢમાં ઉતરવા માટે વિનતિ ઉપર વિનતિ આચરુપૂર્વક, નવાજ સાહેબના નામથી કરેલી, પરંતુ જુનાગઢ રાજ્ય તરફથી યાવ તે સત્કાર સ્વીકારવા અગર તો જુનાગઢ શહેરમાં પગ મુકવાને શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ ખુશી ન હતા, કારણ કે એ વખતે જુનાગઢ રાજ્ય અને વડોદરા રાજ્ય વચ્ચે રાજધારીય વેમનસ્ય જેવું વર્તણૂં હતું. રાયજી સાહેબ તરફથી કરાયેલ વિનતિ લગભગ નિષ્ફળ ગયેલી, તથાપિ તેમણે જુનાગઢથી થોડે દુર આવેલ જોતલસર નંકરને ફરીથી શ્રીમંત મહારાજને વિનતિ

કરી જોઈ, એટલે એ ચતુર નરેશે 'રાવજી! હવે હું તમારી ઈચ્છા પુરી કરવા
 ધારું' તોપણ તે બની શકે તેમ નથી, કારણ જુનાગઢ નજીક છે અને તમારી
 તૈયારી કાંઈ હોઈ શકે નહિ'—એવું કહીને એ પ્રસંગને ઉડાવી દેવાનો પ્રયોગ
 કરેલ એમ એ વખતે કહેવાયતું હતું. આમ શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે રાવજી
 સાહેબની વિનંતિનો યુક્તિપૂર્વક પરિહાર તો કર્યો; પરંતુ એ મહા નરેશને ખજાર
 નહિ કે અનુભવ નહિ કે પુરોહિતમરાવ જાણા એક પુર્વાચિંતા કરનાર કાબેજ
 મુત્સદ્દી છે. વસ્તુસ્થિતિ એવી હતી કે અમરેલી જવા માટે રાવજી સાહેબે
 જુનાગઢ હોડેલું ત્યારે તેમણે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબનો બધ્ય પ્રકારે સત્કાર
 કરવાની યોજના ધરીને તે પ્રમાણે બધી તૈયારી જુનાગઢના રેલ્વે સ્ટેશને રાખ-
 વાનો હુકમ આપી દીધો હતો, અને તેથી, શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ તરફથી
 પોતે કરેલી વિનંતિ કયુલ રખાય એટલું જ તેમને જોઈતું હતું. આમ હોઈને
 બધી તૈયારી થઈ શકે: એવી ખાતરી તેમણે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબને
 આપી એટલે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબને રાવજી સાહેબની વિનંતિ કયુલ
 રાખવી પડેલી હતી. ખુદ નવાબ સાહેબ પણ સ્ટેશને પધારી હાજર રહે એવી
 મતજામવાળો તાર પણ રાવજી સાહેબે જુનાગઢ મોકલી આપ્યો હતો. આગમી
 જુનાગઢ પહોંચી ત્યાં તો આખું સ્ટેશન સંપૂર્ણ રીતે સજ્જત થયું શ્રીમંત
 મહારાજ સાહેબની દૃષ્ટિએ ચઢી ગયું, રાજ્યની તમામ રિયાસત સ્ટેશનના
 આગલા તથા પાછલા ભાગમાં સુવ્યવસ્થામાં ઉપસ્થિત થયેલી દૃષ્ટિગોચર થઈ
 આવી. ખુદ નવાબ સાહેબ, વઝીર સાહેબ, રાજ્યના નાના મહોલ્લા અમલદારો,
 અમીરકમરો, શહેરના અગ્રગણ્ય મહાજનો તથા ઇનર પ્રજાજનોની જે ૬૬
 ત્યાં જામેલી તેને તે મહાનરેશે દીડી. ગાડી વિરમી, નવાબ સાહેબે ખુદે શ્રીમંત
 સાહેબનો બધ્ય મત્કાર કર્યો, અને પછી જુનાગઢ શહેરમાં અસ્થ સમય માટે
 પણ પધારવા માટે તેમણે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ
 કરી દીધી. વડોદરા નરેશ પોતાને અપાયેલ કાંઈ આવબર્થા સત્કારથી એવા તો
 મુગ્ધ બની ગયલા કે, તેઓ નવાબ સાહેબની વિનંતિને દેલી શક્યા નહિ
 અને તેમણે શહેરમાં ફેરે મારી તેને જોઈ લેવાની વાત પણ કયુલ રાખી દીધી.
 ચાર યોગની દરમિયાની દમામવાળી ગાડી તૈયાર જ હતી એટલે તેમાં શ્રીમંત
 મહારાજ સાહેબ નવાબ સાહેબ વઝીર સાહેબ અને આપણા કયાવીર એમ;
 ચારે જણ આરૂઠ થયા અને જુનાગઢના મહામાર્ગ ઉપર ચઢીને એક ચક્રમાં
 શહેરની અંદર પ્રવેશ્યા તેમણે કરી લીધેલી અને પાછા સ્ટેશને પહોંચી ગયલા
 હતા. નવાબ સાહેબ ખુદ શ્રીમંત સ્વારી સાથે સિકારની શહેરગાડે જતા;

પરંતુ નવાળ સાહેબ એ વખતે રાજ પાળતા હતા એટલે સાથે જવાને અશક્ત હતા, અને તેથી તેઓથીએ પોતાના પ્રતિનિધિ રૂપે રામજી સાહેબને એ મહાનરેશ ભેળા મોકલી આપેલા. મુત્સદી તરીકે ઓળખાયલાં પુરોહિતમરાયજીને એક સિપાહી તરીકે અનુભવ લેવાનો આ પ્રસંગ વડોદરા નરેશને એક અમાધારણુ યોગ જેવો લાગ્યો હોય તો તેમાં નવાઈ નથી. પુરોહિતમરાયજી શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ એઓથી જેવા નૃપમણિ-નૃમણિ-નો સહભાવ આ પ્રમાણે મેળવી શકવાને ભાવ્યશાળી બનેલા એ હકીકત તથા તે પાછી એ ઉભય 'મહાનૃ' વ્યક્તિઓ વચ્ચે નિર્વહિત થઈ રહેલ વિશ્વસનીય સ્નેહસંબંધ, આપણા આ કથાવીરને તેમના સંકટગ્રસ્ત ઉત્તરજીવનમાં કેટલો સમાધાસક તથા પ્રોત્સાહક થઈ પડેલો હશે તેની કલ્પના અમારા આ લેખનો કોઈ પણ પાઠક કરી શકશે. જે કારણથી શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ એઓથી ખિટીદ સરકારને ખટકી રહેલા હતા અને જે કારણથી રામજી સાહેબ જેવા મુત્સદી એજ સર્વોપરિ સરકારની આંખે ચઢી રહેલા હતા એ બે કારણોની જે મીમાંસા કરવામાં આવે, તો આ ઉભય મહાપુરોહીની રાજનીતિમાં રહેલી સમાનતા આપણને પ્રત્યક્ષ થઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. હવે આપણે મૂળ કથાનું મૂળ પુનઃ હાથમાં લેશું. પુરોહિતમરાયજીએ શ્રીમંત મહારાજ સાહેબને શિકાર કરવામાં સહાય આપેલી તે ઉપરથી તેમની શિકારી તરીકેની નિપુણતા કોઈ કદાચિત્ ન પણ સ્વીકારે. પરંતુ ખરી વાત એ છે કે રામજી સાહેબ પોતે મુનંદ બંદકદાર અને શિકારી પણ હતા. ગિરિજંગલ રામજી સાહેબનું એક પ્રિય ક્ષેત્રાંગણુ બની રહેલું હતું. એ ગિરિજંગલના ખૂણેખૂણાથી એઓ પોતે સંપૂર્ણ પરિચિત હતા. તેમણે પોતે મૃગયા-શિકારના વિષયમાં એવી તો પ્રવિણતા મેળવેલી કે, બલબલા શિકારીઓ પણ તેમની નિશાનખાજી તથા બહાદુરીથી અંજાઈ જતા હતા. એમને હાથે વધ પામેલ સિંહો, દિપ્તઓ, હરિયો વગેરે પ્રાણીઓનાં 'આમાં' તેમના ધરમાં અનેક હતાં અને અનેક આખડાં એમણે ખેંચતા ખેંચતા 'પુરોહિતે' એટ રૂપે આપેલાં પણ છે. ૪૦૨૦ ૧૯૦૧માં હિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ ઉપરાજ લૉર્ડ કર્ઝન જૂનાગઢની મુલાકાતે આવેલા તે પૂર્વે તેમણે વેરાવળ બંદરે જતારીને ગિરિજંગલમાં શિકારની સહેલગાહે જવાનો કાર્યક્રમ જોઈવેલો હતો, અને તેથી રામજી સાહેબે ખુદ રાજ્ય તરફથી જહેમત ઊઠાવીને ગિરિજંગલમાં એ ઉપરાજના સુખનિવાસ અર્થે ભવ્ય તૈયારી કરેલી પણ હતી. પરંતુ ગમે તે ઈષ્ટા નિષ્ટ હેતુથી કોઈ મનુષ્યે, પ્રતિદિન ક્ષયાધિન થતી જતી સિંહસંખ્યાની વાત

“પાયોનીઅર” નામક અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રમાં છપાવીને થનાર અગર યોગ્યલ શિકારને બંધ રાખવા માટે લૉડ્ઝ કર્ઝનને વિનંતિ કરી દીધેલી એટલે એ લેખને વાંચ્યા પછી એ ઉપરાજે શિકારને લગતો પોતાનો પ્રવાસક્રમ રદ કરી દીધો હતો. આ હકીકતે પુરુષોત્તમરાયજીને હતાશ તો ક્યાંજ હશે. તેમણે પોતાની હોંશ સાવ છોડી દીધેલી નહિ, લૉડ્ઝ કર્ઝન જૂનાગઢમાં પધાર્યા ત્યારે પુરુષોત્તમરાયજીએ સિંહચર્મોની એક સુશોભિત જાળજા બનાવરાવીને વઝીર બહાદુરદીનબાઇને હસ્તે એ ઉપરાજને ભેટ રૂપે આપી દીધેલી અને તેમ કરીને થોડોક પણુ આત્મસંતોષ તેમણે મેળવેલો હતો. એ પછી ઇ.સ. ૧૯૦૩માં રાયજી સાહેબ રાજ્યસેવામાંથી નિવૃત્ત થયલા, એ નિવૃત્તિની હકીકત સાથે જો આપણે પૂર્વકથિત બંધ રખાયજી શિકારને લગતી વાતને સંકલિત કરી વિચારી જોઈશું તો આપણે એવું અનુમાન કરી શકશું કે એ શિકાર બંધ રખાવવા સાટે જે લેખ પ્રકટ કરાવાયલો હતો તે સિંહજાતિ ઉપર ત્યાં કરવાની લાગણીથી નહિ, પરંતુ રાયજી સાહેબમાં સુત્પદ્મીગીરી ઉપરાંત સપાહીગીરીનો જે ગુણ હતો તે ગુણને લીધે તેમણે જેમ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના ચિત્તને નિતેડું હતું તેમ તેઓ ખીજવાર લૉડ્ઝ કર્ઝન જેના ગુણુપરીક્ષક ઉપરાજનું પ્રીતિભાજન બની બેસી વચારે વગવસીમાવાળા કદાચિત્ત બની બેસશે, એવી ભીતીથી અને એ ભીતિજનિત ઇર્ષ્યાથી આપણા આ કથાવીરના કોઇ તેજેદ્વેષીએ, તેમની સામે થોડાંક વર્ગોથી ગુંચાતી રહેલ કપટમાળા ખટપટ—ના એક મણિકા રૂપે જ એ લેખ પ્રકટ કરાયલ હોવો જોઈએ. વર્ષ ૧૮૯૧માં આપણા હિંદુસ્તાનમાં કે. મહારાષ્ટ્રી વિકટોરીયાના પોત ‘પ્રિન્સ આલ્ફર્ડ વિકટર’ આરે જૂનાગઢમાં પધારલા ત્યારે પણ તે રાજકુમારને શિકાર કરાવવા માટે જે વ્યવસ્થા ગિરિજંગલમાં કરાયલી હતી તે વ્યવસ્થા પણ ખુદ રાયજી સાહેબે કરેલી હતી. પુરુષોત્તમરાયજી લક્ષ્યવેદ કરવામાં કૅટલા કુશળ હતા તેના ઉદ્ધારણે ધણું મળી આવે તેમ છે. વેરવળના દરિયામાં ધૂધવતા પાણીમાં મેરીયા—માટીના લોટકા—તરતા મૂકાવીને અગર તો જંગલમાં જસોની ટોચો ઉપર નિશાનો મોઢવીને તેઓ એક જ બાણકે તેમને ઊઘાવી શકતા હતા. બંદૂક ઉપાડીને ગાઉના ગાઉ પગપાળા જવામાં તેમને શ્રમ જેવું જણાતું ન હતું. તેમની ચાલ ઉતાવળી હતી, અને તેથી તેમની સાથે ચાલનારા તો તોળાતોળા પોકારી ઉઠતા હતા. રાજ્યના દીવાની ખાતાના (ખીન લશ્કરી) નોકરોમાં જે પુરુષો બંદૂક આદિ સસ્ત્રાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી શકે તેવા હતા તેમની મણી તેમનો સદ્ભાવ અધિક પ્રમાણમાં રહેતો હતો; કારણકે એકલી

મુત્સદ્દીગીરીને તેઓ વાંઝણી જેવી ગણનારા હતા. આમ ચયજી, સાહેબ પોતે કસાપથી કાપાવાળા હતા તેમજ સારા સજ્જધર હતા તેથીજ તેઓ સુબ્યમાંના મુત્સદ્દીગીરી તથા સિપાહીગીરીમાં કુશળ એવા કેટલાક વહીવટી હિંદુ અમલદારોને ખીજા કેટલાક સિપાહીગીરીને વરેલા મુસલમાન અમલદારોની હારે, મકવાણી બહારવટીયા ફકીર મહમ્મદની મહેદી ટોળીએ મચાવેલ ધમરાણુ અને રમખાણુનો અભ્યક્રાળમાં અંત લાવવાને કામે ઉપયોગમાં લઇ શકેલા હતા; એટલુજ નહિ. પરંતુ એ પ્રમાણે હિંદુ અને મુસલમાન લંકરીઓનો પડે એ અંગ્રેજ સરકારને બતાવી તેમને સબ્યના આંતર વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ કરતા અટકાવેલા તેમજ આવાં રમખાણોને ઘવાવવાની સકિત રક્ત અંગ્રેજ અમલદારો ધરાવે છે એવી જે એક ખોટી કલ્પના અસ્તિત્વમાં અણુાયલ હતી તેને તેમણે નાબુદ કરી નાંખેલી અને વળી તે સાથે નાગર તેમજ નાગરેતર મુત્સદ્દીવર્ગના પુરુષોની કાઠ ખાવા માટેની બરજી-સસ્ત્રકલાને ફરીથી ચરાણે ચરાવી સમ્મવીને તેની ફળદાયકતાને પ્રયોગસિદ્ધ પણ તેમણે કરી બતાવેલી હતી. આ ઉપરાંત શરીરમાં અંગોપાંગોને ચંચળ અને સુદઢ બનાવનાર દડાની વિવિધ સ્વદેશીય રમતો જેવી કે. ઠોકર દડો, છુટ બે છુટ, નાગલિયો વગેરે પણ તેઓ કોઈ કોઈ વાર રમતા અને તે રમવાને માટે તેઓ સબપુરુષો તેમજ પોતાના જૂનાનવા મિત્રોને તથા રનેહીસંબંધીઓને આમંત્રતા પણ હતા. બેડી રમતો રમવામાં પણ તેમને ધણો રસ પડતો હતો, અને તેમાંની કેટલીકમાં તો તેઓ પારંગત પણ હતા, વિદ્યાકલારસિક છાત્રલાલ પંડ્યાએ સ્વાનુભવથી આ સંબંધે પોતાની રમુજ બાપામાં, ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિકના એક અંકમાં આ પ્રમાણે નોંધેલું છે:—“એમને (ચયજી સાહેબને) કોડાંઓ વડે સોનામાંબાજી (ચોપાટ) રમવાનો બહુ શોખ હતો, ને કોડીઓના દાવ પાડવામાં એઓ ખાસ કુશળ હતા, તેથી એક દાવમાં જ કેટલીક વાર ચારે સોગમાં (કાંકરીઓ) ઉતરી જતા. મને એ રમતનો કંટાળો હતો તેથી હું તો ન છુટકે મતો, ને જે દાવ પડે તે પડવા દેતો તેથી હારવામાં પહેલા આવતો હતો.” આ કથાક્ષેપકે પણ પોતાની બાળ અવસ્થામાં પુરુષોત્તમરાયજીને ઘણીવાર બહુભાગે શુક્રવારની કે બીજા કોઈ તહેવારની રમ્મને દિવસે આ પ્રમાણે ચોપાટ ખેલતા જોયલા છે અને ધાર્યા દાવ પાડીને બીજાઓની કાંકરીઓને મારતા મારતા તેઓ જે ટાણે પોતાની ચારે કાંકરીઓ ઉતરી જતા હતા. તે ટાણે, તેવાં વિન્યાન્તે તેમણે જે હર્ષાનંદ યમ આવતો હતો અને તેને પાંચામે તેમના મુખારવિંદ ઉપર તરી રહેલ પ્રજ્વલતા તથા તેમનાં વેધક વિશાળ

નેત્રોમાંથી ઝખકાગ મારતું તેજ એ બધું આજે પણ અમારી દષ્ટિએ ચઢી આવ્યા વિના રહેતું નથી. આ સ્થળે એટલું પણ લખવું પડે છે કે, રાયજી માહેબને ચોપાટ ખેલવાનો જે નાદ લાગેલો હતો તે તેમના કેટલાક દિતેચ્છક અને વડીલ જેવા સંબંધીઓને પમંદ પડતો નહિ એટલે તેવાઓ તે વાત તરફ ધ્યાની નાપસંદગી તેમને મ્હોંએજ ખતાવતા પણ હતા. ચોપાટનું અતિખેલન અપરાધુનીક ગણાય છે, અને તેથી જ કેટલાકોને પુરુષોત્તમરાયજીથી રમાતી આ રમત આનીપદ ચઢ પડતી હતી. શત્રુબ્ય (શતરંજ)ની રમતમાં પણ તેમનું કૌશલ્ય પ્રશંસનીય હતું તેઓ જૂનાગઢમાં હતા ત્યારે ત્યાંની ‘બહાઉદ્દીન કોલેજ માં’ ગણિતશાસ્ત્રના અધ્યાપક દક્ષિણી ગૃહસ્થ સ્વ૦ નારાયણ બળવંત પેંડસે તેમની સાથે શતરંજ રમવાને ઘણીવાર તેમને મકાને જતા, અને તે પછી રાજકોટમાં તેમણે નિવાસ કરેલો ત્યારે ગુર્જર કવિજીપણ નાનાલાલ દલપતરામ જોડે ખાસ કરીને તુથા કોઈ કોઈ વાર ખીજઓ જોડે પણ બપોરને વખતે એ રમત રમવાનું તેમણે આણું રાખેલું હતું. વળી વિદેશજાત-યુરોપીય-રમતો પણ તેઓ ઘણી જાણના હતા. ખેડી વિદેશીય રમતોમાં “ ક્રાફ્ટ, સ્ટીપલ ચેઇઝ, ઓફિસર્સ એન્ડ સોલેજર્સ, ક્ષિજ, બિઝીક’ વગેરે પણ તેમને પ્રિય હતાં અને અવકાશને સમયે તેમનો આશ્રય પણ તેઓ લેતા હતા ‘ટેનિસ’ રમવાનો શોખ તેમને બહુ હતો, અને તેથી તેમણે ‘બહાદુરખાંનજી હાઇસ્કૂલ’ ના જુના મકાનના પ્રાંગણમાં તેમ જ બેરાવળમાં પોતાના ઘરના પ્રાંગણમાં ટેનિસ કોર્ટ્સ ખાસ કરાવેલા પણ હતાં અને તે ઉપર તેઓ અવારનવાર રમતા પણ હતા. સ્વ૦ કલ્યાણરાય જોઠાભાઈ બક્ષીએ બેરાવલ મુકામે રાયજી સાહેબ સાથે ટેનિસ ખેલવામાં ભાગ લીધેલ તે બાબતની નોંધ પોતાની ઈન્સ૦ ૧૮૯૯ સાલની રાજનીશીમાં કરેલી પણ છે. બહાઉદ્દીન કોલેજ ની સ્થાપના પછી તે સંસ્થાના અઝેજ ટ્રુપ્પ અધ્યાપક તરફથી તેમને બ્યારે ને ત્યારે ‘ટેનિસ’ રમવા માટે આમંત્રવામાં આવતા અને તેઓ ત્યાં રમવાને જતા પણ હતા, અને વળી જુના મુસાફરખંજલે પણ કેપ્ટન કાર્નેગી વગેરે સાથે પણ ‘ટેનિસ’ રમતા હતા આવી બધી રમતો ઉપરાંત વનચર્ચા તથા વનવિહાર તેમની પ્રિય પ્રવૃત્તિઓ હતી. ગાઢ જંગલોમાં, નદીતટ પ્રદેશોમાં તેમ જ હુંગરો તથા ટેકરીઆ ભુભાગોમાં પરિક્ષમણ કરવું એ તેમનો આમોદ હતો, અને એવામાં વનભોજનાદિ ઝોહવાવોને તેઓ પોતે ત્યાંની રમણિયતાનો ઉપભોગ કરતા તથા ખીજઓને કરાવતા પણ હતા. ગિરિનારના પર્વત ઉપર તેઓ પ્રત્યેક વર્ષમાં એક બે વાર પોતાના આત્મમંડળ સાથે ચડતા અને એ યાત્રામાં, સ્વ૦

છગનલાલ પંડ્યા વર્ણવી ચુકેલા છે તે પ્રમાણે, 'વિદ્યાર્વિનોદી ગૃહસ્થો અને કોઈ વાન કહેનાર કે જાન ગાનારને પણ સાથે તેઓ હેતા હતા, અને તેથી ગિરનાર જાપરનો સમય શ્રી અંબાજીના પૂજનમાં તથા હરવાહરવામાં ને ગમનમાં' વ્યતીત થઈ જતો હતો. પુરુષોત્તમરાયજીને કુસ્તિ પણ પ્રિય હતી, એટલે તેઓ પોતાના બાળ રનેદી વિહારીલાલ વસાવડા સાથે ક્વચિત્ ક્વચિત્ કુસ્તી લડી વ્યાયામ પણ મેળવતા. મનલખ કે, રમતગમતના વિષયમાં પણ તેઓ સર્વેપરિ હતા, આમ હોઈ આપણે કદી શકીએ કે સેનાપતિ જેમ પોતાના શિબિરમાં બેસીને વ્યુહ રચના કરે છે અને તે પ્રમાણે પોતાના સૈનિકોને ચલાવી સમરાંગણમાં વિજયશ્રીને વરી શકે છે તેમ રાજનીતિના ખાડાખખડાવાળા ક્ષેત્રમાં વિજય ઉપર વિજય મેળવનાર આ મોરડીઓ મુત્સદી પોતાથી રચાતી રમતોમાં પણ પોતાની જોડતાનો અનુભવ બીજાઓને કરાવી રહે તો એ વાન આશ્ચર્ય જનક ગણાશે નહિ. ચાલખાજી એ મુત્સદીગીરીનું એક મૂખ્ય લક્ષણ છે. ઉપલબ્ધ હકીકતને આધારે કેવળ મુત્સદા તૈયાર કરવા એ જોડે મહત્વનો યુદ્ધી વિલાસ છે, તથાપિ ખરા મુત્સદીનું કામ લક્ષ્યવેધ કરવાનું હોઈને જે પરિસ્થિતિ ન હોય તે પરિસ્થિતિને ઉભી કરી લેવી અને પછી તેને ચોગે પોતાનું કાર્ય પાર પાડી લેવું એ તેનું કર્તવ્ય થઈ પડે છે. રાયજી સાસેજ એક મહોટા અને બડ મુત્સદી હતા, એટલે એમની ચાલખાજી બધી દિશામાં એક સરખી સફળ અને એ સ્વાભાવિક જ ગણાય. આમ રાયજી સાહેબ એક હંડા મુત્સદી હતા તેથી તેમનાથી અપરિચિત હોય તેવો માણસ કદાચિત્ તેમને અતિગંભીર પ્રકૃતિવાળા-મીંઢા-હોવાની કલ્પના કરી શકે. તથાપિ તેમને જોણે જોયલા છે તેમ ઓળખેલા છે તેઓ તો તેમનામાં રહેલ રમુજપણાનો લેશ પણ ઇન્કાર કરી શકે તેમ નથી જ. આજથી યોડાં વર્ષો પહેલાં જુનામઢનો નાગરવાડો ખાસ કરીને હોલિકા ઉત્સવને અંગે કરાતી બહુ વિષ પ્રવૃત્તિઓથી દિવસો પર્યંત માજી રહેતો હતો અને એ ઉત્સવની ઉજવણી નિમિત્તે બાળકો, યુવાનો તેમજ કોઈ કોઈ પ્રસંગે આધેડ વયના સ્ત્રીપુરુષો પણ ચંચળ બની જતાં હતાં અને પોતાના વાસ્તંતિક ઉત્સાહને વહેવત્તવી દેતાં પણ હતાં. આ ઉત્સવ અંગે છોકરાઓ યૌવનશ્રીના લાડકવાયાઓ-આખી રાત્રીઓ પરિહાસપ્રલબ્ધમાં, નર્મ વાક્યો પોકારવામાં, દડામસ્કરી કરવામાં અગર તો નિદ્રાધીન થયેલ નવ વરવધુઓને રંગમિશ્રિત જળ ભરી પીયકારીઓથી સિંચિત કરવા અર્થે કરાતી નાનાવિદ્ય યોજનાઓને સમજ કરવામાં વ્યતીત કરતા હતા. આ ઉત્સવને નિમિત્તે વળી કઠોર સૈનિક

જીવનને લગતા પ્રાયશ્ચિક્ર પાઠ શીખવાનો લાભ પણ તરણોને મળતો હતો. તથાપિ આવા આ ઉત્સાહપોષક ઉત્પત્તિ સુરપતામાં, જેમ કાલજીની બંધી સંસ્થાઓની બાબતમાં બની આવે છે તેમ, ત્રિપતા આવી જતી નહિ એમ અમે કહેવા માગતા નથી, એ વાત અમારી આ કથાના પાઠકે લક્ષ્યમાં રાખવાની છે. એ છતાં એટલું તો અવિવાદ છે જ કે, આપણે જે નુતન રૂપે આપણી કાલજીની જીવન પ્રજ્ઞાલિકાને ઘડવા માંડેલા છીએ તેને લીધે આપણી પોતાની સંસ્કૃતિનું પોષણ કરી રહેલી આપણી સામાજિક સંસ્થાઓ લગભગ મરણાધિન બની ગયલી હોય એમ અમને તો દેખાય છે, અને તેને પરિણામે આપણા સ્વદેશીય ધન-ઉત્સવોના માંગલિક દિવસોને આપણે મદોત્સાહથી વ્યતીત કરતા થઈ બેઠા છીએ. અમારે આ સ્થળે આપણા ચરિત્રનિરૂપ્યને ઉદ્દેશને લખવું જોઈએ કે, પુરુષોત્તમરાયજીએ એક બે વાર, પોતાની આધેડ જીમરે પણ, પોતાની તરણુશામાંની રસધારતને જગૃત કરીને તેની આશ્રિત કાઢેલી હતી, અને એમ કરવામાં તેમણે પોતાની ટાળીમાં રાત્રીના મુખ્યમુખ્ય તથાપિ આપ્તવર્ગના ગણાય તેવા અધિકારીઓને બેળવેલા પણ હતા. અર્થાત રાયજી સાહેબની વિનોદશીલ પ્રકૃતિ અનેક રૂપધારિણી હતી પરિહાસયુક્ત વાણીપ્રદારથી કે વક્રોક્તિથી તેઓ ગમે તેને મહાત કરી, પોતાને જે વાત અણગમતી હોય તેને તેઓ સકેલાવી શકતા હતા, અને ઘણીવાર બાળક સાથે બાળક, જીવાન સાથે જીવાન અને જુદી સાથેના વર્તનમાં જુદોચિત શુણ્ણવાળા બનીને તેઓ પોતાનું સ્વભાવસિદ્ધ ચર્ચસ્ તરણું રાખી શકતા હતા, અને તે કળા તેમનામાં અદ્ભૂત પ્રકારે હિતિ થઈ રહેલી હતી. તેમનો સ્વભાવ વિનોદી હતો તેથી અવકાશને સમયે તેમની પાસે બેસી ગપ્પાં મારવાં અને તેમના હસતા મુખમાંથી વારંવાર પડતા ‘બહે બહે’ શબ્દો સાંભળ્યા કરવા એ પણ એક સર્વ કાંઈને લ્હાણુ લીધા બરાબર થઈ પડતું હતું. મનલભ કે, રાયજી સાહેબને આપણે એક વિનોદી છતાં વિક્રમી મુત્તમ્મદી રૂપે ગણીએ તો તેમાં આપણે અતિશયોકિતદોષને પાત્ર ગણાશું નહિ. આવી એ સંતત ચિંતાભાર વહી રહેલ મહા-રાજપુરુષની વિનોદશીલતા જ તેમને પોતાના સંકટકાળમાં ટકાવી રાખનાર બળ રૂપે કામ કરી રહેલી હતી એ વાત જેમ અસંદિગ્ધ છે તેમ અમારા તરફથી કરાયેલ આ વિષયને લગતું કથન પણ અસત્ય કે અત્યુક્તિ રૂપે ગણાશે નહિ જ.

(૧૧) પુરુષોત્તમરાયે કરેલ સ્વજ્ઞાતિસેવા.

સદ્બુદ્ધિથી સ્વજ્ઞાતિજનોની મથાશકિત સેવા કરવી એ દોષ નથી, પણ

દર્મ છે, અને એવી સેવા કરવાને પ્રેમયો ન હોય એવો મહાપુરુષ ઇતિહાસમાં ક્યાંય પણ દેખાતો નથી. ઉલટ, યાતિસંસ્થાનો વિશેષ કનારાઓ પણ એક યા બીજા મીઠે-પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ માર્ગે-સ્વચાલિત્વનોનો પણ કરી રહેના હોય એવું તેમના કર્મોની મીમાંસા કરી આપે તેમ છે. યાતિ 'શબ્દ' સોદીસંબંધદર્શક છે એ વાત જુલવા જેવી નથી અને સોદીસંબંધે માનવ ઇતિહાસમાં પોતાનો ભાવ બજાવ્યો નથી અગર એ પ્રકારનો સંબંધ ભાવ બજાવતો નથી કે બજાવશે નહિ એમ કોઈથી કરી શકાશે પણ નહિ, અર્થાત્ યાતિસંસ્થા ઉપકારક છે કે અપકારક છે એપ્રશ્ન એટલો જટિલ છે કે, તેને, ઉકેલ એક તમાકે કરી પણ ન થઈ શકે. માનવ સમાજની ઘટના રૂપરેખા-તથા તેને ઉપકારક થઈ રહે તેવા અર્થ શાસ્ત્રની તેમજ વ્યવસ્થાશાસ્ત્રની વિચારણા હજી તો ચિંતનાની એરણુ ઉપર ડીમાયા કરે છે એટલે અત્યારે તેવી કોઈ પણ ઘટનાને કે વ્યવસ્થાને સ્થાયી રૂપવાળી ગણી શકાય નહિ અને તે સ્થાયી રૂપ કેવું પકડશે તે પરત્વે કશું બાખી શકાય પણ નહિ. યાતિસંસ્થાનો મુલાધાર સાંસ્કારિક સમાનતા, સહવાસ સહકાર અને તે સર્વજનિત આચારવિજ્ઞાપિકા તથા વ્યવહારપદ્ધતિ જેવાં તત્ત્વો છે એ વાત ઉપેક્ષ થવા જોઈતી કુલ્લક કોટીની નથી. લગભગ સમાન આચારવિચારવાળા લોકોના સહકારવાળી વ્યવહારજીવનની નિયામક જે સંસ્થા તે 'જ્ઞાતિ' સંજ્ઞાને પામેલ છે, અને તે એક પ્રકારનું ગણરાજ્ય (રીપબ્લિક) પણ છે. વળી તેની રચના સભ્યોના દ્વિવર્ધક વ્યવહારો, તેમની પ્રવૃત્તિઓ, અને તેમની વચ્ચે રહેલ સોદીની સમાનતાના આધારે થયેલી હોઈને એ યાતિસંસ્થાને, અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એક આટલું સંદકારી મંડળ ગણાવે તો તેનું મુખ્ય વધી જાય તેમ પણ છે. હિંદુસ્તાનનો સાચો ઇતિહાસ પ્રાયશઃ એમ પણ કરી શકે છે કે. હિંદુ યાતિઓ પરસ્પર અવિરૂદ્ધ વ્યવસાયોનું અવલંબન કરીને રહેતી આવેલી છે, અને તે કારણે જ હિંદુ સંસ્કૃતિ સર્વાંગવિકાસને પામી શકેલી હતી. મતભેદ કે પરસ્પર દ્વિવર્ધક માય તેવાં સહકારી મંડળોનો જે સંબંધ તેને આપણે હિંદુ જનતા કરી શકીએ, અને એ મંડળોના પ્રતિનિધિઓનો જે સંબંધ તેને આપણે 'મહાજન-મંડળ' સંજ્ઞા આપી શકીએ. આ વિષય પરત્વે ધણધણ કરી શકાય, પરંતુ એ પ્રમાણે અત્ર કરવું એ અપ્રસૂત બાળતને દ્વાયમાં લીધા પ્રસૂતર થઈ રહે, એટલે એ પરત્વે અધિક લખવું એ ઉચિત નથી. આમ હોઈને અમે અત્ર એટલું જ કહેશું કે, સ્વચાલિતી સેવા કરવી એ કોઈ પણ દૃષ્ટિએ દોષપાત્ર વાત ગણાશે નહિ, અને તે છતાં એ વાતને જો અર્થાચીન

ગાતિસંસ્થાબંજક વિચારસંરંધિ પ્રમાણે એક દોષ રૂપ ગણવામાં આવતી હોય, તો પછી ગમે તે પ્રકારના પદજીવનને તથા તેના લાભાર્થ કરાતી પ્રતિને એક સહાદોષ રૂપે જ ગણવી પડશે જ. પદજીવનના એ એક ચેનકેન પ્રકારેણ દયાતીમાં અણુતી અસ્થાયી અને કૃતિમ યોજના છે અને તેના મુળમાં બેટલી ઔદિક સિન્યતા રહેલી હોય છે તેટલી આધ્યાત્મિક સિન્યતા રહેલી હોતી નથી, એટલે કોઈ પણ પ્રસંગે એ પદજીવનને બાંગી પડતાં વાર પણ નથી લાગતી. આમ હોઈને પદજીવન કરતાં ગાતિસંસ્થાનો મહિમા વધી જાય તેમ છે. આથી એટલું તો ચોક્કસ છે કે, ગાતિસંસ્થા તેમ જ પદજીવનનાં એ કમ્પ સમસ્ત જનતામાં ભેદ ઉત્પન્ન કરનાર તો છે જ, અને જો આપણે એ બેમાંથી એકને દોષજનની ગણવાને તૈયાર થઈએ તો બીજાને પણ આપણે તેવી જ ગણવી પડશે. આમ હોઈને, અન્ય મનુષ્યના સિનને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના જો કોઈ મનુષ્ય નિજ હિત-સ્વાર્થ-ને સાધે તો તેને જો દોષિતગણી શકાતો નથી, તેમ જો કોઈ મનુષ્ય પોતાની ગાતિનું હિન, અન્ય કોઈ ગાતિના સિનને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના કરવાને પ્રેરાય, તો તેવા સ્થગાતિહિત સાધક કયા ન્યાય શાસ્ત્ર પ્રમાણે દોષિત ઠરાવાતો હશે તે અમે સમજી શકતા નથી. હિંદુસ્તાનના દુર્ભાગ્યે સાંપ્રત સમાજજીવન પરત્વે, કેવળ અધિકારક્ષાભ કે અધિકારક્ષાભને પરિણામે જે કેટલાંક વિધાનો ભારપૂર્વક જનતા સમક્ષ ધરાવા લાગ્યાં છે તે જાતિજાતિ વચ્ચે તથા ગાતિગાતિ વચ્ચે દ્વેષજનિત પ્રકટપ્રકટ કલહ ઉત્પન્ન કરનાર બળોનું કામ કરી રહેલા હોય એવું જોવામાં આવ્યા વિના રહેતું નથી. હિંદુસ્તાનમાં ગાતિસંસ્થાનાં મૂળ એટલા ઉંડાં ગયલાં છે અને તેનું બળ પણ એટલું બહુ છે કે, તે સંસ્થાનો સદુપયોગ કરવાકરાવવાને બદલે દુરુપયોગ કરવાકરાવવામાં આવે, તો આખા ધિંદુ સમાજજીવનને અકલ્પ્ય હાનિ થઈ બેસવાનો ભય રહે છે એમ અમને લાગે છે. લોહીમાં જે અર્વાચીન વિગ્નાનસિદ્ધ આકર્ષણ શક્તિ રહેલી છે તેનું પ્રાકટ્ય અનિવાર્ય છે અને લોહીના ગુણો લક્ષ્યમાં રાખીને જ હિંદુ જનસમાજ શાસ્ત્રીઓએ લોકસંપ્રદાય વ્યવહારજીવનને સરલ બનાવવા સારું તેમજ સમાજજીવનમાં ખોટી સ્પર્ધાથી ઉપસ્થિત થતા સંઘર્ષોને અટકાવવા ખોટું કાર્યવિમાળેની કરવાની કરી રોજની સંસ્કૃતિ સારું વર્ણવ્યવસ્થા તથા જાતિવ્યવસ્થા કરેલી છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ અત્યારે જે જીવવિધાભિમત વિકાસવાદ પ્રચલિત થયેલો છે તેને અંગે જન્મ આપેલ સુખજનશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોને ફલિત કરનારી ગાતિસંસ્થાને તેમણે સમાજજીવનમાં સ્થાન આપેલું છે. આવી ઉપકારક સંસ્થાને નિર્મૂળ કરવાનો પ્રયાસ થાય તેના કરતાં તેમાં પોંચેલા દોષો દૂર કરી તેનો ઉપયોગ સામાજિક વિકાસ

સામનોને કામે કરવામાં આવે તો એકંદરે ઉત્કર્ષ અલ્પશ્વમસાધ્ય થાય એમ અમારું માનવું છે. આ છતાં હિંદુ જનસમાજને આ પ્રકારની કાર્ય-દિગ્દર્શિએ કરાયેલ જાગૃત્વના ફાયદા ન હોય તો હિંદુ સમાજે સ્વેચ્છાથી પોતાની જીવનવ્યવસ્થા નવેસરથી કરવી જોઈએ. પરંતુ એમ કરવા જતાં આપણે, યુરોપમાં ફળદ્રુપી રહેલ ઉપાય જીવનોદ્ધારના વખતે જોવી વ્યાવર્તપરંપરામાં ફસાઈ ન પડીએ તેવું જાન ગણવું પડશે. વિગ્રહો-કલહો-માનના ઉત્પાદક વિકારો જ છે, અને માનવ સૃષ્ટિમાં પ્રવર્તતા એ વિકારોનું જ્યાં સુધી દમન કે શમન ન થાય ત્યાં સુધી વિગ્રહો-કલહો-વગેરે અનિષ્ટો આપુ રહેવાના જ. સાર્વાનિક શાંતિ અને સ્વસ્થતા એ હિંદુ સંસ્કૃતિનું પરમ ધ્યેય છે, અને તે કારણે જ હિંદુ સમાજશાસ્ત્રીઓએ વિકારોના દમનને પ્રાધાન્ય આપીને દમન પ્રમાણેને આધારે જ સમાજ વ્યવસ્થા કલ્પેલી હોઈ તેમાં લોકમાન્ય ચક્રાકૃતિરતા ક્રમે વર્ગીકૃત થયેલા જોવામાં આવે છે. વ્યવસાયમાન-સંસ્કાર-જનક હોય છે એ વાત કોઈએ બૂલવા જોવી નથી, તેમ વળી કોઈ પણ એક પ્રકારનો વ્યવસાય હાથ કરનાર લોકો પૈકી વિરક્ત વ્યક્તિઓ પોતાનો એ વ્યવસાય છોડી દઈ બીજાને એથી વધારે ઉંચા પ્રકારનો વ્યવસાય હાથ ધરે તો તેથી કરીને તે નવો વ્યવસાય હાથ કરનાર વિરક્ત વ્યક્તિઓને જન્મથી પ્રાપ્ત થયેલ સંસ્કારો જેમ એકદમ હુપ્ત થઈ જતા નથી તેમ વળી તેવી વિરક્ત વ્યક્તિઓની દેખાતી ઉત્કૃષ્ટતાને કારણે તે વ્યક્તિઓ જે વર્ગમાં જન્મેલી. પોપાયલી અને પછી વ્યવસાય પાણી જૂદી પડવા જોવી દેખાવા લાગેલી હોય તે આખો મ મનુષ્યવર્ગ ઉત્કૃષ્ટ થઈ ગયેલો મનાય પણ નહિ. હિંદુ જીવનને ઇતિહાસ તપાસતાં જણાય છે કે, તે જીવનને જૂતકાળમાં વર્ણવિગ્રહ, જાતિવિગ્રહ કે જાતિવિગ્રહને વશ થવું પડેલું નથી, તેમ વળી દુનિયાનો ઇતિહાસ, એક રૂપની એટલે કે અનન્ય વર્ણવાળી કે અનન્ય જાતિવાળી પ્રજામાં વિગ્રહો ફાટી નીસરેલા કે નીસરતા નથી એમ પણ કહી શકે તેમ નથી. અને તો અમારા વિજ્ઞાતીય ઉપદેશકોને તેમજ એ વિજ્ઞાતીય ઉપદેશકોના બોધામૃતનું કે બોધવિપવું પાન કરનારા અમારા સંજ્ઞાતીય દેશજનો કે જેમને અમેરિકન વિદ્વાન વુડ્રો વિલ્સને “યુરોપીય-લોકોના માનસ પુત્રો”ની પદવી આપેલી છે તેમને એટલી જ નામ વિગ્રાપના કરીએ છીએ કે, હિંદુ ધર્મી જનસમાજમાં જૂદી જૂદી જાતિઓ ઉપજાતિઓ અને જાતિઓ વચ્ચે જૂતકાળમાં જે વિગ્રહો થયેલા હોય અને તેને પરિણામે જ જે હિંદુ સંસ્કૃતિ અગર તો હિંદુસ્તાનની રાજધારીય સ્વાધીનતા નષ્ટ થવા પામી હોય, તો તે જાળનનો એક શૂંઘલાળદ ઇતિહાસ તેમણે લખી કાઢવાની કૃપા કરવી જોઈએ. અસ્તુ.-

ઉપર પ્રમાણે કેટલુંક પ્રાસ્તવિક વિવેચન અમારે માધ્યમાને કરવું પડેલું છે. આ જીવન કથામાંના મુદ્દાઓનું સ્ફોટન ઉપર પ્રમાણે કરાયેલ ચર્ચાથી ઠીક પ્રમાણમાં થઈ શકે તેમ છે, અને વળી નાગરેતર જ્ઞાતિઓવાળા જાણે કે પોતપોતાની જ્ઞાતિની સેવા કરતા ન હોય અને નાગરે જ જાણે કે પોતાના જ્ઞાતિ જનોની સેવા કરતા હોય, એવો પ્રચાર સામાન્યનઃ ખ્રિસ્તી સરકારની પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ રાજધારીય નીતિરીતિને પરિણામે થઈ રહેલો હતો એટલે તેને પરિણામે જે વિષ આપણા સમાજજીવનમાં રેડાયેલું હતું તેનો પ્રતિકાર કરવાને માટે પણ અમે ઉપર પ્રમાણે વિવેચના કરેલી છે. રાયજી સાહેબના કાર્યભારને કેવળ નાગરરાજકાળ ગણી ગણાવવા, તેને તે મિત્રે વગોવવા વગોવાવવા અથવા તો તેને લોકનિંદા બનાવી એ જ્ઞાતિને રાજધારીય જ્ઞેનમાંથી હુત કરી નાંખવાનું આવવાના જે પ્રવાસો થયેલા છે તેમની નોંધો એ ખ્રિસ્તી સરકારનાં દંતરોમાંથી ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેમ છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ કાઠિયાવાડમાંના રાજ્યોના દંતરોમાંથી પણ મળી શકશે. રાયજી સાહેબે સ્વજ્ઞાતિસેવા ધણી પ્રકારે અને ધણી જ પ્રમાણમાં કરેલી છે એ વાત અવિવાદ્ય છે જ; પરંતુ એમ કરવામાં તેમણે પરજ્ઞાતિઓની ઉપેક્ષા કરેલી નથી જ; એટલું જ નહિ, પરંતુ નાગરેતર જ્ઞાતિના લોકોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે રાજ્યસેવામાં આવકારવા તથા યથાપ્રસંગ તેમને ઉત્તેજવા અને તેમનો મહત્તર સાધવાને સફળ પ્રવાસો કરેલા પણ છે આ વિષય પરંતુ અમે આ મંથના ઉપર ભાગમાં સવિસ્તર ચર્ચા કરનાર છીએ, એટલે અમે અહીં તો કે જ રાયજી સાહેબથી કરાયેલ જ્ઞાતિસેવા પરંતુ જ મુખ્યતઃ બોલશું. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે, રાયજી સાહેબ આપણા દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિ સમજી ગયેલા હતા, એટલે જે પ્રકારની દીર્ઘ-ખ્રિસ્તી જેમ જૂનાગઢ રાજ્યની તથા તેના રાજકર્તાની અસાધારણ સેવા તેમણે કરેલી તેમ તેટલી જ દીર્ઘ-ખ્રિસ્તી તેમણે પોતાની જન્મભૂમિમાં વસતી નાગર જ્ઞાતિની તેમ જ કાઠિયાવાડ-ગૂજરાતમાં વસતી નાગરજ્ઞાતિની સેવા યથાપ્રસંગ અનુષ્ઠાન કરારચિતે કરેલી પણ છે. જૂનાગઢમાં વસતી નાગરજ્ઞાતિ એ એકલી જ પોતાની પ્રિયજ્ઞાતિ, એવી નાંદડી સમજ એમણે કદિ પણ ધરાવેલી નથી. કાઠિયાવાડ તથા ગૂજરાતમાં વસના નાગર બધુઓ પણ પોતાના જ સ્વદેશીય જ્ઞાતિજનો છે એવી તેમના હૃદયની વિશાળતાએ તેમને સર્વમાન્ય જ્ઞાનિદિતેશ્વુ બનાવેલા છે. એમના વડીલ બંધુ સુદ ગોકુલજી ઝાલાએ પોતાની દાવાનગીરીના કાળમાં કાઠિયાવાડની સીમાને વલ્લંઘીને નડિયાદમાંથી મન.સુખરામજીને, પેટલાદમાંથી દીવાન બહાદુર

મણિબાઇ જશબાઇ મહેતાને તેમજ સુરતમાંથી સોમનાથપણ દલાલ જેવાં નાગર રત્નોને જૂનાગઢ રાજ્યની સેવકભાળામાં ગ્રાંથી દીધેલાં હતાં અને સુરતના નામગંદર તુલજીશંકર મહેતા આદિને પણ જૂનાગઢમાં લાવવા માટે અરજિત પ્રયાસો પણ કરેલા હતા. એ વાત રાયજી સાહેબ જેવા તેમના કનિષ્ઠ બંધુ તથા રાજ્યકાર્યભારના ઉત્તરાધિકારી પુરૂષને માટે એક અનુકરણીય આદર્શ જેવી હતીજ, અને તેથી આપણા આ ક્યાનિરૂપ્ય પોતાના એ આદર્શને અધિક અનુસરવાને પ્રેરાય એ સ્વાભાવિક જન્મદુર્. આમ હોઇને પુરૂષોત્તમરાયજીના વારામાં પરદેશીય નાગરો પણ જૂનાગઢ રાજ્યમાં સરસતાથી પણ પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે યથાવકાશ નોકરી મેળવી શકતા હતા. પરિણામ એવું આવેલ કે, સોરઠી, બાવનગરી, જામનગરી, હાલારી, અમદાવાદી, નડિયાદી, પટણી, પેટલાદી, સુરતી વગેરે સંગ્રાથી ઝોળખાતા નાગરોની બહુવિધ પાધડીઓનું એક સંગ્રહસ્થાન-પ્રદર્શનક્ષેત્ર-જૂનાગઢ યથાપડતાં ત્યાં એક પ્રકારની વ્યાપક નાગરબંધુતાનો ઉદભવ અને ભાસ યથા આવેલો હતો. નાગર-ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અમે આ સ્થળે એટલું પણ કહી શકીએ છીએ કે, જૂનાગઢ રાજ્યનું હિત સાધવાના હેતુથી જે પ્રકારની સાર્વાંગિક નાગરબંધુતાને રાયજી સાહેબે પોતાના આચરણથી પ્રત્યક્ષ કરી બતાવેલી છે તે પ્રકારની સર્વદેશીય નાગરબંધુતા કાઠિયાવાડના તેમજ ગૂજરાતના કોઇ પણ પૂર્વકાલિન કે ઉત્તરકાલિન નાગર રાજપુરૂષે, તેના પોતાનામાં અધિકારબળ હોય તોપણ કોઇ પણ સ્થળે આચરી બતાવેલી નથીજ; એટલુંજ નહિ, પરંતુ ઘણા દાખલાઓ તો એવા છે કે, ઘણેભાગે જે તે પ્રદેશના નાગર રાજ્યાધિકારીની દૃષ્ટિ પોતાના પ્રદેશને ઉલ્લંઘી શકેલી પણ નથી. સમસ્ત નાગરરાતિના અર્વાચીન ઇતિહાસમાં રાયજી સાહેબની આ નિઃસ્તીમ નાગર બંધુતા અગ્નેઃ છે અને અગ્નેઃ રહેશે; એટલુંજ નહિ, પરંતુ જે કાળે અગ્નેઃ સરકારનું રાજદારીય ખાતુ નાગર નામભાવ ભણી વક્રદૃષ્ટિ રાખીને નાગરોને રાજદારીય ક્ષેત્રમાંથી હુપ્ત કરી નાખવાનુંખાવવા માટે ગુપ્તાગુપ્ત તેમજ નિઘ ગણાય તેવા પ્રયાસો સતત કરી રહેલું તે કાળે તેવાં વિપરીત વ્યતિકરો વચ્ચે રહીને લેણામત્ર પણ બીરતા ન દાખવતાં તેમજ પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર ન કરતાં તેમણે નાગરોને રાજ્યસેવામાં યથાપ્રસંગ તથા યથાવકાશ દાખલ કરતા રહેવાનું વલણ રાખેલું હતું; અને એ પ્રકારની એમની છાતી તથા કદરમનીની કદર કયો સમજી નાગર નહિ કરે ? સમગ્ર નાગરરાતિની દૃષ્ટિએ આ એક વાત કરાઈ. હવે આપણે બીજી એટલે કે સ્થાનિક-જૂનાગઢની દૃષ્ટિએ એમની સ્વચ્છાતિસેવાનું દિગ્દર્શન કરી

લેશું. પરંતુ એ પ્રમાણે આપણે કરીએ તે પહેલાં આપણે આપણા આ કથાવીર, નાગરોના બાવિ અબ્યુદયના સંબંધમાં કેવા વિચાર ધરાવના હતા તે જાણી લેવાને માટે એક વાતની નોંધ અત્ર ખાસ કરી લેશું. બ્રિટિશ રાજદારીય ખાતા તરફથી કરાતા રહેના સ્વસંચાર વગેરે કારણોથી નાગરો ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાંનાં રાજ્યોમાંથી ધીમેધીમે બહિષ્કૃત થતા જતા હતા અને તેને પરિણામે ફક્ત એક જૂનાગઢ રાજ્યમાં જ અને તે પણ નવાબ સાહેબની ફત્તલ ખુદિને લીધે જ નાગરો નિર્વિધને રાજ્યસેવામાં રહી શકતા હતા. પરંતુ આ બાલ્ય દેખાવની પાછળ જે બહુ કાઠિયાવાડમાં બ્રિટીશ સરકારની પ્રેરણાથી બની રહેલું, હતું તે આપણા આ કથાવીરની જાણ બહાર ન હતું, અને તેથી તેઓ નાગરોના પ્રવૃત્તિક્ષેત્રને કાઠિયાવાડ બહાર બહુ જૂજરાત બહાર પણ વિસ્તૃત થતું જેવાને અગર તો નાગરોને રાજ્યસેવા ઉપરાંતની બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં પડેલા જેવાને ધણા ઇતેજાર રહેતા હતા. અમદાવાદવાળા સુનીલાલ સારાભાઈ હજારત જૂનાગઢમાં દીવાનપદે હતા ત્યારે આ સુનીલાલજીને પતિવાળાના દિવાન થવાની તક સાંપડેલી હતી, અને તે કારણે રાયજી સાહેબ સક્ષમ સ્થિતિમાં મૂકાઈ ગયા પણ હતા, કારણકે સુનીલાલજી જૂનાગઢ છોડે એ વાત તે સમયે તેમને રૂએ તેવી ન હતી. પરંતુ બીજા એક વિચારે પુરુષોત્તમરાયણજીએ પોતાને અશ્વત્થી વાતને રૂચતી બનાવી લેવાનો સંકલ્પ કરી લીધેલો હતો. નાગરો જ્યારે ગૂજરાત કાઠિયાવાડના રાજદારીયક્ષેત્રોમાંથી બહિષ્કૃત જેવા થવા લાગેલા ત્યારે આ પ્રદેશોની બહારના પ્રદેશોમાં સુનીલાલજી જેવા બાહોશ અને કાર્યદક્ષ નાગર રાજપુરુષનાં પ્રથમ પગલાં થવા પામે તો તેમના ત્યાં જવાથી નાગર-ખુદિની કિંમત હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં પણ થવા પામે, અને તેને પરિણામે ધીમેધીમે પણ નૂતન ક્ષેત્રો નાગરોને માટે ઉઘડે એવી સંભાવના છે, એમ સમજીને આ કથાનિરૂપે ગમે તેટલો ભોગ આપવો પડે તો આપણે સુનીલાલજીને પતિવાળા રાજ્યમાં જવા દેવાને પોતાની ખુશી મન:સુખરામજીને એક પત્રથી લખી જણાવેલી પણ હતી.

જૂનાગઢમાં વસતી નાગરસાતિસમસ્તના કાર્યક્ષેત્રમાં રાયજી સાહેબ હસ્તક્ષેપ કરતા નહિ; એટલું જ નહિ, પરંતુ બનતાં સુધી, ન્યાત તરફથી કરવાનાં કામો પરવે કરવાના નિષ્કૃયોની બાબતમાં પણ તેઓ પોતે અલગ રહેતા હતા. નાગરસાતિ એટલે વસ્તુનઃ રાજ્યાધિકારાકાંક્ષી જનોનો એક સંઘ અગર બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, રાજદારીય ક્ષેત્રમાં એક બીજાની રૂપધા

માટે તેમને અપાત્ર ઠરાવી દેવાની ચતુરાઇ અંગ્રેજ સરકારે વાપરી દીધેલી હતી, અને વળી અન્ય કોઇ વ્યવસ્થામાં પ્રયત્ન નાગરો પહેલાં પણ ન હતાં. મનુષ્ય સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિચારીએ છીએ તો, હિંદુસ્તાનમાં નાગરોની અને તેમાં પણ વડનગર નાગરોની સંખ્યા ખીલકુલ ગણનાપાત્ર દેખાય નહિ એટલી નાની છે. અને તે છતાં એ નાગરો ઇતિહાસકાળમાં પોતાની “કલમ, કસ્ટી અને બરછી”ને બળે પ્રાપ્ત થતી પ્લાવકતા-તરણશક્તિ-ને લીધે લોક-જીવનમાં ઉપરિતલ-અસરકાર-ને પામી રહેલા એ વાત સ્વતઃસિદ્ધ છે જ, એ છતાં નાગર-ઇતિહાસના વિવેચક તરીકે અમારે અહિં કહેવું જોઇએ કે, જે પરિસ્થિતિમાં નાગરો આજે મૂકાઇ ગયા છે તે પરિસ્થિતિ ‘ધણે ભાગે’ તેમના પોતાના કાર્યે જ બની ચવા પામી છે. નાગરોએ મુસલમાની રાજકાળમાં જે પ્રકારની અવિકાર્યતાથી પોતાની નાગરવટ-આચારિક શ્રેષ્ઠતા-નું પાલન સ્વીકૃત્ય કરી રાખેલું હતું અને પ્રવાહપતિત ન બનનાં કાળજી સામે પોતાનો ટકાવ કરી રાખવા માટે જે પ્રકારનું હલ્લબળ દાખવેલું હતું તે તેમણે જો આ બ્રિટિશ રાજકાળમાં નિર્વહિત કરી રાખેલું હોત અને વૈચ્છિકતામાંથી જીવન ગાળી રહેવા એટલી તિતિક્ષા-આત્મિક શક્તિ-નો આશ્રય ગ્રાપ્તી લીધો હોત તો, જે અનિષ્ટ દશામાં આવી પડેલ તેઓ દેખાય છે તે દશાને તેઓ પોતાથી દૂર રાખી શકત, એવી સંભાવના કરી શકાય છે. અર્થાત્ બ્રિટિશ સરકારના આગમન પછી નાગરોને અસામર્થિક વર્ગના કચવી દેવાયલા તેથી તેમને માટે ખરડી બહાર થવાનો સમય વીતી ગયો. કસ્ટીથી સજિત દેહધર્મભાવના તેમની શિથિલ થઈ જવા માંડેલી, અને છેવટે તેમને એકલી કલમને બળે જ મજબૂતવાનો વારો આવી ગયો છે. પરંતુ એ તેમના કલમ-બળને પણ ક્ષીણપ્રભ કરી નાખવાનો હલ્લમ બ્રિટિશ મહારાજ્યબળ કરી રહેલું. આવા સંયોગોમાં તપશ્ચ સાહેબે, હૃદયનર કેળવણી પામવાની બાબતમાં આર્થિક માધન વિનાના જે નાગર વિદ્યાર્થીઓ હોય તેમને પુસ્તકાદિ પુરાં પાડવાનું આજી કરી દીધેલું હતું, ખીજ તરફ જૂનામકાના રાજકર્તાઓની દેશવિખ્યાત ઉદારતાનો લાભ, દેશી તેમજ અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપનારી સંજ્ઞાની નિશાળોમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓ મહોદ્દા પ્રમાણમાં પામી શકે તેટલા સાર તે નિશાળોમાં આપવા પ્રત્તા માસિક લવાજમને નામનું જ રખાવેલું, અને વળી એટલું જુજ લવાજમ પણ જોને ભારે પડે તેને તે આપવાના કામમાંથી મુક્ત રાખવાની વિશાળ યોજના પણ તેમણે કરાવેલી હતી. આ બધા પ્રકારની અનુકૂળતાને લીધે પરણતિના વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાલાભ સરલતાથી મળી શકે એમ થઇ

આવેલું, અને નાગરો પૂર્વકાળથી વિચારસિક્ક તો હતાજ એટલે તેમનાં બાળકો અન્યશાંતિઓના બાળકો કરતાં અધિક લાભ ઊઠાવી શકતાં પણ હતાં. રાયજી સાહેબના કાર્યભારિત પહેલાંના કાળમાં જૂનાગઢના પ્રજામણ્યમાંથી નાગરો જેટલા પ્રમાણમાં પોતાનાં સંતાનોને ભણાવવા માટે ઉત્સુક અને ઉદ્યુક્ત રહેતા હતા તેટલા પ્રમાણમાં અન્ય જાતિશાંતિના લોકોને પોતપોતાના વ્યવસાય પરત્વે ઉપકારક થાય એટલી કેળવણી ઉપરાંત અર્વાચીન પ્રકારની ઉચ્ચ કેળવણી માટે મોઢ કે ચાહ ન હતો, અને તેથી કરીને નિશાળોનાં ઉપશ્ચાં ધોરણોમાં નાગર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા મહોટી રહેતી હતી, અને તે સંખ્યા મહોટી દેખાતી હતી તે વાતને અંગ્રેજ અમલદારો નાગરોના એક અપરાધ રૂપ ગણવાગણાવવા લાગેલા પણ ખરા ! એ છતાં રાયજી સાહેબે “સમય જોઈ સાંકડો” પોતાનો “આંકડો” મૂકી દીધેલો નહિ. જૂનાગઢના નવાબ સાહેબ પોતાના રાજ્યમાં સ્વતંત્ર હતા અને તેઓ પોતાની રૂયતને મુક્તદસ્તે વિદ્યાલાભ આપે અપાવે તેમાં ક્ષિત્રિય સરકારથી આડા અવાય નહિ, એટલે એ રૂયત પૈકી નાગર વિદ્યાર્થીઓ મહોટી સંખ્યામાં હોઈ મહોટો લાભ ઉઠાવે એ સ્વાભાવિક હતું. આવા અતુલ સંયોગોનો લાભ લઈને આપણા આ કથાનાયકે, મુંબઈની વિદ્યાપીઠની પદવીઓ પ્રાપ્ત કરવા રાજ્યના વિદ્યાર્થીઓ માત્ર સમર્થ થાય એવા હેતુથી તેમને રાજ્ય તરફથી વિદ્યાર્થ-વેતનો મળતાં રહે એવી યોજના પણ કરી આપેલી હતી, અને તે લાભ પણ નાગર વિદ્યાર્થીઓને મળતો રહેશે. આ હકીકતનો અર્થ એવો નથી કે, નાગરેતર વિદ્યાર્થીઓને રાજ્ય તરફથી અપાતાં વેતનોનો લાભ મળતો ન હતો; નાગરેતર શાંતિઓના વિદ્યાર્થીઓને પણ તેમની સંખ્યાનાં પ્રમાણમાં લાભ મળતો હતો, અને તે વાતના દાખલા આપી શકાય તેમ પણ છે. પરંતુ અહિં આપણે નાગરો મુંબઈમાં વિચારીએ છીએ એટલે એ પરત્વેજ વિચેચના કરી શકીએ. અર્થાત્ રાયજી સાહેબના વારમાં નાગરેતર શાંતિઓના અનેક વિદ્યાર્થીઓ રાજ્યાશ્રય પામીને વિદ્યોપેત થયલા છે અને તેમને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે રાજ્યસેવામાં સ્થાન પણ અપાયલ છે એ એક અવિવાદ્ય સત્ય છે. તથાપિ નાગર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પ્રાયશઃ મહોટી રહેતી, અને તેથી તેઓ મહોટા પ્રમાણમાં રાજ્યાશ્રય પામી શકતા હતા, અને પછી તેઓ પૈકી જેમની મરજી રાજ્યસેવામાં દાખલ થવાની થતી હતી તેઓને રાજ્યમાં સ્થાન અપાતું પણ હતું. તોપણ રાયજી સાહેબ એક વાત બહુ સમજી ગયલા હતા, અને તે એ કે, પોતાના વારમાં નાગર વિદ્યાર્થીઓને અગર બીજા હિંદુ વિદ્યાર્થીઓને જે પ્રકારે અને જેટલા પ્રમાણમાં

રાજ્યાશ્રય મળી શકે છે તે પ્રકારે અને તેટલા પ્રમાણમાં તેમને ભવિષ્યમાં રાજ્યાશ્રય મળી શકવાનો નથી જ. આમ તેમને જાસસ લાગેતું તેવું કારણ એ કે, જૂનાગઢના મુમલમાની રાજ્યમાં જનતાં સુધી સ્વદેશજાત હિંદુ અને કૃષિત મુમલમાન દીવાન રાખવાની પ્રજ્ઞાસિદ્ધિ નવાળ સાહેબોએ પકડી રાખેલી હતી તેનો અંત આણી અણાવીને જનતાં લગી પરદેશજાત મુમલમાન અગર હિંદુ મિયાવની ખીશ કોઇ જાતિના ગૃહસ્થને દીવાનને પદે નીમાવવા માટે સ્થિર અમલદારો મથી રહેવા હતા. રાયજ સાહેબ ખુદને આ વાતની જાત-માહિતી હતી, અને તેથી તેમણે પોતાના કાર્યભારિતને અંત આવે તે પહેલાં પાતાની જાતિના તેમજ ઈતર હિંદુ જાતિઓના વિદ્યાર્થીઓને રાજ્યાશ્રય મળવાની તક ન રહે તો પણ તેઓ ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણીથી વંચિત રહેવા ન પામે એવા હેતુથી અનેક યોજનાઓ વિચારવા માંડેલી અને તે પૈકી કેટલીકને તેણે અમલમાં આણી દીધેલી હતી. આ વિષય પરત્વે આપણે હવે પછી વિસ્તારપૂર્વક બોલવાના છીએ, એટલે અહીં તો સંક્ષેપમાંજ અમે આપણા આ કથાવીરની વિદ્યોત્તેજક ઇનોવેશનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ પ્રકરણ તો કેવળ તેમનાથી કરાયેલ સ્વચ્છાનિસેવા બતાવવા માટે લખાયેલું હોઇને આમાં આપણે તેમનાથી કરાયેલ માર્વજનિક કેળવણી માટેની યોજનાઓને લગતી હકાત આપી ગઈએ નહિ. આમ હોઇને કેવળ નાગર હિતની દૃષ્ટિએ કહીએ તો એ બધી સાર્વજનિક હિતની યોજનાઓ ઉપરાંત રાયજ સાહેબે જે એક યોજના કેવળ નાગરોના લાભ માટે કરેલી છે તે આપણી વિચારણાને અત્ર પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. તે યોજના એ “નાગર નિરાશ્રિત-દ્રવ્યનિધિ.” આવા આ નાગર કલ્યાણ સાધક દ્રવ્યનિધિની ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિ પરત્વે હવે આપણે થોડુંક જાણી લેશું.

જૂનાગઢમાંની નાગરજાતિના હિતાર્થે એક દ્રવ્યમંચલ હયાતીમાં લાવવા માટે રાયજ સાહેબે જે સજળ પ્રયત્ન કરી તેને સફળ કરેલો છે તેના જેવો પણ તેના જેટલો સજળ ન ગણાય તેવો પ્રયત્ન તેમની પહેલાંનાં કાળમાં ન ચલ્યો એમ કહી શકાય નહિ. સુદ્ધ ગોકુલજી ગ્રામની દીવાનગીરીના સમયમાં, “કાઠિયાવાડના સર્વોપરિ વિદ્વાન” તરીકે પંકાયેલા તત્ત્વચિંતક મંદુક મણિશંકર જટારાંકર કીકાણીએ પોતાની લાગવગથી નાગરજાતિના હિતાર્થે એક દ્રવ્યમંચલ ઉભો કરવા માટે પ્રયાસ કરેલો હતો; પરંતુ એ પ્રયાસ બેધએ તેવો મફળ થયેલો નહિ - ને માત્ર નામનો જડોળ એટલો કરી શક્યો હતો. પુરોગામ-

રાયજીના જાણવામાં આ વાત હતી, તેનું મૂલ્ય તેઓ આંકી શકેલા હતા, અને નાગરોને માટે અતિમહત્ત્વ ગણાય તેવો મમય નજીક ને નજીક આવતો જાય છે એમ તેમને પોતાના રાજધારીય અનુભવથી સમજાતું જાતું પણ હતું. આમ હોવાથી તેમણે જની શકે તેટલી ત્વચ્છથી અને જની શકે તેટલા પ્રમાણમાં એક દીકરીકે ગણાય તેવો દ્રવ્યનિધિ રચી લેવાને યત્ન કરેલો અને તે યત્નને તેઓ પોતાની લાગવગથી સફળ કરી શકેલા છે. જૂનાગઢ રાજ્યમાંના અને તે રાજ્યને અસર કરતા બહારના રાજો બદલાના જતા હતા, અને નાગરોનો પ્રગતિમાર્ગ અવરૂદ્ધ થાય એવા ચિહ્નો ક્ષિતિજ ઉપર સ્પષ્ટ દેખાવા માંડેલાં પણ હતાં. પવનની ગતિને પારખી જે કોઈ પોતાના નાવની રક્ષા અર્થે ઉપાયો યોજી શકે તેજ ખરો સુકાની, એ સૂત્ર જો સાચું હોય, તો જૂનાગઢના નાગર જીવન-નાવને તન્નું રાખવારખાવવા માટે યોજના કરનાર સુકાની તરીકે રાયજી સાહેબને આપણે શ્રેય પણ મતભેદ જતાવ્યા વિના ગણવા પડશે જ. ૧૮૬૦-૧૮૬૮ના જુલાઈની પંદરમી તારીખે તેમણે “નાગર નિરાશ્રિત દ્રવ્યનિધિ” રૂપે નાણાનો એક મહોટો ભંડોળ ઉઘો કરવાની પ્રવૃત્તિ આરંભેલી, અને એ રીતે એમણે સ્વાશ્રયી નાગર-જીવનનું ગર્ભાધાન કરી દીધેલું હતું. અખિલ નાગર-જાતિને ભેળી કરીને જો તેમણે પોતાની આ પ્રવૃત્તિને સફળ કરવા પ્રયાસ કર્યો હોત, તો આ દ્રવ્યનિધિ હયાતીમાં આવી શકત કે કેમ એ એક સવાલ છે. કાર્યદક્ષ રાયજી સાહેબ નાગરોના સ્વભાવથી વાકેફ હતા એટલે તેમણે જૂદો જ માગ પકડ્યો. પોતાની લાગવગ નીચેના તથા બીજા કેટલાક સમજી અને અવિરૂદ્ધ માનસવાળા નાગર ગૃહસ્થોને પોતાને ઘેર એક સભામાં આમત્રીને તેમણે તેમની સમક્ષ પોતાના વિચારો જણાવી તે પરત્વે તેમની સંમતિ મેળવીને તે જ દિવસે એક દ્રવ્યનિધિ રૂપી ભવ્ય મંદિર રચવા માટે તેમણે ખાતમૂકૂત કરી દીધેલું, અને તે સંચય ઉઘો કરવા, વધારવા અને તેનો વિનિયોગ-ઉપયોગ-કેવા કેવા પ્રકારે કરવો: એ બધી બાબતો પરત્વે આવશ્યક ધારાધોરણો ધડવા માટે એક મમિતિની સ્થાપના પણ કરી દીધી હતી. આમ એક તરફ જ્યારે આ પ્રકારના દ્રવ્યમંચનું નિયમન કરનાર ધારાધોરણો રચવાનો આરંભ કરાયો હતો, ત્યારે તેના પ્રત્યાઘાત રૂપે બીજી તરફ એ સંબંધમાં નાગર જાતિમાં એક મહોટો ઉઠાપોહ ઉઘો થઈ આવેલો, અને રાયજી સાહેબ, જાણે કે, એકલા પોતાના લાભ માટે જ મીઝાઓને લુટી લેવા ધારતા હોય એવી કોઈ ભાવના ધણાને ઘેરી રહેલી પણ ખરી! તથાપિ રાયજી સાહેબ એટલે લીધેલી વાત ન છોડનાર એક હઠયોગી. તે દ્રવ્યસંચય કેવી

કુનેદયી કરી લેવો એ વાનનો નિર્ધાર તેમણે અગાડ્યો ન કરી રાખેલો હતો. પરંપરાથી માંડી રાજાવાલક દીવાન અનંતજી અમરચંદ વસાવડાની વિધવા પત્નિએ ‘વાનસ્વ’ નામનું ગામ ખરીદીને જૂનાગઢની સમસ્ત હિંદુ-મુસ્લમાન જનતાને ઇનામ કરી તેના હિપત્તનો વિનિયોગ લોકકલ્યાણ અર્થે શા રૂપમાં કરવો તે સંબંધે એક “છત્તાપત્ર” આરક્ત નિર્દિષ્ટ કરી લીધું હતું તેમાં એક કલમ નિરાચિત નાગરોને સહાય આપવા બાબતે લગતી પણ હતી. આ દફતરત ગયજી સાહેબ જાણુના, એટલે એ યોજના અનુસાર નાગરોના કલ્યાણ અર્થે ઉપયોગમાં લેવા જે નાણાં એ ગામના હિતજમાંથી અણુતપરાયણાં એકઠાં થતાં રહેલાં તે નાણાં રાયજી સાહેબે આ સ્વચ્છિત દ્રવ્યનિધિમાં ભયવી દીધેલાં પણ ખરાં. એકમ થયલ જે નાગર ગૃહસ્થો પૂર્વોક્ત પ્રકારે દ્રવ્યનંચક કરવામાં સહાય થયલા તે ગૃહસ્થોના મંડળને “નાગર સભા” એવી મંજૂ આપવામાં આવેલી અને જેવા નિયમો ઘડાઈ ગયા કે તરતજ નાણાં ઉધરાવી એકઠાં કરી લેવાનો આરંભ કરી દેવાયો પણ હતો. તપેલું લોડું મટ દીપાયઃ એ શોધાક્રિત પ્રમાણે રાયજી સાહેબના સહકારીઓએ તેમજ તેમણે પોતે પણ નાણાં ભગવવા માટે પમલાં ભરેલાં. પ્રત્યેક કાનાર નાગર ગૃહસ્થે પોતાની કમાણીનો આરંભ ભાગ એક વખતને માટે “નિગ્રાહિત દ્રવ્યનિધિ”માં આપવો જોઈએ અને જે દોષ એ પ્રમાણે આપે તે પૂર્વ સચિત “નાગર સભા” નો સભ્ય ગણાઈ તે સંચયની વ્યવસ્થા પૂરતે પોતાનો મન આપી શકે એવું તેને લગતા નિયમોમાં ઠરાવાયલું પણ હતું; એટલે આ દ્રવ્યસંચય દોષ પણ પ્રસંગે તેના વહીવટની બાબતમાં દોષ એક વ્યક્તિના હાથમાં જઈ પડે તેમ રહેલો નહિ અને હાલ રહેલો પણ નથી. આ બધી તૈયારી થઈ ચૂકી એટલે પછી રાયજી સાહેબે તથા તેમના સહાયકોએ પોતપોતાની લાગવગ નીચેના ગૃહસ્થો પાસેથી, ઠરાવાયલા ધોરણે, નાણાં એકઠાં કરેલાં, અને એજ ધોરણે આજ સુધી નાગરો સ્વેચ્છાએ તે નિધિમાં નાણાં ભરતા રહેલા છે. છતાં એટલું તો નિઃશંક છે કે, જે પુરોષોત્તમરાયજી જેવા શ્રેષ્ઠ તથા પ્રભુશક્તિમંત્ર રાજપુરુષ આ દામે અગણી થયા ન હોત અને નાણાં એકઠાં કરવાકસવવા માટે તેમણે જે માર્ગો પકડેલા તે પકડાયા ન હોત, તો ‘સિદ્ધના વાગ ન હોય’ એવું બોલનારા નાગરોના આવો જે એક અર્થસાધક વાડો રચાવા પામ્યો છે તે રચાવા પામત કે કેમ, એ પ્રશ્ન ઉત્તર તો ફક્ત નાગરોના શુણ્યશુણ્ય વિષયક ઇતિહાસનો સક્ષમ પરીક્ષકજ હઈ શકશે. રાયજી સાહેબની આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિનો વિરોધ કરનારાઓની સંખ્યા ન્યાનમાં મહોટી હતી. પોતાના અધીકારનું બળ બતાવીને

રાયજી બલાત્કારે નાણાં ઉધરાવવા માગે છે; 'જેના હાથમાં તેના મહોંમાં એમ નાણાનો દુરુપયોગ થઈ જવાનો છે' એવા એવા પાયા વગરના પોકારો પણ કેટલાક નાગરજનુઓએ જાણવેલા હતા. પરંતુ રાયજી માહેજનું મક્રમપણું એમનું પોતાનું અને અદ્વિતીય જ હતું. પોતાના ધર્મકાર્યને પાર ઉતારવા માટે જે પ્રકારની ઇચ્છા તથા ધીરતા રાયજી માહેએ પોતાના આખા જીવન-કાળમાં બતાવ્યાં કરેલ છે તે, બીજાના નહિ તો નાગરોના સમગ્ર ઇતિહાસમાં લગભગ અન્યેક ગણાય તેવી અને બીજાઓથી અનુભવવા પાત્ર છે, એ વાતમાં કોઈથી મનભેદ દર્શાવી શકાય તેમ નથી. નિર્જંઘપરતા તથા અસ્ખલનશીલ અવિચલિતતાના ગુણોને લીધે જ મહાપુરુષો પોતાનાં કાર્યો પરત્વે સિદ્ધિ મેળવી શકે છે. આ દ્રવ્યનિધિ સ્વયંભા, માસિક રૂપીઆ પચાસથી ઓછી આવકવાળા ઉપર નાણા ભરવા માટે જ્યાંથી ન કરવા રાયજી માહેએ પોતાના સહકારીઓને ખામ નિર્દેશ કરેલો, અને તેથી કરીને વિરોધ જેમ જેમ શમતો ગયલો તેમ તેમ નાણા પણ ફીકડીક ભગવા લાખ્યાં હતા, અને આજે આપણે દેખી શકીએ છીએ તેમ તેમની જે પ્રજા ભાવના હતી તે મંદળ થયલી પણ છે. આશ્ચર્યની વાત તો એટલીજ કે, આ દ્રવ્યનિધિ કોઈ વ્યક્તિના લાભાર્થ કે નાગરજનોમાં જોડાયલાઓના લાભાર્થ રચાતો ન હતો, છતાં તેમાં નાણાં ભરવાની બાબતમાં નાગર જેવી બુદ્ધિશાળી જ્ઞાતિના ગૃહસ્થોનો મહોટો ભાગ પ્રતિપક્ષ રૂપે ઉભો થયેલો, અને તેને પરિણામે એક જ તડાકે થઈ શકે તેટલો દ્રવ્યમંથન કરી શકાયો ન હતો. એ છતાં આ કથાનાયકને શુભ હસ્તે જે બીજારોપણ જે શુદ્ધ સંકેપથી થયતું હતું તે બીજામાંથી ધીમેધીમે મહોટું ગણાય તેડું વૃક્ષ જાગી નીમર્યા વિના રહી શકેતું નથી. વગ્ગુન જે વિરોધ હતો તે દ્રવ્યમંથનની બાબત પરત્વે ન હતો; પરંતુ એ દ્રવ્યમંથન ગયજી અગ્રણી થઈને કરે છે અને તેમ કરવામાં તે પોતાનું અધિકાર બળ વાપરે છે, એ વાત જ ઇર્ષ્યાજીઓને ખટકી રહેલી હતી. પરંતુ વખતના વહેવા સાથે એ પ્રકારની વિરોધભાવના શમતી ગયલી છે, અને નાગરજ્ઞાતિના લોકોને મળતો ગન્યાશય જેમ જેમ ઓછો થતો ગયો તેમ તેમ આપણા આ કથાવીળની દીર્ઘચિત્ર તથા સ્વચાલિત દિન કંપાની ધગસનું મૂલ્ય અધિકારિક અંતનું ગયતું છે, અને એ દ્રવ્યનિધિ જલ્દિ પામતો નહીને અત્યારે જૂનાગઢની નાગર જ્ઞાતિને એક આશ્ચર્યચક્રાન જેવો બની ગયો પણ છે. જો એ દ્રવ્યનિધિની ઉત્પત્તિ - માહેજ જેવા અમર્થ નવપુરુષને હાથે થવા પામી ન હોત, તો તેમણે જૂનાગઢનો ત્યાગ કર્યો તે પડના નમયમાં તેનો નિધિ હયાતીમાં લાવવા જેટલું સામર્થ્ય હતું કેમ પણ

નાગર મંજુપુર કે અન્ય કોઈ નાગર વ્યક્તિ બનાવી શકત કે કેમ અંગર તો મમત્ત નાગર જ્ઞાતિ એવો દ્રવ્યનિધિ ગ્યવા માટે જોઈલા પ્રમાણમાં એક્યતી જગ જો છે તેટલા પ્રમાણમાં એક્ય કરી ગમત કે કેમ-એ પ્રશ્નો એવા છે કે, તેમનું હત્તર આમાગ નાગર પાદમે પોતેજ આપી શકે. રાયજી માટેની પ્રતિબાનવતા તથા પ્રભાવતા તેમની સાથેજ જુદાગદના નાગરવાડામાથી બાકે જુદાનાગર મન્યની જનનામાથી છૂટી પડીને વિદેશવાગી બની ગયલી છે ! ગયજી નાદેમ આ દ્રવ્યનિધિનિયામક નાગર સભાના આદ્યપ્રમુખ તો હતા જ, તથાપિ પ્રમુખની વરણી અમુક મુદતે ફરીફરીને કરવાનો નિયમ પાઠજથી થતા રાયજી નાદેમને કોઈ સમયે પ્રમુખપદેથી બ્રહ્મ થવાનો પ્રમંગ ઉપરિચિત થઈ આવે એવો સભવ જણાતાં ઈશ્વર ૧૯૫૪ની માલમા, ‘નાગર નિગમિત દ્રવ્યસમ્રહ’ ની યોજનાનુ પુનર્વિધાન કરવા માટે ભગવલી નાગરજ્ઞાતિની એક નિત્યસમજણીપ નામામા ન્યાનુમતિથી આપણા આ નિાનમસ્થાપકને આમત્યાતિક પ્રમુખપદ આપાને નાગર ગૃહ-એએ પોતાની ફનકૃત્યતા પ્રદર્શિત કરી બનાવેલી હતી, એટલુજ નહિ, પરંતુ એ દ્રવ્યનિધિ મળ્યે પ્રતિવર્ષ પ્રકટ કરતા નિવેજનપુસ્તકના મુખપુષ્ક ઉપર આપણા આ ચગ્તિનિરૂપની છબી કાયમને માટે છાપનાવું દરાવીને તેમની ભણી આજ ધરાવી રહેવાની વાતને પણ આકાર કરી બનાવેલી છે. આ દ્રવ્યનિધિ આજે સગભગ દોઢવાખ રૂપીઆ ઉપરની રકમનો થયો છે, અને તેના આર્યથી ન્યૂનાધિક પ્રમાણમા સ્વાશ્રયી બનેવ અને બનતા નાગરો તથા જેમણે તેના સ્થાપનમળે સમજીને તેમાં પોતાને ફાળે આવતાં નાણાં આપેલ નહિ તેના નાગર ગૃહ-એએ પણ તેમા નાણાં ભરવાને મંડી પડ્યા છે. આ દકીકતને આપણે તેના મંસ્થાપકની સમ્પ્રશુદ્ધિના વિજય રૂપ જણી શકીએ, ખીજી જ્ઞાતિઓથી સ્થાપવા અગર સ્થાતા આ પ્રકારના દ્રવ્યનિધિઓની મગ્ગામણીમાં આ નાગર દ્રવ્યનિધિ મણનાપાત્ર નથીજ, તો પણ પ્રાયશઃ અધનિક જેવા નાગરોની આર્થિક સ્થિતિના પ્રમાણમાં પુવોક્ત તેમજો નિધિ પચાસ વર્ષે પણ કીકીક મનાય તેવો થયસો છે, તેના વ્યાજમાથી નિગધાગ નાગર કુટુંબોને અનવસાદિ અપાય છે, નિગમિત છોકરાઓને જનોઈ તથા નિરાશ્રિત છોકરીઓને પગ્ગાવના માટે કરી પડે તે ધર્મક્રિયામા રનાર ખર્ચ દેવાય છે, છોકરાઓને તેઓ વિદ્યાપીઠની પ્રવેશક પરીક્ષા આપી શકે ત્યા સુધી ભણી શકવા માટે અનુકળતા કરી આપનામા આવે છે, નિરાધાર તેમજ મન્ય ગિચનિવાળાં કુટુંબોના છોકરાઓને ઉચ્ચ કેળવણી મેળવવા માટે દયક રકમની મદદ કરાય છે, અને જે ગરીબ કુટુંબોને ઔપધિ વગેરેની તંગી વેઠવી

પડતી હોય તેમને તે પૂરી ખાડવામાં પણ આવે છે. મતલબ કે, વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં, આપણા આ રાજ્યધુરંધર રાયજી સાહેબની સ્વચ્છતાતિસેવા કરવાની ઝખઃ ભાવનાથી અગર તો પ્રતિપક્ષની બોલીમાં લખીએ તો તેમના ગળદારીય હિંમતીકારણથી હયાતીમાં અણાયલ અને પોષાયલ આ સંસ્થાએ નાગર-સાતિના જીવન પરત્વે એક ધાત્રીની ગજ્જ સારી આપેલી છે. શુભ કર્મો કરી કરાતી લેવામાં જ શ્રેષ્ઠાધિકારની સફળતા સમાયલી છે, એ વાત કોઈ પણ ભાવશ્યાળી શ્રેષ્ઠાધિકારીએ જૂલવા જેવી નથી. વાંઝિયા શ્રેષ્ઠાધિકારને વીસગઇ જતાં વાર નથી લાગતી. વળી આ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદનો ખરો અર્થ ન સમજનાર આ જમાનામાં સહકારનો લાભ શીખવનાર આ કથાનાયક પુરોત્તમરાયજીએ કરી બતાવેલ પુરોક્ત પ્રકારની પ્રવૃત્તિનો લાભ આપણે સમજી શકીએ તેમ છીએ. સમયબળ કદાચિત્ પોતાનું કાર્ય કરશે; નાગરોની સંસ્કારિક તથા આચારિક શ્રેષ્ઠતા તથા એકરૂપતા કદાચિત્ ક્ષીણ પડતાં પડતાં લુપ્ત પણ થઈ જશે; તથાપિ રાયજી સાહેબે આ દ્રવ્યનિધિ રૂપી જે અર્થલાભદાયક કેંદ્ર રચી આપેલું છે તેની આકર્ષકતાને લીધે જૂનાગઢના નાગર જીવનની અન્ય પ્રકારે નહિ તો પણ છેવટ આર્થિક કોટીની ગણાય તેવી એકતાનો નિર્વાહ થઈ રહેશે, એવી કલ્પના આપણે સુખેથી કરી શકીએ ખરા. રાયજી સાહેબે હયાતીમાં આણેલ આ સંસ્થાને અનુરૂપ સંસ્થાઓ સ્થાપવાના પ્રયાસો પાછળથી ભાવનગર, રાજકોટ વગેરે સ્થળોમાં વસતા નાગરોએ કરેલા છે અને તે પ્રયાસો ફેટલાક પ્રમાણમાં સફળ પણ થયા છે; તે છતાં જૂનાગઢમાંની આ સંસ્થા આજે જોટલા પ્રમાણમાં વ્યવસ્થિત તથા કાર્યસાધક બની રહેલી છે તેટલા પ્રમાણમાં તે અન્ય સ્થળોમાં તેવી બની રહેલી નથી, એટલે આપણે આ જૂનાગઢવાળી સંસ્થાને એક અનુકરણીય આદર્શ રૂપ ગણવી પડેજ.

હવે આપણે બીજી એક હકીકત જાણી લેશું. રાયજી સાહેબને પ્રત્યેક જાળની ચોખવટ વધારે પમદ હતી, એટલે તેમની પ્રેરણાથી નાગરસાતિના કુટુંબ શ્રી હાકેશ્વર મહાદેવની સંસ્થાને તથા તે સંસ્થા સાથે સંલગ્ન રખાયલ તે પામેનાં દેવીબાના મંદિરો અને ગૃહસિદ્ધ મહેતાનો ચોરો-એ તમામને લગતી તમામ સ્થાવર જંગમ મિજ્જની ચોખવટ પણ વધુ પામી હતી તેમજ નાગરસાતિના ઉપયોગ માટે રખાતાં વામણકુમળ, પુસ્તકો વગેરેને મારી સ્થિતિમાં રાખવારખાવવા માટે દેશકાંચોચિત ચોળનાને પણ તેમણે અમલમાં અણાવેલ, અને તે માથે આધુનિક વિધાનસભા પામેલ વ્યક્તિઓની એક જૂથ નામાવણ તૈયાર કરાવીને તેને તેમણે

પ્રકટ પણ કરાવી દીધેલી હતી. આ સંબંધમાં જે કાંઈને વિસ્તારપૂર્વક જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેણે વિ. સં. ૧૯૫૪-૫૫ના વર્ષમાં પ્રકટ થયેલ, શ્રી દાટકેશ્વર-સંસ્થા વિષયક નિવેદન પુસ્તક જોઈ લેવાની કૃપા કરવી પડશે. ત્રાયજી સાહેબ વિ. સં. ૧૯૫૬ના વર્ષમાં રાજ્ય સેવામાંથી મુક્ત થઈ જૂનાગઢ હોડયું એ વાતને આપણે જો તેમની પૂર્વોક્ત પ્રકાશની ઝાનિહિતસાધક પ્રતિતિઓ સાથે સંકલિત કરશું, તો આપણે કદાચિત્ એવી એક યથાર્થ કલ્પના પણ કરી શકશું કે, જૂનાગઢના નાગર જીવન સાથે જેટલા કાળ માટે જે સંબંધ તેમને ધરાવવાનું નિર્માણ થયેલું તે સંબંધ તેટલા કાળને અંતે પૂરો થતાં પ્રદેશમાં તેમણે સ્વચાલિતિને લગતાં પોતે જે કામ કરવાનાં હતાં તે પૂરાં કરી દીધેલાં અને તેમ કર્યા પછી તેમણે જૂનાગઢને હેલ્થી નમસ્કાર કરેલા હશે ! ખરેખર, કાર્યના રૂપમાં પરિણમતા કારણના સોપને લગતી આ એક કશું-રસાત્મક કથા નથી શું ? !

પરંતુ ત્રાયજી સાહેબ આટલું જ કરીને સ્વચાલિતિવા કાર્યોના સંતોષ ધારી ખેસે તેવા ન હતા, નાગરોને સ્પર્શતા-જવાબતા આવતા-સંયોગોનું તેમને પરિપૂર્ણ જ્ઞાન થઈ આવેલું હતું અને તેને પરિણામે ભવિષ્યમાં નાગરોને જે કાંઈ શહન કરવાનું આવે તે સઘ થઈ રહે એટલા માટે આવશ્યક ગણાય તેવા ઉપાયો રચવાને તેઓ તત્પર બનેલા હતા, ભવિષ્ય હશે તે પૂર પહેલાં પાળ બાંધી લેજો જ. આમ હોઈને પુરોગતમરાયજીએ, અન્ય પ્રદેશોમાં વસતી નાગર જાતિથી પળાતા વ્યવહારોને લક્ષ્યમાં રાખીને જૂનાગઢમાં વસતી નાગરજાતિના વ્યવહારિક પ્રસંગો નિમિત્તો કરાતા અને વધતા જતા ધનવ્યયમાં દેશકાળને અનુસરતો ધટાડો કરવાકરાવવાના હેતુથી, સં. ૧૯૪૨ના આઘ શુક ૧૩ બુધવાર તા. ૧૭ ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૮૬ને રોજ, " જૂનાગઢ વડનગરા નાગરજાતિ સમસ્તની સંમતિથી, " " જૂનાગઢ વડનગરા નાગરજાતિનો ધારો ૧ પહેલો " મંજુર કરાવેલો હતો. = શ્રી જૂનાગઢ વડનગરા નાગર જાતિની અંદર કસ્તિાવર તથા રીતબાત વધી ગયલાં હોવાથી તથા વધવાનો સંભવ જાણી તેમાં સુધારો કરવાની જરૂર જણાતાં " આ ધારો ઘડવામાં આવ્યો હતો. નાગર જીવનમાં પ્રતિદિન આક્રમણ કરતી જતી બોટી સ્પર્ધાના રોગને તથા કેવળ દેખાદેખીથી બેઠેરી લેવાતી આર્થિક હાનિને અટકાવવા સારું તથા નાગરોની એકંદર હાલત વસ્તુતઃ તદ્દન મંથમ કોટીની બંકે-અધનિકના જેવી હતી તે છતાં, 'રાજ્યને ફેલી ખાનારા છે'-એવું જે બોલું-કેવળ દેખાનિત-આળ તેમના કપર મૂકવામાં આવતું

હતું તેમાંથી તેમને મુક્ત કરાવવા માટે પૂર્વ નિર્દિષ્ટ ધારો ધડવાની અને તેને પળાવવાની ખાસ જરૂર હતી, અને એ જરૂર પુરુષોત્તમરાયજી પોતાના રાજ્ય સંબંધથી તેમજ રાજદ્વારિય જ્ઞાનથી જોટલા પ્રમાણમાં સમજી શકતા હતા. તેટલા પ્રમાણમાં બીજાઓ સમજી શકતા ન હતા. નાગર જ્ઞાતિમાં ઠીક ઠીક સ્થિતિવાળા હતા તેમને પણ વિશેષતઃ બહુ શ્રીમંત ગણી શકાય તેવું તો નજર હતું, અને વળી કેવળ દેખાદેખીથી 'મહેટા સાથે નાનો જાય, મરે નહિ તો માંદો થાય'—એ લોકોક્તિ મુજબ નાગરોની વ્યવહારિક જીવન સરિતામાં પૂર ચડતું જતું પણ હતું એટલે નાગરોની એકંદર આર્થિક સ્થિતિ પ્રતિદિન અધિકાધિક વિયમ પણ જનતી જતી હતી. રાયજી સાહેબની સર્વગ્રાહી બુદ્ધિ આ બધી અનિષ્ટ વાતનું પરિણામ સમજી શકેલી, અને તેથી તેમણે ગાળ ખાધને પણ પૂર્વોક્ત પ્રકારનો કાયદો-ધારો-કરાવવા તથા તેનું પાલન અને તેટલા વ્યાપક રૂપમાં કરાવવા અર્થે શક્ય તેટલા ઉપાયો યોજાયા પણ ખરા. પરંતુ એ સમયના નાગરો 'હામાં હા ભેળવી રહે' કહેવા પરાધીનતા પૂજક ન હતા. 'રાયજીનો કાયદો રાયજી ઘેર' એવું હોય એક બોલનારાઓની અને તે કાયદાનો બુદ્ધિપૂર્વક ભંગ કરનારાઓની સંખ્યા પણ તે સમયે નાની સૂની ન હતી. આ કાયદાને તોડવા તોડાવવામાંજ પોતાની મહેટામ સમજનારા અકલ્પનાશીલ અહંતાબાવી કેટલાક નાગર ગૃહસ્થો પોતાનો ચીસો અલગ રાખવાને માટે મથી રહેલા પણ ખરા. છતાં એ કાયદાની ઉપકારકતા સમજીને તેનું ન્યુનાધિક અંશે પણ પાલન કરી ચાલનાર નાગરો ન હતા એમ તો નહિજ. પરંતુ એ કાયદાનું શબ્દસઃ પાલન તો બહુજ થોડાથી એ સમયે કરાયતું એ તો નક્કી. જૂનાગઢની નાગરી ન્યાતનું એક વિચિત્ર લક્ષણ એવું છે કે. ન્યાત મળે ત્યારે જ્ઞાતિજનો તેની સભામાંથી અને તો ગેરહાજર રહે અને જો હાજર રહે તો જનતાં સુધી મૌન પાળીને બેસી રહે અને ન્યાતમાં જે ઠરાવો થાય તેમને પાછળથી માન્ય કે અમાન્ય ગણુવાની વાતને પોતાની મુનસપીની તેઓ ગણી લે ! રાજ્યકાર્ય માટે ધારાધોરણ ધડી તેવી અમલગમનવણી કરવા કરાવવાની શક્તિ ધરાવવાનો દાવો રાખનાર જ્ઞાતિના સભ્યો પોતાની જ્ઞાતિને સુનિયંત્રિત તથા સુવ્યવસ્થિત રાખી શકે તેવા ધારાધોરણોનું પાલન, પોતાના તરફથી એક વાર પ્રકટાપ્રકટ પ્રકારે સંમતિ અપાયા પછી પણ, કરી ન શકે અગર ધંતર જનો પાસે પળાવવાને પ્રયત્ન શીઘ્ર ન થાય, એ એક શોચનીય કથા તો ખરીજ ! 'રાયજીએ આ કાયદો કરાવ્યો છે માટે તે તોડવો'—એ પ્રકારના દ્વેષધ્વનિઓ એ સમયના નાગરવાસમાં સંભળાતા હતા,

પૂર્વોક્ત એક કાયદો કરીકરવાની મથકસાહેબ સંતુષ્ટ રહેલા નથી. બીજા કેટલીક રીતો સામે લડીને તેમની પ્રતિબંધતાને ઉન્મૂલ્ય કરવા માટે તેમણે જે પ્રયાસો કરેલા છે તે બધા તેમને-સુ-ઉદ્ધારકોના વર્ગમાં અગ્રસ્થાન અપાવે તેવા છે. આજથી થોડાં વર્ષો પહેલાં વિદેશગમન કરવાની એટલેકે હિંદુસ્તાન બહાર પ્રવાસ કરવાની છૂટ નાગરોમાં ન હતી. ગૂજરાત-મહિયાવાડ-માંના પ્રથમ ઈલાકાં જનાર સુસ્તનિવાસી મહીપતિરામ રૂપરામ નીલકંઠ હતા, અને તેઓ બ્યારે સ્વદેશમાં પાછા આવેલા ત્યારે તેમને શાંતિભ્રષ્ટ ગણીને તેમનો શાંતિમાંથી બહિષ્કાર કરવો કે કેમ એ એક મહાપ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતાં આખીય નાગર સંષ્ટિ ખળભળી ઊઠેલી હતી. જૂનાગઢના નાગરોએ મહીપતિ-રામનો પક્ષ લીધેલો હતો, એટલે મહીપતિરામ સાથે જુનાગઢની નાગરશાંતિને અન્ય સર્વસ્થાનોની નાગરશાંતિઓથી બહિષ્કૃત સ્થિતિમાં રહેતું પડેલું હતું; અને જોકે પછીથી સમાધાન થઈ જતાં એ બહિષ્કાર પાછો ખેંચી લેવાયલો હતો, તો પણ જૂનાગઢના નાગરોના મનમાંથી આ બહિષ્કારને લગતા પ્રશ્નો બહિષ્કાર થવા પામેલો નહિ. આપણી આ કથના નાયક પુરુષોત્તમરાયણ પોતે યુરોપાદિ દેશોએ પ્રવાસ કરી આવનારને શાંતિભ્રષ્ટ ગણવાને તૈયાર ન હતા. પરંતુ પ્રસંગ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી આ સંબંધમાં ખાલી ઉલ્લાપોહ કરવાની વાત તેમને મળેલી નહિ. અને તેમણે પોતે એવો પ્રસંગ ઉભો કરી દીધેલો પણ ખરો. તેમણે પ્રથમ તો, વિલાયત જનારને જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી વિદ્યાર્થીવિતન મળે એવી વ્યવસ્થા કરાવી દીધેલી, અને તે ધોરણ પ્રમાણે તેમણે પોતાના નાનાભાઈ નૃસિંહપ્રભાઈને ઈંગ્લાંડ મોકલવાનો વિચાર કરી દીધો હતો. પરંતુ ગમે તે સંયોગને લીધે ઈંગ્લાંડ જવાનું મર્પ નૃસિંહપ્રભાઈની બની શકતું નહિ, એટલે પુરુષોત્તમરાયણએ મુંબઈ વિદ્યાપીઠની જૂનીજૂની કોટીની ચાર પક્ષીઓ અર્થે બચુતા ચાર નાગર યુવકોને વિલાયત મોકલીને ઉચ્ચતર શાળાશિક્ષક ચાર પક્ષીઓ મેળવી આવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરેલા અને તે ચારેને બને તેટલો સંભાળ્ય આપવાનું પોતે બીડું ઝડપેનું હતું. આમ બધી વાત નક્કી થઈ ચૂકી અને એ પ્રમાણે પ્રવાસે જનાર વિદ્યાર્થીઓને તેમનાં સગાંબંધીઓ તરફથી વિદાયમાનસચ્ચક જમણો પણ અપાયાં, અને પ્રવાસે જવાનો દિવસ પણ પાસે આવ્યો; એટલામાં તો તે ચારે જણનાં મન ફરી એકાં ચાગર ફેરવાઈ ગયાં અને તેઓ પ્રવાસે જતા અટકી પડ્યા ! આ પ્રમાણે પુરુષોત્તમરાયણનો આ બીજો પ્રવાસ પણ નિષ્ફળ થયો. તથાપિ તેઓ આશ્ચર્ય પ્રકૃતિના હતા તેથી તેમણે બીજા કોઈ તક મેળવવાને બાજ

મોરેલી, એ મમયના દીવાન દરિદ્રમ દેગાઈ માથે ગયછાએએ એકવાર મુળઈ ગયેલા અને ત્યાં તે જન્ય રાજપુરો અ. મન સુખરામજીને ઘેર ગિતરેલા હતા. બીજી અનેક વાતચીતો તે રાજપુરવત્ય વચ્ચે ત્યાં થયા પાછી તેમ એક વાત, પ્રાપ્તિ વિલાયત મોકલી દામતરી-વેધક-ગાનમાં અધિક કૌસલ્ય આપવીને તેને મન્યમાં નોકરીમાં ગામી લેવા મંજૂર નીમોલી પણ ખરી; પેલા નિયામી નાગર પુવક ચંડુલાલ બક્ષીવાલ દેગાઈ કે નેઓ મુખઈની 'ઝાટ મેટીમલ પ્રેસેન'માં વિધાબ્યાસ કરતા હતા તેમને વિલાયત મોકલવાના હેતુથી આ વાત ચર્ચાવી હતી. પરંતુ ગયછાએએ આ ચર્ચાનો લાભ લેવાને તૈયાર થઈ ગયેલા અને તેથી તેમણે તેજ અમથે મુખઈમાં વેધકનો અભ્યાસ કરી રહેલ જૂનાગઢનાજ વતની નાગર પુવક નરોત્તમદામ છદ્દ પેચ્યવને, જો તે વિલાયત જવા ખુશી હોય તો, પ્રથમ પમદમી આપવાનું સચન કરી દીધું હતું. જૂનાગઢનો જ વતની વિલાયત જવા તૈયાર હોય તો, પછી ગળ્યાઅપથી પરદેશીને ત્યાં ન મોકલાય, એ મિદ્દાત પગલે કામથી મનભેદ દર્શાવી રાખય તેમ ન હતું, ઝોટયે ગયછાએએ એ નરોત્તમદામ ઉદ્દે મનુભાઈને બોલાવીને વિલાયત જવા માટે પ્રોત્સાહિત કરી દીરેલા, અને આ તે મુખઈથી પંખારા સમુદી સ્લંધન કરાવીને ધર્મમાં મોકલી આપેલા હતા. આ પ્રમાણે આહમિક નરોત્તમદામ ધર્મમાં તો પહોંચી ગયા. પરંતુ તેઓ પાછા આવશે ત્યારે તેમની પોતાની શી વસ્ત્રે થશે તેનો તેમણે પોતે નિચાર કરેલો નહિ. આખરે ત્યારે તેઓ પોતાનો નિધાબ્યાસ પૂર્ણ કરીને જૂનાગઢ આવવા માટે ગિનાડથી નીમરેલા ત્યારે ગયછા એએ શ્રીમાગનાથજીના મંદિરમાં રવગાનિજનોની એક બા બરતિ, એ ગનુભાઈ જૂનાગઢમાં આવી પહેલે ત્યારે તેમને આત્મ્ય પ્રાયશ્ચિત કરાવી પુનઃ ન્યાતમાં લેતાનો હસ્ય મનથી લીધેલો હતો. પરંતુ એ તો ન્યાતન રાખાવના નાગરાનો હસ્ય ! બધા સ્વાતંત્ર્ય એ હસવથી તુ મરી જવાનું હતું ? એવો હસ્ય પ્રશ્નકારે કોણ ? ગળ્યાધિકારસંધન કયછે ? 'ગયછા મહોટો તો રાજ્યમાં, ન્યાતમાં નહિ'. એમ કહેનારોઓની સંખ્યા એ કળે કયા ઓછી હતી ? બીજે જ દિવસે સામે હસ્ય એજ માતિના બીજા અગ્રમણીઓએ એવો બહાર કરી દીધેલ કે-ગનુભાઈ આવે ત્યારે તેમને પ્રાયશ્ચિત ન આપતા માતિબહિષ્કૃત જ રાખવા ! આમ પુરોત્તમરાયજીનો પરાભવ થયો, અને તે દિવસથી તેમણે માતિ મજામાં લાવરી આપવાનું છોડી દીધું આ મંજૂરમાં પુરોત્તમરાયજીએ "સુદ મુ. રા. રા. મન સુખ-રામબાઈ" ઉપર તા. ૨૪-૧૧-૯૧ બોમતાના રોજ એક પત્ર લખેલો છે

તે અમારા તરફથી લખાવલ પૂર્વોક્ત દર્શકનને પુષ્ટિ આપે તેમ હોય અને તેમાંથી નીચે પ્રમાણે અવતરણ કરીએ છીએ —

“વીલાયત સંબંધમાં આપ અહીં હતા તે પછીથી આજ સુધી મેં નેટલો અને નેલો ભાગ લીધો છે તે આજની ટપાલમાં ત્રણ નકલો પુકપોસ્ટ મોકલું છું એ વાચેથી જણાઈ આવશે. આપ અહીં હતા તે વખતે આપણે એક મન થઈ લખેલા અભીપ્રાયની નકલ પણ એટલા માટે મોકલાવી છે કે તેથી વીરૂદ્ધ કાંઈ પણ કરવામાં આવ્યું નથી તેની આપને ખાતરી થાય.”

“રાગદ્વેષવાળા અને ગાડરીયા પ્રવાહ પ્રમાણે ચાલનારા માણસો ખરી વાતને ખોટા સ્વરૂપમાં મુકે છે, કેવા મનાંધ ચાય છે, અને ફેટલી ધાંધલ મચાવે છે તે આપ વધારે મારી રીતે જણા છે, એટલે આ જગોએ લખી જણાવવાની અગત્ય નથી.”

“અહીંની જાતીમાં જે આશ્રવી ગૃહસ્થો છે તે આ પ્રસંગમાં જુદા કાણોથી રાગદ્વેષમાં આવી ગયા છે એટલે પરીણામ સંતોષકારક આવવા આગા નથી. હું જ્યાં સુધી તેમની માથે મામેલ ન થાઉં ત્યાં સુધી તેઓ આપના સંભળવામાં આવ્યું છે (કે જે આ પત્ર વાંચ્યા પછી આપને ખોટું જણાશે) તેથી અધીક ધાંધલ મચાવી ખોટી વાતો પ્રસીદ્ધ કરે એ અસ્વાભાવિક નથી, કેમકે તેનું બધી રીતે ધાયું મવામાં માહારી જુદાઈ સીવાય બીજું કાંઈ વીધન છે નહીં”

“ખતે તેટલું પ્રયત્ન કર્યા છતાં એકમન ના થાય તો પછી નેટલો જથ્થો થાય તેટલા જથ્થાથી આપણા અભીપ્રાય પ્રમાણે અમલમાં લાવવા હું ધારું છું. તે વિષે આપની સલાહ તુરત લખી જણાવવા કૃપા કરશો. આ પ્રમાણે નહીં કરવામાં આવે તો પછી રાગદ્વેષવાળા જે કરે તે સહન કર્યા સીવાય બીજો કોઈ વચ્ચે રસ્તો છે નહીં, અને તેના પરીણામની અસંતોષકારક અસર માહરે પણ જોગવવી પડશે. x x x x”

આખરે મનુભાઈ વિવાયતથી આવ્યા, નાગરોએ તેમને અભિનંદન પણ સારા પ્રમાણમાં આપ્યું, મરણ પર્વન્ત તેઓ વિના પ્રયથિતે ન્યાયબહાર પણ

રહ્યા, નાગરોએ એમને પોતાના ગણી એમના વેધકજ્ઞાનનો લાભ પણ ખૂબ લીધો અને તેમણે એ લાભ હસતે મુખે તેમને દેતાં અખિલ નાગર જ્ઞાનીની મેવા શુદ્ધ નિર્લોભતાથી પોતાના દેહાંત પર્યંત કર્યા પણ કરી. આ ગતુભાઇ મોરહની મામ જમનાની સેવા કરવા જતાં પોતાની છ'દ્ગી ખોઇ ખેડા ત્યારે પાગુ તેમના શબવાહકોના સંબંધમાં, એ પરગણુ વેધરાજ-રાજવેધ-ની બહિષ્કૃતનાને કારણે નાગરી ન્યાતમાં સંક્ષેભ ઉપસ્થિત થયા વિના રહી શકેલો નહિ ! આમ એક તરફ જ્યારે જૂનાગઢની નાગર જ્ઞાતિ પોતાની નિર્ણાયક શક્તિનું ઉપહાસ્યજનક પ્રદર્શન કરાવી રહેલી ત્યારે બીજી તરફ એજ જ્ઞાતિના સંરક્ષક બુદ્ધિશી દુર્ગમાં ગાખડાં પાડવાનો આરંભ થઇ ચૂકેલો હતો, અને પુરોત્તમરાયજીએ ગાખડાંની મદદથી પોતાની ધારણાનું ફળ લાવવાને ઉચ્ચક્ર પણ રહેલા હતા. સ્વ. અંબકરાય ત્રિકમરાય મજમુંદાર અને તેમની પાછળ તરનમાંજ સ્વ. બાપુભાઇ જાદવરાય મજમુંદાર : એ ઉભય ગૃહસ્થો 'એરિસ્ટર-એટ-લૉ' ની પદવી મેળવવા માટે છ'ત્રાંડ તરફ ઉપડી જતાં તેમને પુરોત્તમરાયજીએ શક્ય તેટલું રાજ્ય સાહાય્ય અપાવીને તેમની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરેલી અને ત્યારબાદ ત્રીજા એક નાગર ગૃહસ્થ આનંદરાય બાપુભાઇ મજમુંદારને પણ 'એરિસ્ટર' થયામા યોગ્ય દ્રવ્ય મદદાય અપાવીને તેઓ વિલાયતથી પાછા આવ્યા બાદ રાજ્યમેવામાં લીધેલા પણ હતા. આ જણે ગૃહસ્થોને પણ ન્યાત બદાર રહેવું પડ્યું હતું. તથાપિ આ પ્રમાણે ન્યાત બદાર રહેનારાઓની મ'ખ્યા કાળાનુક્રમે વૃદ્ધિ પામતી ગયલી છે, અને તેને પરિણામે એ વિદેશગમનને સગતો પ્રથમ એની મેળે ઉઠેલાઇ જવા જોડેલી અવિવાહતાની હરે પહોંચી ગયલો આપણે અત્યારે જોઇ શકીએ પણ છીએ ! વળી રાયજીમાહેએ, આ વિદેશ ગમનપ્રતિબંધક અભેધ રીતેને તોડવા માટે એક સૂચિ હલેલો તે ઉપર કરવાનો માર્ગ પણ પકડેલો હતો. ઈંગ્લાંડમાં "ધમ્પીરીઅલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ" નામક સંસ્થા ખુસ્તી મૂકવાની હતી એટલે તે પ્રમ'એ નવાખ સાહેબને ઈંગ્લાંડ જવાનું હતું. નવાખ સાહેબ વિલાયત પધારે ત્યારે તેમની સાથે પુરોત્તમરાયજી પોતે, નવાખ સાહેબના ખાનગી કાર્યભારી અમરજી આનંદજી કચ્છી વગેરે ધર્મનિષ્ઠ નાગર રાજપુરોએ પણ જવાનું ઠરાવાયલું હતું. પરંતુ એ યોજનાનો અમલ થયેલા ન હતો એટલે બંધી વાત ત્યાંજ અટકી પડેલી હતી, તથાપિ એટલું તો ચોક્કસ કે, રાયજીસાહેબ વિદેશગમનના અચૂક હિમાયતી હતા, અને તે પરત્વે તેમની ઉત્સુકતા એટલી બધી હતી કે, તેમણે ચાલ્યું હોત તો તે વાતનો ઉઠેલ તેઓ મારા રૂપમાં લાવ્યા વિના રહેતજ નહિ. તેઓ પોતે આજીવ્યાત

નથી; પરંતુ તેમણે તો પોતાની હયાતીમાંજ એ પ્રશ્નને આપોઆપ, કોઈપણ પ્રકારની પ્રતિબંધિતા વિના ઉઠેલાઈ ગયેલા જોયેલા છે, અને નાગરશાહિતિ હવે એ પ્રશ્નનો ઉકેલ પોતાની મેજે અને તે પછી ધર્મશાસ્ત્રદષ્ટિથી તેમજ મર્મમંતવતાથી કરી શકે એવી એકવવાળી સ્થિતિમાં રહી શકેલ પણ નથી । રામજીભાઈએ 'નૂનાગઢ છોડી દાંધુ' તે પછી વિદેશગમન કરનારા ધણા નીકળેલા છે, તેઓ પાછા આવી સ્વદેશમાં વસી રહેલા છે, તેઓ પોતાનાં સ્વજનો તથા જ્ઞાતિજનોના મંસર્ગમાં રહેલા પણ થયા છે; છતાં હવે નાગર શાહિતિ તે બધું અનાકુલિત દષ્ટિએ જોતી રહેલી છે પણ ખરી । વળી પુરોહિતમતસંબંધ ખુદ પણ ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં સ્વ. શ્રીરામજીભાઈ મહેતા વગેરે સાથે ઇંગ્લેન્ડ જવાને મંજૂર થયેલા; પરંતુ છેક પ્રયાણ કાળે કેટલોક અનિવાર્ય કારણોને લીધે તેમને પોતાનો વિચાર ફેરવવાની સલાહ મળતાં તેમને છંનાંડ જવાની વાતને મોકુફ રાખી દેવી પડી હતી. છતાં એટલું તો નિસદેહ કે, નાગર શુવકો ઉચ્ચનર કોટીની વિચારકળા પ્રાપ્ત કરવા અર્થે સમુદ્રોલ્લસન કરે એ વાત તેમને ધણી પ્રિય હતી, પરંતુ તે માથે તેવા વિદેશગમનને પરિણામે નાગર શુવકોના નાગર જીવનને ઘાટ આપનાર વિશિષ્ટ સંસ્કારોમાં ક્ષતિ થવા નું પામે તેટલા સાર તેઓ એ પ્રશ્નનો કાર્યમાધક નિર્ણય કરાવી લેવાને ઉત્કર્ષિત પણ રહેતા હતા. સ્વ. નરસિંહજી દુવંજીશંકર મહેતાના ત્રીજા પુત્ર જે સુરતનિવાસી નર મનુભાઈ મહેતાના કનિષ્ઠ ભાઈ થાય તે સ્વ. વિનાયક મહેતા ગૂંજરાત-કાઠિયાવાડમાંથી પહેલા 'આઈ. સી. એસ.'ની પંચવી મેળવી શકેલા તેઓ હજ્યાડથી સ્વદેશમાં આવ્યા ત્યારે તેમને સન્માનવા માટે મુંબઈના 'ગીરગામ બેંક રોડ' ઉપર આવેલા ચીની બાગમાં નાગરોની એક મહોટી સભા ભરાયેલી હતી તેના અધ્યક્ષ સ્થાનેથી આપણા આ કથાવીરે વિદેશગમનથી થતાં લાંબા આદિ સમગ્રવતાર જે ભાષણ કરેલું હતું તે તેમની એ વિષય પરત્વે જે ખરી લાગણી હતી તેના પ્રતિષાદક તરફિ પણ ગણાશે.

પુરોહિત પ્રકારના સામાજિક સુધાન ઉપરાંત પુરોહિતમતસંબંધ એ ધર્મશાસ્ત્રની દષ્ટિએ ગંભીર ગણાય તેવા કેટલાક પ્રશ્નો પણ ઉકેલ માટે ઉપરિચિત કરેલા હતા. ઇ. સ. ૧૮૯૧માં એમનાં પિનામહીનું અવસાન થતાં તે નિમિત્તે તેમજ પોતાની મૂક પડાવવી જોઈએ તે પડાવેલી નહિ, અને તેથી તેમને ધીર પ્રતિઘટી નાગર શાહિત્ય જમી ન શકે એવો ઠગવ પણ થયેલો; અને તેઓ બહિષ્કૃત છે એવા ખબર દેશવરની નાગર શાહિતિ આપી દેવામાં આવેલા પણ હતા. આ .

વાતનું પગિયામ એ આવેલું કે, પાછળથી પુરોહિતમતયજ્ઞ બ્યારે ધ. મ. ૧૮૯૨માં નવાખ નાદેમ અધ્યાપનજ્ઞ માથે હિંદુઆનને પ્રવાસે ગયેલા ત્યારે તેમને કાશીમાં જવાનું થતાં ત્યાંના ગૌરમદાસજી તેમને અદિષ્ટ ગણીને ધર્મવિધિ કરાવવાની ના પાડેલી હતી. પરંતુ પુરોહિતમતયજ્ઞ એ એ પ્રસંગે સમ્પ્રદાયજીતિ રાખીને પોતાની મઠ ગૃંહાનટે જનસાથી વિધિપુરસ્કર ગંગારનાન તથા શ્રી કાશી-વિશ્વેશ્વરની પૂજન આદિ કરી પોતાની લોક દષ્ટિએ ખોવાયેલી પુનિતતાને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી લીધેલી હતી. પુરોહિતમતયજ્ઞ પોતાના આચરણે જતો કયો હોય તો આ એકજ પ્રસંગે બીજો એક પ્રસંગ પણ આપણું ધ્યાન એથે તેવો તેમના જીવનમાં હૃદયવેશો છે અને તેનો ઉકેલ પણ તેમણે આણી દેખાડેલો છે. મરજીતરક્ષિયારે મનાસ્તું 'વાર્ષિક' વાળવાનો રિવાજ નાગરોમાં મર્માન્વ્ય હતો, એટલે પુરોહિતમતયજ્ઞનાં વૈકુંઠવાસી પિતામહીના અવમાન નિમિત્તે 'વાર્ષિક' વાળવાનો પ્રસંગ બ્યારે ઉપરિચિત થયેલો ત્યારે તેમણે તે નિમિત્તે ક્રમ ને ધર્મરક્ષિયા થવી જોઈએ તે કરીને સતોષ પકડેલો અને મમસ્ત પ્રતિમહી નાગર આહુત્યોને ને બોજન અપાતું હતું તે આપવાનું ઉચિત ધારેલું નહિ, અને તેને પરિણામે તેમને નિંદાવાનો અને બંડાવાનો વારો આવી ગયેલો પણ હતો. તથાપિ તેમણે મક્કમ રહીને ને લીસોટો તે સમયે માહમ કરીને પણ પાડેલો હતો તે આજે એક મહોટો ચીસો થઈ પડેલ છે, અને જૂનાગઢના નાગર શૂદ્રસ્થોમાર્થી, વિરુદ્ધ અપવાદ નિવાય, એ 'વાર્ષિક' નિમિત્તે કરાતા અભિબોજનનો રિવાજ લગભગ નાબૂદ જેવો થઈ ગયેલો આપણે અનુભવી રહેલા છીએ. મથેદ એટલું પણ અત્ર નોખવું પડે છે કે, એક કુલ્લક ગણાય તેવા પરંતુ અર્થ વિનાના હક પગલે ઉપરિચિત થવા પામેલ તકરારને પરિણામે જૂનાગઢની નાગરી ન્યાન આજે બે ભાગમાં ખંડિત થઈ ગયેલી દેખાય છે, એટલે કે પ્રતિમહી નાગર આહુત્યો અને અપ્રતિમહી નાગર શૂદ્રસ્થો વચ્ચે ને ગાઢ સંબંધ હતો તે શિથિલ પડી ગયેલો છે અને તેને લીધે પરસ્પર રહેતા આવેલ અંકુશનો લોપ થઈ જતાં ધર્મકર્મમાં તેમજ આચારવિચારમાં અનિષ્ટ તરવો દાખલ થતાં જતાં હોઈને નાગરોની સાંસ્કારિક શુદ્ધતા તથા શ્રેષ્ઠતાને નીચે ને વધારે નીચે જતરવાનો વારો આવેલ છે! નાગરજીવનને લગતી પ્રત્યેક ક્ષાને, ત્રાયજ્ઞસાહેબની પ્રબંધક નીતિને અનુસરી જે તે ચોખ્ખ કાળે સુનિશ્ચિત રૂપમાં મૂકી દેવાને જો જૂનાગઢની નાગરી ન્યાત કટિબદ્ધ થઈ હોત તો તે પોતાની વિજ્ઞાનસિદ્ધ ગણુપી સકાય તેવી નાગરતાને પરિપાલિત રાખી શકત; એટલું જ નહિ, પરંતુ એ એમની પ્રબંધપરાયણતા દેશાવરની નાગર

જાતિઓને તેમજ દત્ત દિંદુ જાતિઓને ધણ રૂપ થકે પશ્ત એ વાત પત્તે ગંકા નથી ન.

પૂર્વોક્ત મ્યા તો આપણા આ ચરિત નિઝમના પૂર્વજીવનની પ્રતિઓ ઉપર પ્રકાશ પાડનારી છે પરંતુ તેમના ઉત્તર જીવનમા તેમના મિયારા નાગર-જીવન પરત્વે કેવા હતા તે આપણે જ્યાં સુધી અમી લાઇએ નહિ ત્યા સુધી એમને લગતી આ કથા અપૂર્ણ ગણાશે પણ ખરી રાયજીઆહેવને પરદેશવાસ કરવો પડેલો તેને પશ્ચિમે તેમના કેટલાક આચારવિચારોમા મયોગાનુરૂપ ફેરફાર ક્રમેક્રમે થવા માડેલો હતો. નાગર ગૃહજીવનમા કુવચધૂઓએ વડીલ પુરુષવર્ગને પોતાનું વન ન દેખાડવા અર્થે “લાજ” મઠરી જોડે એવો ગિલાજ કાઠિયાવાડમા તો હજી આજે પણ છે. આ રિવાજને પુરોષોત્તમગણજીએ પોતાના પરદેશવાસમા કાળમા પોતાના કુટુંબમાથી તિનાજવિ અપાવી દોડેલી હતી, એટલું જ નહિ, પરંતુ વડીલો પુત્રવધૂઓ માથે વાતચીત કરી શકે, બેગી જી શકે એવી પદ્ધતિ પણ તેમણે પોતાના ગૃહજીવનમા લાખવ કરેલી હતી આ પ્રમારનો ફેરફાર કેટલાક જૂની પ્રણાલિકાના દિમાયતીઓને અનિષ્ટ લાગેલો. અને તેથી પુરોષોત્તમરાયજીની એ પ્રમાગની રહેણીકરણી ચર્ચાનો વિષય બની ગયેલી પણ ખરી પરંતુ એઓ પોતે એ વિષયમા અક્રમ નહેવા, અને હવે તો નાગરોમા એ પ્રમાગની રહેણીએ વ્યાપક રૂપ ધાણ કરી દોડેલું પણ છે. નાગરમા ૭ વિભાગમા વિભક્ત થયના છે તે જીના વર્તમાન દેશસ્થિતિની દૃષ્ટિએ, એ પ્રત્યેક વિભાગને હાનિમરફ-હે એમ પણ તેમને લાગવા માડેલુ હતુ, એટલું જ નહિ, પરંતુ પન્દેગ એતા નાગરોને ખાનપાન પોનપોતાના કુલકમાગ પદ્ધતિએ મવામા અનેક પ્રમાગની અડચણો બોગવવાનો વારો આવી ગયો હોવાથી નાગર જીવનને ધીમેધીમે નાગરેત-જીવનમા અવકાશ થઇ જવાનો યોગ વ્યગ્ધિત થઈ આવેલો છે એનુ પણ તેમને બાન્ધવા લાગેલુ હતુ, એટલે એ પ્રમારે મતમુખ થનાર વિનિપાતને બને તેમજો અટકાવવા માટે તેઓ મિનાતુ નહેતા હતા, પોતાના મિત્રો તથા સ્વજાતિજોડ ગણાતા સ્વ. કલ્યાણગય જોડાબાઇ જહી, સર લાલુબાઇ સામળમમ મહેતા, કાશિવાળા રાજા મુનશી માધવલાલ વગેરે વનગરા નાગર ગૃહસ્થો તેમજ સર પ્રભાશંકર પટણી, ગબ્બો વિલ્લત્તય હેમતરામ વગેરે પ્રજોગ અને વિમનગન નાગરો માથે તેઓ આ વિષય પરત્વે ચર્ચા કર્યા કરતા હતા, અને વિમનગરા, મોડોદરા, પ્રજોરા આદિ સરક નાગરોના આચાર વિચારને વડનગરા નાગરના આચાર

વિચારની ક્રિયાએ લાવી મૂકી સર્વ વિભાજોના નાગરોની એકતા પુનઃ કરી શકાય એટલા માટે ઉપકારક માર્ગો પણ તેઓ ખોળી રહેલા હતા. હિંદુસ્તાનમાં પ્રતિદિન પ્રવૃદ્ધ થતી જતી લોકરાજ્યની ભાવનાને પશ્ચિમે જે પ્રકારના શાસનતંત્રની ઘટના થવાની સંભાવના હતી તેને લીધે પણ અબ્યમખ્ય નાગરોએ એકતા સાધવાની આવશ્યકતા હતી અને છે પણ ખરી, અને એ એકતા સધાય નહિ તો હંડા મૂળ ઘાલી બેઠેલી શાંતિ સંસ્થાને બળે બહુમખ્ય અન્ય શાંતિઓથી કરાતી સ્પર્ધામાં નાગર શાંતિ ટકી રાકવાની પણ નહિ. હુંગરપુરના નાગરો પણ વડનગરા વર્ગના છે, અને તેથી તેમની સાથે જેમ પોલી-વ્યવહાર રખાતો આવેલો છે તેમ ખેત્રી-વ્યવહાર પણ રખાવો જોઈએ એવી પોતાની વિચારસરણિ હોઈને પુરુષોત્તમરાયજીની લાગવગથી અમદાવાદમાં વસનાં હુંગરપરા નાગર કુટુંબો જૂનાગઢમાંનાં નાગર કુટુંબોની કન્યાઓ મેળવી શકેલા પણ ખરાં. ખડવા, નાગપુર આદિ પ્રદેશોમાં વસના પરંતુ દક્ષિણ આફ્રિકાના આચાર વિચારોથી થોડા ઘણા પ્રમાણમાં લિપ્ત થયેલ જેવા દેખાતા વડનગરા નાગરોને પણ આ તરફના નાગરોમાં, ઠરાવાય તે ધોરણે મેળવી લેવા એવો પણ તેમનો અભિપ્રાય હતો, અને તે અભિપ્રાયને સફળ કરી શકાય તેટલા માટે મુંબઈના પ્રખ્યાત 'સાલિસ્ટર' સ્વ. હરિ સીતારામ દીક્ષીત જેવા માધુર્યરિત ગૃહસ્થ જોડે તેઓ ચર્ચા પણ કરી રહેલા હતા. મતલબ કે પુરુષોત્તમરાયજીની નાગરતા પ્રતિદિન વ્યાપક-અતિવ્યાપક-૩૫ પકડતી ગયેલી, અને તેને પશ્ચિમ તેમણે, પિ. મ. ૧૯૮૦માં મુંબઈમાં 'વડનગર નાગર પરિષદ' બરવા માટે જે પ્રજ્ઞા મંડળવલી હતી તેને પોતાનો ટેકો પણ આપેલો હતો. તથાપિ એ પશ્ચિદમાંથી આખરે તેમને ખસી જવું પડેલું હતું. આમ થવાના કારણ પરત્વે સમગ્ર જિલ્લા વિચાર ક્રંતાં જણાય છે કે, એ પરિવંદમાં 'યનાર કમુદાન્ત' પગલે ગૂંજરાત કાઠિયાવાડી નાગરો વચ્ચે એકની બીજા ઉપર 'સન્માધ' હેવાની વાત એક મહોટા ચર્ચાન્વિત વિષય જેવી થઈ પડેલી અને વળી મતાધિકાર કેને હોઈ શકે એ બાબત પણ તીવ્ર મતભેદ ઉપરિચિત થઈ આવેલો હતો. દરેક રચણની નાગર જ્ઞાનિમાયી ખેચાર પુખ્ત વિચારના ગૃહસ્થોને પ્રતિનિધીઓ તરફિ પસંદ કરાય, તે પ્રમાણે વરાયલા પ્રતિનિધીઓનું એક મંડળ રચાય, અને તે મંડળ નાગર જીવન પગલે હોંલો કે જો તેવા પ્રશ્નોનો સર્વપ્રાણી શુદ્ધિથી જે નિર્ણય કરે તે સર્વને બંધનકારક હોવો જોઈએ, એવી વિચારસરણિ રામજી સાહેબની હતી, જ્યારે અર્વાચીન યુગેલીય જળના મતાધિકારની ભાવનાથી રંગાયલા નાગર યુવકો તથા કેટલાક

પુખ્ત ઉમરના નાગર ગૃહસ્થો, પ્રચલિત કાયદાથી સગીર ન હોય તેવા પ્રત્યેક નાગરનાં મતો લેવાતાં જે અનુમતિ ચાય તે પ્રમાણે નામરજીવનને લગતા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપવા માગણી કરી રહેલા હતા. આવી અપકવ ગણાય અને અહુતઃ હોય તેવી અપકવ બુદ્ધિ જનિત અનુમતિથી નાગર જીવનનું નાવ હંકારાય એ જોવાને પુરુષોત્તમરાયણ પુશી ન હતા, અને તેથી તેમણે એ પરિપક્વને સાથ આપવાનું માંડી વાળ્યું પણ હતું*, અને છેવટ પશ્ચિમ પણ એવું આવ્યું કે, એ પરિપક્વ એક વાર મળી અને પછી તો તેનો દેહાંત પણ થઈ ગયો છે ! આ ઉપરાંત વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરી શકે કે નહિ એ પ્રશ્ન પણ પુરુષોત્તમરાયણના ચિત્તને ઘેાળી રહેલો હતો. દેશકાળ પરત્વે થતા જતા રિવાજો તરફ પરિણામે બાળવિધવા અગર તો નિરાધાર વિધવા અનાચારી બનીને પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે અને નાગર નામનું વગોણું ચર્ચા કરે તેના કરતાં તેને ફરીથી પરણવાની છૂટ આપવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ઘટ છે એમ પણ તેમને, એક ઉપાયનીતિની દૃષ્ટિએ લાગવા માંડ્યું હતું, અને જો કે એ વિષય પરત્વે તેઓએ પોતાનો નિર્ણય વ્યક્ત કરેલો નથી, તોપણ, આ લેખક વિશ્વસનીય માર્ગથી જાણી શકેલ છે તે મુજબ, પુરુષોત્તમરાયણે બાળવિધવાઓના કટલાક કિસ્સાઓ પરત્વે તેમને ફરીથી પંચાલી દેવાનું કામે તેમના પાલકોને અનુમતિ આપેલી પણ ખરી. નાગરજીવનને સ્પર્શતા આવા મંબીર પ્રશ્નોની ચર્ચા એઓ પોતે પોતાના મિત્રવિચારક કલ્યાણુચય જેઠાભાઈ બક્ષી જેવા દૂરદંષ્ટિ પુરુષ સાથે કરતા રહેલા હતા, અને એ કલ્યાણુચયે વિધવાના પુનર્લગ્ન સંબંધે આ લેખકને જોડે પત્રવ્યવહાર કરેલો પણ છે, એટલે આ લેખક કહી શકે છે કે, આ ઉભય સ્વચ્છાતિહિતચિંતક સભ્યમાન્ય પુરુષોના મનનું ઢળણ સમર્થક વિધવા વિવાહની તરફેણમાં થતું ગયલું પણ હતું : જો કે તે વિષય પરત્વે તેઓ, સ્પષ્ટ તથા અતિમ નિર્ણય કરી શકેલા તો નથીજ. અનિયંત્રિત વિધવા વિવાહની તરફેણમાં જેમ દલીલો મળી રહે છે તેમ તે વિરુદ્ધ પણ સખળ દલીલો મળી શકે તેમ છે, અને તેથીજ ધર્મશાસ્ત્રકારોએ નિયંત્રિત ધોરણે વિધવા વિવાહની છૂટ આપેલી હોય એમ દેખાય છે. તથાપિ એટલું તો ખરું કે, કેવળ આર્થિક લાભાલાભની દૃષ્ટિથી આ વિષય પરત્વે

* તોપણ સ્વ. સર લલ્લુભાઈના આગ્રહને માન આપી પરિપક્વમાં ગયેલ સાહેબે હાજરી આપેલ અને પોતાનું મંતવ્ય રજુ પણ કરેલ.

xલુવો 'કલ્યાણુચય જેઠાભાઈ બક્ષીનું જીવનકથાંત', પાન, ૩૦૬-૩૦૯.

વિચાર કરીને વિધવા વિવાહને લગતા પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા હોય એ એક સમાજ-વિધાતક તથા સુસંસ્કારવિનીત નાગરોના સંહારક વાત થઈ શકે એમ અમારું મતજ્ય તો છે.

હવે આપણે રજામાંથી ગળ રૂપ બનાવી દેવાયલ એક વિષયને ઉદ્દેશીને તથાપિ તે વિષયદષ્ટિથી પુરોગતમરણ્યએ સ્વચ્છાતિસેવા કેવા પ્રકારે, કેવા સંયોગમાં, કેટલા પ્રમાણમાં તેમજ કેટલા જોખમે કરેલી છે તે વાતને તેના યથાર્થ રૂપમાં સમજી લેશું. એટલું તો ખરું જ છે કે, બીજાં બધાં દેશીય રાજ્યરાજવાડાંમાંથી તેમજ અંગ્રેજ સરકારની નોકરીમાંથી નાગરોને અને તેટલા પ્રમાણમાં અદિષ્ટ રાખવારખાવવાની નીતિ, ગમે તે કારણે, કાઢિયાવાડમાં પ્રવર્તમાન થઈ રહેલી ત્યારે રાજ્યસાહેબે એ નીતિને અનુસરી નાગરોને તેમની લાયકાત હોય તે છતાં જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં ન લેવાવું કે ન વધાવવાવું ધોરણ સ્વીકારીને સ્વાર્થરક્ષા કરી રાખવા બેઠેલી અનાગરિક બીરોતા બતાવેલી નહિ. પ્રત્યેક રાજ્ય સર્વદા તથા મર્વદા પ્રજાભોજ્ય હોવું જ જોઈએ, એટલે જે રાજ્ય પોતાની પ્રજાને પોતાની નોકરીમાંથી અદિષ્ટ રાખે તે રાજ્યનું ખરું સામર્થ્ય ઘટવું જાય છે એ વાત સ્વભાવિકજ ગણાય. રાજ્ય તરફથી મળતા નહેતા લાભને પરિણામેજ પ્રજામાં રાજ્યભક્તિને ઉદય થઈ આવે છે, એટલે જે રાજ્ય પોતાની પ્રજાને મંત્રેહ પોતાની નોકરીમાં કરે છે તે રાજ્ય પ્રજાપુન્ય અને બળશુક્ત બની રહે છે પણ ખરું. જૂનાગઢ રાજ્યના બાબી રાજકુળની દષ્ટિએ વિચારતાં એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, જૂનાગઢમાં એ સુસલમાન રાજવંશની સ્થાપના થઈ તેના રાજ્યની સંવૃદ્ધિ તથા સમૃદ્ધિ થવા પામી તે. તે રાજ્યમંદિના સ્તંભો રૂપ બની રહેલ નાગર કુલવીરો તથા નાગર સુસાહીઓએ સતત જાણવેલા પરિશ્રમનું જ રૂપ છે, વિધર્મા સુસલમાની રાજ્ય તરફ વફાદારી રાખી તેને સ્થાપી બનાવ્યા બદલ કોઈ વિવેચક નાગરોને ધર્મદ્રોહી ગણાવી દધને તેમને સમાજનિંદા બનાવવાને પ્રયાસ કરે, તો તેવા વિવેચકે એક વસ્તુસ્થિતિ સમજી રાખવાની છે કે, હિંદુસ્તાન ગમે તે પ્રકારે પણ મુમલમાન લોકોનું એક સ્થાપી નિવાસ સ્થાન બનેલ છે અને હવે કોઈ પણ કાપાએ તેમને આ દેશના વતની ન ગણવાવું બની શકે તેમ નથીજ. આમ હોઈને હિંદુ નીતિવિચારોએ સુસલમાન પ્રજાને કે રાજ્યને અને તેટલા પ્રમાણમાં હિંદુ રંગે રંગી નાંખીને તેમને હિંદુઓની વિવિધ જાતિઓથી રચાયલ સંઘર્ષવનમાં એક જાતિ તરીકે સ્થાન આપી દેવું એ ઇષ્ટ ગણેલી છે.

બૃહદ્રાજમાં રાફ, ફણ વગેરે જાતિના લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવી રિયર થયલા
 તે બધા ધામે ધામે હિંદુપણને પામી ઈલાવદી જાતિઓ રૂપે હિંદુ સમસ્ત
 જીવનમાં સ્થાન પામેલા છે એ હકીકત કોઈથી પણ ઉપેક્ષિત થઈ શકે તેમ
 નથી. પૂર્વકાળના નાગરેતર મુત્સદીઓએ અને વિશેષતઃ નાગર મુત્સદીઓએ
 એટલાજ માટે, પૂર્વોક્ત કોટીની વિચારણા કરીને મુસલમાન રાજ્યોની સંવામાં
 પ્રવેશ કરેલો અને ધામે ધામે તેમની ધર્માધતાનો ખર્ચ કરી તેમણે હિંદુઓમાં
 બળતા રહેવાના માર્ગ ઉપર વિચરતા કરી દીધેલા હતા. આ દષ્ટિ આપણા
 સદગત મહાપુરુષ શીયુત મોહનદાસ ગાંધીજીની હતી અને તેમના અનુયાયીઓ
 પણ એ જ દષ્ટિથી હિંદુસ્તાનનો નવો ઇતિહાસ રચવાને મથી રહેલા છે;
 એટલું જ નહિ, પરંતુ હિંદીમહાસભાના આઘ સંસ્થાપકો તથા તેમના
 ઉત્તરાધિકારી દેશનેતાઓ પણ આ પ્રકારની દષ્ટિ રાખીનેજ આપણા દેશનો
 રાજદ્વારીય ઉત્કર્ષ કરવાને કટિબદ્ધ થઈ રહેલા હતા. આમ હોઈને નાગર
 રાજપુરુષોએ મુસલમાન રાજ્યોની નોકરીમાં પ્રવેશીને વસ્તુતઃ દેશસેવા કરેલી છે
 એમ આપણે કહી શકીએ. જૂનાગઢ રાજ્યની દષ્ટિથી બોલીએ તો, નાગર
 મુત્સદીઓએ તથા નાગર સિપાહીસાહારોએ જ્યારે એ રાજ્યને વફાદારીથી
 સેવવાનું જારી રાખેલું હતું ત્યારે એ રાજ્યના મુમલમાન રાજકર્તાઓ પોતાના
 ગાઢ અનુભવમાં આવના રહેલ નાગરોથી પરિચિત રહીને પોતાની તેમજ
 પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરી કરાવી રાખવાને માટે એ વાત સ્વાભાવિક જ
 ગણાય. અર્થાત્ જૂનાગઢના કોઈપણ નવાબે નાગર નામમાત્ર ભણી દેખ કે
 અણુગમે ખનાવી તેમને પોતાના રાજ્યની નોકરીમાંથી બહિષ્કૃત રાખવા એટલું
 વલણ કદિપણ ખતાવેલું નથી. રામજી સાહેબે રાજ્યમેવામાં પ્રવેશ કર્યો તે
 પહેલાં વર્ષોથી નાગરો રાજ્યની નોકરીમાં હતા એટલે રાજ્યની નોકરીમાં
 નાગરોને બસોનો દોષ રામજી સાહેબને આપવો એ ઇતિહાસનું અજ્ઞાન
 ખતાવવા જરાબર થઈ પડે છે. નાગરોને રાજ્યમેવામાં સમ્યા જલ્દ તો કોઈને
 જવાબદાર ગણવાની જરૂરત હોય, તો જૂનાગઢ રાજ્યના નવાબોને જ એ
 નિમિત્તે દોષિત ગણવા બેઠકી. જૂનાગઢ રાજ્યોનો ઇતિહાસ જે કોઈ તેના
 વચાર્થ રૂપમાં જાણુવા માટે તસ્દી સેશે તેને સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે, જૂનાગઢના
 નવાબ સાહેબો પૈકી કોઈ પણ કેવળ પરાધીન બની રહેલ નહિ; એટલું જ
 નહિ, પણ તે તમામે પાતપોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે રાજ કરવાની નીતિ અપત્યાર
 કરી રાખેલી પણ હતી, મનલગ્ન કે, નવાબ સાહેબોએ ખનતાં સુધી પોતાના
 પ્રજાગણમાંથી જ પોતાના રાજ્યના હિનેલી અને પોતાને ઉપકારક થયેલ લોકોને

પોતાની નોકરીમાં પેઢી દર પેઢી ચાલુ રાખેલા હતા. અને તેવા નોકરીમાં નાગરો, નાગરો વિવિધ જાતિઓના હિંદુઓ તથા વિવિધ જાતિના મુમલમાનોનો સમાવેશ પણ થતો. નવાળ મોદળનખાનજી ખીજ ગાદીએ આવ્યા ત્યાં સુધીમાં મન્યકોંગ મજમતોના ખાનગી કોંગ-દ્રવ્યમંડલથી જુદો ન હતો અને રાજકર્તા મન્યની તમામ ઉપજનો સ્વેચ્છા મુજબ ઉપયોગ કરતા હતા. પરંતુ પૂર્વોક્ત નવાળ માહેખના રાજમળનો આરંભ થયો ત્યારથી રાજકર્તાના ખાનગી કોંગને મન્યકોંગથી અલગ રાખવાનું ધોરણ વઝીર બહાઉદ્દીનબાદશએ તથા દીવાન ગોકુલજી જાલાએ દાખલ કરેલું હતું, અને રાજ્યકોષને હંમેશાં મુમલમાન ડોગાધિકારી હસ્તક રાખવામાં આવેલ પણ ખરો. રાજ્યની કોટવાળી અને તે પછી રાજ્યનું ચોલીમ-ખાતું તેમજ અગત ન્યાયખાતું પણ મુમલમાન મજમતોથી અધિકૃત થયેલ, હવાખાતાના મુખ્યાધિકારી એક વધુક-ગૃહસ્થ હતા. મજમત સાહેબે રાજ્યમેવામાં પ્રવિષ્ટ થયા ત્યારે તેમનું વય માત્ર ૧૬-૧૭ વર્ષનું હતું અને તેમના દાખલ થયા પછી તરતમાં જ મન્યકાર્યભાર આરમ્ભ મુમલમાન જમાદાર માહેબાદશના હાથમાં આવેલો અને તેઓ દીવાન તરીકે વઝીર બહાઉદ્દીનબાદશની મજમા રહીને રાજ્યસેવા કરી રહેલા હતા, અને ત્યારે તે પછી તેમને નિજ કરવાનો પ્રમગ ઉપસ્થિત થયેલો ત્યારે તેમના જ નામિનામ તરીકે નડિયાદનાસી પાટીદાર ગૃહસ્થ (રાવબહાદુર) હન્નિમ વિહારીદાસ દેજાઈ જેના એક સ્વતંત્ર ખવાસના, ખારોશ અને સુકીર્તિત નર દાવાનને પરે આવીને રાજ્યકાર્યભાર ઉપાડી લીધેલો હતો. આવા સંયોગમાં પુરોગતમગજ જેવો જમતો મુલકાઈ કુલક જેને કરીને પોતાના શાંતિખુઓને જ નોકરીમાં રખાવવા માટે વઝીર બહાઉદ્દીનબાદશ તથા દીવાન હરિદાસજી ઉપર દમાણુ પ્રી મકે એ અસબરિત કે અશક્ય વાત મણાગે. તથાપિ આવી પરિસ્થિતિમાં એક વાત તો માચી હતીજ. કાઠિયાવાડના એક ખૂણામાં ખુચી ગેરેલ જૂનવાણા જૂનાગઢ રાજ્યે, આખા હિંદુસ્તાનને ઘેરતી જતી પરિસ્થિતિને અનુભરિને પણ દિદ્યુત રહેલું એ તો જરૂર હતું જ, અને તેથી તેણે પોતાના જૂના વજો જિતારીને નવા વજો ધારણ કરવાનાં હતા, અને એ વેવાનર કરવાની કિયાનો આરંભ, અજેલ અમલદારોની, રાજ્યહિતેથી પરદેશીય મિત્રો તથા મન્યમેરકોની દોગળીથી ચંદ ચૂકેલો પણ ખરો. આ વેવાંતર જેવા કમવવાનું કામ સુસંગોકુલજી જાલા જેવા દીવાનને ભાગે પ્રથમ આવેલું હતું, એ વાત અત્ર નોંધવી પડશેજ. આ વેવાંતર એટલે અર્વાચીન રૂપે મન્યનો વહીવટ ચલાવવા માટે મન્યની નોકરીમાં અર્વાચીન રૂપે કળવાવવા

માણુમેની ભરતી કરવી પડે જ. આમ હોઈને પૂર્વકાળથી વિધાનુરાગી તથા રાજ્યસેના જ પોતાનો વિશિષ્ટ વ્યવસાય ગણી રહેનારા નાગર આજકા જૂની દબે કેળવાવાનું છોડી નવી દબે કેળવાવામાં પહેલ કરે એ સ્વભાવિક વાત હતી, અને એ પ્રમાણે પહેલ કરીને તેમણે જૂનાગઢ રાજ્યમાં તેમ જ કાઠિયાવાડનાં ખીન્નાં રાજ્યમાં પણ પોતાના સ્થાનને અમુક સમય સુધી તો અત્ર તથા અત્રે નભાવી રાખેલું પણ ખરું. કેવળ કલમને આશ્રયે પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરી રહેનાર કોઈ પણ આખી યાત્રિ એ સમયે કાઠિયાવાડમાં હતી તો તે નાગરયાત્રિ હતી, અને ખીજી બધી યાત્રિઓ તો પોતપોતાના વંશપરંપરાગત વ્યવસાયોને આશ્રયે જ પોતાની જીવનયાત્રા કરી રહેલી. ગૂજરાતમાં પણ આ પ્રમાણે જ બનેલું હતું. અર્વાચીન દબે કેળવાવાની બાબતમાં પહેલ કરનારાઓમાં મહોદી સંખ્યા નાગરોની હતી, અને આપણા સાહિત્યનો તેમજ સંસાર-સુ-ઉદ્ધારણાનો ઇતિહાસ જે આપણે તપાસશું તો નવી દબનું સાહિત્ય રચવામાં તેમજ સંસાર જીવનનો સુ-ઉદ્ધાર કરવાના વિષયમાં પણ તે જુ-ભાગના નાગરોએ પહેલ કરી બતાવેલી છે એવું આપણને સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે. કાઠિયાવાડમાં આવો નવવિદ્યા મંરંકાર પામેલો ધર્મ ઉભો થાય ત્યાં સુધી અંગ્રેજ સરકાર જે પ્રકારનો વહીવટ દેશીય રાજ્યોમાં દાખલ કરાવવા ધારતા હતા તે પ્રકારનો વહીવટ દાખલ કરાવવાનું કામ મુક્તવી રાખીને બેસે તેમ ન હતા, એટલે પછી દેશીય રાજ્યોના કાર્યભારીઓને જે પોતપોતાના સંસ્થાનમાંથી નવવિદ્યાસંસ્કારયુક્ત માણસો મળી આવે નહિ, તો તેમને પરદેશમાંથી તેવા માણુમેની આપાત કરવી પડે તેમ હતું. આમ હોઈને જૂનાગઢ રાજ્યના 'આદ્ય નવસંસ્કર્તા' જેમને ગણી શકાય તે દિવાન સુર જોકુલજી ઝાલાએ એક તરફ અર્વાચીન કેળવણી પામેલ નાગર તેમ જ નાગરેતર ગૃહસ્થોને પરદેશમાંથી જોતીજોતાવીને જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં જોડવાનો આરંભ કરી દીધેલો અને ખીજી તરફ જૂનાગઢ રાજ્યને અપાની યથક્ષત નવરૂપતાને પરિપુષ્ટ કરી તેને વિકસતી રાખવાના હેતુથી જૂનાગઢનાં જ પ્રગ્નજનોને આધુનિક દબે કેળવવા માટે આવશ્યક યોજનાને પણ જન્મ આપી દીધેલો હતો. ગૂજરાત-કાઠિયાવાડના ઈતર ભાગોમાં બનેલું તેમ જૂનાગઢ રાજ્યમાં પણ નાગર વિદ્યાર્થીઓએ નવવિદ્યાસંસ્કાર ઝીલવામાં પહેલ કરી દીધેલી, અને તેને પરિણામે રાજ્યમેવામાં તેઓ અધિક સંખ્યામાં પ્રવિષ્ટ ચર્ચ શકેલા પણ ખરા. આપણા આ નિવંધને અનુલક્ષીને બોલીએ તો, સુર જોકુલજીબાઈ પછી ન્યારે હરિદાસબાઈ દીવાનને પદે આવ્યા ત્યારે તેમને પણ ગ્રામ્ય સ્થાનિક કાર્યકરોને

પોતાના ઉપયોગમાં લેવા પડે એવું થયું, અને જે પ્રકારની ચોખ્ખતાવાળા માર્કેટ તેમને જૂનાગઢમાંથી મળી શકેલા નહિ તેમની આપાત તેમજે પન્દેગમાંથી કરવાની નીતિ ગૃહીત રાખેલી પણ હતી. એ છતાં જે એક દફતરીત આત્ર નિર્દિષ્ટ થવાને પાત્ર છે તે એ કે નવી દબે કેળવાઈને તૈયાર થયેલા આરભમળના ધણા ય નાગર યુવકોએ તેમજ જૂનાગઢના વતની હોય તેવા વિવેચ નાગરોતર યુવકોએ જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં પ્રવિષ્ટ ન થતાં પન્દરાબોમાં નોકરી ગોતેલી અગર તો પરદેશમાં સ્વતંત્ર ધંધો માડવામાં જ પોતાની વિધાની મૂકળના જોયેલી હતી. પરંતુ આ પ્રમાણે કેળવાતા જતા બધા ય હમો કાઠ પરદેશ જઈ શકે નહિ, એટલે જેને જેને સ્વદેશમાં એટલે કે જૂનાગઢ રાજ્યમાં નોકરી કરવાની ઇચ્છા થતી હતી તેને તેને યથા અવકાશ અને ચોખ્ખતા પ્રમાણે ગણ્યસેવામાં લેવાની નીતિ હરિદાસભાઈએ ધારણ કરેલી અને આપણા કથાવીરે તે બાજતમાં તેમને ટેકો આપેલો પણ ખરો; કારણ કે ગણ્યને પ્રજાબોધ અને પ્રજાસેવિન બનાવવું એ પુરોષોત્તમસંયજનું ધ્યેય હતું. આ મારણને લીધે હરિદાસભાઈની દીવાનવારીના સમયમાં, આધુનિક કેળવણી લેવાની બાજતમાં અગ્રેજો રહેલા નાગર યુવકો ગણ્યસેવામાં લેવાતા થયેલા હતા, અને તે બધા આપણે હરિદાસભાઈ અગર તો પુરોષોત્તમસંયજને દોષિત ગણી રાક્યાં પાત્ર નહિ. કાર્યનિર્દિષ્ટ કરવાની ધમકા ધમકવારે પ્રાપ્ય માધ્યમોને ઉપયોગ કરવા જ જોઈએ. કેળવણીના નાગરો પૈકી જેઓ પરદેશ જઈને પોતાનો જે તે વ્યવસાય હાથ ધરવાના હતા તેમને તેમ કંઠા આટકાવીને જે રાખે, માહેએ તેમને જૂનાગઢમાં પુરી મળવાનો પ્રયામ કર્યો હોત તો કદાચિત આપણે તેમને તેમના નાગર બણીમાં પક્ષપાત પરત્વે દેખિત ગણી શકત, પરંતુ સંયજ સાહેબે આલે કાંઈ પ્રયામ કરિ પણ કરેલો નથી, અને એવો પ્રયાસ પાતે ન કરેલો એ પણ તેનું ધ્યેય હતું. કાલિયાવાડના બધાવાતા જતા મયોગોના તેમને મ પૂર્ણ ખ્યાલ હતો, અને તેથી તેમજે બધાપ નાગરોને એકજ વક્ષણમાં જોડવાની નીતિ ત્યાજ્ય મણેલી હતી, અને તેથી જે નાગર યુવકો નર્વાવધા મચ્છાર પામીને પરદેશ વિષે જઈ, બુદ્ધત જૂનાગઢ રૂંચવાને તત્પર રહેતા હતા તેમને તેઓ આવસ્યક મઠ આપવાને ઉત્સુક પણ રહેતા. એ છતાં એટલું તો ખરું છે જ કે, જૂનાગઢ રાજ્યની સમગ્ર પ્રજાના યુવકો તમામ અર્વાચીન કેળવણી લેના સાથ, એ પ્રમાણે કેળવાતી જતી વ્યક્તિઓ પોતાની વિધાનો લાભ જૂનાગઢ રાજ્યની સેવામાં રહેતે તેને આપતી રહે, અને એમ થતા રતાં જૂનાગઢનું ગણ્ય સર્વથા પ્રજાસેવિન તથા પ્રજાબોધ બનીને

મગ્યોચિત અલિખતાને પામી રહે એવી, ભવ્ય રૂપના અગર વિચારમંચિ, જૂનાગઢ રાજ્યના કથાણુ અર્થેજ મથી રહેનાર મરી શીટવા તૈયાર રહેનાર પુરુષોત્તમરાયજી જેવા અમંકુચિત માનસવાળા રાજપુરુષ ધર્મવી રહે, તો તેવી તેની કથના કે વિચારમંચિ, સ્વદેશ પ્રેમની દષ્ટિએ, જેટલી વિસ્ફુટ અને પ્રશંસનીય ગણાશે તેટલી ઓછીજ સમજ લેવી જોઈશે. જૂનાગઢની નાગરેતર જ્ઞાતિઓમાં જેમ જેમ અર્વાચીન કેળવણી પરત્વે અનુરાગ વધતો ગયતો તેમ તેમ એ નાગરેતર જ્ઞાતિઓના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા રાજ્યની નિશાળોમાં વધતી ગયતી હતી, અને એ વાત નિશાળોનાં દ્વતરે ઉપરથી પ્રતિપાદિત થઈ શકે તેમ છે જ. તથાપિ એવા નાગરેતર વિદ્યાર્થીઓ મુખ્ય વિદ્યાપીઠની ‘પ્રવેશક પરિક્ષા’ આપવા સુધીનો વિદ્યાભ્યાસ ભાગ્યેજ કરતા હતા એટલે વિદ્યાપીઠની પહવી ધરાવનાર નાગર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા, આરંભકાળમાં, અતિ નાની રહેલી એમ કહી શકાય છે આ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આપણે અત્ર નિર્દેશી શકશું કે, ઘણે ભાગે નાગરેતર વિદ્યાર્થીઓ “પ્રવેશક પરિક્ષા” સુધીનો વિદ્યાભ્યાસ ન કરતાં પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ ટુંકાવી દેને યંત્રશાસ્ત્ર, નાની પહવી અપાવે તેવું વેધક, પશુચિકિત્સા વગેરે વિષયો શીખીગાંખીને રાજ્યસેવામાં પ્રવિષ્ટ થઈ જતા હતા, અને રાયજી સાહેબના વાસમાં તેવા નાના પહવી પામેલા અનેક નાગર તેમજ નાગરેતર યુવકો ઉત્તોજિત થઈ સારો પગાર મેળવી શકેલા પશુ છે. આમ હોઈને આપણે કહી શકીએ કે, સુર ગોકુલજી જાલાની દીવાનગીરીથી માંડીને તે છેક ઈ.સ. ૧૯૦૩ માં પુરુષોત્તમરાયજીએ રાજ્યસેવામાંથી મોક્ષ મેળવ્યો ત્યાં સુધીના બેતાળીશ વર્ષોના ગાળામાં જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં રહેલ આધુનિક વિદ્યાની નાની મોટી પહવી ધરાવનાર નાગરો તેમજ નાગરેતર ગૃહસ્થોની તથા હાતર પ્રકારે યોગ્યતાવાળા ગણાય તેવા નાગરો તેમજ નાગરેતર ગૃહસ્થોની જો એક નાભાવલિ તૈયાર કરવામાં આવશે તો ૨૫૪ દેખાઈ આવશે કે, જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં ભરતી કરવાના વિષયમાં દ્રોહપણુ પ્રકારે ન્યાતન્તનો બેદ રખાયો ન હતો; એટલું જ નહિ, પરંતુ નોકરીમાં લેવાતી વ્યક્તિઓની યોગ્યતાયોગ્યતા પ્રમાણુપુર સર લક્ષ્યમાં લેવાતી હતી, અને જો આવશ્યક યોગ્યતાવાળા ઇમ્મેની આપાત કરી રાજ્યને સુપ્રતિષ્ઠ બનાવવાની જાળનમાં પૂર્વોક્ત નાગર કાર્યભારીની રાજનીતિએ કદિ પશુ સંકોચ બનાવેલો નથી. એમ છતાં રાયજી સાહેબના ઝંઘાધિારિત્વને કેવળ નિહવા તથા નિંદ્રાવચના મલિન દેવથી એમ કહેવામાં આવે કે, રાયજી સાહેબે તો ફક્ત નાગરોને જ ઉત્તેજેલા અને રાજ્યસેવામાં ભરેલા હતા, તો એવા

આવશ્યક તાલીમ અપાવીને રાજ્ય સેવામાં લીધેલા તેનું પરિણામ એવું આવેલું કે, પુરુષોત્તમરાયણનો રાજ્યસંબંધ વ્હી ગયા પછી પણ રાજ્ય નેરા તાલીમ પામેલા જુદા શક્તિવાળાઓનો સહયોગ સ્વચ્છાભાર્ય વર્ષો પર્યન્ત સારી પેઠે કરી શકેલું હતું; અને આ વાત એવી ઉઘાડી છે કે તેને કોઈ નકારી શકે તેમ નથીજ. નામરોને રાજ્યની નોકરીમાં ન રહેવા દેવા કે ન રાખવા, એવું કહેનાર કે એવું ધોરણ રાખનાર ને કોઈ હોય તેને અમે આવેા એક પ્રશ્ન પૂછી શકીયે:- યોગ્યતા ધરાવનાર હોય એવા નામરોને પણ, નાગર દીવાને કે નાગરેતર કાર્યભારીએ કે રાજકર્તાએ ખુદે રાજ્યસેવામાં પ્રવિષ્ટ થવા ન દેવા એવું ઠરાવવાની કાંઈ ખાસ જરૂર હતી અગર છે ખરી? અને હોય તો શા કારણે? આવું ધોરણ રાખીને ને કોઈ રાજ્યકાર્યભારી કે રાજકર્તા રાજ્યસેવકોની વરણી કરે તો તેવાને અમે અન્યાયીજ ગણીએ; એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેના તેજ વર્તનને અમાનુષી તેમજ તેવાથી કરાવાતી દેશસેવાની દૃષ્ટિએ અપકારક પણ માની શકીએ ખરાં. રાજ્ય સાહેબે આ વિષયમાં ને પ્રકારે સ્વચ્છાતિની સેવા કરેલી છે તે જેમ વિશિષ્ટતા વાળી છે તેમ અનુપમ પણ છે; કારણ કે સર્વોપરી બ્રિટિશ સરકારની મજા અગર તો આદેશને ઉત્સંધીને તેમજ ખીલ વિદેષીઓની આંખે ચડીને તેમજ પોતાના સ્વાર્થની દરકાર રાખ્યા વિના તથા અપવાદ બધથી અટક્યા સિવાય તેમણે સ્થળભેદ બાવને અલગ રાખી નામરોને તેમની યોગ્યતાને નજરમાં રાખી શક્ય પ્રમાણમાં અને સંયોગાનુસાર રાજ્યસેવામાં સેવાનું આણું રાખેલું, પરદેશમાં જઈ નોકરી અગર ધંધામાં પડવાને તેમણે સ્વાધુનિક કેળવણી પામેલ નાગર યુવકોને ઉપદેશ તથા ઉત્તેજન અને મદાય, પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ આર્થે આપેલ અપાવેલ, અને કોઈ પણ પ્રકારના સ્થળભેદને આડે આવવા ન દેતાં તેમણે ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાંની નામરચાતિને પોતાના જ આમની ગણીને તેને તેની પ્રતિષ્ઠાનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વિકસવાને કામે બને તેટલા પ્રમાણમાં ઉપકારક થઈ રહેવામાં તેમણે પોતાના તેમજ પોતાની પ્રજાના ભાવિ હિતની અત્યુચ આદતિ પણ આપેલી છે. જૂનાગઢ રાજ્યની પ્રજાના ઉત્કર્ષ માટે રાજ્ય સાહેબના શ્રેષ્ઠાધિકારવાળા વાગેમાં અને તેમના નેતૃત્વ નીચે ને ને યોજનાઓ ચલેલી છે તે તમામનો લાભ હીર પ્રજાજનો જેમ લઈ રહેલ છે તેમ નાગર જ્ઞાતિ જેવી અધનિક જ્ઞાતિ પણ લઈ રહેલ છે એ જેમ એક સત્ય દર્શક છે તેમ એ યોજનાઓ થવા પામી ન હોત તો, એ રાજપુરુષના રાજ્યવિયોગ પછી નાગર જ્ઞાતિને કચરી નાંખવા સારૂ ને અનેક અને અન્યાય ગણાય તેવા

રાજદારીય પ્રયોગો એ રાજ્યમાં ધિરિગ વહીવટ મળ્યું થયો ત્યારે તથા ત્યાર પછી પણ થયલા અને થતા રહેવા તેમને આધીન થઈ રહેવાનો વારો ને એને આવ્યો હોત, તો આજે જૂનાગઢના નાગરોની હાલત કેટલી અનિચ્છનીય થઈ પડી હોત તે વાત વિચારી લેવા જેવું બીજું એક સત્ય પણ છે. અમારે તો પણ મખેદ કહેવું પડે છે કે નાગરશાહિને આમ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ માર્ગે લાભ આપી જનાર આ આપણા કથાનિરૂપ સયજી સાહેબનું પોતાનું તથા એમના વંશજોનું, જે ખોટી રીતે અહિંન થવા પામ્યું છે તે અહિંતને ક્ષિતના રૂપમાં ફેરવી ફેરવાવી શકાય તેવો યોગ નાગર રાજપુરોને પ્રાપ્ત થઈ આવેલ હોય તે પૈકી કોઈ ગુણ્યાદક રાજ્યમંબંધ વ્યક્તિએ તે સયજી સાહેબની હયાતીમાં તેમનું પોતાનું કે તેમના દેહાંત પછી તેમની પ્રજાનું ક્ષિત માધવા સંધાવવાને કામે નૈતિક બળ નથા બુદ્ધિ આતુર્ય વાપરી કંઈ પ્રયામ કરાવ્યું કયો હોય તો તે ભાવ્યવશાત્ ફળીશુન થયો નથી. અતે આ વિષયની સમાપ્તિ કરતાં અમે એટલું તો કહી લેશું કે, સેવ્યની, તેના પોતાના કર્તવ્યકર્મની પરિપૂર્ણતા અગર સફળતા તેની પોતાની સેવકતામાંજ સમાવધી હોય છે, એ સિદ્ધાંત પરત્વે મનામતાંતરને લેશ પણ સ્થાન જણી શકે તેમ નથીજ.

પ્રકરણ ૫ મું

પુણ્યોત્તમરાયજીનો રાજ્યસેવાપ્રવેશ

અને

તેમનો ક્રમિક માગ્યોદય.

અહીંપણી આ કથાના નાવક પુણ્યોત્તમરાયજી નવાજ સાહેબ મોહોબત ખાનજી ખાન સાથે દિલ્લી ગયલા તેથી તેઓ પોતાના પિતાના અવસાનકાળે જૂનાગઢમાં હાજર ન હતા એ વાતનો ઉદ્ધેષ તથા તેને લગતો કેટલોક વૃત્તાંત આપણે ત્રીજા પ્રકરણમાં વાચી લીધેલો છે; કથાવસ્તુનું અનુસંધાન કરવા માટે આપણે અત્ર તત્સંબંધે કેટલાક પ્રમાણમાં ચર્ચિત્યર્થણ કરવું પડશે.

પુરુષોત્તમરાયણનો પોતાનો પિતાથી જે વિયોગ થયો તે વિયોગ જ એમના તે પછી થયેલ રાજ્યોગતું બીજાકારણ અને એવું વિધાતાથી નિર્મિત થયેલું હોવું જોઈએ, અને તે પણ સુત ગોકુલજી જાણે જોવા સિદ્ધ રાજપુરુષ તથા તત્ત્વગાનીની મારફત જ. પુરુષોત્તમરાયણના આખા જીવનની શીર્ષામાં કરતાં એવું જણાઈ આવે છે કે, તેમનો અવતાર તેમના પોતાના કુટુંબ માટે ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે નહિ, પરંતુ કોઈ એક પ્રકારની-રાજ્યકલ્યાણ રૂપી સિદ્ધિ જે તેમના પૂર્વજમાં અપૂર્ણ રહી ગયેલ હશે તે પૂર્ણ કરવા સાથે જ થયેલો હોવો જોઈએ. પુનર્જન્મવાદના દિમાયતીઓને આ હકીકત સમજાવવી પડે તેવી નથી જ. પોતાની સઘડી પડેલી તબીબતને કારણે પિતા સુંદરજી વેરાવળ (વેલાવલ) બંદરેથી પાછા ફરી જૂનાગઢ ગયેલા તે કહેવાય, પરંતુ કહીએ તો, પુરુષોત્તમરાયણનો અવિધિપૂર્વક પ્રવેશ રાજ્યમેવામાં થઈ ચૂકેલો હતો; કારણ કે પોતાના પિતાની ગેરહાજરીમાં તેમણે પોતાના પિતાથી કરાતા રહેલ રાજ્યકાર્યનો ભાર ઊપાડી લઈને નવાજ સાહેબના પોતાના હેખાધિકારી (પ્રાઇવેટ સેક્રટરી) તરીકે કામ કરવાનો આરંભ કરી દીધેલો હતો, પુરુષોત્તમરાયણ એક તરફ દિલ્હી પહોંચ્યા અને બીજી તરફ તેમના પિતાની માંગણી જૂનાગઢમાં વધતી ગયેલી અને તેને લગતા ખર્ચ દિલ્હી મોકલાતા રહેતા પણ ખરા. સુત ગોકુલજી જાણે કે જેમની દેખરેખ તો પુરુષોત્તમરાયણ દિલ્હીમાં હતા તેમને પોતાના કાકા સુંદરજીના વધતા જતા મંદાડથી અધિકાધિક ચિંતા થવા લાગેલી, એટલે તેમણે પોતાના બાપુ પુરુષોત્તમરાયણને ત્વરાથી કાશીપુરીની યાત્રા તથા ગંગાસ્નાન કરાવીને જૂનાગઢ તરફ પ્રયાણ કરાવી દીધું હતું, પરંતુ પુરુષોત્તમરાયણ જળપુર (જળાલિપુર) રસ્તે થઈને મુંબઈ પહોંચે અને ત્યાંથી ઉપડી વેરાવળ બંદરે ઊતરે તે પહેલાં તો તેમના પિતાશ્રીનો દેહાંત થઈ ગયેલો હતો. પુરુષોત્તમરાયણએ જૂનાગઢ પહોંચીને જ્યેષ્ઠ પુત્ર તરીકે પોતાના પિતાશ્રીની કિતરકિયા સાંગોપાંગ કરીને પોતાની કુળની પ્રજાલિકા મુજબ દેશાવરમાં પણ બ્રહ્મભોજનાદિ કરાવી પોતાની પોતાના પિતા તરફની ફરજ બજાવેલી હતી. સુંદરજી જાણના દેહાંત સંબંધે ખર્ચ તે દરમિયાન દિલ્હી પહોંચ્યાડ્યામાં આવેલ, અને તેથી આખા રાજ્યમંડળને શોક થઈ આવેલો હતો. પરંતુ નવીંજ સાહેબ મોહોબતખાનજી કેવળ શોકપ્રદર્શન કરીને બેસી રહે એવા એકદમ રાજ્ય ન હતા. તેમણે તરતજ એક આશ્વાસનપત્ર લખાવીને પુરુષોત્તમરાયણ ઉપર જૂનાગઢ મોકલાવી દીધેલ; એટલુંજ નહિ, સંદેશ-પોતાના પિય મેવક સુંદરજી જાણની ઉત્તરકિયા નિમિત્તે યનાર્ બૃથમાં રાજ્ય તરફથી આરી મદદ તથા તેમના

પુત્રોને શોક ઊતરાવવા માટે યોગ પોશાગ આપવા સાર જૂનાગઢમાંના પોતાના અમલદારોને કહેણું પણ મોકલી આપેલું હતું અને પછી તરત જ એટલે વિ. સં. ૧૯૩૩ના કાગણુ તા. ૨૭ ના. ૨૨૨ ના આચાપત્રથી પુરોગામરાયજીને તેમના પિતાને રથાને સંજ્ઞસેનામાં નિયુક્ત કરી તેમને પણ, સુખઅતસાર જામદાર મુખારક બીન સાલમથી હુજુર હુકુમ કપર, નવાબસાહેબ વતી મુકાતી પોતાની સ્ત્રી સાથે સહી કરવાનો અધિકાર આપી તેટલા જ વિશ્વાસપાત્ર ગણી લીધા, અને તેમ કરીને તેમના ગૌરવમાં વૃદ્ધિ કરી આપેલી હતી. આમ, એક દૃષ્ટિએ, પુરોગામરાયજીનું સંજ્ઞદારીય જીવન, પ્રથમથી જ ખુદ નવાબ સાહેબના અધિકારવાળા તેઓથીના એક પ્રતિનિધિ રૂપે જ આરંભાયેલું, એમ આપણને દેખાયા વિના રહેતું નથી.

પૂર્વોક્ત પ્રકારની ઘટના પરત્વે વિચાર કરતાં અમને જણાય છે કે, પુરોગામરાયજી પોતે જો કે ખાલ દૃષ્ટિએ પુરુષાર્થની એક સજીવ મૂર્તિ રૂપ હતા, છતાં પણ તેમના સમગ્ર જીવનને આપણે બાબદેવીના વિલાસ રૂપ ગણવાને પ્રેરાઈએ એમ પણ છે. પુરોગામરાયજી જેવો એક, માત્ર પંદર વર્ષની વયનો, યુવાવસ્થાના ઉંબર કપર પોતાના પગ માંડતો તરણુ, જૂનાગઢ જેવા-ખટપટના જાળા રૂપ-રાજ્યના 'હજુર દક્તરી દક્તર'નો અધિકારી તથા ખુદ નવાબ સાહેબના લેખાધિકારી નિયોજાઈને જવાબદારી ભરેલા રાજ્યકાર્યનો ભાર ઊપાડવા નેહતું સામર્થ્ય ધરાવે અને સફળતાપૂર્વક તે બતાવી આપે એ એક તિહાસ-પાત્ર અભાધારણુ ઘટના ગણાય જ. તથાપિ આ એક વાત સત્ય છે કે, જે વસ્તુસ્થિતિને લોકો ધણતાર આસાધારણુ કાઢીની ગણતા હોય છે તે વસ્તુસ્થિતિ દૈહિક વિરલ મહાવ્યક્તિઓના સંજ્ઞમાં કેવળ સાધારણુ કાઢીની હોય છે. વળી જે કુટુંબનો જે પ્રકારનો વ્યવમાય વંશપરંપરાગત હોય તે કુટુંબના જનો પ્રાયસઃ તે વ્યવસાયમાં કુશળ હોય છે એ વાત પણ, અન્યથાએ કહે છે તેમ સ્વતઃ મિત્ત જ છે. તે કપરાંત પૂર્વભવમાં પ્રાપ્ત કરાયેલ શુભો સંભિત જીવો પુનર્જન્મને પામે છે, એમ પણ આપણે ઇતિહાસઃ બનતા બનાવો ઉપરથી અનુમાની શકીએ છીએ. માનવ જાતિના સમસ્ત ઇતિહાસમાંથી, અમારા ક્યનને પુષ્ટિ આપે એવાં અનેક પ્રમાણો આપણે વીણી બતાવી શકીએ તેમ છીએ. ઇતિહાસના રાજ્યમાં પિંટ નામક અંગ્રેજ ગૃહસ્થે પોતાની અદ્ધર વર્ષની ઉંમરે મુખ્ય જામત્યપદ દીપાવેલું હતું. મોગલ શહેનશાહ અકબરે પોતાની મૃદ વર્ષની અવસ્થા વયે મોગલ સામ્રાજ્યના કલ્પધાર રૂપે તેને અમરકીર્તિ

અપાવે એવાં કાર્યો કરવાનો આરંભ કરી દીધેલો હતો. આઘશંકરાચાર્ય મહારાજશ્રીએ પોતાની યુવાવસ્થામાં જ અદ્વૈત વેદાંતજ્ઞાનનો પ્રચાર અખિલ ભારતવર્ષમાં કરીને દુનીયાના તત્ત્વજ્ઞોના મંડળમાં પોતાની મર્વોપરિ શ્રેષ્ઠતા સ્થાપી દીધેલી છે. નંદમહારાજના દરબારમાં સ્વાયલ જોજનસમારંભમાં અગ્રાસન ઉપર ચઢી બેસનાર ચાલુક્ય-કૌટિલ્ય જે “દાદી મૂઠ વિનાનો છોકરો” ગણાયલ હતો તેણે પોતાના બુદ્ધિવલ્લભથી જ હિંદુસ્તાનમાં એક સમર્થ મહારાજની સ્થાપના કરી આપેલી હતી. અર્વાચીન કાળમાં વડોદરાના સ્વ. મહારાજ શ્રીમંત સયાજીરાવ ત્રીજા ગાયકવાડ-એમણે પોતાની તરણાવસ્થામાંથીજ સ્વદેશોદ્ધારક માર્ગો સૂચવનાર વિચાર કિરણો ફેંકીને પોતાના રાજ્યમાં અખિલ હિંદુસ્તાનને ઉપકારક થાય તેવી યોજનાઓને જન્મ આપેલો હતો. જૂનાગઢ રાજ્યના બાબી મુસલમાન રાજવંશના ડગમગતા તાજને સ્થિર કરી તેની પ્રજાતા આખા કાઠિયાવાડ ઉપર સ્થાપનાર અને તેને વિસ્તારવાને સમર્થ એવા દીવાન અમરજીએ પોતાની અદ્વાર વર્ષની અપકવ ગણાય તેટલી ઉમ્મરેજ સિપાહીગીરી અને મુસ્લદીગીરીનો સુમેળ પોતાના પિંડમાં કરી બતાવેલો હતો. પુરુષોત્તમરાયણને પણ આપણે પૂર્વોક્ત મહાપુરુષોની પંડિતમાં મૂકી શકીએ તેમ છીએ. મતલબ કે, જન્મસિંધુ વિશ્રુતિવાળી માનવ વ્યક્તિઓનાં ક્રમેને તેમના પોતાના વય સાથે કરેલ સંબંધ હોતો નથી, એ એક પ્રતિપાદ સત્ય છે, અને તેથી જો આપણે, આપણી આ કથાના નાયકને તેમની પોતાની વિકસિત થતી જતી યૌવનધીને આશ્રયે એક સિંધુ રાજમંત્રી રૂપે પોતાના જીવનને સફળ કરતા નીરખી શકીએ, તો તે ધટના આપણને આશ્ચર્યકરક નહિજ લાગે.

આમ પોતાના જ્યેષ્ઠ બધુ ગોકુલજીભાઈની દીવાનગીરીના સમયમાંજ પુરુષોત્તમરાયણએ—“પરસોતમરાયણએ” જૂનાગઢ રાજ્યની સેવામાં પ્રવેશ કરેલો ખરો; તથાપિ એ જ્યેષ્ઠ બધુને આશ્રયેજ એઓ મહેલ દેખાય એવું થવાનું વિધિથી નિર્માયનું નહિ તેથી એ બધુદયનો મંગમ લાંબા વખત સુધી ટકી શકેલો નહિ, અને એ સંગમ સ્થાપાને પુરા દશ ગ્રાસ વીત્યા ન હતા ત્યાં તો ગોકુલજીભાઈનો દેહાંત થઈ જવા પામેલો અને તેને પરિણામે પુરુષોત્તમરાયણને પોતાનેજ તુંબડે તરવાનો વારો આવી ગયલો પણ ખરો. સ્વાભાવિક વિશ્રુતિને પ્રકટવા તથા વિદ્યમાને માટે વિદ્યાતા પણ અવકાશ કરી આપે છે. વિશ્વનિયમ એવો છે કે, સૂર્યોદય થાય તે પહેલાં ચંદ્રાસ્ત થવો જ જોઈએ અગર તો ચંદ્રોદય થાય તે પૂર્વે સૂર્યાસ્ત થાયજ. ગોકુલજીભાઈ જેવા સૂર્ય કે ચંદ્રથી

પુરોત્તમરાયજી જેવા ચંદ્ર કે સૂર્યથી માથે ન્હી ને ગળ્ય શા નબોમંડળમાં પ્રવેશી રહેવાય નહિ-૨, અને તેથીજ, જાણે કે, ગોકુલજીભાઈ આ પૃથ્વી ઉપરથી એમએક અદ્વૈત થઈ ગયા હોય એવી ધટના કોણ જાણે કેવા ગૃહ માંજે થઈ આવી હતી ! આમ પુરોત્તમરાયજી એકલા પડેલા એટલે જે કેટલાક રાજપુરો ગોકુલજીભાઈનો છાનો હંપ કરી રહેવા હતા તેમણે પોતાના ગસ્ત્રો મથને પુરોત્તમરાયજી ઉપર પ્રહાર કરવાની પ્રવૃત્તિ માંડી દીધી હતી. પરંતુ એ સમયના વઝીર બહાઉદ્દીનબાઈ તથા નવાબ માહેબ મોહોબતખાનજી પુરોત્તમરાયજી ઉપર એટલી તો પ્રીતિ ધગવી રહેવા હતા કે, ગમે તેવા પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી છાના છપના ફેંમતાં રહેવ બાણો પુરોત્તમરાયજીને કશી ઈજા કરી શકેલાં નહિ. તે કાળમાં જે કેટલાક વર્તમાનપત્રો પ્રકટ થતા હતા તેમાં પણ ગમે તેવા ગંદા લેખો લખીનખાવીને પુરોત્તમરાયજીને દુનિયાંની નજરે જીતારી પાડવાના અધમ પ્રવાસો પણ કેટલાક રાજદારીય પ્રતિપક્ષીઓએ કરેલા હતા ! પરંતુ અમલને લાજુ આકુખ્ય હોતુ નથી એ ન્યાયે એવા અસત્યાચારીઓને આ તે થાકીને બેસી જવું પડેતું હતું, ગોકુલજીભાઈનો દેહાન્ત થયો ત્યારે તેમને એના અનંત દીવાન ન હતા, કારણ કે એઓ ન્યારે એમના અનંત મુખ્ય દીવાન હતા ત્યારે પ્રક્રિયાવાડાના અગ્રેજ રાજદારીય પ્રતિનિધિ કર્નલ ઍડરસનના નવાબ માહેબ ઉપર થયેલ અણધરતા પ્રત્યક્ષ આણને પછામે, રાજ્યકલ્યાણ ખાતરજ ગોકુલજીભાઈએ સ્વેચ્છાપૂર્વક દીવાન-ગીરીનો ત્યાગ કરીને પોતાને ઠેકાણે જૂનાગઢનાજ એક અમીર જમાદાર અને ગળ્યના મિપાહીમાવાર ખાનબહાદુર સાથેહ હિંદી સુબામાં ૫૦૦ દીવાન-ગીરી સોંપાયેલી હતી, અને ન્યારે કર્નલ ઍડરસનના ગયા પછી ગોકુલજીભાઈ પુન દીવાનને પદે સ્થાપાયલા ત્યારે તેમની ઈચ્છાથી તેમના પોતાના ભેડીઆ દીવાન તરફિ જમાદાર સાથેહ હિંદીને ચાલુ ગખવામાં આવેલા હતા. જૂનાગઢ નિવાસી આ બે હિંદુ અને મુમલમાન ગૃહસ્થોની 'મયુક્ત દીવાનગીરી'એ એક અસાધ્ય-જી ધટના હતી, અને તે આપણને શા શા પાઠ નથી શીખવતી ? એક અમાનમાં બે તરવાર ન રખાય એવી જે લોકામિત છે તે આ બે ગૃહસ્થોની 'સમુકત દીવાનગીરી'થી ખોટી પતી નથી થું ? આમ ગોકુલજીભાઈ પુન દીવાન થયલા, પરંતુ એ દીવાનગીરી ભોગવવાને તેઓ વાચુ જીવેલા નહિ, અને તેથી તેમના અવસાન બાદ જમાદાર સાથેહ હિંદીને પુન એકલે હાથે માર્ગમાર કપાડવો પડેલો હતો, પરંતુ આ જમાદાર માથેહબાઈની દીવાનગીરીજ આપણા આ અગ્નિનિરંધ્રને માટે, એક દિનિએ બોલીએ તો, એક ઉત્કર્ષક

યોગ રૂપ નીચેલી હતી. આ જગાદાર સાથેહભાર્ગ સિપાહીનારીમાં જોટલી સ્વાભાવિક કુરાળતા ધરાવતા હોય તેટલી કુરાળતા તેઓ મુસ્લમીનારીની સર્વે કલાઓ પ્રત્યે ન ધરાવે એ સંભવિત જ ગણાય, અને તેથી તેમને તે સમયના અગ્રગણ્ય રાજપુરુષોની મદદ તથા સલાહ મુજબ રાજ્યકાર્યો કરવાં પડે તેમાં નવાઈ નહિ. સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના તથા કેવળ રાજહિત સાધવાને માટે મથી રહેનાર ગોકુળજીભાઈની ગેરહાજરીનાં ફળ તરતજ અનુભવાવા લાગેલાં હતાં રાજકોટમાંની ‘રાજસ્થાનિક સભા’ સંસ્કૃત અદ્યક્ષતે ગોકુળજીભાઈની હયાતીમાં જૂનાગઢ રાજ્યના લાભમાં કરેલા કેટલાક ફેંસલાઓ આ સાથેહભાઈની દીવાન-ગીરીના સમયમાં, રાજ્યના કાર્યભારીમંડળની સંમિતિથી રાજસ્થાનિક સભાને હસ્તે પુનઃ સંશોધિત થવા પામી રાજ્યને હાનિકર રૂપમાં ફેરવાયલા, અને વળી મકરાણી હટ્ટ, મૈયા હમીર અરસી, કાઠી દેવાયત ખુમાણ, ચઢીઆતા બાપુડા પીરબાઇ વગેરે વિવિધ જાતિના બહારવટીઆઓએ, એક પછી એક તોફાન મચાવીને રાજ્યમાં મહોટા સંક્ષોભ ઊભો કરી દીધેલો, અને તેને પરિણામે રાજ્યના શાસનતંત્રના સંચાલકોને કળે બદલે બળનો ઉપયોગ કરવો પડે એવી પરિસ્થિતિનો ઉદય થઇ આવેલો હતો. પુરુષોત્તમરાયજી આવા વ્યસનકાળે જો કે રાજ્યમાં એક મુખ્ય અંગલદાર હતા, તથાપિ તેમને કાર્ય-મંડળમાં સ્થાન ન હતું, અને તેથી કરીને વિ. સં. ૧૯૩૪ થી વિ. મં. ૧૯૩૮ સુધીનાં વર્ષો દરમ્યાન રાજ્યને જે અનિષ્ટ દશાને આધીન થવું પડેલું તે દશાને માટે તેમને શેરામાત્ર પણ જવાબદાર ગણી સકાય તેમ ન હતું. આખરે વિ. સં. ૧૯૩૮માં કેશદ તથા હાડીના માળીઆના દુર્ઘાત મૈયા (મહીયા) જાતિના કોડાએ રાજ્યસભા પાંડ હોડાવેલું અને તેઓ, કાઠીના મેંદરડા તાલુકામાં આવેલ કનડા હુંગર ઉપર જમાવ કરીને ‘ધરણ’ બેસી ગયલા અને કોઇ પણ પ્રમાણે સમાધાન કરવાને તૈયાર ન હતા ત્યારે રાજ્યને બળનો ઉપયોગ કરવો પડેલો હતો અને તેને પરિણામે, ઉપલક નજરે સાહસ ગણાય તેવું ‘પગલું’ બરવાની રાજ્યને ફરજ પડી ગયલી હતી; અર્થાત્ એ સાહમકર્મને પરિણામે મારી ગણાય તેવી સંખ્યામાં મૈયાઓનો વધ થવા પામેલો હતો. અને એ અનિષ્ટ મનાયલ બનાવને લીધે રાજ્યને માથે ધણી ભારે જવાબદારી આવી પડેલી હતી. ‘બદોચસ્તી-પોલીસ-ખાતા’ના એ સમયના ઉપરી-અધિકારી જગાદાર સુબેશન ઉમ્મર અને તેમની મદદ રહેલ ચીસ્તી મકપૂલ મીયાં ફજ-દીન મીયાં નામના બે બહાદુર સેનાનીઓને હાથે પૂર્વોક્ત મૈયાઓમાંના ધણાનો વધ થયેલો હતો, અને તેથી, જૂનાગઢ રાજ્યની આંતર વ્યવસ્થામાં હસ્તક્ષેપ

કરવાનો સાગ ગોતતા ટાંપી રહેલ સાર્વભૌમ ખિટિય સરકારે રાજ્યને બંધીય રીતે જવાબદાર ગણી જે કાંઈ કરવું ઘટે તે કરવાને પગલાં બરવા માટેનાં પણ હતાં. પરંતુ અંગ્રેજ સરકારના સંસર્ગમાં આવેલ સુદ ગોકુલજી જાલાએ પોતાની દીવાનગીરીના કાળમાં, અંગ્રેજ શાસનતંત્રને અનુરૂપ ગણ્યા તેવું શાસનતંત્ર જૂનાગઢ રાજ્ય માટે ધડી કાઢીને જે એક “મંત્રિસભા” સંઘિત શાસનસંસ્થાને જન્મ આપી દીધેલો હતો તે આવા સંકટસમયે રાજ્યની રક્ષા કરનારી નીવડી ચૂકી હતી. ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાંના દેશીય રાજ્યોના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વિચારતાં કહી શકાય છે કે, જૂનાગઢ રાજ્યમાં થયેલી મંત્રિસભાની સ્થાપના એક અસાધારણ તથા નૂતન પ્રકારનું શાસનપ્રબંધવિષયક પગલું હતું અને તેવી સંસ્થા હિંદ કાંઈ પણ રાજ્યમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી ન હતી. આ મંત્રિસભાના અસ્તિત્વને પરિણામે રાજ્યકાર્યોની બધી જવાબદારી એકલા રાજકર્તાના માથા ઉપર ન રહેતાં મંત્રિસભા તેને માટે જવાબદાર ગણ્યા એમ હતું, અને વળી મંત્રિસભા બહુમતિ પ્રમાણે કામ કરનારી સંસ્થા હોઈને એ સભાના સભ્યો વ્યક્તિગત જવાબદારીમાંથી મુક્ત રહી શકે તેમ પણ હતું. આમ હોઈને રાજ્યને માથે આપી પડેલ સંકટને હળવું કરી શકવાનો માર્ગ દેખાતો હતો. એ છતાં આ મેયાવધનો પ્રસંગ રાજમંડળને એક મહોરી મુંઝવણનો વિષય થઈ પડેલો એ વાતનો છંદાર કોઈપણ થઈ શકે તેમ નથી. કાઠિયાવાડમાંના ખિટિય સરકારના રાજકારીય પ્રતિનિધિએ આ સંબંધમાં જૂનાગઢ રાજ્ય વિરૂદ્ધ મુંબઈ સરકારમાં નિવેદનપત્ર પેશ કરેલું હતું અને એવા એકપક્ષીય લખાણને પરિણામે તેનો પ્રતિકાર કરવાની જરૂરત પણ હતી. આ વખતે બાવનગરના વતની નાગર ગૃહસ્થ નામે બાપાલાલ મણેકલાલ જૂનાગઢમાં નાયબ દીવાન હતા, અને દીવાનને પદે ખાનગણદાર સાહેબમાર્ફ સી. આઈ. ઇ. હતા પુરોગમશયજીનો જેવો અને જેટલો સંબંધ દરબાર એટલે કે નવાજ સાહેબ ખુદ તથા વઝીર બહાઉદીનમાર્ફ સાથે હતો તેવો અને તેટલો સંબંધ મંત્રિસભા સાથે ન હતો અને તેથી તેમની સ્થિતિ એક તટસ્થ અવલોકનકાર રાજપુરૂષના જેવી બની રહેલી હતી. તથાપિ રાજ્યને માથે આક્રમણ વાહણું ધેરાતું હોય ત્યારે કુળક્રમાગત અચળ વફાદારીવાળા રાજપુરૂષથી તદ્દન અલગ રહી શકાય નહિ એટલે તેવાએ પ્રસંગાનુરૂપ અંચળગ તથા દક્ષિતા જતાવળી પડેજ. પૂર્વોક્ત દીવાનજી તથા નાયબદીવાનજી આ ઉપરિચિત થયેલ સદ્ગમ પ્રસંગને પહોંચી વળવાનો પ્રયાસ કરવા માટે મુંબઈ ગયેલા અને તેમની સાથે આપણા આ કથાવીરને પણ જવાવું થયલું હતું. રાજ્યને લગતા એક મહારકાર્યના ઊંડા પાણીમાં

પોતાનો પગ મૂકવાનો આ પહેલો પ્રસંગ પુરોહિતમગયજીને સાંપડેલો એમ કહીએ તો ચાલે. મુંબઈમાં તો આખુંય રાજપુરુષમંડળ મુંબઈ સરકારના લેખાધિકારી સી. ગોન સાહેબને તેમજ મુખ્ય લેખાધિકારી જે. બી. પીલ સાહેબને મળેલું અને તેમની સમક્ષ તેણે આવસ્યક ખુલાસા પૂર્વેકત મેળા-પ્રકરણ પરત્વે કરી આપેલા પથ હતા. જે. બી. પીલ સાહેબ ત્યારે કાઠિયાવાડમાં અંગ્રેજ સરકારના રાજદ્વારીય પ્રતિનિધિને પદે હતા ત્યારે તેમને સુઠ ગોકુલજી માલાની ચારિત્ર્યસંપત્તિનો અનુભવ થયેલો અને તેને પરિણામે તેમને ગોકુલજી-બાઈ ઉપર પ્રીતિ થઈ આવેલી પથ હતી. આમ હોવાથી એ ગોકુલજીભાઈના લઘુ બાપુ પુરોહિતમગયજીને નવાળ સાહેબ તરફથી “ચીકી તથા ‘ખરીતો” લઈ પોતાની પાસે આવેલા જોડને તેમને ભારે આનંદ થયેલો, અને પછી મેળાના પ્રકરણ વિષે પાતચીન થતાં તે સત્યપરાયણ અને ઉદાર ચિત્ત અંગ્રેજ અધિકારીએ જૂનાગઢ રાજ્ય પરત્વે સહાનુજીતિ બરેલો ચર્ચાલાપ કરીને એ રાજપુરુષ-મંડળને આશ્વાસિત કરી દીધેલું” પથ હતું. આવા આ રાજદ્વારીય સૂક્ષ્મ પ્રસંગે પુરોહિતમગયજીએ જે પ્રકારે મહેટે ભાગ લીધો હતો તેનું અવિવાદ સ્પષ્ટ આપણને પૂર્વેકત બાપાલાલભાઈ નાયબ દીવાને “વઝીર સાહેબ ૦ હાજીનબાઈની હજુરમાં” તા. ૧૫-૬-૮૨ ને રાજ મુંબઈ મુકામેથી જે પત્ર લખેલ છે તેમાંથી સ્પષ્ટ થઈ આવે તેમ છે. એ પત્રમાં બીજી કેટલીક બાબતોનો જલ્પેણ કરીને એ બાપાલાલભાઈએ આ પ્રમાણે પથ લખેલું છે. — “x x x x x આ પત્ર લખવાનો મુળ હેતુ રાજાશ્રી પુરોહિતમગય તરફથી અમોને આંદોના પ્રવાસમાં કેટલેક પ્રકારે મદદ મળી તે છે; એ સંબંધી આપના રજૂમાં તો વીગત સહીત ત્યાંહાં આવીને કેલેજી પરંતુ રજૂર મવવાનું થોડું દુર જાય છે એટલે આ પત્રથી એટલું લખવા વીન્યા ચાલતું નથી કે તેમની બાળક ઉમ્મર હતાં આપની હજુરના સાત વરસના સહવાસથી તેમની પુજ્જતાઈ અને સારા વિચાર તેનાથી માટી ઉમ્મરના માણસોને આશ્ચર્ય પમાનારા છે. પત્વરદીગારની મેહેરબાનીથી એવા સદ્વિચાર હમેશાં તેમને કાયમ રહેવાથી આપને મગરર થવા પછું થશે અને અમો વીગેરે કામ કરવાવાળાને ઘણી મદદ મળતાં રાજ્યનાં કામેમાં ખુદ. સરકારશ્રીના જીલ્લંદ ઈકબાલથી સઘળું કાર્ય પ્રમાણે સારું કામકાજ થાશે એમ આપને ખાત્રી આપું છું. x x x x x” સૂક્ષ્મ કોટીના રાજ્યકાયને સાંગોપાંગ પાર જિતાર્યા જલ્લ યજ્ઞોધન કમાઈ લેવાને માટે પ્રત્યેક કાર્યબારીને ઉત્કટ અભિલાષ હોયજ; એ છતાં એવો રાજ્યકાર્યબારી ખુદ પોતાના મંડળ-

જાણુવામાં આવશે તેવા મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રસંગોમાં અંગ્રેજ સરકારના અમલદારો સાથે બેસીને નિર્ભયતાપૂર્વક જે વાતચીતો કરેલી તે અને એ બધા સંયોગમાં તેમણે જે પ્રકારની પોતાની સામર્થ્યસંપત્તિ બતાવી આપેલ છે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન હરકોઈ સંશયાત્માને થવા વિના રહેશે પણ નહિ. અમારું માનવું એમ પણ થાય છે કે, સુર ગોકુલજી ગાલાની ચારિત્ર્ય સંપત્તિએ જે ઉડી છાપ પીલ સાહેબના ચિત્ત ઉપર પાડેલી હતી તે પુરુષોત્તમરાયણને પોતાનો પ્રયાસ સફળ કરવામાં ઘણી ઉપકારક થઈ પડેલી હોવીજ નોંધએ, અંતે આ મેયા-પ્રકરણનો ફરોગ મુંબઈ સરકારે અલુકાધર્થી કરી નાંખનાં. દીવાન સાહેબ હિંદી, નાયબ દીવાન આપાલાલ તથા 'બદોબસ્તી-પોલિસ-ખાતાના' મુખ્ય અધિકારી જમાદાર મુલેમાન ઉમર વગેરેને આ વિષયે દોષિત ગણી તેમને રાજ્યની તોફારીમાંથી મુક્ત કરવાની ફરજ રાજ્યને માથે નાંખવામાં આવેલી, અને તેને પરિણામે રાજ્યે તેમને નિવૃત્ત પણ કરી દીધેલા હતા. આમ રાજ્યના શાસનતંત્રને એકદમ તૂટી પડવાનો વારો આવી ગયો એ હકીકત જેમ એક દષ્ટિએ ખેદકારક બનાવ હતો તેમ બીજી દષ્ટિએ એટલે કે પુરુષોત્તમરાયણ જેવા બાલ-મુત્સદ્દીના થનાર મહોદયની દષ્ટિએ સુર ગોકુલજીબાઈની વાસનાને તુટ કરનારો તેમજ રાજ્યને અધિકાધિક લાભ, આપનાર નીવડેલો એમ આપણે કહી શકીએ તેમ છીએ. રાજ્યમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં મંત્રિમંડળ-કાર્યભારીમંડળ-ને આ પ્રમાણે વિસર્જિત થવાનો વારો આવી ગયો તેને પરિણામે રાજ્યને મુંઝવણ ભોગવવી પડે એ સ્વાભાવિક જ હતું, અને એ મુંઝવણમાંથી એને મુક્ત કરી શકે તેવો બીજો દોષ મુત્સદ્દી એ સમયે રાજ્યસેવામાં પુરુષોત્તમરાયણ સિવાય ન હતો અને એમની “મોટા માણુઓને આશ્રય પમાડે” એવી પુખ્તાઈની પરીક્ષા તો થઈ ચૂકેલી હતીજ એટલે પછી આવી પડેલ સંકડામણમાંથી રાજ્યને પાછું સસ્ત્ર માર્ગ ઉપર વિચરતું કરવાનો ભાર તેમણે પોતાને માથે વહેવો પડે એ પણ એક સ્વભાવિક વાત હતી. પુરુષોત્તમરાયણએ પોતાના સ્વભાવિક દબ્યબળથી એ ભાર ઉપાડી લીધેલો અને પોતાના વડીલ બંધુ તુલ્ય મનઃશુષ્કસમબાઈનો આદાપ્યથી તેમણે, જૂનાગઢ રાજ્યની તત્કાલે કંટકમય બનેલી દીવાનમીરી સંજ્ઞાથી શકે એવા એક ગૃહસ્થ-રાજ્યકાર્યોથી સુપરિચિત એવા નડિયાદ-નિવાસી હરિદાસ વિહારીવ્રમ દેશાઈને ગોતી કાઢી તેમને દીવાનની પાત્રી બંધાવવા માટે તેમનું નામ નરાયણ સાહેબ પાસે રજુ કરી દીધેલું પણ હતું. પુરુષોત્તમરાયણથી કરાવેલ આ વરણીને નવાબ સાહેબે મંજૂર રાખી એટલે હરિદાસબાઈ જૂનાગઢ રાજ્યના

મુખ્ય દીવાન નીમણ ગયલા અને અગ્રેજ સરકારે પણ એ તેમની નીમણને માન્ય રાખેલી હતી. પુરુષપરીક્ષા કરવામાં પુરુષોત્તમરાયજી પોતાની નાની હાથે પણ કેટલાંક કુશળ હતા એ વાતનું ઉદાહરણ. આ તેમને હાથે થવા પામેલ હરિદાસભાઈની વરણી જ છે. એ સમયે જૂનાગઢ રાજ્યની એટલે કે રાજ્યપ્રગતીને જે રિવાજ હતી તે બેનાં તથા મુઠ ગોકુલજીભાઈની નિર્મલ અને ઝોગત્વની કારકીર્દિનો ઉદ્દેશ આવી ગયા પછીથી રાજ્યકારભારમાં પ્રવેશી નિર્જીવતા અને કારિયાવશ એજંસીને રાજ્યના હકને બોગે પ્રસન્ન રાખવાની નીતિનો વિચાર કરતાં હરકોઈ વિવેચક કહી શકશે કે, હરિદાસભાઈ જેવા અત્યગ્રેહી, રખંડવત્તા, પ્રમાણિક, સ્વતંત્ર સ્વભાવના તથાપિ પ્રસંગાનુરૂપ કડકાઈ તથા નરમાય જનાથી શકનાર તેમજ દેશવરમાં પણ જેમનું વળન પાતું હતું એવા શુદ્ધચની દીવાનમીનીની જરૂર જ હતી, અને તેથી પુરુષોત્તમરાયજીએ જે પ્રમાણની સમયોચિત દીર્ઘદષ્ટિ વાપરીને જે વરણી કરેલી હતી તે સર્વથા તેમને જેમ માન અપાવનારી ગણ્યશે તેમ, તે વરણીથી રાજ્યને જે અનેક પ્રકારે લાભ થવા પામ્યો છે તેને લગતો ઇનિહાસ પણ તે તમામનો યશ આપણા કથાવીરને જ આપશે. હરિદાસભાઈને પુરુષોત્તમરાયજી પસંદ કરવાને પ્રેમયલા એ દુષ્ટીકન બાલદષ્ટિએ પુરુષોત્તમરાયજીને માટે યશઃપ્રદ ગણાય એ ખરું; તથાપિ અમારા પોતાના મન પ્રમાણે પુરુષોત્તમરાયજીથી કરાવલ આ વરણી કાંઈ જેવી સંકેતનું અગર તો કાંઈ મહાત્માના સંકેતનું જ હજી હતું. ગોકુલજીભાઈના જીવનચરિત્રના ગ્રંથમાં નિર્દેશાયતું છે તે પ્રમાણે, ન્યારે પેટલાક નિવારણી (દીવાન બહાદુર) મણિભાઈ જરાભાઈ (સી. એસ. આઈ.) કે જેઓ પછીથી કચ્છ તથા વડોદરા રાજ્યોના દીવાન થયલા તેઓને જૂનાગઢ રાજ્યના ન્યાયવિભાગના વરિષ્ઠ અધિકારી તરીકે ગોકુલજીભાઈએ આણેલા તે જ સમયે તેમણે પુરોક્ત (૪. સા.) હરિદાસભાઈને પણ જૂનાગઢ રાજ્યના મુદતીખાતાના વરિષ્ઠ અધિકારી તરીકે નિયુક્ત કરવા માટે પ્રમાણ ઇચ્છા રાખેલી હતી; પરંતુ કેટલાક સંયોગને લીધે હરિદાસજી એ સમયે જૂનાગઢ રાજ્યની તોફાનીમાં આવી ગયેલા નહિ; એટલે ગોકુલજીભાઈના દેહોત્સર્ગ બાદ તેમને, ગોકુલજીભાઈ તરફથી થયલ આમંત્રણનો અસ્વીકાર કર્યા બાબત કાંઈક લાગણી થઈ આવેલ, એમ તેમણે ગોકુલજીભાઈના અવસાન પ્રસંગે મન સુખરામભાઈ ઉપર લખેલ શોધપત્ર ઉપરથી સમજાઈ આવે છે, અને તેથી કરીને, કેટલાંક વર્ષોનાં વહાણાં વાઈ ગયા પછી ન્યારે એજ ગોકુલજીભાઈના લઘુબેટું તથા સજ્જારીય ઉત્તરાધિકારી પુરુષોત્તમરાયજીને રાજ્યધુર પોતાની કાંધે ઊપાડવાનો વાતો આવેલો ત્યારે એજ

હરિદાસજી જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં આવવાને કળૂલ થયલા, અને એ માર્ગે એમણે ગોકુલજીભાઈની એકવાર અતૃપ્ત રહેવા પામેલી ભાવનાને તૃપ્ત કરી દીધેલી હતી. મરણ કાંઈ જીવનનો અવધિ નથી. વાસનાનો નિર્ણય ક્ષય થયા વિના કોઈ પણ જીવ મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી. આમ હોઈને મનુષ્ય મરણાધીન થયા પછી પણ પોતાના વાસનાદેહે-સંસ્કૃતશરીરે-આસ્તિત્વમાં રહીને પોતાનાં આપણું રહેલ કાર્યોને કોઈ પણ સ્થૂળ વાહન મારફતે પૂર્ણ કરાવવાને મથી પણ રહે છેજ. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત મૈયા-પ્રકરણ ઉપર પ્રમાણે સમાપ્ત થયલું, અને પુરુષોત્તમરાયજી હરિદાસભાઈથી કરાયલા નવા નામકરણસંસ્કારને પરિણામે, આ વર્ષથી, “રાયજી” નામથી ઝાળખાતા રાંર થઈ ગયલા હતા, અને આજે એ આપણા પુરુષોત્તમરાયજીનું મુખ્ય નામ “રાયજી” હોય એવો સાર્વાત્રિક ભાસ થઈ રહેલો પણ છે.

ઉપર પ્રમાણે જૂનાગઢ રાજ્યના શાસનતંત્રવાદકો બહુધા જતાં રાજ્યનો વિપત્તિકાળ પણ ધીમેધીમે જૂલાઈ ગયેલો, અને સંપત્તિસાધક સુભગ સમયનું ગર્ભાધાન થઈ ચૂકેલું હોવાથી પુરુષોત્તમરાયજીને પોતાના ચળદારીય જીવનની વિવિધ કલાઓને લોક સમક્ષ પ્રત્યક્ષ કરી જતાવવાની ભેગવાઈ પણ થઈ આવેલી હતી. રાજ્યનોકા ખરાબાએ ચઢેલી અને ભૂમિ થવાની તૈયારીમાં હતી એટલામાં પુરુષોત્તમરાયજી જેવા યુવકે-ઊમતા મુત્સદ્દીએ-કર્ણધારનું કામ પોતાના હાથમાં લઈને પોતાની જન્મસિદ્ધ કુશાગ્રબુદ્ધિથી એ નોકાને ખૂટતી-ખચાવીને સુરક્ષિત કરી આપી તે વાતથી એમનું કાંકું ઝાલનાર પત્રીરે બહાઉદ્દીનભાઈની છાતી મળમળ ઊઠ્યે તથા તે સમયના નવાજ સાહેબ બહાદુરખાનજીની પુરુષોત્તમરાયજી ઉપરની પ્રીતિમાં વધારે થઈ જાય એ કેવળ સ્વાભાવિક હતું. આ વાતનું પરિણામ એ આવેલું કે, પુરુષોત્તમરાયજી જે હોદ્દો ભોગવી રહેલા હતા તે હોદ્દા ઉપરાંત તેમને “વિ. સં. ૧૯૩૬ ભાદ્રવા વદી ૪” ના રોજ કરાયેલ દી. દ. જી. નં. ૧૨ વાળા હુકમથી નવાજ સાહેબના “મુખ્ય લેખાધિકારી (ચીફ સેક્રેટરી)” નો હોદ્દો આપવામાં આવેલ; એટલુંજ નહિ, પરંતુ “તેમના કામનો પ્રકાર લક્ષમાં લેતાં” તેમને “હજુર મદદનીશ (હજુર આગિસ્ટન્ટ)” નું અધિક અર્થબોધક તથા માનનીય પદ આપવાનું ઉચિત લાગ્યાથી દીવાન હરિદાસજીએ તેજ વર્ષના “આસુ વદી ૫ રાત્રી, તા. ૧૭” ને દિને કરેલ દી. દ. નં. ૯૮ વાળા હુકમથી “હજુર મદદનીશ” નો હોદ્દો આપી રાજ્યમાં આ કયાવીરના મહત્ત્વને પ્રકટ કરી જતાવેલું પણ ખરું.

આમ પુરોહિતમરાયજીનો ભાગ્યભાગુ રાજ્ય રૂપી આકાશમાં જોમજોમ અધિકાધિક
અદ્યા મરેકો તેમ તેમ તેમનો વિદેષ કરી રહેલા મુત્તમી પુરુષ-તારકો ગ્રાખા
અને વધારે ગ્રાખા પડતા જતી જઈને અંતે અદ્ય જોવા થઈ ગયલા, અને
એ ભાગુને કેદરથાને પહોંચનાં બહુ વાર નહિ લાગે એવી મંબાવના પણ
તેમને થતા લાગેલી હતી. તથાપિ આપણા આ કથાવીરની દુર્દગિતા દેશકાળ
નમજીને, રાજકલ્યાણ પોતાને હાથે જને તેટલા અધિક પ્રમાણમાં મિલક કરી
સમય એવા હેતુથી જ એક નૂતન કોટીના નવપ્રયોગ રચી રહેલી હતી તેની
લક્ષના તે મમયે ટોચથી કરી સદાઈ ન હતી, અને તે નવપ્રયોગની સમાગતાનું
ભાન પછીથી પણ ધણાજ ઓછા લોકોને આવેલું છે. પુષ્પકોશનું પ્રકોટન
બધાં સુધી થાય નહિ ત્યાં સુધી પુષ્પના ઉપની શેભા તથા સુવામિતતાને
અનુભવાનું કોઈને પ્રાપ્ત થતો નથી એ એક પ્રાકૃતિક મત્ય છે, અને તેથી
આપણે બ્યારે આ કથાનાયકની ગજનીતિ પરત્વે વિવેચના હવે પછી કરશું
ત્યારે તેમના આ નવ-નવપ્રયોગનો મહિમા આપણને પ્રત્યક્ષ થઈ આવ્યા વિના
મહેશે પણ નહિ. આ વિષય પરત્વે વિસ્તૃત ચર્ચા અહીં અસ્થાને હોઈ આપણે
ઉપર પ્રમાણે મહોષમાં જાણીને સંતુષ્ટ રહેશું. એ પછી વિ. સં. ૧૯૪૦
(ખ. મ ૧૮૮૪)ના માર્ગ મામમાં પુરોહિતમરાયજીને દર માસ મળતો “કોટી
૫૬૦૫ ધનમંદ પચીસ ફી.”ના પગારમાં કોટી ૨૮૭૫ જે હજાર આઠમો
પચોતે “દીવાનમાઈ” મુજબ વધારે કરી આપી એકુન કોટી ૮૫૦૦ પંચાશીમો
દીવાનમાઈનો નાવીયાનો કરી આપવામાં આવેલ, અને તે પછી લગભગ ત્રણ
વર્ષે તેમની “હવાઈમાં વધારે કરી કુલ દરમ મે રૂ. ૪૦૦ ચારસો રૂપિયાનો
પગાર” તા. ૬-૧-૮૭ ગુરુવારને દિને દીવાન હરિજમભાઈની મહીથી કરાયલ
ફી. ૬૦૦ ન. ૬૮૪/૪૭ ના હુકમથી આપવાનું કરાવવામાં આવેલું હતું
પરંતુ પુરોહિતમરાયજી એ પ્રમાણે વારંવાર મળતો જતો ઈજાકો
લેવાને ખુશી ન હતા એટલે પૂર્વોક્ત તા. ૬-૧-૮૭ ને દિને થયલ
દીવાન-હુકમ મુજબ પગાર ન લેવાનો માર્ગ તેમણે લીધો હતો. પુરોહિતમ
રાયજીની નિર્ચોબતા આથી વધારે શું કરી શકે તેમ હતી? તથાપિ એ તેમની
નિર્ચોબતા કશા કામમાં આવી શકેલી નહિ. કારણ કે પોતાના સ્વામી નવાજ માહેબની
મદદની ‘આગળ તેમજુ વેશ પણ આવી શકે તેમ ન હતું’. આખરે “હુલુરથી
આમલપૂર્વક દેરમાન મં ૧૯૪૪ના આસુ શુદ્ધ ૯ વારે રાત્રી, તા. ૧૭ અક્ટોબર
ને ૧૮૮૮ જીતરી નબર ૫૭/૪૫ થી” થતાં તેમને પગાર રૂ. ૪૦૦ ચારસોનો
પ્રતિમાન વેરાની દુન પણ પડી ગઈ હતી આ પ્રમાણે હિંદસમાઈ જોવા

સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિના, સત્ત્વનિષ્ઠ અને સંન્યકાર્યનિપુણ પુરુષના વાનમાં પુરુષોત્તમ-
રાયણ ઉપર ગંભ્યશ્રીની કૃપાગ્રષ્ટિ એકદમ થવા માટેથી તેના કાન્ધુરે કદાપિ
કોઇ તરફથી એવું કહેવામાં આવે કે, દીવાન હરિદાસજીને જૂનાગઢ ગામમાં
લાવી સ્થાપનાર પુરુષોત્તમરાયણ હતા એટલે હરિદાસજી પોતાની કૃતજ્ઞતા તથા
ઉપકારસ્વરતા બનાવવાના હેતુથી આપણા આ કથાવીરને બને-તેટલો લાભ
અપાવી રહેતા હતા, તો તેણે ક્યનને આપણે કાણુવાર પણ મંમન થઇ શકીએ
તેમ નથી; કારણ કે એવું ક્યન હરિદાસભાઈના ચારિત્ર્યને દુષિત કરનાર ગણાય;
એટલું જ નહિ, પરંતુ હરિદાસભાઈ દીવાન તરફ આવી તે પછીથી
સંન્યકલ્પણાર્થે જે બધાં મહોલો મહોલો અને ગુચ્છવણ લહેલાં કામોનો
ઉકેલ આણુવા માટે જે અનેક વિધ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવેલ
હતી તે પૈકી ઘણીખરી પુરુષોત્તમરાયણને સોંપવામાં આવેલી હતી
અને તેમનાં સંતોષકારક પરિણામો પણ આ જીવાન મુક્તસદ્દીએ
આણી દીધેલાં હતાં એ ખરી હકીકતનો આપણે ઇન્કાર પણ કરવા પડે.
વળી હરિદાસભાઈનું માહાત્મ્ય કેવળ જૂનાગઢ સંન્યની દીવાનગીરીથી જ
પ્રકાશમાં આવે તેમ ન હતું; કારણ કે તેમણે પૂર્વકાળમાં અનેક ગંભ્યોની
નોકરી કરીને સારા પ્રમાણમાં કીર્તિ મેળવી લીધી પણ હતી. આમ હોઇને
પુરુષોત્તમરાયણનો પ્રમાદ મેળવવાની જગત્ત તેમને બીજકુલ ન હતી પરંતુ
હરિદાસભાઈ ગુણપૂર્વક પ્રવૃત્તિના હતા, એટલે તેમણે પોતાના “ગાય”માં જે
અસાધારણ શક્તિનું દર્શન કરેલું તેણે તેમને પોતાના એ સદ્દશગી ગાળપુરુષનું
મૂલ્ય આંકતા રહેવાનું પસંદ કરેલું હતું. આ વાતની પુષ્ટિમા આપણે, હરિ-
દાસભાઈએ સંન્યમેવામાંથી નિવૃત્ત થવા પછી જે એક પત્ર તા. ૩૦-૩-૬૫ના
રોજ મિ. ટી વેર માટેજ આઈ. સી. એમ. ઉપર લખેલો છે તે પત્રને ઉપકારક
ગણી શકીએ તેમ છીએ. એ પત્રમાં હરિદાસભાઈએ પુરુષોત્તમરાયણની “સ્વા-
ભાવિક અદ્વિત્ય શુદ્ધિ અને કુશળતા”નો ઉલ્લેખ કરીને તેમની તે બધાં ગુણિ
પણ કરેલી છે. એક સ્વતંત્ર વિચારક અને કઠિન પરીક્ષક તરફ હરિદાસજી પોતાના
સાનહારીય-જીવનકાળમાં કાઠિયાવાડમાં એટલા તો મશહૂર હતા કે, તેમને પદ્માનુબદ્ધ
કરનાર સ્વપક્ષપ્રેમીઓની પંક્તિમાં સ્થાન આપી શકાય નહિ. પોતાના તાજાના
નોકરોની અમર તો અન્ય કાર્યકરોની શક્તિનું મૂલ્ય આંકીને તેમનું બને તેટલું
યોગ્ય માર્ગે દિન કરવામાંજ વરિષ્ઠ અધિકારીની ગુણમતા તથા જોબા મમાયલી
છે એ વાત કોઇપણ સાનપુરુષે જીવવા જેવી ક્ષદ નથીજ; કારણ કે ગાળપુરુષ જે
પોતાના મદદગારોની કિંમત આંકી શકતો નથી, તો કાળના વહેવાની સાથે,

તેનાથી કરાવાતાં કામોમાં ધામેધામે દોષો રહી જવાનો સંભવ રહે છે. આમ હોઈને, પુરોહિતમરાયજીમાં જે નૈસર્ગિક સામર્થ્ય હતું તેની છાપ હરિદાસભાઈના ચિત્તપટ ઉપર પ્રથમથીજ એટલી ઉંડી ખડા લાગેલી કે, તે પોતાના આ જીવાનિયા પરંતુ પકવ યુદ્ધિવાળા મદદગાર-શિષ્ય જેવા-રાયજીને તેના થોડા પદે વિરોધતા જેવા જેત્સુક જની રહે તેમાં નવાઈ જેવું કશું ન હતું, અને એ જેત્સુકતાને લીધેજ પૂર્વોક્ત પ્રકારનો પગાર વધારો કરવાને, ખાત્રી ત્રણ વર્ષ પૂરાં વીતેલાં નહિ ત્યાં તો તેમણે પુનઃ પુરોહિતમરાયજીને “નાયબ દીવાન”નું પદ આપવાનો ઠરાવ તા. ૧૪-૧-૯૧ના રોજ, દી. દ. જા. નાં. ૫૫૦/૪૭ના લખાણથી કરી લીધેલો હતો; એટલુંજ નહિ, પરંતુ તા. ૨૦-૧-૯૧ ને રોજ દી. દ. જા. નાં. ૫૭૧/૪૭ વાળો ઠરાવ કરીને પુરોહિતમરાયજીને-પોતાના રાયજીને-પ્રાપ્ત કરાવલ હોવાને જાણતો પગાર કરી આપવાના ઉચ્ચારાવથી રા. ૧૦૦ એક સો રૂપિયાનો માસિક ધનકે આપી તે બદલ તેમણે નવાજ સાહેબની મંજૂરી વિધિપુરઃસર તા. ૨૧-૩-૯૧ ને દિને મેળવી લીધેલી પણ હતી. આ પ્રમાણે આપણી આ કથાના નાયક રાયજી સાહેબ પોતાની સ્વામિ-ભક્તિ તથા કાર્યકુશળતાયુક્ત સંન્યભક્તિને પરિણામે, ચૌદ વર્ષ જેટલી ટુંકી મુદતની નોકરી ચલતી છતાં જૂનાગઢ સંન્યના નાયબ દીવાનનો -હોદ્દો પ્રાપ્ત કરી શકેલા તે વાત, તેમની ફક્ત ત્રીસ વર્ષની ઉંમર જોતાં, અમારા આ લેખના દોષ પણ પાઠકને આશ્ચર્ય પમાડનારી તેમજ તેમની બહુ સન્માનભવ ઉત્પન્ન કરાવનારી ઘટ્ટ રહે તો તે યથાથોગ્યજ ગણુરો, આ સ્થળે અમે અમારા લેખના પાઠકને એટલું પણ વિદિત કરી દેશું કે, પુરોહિતમરાયજીને પ્રાપ્ત થયલ “નાયબ દીવાનગીરી” એ તેમના પોતાના મનથી તેમણે સંન્યસેવામાં કેવળ અંતિમ પ્રાપ્તવ્ય હતું. અને તેથીજ તેઓ પોતાના આખા સંન્યસેવાકાળમાં સ્વેચ્છાપૂર્વકજ નાયબ દીવાનને પદેજ સ્વસંતોષપૂર્વક રહેલા હતા. પુરોહિતમરાયજીએ મુખ્ય દીવાન ચવાની ઈચ્છા સખી હેતુ તો તે પદ તેઓ ગમે ત્યારે સહેલાઈથી મેળવી શકતજ. નવાજ સાહેબ બહાદુરખાનજીના સંજ્ઞાજામાંજ તા. ૨૧-૬-૯૧ના રોજ એટલે કે તેમની ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તેમની થોડા દીવાનગીરી સંભાળી લેવા માટે સંન્યે એટલી તો સ્વીકારી લીધેલી હતી કે, તે તારીખે વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈની અને દીવાન હરિદાસભાઈની સંયુક્ત સહીઓથી એક પત્ર લખીને દીવાનગીરી લેવા માટે પુરોહિતમરાયજીને પૂછવામાં આવેલું હતું. પરંતુ આપણા આ ચત્તિનિરૂપ્ય ક્રોધ પણ સંયોગમાં મુખ્ય હોદ્દો લેવાને ખુશી ન હતા, અને તે હોદ્દો મેળવવો એ તેમનો પરમારાધ

પણ ન હતો એટલે એમણે એ પ્રમાણે કચલ પૂજાણુનો નકારમાં જ નવાળ આપેલો હતો. કાઠિયાવાડનું રાજસ્થાનિક જીવન જે વાતાવરણથી ઘેરાતું જતું હતું તે તથા પોતાનું સૈન્ય રાજ્ય અને રાજજીવન જે પ્રદિસ્થિતિમાં મૂકાતું જતું હતું તે એ બધાં તરવો એવાં હતાં કે, નાચળ દીવાનને પદે રહીને પોતે જેટલા પ્રમાણમાં રાજ્યકલ્યાણ સાધી શકે તેમ હતા તેટલા પ્રમાણમાં તેઓ પોતે દીવાનને પદે હોય તો પોતાથી રાજ્યહિતની સિદ્ધિ થઇ ન શકે એવી તેમને દઢ શ્રદ્ધા થઇ આવેલી હતી. પુરુષોત્તમરાયજીની જંખના તો કેવળ રાજ્યકલ્યાણ સાધવાની હતી, એટલે પછી પોતે સમયસર હોઇને દીવાનગીરી સ્વીકારે નહિ એ વાત ઉધાડી હતી અને એ જ એમનો સમયાનુરૂપ નયપ્રયોગ હતો. પોતાની અધિ-રાજકતાને પરિપુષ્ટ કરવાના કામે હરહંમેશ રમ્યાપરમ્યા રહેનાર અંગ્રેજ સરકારના રાજનીતિ વારંવાર જે ગુલાયો મારતી હતી તે વિચક્ષણ રાયજી સાહેબની દષ્ટિ બહારની વાત ન હતી અને વળી ત્યાંસુધી નવાળ સાહેબ પોતાનામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી રહે ત્યાંસુધી તેઓ પોતે નાચળ દીવાન હોય કે મુખ્ય દીવાન હોય એ બંને બાબતો વચ્ચે કશો ફરક પડવાનો નથી એમ પણ તેમનું માનવું હતું, અને તેથી તેમણે ઠેક સુધી દીવાનગીરી ન સ્વીકારી તે નજ સ્વીકારી, અને તેમ કરીને તેમણે એ વરિષ્ઠ દેખાતા પદની પ્રાપ્તિ કરી લેવામાં જે અહંતાપોષક મોહ પોતાનો પ્રભાવ બતાવી રહે છે તેમાંથી તેમણે પોતાના પિંડને જીભારી લીધેલો હતો. પરંતુ જાણની અધીશ્વરતા તળે રહેનાં રાજ્યોના કાર્યભારીઓ સમયગતાની દ્રષ્ટિએ એ પ્રકારના હોઈ શકે, એક પ્રકારના સમયસર કારભારીઓ અધીશ્વરતાથી રચાતી જતી સાંકડી શેરીમાંથી પણ, પોતાના નયબજે માર્ગ ગોતી કાઢીને પોતાથી સેવાતા રાજ્યના રાજ્યત્વને બને ત્યાંસુધી-કરી પણ હાનિ યજા ન દેવા અર્થે ગમે તેવો બોગ આપવો પડે તે આપવાને તૈયાર જ રહે છે; બ્યારે બીજા પ્રકારના સમયસર કાર્યભારીઓ પોતાના સ્વાર્થને પ્રાધાન્ય આપીને અધીશ્વરતાવાળા પરરાજ્યને બને તેટલા અનુકૂળ ગણીને-પોતાનાથી સેવાતા રાજ્યના હિતને ગોણુ ગણીને-પોતાના સ્વામીઓને ખરે મત્રેપદેશ આપવામાં પગલ રહી જાય છે. પુરુષોત્તમરાયજી પહેલા પ્રકારના કાર્યભારી હતા, અને જે ગૃહસ્થોને તેઓ દીવાનને પદે આણુતા હતા તેઓ પણ કવિત રાજ્યબક્તિવાળા તથા રાજ્યહિત ખાતર બોગ આપવાને સાર્યા તૈયાર હોય એવી કોટીના હતા. પુરુષોત્તમરાયજીની સમયગતા પૂર્વેકત પહેલા પ્રકારની હોઇને તેમણે જે નવ-નયપ્રયોગ સ્વેચ્છા તે આધારે તેમણે કદિ પણ દીવાનગીરી સ્વીકારવાનું સ્વપ્નમાં પણ ધારેલું નહિ. આ વિષય

પરતે “સુઘ ગોકુલજી ગાલાના” શબ્દનચરિતના લેખક મન સુખરામ સ્વર્ણમ ત્રિપાઠી જેવા પ્રમાણ-પુરૂષ પોતાની એ કૃતિમાં પુરૂષોત્તમરાયજીની “નિષ્ક્રમતા, નિઃસ્વાર્થતા, દક્ષતા અને ઉદારતા”ના સંબંધમાં જે લખેલું છે તે આપણે અગાઉ વાંચી ગયા છીએ એટલે એવા એમના અવિવાદ્ય અભિપ્રાયનો અત્ર સંપૂર્ણ ઉતારો આપીને અમે ચર્ચિતચર્ચણ કરતા નથી. શુદ્ધ અંતઃક્રમણવાળો રાજ્યમેવક પદ પદવીનાં મંડનો મેળવવાના વિચારોમાં મગ્ન રહેવાને બદલે સ્વકર્તવ્યો કરવામાં જ પોતાની સર્વ શક્તિનો વ્યય કરી રહે છે, અને તેવો પુરૂષ પોતે જોઈ મહેલો દેખાવા કે ગણાવા માટે ઈચ્છા રાખતો નથી હોતો છતાં દુનીયાં તેને મહેલો ગણી લે છે એ એક સત્ય હકીકત છે. કાર્યભારીનું પદ મંત્રીના-પુરોહિતના-પદથી બિન્ન પ્રકારનું છે. મંત્રીથી ઉપદેશાવલા મંત્રને અનુસરી તેને સંજ્ઞ કરવો એ કાર્યભારી-અમાત્ય-નું કર્તવ્ય છે. આમ હોઈને મંત્રીને જ રાજ્યમંદિરનો મુખ્ય સ્તંભ ગણવામાં આવે છે. એ મંત્રી જ રાજ્યશામનતંત્ર રૂપી મંદિરનું શિખરામ યવાનો લોભ રાખે, અર્થાત્ એ જ પોતાના મંત્રને ક્રિયામાં જોતારનાર કાર્યકરનું રૂપ ધારણ કરે, તો રાજ્યના સ્થિતિષ્ઠ સંયોગમાં તેનાથી રાજ્યકલ્યાણનાં કામો ધણી સંખ્યામાં અને દીર્ઘકાળ પર્યન્ત કરીકગવી શકાય નહિ; કારણ કે શિખરામ ઉપર વીજળી પડવાનો સંભવ રહે છે જ, અને તેમાં પણ બ્યારે પરરાજ્યનું સાર્વભૌમત્વ આક્રમણકારી ગતી રહેલ હોય છે ત્યારે તેનો પહેલો ધા તો જે કોઈ તેના માર્ગમાં પડેલો આડો આવડો દેખાય છે તેના ઉપર જ પડે છે, આ બધી સૂક્ષ્મ બાબતોનો વિચાર કરીને પુરૂષોત્તમરાયજીએ જે નવો નવપ્રયોગ રચેલો હતો તેને અનુસરીને તેમણે ખુદે જેટલા પ્રમાણમાં મંત્રી બની રહેવાનું પસંદ કરેલું તેટલા પ્રમાણમાં મુખ્ય કાર્યભારી યવાનું પસંદ કરેલું નહિ. અસ્તુ. પરંતુ, ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે પુરૂષોત્તમરાયજીએ હરિદ્વસભાઈ તરફથી દીવાનગારી સંભાળી લેવા માટે જે આમંત્રણ કરાવલ તેનો અસ્વીકાર કરેલો તે હકીકતથી એઓ એમનાથી એટલા બધા તો પ્રસન્ન થઈ ગયલા કે, તેમણે તા. ૧૩-૧-૯૩ના રોજ, ઈ. દ. ભ. નં. ૬૨૭/૨૯ વાળો ફરાવ કરીને પોતાના આ પ્રીતિભાજન પુરૂષોત્તમરાયજીને મામિક રૂપીઆ ૨૦૦ જસોનો-અણુમાઝો ઈનકે આપી દીધેલો હતો; એટલું જ નહિ, પરંતુ દીવાન દ્વતરનો હજુર સાથેનો સંબંધ જે કયાનાયકની મંચરચતાની વાટે ચાલતો રહેલો તેને પરિણામે એ કામમાં એમણે જે પ્રકારે “ચાલાકી, સમાધાનવાળું વલણ અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી દરેક અગત્યનો વિષય જોવાની તેમની વૃત્તિને લીધે રાજ્યનાં ઉપયોગી

કામ થવામાં ઘણી મદદ મળેલી છે તે વીગેરે” બાળતોનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ પણ એ મહાતુબાવ દીવાને કરી દીધેલો હતો. ઇ. સ. ૧૮૯૨માં નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીને સોરઠની ગાદી પ્રાપ્ત થયા પછી તેમને વિલાયતને પ્રવાસે જવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઈ આવતાં પુરુષોત્તમરાયજી એ નવાબ સાહેબ સાથે પ્રવાસે ન જાય તો તેમને રાજકાર્યભાર વહવાને માટે રાજ્યમાં રાખી જવાનો નિર્ણય પણ નવાબ સાહેબે તા. ૧૪-૧-૯૩ના ઠરાવથી કરીને તે વાતના ખખર તે સમયના કાઠિયાવાડમાં ખ્રિસ્તિય રાજદ્વારીય-પ્રતિનિધિને આપી દીધેલા હતા. વળી નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીને, ઇંગ્લાડમાં “ઇન્સપીરીયલ ઇન્સ્ટ્રીક્ટયુટ” ખુલ્લું ચૂકવાતું હતું તે પ્રસંગે ત્યાં જવા માટે આમંત્રણ મળેલું ત્યારે પણ એ કદરેહાન નવાબે પોતાની ચનાર ગેરહાજરીમાં પોતાના રાજ્યનો વહીવટ ચક્ષાવી રાખવા માટે જે એક સમિતિની ગ્રંથલેખ કરેલી હતી. તેમાં આપણા ચરિત્રનિરૂપ્યને ખાસ સ્થાન આપેલું પણ ખરું. એ પછી ઇ. સ. ૧૮૯૫માં જૂનાગઢ ગળ્યના મુખ્ય દીવાન પંડિત સ્વામજી કૃષ્ણવર્માએ ખુદ નવાબ સાહેબને એક “પૂતળા” રૂપ વર્ણવીને તેમની તથા તેમના વિશ્વાસ પાત્ર રાજપુરુષો વિરૂદ્ધ રાજ્યમાં તેમજ અંગ્રેજ સરકારમાં અક્ષમ્ય ખટપટ આરંભી હતી ત્યારે એવા કૃતમ દીવાનને રાજ્યસેવામાંથી દૂર કરવાની ફરજ નવાબ સાહેબને પડી જતાં આપણા આ કથાવીરની કુનેહ ભરેલી મદદથી નવાબ સાહેબ એ દીવાનને રાજ્યમેવામાંથી દૂર કરી શકેલા પણ હતા. પંડિત સ્વામજીને આમ એકાએક જૂનાગઢ છોડવું પડેલું ત્યારે અન્ય કોઈને દીવાનગીરી સંભાળી લેવા માટે આમંત્રી શકવા જોટલો અવકાશ ન હોવાથી નવાબ સાહેબે પુરુષોત્તમરાયજીને, નવા દીવાનની નીમણુંક થાય ત્યાં સુધીના વખતને માટે “દીવાનગીરીનો અધિકાર” સર્વથા વાપરી રાજ્યનો વહીવટ સંભાળી લેવાની ખાસ આજ્ઞા આપેલી હતી, અને પુરુષોત્તમરાયજીએ એ આજ્ઞા માથે ચઢાવી મુખ્ય દીવાનનું કામ ચલાવ પદ સ્વીકારી લીધેલું પણ હતું. આ તકે પુરુષોત્તમરાયજીની ઇચ્છા થઈ હોત તો તેઓ નિઃશંક કાયમ મુખ્ય દીવાન બની શકતા. પરંતુ એ ઉન્નત પદ મેળવવા માટે તેમને એક છાંટા જોટલી પ્રયત્ન વાપરવા ન હતી, અને એ પદ ઉપર વિરાજવું એ વાન તેમણે નિશ્ચિત કરેલ નયને અનુકૂળ પણ ન હતી એટલે તેમણે એ પદ ઉપર કાયમ રહેવાને બદલે, ખીન્ન કોઈ ગૃહસ્થ દીવાન નીમાઈને આવે ત્યાં સુધીને માટે તે પદને સ્વીકારી લીધેલું હતું. પુરુષોત્તમરાયજીએ પોતાની મંત્રકુસળતાથી સ્વેચ્છ નયપ્રયોગને લીધે તેમજ મુખ્ય દીવાનને પદે આવતા રહેતા એક પછી એક સમર્થ ગૃહસ્થોની રાજદ્વારીય

પ્રતિષ્ઠાને પશ્ચિમે બ્રિટિશ સરકાર પુરોગામીરાયણને મુખ્ય દીવાન માની તેમને રાજકાર્ય પરત્વે જવાબદાર ગણી શકતા નહિ, તથાપિ તે સરકાર વસ્તુસ્થિતિ સમજતા હતા એટલે તેમણે પુરોગામીરાયણને મુખ્ય દીવાનના દરજ્જાથી ઉતરતા દરજ્જાના રાજપુરુષ ગણી સેવાની જૂલ કોષ કાળે કરેલી ન હતી એ વાત પણ નિઃસંદેહ છે. આમ હોઇને જો કોષ તરફથી પુરોગામીરાયણને મુખ્ય દીવાનના દરજ્જાથી નીચી કોટીના દરજ્જાના રાજપુરુષ તરીકે ગણાવવાનો પ્રયત્ન થય, તો તેવો પ્રયત્ન તેના કરનારનું, જૂનાગઢ રાજ્યના બંધારણ પરત્વે અસાધ્ય બતાવનારો ગણાશે. “નામરૂપ જૂનવાં અતે તો હેમનું હેમ હોયે” એવું જે નરસિંહ મહેતાનું કવન તેના ભાવાર્થ સમજીને આપણે એમ પણ કહી શકશું કે. પુરોગામીરાયણથી રચાયેલ નવપ્રયોગ એ તત્ત્વવિષયક વચનને અનુસરતો છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ દેશી રાજ્યો પરત્વે બ્રિટિશ સરકાર જે પ્રકારની રાજનીતિનો ઉપયોગ કરી રહેલા હતા તે પ્રકારની રાજનીતિને પહોંચી વળવા માટે “નામરૂપ જૂનવાં”વાળો નવ-પ્રયોગ કરીને દીવાનગીરીને જે ભાગમાં વહેંચાયેલી હોવાનો દેખાવ ઊભો કરવાની એ સમયે આવશ્યકતા પણ હતી. મતલબ કે, રાજ્યસેવામાં પ્રવેશ કર્યા પછી પુરોગામીરાયણને પોતાને પ્રાપ્ત થતા રહેલ શાનાનુભવથી પોતાને માટે રાજ્યમાં જે અંતિમ સ્થાન નક્કી કરી રાખેલું તે નાંચળ દીવાનગીરીનું પદ જ હતું, અને એ પદથી આગળ ન વધવું એ જેમ તેમના લોભાભાવનું દર્શક તત્ત્વ છે તેમ બીજી તરફ તે તેમની રાજ્યકલ્યાણ સાધક ચતુર રાજકલાનું એક પરમ નમૂનું પણ છે, એમ આપણે સમજી શકીએ તેમ છીએ; એટલું જ નહિ, પરંતુ બ્રિટિશ સરકારના પ્રતાપબળે સ્પષ્ટતર પામતા રહેતા સંયોગમાં દેશીય રાજ્યનું વાસ્તવિક હિત આહવાર અણનમ મંત્રી અન્ય કોઈ પ્રકારનો નવ દાખલો રહે તો તેનું પરિણામ કેવું આવે તે વાત પણ આપણી કલ્પનાના તેમજ આપણા રાજદ્વારીય અનુભવના ક્ષેત્રમાંથી બહાર રહી શકે તેવી નથી જ. દીવાનો કાં તો, કપિ નાનાલાલે કહ્યું છે તેમ, અંગ્રેજ સરકારને પગલે પગલે આવે અગર તો દીવાનગીરી છોડી દે: એ પ્રકારની ઘટના કાઠિયાવાડના આધુનિક ઇતિહાસમાં ઘણીવાર ચર્ચ આવી હોય એવું આપણને નથી દેખાઇ આવતું શું? અને એવી ઘટનાને કારણે જ પુરોગામીરાયણને દીવાનગીરી સંભાળી ન લીધેલી એ હકીકત રાજ્યહિનનીદષ્ટિએ શું બાળખી ગણાશે નહિ ?

પુરુષોત્તમરાયજીની નૌકરીની નવાચસાહેબો તરફથી થયલ કદર.

પુરુષોત્તમરાયજીનો રાજ્યસેવામાં કમણ: વિકાસ હિપર જાણ્યાબ્યા મુજબ થયેલો હતો. તથાપિ એ રાજ્યસેવામાં પ્રતિદિન ચતા રહેત્ર તેમના ઉત્કર્ષને અંગે રાજ્ય તરફથી અનેક રૂપમાં અને જૂદા જૂદા નવાજ સાહેબના કાળમાં જે જે કદર થતી રહેલી છે તે તે સંબંધમાં પણ આપણે યોગ્ય જાણી લેવું જોઈએ. પ્રથમ ઇ. સ. ૧૮૮૨ના માર્ચ માસની તા. ૨૨ના રોજ કરાયલ ફરમાન “હજુર નંબર ૭૩”થી નવાજ સાહેબ મોહોબતખાનજી ખીજાએ પુરુષોત્તમરાયજીને ખામ બનાવવા માટે ફવાવાળી જમીન એકર સાત તથા શુદ્ધ ૩૬૧૧૬ બક્ષીસ આપેલી અને તે જમીન દેતાં “તેનો ભોગતાર તમે તમારા વંશપરંપરા પુત્રપૌત્રાદીક લેજો ભોગવજો તેમાં કોઈ રોજ કરી વાતે સરકાર અથવા કારભારી વીગેરેથી કાંઈ હરકત મુજાહયમ થશે નહીં.” એવું ફરમામાં ફરમાવવામાં, પણ આવેલું હતું. પરંતુ એ જમીન અવજ, તે પછીના નવાજ સાહેબ બહાદુરખાનજીએ ‘સં. ૧૯૪૨ના આશ્વિન સુદ ૬ સ્વીવાર તા. ૩જી એકાદોબર સને ૧૮૮૬”ના રોજ “હજુર નંબર ૨” વાળું ફરમાન કરીને આપણા આ કથાવીરને “ખામ કરવા માટે જમીન એકર ૧૦ અકે હસ એક એકરના વીધા ૩ અકે ત્રણ પ્રમાણે વીધા ૩૦ અકે ત્રીસ, ટીંબાવાડીની જમીનમાં બેચર કાના હથુની જમીનમાંથી x x x તેમાં આવેલા નવાજ (કાચા કુડ) સહીત વંશપરંપરા માટે ઇનામ બક્ષીસ આપવામાં આપી છે તેનો, ચાલુ પુત્રપૌત્રાદીક તમારી મરજી પ્રમાણે ભોગતાર લેજો ભોગવજો. તેમાં સરકાર અથવા કારભારી તરફથી હરકત મુજાહયમ થશે નહીં x x x” એવો સ્પષ્ટ લેખ કરી આપેલો છે. પરંતુ આ બક્ષીસમાં પુરુષોત્તમરાયજીના પિતાશ્રીના દાદા (પિતામહ) અમરજી જાલાના “આખા સરકારમાં લેવાએલા તેના ખાવામાં રાણીયા ઘેરો નામ્હું આંખાવાડીડું તેમાં આવેલ જમીન એકર ૧-૧૧-૦૧ સાથે આપવામાં આવેલ છે તેની પડખેની જમીનનો તથા બવનાય પાસેની જમીનનો કરી આપેલ ફકો આ જમીન આપી x x” રદ કરવામાં આવેલ. આમ હોઈ પુરુષોત્તમરાયજીને પૂર્વોક્ત જે જમીન ખામ બનાવવા માટે મળેલી તેમાં તેમના પૂર્વજોની જમીનનો પણ સમાવેશ થઈ ગયેલો હતો. એ પછી ‘સં. ૧૯૪૫ના ફાગણ વદ ૮ સ્વીવાર ૨૪મી માર્ચ

સને ૧૮૮૬ના હજુર નંબર ૧૮૮"વાળા મોહોર સુવાતવાળા રૂકાથી એજ નવાજ સાહેબ બહાદુરખાનજીએ, પૂર્વોક્ત "ટીંબાતાડીની સીમની અંદર સરવે નંબર ૨૫૧ વાલી જમીન એકર ૧૦ અકે દમ" વાળી જમીનમાં ઉમેરો કરી આપીને એટલે કે "x x x જમીન એકર ૫-૩૬ અકે પાંચ એકરને ૧૩૩૧૨ ગુંઠાં બીજી" વધારી આપીને મહેલખાની બતાવેલી હતી. આ એકંદર બાગવાળી જમીનમાં પાછળથી એટલે પ્રિ. સ. ૧૯૫૬માં "ત્રણ ગુંઠાં ચૈદ આના આક પ્રતી આના" જેટલી જમીન સરકારી ખાલસા પક્ષરમાંથી વેચાતી રાખીને પુરોત્તમરાયજીએ ઉમેરો પણ કરેલ છે. આ બાગમાં પાછળથી પુરોત્તમરાય"એ એક પાકો વિશાળ કુંડ બંધાવેલો અને બીજો એક ફવો તથા એક પાકું મકાન પણ કરાવેલ. અને તેમને શેષ ધણો હતો તેથી દેશપરદેશથી ભાતભાતના આંખાનાં ઘસો, ઉચી જાનની જમરખડીઓ તથા જૂની જૂની જાનની કોળો વગેરે મગાવી મંગાવીને પણ નાંખેલા, અને તેનાં ફળો આજસુધી પંકાઇ રહેલાં પણ છે. ત્યાર બાદ "સંવત્ ૧૯૪૭ના માગસર ૧૬ ૫ બુધવાર તા. ૩૧મી ડિસેમ્બર સને ૧૮૯૦"ને દિને થયેલ હજુર ન. ૪૩/૪૭વાળા ફરમાન તથા રૂકાથી નવાજ સાહેબ બહાદુરખાનજીએ "x x x રવાસતમાં સંધળાં મોટાં કામઝાજ કરવામાં તથા રાજ્યકારભાર સંભાળી ભરેલો ચલાવવામાં તમોએ નીતિ અને વિશ્વાસબરેલી સમયસચ્ચતા સાથે કુશીયારી અને ડહાપણ બતાવી સર્વનો ધણે ઉચો અભિપ્રાય મેળવ્યો છે x x x" વગેરે શબ્દોમાં આપણા આ કથાવીરની તારીફ કરીને "x x x માહાલ બગકુ તાખાનો પાયકીસ્ત દીબો જે મહારેવીયાનો દીબો કહેવાય છે તે સહીત તે નીચે કપખતવેલી ખેડવાણ તથા ખેડવા લાયક જમીન વીસ એકરના એક આંતીના હીમાએ એકર ૮૦૦ આઠસેંહનાં આંતી ૪૦ આળીમ તેમાં આવેલ રૂબરૂપ ઝાડો, નદી, વેંકળા અને પીત મોહોલ કરવાના કુવાઓ વગેરે સાથે મનામખશીમ x x x" આપી તે ઉપર જે ગામ વસાવાય તે ગામ "તમારા વંશપરંપરા પુત્ર પૌત્રાદીક તમારી મરજી પ્રમાણે ખાજો, બોગતમે તેમાં સગ્ગર તરફથી હરકતખુઆહેમ યશે નહિ x x x" એવો સ્પષ્ટ વિધાન પણ તેઓશ્રીએ આપેલો છે. આ ગામ પુરોત્તમરાયજીએ પોતાના ખાનગી કવ્યસંચયમાંથી શ. ૧૭૨૮૪-૯-૭^૧/_૨ જેવડી મોટી રકમ

ખર્ચાને વમાવેલું અને તેને તેમણે પોતાના કલેક્શન સ્વામી નવાજ સાહેબ બહાદુરખાનજીના નામ ઉપરથી "બહાદુરખુર" નામ આપીને પોતાની ફત્તરખાને

સાકાર કરી બતાવેલી પણ છે. નવાળ સાહેબ જહાદ્દખાનજી બહેસ્તનશીન થયા પછી તેમના નાના ભાઈ રસુલખાનજી ગાદીએ આવેલા અને તેમની સેવા પુરોહિતમરાયજીએ, એક કેસમાં વધારે વાર, અસાધારણ જોખમ ઉઠાવીને કરેલી તે વાત તથા પુરોહિતમરાયજીએ રાજ્યની ખાલસા જમીનમાં જે ઘણાજ વધારો કરી આપીને રાજ્યની આમદાનીમાં દેખાઈ આવે તેવો વધારો કરી આપેલો તે વગેરે બાબતો લક્ષ્યમાં રાખીને આ નવાળ સાહેબ રસુલખાનજીએ પણ, “x x x અમારા વખતમાં તથા અનુભવમાં પણ તેઓએ ઉપર જણાવ્યા શુષ્ક અને સક્રિયથી જહાદ્દખાનજી અંત લાવવામાં, સીમાડાઓની રાજ્ય તથા રૂપત બંનેને સંતોષકારક રીતે તથા સમાધાનીથી ચોખવટ કરી નાંખવાના અને દરેક પ્રકારના જહાદ્દખાનજીના ઘણા ભાગ સાથે ધરમેળના કરાવો કરવામાં બહુ વિશ્વાસનાં જોખમ ભરેલાં અને મોટાં કામો કરી બતાવી જે રાજ્યસેવા કરી છે તેથી અમેને ઘણીજ ખુશી થઈ છે અને તેમનાં કામો ધ્રુમ કરવા લાયક જણાયાં છે x x x” વગેરે શબ્દોથી આપણા આ ચરિત્રનિરૂપ્ય પુરોહિતની સ્તુતિ કરીને “સ. ૧૯૫૬ના આવણ શુદ્ધ ૧૧ જોમ તા. ૭ મી ઓગસ્ટ સને ૧૯૦૦” ને દિને “હજુર ફરમાન નંબર ૧૦/૫૬” સંસિત એક લેખ કરી આપી “તેમના ગામ જહાદ્દપુર નીચે, તે લગતાં સરકારી તથા જહાદ્દખાનજીના હોય તેમાંથી વીસ એકરના એક સાંતીના હીસાબે કુલ. ૨૫૫ પચીસ સાતીની ખેડવાણ જમીન તેમના વંશપરંપરા પુત્રપૌત્રાદિક માટે એલીએનેસન રૂબરૂ પ્રમાણે આપવાનો તથા પોશાકના રૂપિયા ૫૦૦૦] અકે પાંચ હજાર” આપવાનો હુકમ કરી પોતાની મહેરબાની સાકાર કરી બતાવેલી હતી. આ પ્રમાણે, પુરોહિતમરાયજી પોતાના તથાપિ એકપછી એક એમ ગાદીએ આવેલ ત્રણે નવાળ સાહેબોની એક સરખી કૃપા મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયેલા તે વાત, અર્વાચીન સોરઠના ઇતિહાસમાં એક અનુપમ ઘટના ગણાય તેવી છે જ. જૂનાગઢ રાજ્યના પૂર્વજૂત દીવાનો પૈકી અગર તે પછીથી થયેલ આજસુધીના દીવાનો પૈકી કોઈએ, આપણા આ કથાનાયક પુરોહિતમરાયજીની પેઠે, એકપછી એક એમ અનુક્રમે થયેલ ત્રણ ત્રણ નવાળ સાહેબોની અવિચ્છિન્ન તથા જોખમ ભરેલી નોકરી કરેલી નથી એ વાત ખાસ નોંધ પાત્ર ગણાય. પૂર્વોક્ત જહાદ્દખાનજી ઉપરાંત નવાળ સાહેબ તરફથી તેમને “છત્રી મસાલ”નું જહુમાન તથા છેવટ ઇ. સ. ૧૮૯૯માં “ખસુસીઅત દેસ્તગાહા (રાજ્યના જમણા હાથ)”નો ખેતાબ પણ નવાળ સાહેબે આપીને મંજૂર પણ કરેલા હતા. દેશીય રાજ્યનો કાર્યભારી પરરાજ્ય તરફથી અપાતાં પદપદવી પ્રાપ્ત કરવાને મળે અને અંતે તેને મેળવે

તેથી તે નેટલા પ્રમાણમાં મંડિત દેખાય તેના કરતાં તેના કાર્યભારીને પોતાના સેવ્ય સભ્ય તરફથી જે સન્માનદર્શક પદપદવી પામવાનું બની આવે તે શું અધિક પ્રમાણમાં તેને મંડિત કરનારું નથી ? સ્વહિતસાધક પરરાભ્ય તરફથી પદપદવી પામવાના મોહને લીધે સ્વસેવિત સભ્યના કાર્યભારીની સભ્યભક્તિ કેટલા પ્રમાણમાં શિથિલ, સંકુચિત અને ખંડિત થતી હશે તે વાત તો લગભગ અધિકારમાં જ રહે એવો આ જમાનો વર્તે છે એમ આપણે કદાચિત્ કહી શકશું પણ ખરા.

રાયજી સાહેબના રાજવિદ્યાગુરુઓ.

બીજામાં સંચિત યદ્ય રહેલી શક્તિને જે અનુકૂળ ક્ષેત્ર, ખેડ, ખાતર તથા હવાપાણીનો યોગ મળી આવતો નથી, તો તે બીજા ગમે તેટલું સારમય-સત્વ-ભૂત-હોય તોપણ ફેટીફાલીને ઇષ્ટ ફળલાભ આપનારું બની શકતું નથી. સર્પનો પ્રકાશ મણિ તેમ જ શ્રુતિ ઉપર એક સરખો પડે છે; છતાં મણિ જેમ તેને ઝીલીને ઝળમળી જાડે છે તેમ શ્રુતિ તેને ઝીલી ઝળમળી શકતો નથી જ. આ દૃષ્ટાન્તોની દૃષ્ટિએ આપણે પુરુષોત્તમરાયજીના જીવનચરિત્રની નિરીક્ષા અત્ર કરશું તો તે અનુચિત ગણાશે નહિ. પુરુષોત્તમરાયજીને રાજવિદ્યા તો પોતાના પૂર્વજો તરફથી વારસામાં મળેલ સંચિત ધન રૂપે પ્રાપ્ત થયેલી ખરી; તથાપિ એ વિદ્યાના પૂર્વજ પરંપરામત સંસ્કારોને જાળવે ચલાવે યોગ જે આવી મળેલ ન હોત તો એ સંસ્કારો સુષુપ્ત અવસ્થામાં જ રહેતા પામત. પુરુષોત્તમરાયજીના પહેલા રાજવિદ્યાગુરુ તો તેમના પિતા જ હતા. તેમણે પોતાના સભ્યને લગતા કામગાળાથી પોતાના આ જ્યેષ્ઠ પુત્રને વાકેફ રાખવાનો નિયમ પાળેલો, એટલે પુરુષોત્તમરાયજી જે કે કિશોર અવસ્થામાં હતા છતાં રાજ્યકાર્યને લગતી અનેક બાબતોનું ન્યૂનાધિક જ્ઞાન તેમને મળતું રહેતું તો ખરું જ. એમના પિતા એમને કેળવવા માટે કેવા કેવા આગેાં ગ્રહણ કરતા હતા તે વાત આપણે પૂર્વભાગમાં વાંચી ગયા છીએ, એટલે તે પરત્વે અત્ર વિવેચન કરવું એ નકામું છે. આમ હોમને આપણે આપણા આ કથાનાયકને તેમના બીજા ગુરુ તરફથી મળેલ જ્ઞાન-દીક્ષા પરત્વે બે બોલ અત્ર બોલશું. એ બીજા ગુરુ તે અન્ય દ્રષ્ટ નહિ, પરંતુ પુરુષોત્તમરાયજીના વડીલ બધું અને જૂનામઠ સભ્યમાં લાંબામાં લાંબી મુદત સુધી દીવાન રી ભોગવનાર સુદ ગોકુલજી ગ્રાહા હતા. પિતા સંદરજીનું જે સ્થાન સભ્યમાં હતું તે એક રીતે કહીએ તો, દરબાર અને દીવાન વચ્ચેના સેતુ રૂપ

હતુ, અને તેથી એ કાકાબત્રીજી વચ્ચે મદેશવાદક તરીકે મુમુક્ષુના દ્રોહ એ વિશ્વમનીય માધનની અપેક્ષા-આવશ્યકતા-રહે એ સ્વાભાવિક વાત હતી. વળી ગળ્યમા ગોકુલજીભાઈનું સ્થાન ઉચ્ચતમ હતું અને સુદરજી મમે તેમ પણ ગોકુલજીભાઈના કાકા છતાં તેમના તાળાના નોકર હતા. આમ હોઈ મા. સુદરજી વડીન દરજ્જે હોઈ તેમને મરકારી કામ વિશે પણ વારંવાર એ ગોકુલજીભાઈ પાસે જવું પડે એ વાત કૌટુંબિકદષ્ટિએ ગોકુલજીભાઈ જેવા શિષ્ટાચારી બનીગતને ખડગી ગિથિતિમાં મૂકે એમ પણ હતી, એટલે એ ઉભય ગાજપુત્રે પોતાની વચ્ચે મદેશવાદનું કામ કરી શકે તેવા પુરુષોત્તમરાયણને બીજા મના અધિક વિશ્વસનીય અને ઉપકારક ગણે તેમા નવાઈ ન હતી, અને એ પ્રકારની ગોઠવણથી એક તરફ જેમ શિષ્ટાચાર પળાઈ રહે તેમ હતો તેમ બીજી તરફ શુભતાનો નિર્વાહ થઈ ગયેના પુરુષોત્તમરાયણને જીવાવશ્ય રાજદ્વારીય તાલીમ પણ આપી શકાતી હતી આ પ્રમાણે પુરુષોત્તમરાયણ ગોકુલજીભાઈના સંપર્કમા આવતા થયલા, અને પછી જેમ જેમ એ ઉભયનો સમર્ગ વધતો ગયો તેમ તેમ એ ઉભયની મમતા પરસ્પર જામતી ચાલેલી પણ હતી પછિ-જીએ ગોકુલજીભાઈ સાથે ફરવા હવાના પ્રસંગે પુરુષોત્તમરાયણને મળતા ગયલા અને ગોકુલજીભાઈના સહવાસનો લાભ પણ અનેક પ્રકાર આપણા ચરિત્રનિરૂપને મળતો રહેતો હતો. “ક્ષણમિદ્ સજ્જનસંગતિરેકા મયતિ મધાર્ણવતરણે નૌકા” (એક ક્ષણ માટે પણ જે મજાન મગતિ થાય તો તે એક આ ભવમાગર તજવામા હોડી રૂપ ક્ષય પડે છે)” -એ વચન જે સત્ય ગણાય, તો પછી જે કૈષિને સજ્જન મમામમ મન પ્રાપ્ત થતો રહે તેનું જન્મ મજાન થાય તેમા નવાઈ નથી. વળી “તમે કોના સહવાસમા છો એ તમે મને કહો, એટલે તમે કેવા છો એ હું તમને કહીશ” એવું જે તત્ત્વ મેનેમનું કથન છે તે મુજબ આપણે સુદ ગોકુલજીભાઈના ચારિત્ર્ય ઉપગ્રી પુરુષોત્તમરાયણના ચારિત્ર્ય પરત્વે કલ્પના પણ કરી શકશું ગોકુલજીભાઈ જેવા વિદ્યાપ્રેમી તથા પ્રખર અને પ્રામાણિક રાજનીતિજ્ઞ કાર્યભારીની દેખરેખ નીચે રહેતાથી પુરુષોત્તમરાયણને જે એકિક તેમજ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો લાભ થવા પામેન તે લાભે જ તેમને પોતાના પૂર્વજીવનને ઉત્કૃષ્ટ બનાવવાના કામમા મજા કરેલી અને વળી એ લાભને બેજેજ તેઓ પોતાના સંકટમત્ત ઉત્તરજીવનને ટકાવી રાખ્યા પણ હતા સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો ગોકુલજીભાઈની ચારિત્ર્યશક્તિ, સ્વામિ ભક્તિ, સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ, નિર્ભયતા, શુણ્પરીક્ષક બુદ્ધિ, વગેરે ગળ્યધુન્ધરને દીપાવે એવા એ શુભ શુણ્પે પુરુષોત્તમરાયણના માનમને ધડેલું હતું, એટલે

રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં આપણા આ ધ્યાનીરતના ખન પ્રથમ ઉપદેશક ગુરૂને સ્થાને આપમે જો ગોકુલજીભાઈને મૂકીએ તો તે ન્યાયપુત્ર ન જ ગણ્યારો ગોકુલજીભાઈ જેવાના સત્તમગતી તેમના વેગત વિચારોનો રંગ પાત્ર પુરોત્તમરાયજીને લાગેતો હતો, અને એ વાતની પ્રતીતિ આપણને એમજો પોતાને હતે મન મુખસમ બાધ ઉપર લખેન અનેક પત્રોમાંથી ઝરતી વિગતિઆદિ બાવો ઉપગતી યદ આપ્યા વિના રહેતી પણ નથી આ પત્રોમાંથી કેટલાકના ઉત્તરે આગળ ઉપર કરવામાં આવશે જ.

રાયજી ગાહેમના બીજા ગુરૂને સ્થાને ગજન્યગતી તન્મોળ બનેન વઝીર જહાંગીરનાબાઈ હામમબાઈ સી આઈ ઈ ને મૂકી ગકાવ છે ગોકુલજીભાઈના દેહાત પછી પુરોત્તમરાયજીને ગજદારીય તાલીમ મતલ આ મહાન વઝીરને હાથે મળતી રહેતી હતી, અને એ પ્રમાણે તેમને મોગ તાલીમ ઉત્તમ કોની હતી એનું આપણને પૂર્વનિર્દિષ્ટ બાબલાનબાઈએ મુજબ મુકામેથી વઝીર જહાંગીરનાબાઈ ઉપર લખેના પત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ મમજઈ આરે છે પણ ખર આ જહાંગીરનાબાઈના સત્તાવમિદ્ધ ચાતુર્ય માર્ગકૌશલ્ય, ઉગ્રતા, હતા, નિર્ભયતા આદિ ગુણો પછાજ મોટા પ્રમાણમાં હતા, અને તેમને જો કે લખતા વાચતા બરાબર આવડુ કે ન આવડુ મે બાબત આપણે નિર્ણયક કથન કરી શકીએ તેમ નથી તો પણ એનું તો અનિવાર્ય છે જ કે, તેમનામાં પ્રહલ્લુધારણપદના અમાધાનજી હતી એ તેઓ. (૧) પણ વિચર પરત્વે પોતાનો બાબિપ્રાય રિવેકપુરનર આપી શકતા પણ હતા, આ ગુરૂથી પુરોત્તમરાયજીને જે મનફીક્ષા મોગની તે રાજ્યમાર્ગ પરત્વે કપાયતીરિને લગતી હતી અને ગજન્ય બહારના મહાપુરો આયે એહમ મધ વધામના ન્હીને પોતાની લાગવગત નુર્ગ કિસ્મત કરતા રહેતાની કળાનુ જ્ઞાન પણ પુરોત્તમરાયજીને જેમ ગોકુલજીભાઈ પાસેથી પ્રાપ્ત થયતું તેમ આ અનુનમનપન વઝીર તરફથી પણ મોગ હતું મુમલમાંની ગજન્યમાં મુગનમાન અને હિંદુ જાનિના લોકો વચ્ચે એકતાનો નિર્વાહ કરી રાખેના સ્થાપવો એ બાબતમાં નાથી રાજકુળને સીખનું પડે તેમ ન હતું તથાપિ વઝીર જહાંગીરનાબાઈએ પોતાના વર્તનથી એ બાબતનું શિક્ષણ જેમ આપી પ્રજાને આપનાનું ચાલુ રાખેન તેમ પુરોત્તમરાયજીને પણ આરેનું હતું અર્થાત્ હિંદુ એ મુમનમાન મહાજનોએ એકપ રચીને જૂનામ ના બામી રાજકુળની જે કનમ મેસા જૂનામમાં કરેલી અને કરવાનું ચાલુ રાખેન હતું તે વાતનું એ વઝીરને સંપૂર્ણ અને

સ્વાનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન હતું, એથી તેઓ એ ઉભય જાતિની પ્રજાઓ વચ્ચે એકતા કરનાર-રખાવનાર સેતુનું કામ કરી રહેલા હતા એ જેમ તેમના સંબંધમાં સત્ય છે તેમ તેમની જૂની દષ્ટિ અર્વાચીન કાળની તમામ વિશિષ્ટતાઓનું પરિદર્શન કરી શકે તેવી ન હતી એ પણ એક ખીલું સત્ય હોઈને પુરૂષોત્તમરાયણનો તેમની સાથેનો ગાઢ સંસર્ગ તેમને બહુ પ્રકારે ઉપકારક થઈ રહેલો એટલે એ ઉભય મહાપુરૂષો પરસ્પર ગુરૂ શિષ્ય જેવા જની રહેલા પણ હતા. રાજ્યની શાસનપદ્ધતિને ક્રમે ક્રમે આધુનિક દબાણી કરવામાં તેમજ તેની આર્થિક સ્થિતિ સખળ કરી દેવામાં આ વગ્ગીરે ગોકુલજ્ઞભાઈની મદદથી ધણેજ પરિશ્રમ વેઠેલો એટલે કરકસરથી રાજ્યનો વહીવટ કરવાની બાબતમાં તેમણે આ કથાવીરને મજબૂત ટેકો આપેલો પણ હતો. રાજ્ય અને રાજ્યવતી રક્ષાઃ એજ બહાઉદ્દીનભાઈનું પરમ લક્ષ્ય હતું, અને તેને અનુસરીને શાસનતંત્રનો દહતાપૂર્વક નિર્વાહ કરી રાખવાનો ઉપદેશ તેમની કનેથી પુરૂષોત્તમરાયણ પામી રહેલા હતા. રાજ્યકલ્યાણાર્થ પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો પડે તો કરવો એવો તેમનો સિદ્ધાંત હતો, અને એ સિદ્ધાંતને એ વગ્ગીરે સાહેબ પોતાના દેહાંત પર્યંત સુસ્તપણે જેમ વળગી રહેલા તેમ તેમને હાથે સુશિક્ષિત થયેલ આ કથાવીરે પણ પોતાને રાજ્ય તરફથી થયેલ હાનિની ઠરકાર ન રાખતાં એ સિદ્ધાંતનું પાલન ખીમકુલ કબા વિના કરી રાખેયું હતું.

રાયણ સાહેબના ત્રીજા ગુરૂ સુખ્યાત વિદ્વાન અને વેદાંતજ્ઞાનસંપન્ન મહર્ષિ જેવા મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી હતા. આ ગુરૂથી પુરૂષોત્તમરાયણને સૂક્ષ્મપ્રસંગોચિત કાર્યક્ષમતા, વિદ્યાનુભવ, સમયજ્ઞતા, સંયમ, વ્યવહાર કૌશલ્ય, ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞાન, તત્ત્વવિચારકતા, આધુનિક મંસ્કારવાળા મહાજનોનો પરિચય, પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ગજનીતિ નથા તત્ત્વબંધી ઉપગ્રન્થ-અનુપકારક બાબતોનું જ્ઞાન વગેરે-અનેક પ્રકારના લાભ મળેલા હતા. મનઃસુખરામભાઈ ગૂજરાત-કાઠિયાવાડના એક મહાજનનીલિલ પુરૂષોત્તમ સંજ્ઞાના આચાર્ય હતા, એટલે પુરૂષોત્તમરાયણને પણ એ મહાજનોના સંસર્ગને લાભ મળ્યો રહેલો; અને વળી આપણે એમ પણ કહીએ કે, મન સુખરામજીનું મુંબઈવાળું ઘર ગૂજરાત-કાઠિયાવાડના અગ્રગણ્ય રાજપુરૂષોની રાજવિદ્યાગાળા જની રહેલ તો તેમ કહેવાથી આપણે અનિશ્ચયોક્ત દોષ કરતા પણ નથી. એ સમયના ગૂજરાત-કાઠિયાવાડનાં દેશીય રાજ્યોના મહાગજપુરૂષોને ખિટીજ બાબતમાં મુશ્કેલી કામ કરી રહેલ દિદી મહાસભાના અગ્રગણ્ય રાજ્યો અર્થે સંકલિત કરનાર તથા

ત ઉભય વર્ગના મહાપુરુષોને પરસ્પર દ્વેષાન્ક બનાવનાર મન સુખમગ્ન જ
 હતા એમ કહીએ તો તે આપણુ કયન અમત્ય મળાને નહિ જ. પુરોષોત્તમ
 નામને આ પ્રમાણે લાભ આ મન સુખરામભાઈ માર્કન જ મળેતો અને
 મળતા રહેતો હતો. પુરોષોત્તમરાયને જ્યારે જ્યારે રાજ્યના કે પોતાના પ્રાયર્થ
 નનાદમનન પ્રસાદી જરૂર જણાતી ત્યારે ત્યાર તેઓ પ્રાંતો મન સુખરામ
 પાસે મુખ્ય અગર નડિયાદ જતા અગર તો મન સુખમગ્નને પોતાને ઘેર જૂના-
 ગદના આમત્રના હતા. મન સુખરામભાઈનું આગમન જ્યારે જ્યારે જૂનાગઢમા
 થતુ હતુ ત્યારે ત્યારે લોકો આમાન્યત્ર મેઘ સૂક્ષ્મ પ્રમગ દ્વપરિચય થઈ આવ્યાની
 રૂપા ૥ મરી અનેક પ્રકારના ગપગોળા ગગઢવતા પણ હતા કચ્છ, કાઠિયાવાડ
 તથા ગૂજરાતના અનેક દેશીન સંસ્થાનો સાથેનો મન સુખમગ્નનો સંબંધ
 આપણુ મેળીતો હતો અને તેમા તેમનુ સ્થાન એક મહામનીના જેવુ હતુ.
 આવુ અસાધારણ પદ પામવામા મુખ્યત્વે સુગ ઝોકુલજી ઝાલા જેવા શુભ
 નક પવાળા રાજપુરુષથી મરાયલ મન સુખમગ્નની ઇવનયાત્રાનો મગલારબ
 તથા તેમને એ રાજપુરુષ તરફથી અપાયલ આશીર્વાદ કારણરૂપ બનેલ, એટલે
 એ ગુણજી મન સુખરામજી જે તે પ્રમગે પુરોષોત્તમરાયને પહેલે અચલ રહીને
 અગિત દ્વયમ પ્રે એ સ્વાભાવિક જ હત, પુરોષોત્તમરાયજીને પણ આ
 મન સુખમગ્નભાઈ જેવા પોતાના કુટુંબ મિત્રમા એટલે બધા વિશ્વામ હતો કે તેઓ
 પોતાના સુખદુખની તેમજ પોતાના મનની શુષ્કતા શુષ્ક ગણાય તેની વાતો
 પણ એ મન સુખમગ્નભાઈ પાસે વિના મંત્રિયે કહી દેતા હતા. રાજ્યને અટપગ
 અયોગોમાથી બહારી લેતા મારે જે જે સ્થાનિક કે વેદેશી પ્રતિઓ કરની પડતી
 હતી તે તે પ્રતિના સ્વયં તથા નિયામક, આ સાર્વ તથા શ્રીના પ્રતિભાજન મન-
 સુખરામ / હતા. પુરોષોત્તમરાયની જીવિ સૂક્ષ્મ હતી તો તેને સૂક્ષ્મતર કરનાર
 શાણી આ મન સુખરામભાઈજી હતા, મતલબ કે, મન સુખરામભાઈ જેવા શુર બને
 પુરોષોત્તમરાયજી જેના શિષ્ય-એ ઉભય નરાયણથી એચાતો રહેન જૂનાગઢનો
 રાજપરચ, ગમે તેમ નિકટ અને કટખમ પથે પણ પ્રવાસ કરીતે છપ્ટ સ્થાને પહોંચી
 શકતો હતો એ વાત, મોઠ મરકારના દેવરોગાના ગુપ્તાગુપ્ત અનેક પત્રોથી
 તેમજ આ ને રાજનીતિનો વચ્ચે સત્તાવીસ વર્ષો જેટલા લાગ્યા વખત સુધી
 આનંદો રહેત તમામ પત્રવ્યવહાર જે પ્રકટ થતા પામે તો તે ઉપરથી પ્રતિપાત્રિ
 ઘણ શકે તેમ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજવિદ્યાને લગતી જે કેટલીક વાતો
 પુનઃપ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ તેની વાતો તે વિદ્યાના જિજ્ઞાસુઓને તે પત્રોમાથી
 ઉપનમ્ય થઈ જ્યારે તેમ પણ છે વળી મન સુખમગ્નભાઈ જેવા સુપ્રતિષ્ઠિત નિદાન

રાજનિતિનું વિધાવ્યાસંગી તથા ગુજર વાઙ્મયના પરમ ભક્ત તથા જોજીક સાથેના અવિછિન્ન ગાઢ મંબંધથી આપણા આ જીવનકથાના નાયકને, એક અતુલ્ય તત્ત્વશાનીને દીપાવે એવું પોતાનું માનસ ધરાવનારે જે એક ફર્લભ યોગ મળેલો હતો તે ઉપરાંત તેમને જે એક બીજો લાલ ચવા પામેલો તે એ કે, મુખ્ય ઇલાકામાંના અનેક મહાપુરુષોના પરિચયસંસ્પર્શને પામી તેમના મંડળમાં પણ તેઓ એક સુપ્રતિષ્ઠિત સ્થાનને પામી શકેલા, અને તેને પરિણામે, તેમનો જૂનાગઢ રાજ્ય માથેનો સંબંધ વિચિત્ર થઈ ગયા પછી ઉપરિચિત થઈ આવેલ કેવળ દેવજનિત વિપત્તિમહના સમયમાં તરેહતરેહની મદદ પણ તેઓ આરે દિશાએથી મેળવી શકેલા પણ ખરા. પુરુષોત્તમરાયજીએ જૂનાગઢ રાજ્યના સમગ્ર કલ્યાણ અર્થે જે નીતિવ્યૂહ રચેલો અને જે પ્રકારે શાસનપ્રબંધ કરેલો તે બધામાં આ મનઃસુખગમભાઈ રૂપી શિષ્યોનો હાથ હતો એમ કહેવામાં અમે પુરુષોત્તમરાયજીની શક્તિનું મૂલ્ય જોઈને આંકતા નથી, એ વાત અમારા આ લેખના પાઠકે ખાસ કરીને સમજી રાખવાની છે, અર્થાત્ મનઃસુખરામજી જેમ ઝાલાકુળના ઝાણી હતા તેમ ઝાલાકુળ પણ તેમનું ઝાણી છે, એ વાત પરત્વે મતભેદને અવકાશ નથી જ.

રાયજી સાહેબના ચોથા ગુરૂ નડિયાદ નિવાસી પાટીદાર શ્રદ્ધા નામે 'રાવ સાહેબ' ઉર્ફે હરિદાસ વિહારીદાસ દેશાઈ હતા. આ હરિદાસજી મનઃસુખરામભાઈના એક પરમ મિત્ર હતા. અને તેમને જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં જોડવા માટે સુર જોકુલજી ઝાલાએ પોતાના દીવાનગીરીના સમયમાં મનઃસુખરામભાઈ મારફત આમંત્રણ પણ હતા. પરંતુ સયોગવશાત્ હરિદાસજી જોકુલજીભાઈની ઇચ્છાને સંતોષી શકેલા નહિ. છતાં પાછળથી એ જોકુલજીભાઈની ઇચ્છાને એ હરિદાસજીએ પુરુષોત્તમરાયજીના વારામાં જૂનાગઢની દીવાનગીરી મંબાળીને પરિતૃપ્ત કરેલી હતી. સત્પુરુષોના સંકલ્પો અંતે કેવા સફળ થાય છે તેના એક દૃષ્ટાંત રૂપે આ વાતને ગણી શકાય. રાજદ્વારે જોકુલજીભાઈના ઉત્તરધિકારી, તેમના માનમયુત્ર જેવા પુરુષોત્તમરાયજી ચલાના હતા અને તેમને તેવા પ્રમંગે એ જોકુલજીભાઈથી પસંદ કરાયેલ હરિદાસભાઈ જેના રાજપુરુષની મદદ મળે એવું નિર્માણ થયું હશે એટલે એક અનુપયુક્ત બળ તરીકે તેઓ જોકુલજીભાઈના વારામાં રાજ્યમંબંદ ન થતાં પુરુષોત્તમરાયજીના ઉપયોગમાં આવેલા હતા. નેવા લોકોના વધને પરિણામે જે ગારો બેઝો તેનાથી તે સમયના જૂનાગઢ રાજ્યના અમાત્યમંડળાદિને, સાચી કે ખોટી રીતે, કલુષિત

થવાનો જે વારો આવેલો તેમથી ઉપર બતાવાયય જે થટનાને લીધે હરિદાસ-
 બાઈ બચી ગયલા એ સુધીમ્ત થણીજ સચક ગણાય તેરી છે. આ વિક્ર
 પ્રમંગને કાંઠે જૂનાગઢ રાજ્યના કાર્યભારી મંડળમાં જે પરિવર્તન થવા
 પામેનું તેને લીધેજ, અકબુગિત રહી જવા પામેલ હરિદાસબાઈને પુરોગતમસયજ
 જૂનાગઢ રાજ્યના દીરાનના પદે લાવી રહેલા, અને તે પ્રમાણે કરીને આપણા
 આ કથાવીરે ગોકુલજીભાઈની મનીષા તૃપ્ત કરેલી હતી. આમ પુરોગતમસયજએ
 પોતાના યડીન બધુ ગોકુલજીભાઈની વામનાને તૃપ્ત તો કરેલી, પરંતુ આ
 વામનાતૃપ્તિ કાવનારે પુરોહિત મન સુખરામબાઈજ હતા, એ વાતમા શક
 નથી બહી અમે એક અપ્રસ્તુત ગણાય તેવી બાબત પરવે ઉલ્લેખ કરશુ.
 મન સુખરામજીએ જે પ્રકારે મિત્રધર્મ આચરી બનાવી આપણા લોકજીવનને
 જે એક અતુકગણીય દૃષ્ટાત પુરો પાડેલ છે તે એવો છે કે, તે પ્રકારે મિત્રધર્મ
 બનાવી તેવો અતુકગણીય દૃષ્ટાત પાડી રહે તેરી વ્યક્તિઓ બાંધેજ આપણા
 જોનામા આવશે. દી બ મણિબાઈ જલબાઈ, રા. બ. હરિદાસ વિહારીદામ
 દેશાઈ, દી બ. રણછોડબાઈ ઉદયરામ, રા. બ. મેતીયાલ લાલબાઈ આદિ
 અનેક મહાજનોને રાજદારે ઉન્નત સ્થાનમા મૂકાવનાર, તેમને રાજવિધાના પાઠ
 બજાવનાર અને તેમની રાજનીતિને ધડી આપીને તેમને મહાન બનાવી
 તેમની મહત્તાને પોતાની મહત્તા માની લેનાર મન સુખરામબાઈની જોડ અર્વા-
 ચીન ગૂજરાતમાથી બાંધેજ મળી આવે તેમ છે. આમ હરિદાસબાઈ જૂનાગઢ
 રાજ્યમા જોડાયા અને પુરોગતમસયજના બાંધબાંધને ચઢવાનો માર્ગ સરલ પશુ
 બની ગયો હતો. હરિદાસબાઈ સ્વભાવે સ્વતંત્ર, પ્રમગે ઉચ્ચ તથા હિતાવળા,
 તથાપિ ઉભરા સમતા પૂર્વત્ત પ્રેમબાવરાળા, ન્યાયાનુરાગી બુદ્ધિવાળા, પ્રમાણિત
 હિંસાચિંતાના, અમીરી બવાનના, સત્યનિષ્ઠ, સ્વજનો તરફ પશુ ખોટી કૃપા ન
 બતાવનારા, નિર્ભય, આગ્રહી, નીમકહલાલ, સદા-ધર્મી, રાજપ્રજાની ચિંતા
 રાખનાર, વચનપાલક, મર્ચકુશળ. સકેતપુરતી, ચુલુસ, બોળા બટખોલા,
 કુટલતાચિંતી તથા માદ્યથી જનસમાજમા બળી જનાર મર્જીશ્રીમંત ગૃહસ્થ
 હોઈ પુરોગતમસયજને તેમની પોતાની રાજનીતિને સુક્ષિપ્ત કરવાના કામમા તેઓ
 અનેકથા ઉપયોગી થઈ પડેલા હતા પુરોગતમસયજનું ગૌરવ વધારનાર જેમ
 યત્રીર બહાઉદીનબાઈ હતા તેમ હરિદાસબાઈ પશુ ખરા જ. તા ૨૭-૩-૩૨ના
 “ગુજરાતી” સાપ્તાહિક પત્રમા છગનલાલ પડવાએ લખેલું છે તેમ, “રાજ્યમા
 સૌથી એક સચક માહેનજ છે એમ મનાવા લાગ્યું” તે, આપણા આ
 હરિદાસબાઈએ પોતાના ગિય-પાલ્ય-જેવા પુરોગતમસયજના-પોતાના સચકના

—રાખેલરખાવેલ “ભાર”નું જ ક્ષણ હતું. એમ કહીએ તો ખોટું નથી. પુરુષોત્તમરાયજી “રાયજી” નામથી સાર્વત્રિક ખ્યાતિને પામ્યા તે હરિદાસગુરુએ આપેલ સંજ્ઞાને પ્રભાવે જ. પુરુષોત્તમરાયજીમાં સ્વતંત્ર વિચારકતા, હિમ્મત, ન્યાયાનુસંગિતા, સ્પષ્ટવક્તાપણું, વિશાળ દષ્ટિ, રાજ્યોદ્ધારક યોગનાશક્તિ, સુવ્યવસ્થારચાપકતા, અનાડંબરતા વગેરે જે કેટલાક ગુણો દર શકેલા તે આ હરિદાસભાઈ જેવા કડબદાર, માયાળુ તેમજ પોતાના પ્રિયજનના હિતને પોતાનું હિત ગણનાર ગુરુના સહવાસ અને ઉપદેશને પરિણામે જ. હરિદાસભાઈ જેવા ઋણુક મનોભાવવાળા આચાર્યની ઓયે રહીને, પુરુષોત્તમરાયજીનો હેતુ પોતાના વડીલ બધુ-ગુરુ ગોકુલજી ભાઈએ જૂનાગઢ રાજ્યને સુવ્યવસ્થિત તથા સ્વસ્થ કરવા માટે જે કામ આરંભેલાં અને તેમાંનાં જે કેટલાક અપૂર્ણ મૂકેલાં તે બધાને પૂર્ણતા આપવાનો તથા બીજાં અમયોચિત નવાંનવાં કામો કરીકરાવીને રાજ્યગૌરવ વધારવાનો હતો અને તે હેતુ સફળ કરવાની તક હરિદાસભાઈએ તેમને મોકળા મને તથા સહકારથી આપેલી પણ હતી. પુરુષોત્તમરાયજીની કાર્યભારિતા વસ્તુનાં પોતાના વડીલ બધુ ગોકુલજીભાઈની કાર્યભારિતાનું સંતનિત રૂપ હતું. રાજ્યાધિકાર એક એવી અમત્યવર્ધક તથા-માદક વીજ છે કે, જે પુરુષને તે એક વાર પણ પ્રાપ્ત થાય છે તે પુરુષ તેના આહમાંથી છૂટી શકતો નથી અને તેણે પુરુષ પોતાની મૂડીને શિથિલ કરવામાં પોતાને માનહાનિ થતી હોય એમ અમજીને તે તેને પોતાની પકડમાંથી સરવા નેટશે. અવકાશ ન આપવાને પોતાના પુરુષાર્થના દુર્વ્યય પણ કરી રહે છે. બાલ્યદષ્ટિએ હરિદાસભાઈના દીવાનગીરીનો આહ અતિ સખળ હતો; પરંતુ પોતાના “રાયજી”ના મંબંધમાં તે દેવો નહિ, પરંતુ યથાધમંગ અને યથામકેન શિથિલ પણ બની જતો હતો, અને તેને પરિણામે રાજ્યનાં બે અંગો-દરબાર અને રૈયતવર્ગ-ની એકંદર ચર્ચા ધીમેધીમે નિયમબદ્ધ થતી ગયેલી હતી. ગોકુલજીભાઈની-અને હરિદાસભાઈની દીવાનગીરી વચ્ચેના ગાળામાં પુરુષોત્તમરાયજી તટસ્થ વૃત્તિથી રાજ્યરંગ જોતા રહેલા અને રાજ્યનું અનિષ્ટ કરે એવી જે બધી બાબતો હતી અગર બનતી જતી હતી તે તમામની સંક્ષેપ નિરીક્ષા પણ તેઓ કરતા રહેલા, એટલે એ બધી અનિષ્ટકર બાબતોને જ્યાંસુધી નષ્ટ કરી નહિ શકાય ત્યાંસુધી રાજ્યરથ સરલતાથી તથા સગૌરવ નિર્ગમર્ગે વિચરતો નહિ અને એવો નિર્ણય પણ તેમણે પોતાના મનથી કરી લીધેલો હતો; અને એમ કરવામાં સામનીતિ-સમાધાનવૃત્તિ-જ સ્વાર્થસાધક થશે એમ પણ તેમણે માની લીધેલું હતું પરંતુ પોતાના મનોભાવને સિદ્ધ કરવા નેટશે. અવકાશ

ત્યાંસુધી પોતાને પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાંસુધી મૌન ભજી તટસ્થ ભાવે રહેવામાંજ તેમણે પોતાના લક્ષ્યનો વેધ થવાની આશા સેવી રાખેલી હતી. આ પ્રમાણે અનિષ્ટ સંયોગો વચ્ચે રહીને, પોતાની ઇચ્છા મુજબ કાર્યમિદ્ધિ કરવાનો વખત આવે ત્યાંસુધી પ્રશાંતતાનું પાલન કરી રાખવામાં કાંઈ ઝાઝો સંયમ નથી રાખવો પડતો. આખરે મૈયા-વધનો પ્રસંગ વગેરે અનિષ્ટ કાન્ક બાજતો ઉપસ્થિત થઈ આવેલી, કાર્યભારીમંડળને કલુષિત થવાનો વારો આવેલો, અને પુરો-ત્તમરાયજીને પોતાને માથે રાજ્યભાર ઊપાડીને રાજ્યના શાસનતંત્રનું નવવિધાન કરવું પડેલું. આ બધું આપણે પૂર્વભાગમાં વાંચી ગયા છીએ. એ નવવિધાનનું પડેલું પગથીકે તે હરિદાસભાઈની દીવાન તરીકે વરણી. હરિદાસભાઈ પોતે પુરોત્તમસામર્થ્યના પરીક્ષક, શુણ્ઘ તથા કૃતઘ પ્રકૃતિના હતા, એટલે પછી તેમણે પોતાના મિત્રવર્ગ મનઃસુખરામજી જેવાથી ચીંધાપલ પુરોત્તમરાય જેવા બાહ્યકર્તે પૂજ્ય ગણી તેને પૂર્ણપ્રભાવથી પ્રકાશવા માટે જે જે અતુલ્લભતા કરી આપવી જોઈએ, જે બધાં વિદ્યો દ્વર કરી દેવાં જોઈએ તે બધું કરી આપવામાં પોતાના ધર્મની ઇતિશ્રી માનેલી હતી. આવા સંયોગમાં આ શુર અને શિષ્ય વચ્ચે અથગમણ થવાનો પ્રસંગ ન આવે અગર જો રાજદારીય ભાષામાં બોલીએ તો, સમાધિકાર ભોગવતા આ ઉભય મુત્સદ્દીઓ વચ્ચે એકંદર એકતાનો નિર્વાહ થઈ રહે એ સ્વભાવિક જ છે. પુરોત્તમરાયજીનું વય નાનું હતું અને રાજ્યકલ્યાણ કરવા માટે જે કામો કરવાં જોઈએ તે મહોટાં, ધણાં અને જોખમભરેલાં પણ હતાં; છતાં પુરોત્તમરાયજીની પ્રતિભાતવતા તથા કાર્યશક્તિને કસવા અગર તો તેને અધિક તેજસ્વી કે તીણી કરવા માટે શુર હરિદાસભાઈએ રાજ્યના આંતર વહીવટને અસર કરતાં અને ઉકેલ ભાગતાં મહોટાં કામો પોતાના પ્રિય “રાયજી”ને હસ્તે જ કગવવાનું ચાલુ રાખેલું, અને એ પ્રમાણે તે કામોનાં પરિણામો સંતોષકારક જણાતાં તેમને જે આનંદ થઈ આવતો હતો તે આનંદનો ઉભરો તેઓ પ્રસંગે પ્રસંગે કાગળ ઉપર ઠલવીને પોતાના આ શિષ્ય સહચરનું યથાર્થ મૂલ્ય અંકાવવા માટે તથા તેની કદર કરાવવા માટે નવાબ સાહેબને યોગ્ય ભલામણ કરતા રહેલા પણ હતા. અમે વળી એવું અનુમાન પણ કરી રાખીએ છીએ કે, ગોકુલજીભાઈએ જે પ્રકારનો સદ્ભાવ હરિદાસભાઈ ખુદની ભણી તેમજ લેખના મિત્રમંડળ ભણી ઠેક સુધી બનાવી રાખેલો હતો તેની ઉંડી છાપ પોતાના ચિત્ત ઉપર પડેલી હતી તેથી આ કૃતઘ પાટીનર રાજપુરુષ પોતાના કેલામવાસી હિતેચ્છુ ગોકુલજીભાઈ પ્રતિનું પોતાનું જે ઋણ હતું તે ચૂકવવાના હેતુથી તેમણે

પુરુષોત્તમરાયજી તરફથી અપાયેલ આમંત્રણ સ્વીકારીને જૂનાગઢની રાજ્યસેવામાં પ્રવેશ કરેલો હતો; એટલુંજ નહિ, પરંતુ પુરુષોત્તમરાયજી ખુદ દીવાનગીરી સંભાળી શકે એટલી ભૂમિકાએ પહોંચી જાય ત્યારે તેમણે પોતે પોતાનું વાલીપણ છોડી દીધે નિવૃત્ત થઈ જવું એવો પણ કોઈક સંકલ્પ પ્રથમથીજ કરી રાખેલો હશેજ. અમારા તરફથી કરાતા આવા અનુમાનની વધાર્થતા સિદ્ધ કરવામાં અમે પૂર્વ નિર્દિષ્ટ અને હરિદાસભાઈની સહીથી તા. ૨૧-૫-૯૧ ના રોજ પુરુષોત્તમરાયજી ઉપર દીવાનગીરી સંભાળી લેવાની બાબતમાં પૂછાણ કરનારો જે પત્ર લખાયો હતો તે તરફ અમારા આ લેખના પાઠકનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. હરિદાસભાઈ જેવા તેજસ્વી ગુરૂના ચરણ અગીઆર અગીઆર વર્ષો પર્થન્ત સેવી રહેનાર આપણી આ કથાના નાયક સૌરાષ્ટ્ર-કાઠિયાવાડના રાજદારીય ક્ષેત્રમાં એક સિંહના જેટલી શૂરાવાળી મુક્તદીગીરી તથા સંચામ-કાર્યક્રમજનતા બતાવીદેવા જેટલી પાત્રતાની પ્રાપ્તિ આવા સહયોગને આધારે કરી રહે તે બાબત જોમ એક તરફ તેવી ચોખ્ખતા પ્રાપ્ત કરનાર પુરુષોત્તમરાયજી જેવા વિનીત ભાવવાળા તથા શિક્ષાર્થી શિષ્યને માટે યશસ્કર ગણાય તેમ છે તેમ બીજી તરફ તે તેમના સહયોગી હરિદાસભાઈ જેવા નિષ્કામ ગુરૂનો પ્રસાદ પણ ગણાશે.

ઉપર પ્રમાણે પુરુષોત્તમરાયજીના ગુરુત્વદૃષ્ટ અગર તે ગુરુત્વકને લગતી કથા સમાપ્તિને પામે છે. ખરી; તથાપિ આપણે એક બીજી વાતની નોંધ અત્ર લીધા વિના રહી શકતા નથી. ‘ગુરુ કરતાં એકા ચદે’-એવી ગુરુમહિમા બતાવનારી લોકકૃતિને આપણે આપણા આ ચરિતનિરૂપના શ્વનથી સાર્થ થયેલી જોધ શકીએ છીએ, એજ ગુરૂના પ્રસાદથીથી ગુરુ કરતાં શિષ્ય ગુરૂનાર બની શકે છે, તે પછી ‘પાંચપાંચ’ ગુરુઓથી દક્ષિત થનાર શિષ્ય એવા પાંચે ગુરુઓના ગુરુ જેવો થઈ ખેસે તે તેમાં નવાઈ નથી. પૂર્વનિર્દિષ્ટ ગુરુગણના ક્રિયાત્મક ઉપદેશથી પુરુષોત્તમરાયજીમાં જે પ્રકારના અંશરૂપો આવિષ્કાર થઈ આવેલો તે એવો હતો કે, એ ગુરુઓ પૈકી જે ત્રણ ગુરુઓ પુરુષોત્તમરાયજીના વારામાં હયાત હતા તેઓ બ્યારે બ્યારે પોતાના આ શિષ્ય જોડે બેસીને રાજ્યકાર્યો મંત્રણા કરતા હતા ત્યારે ત્યારે તે ગુરુત્રયને પોતાના આ શિષ્યની નેસર્ગિક પ્રભાવકતા તથા પ્રભુતાની પ્રતીતિ થઈ આવ્યા વિના રહેતી ન હતી. બહુમાન્ય, ભાવનગર-નિવાસી તેમજ આધુનિક ભાવનગર રાજ્યના વિધાતા ગણાતા રાજનીતિજ્ઞ ગંગા ઓઝા ઉર્દે ગૌરીશંકર ઓઝા પોતે વયોવૃદ્ધ હોવા

છતાં ગોકુલજી ઝાલા જેવા જ્ઞાનવૃદ્ધ બાળ-મુસદ્દીને જેમ વંદનીય ગણી રહેલા હતા, તેમ વઝીર બદાઉદ્દીનબાઈ, મન-સુખરામબાઈ તથા હરિદાસબાઈ જેવા વયોવૃદ્ધ તથા અનુભવવૃદ્ધ રાજનીતિવિદ્યાસ્દે પુરોત્તમરાયજીની માનનીયતાનો સર્વાંશે સ્વીકાર કરી તેમના મોઝાને વધારતા રહેવા હોય, તો તે વાતને કોઈ પણ શુભરૂઝ ઝોઘી મહતાવાળી ગણી શકશે નહિ.

પ્રકરણ ૬ કું.

રાયજી સાહેબનાં રાજ્યકાર્યો.

વિ. સં. ૧૯૩૩ (ઇ. સ. ૧૯૭૭)માં રાજ્યસેવામાં પ્રવિષ્ટ થયા પછી સં. ૧૯૩૮માં હરિદાસબાઈને જૂનાગઢ રાજ્યના સુખ્ય દીવાન તરીકે પોતે આપ્યા તે સમય સુધીમાં પુરોત્તમરાયજીએ એક તટસ્થ રાજપુરુષ રૂપે પોતાની ફરજ બજાવ્યા કરેલી એ વાત જો કે ખરી છે, તથાપિ રાજ્યમાં પ્રવર્તતા તથા રાજ્ય બહારના પરંતુ રાજ્યને અસર કરે એવા સંયોગની સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરતા રહેવાતું તેઓ ચૂકેલા નહિ. રાજ્યમાં પોતાના પૂર્વજોનું જે સ્થાન હતું તે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાને પુરોત્તમરાયજી પોતાના મનથી તલ્લી રહેલા હોય તો તે વાત અસ્વાભાવિક ન હતી. પરંતુ ઉપકારક સંયોગ તપસવ્ય ન થાય ત્યાં સુધી સુરપુરુષ ધૈર્યનેજ ભજી રહે છે, એ ન્યાયે પુરોત્તમરાયજી અનુકૂળ અવમરની પ્રતીક્ષા કરતા બેસી રહીને રાજ્ય દેહમાં જે અનેક રોગોનો સંચાર થઈ રહેયો હતો તે બધા સમજવા તથા તેમને દૂર કરવા માટે જે ઉપાયો રચાવા જોઈએ તે બધા ઝોળવા બાબત ચિંતન કરી રહેલા હતા. પરંતુ વેધને બ્યાંસુધી બોલાવવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તે જેમ પોતાથી દોડીને રોગી પાસે જતો નથી, તેમ પુરોત્તમરાયજીએ તે કાળના કાર્યભારીમંડળના કાર્યમાં માર્યું ન મારવામાંજ તેમજ સ્વસ્થિતિપાલક બની રહેવામાંજ પોતાની રાજકળાતું સાક્ષ્ય જોવાતું હતું. પરંતુ એ પ્રકારની એમની નિઃસંગતા કે શુદ્ધિપૂર્વક દેખાડાતી ઉભસીનતા લાંબા વખત સુધી ટકી શકેલી નહિ. મેંયા લોકોના વધને લગતો ગંભીર પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઈ આવ્યો, રાજ્ય

સંકટગ્રસ્ત બની ગયું, કાર્યભારીમંડળનો ઉદ્દેગ વધી ગયો, અને છેવટે પુરુષોત્તમરાયજીએ તે વિષયમાં પોતાનાથી બને તેટલું કરીને ચઢી આવેલ વાદળને વીખેરી નાંખ્યું: આ બધી હકીકત અપણે અગાઉ વાંચી ગયા છીએ. તથાપિ એ પ્રસંગે કાર્યભારીમંડળમાં જે ભંગાણુ પડેલું તે ભંગાણુ પાડનાર મુખ્ય કારણુ મૈયાઓનો જે વધ તે રાજ્યમાં પ્રવિષ્ટ થઈ બેઠેલા એક રાગલું પરિણામ હતું એમ પુરુષોત્તમરાયજી જોઈ ન શકેલા એમ નહિ. એઓ પોતે એક નિદાનમાર તરીકે જોઈ શકેલા કે, જ્યાં સુધી રાજ્યમાં સાર્વત્રિક શાંતિ, તથા સુવ્યવસ્થાની સ્થાપના નહિ થાય ત્યાં સુધી રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતાને નિર્વાહ સર્વથા કરી શકાશે નહિ; એટલે જો રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતાને અખંડિત રાખવી હોય, તો તે પ્રમાણે કરવાને માટે કોઈ સ્વતંત્ર પ્રકૃતિના સત્યનિષ્ઠ રાજ્યભક્ત, સત્સંમંપન્ન તથા રાજપ્રજા-એ હૃદયને સ્વસ્ત્ર મર્પદામાં રાખી તેમનું હિત કરી શકે એવી કુશળતાવાળા પુરુષને દીવાનને પદે લાવવાની આવશ્યકતા છેજ. વળી તેઓ એમ પણ વિચારી શકેલા કે, પૂર્વોક્ત શુભો ધરાવનાર પુરુષ રાજની પ્રજામાંથી મેળવવો એ શક્ય નથી તેમ એક બીજી દૃષ્ટિએ જિતાવહ પણ નથી; કારણ કે તેવો કોઈ સ્થાનિક પુરુષ દીવાનને પદે મૂકાય તો તેની જાપ જોડેલા પ્રમાણમાં ગજમંડળ તેમજ પ્રજાજનો ઉપર પડવી જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં તે, તેમ પુરુષનો પરિચિતતાને કારણે, પડવાની પણ નહિ, અને વળી સ્થાનિક રાજદારીય પુરુષવર્ગમાં પક્ષો હિંદુ યજ્ઞ આવતાં પુનઃ અનિષ્ટ સ્પર્ધા અને ખટપટનો અમય વધી પણ પડવાનો. આમ હોઈને, અને ત્યાં સુધી રાજ્યની રૂપરતમાંથી દીવાન ગોતવાની જે પ્રજ્ઞાલિકાનું અવધાન અત્યાર લગી લગભગ કરી રખાયલું હતું તેનો ત્યજ કરવો એ અધિક લાભકારક છે એવું પણ તેમને સમજાયું હતું. ‘અતિપરિચિયાત્ અવજ્ઞા’-એ સુત્ર જેમ વ્યવહાર પડતે માયું છે તેમ રાજ્યજીવન પરત્વે પણ તે સાચું છેજ. પુરુષોત્તમરાયજીની વિચારસરણી આવા કોઈ પ્રકારની હતી; એટલે જ્યારે નવો દીવાન ગોતી લાવવાનો બાર તેમના માથા ઉપર નંખાયતો ત્યારે તેમણે જૂની પ્રજ્ઞાલિકાનો ભંગ કરી રાજ્યમાંથી દીવાન ન ગોતતાં પરદેશમાંથી દીવાન ગોતવાનો પ્રયામ કરેયો, અને એ પ્રયાસને અંતે હિંદુસ્તાન દીવાનને પદે નીમાઈને આવેલા હતા. આ સદ્ગત સમયે દીવાન પમંદ કરવામાં જે એ મુખ્ય બાજતો લક્ષ્યમાં રાખવાની હતી તે એ કે, જે કોઈ દીવાન થાય તે અંગ્રેજ સરકારથી કબૂલ રખાય તેવો અને વળી રાજમંડળને બારે પડી ન જાય એવો હોવો જોઈએ. હિંદુસ્તાનની પ્રતિષ્ઠા અંગ્રેજ સરકારમાં સારી પેઠે હતી અને વળી તેઓ સ્વતંત્રતા પૂજક અને કડ

બદાર જેમ હતા તેમ વાળ્યા વળે તેવા શુભવાળા પણ હતા. એ છતાં રાજ-
મંડળને તેઓ કડક દેખાયા કરે અને રાજમંડળ તેમને કળી ન જાય એટલા
સાર તેમનો સંસાર “દરબાર” સાથે બને તેટલો ઓછો રહે એમ કરવું એ
એક ઉપાયનીતિ રૂપે ધ્વજવા જેવું એ સમયે ગણવામાં આવેલું પણ ખરું.
આવું એક નયસુખ કલ્યાણુ એટલે પછી એમની અને ‘દરબારની’ વચ્ચે
કોઈ રાજપુરૂષે સેતુ રૂપે-મધ્યસ્થ તરફિ-કામ કરવું જોઈએ ન; અને તેથી તેવું
કામ કરવાનો બાર આપણા કથાવીર કે જેઓ ઉભય પક્ષે વિશ્વસનીય મનાયલા
હતા તેમના માથા ઉપર આવી પડેલા હતા. આપણા દેશના રાજકર્તાઓને
પોતાની ધ્વજ પ્રમાણે-નિરંકુશવર્તન રાખવાની ટેવ લાંબા વખતથી પડેલી હતી,
આમ હોઈ એમને નિયમબદ્ધ આચારવાળા બનાવવામાં બળ કરતાં કળનો
ઉપયોગ કરવાની જરૂર હતી, એટલે પણ હરિદાસબાઈ જેવા ગરમ પ્રકૃતિના
તથા કડબદાર પુરૂષને રાજમંડળ-દરબાર-સાથે અચકામણુ થવા ન પામે તેટલા
ઘાટે તેમની અને દરબારની વચ્ચે કોઈ અક સમોપચારથી કાર્યસિદ્ધિ કરાવી
શકે એવા મધ્યસ્થ રાજપુરૂષે રહેવું પડે એ સ્પષ્ટ જ છે. આમ હોઈને
પુરૂષોત્તમગણને હંમેશાં દરબાર અને દીવાન વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉપસ્થિત થયલું
નહિ; એટલું જ નહિ, પરંતુ દરબાર અને દીવાન-એ ઉભય વચ્ચે કાયમનો
સ્નેહસંબંધ રચાઈ રહેતો પણ હતો. પંડિત સ્થામળ કૃષ્ણવર્મા દીવાન હતા,
ત્યારે તેમણે દરબાર સાથે સીધા સંપર્ક સાધવા ઘાટે જે પ્રયાસ કરેલ તેવું
પરિણામે તે કલ્પ પક્ષ વચ્ચે અચકામણુમાં આવેલું એ વાતને આપણે અત્ર
એક ઉદાહરણુ રૂપે નોંધી રાકીએ. રાજ્યભક્ત અને સત્યનિષ્ઠાવાળા
હરિદાસબાઈને પ્રસંગ પ્રમાણે જે કાંઈ કઠોરતા-મક્કમપણું કે કોઈ બાબત
પરતે આમદ્દ બનાવવાની જરૂર લાગતી ત્યારે તેનો સાંત ચિતે યુક્તિપુરઃસર
સવળો અર્થ દરબારમાં મધ્યસ્થ પુરૂષોત્તમરાયણ કરી બતાવીને તેની હિતસાધકતાનું
બાન રાજમંડળને અણાવી દેતા હતા, અને તેને પરિણામે હરિદાસબાઈની
તેમજ ઇતર ગૃહસ્થાની દીવાનગીરી દીર્ઘાયુષ્યવાળી તેમજ રાજ્યને લાભ
અપાવનારી નીવડી શકેલી પણ ખરી. પ્રાચીન જૂનાગઢના રૂપમાં ફેરફાર કરી
નંખી તેને અર્વાચીન વેપારી બનાવવાનો સતત ચતો રહેલો પ્રયાસ રાજ
થવા પામ્યો તેનાં કારણો બીજાં કેટલાંક હોય; તોપણ પુરૂષોત્તમરાયણની
દરબાર અને દીવાન વચ્ચેની મધ્યસ્થતા એક મુખ્ય કારણુ રૂપ બની રહેલ એ
વાત નો અવિવાદ્ય ગણાશે. હરિદાસબાઈ એટલે બળ અને પુરૂષોત્તમરાયણ
એટલે કળ: એ ઉભયના સંગમે જૂનાગઢ રાજ્યને જે રાજકારીય ઉત્કૃષ્ટતા,

સુવ્યવસ્થા અને અભેદના અપાવેલ જો અવિસ્મરણીયજ છે. પુરૂષોત્તમરાયજ હરિદાસભાઈના શિષ્ય હતા એ વાત ખરી; તથાપિ શિષ્યના મહિમામાંજ ગુરૂની ગરિમા સમાયલી છે એ વાત જ્ઞાવા જેવી નથીજ. મહિયથી વલ્લય શોભે છે, તો વલ્લયથી મહિયની શોભા વંધી જાય છે. હરિદાસભાઈ અને તેમના “રાયજી”: એ બેમાંથી વલ્લય કોણ અને મહિય કોણ તે કહેવું મુશ્કેલ તો છેજ; તથાપિ અમારા આ લેખના પાઠક તે પ્રશ્નનો નિર્ણય પોતાની મેળે કરી લે એવી અમારી તેને વિનંતિ છે. અસ્તુ.

હવે આપણે, પુરૂષોત્તમરાયજી રાજ્યોદ્ધારક શી રીતે થયલા તે વાત સંક્ષેપમાં પરંતુ મુદ્દાવાર જણાવી લેશું. પુરૂષોત્તમરાયજીને હરતે જે બધાં રાજ્યકાર્યો થયલાં છે તે બધાંને આપણે સામાન્યતઃ ત્રણ વર્ગમાં વહેચી નાંખીએ તો તે ખોટું નહિ ગણાય. આ ત્રણ વર્ગો આ પ્રમાણે છે.—(૧) શાંતિસમાધાન-સાધક કાર્યો; (૨) રાજ્યહિતવર્ધક એટલે કે રાજ્યનું પોતાનું તથા તેના રાજ્યનું કલ્યાણ કરનાર કાર્યો; અને (૩) પ્રજાહિત સાધક કે લોક-લોભ્ય કાર્યો. આ વર્ગો અમેએ કેવળ અમારા કથનને સ્પષ્ટતા આપવા ખાતરજ પાડેલા છે. વસ્તુતઃ એ ત્રણ વર્ગો એકજ પ્રકારનો અર્થબોધ કરાવનાર છે. અર્વાચીન વિચારમંચથી પ્રમાણે, રાજ્યનાં જે અંગો—રાજકર્તા અને પ્રજા—એકબીજાથી જાણે કે ભિન્ન છે એવી કલ્પના કરાઈને રાજ્યદારીય ઊલાપોહને જન્મ અપાયો છે, એટલે અમારે પૂર્વોક્ત પ્રકારની વર્ગકલ્પના કરવી પડેલી છે. હવે આપણે પૂર્વોક્ત ત્રણ વર્ગોનાં જે જે અનેક કામે આપણા કથાવીરે ખુદે કરી બતાવેલાં છે તે તમામનું ક્રમપુરસ્કર વર્ણન કરશું:—

(૧) શાંતિ સમાધાન સાધક કાર્યો.

જે રાજ્યમાત્રના બળાબળનું મૂળ કોસાગ્રદિ અને કોસાદાયમાં રહેલું છે, એટલે મહેસુલ ઇતરે અપા- કોસાગ્રદિ થવામાં જે કાંઈ વિષ્ણુ રૂપ હોય તેને પ્રથમ દૂર તી બંધ કરી બાગ- કરી દેવું એ પ્રત્યેક રાજ્યહિતેથી રાજનીતિનું સેવકનું બટાઈનું તેમજ અલ્પ- પરમ લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. સોરઠના ઇતિહાસ ઉપરથી પ્રમાણમાં વીધોટીનું રાયજી સાહેબ જોઈ શકેલા કે, પૂર્વકાળના નવાજ સાહેબોને વારંવાર દ્રવ્યસંક્રાંતનાં દુઃખો ભોગવવાં પડેલાં, અને તેથી તેમને પોતાના કાર્યભારીઓ પાસેથી અગર તો તેમની આરક્ષિત અન્ય ધનિક પાસેથી હરકોઈ માર્ગે નાણાં મેળવવાં

આ ઉપરથી તે કામ સમાધાનીથી કરવાનું રા. રા. મોક્ષદેને સોંપવામાં આવ્યું અને તેમણે આરતે આરતે એ કામનું છેવટ એવી ઘંચતા, ગંભીરતા અને સમજથી આપ્યું કે તેનો અમલ સમાધાનીથી થઈ ગયો. એ વાત મુંબઈ સરકારમાં જાહેર થતાં ત્યાંથી પણ સંતોષ માનવામાં આવ્યો છે. આ બદોષસ્તથી રાજ્યને પ્રતિવર્ષ ફોરી ૧૭૫૦૦૦ (એક લાખ પચોતેર-હજાર) લગભગનો ફાયદો થયો છે એટલું જ નહીં, પણ જમાદારી શેઠીની સીમંધી ઉપયોગમાં લેતાં સરકારને જે જે અડચણો અને તુકશાન થવાનો સંભવ હતો તે દુર થયો છે. આવી રીતે લાંબા મુદ્દતની સ્થાપિત થયેલી જમાદાર શેઠી નાણુ કરવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં તેને મટાડી ધારેલું કામ સંતોષ સાથે, રાજ્યને નાણાં વીગેરે પ્રકારે ફાયદો થાય એવી રીતે રા. રા. મોક્ષદે પાર પાડ્યું તે ખાતે તેમને પુરી શાખાશી થતે છે, માટે આવી કિમતી નોકરીનો સંતોષ શ્રી હજીરથી બનાવવા સારૂ ઉપરની મજતુનનો ફકો કરાવવા આ કરાવ દફતરી-દફતરે મોકલવો. ”

ઉપર પ્રમાણે દીવાન હરિનસજીએ આપણા આ અસ્તિનિશ્ચયની શાંતિ પ્રસારક વ્યવસ્થાશક્તિની પ્રશંસા કરેલી તેને પરિણામે તે સમયના નવાબ સાહેબ બહાદુરખાનજીએ પણ તા. ૨૩-૧-૧૮૬૦ના રોજ, હજીર નાં. ૫૪ દફતરી નંબર ૧૭૨/૪૬ વાળાં ફકાથી પુરોત્તમરાયજીના આ દુઃસાધ્ય કામ બદલ “પુરી શાખાશી” આપીને તેમની “કિમતી નોકરીનો સંતોષ” પ્રદર્શિત કરી બતાવેલો હતો. એ છતાં એટલું પણ ખરૂં છે કે, એ કામ એટલેથી જ સંપૂર્ણ થયેલું ગણાય તેમ ન હતું. આવા દુઃસાધ્ય કાર્યને પરિપૂર્ણ કરવામાં જોટલી ઉતાવળ થાય તેટલી હાનિ થવાનો સંભવ રહે છે જ; એટલે બળ કરતાં કળનો ઉપયોગ કરીને તેનો પગથીએ પગથીએ છેડા આણુવામાં જ ખરી નીતિમતા સમાપ્તી ગણાય. આમ હોઈ, આ કથાવીરથી કરાયેલ યોજનાનો અમલ તથા અનુભવ લેતાં રહેવાનું કામ ઇ. સ. ૧૮૬૦થી ૧૮૬૭ સુધી ચાલુ રાખીને રાજ્ય, જ્યારે તેને એમનારું કે, “હંગામી માણુસોની મોઠવણુ રાજ્યને તથા લોકોને અતુરૂં કે ફાયદાવાળી નથી માટે તેમાં પાછો સુધારો કરી” તે અંગે થતું ખર્ચ બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં કમી કરવાની જરૂર છે, ત્યારે તે જૂની મોઠવણુમાં આવશ્યક ફેરફાર કરવા સારૂ તે વખતની એટલે ઇ. સ. ૧૮૬૭ની સાથે, દીવાન સરદાર રાવ બહાદુર બહેચરદાસ વિહારીદાસ દેશાઈએ ફરીથી આપણા આ કથાનાયકને હુકમ આપેલો હતો અને એ પ્રમાણે અપાયેલ હુકમને અનુસરીને પુરોત્તમરાયજીએ “હંગામી માણુસોને બદલે ફરેક ગામે કાયમી હવાલદારી

નિમણુંક” કરવાની યોજના ઘડી કાઢી રજી કરેલી હતી. આ યોજનાથી “ગાહાલાતની સીમંદીમાંથી કોરી ૧૨૮૦૮ ખાર હજાર આંબો આંબું વાર્ષિક ખર્ચ કરી” થવા પામતાં રાજ્યને અધિક ફાયદો થવા પ્રાપ્ત થતો. સાંપ્રતિક મહાવિપ્લવ બંધ પડતાં, તદ્યે જિભાં કરાયેલ હંગામી લશ્કરોના સિપાહીઓને પુનઃ ખીજા હથે પળગાડી દેવાના કામમાં, બ્રિટિશ સરકાર જેવી સમર્થ સરકારને જે મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડેલો તે મુશ્કેલીઓ જોનાં, પૂર્વોક્ત કોરીની ચિરકાળ સ્થાપિત સીમંદી શેલીની લશ્કરી પદ્ધતિને અંત આણવામાં આપણા દેશીય રાજ્યોના કાર્યભારીઓને કેટલી મુશ્કેલીઓનો ઉદ્ભવ કરવો પડેલો હશે તે વાન આપણે જ્યારે વિચારીએ છીએ, ત્યારે આપણને તેવા ઉદ્ભવ આણનાર આપણા સ્વદેશીય મુત્સદ્દીઓની કાર્યશક્તિ પરત્વે અભિમાન થઈ આવ્યા વિના રહી શકું નથી જ. પૂર્વોક્ત પ્રકારનો ઉદ્ભવ લાવવાનું જે કામ પુરોત્તમરાયજીને હસ્તે થવા પામેલ છે તે, ખરેખર, તેમની દીર્ઘદષ્ટિ, શાંતિસાધક મનોવૃત્તિ, રાજ્યહિતવર્ધક કાર્યકુશળતા અને સાવધાનતાના એક પ્રત્યક્ષ દષ્ટાંત રૂપે ગણાય તેમ હોઈને સર્વથા ધન્યવાદને પાત્ર પણ છે, અને જૂનાગઢ રાજ્યે તેમજ અંગ્રેજ સરકારે પણ, આ તેમનાથી પાર જિતારાયત્ર કઠિન કામ બદલ છં સં ૧૮૮૭માં “નંબર ૧૩૪૯” વાળા “એનંસી” પત્રથી પોતાને થઈ આવેલ મંતોપ પ્રગટ કરી બતાવેલ તે પણ યથાયોગ્ય જ થયું છે.

ગ. ઈ. સ. ૧૮૮૬ થી ઇ. સ. ૧૮૮૭ સુધીના ગાળામાં ગોંડળ રાજ્યે ગિરિ પ્રદેશમાંનાં ૩૬ ગોંડળચાળીશ ગામે પોતાનાં હોવાનો ઓગણચાળીસ ગામે પોતાનાં હોવા બદલ જૂનાગઢ રાજ્ય વિરુદ્ધ અંગ્રેજ સરકારમાં ઉપસ્થિત કરેલો હતો. આ હોવાનો નિર્ણય કરવા સાથે એક બ્રિટિશ યુરોપીય અમલદારની નીમણુંક કરવામાં આવી હતી. પુરોત્તમરાયજીની દેખરેખ તથા દોરવણી નીચે આ હોવા સામે લડવાનું કામ

રાખવામાં આવેલ અને તેને પરિણામે જૂનાગઢ રાજ્યને તેમાં વિજય સાંપડેલો હતો; એટલું જ નહિ પરંતુ ગોંડળ રાજ્યનો દાવો “અપ્રતિપાદિત” ઠરાવીને તે અમલદારે કાઢી નાંખેલો પણ હતો. રાજ્યને લાભકારક નીતિઓ આવી મહેાટી મોકરી પુરોત્તમરાયજીએ બખતી નેથી પ્રસન્ન થઈને તે સમયના નવબસાહેબ

બહાદુરખાનજીએ, હજુર નંબર ૩૬, દફતરી નંબર $\frac{૩૬}{૪૪-૪૫}$ મીતિ સંવત

૧૯૪૪ના આસુ સુદી ૧ વાર રાત્રી તા. ૬ હી અક્ટોબર મને ૧૮૮૮ના રોજ પોતાની મોહોર સુવાતવાળો એક રૂકો કરી આપીને આપણા આ કથાવીર મુતમદની કદર, નીચે આપેલ શબ્દોમાં કરેલી છે:—

“ શ્રી સરકાર નવાબસાહેબ શ્રી મહાદુરખાનજી બહાદુર બાપી કબૂલ, આસાર પુરપોતમરાય સુંદરજી જાલા, જલ તમારા વડીલોના વખતથી તમારું કુટુંબ આ રાજ્યની રાજસેવા કરીને મહેરબાની બોગવતું આવ્યું છે તેજ પ્રમાણે તમારો પિતા એવા સાયક તથા વિશ્વાસુ હતા કે મારા મરહુમ કીન્સેમાહા ખુદાવંદ નવાબ સાહેબ મહેબનખાનજી બહાદુરે ખુશી થઈને તેમને પોતાની હજુરમાં સાં. ૧૯૨૩ની આલથી ખાનગી કારભારીના હુદા કિપર સંખ્યા હતા. ખોદની મરજીથી તેમણે સાં. ૧૯૩૩ની સાલમાં આ કાની ફનીયાને ત્યાં કર્યો તે વખતે તમારી ઉંમર નાની હતી તોપણ, તમારા પિતાએ ઘણી જ નીમકહલાવીથી પોતાની ફરજ પુરેપુરી સંતોષકારક બજાવેલી હતી તેની કદર કરીને મારા મરહુમ માનવંતા ખુદાવંદ મહાબનખાનજીએ તમને એજ જગા એટલે ખાનગી કારભારી નિમવાની મહેરબાની કરી હતી. એ જગાનું કામ તમે એ પણ આઠ વરસ સુધી પ્રમાણિત પણાથી સારી રીતે ચલાવી તેઓ ખુદાવંદને મંતોષ આપ્યો હતો, તે વાન ખાનમા ગમી ખુશી થઈ હું ગાદીનશીન થયા પછી થોડી મુદ્દતમાં તમેને હજુ આનિષ્ટદનો દરજ્જે આપી દીવાન આદિમાં નાયબ દિવાનનું કામ કરવાનું મોલું જે કામ તમે આજસુધી ધારણા ઉર્માંત ઉત્તમ પ્રગરથી કર્યા જાઓ છે તે ખાતે ખુશીની સાથે મંતોષ બતાવવામાં આવે છે એટલું જ નહિ, પણ સદરજુ કામ સિવાય આ રવાસતના સ્થંભ મારા મામા મદદેવ મહામ શેખ મહમદ બહાદુરબાખાનગી પામે રહી અમે બને તેવા મુખ્ય દીવાનજી હરિજમ વિહારીદામ પ્રત્યે રવામતનાં સધળાં મોટાં કામકાજ કરવામાં તથા રાજ્યકારભાર સમાધાની ભરેલો ચલાવવામાં તમેએ નીતિ તથા વિશ્વાસભરેલી સમય સચકતા સાથે ફરશીયારી બનાવી મર્યાનો ધણે ઉમે આનિષાય મેળવ્યો છે. વળી હાલમાં સંસ્થાન ગોંડળે અહીંના મુલકના ગીરને લગતાં ૩૯ (ઓગણચાગીશ) ગામ ઉપર ૫ યા વગરનો દાવો ઉઠાવતાં તે કામમાં તમે ઘણી કાળજી રાખી મહેનત કરેલી છે તે વીગેરે કારણથી તમેને મરકારથીથી આપેલા

મોટા દરમ્યાન પ્રમાણે અજસદે નવાજગ વ મહેરબાનીથી તમારી આબડ અને ખાનદાન હમેશાં વધારે નિશ્ચયકાંક ઉપજથી નભે જાય તેવી રીતે જાન્યુકને માટે ઉપર મુજબની ઉમદા નોકરી જુઝ કંપામાં આવશે- દરમીયાન તમે કરેલ નોકરી ખાતે તમને ખરેખરી સાળાથી આપી રૂકો કરી આપવામાં આવે છે કે, ગમે તે કારણથી નોકરી કરતા તમે બંધ થાશે ત્યારથી રૂ. ૨૦૦૭ બસેનો દરમાયો તમને તથા તમારા પ્રત્રપૌત્રાદિકને વંશપરંપરા મલે જશે. તેમાં સરકાર અથવા કારભારી વીગેરેથી કાંઈ પણ હરકત કે અટકાયત થશે નહીં તે બાબત કોલ સરકારશ્રીના છે.

તમામ નોકરીની કદર કરવાનું સદરહુ મુજબ વિચારમાં છે તેનો હરાવ થઈ અમલ થયેથી આ રૂકાથી ઉપર લખ્યા પ્રયાણે બમે રૂપીયાનો દરમાયો તમને મલે જનાનો બાબતમાં જે ફરમાવવામાં આવેલું છે તેનો અમલ બંધ થશે. સં. ૧૯૪૪ના આસો શુદ્ધ ૧ વાર રાત્રી તા. ૬ કી અકટોબર સને ૧૯૮૮ નં. $\frac{૩૬}{૪૪-૪૫}$ "

ચ. મોણપુરીના જૈતાવાળાએ મોણપુરી તેમજ વિસાવદર મહાસનાં ટ્રેલકાંક મોણપુરીના જૈતાવાળા ગામેમાથી અર્ધબાગ મેળવવા માટે હાલો કરેલો તે એ કરેલ હાવાનું મવાનો નીમલ મમાધાનીથી કરવાને પુરોત્તમરાયછ તથા જૂનાગઢ રાજ્યના મવાહકાર દર્મિદપ્રમાદ હરિપ્રમાદ મમાધાન. બુચ-એ બમ રાજપુરોને પંચ તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવતાં તેમણે બેળા મળીને એ મવાનો કુશળતાપૂર્વક નીતલ કરીને પૂર્વોક્ત જૈતાવાળાને 'બંબાળા' ગામમા ૧૨૨૪ બારમોચોવીમ એક જમીન સ્વતંત્ર બોગવદા માટે કાઢી આપતિ ગજ્યને બવિખ્યમાં મહુઆરાં ગામે અ ગે કરાતા મહુઆરા વહીવટથી ઉપરિથત થઈ આવે તેવી તકસરેમાંથી કાયમને માટે બચાવી લઈ હાવા અંગે યના અર્થ તથા તેના સંદિધ પરિણામના બચમાથી ગમરી લીધેલું હતું.

જ. વળી દીવાન હરિમખાખના પહેલા મર્ચબારકાળમાં આપણા આ ચરિત નિઝખ સીમાડાઓની ચોખવટ યુવાવરથ મુત્તદીને, જૂનાગઢ રાજ્ય અને તેના તાબાનાં અને તેથી રાજ્યને કરી બહાગ્ગસ્તા ગામે તથા જમીનોના ધારમ્બ કરનારાઓ આપેલ મહોરો લાભ વચ્ચે સીમાડાને લગતી જે તકરો વારંવાર ઊઠવા કરતી હતી તે નમામનો જાન્યુકને માટે નિબુધ કરી

નાંખવાનું અટપટીયું તથા મુરદેલી બરેલું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. આવા આં મહત્વવાળા કામને અંગે કુલ ૧૦૫ એકસો ને પાંચ ખાલગા ગામો સાથે કુલ પેર ખાવન બહારખલાં ગામોમાંની હદ લાગેલી હતી, એટલે એ તમામની ચોખવટ કરવામાં કુલ ૩૩૪૯૧ એકર + ૨૮ $\frac{૧}{૨}$ ગુંઠા જમીનને લગતી જૂદી જૂદી તકરારોનો નિર્ણય પુરુષોત્તમરાયજીએ કરવાનો હતો. દીવાન હરિદાસજી પોતાના તા. ૫-૧-૯૦ના દી. દ. આ. ના. ૨૨૬૦ વાળા લખાણમાં જણાવે છે

તે પ્રમાણે પુરુષોત્તમરાયજીએ “આ કામમાં લગભગ પંદર દહાગ ઉપરોંત જંગલમાં સીમાડા ઉપર જાતે ફરી તથા કામેલીઅતથી બીજા મહેનત લાઇને સમાધાનીવાળું જે છેવટ પરિણામ (ગોરખમદી તથા તે તળેનાં ગામો સંબંધમાં) આવ્યું છે તે એટલું બધું બને પક્ષને સંતોષકારક અને હવેથી તકરાર જાડતી બંધ કરનાર છે કે, તે વિશે રા. રા. મોસદને પુરી સાબાશી ધટે છે અને આ વાન ખુ. સરકારથીની હજુરમાં જાહેર કરતાં ત્યાંથી ઘણી પસંદગી સાથે રા. રા. મોસદ તરફ ખરેખરો સંતોષ જતાવવામાં આવ્યો છે.” દીવાન હરિદાસજી દ. સ. ૧૮૯૫માં નિવૃત્ત થયા પછી પણ સીમાડાની આ પ્રમાણે ચોખવટ કરવાનું કામ પુરુષોત્તમરાયજીએ આજુ રાખેલું, રાજ્યના જૂદા જૂદા મહાલમાં આ પ્રકારની જે તકરારો હતી તેમનો તેમણે સમાધાનપતિ રાખીને નિર્ણય પણ કર્યો અને તેના પરિણામમાં બહારખલાંદારોએ દબાવેલ જમીનમાંથી કુલ એકર ૨૨૯૮૫+૩૨ ખાવીશહજાર નવસો પંચાશી એકર તથા બપ્રીશ ગુંઠા જેટલી જમીન રાજ્યને પ્રાપ્ત થઈ આવેલી હતી. આ સંબંધમાં સુનીસાલ સાસબાઇ હજરત જેવા સ્વતંત્ર પ્રકૃતિના તથા કાર્યનિપુણ દીવાને પોતાથી તા. ૧૭-૨-૧૯૦૦ ના રોજ કરાયેલ દી. દ. આ. નાં. ૨૩૨૨/૬૫ (અ) વાળા રોસમાં, પુરુષોત્તમરાયજીએ કરી આપેલ કામની સુતિ કરતાં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે.—“સરકારથી જેડે સીમાડાની તકરારોની રાખ્યા ઘણી મોટી તથા મહત્વની હોય છે, તથા નિકાલ કરવાનું કામ મેબાદાર, વકાદાર નિષ્પક્ષપાત, આલાક, દંડ સ્વભાવવાળા અને સમાધાનીથી કામ કરનાર હોવા દરજ્જાના અમલદાર જેના ઉપર સરકારથી તથા બહારખલાં ખાનારોના પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય તેનાથીજ વધારે સારું થઇ શકે એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. વળી એવાં કામોમાં ઘણું કરીને ખાતી લાયક પુરોવાનો અભાવ હોય છે, તેથી એ કામ કરવામાં કુશળતા પણ હોવી જોઇએ. x x x x જે

હરાવોથી અને પક્ષ રાજી રહે તેવા હરાવો ઘણા હોઈ શકે નહીં, તેમ છતાં આ સંધળા હરાવો એક સરખા ખુશી થવા લાયક દયા છે એટલું જ નહીં. પણ આ પ્રમાણે બધા નિકાલો ચર્ચા જવાથી, સરકારશ્રી તરફથી મોટા ખર્ચે એલીએનેશન-સેટલમેન્ટ ખાતું રાખવામાં આવ્યું તે ખાતાનું કામ સરલતા ભરેલું અને જલદીથી ચલાવી પૂર્ણ ચર્ચા શક્ય છે; નહીં તો ઘણો વખત અને ખર્ચ થાત.” દીવાન સુનીલાલભાઈના આ ઉદ્ગારો, પુરોગામીરાયજીએ તા. ૨૬-૮-૯૬ સુધીમાં કરી જતાવેલ પૂર્વોક્ત પ્રકારના કામને લગતા છે; તથાપિ આટલાથીજ આ કથા નાયકે કરી આપેલ આ પ્રકારનું કામ સમાપ્ત થતું નથી. તેમણે આ કામની સમાપ્તિ કરીને તા. ૫-૯-૧૯૦૩ના રોજ જા. નાં. ૩૫૬ વાળા લખાણથી છેવટનું નિવેદન દીવાનજીને રજૂ કરેલું, અને તેને પરિણામે તા. ૨૨-૧૦-૦૩ના રોજ દી. ૬. આ. ના. ૫૩૩ વાળા શેરામાં દીવાનજીએ, પુરોગામીરાયજીથી કરાઈ અપાયેલ આ પ્રકારના રાજ્યહિત સાધક તથા શાંતિસ્થાપક કાર્યની પ્રશંસા કર્યાની સાથે બીજી હકીકત સહ આ પ્રમાણે લખેલું છે:—“x x x x x (વધારાની) પાંચસો સાંતીની જમીન મરકારશ્રીના ખાસસા વહીવટમાં આવના સલાહસંપના વખતમાં આવે અને જેના ઉપરનો દાવો વા ભોગવટો દાવેદાર સ્વમંતોપથી છોડી દઈ સમાધાનીથી વરતે એ, સમાધાન કરનારની રાજ્યભક્તિ, પ્રમાણિકપણું અને અમાધારણ શક્તિનો ખીનચૂક પુરાવો આપે છે, અને તે માટે મે. ખસુરીઅત દસ્તગાહ પુરોગામીરાયજી સુંદરજી ઝાલાનો સરકારશ્રી તરફથી ઉપકાર માની મોટો સંતોષ જતાવીએ છીએ.” સાક્ષરશ્રી જીનલાલ હરિલાલ પંડ્યા જેવા ચંદ્રમાર તથા પ્રત્યક્ષ સાક્ષી ગૃહસ્થ, તા. ૩-૪-૩૨ ના “ગુજરાતી” સાપ્તાહિક પત્રમાં, પુરોગામીરાયજીથી કસબ પૂર્વેકત પ્રકારનાં કામો પરત્વે ખાત્રી આપનાં વર્ણવી ગયા છે તેમ, “ગરાસ આસના કેમોમાં સમાધાન ઘરમેળે કરીને તેમણે લાંબી નકરારોનો અંત આણેલો, (અને) તેને લીધે રાજ્યની આખાદીમાં તથા સુવેદ શાંતિમાં ઘણું વધારો થયેલો છે. x x x સમાજની રીતે શ્રેષ્ઠતાની મોટી તકરારોનાં સમાધાન એમના મારફત થયેલાં એટલું જ નહિ, પણ બહારબહી ખાતાનું ઘરમેળે સમાધાનીનું જોખમભરેલું કામ પણ છેવટે એમણે જ, વઝીર બહાકીદીનભાઈને નામે પૂર્ણ કરેલું તેથી રાજ્યની ઉપજમાં વધારો થયો અને સર્વને પોતપોતાના હક સંબંધી નિશ્ચય થવાની એક જાતની સ્થિરતા આવી. તે માટે નામદાર બ્રિટિશ સરકારના અમલદારોએ તેમની તારીફ અનેક પત્રોમાં કરેલી” પણ છે. જીનલાલ પંડ્યાના આ કથનમાંથી જે એક વાત

પ્રતીત થઇ આવે છે તે એકે, રામજી સાહેબે ખુદ જે જ્યાં કામ કરેલાં છે તે જ્યાં કામો કર્યાંતો યશ તેમજો પોતાને બાગે ન રાખનાં તેમજો પોતાના મુરખી જેવા માનેલા વઝીર બદાઉદ્દીનબાદશને આગેસો છે, અને તેમ કરીને તેમજો, ખરેખર, એક નિષ્કામ મદાપુરુષને છાજે તેવા સિષ્ટાચારનો દૃષ્ટાંત આપણને પુરો પાડેલ પણ છે. પૂર્વોક્ત હકીકતમાંથી બીજી ઘડે લેવા જેવી જે એક વાત ફક્તિ થઈ આવે છે તે એ કે, ઈ. સ. ૧૯૦૩ના ઑગસ્ટ માસના આરંભમાંજ રામજી સાહેબે રાજ્યસેવામાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપી દીધેલું હતું તે છતાં, પોતાના મનને રાજ્યકાર્ય પત્તે બીલકુલ મોળું પડ્યા ન હતાં તે રાજીનામું મંજુર થયું તે તારીખ સુધી એટલે કે લગભગ દોઢ માસ સુધી તેમજો લેશમાત્ર પણ ઉઘાસીનતા ન દાખવતાં, રાજ્યના એક પૂર્ણ વફાદાર નોકરને શેબાવે એવા ઉત્સાહથી તેમજ રાજ્યની પ્રજાનું જાનુકને માટે કલ્યાણ કરી આપવાના હેતુથી, પૂર્વવત્ પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરીને પોતાની આસુખ્યાયજીતા સિદ્ધ કરી આપેલી છે. સાધારણ દેરીના અને કેવળ જુતિ ભોક્તા વર્ગના રાજ્યસેવકોનાં મન આવા અશ્ચિર યતા પ્રસંગે પ્રાપ્તઃ રાજ્યને લગતાં કામોમાંથી ઊડી જાય છેજ; પરંતુ જ્યાં અસાધારણ ગુણોનો અતિરેકજ હોય ત્યાં રામજી સાહેબે જે પ્રકારની અનન્ય રાજ્યસેવા રાજ્યમંકિતથી તથા કુળક્રમાગત કર્તવ્યનિષ્ઠાથી કરી જતાવેલી છે તેનો અભાવ કે તેની અસ્પતા શી રીતે સંભવી શકે? રામજી સાહેબે ઉપર પ્રમાણે રાજ્ય સેવા કર્યાંનો સાથે સાથેજ જે અવિરમન્શુષિ પ્રજા સેવા કરી એ ઉભયને નિરંતર કલહ તેમજ તે આંગે યતા રહે તેવા ધનક્ષયમાંથી બચાવી લીધેલ છે તે હકીકત સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાકિત રૂપમાં અમરજ રહેવાની.

જ. સોરઠ માળીઆના હાટી જાતિના લોકોને નવાજ સાહેબ મહોબ્બતખાનજી માળીઆના હાટીલોકો માળીઆના રાજકાળમાં મૂળગ્રાસીઆનો દરજ્જો આપવામાં આવેલ; પરંતુ તેમનાં જે ચાર ગામ હતાં તેમાં તેમની જમીન કેટલી તે નિશ્ચિત કરવામાં આવેલ નહિ, અને તેથી કરીને રાજ્યમાંની "બાયાતી અદલત" ના નિર્ણયથી તેમને તેમની જમીનની મર્યાદા નક્કી કરી આપવામાં આવી હતી. પરંતુ બાયાતીઅદલતના નિર્ણયથી એ લોકોને સંતોષ થયેલો ન હતો એટલે તેમજો, કાયદાથી ઠરાવાયલ સુલ્તમાં રાજકોટમાં આવેલ અંગ્રેજ સરકારની કોડી અંગેની 'રાજસ્થાનિક સભા' સંશિત અદલતમાં વિવાદ નોંધા-

વેયો હતો. પરંતુ ને વિવાદને તે અદાલતે તેમજ તે પછી મુંબઈ સરકારે મંજૂર રાખેલો નહિ. છતાં એ હાટી ચોકો લગતું જમીનના ફેરફાર બાબતી અદાલતના હુકમની ખમતવણી થઈ મકે નહિ એવી રીતે તોફાને મરી રહેલા હતા અને તેમ કરવામાં તેમને. કાઠિયાવાડ “એજન્સી”ની ગવર્નરશાનિક સુબાના આંખર દેનકાર સાહેબ-તથા “એજન્સી”ના આપજીભાઈના મુખ્ય અધિકારી ફોર્ટન - નાંકેલ તંદરી ફોર્ટન મળતું હોય એમ દેખાયા કરતું હતું, અને તેની કુફરને લીધે તેઓ વધારેને વધારે લગતું જાનના જાખમતા બની ગયલા પણુ હતા. અંગ્રેજ મદદ માર નિષ્ફળ બેઠીતિના પરમ પૂજક હતા એ જોય એક ઓનિદાસિક રૂપ છે તેમ તેમના દેશના અમલદારો પોતપોતાના વ્યવસ્થા ગમતેને લીધે દેશના ગંધા-નોને લગતી બાબતોનાં કોકરોને વધારે મુંઝવવાના કામે ગેલતના અધિનરનો ફરિયાદ પણ કરતા હતાં, એ વાત પણ એક ઓનિદાસિક મત રૂપ ગણાયેલ. આ હાટી લોકોની બાબતમાં છેવટે ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં આ બધી હકીકત મુંબઈ મરકાર સમક્ષ રજૂ કરતાં એ મરકારે મિ. જી. જી. દીક્ષન, આર્ટ. મી. એમ. નામક અંગ્રેજ અમલદારને નિયુક્ત કરી આ કામ પરત્વે ચોકરી કરવા તથા એ ચોકરીને લગતું નિવેદન પણ મુંબઈ મરકારમાં દાખલ કરવા ફરમાન કરી દીધું એટલે એ અમલદારે તે પ્રમાણે કર્યું, અને હાટીઓએ વિનીત બાવે જાનામદ સંન્ય પાસેથી દાદ માગવી એવું હતાં તે મુંબઈ મરકારે તેમના લાજમાં અસ્પૃશ્ય ફરકાર, ગવર્નની બાવાતી અદાલતના નિર્ણયમાં કરી આપેલો હતો. આમ થયું છતાં હાટીઓને ગમે મુંબઈ મરકારે કરી આપેલ હાવ પણ જાન્યે નહિ તેમજ પોતાનો દાદ હોદી દીધો પણ નહિ. આખરે આખળી આ મ્યાના યશોધની નાયકની સલાહથી એજ હકીકત હાટી ચોકોએ પોતાનો વિરોધ દેખી દેને નવાબ સાહેબનું સંસ્થ સ્વીકારી પોતાના અપરાધ જાણતેમનાં મેં દાગની વાચના કરી દીધી; એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાના ગ્રાસની જમીનોનાં હદ નક્કી કરી આપવા તથા લાય તી અદાલતે કહેલ અમલ નિર્ણય પ્રમાણે ખમતવણીનું કામ “એજન્સી”ના અમલદારને હાથે થવાનું હતું તે તે પ્રમાણે થવા ન દેતાં રાચજી સાહેબને જ મળતે થાય એવી માગણી પણ તેમજ કરી દીધી હતી. આ તેમના માગણી પ્રમાણે એ હાટી લોકો સાથે સંન્યને ચાલતા જેલ જામની પતાવટ કરવા માટે નવાબ સાહેબે આ કથાવીરને નિયુક્ત કરવા હતા, અને એમજ પોતાની લાક્ષણિક સામનીનિને અનુસરીને હોય પક્ષોને રૂચિકર થાય તે પ્રકારે સમાધાન કરી નાંખીને સંન્યમૌરવને અક્ષત રાખી દીધું હતું અને બધિયમાં

પ્રતીત થઈ આવે છે તે એકે, રાયજી સાહેબે ખુદે જે બધાં કામ કરેલાં છે તે બધાં કામો કર્યાનો યશ તેમણે પોતાને બાગે ન રાખતાં તેમણે પોતાના મુરખી જેવા માનેલા વઝીર બહાઉદ્દીનબાખને આપેલો છે, અને તેમ કરીને તેમણે, ખરેખર, એક નિષ્કામ મદાપુરુષને જાને તેવા શિષ્ટાચારનો દૃષ્ટાંત આપણને પુરો પાડેલ પણ છે. પૂર્વોક્ત હકીકતમાંથી ખીજ ધડે લેવા જેવી જે એક વાત ફલિત થઈ આવે છે તે એ કે, ઈ. સ. ૧૯૦૩ના ઝામરટ માસના આરંભમાંજ રાયજી સાહેબે રાજ્યસેવામાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે પોતાની નોકરીનું રાજનામું આપી દીધેલું હતું તે છતાં, પોતાના મનને રાજ્યકાર્ય પડતે ખીલકુલ મોણું પડવા ન દેતાં તે રાજનામું મંજુર થયું તે તારીખ સુધી એટલે કે લગભગ દોઢ માસ સુધી તેમણે લેશમાત્ર પણ ઉદારીનતા ન દાખવતાં, રાજ્યના એક પૂર્ણ વહાદાર નોકરને શોભાવે એવા ઉત્સાહથી તેમજ રાજ્યની પ્રજાનું જાણકારે માટે કલ્યાણ કરી આપવાના હેતુથી, પૂર્વવત્ પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરીને પોતાની આમુખ્યાયણતા સિદ્ધ કરી આપેલી છે. સાધારણ દારીના અને કેવળ જૂતિ ભોકતા વર્ગના રાજ્યસેવકોનાં મન આવા અશ્ચિત્તર થતા પ્રસંગે પ્રાયશઃ રાજ્યને લગતાં કામોમાંથી ઊઠી જાય છેજ; પરંતુ જ્યાં અસાધારણ ગુણોનો અતિરેકજ હોય ત્યાં રાયજી સાહેબે જે પ્રકારની અનન્ય રાજ્યસેવા રાજ્યભક્તિથી તથા કુળક્રમાગત કર્તવ્યનિષ્ઠાથી કરી બતાવેલી છે તેનો અભાવ કે તેની અલ્પતા શી રીતે સંભવી શકે? રાયજી સાહેબે ઉપર પ્રમાણે રાજ્ય સેવા કર્યાની સાથે સાથેજ જે અવિરમરુણિય પ્રજા એવા કરી એ ઉભયને નિરંતર કલહ તેમજ તે અંગે થતા રહે તેવા ધનહાવમાંથી બચાવી લીધેલ છે તે હકીકત સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં સુવર્ણીકૃત રૂપમાં અમરજ રહેવાની.

જ. સોરઠ માળીઆના હાટી જાતિના લોકોને નવાળ સાહેબ મહોબતખાનજી માળીઆના હાટીલોદ્ધિ સાથે સમાધાન અને રાયજી સાહેબનું અણુનમપણું.

ના નિર્ણયથી તેમને તેમની જાગીરાની મર્યાદા નક્કી કરી આપવામાં આવી હતી. પરંતુ બાબાતી અદાલતના નિર્ણયથી એલોકોને સંતોષ થયેલો ન હતો એટલે તેમણે, કાયદાથી ઠરાવાયેલ મુક્તમાં રાજકોટમાં આવેલ અંગ્રેજ સરકારની કોઠી અંગેની ‘રાજસ્થાનિક સભા’ સંચિત અદાલતમાં વિવાદ નોંધા-

વેલો હતો. પરંતુ તે વિવાદને તે અદાલતે તેમજ તે પછી મુંબઈ સરકારે મંજૂર નાખેલો નહિ. છતાં એ હાટી લોકો લગાયક ખમીરના હોજ, બાયાની અનલનના હુકમની બેઠવણી થઈ શકે નહિ એવી રીતે તોફાને ચઢી રહેલા હતા અને તેમ કરવામાં તેમને. કાઠિયાવાડ ‘એન્જ-સી’ની રાજ્યસ્થાનિક સભા”ના અંગદા હેનક્રાફ સાહેબ-તથા ‘એન્જ-સી’ના માપણિયાતાના મુખ્ય અધિકારી ફેન્ટન સાર્વેય તન્કથી કોંગ્રેસ મળતું હોય એમ દેખાયા કરતું હતું, અને તેવી હુંફને લીધે તેઓ વધારેને વધારે લગાયક માનસ દાખવતા બની ગયલા પશુ હતા. અંગ્રેજ સરકાર નિકૃષ્ટ ભેદનીતિના પરમ પૂજક હતા એ જોય એક અંતિદાસિક સત્ય છે તેમ તેમના ઠેરલાક અમલદારો પોતપોતાના વ્યક્તિગત રાગદ્વંદ્વને લીધે દેશીય સંસ્થાનોને લગતી બાબતોનાં કોઠાંને વધારે ગુંચવવાના કામે પોતાના અધિકારનો દુર્વ્યય પણ કરતા હતાં, એ વાત પણ એક અંતિદાસિક સત્ય રૂપ ગણાશે જ. આ હાટી લોકોની બાબતમાં છેવટે ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં આ બધી હકાકત મુંબઈ સરકાર સમક્ષ રજૂ કરાતાં એ સરકારે મિ. જી. જી. હીટન, આર્ચ. સી. એસ. નામક અંગ્રેજ અમલદારને નિયુક્ત કરી આ કામ પરત્વે ચોકસી કરવા તથા એ ચોકસીને લગતું નિવેદન પત્ર મુંબઈ સરકારમાં દાખલ કરવા ફરમાન કરી દીધેલું એટલે એ અમલદારે તે પ્રમાણે કરેલું, અને હાટીઓએ વિનીત બાવે જૂનાગઢ રાજ્ય પાસેથી દાદ માગતી એવું ઠરાવીને મુંબઈ સરકારે તેમના લાભમાં અભ્યાંશિ ફેરફાર, રાજ્યની બાયાતી અદાલતના નિર્ણયમાં કરી આપેલો હતો. આમ થયેલું છતાં હાટીઓને ગળે મુંબઈ સરકારે કરી આપેલ ફાયવ પણ જીતરેલો નહિ અને તેમણે પોતાનો હક છોડી દીધો પણ નહિ. આખરે આપણી આ કથાના યશોધની નાયકની સલાહથી એજ હકીલા હાટી લોકોએ પોતાનો વિગદ છોડી દેને નવાબ સાહેબનું ચરણ સ્વીકારી પોતાના અપરાધ બક્ષ-તેમની ડે કામની યાચના કરી દીધી; એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાના આસની જમીનોની હદ નક્કી કરી આપવા તથા ભાયાતી અદાલતે કરેલ અગાલ નિર્ણય પ્રમાણે બજાવણીનું કામ “એન્જ-સી”ના અમલદારને હાથે થવનું હતું તે તે પ્રમાણે થવા ન દેતાં રાયજી સાહેબને જ હરતે થાય એવી માગણી પણ તેમણે કરી દીધી હતી. આ તેમની માગણી પ્રમાણે એ હાટી લોકો સાથે રાજ્યને ચાલતા રહેલા ઝગડાની પતાવટ કરવા માટે નવાબ સાહેબે આ કથાવીરને નિયુક્ત કરેલા હતા, અને એમણે પોતાની લાદાણિક આમનીતિને અનુસરીને હબથ પક્ષોને રૂચિર થાય તે પ્રકારે સમાધાન કરી ત્રાંખીને રાજ્યઘોરવને અક્ષત રાખી દીધેલું હતું અને બંધિયમાં

પણ એ હાટીઓના બંડતોફાનથી સૌસાધુની જનતાની શાંતિનો બંગ થવાનો ને સતન બપ રહેતો હતો તેને સદાને માટે નિર્મૂળ પણ કરી દીધેલો હતો. પુરુષોત્તમરાયજીએ કરી આપેલ નિર્ણયથી એ લગાઈખોર હાટીઓ એટલા બધા તો હાથધેલા બની ગયાલા કે, ઇ. સ. ૧૮૯૯ના જુન માસની તા. ૧૨ અને તા. ૧૩ મીના રોજ તેમણે નવાખ સાહેબ રસુલખાનજીને અર્જ ગુનરી માળીઆ મુકામે વઝીર બહાઉદીનબાઈ, દીવાન સુનીલાલજી તથા નાયબ દીવાન પુરુષોત્તમરાયજીને આમંત્રેલા અને તેમનો ઉપકાર માનીને તેમને શુભ હરતેજ, બાયાતી અદાલતે કરેલ ઠરાવની બજાવણી તે હાટી આસીઆઓએ પ્રસન્નચિત્રે આપ ખુશીથી કરાવી આપેલી પણ ખરી. આ હકીકતની સત્યતા, નવાખ સાહેબ રસુલખાનજી ખુદની સહીથી કરવામા આવેલ ફરમાન નંબર ૧/૫૫ તા. ૧૩ ૬-૯૯ ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતિપાદિત થઈ શકે તેમ છે કાઠિયાવાડમાંના અંગ્રેજ સરકારના અમલદારો દેશીય રાજરથાનોમાં કરતાં શાંતિ સ્થાપનાનાં કાર્યોમાં રાજ્યોને ઉપકારક થવાને બદલે તેઓમાં અસાંતિ-અંતઃક્રોધ કે વિક્ષેપ ઉપસ્થિત થઈ આવે તેની પ્રવૃત્તિ કરવા કરાવવા તથા તેને પરોક્ષાપરોક્ષ માર્ગે પોપવા માટે કેવા અને કેટલા ઉદ્યુક્ત રહેતા હતા એ વાતનો સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંત, આ હાટી લોકોને લગતા આ પ્રકરણથી આપણને મળી આવે છે.

છ. જૂનાગઢ શહેરના પડખામાં આવેલ ખડીઆના ખાનશી ફતેહખાનજીએ, પોતે મૂળ આસીઆ હોવાનો હક આગળ ધરીને ખડીઆના ખાનશીએ રાજ્ય સામે એજન્ટીમાં નોંધાવેલ એકાવન દાવાઓ રાજકોટમાંની “રાજરથાનિક સભા” ની અઘરાલતમાં નોંધાવેલા હતા. એ દાવાઓથી એ ખાનશીએ કેટલાંક આખાં ગામો તથા ગિરિનાર પર્વતમાંના કેટલેક ભાગ પણ પોતાને મળે એવી માગણી પણ કરેલી હતી. આમ હોઈને આ ખડીયા-પ્રકરણ રાયજી સાહેબને એક મહોદી ચિંતાનો વિષય બની રહેલું હતું, અને એને લગતું કામ પણ ધણું અને લાંબુ ચાલે તેવું હતું; એટલે એ કામ કરવાકરાવવા માટે કોઈ એક બાહોશ કાર્યકરની ખાસ નિમણૂક કરવી એ તેમને જરૂરની વાત લાગેલી રવ. “સ. સ. કલ્યાણરાય જોશીબાઈ બક્ષીજી” ઇવન-ટવાંત” નામક અંચના પાના ૮૮ ઉપર લખાયેલું તે પ્રમાણે, “ઇ. સ. ૧૮૯૪ના મે માસમાં રાજકોટ મુકામે નાયબ-દિવાન અને ખર્જ જોતાં જૂનાગઢ રાજ્ય અમલમાં કરતા કારવતા શ્રી પુરુષોત્તમરાય ઝાલાએ કલ્યાણબાઈ જોડે મળાવત કરી. હેવટ એમ હતું કે

કલ્યાણબાઈએ જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી ખડીઆ તાલુકાનો સામેનો કેસ માસિક રૂ. ૫૦૦ વકિલાતની રીતે ના બદલામાં સ્વીકારી ચલાવવો. કુરસદના સમયમાં ચાલુ વકિલાતનો ધંધો ચલાવવા કલ્યાણબાઈની સ્વતંત્રતા ચાલુ રહી તેમજ જૂનાગઢ-માંંગરોળના રાજપ્રકરણી કેસમાં જૂનાગઢ રાજ્ય સામે માંગરોળ તરફથી કલ્યાણબાઈ વકીલ તરીકે કામ કરતા તે કામ ચાલુ રાખવાની છુટ કાયમ રહી", અને એ પ્રકારે કલ્યાણરાયબાઈએ "ખડીઆ-એન્ટ" ના હોદ્દાથી જૂનાગઢ રાજ્યનું કામ સંભાળી લીધું, એટલે રાયછ સાહેબના મન ઉપરનો બોળો ઓછો થવા પામેલો હતો. હવે જન્યું એમ કે, રાજકોટવાળી "મજસ્થાનિક સભા" એ, ખાનશીએ કુરેલ માગણીની હદ વટાવીને તેમને મૂળા ગ્રામીણા કરતાં પણ અધિક હકવાળા ગણવા લેઈએ એવું, મત દર્શાવેલું. અંગ્રેજ સરકાર ખુદ પણ આ બંધોય જમીનદારની ફરિયાદો વપરથી તથા રાજસ્થાનિક અદાલતના મનાદિને લીધે જૂનાગઢ રાજ્ય ત્રિશ્વ પૂર્વગ્રહ બાંધી બેઠેલ, અને તેથી તેમણે કોઈ એક ખાસ નિયુક્ત કરાય તેવા બ્રિટિશ ન્યાયાધિશને હાથે આ બધા દાવાઓનો નિર્ણય કરાવવાનો નિશ્ચય પણ કરી દીધેલો હતો. અંગ્રેજ સરકારનું આવું માનસ જૂનાગઢના રાજમંડળને અકારૂં લાગેજ; કારણ કે અંગ્રેજ સરકાર એક જમીનદારને પક્ષ પકડીને જૂનાગઢ રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતા ઉપર તંગપ મારી તે રાજ્યદેહના એક અંગને કાપી અલગ પાડી દેવાને મથે એ વાત રાજ્યના ગૌરવની દૃષ્ટિએ અસહ્ય હતી; એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજા જમીનદારોને રાજ્ય નામે માસું ઉચકવાને ઉત્તેજિત કરે તેવા મંભવવાળી પણ હતી. આમ હોઈ જૂનાગઢના અભાત્મમંડળે પણ કમ્મર કસીને પોતાની હડત ચાલુ રાખેલી અને તેને પરિણામે અંગ્રેજ સરકારને પણ નમતું મૂકતું પડેલું હતું, અને રાજ્યની અદાલત મારફત પ્રથમ ન્યાય મેળવવા તળવીજ કરવી એવો ઠરાવ કરીને તેમણે તે ખાનશીને સંભળાવી દીધેલો પણો ખરો તથાપિ એ ઠરાવમાં એવું પણ સૂચવાયેલું કે, ખાનશીને જૂનાગઢ રાજ્યના નિર્ણયથી અનુતોષ થાય તો પછી એક ખાસ નિયુક્ત કરાય તેવા બ્રિટિશ અમલદાર પાસે તેમણે વિવાદ કરવો. આ પ્રમાણે આ કામમાં જૂનાગઢ રાજ્યનો અંશતઃ અગર સિદ્ધાંતિક વિજય તો થયો; તો પણ ખાનશીને માટે અંગ્રેજ સરકારે જે બારી હવાડી રાખેલી હતી તે બારીએથી રાજ્યને બચાગમનની ભીતિ રહેતી હતી એટલે જૂનાગઢ રાજ્યે હમણાં સાવધાન રહેવાની જરૂર હતી. એટલામાં ખાનશી ફતેહખાનજી યુજરી ગયલા, અને તેના બે પુત્રો-કેશરખાન અને મહમદખાન-વચ્ચે એ જમીનદારીની બાબતમાં તકનાર હામી થઈ ગઈ

હતી આખરે એ લકગરનો ફેરવો કરી આપનાર કામ આ સદા સામોપચારક
 ધ્યાનાયબ્ને સોપાતા તેમણે તે ઉભય ભાષાઓ વચ્ચે સમાધાન કરાવી દહને,
 તેમના પિાએ બિલિંગ અગ્રરમા નોધાવેન તમામ દાવાઓનો નિકાન એની
 તો ફગળનાથી કરી નાખ્યો કે, તે બને ભાષાઓ અલુટ ચર્ચ ચૂરેના, ગત્યની
 પ્રતિદાની રજા ચર્ચ ગયલી અને રાયજી આરેમ ખુલુ પોતાના ઉપર મોકલુ
 એદમાન છે એમ પણ તે બે ભાષાત ભાષાઓને ચા આપેનુ હતુ આમ
 આ ખડીઆના ખાનથી કે જેઓ એક મૂળઆસીઆ મરતા પણ માધક
 ચડીઆતુ પ- ધગરનાની આતા, બિલિંગ અગ્રરમા કાર્યાવાક ખાતેના
 અગ્રેજ અમન રોની હુ ફે બાધી બેઠેલા હતા તે આગા, મયોગરગાત તથા
 ગયજી સાહેમની પ્નેહ ભરેલી તેમજ સમાધાનમર નયરના તથા કાર્યશક્તિને
 પશ્ચિમે વરાળ રૂપે હવામા ઊડી ગયલી, અને એજ ખડીઆના એજ
 ખાનથીઓ જૂનાગઢ રાજ્યના ટ્રેનજી હનામદારે જેના આજે થઇ બેઠેલા પણ
 છે રાયજી સાહેમને પક્ષે આ એક અમાધાગજી ટ્રેનજી મકળ નીતિયિનય છે
 ને તેના ફળનુ ગાગવા ન આજે જૂનાગઢ રાજ્ય કરી રહેન પશ્ચ છે રાય-
 માકે તે બક્ષી ક ન પુરુષ જોવા દાર્દદષ્ટિરાળા તથા મમર્થ અમનદાર-ખીન
 મળી આના ન હોત, એ વકીનની ચતુરાઇએ જે ક્ષેત્ર તેનાર કરી આપેનુ તે
 તેનાર થવા પામુ ન હોત અને ખાનથી ફતેહખાનના દેહાતથી જે અનુકૂળ
 મયોગ ઉપરિચિત થઇ આવેન તે થના પામ્યો ન હોત તો રાયજી સાહેમને
 પોતાની મામનીતિ અજમાવીને ધારુ નિશાન પાડનાનો પ્રસંગ કદાચિત્
 દપનમ્થ ન પણ થાત અને ખડીઆ-પ્રકરણનો અત કદાચિત્ કોઇ અગ્રેજ
 બધિ રીથી અપાય તેના નિર્ણય મુજબ પણ આત, અને વળી એમ પણ
 મી ગણાય કે, અગ્રેજ મરનારની બેઠનીતિ અને તેમનુ આ દાવા પરત્વે જે
 વનજી હતુ તે જોતા એ ખડીઆની જમીનદારી અમુક પ્રમાણમા જૂનાગઢ
 રાજ્યના તાબામાથી ખસીને એક મર્યાદિત રતત્રતાવાળુ ખીલુ માગરોળ
 મરથાન બની કદાચિત્ હરાતી ધરાતુ રહેનુ પણ હેત, અને વળી
 એ તાલુકો બાગી રાજકુળના પાયતખત સહેર જૂનાગઢને આગણે એક કટક
 દ્રમ રૂપે હમેશને માટે સ્થાપિત પણ બની રહેન છે- અહી અમારે નોધનુ
 નેધએ કે, આ ખડીઆ-પ્રકરણને લીધે રાયજી સાહે ન કલ્યાણરાયજી જેવા
 હીને પા ખી શરેલા, તેમનુ મૂલ્ય આખી રહેના અને ક્રોએ તેમનો ઉપયોગ
 અન્ય રાજમર્યોમા કરી કરીને તેમને એક વકીન તરીકેના દરજ્જામાથી
 બહાર ખેચી મારીને એક ગત્યધુધર રાજનીતિરના રૂપમા ફેરવી રહેના પણ

હતા. કાઠિયાવાડ-મૌરારૂ-નાં દેશી સંખ્યોના આધુનિક ઇતિહાસમાં સયંચ સાહેબ અને કૃત્યાણુસયબાઈ એ બેનાં જીવનચરિત્રો આપણને કંઈ કંઈ નવી નવી વાતો સમજાવે તેમ છે.

જા. ખડીઆના ખાનશીની પેઠે જુનાગઢના બ્રહ્મક્ષત્રી કે બ્રહ્મક્ષત્રિય જાતિના જુનાગઢના બ્રહ્મક્ષત્રી દેશાધિઓના દાવા-ઓનું સમાધાન.

દેશાધિ દુર્ગાદાસ વગેરેએ પણ, મંપ્યામાં સાક જેટલા દાવાઓ જુનાગઢ ગળ્ય સામે “એજન્સી” હસ્તકની સંસ્થાનિક અદાલતમાં માટેલા હતા. પરંતુ અંગ્રેજ સરકારે એ દાવાઓનો પ્રાથમિક નિર્ણય જુનાગઢ સંખ્યની “સંખ્ય પ્રકરણી અદાલત”માં કરાવ્યા પછી જરૂર જણાય તો વિવાદી રૂપે પોતાની પામે આવવા દેશાધિઓને ફરમાવી દીધેલું હતું, એટલે દેશાધિઓ સંખ્યની અદાલતમાં સંખ્ય મામે લડી રહેવા હતા. સયંચ સાહેબથી સંચાલિત સંખ્યનીતિનો મુખ્ય આગમ સંખ્યમાંથી અને તેટલા પ્રમાણમાં કલહરાક્ષમથી કરતો રંજક અટકાવવાનો હતો એટલે તેમણે દેશાધિઓને ચોખ્ખાદા આપવાની સલાહ સંખ્યને આપેલી, અને દેશાધિઓને સયંચસાહેબની ન્યાયક્ષતિમાં ખજો વિશ્વાસ હતો તેથી તેમણે પણ એટલે કે દેશાધિઓ સુન્દરવાલ વ્યવહારાય, દુર્ગાદાસ, વગેરેએ, સયંચ સાહેબ ખુદ જે નિકાલ કરી આપે તે સમતોષ કળ્ય ગણવાની મરજ દેખાડી દીધી પણ હતી. પરિણામે દેશાધિઓએ પોતાના બધા દાવા પાછા ખેંચી લીધેલા, અને પુરોહિતમશયંચે અદાલત બહાર જે સમાધાન બંધેલ નિર્ણયો કરી આપેલા તે બધા તેમણે સ્વીકારી લીધેલા, અને એ રીતે તેઓ બધા પણ સંખ્યના હનામદારોની પંક્તિમાં સ્વેચ્છાથી ગોઠવાઈ જવા પામ્યા હતા. સયંચ સાહેબમાં મર્યાદિતમાધક દીર્ઘદષ્ટિ કેટલા પ્રમાણમાં હતી તથા સંખ્યકુળનો અને પ્રજાજનોનો વિશ્વાસ તેઓ કેટલા બધા પ્રમાણમાં બોગવી રહેવા હતા તેનું માપ કાઢવાની આવશ્યકતા જે કોઈને જણાય, તો પૂર્વેકત ખડીઆના ખાનશીએ તેમજ જુનાગઢના પૂર્વમુખિય દેશાધિઓએ બ્રિટિશ અદાલતમાં નોંધાવેલ કુલ ૧૧૧ એકમો ને અગીઆર દાવાઓનો ધરગેરે જે નિકાલ સયંચ સાહેબે કરી આપેલ છે તેને તોળી લીધા વિના ચાવશે નહિ.

જા. વળી સોખડાના ઐયદોએ પણ ખડીઆના ખાનશી તથા દેશાધિઓને પગલે

ગોખાડાના કૌપદો તથા બેનોચોએ કરેલ દાવાઓનો ધરમેજે નિકાલ. ચાલીને મૂળગ્રાસીઆ બની એમવા માટે ૧૯

તથા ઝોગણીશ દાવાઓ નોંધાવીને કેટલાંક ગામો તથા ઊનાકર્યાના મહોદા ભાગ ઉપર પોતાનું સ્થામિત્ય સ્થાપવા માટે તકરાર ઊઠાવેલી હતી. આ તમામ તકરારોનું ધરમેજે સમાધાન આપણા આ ચરિત્રનિરૂપની દક્ષતાને લીધે થવા પામેલું, અને તેને પરિણામે ૬૬ પકડી બેઠેલા બીજાઓએ ઇ. સ. ૧૮૯૮-૯૯ માં, આખરે, ગાંધીના “સેટલમેન્ટ ઓફિસર” કર્નલ સીલી માર્કેટ મારફત નિકાલ કરાવી લેતાં તે આખા ધરમેજેના અંત આવી ગયો હતો, એ જ પ્રમાણે ‘વિજયપુર’ ગામ પોતાનું હોવાનો દાવો શુંદળાના બેનોચોએ “એનર્સી”માં નોંધાવેલો હતો તે તેમણે પાછો ખેંચી લીધેલો અને આપણા આ પુરોગતમરાયણની મધ્યસ્થતા સ્વીકારીને ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં તેમણે સમાધાન કરી લીધેલું પણ હતું.

૬. જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી તેમને ધીરાવલ નાણાંના હિસાબ બાબત તથા ભાયાત ખાનશી રહેખાનજી માથે જૂનાગઢ રાજ્યને રાણપુર તાલુકો તકરાર આપ્યા કરતી હતી તે તકરારનો અંત પણ બોગવતા બાયાતો પુરોગતમરાયણએ, રાજ્યની હજુર અદાલતના સભા-સદ્ મુસ્ત-નિવાસી વલ્લિક શૂદ્રસ્થ શુભાખાસ લાલ-દાસ નાણાવટીને પોતાની સાથે રાખીને ઇ. સ.

૧૯૦૧ માં આણી આપેલો હતો; એટલું જ નહિ, પરંતુ રાણપુરના તમામ બાગવતો ગિરિનાર પર્વતના અશુક ભાગ ઉપર તથા પાટવડને નાકે લેવાતા ભાગાઓ ઉપર પોતાનો હક છે એવું સમજીને જે તકરારો કર્યા કરતા હતા તે તમામનો ફડકો પણ પુરોગતમરાયણએ કરી આપેલો અને તેમ કરીને રાજ્ય અને તેના બાયાતો વચ્ચે સતત ચાલી રહેલ કલેસકલહના મૂળને નષ્ટ કરી દીધેલું હતું.

૭. એવી જ રીતે કુતિયાળા મહાલમાંના મહિરા ગામના પડાણોએ, એ ગામ પોતાનું હોવાનો દાવો કરેલો તે જૂનાગઢની બાયાતી મહિરાના પડાણો અદાલતે કબુલ રાખેલો નહિ, એટલે મૂળગ્રાસીઆ કરી જવાના હેતુથી એ પડાણોએ રાજકોટવાળા રાજસ્થાનિક અદાલતનો આશ્રય લીધો હતો, અને એ રાજસ્થાનિક અદાલતે તેમને લાભ પણ આપેલો હતો. છતાં પુરોગતમરાયણની

કુનેહને પરિણામે એ જ પદ્ધતિએ, આખરે, ઇ. સ. ૧૯૦૧માં રાજ્ય માથે
ધરમેજે સમાધાન આ કથાવીની મારફતજ કરી લીધેલું. અને એ રીતે એ
પદ્ધતિની તકરારનો છેડો આવી ગયલો છે.

૩. જૂનાગઢ રાજ્યમાંનાં બહારખલાંના શેઠાસીમાડને સુનિશ્ચિત કરી તે
બહારખલાંના બોક્તાઓના હિતને રિયત્તા આવી
બહારખલાં-નિર્ણાયક બાતું અને તેના કામ-
માં આ કથાવીરે કરાયેલ જે પ્રતિનિધિ પુરોગતમરાયજીએ કરેલી તે તેમના
આપેલો મહોટો ફાળો. સમયસત્તા તથા લોકકલ્યાણકારક દીર્ઘ-ગિતે એક
ઉત્તમ દૃષ્ટાંત તો છે જ. તથાપિ પાછળથી જૂનાગઢ

રાજ્યને અંગ્રેજ મરકારની આશરેપ સલાહસૂચના મળ્યાથી તેને બહારખલાંના
ગામગામમાંથી મર્યાદા તથા તેમનો ઉપયોગ કરનારાઓના હકો નિશ્ચિત કરી
આપવા માટે એક નવું બાતું ઉઘાડવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઈ આવ્યો હતો,
એટલે એ પ્રસંગને સાંગોપાંગ સંજ્ઞા કરવાની જરૂરત હતી. આ પ્રસંગ
સંજ્ઞાપૂર્વક પાર બિતારી શકાયેલો તેનું મૂળ કારણ કોઈ ગોતે, તો તે
એવું જ જણાઈ આવે કે, રાજજી સાહેબે શેઠાસીમાડને લગતી તકરારોનો જે
અંત અગાઉથી અણી રાખેલો હતો તેણે આ પ્રસંગને સંજ્ઞા અપાવવામાં
મુખ્ય હિસ્સાનો અર્થ સારેલો છે. જે આપણા આ કથાવીરે આવી બધી તક-
રારોને બૂલતી-લટકતી-અનિર્ણીત-રહેવા દીધેલી હોત, તો પાછળથી લવાતીમાં
આવેલ “બહારખલાં-નિર્ણાયક બાતા (એલીએનેશન-સેટલમેન્ટ ઓફિસ)”નું કામ
ધણું વિકટ નહિ તોપણ અસરકારક થઈ પડત; એટલું જ નહિ, પગલું એ કામ
પરિપૂર્ણ કરાવવા માટે એ બાતાનો નિર્વોહ અતિદીર્ઘકાળ પર્વત કરી
રાખેલો પડત અને તેને પરિણામે રાજ્યને તેમ જ બહારખલાંનારોને પણ
મહોટો ધનવ્યય કરવાનું બની આવ્યા વિના રહેત નહિ. આમ રાજ્યને તેમ જ
બહારખલાંનારોને પ્રત્યક્ષ લાભ થયેલો છે, અને તેમાં પણ પુરોગતમરાયજીએ
બહારખલાંનારો સાથે “ધરમેજે સમાધાન” કરી લેવાની યોજના ધરીને તેને
પોતાની જ મારફત અમલમાં મૂકી ત્યારે તો, તેને પરિણામે એ “બહારખલાં-
નિર્ણાયક બાતા”નું કામ ધણું જ મહોટા પ્રમાણમાં હુંકામ જતાં રાજ્યને
ખાસ કરીને જે ધનલાભ પરોક્ષમાર્ગે-અતરૂપે-થયેલો છે તે એવો છે કે પુર-
પાતમરાયજીની કોસાધ્યનિવારક કાર્યપદ્ધતિની પ્રસાર દરકોષ વિવેચકે કહી પડેજ.
બીજી એક વાત કે જે આપણા આ કથાનાયકના નામને સંદોષિત કીર્તિયુક્ત

ગણે તેરી છે તે એ કે, જૂનાગઢ ગળે પોતાના બહારખવાદરના દિન કલ્યાણને વક્ષમા રાખીને એમના દરેને નિઝિન રૂપ આપના માટે જે નિયમો -ધારાધોરણ-દરાવેલ છે તે બધાના ગર્ભમા ગળ્યની જુલુદાને બદલે લોખવત્ત-પતાને સ્થાન આપવામા આવેલુ છે. બહારખવાદરના જે પુર્વતેએ માધિષ્ઠ કોટીની રાજ્યમેના કરીને અગર તો ગજદાન પામીને જે મિત્ર પ્રાપ્ત મેરી હોય તે મિત્રત તેમની પોતાની જ ગણાય, અને તેરી વશપરપગનન મિત્રતને પાછળથી રાજ્ય નવાનવા મે જો દાખન કરીને અમનગ પડારી લે તો તે એક પ્રકારનું અપહરણ જ છે, એટલુ જ નહિ, પરંતુ ગળ્યભક્તિ અને રાજ્યની સ્થિતતાના મૂળમા દિંગ મૂનાર તત્વ પણ તે બની રહે છે ખર. ગયજી સાહેબ જેવા ગજનીતિનિયામક મરી ગળ્યને બને તેવા પ્રમાણમા મર્થમા સખળ તથા ચિરજીવ રાખનાને હચ્છે અને મથે તે સાત તેમના કુળધર્મની દષ્ટિએ સ્વભાવિક જ ગણાય, અને તેથી તેમણે આ ગમપ્રમ પ્રવાણુ માધક ખાતાના નિયમન માટે કેવળ સ્વત્ર કોટીના ધાનધોરણની કલ્પના કરી મટેવી હતી રાયજી માહેમનું માનમ અતુકરણશીલ ન હતુ. વડોદરા, ભાવનગર વગેરે અમગણ્ય દેશીય રાજ્યોમા તેમ જ ખ્રિદિશ ખાલગા મુકમા બહારખવાદરનુ નિયમન કરનાર જે ધાનધોરણ હતા તે બધા તેમણે તપારી જોયવા, અને તેમા જ્યારે કેવળ રાજકર્તાના કે રાજ્યનામ માત્રના સ્વાર્થને જ પ્રાધાન્ય આપાયુ તેમણે જોયુ ત્યારે રાયજી માહેમે પોતાના વારામા થનાર બહારખવાદરના વ્યક્તિગત હિતહકને લગતો નિર્ણય એક પક્ષને નહિ પરંતુ બમ પક્ષને લાભદાયક થઈ રહે એ ન્યાયપુન મર છે એમ પિચારેલુ હતુ. પ્રમખ્યાલમાજ ગજપ્રવાણુ તથા રાજ્યમળ નમાયલુ છે, એમને રાજ્ય એકલુ રાજબોઅ બની રહે અને પ્રમબોઅ ન અને તો કોઇ વાગ અગાગિઆન ધરાવનાર ગજકર્તા અને પ્રમ એ બનેને એક બીજાથી છૂટા પડનાનો ભય પણ નહે, અને વળી વ્યક્તિગત મિત્રતને પણ સ્થિતતા પ્રાપ્ત ન મરાયલ, તો માનન સભાનમા રહેન દેપ અને અપહારકતાને પરિણામે મામાનિષ્ઠ જીવનને વાનવાર પગિવર્તનોના વમનોમા અપડાવાનુ પણ ચાલુ રહેજ. આવી કોઇ વિચારમગણિથી આપણા આ મ્થાવીરે જૂનાગઢ રાજ્ય બીજા દેશીય રાજ્યોમા બહારખવાદરની આખતમા જૂની ભાત પાડે એવો માર્ગ પાડેતો હતો. વડોદરા રાજ્યના મયદા પ્રમાણે જે બહારખવાદરને નામે બહારખલુ ચાલતુ હોય તે બહારખવાદરને જ્યારે જ્યારે બહારખવાદરના વશજને નામે ચલવ નો પ્રમગ ઉપસ્થિત થઇ આવે છે ત્યારે ત્યારે તેમા નવા નામે ચલનાર

બહાખવાના દેહમાંથી ચતુર્થશિની-ચાર આની ભાગની-ખાત માધાગ્નુન કરી લેનામા આવે છે, એટલે એ દેહનું અસ્તિત્વ આ તે સાવ બધ પડી ગયા વિના રહેતું નથી બાવનગર મળ્યમા મગ્નાર બહારખવાદાગને એક કગ્તા વધારે પુત્રો હોય તો તેમની વચ્ચે આખાય બહાખવાની વહેચણી કરી દેવામા આવે છે ખરી; તથાપિ તેવી વહેચણી થઈ ગયા પછી તે બાધગ્રો પૈટી ઘાઈ અપુત્ર શુઝરી જવા પામે છે તો તેનાથી ભોગવાતો બહાખવાનો હિસ્સો તેવાના વાગ્મ ગણાતા બાકીના હયાત બાધબત્રીજને પ્રાપ્ત થવા ન દેતા મળ્ય તેવા મગ્નારના ભાગને કાતો ખાલમા કરી લે છે અગર તો ખીજા હયાત ભાગદારને તેના પોતાના હિસ્સા બદલ ચોક્ક બાધી આપીને તે આખાય બહાખવાને ખાલમા કરી શકે છે. મનવજ કે, બહારખવાદારે તન્દ ને પ્રમાની-મહાનુમ્મતિ તથા કિન્નતા જૂનાગઢ રાજ્યે બતાવેલી છે તેરી અન્ય કોઈ દેશીન મળ્યે સ્થિતતાપૂર્વક બતાવી હોય એમ દેખાતું નથી, અને તે બદલનો યજ આપણા ચરિતનિરૂપને મગે તેમ છે. જૂનાગઢ રાજ્યના બહારખવા-ખાતાના નિયમોમાં આ પ્રકા-ની અમાધારણના સયજી સાહેબે રખાવેલી છે, છતાં જ્યારે તેમના કાર્યભારકાળમા પૂર્વોક્ત ખાતુ મદતમાં આવેતું અને તેની માગ્દત બહારખવાઓને નિશ્ચિત રૂપ આપનાની પ્રવૃત્તિ મડાયલી. ત્યારે અમે પોતે જાણીએ છીએ તે પ્રમાણે, કાવચાતા નહિ એવા બહારખવાદાગએ તેમજ અન્ય નીમકારોએ સમજ્યા વિના સયજી સાહેબ હવગ ને શાપદ્દષ્ટિ કરવા માટેની તે એટલી તો જોરદાર હતી કે, તેમને ઠેકાણે ખીજો કોઈ રાજપુરુષ હોત તો તે પોતાની ધીમ્તા છોડી દેત અગર તો પોતાની કિદારવૃત્તિને ત્યાગ કરીને રાજ્યપદે ઢળી પડી બહારખવાદારોને કાયમનું તુક્કાન કરી મૂત્ત પુરોગતમસયજી રાજવિદ્યાકુશળ વિસ્ત્ર પુરોગમાના એક હતા, અને તેથી તેઓ પોતાના હાથથી કગતી રહેલ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિથી રાજ્યનું તેમજ રૈયતનું એટલે કે શાસક તથા શામિત-એ ઉભય વર્ગોનું કલ્યાણ કરી શકતા હતા. આ બહારખવા-ખાતાને આ ગે પુરોગતમસયજીએ જેમ રાજ્યનું હિત વિચારેતુ હતુ તેમ બહાખવા ભોગવનારાઓના હિતને લક્ષ્યમા રાખેતુ, અને તેથી ને બહારખવાદારોએ રાજ્ય મામે બહારખવા-નિર્ણાયક ક્યોરીમા લડવાનું બધ રાખી ધરમને સમાધાન કરી લેનાની વૃત્તિ દેખાડેલી હતી તેમને રાજ્ય તરફથી અધિક ઉદારતાના બોકના બનવવાનું ચાતુર્થ પણ તેમણે વાપરી બતાવેતુ હતુ વળી આ પ્રકરણમા પૂર્વનિર્દિષ્ટ જમીનદારો તથા બહારખવાદારો કે જેમણે અગ્રેજ સરકારનો આશ્રય લીધેલો હતો અને જેમાના ધણાને અગ્રેજ અમલદારોની

હું પણ મળી હતી તે તમામના મન કેન્દ્રીને સમજા માટેએ તેમને, સંખ્ય તરફથી ક્રમતા નિર્ણયો સ્વીકારવા જેવી દશામાં લાવી ચૂકેલા તે હકીકત જેમ એક પ્રકારે અદ્ભુત ગણાય તેવી તેમની વિશ્વમનીષ નિષ્કપટતાનો એક સમજા પુગવો ગણાય તેમ છે તેમ બીજી તરફ તે વાતને આપણે તેમના સેન્ય સંખ્યના ગૌરવની દૃષ્ટિએ એક અત્યુત્તમ કોટીની કુનેહ અને ચાલ્યાજના અમાધારણ ઉદાહરણ રૂપ પણ ગણી શકીએ છીએ. એક કલ્પના અત્ર એવી પણ નોંધી શકાય કે, બહારખ્યા-નિર્ણયિક ખાતાને અંગે જે ધારાધોન્યની રચના સમજા માટેએ જેવા સ્વદેશનસલ અને ઉદારચિત્ત સંસ્કૃષ્ટાની પ્રેરણા અને રૂચિ મુજબ થયેલી હતી તે જો તે પ્રમાણે થયેલી ન હોત, અગર સમજા માટેએ સંખ્યસેવામાથી મુક્ત થયા પછી જો તે ખાતું હયાતીમાં આવ્યું હોત, તો જે ધારાધોન્ય તેમણે ધરાવેલ અને ઠરાવેલ છે તેના ક્રમતા અધિક દોર ધારાધારણ, અન્ય દેશીય સંખ્યોમાં બન્યું છે તેમ, અચૂક ધમત અને તેની અમલઅમલશીથી બહારખવાદારોને અધિક હાનિ પણ કદાચિત્ થઈ આવત.

હવે આપણે મૂળ વિષય પરત્વે ચોક્કસ પણ જાણી લેશું બહારખવાના રૂપ તથા તે ખાતાઓના હકો નિશ્ચિત કરી આપના માટે ઇ. સ. ૧૮૯૫ના જુલાઈ મામમાં “એલીએનેસન-સેગ્લમેટ” ખાતું સંખ્યમાં સ્થાપિતે તે ખાતામાં અધિકારી તરીકે, વડોદરા સંખ્યવાળા અંગ્રેજ અમલદાર એ. એફ. મેર્ડેનોડી, આઈ. સી. એચ. જેવા એક તરફ તથા આ કામના અનુભવીને નિયુક્ત કરવામાં આવેલ. પરંતુ પહેલાં જ માસમાં તે ખાતું કશું કામ કરી શકેલ નહિ, કારણ કે કાર્યસાધક નિયમો તથા કાર્યપ્રણય નિશ્ચિત થયેલ ન હતા. એટલામાં સંખ્યના તે સમયના દીવાન પડિન સ્થામજી કૃષ્ણવર્માના અનિષ્ટ વર્તનથી મહોટી ખટખટ ઉપસ્થિત થઈ આવતા પૂર્વોક્ત અંગ્રેજ અમલદારને છાટા જોડેલા અને તેને પરિણામે તેમનો સંખ્યથી વિચ્છેદ થઈ જવા પામ્યો હતો. આમ થયેલું એટલે તેમને ઠેકાણે ખીમ્મ કોઈ અંગ્રેજ અમલદારને ગોઠવવાનો પ્રયત્ન જોવા થયો હતો. આખરે ઇ. સ. ૧૮૯૬ સાલના અતમામે કનૈલ સી. રબરટ્યુ, એચ. સીલી નામના અંગ્રેજ અમલદાર કે જેઓ કાઠિયાવાડમાં તેમજ - મહીપાદમાં “પોલિટિશ્વ એજન્ટ”ને પદે હતા તેમની વરણી કરીને જૂનાગઢ સંખ્યે તેમની નોકરી અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી જાછીની માગી લીધેલી, અને તે પ્રમાણે તે અમલદારે જૂનાગઢ આવીને ઇ. સ. ૧૮૯૭ના માર્ચ મામથી પોતાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધેલો પણ હતો. પરંતુ આ તેમના

કાર્યનો યથાર્થ આરંભ થાય તે પૂર્વે અપૂર્ણ રહી જવા પામેલ શેઠારીમાઝાઓને લગતી તકરારોને લગતું કામ પૂર્ણ કરી લેવાની જરૂરત હતી એટલે આપણી આ કથાના વિષયભૂત પુરૂષોત્તમરાયજીએ, પૂર્વે કલમ (૬) માં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે અને બને તેટલી ઝડપથી તે કામ સમાપ્ત કરવાનું શરૂ કરી ઘણાં પરિશ્રમે તેનો છેડો ત્રણ માસ તેટલી ટુંકી મુદતમાં આણી દીધા હતા. આમ એક દિશામાં કર્નલ સીલી પોતાને કરવાનું કામ કરવા મહેલા ત્યારે બીજી દિશામાં કામ કરીને આ બહારખલાંને લગતા કામને ટુંકાવી દેવા માટે રાજ્યમાંજે “ઘરમેળે સમાધાન” કરી લાભ લેવા અર્થે બહારખલાંદારોને આકર્ષેલા, અને એ કામને માટે એક ઇલાવદી કચેરી સ્થાપીને, હજુર હરમાન નંબર ૨ (બે) થી તે કામ કરવાની સોંપણી વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈને તથા આપણા અસ્થિનિરૂપ્ય પુરૂષોત્તમરાયજીને કરી દીધેલી પણ હતી. વસ્તુતઃ આ ગોઠવણથી આ પ્રકારના કામનો મધ્ય ભાર તો એકલા પુરૂષોત્તમરાયજીએજ વહેવાનો હતો અને વઝીર સાહેબ તો એક મુરબ્બી તરીકે ફક્ત યશના ભાગી જેવા રહેલા. આમ આવા અટપટા કામનો આરંભ બે માર્ગે થઈ જતાં ઇ. સ. ૧૯૦૦ના જુલાઈ માસમાં તો એ કામની સમાપ્તિ થઈ જવા પામી હતી; કર્નલ સીલી રાજ્યમેવામાંથી મુક્ત થઈ ગયલા, અને રાજ્યને જે મહોટો ધનવ્યય કરવો પડતો હતો તે બધે પડી ગયો પણ હતો. કર્નલ સીલી મારફત જે બધા નિર્ણયો થયલા છે તે કલ ૧૨૦૫૯૬ એકર+૩૬ ચુંદા જમીન અને રૂ. ૩૫૯૭-૧૨-૮+કોરી ૨૩૬૭૭-૪^૩/_૪ ના રોકડ હકને લગતા છે. જ્યારે જે નિર્ણયો આપણા આ કથાવીર પુરૂષોત્તમરાયજીએ ઘરમેળે સમાધાન-પદ્ધતિથી પોતાના તેમજ વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈને નામે કરેલા છે તે કલ ૨૫૯૬૩૦ એકર+૫૦ ચુંદા જમીન અને રૂ. ૭૯૯૪-૧૫-૬^૩/_૪+કોરી ૩૧૨૦૭-૧^૩/_૪ રોકડ હકને લગતા હોઈ, કર્નલ સીલીએ કરેલ કામ કરનાં બેવડીથી પણ અધિક સંખ્યામાં દષ્ટિ ગાયર થાય છે. બીજી દષ્ટિએ જોશું તો ‘એલીએનેશન-એટલમેન્ટ’ કચેરી અંગે જ્યારે રાજ્યને એકંદર અર્થ રૂ. ૧,૯૦,૮૩૪-૧૨-૬નું થવા પામેલ છે ત્યારે રાયજી માહેજ જેવા કાયમી પગારદાર નોકરને હરતે થયેલ “ઘરમેળે” નિર્ણયોને અંગે રાજ્યને કાંઈ ખામ વધારાનું અર્થ કરવું પડેલ નથી એટલુંજ નહિ. પરંતુ પુરૂષોત્તમરાયજીએ જે સામનીતિના પ્રયોગથી તથા કુશળતાથી,

કર્નલ સીનીએ કરેલ કામથી લગભગ ત્રણપાંચ કરી રામાય તેટલું કામ દુકા મુદતમા “ધરમેગે સમાધાન”ને ધોરણે કરી આપેલું છે તે જો ન થયું હોત, તો રાજ્યને જે ધનવ્યય કરવો પડેલ છે તે ત્રણ ગણો એટલે લગભગ રૂ ૬,૦૦,૦૦૦ (છલાખ) સુધીને આંકડે તો પહોંચતજ. પુરોગતમગયજીએ કહેલ આ પ્રકારની ગળ્યસેવા અનુપમ છે, એ વાતનો સ્વીકાર એ વખતના નવાજ આલેમ મુસખાનજીએ તા. ૪-૬-૧૯૦૦ના યેજ કરેલ ઠગવમાં, નીચે આપેલ શબ્દોથી કરેલો પણ છે.

“(૧૦) કર્નલ સીની, વઝીર તથા નાયજ દીવાન કે જે ત્રણ અમલદારોએ જાતે આ મુદ્દેલ અને ગુચવાડા ભરેલા જુદા જુદા રામો પાર મુકવામા શ્રમ ઉઠાવેલો છે તેમનો જોટલો ઉપકાર ખાનીએ તેટલો જોડો છે એ કહેતુ તે અતિશયોક્તિ નથી.”

“(૧૧) x x x x x કર્નલ સીનીની એકદીવીથી કામ કરવાની પદ્ધતિ x x x ને લીધે તથા અમાગ નીમકહલાલ વઝીર મદારેલ મહામ રોખ બહાદુરદીનબાઈ અને નાયજ દીવાન ખસુસીઅત હસ્તગાહા પુરોગતમરાય મુદ્દરજી ઝાલાની અમારો પ્રત્યેની મહાન ભક્તિ, લોમે ઉપર તેમનો સુખપ્ર-પ્રભાવ તથા તેમના ઉપર લોનેના તથા અમાગ અંપૂર્ણ વિશ્વાસને લીધે, તથા ખસુસીઅત હસ્તગાહા પુરોગતમગયજી મુદ્દરજી ઝાલાના દહ ઉત્સાહ, અને અશ્રમિત શક્તિ અને હુડમને લીધે આ ખાતાને અસાધારણ ફેનેદ અંપાદન થઇ છે એ અમલે જાખને શક નથી.”

“(૧૨) વઝીર મદારેલ મહામ રોખ બહાદુરદીનબાઈ તથા નાયજ દીવાન ખસુસીઅત હસ્તગાહા પુરોગતમરાય મુદ્દરજી ઝાલાની આ પ્રનગતી નોકરીની તથા એટલમેટની મતોનો સ્વીકાર કરવામા તેમણે પેટેલુ પગતુ ભરી સ્નાર્પણ કરેલ છે તેની મગીન કદર તેની (કર્નલ સીનીની) બધામણ ઉપર યોગ્ય ધ્યાન આપરામા આવશે.”

જે કામ આપણે ખીજઓ પાસે કગવવાની ઇચ્છા ગણતા હોઈએ તે કામ પગતે પડેલું પગતું આપણાથીજ ભગવ છે તો તે આપણી ઇચ્છાને સફળ થતા વાર લાગતી નથી, એ એક અનુભવસિદ્ધ મત છે. પુરોગતમગયજીએ

આ મત્યસત્રતું અવલંબન કરીનેજ પોતાથી હિપાકાવલ “ધરમેજે સમધાન” ના કામને પાર કીતારેલું એ તેમની કાર્યસાધક દક્ષતા તથા ત્યાગ બાવનાતું એક જ્ઞાત ઉદાહરણ ગણાય. ફર્નલ સીલી જેવા અનુભવી અંગ્રેજ અમલદારે પોતાના તરફથી તા. ૨૪-૪-૧૯૦૦ નંબર ૭૯ વાળા નિવેદન લેખમાં જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે તે, આપણા આ કથાનાયકને યશોધની બનાવનાર હોઈ અમે આ નીચે ઉલ્લેખવાતું હચિન ધારીએ છીએ.

“(૧૬) ધરમેજે સેટલમેંટ કરનાર અમલદારો જેમનો જુદો રિપોર્ટ આંક “છ” આ સાથે રાખ્યો છે તેમના કામ વિષે આગળના મારા રિપોર્ટમાં મેં જે કંઈ છે તેની પુનરુક્તિ કરવા બાબ્બેજ નરરીયાત ધારવામાં આવશે. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે, સેટલમેંટનું કામ શાંતિથી અને અણધારેલી ઝડપથી પુર્ણ થયું છે તે ઘણે અંશે વજીર સાહેબ બાવદીનબાઈ અને નાયબ દીવાન પ્રજ્ઞોત્તમરાય મુંદરજી ઝાલાની શક્તિ અને બાહિરીતું પરિણામ છે. હું ધારું છું કે, મારે કહેવું જોઈએ કે, આખા કાઠિયાવાડમાં જૂનાગઢ એવું એકજ સંસ્થાન છે કે જ્યાં આવાં સેટલમેંટ થયલ છે અને બહારબહારી ખાનારાઓનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી ઘણા કેસો ધરમેજે સેટલમેંટથી પાર પાડવા વજીર સાહેબ તથા નાયબ દીવાન શક્તિમાન થયા છે. તેને માટે, મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, તેઓ કચ્છ માનના અધિકારી થયા છે. સુખ્યત્વે ખડિયા કેમમાં તેમજ જૂનાગઢના દેશાધના કેમમાં) નાયબ દીવાને અતિશ્રમ લીધો છે અને આવું સુખદાયક પરિણામ લાવવા માટે કાંઈપણ મહેનત લેવાની બાકી રાખી નથી. રાજ્યમાં આવા એકનિષ્ઠાવાળા તથા ખંતવાળા અમલદારો છે તે માટે ખુબ નવાજ માહેમને મુબારકબાદી આપવાની આ તક લઉં છું અને મને ખાતરી છે કે, રાજ્યના હિનાયે તેઓએ કરેલ સ્વાર્પણ માટે તથા તેમની એકનિષ્ઠા માટે યોગ્ય કદર તેઓ કરશે. એલિથેનેશન મંબંધી તમામ કામમાં એકનાથી મદદ રૂપ થવા માટે આગળના તથા હાલના દીવાન આહેબોને તથા તેમનો (વજીર સાહેબ તથા નાયબ દીવાનનો) હું આભારી થયો છું. મારે વિશેષમાં કહેવું જોઈએ કે, નાયબ દીવાને પોતાને તાજેતર મળેલા બહાદુરપુર મામલા નંબંધમાં પ્રશંભનીય રાખ્યો એનાર્યો છે અને કાંઈક નુકસાન સહન કરી ધરમેજેનું મેટલમેંટ સ્વીકારી બીજાઓને માટે તેજે રસ્તો ખુલ્લો કરી દીધો છે. x x ”

ઉપર પ્રમાણે રાજકર્તા અને રાજ્યમાંના બહારખલાંદારો વચ્ચે નિરંતર દલદલ તથા કસેશના મૂળ રૂપ ગણાય તેવા આ સુવ્યવસ્થા બદલ પ્રશ્નનો ઉદ્ભવ અસાધારણ સરસતાથી થઈ જતાં રાજ્યકાર્યભારીઓના માર્ગમાં જે કેટલીક ગંભીર મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ આવતી હતી તે બધી નષ્ટ થઈ જવા પામી હતી; એટલું જ નહિ, પરંતુ સાર્વભૌમ બ્રિટિશ સરકારના રાજદ્વારીય અમલદારોને રાજ્યની આંતર જાળતોમાં માર્યું મારવાને માટે જે છિદ્રો મળી આવતાં હતાં તે બધાં પુરાઈ જવા પામતાં તેટલા પુરતી જૂનાગઢ રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતા અખંડનીય અને સખળ થઈ જવા પામી હતી. વળી આ કામની સફળતા જોઈને એ સમયના કાઠિયાવાડમાંના “પોલિટિકલ એજન્ટ,” મુંબઈના સુબા તથા હિંદુસ્તાનના ઉપરાજ હોર્ડ કર્ઝન જેવા પ્રખર બુદ્ધિશાળી, વેધક દષ્ટિવાળા તથા રાજ્યાધિકારપ્રેમીને પણ, જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી બહારખલાંદારોને સંતોષ આપે તેવા સમાધાનપૂર્વક અપાયેલ ન્યાયને માટે સ્તુતિગાન કરવું પ્રકેષું હતું. એ છતાં આટલું પણ નિઃશંક છે કે, બહારખલાંદારોના હકનો નિશ્ચય કરી આપવામાં જે કે કર્નલ સીક્ષી જેવા બાહોશ અને અનુભવશ્રદ્ધ અમલદારે રાજ્યને કિમતી મદદ આપેલી છે, તે પણ જે કોઈ આ પ્રકારના રાજ્યકાર્યને લગતો સળંગ ઇતિહાસ સદ્ગુણદષ્ટિથી તથા ન્યાય-વૃત્તિથી વાંચી વિચારી જશે તેને, આપણા આ ચરિત્રનિરૂપ્ય પુરોગતમસયજીએ જાણેલ પરિશ્રમ તથા તેમ કરતાં તેમજો આ કામે વાપરેલી દક્ષતા તેમ જ રાજ્યલિન માથે લોકકલ્યાણને નજરમાં રાખી તે બંનેને સિદ્ધ કરી લેવા માટે તેમજો રાખેલી જે ઝંખના: એ સર્વનું યથાર્થ મૂલ્ય સમજાયા વિના રહેશે નહિ.

જ. ગિરિપ્રદેશોમાં પરિશ્રમણ કરવાનું પુરોગતમસયજીને બહુજ ગમતું હતું, અને તેથી જંગલખાતું તથા સાસણ મહાલને તેમજો પોતાની ગિરિજંગલ તથા ખાસ દેખરેખ નીચે રાખેલા હતા, અને તેને પરિણામે સાસણ મહાલની તે પ્રદેશોમાંનાં ગામો અધિક સમૃદ્ધ થઈ ગયલાં એટલું જ ખીવવણી. નહિ, પરંતુ કેટલાંક નવાં ગામો વસાવા પામેલાં પણ હતાં. સાસણ મહાલ તો એટલા પ્રમાણમાં આબાદ થઈ ગયેલા કે, ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં તેની જેટલી ઉપજ હતી તેનાથી ચાર ગણી ઉપજ પુરોગતમસયજીના પ્રવાસથી થઈ જવા પામી હતી. સાસણ મહાલમાંના ‘જાંપુર’ ગામમાં વસતિ કેવળ સીદી જાતિના લોકોની હતી અને ખેડૂત તરીકે

તેઓ નિરૂધ્ધ તથા સાધન રહિત પણ હતા. આમ હોઇને એ ગામને આપ્તા કરવાની આવશ્યકતા હતી, એટલે પુરૂષોત્તમરાયજીએ આ કામે આપેલ “કિંમતી સૂચના તથા મદદને લીધે” તથા તેમની પોતાની “ખાસ મહેનત અને કાળજીને” પરિણામે ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં એ ગામ એટલું તો આપ્તાદીમાં આવી ગયલું કે, પાછલો “દશ વર્ષના એકંદર આંકડા નોટલી” ઉપજ ઇ. સ. ૧૯૦૩ ના એક જ વર્ષમાં તે ખતાવી શકેલું હતું.

ગિરિનગરને કપાઈ નષ્ટ થવા ન દેતાં તેને સુરક્ષિત રાખવું એ આપણા આ કથાનાયકનું નીતિલક્ષણ હતું. નગરનો નાશ થવાથી વરસાદમાં કમીપણું આવી જાય છે એ વાત વિજ્ઞાનસિદ્ધ છે, છતાં તાત્કાલિક અર્થલાભ કરી લેવાની લોભવૃત્તિને લીધે રાજ્યકાર્યભારીઓ નગરોને કપાવી નાંખી લાકડાંના વેચાણથી તથા નગરોની કુંવારી જમીનને ખેડ નીચે લાવી મહોદી ઉપજ લીધાને ખોટો સંતોષ ખતાવતા રહેલા બ્યારે આપણે આપણા દેશના ઇતિહાસમાંથી જાણીએ છીએ ત્યારે તેવા કાર્યભારીઓની અદાઈદૃષ્ટિવાળી રાજનીતિ પગને આપણને ખૂણા ઉત્પન્ન થઈ આવ્યા વિના રહેતી નથી.

જ. ઉપર પ્રમાણે, રાજ્યની પ્રજા ઉપર કરેલા માત્રાનું ભારણ વધાર્યા વિના રાજ્યની નાણાં-વિષયક સ્થિતિને અધિક સફર કરનારાં મકરાણી ફકીર મહંમદનું અનેક કામે આપણા આ કથાવીરને દાયે થયલાં છે. બહારવટું અને તેને તથાપિ તેવાં કામે ઉપરાંત ખીજાં કેટલાંક વિશિષ્ટ ફેજ. કોટીનાં કામે કરીને તેમણે જે પ્રકારની રાજ્યસેવા કરેલી છે તે સૌચીદ્રના ઇતિહાસમાં અમર રહે તેવી પણ છે. આ વિશિષ્ટ કોટીનાં કામે પૈકી એક કામ, રાજ્ય સામેખંડ ઉઠાવીને અનિયમિત મુદ્દ કરવા-બહારવટે-નીકળેલ મકરાણીઓને પારપત કર્યાની વાતને લગતું છે. પુરૂષોત્તમરાયજીને હસ્તે સફળ થવા પામેલ આ કામ સિપાહીગીરીની દૃષ્ટિએ નોટલા પ્રમાણમાં મહત્વપૂર્ણ છે તેના કરતાં પણ વધારે પ્રમાણમાં તેની રાજદારીય દૃષ્ટિએ જે મહત્તા છે તે આપણું ધ્યાન એવા વિના રહેતી નથી.

જૂનાગઢ રાજ્યની રેયતે આ કામનું મહત્વપૂર્ણ રૂપ સમજીને તથા તે કામને સફળ થયવું દેખીને તે બદલ જે એક મહોદો ઉત્સવ રચેલા તે, ખરેખર, આપણા અર્વાચીન ઇતિહાસમાં એક લગભગ અજ્ઞેય ગણાય તેવો છે. આ ઉત્સવ દ્વારા સોરઠની પ્રજાએ પુરૂષોત્તમરાયજીને જે પ્રકારે બહુમાન આપેલું છે તેને લ. ૧ નં વર્ણન અમે અગાઉ જરા વધારે વિ. રથી કરીએ તો તે અક્ષમ્ય

મમયવેતા રાજપુરુષને છૂટકો થતો નથી. આમ હોઇને આપણી આ કથાના નાયક એ વખતે એ રાજકીય આપત્તિનો કડવો છુટકો પી બેઠેલા હતા અને યોગ્ય અવસર આવે ત્યારે તેનું વખન કરી નાખવાનો નિશ્ચય પણ તેમણે કરી ગયેલો હતો. અમાનથી કરાવન અનુમાન થયાર્થ છે તેની પ્રતીતિ અમારા પાઠકને, હવે પછી અપાનાર પૂર્વોક્ત મકરાણી કુટુંબે પાછળથી જાહેરવ ખડની હકીકતને આધારે થઈ આવશેજ. અગત્ય

આમ આ કાઉના બહારવટાનો, ગમતે કે અણુગમતે માર્ગે, અત તે આવી ગયેલો. તથાપિ એજ ઈશ્વાજ ગામના મકરાણી કુટુંબના જૂનાગઢ ગાંધી મંડળે જે વેરાજિ પ્રત્યક્ષિત થયેલો હતો તે શાત થઈ પામેલો નહિ, બીજા પુર્વે આઠ વર્ષો વ્યતીત થયા ન હતા એટલામા તે એટલે કે ઇ. સ ૧૮૮૫મા એજ કાઉના એક મળથી ફકીરમહ મંડલશ્ચન નામના મકરાણીએ પોતાના મકોટેરાઓને મળવે આવીને જૂનાગઢ ગાંધી મામે બહારવટુ ખેલવાનો આરંભ કરી દીધેલો હતો. રાજ્યે પ્રથમ સામ નીતિનો ઉપયોગ કરી તેને સમજાવવા માટે પ્રયત્નો કર્યા પણ તે નિષ્ફળ થયેલા અને તેણે પોતાની છંદ ન છોડતા પ્રતજનને પીડવાનું, મામે ભાગવા છુટવાનું તથા ખૂન કરવાનું પાણુ શરૂ કરી દીધેલું હતું. આ મમયે મેટ્ટા મામે ઝીંચે મેયે પણ બહારવટ નીમરલો હતો એટલે તે તથા ફકીરમહ મંડળી નગરની નીચે વડોદરા રાજ્યના ધારી, મેડીના અને અમરેલી મહાસોમાના કેટલાક દુબાચારી મિત્રીઓ અને બેયેયો વગેરે એકમ અને જોડાઈને બચતમિત કરી રહેલા હતા જૂનાગઢ રાજ્ય માટે આમ કરી પાડે એક સફળમત પ્રમગ ઉપસ્થિત થઈ આવતા રાજ્યની આતર બાબતમા ફરીથી સંગતક્ષેપ કરવાનું બહાનું અંગ્રેજ સરકારને મળી આવવા જેનું થઈ ગયતું, અને તે વાત હકોઈ સાચા રાજ્યરક્ષકને બચ રૂપ થઈ પડે તેમા મળી નવાઈ પણ ન હતી. આમ બચની મંબાના થઈ આવતા મમયજ પુરોગતમ નયજએ આ ઉપરિચિત થયેલ બહારવટાનો અંત બને તેટલી ત્યગથી આખી દેવાના હેતુથી તથા અંગ્રેજ સરકાર રાજ્યના આતર વહીવટમા દરમ્યાનગીરી કરવાને મળવળે તે પહેલાજ જે પ્રયાસ તથા પ્રયત્ન કરેલો જોઈએ તે કરવાને પોતાની કમ્મર કરી દીધેલી, અને તેઓ પોતે રાજ્ય મેનાના મિપાલીમાવાર બનીને, પોતાના છંદને જોખમે પોતાના વ્યાખીની સેવા કરવાને મેગન પણ પડી ગયેલા હતા, પ્રથમ તો તેમણે પોતાના આ વિકટ કામને સફળ કરવામા ઉપકાર થઈ પડે તેવા પરદા જગલ પ્રદેશથી પરિચિત તેમજ તેવા પ્રદેશમા અનુભવવા

પડે તેવાં કબ્જે સહી શકે એવા સ્થુશ્કર પુરખોની પમંદગી કરી લઇને તેમને સેના નાયકોને પડે સ્થાપી દીધેલા અને તેમની સરદારી નીચે વિશ્વસનીય તથા પ્રાણપાંજી કરે તેવા પરંતુ પૂર્વોક્ત વર્ગના શુભ ધર્મવાનના સૈનિકોની ભરતી કરવાનો આરંભ કરી દીધેલો. મૈયાઓના પૂર્વનિર્દિષ્ટ પ્રસંગમાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી જવાબદાર ઠરાવાઇ રાજ્યસેવામાં ચાલુ રહેવા માટે નાલાયક જેવા ગણાવાયેલ બહાદુર સિંધી જમાદાર સુભેમાન ઉમર, ચીસ્તી મકબૂલમીયાં ફૈઝદીનમીયાં, ગિરિજંગલના વહીવટદાર નાગર શુદ્ધચ વલ્લભદાસ આણુંદલાલ નાણાવટી, ખત્રી દામોદરદાસ હીરજી વગેરે કેટલાક નિર્ભય, સાહસિક અને શસ્ત્રધર નરોના નેતૃત્વ નીચે આ આપણા સિપાહી-મુત્મદી મેનાપતિએ જુદી જુદી ગીરતો ઊભી કરીને ગિરિજંગલને આરે પ્રિશાએથી ઘેરી લેવા માટે એક એક વ્યૂહ ગોઠવી દીધેલો, અને અહીં બાબુ ઉપર અપાયેલ નકશામાં ખતાવાયું છે તેમ નામખંદી કરીને આ દુષ્ટ બહારવટીઆઓને, ખનતાં સુધી, જીવતા પકડવાનો અગર તો યથા પ્રમંગ તેમની માથે લડીને તેમનો નાશ કરી નાંખવાનો સંકલ્પ કરી તેમનો પીછો પકડવાની શરૂઆત કરી દીધેલી પણ હતી. પુરખોત્તમગયજીની અંગરક્ષા બરાબર થઇ રહે તેટલા માટે તથા તેમને આવા વિકટ કામમાં ઉપકારક પણ થઈ રહે એટલા સારે રાજ્યમાંની “હમીરીઅલ દેન્નમ” સંશિત ઘોડેવાર સેનાની એક ટુકડીને રિઆયદાર શુદ્ધામં રસુલખાન નામક નાયબના હાથ નીચે નિયોજવામાં પણ આવી હતી. વડોદરા રાજ્યના અમરેલી પ્રાંતના “ગોલ્લિમ નાયબ સુબા” પ્રાગજી લક્ષ્મીધરે તથા ધારીના નાયબ કેળદાર આનંદરાવ નામના મગઠા શુદ્ધાએ પણ આ બહારવટીઓને અંત લાવવાના કામે ગયજી માહેબને બહુવિધ મંગીન મદદ આપેલી પણ ખરી. આ બહારવટીને પ્રમંગે કેટલાક આંતર રાષ્ટ્રીય સુદમ પ્રસંગો ઉપગ્રિયત થઈ આવેલા; કેટલાક મયોગમાં રાયજી માહેબ ખુદને જીવતું જોખમ પણ વેઠતું પડેલું, અને એક વાર તો ધારી તાત્કાલા કરમદી ગામમાં ભગઈ બેઠેલ બહારવટીઆઓ માને શુદ્ધમાં પણ જીતરતું પડેલું હતું. આ લડાઈમાં “હમીરીઅલ દેન્નમ”નો એક ઘોડેવાર સૈનિક નામે ગજાસિંહ મગઈ ગયલો પણ ખરો, તથાપિ આ ધીગાણામા હોથી અને ગાઝી નામના બે મકરાણી બહારવટીઆઓ મરાયલા, બીજા એકને કેદ પકડવામાં આવેલો અને એણે એક બાગી છટેલો તેની પડ પકડીને ખત્રી દામોદરદાસ જગડે હાથ કરી લીધેલો પણ હતો. પુરખોત્તમગયજીએ જે મંડળ વ્યૂહ રચેલો હતો તે જેમ જેમ આક્રમે થતો ગયલો તેમ તેમ બહારવટીઆઓને અધિકાધિક મંડાણ થતી ગયેલી હતી, અને એ વ્યૂહને

બેદીને બહાર નીસરી જવાની ખારી ન દેખાતાં તેમને અગોચર રથાનોમાં બરાઇ બેસવાની ફરજ પણ પડી ગયલી. નથુ જહાંગીર નામનો બહારવટીઓ અમરેલી તાબાના સમઢીઆળા ગામમાં સંતાઈ બેઠો હતો અને કૃષીરમહમંદ પોતાના સાથીઓને લઈને ગિરિજંગલમાં બરાઈ-સંતાઈ-બેઠેલો, પરિણામે બહારવટાનો જણે કે અંત આવી ગયો હોય એવી શાંત પરિસ્થિતિનો ઉદભવ થઈ આવેલો. આખરે સમઢીઆળામાં સંતાયલ નથુ ત્યાંને ત્યાંજ મરાયલો અને કૃષીરમહમંદનું જીવ, જંતરડી અને શિંગવડો નદીના સંગમસ્થાન પાસેથી એકાએક મળી આવેલું હતું. બાકી રહેલ બે નામચીન બહારવટીઆ અસાદાદ અને કાળા મદોશ મોરકા ગામે પોતાનાં હથિયાર છોડીને આ કથાનાયકને શરણે આવેલા અને ખીન્ન ફેટલાક વાઝંટીઆ જેવા અપ્રકટ રૂપમાં રહેલા બહારવટીઆઓ હતા તેઓ બધા ગુપચૂપ વીખરાઇ વેરાઇ જઈને પોતપોતાની ફાવટ પ્રમાણે બાગી છૂટેલા પણ ખરા. આ બહારવટીઆઓની એકંદર સંખ્યા ત્રીશની હતી અને તેમાં મોટોટો બાગ મકરાણીઓનો હતો. પુરુષોત્તમરાયજીની ગિરિજંગલના ખુજેખુજાની માહિતી નથા સિપાહીગીર,વાળી કાર્યસાધક કુશળતાને પરિણામે આ બહારવટાનો અંત દશ માસ નેટલી ડુંકી મુક્તમાં આવી ચૂકેલો હતો. સૌરાષ્ટ્ર તથા ગૂજરાતમાં ખેલાયલાં બહારવટાંઓના દત્તિકાસતી દષ્ટિએ વિચારતાં પુરુષોત્તમરાયજીને હાથે અણાયલ પૂર્વોક્ત બહારવટાના અંતને એક આશ્ચર્યજનક તથા પ્રશંસ્ય ઘટના રૂપે આપણે અત નોંધવો પડેજ. જૂનાગઢ રાજ્યને આ બહારવટા નિમિત્તે કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૨૩૧૦૧-૧૦-૬ તું થયા પામેલું હતું. આ બહારવટાને મેંદરડા સામે બહારવટો નીતરેલ ઝીણા મેયા તથા ગળીઆ વીરા તરફથી પુષ્ટિ મળેલી અને આ જોય બહારવટીઆઓ પાળુ જૂનાગઢ રાજ્યની હદમાંના ગિરિજંગલનો આશ્રય લઈને ગુ-લાઓ ફરી રહેલા પાળુ હતા. પુરુષોત્તમરાયજીએ ગોદવેલ ગીરનો પૈદી એકના નાયક વખતબદલ નાખ્યાવટી નામક નાગર ગૃહસ્થને પૂર્વોક્ત ઝીણા મેયા માથે ધાવા ગામ પામે બેરો ઘઈ જતાં ત્યાં જે ધીંગાળું મળેલું તેને પરિણામે ઝીણા તથા ગળીઓ મરોઈ ગયલા પાળુ હતા. વસલબદાસના આ કામની કદર કરવામાં જેતપુર તાલુકાએ જે રકમ દબામ તરીકે તેમને આપવા માટે મોકલી આપેલી હતી તે તેમને આપી દેવાયલી પાળુ હતી. આધુનિક આધનમામત્રીના અભાવવાળા કાળમાં યોગમા યોગ ખર્ચ તથા ડુંકામાં ડુંકા વખતમાં આ મોટોટા બહારવટાનો અંત આણવામાં એક સાચા સિપાઈને રેલવે તેનું વર્તન રૂખીને ગિરિજંગલને ખુંદી વળતાની જગ્યાને સુખદ ઇવનચર્ચાનો ત્યાગ કરી એક આમાન્ય મિપાની

તરીકે આચરીને જે હડી છાપ પોતાના સૈનિકોના મન ઉપર પાડેલી તેને જ પરિણામે તેઓ પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ મેળવી શકેલા એટલું તો આપણે કહેવું પડશે જ. આ સાથે એટલું પણ અત્ર નોંધવું પડે છે કે, આ બહારવટાના અંત સાથે આપણા ભારતના ઇતિહાસમાં સુકીર્તિત બની રહેલ મુસ્લિમ વર્ગના નાગર બ્રાહ્મણોની સિપાહીબીરીને લગતી કથા ખરૂ સમાપ્તિને પામે છે.

આ બહારવટાને લગતા પ્રસંગોનું આલેખન રસપ્રદ થઈ પડે તેવું છે. પરંતુ એ બધી દહીકત વર્ણવવા જતાં અતિ વિસ્તારના દોષને પાત્ર અમે ગણાઈ પડીએ એ ભીતિથી અમે અહીં એ સંજોગે અધિક લખવાનું મોકુફ રાખીએ છીએ. આ વિષય પરત્વે વિસ્તૃત જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા જે દોષ પાઠકને થાય તેણે, આપણા આ કથાવીરના પૂર્વોક્ત પરકમનું વર્ણન આપતા, વૈરા જટારાંકરે હરજીવન ફૂલ “ઝાલા બચ” નામક લઘુ પદ્ય પુસ્તક, સૌરાષ્ટ્રના જૂના જૂના ભાગમાં વસતી પ્રજા તરફથી પુરોગામીરાયજીને અપાયેલ અભિનંદક માનપત્રો, મિત્રાકાગેથી અપાયેલ કાવ્ય પુષ્પાંજલિઓ તથા જૂનાગઢના નવાબ સાહેબ અને બ્રિટિશ અરકાર તરફથી જેવાયેલ મુબારકબાદીના સન્દેશોથી ભરપૂર એવું ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં જૂનાગઢના સરકારી છાપખાનામાં મુદ્રાંકિત બની પ્રકટ થવા પામેલું “રા. રા. પુરોગામીરાય મુંદરજી ઝાલા, નાયબ દીવાન સાહેબ ઇત્યાદિ” સંજ્ઞક, ઝોગખીસ પાનાની પ્રસ્તાવનાવાળું પુસ્તક તથા ગયજી સાહેબે ખુદે, આ બહારવટાનો પ્રસંગ ઉઠાવી ગયા પછી છપાયેલા જે “છેવટનો રીપોર્ટ” તા. ૧-૫ ૬૭ ના રોજ મુદ્રાવંદ નવાબ સાહેબની હજુરમાં સાદર કરેલ છે તે-તેમાંના “ઝોગખીસ આંક” સાથે વાંચી વિચારી લેવાની કૃપા કરવી પડશે. વર્ષા ઇ. મ. ૧૯૦૩ ની આખરના ભાગમાં જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી તૈયાર કરાવી છપાવીને પ્રકટ કરાયેલ “ધી બાબી રૂલર્સ આફ સોરાઠ” નામનું અંગ્રેજી પુસ્તક પણ આ વિષયે ઉપકારક માહિતી આપે તેમ પણ છે. પૂર્વ નિર્દિષ્ટ “છેવટનો રીપોર્ટ” જે આપણા આ કથાનાયકને લાગે રચાયેલ છે તે રાજ્યોપયોગી તથા પ્રત્યેકકારક અનેક મુશ્કેલીઓથી એટલે તો ભરપૂર છે કે, તેનું પઠન રાજ્યના પ્રત્યેક નોકરે તેમજ બ્રિટિશ સરકારના જન નીચે રહેલાં દેશીય રાજ્યોની નિરૂપાયનાના ઇતિહાસના અભ્યાસીએ કરવું જોઈએ એમ અમને તો સ્પષ્ટ સમજાયું છે. આ નિવેદન લેખમાંથી જે કેટલીક મહત્ત્વપૂર્ણ દહીકત આપણે જાણી શકીએ છીએ તે, ખરેખર, બ્રિટિશ જનશયા નીચેના આપણા રાજકીય વાતાવરણની દૃષ્ટિએ મર્ત્યા આપણા

એજટ" અનુમતિ નહિ, એમ વિના મને આપણે મહી શકીએ અંગ્રેજ
મરકાટી "રક્ષિત" ગણાતા ગ્રેન દેશીય ગવર્નમેંટના સભ્યોની પ્રજા તેમના
બડોચર અને બદમાશ લોકોના ભક્ષ બની રહેતી હોય તેવા પ્રસંગમાં પણ
એ મરોપરિ મનનતના સ્થાનિક અમલદારો નગરેય સમી રહેતા તેના પાંચામ
કાયા અનિષ્ટ આવેલા તે પૂર્વેક હમીમ્ત ॥ ઉદાહરણી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે
છે, એજટ નહિ, પરંતુ શસ્ત્ર સખા ૩ મેળવવાના વિષયે આપણા દેશીય
ગવર્નમેંટને કાની પરાધીનતા ભાગવી પડી હતી તેણે એ માફ અને
અર્થપૂર્ણ ઉદાહરણ આપણને હપી દર્શાવતી મળી આવે તેમ પણ છે
અંગ્રેજ સરકાર ખુદ એક તરફ જ્યારે દેશીય ગવર્નમેંટ અધિકારિ મુન્યસ્થિત
થનાનો બોધ આપ્યા કરતા હતા ત્યારે બીજી તરફ એ ગવર્નમેંટ મુન્યસ્થિત મરી
ન શકે એટલા માટે તેમને અધ્યક્ષીય સખા માફ મળી ગેરના હતા, એ
હકીકત ખરેખર, એક અમરકેન અને સોચનીય અપાયા સ્પષ્ટ ગણાશે
કારણવાળા ના એ સમયના 'પોનિમિન એજટ' મિ હેનમેકે પુરોત્તમતાપદને
મતરે મ આપી હોત, તો પર્વેક બહારવટાને છેડો મ મામ કરતા વહેનો
આની જાન, પ્રજા ભય નામમાંથી વહેની જમરત અને રાજ્યને ધનન્યય પણ
તાને મને પડત આ સ્થળે અમને અનુમાન મવાનુ મન થાય છે કે
આપણા ૨૦૦ ગતિનિરૂપે આ બહારવટીઓને પાંપન મરા માટે બીજી
કડી ગવર્નમેંટ આમિન શક્તિમતનાને પ્રતિપાદિ કરી આપવા જે ઉદ્યમ
આગેતો હતો તે ૧૩ ધિગિશ મરકારને મશિત ખુચેતો નહિ હોય, તોપણ
એ સરગના પ્રતિનિધિ મિ હેનમેકે તો તે પુરોત્તમતાપદના નામ પાડાને
મ જે ખુચી રહેતો હોતો જોઈએ, અને તેથી જ તે માટે શમ્ય તેવા
વિમો રાયજી માળેના માર્ગમાં જોવા કરી દીધેના હતા પોનિમિન એજટ તે
પરે મદદ પહેના ૨૦૦ મિ હેનમેકે 'જલ્લથાનિ' નામ મસિત અદાનનના
અધ્યક્ષ-મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતા ત્યારે તેમણે જૂના ૧૬ સન્ય મામે લડતા હાગીઓ,
ગેનાઓ વાર આગીઓનો પક્ષ પમ્વે અને તેમ હતા આપણા આ
મધાનામના કોદને પાંચામે એજ હાગીઓ, દેશાઈઓ રંગેરમે આ જ
આપણા મધારીને મ રજ્ય તરફ પમદ મગે તેમને હાથે જ નાન્યઅયેની
પોતાની તકરારાનુ ધ મેમે મમાધાન મતની લીધેનું હતું મે વાત આપણે ને
આ પ્રમ મે યાદ લાનશુ તો, રાજ્ય માલેમને હાથે હમેશા પનાજિત થતા ગ્રેન
મિ હેનમેકે પૂર્વેક બહારવટાને પ્રમ મે જે માનમ દેખાયુ છે તે તેમની
૨૦૦ ગિનુ પગિવામ હોતાની ૨૫૦ આપણે નિમક કરી શમ્ય આવા તદન

અસ્તી-પોલિસ-ખાતું જે પૂર્વકાળમાં જોડી ગીતે વગોવાયતું હતું. તે સમય
જે એમ સાબીત થઈ ચૂકેલું; અને છેવટે એતું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ આવેલું કે,
દેશીય રાજ્યના અમલદારો જે માધનસંપત્તિ હોય તો તેઓ પણ, બ્રિટિશ
અમલદારોથી કદાચિત્ત વધી જઈને નહિ તો પછી તેમની દારમાં-સમાનકક્ષાએ
—ઠીકે નમના જેટલા જ કાર્યસામર્થ્યને પ્રસિદ્ધ કરનાર બની શકે છે.
પુરોહિતમરાયજી એટલા બાવજાણી તો ખરા જ કે, તેમના આ વિચારને
પરિણામે ખુદ અંગ્રેજ સરકારને આનંદ થઈ આવેલો હતો અને તેમણે તે
આનંદ, તે સમયના કાઠિયાવાડના “હંગામી પોલિટિકલ એજન્ટ” મેજર હંટર
તરફથી મોકલાયલ, નં. ૪૪૮૧ વાળા તા. ૨૪-૧૦-૬૬ના પત્રથી જાણી આ
કથાનાયકની પ્રશંસા, નીચે આપેલ ગજદોમાં કચેલી પણ ખરી—

મકરાણી બહારવટીઆ અવાદા અને કાળા મોંઘેલ, નાયબ દીવાન પુરોહિત
મરાય સુદંરજી જાલાને શરણ થયા સંબંધી નિવેદન મળ્યાથી મને આત્મનંત
પ્રુષ્ઠી થઈ છે, અને હરામખોરોની આ ટોળીનો નાશ નાયબ દીવાને
લીંપેલા શ્રમ અને કરેલ વ્યવસ્થાને લઈને થયો છે તેથી તેતું માન ધણેભાગે
તેમનેજ અપાવું જોઈએ.. > > > > > > > >

વળી મેજર પ્રાંતના આમિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટના નં. ૧૪૦૬. તા.
૭-૧૧-૬૬ વાળા પત્રદ્વારા મુખ્ય મરકારે પણ આ વિષય પરત્વે મતોપ પ્ર-
સિદ્ધિ કરેલો, અને “પોલિટિકલ એજન્ટ” કર્નલ હંટરે પોતાના તરફથી ખુદ
નવાબ સાહેબ કપર તા. ૧૭-૧૧-૬૬ના રાજ નં. ૪૭૪૮/૭૬ વાળો પત્ર લખી
તેમાં નીચે પ્રમાણે કહેતું પણ છે—

“(મારી છેલ્લી મુલાકાતને) પ્રમંગે, આપના રાજ્યમાં તાજેતરમાં બહા-
વટીઆઓનો અંત લાવવાના કામમાં આપના રાજ્યે જે ફતેહ મેળવેલી
છે તેતું ધણે ભાગે માન આપના નાયબ દીવાન પુરોહિતમરાયને છે અને
તે સંબંધમાં આપને મુબારકબાદી આપવાનો પ્રમંગ મને પ્રાપ્ત થયો
તેથી મને ધણો જ મતોપ થયો છે. > > > > > >

આ ઉપરાંત, પુરોહિતમરાયજી બહારવટાનો અંત આણીને જૂનાગઢમાં
પાછા આવ્યા પછી, તે સમયના મેજર પ્રાંતના ‘આમિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ’

કેપ્ટન આર એમ પોટિંગરે પણ ખામ ગવર્ન સાહેબને ઘેર બેઠાં તેમને હાર્દિક અભિનંદન આપેતું હતું. ગવર્નરીય હોદ્દામાં રમતા રાજ્યાધિપતીઓના સ્વભાવમાં સામાન્ય રીતે ગમદેવની બાવના પ્રમાણે રાજનીતિ નવરૂપ ધારણ કરે છે, એ વાતનું મોટું ઉદાહરણ પૂર્વોક્ત આખી કથા આપણને ધ્યાનમાં લેવાની નથી ગાંધીજી અમુક

આમ બ્રિટિશ મરદારે પુરોગતમચરણના પૂર્વોક્ત બંધનબંધની પ્રથમ તો કરેલી ખરી, તથાપિ ખુદ જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી તેમની જે રૂપમાં કદર મનાવવા છે તે, ઇતિહાસદષ્ટિએ, આપણાથી અવગણ્ય સ્વીકાર્ય તેની નથી તા ૨૭-૮-૬૬ના એક પત્રથી તે વખતના મુખ્ય દીવાન મરદાર ગવર્નહાઉસ મહેસરદાસ દેશાઈએ આ બંધનવચનને અનુવચીને કાઢ્યાવાડના 'પોલિટિશ્મ એન્ડ'ને આ પ્રમાણે નિવેદન કરેલ હતું —

૪૪

૪૪

૪૪

દરામખોરોનો પોતો લેવા માટે તથા ગૌરમગલ ઉપર તથા ગૌરમાં આવેલા ગામોની દેખરેખ રાખવા માટે કરેલો બંધનસ્ત એવો પક્ષો અને ન તોપક્ષો જણાવે છે કે, ગયા માર્ચ માસના અરસાથી હગમખોરો કાંઈ પણ ઉપદ્રવ કરી શકેલા નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ અમારી હાથમાં તેમને આશ્રય તથા આધારિ પદાર્થો મળતા બંધ થયા છે તેથી તેઓને ગેર જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ નિગધાર સ્થિતિમાં ભાગનામ પ્રવાસી કરવા પણ પડી ગયેલી છે અમારા નાયબ દીવાન મિ પુરોગતમચરણ નુદરજી બ્રહ્માને બાબતની ન્યાય આપના કહેવાની મારી ફરજ છે કે, ગૌરમગલ આ તમામ બંધનસ્તનું કામ તેમનાજ હાથમાં રહેતું છે “x x x x” મિ પુરોગતમચરણે તેમના મહદ્દારોની સાથે ગૌરના નાના પાંચે આવેલ પ્રાચીન મુકામ તપેન છે, અને અમારા રાજ્યની અને તમારે તેમની પોતાની મહેનત અને ચિંતાનો અત આભાર છે એવી બબડા દુક મુદતમાં આપને આપના હુ શક્તિવાન ચક્ષુ એવી આશા રાખુ છું x x x x x મિ પુરોગતમચરણની ગૌર જગત સબધ મધુર ગાહિતગારીથી, જૂદી જૂદી ગૌરો ઉપરની તેમની દેખરેખથી, તેમના મૈનિકાચિત શૌર્યસંપન્ન વ્યક્તિત્વથી અને વિશેષત તેમની રાજ્ય પ્રણેત્રી વક્ષાદારી અને નીમકદલાલીને લીધે આ મહાની ફતેહ મળેલી છે x x x x”

વળી નવાખમાહેશ્વરી સ્મુલખાનજીએ પણ તા. ૨૪-૧૦-૯૬ના રોજ પુરુષોત્તમરાયજી ઉપર, નીચે આપેલ શબ્દોમા એક તાગ મોકલાવીને પોતાની પુત્રાવી બનાવેલી હતી —

“તમારી અચળ વક્ષાધરી અને જાનને જોખમમા નાખી લીધેલ અથા-
પરિશ્રમનુ આપુ દર્દેટ કોઠીનુ પરિણામ આવ્યું તે જોઈને ધણોજ સતો-
થાય છે. તમાગ એકવાનીજ યુષ્ઠિ તથા માવધાનતાને લીધે તાજેતરમા
અણુાયલ પરિણામથી તમે ધણા મહોગ માનને પાન થયા છે.”

ઉપર મુજબ તાર દ્વારા પુરુષોત્તમરાયજીને અભિનંદન તથા પ્રોત્સાહન આપીને
એજ વિષે નવાખમાહેશ્વરી પોતાની સદીથી નં. ૩/૫૩ નાગુ એક હલુન કગ્ગાન
ગાન્યની “હનુરે અમથ” નામ આજાપતિકામા ૫૬ ગર્વથ ને આ
પ્રમાણે છે —

“હજન આમાગ નાયગ ફીવાન પુરુષોત્તમરાય મુજ્જ ગાયા

૧ ૪

૨ ૪

૩ ૪

૪ ૫

“આ મકરાણી બહાવટાનો પ્રમગ લગભગ દરેક મુઠા આ પો ન
ગીવાન તમે અમારી રથતને વધારે પીઝ ન થયા હેના નિયમનગ અર્થ
નાખી અથાગ પરિશ્રમ લાધને, પોતાના જીવની પણ દરનર ન સાપના
નીમકહવાલી અને પ્રમાણિપણથી જોઈએ તેવી હયા પ્રકારની ચોજનાઓ
-થી આ બહાવટાનો અત દુક મુજ્જમા આપ્યો એ તમારી ગાન્ય
તરફની ઉત્કૃષ્ટ બાંસતની ઓ સાખીની આપે છે એટલુજ નહિ, પણ
ખીજ ગાન્યમર્થોમા તમારી મન શક્તિ જેવી અચળ છે તેરીજ આ
લગ્ગરી હજામના કામમા પણ છે એવુ નિયમમ માખીત કરી આપે
અગાઉના બહાવટાની માથે આ વખતના બહાવટાનો મુકાવરો કરતા
નપટ જણાઈ આવે છે કે, તેને માટેની તમેજે સ્વેથી ચોજના અર્થની
કિંશાયતની સાથે પુરતા બહાવટા અને સુખશાંતિનાળી નીનડી છે. આ
શુભ પરિણામ તમારી દહ હિંમત અને દુશીસાગીયીજ આવેનુ છે તેમા
ખીયકુલ શક નથી તમારી અત્યંત વક્ષાધરી અને ગાન્યસેવાથી અમને
જોજ મતોષ થયો છે, અને આ પ્રમગના નજીકમા તમને અગાઉ

પણ અમે તા. ૨૪ થી ઑગસ્ટ સને ૧૮૯૬ ના રોજ નંબર ૨૨૪ (દી. દ. નં.) થી મે. આગમ મુખ્ય દીવાનજી દ્વારા લખેલું છે તે ઉપરાંત આ વખતે પણ અમે અમારી ખુશાલી જનાવવાની માથે તેમને ખરા હંગરથી મુઆરકાદી આપીએ છીએ.”

“આ રાજ્ય તરફથી તમારી પ્રશંસનીય રાજ્યબક્તિ જાહેર વખતે વખત ફરે થઈ છે અને થશે, અને અમે ઈચ્છીએ છીએ કે, તમે આગી પણ અધિક સારી નોકરી કરી અધિક ખાનગે પાત્ર આપો.”

આ પ્રમાણે બહારવટાનો છેડો આવતાં નવાજસાહેબે ખુદે આપણા આ કથાવીતની પ્રશંસા કરેલી છે તો ખરી; તથાપિ એટલેથીજ એ પ્રશંસા ખતમ થયેલી નહિ. આ હંગામને લગતો “ઇવન્ટો રિપોર્ટ” જે પુસ્તકાકારે છપાયેલ છે તે પુરોગમચયજીએ તા. ૧-૫-૯૭ ના રોજ દીવાનસાહેબ મારફત નવાજસાહેબને સાર્વ કરાવેલો ત્યારે તેનું અવલોકન કરીને દીવાન બહેચંદ્રમજીએ જે હદમારે પોતાના લખાણમાં કાઢેલ છે તેમાંનો થોડોક ભાગ આપણે આત્ર જિનારી લેશું. દી. દ. આ. નં. ૫૬૫૦, તા. ૨૧-૭-૯૭ ને દિને કમલ, પૂર્વસચિત્ર અવલોકનમાં આ પ્રમાણે લખેલું છે:—

x

x

x

નાયબ દીવાને જે નોકરી આ હંગામના પ્રસંગમાં જાગવી છે તે નોકરી પ્રશંસનીય છે. હંગામના પ્રસંગનું કામ માથે લઈ પાર પાડવાનું જોખમ જેના જેવાં મુલકદારીની નોકરી કરનારનું નહીં તેમ છતાં એમની અસાધારણ મન શક્તિ, ખુદ્દ અને દિમન તથા રાજ્ય તરફની બક્તિ ને નીમકદારાલીથી તેઓએ આપતું કરમાન શિરોચરમ ચઢાવી ખુશીથી ગળ્યસેવા કરવાનો અને જીવના જોખમ ભરેલો પ્રસંગ માથે લીધો, અને તે તેઓની હંમેશની રીતી પ્રમાણે સરકારની ખેરખ્યાલ નોકરી જાગવતા આવ્યા છે તે પ્રમાણે આ મોટું કામ પોતાની અસાધારણ બહાદુરીથી દહના સખી પાર પાડ્યું છે એથી તેમણે રાજ્ય પ્રત્યે એક મરખી રીતે કિંમતી નોકરીઓ જાગવેલી છે તેમાં આ મોટો ઉમેરો કરે છે x x x આપ હલુરજીને રોજન છે કે, પ્રથમના મકરાણી (કાંડ) ના બહારવટામાં મરહુમ મહેરબાન કર્નલ હંફીસાહેબ જેવા બહાદુર અને આદેશ અમલદારને મકદારથી ખાગી લેવા પડ્યા હતા અને મોટા

ખર્ચમાં તથા જોખમમાં કિતરવું પડ્યું હતું. આ પ્રસંગમાં મેહેરજીના રા. રા. પુરોહિતમરાયને એ કામ સુધર કરવાથી ખિદિશ મરકારને તરફી આપવી પડી નથી અને કામની થોડી મુદતમાં ફતેહ થઈ એ ખુદાતાલાની મેહેરજીની અને આપ ખુદાવંદના ઇજ્જાલથી છે. તો પણ એ જોખમ ભરેલા બહાનવટાનો તુરત છોડો આપના ખુદા ઇજ્જાલથી મેહેરજીના મોસુફના હાથે આવ્યો તે બાબતની સર્વ આબાશી તેમને ઘટે છે આપ હજુરશીની કદરનાનીને તેઓ ચોખ્ખા થયા છે.”

“મેહેરજીના નાયબ દીવાનનું કુટુંબ આ નાજ્ય માથે પરાપૂર્વથી જોડાયેલું છે એ ઇનિહામથી આપ ખુદાવંદના બાંધુવામાં છે. એમની પોતાની નોકરી વીશ કરતાં વધુ વર્ષની થઈ છે. એ ફરમાન એમણે ધણાં જોખમનાં કામો કરી રાજ્યની અનેક પ્રકારે ઘણી આરી અને ફિગતી મેવા કરેલી છે, અને છેવટે હાગમ પ્રસંગની આ નોકરી પણ કરી બતાવી, મુત્તહીનીરીની સાથે બહાદુરીનાં કામો કરવાની ચોખ્ખતા એમનામાં છે એમ મિદ્દ કરી આપ્યું છે. આવા નોકરો રાજ્યના રચના છે અને તેમની કદર રાજ્ય તરફથી જોઈ થયેલી છે અને વળી કરવા, ઉપર કહેવા ફરમાનમાં આપ ખુદાવંદ પોતાની ઇજ્જા બતાવી છે તે પ્રમાણે હજુરશી તરફથી એમને આ પ્રસંગ અને બીજાને ધડો લેવા લાયક મરકારાઈ થશે એવી હું આશા રાખું છું.”

૪૪

૪૪

૪૪

૪૪

૪૪

દીવાન સાહેબ તરફથી, પૂર્વોક્ત શબ્દોમાં કમવલ અવેલાણ સાથે પુરોહિતમરાયજીએ તૈયાર કરેલ “છેવટનો રીપોર્ટ” નવાબ માહેબની હજુરમાં રજુ થતાં તેઓ નામદારે હજુર ફરમાન નં. ૫૩^૧/_{૫૪} તા. ૭-૬-૬૭ થી પણ પુરોહિતમરાયજીની “x x મેવા, નિષ્ઠા, ઉમદા ખવાસ તથા નિર્લોબપંચાથી અમે-ઓર વધારે ખુશી થયા છીએ, તોપણ તેઓએ આ અને બીજા કરેલી મેવાઓ માટે હવે પછી પ્રસંગે તમારી બલામણ મુખ્ય ઘટિત કદર કરવા અમેઓ વિચાર કર્યો છે તે પ્રમાણે હું કા વખતમાં કરવામાં આવશે ” એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને તેમની કદર બૂઝેલી હતી. સાચું સાહેબે જૂનાગઢ છોડ્યું તે પછી લાંબા વખત સુધી રાજ્યસેવામાં ચાલુ રહેલા તથા નવાબ માહેબ સમુદયાનજીના મીધા મંપદમાં તથા વિશ્વામમાં આવેલ અને નમ્રચત્રતિવાળા

સ્વ. હનવાય પંડ્યાએ તા. ૩-૪-૩૨ ના “યુગ્મગતી” પત્રમા નવાખ સાહેબના “ઉદાર દિલ માટે એટલું” તો કહેવું જોઈએ કે, તેઓ ઘણીવાર મહારે મહોંએ રાયણ સાહેબે મકરાણીના હંગામ સમયે તથા અન્ય પ્રસંગે તનતોડ શ્રમથી રાજ્યની સેવા કરેલી તે વિષે સંતોષ બતાવતા હતા” એમ જે લખેલું છે તે હકીકત પણ અમારા આ લેખને પુષ્ટિ આપનારી યથા પડે તેવી છે જ.

ઉપર બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે ગયજી સાહેબની નાગરોચિત “ખાલી”ના પયોગથી-તેમની ક્ષાત્રવર્ચસ્વિતાથી-જૂતાગઢના ગજમડો અતિપ્રસન્નતાપૂર્વક પગમા તો કરેલી, તથાપિ ‘એ તો ધનના બુવા અને ધરના જતિ’ એમ ગણવાને કદાપિ કોઈ કાકજિ પ્રેમય, તો તેમા અમને નવાઈ લાગશે નહિ. ‘જ્ઞાં એવા ઝિજ્ઞાન્વેષી વિવેચકને અમે મ્હી શકીએ કે, મકટમુક્ત થયય મોરહતી સમગ્ર હિંદુ અને મુમયમાન જનતાએ, આપણા આ કથાપીરના પૂર્વોક્ત કાર્યક્રમથી હર્ષગર્વિત બની જઈને, એ જુવાન મદ્રાસ ગિરિજામયમાયી ગવિજય જૂનામઢમા પાછા આવેલા તે વખતે, જે મગય વિધિયુક્ત પોતાનો મદ્દબાન, પ્રેમથી હજારાઈ જતી ગતીએ પ્રદર્શિત કરી બતાવેલો છે તે, અર્વાચીન મોઢી છતિહારમા બાત પાડના, મદ્રાસરણીય રમણીયતાવાળા એક ચિત્ર રૂપ બની રહે તેમ તો છે જ, એમ આપણે, હવે પછી અમારા તરફથી અપાનાર જ્ઞાનને આધારે મ્હી શકશું એ વાત નિમદ્દ છે.

બહારવટીઆઓને પાનપત કરીને પુરોષોત્તમરાયજી આગક દિવસે પોતાનો જગમ મેના વગેરે માથે તથા શન્ધુમત બહારવટીઆઓ સહિત વેગવાળા બંદરેથી જૂતાગઢ તરફ પ્રયાન મ્વાના છે એ વાતનો સ્મરમે વાગી ગયયા હોવાથી સોરઠ મદ્રાસના રાજ્યના મહાયે મહાવની રચત તેમનું દર્શન કરી તેમને અભિનંદન આપવા અર્થે વસ્તુ બની ગયલી હતી, અને વેરાવળથી એક ખામ ગાડીમા રાયજી સાહેબ જ્યારે જમ્યાત્રા સમાપ્ત કરીને જૂતાગઢ જવાને ઉપેક્ષા ત્યારે વેરાવળથી ગાડીને છેક જૂતાગઢ સુધીના તમામ ‘રે’રે સ્ટેશન્સ’ માનવ મેંનીયા, તે વિજયા મુત્તદીને સન્માનવા માટે હમસાઈ ગયયા હતા. ‘સ્ટેશન્સ’ ન પશુ વિવિધ પ્રકારે શણગારી શણગારીને પ્રજાનોએ પોતાનો હૃદયરાગ દેવવી બતાવ્યો હતો. અનેક બાટચારણો હિંદુ મુમયમાન કવિઓ તથા મ્વિતાકરોએ પુરોષોત્તમરાયજીની જિજ્ઞવન મગ્મીર્દના પયોગાન

ગુજરાતી, કાશ્મી હિંદી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીઃ એમ વિવિધ ભાષાઓમાં કવિતાઓ લખીને પ્રગટ પણ કરી દીધેલી હતી, અને તે સમયના કાઠિયાવાડમાં તેમજ સમસ્ત મુંબઈ ધ્વાકામાં પ્રગટ થતાં વર્તમાન / પત્રોએ પણ પુરોગામીયણના આ વીરચિત્ર કર્મની યથાર્થ શબ્દોમાં પ્રશંસા મુક્તકંઠે કરીને તેમની વિશ્રુતિ બાન દેશને ફેલાવેલું હતું; પરંતુ આ બધી પ્રગતિઓનું અવતરણ આત્ર કરીને મંથના કદમાં અતિરહિ કરી દેવી એ અમને ઉચિત લાગતું નથી, એટલે અમે આ બાબત પરત્વે આટલોજ ઉલ્લેખ કરીને સંતોષ પકડીએ છીએ છતાં એ સર્વ પ્રગતિઓનો જે થોડોક ભાગ મુદ્રાંકિત થઈને તે સમયના જનસમાજને પ્રાપ્ત થયેલો છે તે જોઈ લેવાની ઇચ્છા કોઈને થઈ આવે તો તેવા જિજ્ઞાસુઓ પુર્વનિર્દિષ્ટ (૧) “જાણાન્ય” (૨) “પુરોગામીયણ” સુંદરજી જાણા, નાયબ દાવાન ઇત્યાદિ સંસિત તેમને અપાયેલ સન્માનપત્રો વગેરના સંગ્રહનું પુસ્તક, તથા (૩) ગાંધીનાદ્યતરે રખાયેલ છે તે આકાશવાણીને કાષ્ઠે તૈયાર થવા પામેલ “છેવરનો રિપોર્ટ” વગેરે વાંચી લેવાની કૃપા કરવી જોઈશે.

આટલું આ સંબંધે કહીને, હવે આપણે, જે દિવસે પુરોગામીયણએ બાબી રાજવંશના પાયતખ્તમાં પુનઃ પ્રવેશ કરેલો તે દિવસે જે મહોદી ધામધુન થવા પામી હતી તેનું વિહંગાવલોકન કરી લેશું, અને તેમ કરીને આપણા આ વિષયની સમાપ્તિ પણ કરશું. આ જ્યોત્સ્વના વર્ણનથી અમને અતિવિ રત્નતટાદોષને પાત્ર ગણવામાં આવશે એવું અમને સંપૂર્ણ ભાન છે; તથાપિ આજથી પચાસ વર્ષો પહેલાંના જમાનામાં પ્રજાગણ આત્રને સ્વચ્છતાદિનાં સુખ પમાવનાર તથા રાજપ્રજાને સાચી સલાહ આપનાર રાજપુરુષની પુનઃ, કાલ વર્તમાનપત્રો, બાપણો વગેરે આરક્ત કરાતા પ્રચંડ પ્રચારનો જે અમને

“ ધી બોમ્બે ગેઝીટ (તા. ૧૫-૬-૯૬); ધી કાઠિયાવાડ ટાઇમ્સ (તા. ૨૪-૮-૯૬; ધી કાઠિયાવાડ ન્યુસ (૨૪-૧૦-૯૬); ધી કાઠિયાવાડ ટાઇમ્સ (૨૪-૧૦-૯૬); એડવોકેટ એન્ડ ઇન્ડિયા (૨૪-૧૦-૯૬; ધી ઇન્ડિયન રેપરટેર (૨૫-૬-૯૬); હિંદુસ્તાન (૨૫-૧૦-૯૬); ધી ગુજરાતી (૨૫-૧૦-૯૬); રાક્ષ ગોક્ષતાર (૨૫-૧૦-૯૬); જામે જમશેદ ૨૬-૧૦-૯૬); મુંબઈ સમાચાર ૨૬-૧૦-૯૬ સમશેર બહાદુર (૩૦-૧૦-૯૬); ગુજરાત મિત્ર તથા ગુજરાત દર્પણ ૧-૧૧-૯૬); કાઠિયાવાડ કૃષિ અને ટેગરચી (૨૦-૧૧-૯૬); અય્યરના (૨૬-૧૨-૯૬) ઇત્યાદિ.

અબાવ હતો તે સમયે, લોકો આત્મચેતિ બનીને કેવા રૂપમાં અને કેટલા ઠરેલ ખાતે તેમજ કેટલા પ્રમાણમાં કરતા હતા તે વાતનું ચિત્ર વિરમચલુની ધૂલિ નીચે યાદી બધા ન પામે એટલા સારું તેનું શબ્દલેખન અત્ર કરી લેવાનું અમને હચિન લાગેયું છે, અને તે છતાં જો અમને અતિવિસ્તારના દોષપાત દરાવવા માટે વીણી કાઢવામાં આવશે, તો તેવા દોષનું કળ અમે અણખોલ્યા આખી સારી લેશું પણ ખગ.

૯૭ દિવસે વેરાવળથી એક ખાસ આગમણીએ પોતાના સહાયક સેના-ધ્યક્ષે તથા મૈનિકોને બેળા લઈને પુરૂષોત્તમરાયજી બહારવટાનો અંત જૂનાગઢમાં પધારેલા ત્યારે જૂનાગઢની હિંદુસક્રમાન આપ્યા બહલ રાયજી પ્રગળે તે દિવસને એક પુરુષદિન-નગરોત્સવ-રૂપે માહેબને મળેલ જિજ્ઞેક્ષો હતો. આ આગમન થયું તે પહેલાં એટલે પ્રગમન.

કે તા. ૩૧-૧૦-૬૬ આશ્વિન વદિ ૧૦ શનિવારે માંગના સાગ્રચાર વાગે શહેરમાંની “બહાદુરખાનજી-

હાઈસ્કૂલ”ના વિરાળ સભામંડપમાં એક ગંજવર લોકસભા, રાજ્યરૂ પીરમદા બગમીયાં ખસદશામીયાં, જયવંતરાય હુસેરાય મજમુદાર, નગરશેઠ માધવજી કહાનજી અને શેઠ આનંદજી રઘુનાથજીની સહીઓથી નીકળેલ આમંત્રણ પત્રિકાઓ ઉપરથી મળેલી હતી, અને તેમાં બધી જાતિમાતિના મળીને આશરે બે હજાર માણસો એકઠા થયલા હતા. આરંભ જમાદાર અમીર અબા સાલમ ખીન સાહેબ હિંદીની દરખાસ્તને નગરશેઠ માધવજી કહાનજી તરફથી ટેકો આપતાં પીરમદા બગમીયાં સાહેબે પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારી, “x x x x-x રા. રા. પુરૂષોત્તમરાય મુંદરજી જાલાએ આપણા રાજ્ય, રયાસત અને આખી પ્રગળે ધાતકી હરામખોરાના જમથી જે જાતની હાલાકી અને બેચેની થયલી તેનો નાશ, પોતાની જાન ઉપર મોટું જોખમ ઉઠાવી એ સઘળાઓને પારખત અને હાથ કરી આપણને શીકર અને બેચેનીમાંથી મુક્ત કર્યા, ત્યારે આપણી ફરજ છે કે, આપણા ખરા અંતઃકરણથી તેનો આભાર માનવા સાથે આપણે આપણા વિચારો જતાવવા બેઠાએ. x x x વળી તેઓ સાહેબનું આ કામ એકલા રાજ્યનેજ ફાયદાકારક છે એમ નથી; પણ રાજ્ય કરતાં વિશેષ ફાયદો સોરઠની પ્રગળી મિલકત જાહાનમાલની મલામતીના સંરક્ષણાર્થ રહેતો છે અને તેનું માપ બહારવટીઓની ઉત્પત્તિ અને તેનો નાશ કરવાની મુદત એ બેની વચ્ચેના વખતથી થઈ ગઈ છે. x x x x x x” વગેરે શબ્દોથી

સભાનો કાર્યારંભ કરેલો હતો, અને તે પછી વિધાર્થીયૈ? સુસ્વરે મવાવ પ્રસંગોચિત શાંગીતથી સભાને પ્રોત્સાહન પણ કરેલી હતી. આ આરંભક વિધિ સમાપ્ત થતાં સુવિખ્યાત ચરત્ર વૈષ ડો. ત્રિભુવનદાસ મોતીચંદ સાહે, + + + ફરીર મામદના પારવટાને પારવટ મેલી રાજ્યને આકતમાર્થી ઊડાવનાર તથા સોશિયલ પ્રવ્રને ફિકર સંદેહ અને હાલાકીમાંથી મુક્ત કરનાર રા. રા. પુરુષોત્તમરાય સુંદરજી ઝાલાનો ઉપકાર માનવાનો અને પ્રદર્શિત કરવાનો સમય આટલો જ જલદી આવશે એમ કોઈના ધારવામાં નહિ હોય વગેરે વચનોથી પોતાનું વક્તવ્ય શરૂ કરીને તે નિપ્પાત વિગ્નાનીઓ આ કથાવીરની 'લક્ષ્મી અને સિપાહીમીરી'નું તેમજ 'પ્રજા, અમલદાર અને મિત્રનો તેમજે ફેરો વિશ્વાસ મેળવેલો છે એ વાતનું જાન સભાજનોને દર્શાવેલું હતું', અને પછી 'નીતિ, નેકી અને શુદ્ધ સજ્જક્તિને હમ્મર કેવી સહાય કરે છે તેનો દાખલો લેવો હોય તો પણ આપણા લાયક નાયબ દીવાન છે. તેમની કારકીર્દિ તરફ નજર કરતા તે શુક્રેન્દુવત જણાય છે, અને જે જે કામ તે માયે લે છે તેમાં તે ફતેહમંદ નીચે છે' વગેરે ચમ્મદપુષ્પાંજલી પુરુષોત્તમરાયજીને અર્પીને તેમના શુભઆમનું વર્ણન કરી બતાવેલું પણ હતું. ત્યાર બાદ, સમગ્ર પ્રજા-તરફથી આપણા આ ચરિતનિરૂપને આપવાના માનપત્રનો ખગડો વાંચી સંબળાવવામાં આવનાં અને સર્વાનુમતિથી મંજુર રખાનાં ન્યેદ નમુરઅલહક પ્યારામીમાં સાહેબે તેને પુષ્ટિ આપવામાં પુરુષોત્તમરાયજીનાં 'દેગીઆઈ' તરીકે ઉલ્લેખ કરી, અપાનાર માનપત્રને મંમતિ જાહેર કરતાં એ માનપત્ર આપવાનાં કારણો, દેશાભિમાનની બાવનાથી નીચે પ્રમાણે ગણી બતાવેલ પણ ખરા:—

“પહેલું—રા. પુરુષોત્તમરાયજી જે કે આપણા દેશી ભાઈઓમાંના એક મુહરથ છે તેણે પોતાની જાન ઉપર જોખમ કઠાવી કુંકા વખતમાં હરામખોરોનો નાશ કર્યો.”

“બીજું—રાજેશ્રી મોસુફે મરહુમ દીવાન અમરજીના પરકેમના દાખલા તાજ કરી બતાવ્યા.”

“ત્રીજું—પોતે ખાસ મુત્સદી વર્ગના છતાં લગ્નયક કામમાં દિન જતાવી ફતેહ પામ્યા.”

“ચોથું—રાજ્ય અને પ્રજા જનેની સેવા ધણા કુંકા ખર્ચ અને વખતમાં બળવી વફાદારી બતાવી.”

“પાંચમું—પોતે ખાનદાન છતાં તન અને મનને મહેનત આપી ગીર જંગલ વગેરેમાં રાત દિવસ ટાઢ તડકો અને ખારસ મારે વેડી બહાદુરી બતાવી વગેરે.”

નેવડ નમુરઅલહદક સાહેબે પોતાના પૂર્વોક્ત બાપલુમાં સચવેલા મુદાઓ મોરડી ઇતિહાસમાં સ્થાન પામવાને સર્વથા પાત્ર ગણાશે. હિંદુ અને મુસલમાન લોકોમાં, એક ધીમ્મના “દેગીભાઈઓ” હોવાની જે ભાવના જ્ઞાનાગદ રાજ્યમાં પૂર્વકાળથી, નવાબ સાહેબોની સમદષ્ટિને આશ્રયે પ્રવર્તતી રહેલી હતી તેનું પ્રદર્શન, પૂર્વોક્ત કથનથી લગભગ છેલ્લી વાર આં પ્રસંગે થયેલું એમ કહીએ તો ખોટું ગણાશે નહિ.

આટલો પ્રસ્તાવ થવા પછી, પુરોગતમરાયણને વિધિપૂર્વક માનપત્ર અર્પવા માટે એક પ્રતિનિધિમંડળ નિયુક્ત કરાયેલું હતું, અને એ પ્રતિનિધિમંડળે પુરોગતમરાયણને અનુકૂળ હોય તે સ્થાને તથા સમયે પ્રજાજનો તરફથી જાહેર માનપત્ર ધનાયત કરવું એવો પણ ફરાર કરવામાં આવ્યો હતો. છેવટ નવાબ સાહેબના ખાસ માનિતા અને વિશ્વાસપાત્ર એવા વયોવૃદ્ધ ખાનગી કાર્યભારી માધુચિતિ અમરજી આણંદજી કચ્છીએ એકત્ર થયેલ સભાજનોને મંજૂર થીને આ પ્રસંગ ઉપર અધિક પ્રકાશ પાડે એવું બાપલુ આ પ્રશ્ન કરી બતાવેલું પાશ્વ ખર્ચ:—

‘દેશોત્તરિ તથા રાજ્ય તરફથી વફાદારી બતાવનારો’ આ પ્રસંગ છે. ‘મુશય દેશમાં દેશહિતકારી તથા પરગણુ પુરોગ માટે કેટલું બધું માન તથા વાજગીરીનાં કામો થાય છે’ તે વિષે તથા તેના લાભ બાળતે અધિક વિવેચન કરીને તેઓ બોલેલા કે:—“આપણા ખારા રા. રા. પુરોગતમરાયણને દાલ જે કાંઈ રાજ્ય તથા દેશની મેજા બચાવેલી છે તે માટે નેકનામદાર આલીજહાં ખુદાવંદ નવાબ સાહેબ બહાદુરે તેના ઉપર સારા સખ્દોમાં સાખાશી-ફરમાન લખાવ્યું છે તેમ જ તેના ખુશખબર ખુદાવંદ નવાબ સાહેબ બહાદુરના હુકમથી મહેરબાન પોલીટિકલ એજન્ટ સાહેબ બહાદુરને આપેલા તેથી તેઓ સાહેબે પણ રાજેશ્રી મોસુફ માટે પોતાની જુદી સ્થાયે સારો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે, એ વાત માહારી જાણમાં હોવાથી આપ સભાસદોને નિવેદન કરું છું તેથી આપને વધુ ખુશાલી થશે xxx” આ બાપલુને અંતે સભાનું મત વિધિપુરઃગર સમાપ્ત કરવામાં આવેલું. નવાબ સાહેબ સ્મૃતખાનજી

બહેલા અને વ્યવહાર કુશળ તથા પોતાના રાજકર્તાપણા પહેલાંના જીવનમાં લોક સમાગમ સંપૂર્ણ રીતે પામેલા હતા, છતાં તેમના અવસાન બાદ રાજ્યનો વહીવટ કરવાને નિયુક્ત થયેલ અંગ્રેજ અધિકારી મિ. રેંગલ જેવા ન્યાયાધીશ કોટીના ગૃહસ્થે તેમજ બ્રિટિશ સરકારના જિલ્લી ખાતેના રાજકારીય ખાતાના અમલદાર મિ. (સર) આર. ઇ. હોલાંડ જેવા ગજપુરને આ નવાજ સાહેબને અબજુ-બુદ્ધિહીન-કલ્પીને તેમના તરફથી તથા ગાંધી તરફથી પ્રસંગે પ્રસંગે કરાયેલ પુરષોત્તમગયજીની પ્રસંસા તથા કદરના લેખોને પ્રેરિત કે કૃત્રિમ કોટીના હરાવવા માટે જે હેતુપૂર્વક અને અનિષ્ટ આજો પાતજો પ્રયત્ન કરેલ છે તે પ્રયત્નને અર્થહીન બતાવવાને કામે, પૂર્વોક્ત અમરજીભાઈએ કથી બતાવેલ સ્વાતુબવની વાત એક પ્રખળ આધન રૂપ થઈ પડે તેવી છે, એમ અમે બેધકક કહી શકીએ છીએ. જે નવાજ સાહેબ ગુણગાનજી જેવા ચતુર રાજકર્તાને તેમના દેહાંત પછી અબજુ મનાવવાનો જે પ્રયાસ થયેલો છે તે પ્રયાસ કેટલો વ્યર્થ છે તે બતાવવા માટે અમે એટલું જ કહેશું કે, એ નવાજ સાહેબની હયાતીમાં પ્રથમ તેમને ‘કે. સી. એમ. આઈ.’નો અને પછીથી ‘જી. સી. એસ. આઈ.’નો ખેતાબ બ્રિટિશ સરકારે આપેલ છે, અને એ હકીકતજ એવી છે કે, તેને લીધે પૂર્વોક્ત બન્ને અંગ્રેજ અમલદારોના પ્રયત્નમાં રહેલ કોઈ અનિષ્ટ હેતુનો સંભવ જણાઈ આવ્યા વિના રહેતો નથી.

ઉપર બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે મબાકાર્ય સમાપ્ત થયા પછી અને પુરષોત્તમગયજી શહેરમાં આવી ફરી કામ થયા પછી તેમને માનપત્ર ધનાયત કરવાને નિયુક્ત થયેલ પ્રતિનિધિમંડળે તા. ૨-૧૧-૯૬ના રોજ વઝીર સાહેબ બહાદુરબાઈની ‘નવી હવેલી’ ના વિશાળ ઓફિસે, માનપત્રપંચ ‘નિમિત્તે સમારથાન હરાવેલ અને તેને ‘રંગબેરંગી વાવટા તથા ફૂલોનાં તોરણોથી’ સુશોભિત કરાવેલ પણ હતો, અને “રાજ્યના અમીર ઉમરાવ તથા સઘળા x x ખાતાના અધિકારી” તેમજ નવાજ સાહેબના નાનાભાઈ સાહેબજી અદલખાનજી તથા વઝીર સાહેબ પોતે પણ તેમાં બાગ લેવાને આવી બેઠેલા હતા; અને બાલજીદનાં સુમધુર કંઠથી પ્રસંગોચિત કવિતા ગવાઈ રહેતાં ડાક્ટર નરોત્તમદાસ દ્વંજી વેંચુવ એમ. બી. બી. એસ. (ડરહામ, ઇંગ્લાંડ) એમણે જૂનાગઢની હિંદુ મુસલ્માન રૈયત તરફથી માનપત્રને, એમની પોતાની વિશિષ્ટ છટાદાર દબે વાંચી સંભળાવતાં સમાજનોએ તેને જય ધીપ કરી ટેકા આપી વધાવી લીધેલું પંજુ હતું. આ માનપત્રને કિનખાખના ખલીનામાં

ધાલી તે ખલીનાને એક રૂપાની. પેટીમાં મૂકીને પોદમન ખડામીમાં તથા તાલુકદાર જયંતરાય મજમુદારને હસ્તે પુરોત્તમરાયજીને અપાયલું અને તે પ્રસંગે પણ સભાજનોએ તાલીનાદ કરીને પોતાની મંમતિ પ્રદર્શિત કરી બનાવેલી હતી. આટલો વિધિ ચર્ચ ગયા પછી જમાદાર અથા સાલમ બીન નાયેદ દિંદીએ જરીનો તથા ડાક્ટર ત્રિભુવનદાસ સાહે ફૂલનો હાર શ્રીયુત પુરોત્તમરાયજીના કંઠે આરોપી દેતાં આપણા આ, પ્રમાણે મન્માનિત થયલ કથાવીરે પ્રસંગોચિત શબ્દોમાં સર્વ કોઇનો ઉપકાર માનલો હતો અને તે પછી થતા રહેવ જયદ્રોણ વચ્ચે સભા વિસર્જિત થવા પામેલી. સ્વ. હનનલાલ પંડ્યાએ, ધણા વર્ષોનાં-છત્રીગ વર્ષોનાં-વદાણાં વાઘ ગયા પછી પોતાનાં જે મંદમરણો “ગુરુમતી” પત્રના તા. ૩-૪-૩૨ ના અંકમાં છપાવેલાં છે તેમાં આ પ્રસંગનો મંદિષ્ટ કથેષ તેમણે આ પ્રમાણે કરેલો છે:—“તે વેળા તેમના માનમાં બધા મેળાવડો થયો હતો અને સભ્ય તરફથી પણ તેમની આ બારે મેવાની મારી કદ” ચર્ચ પણ હતી. છત્રીસ છત્રીસ વર્ષો પર્વત હનનલાલજીના ચિત્તપટ કપર પડી રહેલ છાપ જાખી ન પડેલી, એ હકીકત, ખરેખર, આપણા આ કથાનાયકને સભ્ય તેમજ પ્રજા તરફથી અપાયલ બધા બહુમાનની પ્રતિપાત્ર નહિ ગણાય શું ?

આ પ્રમાણે ગયજી આહેને પ્રાપ્ત કરેલ જયથી હર્ષિત બનેલ જૂનાગઢ મહેત્તની પ્રજાએ તેમને મન્માનેલા હતા; તથાપિ તેજવાથી આ પ્રસંગે જિજ્ઞાસુ નગરાત્મયયું ચિત્તલેખન પૂર્ણ થતું નથી. નગર જનોએ સભા ભરી અને તે પછી પુરોત્તમરાયયું વેગવળથી આગમન થયું તે જલ્પ બાબનો વચ્ચે અમયનો મોઝાક ગાળો રહેલો હતો એટલે એ ગાળામાં જે બનેલું તેવું શબ્દ-ચિત્ર આરંભવાતું બાકી રહેલું છે. પુરોત્તમરાયજીએ આમરિક કોટીનો જે જય મેળવેલો તે એક રાજદારીય જય પણ હતો, એવું મોરડની પ્રજા અચૂક માની બેઠેલી હતી, અને ને કારણેજ આ પ્રસંગને જિજ્ઞાસામાં આખીય મોરડી પ્રજાએ અનાકારણ એટલા, અતુલ કિંત્તાહ અને આનંદ પ્રદર્શિત કરી બનાવવામાં કરી પણ ક્યારા રાખેલી નહિ. સોન્ડી પ્રજાનું આ કાર્ય, ખરેખર, કાલિયાવાડના અર્વાચીન હિતદામમાં એક અવિરમરણીય વિષય બની રહે છે. જેમણે આ પ્રસંગને આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં કલ્પવાતો જોયલ છે તેમના મન કપગની છાપ હજી સુધી જૂંસાઈ ગયલી નથીજ. જે દિવસે રાયજી સાહેબે જય લાલ મેળવીને જૂનાગઢમાં પ્રવેશ કરેલો તે દિવસને જૂનાગઢના

રાજમંડળે, જૂનાગઢ શહેરની પ્રજાએ તથા રાજ્યની આખી પ્રજાએ એક રાષ્ટ્રીય ઉત્સવ રૂપે જાળવેલો હતો, અને તેનું કારણ એ હતું કે, યોડાં વર્ષો પહેલાં કાઠના બહારવટાને પ્રસંગે જૂનાગઢ રાજ્ય પોતાની આંતર સ્વતંત્રતા અદ્યપતઃ પણ જોઈ બેઠેલું હતું અને વળી એ રાજ્યમાં મંત્રામકુશળ લોકોની ઓટ ન હતી છતાં બ્રિટિશ સરકારે તેવા સ્થુપ્રિય લોકોનો રાજ્યમાં અભાવ છે એવી ઓટી કંપના કરીને બ્રિટિશ અમલદારોને પૂર્વેકન કાઢતું બહારવટું આપી દેવાને અર્થે રાજ્ય ઉપર લાદેલા પણ હતા, અને તેથી કરીને રાજ્યના બહાર પુરો પોતાને અધમાનિત થયેલા ગણી રહેવા પણ હતા. આમ હોઈને સોરઠની આખી જનતા પોતાને પુનઃ પ્રાપ્ત થયેલી આંતર સ્વતંત્રતા અને પોતાની જાંબવાયલી કીર્તિ તેને પાછી મળી આવેલી તેટલા કારણે હર્ષોન્મત અને એ સ્વભાવિક હતું. આવો ઉત્સવ પૂર્વકાળમાં કાઠિયાવાડમાંના કોઈ રાજના મંત્રામકમાં જાળવાયો હોય તો ભંભે; પરંતુ આ છેલ્લા શતકમાં તો તેવો ઉત્સવ કોઈ એક રાજપુરુષને સન્માનવા માટે યોજાયો હોય એવું કહી શકાતું નથી, આમ હોઈને આ ઉત્સવની જાળવણી એક પ્રકારની વિજ્ઞાનિપૂર્ણવિધિ રૂપ ગણાય તેમ છે, અને તેથી તેને લગતું થોડુંક પાન મનોહર બ્યાન અત્ર આપવાનું અમે કિચિત્ત ધારીએ છીએ.

પુરોહિતમંત્રાયજી વેરાવળથી ખામ ટૂંનમાં શરણાગત બહારવટીયા તથા લરકર માથે, રસ્તામાં રોશને રોશને માન મેળવતા જૂનાગઢ રોશને ડાખામાંથી ઉતરે છે કે નગન પુષ્પગૃહિઓ યદ્ય ગ્દી જયધોધોથી જમરાતો લોકોનો આનંદ રેલાવા લાગે છે અને વિજ્યાને આવકારના પાધોના મંદુર, મંગલ પ્રોત્સાહક ધ્વનિથી આ મું વાતાવરણ આનંદમાર્ગ બની જાય છે. બદોબરતી ખાતા તેમજ રાજ્યમેનાના મિપાલીઓની ટુકડીઓ, એક પછી એક એમ પોતપોતાને સ્થાને સ્થિર ન્દીને, આ જયયાત્રા સમાપ્ત કરી પાછા આવેલ આપણા ચસ્તિનિરૂપ મેનાપતિને બાવબરી સવામી આપતી જાય છે, અને ચારે દિશામાંથી વધારે ને વધારે પુષ્પગૃહિ યતી રહે છે; એટલુંજ નહિ, પરંતુ પુરોહિતમંત્રાયજીના કંઠે આરોપાતી જતી કુસુમમાળા ઉપર કુસુમમાળા પોતાના બારથી તે વીર મુત્સદ્દીના જ્યોત્સન મસ્તકને અવનત થઈ રહેવાનો પાઠ જણે કે સીખવતી હોય એવું દસ્ય પણ ત્યાં ઉપરિચિત યદ્ય આવે છે !

આમ એક તરફ બ્યારે પુરોહિતમંત્રાયજી પૂજતા રહેલ ત્યારે બીજી તરફ આમવાઈ વસ્ત્રધારી, પડગંદ કાવવાળા, મહોટીમહોટી દાઢીમૂઠવાળા તેમજ

શૌર્યના કિરણો ફેંકી અધિકારને પણ વીંધતી એવી તેજસ્વી અને મહોદીમહોદી આંખોવાળા સેંકડો મોરડી ગિલાહીઓ પોતપોતાના ઝાપને ખાલી કરી ઊતરી પડ્યા અને પછી પોતપોતાની દુકડીમાં ગોઠવાઈ જવાને ધસમસતા દેખાતા પણ હતા. સરદારો પણ પોતપોતાના ઝાપમાંથી ઊતરીને પોતપોતાની દુકડી મંબાળી શેવાની પ્રશ્નિમાં પડી ગયલા. એટલામાં પુરુષોત્તમરાયજી દીવાનજી વગેરે સ્વાગત મંડળના સાથમાં પરંતુ માનવગણથી અભિનંદાતા અને અનુસરાતા, પ્રસન્નવદને તથા ઉપકૃત ચિત્રો, દાઢકાઢ અગ્રગણ્ય નગરજનને મંજોષના, ધોગ્ગતિથી વિરામસ્થાનના પ્રાંગણમાંથી બહાર નીસરવાને આગળો આગળ દિડે છે, અને ફરી પછી જયનાદની ઝડી થઈ રહે છે. 'રેશન બહારના પ્રાંગણમાં, ચાર ઘોડાથી ખેંચાયેલી એક સુંદર ગાડી તૈયાર ઊભી છે તેમાં દીવાનજી સાથે આ કથાવીર વગેરે ચઢી બેસે છે, અને તેમના સન્માનાર્થે નાન્ય જાન્યથી મોકલાયેલ અશ્વાદ સૈનિકોની એક દુકડી તે ગાડીની પાછળ ગોઠવાઈ પણ જાય છે. તેની પાછળ સ્વાગતમંડળના મળ્યોની તેમજ અન્ય નાજપુરના, અમીર કમગરો વગેરેની ગાડીઓ ક્રમબદ્ધ ચાલવાને તૈયાર થાય છે. આગગાડીએ ચઢીઆવેલ સેનાનીઓ પોતપોતાના સૈનિકોની દુકડીઓના મુખભાગે રહીને તે આખાય શહેરગીસ્તને ક્રમબદ્ધ અને વિનયબદ્ધ ચાલવાને આવશ્યક સૂચનાઓ આપી દે છે. એ આખોય સંઘ નગર માર્ગ ઉપર વિચરી રાજમહાલયે પહોંચવાને નગરના મહાદારમાં પ્રવેશ કરે છે. પ્રયાણમાર્ગ ઉપર દર્શનાતુર પ્રજાજનો આ આખાય વીરમંડળને પુનઃપુનઃ નીરખવાને માટે એકબીજાને પ્રકટે ચઢાવતા આમતેમ દોડતા ધૂમના નજરે પડે છે અને વચમાં વચમાં રિયર ઊભેલા પ્રેક્ષકોના આનંદોત્સાહ વારંવાર ગર્જી જોડી સાકાર થવા જેવું કરતો પણ અનુભવાય છે. મહામાર્ગ ઉપર ઊભા રહેલ જાણદો કંસુમાંગસિઓ આપી આપીને, તાળીઓ પાડીપાડીને આ-સર્વ જયશાળીઓની સંધ્યાવાને વધાવતાં જાય છે અને એમ કરતાં એ આખુંય શહેરગીસ્ત ઊભી બત્તરે થઈને રાજમહાલયે જઈ પહેંચે છે, અને ત્યાં બરોચલ દરવારમાં શરણાગત બહારવટીઓ નવાજસાહેબ સમક્ષ પોતાનો પથ્થાતાપ પ્રકટ કરીને તેઓશ્રીની દયા પામી પણ લે છે. નવાજસાહેબ પોતાની કુશોચિત ઉદારતાથી તે બદમાશોને ફાંસી દી મળ ન ફરમાવતાં જન્મટીપની સજા કરવાની આજ્ઞા આપી દે છે, અને પુરુષોત્તમરાયજી તથા તેમના સહાયકો તમામને સ્વઆર્થી આપી પોતાના એ વધાદાર નોકરોની કદર પણ કરે છે. આ બધો વિધિ સમાપ્ત થઈ રહેલો ત્યારે તે સમયના વિશિષ્ટ મહત્ત્વીય દીવાન ખાન બહાદુર અરદેશર જમશેદજી

દામદીન નામક પારસી શુદ્ધસ્થ કે જેઓ “શેઠ સાહેબ” સંજ્ઞાથી રાજ્યમાં ઠેક મુખી ઓળખાતા રહેલા તેમણે ઊભા થઇને એ દસ્તાવેજમાં પુરપોત્તમરાયજીની તારીફ કરતાં નીચે આપેલ ઉદ્ગારો કાઢેલા પામ્ સતા.—

XX

XX

XX

XX

XX

જૂનાગઢ રાજ્યની આપે અનાદી કાળથી સંબંધ મળનારી જૂનાગઢની નાગર કોમ જેણે મુસલમાન અમલદારો સાથે લમેશ નિઃકાયલી રહીને આ રાજ્યને લાંબી મુદ્દતથી દાંષાયમાન કરેલું છે તે કોમ મધ્યેના એક અમીર કુટુંબ બાહેલા અને લાલક માતા પિતાના એક લાલક-પુત્ર પુર-પોત્તમરાય સુદરજી ગાલા આલુરૈજ (તા. ૨૮-૧૦-૯૬) પોતાની કનૈયા નોકરીના બદલામાં પોતાના ધણી તરફથી સન્માન પામે તે જોઇ કોણ ખુશી થયા વિના રહેશે નહિ ?

અર્થાત્, કોઈ એક “મહોટી સ્વારી કે મહોટા પ્રાસંગિક દાંષોત્સવની રચના” જેવા કાઠમાઠથી ઊજવાયલ આ જયયાત્રા, ઉપર મુજબ નમામિતે પામેલી હતી, અને તે પ્રસંગે જૂનાગઢના નગરજનોએ કોઈ પ્રદારના બદલાવ વિના જે એકતા, લિત્તાહ, હર્ષ તથા “દેશબાદ્ધિપત્ય” બતાવી આપેલ છે તેનું વર્ણન અપે પોતે કર્યું છે તોપણ તે સમયના કાર્પટંગએ તે વર્ણન બપી મુઃસંકિત સંપદોમાં અમર બનાવેલું હોઇને અમે એ ચેખકાના જ શબ્દો આ નંબે આપીએ છીએ:—

“X X X આ વખતનો જૂનાગઢની પ્રજાનો ઉપકાર જતાવનારી લાગણીનો ઉભરો એવો તો ઉમરાઈ જતો જેવામાં આવ્યો કે, તેનું વર્ણન, તે વખતનો દેખાવ જેણે નજરે જોયો છે તેના આત્માનુભવ વગર વર્ણન કરનારની કમજોર કલમ કેદી કરી રોકે નહીં.” X X X X X

પુરપોત્તમરાયજીએ કરેલ આ પ્રકારની રાજ્યમેવાની કદર જૂનાગઢ ગાહેરની જનતાએ પૂર્વોક્ત વિધિએ કરી બતાવેલી એ જોમ એક અવિવાદ્ય ઐતિહાસિક

જુલો—“રા. રા. પુરપોત્તમરાય સુદરજી ગાલા, નાયબ દાંષાન દત્તાદિ” નામક પૂર્વસંચિત પુસ્તક

સત્ય છે તેમ તે કામની કદર બીજી દિશાએથી પણ ધણાજ પ્રમાણમાં થવા પામેલી છે એ પણ એક ઇતિહાસપાત્ર બાબત છે. જૂનાગઢ રાજ્યના મહાલે-મહાલની રૂપરે આપણા આ કથાનાવકને પોતપોતાના તરફથી માનપત્રો આપીને પોતપોતાનો હક્કસગ હલવેલો છે તેમ રાજ્યમાંના જૂદા જૂદા-જૂદા તેમજ નવા-સંપ્રદાયના કવિજનોએ તથા કવિતાકારોએ પણ આ પ્રસંગને અનુલક્ષીને જૂદી જૂદી બાબામાં કાવ્યો લખ્યાં છે અને કેટલાકેએ તો કાવ્ય-પુસ્તિકાઓ લખી પ્રકટ કરેલ છે. આ સર્વ કૃતિઓને સંગ્રહ કરી તેને એક ગ્રંથના રૂપમાં પ્રકટ કરવામાં આવે, તો તેથી આપણા પ્રશસ્તિવાચક સાહિત્યાગારમાં એક મહોટો દળગર ગ્રંથ ઉમેરવો એમ છે: એટલુંજ નહિ, પરંતુ પ્રત્યંબકતાનો શુભ ધરાવવાના વિષયમાં પુરોત્તમગણ્યનું સ્થાન કેટલું ઉચ્ચતમ છે તે વાત અત્યુક દરકેદના સમજવમાં પણ આવી શકશે. આ સંગ્રહ હાલતો એમના પુત્રોના કબજામાં છે તોપણ તે કોઇક કાળે કૃતિર્માદર જેવા સંગ્રહ-ગ્રાંથમાં સચિત થવા પામશે એવી આશા રાખી શકાય છે. પ્રાચીનકાળમાં લખાયેલી પ્રશસ્તિઓને બાદ રાખીને જોલીએ તો, એમ કહી શકાય કે, અર્વાચીનકાળના શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ મહારાજ સાહેબ અને મહારાજા ગાંધીજી મિયાયના કોઇ પણ મુસદ્દાને માટે પુરોત્તમગણ્યને ઉદ્દેશીને લખાયેલ પ્રશસ્તિઓના જેટલી પ્રગરિતઓ લખાયેલી નહિ હોય. આ તમામ પ્રશસ્તિઓનો ઉન્નેષ અમે અત્ર કરી શકીએ તેમ નથી. તથાપિ વાનગી રૂપે અમે આપણા બારતમાર્ત પંડિત શ્રી ગદ્દલાલજી જેવી લગભગ અન્નેડ ખુદિ વૈભવવાળી વ્યક્તિવિશેષથી એ પ્રસંગે શુચાયલ “સન્માન મુક્તાવલિ” માંથી એક બે શ્લોકો, અમારા પાઠકને રમપાન કરાવવા અર્થે આ નીચે જિતારીને તેની જિજ્ઞાસાને યોડીક પણ તૃપ્ત કરવા લોભાયા છીએ:—

“XX

XX

XX

XX

XX

(વસંતતિલકા)

“પામ્યા તમામ ઉપરામ હરમખોરો, ને ચાંપીયા ચપલ ચિતચરિત્ર ચોરો;
જે શુદ્ધ ખુદબળથી જગન્ત જીતે, જીવે સદાય પુરોત્તમગણ્ય તે.

નિત્ય સ્વદેશક્ષિતકૃચ્ચ સદેશ ભવતસ્તન્સન્નિદેશવહનાય વિદેશશેષિ ।
ચોરસ્થલંઘનતિ તત્તુલ્લયં ન્ન મર્તુઃસન્મંચિરત્ન પુરુષોત્તમરાય શર્મા ॥

(સારા મંત્રિસભાગમાં રત્ન રૂપ પુરુષોત્તમરાયજી નિત્ય સ્વદેશનું દિત કરે છે અને નિરંતર દેશ-દેશર-અથવા રાજના ભક્ત છે, અને તે ગદ્યભર્તા (નવાખ સાહેબ)ની આગા ઊઠાવવામાં વિદેશન સેવન કરનાર છે. વળી 'ચોરસ્થલમ્ સ્વતતિ' એટલે ચોરાના સ્થળને ખોદી નાંખે છે અને તન્ (ચોરસ્થલમ્) ચ રસ્થલં સ્વમર્તુઃ સુગ્વયતિ એટલે કે, ખોતાના ભર્તા (નવાખ સાહેબ)ના તેજ સ્થળને (હૃદયને) સુખ આપે છે.)

દેમપ્રસક્તયા નિખિલાર્થ શ્રવત્યા યુક્ત્યા સદુક્ત્યા મિજરાજમયત્યા ।

પ્રાણ પ્રહાણ પ્રવણાન્મજાનાં જીયાનિન્નૃણ્ણપુરુષોત્તમાલ્લ્યઃ ॥

(સુખશાંતિનો ફેલાવો કરનાર સર્વ પ્રકારની શક્તિથી, યુક્તિથી, સદ્ગતિ એટલે ઉત્તમ પ્રકારની બોલવાની દબથી અને ખોતાના રાજ્યની ભક્તિથી પ્રભાવા પ્રાણ હરેજી કરવામાં તત્પર ભોકેનો નિચહ કરનાર પુરુષોત્તમરાયજીનો જય થાઓ.)"

વળી દેશ ભાટ કવિ ચુનાયજી જૂસધે પણ આ પ્રસંગે નિમ્નલિખિત કવિત લલકારેલું પણ હતું:-

કવિત

બુદ્ધિકો બીમંદ કુલયંદનંદ સુંદરકો
શામ કામ કરમે કોં ચિતનીલ આહો હેં;
ગીરીમોં શુદ્ધારનમોં, ઝાર ઝોર પહરનમો,
ધ્યાન તલવારનમો, રેન દીન લ્યાયો હેં;
પકરે હરામખોરે, તોર ફોર જોર કીને,
ખીર અરુ ધીર સખેં ભુગમેં સરાયો હેં.
પુરન પ્રસોતમનર્ધખાતભાઈ અમ્મરકી
આયો સો ધ,અંસઝાલા અંસકો દીપાયો હેં

જૂનાગઢના બાળી રાજકુળની સેવા કરનારાઓમાં ફક્ત બેજ મહાપુરુષો દીવાન અમરજી અને સર દીવાન જેવા પુરુષોત્તમરાયજીના મંજૂરમાં પુર્વોક્ત પ્રકારનાં કવિતો લખાપલાં હોય એવું અમારા જાણવામાં આવે છે, એટલે એ બાળી રાજવંશની ચઢતી પડતીને ઇતિહાસ વસ્તુતઃ આ બે મહાપુરુષોનાં

જીવનચરિતોમાંથી તેમજ તેમને લગતા કદરૂપ ચરિતોમાંથી જેટલા પ્રમાણમાં ઉપવબ્ધ થઇ શકે તેમ છે તેટલા પ્રમાણમાં અન્ય કોઈ માધ્યમથી ઉપવબ્ધ થાય તેમ નથી.

ઉપર પ્રમાણે, પુરુષોત્તમચરિતને દ્વારે ઉકેલાયલ બદાવટાને લગતી મ્થા સમાપ્તિને પામે છે આ મ્થાનો અંત એટલોજ છે કે. આ મ્થાવીરે એક કાકરે બે પક્ષી મારેલા છે પુર્વકાળમાં બદાવટા લાખા કાળ સુધી ચાલતાં અને રાજ્યને મહોટો ધનવ્યય કર્વે પડતો હતો તેને બદલે પુરુષોત્તમચરિતએ હુંકા વખતમાં અને અત્ય ધનવ્યયથી બદાવટાનો અત અણી દોધેલો, અને વળી જે હનિમખાઇ દીનાનના વારામાં અગ્રેજ મરકારે જૂનાગઢ રાજ્યને, વિના કાણે, નિર્બળ ફગવી કાઢના બદાવટાનો અત લાવવા માટે અગ્રેજ અમલદારોને રાજ્યને માથે લાદી દેને નવનવી આત્મચત્રતાને ખડિત કરી દાખલી તેજ હનિમખાઇના બાઈ બહેન-દામજની દીનાનગીરીના સમયમાં ઉપરિચિત થવા પામેલ એજ કાઢના મગાઓના બદાવટાનો અત આણવાણ કામ આ મ્થાવીરે પેતાને માથે ઉપાડી લઈને જૂનાગઢ રાજ્યની સંબળતા મિદ્ધ કરી આપી હતી એટલુંજ નહિ, પરંતુ રાજકારીય દષ્ટિએ એ રાજ્યનું ગૌરવ ખડિત થવા પામેલ હતું તેનો તેમણે પુનરુદ્ધાર કરી પુન તેને તેની મૂળ મિથિતામાં મૂખી આપેલું પણ હતું. રાજ્યની આતર ચત્રતાની રક્ષા કરનાને સર્વદા ઉત્સુક રહેનાર રાજપુરુષ આથી વધારે શું કરી શકે ?

ત. સોરઠના ખામી મુમયમાન રાજમર્તાઓના અમલના આગમનથી તે છેક ૪ મ ૧૬૧૧ માં નવાન માહેય મુમયમાનજનો પ્રભામપાટણમાં હિંદુ મુસ્લમાનોનું હલ્લક અને સેઅ જેટલસાથ અને અતે મમાધાન દેહાત થયો ત્યાં સુધીનો મોતરી ક્ષતિહાન જે એક ધડો લેવા વિશિષ્ટ વાત આપણને મગજને છે તે એ કે, જૂનાગઢ રાજ્યના ધણી જે કે મુસયમાન રાજમર્તાઓ હતા છતાં તેમણે ખનતા સુધી હિંદુ અને વિશેષત નાગર મત્રીઓ તથા કાર્યભારીઓ તેમજ અન્ય અમલદારો રખીને તેમની મદદથીજ પેતાના રાજ્યનો વહીવટ કરવા મરાવવાની પ્રણાલિઓ અસ્થિર નિર્વાહ કરી ગયેલો હતો, અને તેને પરિણામે એ રાજ્યમાં વસતી હિંદુ અને મુમયમાન જાતિના લોકો વચ્ચે જાતિવિગ્રહ કે ધર્મવિગ્રહ કોઈ પણ મમયે

યયસો નહિ; એટલું જ નહિ, પરંતુ એ ઉભય જાતિના લોકો વચ્ચે
અસાધારણ ઝગડોનો ઉદ્ભવ તથા નિર્વાહ થઈ રહેલો અને તે ઉભય કોમોએ
રાજ્યદેહના જમણા અને ડાબા હાથનું કામ કરીને પોતાના સ્વામી રાજકર્તાના
મસ્તકને, ગમે તે બોગે પણ ઉચ્ચ રાખવામાં કરી પણ મણા રાખી ન હતી.
ઈ. સ. ૧૯૧૦ આખર સુધીના બાબી મુસલમાન રાજકાળમાં કોઈ પણ નવાબે
હિંદુ ધર્મનો કે હિંદુ હોવાને કારણે કોઈ પણ હિંદુ મનુષ્યનો દ્રેષ કરી તેને
તુકસાન પહોંચાડેલું નથી આગર તો હિંદુ જનતાને મુસલમાન જનતા કરતાં
લેશમાત્ર પણ ગૌરના આપોને તેને રાજ્યાશ્રયમાંથી બહિષ્કૃત રાખેલી પણ
નથી; એટલું જ નહિ, પરંતુ એ પૂર્વકાલીન નવાબોએ હિંદુ લોકોને જેમની
તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે રાજ્યકાર્યો પરત્વે સવિશ્વાસ અગ્રભાગ આપવામાં,
તેમને પોતાનાં ફર્ગદ રૂપ ગણી રહેવામાં, તેમનાં ધર્મસ્થાનોની રક્ષા કરી
તેમને પોષતાં રહેવામાં તેમજ અન્ય પ્રકારે સમદષ્ટિ તથા ઉદારતા બતાવીને,
પોતે વિધર્મી મુમલમ ન છતાં એક પ્રકારે હિંદુપણું આચારમાં મૂકી ખંતાવેલું
પણ છે, અને તેથી તે પ્રકારનું તેમનું વર્તન આપણા સ્વદેશીય અને સર્વદેશીય
ઇતિહાસમાં અનેરી બાત પાડનારું પણ છે. અમે એમ પણ આ સ્થળે કહી
શકીએ કે, મુસલમાન નવાબ સાહેબનું આ પ્રકારનું માનમ ધડનાર ઘણે ભાગે
નાગર મુત્સદ્દીઓ હતા, અને એ જ કારણે એ નાગર મુત્સદ્દીનું જૂનાગઢ
રાજ્યમાં હોવાપણું બેદનીતિના ઉપામક ધ્વિટિશ સરકારને સમ્મત ખૂંચી
રહેલું હતું. પુરૂષોત્તમરાયજીના જ વારમાંથી રાજ્યમાં મુસલમાન લાગવગ
વધરાવી નવાબસાહેબોને હિંદુ કાર્યભારીઓની લાગવગ નીચેથી ખેસવી
નાંખવાના પ્રયાસો ધ્વિટિગ સરકારના અમલદારોએ શરૂ કરી દીધેલા હતા;
પરંતુ નવાબ સાહેબ સ્મુલખાનજી તથા વઝીર બહાદુરીનબાઈ રાજ્યમાં પ્રવર્તતી
પ્રણાલિકાનો ભંગ કરવાને બીજકુલ તૈયાર ન હતા એટલે અંગ્રેજ સરકારનું
કાંઈ વળતું ન હતું. એ છતાં એ સર્વોપરિ મરકાર, આખરે, એ નવાબ સાહેબ
સ્મુલખાનજીના કુવરજન શ્રેષ્ઠમાંખાનજીને ચક્રાવીને પુરૂષોત્તમરાયજી જેવા સમર્થ
મુત્સદ્દીનો પગ રાજ્યમાંથી કઢાવી નાંખવાની બાજતમાં ફતેહમંદ થયલા અને
વળી ફરીથી એ મુત્સદ્દીનો પગ રાજ્યમાં ચલા ન પામે તે બાબત તે સરકાર
પ્રતિબંધક પગલાં લેવાને ચૂકેવ પણ નથી. તોપણ એટલું તો અનિવાર્ય છે
કે, નવાબ સ્મુલખાનનો ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં દેહાંત થયો ત્યાંસુધી જૂનાગઢ
રાજ્યપટ ઉપર ચઢી રહેલ હિંદુપણાનો રંગ ઉપડી શકેલો નહિ જ. આવું
આ જૂનાગઢ રાજ્યનું એકંદર સ્વરૂપ હતું તે છતાં પુરાણ પ્રસિદ્ધ પ્રમાસપાટણ

એક એકું ધ્યાન છે કે, ત્યાં મહત્ત્વ ગજનીના મમયથી પ્રદીપ્ત થયેલ
 ધર્મદેવાયિ તદ્દન ચાંત પડી ગયેલા નહિ, અને ધર્મને મિત્રે ત્યાંની હિંદુ અને
 મુમયમાન જનના વચ્ચે જાનો જાનો પણ ક્લેશ ચાલ્યા કરતો હતો, તથાપિ
 એ ક્યારે ઈ. સ. ૧૮૬૩ની સાલ પડેલાં. કદિ પણ ક્યારેય પકડેલું ન હતું. એ જાતા
 એમ કહી શકાય કે, એ સ્થળ એક એવું હિંદુ હતું કે તે વાટે રાજ્યના શત્રુઓ રાજ્યને
 ફાની પાડેલાડવાને પ્રયત્ન થઈ શકે. પુરુષોત્તમરાયણથી કરાતી રહેલ રાજ્યસેવાનું
 મુખ્ય વ્યવસાય માર્ગનિક સાંનિ હતું, એટલે તેમણે જેમ અન્ય ક્ષેત્રોમાંથી ક્યદનાં
 ખીજા મદી નાખવા માટે મામનીનિને કુપયોગ કરી પોતાનો આશય મક્કળ
 મુલામાં ફોલ મેળવેલી હતી, તેમ તેમણે, પ્રભાત પાટણમાંનાં કેટલાંક ધર્મ-
 ધ્યાનો પગલે હિંદુ અને મુમયમાન શોકો વચ્ચે જે ક્યવાટ પ્રવર્તતો એવો
 હતો તેને નિર્મૂળ કરી નાખવાનો નિશ્ચય પણ કરેલો હતો, અને તેથી તેમણે
 એ કાર્યને નિહ કંદવાના પડેલા પગથીઆ રૂપે બ્રિટિશ રાજના ત્રણ
 અમલદારોની એક મમિતિ નિયુક્ત કરેલી અને તે સમિતિ તકરારી બાબતો
 પગલે તપાસ કરી ઉપકારક બનાવણો કરે તેવું ઠરાવેલું પણ હતું. આ
 મમિતિનું મમ નિષ્પક્ષ બુદ્ધિથી ચાલ તેટલા માટે ફર્નલ જે. એમ. હટર
 જેવા બાહ્ય અને જૂનાગઢ રાજ્યની પરિસ્થિતિ મમજનારા અધિકારીને એ
 મમિતિના અધ્યક્ષ પદે નિયોજિત અને અંગ્રેજ સરકારના “ઝોરીએટમ
 ટ્રાંસએટ” (મર) મીરજા અબ્દામ અલી એમ તથા રા. બ. રણુછાડવાય
 કપુરચંદ્ર દેશાઈ-એમ એક મુમયમાન અને એક હિંદુ મળી બે ગૃહસ્થોને એ
 માર્ગદર્શક મમિતિના સભ્યો પણ નીમેલા હતા. આ ત્રણે ગૃહસ્થોએ આવશ્યક
 બધી પર્યેયણ કરાંને ઈ. સ. ૧૮૬૩ના મે માસમાં પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવેલો
 એક નિર્દેશ-વેળ જૂનાગઢ રાજ્ય પામે રણુ પણ કરી દીધેલો હતો. પરંતુ
 એ નિર્દેશ વેળ પગલે વિચારણા કરાઈ તેમાં નિર્દિષ્ટ કરાયેલ મુદ્દાઓ પગલે
 રાજમહાળા માર્ગ પણ નિર્ણય ઉપર આવે તે પડેલાં તો, ગમે તે અકલબ્ધ
 મા-જોને લીધે, એ જ વર્ષના જુલાઈ માસમાં જ પ્રભાતપાટણના મુમયમાનો
 અને હિંદુઓ વચ્ચે એક બચકર તોફાન ફાટી નીસરેલું અને તેને પરિણામે
 બાર હિંદુઓ મગધ ગયલા તથા ખીજા કેટલાકને ધાયલ થવાનો વારો આવી
 ગયલો પણ હતો. આ હુલ્લાડનો આરંભ કરનાર પટણી મુમયમાનો હતો. આ
 હુલ્લાડ આમ અણચિનવ્યુ ઉપરિચિત થઈ આવેલ તે હકીકત જૂનાગઢ રાજ્યને
 માટે ખરેખર એક ગજદારીય સદમ પ્રમંગની જનની ચાલ તેરી હતી, અને
 કાંઈ પણ હિંદુ માર્ગે રાજ્યની આંતર વ્યવસ્થામાં હસ્તક્ષેપ કરવાને ટાળી

બેટલ બ્રિટિશ સરકારના રાજ્યદારીય પ્રતિનિધિને મન તો એ પ્રમંગ પોતાની મનોવાંછના તુલ્ય કરેલા અર્થે એક સુયોગ આપનાર થઈ પડેલા પણ ખરો. કર્નલ હેનકોક આ વખતે કાલિયાવાડનાં = પોલિટિકલ " હતા અને તેમની પ્રયત્ન ધ્વજી તો, હરકોઈ મિત્રે, જૂનાગઢનો નામર મુલ્કદારીની રક્ષિત થઈ રહેલ કિસ્મો તોડી પાડી જૂનાગઢ રાજ્યની અંગ્રેસરતાને વીળીવીળી નાંખવાની હતીજ, એટલે તેઓ તરતજ જૂનાગઢ રાજ્ય ઉપર તરોપ આપવાને તૈયાર થઈ ગયલા હતા. પરંતુ "રામ ગમે તેને કોણ ચાખે"—એ લોકોક્તિ પ્રમાણે, જૂનાગઢ રાજ્યના લાગ્યે જોર કરી દીધેલું અને મુંબઈ જેવા બ્રિટિશ પાટનગરમાં હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે, પાટણના હુલ્લડને છેક વીસરાવી દે—આપું પાડી નાંખે—એવું બલંકરતાવાળું હુલ્લડ કાઢી નીકળેલું, અને એ હુલ્લડને અંગ્રેજ સરકાર જેવા પ્રયત્ન શામક નિવારી કે દાખી શકેલા પણ નહિ. અર્થાત્, પાટણમાં થયેલ હુલ્લડ પરત્વે બ્રિટિશ સરકાર જૂનાગઢ રાજ્યને જવાબદાર ગણી કોઈ પગલું ભરવાને તૈયાર થાય, તો જૂનાગઢ રાજ્ય તે સરકારને મુંબઈમાં થઈ આવેલ દુલ્લડ પરત્વે પ્રતિવાદ કરી શકે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ આવેલી હતી; અને તેથી કરીને સદા પ્રતિકૂળ માનમ ધરાવી રહેનાર "પોલિટિકલ એજન્ટ" કર્નલ હેનકોક જૂનાગઢ રાજ્યને વધારે દયાવી-કચડી-નાંખવાને અશક્ત થઈ પડેલ હશે એમ સમજાય છે. આ સંબંધમાં એ વખતે એવું પણ સંભળાતું હતું કે, બ્રિટિશ સરકાર, જૂનાગઢ રાજ્યને પાટણમાં થયેલ દુલ્લડ પરત્વે જવાબદાર ઠરાવવા માટે પ્રયત્ન પણ કરેલા હતા; પરંતુ મુંબઈમાં તરતમાંજ હુલ્લડ કાઢી નીસરેલું એટલે, 'જે કારણથી બ્રિટિશ સરકાર મુંબઈમાં હુલ્લડ અટકાવી કે દયાવી શકેલા નથી તેવાજ કારણથી જૂનાગઢ રાજ્ય પાટણમાં હુલ્લડ અટકાવી શકેલા નથી' એવી મતલબનો ખુલાસો રૂપે જવાબ જૂનાગઢના અમાત્યમંડળે નિર્ભયતાપૂર્વક બ્રિટિશ સરકારને આપી દીધેલા હતા; ખરી હકીકતે તો જે હેતુ તે ખરી. પરંતુ કર્નલ હેનકોક કોઈ આશ્ચર્ય પગલું ભરી શકેલા નહિ એ વાત તો ચોક્કસ છે. આ સૂક્ષ્મ સમયે જૂનાગઢ રાજ્યમાં "મુબઈના સિંહ" અગર તો "મુબઈના ખીજા મુળા કે હાકેમ"ના બિરહને પામેલા મિ. (સર) પ્રીયેશ્વાર મહેજવાનજી મહેતા ન્યાયખાતાના સર્વોપરિ અધિસારી તરીકે નોકર હતા એટલે રાજ્યનું કાર્યભારી મંડળ એટલા પુરતું બલિષ્ઠ અને નિર્ભય હતું. રાજ્યનું ન્યાયખાતું તથા બંદોબસ્તી-પોલિસ ખાતું (Law and Order) એ ઉભયની નિર્ભયતા બનાવીખતાવીને તે વિષે અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યદારીય

અધિમત્રીઓ ગળત્યની આત્મ પ્રજ્ઞાને ખઠિત મના માઝ વતોણા વા
 દિયુમ્ન થયા નર છે, એ વાતનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે તાવનું માહેમને તેમના
 ગળત્યમેના પ્રવેશના આગમકાળમાથી જ થતું રહેતું હતું, પરંતુ જ્યાં સુધી
 યજ્ઞ આત્મ પ્રાપ્ત ન થાય અગર તે પોતાના પગ સ્થિત બૂમિ ઉપર ઠનના
 ન દેખાય ત્યાં સુધી તેઓ પોતાના ગજદારીય ઇવનના પ્રભાતમાળમા ઉઠાવળા
 મનીને મુખ્ય દીનાનજથી આચરાતી ગળતીનિનો, વધારે પડતા પ્રમાણમા
 પોતાનો મનભેદ મર્ગાનીને નિમ્નદ્રવાને તૈયાર પણ ન હતા. આમ હોનાથી,
 આખર તેમણે જ્યારે જોયતું કે, નવા પ્રાન્ના ગજમયો પરતે
 અગ્રેજ મજાગના મ મધમા હરિદમબાઇથી દાખવાતી 'ધીરજ' રાખો અને
 પરિણામ જુનો (વેષ્ટ એડ સી) નો નવ ગળત્યને અનુપકારક તીવડે એવો
 નભન છે, અને વળી હરિદમબાઇ પુર પણ મમે તે વખતે ગળત્યમેનામાથી
 નિમ્ન થઇ ભેમે એમ છે જ ત્યારેજ તેમણે અગમ્યેતી વાપરીને ઈ મ
 ૧૮૬૦ના ડીએમ મામથી ના શીરોક્ષાલ મહેતાને રાજ્યસેનામા હજુર-
 અધિમત્ર નાથે સ્થાન આપી દઇને પાતાની રાજ્ય તરફની જે જાણદારી હતી તેને
 હળવી મનારી દીધી હતી નવજી માહેરે આ પ્રમાણે જતાવેલ દીર્ઘદર્શિતા
 આ નડને પ્રમગે ખરેખર, તેમને તથા રાજ્યને ઉપકારક થઇ પડેલી એ વાત
 પત્રે મના પેનાય તેમ નથીજ હરિદમબાઇ, આ હુલ્લક થયુ તે પહેલા
 એવિન મામમા ગળત્યમેનામાથી નિગ્રહ થવા માટે રજા લઇને અગ્રેજ સમ્રાટ
 તરફથી નિયુક્ત મનાયન અશીલાને લગના મમ પરતે નિયોજ્યેન પથના
 એક મન્ય તર્ગી જોડાઇ જતા તેમને ઠેકાણે સુનીનાલ આગમાઈ હજારત
 નામના બાબત એ બક નરની નોકરી બિટિંગ સરમગમાથી બહીની માગીને
 તેમને મુખ્ય દીનાન તર્ગિક નિયુક્ત મનામા આવેવ, એટલે પાટણના હુન્ડને
 પ્રમગે જનાગડ રાજ્ય નેધએ તેટલું સમજળની રહેતું હતું. આ સુનીનાલનું
 બિટિંગ મદમની નોમરીમા છેક નાને દરજ્જેથી 'ડેપુટી પોલિટિમલ એજન્ટ'ને
 દરજ્જે ચઢેના અને વળી અને દેશીય રાજ્યોના કાર્યભારી તરીકે તેમણે
 મમ કરીને જુગ મોટા પ્રમાણમા ગજદારીય બાબતોનું અનુભવમિદ્ધ જ્ઞાન
 મેળવેતું પણ હતું. આવા આ સુનીનાલજને દેશીય રાજ્યોના હકોના રક્ષક ગણી
 એક 'નાર'ની કપમા આપીએ, તો પુરષોત્તમરાયજીએ પાટણ-હુલ્લકનો પ્રમગ
 ઉપગ્રિયત થયો તે પહેલા એક "સિદ્ધ" અને "વાધ" એમ બે રાજ્ય રક્ષકોને
 જૂનાગઢ મનમા આણી મૂકવામા એક પ્રકારનું અસાધ્યગુ આતુષ વાપરેતું
 હતું. આ સુનીનાલજના મબધમા અમેએ કરેન કથનને પુષ્ટિ આપે તેવા

શબ્દોમા શ્રીયુત છગનલાલ પંડ્યા જેવા તટ્ય પ્રકૃતિવાળા નિરક્ષકે સ્વાભાવી,
 'ગુજરાતી' પત્રના તા ૬-૩-૩૨ ના અંકમા જે લખેલું છે તે પ્રમાણે,
 "યુરોપીઅન અમલદારોથી જરા પણ અભાઈ ન જતા પોતાના વિચાર ખુલ્લા
 દિયથી બેઘડક" જણાવનારા તેઓ હતા, અને તેથી આવા સદમ મમય તેમની
 જીનાનગીરી પણ એક રાજ્ય રૂપે 'એજ સી'ને ખુચી ગઈ હતી આમ હોઈને
 કર્નલ હેનકોક પોતાની ટાઈ પણ મુશ્કેલી મફત કરી આ જૂનાગઢની મુન્યરિયત
 વાડીને જાગડ કરી શકેલા નહિ, અને કલમનગે ચવાવાય નીતિદુષ્ટને પરિણુ મે
 જૂનાગઢ રાજ્યનું ગૌરવ અક્ષત રહી જવા પામેતું હતું તથાપિ જૂનાગઢ રાજ્યનું
 'એવ નિ'પક્ષપાત ન્યાય કરવાનું' હતું, અને તે વખતે હિંદુ કે મુસલમાન ન
 રોય એવી કોઈ ત્રીજી જાતીનો રાજપુત્ર ન્યાયાધીશ તરીકે કામ નહોતું
 ઉપલબ્ધ થાય તેવો રાજ્યમેસામા હતો નહિ, એટલે ગૂજરાતના એક "ડો"ટરી
 ક્યેકટર" નામે બી. ઈ. મોદી, એમ એ કે જે એ પારસી ગૃહસ્થ હતા
 તેમની નોમરી અગ્રેજ સરકાર પામેથી રાજ્યે જાછીની માગી લીધેલી, અને
 તેમને આ હુલ્લડ અંગે ખામ ફ્રાજદારી ન્યાયાધીશ તરીકે નખીને, પમ્પાયલા
 હર બાણું મુમલમાન તહોમનદારોને લગતી પ્રાયમિક તપામ કરવાનું કામ
 મોપનામા આવેતું હતું. આ ગ. બી. ઈ. મોદીની જૂનાગઢમા થયેલ નીમણું મને
 લગતો મિસો રાજદારીય દષ્ટિએ સમપ્રદ છે, મહિલાવાડના "પોલિટિશ એન્ટ"
 કર્નલ હેનકોકે પોતા ચક્રી બારેબાર નીમણું કરીને આ રા. મેદીને જૂનાગઢ
 મોદી આપી રાજ્યની આતર સ્વતંત્રતામા હસ્તક્ષેપ કરેલો હતો. રા. મોદી
 જૂનાગઢમા આવ્યા ત્યારે મર શ્રીચેત્રશાહ મહેતા ત્યાં ન હતા, એટલે રાજ્યે
 નેમને મુખ્ય તાર કરીને બોલાવી લીધેલા, અને તેમણે આવીને "કર્નલ હેન
 કોકે ભરેલ પગલા સામે એવો તો સખળ વિરોધ જાહેરેલો કે, તે "પોલિટિશ
 એન્ટ" ને પીછેહઠ કરવી પડેલી અને રા. મોદીને જૂનાગઢ છોડી પાછું જવું
 પડે તેવો મયોગ ઉપસ્થિત થઈ આવેલો હતો ! પરંતુ જૂનાગઢ રાજ્યને ન
 હિંદુ કે ન મુસલમાન એવા મોઢ ત્રીજી જાતિના ન્યાયાધીશની જરૂર તો હતીજ,
 એટલે જો રા. મોદી પોતે જૂનાગઢ રાજ્યના અને સર શ્રીચેત્રશાહના તાબાના
 એક નોકર તરીકે રહેવાને ખુશી હોય તો તેમને રાખી લેવા માટે રાજ્ય તેવા
 હતું, અને તેને પરિણામે રા. મોદી, રાજ્યનાજ નોમર તરીકે રહેવાને કબૂલ
 થતા તેમને સર શ્રીચેત્રશાહે ફ્રાજદારી ન્યાયાધીશ તરીકે નવેમરથી નિયુક્ત કરીને
 પાટણના હુલ્લડખોરોને લગતી પ્રાયમિક તપામ કરવાનું કામ મોપી દોરેલું
 વળી મસલમાન આરોપીઓને કાઈ બોલવા પણ ન રહે અને ન્યાય બરાબર

તોળાય એટલા માટે રાજ્યે વિદ્યાના વાપરીને પોતાને ખર્ચે મુખ્યના જાળીતા અને ફોજદારી પ્રમોશન કાબેલ ગણાતા અંગ્રેજ બ્રિટિશ-અર્ટ-લેના મિ. બેન્ચનની મદદ પણ તેમને આપેલી હતી, આ પ્રમાણે પ્રાથમિક તપાસ મમામ થતા આ ન. મોદીને રાજ્યમેવામાંથી મુક્ત કરવામાં આવેલા, અને તેમની ડ્યેરીમાં ચયલ તમામ કામનો દવાથો મગ શ્રીરામગાદ તંદથી અપાયલ ખામ હુકમને આધારે એમના મિસ્તરેમગે મજાણી લીધેલો પણ હતો. આ પ્રમાણે થઈ ગઈ પછી એ તમામ તહેમતનાગે હવે વિધિપુરમગ કામ ચલાવી ચાલ્ય નિર્ણય આપવા માટે મગ શ્રીરામગાદ મળેલાની પ્રમુખતા નામે મુખત, હયામની "ગુરુમુદી મિદિય અર્વિસ"માંથી એક દિદુ નામે મુખનાથ મ. ટિપનીમ અને બીજા એક મુસવમાન મુદ્દમ નામે મેવે મુદ્દીન-એમ બે જાણુને ન્યાયસભ્ય નિયુક્ત કરીને, રાજ્ય તરફથી તહેમતનાગે મામે કામ ચલાવતા માટે મુખતના રવ. રા. માણેકશાહ જહાંગશાહ તાલીમ પાન, (ઓન-બય) ગ. ગોકુલદાસ ન્હાનમમ પારેખ તથા મિ. જે જર્જિન જર્જિનની નીમ્મક પણ મવામા આવી હતી આ મુકદ્દમો, નવાજમાહેજોના મુખ્યન મામે જે મમાનમા હાય ન્યાયની અદાલતો બેમે છે તે મમાનમા ચલાવાયતો.

આવા આ મુદ્દમા અગે જે એક હકીકત બની જવા પામેલી તેનો અત્ર ઉલ્લેખ કરી લેવો એ ઉચિત થઈ પડે છે હકીકત એની બનેલી કે, રા. હોરમસજી અન્દેશર વાડિયા બ્રિટિશ-અર્ટ-લેના નામક પાન્સી મુદ્દમને દિદુઓએ આ મુકદ્દમા હવે નજર રાખવા માટે નાખેલા હતા અને તેઓ અદાલતમા હાજરી આપતા પણ હતા પરંતુ તેમણે પોતાની મર્યાદિત સ્થિતિનું અસધન કરીને અદાલતના કામમા વિશેષ જવા જેનું વર્તન કરી દીધેલું હતું, એટલે મગ શ્રીરામગાદે તેમને અદાલતમાંથી રક્ષા આપી દીધેલી હતી, એટલું જ નહિ, પરંતુ પાઠળથી તેમને જૂનાગઢ નાજ્યની હદમા વધીનાત કરવાની મનાઈ પણ કરવામા આવેલી. આનો અનિષ્ટ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઈ આવેલો તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, સર શ્રીરામગાદને એ ગ. હોરમસજી વાડિયા જોકે મશી હાનિ પહોચારી શકેલા નહિ, તોપણ તેઓ, એક વિષય તંદનો મગદ્દમ તે વિષયથી સંબંધ બીજા વિષય તંદ સક્રમિત થાય છે એ ન્યાયે, આ આપણા કથાનાયક પુરૂષોત્તમરાયજી કે જેમને નાજ્યના શાસનકેંદ્ર રૂપ માની બેઠેલા હતા તેમની સામે બને તેટલી ધૂળ ઊઘાડવાનો પ્રયાસ પાઠળથી મ્યાં પિના રહી ગયેલા નહિ. મુખ્યના દુર્બાંએ તેનામાં વેરદત્તિ

ગુપ્તાગુપ્ત અવસ્થામાં મામાન્યત રહેવી હોય છે, એટલે તે તેને એક વા બીજો માર્ગે પ્રકટ કરી તૃપ્ત કર્યા વિના ખરી માતિ બેગવી શકતો નથી. આ રા હોરમસજી વાણિયાએ પુરોગામરાયજીનાં આગ્નિચત્રે રજુકિત કરવાનાં મ્પટ પ્રમંથમાં પોતાની વધીય-શુદ્ધિનો વિનિયોગ કે દુરુપયોગ કેવી રીતે કરેલો એ સંબંધમાં આપણે આ મંથમાં હવે પછી બોલનાર છીએ એટલે આદી અમે એ બાબત અધિક કહેવાનું બંધ રાખીએ છીએ. મતલબ કે, પ્રભાસપાટણમાં થયેલ આ દુષ્ક્રમ પગલે જે મુકદ્દમે આ અમાધાન્ય અદાવત માન્દ્રત થવાવાયવો તે આખરે અમાપ્તિને પામતાં તે પગલે જે નિષ્ફળ થયેલો તેને પછિામે આદાન મુમયમાનોને ગુન્હેગાર ઠગવી તેમાના પ્રત્યેકને તેના ગુન્હાના પ્રમાણમા, એકથી પાંચ વધુ સુધીની મુન્તની કેન્ની રાજ દરમાવવામાં આવી હતી મં શીરોઝશાહ જેવા સમર્થ અને રાજ્યકાર્યકુશળ ગજપુરપને હાથે, આ પ્રમાણે, રાજ્યને બધા રૂપ થઈ પડેલ સૂક્ષ્મ પ્રમંથનો ઉકેલ થઈ જવા પામેલો તેને લીધે ગજપતી હિંદુ મુમયમાન ચિત્તામાં જે રોગ વ્યાપી રહેયો હતો તે ધીમેધીમે ગમી જવાને માર્ગે વળી ગયેલો અને ગજપતી સ્વાધીનતા તથા પ્રતિષ્ઠા પણ અક્ષત રહી જવા પામી હતી. આવા વિકટ પ્રમંથનો ઉકેલ આ પ્રમાણે આણવાનો તે બાબતનું માન બાલ દષ્ટિએ મમે તેને આપી શકાય. પરંતુ વરતુન તે માનના અધિકારી તો પુરોગામરાયજી જ છે; કાંચુ કે એ ઉકેલ આણવામાં સર શીરોઝશાહ જે કે એક નિમિત્ત કારણ બનેલા છે, તથાપિ એ ઉકેલ તો આપણી આ કથાના નાયકની મમયગતા, નય વિચારદત્તા, મામનીતિ, કાઠિયાવાડના ભીનરમા જે ગજદારીય સૂત્રમંચાનું થઈ રહેલ તેની માહિતગારી તેમજ સમાધાનકાન્ક મનોદશાના પન્થિામ ક્ષેત્ર હતો. અમારા પોતાના પિતા પુરોગામરાય રામજી સર શીરોઝશાહના વિશ્વાસપાત્ર સિસ્તેગર તેમજ એ સર શીરોઝશાહની જૂતાગદમા ગેરહાજરીના વખતમાં એમના પ્રતિનિધિ રૂપે ક્રમ્તાકારવના દોઈ અમે પોતે એ સમયે જે કાંઈ જોયું જાણ્યું અને પછીથી પણ જાણી શકેલા તેને આધારે અમે અમારું પૂર્વનિર્દિષ્ટ કથન કરેલું છે, એટલે અમારા આ લેખનો પાઠક અમારા કથન પરત્વે કાંઈ પણ પ્રકાશની શકા નહિ જોઈએ એવી અમે આશા રાખીએ છીએ. સમસ્ત કાઠિયાવાડને અને વિશેષત જૂતાગદ રાજ્યને ઘેરતા જતા રાજદારીય વાતાવરણની પ્રણુહારકતાની યથાર્થ નિરીક્ષા કરીને જ પુરોગામરાયજીએ સર શીરોઝશાહ મહેતા જેવી નિર્બંધ, સ્વતંત્રતાપ્રિય અને રાજદારીય કુનેહવાળી ન્યાયમૂર્તિને જૂતાગદ રાજ્યના ન્યાયમંદિરમાં સર્વાધિકારમંપત્ર પ્રકારે સ્થાપિત કરી દીધેલી તે એક ઉત્તમ કોઢીનો નયપ્રયોગ

હતો તે છતાં, શ્રીયુત જયનલાલ હરિલાલ પંડ્યાએ ના. ૭-૨-૧૨ના “ગુજરાતી” સાપ્તાહિક પત્રમાં લખેલું છે તે પ્રમાણે, રાજ્યના તે વખતના દીવાન હરિદાસભાઈ જેવા પુરોગામીગણના મુરબી-મિત્રને કદાચિત્ “ઓધું તો આવ્યું” હશેજ; તથાપિ, એમ જો ચલું હોય તો, અમારે સ્પષ્ટતા ખાતર કહેવું પડે છે કે, ત્યાં રાજ્યહિત મંબંધની વાત મુખ્ય વિચારણા અને નિર્ણય માગી લેતી હોય ત્યાં વ્યક્તિગત રોહમંબંધ કે હિતસંબંધની વાતને ગૌણ ગણવી જ જોઈએ, એ નીતિમુત્તુ અવલંબન કરીને પુરોગામીગણએ જો નર શ્રીરાજશાહ જેવા પુરુષને રાજ્યસેવામાં આણી મુક્યા ન હોત, તો આ પ્રભાવપાટણમાં ધષ્ટ આવેલ હંગામો જેવા સદમ પ્રસંગે દીવાન હરિદાસભાઈ જેવા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષની દીવાનગીરી હોત તોપણ, જૂનાગઢ રાજ્યની ખાતર રચનવ્રતાનો સર્વાંગે નિર્વાહ યથા શક્ત કે કેમ અગર તો હરિદાસભાઈ જેવાને જાખપ લાગે એવા અયોગ ઉપસ્થિત યથા ન આવત કે કેમ-એ બધા કૂટ પ્રશ્નોનું ઉત્તર ફક્ત બવિધ્યમાં જો પરિણામ દેખાત તેનાથી જ મળી શકત. અર્થાત્ કર્નલ હેનકોક જૂનાગઢ રાજ્ય તથા જૂનાગઢના રાજમંડળ ઉપર પ્રહાર મરવાને જો તરવાર ઉગામી રહેલા હતા તે તરવારને આનમાં ધક્કાવી દેવાને હરિદાસભાઈ કેટલા પ્રમાણમાં સફળ થાત એ એક પ્રશ્ન છેજ. એ છતાં નર શ્રીરાજશાહ અને હરિદાસભાઈ-એ ઉભય મહાપુરુષો તો ખરા જ; તોપણ એ ઉભય મહાપુરુષોના જાળાળા તેમજ વ્યવસાયોની પરીક્ષા કરનારને એ જાનના સામર્થ્ય વચ્ચે રહેલ તકાવતનું બાન થયા વિના રહી શકે તેમ નથી જ. નર શ્રીરાજશાહ જેવા મહાન દેશનેતાનું જૂનાગઢ રાજ્યમાં અસ્તિત્વ હતું તે કર્નલ હેનકોક એટલે કે બ્રિટિશ રાજધારીય ખાતાને કેટલું બધું ખટકી રહેલું હતું તે બાબત પાંત્રે આપણે હવે પછી અન્ય સ્થળે થોડુંક પણ ચાન મેળવી લેતાં.

આમ આ સદમ પ્રમગ્નો છેડે સરલતાથી આવી ગયતો તો ખરો; તથાપિ કર્નલ હેનકોકની રાજધારીય વક્તવ્યિનો છેડે આવેલો નહિ. દીવાન સુનીલાવભાઈને તેમજ બ્રિટિશ નોકરીમાં પાગ ખેંચાવી લીધેલા; એટલું જ નહિ, પંતુ તેમને ફરીથી દેશીય રાજ્યની નોકરીમાં પ્રવેશવા ન દેવા એમ પણ તેમણે ફગવી દીધું હતું. વળી એ “પોલિટિકલ એજન્ટ” સાહેબ તરફથી રાજ્ય ઉપર એવું તો દમાણ કરવામાં આવેલું કે, રાજ્ય સર શ્રીરાજશાહને વધારે મુદત માટે પોતાની નોકરીમાં રાખવા ઈચ્છતું હતું છતાં તે તેમને રાખી

શકેલું નહિ, અને એ સર્વ હકીકતને પરિણામે રાજ્યમંડળને પુનઃ વ્યાકુલિત થવાનો વારો પ્રાપ્ત થઈ આવેલો પણ હતો. પરંતુ આવા સંયોગમાં, માંદા તથાપિ હયાતી ધરાવતા હરિદાસભાઈ જેવા રાજ્યભક્ત તેમજ મિત્રભક્ત પુરૂષથી અલગ રહી શકાયલું નહિ એટલે તેઓ તરતજ રાજ્ય ઉપરથી હાજર થઈ ગયલા અને પહેલી તકે નિવૃત્ત થવા દેવાની ચરતે તેમણે દીવાનગીરી પાછી સંભાળી લીધેલી હતી અને પુરૂષોત્તમરાયજી પુનઃ પોતાના શાંતિસમાધાનમાધક રાહ ઉપર વિચરતા થઈ ગયેલા પણ હતા. હરિદાસભાઈ ગરમ પ્રકૃતિના હતા. ગરમ પ્રકૃતિના માણસના નિચારથી વિરુદ્ધ કોટીનો વિચાર બ્યારે કોઈ તરફથી દર્શાવાય છે ત્યારે તેવો ગરમ પ્રકૃતિવાળો માણસ જીજ્ઞાસી બની જાય વિના રહેતો નથી એ સામાન્ય અનુભવની વાત છે. તથાપિ એટલું પણ એ સાથે ખરું છે કે ગરમ પ્રકૃતિવાળો પરંતુ સત્યનિષ્ઠાયુક્ત માણસ એક વાર જીજ્ઞાસી બન્યા પછીથી બ્યારે શાંત પડે છે ત્યારે તેને પોતાની ભૂલ મમભરા લાગે છે અને ત્યારે તેને ઘોડો ધણે પથાનાપ થયા વિના રહેતો પણ નથી, અને તેથી તે બને ત્યાં સુધી પોતાની ભૂલ બદલ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને તૈયાર પણ થાય છેજ. આમ હોઈ, આપણે કહી શકીએ કે, સુનીલાલભાઈના ગયા પછી દીવાનગીરી પાછી સંભાળી લેવાને હરિદાસભાઈ વિના આનાકાનીએ આવી પહોંચેલા તે તેમની સત્ય નિષ્ઠાનું પરિણામજ હતું. હવે આપણે ફરીથી પાટણ તંદ્ર દષ્ટિ દેવશું.

પાટણના હિંદુ મુસલમાનોમાં ફરીથી એકતા થાય એ જોવાને પુરૂષોત્તમ-રાયજી હત્યક હતા, એટલે એમની દષ્ટિ એ દિશામાં ફરવા માંડેલી હતી. પાટણની પ્રજાનાં હૈયાં હેઠાં બેસવા લાગેલાં એટલે પરસ્પર જે એરનું પુર વહી રહેલું હતું તે પણ એસરવા માંડ્યું હતું, અને આપણા આ કથાપુરૂષ તરફથી પુનઃપુનઃ અપાતા રહેલ ઉપદેશ રૂપી તેલના સિંચનથી એ ઉભય કોમોના ચિત્તસાગરમાં જીજ્ઞાસી રહેલ બેવાવેશના ઘોડાઓ પ્રતિદિન પ્રયાંતનાને પામતા થઈ ગયલા પણ હતા. આખરે એ પરસ્પર ચતુતા દાખવી રહેલ જાતિદ્વેષે પોતાની પ્વારી કરી રહેલ તકરાવોનાં કાયમી અંત આણવાના સદ્વિચારથી ધરગેજે સમાધાન કરવાની પ્રાયશ્ચિત્ત ભૂમિકા રચીને તેને પરિપૂર્ણ રૂપ આપવાને કામે સહાયભૂત થવા માટે રાજ્યને અર્જ સુખસ્વાનું શરૂ કરી દીધેલું; એટલુંજ નહિ, પરંતુ રાજજી સાહેબ ખુદ મધ્યસ્થ રહીને જે પ્રકારનું સમાધાન કરી આપે તે સ્વીકારી લેવાને માટે તેમણે રાજપા સાથે ઇતિહાસી પણ ખતાવી આપેલી હતી. પરિણામે પુરૂષોત્તમ-

ગયજીએ મમાધાન કરાવતું કામ પોતાના હાથમાં લઈ, કનૈલ હંટર આદિ ત્રણ ગૃહસ્થપાણી સમિતિએ જે બધી ભલામણો આ મંબધે કરેલી હતી તેમાંની ધર્મીખરીને અનુમરીને તે ઉભય પક્ષે વચ્ચે રહેલ તકરારોનો ફડચો કરી આપેલો, અને તે ફડચો એ પ્રભાસપાટણની હિંદુ તથા મુસલમાન જનતાએ સ્વીકારીને તેનું પાલન કરવા અર્થે જે નિયમો જોધએ તે ઘડી આપવા તથા તે નિયમોને કાયદાનું રૂપ આપવા માટે રાજ્યને વિનંતિ પણ કરી દીધેલી હતી. આમ બધી વાત રાહ ઉપર આવી ગઈ એટલે રાજ્યે હિંદુ તથા મુસલમાનોની વિનંતિ મંજૂર રાખીને જે વિધિ કરેલો જોધએ તે કરી આપેલો હતો; એટલુંજ નહિ પરંતુ એ સમાધાનને અંગે, સગા ભોગવી રહેલ મુસલમાનોને છોડી મૂક્યાની આગણી હતી તે માંગણીને પણ મંજૂર રાખીને રાજ્યે એ ગુન્હેગારોને બંધનમુક્ત કરી દીધેલા પણ ખરા. આમ રાયજી સાહેબ કે જેમનો અજતાર મોઝામાં સાતિસ્થાયક કર્મો કર્યા માટેજ જાણે કે થયેલો હતો તેમને વરદ હરતે પ્રભાસપાટણનાં હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે એકતાનો પુનરુદ્ધય થઈ આવેલો તે વાત જેમ એક દષ્ટિએ તેના જન્મ આપનારની નમીદગીનું પ્રતીક છે તેમ બીજી સાંવજનિક હિતની દષ્ટિએ તે વાત જૂનાગઢના મુસલમાન રાજ્યને શોભા અપાવનારી તેમજ અખિલ હિંદુસ્તાનને એક આદર્શ પુરો પાડનારી પણ છે.

પુરોહિતમરાયજીએ પ્રાપ્ત કરેલ આ પ્રકારનો વિજય મુત્તમદીગીરીનો ક્ષેત્રમાં અનુપમ કે અનન્ય છે એ વાતનું પ્રતિપાદન, આપણા ભારતવર્ષના અર્વાચીન ઇતિહાસમાં એકથી વધારે વાર હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે રચાયેલ અને તૂટવા પામેલ 'ભાઈચારા'ને લગતાં ઇતિહાસમાં શકે તેમ છે જ. હિંદુસ્તાનનાં છેલ્લાં એકસો વર્ષના ઇતિહાસકાળમાં હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે એક વાર સંધિમાધાન થઈ ગયા પછી તે પુનઃ તૂટી પડ્યાનો પ્રસંગ પાછો ઉપરિચિત થયો ન હોય એવું પ્રભાસપાટણ સિવાય કોઈ પણ રથે બંધું હોય એમ દેખાતું નથી; અને એ દષ્ટિએ વિચારીએ છીએ ત્યારે જૂનાગઢના ગજકર્તાઓની રાજનીતિ, પુરોહિતમરાયજીની કાર્યકુશળતા અને પાટણના હિંદુ તથા મુસલમાન લોકોની નિયમપાલકતા; એ ત્રિવેણિસંગમનું મહાત્મ્ય પણ ધણું વધી ગયા વિના રહી શકતું નથી. ઔપચારિક નીતિને છોડીને પુરોહિતમરાયજીએ પોતાની પરિણામ દષ્ટિથી દુષ્કર ગણાતા કાર્યને સુ-કર બનાવી દેવામાં જે પ્રકારની ચતુર નીતિનો ઉપયોગ કરેલ છે તે લક્ષ્યમાં રાખીને -

આપણા સમસ્ત હિંદુસ્તાનના લોકનેતાઓ પોતપોતાના પ્રદેશોમાંના હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે રહેલી કે રહેતી તકરારોના મુદ્દાએ નિશ્ચિત કરીને તે પરત્વે નિષ્પત્તિ કરી કરાવી લેવાનો સાચા દિલથી પ્રયાસ કરે, તો અમને તો ખાતરી છે કે આપણા દેશમાં યથાર્થ અંધુતા-ભ્રાધ્યારાની હતપતિ આ ઉભય જાતિઓ વચ્ચે થઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિ.

અર્થાત્, પુરોહિતમરાયજીની ઔચ્છરિક મધ્યસ્થનાથી પૂર્વનિર્દિષ્ટ રૂપમાં શુભ પરિણામ આવી ચૂકેલું તો ખરું; તથાપિ એ પરિણામનો સુવાસ અહિં ફેલાય નહિ ત્યાં સુધી પાટણની આખીય જનતાને સંતોષ વળે તેમ ન હતું. આમ હોવાથી તે શહેરના હિંદુઓ અને મુસલમાનોએ એકત્ર થઈને એ અમાધાનને ચિરંજીવ તથા લોકગમ્ય બનાવવાના હેતુથી એક બવ્ય મહોત્સવ યોજવાનો નિશ્ચય કરીને તેમાં ભાગ લેવા માટે તેમણે જૂનાગઢ રાજ્યના તે મમયના વડીર બહાઉદ્દીનબાઈ, દીવાન બહેચરામજી તથા કર્મવીર નાયબ દીવાન પુરોહિતમરાયજી વગેરે રાજ્યાધિકારીઓને પાટણ આવવા માટે આમંત્રણ દેતા, અને એ આમંત્રણ સ્વીકારીને એ રાજપુરોહિત ત્યાં ગયલા પછી ખરા. પાટણ શહેરના “ત્રિવેણી દરવાજા” બહાર આવેલ “દુધી”ની ધર્મશાળાના વિશાળ પ્રાંગણને સભાસ્થાન કરાવી તેને રંગબેરંગી વાવટા તથા આશોપાલક આદિનાં તોરણોથી સુશોભિત કરવામાં આવેલ. પાટણની પ્રજાને મન આ સમાધાન પ્રસંગ એક મહાપર્વ રૂપ હોઈને તેની જીજવણીમાં ભાગ લેવા માટે પાટણ શહેરની આખીય જનતા તે સ્થળે ઉભરાઈ આવી પહોંચી હતી, અને આસપાસનાં વેરાવળ વગેરે શહેરો, કસબાઓ તથા ગામડાઓમાંથી પણ હજારો પ્રેક્ષકો ત્યાં ભેળા મળેલા હતા. એ અસ્સામાં વેરાવળ વિષે “અખિલ કાઠિયાવાડ કેળવણી પરિષદ” પહેલીજ વાર ભરાયલ તેમા ભાગ લેવાને આવેલ કાઠિયાવાડ એજંસીના કેળવણી-અધિકારી મિ. એમ. એ. તરખડ, ગોંડળ રાજ્યના દીવાન જેઠનજી મેસ્વાનજી, કાઠિયાવાડનાં મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યોના વિધાધિકારીઓ વગેરે દેશીય વિદેશીય અનેક કેળવણીકારો તથા એ વિષયમાં રસ લેનારા ચૂંટણીઓએ પણ મહોત્સવમાં પોતાની હાજરી આપી એને અધિક દીપાવેલો પણ હતો. આ જીજવણી નિમિત્તે એ પ્રભાસપાટણની હિંદુ તથા મુસલમાન વસતિએ જે એક માનપત્ર વડીર બહાઉદ્દીનબાઈને અર્પિત કરેલ છે તેમાં આપણા આ ચત્તિનિરપ્ય ચયજી સાહેબને ઉદ્દેશીને જે શબ્દોમાં તેમની સેવાનો ઉલ્લેખ કરાયલો તે આપણે નીચે પ્રમાણે વાંચી શકીએ છીએ:-

“ x x x x x વળી અમને આ પ્રસંગે પરસ્પર પોતપોતાના વચ્ચે મુશ્કેલ કરી વધારે આડું અને બવિધ્યમાં ફરી કોઈ પણ રીતનો કુસંપ અમારી મુશ્કેલને રંગ ન પહોંચાડી શકે તેવું અંદર અંદર સમાધાન કરી શેવા મારે મહેસ્યાન નામજ દીવાન પુરોષોત્તમરાયજીએ જે કિમતી સલાહ તથા મદદ અને પોતાની ઘણી કુશળતા તથા રાજકારભારના અનુભવનો લાભ આપ્યો છે તેને માટે પણ અમે તેમનો ખગ અંતઃકરણથી પણ માનીએ છીએ અને ઇશ્વર પાસે યાત્રીએ છીએ કે, એવા પ્રમાણિક, વધાદાર, રાજ્ય પ્રત્યે પોતાની ફરજ પુરેપુરી અદા કરનાર બદ્દે રાજ્યના કલ્યાણ અર્થે સ્વાર્થ છૂટ કરનાર મંત્રી મૌરખટ્ટ સરકારને અગ્રેક મળી આવે. x x x ”

આ રથજે અમારે મુક્તકંઠે તથા અહર્ષ સ્પષ્ટ લખ્યું પડે છે કે, પૂર્વોક્ત સમાધાન થયાને આજે જોકે પચાસ વર્ષો ઉપરાંતનો મમય વ્યતીત થઈ ગયેલો છે અને તે સમાધાન થઈ ગયા પછી આપણા હિંદુસ્તાનના ઈલાક ભાગોમાં અત્યાર સુધી અનેક વાર કલહજવાલા, હિંદુઓ અને મુસલમાનોના મંદર્પથી પ્રકટ થતી રહેલી છે છતાં, પુરોષોત્તમરાયજીએ કરી આપેલ પૂર્વવર્ણિત સમાધાનનો સંધિ અધાર્પિ પર્યન્ત અચૂરિત જ રહેલો છે અને પ્રભાસપત્નની આખી જનતામાં શાંતિનું પાલન થઈ રહેતું જોવામાં આવે છે. અધિક આશ્ચર્યની ઘટના તો એ છે કે, આ પ્રભાસપાટણને હાથ મિલાવી ઉભેલ વેશવળ જેવા શહેરમાં એક ક્ષતાં વધારે વાર હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે વિનાશક તોફાનો થવા પામ્યાં છે છતાં પ્રભાસપાટણ કે જે ધર્મવિચ્છેદ સળગાવી મૂકે એવા દારૂખાનાં જેવું રથજ છે તેમાં, પુરોષોત્તમરાયજીએ પ્રશાંત કરી આપેલો ધર્મદ્વેષાગ્નિ ફરીથી પ્રગ્વસિત થવા પામેલો નથીજ. આ વાત આ કથાવીરને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં અમસ્તા અપાવનાર એક ખરેખરો રાજદ્વારીય તેમજ સમાજોદ્ધારક દિગ્વિજય સૂચવનારી છે તેમ જૂનાગઢના નવાબોની રાજનીતિના એક કાલિસ્તંભ રૂપે પણ ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ બની રહે તેવી છે. રાજકર્તા જેમ મહામંત્રી વિના મહાન બની શકે તો નથી તેમ મંત્રીની મહત્તા પણ રાજ કર્તાની મહાનુભવતાને આશ્રયે જ ઓપી રહેવાની. અસ્તુ.

(૨) રાજહિતસાધક પ્રસંગો.

આપણે અત્યાર મુધીમાં રાયજી સાહેબનાં “શાંતિસમાધાન સાધક” કાર્યોની સમીક્ષા અગર કહો તો વિસ્તૃત પરિક્ષા કરી. કયાભાગના વિષયનો રહેાટ. આ કાર્યોને રાજહિતસાધક ગણી ન શકાય એમ તો નથી જ. તથાપિ રાજ્યહિતસાધક કાર્યો અને રાજ્યહિતસાધક કાર્યોઃ એ એ વચ્ચે અમે ભેદ જોયલો છે એટલે અમે આ પ્રકરણ દ્વારા લખવા ધારેલું છે.

ક. આ પ્રકરણના ચહેલા વિભાગમાં આપણે રાયજી સાહેબ ખુદને દાવે થયલાં માંગરોળ તાલુકા સાથે શાંતિ-સમાધાન-સાધક રાજ્યકાર્યોનું જ્ઞાન મેળવી લીધું તકરાર અને તે પરત્વે છે; તથાપિ એટલાં એ કાર્યોથી એમની ઉન્નવજન પુરોત્તમરાયજીની મનીષા. જીવનયાત્રાની સમાપ્તિ થતી નથી.

ધ. સ. ૧૮૮૪માં એટલે કે પુરોત્તમરાયજીનું વય માત્ર ત્રેવશ વર્ષનું હતું અને હરિદાસભાઈ જેવા રાજપુરુષનું જૂનાગઢ સાથે જોગણ થયાને પુરાં એ વર્ષ પછી વ્યતીત થયાં ન હતાં ત્યારે આપણા ચરિત્રનિરૂપકને પોતાના અદ્ભુત અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો અનુભવ હરિદાસભાઈ તથા વઝીર બદાકીની ભાઈને કરાવવાનો એક રાજકારીય પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઈ આવતો હતો. જુનાગઢ રાજ્ય અને માંગરોળ તાલુકાના રોષ સાહેબ વચ્ચે લાંબા કાળથી ચાલુ રહેત તકરારોનો અંત અણાવવા સાર એક ખાસ “તપાસપંચ (કમિશન)”ની યોજના કરવામાં આવી હતી. પરંતુ એ તપાસપંચ જે પદ્ધતિએ પોતાનું કાર્ય કરવાનું હતું તે પદ્ધતિ પુરોત્તમરાયજીને રાજ્યહિતની દૃષ્ટિએ હાનિકારક લાગી હતી, અને તેથી તેમણે એ પદ્ધતિ પરત્વે પોતાનો વ્યક્તિગત વિરોધ દાખવેલો હતો. આ વિરોધ દર્શાવવામાં આપણા આ જીવાન મુત્સદીએ પોતાની, અપકંપ ગણાય તેટલી ઉમરે જે પ્રકારની ઉદાત્ત ભાવના, ચારિત્રશુચિતાને અશકનીય રાખવા માટેની ઝંખના, રાજ્યહિતની રક્ષા અર્થે ચિંતાતુસ્તા અને તે સાથે પોતાના શુશ્ર્વર્થો સમક્ષ પોતાના સ્વતંત્ર વિચાર રણ કરવામાં જે પ્રકારની નમ્રતાયુક્ત

નિર્ભયતા વગરે મનુષ્યને મહાન બનાવનાર તથા બતાવનાર શુભો પ્રશિંત કરી બતાવેલા છે તે તેમની પ્રગલ્ભતાને દર્શાવતી મળાવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ આપણા દેગની મુત્સદ્દીગીરીનો જે મેઈ સમયે સાચો ઇતિહાસ લખાશે તો તેમા આપણા યાત્રિનિરૂપ્ય પુરૂષોત્તમતાયજ્ઞને અતિક્રિષ્ટ સ્થાન અપાવ્યા વિના નહોતે પશુ નહિ. "વિ. સ. ૧૯૪૦ ના બાંદરવા વહી ૧૩"ના રોજ અમદાવાદ મુકામેથી આપણા આ ધ્યાનાપકે, "સુર રા. રા મન સુખરામ બાઈ ઉપર જે એક પત્ર લખેલો છે તેમા જે ઉદ્દેશો તેમણે વ્યક્ત કરેલા છે તે પ્રતિન્ય દોષને અમે અત્ર જોતારીએ છીએ —

‘આ (પત્ર) સાર્યેનો પત્ર વાચના મોકલુ છઉં તે વાચી મને પાછો મોઢલો તેમા લખેલી બીજી હકીકત માટે હુ આપને શ્રીત મળ્યા રાજી નથી, કમ કે જે વગરે જે જોખમદાર માણસ દિય તે અનુભવ વગરની બાબતમા પણ પોતાની સ્વ-ઈચ્છા પ્રમાણે કરવા ધારે તો તેમ તે વખતે કંઈ શકે છે, અને તેમ કરે તેમાં પૂછવા વગર યોલવાધી પરજ રહેલુ જોઈએ. તે પ્રમાણે હુ કરીશ પણ એ પત્રમા પાઈ ત્રિયે તેમને થએલી લાગણી ઉપરથી જે શબ્દો લખી જણાવ્યા છે તે ઉપર ધ્યાન આપવા વીનતી કરે છઉં રાજકાંબારમાં બધી વખતે ધાર્યું થઈ શકેલું નથી તેમજ મહુને રાજી પણ રાખી રાકાય નહીં, અને તેથી થોડી મમજવાળાઓની લાગણીમા ન આપો જવાની દરકાર રાખી તે વાગે મનમા હુ ખ કંચુ એ અયોગ છે પરંતુ બધા ચોચ ધારણા પા પડી શકે નહીં એવ્યતા મનાય નહીં, અને હકીકતો જણાવવામા આવી હોય તોપણ તે પ્રમાણે પોતાને અનુભવ થતા સુધી રાહ જોઈ (જે કે થયેલો જ ન હોય) વચરી ન્થીતીના કામ કરનાર માણુમની વીરામ સ્થીતીનો આમા મનમા ન લાવી કાઈ કનય નહીં, વળી કાઈ કહેવામા આવે તો થણે વખતે ગરમ તરમ તબીબતથી હા અને ના એ જે હુ કા શબ્દોમા જ જનાળ આપી તે પ્રમાણે કરવામા સ્વતંત્ર અને ખુબી સમગતી હોય ત્યા મતી ગમ્યા પ્રમાણે પોતાનો જમાવ કરવામા દકાવ વમરના લાભો લેવામા ખુવા પડી વીલ જ કન્વે એ ચોચ નથી, એ વાત આપ પણ નાખસદ કરશે નહીં”

‘બીજા સાધનોથી ધરનો વહેવાર સ્વતંત્ર રીતે ચલાવી રાકાય એવી સ્થીતી હોય તો, ગાર કાય કરતા ગુકશાન થતુ હોય નોપણ, તેની

દરકાર નહીં રાખી માનનો જ બદલો લેવો જોઈ છે. અને તેવી ન હોય તો લાભને બદલે નુકસાન થતું હોય તેવું કામ કરવામાં પણ તેમની જ શોભા છે. પણ સારું કરવાને બદલે નુકસાનીનો બચાવ પણ થઈ શકતો નથી. એવી સ્થિતિમાં રહી પોતાની જ રહેણાકવાળા શહેરમાંના ઘણા જથ્થાઓની અરૂચી અને વેરમાં (પછી જોકે તેઓ અયોગ્ય હોય તોપણ) આવડું એ આપ પણ સલાહકારક માનશે નહીં: વીગેરે કારણોથી હવે વધારે નુકસાનીમાં આવતાં અટકવાની મને તુરતમાં જરૂર છે એમ આપને પણ લાગશે.”

“માટે કૃપા કરી આપના અને મારા વચ્ચે જે સ્નેહબંધ છે તેટલા દરજ્જા શીવાય આપને સ્વર્ગવાસી ગોકુલજીભાઈને દરજ્જે પણ માનું છઉં, સખ્ય બેવડે દરજ્જે ધરીત સલાહ આપી, મારી માન્યતામાં કોઈ ભુલ થતી હોય તો તે જણાવવા પણ તસદી લેશો કે જેથી હું વધારે આભારી થઈશ, પણ તે સાથે વીનતી કરું છઉં કે—આપ પુછવામાં આવે તે બાબતમાં અનુભવી માણસો પણ વધારે શીખે તેવી સલાહ આપવાને સમર્થ છું, માટે આપના તરફથી આ પત્રના દર જગથે જે જલાલ સુચના લખવામાં આવે તે હકીકત ઉપરથી જેમ અભિપ્રાય છે તેમ આપવા કરતાં, મનમાં અનુભવનો ચીતાર આણી લખજો. જન આપને વાળખી લાગે તો પત્ર લખનારને પણ યોગ્ય સલાહ સુચના લખી બાંધ આ સુચના પણ દેશો કે—તેમણે પોતાને સૂઝ્યા પ્રમાણે ન્યાય કરવાં પણ, સંબંધમાં આવનારાં દરેક માણસને માટે હાલની દશિથી તપાસ કરી યોગ્ય યોગ્ય કરવાના ઘણા પ્રસંગ લેવા પડે તેમ કરવા કરતાં કામ કરવામાં પસંદ પડે તે જથ્થામાંથી મુખ્ય મુખ્ય જગોએ એક દીલી માણસોને રાખી જથ્થા કરી રાજકારણાર ચલાવવામાં જ પોતાની સારી શક્તિની અજમાયશ કરવી જોઈએ. બુનાગદના નાગરો હાલમાં યોગ્ય અને નસીબદાર નથી એ દર્ખ વું છે; માટે ત્યાંથી કોઈ જથ્થાના માણસો ણીજા ત્રીજા દરજ્જાના અધીકાર વાસ્તે પણ પસંદ ન-પડતાં હોય તો પછે બહારથી તેવાં ખાતાંઓ ઉપર યોગ્ય માણસો લાવી રાજકારણાર ચલાવવાની મેળવેલી ફતેહમંદીમાં હાલના આ મોટા કારણારના સંબંધથી વૃદ્ધી કરવાની તક છે. જો કે આ સલાહ હું બુનાગદનો નહેવાસી અને રાજનો નોકર હોવાથી તેમજ મને થતું નુકસાન સહન કરવાની

શકિત છે એમ જતાવી આપી શકતો નથી, કેમકે બધા પરદેશીઓ દેશી કરતાં વધારે સારું કરે એમ અભીપ્રાય આપી શકાય નહીં. પણ આપના અને તેમના સંબંધ ઉપરથી તેમના અને આપના વચ્ચે તફાવત નહીં બણવાની આપની સુચનાના બંધનને લીધે તેમનો કારભાર ફતેહમંદ થાય એમ ચાહી મતી અનુસાર સુચના લખું છું તેમાં ફેરફાર અથવા અપૂર્ણતા હોય તો વાજબી જણાયા પ્રમાણે મદાદો વધારે અને શબ્દોનું રૂપાંતર કરી ઘટીત સુચના દેશો. પ્રતીકૃત સ્થિતિનો ફેરફાર કરી અનુકૃત મારે કરેલી ગોઠવણમાં પણ તેની તે સ્થિતિ કાયમ રહે તેના કરતાં પણ જે જથ્થાથી અલગ. પણ થયું છે તે જથ્થાને હાસ્ય કરી રાજકારભાર ન ચલાવી શકયાનું કનિવા વખત આવે તેના જેવું સુ. બહાવદીનભાઈને બીજી એક વધારે ખેડકારક નથી તે તમે જાણો છો, અને તેમને આ પ્રમાણે હોય એટલે મને પણ તેમ જ હોય એ સ્વભાવીક છે.”

“હું જેવી રીતે આંહીના માણસોની એકલી અરજીમાં આવવા જેવું, મસ્કરી થાય તેવું અને જોખમ છતાં, ઉપર પ્રમાણે થઈ નબળાઈ મનાય તેવું કામ કરવામાં સારું નહીં માની આ પત્ર લખવાની ફરજ પડ્યાથી લખું છું, તેવી જ રીતે કાંઈ પણ કામ તેમની ખુશી વગર કરવા અને કરાવવાથી તેવું પરિણામ વધારે નુકસાનકારક આવું છું. હું જુનાગઢ જઈ તેઓ સાહેબને ઘટીત વીનતી કરીશ અને જે વાતચીત થશે તે સખી જણાવીશ.”

આ વાતની આપ હંમેશાં ખાત્રી રાખશો કે, હોલિનો કારભાર મારું જ છે, પણ કદી વીરધ માણસ આ પત્રી ઉપર હોલને નુકસાન પહોંચાડતો જાય તો અચ્ચાવ જેવી રીતે કરશે તે મારે પણ તમારી મલાહ મેળવ્યા વગર કાંઈ કરવાનો જ નથી અને કોઈના તરફથી મેં ખોટું કંઈ અથવા ઉતાવળ કરી એમ આપને કહેવા વખત હમ્મર સાવચેત નહીં. એ જ. ગઈ કાલ તી. દાદી ત્યાં ચી. બાઈ વસીંહ વીગેરે આંહી આવી ગયાં છે. હું સહુને તેડી આજ દસ બજ્યાની ગાડીમાં આંહીથી ગયાના મર્સિ. આ પત્રનો જવાબ તરત મળવા આશા છે. હું કુશળ છું. આપની ચાહું છું.”

લી. ઝાલા પરસોતમભાઈ.

“વાંચી બંને પત્ર પાછા રજીસ્ટર કરી મોકલશે”.

આ પત્ર દર્પણમાં આપણે આપણા આ બાળમુત્સદીના વ્યક્તિત્વને તેના યથાર્થ રૂપમાં પ્રતિબિંબિત થતું સ્પષ્ટ દેખીએ છીએ. એ પત્ર જોડે મોઢમ છે તેટલો માર્મિક છે, અને તે જોડે માર્મિક છે તેટલો જ તે સમયની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપે તેવો અર્થસચ્ચ તથા તેના લખનારની દૃઢ રાજનીતિમતાનો ઘોતક પણ છે. કોઈ પણ પ્રકારના આવેશના ઉછાળાને એ પત્રમાં સ્થાન ન આપનાં વિષયને અનુરૂપ ગંભીરતાનું આરમુક્ત ભાષામાં પાલન કરી પોતાના અભિપ્રાયનું સમર્થન કરવાનું આપુ સખી વ્યવહારોચિત દક્ષતા, શિષ્યોચિત વિનીતતા, આશાધારકતા, પક્ષભેદ ન રાખતાં રાજ્યકાર્યસાધક માણ્યોની પમંદગી ગમે તે જથ્થા (પાર્ટી) માંથી કરીને પણ “રાજ્યકારભાર” ને ક્ષતેહમંદ બનાવવા માટે રાખવી જોઈએ તે નિષ્પક્ષતા, વગેરે ગુણોનું જે પ્રદર્શન પુરૂષોત્તમરાયજીએ ઠરેલ જુદી દરજ્જા શબ્દોમાં પૂર્વોક્ત પત્રદ્વારા કરી બતાવેલ છે તે તેમની તે સમયની ઉમરના અધિકાર સંપન્ન રાજપુરૂષની બાબતમાં એક પ્રકારની અસાધારણતાજ ગણાય તેમ છે. એ પત્રમાંથી આપણને એના લેખકની વ્યવહાર કુશળતા, ઝીણવટ ભરી વિચારસક્રિત, રાજ્યકારભાર વહેવાના તથા તેને ક્ષતેહમંદ બનાવવાના કામે સર્વથા ઉપકારક યર્થ પડે તેવાં નીતિસૂત્રોની ંચિતતા અને તે ઉપરાંત તેમની કાર્યસાધક હૃદયબલવતા આપે, “હાલનો કારભાર મારો જ છે” એવું માની પોતે ગમે તે કરી મકે તે છતાં તે પ્રમાણે ગમે તે ન કરી બેમવા માટે રાખવી પડે તે ધીરતા વગેરેની પ્રતિભા યર્થ આવ્યા વિના રહેતી નથીજ. રાજ્ય કલ્યાણ પ્રવાની ભાવના પુરૂષોત્તમરાયજીમાં ફેટલી પ્રબળતા પૂર્વક ઉગાં મૂળ ધાલી એટલી હતી અને તેના પરિણામમાં તેમનું મન ફેટલું વિસાળ બની રહેલું હતું તે બતાવવાને માટે અમોએ પૂર્વનિર્દિષ્ટ પત્રમાંનાં ફેટલાક મહોટા અક્ષરોનાં વાક્યો તરફ અમે અમારા પાંદડાં ખાસ લક્ષ્ય જેવીએ છીએ. ત્રેવીશ વર્ષની ઉમરનો યુવક આવો પત્ર લખે તો પછી તે યુવક મહાન, રાજનીતિજ્ઞ હોવાની કીર્તિને પામે તેમાં નવાઈ નથીજ. હરિદાસભાઈ જુનાગઢમાં નવાનવા હતા અને તેઓ આવ્યા ત્યારે અને તે પછી ફેટલીક મુક્ત સુધી રાજ્યની આંતર બાહ્ય પરિસ્થિતિ એવી હતી કે, વસ્તુરિથિતિનું યથાર્થદર્શન, નજર ફેરવ્યાની સાથે એક તડાકે યર્થ શકે નહિજ, અને તેથી તેમણે સ્થાનિક પરિસ્થિતિ અને વસ્તુ

રિયતિના કોઈ એક જાણકાર ઉપર વિશ્વાસ રાખી આવશ્યક માહિતી મળે તેવી વ્યવસ્થા રાખવા પરત્વે વિચાર કરવાની જરૂરત પણ હતી. આ પત્ર એમ સૂચવે છે કે પોતાની ગરમ અને ઉતાવળી પ્રકૃતિને લીધે હરિદાસભાઈનું મન તેમના કાર્યભારિતના આરંભકાળમાં અનેક તરેહના ભ્રમના વખતમાં સંપાદ્ય ગયેલું હોવું જોઈએ અને તેને પરિણામે તેઓ જ્યાંસુધી પોતાને અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી કોઈ પણ (જથા) કે પુરૂષની ઉપેક્ષા કરવાં તૈયાર ન હતા. આવી તેમની મનોદશા હોઈને રાજ્યનાં ખાતાંઓને સુવ્યવસ્થિત કરી, રાજ્યકારભારને વિના વિલંબે, અને તેટલા ટુંકા વખતમાં ફતેહમંદ કરવાને માર્ગે મુકી દેવા એ તેમને માટે એક મથરકર બાબત હતી. મનલબ્ધકે, હરિદાસભાઈની છત્રછાયા નીચે રહીને તેમની મારફત પુરૂષોત્તમરાયજી જે પ્રકારની છુટ સિદ્ધિ કરવા ધારતા હતા તે થવામાં તેમને જ્યારે વિઘ્નો દેખાવા લાગેલાં ત્યારે તેમજો પોતાના રાજ વિધાગુરુ મનઃસુખરામભાઈને વસ્તુરિયતિથી વાકેફ કરવાનું ઉચિત ધારીને પૂર્વનિર્દિષ્ટ પત્રમાં, “આ કારભાર મારેજ છે” એવા જે શબ્દો લખેલા છે તે ધણજ સૂચક છે, રાજ્યકાર્યોને લગતી બધી જવાબદારી હંમેશા તરફથી પુરૂષોત્તમરાયજીને માથે રખાયેલી હતી એ વાત પુર્વોક્ત શબ્દોથી ખ્યાનિત થયા વિના રહેતી નથી, અને એમ હતું એટલે રાજ્યકાર્ય પરત્વે કરવી પડે તેવી વાતચીતને પ્રસંગે હરિદાસભાઈ એકજી મન ન રાખતાં કેવળ “હા” અને “ના” એવા ટુંકા શબ્દોથી પુરૂષોત્તમરાયજીથી કહેવાતી વાતનો જવાબ આપી દે એ વસ્તુતઃ કાર્યસાધક થઈ શકે નહિ એ વાત ઊંધાડી હતી, અને તેથીજ મનઃસુખરામભાઈ જેવા સમર્થ ઉપદેશોની મંથસ્થતા ઉભય પક્ષે ઉપકારક ગણાયેલી હતી. આમ હોઈ મનઃસુખરામભાઈએ ધીમેધીમે પુરૂષોત્તમરાયજીના માનસનું યથાર્થદર્શન પોતાના મિત્ર હરિદાસજીને કરાવવાનું ચાલુ રાખી તેને-એટલું તો પાકું બનાવી દીધેલું કે, હરિદાસભાઈ અને પુરૂષોત્તમરાયજી વચ્ચે મતભેદ થવાના પ્રસંગો આવતા ત્યારે પણ તે ઉભય રાજપુરૂષો તેવા મતભેદથી પર રહીને પોતાના વ્યક્તિગત રનેદસંબંધને પુષ્ટ થતો રાખી શકેલા હતા અને કાળના વકેરોની સાથે પુરૂષોત્તમરાયજીની રાજ્યકાર્ય શક્તિ, નયવિસ્તારહતા, લોકકલ્પણસાધક કર્મતત્પરતા તેમજ નિષ્પક્ષ ન્યાયપરાયણતાનો જેમજેમ અનુભવ થતો ગયો તેમતેમ હરિદાસભાઈની પ્રીતિ આપણા આ કથાવીર ઉપર જામતી ગયેલી હતી અને તે એટલે સુધી વધી પામી ગયેલી કે, પોતે દીવાનગીરીમાંથી નિવૃત્ત થઈને તે જોઈ પદ પોતાના પ્રીતિબાજન પુરૂષોત્તમરાયજીને સોંપી દેવાને ઉત્સુક પણ બની ગયલા હતા.

માંગરોળને લગતા તપાસપંચ પરત્વે લખવામાં અમે પૂર્વોક્ત બધી દફતર વચમાં આપી છે તે કદાચિત્ અમારા કોઈ પાઠકને અસ્થાને લાગશે. પરંતુ એ દફતર વચમાં લાવવામાં અમે અમારી સમજ પ્રમાણે બૂલ કરેલી નથી. હરિદાસભાઈ દીવાન થઈને રાજ્યમાં આવેલા એ વાત ખરી; પરંતુ “માર્ગભાર” તે પુરોગામનાયજીને જ હતો; અને તેથી પુરોગામનાયજીને તે માર્ગ પરત્વે જે કાંઈ કરેલું થાય તે સાંભળવાને હરિદાસભાઈ સંકેતાનુસાર એક રીતે બંધાયેલા પશુ હતા. આ વસ્તુસ્થિતિનો નિર્દેશ કરવાના હેતુથી જ અમે માંગરોળને લગતા વિષયને થોડાં બાજુ ઉપર મૂકીને પૂર્વોક્ત દફતર લખવાને આજ્ઞા ફટાવેલા છીએ. આમ હોઈ અમારું આ સ્ખલન લેખાપત્ર લેખારો એમ અમે આશા રાખીએ છીએ. હવે આપણે મૂળ વિષય તરફ વળશું.

માંગરોળ સાથેની તકરારોનો અંત લાવવા માટે જે “તપાસપંચ” નિયુક્ત થયું હતું તે તપાસપંચ જે વિધિએ પોતાનું કામ કરવાનું હતું તે વિધિ પુરોગામનાયજીને પ્રસંદ ન હતો, અને તે વિધિને તેમણે, રાજ્યના ગૌરવમાં ક્ષતિ આણનાર તેમ જ રાજ્યના દિનને નુકસાન કરનારો પશુ માનેલો હતો. વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈએ તથા દીવાન હરિદાસભાઈએ એકમતના બનીને આ બાબતમાં જે પ્રકારનું વક્ષણ ધસેલું તે પણ આપણા આ ચરિત્રનિરૂપને અમારું લાગેલું હતું; પરંતુ એ વક્ષણ લોકાપવાદનો વિષય બને એવી પણ તેમનું બીજી સાબી આવેલી હતી. આમ હોઈને, તા. ૧૦-૩-૮૫ના રોજ પુરોગામનાયજીએ એક મદત્વપૂર્ણ પત્ર લખીને વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈને તથા દીવાન હરિદાસજીને મોકલી આપેલો, અને તે પત્રમાં એ તપાસપંચને ત્રોટી પાડ્યા માટે આમદપૂર્વક વિનંતિ પોતાના એ એવ મુરબ્બીઓને કરેલી પણ હતી. આ તેમની વિનંતિ જે કે માન્ય સ્થાપલી નહિ, તેપણુ એ પત્રમાંના કેટલાક ફકરા, પુરોગામનાયજીની સ્વતંત્ર વિચાર શક્તિ, કાર્યદક્ષતા, સ્પષ્ટવક્તવતા, સ્વાયત્ત્યાગામક નિર્ણયતા તથા સ્વચ્છંદ્યાનુ સ્વધર્મ માટે સખાવી જોઈએ તેવી અશંકનીય અદ્વિત્યશુચિતા માટેની ઝંખના આદિ એટલા પ્રમાણમાં બતાવી આપે તેમ છે કે, આ માંગરોળ જૂનાગઢ વચ્ચે ચાલતી રહેલ તકરારોને છોડે આણવા અર્થે નિયુક્ત થયેલ તપાસપંચને કરેલ કામ પરત્વે જે લોકાપવાદ છેક હમણાં સુધી પ્રસન્નમાન હતો તેમાંથી આપણા આ કથાવીરને, અમારા આ લેખનો હરકોઈ સુધ પાઠક હૃદયારી લીધા વિના રહી શકશે નહિજ. આ ફકરાઓ અમે આ નીચે બીજાની બતાવીએ છીએ:—

“૪૪

XX

XY

YX

”૪૪”

“જે વાત આપણી વિરુદ્ધ થએલી છે તે માટે હવે કેવી રીતે પગલું બંધવું તે બાબતમાં એક તરફ આપ બંને સાહેબોનો એક અભિપ્રાય, અને બીજી તરફ રાજસ્થાનના રહીશન અને શુભેચ્છકોનો આપણાથી જુદો વિચાર પડ્યો. તેની ખાત્રી કરવી હોય તો કોઈને પણ રજા બોલાવી પુછ્યો તો જણાઈ આવશે. X X X પરંતુ આપણાજ માણસો-આંદોના કોઈ પણ જાતના મંરકાર સહિત ત્રાહિત માણસો-શુભેચ્છકો-સ્વામન-રહીશન અને પીરકમતવાળા-એમ બધા તરફથી એક સરખી રીતે આપણા અભિપ્રાય માટે જે વાત ચરચાતી હોય તે તરફ ધ્યાન ન આપવું અને આપણે અભિપ્રાય કાયમ રાખવો એ આપ બંને સાહેબોની જાતને યોગ્ય આપનાર અને કાયદાકારક નથી.”

“વળી આ બાબતમાં આવી રીતે મતબેદ પડ્યા ત્યારે આપણે ભુલ નથી ખાના અને મહુ સમજ્યા વગરની વાતો કરે છે એમ આપ જેવા નિરાભિમાની અને અતુલબી સાહેબો શી રીતે માની શકો તે હું મમજી શકતો નથી”

ઉપર પ્રમાણે પૂર્વસૂચિત તારીખના પત્રમાં પ્રસ્તાવના રૂપે લખીને આપણા આ પરિણામમાં પુરષોત્તમરાયજી, તે તપાસપત્ર આમે વિરોધ કેવા રૂપમાં બતાવવો તેનું આયેખન નીચે પ્રમાણે કરેલું છે.—

“૧. આપણા (જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી સૂચિત) તમામ, રૂલ મંજૂર કરે તોજ કમીશન (તપાસપત્ર) કાયમ રાખી તે પ્રમાણે કામ ચલાવવું અને બહેચણી કરવી.”

“૨. રૂલ કાયમ ન રહે તો કમીશન ત્રોડી નાંખી મરકાર પસંદ કરે તેવા સુરોષીઅન અગર દેશી પાસે માંગરોળનો દીમો અને હક સુકર કરાવી દેવાં (આપણું લખાણોની બારીથી આપણે આમ કરી શકીએ છીએ.)”

“૩. આ વાત સરકારમાં જણાવી તેનો છેવટનો જવાબ સેતાં સુધી કમીશન કામ ચલાવે છે તેના સાથે કોઈપણ જાતનો સંબંધ ન

રાખવાનો આંદોના રાજસ્વામતનો વિચાર કમીશનરને જણાવી દઈ આપણા જે અધિકારીઓને કેસોદ્ધ મોકલવામાં આવ્યા છે (જે કે તેઓ કદા “કમીશનર”ના માન ખાતર કેસોદ્ધમાં હાજર રહેવા માટે જ ગયા છે તે પછી) તેમને ઘુમ્તાઘુમ્ત પાછા બોલાવી લેવા.”

“આમ કરવાથી ખીણ રીતે તુકશાન થવાનો સંભવ માનવામાં આવતો”
“હોય તોપણ આ બાબત (માંગરોળ બાબત)ના તુકશાન કરતાં તે તુકશાનને વધારે નહીં ગણવું જોઈએ.”

“જો પંચ બોલે તે પરમેશ્વર એમ ગણી આ પ્રમાણે નહીં કરવામાં આવે તો આપ સાહેબોની નીમકહલાલી અને કીર્તિ માટે શું કહેવાશે તે હું આ વખતે કહી શકતો નથી. પરંતુ આવું તો ધારી શકું છું કે — જોવી રીતે કોહીનાર પ્રમંગમાં મરફુમ માછ દીવાન અનંતજી અમગ્યંદ ઉપર ગાળ આવી તેવીજ રીતે આપ જને સાહેબો ઉપર માંગરોળ સંબંધમાં દુગમ્મદથી તુકશાન કર્યાની ગાળ આવ્યા વિના રહેશે નહીં.”

“xx xx xx xx xx”

“આપ જણો છો કે, આપણા માનવંતા ધણીએ કામકાજના પ્રમંગમાં જાતથી કાંઈ પણ ભાગ નહીં લેતાં કેવળ આપ જને સાહેબો ઉપર ભરોઆ રાખી આપું રાજકાજ આપને હવાલે સોંપેલું છે.”

“માટે આવી ત્રાટમાં ત્રાટી બાબતમાં ઘણા લોકોનો એકમત ન થાય તો આપણી જુદી પ્રમાણે સાહસ ન કરવું જોઈએ. પણ જેમ આપની મરજી.”

“xx xx xx xx xx”

આ પત્ર અમે અહીં જિતારેલ છે તેથી કદાચિત્ કોઈને ઓચિત્યભંગ થયા જેવું દેખાશે. પરંતુ આ પત્રનો અત્ર જિતારો કરવામાં અમારો હેતુ કોઈને જાણપ લગાડવાનો નથી જ. રાજદ્વારીય કાર્ય કરનારાઓમાં નીતિભેદ કે મતભેદ હોય છે જ. તથાપિ આપણા આ કથાનિરૂપ્ય પુરોષોત્તમરાયજીને કેટલાક

તેનોદ્દેશી કોમે જિતારી પાડવાના દુરચયથી તેમને એક પગે પડવી-પગથરી બાળમુત્તદી રૂપે ગણવાગણાવવાને પૂર્વગણમા અને પછીથી પણ પ્રયત્નરીત રહેના અને નહે છે તેમને, એ જન્મમિદ્ધ મુત્તદીની આગબકાલીન ઇવનશ્યાઓ કેટલી તેમની તેમજ વેધક હતી તે જાણી આપવાનો અમારો નેતુ હેઠને અમે પૂર્વોક્ત પત્રમાના યોગ્યક ફક્તગઓ અત્ર ગાડી જતાવેલા છે માગરાળ અને જૂનાગઢ રાજ્ય વચ્ચેની તકરારનો નિર્ણય કરી આપવા માટે નિયુક્ત થયેલ તપાસપત્રની રચના અગરતો એ તપાસપત્રે દ્રવ્ય નિર્ણય, એ અબધમા જામે અત્ર કશું પણ જોવાવા હજીસ્તા નથી, તેમ વળી એ તપાસપત્રનો નિર્ણય ની-કારવાથી જૂનાગઢ રાજ્યને થયેલ જાબાલાભ પગ્તે પણ જામે અરી ઉઠી અર્થા કંપા આહતા નથી. જામે આટલી હદીકત પણ ફક્ત પુરોત્તમરાયજી આવા મહત્વપૂર્ણ પ્રમ પરતે કેટલા પ્રમાણમા જનાજાદાર હતા તે તાનવાના હેતુથી / અહીં આપેલી છે, તેમ પુરોત્તમરાયજી હજી ફક્ત મેરીશ વર્ષની કમગના યુવક હતા તોપણ તેઓ પોતાના મુરખીઓથી-પોતાને ઉત્ત કન્નાગઓથી-બાલકુલ દયાઈ ન જતા તેમની સમક્ષ પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો કેટલી રખડતાથી તથા કેટલી દટનાથી મૂઝતા નહેતા હતા તે જાણી આપવાનો અમારો આશય પણ છે આ માગરાળને લગતો આ પ્રમ જ્યારે હજીપત્રો અને પાંજાન પાન ને એત્રુ ઉપર મૂકાઈ ચૂક્યો હતો ત્યારે પુરોત્તમરાયજી નજદાર જે સ્થિતિમા હતા તે સ્થિતિમા રહીને બીજે કોઈ પુરુષ તેમના જેટલી પ્રમજ્ઞતા ને નિર્ણયતા જનાવીને પોતાના બાવિ સ્વાર્થને નેખમાવના તૈયાર થાય કે નહ, એ એક પ્રસંગ થઈ રહે છે વળી બીજી એક વાત પૂર્વોક્ત પત્રમાથી ફરિત થઈ આવે છે તે એ કે, સંસ્કૃત લોકમતને અનુસરીને રાજ્યકાર્યો કરવાની નીતિનું અવલંબન કરનાર પુરોત્તમરાયજી ખુદ હતા, અને સાર્વજનિક મત સામે વર્તન રાખવાથી રાજ્યના બળમા ક્ષતિ આવવાના ભયની સંભાવના કરનાર પણ તેઓ હતા; એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજ્યહિતની ખાતર સાર્વજનિક ચરકરે અથે અસહ્યર કરવો પડે તો તે કરવાને પણ રાજ્યકાર્યભાગીઓએ સ્વાર્થને ભોને પણ તૈયાર રહેવું જોઈએ એવું પણ તેમનું મતવ્ય હતું. પૂર્વનિર્ણિત પત્રમા “આરીના કોઈ પણ જાનના મરકાગ રહિત ગાહિત માણ્ગો-રામેચ્છા રવાસત-રહીઅન અને વીરધમવાળા” એવા જે રાજ્યો એમથી વધારે વાર પુરોત્તમરાયજીએ વાપરેલા છે તે, ‘લોકમતાધીન રામનમર્થ વ્યવસ્થા’ના સિદ્ધાંત તરફ તેમનું જે વલણ હતું તેના પ્રતિપાદક પણ ગણામે

અર્થાત્, માંગરોળને, લગતી તકરારોનું અન્વેષણ કરી પૂર્વોક્ત તપાસપંચે નિર્ણય કરેલો હતો, અને એ નિર્ણય પ્રમાણે તકરારી ગામે વગેરેના ત્રણ ધાવા પાડવામાં આવેલા હતા, અને એ ત્રણ ધાવામાંથી એ તે એકની પસંદગી જૂનાગઢ રાજ્યે કરી લેવી એમ કનવાયલું હતું, એટલે એ કંગવને અનુસરીને જૂનાગઢ રાજ્યે એક ધાવો પસંદ કરી લીધેલો પણ ખરો. આ પસંદગી કરવામાં જૂનાગઢ રાજ્યે થાપ ખાધેલી એમ આ કથાલેખક કહી શકે તેમ છે; કારણ કે ઇ. સ. ૧૯૧૬માં આ લેખકે સ્વ. બક્ષી કલ્યાણરાયભાઈ જેવા બાહોરા રાજ્યકાર્યભારીને ચરણે બેસીને તેમની કનેપા રાજનીતિવિષયક મંત્રદીક્ષા લેવા માંડેલી ત્યારે એ કાર્યદક્ષ રાજપુરુષ કે જેઓ એ માંગરોળ દસ્તારના વકીલ તરીકે પૂર્વોક્ત તપાસપંચ પાસે કામ કરી રહેલા હતા તેમણે, એ થાપ જૂનાગઢ રાજ્યે કેવી રીતે ખાધેલી હતી તેને લગતી હકીકત આ લેખકને સમજાવેલી હતી. આટલું કહીને અમે આ વિષયને અત્ર સમાપ્ત કરીએ છીએ.

જ. ઇ. સ. ૧૮૯૨ના જાનેવારી માસની તા. ૨૨ મીએ નવાખ સાહેબ બહાદુરખાનજી બહેસ્તનશીન ચતાં રાજ્ય માટે એક અતિ વિકટ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઈ આવેલો હતો; કારણ કે આ નવાખ સાહેબ અપ્રજ્ઞ હતા અને તેમણે પોતાના રાજકૃણમાંથી કોઈને પોતાનો વારસ હરાવેલ પણ નહિ. આનું પરિણામ એ આવેલું કે, જૂનાગઢ રાજ્યની આંતર સ્વધીનતામાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો માર્ગ સર્વોપરિ બ્રિટિશ સરકારને માટે બહોલો થઈ ગયલ હતો. હિંદુસ્તાનનાં દેશીય રાજ્યો જે પ્રકારે મર્યાદિત સ્વતંત્રતા વાળું રાજત્વ, બ્રિટિશ સરકારની સાર્વભૌમતાની સ્થાપના થયા પછી બોગવનાં થયા હતાં તે પ્રકારે મર્યાદિત સ્વતંત્રતાવાળું રાજત્વ પણ પ્રતિદિન દીલુ પાતું જાય એવી યુક્તિબદ્ધ અર્થિચ્છન્ન રાજનીતિ બ્રિટિશ રાજદ્વારીય ખાતાએ રચીત કરેલી હતી; એટલે પછી બહાદુરખાનજીના અવસાનથી જૂનાગઢ રાજ્યના આંતર સ્વાતંત્ર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો જે લાગ તેમને મળી આવેલો તે તેઓ જતો કરે તેમ ન હતા. તેમાં વળી કોઈ રાજકર્તાની પછી, તેવાની અપ્રજ્ઞતાને કારણે, ગાદીએ આવવાને ઉત્સુક વ્યક્તિઓ હુઘમમાં પડી જતી ત્યારે તો બ્રિટિશ સરકારના રાજદ્વારીય અમલદારોને ધી-કેળાં થઈ આવતાં હતાં. આમ

અપ્રજ ગુજરી જતા રાજકર્તાના ઉત્તરાધિકારી થવા માટે જ્યારે એક ક્ષેત્રમાં વધારે ઉમેદવારો મેદાન પડતા હતા ત્યારે તો વળી અંગ્રેજ સરકારને અધિક લાભ મળી જતો હતો, એટલે કે ઉત્તરાધિકારી થવાનો લવો રાખનારો પૈકી કોઈના લાભમાં જ્યાં સુધી એ સરકાર હેવરનો નિર્ણય કરે નહિ ત્યાં સુધી એ સરકાર રાજ્યનો વહીવટ પોતાના હસ્તક લઈ લેવાને અને પછી તેમાં પોતાનું ધારુ કરી લેવાને બામ્બશાળી પણ બનતા હતા. આમ હોઈને દાહિયાવાડના, કહેવાતી 'જૂની પ્રજાસિક્કા'ના ઉપાસક મુસ્તફીઓ એવા રાજદ્વારીય આક્રમણને બને તેટલા પ્રમાણમાં ખાળવા તથા દેશીય રજાના લ્લા રાજત્વને અખંડિત ગૌરવયુક્ત રાખવાને પ્રયત્નશીલ પણ રહેતા હતા. નવાબ સાહેબ બહાદુરખાનજી અપ્રજ ગુજરી જતાં એ વાતને રાયજી સાહેબે પોતાના "સુર મુરખી રા. રા. મન.સુખરામબાઈ" ઉપરના "તા. ૩૦ મી બનેવારી સને ૧૮૬૨ શનિવાર"ના પત્રમાં "x x x જૂનાગઢના રાજરયાસત માટે ધણીજ કમનસીબ અને દુઃખદાયક" બીના રૂપે આલેખેલી હતી. પરંતુ એ દુઃખદાયક દશામાંથી રાજ્યને જે પ્રકારે પોતાનો માર્ગ બિલગે પડેલો હતો તે તેનાથી પણ અધિક દુઃખદાયક થઈના જતી જવા પામી હતી. બહાદુરખાનજીના પિતા નવાબ સાહેબ મોહોબતખાનજી બીજાને પોતાની ગધનપુરવાળી રાણીથી થયેલ કહેવાયલો એક પુત્ર નામે અદમખાન હતો તે બહાદુરખાનજીના અવશાનકાળે ગધનપુરમાં રહેતો હતો આ અદમખાનને મોહોબતખાનજીએ પોતાનો સાચો પુત્ર ગણેલ નહિ, એટલે તેનું નામ ગજકુમારોની નામાવલિમાંથી ખાતલ કરવામાં આવ્યું હતું, અને એ હકીકતને બ્રિટિશ સરકારે પણ, રાજકોટના 'પોલિટિકલ એજન્ટ' કર્નલ કોર્ટિંગ સાહેબના વારામાં અને મોહોબતખાનજીની દયાતીમાંજ વિધિપૂર્વક રાયબ દરબારમાં ખુલ્લી રીતે કબૂલ રાખી હતી, અને તેને પતિજામે, એ અદમખાનથી નાના બહાદુરખાનજી મોહોબતખાનના બ્યેજ પુત્ર રૂપે તેમના પછી ગાદીએ આવેલા પણ હતા. આમ બહાદુરખાનજીના રાજ્યારોહણને પ્રસંગે અદમખાનનો હક બીજકુલ લક્ષ્યમાં લેવાયલો નહિ, તે છતાં બહાદુરખાનજી જ્યારે અપ્રજ ગુજરી ગયલા ત્યારે, જૂનાગઢની ગાદી પોતાને મળે એવા હેતુથી એ અદમખાનને પોતાનો હક અંગ્રેજ સરકારમાં જાહેર કરી દીધો હતો, અને બીજા તરફ મોહોબતખાનજીના સૌથી નાના શાહમદ એલખાનજી પણ બહાદુરખાનજીના વારસ બનવાની આશા રેલી રહેલા પણ ખરા. આ એલખાનજીને પુત્ર સંતાન ન હતું તેમ વળી તેઓ પોતાના કેટલાક અનિષ્ટ વર્તનથી પ્રમથિય

રહેતા પણ નહિ, અને વળી તેમના મહોટાબાઈ રસુલખાનજી હયાત હતા, તેમને પુત્રમંતાન હતું અને વધારામાં તેઓ સદાચારી હોઈ તેમની છાપ સોમચિત્ત ઉપર સારી પડેલી પણ હતી. આમ હોઈને એલખખાનજીને તો કોઈ પણ દષ્ટિએ બહાદુરખાનજીના કિતરાધિકારી ચલાવી તક ન હતી, અને તે બંને દરકોઈ મિત્રે તેમને ગાદી પ્રાપ્ત થાય તો, જે પ્રકારનો સૂક્ષ્મ પ્રસંગ નવાજ આઈમ બહાદુરખાનજીના અવસાનથી ઉપસ્થિત થઈ આવ્યો હતો તેવો જ બદલે તેથી પણ અધિક સૂક્ષ્મ પ્રસંગ પાછો એલખખાનજીની અપુત્રતાને લીધે બિવિધ્યમાં ઉપસ્થિત થઈ આવે એ વાત સ્પષ્ટ પણ હતી; તે છતાં રસુલખાનજીના હકને હસેલી મૂકવો એ વાત કોઈ પણ પ્રકારે ન્યાયપુરસ્કર ગણાય તેવી ન હતી, એટલે જો તેમને જ ગાદીએ બેઠાડવામાં આવે તો એક તરફ જેમ હકદાર શાહજહાને ન્યાય અપાતો હતો તેમ બીજી તરફ તેમને પુત્ર હોવાને કારણે, રાજ્યને બિવિધ્યમાં જીઠવા પામે તેવી તકરારના બચમાંથી મુક્ત રહેવાનો યોગ પ્રાપ્ત થઈ જતો હતો. આમ હોઈને તે સમયના મંત્રિમંડળે રાજ્યના અમીરઉમરાવ તથા અમીરખાન પ્રજાજનો વગેરેએ સાથે બેસીને જે મંત્રણા કરેલી તેને પરિણામે, બહાદુરખાનજીનું અવસાન થયું કે તરતજ તેમના બાઈ રસુલખાનજીને રાજ્યમન ઉપર અભિષિક્ત કરી દેવામાં આવ્યા હતા, અને તેમના નામથી તા. ૨૩-૧-૬૨ના રોજથી રાજ્યનું કામકાજ ચલાવવાનો આગ્રહ પણ અમાત્યમંડળે કરી દીધો હતો. એક રાજ્યનું અવસાન થાય અને બીજાને રાજ્ય ગાદી ઉપર આવે તે દરમિયાન ગાદી ખાલી રહી શકે નહિ, અને જો તે રહેતો અરાજકતા પણ ગણાય એ એક મહત્ત્વપૂર્ણ રાજદ્વારીય સિદ્ધાંત છે, અને વળી આવા પ્રસંગે ગાદી ખાલી પડે ત્યારે તે ઉપર કોનો હક પહેલેથી છે અને કોને બેઠાડવો છે એ વાત જો પ્રથમથી નિશ્ચિત કરાયેલી ન હોય તો તે પરત્વે નિર્ણય કરવાનો અધિકાર, પ્રથમ દર્શાવે નોટલો રાજ્યના મંત્રિમંડળને, અમીરઉમરાવને તથા પ્રમાણુજીત પ્રજાજનોને છે તેટલો હક રાજ્ય બહાનના કોઈને હોઈ શકે નહિ એ પણ એક રાજદ્વારીય સિદ્ધાંત છે. આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરવામાં જૂનાગઢ રાજ્યને, અંગ્રેજ સરકારની નમનિ અગાધથી મેળવી લેવાની જરૂર લાગેલી નહિ; કારણ કે હક અને લાયકાત-એ કિમય દષ્ટિએ રસુલખાનજી ગાદીએ બેસી શકે તેમ હતા જ. આમ હોઈને અમાત્યમંડળે એકમત થઈને રસુલખાનજીને ગાદીએ બેસાડી તેમની આજ્ઞા ફરવી દીધેલી હતી. પરંતુ અંગ્રેજ સરકારને પૂછ્યાગાછ્યા વિના રસુલખાનજીને તખ્તનશીન કરી દેવાયલા તે, જાણે કે, એક મહોટો

અવસાથ જૂનાગઢના મંત્રિમંડળે કરેલો છે એમ અણી લાઇને એ સમયના કાઠિયાવાડના 'પોલિટિકલ એજન્ટ' (મર) ચાલર્સ ઓલિવન્ટ સાહેબને મોહોટો રોપ ચઢી ગયેલો, અને જૂનાગઢના અમાત્યમંડળે બરેલ પગલાયી, જાણે કે, બ્રિટિશ સરકારના પ્રભુદત્ત અધિકારને નુકસાન પહોંચ્યું હોય એમ પણ તેમને માની લીધેલું હતું ! આ વિચારસરણિને અનુસરીને એ એજન્ટ સાહેબે રસુલખાનજીને નવાબ તરીકે કબૂલ ન ગણ્યા અને તેમની વિરુદ્ધ તેમણે મુખ્ય સરકારમાં નિવેદનનેબ ઉપર નિવેદનલેખ મોકલવાનો હુકમ જારી રાખેલો પણ ખરો. આટલું કરીનેજ તેઓ આટકેલા નહિ. અંગ્રેજ સરકારનું ગૌરવ અખંડિત રાખવાના આશયથી તે આહેમે દીવાન હરિદાસજી ઉપર એક તાગ તત્કાલ મોકલી 'બીજો હુકમ થનાં સુધીમા કીમતી ચીજો સંભાળી લેવા તથા (રાજ્યનો) વહીવટ ચલાવવા બદલ તમને સરકાર નવાબદાર ગણે છે' એવું તેમને જણાવી દીધેલું પણ ખરું; અને એ હુકમ પ્રમાણે હરિદાસજીએ રાજ્યકાર્ય વગેરે પોતાના હવાલામાં લઇ તે બાબતના ખખર તે 'પોલિટિકલ એજન્ટ'ને આપી દીધા પણ હતા. હરિદાસજીએ પૂર્વોક્ત બ્રિટિશ સરકારની આજ્ઞાનો અમલ કર્યો તે પરત્વે કોઇએ કાંઈ વાંધો લીધેલો પણ નહિ. અને રસુલખાનજી ગાદી ઉપર વિધિપૂર્વક બેસી ગયેલા હતા એટલે રાજ્યને કશું કરવાપણું રહેલું પણ ન હતું. તોપણ જૂનાગઢના મંત્રિમંડળ વગેરેએ એકમત થઇ ને હિંમતભરેલું પગલું ભરેલું હતું તેને પરિણામે 'પોલિટિકલ એજન્ટ' (મર) ચાલર્સ ઓલિવન્ટ અને જૂનાગઢ રાજ્યના મર્યાબાગમંડળ વચ્ચે એક મોહોટો રાજદ્વારીય વિમલ ઉપસ્થિત થઇ આવ્યા પિના રહી શકેલો નહિ. જૂનાગઢ રાજ્યના કાર્યભારીમંડળનો વાદ એવો હતો કે, રાજ્યની આતરંબાજીતા પરત્વે રાજ્ય સ્વતંત્ર છે અને તે છતાં ને પગલું તેણે ભરેલું છે તે ન્યાયપુર સર પણ છે; જ્યારે અંગ્રેજ સરકારના રાજદ્વારીય પ્રતિનિધિ એવો પ્રતિવાદ કરી રહેલ કે, અંગ્રેજ સરકાર મર્યોપરિ હોઇ દેશીય રાજ્યની ગાદી ખાલી પડે ત્યારે તેને ભરવાનો હક તે સર્વોપરિ સરકાર ધરાવે છે. વળી તેમણે દરેલ પ્રતિવાદનો બીજો મુદ્દો એવો પણ હતો કે, રસુલખાનજી કે જેમનું પૂર્વજીવન એક સાધુ-ફકીર-ના જેવું હતું તેઓ રાજપુત નથી, નિરક્ષર છે, ફકીર છે અને તેથી તેઓ ગાદીને માટે લાયક પણ નથી. પરંતુ આ એ અંગ્રેજ સરકારના પ્રતિનિધિ સાહેબ તરફથી કરામત આપેલ પ્રતિવાદ તદ્દન લુપ્ત હતો. અપુત્ર બહાદુરખાનજી પછી ગાદીએ આવી શકે એમ ને કાંઈ હોય તો તે જહોસ્તનશીન થયેલ નવાબ સાહેબથી નાના તેમના બાઇ રસુલખાનજીજી હતા, અને રાધનપુરવાળા અહમદખાન કે જે

બહારખાનજીથી મોકેલા ગણાયલા હતા તેમને તો જૂનાગઢના નવાખના શાહજાદા તરીકે ન ગણવાનો કરાવ, વર્ષો પહેલાં, બ્રિટિશ સરકારે ખુદે કરી દીધેલા હતા એટલે તે અહમદખાનથી નોંધાવાયલ દાવો 'પોલિટિકલ એજન્ટ'થી સર્વથા કાઢી નંખાવવાને પાત્ર હતો જ. વળી રમુલખાનજી રાજપુત નથી એવો મુદ્દો પણ પૂર્વોક્ત 'પોલિટિકલ એજન્ટ' સાહેબે ક્ષિપ્રચિન્ત કરેલો. પરંતુ તેમને ખબર નહિ કે, જે સમયે રમુલખાનજી જન્મેલા તેજ મમયે રાજ્યભ્રમણ કરીનાયને હાથે રાજ્યે આ શાહજાદાની જન્મકુંડલી કરાવેલી હતી અને જન્મકુંડલી ક્યાંની નોંધ, એ કાશીનાયના ચોપડામાં રખાતી કુંડલીઓની ક્રમબદ્ધ માળામાં રખાયેલી પણ હતી, એટલે એ ચોપડો 'એજન્ટ'માં રજુ થતાં એ "એજન્ટ" સાહેબનો વાંધો ફડી જવા પામેલો હતો. ત્રીજો મુદ્દો તે પ્રતિ-વાદમાં એવો હતો કે, રમુલખાનજી ફકીર છે-નિરક્ષર-અભણ છે અને તેથી પણ તે નવાખ થવાને લાયક નથી. આ પ્રકારનું એ "એજન્ટ" સાહેબનું કથન પણ અયથાર્થ હતું. અલખત રમુલખાનજીને અંગ્રેજી બાપાનું જ્ઞાન ન હતું; પરંતુ અંગ્રેજી બાપા જાણતા ન હોય તેવાઓને અભણ ગણી લેવા એ કેવળ મૂર્ખતા હતી; અને વળી એ રમુલખાનજી ફકીર નહિ હોઈ ફકીરના જેવું સાધુ જીવન ગાળતા હતા તેથી તેમની સાધુતાને સદૃશ્ય રૂપ ગણવાને બદલે અવગણ્ય રૂપ ગણવાની જે છૂટતા એ અંગ્રેજ અધિકારી કરી બેઠેલા તે જોડ ખરેખર તેમની અવગણ્યાંમાં નિવાસ અન્ય કાંઈ ન હોઈ શકે. વરતુન: તો તેમના પેટમાં જે દુખનું હતું તે એ કે, બહારખાનજીના દેહાંત બાદ જૂનાગઢ રાજ્યમાં હાથ ધાલવાનો જે લાગ બ્રિટિશ સરકારના રાજદ્વારીય ખાતાને મળેલો હતો તે, રાજ્યના કાર્યભારીમંડળે બરેલ પગલાંથી ઊડી મયલો દેખીને તે સાહેબને પોતાનો પરાભવ થયા જેવું લાગી આવેલું હતું, અને તેથીજ તેમણે ન્યાયાન્યાય પરત્વે કરો પણ વિચાર કર્યા વિના જૂનાગઢ રાજ્યના કાર્યભારીમંડળના કૃત્યને અકૃત્ય કરાવી દેવા માટે જે પ્રયાસો કરવા બેઠ્યાં તે કરવા માંડેલા હતા. પરંતુ જૂનાગઢનું કાર્યભારીમંડળ મોતથી વિરેકપુરુષો નહોતે નિઃશયમોંથી ચલિત થાય તેમ ન હતું, અને તેણે તે પ્રયત્ન 'પોલિટિકલ એજન્ટ' સામે લડી લેવા માટે નિર્ણય પણ કરી લીધેલો હતો. આ લડાઈ લડવામાં હરિદાસભાઈની તટસ્થતા અનુપકારક હતી અને તેથી રાજ્યપક્ષે સેનાપતિપદનો બાર આપણા આ કથાનાયકને માથે આવી પડેલો હતો. પુરોગામરાયજીએ આ પ્રમંગને અનુવક્ષીને, "તા. ૩૦ મી જાનેવારી સને ૧૮૬૨ જનીવાર"ના રોજ જે એક પત્ર "સુત મુરબી રા. રા. મન:મુખરામભાઈ" ઉપર લખેલ છે તે

પત્રનો મર્મ આપણને જે કાંઈ સમજાવે છે તે મમજી લેવા જેવું હોઈને અત્યંત આ નીચે એ પત્રના કેટલાક ફકરાઓ અમારા પાંદડે સમજાવે રહીએ છીએ:—

“x

xx

xx

xx

xx”

“પ્રા. નવાળ સાહેબ જહાદુરખાનજીનું બહેસ્તનશીન થવું જૂનાગઢના શાહરખાસત માટે ધણું જ કમનસીબ અને દુઃખદાયક છે. પરંતુ ઈશ્વર ઈચ્છા આગળ કાંઈ ઉપાય નથી.”

“જે પહેલેથી કર્ણુ જોઈએ તે ન કરેલું હોવાથી આવે પ્રમંદ વધારે મુઠ્ઠેલી અડચણ અને દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. પણ જરૂરને વખતે તેનો ખચાવ અને ઉપાય ન કરવામાં આવે તો જે ખોટાના મુકાબલામાં મૃત્યુને વધારે પસંદ કરવામાં આવે તેવું પરીણામ થવા વગર રહે નહીં. છોકરાઓ માખાપનું કલ્પ ન માનીને, માખાપ લાપક પુત્રોનું કલ્પ ન માનીને અને મહોટી ઉમરના શુભેચ્છકોનું કલ્પ ન માનીને જેમાંથી ખોટામાં ખોટું પરીણામ થાય તેવા મહા ભયંકર રોગોમાં ને દુઃખમાં દમાઈ પડે છે તોપણ તે વખતે તેણે તેવા કૃત્યનો ખદ્દો ભોગવવો જ જોઈએ એવા ઇન્સાફથી જો તેનો ચોખ્ખો ઉપાય ન કરવામાં આવે તો તેનું પરીણામ એજ આવે કે માખાપ છોકરાને, છોકરાં માખાપને અને પગપર શુભેચ્છકોને ખોઈ બેસે. આપણું હાલનું કૃત્ય ગેરઈનસાફવાળું કે પક્ષપાતી નથી એટલું જતાં જે શીકરમાં આવી પ.પા છીએ તે માટે આપણાં નશાખતેજ નખજાં માનવાં. પણ તેમ માનીને બેસી રહીએ તો ને વધારે ખોટું ગણાય. તેમજ ખરે વખતે જે કાંઈ પાછલી જુલો થઈ હોય તે વીધે કાંઈ પણ બોલવું એ દુઃખમાં વધારે ઉમેરો કરીને, ઘડતમાં જે કરવું જોઈએ તેના વિચાર અને ઉપાય કરવામાં જરા પણ વખત ન જવા દેવો જોઈએ. x x x આવા વિચાર અને કારણોથી હાલ જે જરૂરનું છે તેના સંપંદનાજ વિચારમાં રહીએ છીએ. તે આપ પણ પમંદ કરશે એવી આશા છે. હાલના પ્રમંદ માટે કેટલાંક કારણોથી એવું કવું દુસ્ત લાગ્યું કે, તેવું બધું જોખમ એકને માથે લેવા કરતાં એનો વિભાગી કરવો જેથી ચાલતા પ્રસંગના પરીણામની જેને જેને ખરી અસર ભોગવવાની છે તેને ઉપાય અને યત્ન કરવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યાનું અથવા કાંઈ પણ શંકા લાવવાનું કારણ મળે નહીં.”

પુરૂષોત્તમરાયજીથી લખાવત આ વ્યવહારકુશળતાનો પાઠ આપનાર પત્ર તેની ઘોતકતા પરત્વે જોષ્ટએ તેટલો પર્માણ હોઈ અમે ને પરત્વે અધિક લાખ્ય કરવાનું ઉચિત ધારતા નથી. પરંતુ એટલું તો કહી દઈએ છીએ કે, એ સક્ષમ પ્રસંગનો સંતોષકારક ઉકેલ આણવા માટે પુરૂષોત્તમરાયજીને પોતાને કમર કમવી પડેલી હતી. આ કામ એટલું મહેલું, વિકટ અને દુઃસાધ્ય હતું કે, ભવિષ્યમાં, પુરૂષોત્તમરાયજી આ કામમાં સક્ષળતા મેળવે તોપણ, તેનું પરિણામ તેમને ખુદને હાનિકારક કોઈ પણ કાળે નિવડે એવો સંભવ હતો, તથાપિ જેના લોહીના દીપે ન્દીપામાં રાજ્યભક્તિ વ્યાપી રહેલી હતી તે પુરૂષોત્તમરાયજી સંભવિત નુકશાનના કસ્ટી આ કામમાં પોતાના પિંડને ઝંપલાવે નહિ, તોપણ એ કામનો ભાર ઉપાડનાર એ સમયે રાજ્યમાં ખીલું કોઈ ન હોઈને એ મૂલતા રહેતા કામનું પરિણામ કેને કેને ભોગવવાનો વારો ન આવત તે પરત્વે આપણે આજે કલ્પના કરી શકતા નથી. પુરૂષોત્તમરાયજીથી મને સુખગમભાઈ આદિ ઉપર લખાતા રહેલ પત્રોમાંથી જે એક મુખ્ય ધ્વનિ નીકળે છે તે એ કે, એ પત્રોના લખનાર પોતે જોટલા પુરુષાર્થવાદી હતા તેટલા જ પ્રારબ્ધવાદી પણ હતા અને તેથી તેમણે, “ચાલતા પ્રસંગના પરિણામની x x ખરી અસર” ભોગવવી પડે એવા રાજપુરૂષો પૈકીના એક તરીકે આ કામનો ભાર પોતાને માથે ઉપાડી લીધેલો હતો અને તે સમયના મુખ્યના સુવિખ્યાત બેરિસ્ટર-એટ-લૉ મિ. બ્રહ્મદીન તેયજી જેવા સુચરિત તથા કાર્યનિષ્ઠ મુદ્દરથને “કાઉન્સલ ફરજો નહીં પણ આપણી (કાર્યભારીમંડળ) માથેના ફેરતીનાતાએ” ફેકીને મુખ્યના ગવર્નર સાહેબને મળવા વગેરે કામે નિયોજ દાંદલા પણ ખરા, અને એ બ્રહ્મદીનજીએ આ વિષયમાં ઘણો રસ લઈને ઘણો પરિશ્રમ જાહેરલો પણ હતો. આ પ્રમાણે પુરૂષોત્તમરાયજીએ પોતાની ગાદીને ગતિમાં મૂકી દીધેલી તો ખરી; તથાપિ જૂનાગઢની જે પરિસ્થિતિમાં નહીને તેમને પોતાના કાર્યને ધપાવી રાખવું પડતું હતું તે વગેરે તેમને મંજૂરી રહેલ, અને તેથી તેમણે પોતાના મંત્રીવર્ગ મુરખી મનઃમુખરામજી ઉપર “તા. ૨૮ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૯૨, સાં. ૧૯૪૮ના માહા વદી ૩૦ સ્વીવાર”ના રોજ એક પત્ર લખીને પોતાના મનને ખાલી કરેલું પણ હતું. આ પત્રમાં બીજી હકીકત સાથે તેમણે નિમ્ને પ્રમાણે લખેલું છે.—

“xx

xx

xx

xx

xx”

“હાલ આંહીની સ્થિતિ લોકો સહેજ કદખી શકે તેથી વીરજી દેવ તો જ તે પરમેશ્વરની કૃપા માનવા જેવું ગણાય. એક બાજુ નીરક્ષર અને નમળી

હોનાથી તેવું મારું દકાઇ જઈ તેથી વીરૂદ્ધ નજર આગળ આવ્યા પ્રે છે
 ને અસ્વભાવિક નથી બીજી બાજુ ગુરૂ-પદ્વીએ છે અને તેની નરોજરી
 કરનાર કોઈ દેખાતું નથી આ મનુષ્યો તેને મનની પુરી ખામી છે, અને
 બંને બાજુની જવાબદારીથી તેની સ્થિતિ યોડી મુશ્કેલીવાળી નથી. પરંતુ
 આપણા સમર્થ અભીષ્ટ શ્રીકૃષ્ણાનંદના ઉપદેશ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરનારને તથા
 વીચાર બતાવનારને ફરીથી તેમ કરવાની હીમત ના થાય તેવી રીતે થપડનો
 પ્રસાદ મળતો રહેનાથી તેમ મ્તેતા તુરત અટકવું પડે એ સ્વભાવિક છે
 માહારા અભીષ્ટ પ્રમાણે નબળા માણસોના સંબંધમાં શાસ્ત્રના
 નીચામાનુસાર થાય છે તેથી તેની લાગણી કરવામાં આવે તો
 તે વધારે નબળાઈ અને અણસમજ ગણાવી જોઈએ જગતમાં
 ભાવી પ્રમાણે જ બહુ થતું આવે છે તેને અટકાવવા કોઈ મમર્થ નથી
 પ્રશ્ન તથા વીચાર પોતાની ભરજી યા અભીષ્ટ વીરૂદ્ધ હોય તેમ કારણથી
 તે કરનાર અયોગ્ય ગણાઈને તેને થપડનો પ્રસાદ અપાય છે બંને માટે
 વધારે સારું છે કે જેમ વધારે પ્રશ્ન થાય તેમ વધારે શાંતિથી સામજીવામાં
 આવે, જુલ હોય તો સુધાનય જુલ ન હોય તો આગળ વધવાને તોર ન
 મળે અને નવું શીખવાય તેવું પરીણામ બંને બાજુ વધારે સારું આવે
 તેનો ઇન્સાફ કરવાનું આપને જ મોખું છે

૪૪

૪૪

૪૪

૪૪

૪૪

કાઠિયાવાડના ઉપરના અને અદરના દખાનમાં થયો મહેલો તકાવત લાગે
 છે તેવું પરીણામ જે આરે તે ખરૂં હજી ને પ્રાર્થના છે કે, માણસનું
 જીવન પડવાનો દગાવાનો વખત આપે નહીં ૧૨ ૧૧ ૧૪ ૧૧

પુરુષોત્તમરાયનો પુર્વનિર્દિષ્ટ પત્ર તેમની નેમગિર્ક ક્ષોભ સિતળા, ડહા, બ્યારાગિ
 તત્ત્વજ્ઞાનાભ્યાસ ક્ષમતા અને તે માથે શું જનોના મબધમાં જે પ્રગમની
 પ્રિતીતતા રાખવી જોઈએ તેવું પશિશાન-એ મર્વ લક્ષણેથી એટલો બરો
 રખાય છે કે તે આપણને અભ્યાસનીય થઈ પડ્યા વિના સ્ત્રી રાખતો નથી
 આપણે એમ પણ મ્હી શકીએ કે, તેમના ગુરૂઓને પણ પોતાનો કાન પોતાને
 હાથે પકડવાની ફરજ પડી જ્યાં એના બાવો આપણને પુરોષોત્તમ પાડના મે
 શમ્ભોમાં લખાયલા પત્રોમાંથી મળી આવે છે પણ ખા. મુશ્કેલ મયોગમાં
 નહીં હૈં પેટ પૂર્વેના કાળના તાત્ત્વિક વિચારપણું પત્રો લખવા એ જેના
 તેવા મનુષ્યનું કામ ન ગણાય આપણા આ કથાનાયકને દબાર અને દીવાનજી

વચ્ચે મધ્યસ્થ રૂપે રહીને સામોપચારથી તે જ્ઞાન-પક્ષના માનમિત્ત રાગોને મટાડવાનું કામ કરવું પડતું હતું અને તે કામ ઘણુંજ વિષમ અને જોખમ ભરેલું પણ હતું. એક બીજા સાથે અયગ્રાઈ પડવાને પ્રવ્રત થતાં જોગે અંકુશિત કરી અગર તો ઉપરામ પમાવી તેમને કોઈ અનિષ્ટ ઉપમાં પડિણમતાં અટકાવવાં એટલુંજ નહિ, પરંતુ એવાં પરસ્પર વિરોધી જોગને સમાહિત કરી તેમનો યથેષ્ટ ઉપયોગ કરવો એ કામ એના કનાર પાસેથી એટલા બધા મંયમની અપેક્ષા રાખે છે કે, કેટલીકવાર અસાધ્યજ્ઞ શક્તિવાળા ગણાતા માણસો પણ એવા કામમાં હારી ગયા વિના ન રહે. જૂનાગઢ રાજ્યમાં જે જોગ પ્રવર્તી રહેલાં હતાં અને રાજ્ય બહાર કાઢિયાવાડની રાજદારીય પરિસ્થિતિના જે રંગો બહાસાતા જતા હતા તે બધાં તત્ત્વોનો સમન્વય કરીને દુબાર, કાર્યભાગી અને ક્ષિટિય સર્વોપર સરકાર : એ ત્રણેમાં મમતોલપણું આણી ન શકાય તો રાજ્યનું વહાણ અચૂક ખરાબે ચડી એકા વિના ન રહે એવી સ્થિતિ તે મમયે રાજ્યની થઈ પડેલી હતી, અને તેથીજ રાજ્યનું ખરું કન્યાણ આહનાર તથા સાધવાની ધગશ ધરાવનાર પુરોગામીરાયજી જેવા રાજપુરુષે આવા માંકડા રામયમાં પોતાના હૃદયજળનો અશેષ રીતિએ ઉપયોગ કરવાનો હતો; અને એ પ્રમાણે તેમણે ઉપયોગ પણ કરી બતાવેલો છે. અમારે પ્રસંગવશાત્ કહેવું પડે છે કે, જૂનાગઢમાં આ સમયે આખુંય વાતાવરણ એવું તો ઘેરું અને પ્રકાગ્નીન બની ગયલું હતું કે, કોઈ એક પક્ષ બીજા પક્ષનું યથાર્થ દર્શન કરી શકે નહિજ. ફક્ત એ બધામાં મધ્યસ્થ તરીકે અલિપ્ત રહીને એ બધાય પક્ષોને યથેષ્ટ સિદ્ધિ સરકાર હોરી જનાર એક આ કથાનાયકજ નિર્મલ દષ્ટિ રાખીને સમગ્ર વસ્તુસ્થિતિનું યથાર્થ દર્શન કરી શકના રહેલા એટલે રાજ્યકાર્યને પાર ઉતારવાની આખતમાં ભંગાણુ ન પડતાં અતે દષ્ટસિદ્ધિ કરી શકાયલી હતી. એ સમયના તમામ પક્ષોને ધન્યવાદ આપનાં અમારે લખવું જોઈએ કે, રાજમંડળ સમસ્ત રૂપી મુરલીમાં તડ પડેલી હતી, તેપણુ તે તડને પુરનાર પુરોગામીરાયજીની મામનીતિ રૂપ મીણુ દાણે દાણે પોતાનું કાર્ય કર્યાં કરતું હતું એટલે એમાંથી એકંદર નીસરતો સંગીતપ્રવાહ મંદુર, તાલબદ્ધ અને પરિણામે મનોહારી બની ચૂકેલો તો ખરોજ.

જૂનાગઢ રાજ્યની આવી રાજદારીય પરિસ્થિતિ. સાક્ષીચત્ત મર્ઘમૂતેષુ ની પેઠે પુરોગામીરાયજી અવયોકી રહેલા, ત્યારે, દીવાન હર્દિસમાહની સ્થિતિ પણ કાંઈ ઓછી સંકટામણુ તથા મુંઝવણવાળી ન હતી. અંગ્રેજ સરકારની મંમનિ

મેળવ્યા વિના અમુકખાનડાને તખ્તનગાન મ્ની દીધેલા તેને પાંચામે એ સંગ્રહના કુપિત થઇ ગેલા ‘પોલિટિકલ એન્ટ’ તરફથી જાવાના રહેતા પ્રશ્નોના જવાબ દેવાનો માર દીધાને પહેલાનો હતો અને બીજી જાણુએ રાજમડાને જે પગતુ ભરી દીધેલું હતું તેને જુમી રાકાય કે જુમાવા દેવાય તેમ પણ ન હતું. આ બંને વાતો એટલી તો અસંધેય હતી કે, ગમે તેમ ધર્મપત્ર ગજપુરણને તે અકળાવી મૂકે, તો પછી હરીમગ્ધમાર્ધ જેવા ગરમ અને કિત્તાજી પ્રકૃતિના માણસને એ વાતોથી અસંધેય બ્રહ્માટ થાય તેમા નવાઇ ન હતી પુરોષોત્તમરાયજીએ આવા સૂક્ષ્મ મયોગમા (તા. ૪-૩-૯૨, ૧૦-૩-૯૨, ૧૫-૩-૯૨ અને ૧૧-૩-૯૨ના રોજ) જે પત્રો મન સુખરામભાઈ ઉપર લખેલા છે તે આ નિયમ ઉપર અધીક અવગણું નાખે તેવા છે એ પત્રોનો માર એવો છે કે, બહાદુરખાનડાની અપ્રજ્ઞતા જણવામા હતી તે જ્ઞા તેમના દેહાત પહેલા વાગસની યોજના કરવા ચરતે જે કોઇ વ્યવસ્થા જવાબદાર ગજપુરોએ કરી લેવી જોઈતી હતી તે તેમણે કરેલી નહિ એ એક ભૂલ થયેલી છે, અને તેને પરિણામે જે ગુચવાડો જામે થવા પામેનો તેમા “એનરો”ના અમારણુ વિરોધે હોમેરો નરી દીધેલો છે, અને તેથી કરીને, આપણા આ મ્યાવીર પોતાના પુર્વાનિર્દિષ્ટ તા ૧૦-૩-૯૨ના પત્રમા ક્યે છે તેમ મેં પ્રસંગે (૧) રાજ તથા ગજમર્તાના સારા નરીય, (૨) રાજકાર્ય કરનાગનાં યત્ન, (૩) મારા સાધન, (૪) બધાનો એક મત અને મપ”-એ સર્વના એકી ભૂત બળથી “ગજ તથા ગજકર્તાનુ, આપણું પોતાનું અને બીજાઓનું હિત” કરી રાકાઈ હતું તેનું હિત આ વખતે કરી રાકાય તેનું ન હતું, કાણુ કે “હાલ જેમ તે વખતના જેવા સાધન નથી તેમજ તેને બધે મળી શકે તેટલું સાધન મેળવના માર જે યત્ન થવું જોઈએ તે મળું નથી, જે થાય છે તે માત્ર જેવા મને જાણવનું થાય છે,” એમ પુરોષોત્તમરાયજીનું માનવું થયલું હતું. આ હેતુ અવતરણુચિહ્નો વચ્ચેના મારો હર્નિમગ્ધાદની મનોમ્જાને અનુલક્ષીને લખાયેલા છે એમ હકોઈ વિવેચક મ્હી રાકશે પરંતુ હર્નિમગ્ધમાર્ધ તરફથી દખાવાયેલી ઉદાસીનતા માવ અકાંચ હતી એમ મ્હી રાકવું નથી બહાદુરખાનડાનો દેહાત સમ્યાજને થયેલો એટલે એ વાતના ખાતર દીવાન-દક્તરે પહોચ્યાડવામા આવતા હર્નિમગ્ધ પોતાની માથે પુરોષોત્તમરાયજીને લઈને રાજમદાયે ગયા હતા અને ત્યાં જેમીને જે રાજમમ વગેરે લખાવરા પડે તેવા સારે તેઓ પોતાના બે ગિરસ્તેદારો-દુર્ગાપ્રમાદ ખારોડ તથા પુરોષોત્તમરાય રામજી-ને પોતાની બેળા વર્તમાનના પચુ ખગ વગી બહાકીન

ભાઈ પણ એ વખતે દાવાન હરિદાસ પામે આનીને જોડેલા એટલામા “રાજ્યના એક સ્તભ” રૂપ વર્ણવાયલ માણ રાજ્યાધિધારી નૃસિંહપ્રમાદ જુથ પણ ત્યાં આવી પહોંચેલા હતા. બહાઉદ્દીનભાઈની પ્રીતિ એવમખાનજી ઉપર હતી અને હરિદાસભાઈ તો આ એવમખાનજીને બહાદુરખાનજીના વારસ રૂપે માની રહેલા હતા, એટલે એ ઉભય મુખ્ય ગળપુત્રોએ એ લખાનજીને ગાદીએ બેસાડવાનો નિર્ણય કરી દીરેલો હતો. પૂજાય નહિ ત્યાં સુધી કશો અભિપ્રાય ન હોયો એવો પુરૂષોત્તમરાયજીથી નિત્ય પળાતો સિદ્ધાંત હતો. એટલે એમણે તો માનજ સેવેલું, અને નૃસિંહપ્રમાદજીએ તો જે બધું બનતું હતું તે ફક્ત તેવાજ કરેલું હતું. પછી મોં વીખગઈ ગયલા. પરંતુ રાજ્યકાર્યના નિષ્ણાત ગણાય તેના મહોળા મુન્શદી અને વયોટદ નૃસિંહપ્રમાદ જુથને એ રાજમહાલયમા કરાયેલો નિર્ણય વ્યાજળી લાગેનો નહિ, એટલે તેમણે પોતાને ધેર ગયા. પછી મોડી નરિએ વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈને મકાને જઈને કરાયલ નિર્ણય ટેલો. ભૂલ ભરેલો છે તે મમજવી, બહાદુરખાનજીથી નાના રસુલખાનજીને ગાદીએ બેસાડવાની મનાહ આપી દીવેલી, અને એ સલાહ એ વઝીરને ગમે જિતરેલી પણ હતી, અને એ મનાહ ન્યાયપુર મર અને રાજ્યહિત સાધક હોઈને હરિદાસભાઈને પણ મ્બૂન રાખવો પડી હતી. પરંતુ એ પ્રમાણે પોતાના પ્રથમ અભિપ્રાયને બદલાવે પડેલો એ વાત હરિદાસભાઈને રૂચેલી નહિ એમ લાગે છે, અને તેને પરિણામે તેમને થોડી ધણી ઉઘાસીનતા થઈ આવી હોય એ પણ સમજનાજી છે એ છતાં ન્યાય રસુલખાનજીના પક્ષમા હતો એટલે એમને પોતાનો અભિપ્રાય જૂરે હતો છતાં વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈ આગ્નિ મતને અનુમરી રસુલખાનજીને તપ્તનરીન કરનાના મમમા ભાગ લેવો પડેનો, એમ કહીએ તો આલે તથાપિ તે હકિકતને પરિણામે કાઠ્યાવાડ ‘પોનિટિકલ એનરરી’ સામે અધમમા જિતનું પડેનું તે તેમને બહુ રૂચતું ન થયું હોય એમ તેમની તે અધમ પરતેની મનોસ્થા ઉપરથી મ્હી સકાય છે. હરિદાસભાઈ એક સ્વતન્ત્ર પ્રકૃતિના, બાહોશ, પ્રમાણીક અને મતનિષ્ઠ રાજ્યકાર્યભારી હતા અને તેમનો “કાન્ભાર” નફળ પણ થયો છે એ વાતમા લેશ પણ સંકા નથી, તથાપિ તેમની મનનીતિ અને વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈની તેમજ પુરૂષોત્તમરાયજીની રાજનીતિ વચ્ચે એક વિરલ પ્રમજે વ્યક્ત થઈ આવે તેનો મહોરો તકાત હતો. હરિદાસભાઈ રાજ્યના આતર વહીનરને ઉન્નત કક્ષાએ મૂકવા માટે જોઈલું બળ પાપરનું પડે તે વાપરવા સમ તૈયાર હતા, પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર મામે લગવાના પ્રસંગમા તેઓ તે મકારના અમનદારો સાથેનો સબધ છેક

બાગી-તૂટી-જવા પામે એટલે દરજ્જો-એટલા બળથી-લડવાનું પસંદ કરના નહિ, અને તેથી કરીને તેઓ જૂનાગઢ રાજ્ય અને બ્રિટિશ 'પોલિટિકલ એજન્ટ' વચ્ચે ઉપસ્થિત થઇ આવતી તકરારોનો ફક્તો ત્રોડોડથી કરી નાંખવાને તૈયાર થઇ જતા હતા, અને તેને પરિણામે રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતાને ક્ષીણ પડવાનું બની આવતું પણ હતું. બ્રિટિશ સરકારના રાજદ્વારીય ખાતાની નીતિ દેશીય રાજ્યોના આંતર વહીવટમાં કોઇ પણ મિષે ક્રમશઃ હસ્તક્ષેપ કરતાં રહેવાની હતી, અને તે વાન જૂનાગઢના સ્થાનિક કાર્યવાહીઓને ખીંચકુચ અણગમતી હતી; એટલે હરિદાસભાઈ પૂર્વોક્ત સહમ પ્રસંગે, પુરોગામરાયજીએ ક્યેલું છે તે મુજબ, "માત્ર જોવા અને જણાવો"ની જે નીતિ અપનાવ કરી રહેલા હતા તે રાજ્યના દ્વાર કાર્યવાહીઓને ચિંતા તથા બચમાં મૂકીદે એ સ્વાભાવિક વાત હતી. રાજ્યકિત ખાતર, કાઠિયાવાડના "પોલિટિકલ એજન્ટ" સાથે બગાડવાનો પ્રમંગ ઉપસ્થિત થાય તો તેથી, પુરોગામરાયજી ડરતા ન હતા; કારણકે તેમને બ્રિટિશ સરકારના મર્વોપરિ અધિકારી-હિંદી સરકાર-ની ન્યાયબુદ્ધિ ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, એટલે "પોલિટિકલ એજન્ટ" સામે લડવું પડે તો ઠેક સુધી લડી લેવાને તેઓ મર્વંશ તૈયારજ રહેતા. એ છતાં હરિદાસભાઈ તરફ પુરોગામરાયજીની માનબાવના એટલી બધી પ્રમળ હતી કે, તેમણે રાજમંડળમાં ઉપસ્થિત થઇ આવેલ મનભેદની તીવ્રતા જોઇને "અલગ" રહેવાની નીતિ અપનાવ કરી લીધેલી હતી, અને એ "અલગ" રહેવાની પોતાની નીતિનું સ્થપન પણ તેમણે પોતાના તા. ૧૬-૩-૬૨ ના મનઃસુખરામભાઈ ઉપરના પત્રમાં કરેલું હતું. પરંતુ એ પ્રમાણે "અલગ" રહેવાનું "કારણ આવે પ્રસંગે વચમાંથી ખસી જવાનું" ન હતું. "મરહુમ શ્રી ૦ નવાજ સાહેબ બાહાદુરખાનજીની હવાતી સુધી હું બનેને ખોટું લાગવાની બહુ દરકાર રાખ્યા વગર કહીને સમજાવી શકતો તથા અટકાવવા જેવા કામમાં અટકાવતો તે પ્રમાણે હાલ પણ કરવાનું જનરી રાખવામાં આવે તો તેનું પરીણામ સારું આવવાને બદલે ખોટું આવવાનો સંભવ વધતો જવાથી તે ધોરણમાં, ખોટું પરીણામ આવતું અટકાવવા માટે મારે જરા અલગ રહેવાનો ઉપાય રોધવો પડેલ છે," એમ જે આપણા આ કથાનાયકે પોતાના પૂર્વોક્ત પત્રમાં મનઃસુખરામજીને લખી જણાવેલ છે તે કારણજ તેમણે આ વખતે "અલગ" રહેવાનું પસંદ કરેલું હતું, અને તે પ્રમાણે તેઓ અલગ રહેવા તેનું ફળ પણ સારું આવેલું છે. પુરોગામરાયજીએ પોતે પૂર્વોક્ત કાગળમાં લખેલું છે કે: "જો આ પ્રસંગે હું બાલગ ન હત તો કાંઇ પણ ઉપયોગી થઇ શકત નહીં. શ્રી. હરિદાસભાઈનામાં કેટલાક અસાધારણ

મોટા શુણ્ણ અને ખુશી હતા તે દમઘ જના જેવા જે મગો થઈ જાય છે તેના મગજમા હિતાનજ અતીગે ચોખાઈ તથા સચાઈ અને વેગને રોકનારની ખામી સીનાય ખીલુ કાઢ નથી સમજણ પ્રમાણે મનમા ગમે તેનું સારખોદુ લાગતુ હશે તોપણ જેખાવ, ધી ન અને મુદો માળજામા જનતા સુધી મુખાઈ માહેમ (અહાલદીનભાઈ) એરી મકતી ખતાવે છે કે તે માટે તેના દુશ્મનોને પણ તારીફ મ્યાં રિના ચારે નહી મતલમદે, બને માહેમોમા કુશ્તની બક્ષીમથી કેલ્લાક મોટા તથા અગાધારણ શુણ્ણ અને શક્તી હતા ખરે વખતે જે કરણુ જોઈએ તે ન કરના ઉપરાત તેથી વીરુધ્ધ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે તેમા વચારે સમજુ અને ભણેલાનો વચારે દોષ ગણાયો જોઈએ મોના માહારા અબીરાયને નાપ પણ મળતા થગો એમ આચા રાખુ છઉ આ બધાતુ કા બુ બારીસચક છે જેને અમવવા કોઈ મમથ નથી x x x પૂર્વભાગતુ લખી મમાય તેનું બધુ આખ્યાન આપને લખાઈ ગયુ હવે મધ્ય અને હિતર ભાગમા જે બને તે ખરૂ ”

મનનજ ૫, બહાદુરખાનજના અવસાન પહેલા રાજ્ય તરફથી જે કાઢ કરી સેવા જેવુ હતુ તે રાજ્યના કબજ મુખ્ય અને જવાબાર રાજપુરખો-વઝીર બહાદુરિનભાઈ અને હગિમનાઈ-તરફથી કરી તેવાયતુ નહિ, એટલુજ નહિ, પરતુ એ પછી પણ જે કયાયો સેવાના જોઈએ તેમા પણ, “એજસી”ની વકલેટિવાળા દમાણુને યોગે અગર તો “એજસી”ને અનુકૂળ રહીને રાજ્યમર્યાબાર વચેરાની નીતિ પોતે પમદ કરનાગ હતા તેથી અગર તો અન્ય મેઈ અમનથ મ હો હન્દિસભાઈ જેવા દીરાનમા એક પ્રકારની શિથિનતા અગર નિષ્કિનતા આવી ગયલી હતી અને તેઓ માત્ર ‘જેવા અને જાણવાનું’ મમ કરી જેના હતા ખીજી તરફ નવાજ માહેમ રસુલખાનજનો રાજ્યાભિષેક થઈ ગયો હતો એટલે એમની પોતાની તેમજ રાજ્યની દષ્ટિએ તેઓ રાજ્યના રામી થઈ ચૂકેલા હતા, અને તેથી તેઓ પોતાનો અધિમાર વાપરવાને દત્તક જની નહે એ સ્વભાવિક હતુ પરતુ “એજસી”ના હુકમથી રાજ્યકોશ વગેરે હન્દિસભાઈએ પોતાના કબજમા લઈ લીધેન, એટલે રસુલખાનજ નનાજ બનેન ખરા હતા ખરા નવાજ તરીકે રહેણીકરણી સખવાની ખાખતમા તેમને મમથ ઘગો જ બોગવવો પડતો હતો, અને તેથી તેઓ પોતાના રાજ્યરોહણ મળધે જેમ બને તેમ તુચ્છમા લાભકારક નિર્ણય થઈ આવવાની નહ જેવામા અધીગ પણ જની ગયા હતા આવા મંયોગમા

રાજ્યકાર્યની બધી જવાબદારી ઉપાડી રહેવ વઝીર બાહાદુરીનબાઇની સ્થિતિ ઘણી જ મજાદી બની રહે એ વાત સ્વભાવિક હતીજ, અને તેમાં હરિદાસબાઇ તરફથી જે હુકમ તથા મન્દ મળતી જોઇએ તે તેમને મળતી ન હતી, એટલું જ નહિ, પરંતુ હરિદાસબાઇ રાજ્યના દીવાન હતા તે છતાં આ પ્રસંગે તેઓ ક્ષિત્રિગ મરખાર તરફથી નિયુક્ત થયેલ ગણ્ય-વહીવટદાર તરીકે, ઉપસ્થિત થઇ આવેલ મામલામાં એક પ્રકારની ઉપદેશનના-તટસ્થતાનું અવલંબન કરી રહેના એવો દેખાવ થઇ રહેતો હતો એ વાત એવી હતી કે, દરબાર-પક્ષના સર્વ ગ્રામને ખટકયા વિના રહે નહિ જ. રસુલખાનજીનો ગણ્યાબિગેક થઇ ગયો ન હોત અને હરિદાસબાઇ “એજ મી” તરફથી રાજ્ય-વહીવટનું નિયુક્ત થઇ ગયા હોત તો જુદી જ વાત ગણાત, પરંતુ આ તો દેરાજ્યની-એ જણના રાજ્યની સ્થિતિ જેવો દેખાવ થઈ જવા પામેયો, એટલે કોણ કોનો એ પ્રશ્ન અનુત્તરીય જેવો થઇ રહેતો હતો ! આવા અનિષ્ટ મયોગમા વઝીર બહાદુરીનબાઇ તેમ જ નવાબ માટે રસુલખાનજી મન હરિદાસબાઇનો મદદગાર જોઇને તેમનાથી ઉચ્ચ થઇ બેસે એ પણ સ્વભાવિક હતું, અને વળી ચક્રોળે મટેયો મામલો ધારણ પ્રમાણે પાર ન જાતો તો તેને પરિણામે કંટાળી ન ગમત તરી અનિષ્ટ સ્થિતિનો ઉદ્ભવ થઇ આવે એવી ભીતિ પણ તે ઉભયને ધેરી રહેતી હતી પુરોગતમરાયજી મધ્યસ્થ બનીને કોઇને સમજતી રાકે તેમ પણ ન હતા કારણ કે તેઓ કોઇને મનગતવા પ્રયામ કરે અને કોઇ એક પક્ષ સમજી જાય તો તેમને તે પક્ષના ગણાઇ જવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થઇ જાય ! આમ હોઈ આ કથાવીરે “અસંગ” ઊભી જવામાં સાચા નયની અને સર્વના કલ્યાણની સંભાવના મરુલી હતી, અને એ એમની નીતિનું પરિણામ પણ શુભ આવેલું હતું. બધો મનબેઠ શમી જવા પામેતો અને જે પ્રયત્નો આરંભાયવા હતા તે મરુળ થવા પામ્યા હતા પરંતુ એ પ્રયત્નો કરવાનો ભાર પુરોગતમરાયજીને માથે આવેલો, અને તેને પરિણામે તે સમયના “પોલિટિકલ એજન્ટ” મિ. આર્લ્સ એલિવન્ટ સમુદાયની અદૃષ્ટા તેમને વહેરી લેતી પ્રેરતી હતી. હરિદાસબાઇ તટસ્થ જેવા હતા અને તેમને પુરોગતમરાયજીએ તટસ્થતા પાળવા દીધેલી, મતલબ કે, સ્વદેશખાતાના પ્રધાન અમાત્ય તરફ અમગ તો તેમને જે મુખ્ય દીવાન જેટલા જ અધિકાર પ્રથમથી જ મળેલા હતા તેને આધારે પુરોગતમરાયજીએ આગળ પડીને, રાજ્ય તરફથી આવા પ્રસંગે જે પ્રયાસો કરાવા જોઇએ તે કરવાનું પોતાને માથે ઉપાડી લીધેલું હતું અને એ મર્મને અંગે પોતાના તરફથી જે બધી પ્રતિજ્ઞા યતી

હતી તે તમામથી હૃદિસભાષને વાકેફ રાખવાનું પણ તેમણે ચાહ્યું રાખી દીધું હતું. મનઃમુખરમભાઈ પણ આ કામે પુરોત્તમરાયજીને ધણા જ ઉપકારક થતા હતા અને તેઓ પણ હૃદિસસભાષને લખીવખીને યોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવતા ગ્રહેલા. આ વખતમાં પુરોત્તમરાયજીનો એક પગ જૂનાગઢમાં તો બીજો મુઝધમાં રહેતો હતો. સુવખાનજીને અબણ, ફટ્ટીર વગેરે વગેરે રૂપમાં ચીતરતિ “કાઠિયાવાડ એજ ગી” તેમને નવાળ થવાને માટે નાલાયક કરાવવાને ને તેટલા પ્રયાસો કરી રહેલ અને તે મામે જૂનાગઢનું રાજમંડળ તેમને બધીય રીતે લાયક અને હકદાર હગવે તેવી આખીતીઓ આગળ ધરતું ગયતું, એટલે વસ્તુસ્થિતિ એવી બની ગયલી કે, બલાત્કાર મિવાય અન્ય કોઈ માર્ગે રાજમંડળની હસીયોનો હામ થઈ શકે તેમ ન હતો, અને તેથી જો “એજ રી” પાછી પડે તો તેની પ્રતિષ્ઠા ઘટે તેમ હતું. આમ હોઈને “પોલિટિકલ એજન્ટ” મિ. ચાલ્સ એલિવન્ટે પોતાનો છેલ્લો દાવ અજમાવી જોવાનો પ્રયાસ પણ કરેલો. એ વખતે એવું મંબળાતું હતું કે, પુરોત્તમરાયજીને તેમનાથી કંઈ ગ્રહેલા પ્રયામના માર્ગમાંથી સ્ખલિત કરવાના હેતુથી આ “પોલિટિકલ એજન્ટ” માહેબે તેમને વાંકાનેર મુકામે બોલાવેલા અને તેમને ધમકાવવા જેતુ પણ કરેલું હતું. આ પ્રયોગ એ સાહેબે કેટલાક નરેણીની મમદા, કદાચિત્ એ રાજવીઓ ઉપર પોતાના ઐશ્વર્યની છાપ પાડવાના આગયથી કરેલો હતો. એઓ સાહેબે પોતાના શ્રેઠાધિકારનું જોર બતાવીને પુરોત્તમરાયજીને ધમકાવવાનો આરંભ કરેલો ત્યારે આ જીવાન મુત્સદ્દી કથાવીરે તે માહેબનું કથન પ્રસાત ચિતે સાંભળી લીધેલું, અને પછી બ્યારે એ માહેબ બોલતા બધ પડેલા ત્યારે ગયજી સાહેબે ઠંડે મને અને દહનાપૂર્વક એઓ માહેબને, કહેવાયતું હતું તે પ્રમાણે, આ મતલબનો જવાબ આપી દીધેલો પણ હતો— “સાહેબ, હું તો નવાળ સાહેબના ચાકરનો ચાકર છું મને આ બંધુ શીદ મંબળાવે છે ? આપતું ચાલતું હોય તો આપ નવાળ સાહેબને લખી મને મદદી મૂકી રામે છો. ધરૂંતું દુરમાન માથે ચક્રવીને ચાકર કાન કરે છે તેમાં નવાર્મ શી અને અપરધ પણ કયો ?” પુરોત્તમરાયજીએ આપેલ આ જવાબમાં ઉડી મુત્સદ્દીગીરી હતી. તેલી જ તેમાં સમોદતા-વેધકતા પણ હતી. સુવખાનજી નવાળ તરિકે કપૂલ રાખ્યા મિવાય એ “એજન્ટ સાહેબ” પુરોત્તમરાયજીને નજ્યની નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવા માટે લખી પણ ન ગકે ? એટલે આનો હુકોને ટય તથા દહનાવાળો સ્પષ્ટ જવાબ સાંભળીને (મર) ચાલ્સ એલિવન્ટે માહેબને ચૂપ થઈ ગયા વિના બીજો માર્ગ ગ્રહેલો નહિ, અને જે રાજવીઓને તેમણે

તે પ્રમંજે હાજર ગમેલા તેઓ આપણા આ કથાવીની નમર્ગિક વાક્યદુતા, બુદ્ધિમતા, વિચક્ષણ નીનિગતા, નિર્ભયતા નિર્ભલ સ્વામિભવિત તથા પ્રમંજો-
ચિત તથાપિ પ્રતિપક્ષના મર્મભાગને વેદતી અર્થગર્ભીય પ્રતિષાદકતા જોઈને
આશ્ચર્યમુચ્ચ બની ગયલા હતા, અને તેમના અતકચ્છમાયા એ પ્રમંજે ‘ધન્ય-
ધન્ય’ એવા બાના ઉદ્ગારે નીમરી ગયા હોય તો તેના નવાઈ પણ નથી.
અગ્રેજ સરકાર જેવી નવોપરિ મળળ મતાના પ્રતીક રૂપ “પારિટિકલ એજન્ટ”
જેવા મળ્યાધિધારીને અપ્ટ મળ્દેના જવાબ દેનાર તેમજ રાજ્યના અને
રાજ્યપ્રમંજના સ્થાપિત હકોની ગદા કરી ગયાના પ્રિયદ્ધ થઈ જીભનાર, આ
અર્થવાદી જમાનામાં વિગ્લ ગણાય તેવા આ અન્તિર્નામ્પના જેવા જીવાન
એક ભડ મુત્સદ્દાને, એમના પોતાના બાવિ સ્વાર્થલાભની લેશ પણ દરકાર
રાખ્યા વિના, અગર તો તેને પોતાને બધિધ્મા અગ્રેજ મન્કારના રાજદ્વારીય
અધિકારીઓના કાપતુ બદ્ધ બની જવાનો વાગે આવગે એવી કલ્પના
કર્તા વિના કે ભીતિ નાખ્યા વિના સ્વાર્પણ કરવા તેવાર થતો જોવો એ, એ
સમયના કાઠિયાવાડની અનિષ્ટ માર્ગે રપાતર પામતી જતી, દેશીય રાજ્યોના
કાર્પભારીઓના હૃદયબળને ક્ષયાધીન રૂતી જતી, રાજદ્વારીય પરિસ્થિતિની
દષ્ટિએ, ખરેખર, એક રૂપબળા અનુભવાતી અદ્ભુત ઘટના રૂપ હવું, અને
એવી અદ્ભુત ઘટનાતુ દર્શન રાજવીઓને થયતુ તેને પશ્ચિમામેજ, અમને
લાગે છે કે, આપણા આ કથાવીગને તેમના સરમન્ગીય રોભાવાળા રાજદ્વારીય
જીવન પછીના કાળમાં કાઠિયાવાડના તેમજ પ્રિયાવાડની રીમા બદ્ધારના
અનેક નરેજો ત રૂથી સન્માન તથા સાહાય્ય પણ મળતા રહેતાં હતા, સર
ચાલ્મર્સ ઓલિવન્ટનો આ છેલ્લો પાસો આમ નિર્ણય થયેલો હતો અને તેને
પશ્ચિમામેજ ભવ્ય પક્ષની પ્રતિષ્ઠાતું પાવન થઈ રહે એવે માર્ગે “એજન્ટી”
અને જૂનાગઢ રાજ્ય-એ જ્ઞાપ્ય વચ્ચે સમાધાન થઈ જવા પામેલું હતું એ
સમાધાનને અનુમરીને તા. ૨૦-૬-૬૨ના રોજ જૂનાગઢમાંની મદ્રેમાના વિશાળ
સભામડપમાં એજ બળ્ય દ્વ્યાર ભરવામાં આવેલો અને તે દ્વ્યારમાં બ્રિટિશ
નરકાર તરફથી પ્રતિનિધિ રૂપે આવીને (મ-) ચાર્લ્સ ઓલિવન્ટ સાહેબે, નવાળ
માહેજ રસુલખાનજી જે હકને લીધે ગાદીએ બેઠેલા હતા તે હક કબૂલ રાખીને
તેમને હાર્દિક અભિનંદન આપેલું; એટલુંજ નહિ. પરંતુ “ન્યાય્ય ગણાય
તેવી પ્રતિષ્ઠા અને સ્વતંત્રતાને માન આપી ચોલવાને હું પોતે તક ગોતતો
તરીકા” એવા અને જૂનાગઢના રાજમડળને પ્રેમાહક થઈ પડે તેવા રાજદો
વાપરીને તેણે પોતાના તરફથી તે પ્રમંજે કરાયેલ બાવણુ દ્વાન નવાળ સાહેબને-

પોતાના તરફથી ભવિષ્યને માટે ખાત્રી પણ આપેલી હતી. આ તેઓ સાહેબના બાપણમાં તેમણે વગીર જહાજદીનબાદની તેમજ “નોકરીને અંગે રહેતી ચિંતાઓમાંથી, ધારી શકાય તે કરતાં પણ વહેલા છૂટા થઈ નિવૃત્તિ-મુખ લોગવવાનો વિચાર કરતા” હિન્દીસલામના કાર્યબારીયાની રૂઠિત પણ ફેલી હતી, અને વળી દીવાન અમરજી કે જેમનાં પરાક્રમેથી જૂનાગઢ રાજ્યનો વિસ્તાર અને તેનું ગૌરવ પ્રજ્ઞ થયલ છે તેમનું સ્મરણ કરાવીને તેઓ સાહેબે યથોચિત રાખેલાં તેમને પ્રશંસાજનક આપીને પોતાનો એમની તરફનો આદરભાવ વ્યક્ત કરી જતાવેલો પણ ખરો. આ તેમના બાપ-ણનો નવાખ નવાખ સાહેબ રસુલખાનજીએ સ્વમુખેથી આપ્યા પછી, ગૂંજરાતી બાયામાં લખી રખાયલ તેઓશ્રીનું બાપણ વંચાવી સંભળાવાયલું હતું, અને ત્યાં એકત્ર થયલ સભાજનોએ એ બાપણને જ્યથોયથી વધાવી લીધેલું પણ હતું. આ પ્રકારનો જે અનુભવ એ પ્રસંગે, એ એકવારના પ્રતિપક્ષી બિટિશ અધિકારીને થવા પામેલો હતો તેને પરિણામે, નવાખ સાહેબ રસુલખાનજીને અબણ તેમજ ફકીર ગણાવી દેવાને મંચી રહેલ એ “પોલિટિકલ એજન્ટ” સાહેબના મનમાં કેવા કેવા ભાવો ઉદ્ભિ થવા પામેલ હશે તે તો તેઓ જુદ જ જાણે; આપણે તો ફક્ત તેની કલ્પના જ કરી શકીએ. આ સ્થળે અમારે એટલો હમારો પણ કરી દેવો પડે છે કે, નવાખ સાહેબ રસુલખાનજીને અબણ તેમજ ફકીર કરાવી દઈ ગાદી માટે નાલાયક કરાવી ન શકાયલા એ બાળતનો ખટકો અંગ્રેજ સરકારના રાજદારીય ખાતાને એટલો તો રહી ગયલો કે, પચીસ વર્ષ બાદ એટલે ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં આ કથાનિરૂપ પુરૂષોત્તમરાયજીને જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં કરાયલ ધોર અન્યાય દૂર કરી ન્યાય આપવાનું બ્રિટિશ સરકારે યોગ્ય ધારેલું ત્યારે પણ, એ ન્યાય આપવા માટે દિલ્લી સરકાર તરફથી નિયુક્ત થયલ તપાસપત્રે કરેલ કમકાજને અંગે આ નવાખ સાહેબ રસુલખાનજીને અબણ તેમજ ફકીર રાયજી સાહેબને મુખેથી કહેવડાવવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન પણ થયલો હતો. પોતાનો કકો ખરે કરાવવાને બ્રિટિશ રાજદારીય ખાતું કેટલી ચીવટ રાખતું હતું તેનો આ એક દષ્ટાંત ગણાય.

ઉપર પ્રમાણે, આપણા આ ચરિતનિરૂપ પુરૂષોત્તમરાયજીએ ચલાવેલ તથાપિ (સર) આર્સ ઓલિવન્ટ સાહેબે પોતાના પૂર્વનિર્દિષ્ટ બાપણમાં કહેલ છે તેવી “ન્યાય ગણાય તેવી પ્રતિષ્ઠા અને સ્વતંત્રતાની” રક્ષા કરનાર નજદારીય યુદ્ધ બાલ દષ્ટિએ સમાપ્તિને પામેલું હતું. પરંતુ એ યુદ્ધના ન્યાયકોને

ઐટલે કે વઝીર બહાઉદ્દીનખાન અને પુરોત્તમરાયજીને પોતાથી મેળરાયવ વિનયને અતે લાભ કરતા હાનિ ભોગવવાનો વારો આવ્યા વિના સ્તી શરૂએ નથી બિટિશ સરકારના રાજદારીય અધિકારીઓના મનમાં આ પ્રમગથી જે દેપાગ્નિ પ્રકટ થયેલો હતો તે જોડે પૂર્વોક્ત પ્રકારના મમાધાનરૂપી જળના સિંગનથી શાત પડેલો દેખાતો હતો, તથાપિ તે ભારી ગ્યાયવ સ્થિતિમાં આવતો જાગતો રહેતો હતો અને તક આવે ત્યારે પુનઃ પ્રજ્વલિત થવાને તૈયારજ હતો પરંતુ પુરોત્તમરાયજી તરફથી રચાતો રહેત નયબૂદ ઐવો હતો કે, જ્યાં સુધી તેમને પોતાના ધણી નવાજ સાહેબ તરફથી બળ મળતુ રહેલુ હતુ ત્યાં સુધી તેમનો કોઈ વાંધે વાળ મરી શકે તેમ ન હતુ પરંતુ માનવ જીવન અને તેમાં પણ પૌરૂષ પ્રધાન માનવ જીવન ઓર ને ઓર સ્થિતિમાં લાગ્યેજ રહી શકે છે, એ સૂત્ર પ્રમાણે પુરોત્તમરાયજીને વિધાતાનો વિરોધ ભોગવવાનો વારો આખરે આવ્યા વિના રહેતો નથી, પ્રસ્તુત વિધયના અનુસધાનમાં આપણે અતઃ ઐટલુ તો કરી શકશુ કે, નવાજ સાહેબ નુસખાનજીને જૂનાગઢ રાજ્યની માદી જો કે આખા રાજમડળાદિની ઓમતાને યોગે પ્રાપ્ત થના પામેલી હતી, તો પણ તે માદી ઉપર તે નવાજ સાહેબને નુશ્ચિત કરી આખા માન જોટલા પ્રમાણમાં પુરોત્તમરાયજી જેવા પોતાના ગુરૂઓના મદિમાને, જેખમ ખેડીને પણ વધાન્તાર મિત્રી અને વિચારશીન શિષ્યને આપી શકાય તેમ છે તેટલા પ્રમાણમાં તે માન, તે સમયના કાર્યભારી મડળના અન્ય કોઈ સભ્યને ભાગે આવી શકે તેમ નથીજ આપણા આ કથાવીરે મૈયાઓના વધ પ્રસંગથી ઉદ્ભવેલ મકટકાળે કાર્યભારીમડળને પહે રહીને તેને “આશ્વર્થ” પમાડે તેવી બુદ્ધિથી જે મદદ આપેલી હતી તેને જુલાની દે તેની બુદ્ધિમતા, શૂરતા, હતાતતા તથા સ્વાર્થચુલતપરતા તેમણે જૂનાગઢ રાજ્યને લગતા પૂર્વોક્ત બીજા સકટને પ્રમગે જે જતાવી આપેલ છે તે ઐવા પ્રકારની છે કે, સોરઠના રાજદારીય દનિહામયા તે સુવર્ણાકિત અક્ષરોવાળી બની જઈને ઓર દષ્ટાંત રૂપ યથપડ્યા વિના રહેશે નહિ ખરેખરા રાજ્યભક્ત કાર્યભારીને અભાવે રાજ્ય ખેલી અધોમતિને પાગે છે તે જેને જાણુ હોય તેજે, પુરોત્તમરાયજી રાજ્યસેવામાંથી ખસ્યા પછીનો જૂનાગઢ રાજ્યનો અવિચ્છિન્ન ઇતિહાસ બણી લેવો પડશે.

ગ. પૂર્વકથિત નીતિયુક્ત સમાધિને પામ્યું. રાજવિદ્યાકુશળ નાગર બુદ્ધિથી વર્ગો પંડિત સ્થામણ કૃષ્ણ તે માર્ગે પણ બેઠવો-તોડવો અને જમીનદોસ્ત કરી વર્માની દીવાનગીરી, નાખવોજ જોઈએ, એવું બ્રિટિશ રાજદ્વારીય તેમણે કરેલી ખટપટ અધિકારીઓનું એક નિશ્ચિત લક્ષ્ય હતુંજ. નવાજ અને તેમનો સેવા મોક્ષ સાહેબ રસુલખાનજી ઈ. સ. ૧૮૯૨ માં ગાદીએ આવ્યા અને તેમ થયાને એક વર્ષ પૂરું વીતેલું નહિ ત્યાં તો પ્રભાસપાટણમાં મુમલમાનોએ બચકર ફુલ્લડ મચાવીને રાજ્યને આફનમાં મૂકી દીધેલું તો પણ પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે તે પ્રમાણે, રાજ્યના કાર્યભારીમંડળની અગમચેતી તથા કુનેહબરેલી ચાલખાજીથી એ આફત ઓસરી જવા પામેલી પણ ખરી. બ્રિટિશ સરકારે રસુલખાનજીને નવાજ તરીકે સ્વીકાર્યો તે નિમિત્તે ભરાયલ દરબારમાં (સર) આફ઼ ઓલિવટે બ્રાએલ ભવિષ્ય પ્રમાણે હરિદાસબાઈ રાજ્યમેવામાંથી નિવૃત્ત થઈ ગયલા અને સુનીલાલ સાયબાઈ હજરત દીવાનને પદે આવેલા કે તરતમાંજ પ્રભાસપાટણમાં ફુલ્લડ ઉપરિચિત થઈ આવેલું. આ સુનીલાલજી ઈ. સ. ૧૮૮૭માં “દીવાન મદદનીશ” તરીકે જૂનાગઢ રાજ્યમાં નોકર હતા એટલે તેમને જૂનાગઢ રાજ્યના તમામ સંયોગલું સંપૂર્ણ બાન હતું. તેઓ એક પ્રખર બુદ્ધિશાળી અને હિમ્મતે બહાદુર નર હોઈ તેમની નોકરી, જૂનાગઢ રાજ્યના રાજમંડળની નીતિને ઉપકારક થઈ પડે તેમ હતી. આ સુનીલાલજીએ “કાઠિયાવાડ એન્ડ સી”માં નાની મહેદી પામરીવાળી જગ્યાઓએ નોકરી કરેલી હતી તેમ વળી કાઠિયાવાડનાં અનેક રાજસ્થાનોમાં પણ જવાબદારીવાળી નોકરી કરેલી, એટલે એ સર્વને પરિણામે તેઓ કાઠિયાવાડને મથી રહેલા રાજદ્વારીય પ્રશ્નો તથા સંયોગોનો ધણાજ સારા પ્રમાણમાં અનુભવ ધરાવતા પણ હતા. જ્યારે તેમની નોકરી બ્રિટિશ સરકારમાંથી દેશીય રાજ્યો જીતીની ક્ષેત્રાં હતાં ત્યારે ત્યારે તેઓ પોતાથી જે જે સમયે સેવાતા રાજ્ય તરફથી કમ્મર ઠરસીને “એન્ડ સી” તેમજ મુંબઈ સરકાર સામે એટલા તો બળથી લડતા હતા કે, તેઓ એક અજન્મ યોધ જેના, અંગેજ સરકારને અકાસ થઈ પડતા પણ હતા. એમણે જૂનાગઢની દીવાનગીરી સંભાળી લીધી કે, તરત મહેદા મહેદા રાજદ્વારીય પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવાની પ્રતિભા જૂનાગઢ રાજ્યમાં આરંભ થઈ ચૂકેલા હતા. રાજદ્વારીય સ્થિતિઓની બાબતમાં આ સુનીલાલજી અને પુરૂષોત્તમરાયજી-એ ઉભય રાજપુરૂષો સર્વથા એક રૂપજ હતા એ વાતમાં સંદેહ રાખવા જેતું નથી; તથાપિ કાર્ય પરત્વે વેગ રાખવાની બાબતમાં આ બે રાજપુરૂષો વચ્ચે ફરક

હતો, એ પણ નિ ગરુ છે. સુનીલાલજીનો વેગ એટલો બધો હતો કે તેને આ કુદરત મના મર્મ માંધિ ન હોય તો તેઓ ડેટવે મુઠી દોડ્યા જાય તે કદી શકાય નહિ. પુરોહિતમગલજીમાં જે મહેરામા મહેરો શુભ હતો તે એ કે, તેઓ વેળી ન હતા, અને તેથી તેઓ સુનીલાલજીના વેગને ધીમો પાડી શકતા હતા. એ છતાં ગજદારીય મુઠી રાજ્ય તેટલા બળથી લડીને તેમા દત્તેશ મેજરવી એ બાબતમા તો આ લબય ગજપુરોએ એક મરખો આઝગ મેવી નહ્યા એ વાત તો નહીજ છે. સુનીલાલબાઈ દીરાનને પટે આપ્યા તે મમયે મનલ હેનકોક નામના અંગ્રેજ કાઠિયાવાડના “પોલિટિશ્વ એજન્ટ”ને પટે મમ કરી રહેલા હતા. ગજકોટમા, આ વખતે, ‘ગજસ્થાનિક મળા’ મજિત એક અદાલત “એજમી”ની દેખરેખ નીચે અસ્થિતવમા હતી. આ ‘ગજસ્થાનિક મળા’નું કામ રાજ્ય અને તેમના આસીઆઓ વચ્ચેની તમ્મરોના કેમમા મરવાનું હતું, અને તેથી તેનું અસ્થિતવ રાજ્યની આતર રચન ત્રતાને નષ્ટ કરનાર હોઈને તેની સ્થાપના કરવાને પ્રમગે માહિયાવાડના પહેલા મજ્જના તમામ ગજ્યોએ ધિટિગ મરકાર આમે વિરોધ જાહેરવો હતો અને જનાબહા દીવાન સુરા જોકુલજી ઝાલાની પ્રમુખતા નીચે કાઠિયાવાડના ગજ્યોના કાર્યબારીઓએ મુબઈ જઈ મેમોર ફિટ્ઝેરોલ્ડ કે જેઓ મુબઈના ‘ગવર્નર’ હતા તમને મળીને ખૂબ સાબી વિરોધદર્શ અર્થ કરેલી હતી, અને તેને પશ્ચિમે એ અદાલતને કામગી ન ગણતા મુસ્તબધી અસ્થિતવમા આવવા દીધેલી હતી ત્તા નવા નવા બહાના બનાવી બતાવીને “એજમી” એ અદાલતનું આયુષ્ય લખાવતી જતી હતી અને તેને પશ્ચિમે ગજ્યોને અનેક પ્રકારે સોમનુ પડતું પશુ હતું. સુનીલાલબાઈ તો એ સસ્થાના આખાય દતિહામના જાણુમગ હતા, એટલે તેમણે આ સસ્થાને નાખૂડ કરાવવા માટે, કાઠિયાવાડના બીજા સસ્થાનોના કાર્યબારીઓને પોતાના પક્ષમા લઈને જાખર મુખેશ જીંઘવી દીધી હતી આવી એમની એક પ્રતિધી કર્નલ હેનકોક છેકાઈ પડેલા તો હતાજ, તેમમા સુનીલાલજીએ બીજે એક પ્રમ હાથ ધરીને “એજમી”ના સસર્ગમા નહીને પોતપોતાના રાજ્યકાર્યો પરત્વે માવધાન રહી શકે તેટલા માટે નેમણે પોતપોતાના તરફથી ગજકોટમા વકીલો રાખવાનું ધોરણ પ્રથમથીજ હયાતીમા આણેતું હતું. આ વકીલોની સસ્થાઓને આપણે અર્વાચીન પ્રિન્સીપલ રાજ્યોમાં દયાતી ધનાવતી ‘દૂત સસ્થાઓ (એવગી ખાતાઓ)’ માધે સરખાવી રાકીએ, અને વગી જે મેઈ રાજ્ય પરરાજ્યમા પોતાના તરફથી આ પ્રમાણે દૂત (એનરેય કે એમએમેડ) રાખી શકે તે રાજ્ય રાજદારીય દષ્ટિએ અમુક કક્ષાએ પહેલેની આઝાદીતાનું ગણાય પણ છે આવું આ સસ્થાનું મહત્ત

હોઇને “કાલિયાવાઃ એન્જ સી” ની મરજી એ વકીલો રાખવાનું ધોરણ બધા કરાવવાની થયલી, મગજુએ એ વકીલો રાખવાનું ધોરણ મંચાનોની અમુક હરે સ્વતંત્રતાનું સ્વયં જની રહેતું હતું. પોતાના ગાન્યનું મૌન્ય સમજનાર કાર્યભારીઓ આ વકીલ-મરજી નાખ્યું થયલી જોવાને ઈચ્છતા ન હતા, એટલે સુનીલાલજીએ બધા કાર્યભારીઓનો માથે મેળવીને “એન્જ સી” સામે એ બાબતમા પ્રબળ વિરોધ કરેલો હતો, અને તે વાત પણ કર્નલ હેનકોકને શબ્દ રૂપે ખૂબી રહેતી હતી, આ બે પ્રશ્નો ઉપગત, જૂનાગઢ રાજ્યે બધાવેય લોહમાર્ગ (આગગાડી) નો વહીવટ કે જે “પોલિટિકલ એન્જ ટ”ની આધ્યક્ષતા નીચે કામ કરતા “લોહમાર્ગ વ્યવસ્થાપક મડળ (રેલ્-એડ)” તરફથી થતો હતો તે બધ કરીને જે તે દિન ધરાવતા રાજ્યને પોતાના લોહમાર્ગનો વહીવટ સ્વતંત્ર રીધિએ થવા નાહ તે તેને માગી દેશે એવો પ્રશ્ન પણ ઉપગ્રિયત કરાવેલો હતો. આ ત્રણે પ્રશ્નો પહેલા વર્ગના ગાન્યે ની આતર અનત્રતા તથા રાજદ્વારીય પ્રતિષ્ઠાને સ્પર્શતા હોઇને સુનીલાલબાઇએ એ ત્રણે પ્રશ્નો પરવે “એન્જ સી” સામે મોઝો મચીને લડવા માડેતું હતું, એટલે પણ પૂર્વેક “પોલિટિકલ એન્જ ટ” માહેમ વધારે છેડાઇ પડેલા હતા, અને તેમા વળી જૂનાગઢ રાજ્યે મગજીરાજ-શાહ મહેતા જેવા એન્જ સી દેશનેમાને રાજ્યના ન્યાયખાતાના મવોપરિ બનાવીને, પ્રમાણપાત્રુરાણા હુન્નનો આગ માધીને કર્નલ હેનકોક જૂનાગઢના આંતર વહીવટમા હજીએક કરવા ધારતા હતા તે બાબતમા તેઓ પાછા પડેલા એટલે પછી તેમના દેખની સીમા ન રહે એ સ્વાભાવિક જ હતું. આ બધા કાણોથી તેમણે, જે એક દનાડી બાગી હતી તેનો લાભ લઇને સુનીલાલજીને ઈ. સ. ૧૮૯૪ મા બ્રિટિશ નોકરીમા પાગ એમી લીધેલા, એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમાથી તેઓ નિવૃત્ત થાય તે પછી પણ તેઓ કોઈ દેશીય રાજ્યની નોકરી સ્વીકારી ન શકે એનો કોઈ માર્ગ એ સાહેબે પકડી લીરેલો પણ હતો. પણ (સર) શીરાજશાહ મહેતા રાજ્યની નોકરીમા ચાલુ હોય ત્યાં સુધી રાજ્ય નબળું પડી ગયેતું ગણાય નહિ, એટલે (મર) શીરાજશાહ બે વર્ષની મુદતસુધી નોકરી કરવાની બધણીથી આવેલા તેથી એ મુદત પુરી થયા પછી રાજ્ય એમને વધારે મુદત માટે રાખવા માહે તો રાખી ન શકે તેના પ્રકારનું દખાણુ તે સાહેબે ગાન્ય ઉપર કંટું અને તેને પગિણામે (સર) શીરાજશાહને પણ રાજ્ય વધારે રાખી શકેતું નહિ. હરિદાસબાઇ અને (મર) ચાર્સ ઓલિવટ “પોલિટિકલ એન્જ ટ” માહેમ એ બે વચ્ચે જે કાંઈ વાતચીત થયલી હશે તે આધારે એ “પોલિટિકલ એન્જ ટ” માહેબે, હરિદાસબાઇ નિવૃત્ત થયા ચાહે કે

એવું જ્યારે જૂનાગઢ બરજીઆરમાં કદી દીધેલું ત્યારે, હરિદાસબાઈ ગમે તે ગમયે નિગ્રત થાય તેમ હતું. તેમ સર શીરોઝગાહ પણ જૂનાગઢમાં વધારે વખત રહી શકે તેમ નહોતા. આવા મુશ્કેલી બરેલા મયોગમાં હરિદાસબાઈ જેવા પુરુષથી રાજ્યથી અનાગ ગદી મકાય તેમ ન હતું. તેઓ હજુ રત્ન ઉપર હતા, એટલે ગળ્ય તેમને રત્ન ઉપથી પાત્ર બોલાવી શકે તે વાત ન્યાયમુત્ત હતી, અને ગળ્યે તેમને હાજર થવા જણાવ્યું એટલે તેઓ, વહેવામાં વહેવી તકે વિધિપૂર્વક નિગ્રત થઈ ગઈવાની ગત્તે રાજ્ય મેરામા હાજર પણ થઈ ગયલા હતા. પરંતુ હરિદાસબાઈથી ગળ્યબાર વધારે મુન્ન સુધી વહી શકાય તેવી તેમની શરીરસ્થિતિ ન હતી, એટલે ગળ્યદિનની ગદ્યા કરી શકે એવા અવગત સ્વભાવના, વિશ્વમનીષ તથા રાજ્યમર્ચબારના જ્ઞાનાનુભવવાળા કોઈ અમર્થ ગૃહસ્થને દીવાનને ખટે મૂકવા અર્થે જોતી કાઢવાની જરૂરત ગળ્યદિતૈવી-જોને પડી ગયલી. આ જરૂરને પહોંચી વળવાના હેતુથી પુરોત્તમરાયજીએ મુંબઈના મુનિશ્ચાન બેગ્ગર જદદોન તૈયબજી તથા મુબઈની “સુધરાઈની નાગરિક મબા” (મુનિશ્ચિપલ કોર્પોરેશન) ના પ્રમુખ અબ્દુલા મેડેરઅલી ધરમશી. એ બે જેવા અમર્થ ગૃહસ્થોને જૂનાગઢ રાજ્યની દીવાનગીરી મબાળના માટે પૂછેલું હતું. પરંતુ એ બે ગૃહસ્થો સાથે કોઈ પણ નિશ્ચિન કરાર થઈ જાય તે પહેલા કાઢિયાવાડના “પોલિટિકલ એજન્ટ” કર્નલ હેનકોક આહેમે દીવાન હરિદાસબાઈને તથા પુરોત્તમરાયજીને પોતાની પામે લીનાપુર મુકામે તા. ૨૨-૧૨-૯૪ ના રોજ વાતચીત કરી, પુરોત્તમરાયજી રાજ્યને, હરિદાસબાઈ નિગ્રત થવા પછી, મળળ રાખવાને માટે જે પ્રયામ કરી રહેલા હતા તે પ્રયામને સફળ થવા ન દેવાનો પેતરો રચી કાઢેલો હતો ! આ આખી વાતચીતની સંક્ષિપ્ત નોંધ અમે હવે પછી અન્ય સ્થળે આપવાના છીએ; એટલે અહીં તો અમે એ વાતચીતમાની એક આ દીવાનગીરીના વિષયને લગતી વાતનો જલ્દેખ કરીને આટકશું, એ વાતચીતમા એ “પોલિટિકલ એજન્ટ” સાહેબે પુરોત્તમરાયજીને એવું જણાવી દીધેલું કે : “તમે કોઈ મુંબઈના મુમવખાનોને કારભારી બનાવશો તો હું સરકારમાં લખીશ કે, જોગ્જ અને હોરા (મુમવખાન) ને કારભાર ગોપલો નહિ. હિંદુસ્તાન માંથેના સાસ જેટલમેન મુમવખાનોને દીવાન બનાવવો. તમે મારી સલાહ પ્રમાણે નહિ ચાલો તો વિરૂદ્ધ થવું પડશે. x x x x x” કર્નલ હેનકોકે આ પ્રકારનો વિરોધ ખતાવેલો તો ખરો; પરંતુ એમને એટલી ખબર નહિ કે જૂનાગઢનું કાર્યદક્ષ રાજમંડળ કેવળ પૂર્વોક્ત પ્રકારનો પ્રાસ કરીને ખેસી રહે તેવું ન હતું. જદદોન તૈયબજી અને અબ્દુલા મેડેરઅલી

જેવા મમર્થ પુરૂષો ગમે તે કારણે ગ્રંથસેવામાં આવી ન મકે તેા ખીજા કોઇ
 ગૃહસ્થને પણ તેવાર રાખવો જોઇએ, એ વાતનો મહિમા એ રાજમંડળ ખરાબર
 મમજીનું હતું, એટલે એણે અને વિશેષતઃ પુરૂષોત્તમરાયજીએ પોતાના નીતિગુરુ
 મનઃસુખરામભાઈ તથા હરિદાસભાઈ તરફથી ગ્રંથવ લલામણ અને મદદથી
 પંડિત સ્યામજી કૃષ્ણવર્માને જૂનાગઢ રાજ્યના દીવાન તરીકે નિયોજ્યા માર
 તેમનું નામ નવાબ સાહેબ પાસે રજુ કરી દીધું, અને હન્દિમભાઈએ તે
 નામ પૂર્વોક્ત તારીખ ૨૨-૧૨-૬૪ને રાજ કર્નલ હેનકોક આમળા રજુ પ્રાપ્ત
 કરેલું, એટલે એ વરણી મંજુર રખાતાં એ પંડિતજીને હરિદાસભાઈને દેહાણે
 નિયુક્ત કરવામાં આવેલા હતા. આ પંડિત સ્યામજી કૃષ્ણવર્મા એમ. એ
 (બ્રાક્મન) તથા ઍરિસ્ટર-ઍટ-લૉ હતા. તેમનું સંસ્કૃત બાપાનું જ્ઞાન સુક્રાંતિત
 હતું. ઈંગ્લાંડની બ્રાક્મ્સકું વિદ્યાપીઠમાં તેમણે સંસ્કૃત તથા મગરી બ્રાહ્મણ
 અધ્યાપક તરીકે કામ કરેલું તેથી તે વખતના અનેક અગ્રેજ યુવકોનો તેમને
 મારે પરિચય હતો, અને પુનઃ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી મલમ રાજ્યમાં
 નોકરી કર્યા બાદ મહોદય ઉદયપુર જેવા સ્વતંત્રપૂજક જૂની પ્રજાધિકાના
 ઉપામક સંસ્થાનના મંત્રિમંડળમાં એક સભાસદ તરીકે કામ કરી રહેલા હતા.
 આ મર્વ પ્રકારની તેમની બાલ યોગ્યતા હરકોઈને, પ્રથમ દર્શને આકર્ષક બને
 એ સ્વાભાવિક હતું, અને તેમાં વળી તેઓ મુજબ-નિવાસી બાનુશાળી
 (ભણુશાળી) શેઠ છખીલદાસના જમાઈ હતા અને એ શેઠ છખીલદાસના
 કુટુંબ સાથે આપણા આ કથાવીરને સારો નાતો પણ હતો, એટલે સ્યામજી-
 ભાઈની યોગ્યતા રૂપી દૂધમાં સાકર બન્યા જેવું ગણાય તેમ પણ હતું. આમ
 હોઈને સ્યામજીભાઈની દીવાનગીરી જૂનાગઢ રાજ્યને મર્વયા બપ્રદ અને
 હિતકારક થઈ પડશે એવી કલ્પના પુરૂષોત્તમરાયજી અને સ્યામજીથી સુપ્રતિષ્ઠિત એવા
 મનસુખરામભાઈ તથા હરિદાસજી કરી બેસે તેમાં નવાઈ જેવું પણ ન હતું.
 આમ જૂનાગઢ રાજ્યના હિતચિંતકો એકમત થતા આખરે “હરિદાસભાઈ
 મનસુખરામભાઈ તથા આપનો (પુરૂષોત્તમરાયજીનો) મારા ઉપર ઘણો અનુગ્રહ
 છે તે માટે આપ સૌનો ઉપકાર માનું છું” એવા શબ્દો તા. ૩૧-૧૨-૬૪ ને
 દિને લખી મોકલનાર ‘સ્યામજીભાઈને તા. ૧૬-૬૫ રાજ, જૂનાગઢ દીવાન
 નીમ્યા બદલના ખખર વગીર સાહેબ બહાઉદ્દીનભાઈએ તાર્થી આપેલા હતા,
 અને એ પ્રમાણે થયેલ નીમણુંક બદલ સ્યામજીભાઈએ તા. ૧૬-૧-૬૫ના
 રાજ પોતાના “શીમાન પ્રિયવરભાઈ પુરૂષોત્તમરાયજી માહેમની મેવામાં
 યેનેહ પ્રજામપૂર્વક” એક પત્ર લખી મોકલીને તે દ્વારા “હન્દિમભાઈ તથા

મનસુખરામબાઈ તથા આપે મને તાર ગાનુંત ધન્યવાદ ગોપલ્યા એ આ
માહેબોએ માગ ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખીને આજ જ્ઞાન સુધી જે શ્રમ કર્યો
તેનો પરિણામ છે એટલા માટે હું આપ સાહેબોનો નર્મથા આભારી છું
x x x " એમ પોતાનો સદ્બાવ પ્રદર્શન પણ પ્રસન્ન હતો. પરંતુ વસ્તુ
આ તેમનાથી કરાયેલ સદ્બાવ પ્રદર્શન એક પ્રગલ્ભ દબાઈ હતો, એમ
આપણે, હવે પછી અપાનાર હકીમતને આધારે મ્હી મકીએ છીએ ખરું
વાત'તો એ હતી કે, આ પડિત'તો એક દુન્યી ન્હીઆમણા દેખાતા હુમ
જેવા હતા અને પોતાના આધણા સ્વાર્થની મિદિ કરી શ્રેય માટે જ તેઓ
પુરુષોત્તમરાયજીને "પ્રિયવત્સભાઈ" ગણી રહેતા હતા કવુત, તા ૨૮-૧-૩૮
ના "યુગસાતી" સાપ્તાહિક પત્રના અમ્મા પ્રેરેલ ચપલ 'જૂનાગઢના કેલક
મંદમરણો" શીર્ષક લેખમાં અનવાલ્ય લખાયેલ પડ્યા જેવા રિલાને
પોતાના વિદ્યાર્થીકાળ તથા નાજ્યસેવાકાળના અનુભવથી આવેએવ છે તે પ્રમાણે
સ્થામજીબાઈમાં "કુદુ ખતમતતા" હતી જ નહિ, અને તેઓ જ્યારે "પોતાના
પિતાતુ પણ અપમાન કરવામાં હરે એવા" ન હતા, ત્યારે પછી "સ્વાર્થ
માધનામાં પાગ હરે એવા" નો તે નજ હોઈ શકે એ સ્વાભાવિક જ હતું.
પૂર્વસૂચિત લેખમાં જગનવાલજી વધારામાં જણાવે છે તેમ, આ આપણા
પડિત'ત "હરિમજબાઈની તો ઉમડી નિન્દા જ કરતા." અને "એ
વામનજી-નિરક્ષર-શુ કાન્બાર બાણે ?" એમ બોલવામાં જ પોતાના પાડિત્યનો
ઉપયોગ પણ કરતા હતા. મતલબકે, સ્થામજીબાઈ ઇ. મ. ૧૮૬૫ ના દેહ-
આરી માગમાં જૂનાગઢની દોનાનગીરી નબાળાને આવેલા, હરિમજબાઈએ
તેમને હાથેલાય દોવાનગીરી સોંપલી અને તે પછી હરિમજી રાત્રમાન તથા
ગોકમાન પાગાને, વર્ષાશન નાથે નિજ પણ થઈ ગયા હતા. હવે પડિતજી
કાર્યબાર વધી રહે છે. દુન્યાન જૂનાગઢ રાજ્યમાં જુલાઈ મામથી મિં એં
એકં મેકેનોકી નામના એક બાહોરા અને નિર્મલ મનના "આઈ. સી. એમ."
અંગ્રેજ શૃલકથ, નસથાપિત મહારખવા-નિર્ણાયક ખાતા (એલીએનેશન
મેટલમેટ આફિસ)"ના આધિકારી નીમાઈને જૂનાગઢમાં આવેલા છે. આ મિં
મેકેનોકી જૂનાગઢમાં આવ્યા તે પહેલા વડાન્સ રાજનના 'એલીએનેશન-સેલ-
મેટ" ખાતામાં નોકર હતા, પરંતુ ત્યાં "બાપટ" અવટ'ના એક દક્ષિણી અલ્પ
અમન'તર ઉપર થયેલ મુદ્દમાં અંગે ઉપસ્થિત થયેલ મહોટી ખટપટને પરિ-
ણામે તેમને ત્યાં વધારે વાર રહેવાનું શરૂ થયે તેમ ન હતું એટલે તેમણે ત્યાંથી ખસી
નીકળવા માટે તગવીજ કરવા માટેવી પણ હતી આ મિં એં નોકીને સ્થામજી-

હા ઇએ ઇન્દ્રનાગમાં મરાડી બાપા શીખવેલી તેથી તે ઉભય વચ્ચે સારો સ્નેહમળ્ય પશુ હતો. આ કારણે, સ્યામજીભાઈ જૂનાગઢના દીવાન બનેલા ત્યારે આ મિં મેકોનોડીએ પોતાનો સમામ જૂનાગઢમાં થાય તો કરાવવા માટે સ્યામજીભાઈને સ્વયં કહેલું હતું. સ્યામજીભાઈની પાછળ મિં મેકોનોડી પશુ જૂનાગઢમાં આવેલા પગલું એ એમનું આગમન કેવલ સ્યામજીભાઈના મિત્ર તરીકે થયેલું નહિ. વડોદરા રાજ્યના દીવાન, દી. જી. જી. મણિભાઈ જમખાંદા મહેતા, સી. એસ. આઈ. પશુ એ સાહેબ સારા મિત્ર હતા, અને એ મણિભાઈજી પુનઃ આવેલા આ ચરિતનિરૂપના સ્વકીય મત્રિમંડળમાના એક હોય તેમણે પશુ આ મિં મેકોનોડીની મજબૂત બલામણુ પુરોત્તમરાયજીને કહેલી હતી. અને એ સર્વ સંયોગને પરિણામે મિં મેકોનોડી એક તરફ સ્યામજીભાઈથી તો બીજી તરફ પુરોત્તમરાયજીથી અનુચીત હોવાથી તે ઉભય કાર્યબાગીઓ માથે સ્નેહસંબંધ થઈ રહે એ કેવળ સ્વાભાવિક વાત હતી. બીજા એક રા. મસનદાસ નામે ગૃહસ્થને પશુ આ અરસામાં એક મહોટા હોદ્દા ઉપર પુરોત્તમરાયજી જૂનાગઢમાં લાવેલા હતા આ ગૃહસ્થ સ્યામજીભાઈના શાળા તથાપિ પુરોત્તમરાયજીના મુખ્ય-વાસી મિત્ર શેઠ હમીલદામના પુત્ર હતા અને તેઓએ “અંસ્તર-અંટર્વા”ની પદ્ધતિ મેળવેલી પશુ હતી આ કરસનદામજી મદર જાલસતમાં એક ન્યાયાધીશનું પદ ભોગવતા હતા. આમ સ્યામજીભાઈ જેમને પોતાના પક્ષમાં ગણી શકે તેવા બે બહેના ગણેલા મહોટા અમલદારોનું અમિત્વ પોતાને પોતાની ગુપ્ત ઇચ્છાની મિદિ કરવામાં ઉપકારક થઈ પડશે એવું કદાચિત્ત સ્યામજીભાઈએ માની લીધેલું પશુ હશે. એ છતાં યોગ્ય વખત-સુધી તો જૂનાગઢ રાજ્યનો કાર્યબાર તેમણે શાંતિથી વહીવે કરી સક્ષોભ જગાડેલા નહિ પરંતુ એમની પ્રકૃતિ ઇર્ષ્યાળુ હતી, અને હગનલાલ પંડ્યાએ પૂર્વનિર્દિષ્ટ સેખમાં કહેલું છે તેમ, “સંકુચિત બુદ્ધિ, સંકાર્શલ પ્રકૃતિ, સ્વાર્થપરાયણતા, અત્મવાદા, મિત્ર શ્રેણી સ્વભાવ, અને અમત્ય આચરણ ઉપર પ્રીતિ :” એ તેમના ગુણો હતા, એટલે તેઓ અ તે પોતાના ખરા પોતાને પ્રકારમાં મૂંઝા વિના રહી ગદેશ નહિ. તેમ હેલ હા હા અનર્થો નથી કરાવતો ? જૂનાગઢ રાજ્યમાં આજ દિવસે પુરોત્તમરાયજીનું સ્થાન દીવાનના કરતા નીચું હતું એ વાત ખરી, તથાપિ દરથાનની કે રાજ્યની દિવસે પુરોત્તમરાયજી જ રાજ્યના શાસનનું પદ કેન્દ્ર છે એ વાત સર્વવિદિત તેમજ અર્થગાન્ય હતી, અને રાજ્યકાર્યની તમામ જવાબદારી પણ તેમની જ હતી. વસ્તુચિતિ આ હતી એ વાત સ્યામજીભાઈના લક્ષ્ય બહાર નહતી, પરંતુ એ વાત એઓ પોતાનો સ્વાર્થ સંધાઈ ગયા પછી બૂલવા માડેલા, અને તેમણે

એકંદર વલીવટ જે કાષ્ટએ હસ્તગત કરવો હોય તે નિર્વિઘ્ને કરી શકે એવો પાકો સંભવ પણ હતો. બીજા ગૃહસ્થ નિ. મેકાનોકીને તો આ પંડિતજી પોતાના શિષ્યમિત્ર રૂપે જ ગણી રહેલા એટલે તેઓ પોતાને લેખકારક યવાનાજ એવી કમચુ તેમને થઈ આવેલી હતી. આ જ્યાં સંયોગમાં સ્વામજીભાઈએ બેધારી તન્વાર જેવી નીતિ અપ્પત્યાર કરી લીધેલી, અને એક તરફ વઝીર બહાઉદ્દીન-ભાઈના અને બીજી તરફ મિ. મેકાનોકીના મનને રાયજી સાહેબ સામે કલુષિત કરવાના-ફરકેરવાના પ્રયોગો તેમણે આરંભી દીધેલા હતા. મતલબ કે, પોતાના સ્વકલ્પિત સાંમથ્યના મદ આ સ્વામજીભાઈને એવો તો ચઢી ગયો કે, એ નશાને પરિણામે, જે વાત તેમના મનમાં જૂપાઈ રહેલી હતી તે તેમને મુખેથીજ પ્રકટ થઈ જવા પાસેલી. આ સમયે રાજકોટ-વાસી બહી કલ્યાણરાય જેઠાભાઈ જેવા બાહોશ અને વિચક્ષણ નામર ગૃહસ્થ જૂનાગઢ રાજ્યમાં મરતાડ નોકરી કરી રહેલા હતા. આ ગૃહસ્થના કળ્યામાં અકસ્માત્ સ્વામજીભાઈની બધ મનોદશા આવી જતાં તેમણે તે વાતનો ધમારો રાયજી સાહેબને કરી દીધો હતો. પરંતુ પોતાની સ્વાભાવિક મહાત્મિકતાને લીધે તેમજ પોતાનાં અને સ્વામજીભાઈવચ્ચેના જૂના સ્નેહસંબંધને કારણે પુરોગામીરાયજીએ કલ્યાણરાયજીના કથનને એક ઉતાવળા અનુમાન જેવું ગણી કાઢીને પોતાના દિલમાં સ્વામજીભાઈ બહી અવિશ્વાસને સ્થાન આપેલું નહિ, અને કદાપિ સ્થાન આપેલું હશે તો એક ઉઝા મુતસદીને છાજે તેવા ગાંભીર્ય તથા મૌનથી તેમણે તે વખતે તેને વ્યક્ત કરી બતાવેલ પણ નહિ. પરંતુ કલ્યાણરાયજીને જે પૂર્વદર્શન થયલું તે સાચું જ હતું. સ્વામજીભાઈએ કલ્યાણરાયજીને પોતાના પડખામાં લેવાને પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. એક બહીને માધી શકાયલ તો પછી કલ્યાણરાયભાઈ પણ બહીજ હતોને ? એમને પ્રશ્નોભન આપીને સાધી કેમ ન શકાય ? કલ્યાણભાઈને આ દીવાનજી પોતાની માથે રાજકોટ રાજ્યકાર્યો લઈ જવા લાગ્યા, જૂદી જૂદી કચેરીઓનાં કામે સોંપવા માંડ્યા અને બ્યારે કલ્યાણરાયજીએ એ સંબંધમાં વાંધો લીધેલો ત્યારે આ પંડિતજીએ તેમને કહેલું કે, “મારે તમને રાજ્યના ધોરણુમર અમલદાર નાવવા વિચાર છે તો તમે બસે નવી ચરતો રણુ કરો.” આ એક પ્રકારનું પ્રેરોભનજ હતું. પરંતુ કલ્યાણરાયજી કાઈ પણ માર્ગે એમની ભળમાં કમાય તેમ ન હતા. એટલે તેમણે તે પ્રશ્નોભનનો લિખિત અસ્વીકાર કરી દીધેલો હતો. એ છતાં પુરોગામીરાયજી અધિક સાવધાન બનેલા એ તો નહી. બહાઉદ્દીનભાઈ દરરોજ સાંજે “શક્કરબાગે” ફરવા જતા હતા એટલે સ્વામજીભાઈએ પણ ત્યાં ફરવા જવાનું શરૂ કરી દીધેલું, અને ત્યાં વઝીર પાસે

ખેરાને તેઓ પોતાની રક્તિ, લાભવગ વગેરેને લગતાં ગીતડાં સ્વમુખે લલકારવા
 લાગેલાં પણ ખરા ! વઝીર સાહેબ પોતે અનુભવસિદ્ધ અને ઉંડા મનના કાર્ય-
 કુશળ મુત્તમદી હતા, એટલે કદાપિ તેઓ આપણા આ આત્મરત્નપાઠક
 સ્યામજીબાઈની વાતો સાંભળીને તમના પરત્વે મુઝ્ય જન્યા હશે, તો પણ તેમણે
 તેમને પોતાનું પેદા આપેલું તો નહિજ. એ છતાં એમ મદી ગકાય છે કે,
 વઝીર સાહેબ બદાઉદ્દીનબાઈની જનકાલીન અને કેટલાક પ્રમાણમાં છેક ઉત્તર
 કાલીન કારકીર્તિ જોના એવું અનુમાન થઈ શકે કે, સ્યામજીબાઈ અને પુરગો-
 તમરાયજી રૂપી બે પલ્લામાંથી જે પ'તુ' નમત તે પલ્લામાં તેઓ ચટી ન બેસત
 એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતુ નથી. અર્થાત્ કેવળ પુરગોતમરાયજીના હિત
 ખાતર એ વઝીર સાહેબ પોતાની વઝીરતાને જોખમાવત કે કેમ એ એક
 અત્યારે અનુસરીય પ્રશ્ન થઈ રહે છે. એમ છતાં એ પાવરંદા વઝીરે હદાપણ
 વાપરીને ઉધાડી રીતે ન તો પક્ષ લીધાં સ્યામજીબાઈનો કે ન તો લીધાં
 પુરગોતમરાયજીનો, અને જો બધું નાટક બજવાતું હતું તે તેમણે એક પ્રકારની
 નિમગ મનોવૃત્તિથી જોયા કરેલું હતું. સ્યામજીબાઈ આ તેમની અર્થપૂર્ણ
 નીતિનું દાર્દ મમજી શકેલા નહિ હોય; પરંતુ વિચારણુ પુરગોતમરાયજી
 બદાઉદ્દીનબાઈના પૂર્વજીવનના ઇતિહાસથી તેમજ તેમના સ્વભાવથી સુપ્રચિત
 હતા એટલે એઓ પોતાની પાસેથી જુદિના બજે સર્વ સંયોગે સમજીને તેમનું
 તાત્પર્ય અનુમાની ગએલા હતા પરંતુ એ માથે એટલું પણ ખરું હતું કે, જ્યાં
 સુધી સેનાપતિ સ્યામજીબાઈ મેદાનમાં આવીને પુરગોતમરાયજીનો પરાબવ કરવા
 જોઈતી તાકત બતાવી ન ગએ ત્યાં સુધી દરબાગની યુદ્ધમાં રમાઈ રહેલ રમતમા
 જાગ સેનાગઓ સંયજી સાહેબ મામે ઉધાડે મોરચો બાંધવાની હિમત ચલાવે
 તેમ ન હતા આમ એક પક્ષે બેરી રમત રમાતી હતી ત્યારે બીજે પક્ષે સ્યામજી-
 બાઈએ બીજા પ્રકારનો ખેલ માડેલો હતો. કનૈસ હેનકોકનું માનસ તો તેઓ
 જાણતા હતા એટલે તેટલા પુરતા સ્યામજીબાઈ સળળ અને નિસંશય હતા.
 પરંતુ મિન્ મેકેનોકીનું સાહસ્યુ જો તેમને મળી આવે તો તેમના હાથ વધારે
 મજબૂત બને એવી તેમની કલ્પના હતી, અને તેને આધારે તેમણે પોતાના
 એ ગિપ્સ મિત્રને પોતાના પલ્લમા બેળવી લેવા માટે પ્રયાસ કરવા માડેલો પણ
 હતો. મિન્ મેકેનોકીને મળવા સાર તેઓ વારંવાર તેમને બંગલે જતા હતા,
 ત્યાં તેમને કંઈ કંઈ વાતો તેઓ કહી આવતા હતા, કેટલીક વધારે અનુકૂળતા
 આપવાને વચનો આપી આવતા અને પોતેજ એકલા, જાણે કે, એ સાહેબના
 સાચા મિત્ર હોય એવો દંબ તેઓ તેમની પાસે કરી બતાવતા પણ હતા.

આ વખતે ગમે તે હેતુથી કે ગમે તે કાલે સ્યામઁભાઈએ, મીરાન દુનગની
 બાજે શાખાના અન્નમ જગનનાલ પડ્યાને પોતાના એક વિશ્વાસપાત્ર
 મર્થાને માનેના હતા, એટલે જ્યારે ત્યારે અને જેમને તેમા આ પાયાને
 તેઓ પોતાની સાથે ને આથે રાખતા હતા અને વળી પોતાના મનોભાવોને
 પણ તેઓ તેમની પાસે વ્યવસ્થા પણ કરતા હતા. સ્યામઁભાઈની આ અન્નમ
 એક પ્રકારની જૂલ હતી કે કેમ તે પરત્વે કદાચ નિષ્ક્રિયાત્મક શબ્દોમા કદી
 શકાતુ નથી. 'નિયતો પ્રયોગ જેમ ડોઝરોને કરવાની છૂટ હોય છે તે જ્યા
 જોવાની જરૂર પડે છે ત્યા તેમણે તેઓ આપે છે,' એવું એક નીનિસૂચક
 સ્યામઁભાઈનું હતું, અને એ સૂત્ર સ્યામઁભાઈ જગનનાલજીને પુન પુન
 મબળાવતા હતા પણ હતા, એમ જે ક્યન શ્રીયુત જગનનાલે ખુદે 'શુભગતી ના
 નાપ્તાદિક પત્રમા કરવા છે તે પ્રમાણે વર્તન રાખીને હવે સ્યામઁભાઈએ
 પોતાના શિશુગિત્ર મિં મેકનોઈને પણ જળવાનો આરંભ કરી દીધો અને
 તેમ કરવામા નેમણે એ સાહેબ પાસે ગમે તેવી જોગી જોગી વાતો અડાવના
 માટેની પણ ખરી પરંતુ એ જીવાન બાજે જુદાજુદા તો નિર્મલ મનના અને
 મત્રપ્રેમી હતા બટને જ્યારે જ્યારે પુરોગમગાયજી તેમને મજાસ વાસ્તે તેમને
 મગરે જતા હતા ત્યારે ત્યારે તે સાહેબ, સ્યામઁભાઈ તરફથી પોતાને કહેવામા
 આવેન વાતો પરત્વે ગયજી સાહેબને પૂછતા હતા અને રાખજી સાહેબ તેના
 જવાબમા, તે તરે, પોતાને સ્યામઁભાઈ તરફથી જે કહેવાય હોય તે એ સાહેબને
 પૂછી જોતા પણ હતા આમ થતા થતા, જગનનાલજી લખે છે તે પ્રમાણે,
 સ્યામઁભાઈની 'સત્યપરાયણતા વિષ' શકા હતી થતી ગયલી, અને તેને
 પછિમા સ્યામઁભાઈ અને પુરોગમગાયજી વચ્ચે ઠાડો વિશેષ ઉપસ્થિત થઈ
 આવતા એ વિશેષે અતે ઉપર રૂપ પડેલું પણ ખર. આમ પણ પડી ગયા
 અને આનમાંથી તરવારો ખેચાઈ પણ ગઈ પરંતુ રાખજી સાહેબની ચાલ ધીમી
 હતી, અને સ્યામઁભાઈની મહત્વામક્ષાનો વેગ અમર્યાદિત હતો એટલે કોઈ
 ક્યા ખરાશે એ વાતનું ભાન એ હોડતા દીવાનજીને ગદી મળેલું નહિ તેમને
 મન તો, કર્નલ હેનકોક જેવા મિટિશ અમલદારના પીડમળનો વાખ મળેજ
 એમ હતું, અને મિ મેકનોઈ જેવા બાહોશ અંગ્રેજ મિન તરફથી સપુર્ણ
 આદાય મળવાની આશા તેમને ઘેરી ગયેલી હોયજ, એટલે પડી સ્યામઁ
 ભાઈની જન્મગિહ કૃષ્ણના બેવડી પુષ્ટ જનીને ગાઢ યાચ તેમા નવાઈ ન હતી
 પાછળથી એટલે કે રાજ્યસેનામા નીમરી ગયા પછી સ્યામઁભાઈએ જુનાગઢ

રાજ્ય તથા તેના અગ્રગણ્ય રાજપુરુષો વગેરે વિરુદ્ધ જે × નિવેદન લેખ અંગ્રેજ મંત્રાલય પેશ કરેલો છે તે જે કોઈ મેળવી શકીને વાચી વિચારી જોયો તેને મ્હાં મમજાવ આવશે કે, આ પત્રિકાની તર્જીલા-આખીય ચોજના મેં અપૂર્વ ક્રીડાની અને નવાજ માહેમ સાહિત આખાય રાજ્યને બોળી નાખે તેવી હતી.

ઉપર જણાવ્યું છે તેમ જ્યારે સ્વામજીભાઈએ પોતાની બાઈ જોડવા માટેની હતી ત્યારે રાયજી માહેમ પણ નિરુધ્ધી રહેવા નહિ તેમજે પણ પોતાના હિતેચ્છુઓને પોતાના સાથમાં મળીને સામી ચાલ માર કરી દીધેલી હતી આમ બાઈ રમ્યા આવતી જતી હતી એટલામાં પુરુષોત્તમરાયજીના ભાગે તેમ કરી દીધું હતું. રાજકોટવાળા બ્રિટિશ “પોલિટિકલ એજન્ટ” કર્નલ હેનાન્ડ કે જેઓ મૂળથીજ રાયજી માહેમને “ખરા મતાવાળા” ગણી રહેલા હતા તેઓ જન ઉપર બેઠી પડેલા અને તેમને ઠેકાણે મેનર હટર સાહેબ નામે અંગ્રેજ ગૃહમંત્રીની નીમણૂક થઈ આવેલી હતી આ મેનર હટરને જૂનાગઢ ગાજ્યની વિનક્ષણ આતર પરિસ્થિતિનું સ્વાતુભવજનિત સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું અને પુરુષોત્તમરાય / રાજ્યમાં સુખાસથાના મર્યાપડે અને પાલક છે એ વાત પણ તેઓ જાનતો જણતા હતા આમ હોંધને રાયજી સાહેબે એમના અધિકારકાળનો લાભ લઈને સ્વામજીભાઈએ ઉપસ્થિત કરેલ ખગપટનો ધમસ્કોટ કરી નાખવાનો નિશ્ચય કરી, મત્યામત્ય પગલે નિર્ણય કરાવી લેવાના હેતુથી મિ. મેનોનાઈને વિનિનિ કરી તેમનેજ જાગે એક સર્પક્ષ મમેનન બરવાતુ ઠરાવી દીધું હતું એ પ્રમાણે બનવન મમેનનના મિ. મેનોનાઈ, સ્વામજીભાઈ, પુરુષોત્તમરાયજી અને મન સુખનામભાઈ એટલા ગૃહસ્થોએ ભાગ લીધો હતો, અને જે મનો વાદ્યજન હતા તે પગલે ચર્ચાં પશું તેમાં કમચલી હતી, આ ચર્ચામાં સ્વામજીભાઈ જેમ જેમ બોલ પડતા ગયા તેમ તેમ તેમને ઉકળાટ વધતો ગયો હતો, જાગે તેને પત્થિએ તેના કોઈ ઉચ્ચ રૂપ ધારણ કરતા તેમના મુખમાંથી પુરુષોત્તમરાયજી તથા મન સુખરામજી ઉપર અશિષ્ટ વચનોની વૃટિ થતાં મારેલી પણ હતી તથાપિ આ દ્રબ્ય પીઠ ગભ્યમત્રીઓ એ અશિષ્ટ વચનવૃથિથી કુબિન ન થતા જે બહુ કહેવાતું હતું તે જ્ઞાન ચિત્તે સાબળી ગાખી રહેના

× આ નિવેદનલેખ વાચના જોયો છે જો કે તે દુઃપ્રાપ્ય છે. એ લેખ સ્વામજીભાઈની સ્વામિ દ્રોહી તથા મિત્ર દ્રોહી પ્રકૃતિનો તથા તેમના દ્રોહી સ્વભાવનો આરાખ્યાન આગે છે.

હતા, અને પછી જ્યારે એ ઉભય મંત્રીઓને બોલવાનો વારો આવેયો ત્યારે મનઃસુખરામજીએ સ્યામજીભાઈને સંભળાવી દીધેલું કે-“હું મુંબઈમાં એક શાનિરથાપક ન્યાયમૂર્તિ (જસ્ટિસ ઓફ ધ પીપલ) છું, એ વાત આપે જૂનવી ન ન જોઈએ.” આ પ્રકારનું કથન મનઃસુખરામજીએ જેતું કરેલું કે તન્તજી સ્યામજીભાઈ તરફથી જાહેવા કે-“મુંબઈમાં દરેક દૂતરો “જસ્ટિસ ઓફ ધ પીપલ” છે; તમે બધા સોનેરી ટોળીના મળ્યો છો, જે દીંગલા જોટલી જેમની કિંમત ન ગણાય તેવા તમો દુર્ગતમાઓ છો વગેરે.” આ પ્રકારના વાગ્યાણથી વિધાતા મનઃસુખરામજીએ તથા પુરોગતમરાયજીએ સ્યામજીભાઈને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મમળવી દીધેલું કે: ‘તમે જેવા નવાળ સાહેબના નોકર છો તેવા અમે પણ તેઓના નોકર છીએ એ વાત તમારે જૂનવી ન જોઈએ.’ આનો જવાબ તામસ પ્રકૃતિવાળા સ્યામજીભાઈ પાસે તૈયારજ હતો. તમોગુણ પ્રધાન પ્રકૃતિવાળો પુરુષ ધણે ભાગે સંવધી હોતો નથી અને જે સંવધી હોતો નથી તે પોતાના મનમાં જે કાંઈ હોય છે તેનું વમન કર્યા વિના રહી શકતો નથી. આ ન્યાયે સ્યામજીભાઈ મનઃસુખરામજીને જવાબ આપ્યા વિના કેમ સ્તી ગઈ? તેમણે પોતાના પ્રતિપક્ષીઓને એવું ચોકડું પરખાવી દીધું કે?—‘તમારો નવાળ તો પૂતળું છે, નિરક્ષર છે, મૂર્ખ છે વગેરે.’ આમ અંતે જ્યારે સ્યામજીભાઈથી નવાળ સાહેબને પણ અવમાનિત થવાનો વારો આવેવ ત્યારે, કરો પણ નિર્ણય થઈ ન શકતાં સમેયનને વિસર્જિત થવું પડેલું હતું પરંતુ મંથેનનમાં જે બધું બનેલું તે મિ, મેકેનોડીની સમક્ષ બનેલું હતું. એટલે ત્યાંથી જતાં જતા પુરોગતમરાયજીએ, એ સંમેયનમાં જે બધા અકીર્તિકરે વાંચવિવાંચ થયેલા હતા તેનો જતાત લખી આપવા માટે એ અંગ્રેજ અમલદારને વિનતી કરી દીધી હતી, અને એ વિનતી વ્યાજળી હોવાથી મિ. મેકેનોડીએ એ સંમેયનમાં બનેલ બધી હકીકત લખી આપીને પુરોગતમરાયજીને સોંપી દીધી હતી. આમ જે જતાંત પ્રાપ્ત થવા પામેયો તે પુરોગતમરાયજીને ધણેજ દુષકાંક થયો હતો. એમ એ થયો તેનું કારણ એ કે, સ્યામજીભાઈની તરફથી મુંબઈ જોટલાવા જે વિધ નવાળ સાહેબના કાનમાં રેડેલું હતું તેનો અનિદાર, પૂર્વોક્ત તરફ સ્યામજીભાઈના જ મિત્ર ગણાતા મિ. મેકેનોડીએ પોતાની મનીથી લખી આપેલ જતાંત ૩૫૫ ઔપધીથી જ સ્પષ્ટતાપૂર્વક થઈ ગઈ તેમ હતો. પછી એ જતાંત નવાળ સાહેબને વંચાવવામાં આવેલ, અને તેને પતિણામે તેઓશ્રીની આખ ઉધડી જતા તેમને ખુદને પોતાના આ પડિત દીવાનજીના ખંડ મેના માનસનું ભાન થઈ આવેતું હતું. નવાળ સાહેબ હવે હરગીઝ સ્યામજીભાઈને

પોતાની નોકરીમાં એવા કે તેમ ન હતું. એટલે તેમણે એ દીવાનજીને રાજ્ય-
 મંત્રીમાંથી કાઢી મૂકવા માટે પુરોત્તમરાયજીને આજ્ઞા પણ આપી દીધી હતી,
 અને તે દરમિયાન વઝીર બહાદુરીનબાહનાજ કેટલાક મુખ્યમાન દિતેશ્વરોએ
 તેમને સલાહ આપીને તેમના ડોળા મનને યિત્ત જનાવી પુરોત્તમરાયજીના
 પક્ષે દંડ કરી લીધેલા પણ હતા તથાપિ સ્થામજીબાહને કાઢવામાં “એન્ટ્રી”ની
 મહાનુશ્ચિતિ અગર તટસ્થતા હોય તો તે અધિક કપકાઠક થાય એવું રાજમંડળને
 લાગતું હતું અને તદ્દગર પણ ઠેક ત્યાં સુધી પહોંચેલી હતી, એટલે એ અમથના
 “પોલિટિકલ એન્ટ્રી” મેં ૧૨ હટની મહાનુશ્ચિતિ મેળવવાના હેતુથી
 પુરોત્તમરાયજી વગેરેએ રાજકોટ તેમજ વામનેર મુખ્યે જાહેરને ત્યાં એ બ્રિટિશ
 અમલદારને બધી હકીમતથી વાકેફ કરવાનું ઉચિત ધ્યાન, અને તે પ્રમાણે એ
 પકમુ - ૧૫૧ લેવાયા પછીજ સ્થામજીબાહને ગળ્યસલામથી દૂર કરવા માટે
 નવાજ સાહેબ તરફથી અપાયેલ આજ્ઞાનો અમલ કરાવો તેમણે નિર્ણય કર્યો
 હતો. એ પછી પુરોત્તમરાયજી વગેરે આપુલ મડળ “પોલિટિકલ એન્ટ્રી”ને
 મળતા મારે જૂનાગઢથી ઉપડેલ, પરંતુ તે મડળ વામનેર પહોંચે તે પહેલાં, જે
 કલ્યાણરાયબાહ બહીની પાન્દશિંતાએ સ્થામજીબાહની મિનિ બાવના પાંખી
 નદીને તે બાબતનો હમારો પ્રથમથીજ રાયજીસાહેબને કરી દીધેલો હતો તેજ
 “પોલિટિકલ એન્ટ્રી” મેં ૧૨ હટની આ વિષયે નાડી
 તપાસવાના કામે તે સાહેબ કને આગાધી મોંઘી આપેલા હતા, એટલે એ
 નુત્તરીએ પરાક્ષ માર્ગે એ સાહેબના હવગત વચ્ચેને જાણી લીધેલ અને એ
 વાતનો મદદેશ પુરોત્તમરાયજીને પહોંચતો કરી દોર્યો પણ હતો. આમ થયું
 એટલે પછી આ કથાવીર વગેરે રાજકોટથી વાકાનેર પહોંચી ગયલા અને
 નેજર હટરને મળેલા હતા. દરમિયાન પુરોત્તમરાયજીએ સ્થામજીબાહને
 ગળ્યમંત્રીમાંથી દૂર કરવાના હજુર હુકમનો ખરડો તોડાર કરવાનું કામ અગર
 માન પુરોક્ત કલ્યાણરાયબાહને જાગે રાખી આવશ્યક ખરડો કરાવી લીધેલો
 હતો પણ ખરો. આ બધી હકીમત અમે વધારે વિગતથી જાણીએ છીએ,
 પરંતુ અમે એ યોગકળ પ્રમાણમાં માર રૂપે અત્ર પ્રમશમાં મૂકેલી છે.
 નજ્યના કોઈને નોકર ગણવો કે ન ગણવો એ નવાજ સાહેબની સ્વતંત્રતાની
 વાત છે એવો અભિપ્રાય કર્નલ હટરનો ચતાં આપુલ મડળ જૂનાગઢ પહોંચી
 ગયતું, અને ત્યાં પહોંચીને તેને નાજ સાહેબના એ હુકમને વિધિપૂર્વક
 ગમનમાં મૂકાવેલો હતો. આ મળધમાં ૨૧૦ હજનવાલ પડ્યાએ “ચુગરાતી”
 પત્રમાં આ પ્રમાણે લખેલું છે, “૪ ૪ ૪ ૪ દીવાન પદ છોડી ચાલ્યા જવાનો

તેમને (સ્વામજીભાઈને) નવાજી સાહેબ તરફથી હુકમ મળ્યો. તેમની પાસેથી આજ્ઞા સંભાળી લેવા જવાનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું. મનના દોષ વાંગે હું તેમને જંગલે ગયો ને તેમની પાસેથી આદિસનો સિક્કો, જૂના ટ રૂપે-મેળાદ તરીકેના સોનાનો પાસ વિગેરે લઈ આવ્યો. આવી માન હાનિ કેઈ દીવાનની થયાનું મને યાદ નથી; પોતાને (સ્વામજીભાઈને) અમુક મુઘ્ન સુધી દીવાન પર રાખવાની રાજ્યે બધેણી કરી હતી તે મુઘ્ન પુરી થઈ ન હતી, માટે આદીના અમલનો પગાર પોતાને મળવો જોઈએ એવી તેમણે માગણી કરી હતી તે પણ સરકારે નામંજુર કરી."

આ પ્રમાણે સ્વામજીભાઈનો અણધાર્યો અધઃપાત થતાં તેમની દીવાન-ગીરી છ મહિનામાં તો અસ્ત પામી ચૂકેલી અને તેમના મહારીઓના મનની વાત તેમના મનમાં રહી જવા પામી હતી ! 'ખાડો જોદે તે પડે' એ કહેવત આ કિસ્સામાં સાચ ખરી પડેલી છે. સાક્ષીવત્ જગનલાલ પંડ્યા જેવા વિદ્વાને લખેલું છે તેમ, "તેમની (સ્વામજીભાઈની) હું કા વખતની કારકીર્દિ" દરમ્યાન તેમને હાથે જનહિતનું કેાઈ પણ કાર્ય થયાનું મારા જાણવામાં નથી > > > એમની સંકુચિત બુદ્ધિ, શંકાશીલ પ્રકૃતિ, સ્વાર્થપરાયણતા, આત્મલાધા, મિત્રદ્રોહી સ્વભાવ અને અસત્ય આચરણ ઉપર પ્રીતિ." એ "સર્વ" અવગુણોએ તે પંડિતજીને કૃતમ્મ બનાવેલા એ વાતમાં કશે મદદ નથી. અકારણ દ્વેષ આત્મધાનક નીવડે છે, એ વાતનો અધિક સ્પષ્ટ દષ્ટાંત આ પંડિતજીની જીવન-ચર્ચા નથી શું ? સ્વામજીભાઈ જે રાત્રિએ પોતાના આમજન જેવા મનાયલા જગનલાલજીને પોતાની દીવાનગીરીનાં દર્શક ચિહ્નોનો હવાસો સોંપીને ખરેખર રથાનજી-રાત્યાધિકારજી-થયલા તે રાત્રિમાં તેમણે પોતાની મનોમત તથા મનોરમા સૃષ્ટિને આમ વિલીન થયલી દેખીને, કેટલાક અકરપ ઉદ્ભવથી પધારીમાં પડ્યે પડ્યે અબ્રાહ્મદિતકુ-પ્રભાતની પ્રતીક્ષા કર્યાં કરી દશે તેનો ખ્યાલ તો તેવા બનાવના અનુભવીનેજ આવી શકે ! ખીજેજ દિવસે મવારે જૂનાગઢ છોડી જવા મારે સ્વામજીભાઈ સજ્જ થયલા; પરંતુ પોતાને બંગલેથી રેલેને પહોંચવું જી-રીતે ? પોતાના સાળા કરમનહાસજીની ઘોડાગાડી તેમણે મંગાવી; પરંતુ તે આપવા તેમણે સ્પષ્ટ ના પાડી દીધી ! પોતાના એક આપ્તજન પ્રેમશંકર મારફત શહેર-માંથી બાકુતી ટાંગે ગોતાએ તે પણ તેમને મળી શક્યો નહિ ! લોકમાન્યને તેમની કૃતમ્મતા દેખીને તેમના બધી નિસ્સાર થઈ આવેલા હતા ! આખરે જેમ તેમ કરીને તેઓ રેલેને પહોંચેલા, પરંતુ તેમને વળાવવા માટે એક

ચાલુ પશુ ત્યા ફરકેતુ નહિ । ફક્ત એક પરદેશીય મુમયમાન અમલદાર
 નામે રાયસદખાન કે જે રાજ્યના “ધાપીરીઅવ લેન્સર્સ” મણિત હયદળના
 મુખી હતા તેઓ કરેણનાં લાલ પુલનો હાટ લાઇને આ માણ દીવાનેને વિદ્ય
 યમન કે વિદ્યઅપમાન દેવા માટે ત્યા હાજર રહેન । આ બહાદુર સિપાહી
 અન્ધાનુ સ્વામજીબાઇએ અગાઉ સખ્ત અપમાન કરેતુ તેનો બદલો તેણે
 પૂર્વોક્ત પ્રકારના હાટદાનથી આપી દીધેનો । એ પછી પડિતજી માડીએ ચઢી
 પોતાને પથે પડેલા ’ પરતુ પ્રવામમા વચ્ચે ગોડળ આવેતુ એટલે તેઓ ત્યા
 ઊતરી પડ્યા હતા । ગોડળ રાજ્યના પારસી દીવાન શેઠ બેજનજીતુ પોતે એ
 અધુરાજતા પ્રકારે એટલે કે, આગળાડીમાના પોતાના જામાથી તેમને ઊતારી
 મુકાને એક વાર અપમાન કરેલુ એ વાત સ્વામજીબાઇ કોણુ જાણે કેમ વીસરી
 ગયલા એટલે તેઓ પોતાના હાથમા એક ચર્મપેટિશા ઉપાડીને એ બેજનજી
 ગેઠને ઘેર પહોંચી ગયલા હતા । સ્વ છમનલાલ પડ્યા સ્વલિખિત “સસ્મરણો”
 મા જણાવે છે તેમ, આ આપણા પડિતજીએ “શેઠની પાસે પોતાના શેઠા
 રેખા, શેરે તેમના આસુ વિવેકથી લોભા ને નારતો કતલીને વિદાય કરી” દીધેલા
 હતા । પછી પડિતજી રાજકોટની યાત્રાએ ગયલા, પરતુ ત્યા ને તીર્થના દ્વાર તેમની
 નામે, જાણેકે બધ રખાયલા હતા । ત્યાથી તેઓ, કહેવાયુ હતુ તે પ્રમાણે
 અજમેરની મહાયાત્રાએ દોડેલા પોતાના અગ્રેજ મિત્ર સર કર્ઝન વાઇલીને મળી
 તેણે સાહાય્ય વાચવા સાર । પરતુ પડિતજીએ સ્વામિ દ્રોહ, મિત્ર દ્રોહ વગેરે
 મહાપાપોની જે કમાણી કરેલી હતી તેને લગતો હેરાલ સૌ કોઇના જાણુવામા
 આવી ચુકેલ એટલે સર કર્ઝન વાઇલી કે ઈતર કોઇ અગ્રેજ મિત્ર તરફથી
 તેમને કશી પણ મદદ મળી શકેલી નહિ । મુબઈમા પણ તેમણે ધણા કાંધા
 મારેલા, તથાપિ તે બધુ પાણી વનોવ્યા જેતુ થયયુ પરિણામે તેમને અગ્રેજ
 અમલદારો તરફ રોષ તથા દેષ થઇ આવેલ, કોઇ દેશીય રાજ્યે પણ તેમને
 આવકારેલ નહિ, અને અતે મર્વયા હતાગ જનીને તેમણે છનાડમા જઇ રહેવાનો
 નિર્ણય પણ કરી દીધેલો હતો તથાપિ તેમના ચિત્તમા દેવામિની જે જવાલા
 પ્રકટેલી તે રાખી શકેલી નહિ છનાડમા રહેના તેઓ એક કંદર સમાજવાદી
 બનેલા, તેમના ચર્ચિતે રાજકોટી ગણાઇ જવાનો વારો આવેતો, અને અતે
 તેમને ઇનાડ છોડીને રિવટઝરલાડમા પોતાની બાકી રહેલી જીવન સમાપ્ત
 કરવી પડેલી હતી । યથાર્થ જ્ઞાન વ્યવહારનો અનુભવ અને સચ્ચારિત્ર એ સર્વ
 તરનોના સજ્જાર વિનાયુ પડિતજી મ્વા માઠા ફોજો જીવનવનાર નીવડે છે
 તેનો કરુણાજનક દાખલો આપણા આ સ્વામજીબાઇની જીવન કથાથી આપણને

મળી આવે છે. આ બધું જની ગયા પછી ઘણાં વર્ષે પંડિત જવાહીરલાલ નેહરુ સ્વિટ્ઝરલેન્ડના જનીવા શહે-માં સ્વામજીભાઈના દર્શને ગયલા તે વખતે તેમણે આ ભગવદ્ગવનધારી સ્વામજીને જે દશામાં પોતાના દિવસો વ્યતીત કરના જોયલા તેવું ચિત્ર તેમણે પોતાની “આત્મકથા” નામક કૃતિમાં પાના ૨૩૦-૨૩૧ ઉપર આ પ્રમાણે અક્ષરાલિખિત કરેલ છે તે વાંચવા લાયક હોય અને અત્ર કિતારીએ છીએ:—

“આમાંના (હિંદી બહિષ્કૃતો અને યુગલ્ય ક્રાંતિકારીમાંના) પ્રથમ તો સ્વામજી કૃષ્ણવર્મા હતા. તે પોતાની માંદી સ્ત્રી સાથે જનીવાના એક મકાનને છેક છેન્ને ખૂણે રહેતા હતા. આ જદ્દ હંપતી કોઈ પણ કાપત નોકર ચાકર વિના એકલાં રહેતાં, અને તેમના ઓરડા જૂનાપુરાણા, ગુંગળાખી નાંખે એવા હવાઅજવાળા વિનાના હતા, અને દરેક વસ્તુની ઉપર જમાનાની ધૂળતા થર જામ્યા હતા. સ્વામજીની પાસે પૈસો તો યુગળ હતો, પણ તેમના કાયદી ફટતો ન હતો. દુકાનમાં જવાને બદલે ચાલીને બે પૈસા ખચાવવાની તેમની હંમેશાં પ્રતિ રહેતી; જે કોઈ અગત્યના એમને મળવા આવતા તેમની તરફ વહેમની જ નજરે તે જોતા, અને વિશ્વાસપાત્ર બખર ન મળે ત્યાં લગી તેમને કાં તો ખિટિશ સરકારના જસમ અથવા તો તેની દોલતની પાછળ પડેલા માનતા. તેનાં ખીમાં તેના જૂના સાપ્તાહિક પત્ર “ઇડિયન સોશિયોલોજિસ્ટ” ના જુનાપુરાણા અકોથી ફાડું ફાડું થતાં લાગતાં, અને વાતવાતમાં તે આખું ‘પડીકું’ ખેંચી કાઢતા અને બાર વર્ષ પહેલાં પોતે લખેલો એકાદ લેખ હર્ષભેર બતાવતા. એમની વાતો પણ બધી જૂના જમાનાની; હેમરેટમાં ઈંગ્લા હાઉસ હતું ત્યારે આમ થયલું, ખિટિશ સરકારે મારા ઉપર નજર રાખવા માટે ફલ થ્યા ફલાથુને જસમ તરીકે મોકલ્યા હતા, પણ મેં તેમને ઝાળખી કાઢેલા અને તે સૌને ફુંકાયાનો મજબો હતો ઇ. ઈ. એમના ઓરડાની દીવાલો એપડીઓના ઘોડાઓથી ઢંકાયેલી હતી x x x આખા સ્થાન ઉપર અધકારનું વાતાવરણ ગમૂખી રહેતું લાગતું, તેને જોઈને કોઈ જૂના ખંડિયરનો ખ્યાલ આવતો; બિચારનો ત્યાં કોઈ ભાવ પૂછતું ન હોય એમ જણાતું અને બહારની અંધારી અને નિશબ્દ પરસાળોમાંથી પાછાં વળતાં ઘડીક વાર મનમાં થઈ આવતું કે, રખેને ખૂણામાં ક્યાંક યમરાજનો બેટો થઈ જાય તો ? એ મકાનમાંથી નીકળતાં અને બહારની હવા લેતાં “હારા” કરીને નિરાંત વળતી x x x”

૨૦૦૧. શ્યામજીભાઈની દીવાનગીરી અને તે શુભાવ્યા પછીથી તેમને થયેલ અનુભવોને પરિણામે તેમના માનસમાં જે પરિવર્તન થવા પામેલું તેને લગતી યેટીઃ કયાં ગયાં અને આવેલી છે છતાં અને એટલું તો કહીએ છીએ કે, જે દુશ્મમાં જે પરિવર્તન દેખાયું છે તે તેનું રૂપ તેમણે જૂનાગઢ રાજ્યની દીવાનગીરીમાંથી મુક્ત થવા પછી જે અનેક અનુભવો લીધેલા તેમનું પ્રત્યા-
ધાનાત્મક પરિણામ ન હતું, પરંતુ તેમનું જન્મસિદ્ધ માનગળ એવું હતું કે તે છેલ્લે પૂર્ણાંગ નેદીના રૂપમાં પરિણમ્યા વિના નજર રહે.

આ પ્રાંતે અને આ વિષયને લગતી બીજી એક વાત લખીને આ અપાર્થ, આખતને પૂર્ણ કરી લેવું. શ્યામજીભાઈને ૨૭ વર્ષ સુધી નોકરીમાં ગામવાસે જૂનાગઢ રાજ્ય બંધાયેલું હતું પરંતુ જ મહિના થયા ત્યાં તો તેમને રાજ્યમાંથી રૂબરૂ અપાય થયેલી એટલે બાકીની મુક્તનો પગાર અપાવવા માટે એ પડિત-માહેએ બ્રિટિશ સરકારમાં અર્જ સુબરેલી હતી અને તે ઉપરથી બ્રિટિશ સરકારે “કાઠિયાવાડ એજન્સી” આજ્ઞા જૂનાગઢ રાજ્ય પાસેથી ખુલાસા માંગેલો હતો. આ ખુલાસો અપવાતું કામ પુરૂષોત્તમરાયજીએ પોતાના વિશ્વામપાત્ર રત્નેશી-કલ્યાણરાય બક્ષીને સોંપેલું હતું. કલ્યાણરાયજીએ કામગીરી વાંચી વિચારી મુદ્દાઓ નક્કી કરી તે પરત્વે તે સમયના વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ શુભાષભાઈ ભાલભાઈ નાણાવટીની સલાહ પણ લીધેલી અને પછી રાજકોટમાં પંદર દિવસ સુધી રહીને ત્યાંના સુપ્રસિદ્ધ જેરિટર પંડિત રતીનારામ પાને આવન્યક ખુલાસા લખાવીને બ્રિટિશ સરકાર તરફ મોકલી આપેલો હતો. આથી બ્રિટિશ સરકાર શ્યામજીભાઈને ખૂટતો પગાર અપાવી શકેલ નહિ એટલે એમને હંડા પડી બેસી રહ્યા વિના ચાલેલું નહિ. આમ આ એક મહોદી ખેટપટનો અંત આવેલો હતો હવે આપમે આ મુખ્ય વર્તાતના એક ઉપવર્તાત કે જે બીજી યેટીઃ હકીકત બાકી રહેશે.

શ્યામજીભાઈની દીવાનગીરીનો છેલ્લો અવધાનમાં આવી ગયો એટલે નવાબ સાહેબે એ શ્યામજીભાઈની ખાલી કરાયેલ સ્થાને પુરૂષોત્તમરાયજીની “અવેશ” નીમણું કરી દીધી હતી અને તેથી આપણા આ કથાવીરને પોતાની એનિન્ડાએ પણ દીવાનનું પદ સ્વીકારવું પડેલું હતું. આમ દીવાનગીરી પોતાને ઘેર સામેથી ચાલીને આવેલી ખરી, પરંતુ પુરૂષોત્તમરાયજી કોઈ પણ અધોગમાં દીવાનનો હોદ્દો કાયમને માટે લેવાને તૈયાર ન હતા; કારણ કે કાઠિ-

યાવાડમાં પ્રવર્તતા રાજદાગીય મયોગેમાં મુખ્ય દીવાન તરીકે રહેવાનો મોલ રાખનારની લાંગા વખત સુધી રાજ્યકલ્યાણમાધક મયો કરી રાકવાની વાત અમંત્રણવાળી કે અગમ્ય હતી. તેમ છતાં એમને દીવાનગીગિને વળગી રહેવાની વાતને મોટાડી ગણી દીવાનપદ કાયમને માટે લીધું હોત, તો બ્રિટિશ મરમને એ વાત અત્યુક ગમતી થઈ પડત, એમની દીવાનગીગિને દીવો વહેતો હોવામાં જન અને જે જ્યાં અનેક રાજ્યોત્કર્ષક તથા પ્રમોબાન કામો તેઓ પાછળથી કરી રહેવા છે તે કામો કાંતો અદૂત અગર અપૂર્ણ પામી નહી જાન. દીવાનનું પદ પામવા માટે તેમને યોગ્યતા હતી નહિ, તેમ 'દીવાન' કહેવા યાથી તેમની જાણ, પ્રતિષ્ઠા કે તેમના અધિકારમાં કોઈ પણ મિદિ થવા પામે એમ પણ ન હતું, કામને કે એમને પોતાના એક પત્રમાં મન સુખરામભાઈને જણાવેલું છે તે પ્રમાણે, "મંબાર" તો તેમનો પોતાનોજ હતો અને રાજ્ય કાર્યભારની જવાબદારી તેમને માથે હતી એટલે રાજ્યદષ્ટિએ જાણતા પણ તેમની પોતાનીજ હતી, અને રાજ્ય તો દીવાનને ફક્ત એક પરદેશ ખાતાના કાર્યભારી રૂપેજ મુખ્યત; ગણી રહેલું હતું. અર્થાત્, કેવળ કર્તવ્યપરાયણ પુરુષને પદ-પદ્ધતિનાં મંડનો માટે કમી પણ પરવા હોતી નથી.* મંદ દીમિવાળા દીપકનેજ અંદાની મદદથી અધિક તેજસ્વી દેખાવાની જરૂરત રહે છે તેમ દીવાન કે પ્રધાનામાત્ર્ય અગર તો "માજ દીવાન" કે 'માજ પ્રધાનામાત્ર્ય' કે એવાં એવાં ગો-વર્ણક વિશેષણોથી વિશેષિતના મેળવવાની વખત તો હીન સામર્થ્યવાળા પુરુષનેજ વહેલી હોય છે આપણી પૃથ્વીનો હનિહાસ કદી આવે છે કે, કોઈ પણ ખરેખરો 'મહાન' ગણાય તેરો પુરુષ પોતાની કેવળ નામ મંગાથી નેટલા પ્રમાણમાં વિખ્યાતિ પામી રહેતો જોવામાં આવે છે તેટલા પ્રમાણમાં તે તેને પોતાને તેની પોતાની હયાતીમા અપાયલાં બાલ્ય મંડનોથી કે તેણે પોતે ધારણ કરેલ ગિરદોથી વિખ્યાતિ પામી શકેતો નથી. શ્યામજીભાઈ જૂનાગઢમાંથી ગયા તે પહેલાં હરિદાસભાઈનો દેહાંત થઈ ગયલો એટલે તેમને પુનઃ જૂનાગઢમાં લાવી મકાસ તેમ ન હતું. સુનીલાવજને અંગેજ મરકાર, આવવા દે તેમ ન હતું. બીજા કોઈ સમર્થ શૂદ્રસ્થને દીવાન તરીકે લાવવામાં જે ગોત કરવી પડે અને વિલંબ થાય તેને પશ્ચિમે પુરુષોત્તમરાયજીને દીવાનગીરી લાખા વખત સુધી મંબાળી રાખવી પડે એવું પણ હતું, જે વાત તેમને પોતાને ઘણી અચ્ચતી હતી આવા સયોગમાં રાયજી સાહેબે મરહુમ હરિદાસજીના ભાઈ તેમજ

× પંડિત જવાહીરલાલ નહેરૂનો સિદ્ધાંત પણ આ પ્રકારનો છે એમ તેમના કથન તથા વર્ણનથી જણાય છે.

અંગ્રેજ સરકારના પ્રીતિપાત્ર ગણાય એવા સરદાર રાવ બદાદર બહેચરદાસની ધરણી કામચલાઉ દીવાન તરીકે કરી દીધેલી, અને જ્યાં સુધી ફરીથી મળળ કાર્યભારીમંડળ રચી સેવા જોઈતી અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ આવે નહિ ત્યાં સુધીને માટે આ બહેચરદાસજીથી નબાવી લેવાનું પસંદ કરી લઈને પુરુષોત્તમચંદ્રજીએ ખળબળી જોડેલ રાજ્યમંત્રીને પુનઃ પ્રશંસિતતા પ્રાપ્ત કરાવવાનો માર્ગ પકડી લીધેલો હતો. પુરુષોત્તમચંદ્રજી બહેચરદાસજીની પ્રકૃતિથી ધણા પરિચિત હતા એટલે તેમણે તેમની આગળામ તેમની મદદમાં નાના મહોલ સમર્થ કાર્યકરોની જોડવાથી એવી તો કરી આપેલી કે, એ બધા બહેચરદાસજીને આ પહેલી વારની દીવાનગીરી ધણા પ્રકારે રાજ્યલિપ્તસાધક તેમજ પ્રજાપ્રકારક, નીવડી શકેલી પણ હતી. બહેચરદાસજીના આ પહેલી વારનો કારભાર જૂનાગઢ રાજ્યના કલિદાસમાં સુકોર્નિત થઈ રહેલો એમાં શંકા નથી; પરંતુ તેમનો બીજા વારનો કાર્યભાર નફન નિષ્ફળ થયેલો હતો, અને તેનું કારણ એટલું જ કે, તેમના પહેલી વારના કારભારમાં તેમની મદદ ગળળ રાજ્યાધિકારીઓ હતા, જ્યારે બીજા વારના કારભારમાં તેમના પડખાં બીલકુલ નબળાં અને સ્વાર્થસાધક હોવાથી તેઓ રાજ્ય પ્રજા પૈકી કોઈનું કલ્યાણ કરી શક્યા નહિ; એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમની પોતાની નબળાઈને પરિણામે રાજ્યના ખાતેખાતામાં અનેક પ્રકારે અધિકાર વ્યાપી જવા પામેલો પણ હતો. આ વિષય ઉપર આપણે યોગ્ય સ્થાને વિસ્તાર-પૂર્વક વાંચી શકશું, પણ ખરા.

જ. પૂર્વોક્ત સદ્ગત પ્રમંથ ઉત્તરી ગયા પછી લગભગ બે વર્ષ લગી તો કોઈ મહોલે ઉપદ્રવ રાજ્યમાં ઉપસ્થિત થઈ આવેલો નહિ. તથાપિ નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીને રાજ્યના કાર્ય-ભારીમંડળ આદિએ એક મતના ચક્રને માદીનશીન કરી દીધેલા હતા તે વાત જોઈ કાઠિયાવાડના સ્થિતિ રાજ-દારીય પ્રતિનિધિને ખટકી રહેલી હતી તેમ, એ માદી પોતાને પ્રાપ્ત થવાની છે એવી આશા દીર્ઘકાલથી રેલી રહેલ, રસુલખાનજીના નાનાભાઈ એલ્લખનજીને પણ ખૂંચી રહેલી હતી આમ હોવાથી એ એલ-ખાનજીએ એક કપટ પ્રમથથી નવાબ સાહેબનો, તેમના શાહનશા શેર જમાખાનજીનો નવા બીજા કેટલાક અગ્રગણ્ય રાજપુત્રોનો વધ કરવા કરાવવાને માટે ગુપ્ત તૈયારી કરવા માંડેલી હતી. પરંતુ એ એમનો કપટપ્રમથ ગુપ્ત રહી શકેલો નહિ; એટલે એ એલખાનજીના બચમાંથી રાજ્યને નેમજ રાજકુટુંબને

હિદારી લેવું એ જરૂર હતું. આ સમયે કર્નલ સી. ડબલ્યુ. એચ. સીલી નામે અંગ્રેજ ગૃહસ્થ જૂનાગઢ રાજ્યમાં “બહારખલાં”-નિર્ણાયક કચેરી”ના અધિકારીને દરજ્જો નોકર હતા, એટલે ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં, એલ્લખાનજીને લખતા આ પ્રકરણને પ્રસંગે તેમની હાજરી કાર્યભારી મંડળને ઘણી ઉપકાર થઈ પડી હતી. એલ્લખાનજી જે સરકારી મહાલય-આયના મહેલમાં રહેતા હતા તેની ઝાટી લેવાનું કામ આ કર્નલ સીલી જેવા તુરંત અમલદારને મોંઘવામાં આવેલ, અને તે અંગ્રેજ અધિકારીએ લશ્કરી માણસોને પોતાની સાથે રાખીને એલ્લખાનજીના પૂર્વોક્ત નિવાસસ્થાનની ઝાટી લઈ તેમાં સંચિત કરી રખાયલ શસ્ત્રાસ્ત્ર વગેરે હાથ કરી લીધેલાં હતાં. એલ્લખાનજીથી રચાયલ આ કાવતરું ખામ પકાઈ ગયું તેને પરિણામે તેમની તમામ મિલકત જમીનરવામાં આવેલી અને તેમને પોતાને રાજ્યની હદ ઊંડી જવાનું દરમાન પણ નવાખ સાહેબ ખુદે કરેલું હતું. આમ થયું એટલે એલ્લખાનજીએ તત્કાલ “એન્સી”માં તેમજ મુંબઈ સરકારમાં જૂનાગઢ રાજ્ય વિરૂદ્ધ તેમજ ખુદ નવાખ સાહેબ સામે પણ અનેક ફયાદો નોંધવાનું ચાલુ કરી દીધું હતું; અને એ કામમાં હોરમસજી અરદેશર વાડિયા બેરિસ્ટર કે જેમની જૂનાગઢ રાજ્યમાં વકીલાત કરવાની ફરજ આપનાર સનદ (સર) શીશગ્રશાહે ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં રદ કરેલી હતી તેઓએ એલ્લખાનજીને સારી પેઠે મદદ આપીને પોતાની પ્રજ્વલિત રહેલ વૈરવૃત્તિને તૃપ્ત કરવા માટે વ્યર્થ ઉદય કરેલો પણ હતો. છેવટે લડી લડીને એલ્લખાનજી પેઠે ટકે સાવ ધસાઈ ગયા અને તેમના કુટુંબને પણ અસહ્ય ડુ.એ બોગવવાનો વારો આવી ગયો ત્યારે આ નવાખખલાની આંખ બંધાઈ ગયેલી, અને તેને પરિણામે તેમણે પોતાના મહેલના ભાઈ નવાખ સાહેબ રસુલખાનજી તથા શાહમદ શેરખાખાનજીની મારી માગવાની ઇતેભરી ખતાવેલી પણ ખરી, પરંતુ આ સાથે એટલું પણ ખરું છે કે, આ એલ્લખાનજીના પ્રકરણે જૂનાગઢ રાજ્યના કાર્યભારીમંડળને “ઉત્તમરા” કરાવેલા તે ખરાજ. આ તોફાન ઉપસ્થિત થયેલું તે વખતે બહેચરદાસ પિઠારીદાસ દેશાઈ જૂનાગઢમાં દીવાન હતા અને બહી કલ્યાણરાયજી પણ જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં હતા, એટલે પુરપોષમરણજીને આ એલ્લખાનજીને લગતા કામમાં આ કલ્યાણરાયજીની નવાહ તેમજ દરમાનગીરી અધિક ઉપયોગી થઈ પડેલાં હતાં. આ કલ્યાણરાયજી અને વાડિયા બેરિસ્ટર વચ્ચે ઘણો માદ અને મીઠો સંબંધ હતો. એટલે રાયજીસાહેબ અને વાડિયા બેરિસ્ટર વચ્ચે જે ફેલીંગ ગેરસમજ હતી તે કલ્યાણરાયજીની મધ્યસ્થતાથી દૂર થવા પામેલી, અને અતે એલ્લખાનજીને

વગતી બાબતનું ધરમેચે સમાધાન થઈ ગયું' પણ તુ તા. ૨૨-૪-૧૯૦૧ના
ગેજ એન્ડ મારીખત લખાવતું અને તેમા આ એક્ઝેમ્પ્લાનન્સ એ પોતાના તન્દયથી
મલાવાયલ ગેરવર્તણુંકે પત્તે કબૂલિયત લખી આપીને તે બદલ પોતાનો
પત્રાતાપ પ્રગર્જિત કરેલો પણ હતો આ મારીખતને એક્ઝેમ્પ્લાનન્સ એ ખુદે
તા. ૨૨-૪-૧૯૦૧ ના ગેજ, કાઠિયાવાડના એ મમયના 'પોલિટિન્સ એજન્ટ'
ચેકટેન્ટ-કર્નલ ડા. પી. કેનેડી મમલ વેગવળ મુકામે ગ્લુ કરેલ અને
તેની ખરાબ બતાવના માટે એ અગ્રેજ અધિકારીએ તે ઉપર પોતાની મદી
પણ મૂકેલી છે. આ પ્રમાણે એક્ઝેમ્પ્લાનન્સ એ દાખાવાયના મેલો એટલે નવાળ
માહેએ એ મારીખત સ્વીકારીને તા. ૨૩-૪-૧૯૦૧ને દિને, આજ ૪/૫૭ વાળું
હબ્બુ-ફરમાન પ્રતિષ્ઠ કરીને તેમને પ્રિધિપૂર્વક મારી આપવામાં જે બધી શરતો
રાખવામાં આવેલ તે મર્વતું પાલન કરનાને માટે એક્ઝેમ્પ્લાનન્સને બારપૂર્વક
કહેવામા પણ આવેલ. આમ ગયજ માહેમના વારામા રાજકુટુંબમા જે મહેરો
મલદ ત્પત્ર થયલો તે જોડે, રાયજ સાહેબ જેવા જીવને નોખને કામ કરનાર
જવાબદાર રાજપુત્ર નથા કલ્યાણગયલાઈ બક્ષી જેવા કાર્યાનિપુણ નાન્યાધિકારીની
શાનિસમાધાન સ્થાપક નીતિને બળે ગમી ગયલો તો ખરો, તથાપિ તે ત્પત્ર
નિર્મૂળ થયલો તો નહિ, મન્થકે એક્ઝેમ્પ્લાનન્સને ગાદી પ્રાપ્ત ન થયલી તે
ગાખત શક્ય રૂપે તેને ખૂબી જોઈ હતી નવાળ સાહેબ મુલખાનુદતો ઇ. મ.
૧૯૧૧ મા દેહાંત થયા પછી પણ આ એક્ઝેમ્પ્લાનન્સ એ "કાઠિયાવાડ એજન્ટી"
ના પોતાને ગાદી મળે તેટલા માફ દાવો નોધાવેલો હતો, અને તેને પાં છુમે,
તે મમયના જૂનાગઢ મન્થના બ્રિટિશ વાલી વહીવટના આધિપતિ કાળમા
તેમને જૂનાગઢની હદમાંથી બહિષ્કૃત થવાનો ફરી પ્રમંચ ઉપસ્થિત થઈ
આવેલો પણ ખરો

હવે આપણે પૂર્વોક્ત કથાને આટલેથી જ મમાપ્ત કરી લેશું; મન્થકે
મારીખત લખાવું અને ગ્લુકરણું 'જે પ્રકીર્ણ' જે બધી છત્તર આ એક્ઝેમ્પ્લા-
નન્સના વર્તનથી ચલા પામી હોય તે સાથે રાયજ સાહેબને કરો મળધ નથી
તથાપિ, આ એક્ઝેમ્પ્લાનન્સ સાથે તેમના પૂર્વજીવનમા રાયજ માહેમનો સબધ
ટયો મળે હતો તે બાણી લેવાનું આવસ્યક થઈ પડે છે, એક્ઝેમ્પ્લાનન્સ બળેના
હતા અને સાચું શું અને જોડું શું એ સમજવા જોઈલી સમિત માગ પ્રમા-
ણમા ધરાવતા પણ હતા. તેમનામા રાજ્યસોબ, વિવિધાશક્તિ વગેરે દોષ જેમ
હતા તેમ તેમનામા ઝટવાક હંચા રાજગુણો પણ હતા, અને એ હિચા

ગજગુણોને લીધે તેમને ખરા રાજ્ય હિનેશીની પારખ પણ હતીજ. આ એકલખાનછ પુરોગતમરાયછને એક ખરેખરા રાજ્યબંકા અને શાંતિ સમાધાન સાધક રાજહિતૈથી રૂપે દેહ સુધી ગણી રહેલા હતા એ વાત નિઃશંક છેજ અને એ વાતનું પ્રતિપાદન જે અનેક પત્રો એ એકલખાનછએ ધ્ર. મ. ૧૮૬૪ થી ધ. સ. ૧૮૬૭ સુધીમાં પુરોગતમરાયછ ઉપર લખેલાં છે તે ઉપરથી તેમજ રાયછ સાહેબનો રાજ્યસેવામાંથી મોક્ષ થયા પછી તેમણે તેમના તરફ જે આદરભાવ નભાવી રાખી પ્રસંગોચિત મદદ આપવાનું ચાલુ રાખેલું તથા નવાખ સાહેબ સ્થૂળખાનછ સમક્ષ ખુલ્લી રીતે આ ક્યાવીરની તારીફ કર્યા કરેલ એ સર્વદ-કીકતથી પૂરવાર થઈ શકે તેમ છે. રાજ્યમાં તેમજ દરગાંરમાં રાયછ સાહેબની ખરી સ્થિતિ કેવી છે અને તેઓ કેવી સદ્ગત પરિસ્થિતિમાં રહીને રાજ્યના વહી-વટનો બધો ભાર વહી રહેલા છે તે વાત એકલખાનછ પોતાના જ્યેષ્ઠ ભાઈ નવાખ સાહેબ બહાદુરખાનછના રાજકાળથી સારી પેઠે રામછ રહેલા હતા એટલે પણ તેમને પુરોગતમરાયછ તરફ સંપૂર્ણ માન હતું. આમ હોઈ, પોતાની વિપદ-મસ્ત દશામાં આ એકલખાનછ રાયછ સાહેબને પોતાના " મુરબી " તથા " ખાસ સલાહકાર " ગણી રહે તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથીજ. ફરેશી, ઝાંપોદા વગેરે જે ગામો એકલખાનછને હનામમાં મળેલાં હતાં તે ગામોમાં રહીને તેમણે આપણા આ ક્યાનામકને જે પત્રો લખેલા છે તે પત્રોમાં તેમણે પોતાના મનના ઉભરા ફલવવામાં ક્ય.શ રાખેલી નથી. તા. ૧૨-૧-૬૭ નો એકજ પત્ર આપણે અત્ર વિચારી લેશું એ પત્રમાં એકલખાનછએ " રાયછ સાહેબ " ને જે લખી જણાવેલું છે તે વાંચતાં નમનપ છે કે, કોઈ જીવજીવાન નામના પોતાના પાસવાન સંબંધે કોઈ વાંધા કોઈ દિશામાંથી ઊભો થવા પામેલો હતો; એ કાગળમાં એ ખાનદાંએ નાંચે પ્રમાણે જે ઉદગારો કાઢેલા છે તે તેમનો વિશ્વાસ " રાયછ સાહેબ " ઉપર પૂર્વોક્ત તારીખ સુધી એટલે કે તેમની સામે રાજ્યે કામ ઉપાડ્યું ત્યાં સુધી દેટલાક પ્રમાણમાં હતો તે ખતાવી દેવામાં બસ થઈ પડે તેમ છે અને તેથી અમે એ પત્રમાંના તેમના બોલો અત્ર અક્ષરશઃ જોતારીએ છીએ.

x x x x રાયછ સાહેબ હું આપને આશરે આવ્યો છડં. મારા અને તમારા વચ્ચે જે વાતચીત થઈ છે તે હું અને આપ રીવાએ બીજું કોઈ જણાવું નથી. માત્ર ખુલ્લ સાક્ષી છે. હવે તે વાતથી પણ હજી બરાસો ન પડતો હોએ તો જેવી ખાત્રી માગવા આપ ધારતા હો તે કરી આપવામાં કોઈ પણ પ્રકારે પંજત નહીંજ રહું.

જે માણસને સખવા હું આપ પાસે માગણી કરું છું તે માણસ
પણ આપની મરજી અનુસારજ ચાલશે એ સંબંધે તેનાથી પણ ખાતરી
કરાવવા હું બંધાઉં છું, માટે તુરંત જવાબે માગણીવાલા માણસને સખવા
પરવાનગી આપશેજ મહારી જાતના રક્ષાકાર્ય માગણી છે એમાં
મને આપ નાકમેદ નહીંજ કરો એવી આપ દાના માટેજની પ્રાર્થના ખાતરી
❖ x x x તરફને માટે લખા. આ દુનિયામાં આપ સીવાએ બીજાનો
આશરો નથી. ❖ x x

પૂર્વાનિક્ષિપ્ત પ્રત ઉપરથી જે એક વાત ક્ષિત થઈ આવે છે તે એ કે
જૂનાગઢ ગાંધીની આદી મેળવવામાં એક્ષખાનજીને હતાશ થવું પડ્યું અને
તેથી તેમણે રાજે ભરાઈને કોઈ પણ અનિષ્ટ માર્ગે પોતાની દૃષ્ટિસિદ્ધિ કરવા
માટે પ્રયાસો કરવાનું ચાલુ રાખેલ છે એવો વહેમ રાજમંડળને પડી ગયો
હોવો જોઈએ, અને તે ઉપરથી તેમના તેજ પ્રયાગોને નિષ્ફળ બનાવવાના
કિતુથી એ સમયના કાર્યભારીમંડળ તરફથી આવશ્યક આગમ્યેની ગળીને
ઉપાયો રચાવા લાગ્યા પણ હશેજ, અને એ પ્રમાણે ચેલાતા રહેલ ઉપાયોને
પરિણામે કદાચિત્ એક્ષખાનજીની સંક્રમણ વધતી ગયલી પણ હોય;
ગજકુટુંબને જેમ એક્ષખાનજી બચાવતી રૂપ દેખાતા હતા તેમ એક્ષખાનજીને
પણ "પોતાની જાતના રક્ષાકાર્ય" સાધવાનું રહેવાની જરૂર પણ લાગતી
હતી. પરંતુ એક્ષખાનજીને રાયજ સાહેબની મુત્સદ્દીગીરીમાં વિશ્વાસ હતો તેમના
દાબેચિયતવું મૂલ્ય તેઓ બગાડી આંકી રહેલા હતા અને વળી રાયજ સાહેબની
એકંદર રાજનીતિ રાજ્યમાંથી ટંકાકિમાને નિર્મૂળ કરી ગાંધીને ગાંધી સુખ
બોગવતું બનાવવાની છે એ વાતવું પણ તેમને સંપૂર્ણ ખાતર હતું; એટલુંજ
નહિ પરંતુ આખા ગાંધીમાં કોઈ તટસ્થ ભાવે ન્યાયપ્રદિથી સાંભળનાર
અને મુત્સદ્દીઓમાંથી માર્ગ બોળનાર હોય તો તે રાયજ સાહેબ એકંદર છે
એવું પણ તેમણે અનુભવવિદ્ધ માનવું હતું. આ કારણથી આ નવાખખાન
ખાનથી રાયજ સાહેબ બહુ દમેશાં માનવિ રાખતા રહેલા હતા અને તે
પણ એટલે સુધી કે, રા. હોરમજી વાડિયા ઍરિસ્ટર જેવા નાહોશ તથા
ગજસીવાવાળા શૂદ્રસ્યને આશ્રયે ફૂદી ફૂદીને ચાકી ગયલા ત્યારે તેમની અસહ્ય
દુખદ અવસ્થા દેખીને રાયજ સાહેબે તેમને જે આશ્વાસન આપેવું હતું તે
આશ્વાસનને ખરેખરી સહાયતાવાળું ગણીને આ નવાખખાન એક્ષખાનજીએ
રાયજ સાહેબ બગે તે માર્ગે રાજ્ય તથા રાજકુટુંબ સાથે સમાધાન કરી

લેવાની વાત કમૂન કરી લીધેલી પણ ખરી. અને રાયછ સાહેમે પોતાની
સ્વાભાસિક નીતિરીતિ તથા કાનૂનને અનુસરીને નાણ સાહેમ આદિ
મમલવી આ એકબાનજીને તેમણે કરેન ગભીર ગુના ખાન માશી અપાવી
રાજકુળના પહેલ મ્લકનો અત આણી દીધેલો પણ હતો એકબાનજી
રાયછ માહેમે કરેલ આ કપકાગ કદિ પણ જુવી મના નહિ રાયછ સાહે
રાજ્યમેવામાથી મુખ્ય થાને ત્યારે જૂનાગઢ છોડી ગયા હતા ત્યારે તે પછીના
સમયમા અમને યા આવે કે તે પ્રમાણે રાજ્યમા જે અન્યવસ્થા-અરાજકતા-
ઉપસ્થિત થઇ આવેન હતી તે, આ એકબાનજીની દૃષ્ટિએ રાજ્યને માટે ખતરના
હતી અને તેથી તેમણે પુત્રી રીને રાયછ સાહેમના આમથ્યની, તેમની અજોડ
અને વિદ્વદ રાજ્યભક્ષિની તથા રાજ્યસેવાની પ્રશસા વાની એ પણ તક જવા
દીધેલી નહિ છ મ ૧૮૦૮ મા આ ખાનથી એકબાનજી નવામ સાહેબ સાથે
મુખર્ષી ગયમા ત્યારે પડોડાને ઝગમગે આ કથાક્ષેપક તથા ખીન પડોડરા નખમ
નોકરી કરતા જૂનાગઢ-રાસીઓ નાણ સાહેમને સન્માનના માટે હાજર રહેવા
તેમની મમક્ષ તથા નવામ માહેમના સલામાના જવાબ ૧૦ અમલદારો દેખતા
અને તે પણ એ અમલદારને નાચુ જોડાવે એમ રાજદેમા આ ખાનથીએ
આ કથારીની મુકતકદે જે પ્રશસા કરેલી હતી તે અમને આ લેખ લખતી
વેળા યાદ પણ આવે છે ૧૮૧૧ મા એકબાનજી નવામ સાહેબ ખુદ પાસે
ખેસીને રાયછ સાહેમના યશોગાન કરતા હતા અને પોતાના બાપી રાજકુળના
એક પરમ હિનેરી તરીકે પુરોષમરાયજીને તેમના દુસ્મનોની હાજરીમાજ
જુવી બનાવવામા પણ તેમણે કદિ પણ દિલચેરી કરેલી નહિજ જે સમાધાન
તેમની અતે નાણ માદમ વચ્ચે રહીને રાયછ સાહેમે દક્ષતાપૂર્વકે પ્રાવી
આપેલ તેને પરિણામે એ એકબાનજી નવામ સાહેમના પુન પ્રીતિપાન
ખની શકેલા હતા, અને તે એટલે સુધી કે, છ મ ૧૮૦૬ મા હિદુસ્તાનના
ઉપરાજ હોડ મિટાને હસ્તે ' છ રી એસ આઇ ' નો ખેતાળ પામવાને
નવામ સાહેમ મુખર્ષી પધારેના ત્યારે જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી હોડ મિટાને
અપાયલ રાજબોજનને પ્રસંગે, નાણ સાહેમના પ્રતિનિધિ તરીકે બોજનાથ
ગોઠવાયન મેજ ઉપર મેસવાનુ માન પણ નવામ સાહેમ ખુદ આ ખાનથીને
આપી પોતાનો આગ્રહાવ ખતારી આપેલો હતો રાયછ સાહેમના રાત્રીઓ
ખેલા ખેલા જોવા કરે અને તેમના પ્રગ સકને નવામ સાહેબ એ બોજનસમાજમાં
અગ્રાસન આપે એ ખીના એ મમલના રાજજીવનને લગતા સંયોગમા જોઈલી
વાયુગતિસચક હતી તેવીજ તે આપણા આ ચત્તિનિરૂપના વિરોધીઓને

ભયાપન વાગે તેવી પણ હતી, કારણકે એલ્ફબાનજીથી પુરૂષોત્તમરાયજીની કમળી
 કનડી પગ માં ઉપગંત આ વખતે મુંબઈમાં નવાજ સાહેબે “પોતાના” જના
 મુત્તમી પુરૂષોત્તમરાયજીને અનેક વાર મુલાકાતો આપીને મન્મનવાનું આપુ
 મ્મી દર્શનું હતું, એટલું જ નહિ, પરંતુ એ ચતુર નવાજ માહેબે, ગયજ
 માહેબ કનરો કે પોતાની નોકરીમાં હોય જ એવા પ્રકારે તેમનામાં વિશ્વાસ
 મૂકીને પોતાનો મધુર્ણ સદ્ભાવ, પોતાના એ મમયના દીવાન વગેરે તમામ
 દબ્બાગીઓની દાગડગીમાં પ્રદર્શિત કરી બતાવવામાં મ્મી પણ કયાશ ગખેથી
 ન હતી એલ્ફબાનજી પણ આ બધી મુલાકાતો વખતે હાજર રહેતા. નવાજ
 માહેબ મમુવખાનજીએ હુનિયાના રંગો બહુ જોયલા અને અનુભવેલા હોઈ
 તેઓ જોય પાકા મુત્તમી જેવા પણ બની ગયલા હતા, અને તેથી તેઓથીએ
 પોતાના મનાર વયના પાટવીકુ વગુ તથા રાજ્યનું એક જ બાદશર થાય તેના
 હેતુથી પોતાના આ નાનાભાઈ એલ્ફબાનજી તથા પોતાના ખગ હિતેથી અને
 નાન્યના અચળ સ્વભ જેવા પુરૂષોત્તમરાયજીને ફરીથી પોતાના જ કરી બતાવીને
 પોતાના વંશજ તથા વાન્મનું ખડ દિન આધવાનો અગર તેને મક્કિત રખાવવાનો
 મધ પ મ્મી રાખ્યો હોય, અને એવા સંકરપને યોગ ધણા પ્રમાણમાં, પોતાના
 એ મમયના ગજમડળ મમક્ષ આકાર કરી બતાવવાનું તેમણે ઉચિત અગર
 મધુક્તિધ ધારું હોય તો તે વાત તે હંડા મનના નવાજ માહેમના અબધમાં
 યેગ પણ આશ્ચર્યજનક ધરના રૂપે લેખી શકાય નહિજ. પરંતુ આ ઉભય
 પ્રીતિપાત્રોનું મરંઘા ભદ્ર કરવાનો મંગલ દિવસ આવી પહોંચે તે પહેલા
 એટલે કે. હાલના નવાજ માહેબ મોહોબતખાનજી ત્રીજીની સુનનશાદી
 જાજવવાનો શુભ દિવસ આવે અને તે પ્રમંગને મિથે ભાવનગરના કે.૦
 ગઢારાજ સાહેબ ભાવનિહજ બૂનાગઢમાં પધારે તે પુર્વે આ ઓનિયા
 નવાજ માહેમનું એકાએક, સ્વ. જીનલાલ પંડ્યા લખી ગયા છે તેમ, “x અકાળ
 ગાણિતિયનું અવમાન” થઈ જતા આ એલ્ફબાનજી તેમજ રાયજી માહેમ
 એ કમયતા મનની મનમાં ગદી જના પામેથી. નવાજ સાહેબે પોતાના સગીર
 વાગ્મના હિનની રક્ષાર્થે જે કોઈ પ્રકારનો શાસ્ત્ર પ્રમધ સ્વી લેવા ધારણા
 ગખી હશે તે અકુનિત તેમની માથેજ કબ્જનશીન બની ગયલી, અને રાજ્યનો
 બનો વહીવટ, બ્રિટિશ મરકારનું રાજદ્વારીય ખાતું ધણા લાંબા સમયથી છનજા
 નખી ગયેલ હતું તે પ્રમાણે, અંતે, બ્રિટિશ સરકારથી નિયુક્ત કરાયેલ વાલી

વહીવટદારના હાથમાં ખૂકાઈ જવા પામેલો હતો ! વિધાતાની ગતિ ગદન છે, એમન કહેવું પડે.

જ. ઇ. સ. ૧૮૮૮, સં. ૧૯૫૫ની વર્ષા ઋતુ વધ્યા નીવડતાં ઇ. સ. ૧૯૦૦, મં. ૧૯૫૬ ની સાલમાં આખા દેશમાં દાણ દુષ્કાળ પુરૂષોત્તમરાયજી અને ઇપનિયો દુષ્કાળ. વ્યાપી રહેલો હતો. આ દુષ્કાળ આગ્રેપણુ “ઇપનિયો” સંજાયા ઝોળખાઈ રહેલો છે, અને જૂપ્યા ડાંસ માણુમને “ઇપનિયો” કહેવાની ટેવ લોકોને તે વખતથી પડી ગયલી છે. દિવસો વ્યતીત થતા ગયલા તેમ તેમ ધાન્યના ભાવો વધતા ગયા અને તે દુર્લભ થવા માડેલું તથા પીવા માટે પાણી જોઈએ તેના પણ સાંસા પડવા લાગ્યાં હતા. જૂનાગઢ જેવા, વાવ અને ફવાથી ભરેપુર શહેરમાં પણ લોકોને પાણી મેળવવાને કામે સન્નિને દિવસના રૂપમાં ફેરવી નાખવી પડેલી. સંન્યનાં ગામડાઓમાં આથીય વધારે ભયંકર રૂપમાં દુષ્કાળપિશાચ પોતાનું તાંડવ વૃત્ય ખેલી રહેલો હતો. આખા કાઠિયાવાડની અકલ્પ્ય દુર્દશા થઈ બેઠેલી. આવા અસાધારણ પ્રમંગે એ પિશાચને હાથે થઈ રહેલ સંહારને નિહારવા માટે, જે કોઈ પણ રાજ્યે તંકાનો ત્યાગ કરીને પહેલ કરી હોય તે તે જૂનાગઢ રાજ્ય હતું. જૂનાગઢ રાજ્ય આવી પહેલ કરી શકેલું તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે, તેના પોતાનો સંન્યકાશ મમૃદ્ધ હતો અને તેને લેશ પણ કરજ કરીને નાણાં ઊભાં કરવાં પડે તેમ ન હતું, અને બીજું કારણ એ હતું કે, જમીનમહેસુલ ભાગ્યદાઈને ધોરણે ઉધરાવાતું હતું તેથી તે હંમેશાં ધાન્યાદિનો એક મહોટો કોઠાર નબાવી રાખતું હતું. મોઢવારી વધતી જતી દેખીને રાજ્યે પોતાના કોઠારમાંના ધાન્યસંઘને લોકલભ્ય કરી દીધેલો અને ‘પાલો કરીને’ સસના હરે લોકોને અનોજ આપવાની ઝોઠવણુ તરતમાંજ કરી નાંખેલી હતી, અને તેથી ધાન્યના વેપારીઓ ભાવો ચડાવી દીધે વધારે નફો કરતાં અટકી પડેલા પણ હતા. વળી રાજ્યના ભાગે પાડીને તે પ્રત્યેક ભાગમાં દુષ્કાળપીડિત ગામડે ગામડે રાહત કામો કનવવાનો આરંભ પણ કરી દેવાયલો અને તે ઉપર દેખરેખ રાખવા સારૂ એક એક જવાબદાર “વિભાગ અધ્યક્ષ” સંચિત અમલદારને નિયુક્ત કરી દેવામાં પણ આવેલ. આ દુષ્કાળ નિવારણ અર્થે જે બધી પ્રવૃત્તિઓ કરવીકરાવવી પડે તે તમામ ઉપર દેખરેખ રાખવાની તથા એ કાર્યમાં પરોવાયલ અમલદારોને જે જે સાધન જોઈએ તે બધાં પુરાં પાડવાની તેમજ જે જે અનુકૂળતા તેમને પોતાને અર્થે અગર તેમને મોંપાયલ કાર્ય

પરતે કરી આપવી પડે તે કરી આપવા વગેરે સબંધી તમામ જવાબદારી આપણા આ અસ્તિત્વરૂપ પુરોગમતાપણે પોતાને માથે રાખી લીધેલી હતી. અર્થાત્ આ દુષ્કાળ નિવારણના કામ પરતે રાવજસાહેબ ખુદ જિલ્લાધિકારી બનેલા હતા, અને તેઓ પોતે આર્થિકકાર સંપત્તિ હતા એટલે તેમની અધ્યક્ષતા નિમિત્તે કામ ઝડપે ચાલુ રાખવામાં આવ્યું હતું, એટલું જ નહિ, પરંતુ પુરોગમતાપણ ખુદ તમામ પ્રવૃત્તિઓને પડે તેવી મુશ્કેલીઓની કંપના અગાડથી કરી શકતા હતા એટલે તેઓ પોતાના તબક્કા સ્તરેથી તેના કામ કરનારાઓને અગત્ય આપવાની ચિંતા તથા નજીબ નખતા પણ હતા. આવા આ ભગીરં મનમાં રાવજસાહેબને પોતાના જમણા હાથ રૂપે કામ કરે તેવા કોઈ નજર પડે તથા માનુસતાશીલા રાજપુરની જરૂર જણાતા તેમણે તે સમયે શરતાઈ નોંધી ડી. એન. મ્યાન્નરાયજી બક્ષીને ખામ પમદ કરીને તેમના ઉપર દુષ્કાળ નિવારણ અંગે બચવાના પગલા માટે રાજ્યના મહારાની પ્રાથમિક તપાસથી નવાનું કામ નાખી દીધું અને તે પછી તેમને તા. ૨૦-૧૦-૬૯ ને રાજ જનપ માર્ગી જૂનાગઢ બોલાવીને, તેમની હજી રાજ્યની કાયમી નોકરી નીમરવાની ન હતી છતાં નૈનિષ્ઠ્ય દર્શાવું કરીને તા. ૨૪-૧૦-૬૯ ને રાજ માર્ગી પબ્લિક પાન દા પડાવીને તા. ૨-૧૧-૬૯ થી તેમને રાજ્યના મુકી અધિકારી તરીકે રાજ્યમેવામાં અધારી કરી દીધેલા અને તેમને તમામ પ્રકારની નવ નવા આપી તમામ અધિકારનુકૂળ ડી. દુષ્કાળનિવારણ કામ પણ સાંપી તમામ આવેન દુષ્કાળનિવારણને લગતું કામ સફળ થવાનો બધો આધાર માર્ગીની કર્તવ્ય બિનજાણ હોય શકે, અને એ નિષ્ઠાને શિથિલ પડવા ન દેવી એ માર્ગીના મુખ્યાધ્યક્ષનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે આ લાયકર દુષ્કાળની પીડાથી પ્રભાવગ્રસ્ત મુખ્ય રાખવા માટે જૂનાગઢ રાજ્યે જે યોજના ધરેલી તે કેવળ સતત અને નિશિષ્ટ મગીની હતી અને આ અથવા ઘણીસાર સચવેલું છે, નવનું આરંભ્ય બમેશા સ્વતંત્ર નિવારક હતા, પરંતુ એ સાથે એટલું પણ ખરું છે જ કે તેઓ પોતાના અભિપ્રાય માટે દુરામલ રાખનાર ન હતા તેમને જે માણની શક્તિમાલિકા ઉપર ખરખરો વિશ્વાસ હોય તેના અભિપ્રાયને માન આપવામાં પોતાને નમણું થકું પડે તો તે પ્રમાણે વિના સંકેતે કરવામાં લેશ પણ પાશ પડતા નહિ રાવજસાહેબની શાસનતંત્ર નિયામકતાનું જે એક નિશિષ્ટ લક્ષણ હતું તે એ કે, અમુક રાજ્યમાં અમુક જાણના અમુક પ્રકારે મારા જ એટલે જૂનાગઢ રાજ્યમાં પણ તેવી જાણના તે પ્રમાણે કરવું

તેમજ એ સિદ્ધાંત તેમને માન્ય ન હતો. અર્થાત્ તેઓ કેવળ અનુકરણવાદી ન હતા. દેશકાળને દષ્ટિમાં રાખીનેજ ને સાર્વજનિક કામ થાય તોજ તે યોગ્યપ્રસાધક થઈ પડે છે. કેવળ કલ્પિત આદર્શની પાછળ ઘેલા રહીને લોક ગમાવને જુઓ પાડવો એ કોઈ પણ ડાહ્યા પુરુષનું કામ ન ગણાય. સ્થાનિક મયોગ પ્રમાણે કાર્ય પદ્ધતિ રચાય તોજ તે ઉપકારક થઈ પડે છે, અને સ્થાનિક મયોગ આખાય દેશમાં બધેય ઠેકાણે એક સરખા હોઈ શકે નહિ. આમ ઈશને રાજ્યના મહોટા મહોટા કામ પાડી તે પ્રત્યેક ભાગમાં એક એક મંચરથ સ્થળકેન્દ્ર-પસંદ કરી ત્યાં દુકાળપીડિત લોકોને એકત્ર કરીને તેમની પામે નાનાં-મહોટાં રાહત-કામો કરાવવાની પદ્ધતિ જૂનાગઢના કાર્યભારીમંડળે કાર્યસાધક ગણેલી નહિ; પરંતુ લોકમાત્રને જે સંકટનિવારણ-યોજનાથી પોતાને ધરને આગળે અને ઓછામાંઓછી તકલીફ લાભ મળી શકે તે યોજના મુજબ કામ કરાવવાનું તેણે ઉચિત ધારેલું હતું. અર્થાત્ વિલાગવાર કેન્દ્ર નહિ, પરંતુ ગામડે ગામડે, જ્યાં જેવી જરૂરત હોય ત્યાં તેવાં રાહત કામો કરાવીને લોકોને સંકટ મુક્ત કરવાની અને ધીજી તરફ જે તે ગામડાંની જરૂરત કાયમને માટે પુરી કરી લેવાની યોજના જૂનાગઢ રાજ્યે વ્યવહારીક દષ્ટિએ ઘડી કાઢેલી હતી. વળી સંકટગ્રસ્ત લોકોને મજૂરીને બદલે નાણાં અથવા અન્નવસ્ત્રાદિ આપવાનો પ્રયત્ન કરાયેલો, અને દુકાળની માઠી અસરથી જે લોકો શક્તિહીન બની જતા હતા તેમને નભાવી બચાવી-લેવા માટે ધર્માશ્રમો (પુવર-હાઉસીઝ) સ્થાપવામાં આવેલાં હતાં. ક'યાણરાયજીને જીના-દેલવાડા-વિભાગના ખાસ દુકાળ નિવારક કામગીરી ઉપર વિશિષ્ટ અધિકારો આપીને નિયુક્ત કરવામાં આવેલ, અને રાયજીસાહેબે પોતે તો આખાય રાજ્યમાં ફેંટાળી કર્યા કરવાનું કામ પોતાને માથે સંખી આવડયક દેખરેખ સંખવાનું, સ્થળનાઓ આપવાનું તથા કાર્યકરોને ઉપકારક થાય તેવાં સાધનો પુરાં પાડવાનું કામ કર્યા કરેલું. આમ જૂનાગઢના કાર્યભારીમંડળે ગામેગામ રાહત આપવાની યોજના કરેલી તે, ખરેખર સ્વદક્ષિત કોટ્ટીની તેમજ દૂર દક્ષિણથી તથા ઉદાપણ ભરેલી હતી. છતાં મુંબઈ સરકાર તરફથી નિયુક્ત થયેલ દુકાળ-અધિકારી અંગ્રેજ ગૃહસ્થ મિ. (સર) ડબ્લ્યુ. ટી. મૉરિસનને આ કામોદારક યોજના પસંદ પડેલી નહિ, એટલે એમના દબાણથી એ યોજનાનો જૂનાગઢ રાજ્યને ત્યાગ કરવો પડેલો હતો અને તેને બદલે રાજ્યના પ્રત્યેક મહોટા ભાગમાં એક એક કેન્દ્ર કરાવીને ત્યાંજ રાહત-કામો કરાવવાનો માર્ગ પકડવો પડેલો હતો. ગામેગામના સંકટપીડિત લોકોને સ્થળાંતર કરાવીને એકજ ઠેકાણે

૫૫૥ પૂર્વોક્ત ક્ષિત્રિય અમનદારને કેમ નહિ આવી દોય તે મંગલતુ ૧૫૧
 દ્વાયિત ગામેગામ રાહન-મો વગેરે જોવાતવાગના જાનની પોતાને ત દી
 ન પડે અને ક્રૂર કેદો તપાગી લેનામા ઓઝ પશ્ચિમ પડે એ નિયાન્યા
 એ અગ્રેજ અમનદાર નાનને ફર પાડીને તેની નવ પિત ચોજના પ તી
 મૂકનાને દોરાયા પણ દોર ! પ્રથમગણાત લખતુ પડે છે કે, ક્ષિત્રિય નિયમાના
 ગણાખરા અગ્રેજ નોમરો પોતે હમેશા મધીન જામનમા દેલીર મ નોના
 નોકરો મતા ચદીયાતી મુદિવાળા, ચદીયાતી યત્નિસાળા તથા અધિષ્ઠાન
 અપતિવાળા છે એનુ માની રેના હતા, અને આપણા દેશના દુર્ભાગે,
 ક્ષિત્રિય ખાનમા રાજ્યમા નોમરી કે ના આપણા સ્વદેવીય જનો પણ આ
 નિયમા ગમે તે કા હો, ક્ષિત્રિય અમનદારોના “માનમ પુત્રો” બની ગેના
 પણ હતા ! મનલગ કે નિ મોગિને ધડેની “ભાગદંડ” ની ચોજના એજ
 માથી સાર્થકમાધ્ય ચોજના છે, એનુ તે વખતે પરાણે મનાવાયતુ હતુ અને
 બિચાર ફેલીય મોજેના પાછીન યર્ષભાગીમડોને તે ચોજના સ્વીકારી
 પડેલી પણ હતી ! તથાપિ પાળળથી જ્યારે હિંદી મરકાર તરફથી આ કુશળ
 નિમિત્તે તપામપથ (મિથિયન) નિયુક્ત મ સામા આવેલ ત્યારે તે તપામપથે
 જનરાતના જૂઠા જૂઠા ભાગમા ફરીફરિને જે પર્યેયણ-તપામ-કરેન તેને
 પરિણમે તેજે જ્યારે, ભાગનાર બિના મરણ કે દસ્થાનમા નહિ, પરતુ ગામના
 હલકામો કે વનારી પદ્ધતિને પમદમી આપી તે પદ્ધતિને આજ ગણવા માટે
 બનામણ કરેલી ત્યારે જૂનાગઢ રાજ્યના મર્યાદારીમડો દીર્ઘદષ્ટિ તથા
 માનવતાશીલ અભુષા વાપરિને ગામવાર દુષ્કાળ-સંકટ-નિવારક મો આજુ
 મગી તે માર્ગ લોખનાને યથોચિત રાહન આપવાનો તથા તે માથે આગ્રેજો
 પડુ કરી લેનાની જે વિચાળ ચોજના કરેની હતી તેની માર્થજ્ઞતા પ્રતિપાતિ
 યદ્ય આવેલી હતી મવોપરિ મગરના આપણુ અને પોતાને જ માર્ગ તથા
 યજુશળ માની મેમતા અમનદારો તરફથી પોતાના અધિકારમળનો દુરપયોગ
 કરિને જ્યારે પોતાના તાબાના ગણુતા રાજ્યો ઉપર અપદિત દમાણુ મરીને
 પાતાના અભિપ્રાયો કે પોતાની નીતિ લાદનાનો પ્રયત્ન થાય છે ત્યારે એવા
 નાખાના ગણુના ૧ ચોમાના મુદિયાળી મર્યાદેની મુદિ તથા રાકિત મટવા
 નમાણુમા કુતિત બની જતી હરો અને તેથી નિચાર સ્વાત જનો નાશ થના
 જોના મુદિધન ॥ ૧૬ કેહવા પ્રમાણમા થતો જતો હો એ એક ગભીર
 નિચાણો ૧ ૧ યદ્ય પડે તેમ છે જ મન ૧ ૩, જૂનાગઢ રાજ્યને ક્ષિત્રિય

અધિકારીની સૂચના-આજ્ઞા-ને અનુસરવું પડેલું, અને એ વિધિએ દુષ્કાળ
 ઊતારવો પડેલો હતો. આ દુષ્કાળમંકટ નિવારણને કામે જૂતાગઢ રાજ્યે
 ગા. ૧૯૩૧૦૬૦-૪-૮^૧/_૪ (ઓગણીસ લાખ એકત્રીસહજારને નેત્રું રૂપિયા,
 ચારઆના અને સવાઆઠપાઈ)નો એકંદર ખર્ચ કરેલો હતો, અને તે સર્વ
 દુષ્કાળવિપયક બાબતનો એક સવિસ્તર વૃત્તાંત આપણા આ કથાનિરૂપ્ય
 પુરૂષોત્તમરાયજીએ તૈયાર કરી, છપાવીને પ્રકટ કરેલો પણ છે. હિંદુસ્તાનના
 ઉપરાજ લૉર્ડ કર્ઝન, આ દુષ્કાળવર્ષને અંતે જૂતાગઢમાં ‘બહાઉદ્દીન કૉલેજ’
 સંસિત મહાવિદ્યાલયને ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરવાને આવેલા ત્યારે તેમણે તે
 પ્રસંગે જે એક સુસ્મરણીય પ્રવચન કરેલું હતું તેમાં આ દુષ્કાળસંકટના
 નિવારણ અગર રામનને અર્થે જૂતાગઢ રાજ્યે જે વ્યવસ્થા કરેલી હતી તેની
 પ્રશંસા, “ x x x જૂતાગઢે દુષ્કાળ સંકટ રામન માટે નાણાંવિપયક તેમજ
 ગહત આપવાના મંબંધમાં જે વ્યવસ્થા કરેલી હતી તે તેણે નિપુણતાથી
 અને સગૌરવ સફળ કરેલી પણ છે” એવા શબ્દોમાં કરીને એ પ્રસંગે શ્રમિત
 થયેલા અમલદારોનો થાક ઊતારી રાજ્યને અભિનંદન આપેલું તે હકીકત,
 ખરેખર, રાજ્યના કાર્યભારીમંડળને અભિમાન લેવડાવનારી પણ હતી. લૉર્ડકર્ઝન
 જેવા પ્રખર બુદ્ધિશાળી વિવેચકનાં મુખમાંથી નીસરેલા યોગ્ય પણ અર્થપૂર્ણ
 પૂર્વોક્ત શબ્દોનું માહાત્મ્ય ઓછું ગણાશે નહિ. આ ઉપરાંત આ વિષય
 પરત્વે જે એક વાત જૂતાગઢ રાજ્યના તે સમયના કાર્યભારીમંડળને યશસ્કર
 થઈ પડે તેવી અને ઇતિહાસમાં નોંધાવા પાત્ર ગણાય તેવી છે તે એ કે,
 ગૂજરાત-કાઠિયાવાડનાં અનેક અને ઘણાંખરાં દેશીય રાજ્યોને, આવા આ
 ભયંકર દુષ્કાળના પાશમાંથી પોતાની પ્રજાને બચાવવા જતાં ત્યારે મહોટાં
 મહોટાં ઝણ-દેવાં-કર્યાં પડેલાં હતાં ત્યારે જૂતાગઢ રાજ્યને એક પાઈ જેટલું
 પણ દેવું કરવું પડેલું નહિ; એટલુંજ નહિ, પરંતુ તે આશરે સત્તાવીસલાખ
 રૂપિયાની વાર્ષિક ઉપજવાળું રાજ્ય આ દુષ્કાળરામનના કાર્યમાં જ ઓગણીસ
 લાખ રૂપિયા ખર્ચાં તે ઉપરાંત લૉર્ડ કર્ઝન જેવા ઉપરાજને જૂતાગઢમાં
 આમંત્રી, તેણે યથાયોગ્ય આતિથ્ય કરી, બહાઉદ્દીન કૉલેજની ઇમારત પુરી
 કરાવી લઈ તે સંસ્થાને ઇ. સ. ૧૯૦૨ના આરંભકાળથી ચાલુ કરી દેવાને
 મમર્થ પણ થયેલું હતું. બ્રિટિશ ખાલસ મુકદ્દમાં ત્યારે આવા દુઃખ અને
 વિપત્તિના સમયે મહોટ મહોટા કાળા ઉપરાવી, નાણાં એકઠાં કરી લોકશીમા
 ઝોઘી કરવાને એ બ્રિટિશ સરકારને ફરજ પડતી હતી, ત્યારે દેશીય રાજ્યોની

એકંદર નિર્ધન ગણાતી રેવન કોથી નાણાંની મદદ મેળવવાને અગત્ય એવાં દેશી રાજ્યો ને પોતા ચક્રી અને બહારથી મેળવતી મદદ વિના, જૂનાગઢ રાજ્યે કની બનાવેલ છે તે પ્રમાણે, પોતાના આવા ભગીરથ કામને સફળતાપૂર્વક પાર કાઢતી શકે, તો તેઓ કહેવા જ્યાં પ્રમાણમાં અવગણને પાત્ર માપ તેનો વિચાર આપણે પોને કરી લેવો ઘટે છે.

આ વિષયની મહાસિ કરતા પહેલાં અમે અત્ર યોડુંક ઉમેરવા ધારીએ છીએ, અને તે એ કે, ઈ. સ. ૧૯૦૦, સં. ૧૯૫૬નો જિનાજો તો, ઉપર પ્રમાણે, જૂનાગઢ રાજ્ય જિનરી શકેલું. પરંતુ એ વર્ષા ઋતુ પાણી નિર્દળ દેખાવાના ચિહ્ન થઈ રહેના કનાં અને ઝાંગરટ મામ મુધી વત્તાદ આવેલો નહિ પ્રશ્નોત્તમરાયજીની ચિન્તા વધી પડી અને લોકે જ્યાં હતાજ પળુ બની ગયા કના રાયજી માહેબનું મન આથી એટલું તો દ્રવી કાઢેલું કે તેમનાથી કલ્યાણબાઈ ઉપર આ ખાખા પત્ર લખાય, વિના રી શકેલો નહિ. એ પત્રમા એ ગત્ય-સ્થાણુ મરનની બીજ પ્રતિજ્ઞા લઈ બેચ રાજપુરે ને થોડાક ગઢોમા પોતાના લાકબની લાગણી બતાવેલી છે તે નીચે પ્રમાણે હોઈ આપણુ ખ્યાન બેચા વિના રહેની નથીજ. તેમણે આ પ્રમાણે લખેલું:-

“ x x x હજી મુંબઈમાં પણ વરસાદ થયાના સમાચાર નથી. પછી વગર સર્વતું, ઉપજ વગર રાજ્યોતું, ખોરાક વગર ગરીબોતું તથા ઘાસચારા વગર જનવરતું જે થાય તે ખરું. ઇશ્વરેચ્છ હો તે- ધશે ખાકી વત્તાદ ન થવાથી અથવા થોડે થવાથી ને પશુખામની ધારની રહે છે તે વધુની શકાય એવી નથી. x x x ”. કયો સહાય મતુખ્ય આથી વધારે હિંમતવાક શબ્દો વાપરી શકે? પરંતુ પ્રભુએ મોકેમોકે પણ વરમાદ માંડી આપે, રાયજી સહેબની આ પ્રસંગની જવાબબદારી ટળી ગઈ અને એમનાજ આગ્રહથી જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમા કાયમ રહી કુઝાળ-નિવાળુ-કામના અસહ બારથી “પ્રત્યાષાત રૂપે” ગંભીર મંદવાડને આધીન બની ગયલા કલ્યાણગયજીને, એ વર્ષનો અંત આવે તે પહેલાં એટલે મવંત ૧૯૫૬ આવની ‘ધનતેસ્’ના રોજ, તેમના પરિશ્રમના ફળ રૂપે, ઇડર રાજ્યની દીવાનગીરી મળ્યાનો મહેશ રાયજી સાહેબ મારફતજ પ્રાપ્ત થઈ ગયલો. રાયજી માહેબની ત્રીજી ઇચ્છા કલ્યાણગયબાઈને જૂનાગઢ રાજ્યમા નેડી રાખી છેવટે એ ગત્યમાજ “મોટા અધિકાર” એટલે દીવાનને પટે લઈ જવાની હતી એમ એમણે તા. ૨૪-૧૦-૯૮ સોમવારે કલ્યાણરાયજી ઉપર લખેલ એક

ચિઠ્ઠી ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. કલ્યાણુરાયજી રાજ્યસેવામાં કાયમ થાય એ વાત એ તીવ્ર ઇચ્છાને સફળ થવામાં પહેલું પગથીયું હતી તે આખરે પુરોગામીરાયજી તૃપ્ત કરી શકેલા અને કલ્યાણુરાયજીને રાજ્યના મુદ્દા અધિકારી તરીકે નિયુક્ત કરી બીજા પગથીયે હવે લાઇ જવા માટે તેમને તૈયાર કરતા હતા, એટલામાં કુદરતે કલ્યાણુરાયજીને બીજા પગથીયે એટલે કે “દીવાન પદ” ધરના રાજ્યમાં ચક્રાવી દીધેલા એ હકીકતને આપણે, પુરોગામીરાયજીથી સેવાતી રહેલ, કલ્યાણુભાઈને જૂનાગઢમાં દીવાનને પદે સ્થાપવાની ઇચ્છાને મફત થવાના બીજા રૂપે ગણી શકીએ પણ ખસ. અસ્તુ.

ઉપર પ્રમાણે, પુરોગામીરાયજીને પોતાને હાથે આરંભાઈ મહાન થયેલ રાજ્યહિતનાં કેટલાંક મહેાટાં મહેાટાં કામોને લગતી કથા અત્ર મમામિતે પામે છે. આ બધી હકીકતમાંથી જ એક સત્ય તરી આવે છે તે એ કે, રાયજી સાહેબે પોતાના વારામાં શક્તિસંપન્ન ગૃહસ્થાને રાજ્યની તોફરીમાં લેવા માટે હંમેશાં કાળજી રાખેલી હતી અને તેવા ગૃહસ્થાને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે પગાર આપવામાં કે તેમની કદર હદર પ્રકારે કરવામાં કદિ પણ કૃપણતા દાખવેલી નથી. એ છતાં આપણે એટલું પણ દેખી શકીએ છીએ કે, રાજ્યધનનો વ્યય કરવામાં તેઓ ધણાજ કરકસરિયા હતા, પરંતુ એ એમનાથી કરાતી રહેલ કરકસર રાજ્યકાર્યને બાધક થતી ન હતી. યોગમાં યોગ પગારથી વધારેમાં વધારે શક્તિવાળો ગૃહસ્થાને, તેઓ પોતાનામાં રહેલ સ્વાભાવિક સુબક્તને બળે રાજ્યસેવામાં ખેંચી લાવી શકેલા, તેમને લગભગ કાયમને માટે બાંધી રાખી શકેલા અને તેવાઓ પામેથી વધારેમાં વધારે કામ લાઇને રાજ્યનું રાજદારીય તેમજ આર્થિક કલ્યાણ તેમણે સાધી લીધું પણ છે. રાયજી સાહેબના વારામાં આપણે જો જૂનાગઢ રાજ્યને સામર્થ્યસંપન્ન રાજપુરોના એક સંમંદસ્થાન રૂપ ગણીએ તો તેમાં આપણે અત્યુક્તિ જેવું કશું પણ કરતા નથી. એઓ છુદ્ડ શક્તિશાળી હતા અને તેથીજ તેઓ શક્તિશાળીઓના પૂજક હતા, અને તેને પરિણામે તેમણે નિર્ભયતાથી સ્વદેશમાંથી તેમજ પરદેશમાંથી જૂદી જૂદી જાતિ જાતિના શક્તિશાળીઓને ખોળીખોળીને પોતાની મદદમાં રાજ્યસ્યને જીતતાં રહેવાની નીતિ અખત્યાર કરી રાખેલી હતી. અધિકાર સંપન્ન તથાપિ વસ્તુન. સામર્થ્યહીન હોય એવો ગજપુરુષ હંમેશાં બીજા હોય છે, અને તેથી તેવો રાજપુરુષ પોતાના પડખામાં કે પોતાના તાબામાં સમર્થ પુરોગામી સંમંદ કરવામાં લાગતું—પોતાના સ્વાધીને

દાનિ થવાની મંબવિનાનું-દર્શન કરે છે. અર્થાત્ પુરોહિતમગયછએ, પુર્વે આદેશાદ ગમન ગાતિમમાધાન માધક કાર્યો અને સન્નહિનમાધક કાર્યો, એક મગયન નીનિનિપૂણ ગજમંત્રી તથા કાર્યભાગી તરીકે ગમ્યમાં રહીને, મનન ચિના, પરિશ્રમ, જવાબદારી અને જોખમ ઉઠાવી, જુનાગઢ ગમ્યને નિષ્કંટક અને સુવ્યવસ્થિત રૂપ આપી નેને બાહ્ય આક્રમણથી સુરક્ષિત રાખેતું છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેજે તે ગમ્યને પ્રતિદિન પ્રગતિને પથે વિચરતું કરવા તથા ગમવા માટે જે પ્રકારની પરિસ્થિતિની અપેક્ષા રાખી સકાય તે પ્રકારની પરિસ્થિતિને જન્મ આપી, મયોગાનુરૂપ ચિચરના પથ આપી દોવેવી હતી જ. ગમ્ય આદેશના ઐકાધિભરકાળનો સ્વદેશીય ઇતિહાસ જસાજર સમજ લીધા પછી નેને જે દ્રાઢ સક્ષમ વિચેચ, સમદેયથી પર રહીને, ખીજાં ગજરથાનોના તથા જ્યેષ્ઠ મિયો પરાંને સ્થિતિ આવમા સમ્યના મર્વદેશીય ઇતિહાસ સાથે મરખાવી જતેજો. તે જાગેને એમ તો લાગે છેજ કે એ જુપનાતમક ઇતિહાસના અજ્યાગીને આપણા આ કથાવીરના મમવનું જૂનાગઢ ગમ્ય એક દેર સન્નદારીય બાળનોમાં તેમજ પ્રજાવ્યાજુમાધક કાર્યોના વિવચમાં-મર્ચી આગળ વધેતુ દેખાયા વિના નેજો નહિજ.

(૩) પ્રજોત્કર્ષક કાર્યો

સુર જોકવજ આવાની દીનાનગીરી રૂપી ધર્મપત્નીને પેટે મમયોચિન

પૂર્વપીઠિકા
નૂતન જૂનાગઢ ગમ્યવ્યવસ્થા રૂપી મંતાન અવતરેતું હતુ

પરંતુ એ ધાવણા બાળકને યથાવિધિ પોષીને ઉછેરવા માટે

નથા દેળનના વગેર આખતોને લગતા ધર્મકાર્યનો ભાર એ તરવજ દીવાનજના નત્તવધિકારી જેવા પુરોહિતમગયજની સર્વોપરિ શલ્યાધિકારરૂપી ધાત્રીએ વહેને એનું નિર્માણ થયતુ એમ આપણને મન પ્રવરણમાંની હકીકત ઉપચી સમજાઈ આવે છે. પુરોહિતમગયજના પિતાનો દેહાંત જોકવજબાઈના અવમાન 'પહેલાં થયો ન હોત તો પુરોહિતમગયજને ધર્મકારણમાં તેમજ ગજકારણમાં જોકવજબાઈના મીયા કાનધિકારી થવાનો યોગ ઉપવજ્ઞ થાન જ નહિ. પરંતુ ત્યાં વિધિની ઘટના આપણા આ કથાનાવકને એક બાલાક પેર ગમ્યવ્યોમમાં પ્રજાજનો કળાની હોય ત્યાં આકાંક્ષા પડેવ તાદ્દજાને વીખરાઈ

જતાં વાર પણ નથી જાતી. નેપોલીઅન બોનાપાર્ટને “દેવખાલ” ગણવામાં આવે છે તેમ પુરોગામીરાયછને પણ આપણે એક દષ્ટિએ, દેવખાલ ગણી શકીએ છીએ. નેપોલીઅને સુદૃઢ યોધગણથી પરિવ્રત રહીને તેમની મદદથી સમક્ષેયોમાં વિજય પરંપરા મેળવીને કાંસના ગૌરવને જેમ મુરોપમાં ઉત્તમ ઉપર વિરાગતું કરેલું હતું તેવીજ રીતે રાજનીનિક્ષેત્રમાં જ્યાં પરંપરા મળવવા માટે પુરોગામીરાયછએ રાજકાર્યકુશળ અને નિર્ભય એવા રાજપુરોગ રૂપી સામરિયથી પરિવાસિત બનીને સોરઠની નવાળીને સમસ્ત કાઠિયાવાડમાં સર્વોદ્દૃષ્ટ શિખરે લાવી મૂકેલી એમ કહેવામાં અત્યેષ્ટુટના કરતા નથી. ખિટરા સરકારનો વિરોધ આ ઉભય વ્યક્તિઓની જાળનમાં એક સામાન્ય તત્ત્વ હતું એમ કહીએ તો ખોટું નથી. છતાં આ અમારી ધૃષ્ટતા ગણાય તો તેને ક્ષતિયમ ગણવા અમે અમાગ પાડકને નમ્ર યાચનાથી વીનવીએ છીએ. ગોકુલજીભાઈ પછી જમાનાર માસેહભાઈ દીવાન રહેલા એ વાત ખરી; તથાપિ એ એમની દીવાનગીરી તો, જાણે કે, પુરોગામીરાયછ જેવા જાણકારને ક્ષિતિજ ઉપર સુસ્થિત કરનાર સંધ્યાકાળ-સંક્રાન્તિકાળ-રૂપજ હતી, અમર તો પુરોગામીરાયછ રૂપી જાણકારના ઉદય પહેલાં તારંકે અસ્ત પામે એ નિયમાનુસાર સાથેહભાઈ વાળું કાર્યભારી-મંડળ અસ્ત પામેલું અને રાયછ સાહેબ રૂપી સૂર્ય રાજ્યનબોમંડળે તપવાને માટે ઉપરિચિત થઈ આવેલો હતો, એમ કહીએ તો ચાલે. પરંતુ મહમાળા વિનાનો સૂર્ય સંબંધે નહિ. આગ-હોષને તેને પોતાની આસપાસ નાનામહોટા મહોપમહોતી રચના કરી ક્ષેત્રી પડે જ, એ ખગોળસાસ્ત્રનો નિયમ અત્ર જ્વલહાર-દષ્ટિએ-દ્વિવાત્મક રાજવિધાની દષ્ટિએ-બહુ વિચારણીય દેખાય છે. એ નિયમ સૂચવે છે કે, જ્યાંસુધી મહમાળા ઉલ્લંઘાર્થ શકાતી નથી ત્યાંસુધી તેના કેંદ્રહૃદય-રૂપ સૂર્યસ્થાનનો વેધ કરી શકાતો નથી. પુરોગામીરાયછએ આ સંદિનિયમનું હાઈ ખસાળર મુમઝ લીધેલું હતું, એટલે તે નિયમને અનુસરીને તેમણે પોતાની કેંદ્રસ્થનાતું પાલન થઈ રહે એવા પ્રકારે જૂનાગઢ રાજ્યના શાસનતંત્ર-કાર્યભારી-મંડળ-ની રચના કરવાને તથા નખાવી રાખવાને સતત ઉદ્યમ કરેલો પણ હતો. આ તેમના, ઉદ્યમનો અવગો અર્થ કન્નારા ગમે તો તેમને એકહૃદ્યુ શ્રેણાધિકારના બૂખા ગણે કે ‘કારભાર’ કરવાને અશક્ત ગણે; પરંતુ એ પ્રમાણે એમણે કરેલી યોગના સમયદષ્ટિએ રાજ્યકલ્યાણ માધક હતી અને તે તેવી નીવડેલી છે તેમાં શંકા નથી જ. રાજ્યની આંતર દ્વા અનિચ્છનીય અને અવનામક છે. એમ તેમને પોતાની નોકરીના પ્રમાનકાળમાં સ્પષ્ટ દેખાયું હતું અને તેને પરિણામે તેની આંતર સ્વતંત્રતાને જોખમાવાનો ભય પણ તેમની નજર આગળ

તર્પા કરતો રહેશે, આવી દશામાંથી રાજ્યતો હઠાટ કરી લેવો હોય ત્યાં તેની જાડું જાડું થઈ રહેલી સ્વાધીનતાને રચિત કરી દેવી હોય, તો પછી કેઈ એક, સ્થાનિક દર્યારથી અપરિચિત હોય એવા પરદેશીય, પરંતુ સુપ્રતિષ્ઠ, વિશ્વમનીય, નિઃકામ, સ્વતંત્ર પ્રકૃતિવાળા અને કેઈ પણ પ્રકારના આંતર્યાળ પ્રવેશનથી કદરબારિ અર્થ ન એમે તેવા ચારિત્ર્યવાળા રાજપુરુષને ગોતી કાઢી તેને દીવાનગીરી સોંપાવવી એજ એક ઉપાય છે એમ પુરુષોત્તમગયણને લાગે એ સ્વાભાવિક હતું; એટલુંજ નહિ, પરંતુ એ પ્રમાણે બની શકે તો, તેવા દીવાન અને જૂની પ્રજાવિકાને અનુવ્રત્તી રહેવાનું ધર્મનું ફરમાનું દર્યાર-એ એ વચ્ચે ધર્મણુ થયા ન પામે, નવા દીવાનની કાર્યભારિતા લાંબા વખત સુધી ટકી રહે અને તેને પરિણામે ગભ્યમાં આવશ્યક સુવ્યવસ્થા અને સુધારણા થવા પામે એટલા માટે તેમણે પોતે, એ ઉભય પક્ષો વચ્ચેના વ્યવહાર પગલે એક મુખ્યસ્થ વ્યાખ્યાના તરીકે કામ કરવાનું ગણવું એ વાતને તેમણે છાંટ પણ ગણી લીધેલી હતી. આ પોતાની વિચારમંદુરી ફલદાયિની બને તેટલા માટે તેમણે પોતાના ખસ હિંનેથી નીતિસ મિત્રમંત્રી મનમુખસમભાષની મદદ દીવાન ગોતરાની બાબતમાં લીધેલી હતી, એજ મનમુખસમભાષએ પોતાના પંમમિત્ર હરિદાસજીની વરણી કરીને તેમને જૂનાથક ગભ્યની દીવાનગીરી સોંપાવી પુરુષોત્તમગયણને તેમના ઈખિનાર્યાની નિહિ કરી વેવાના કામમાં ઉત્તોગિત કરેલા હતા. આને પરિણામે, પૂર્વે નિર્દિષ્ટ ડરાઈ ગણુ છે તેમ, “હાલનો કાબોર મારો છે” એવું જવાબદારીવાળું સ્પષ્ટ વચન ઉચ્ચારનાર તથા મનસુખગમભાષને લખી મોકલનાર જીવાન પણ જ-મમિદ સુત્રદી પુરુષોત્તમગયણ, પોતાનાર્યા ગોતી કાઢાય અને સ્થપાય દીવાનને પોતાના એક મહાધન રૂપ ગણી તેમને પોતાની રૂચિ પ્રમાણે ઉપયોગમાં લેવાને પ્રયત્નશીલ રહે એ અસ્વભાવિક તો ન જ હતું. એ છતાં એટલું પણ ખરું છે કે, દર્યાર તથા રેયન માત્ર હરિદાસભાષને એક પૂર્ણ સ્વતંત્ર કાર્યકર્તા, શ્રેષ્ઠાધિકાર મંજૂર અને સમર્થ કાર્યભારી-મુખ્ય દીવાન તરીકે બતાવે માની રહે એવી ખૂંખીથી આપણા આ કથાવીરે પોતાના વર્તનને ધટાવીને પોતાની ગોણુનાનો દેખાવ કરી રાખવામાં કશી પણ જાણપ રાખેલી ન હતી મનબળકે, હરિદાસભાષને દીવાનગીરી સોંપવાનું ડરાવાળું હશે તે વખતે મનમુખગમભાષ, હરિદાસભાષ અને પુરુષોત્તમગયણ-એ ત્રણે રાજપુરુષોએ બેળા બેસીને જે મતજ્ઞા કે મતજીની કચેલી હશે તે ધો-ણે હરિદાસભાષએ દીવાનને પદે રહીને કામ કરેલું છે એમ કહેવામાં અમે કોણ બાધ જોઈ શકતા નથી, એટલુંજ નહિ, પરંતુ હરિદાસભાષને, ગોકુલજીભાઈ તરફથી જૂનાથક ગભ્યની

મેલામાં આવવા માટે જે આમંત્રણ આપેલું હતું તે તેમણે સ્વીકારેલું નહિ, તેથી ગોકુલજીભાઈની અવૃત્ત રહેલી વામનાને વૃત્ત કરવાના ઈનાદાથી તેઓ પુરોગતમરાયજીની મદદ લાવ રૂપે આવી રહેવાને પ્રેરાયા હોય એમ પણ સંભવિત છે; કારણ કે, અમે જે વાત કહીએ છીએ તે સંભવિત ન હોય નો, હરિદાસભાઈ જેવા સ્વતંત્ર પ્રૃથિના પુરુષ પુરોગતમરાયજીનું મહત્ત્વ ગ્નિપ્રતિદિન વધારતા રહેવા હતા અને છેવટે નેમને દીવાનગીરી સોંપી દીધને પોતે નિવૃત્ત થયા આદતા હતા તે વાત એક કોયડા રૂપે ઉકેલ માગી લેનાર થઈ પડે તેવી છે. આમ હોઈને અમે જે અનુમાન બાંધેલું છે તે એક નર્થું સત્ય છે, અને તેનું પ્રતિપાદન, પુરોગતમરાયજી તરફથી, પોતાની અને દીવાન હરિદાસભાઈ વચ્ચે દ્વિબચ પામતા મનભેદને પ્રમંજે મનઃસુખરામભાઈ ઉપર લખાયલા પત્રોથી થઈ ગઈ તેમ છે. મંજેષમાં એટલું જ કે, દરબાર અને દીવાનજી વચ્ચે જેમ પુરોગતમરાયજી મંચરથ વ્યાખ્યાતા બની રહેવા હતા તેમ દીવાનજી અને પુરોગતમરાયજી વચ્ચે મનઃસુખરામભાઈનું પદ પણ એક મધ્યસ્થ વ્યાખ્યાતાનું અગર તો એ કબજ પક્ષે વચ્ચે એકમતિતા કરી આપનાર મિત્રમંત્રીનું બની રહેલું હતું. હરિદાસજીએ તથા પુરોગતમરાયજીએ વસ્તુસ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ રાખીને પોતપોતાના વર્તનને ઘટાવતાં રહેવામાં જ ઇષ્ટાર્થસિદ્ધ માનેશી હતા, અને એમ કરીને જ તે બન્નેએ એક રૂપ બની જૂનાગઢ રાજ્યના વલીવટને દ્વિતાપુર્વક સફળ કરી બતાવેલો છે. આ હકીકતને આપણે પૂર્વોક્ત મિત્રમયની એકાતી મંત્રણાના તથા મિત્રમંત્રના એક આદર્શજૂદ દર્શાવ રૂપે ગણીએ તો તેમાં આપણે કશું પણ ખોટું કરતા નથી.

હવે આપણે બીજી એક દૃષ્ટિથી આ વિષયનું અવલોકન કરી લેશું. બાલ્યકાલે હરિદાસભાઈ મુખ્ય દીવાન હતા, અને અમેજ સરકાર સાથે પડતા કામકાજ પરત્વે તેઓ એકલા જ રાજ્યપ્રતિનિધિ રૂપ લેખાતા હતા, એ વાત ખરી; તોપણ રાજ્યના સર્વદેશીર્વ-સમગ્ર-હિતને માટે બધી જવાબદારી પુરોગતમરાયજીને માથે હતી એટલે વસ્તુનઃ રાજ્યહિતને લગતી વાત જ્યાં આવતી ત્યાં પુરોગતમરાયજીની નિર્દિષ્ટ કરાતો નથ જ દીવાનને આજ રાખવો પડતો હતો. આ વાતનો અર્થ, નથ પરત્વે દીવાનજી ઉપેક્ષિત થતા હતા એમ કસ્વાનો નથી. દીવાનજી સાથે પુરોગતમરાયજી છૂટથી ચર્ચા કરતા અને પોતાના વાદનું પ્રતિપાદન કરતા પણ હતા, છતાં જો તેમને પોતાની વિચાર સરણી મન બંધેલી હા તો તે તેમની મરુવાને હોઈ તેવાર તેમ પરંતુ

તેમ કરવામાં રાજ્યના મુળભૂત મિદ્ધાન્તનો ભંગ ન થાય તેટલા પુગ્ગા તેઓ આ હી ગહેવામાં પાછા પડતા નહિ, અર્થાત્ રાજ્યના ગૌરવની ક્ષતિ થવા ન પામે એ જાણત પુરોહિતમંડલ હમેશા સાવધાન રહેતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૮૩થી માંડીને છેક ઇ. સ. ૧૯૦૩ સુધીના દીવાન માર્ગેઓએ પુરોહિતમંડલના મુખ રૂપે પ્રાયશઃ કામો કરી બતાવેલાં છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી, અને એમ કહેવાથી અમે કોઈ દીવાનજને ઊતારી પાડતા પણ નથી, કાલુ કે જે બધાં કામો રાજ્યમાં ચલાં હતાં તે એ ઉભય પક્ષથી આંદર આંદર કરી વેવાયલ સમજીતીથી ચલાં રહેલા હતાં. અર્થાત્ પુરોહિતમંડલની ઉદ્દેશ્ય પ્રકારની મંત્રમુક્તિએજ તેમને કાર્યભારીમંડળમાં પ્રવૃત્ત અપાવેલું હતું. એ છતાં આપણે એટલું તો કબૂલ કરવું પડેજ કે, રાજ્યર ગમે તેટલો બળિયો હોય તોપણ જો તેનાં શત્રો જોઈએ તેટલા પાણીદાર ન હોય તો તે ધાર્યાં પરિણામ ઉપજાવી શકતો નથી, પુરોહિતમંડલ એવા પાણીદાર શત્રો મેળવી શકતા હતા, રાજ્યસેવા રૂપી કેન્દ્રાગારમાં તેમનો સંચય કરી શકતા હતા, અને યથામંડળ તેમને ઉપયોગમાં લઈ શકતા હતા એ વાત એટલી તો સુવિચિત છે કે, એને આપણે એમની દેશકાળોચિત નીતિ વિચારવા તથા કાર્યસાધકતાના એક સુપ્રમાણ રૂપે ગણવી પડેજ. એ છતાં અધિક ન્યાયતા આ પરત્વે કરવી પડે તેમ છે; કારણ કે તા. ૨૭-૩-૩૨ ના “ ગુજરાતી ” પત્રમાં “ રાજ્યમાં મૌથી શ્રેષ્ઠ ” અને “ સર્વોપરિ અધિકારી ” રૂપોત્તમગણ્ય મનાતા ગહેલા એમ સ્વ, જગનવાસજીએ લખેલું છે તેને કોઈ વિવેચક એક વ્યગ્યોક્તિ તરીકે ગણાવી દેવાને લયચામ એમ છે, અને તેથી અમારે સ્પષ્ટતા કરી દેવી પડે છે કે, જૂનામઠ રાજ્યમાં દીવાન કદિ પણ એકલો સ્વતંત્ર શ્રેણીધિકારી હતોજ નહિ; પરંતુ તેને હમેશા “ કાર્યભારીમંડળ ” અગર તો “ મંત્રિમંડળ ” તરફથી કરાતા નિર્ણય પ્રમાણેજ કામ કરવું પડતું હતું. રાજ્યમાં જે કામો દીવાનને બાગે રખાતાં હતા તે કામો તેઓ જોતા હતા, તપાસતા હતા અને તેના પરત્વે ઉચ્ચનો નિર્ણય પણ કરતા હતા, એટલે દીવાનને પોતાના નિયત કામો કરવામાં મોડાજાર ન હતી એમ કહી શકાય નહિ. દીવાનજી અને પુરોહિતમંડલ, રાજ્યવર્ષિએ, સમાનાધિકારવાળા રાજપુરોહિત હતા એટલે મમાન્યત ચાલુ કામોની વહેંચણી તેમને વચ્ચે કરી લેવાતી હતી, છતાં પુરોહિતમંડલજીએ સિદ્ધિ કાઢીના કામો કરતા રહેવાનું તેમને બાગે આવતું હતું તેથી ધણેભાગે ચાલુ કામો દીવાનજી કરતા હતા એમ કહી શકાય. પુરોહિતમંડલજી કરાતા વિચિત્ર ગમે ધણેભાગે રાજ્યહિતને લગનાં હતાં, અને

નેમને તેવાં કામોમાં ગુંથાઈ રહેવું પડતું હતું એટલે તેમને ઘણે ભાગે ચાહુ કામોમાં વચ્ચે પડવાનો યોગ જાણ્યે જ આવતો, અને તે બધાં કારણો એ બે સમાનાધિકાર ભોગવના મુખ્ય રામપુરો વચ્ચે અચકામણ થવાનો વારો આવતો નહિ, રાજ્યવહીવટને લગતી તમામ જવાબદારી નવાળ સાહેબો વઝીર બહાઉ-દ્દીનભાઈ તથા પુરોત્તમરાયજીને માથે નાંખી રહેલા એટલે ખાસ કરીને રાજ્ય ના હક કે અધિકાર અને રાજના સંબંધે કોઈ પણ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો ત્યારે અગર તો રાજ્યવહીવટમાં કાંઈ ફેરફાર કરવાનું હોય ત્યારે દીવાનને મંત્રિમંડળના એક સભ્ય તરીકે વર્તી રહેવું પડતું હતું, અને મંત્રિમંડળ જે નિર્ણય કરે તે પ્રમાણે તેણે પોતાની પરદેશનીતિ રાખવી પડતી હતી અગર રાજ્ય-વહીવટ પરત્વે ફેરફાર કે જે કાંઈ મહત્ત્વનું કામ કરવાનું હોય તે કરવાનું હતું. આમ રાજ્યમાં છેવટે તો ‘ મંત્રિસભા ’ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ સંસ્થા સુઘ ગોકલ-જીભાઈના વારામાંથી હયાતીમાં આવી રહેલ. આ મંત્રિસભાના નિર્ણય પ્રમાણે દીવાને ન્યારે કામ કરવું પડતું હતું ત્યારે જો કોઈ પ્રસંગમાં “ કઠિયાવાડ એજન્સી ” ને નાસજ થવાનો પ્રસંગ આવતો તો તે સમયે દીવાનની સ્થિતિ કફોડી ઘર્ષ પડતી હતી, અને એમનાથી જો તેવે પ્રસંગે “ એજન્સી ” તરફથી થતું કંઈપણ સહન કરી શકાતું નહિ તો છેવટે તેને રાજ્યમેવામાંથી ખસી જવા સુધીનો વારો પ્રાપ્ત થઈ આવે એવી સ્થિતિ ઉદ્ભવે ઘર્ષ આવતી હતી; અને તેને જો ખસી જવું પડતું તો રાજ્ય તેવાની વિશિષ્ટ પ્રકારે કદર પણ કરી રહેતું હતું. અર્થાત્ એક તરફ બ્રિટિશ સરકારની આક્રમક રાજનીતિને ખાળી રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતાની રક્ષા કરી રાખવાનું અને બીજી તરફ રાજ્યમાં સુખસ્થા અને સ્થિરતા આણવાનું એમ બે પ્રકારે પુરોત્તમરાયજીએ સાવ-ધાનતા પૂર્વક રાજ્યવહીવટ સંભાળી રાખવાનો હતો, એટલે દીવાનને બદલાવું પડે કે બદલવા પડે તો બંને પરંતુ રાજ્યરથને જે ચીલે ચાલતો રાખવાનો નિર્ણય મંત્રિમંડળે કરેલો હોય તે ચીલે દરમીઠ પડતો ન મૂકાય એ બદલ, રાજ્યની લગતી બધી જવાબદારી ભોગવનાર પુરોત્તમરાયજીએ ચીવટ રાખવાની હતી જ; અને તે બધા કારણે તેમણે આરિયસંપન્ન, સમર્થ અને રાજ્યને સર્વથા વફા-દાર રહે એવા કેટલાક રાજ્યકાર્યભાર વડી શકે તેવા શૂદ્રસ્થોની એક પરંપરા, જરૂરને પ્રસંગે ઉપયોગમાં આવી શકે તેટલા માટે ગોઠવી સંભાળી હતી, અને તેથી ન્યારે ન્યારે ગાળકું પુરવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે ત્યારે તેઓ તે પ્રમાણે તૈયાર રખાયેલ શૂદ્રસ્થો પૈકી કોઈને પણ, યથાવકાશ, રાજ્યસેવામાં ખેંચી લેખને પડેલ ગાળકું પુરી શકતા પણ હતા. આમ ગાળકું પુરવામાં કામ આવી શકે

એ તા શક્તિશાળી પુરોહિતે રાજ્યસેવા માટે તૈયાર રાખવા, એ કાંઈ નાનીસૂતી વાત ગણાય નહિ, અને તે ગાળકું પુરનાર રાજપુરોહિતની આકર્ષક શક્તિ વિના બની શકે પણ નહિ, એટલી એવી આકર્ષક શક્તિ ધરાવનાર પુરોહિતમગચ્છની એ પ્રકારની કુશળતાનો આપણે સ્વીકાર પણ કર્યો પડે જ. આ પ્રશ્નનું કામ પાળ જિતારવામા તો વિગાળ દૃષ્ટિ, મનુષ્ય પરીક્ષા કરવાની શક્તિ, નિઃશંકા-નના, મરેલતા વગેરે જેવા પ્રબુદ્ધ પ્રામાણિક ગુણોની આવશ્યકતા રહે છે જ. આ બધા ગુણો જે પુરોહિતમગચ્છમા ન હોત, તો હન્દિઅભાધ, (મગ) શ્રીરે-ત્નાઈ મહેતા, મિં બદ્દાદીન તેયબજી, મિં અબ્દુલા મહેરઅલી, સુનીવાલ માગભાઈ, મણિભાઈ જશભાઈ મહેતા, શુવાબદામ લાલદાસ, કલ્યાણગાય નેદાભાઈ બક્ષી, બાદશાહ હશિંકર વસાવડા, કર્નલ સીવી, કર્નલ હંટર, મન સુખરામ સૂર્યરામ, સર ચીમનલાલ સેતલવડ વગેરે અનેક ખરેખરા શક્તિશાળી મહાજનો તેમના આત્મ મહાધર્મ બની રહેલા હતા તે તેમના તેરા થઈ રહેત નહિ જ ખરેખરી પ્રતિભા વિના પ્રભુતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી જ, અને જોયું તે બાબતોએ પ્રાપ્ત થઈ આવે છે તો તેને વીજળીના ઝબકાગની પંઠે જોડી જતાં વાર પણ નથી લાગતી એ જે એક અબાધિત સત્ય હોય, તો પછી લાખા વખત સુધી પ્રભુતા ભોગવી રહેનાર પુરોહિતમગચ્છને આપણે એક પ્રતિભામ પત્ત રાજપુરોહિત ગણવા પડશે જ.

અહીં આપણાથી, પૂર્વપીઠિકા રૂપે પઠિત થયેલ વિવેચન સમાપ્તિને પામે છે. હવે આપણે આ કથાવીરના વારામા થયેલ કેટલાક લોકહિતમાધક નાયોની સમાલોચના કરી લેશું:—

ક. ન્યાયતંત્ર અને મુકી એટલે વહીવટ-અમલ બળવણી-તંત્ર: એ બંને, માથાથી પગ સુધી, એક બીજાથી સાવ સ્પર્શ અને ન્યાયતંત્રઅને મુકી-વહીવટ-તંત્રની પરસ્પર સ્પર્શ તતા.

ન્યાયખાતાને લગતા તેમજ મુકી-વહીવટી-ખાતાને લગતાં તમામ કામો પરત્વે ગતિમ નિષ્પ્રેરણ કરવાનું કામ એકલા દીવાનના હાથમા કેન્દ્રિત થઈ રહે એ વાત નોકલજભાઈને લોકહિતકારક લાગેલી નહિ, એટલે તેમણે “સલા” સંશિત નોક મર્યાદાને જન્મ આપી તેને રાજ્યકાર્યો પરત્વે જવાબદાર અને એકાધિકાર-

વાળી બનાવીને નવાબ સાહેબની વ્યક્તિને રાજ્યકાર્યો પરત્વે વસ્તુતઃ ખીનજવાબદાર
જેવી ઠરાવી દીધેલી હતી. વળી આ સભાને એમણે, (૧) ‘હજુર સલા,
પહેલી શાખા,’ અને (૨) ‘હજુર સલા, બીજી શાખા:’ એમ બે
ભાગમાં કાર્યપરત્વે વહેંચી પશુ નાંખેલી હતી, અને તેને પરિણામે પહેલી શાખા
મુશ્કેલી, રાજ્યપ્રકરણીય વગેરે વહીવટી કામો કરતી હતી ત્યારે બીજી શાખા
મારફત કેવળ ન્યાયને લગતાં કામો કરાવાતાં હતાં. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થયેલી
હતી તેને લીધે રાજ્યનો કુલ વહીવટ કે જે તેને છેલ્લે તબક્કે એકલા દીવાનની
વ્યક્તિમાં કેન્દ્રિત થઈ રહે તે એક બીજાથી સ્વતંત્ર એવા બે ભાગમાં વહેંચાઈ
જવાથી દીવાનની કાર્યમાત્ર પરત્વે જે શ્રેષ્ઠાધિકારીના હતી તેને તેટલા પ્રમાણમાં
ઓછી થવાનો યોગ ઉપસ્થિત થઈ આવેલો હતો અને એ બંને સભાને
રાજ્યમાં શાસનકાર્યના ક્ષેત્રમાં પોતપોતાની પુરતી સર્વોપરિતા પ્રાપ્ત થઈ ચૂકેલી
હતી. આપણે અગાઉ વાંચી ગયા છીએ તેમ, મૈયાઓના થયેલ વધને નિમિત્ત
રાજ્ય ઉપર જે સંકટ આવી પડેલ તેમાંથી રાજ્ય એટલે કે, એ સંકટને અંગે
જે જવાબદારી આવી પડે તેમાંથી નવાબ સાહેબ ખુદ મુક્ત રહી શકેલા તેનું
મુખ્ય કારણ, પૂર્વોક્ત “અમા” સંસ્થાનું અસ્તિત્વજ હતું. વળી કાર્યભારીમંડળને
પશુ અંગ્રેજ સરકાર અધિક સમને પાત્ર ઠરાવી શકેલ નહિ તેનું કારણ પશુ
આ “સભા” સંસ્થાજ બનેલી હતી. સભામાં કરાતા નિર્ણયો પ્રમાણે તથા
પરિણામે તેના સભ્યોની વ્યક્તિગત જવાબદારી ઓછી થઈ જાય છે, અને એ
એક, અર્વાચીન કાળમાં પ્રચલિત થયેલ લોક રાજ્ય-શાસનપદ્ધતિનું જેમ લક્ષણ
છે તેમ તે, એવી એ સભાના સભ્યોને પોતપોતાની વ્યક્તિગત જવાબદારીમાંથી
છટકી નીસરવાની એક ખારીનો અર્થ પશુ સાર છે. મતલબ કે, જૂનાગઢ
રાજ્યમાં પૂર્વોક્ત પ્રકારની “સભા” સંસ્થા (કેબિનેટ સીસ્ટમ) હયાતી ધરાવી
રહેલ તેને પરિણામે કાર્યભારીમંડળને, એ મૈયાઓનો વધ અસંગમાં રાજ્યસેવામાંથી
દૂર થવું પડેલું એટલીજ એને સગ્ન થઈ શકેલી હતી, અને રાજ્યને નવો
દીવાન ગોતવાની ફરજ પડી ગયેલી. આમ એ સમયે કાર્યભારીમંડળને
વિસર્જિત થવાનો વારો આવેલો ત્યારે દરબારના હાથપગ રૂપે કોઈ કામ કરી
શકે એવો મુત્સદ્દી કોઈ હતો તો તે આંખણી આંક્યાના નાથક પુરોગામરાયજી
ફક્ત હતા, અને તેથી રાજ્યને સર્વથા ઉપકારક યાવ તેવા કોઈ લાયકનરને
દીવાનને પદે લાવવા માટે ગોતવાનું બીકું તેમને ઝડપનું પડેલું હતું; અને
તેને પરિણામે હરિદાસભાઈ દીવાન થઈને આવેલા પશુ ખરા. હરિદાસભાઈ
એ પ્રમાણે દીવાન જન્યા એટલે રાજ્યના શાસન પ્રબંધમાં પશુ ફેરફાર થવા

પામ્યો હતો 'દલુગમ્મા, પટેલી શાખા' અને 'દલુગમ્મા, બીજી શાખા' એ બે મંડ્યાઓ એખીનથી સ્વતંત્ર હતી તે પુનઃ જોડાઈ ગયલી, અને દીનાન હરિદામબાઈ એલા એ ઉભય સંસ્થાઓના સર્વોપરિ અધિ'ક્ષતા બની ગયલા હતા આ નવી એકલણ એક પ્રકારની પીઠેહક હતી તો ખરી જ તથાપિ, લશ્કરી બાપામા બોલીએ તો એ પીઠેહક ઉપક્રાન્ત હોઈ બનિયમા આગળ ધપાવને કામે આવસ્યક કોટીની હતી રાજ્યમા શૂદ્રા શૂદ્રા ખાતાઓમા અનિયમિતતા, ગ્રિધિયતા, લાગવગનો દુરયોગ વગેરે અનિ'ટ તરવે પ્રવિષ્ટ થઈ ગેના હતા એવે એ બધાને દૂર કરી એ બધા ખાતાઓને અધિ'કાર્ય નાધ્ય બનાવવાની જરૂરત હતી અને એ બધે સડો કડગત વરિધ અધિગારીને બાબતે દૂર કરી શકાય તેવો ન હતો ખામ કરીને ન્યાયખાતું એ એવું ક્ષેત્ર હતું કે તેના અધિપતિ તરીકે, તે મમથે, હરિદામબાઈ જેવો ન્યાયપરાયણ અને નિરુદ્ધ ચાન્નિયનાગો રાજપુરુષ ન હોય, તો મમે તે નિશ્ચયાથી તે ખાતાના નમમા હસ્તક્ષેપ થનાનો બય સંભવિત રહેતો હતો, અને એ ખાતું જોઈએ તેલા પ્રમાણમા મર્થમાધ્ય બની ન રહે, તો ક્ષિત્તિ મન્કા ને રાજ્યના આતર વહીવટમા દબ્યાનગીરી ઝગાનો માર્ગ ખુલ્યો મળી આવે એમ પણ મબ્બર હતો આમ હોઈ પૂર્વોક્ત પ્રકારની પીઠેહકને પુરોત્તમગયજીએ એક મમથોચિત ઉપાનતિની તરીક આજ્ઞ ગણુરામા બધ જોયતો નહિ તથાપિ એ પીઠેહક કડગામા જે હેતુ હતો તે મિદ્ધ થઈ જોય ત્યારે અને પડેરી તકે એ ઉપાનતિનો ત્યાગ કરી ન્યાયનને મુલ્કી વહીવટ તત્તથી માન સ્વતંત્ર અને અન્ન પાડી ઈધને તેને મૂળ સ્થિતિમા પાણુ મૂકી દેવું એ પુરોત્તમગયજીનો મમ્મ્પ હતો, અને એ મમ્મ્પને તેમણે, આપણે હવે પડી વાયશુ તેમ, ઇ મ ૧૮૯૨ની સાવના અતભાગે સફળ કરી બતાવેનો પણ છે હરિદામબાઈની દીનનગીરીનાળા મ્મમગા તેમણે જે બધું જોયું જાણેતું તેને પશ્ચિમને તેઓ મમથ શકેના હતા કે, ન્યાયખાતાનું કામ મર્થા પ્રકારે જ્વેરા તપામવા તથા મ્ત્વા માડે દીનાનને જેટલી કુગમ મળતી જોઈએ તેવી તેને મળી શકતી ન હતી, અને વળી ક્રેલાક પ્રસંગમા શુદ્ધ ન્યાય આપના જતા, દરબારમાથી ચનાવાની લાગનગને પશ્ચિમને દીનાનને દરબાર સાથે અચકમણમા પણ આવતું પડે છે તે મ્મ નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ દીનાન ખુલ્લી વહીવટી મનોદશાનો મ્મ ૧૪ કે ૧૫ નો તેમનાથી ચતા ન્યાયકાયોને લાગના વિના રહેતો પણ નથી આવે અનુભવ પુરોત્તમગયજીનો મયલો, તથાપિ જ્વાસુધી હરિદામબાઈ દીવાનને પડે હોય ત્યાં મુધી ન્યાયખાતાના કામને તેમના વગિધ અધિકાર

નિચિથી માવ કાઢીને બીજા કોઇ તેમના જેવા સ્વતંત્ર અધિષ્ઠાતાના તાગામાં મૂકવું એ વાત પુરોહિતમરાયજીને ઈષ્ટ લાગતી ન હતી; કારણ કે એમ કરવાથી હરિદાસભાઈનું મન કદાચિત્ દુઘ્વાશે એવો તેમને ભય રહેતો હતો. પરંતુ મ. મ. ૧૮૯૨ના જુન મામમાં, નવાજ સાહેબ રસુલખાનજીના રાજ્યાગ્રહણ પ્રસંગે ભરાયક દરબારમાં (સર) આલર્સ ઓલિવેન્ટ પોલિટિકલ આન્ટના મુખમાંથી પુરોહિતમરાયજીએ જ્યારે એવું સાંભળેલું કે, હરિદાસજી યોગ્ય સમયમાં નિવૃત્ત થવા ધારે છે ત્યારે તેમણે એજ વર્ષના ડીસેમ્બર મામમાં, રાજ્યમાં એક સમર્થ રાજપુરુષનો ઉમેરો કરી સેવાની અગમત્યેતી વાપરીને, (સર) શ્રીરોઝશાહ મહેતાને ન્યાયખાતાના સર્વોપરિ અમલદાર તરીકે આણીને સ્થાપી દીધેલા હતા; અને તેમ ફરીને રાજ્યને એક તરફથી સખળ રાખી દીધેલું અને બીજી તરફ તેમણે પોતાના અંતિમ લક્ષ્યને મિલ્ક કરી ન્યાયખાતાને શુદ્ધી-વહીવટી-ખાતાની છાયાનો શેગ પણ રપસો ન રહે એવી વ્યવસ્થાને જન્મ આપી દીધેલો હતો. રાજ્યના ગામન પ્રમંથને, આ પ્રમાણે ઉચ્ચતમ જૂમિકાએ લઇ જવાની દિશામાં પુરોહિતમરાયજીએ પૂર્વોક્ત પ્રકારનું જે પગલું ભરેલું હતું તે રાજ્યની પ્રતિષ્ઠામાં વૃદ્ધિ કરનારું હતું, તેમ હરિદાસભાઈ કદાપિ નિવૃત્ત થાય તો રાજ્યને તેમની ખોટ ન જણાય તેવા પ્રકારની વ્યવસ્થાનું પ્રતિપાદક પણ હતું. પુરોહિતમરાયજીએ જે પૂર્વોક્ત પ્રકારે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરીને જે વ્યવસ્થા કરી લીધેલી તે તેમણે કરેલી ન હોત, તો “કાઠિયાવાડ એજન્સી” રાજ્યની આંતર વ્યવસ્થાને નખળી ઠરાવી તેના ઉપર તરોપ મારવાનું ચૂકત પશ્ચ નહિ. અર્થાત્ “કાઠિયાવાડ એજન્સી” પડદા પાછળ જે બધી રમત રમી રહેત તેનો ગંધ પુરોહિતમરાયજીને આવી જતાં તેમણે (સર) શ્રીરોઝશાહ મહેતાને રાજ્યમાં આમંત્રી દેવાનો સામો દાવ ખેત્રેલો હતો. પરંતુ એ એમનું પગલું “એજન્સી”ને ઘણુંજ અણુગમતું થઇ પડેલું હતું, અને જે હકીકત બની ચૂકેલી હતી તેને ન બની કરવાને “એજન્સી” અચકત હતી. તથાપિ બ્રિટિશ સરકાર કાયા ન હતા. તેમણે આ (સર) શ્રીરોઝશાહને મુંજાઈની વરિષ્ઠ અદાલતના ન્યાયાધીશનું સ્થાન સ્વીકારવાને તરતમાં આમંત્રી દીધેલા કે જેથી તેઓ જૂનાગઢમાંથી ખસી જાય; પરંતુ શ્રીરોઝશાહ તો દેશસેવક હતા અને તેઓ હરગીઝ બ્રિટિશ સરકારની નોકરીમાં પ્રવેશ કરે તેમ ન હતા, એટલે એ સરકારનો એ પાસો સવળો પડેલો નહિ. વળી બીજી એક વાત આ વિષય પરત્વે એવી પણ બનેલી કે, દીવાન હરિદાસજીને પણ આ (સર) શ્રીરોઝશાહનો રાજ્ય સેવા પ્રવેશ અણુગમતો થઈ પડેલો હતો ! એ પ્રમાણે એ અણુગમતો શા કારણે

થયો હતો ને તો હરિમબાધજી જણે. તથાપિ તે આશુભતો તો થયયો હતોજ. મ્. જ્ઞાનવાવ પંડ્યાએ તા. ૭-૩-૩૨ ના "ગુર્જરાતી" માસિક પત્રમાં લખેલું છે તે મુજબ, "તેમની (હરિમબાધની) કારકીર્દિનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં ગત્ય તરફથી તેમને આશુભતું એક પગલું બરવામાં આવેલું. ન્યાયખાતાની નર્વોપરિ મરણનું કામ ગત્ય તરફથી તેઓએ ધણીજ બાહેધરીથી ચલાવેલું હતું, છતાં તે કામ માટે (મર) શ્રીરામશાહ મહેતાની ખામ નિમણુંક થઈ તેથી તેમને વ્યાભાષિક રીતે જોણું તો આવ્યું હોતુંજ જોઈએ. x x x સગ શ્રીરામશાહની તે કામ માટે અધિક ચોખ્ખતા તો નિર્ધારિત હતીજ. x x x" અમે એમ પણ કહીએ છીએ કે, (મર) શ્રીરામશાહ જેવા પુરુષની નીમણુંકથી હરિમબાધએ વધારે અભિમાન લેવું જોઈતું હતું અને તે નીમણુંકને તેમણે ગત્યદિનમાધક નિર્દોષ અને ન્યાયપુર.મર પણ ગણી લેવી જોઈતી હતી. આ ક્ષેત્રે અમારે કબૂલ કરી લેવું પડેજ કે, પૂર્વોક્ત હકીકત અત્ર લખવામાં અમે એમ પ્રકાશ રચન કરેલું છે. તથાપિ જૂનાગઢ રાજ્યમાં તે મમથે જે પંચિથિતિ જાણી થઈ આવી હતી અને જે બાબ સંયોજો તેને અમર કરી રહેવા હતા તે મર્થનો આમનો કરવાના મદપદેશથી અને તે માથે ગત્યના ન્યાયતંત્રને વ્યાપત તેમજ કાટપટ બનાવી દેવાના હેતુથી પુરોત્તમગણએ નિ સ્વાર્થબુદ્ધિથી, પાતાના હરિમબાધ જેવા જૂના, પરમહિતૈથી મિત્ર માથેના અંગત રનેહસંબંધને પાંખે મૂકીને જે મળ્યાણુમાધક કાર્યમિદ્ધિ કરેલી હતી તેનો ખરો ખ્યાલ અમાના પાંખને આવે એ હેતુથી અમે આટલું વિસ્વાનર કરવાનું જોખમ વહેંચી લીરેલું છે.

ઉપર પ્રમાણે મર શ્રીરામશાહ મહેતા જૂનાગઢ રાજ્યની સેવામાં, ન્યાયતંત્રના મર્વોપરિ અને મર્વાધિકારમંપન અધિષ્ઠાતા તરીકે સ્થાપિત થઈને આવ્યા એટલે તેમને તેમના કામમાં ઉપકારક થવા માટે બીજા એક સુરત નિવાસી ચૂકરથ ગ. જમીઅનરામ નાનાભાઈ 'અંડવોડે'ને પણ તેમના એક નક્કીજ તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા, અને બ્યારે બ્યારે એ જમીઅતગમન મર શ્રીરામશાહ બેબા મુંબઈથી જૂનાગઢ આવી શકતા નહિ, ત્યારે (મર) ચિમનવાવ હનિાવ એનવલ તેમના વતી આક્તા રહેવા હતા. નર શ્રીરામશાહ પ્રતિમામ ચાર દિવસ જૂનાગઢમાં રહેતા અને બાકીના દિવસો મર જમીઅનરામ ત્યાં એકા એકા તેમનું કામ કરતા હતા. આ મર શ્રીરામશાહે જૂની રૂબે ચાવતા નેવ ન્યાયખાતાની પુનર્ધરના કરી તેને અધિક સંચેતન,

નિયમબદ્ધ, અને સુદઢ બનાવી તેના કાર્યને સંપૂર્ણ લોકપ્રત્યક્ષ સ્થિતિમાં મૂકી દીધેલું હતું, એ વાત પરત્વે કોઈથી શંકા જિહાવાય તેમ નથીજ. જૂના જમાનાના ગણાય તેવા મુનસફાને નિવૃત્ત કરીને, અર્વાચીન કાયદાઓનું જ્ઞાન ધરાવનાર અગ્રગણ્ય વકીલોમાંથી કેટલાકને પસંદ કરી તેમને મુનસફાની જગ્યાએ બેનાડેલા તથા અર્વાચીન કેસવણી પામી “એલ. એલ. બી.”ની પદવી ધરાવનાર યુવકોને “પગારદાર અનુભવાર્થી” રૂપે પ્રથમ દાખલ કરી તેમને કુશળ ન્યાયાધીશને હાથ “ત્રણીઅત” કરવાનો અને એ પ્રમાણે ત્રણીઅત ચયેલાઓનો સ્વતંત્ર ન્યાયાધીશ તરીકે નિયોજવાનો પ્રમુખ પક્ષ તેમણે કરેલો હતો. વળી રાજ્યની પ્રમુખ વ્યવહાર-શૃવનને અનુકૂળ થાય તેવા પ્રકારે, રાજ્યમાં પ્રચલિત કાયદાઓનું સંશોધન પક્ષ તેમણે નિશ્ચાન કાયદેઓને માર્ગદર્શિત કરાવેલું. અર્થાત્ સર શ્રીરામચાલના સમયમાં જૂનાગઢ રાજ્યનું ન્યાયતંત્ર આખું એટલા તો સુદઢ પાયા ઉપર મૂકાઈ ગયલું કે, તેમનો રાજ્યસેવામાંથી મોક્ષ થયા પછી પણ તે ખાતાની દુર્દશાને લેશ પણ કલુષિત થવાનો વારો, પુરોષોત્તમરાયજીના અધિકાર કાળના અંત સુધીમાં આવેલો તો નહિજ. ન્યાયની વિશુદ્ધતાના પાલનાર્થે ન્યાયખાતું વહીવટી ખાતાથી સર્વથા સ્વતંત્ર તથા અસ્પર્શ રહેલું જ જોઈએ, એ સૂત્ર, એ સમયે હિંદી રાષ્ટ્રી મહાસભાનો પ્રધાન સર બનેલ એ પ્રમાણે જો એ સૂત્ર, સર્વમાન્ય ગણાતું હોય, તો આપણે નિઃશંક કહી શકીએ કે, પુરોષોત્તમરાયજીએ આહું અવળું જોયા વિના, જૂનાગઢ રાજ્યના ન્યાયતંત્રને વહીવટીતંત્રના દેશમાત્ર પણ સ્પર્શથી મુક્ત રાખવા માટે જે પગલું ભરી બનાવેલ છે તે એવા પ્રકારનું છે કે, તેને પરિણામે, ન્યાયતંત્રની રચનાના વિષયમાં જુનાગઢ રાજ્ય અધ્યાપિ પર્યંતના બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના અને તે પછીના હિંદુ તેમજ હંતર દેશીય રાજ્યોના કરતાં આગળ વધેલું ગણ્યા વિના ચાલે તેમ નથીજ. ન્યાયખાતાની ઉપર મુખ્ય પુનર્દેશના મર્દ તેથી ગળ્યતે જે એક રાજદારી લાભ યથા આવેલ તે એ કે, ન્યાયતંત્ર અસ્થિર બની જતાં તે વાટે રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતા ઉપર તરખ મારવાની નીતિનો ત્યાગ કરવાની ફરજ બ્રિટિશ રાજદારીય અધિકારીઓને પડી ગયલી, અને રાજ્ય ખુદ તેટલા પુનઃ સ્થાપિત અને સ્વકાર્યક્ષમ બની જવા પામેલું નહતું હતું. આ છતાં રાયજી સાહેબે પાડેલ આ નવા ચીજા ઉપર જૂનાગઢ રાજ્યના ન્યાયતંત્રનો રચ તે કાળે સ્થાપિત થયા વિના ચાલતો સ્કી શંકેલો નહિ; કાચુ કે, પૂર્વે આપણે વાંચી ગયા છીએ તેમ દીવાન સુનીલાલજીને બ્રિટિશ નરકારે પાછા પોતાની નોકરીમાં બેંચી લીધાથી અને સર શ્રીરામચાલને વધારે

વખત માટે રાજ્યસેવામાં રાખવા ન દેવા બાબત દબાણ કર્યાથી રાજ્યને હરિ-
દાસભાઈને રમ્મ ઉપરથી હાજર થવાનું કહેવું પડેલું ત્યારે એએથી હાજર થઈ
ગયા પછી એ ન્યાયખાતાની સર્વોપરિતા પુનઃ હરિદાસભાઈને પ્રાપ્ત કરાવવી
પડેલી હતી ! પુરોહિતરાયજીને માટે આ એક કડવો ઘુટકો હતો; તથાપિ
તેમના જ્યેષ્ઠ સમયજીને તે પી લીધા વિના તે વખતે છુટકો ન હતો. એ પછી
હરિદાસભાઈ ગયલા અને સ્વામજી કૃષ્ણવર્મા દીવાનને પદે આવેલા. પરંતુ
આ નવા દીવાનની કાર્યભારિતાને સ્થિર થવાનો વારો આવેલો નહિ એટલે
રાજ્યના ન્યાયતંત્રને પુનઃ દીવાનની સર્વોપરિતા નીચેથી કાઢી શકવા જેટલો
અવકાશ મળેલો પણ નહિ, પરંતુ જ્યારે સ્વામજીમાર્ગ રાજ્યસેવામાંથી દૂર
થયલા ત્યારે પુનઃ ન્યાયતંત્રને દીવાનની સર્વોપરિતા નીચેથી કાઢી અલગ કરી
શકાયું હતું; અને એ પ્રકારે એ ન્યાયખાતું “હબ્સ-અફાલન-સભાસદ” એ
નામથી ઓળખાતા સર્વોપરિ ન્યાયાધીશની નીચે રહેવું આવેલું છે. આમ
પુરોહિતરાયજી સમયાનુકૂળ વર્તન રાખીને છેવટે પોતાનો જે આદર્શ હતો
તેને સફળ કરી શકેલા હતા અને તેને પરિણામે એકલજીભાઈએ પોતાના
અધિકારકાળમાં ન્યાયતંત્રને સાવ સ્વતંત્ર રાખવા માટે જે વ્યવસ્થા કરેલી હતી
તે પુનર્જીવિત થવા પામેલી પણ હતી.

રાયજી સાહેબ રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત થયા પછી જે દીવાનો આવ્યા
અને ગયા તેમણે તેમજ રાજ્ય બ્રિટિશ વાલી વહીવટદાર હસ્તક મુકાયલ ત્યારે
તેમના વારામાં તેમણે પૂર્વેનિર્દિષ્ટ “ત્રખીઅત” કરવાની પદ્ધતિનો યથાવિધિ
નિર્વાહ કરી રાખેલો નહિ, એટલું જ નહિ, પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૦૩ પછીથી
ઇ. સ. ૧૯૪૭ સુધીનાં વર્ષોમાં આ રાજ્યના ન્યાયતંત્રમાં એટલી તો શિથિલતા
આવી ગયલી હતી કે, ગમે તે દિશામાંથી એક યા બીજો મિત્રે તેના કાર્યમાં
હસ્તક્ષેપ થઈ શકે તેવી મોકળાશ તેમાં ઉપસ્થિત થઈ આવેલી હતી પણ ખરી.
નવાઈની વાત તો એ છે કે, જે બ્રિટિશ સરકાર રાયજી સાહેબના વારામાં
રાજ્યના આંતર વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ કરવાને ફાંફાં ખાતી હતી તે, આવી પૂર્વ-
નિર્દિષ્ટ શિથિલતા અગર તો અસાધ્યતાના સમયમાં બીજકુલ શાંત રહી રાજ્ય-
વ્યવસ્થા, જાણે કે, ઉત્તમ કોરીની છે એવું માની મનાવી રહેલી હતી. દેશીય
રાજ્યમાં પ્રવર્તતા સમને વધવા દેવો, એ પ્રકારું નીતિસૂત્ર કદાપિ બ્રિટિશ
ગવર્નમેંટ ખાતું ધારી રહેલ હોય, એવું અનુમાન આપણે એમની પૂર્વેક્ષિત
પ્રકારની આંખ મીચાવણીવાળી રાજનીતિ ઉપરથી સુખેથી કાઢી શકીએ ! વળી

ખ્યાસપાઠણમાં હિંદુ અને મુસલમાન લોકો વચ્ચે વૈમનસ્ય રહેતું હતું તે લક્ષ્યમાં રાખીને તે મથળમાં ન્યાયનો કાંટો સમતોલ્ય રહે એવા હેતુથી, નહિ હિંદુ કે નહિ મુસલમાન એવી ત્રીજી એક જાતિનો મુનસફ તથા ફોજદાર રાખવાનું ધોરણ પણ આ ચરિતનિરૂપે કરાવેલું હતું, અને તે દાન્યુને અનુમરિને પ્રથમ એક યાહુદી શુદ્ધ મિ. કેલીમકરને અને તેઓ પાછળથી વડોદરા ગભ્યની નોકરીમાં ગયલા એટલે એક પારસી શુદ્ધ નામે રા. ડોસાબાઈ ખગેરજી માર્શિને મુનસફ તરીકે અને મિ. વોઝ નામના ખ્રિસ્તીમાં શુદ્ધ મિ. ફોજદાર તરીકે નિયુક્ત કરી દીધેલા હતા. હુંકામાં એટલું જ કે, આ કથાનાયકના વાગમાં ન્યાયતંત્રનો મર્વાંમસુંદર વિકાસ થયેલો, ન્યાયકાર્ય અદ્યપણીય બની રહેતું અને તેની સ્વતંત્રતા પણ અભગ રહેવા પામેલી હતી.

રાયજી સાહેબે પોતાના “કારબાર”ના કાળમાં લોકહિતમાધક જે અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરીકરાવેલી છે તે પૈકી એક મહત્ત્વવાળી પ્રવૃત્તિ વર્ણન અત્ર નમામિને પામે છે તથાપિ જૂની પ્રજ્ઞાલિકાને પકડી રાખનાર મુસલમાન ગભ્યકર્તાઓના રાજ્યમાંના શાસનતંત્રને નવરૂપ આપવા જતાં ગયજી સાહેબ જેવા એક હિંદુ રાજપુરુષને કેવી પ્રતિકૂળ સ્થિતિમાં રહીને પોતાના આદર્શોને મફળ કરવા પડતા હતા તે હકીકતના દષ્ટાંત રૂપે આપણે અત્ર એક વાન જાણી લેવી એ જરૂરનું છે. રાયજી સાહેબે પશ્વીધર યુવકોને રાજ્યમેધમાં સ્થાન આપવાની નીતિ અપ્પત્યાર કરેલી ત્યારે જૂની પ્રજ્ઞાલિકાના ઉપામકો દરબારમાં ગમે તેવા ગપગોળા રાજ્યકાર્યો પરવે ગળાવતા રહેતા હતા, એ ગપગોળાઓમાં એક ગોળો એવો ગળાવેલો કે, “રાજ્યની મહેલો અને જવાબદારી જગ્યાઓ ઉપર રાયજી છોટે છોટે લોકોનું બિલા દેતા હય તો વેલોકમે” કિસ તન્હ કામ હો સકે ઓર રૈયતકું ઇનસાફી કિસ તરહ મિલી સકે ” આવી આવી વાતો દરબારમાં થયા કરતી એટલે એમાંથી મહેલો ખટખટ જગવાનો ખય પણ રહેતો હતો, અને દરબાર વહેમાય એ પણ સ્વાભાવિક હતું જ. વસ્તુસ્થિતિ બાલ દષ્ટિએ એવીજ હતી અને વિદેષિઓ તેનો લાભ લે એમ પણ હતું. પશ્વીધર મુનસફ અલખત નાની ઉમરના અને તેમનો પડેવેશ પણ એવો કે, તેઓ છોકરા જેવા દેખાય અને તેને પરિણામે તેમની ગાય જૂની દબના લોકો ઉપર જોઈએ તેવી પડે પણ નહિ. લોકોને તો બોજ પડે એવા પાણીઓવાળાં મુખો જેવાની ટેવ પડેલી હતી, એટલે ફેંટાવાળા પશ્વીધરે તો તેમને મન છોકરા લાગે તેમાં નવાઈ પણ ન હતી, અને વળી છોકરા એટલે

કાચી શુદ્ધિનાં ઘર આવું લોકમાન્ય માણં પરિણામ ઉપજનાં વિના ન જ
 નહે ! રાયજી સાહેબને પણ આ બાબત પરત્વે દરબારમાંથી પૂછપરછ થવા
 માંડેલી હતી. રાયજી સાહેબ તરતજ પવનની ગતિ ક્યા દિશામાં છે તે પારખી
 ગયલા હતા. તેમણે વિચારી લીધું કે, રાજ્યસેવકોના પહેરવેશમાં જે પાધડીને
 સ્થાન અપાશે નહિ તો પરિણામ માહું આવવાનું જ, વિરૂધ્ધ કર્યા વિના
 તેમણે તરતજ સખ્ત હુકમ જોડાવી દીધેલા કે, કોઈ પણ નોકરે પોતાના માથા
 ઉપર પાધડી તથા શરીર ઉપર સભ્ય વસ્ત્રપરિધાન કર્યા સિવાય કચેરીમાં જવાનું
 નથી. રાયજી સાહેબનો હુકમ ! તેની અવસા કે કપેલા દ્રણ કરી શકે ! પરિણામે
 ન્યાં જુવો ત્યાં પાધડી જ પાધડી, એવો દેખાવ થઈ આવેલો હતો, અને
 જે નોકરોને છોકરાઓમાં ખપાવી દેવામાં આવતા હતા તે બધાને પુખ્ત
 હમ્મરના ગણાવા જેટલી ચોગ્ગતા એક તાકે પ્રાપ્ત પણ થઈ ચુકેલી ! આમ આ
 નવા જમાનાને યોગે ધીમેધીમે શોષ પામતી જતી પાધડીનો પુનઃઉદ્ધાર થઈ
 ગયલો, તેને બાંધવા, બનાવવા, અને દુસ્ત કરવાના કામે દુકાને હયાતીમાં
 આવી ગયલી, અને રાજ્યની કચેરીઓમાં પાધડીઓ ઉભગયા લાગતાં રાયજી
 નાહેબે આરંભેજ સાસનતંત્રની નવરચનાને ત્રોડી પાડવા માટે ખટપટ કરી
 ગેંઢલાઓનાં મોઢાં આ વિષય પરત્વે તો બધ થઈ જવા પામેલાં પણ ખરાં.
 પાછળથી રાયજી સાહેબ રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત થયા અને પાધડીએ પણ ધીમે
 ધીમે પોતાના આ આશ્રયદાતા પાછળ વનવાસ કરવાનું પર્મંદ કરી દીધું
 પણ છે ! રાયજી સાહેબે આમ પાધડીનો ઉદ્ધાર કરેલો તેનું એક સારું ફળ એ
 આવેલું કે, જૂનામઠ રાજ્યમાં દેવીપરદેશીય રાજ્યસેવકો કેટકેટલા છે તે જે કોઈ
 નાણુવાને ઇચ્છ્ય તેને એ બહુવિધ પાધડીઓનું પ્રદર્શન ઉપકારક થઈ પડતજ.

જ રાજ્યની રેયતને નિર્મલ ન્યાય અપાવવાને કામે ઉપકારક થાય તેનું તથા
 રાજ્યમાં સુવ્યવસ્થા તથા શાંતિનો નિર્વાહ કરી રાજ્ય
 બદોબસ્તી પોલિમ એવું જે શ્રીજી આણું હતું તે બદોબસ્તી પોલિમ
 ખાતાની નહ થયય આણું હતું. આ એક એવું આણું હતું કે તે ખાતાને
 પ્રતિષ્ઠાની પુનઃ શિટિશ રાજદારીય અમલદારો વારંવાર નિર્મલ
 સ્થાપના. ગણાવીને તે મિત્રે રાજ્યના આંતર વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ

કર્યાને હિફત થયાં કરતા હતા. પોતાનું પોલિમ આણું હોય તો સગર્વ જ
 રહે છે, એવી જે પ્રકારની આત્મવંચનાને શિટિશ અધિકારીઓ વશ બની
 ગયે એ કેળ તેમજ અભિમાનની એક સ્વભાવિક દુર્બળતા હતી, અને તે

પ્રકારની કુર્બાની હોવાનું કારણ એટલું જ છે કે, બ્રિટિશ સરકાર સર્વોપરિ હેઠળે તેના વહીવટમાં જે હિંદો હોય તે તેમને બતાવી તેમને વિષે તેમની કાર્યપદ્ધતિમાં હસ્તક્ષેપ કરી શકે એવી બીજી કોઈ સગ્ગર અસ્તિત્વમાં ન હતી. ઈ. સ. ૧૮૮૪માં મકરાણીઓએ જે બંડ કરેલું તે બંડને પ્રસંગે જૂનાગઢ રાજ્યના “ પોલિમ ” ખાતાના મુખ્ય અધિકારીએ ચૌધુરિ કામ કરી બતાવીને પોતાના ખાતાને કમજબ કીર્તિ કમાવેલી હતી તે છતાં પાછળથી ન્યારે એ બંડના એક ફાંટા રૂપે કાઢવું બહારવટું આરંભાયલું હતું ત્યારે બ્રિટિશ સરકારની “ કાઉન્સિલ ઓફ રી ” અણુધટવું દબાવ્યું કરીને બ્રિટિશ મુરોપી-અન અમલદારના નાખામાં પોતાના “ પોલીમ ” ખાતાને મુકી દેવાની જૂનાગઢ રાજ્યને ફગ્ગ પાડેલી હતી; પરંતુ એ વખતે દીવાન હરિદાસજીનો કારભાર જોઈએ તેટલો જૂનો રીઠો બનેલો નહિ અને બ્રિટિશ સરકારની ઇચ્છા સામે થવાને માટે આ દીવાનજી ઉપર વધારે પડતું દબાવ્યું કરી તેમને નારાજ ન કરવાના હેતુથી જૂનાગઢ રાજ્યે, અને તેટલો વિરોધ બતાવીને, જે બન્યું તે અયોગવશાત્ સાંખી લીધેલું હતું. એ છતાં એ અંગ્રેજ અમલદાર કર્નલ હંફીને પણ, જૂનાગઢ રાજ્યના જૂતપૂર્વ તથાપિ પોલિમ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી થવાને નાલાયક ઠરાવાયલા હિન્મતે બહાદુર સિંધી જમાદાર સુદેભાન કુમરની મદદ લેવી પડેલી તો ખરી જ! એ બહારવટું સમાપ્ત થતાં બે વર્ષની નોકરી પુરી કરીને કર્નલ હંફી પાછા બ્રિટિશ નોકરીમાં ગયલા તો ખરા; તથાપિ જૂનાગઢ રાજ્ય પોતાના બંદોબસ્તી પોલિસ ખાતાના અધ્યક્ષ તરીકે ગમે તેને, પોતાની પમંદગીથી નિયુક્ત કરી શકે એવી સ્વતંત્રતા મેળવી શકેલું નહિ અગર એવી સ્વતંત્રતા મેળવવાને માટે સળવળેલું નહિ, અને તેને પરિણામે તેને, બ્રિટિશ સરકારના પોલિસ ખાતામાંથી એક પછી એક અમલદારની નોકરી હાથીની લેવાની નીતિ ચાલુ રાખવી પડેલી હતી. રાજ્યની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરનારી આ યોજનાનો કાયમ જેવો સ્વીકાર હરિદાસજીએ જ્યો સ્વતંત્રનાર્થિય દીવાનજીએ કદાચિત્ બ્રિટિશ સરકારને રાજ સમ્પવાના હેતુથી કરી ગંભીરો પણ હોય. ખરી વાત તો જે હોય તે તથાપિ એટલું તો ચોક્કસ કે હરિદાસજીના વારામાં રાજ્યનું પોલિમ ખાતું બ્રિટિશ સરકારમાંથી ભાગી લેવાતા નોકરની અધ્યક્ષતા નીચે રહેલા પામેલું હતું અને એ વ્યવસ્થા ફરવવાનો સળળ પ્રયાસ થયેલો પણ નહિ! કર્નલ હંફી ગયા પછી જે બ્રિટિશ નોકર જૂનાગઢ રાજ્યના પોલિસ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી થઈને આવેલા તે હરિદાસજીના ન્યાતીલા એક પારીદાર ગૃહસ્થ

નામે લલ્લુભાઈ લકીસિંગ હતા, અને તેઓ જૂનાગઢમાં આવ્યા તે પહેલાં
અમદાવાદ વિસ્તારમાં “પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર” ને દરજ્જે કામ કરી મોકલ હતા.
આ લલ્લુભાઈ સોશિયલ નો ચયલા જ; તોપણ એટલું તો કહી શકાય કે,
જૂનાગઢ રાજ્યની પ્રજામાંથી, પોલિસ ખાતાને સંભાળી શકે એવા અનેક
પુરોગામીઓ આરે તેમ હતા, છતાં તેવા એકને પણ એ વખતે પસંદગી
અપાવતી નહિ એ લકીસિંગને આપણે સ્વસ્થપૂર્ણ ગણી શકીએ. આ લલ્લુભાઈ
ખાકેશ ગણાતા હતા, છતાં “કાઠિયાવાડ એજન્સી” તેમજ (મીયાણાના)
માળીઆ મામે બહારવટે નીસરેલ મીયાણાઓએ જ્યારે કાઠિયાવાડમાં ગામ
વર્નાવી મોકલે અને લલ્લુભાઈને એ પ્રસંગે કામ કરવાનો વારો આવેલ ત્યારે
આ લલ્લુભાઈના હાથ નીચે નાલીમ પામેલ રાજ્યની પોલિસ ફોર્સનો પરાભવ
થવા પામેલો હતો, અને નવાઈની વાત તો એ વખતે એવી અનેલી કે, એ
પરાભવને “એજન્સી” એ રાજ્યની નખળાઈ રૂપે ન ગણવાની જાહેરના બતાવી
આપેલી પણ ખરી ! ફરીને એજ લલ્લુભાઈના વારસમાં ઇ. સ. ૧૮૬૭માં પ્રભાસ
પાટણમાં સિંદુ અને મુમ્મલખાનો વચ્ચે મોકેલો ઇંગ્લેન્ડ ત્યારે પણ આ
બ્રિટિશ રાજ્યના અમલદારના હાથ નીચેની પોલિસ ફોર્સ મજબૂત હાથે કામ
કરી શકેલ નહિ ! અને જ્યારે પાછળથી એ પ્રભાસપાટણના જુદાજુદા સંબંધ
કામ ચલાવવા માટે નિયુક્ત થયેલ સર શીરોજીસાહની અધ્યક્ષતાવાળા તપાસપત્ર,
રાજ્યના પોલિસ ખાતાની નખળાઈ પરત્વે ટીકા કરેલી ત્યારે આ લલ્લુભાઈ
રાજ્યની નોકરી છોડીને પુનઃ પોતાની અસલ બ્રિટિશ સરકારની નોકરીમાં જઈ
પડે, એના પણ ખરા આમ છતાં બ્રિટિશ સરકારનાં ગજાઓમાંથી કુટી
સ્વતંત્ર થવાનો યોગ રાજ્યના પોલિસ-ખાતાને પ્રાપ્ત થઈ શકેલો નહિ ! વસ્તુ-
સ્થિતિ એવી બની ગયલી કે, રાજ્યના પોલિસ-ખાતાને ફક્ત બ્રિટિશ સરકારનો
નોકર સંભાળી શકે, એવો પ્રજ્ઞાલિકા લખબગ રચાઈ ગઈ હતી, અને તેથી
જેવા લલ્લુભાઈ ગયા કે તરત જ તેમને ઠેકાણે સુરત વિસ્તારમાં પોલિસ
ઇન્સ્પેક્ટરને દરજ્જે કામ કરી રહેલ ખાનખાહાર નાનાભાઈ કવસજી નામના
પારસી શૂદ્રથ આવીને જૂનાગઢ રાજ્યના પોલિસ ખાતાના અધ્યક્ષ બની
ગયલા હતા. આ બધું પુરોગામીચયજી સાંત ચિતે જોઈ રહેલ; પરંતુ તેમને
જ્યાંસુધી ખરી નક સાંપડે નહિ ત્યાં સુધી તેઓ આ વિષય પરત્વે ચંચળ
બનેલા નહિ એટલામાં ફકીરમહમ્મદવાળું બહારવટું ફાટી નીસરેલું, એટલે
પોતાને કામ કરી બતાવવાનો વારો આવતાં પૂર્વોક્ત ખાનખાહાર નાનાભાઈ
પોતાની નાફરત તળીઅને કાચે રજા હપર બીચીને પરબારા પોતાની

અસલ બ્રિટિશ નોકરીએ ચઢી ગયલા હતા ! આમ બ્રિટિશ સરકારના પોલિસ ખાતાના નોકરો રાજ્યના પોલિસ ખાતાને સંબંધ બનાવી દેવાને એક પછી એક આવતા અને પાછા ચાલ્યા જતા હતા એટલે ગળ્યના પોલિસ ખાતાને એક રાત્રીકુમારી કન્યાની પેઠે, વચોચાવારે પોતાના પરિવારને સ્થાપવાને માટે કોઈને કોઈ મુશ્કેલીઓ જોતવાનું ચાલુ રાખવું પડે એવી સ્થિતિનો ઉદભવ થઈ આવેલો હતો ! પૂર્વોક્ત બ્રિટિશ અમલદારોની આવક જુનાગઢ રાજ્યમાં થઈ તે પહેલાં જુનાગઢ રાજ્યના મુસલમાન તેમજ હિંદુ નાગર-અમલદારોએ પોલિસ ખાતાના અધ્યક્ષ રૂપે જે અનેક શૂરાબરેલ પરાક્રમો કરી બતાવેલાં હતાં તેમની પંકિતમાં આવી શકે એવાં, જીછીના લેવાતા રહેલ બ્રિટિશ નોકરોથી થઈ શકેલાં નહિ એ વાત સ્પષ્ટ હતી તે છતાં “કાઠિયાવાડ એન્ડ રી”ની દષ્ટિભર્યાઈમાં તે આવી શકેલી નહિ એ ખીનાને આપણે એક સર્વહારીય રહસ્ય રૂપ ગણીએ તો એટું નથીજ. કર્નલ હંફ્રી આવ્યા અને ખાનખહાદુર નાનાબાઈ ગયા ત્યાં સુધીના ખાર વર્ષોમાં રાજ્યના પોલિસ-ખાતાના સંબંધમાં જે બધા તમાશો થયો રહેયો હતો તે, ખરેખર, એક અર્થઘંભીર આશ્ચર્યકારક ધર્મના હતી એમ આપણે હવે પછી શકીએ. આ તમામાનું રહસ્ય અત્ર જોડેલવાને આપણે જે આશ્રયી તર્કશક્તિને ઉત્તેજિત કરીએ, તો ઔચિત્યભંગ થવાની બીતિ રહે છે એટલે અમે આ પરત્વે મૌનજ સેવી રહીએ છીએ.

ઉપર નિર્દિષ્ટ કરાવ્યું છે તેમ ફકીરમહમ્મદવાળું બહારવટું ફાટ્યું અને ખાનખહાદુર નાનાબાઈ રમડેપર ઊતરી પડ્યા ત્યારે પુરોહિતમરાયજીએ તરતજ રાજ્યના ધણાજ જૂના નોકર ખાનખહાદુર અરદેશર જમશેદજી નામક પોરસી ગૃહસ્થને પોલિસ ખાતાના કામચલાઉ અધ્યક્ષ બનાવી દહને, બ્રિટિશ સરકાર આ બાજત પરત્વે ચંચળ થાય તે પહેલાં પહેલું બાબકું પુરી દીધેલું અને તેમણે પોતે ફકીર મહમ્મદના બહારવટાને પારખત કરવાનું કામ પોતાને માથે ઉપાડી લઈને રાજ્યની બદોબસ્તી સકિતનો ખરો ખ્યાલ બ્રિટિશ સરકારને આપવાનો સંકલ્પ પશુ કરી દીધેલો હતો. આ કામ એકલે હાથે થઈ શકે તેવું તો ન જ હતું, એટલે તેમણે રાજ્યના બીજા બહાદુર હિંદુ-મુસલમાન અમલદારોને જેમ પોતાના પડખામાં આ પ્રસંગે લીધેલા તેમ રાજ્યના પોલિસ ખાતાના જૂઠાપૂર્વ તથાપિ અંગ્રેજ સરકારથી નાલાયક હયાવાયલ પોલિસ-અધિકારી સામરિક જમાદાર મુસલમાનજીને સંભારીને તેમને પોતાની દેખરેખ નીચે રાજ્યસેવામાં દાખલ કરી પૂર્વનિર્દિષ્ટ બહારવટાનો અત આણી દેવાની જોડવણ

કરી દીવેલી હતી આ બહારગટાનો લગતો મહિષિ ઇનિહામ આપણે અના-
વાચી ગયા છીએ એમ એમ અહીં તે પરત્વે વિગતમાં જાનના નથી પૂરતા.
તમગયજીએ આ મહાન્યાનો અત અલ્પ સમયમાં અને અલ્પ ધન-વ્યયથી
આણી જે મહેતી રાજ્યસેવા કરેલી છે તેનાથી પણ મહત્તર ગણાય તેરી નના
તેમજે આ બહારગટાને યોગે જૂનાગઢ રાજ્યની પ્રગતી કરેલી છે એ વાન
જૂનાગઢ જેરી નથીજ આ બહારગટાને નહ કયામાં તેમજે જે અને નાના-
મહેતી ગોકરેને પોતાના ઉપયોગમાં લીધેના હતા તે બધા જૂનાગઢ રાજ્યની
રેવન પૂંકીના હતા અને તેમનીજ સહકારિતાથી તેઓ દુકા વખતમાં અને
દુકા ખર્ચે તે બહારગટાનો અત આણી શકેલા એ એ કે, સ્વેચ્છાભિમાન તથા
સ્વેચ્છા સેવાની દ્રષ્ટિએ એક મહેતો વાબ હતો, તથાપિ એ વાબ કયા પણ
વધારે મહેતા ગણાય તેના મીઠા વાબો પણ તેઓ મેળવી રાખ્યા હતા તેમની
આ પ્રકારની પ્રતિભા રાજ્યનું આતર સામર્થ્ય ટેલુ છે તે આખીન થા
ગરતુ, અતરાય નાખ્યા વિના પ્રજાને તક આપવામાં આવે તો તે આતરદાસ
કરી શકે છે એ વાત પ્રતિપાદિત થઈ ગયલી, અને સર્વથી મહેતો ગણાય તેનો
જે એક નાબ થા આવેતો તે એ કે, દેશીય રાજ્યના નોડરો બ્રિટિશ રાજ્યના
નોડરો કરતા વધાર નહિ તો થા પણ પ્રકારે ઓછા સમિતપત્ર નથી
હોતા એ પણ મિદ્ધ કરી રાગતુ હતુ પરતુ આ બધા લાભો સૈદ્ધાન્ત
કોનીના ગણાય એ મર્વતુ વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ જે શુભ પરિણામ આવેતુ તે એ
કે, જે બ્રિટિશ રાજદારીય ખાતાએ જમાદાર સુતેમાનજીને રાજ્યમેવામાં પ્રત્ય
રહેતા ન દેતાનું કમાન કરેતુ હતુ તેજ બ્રિટિશ રાજદારીય ખાતાને હાથે,
પુરોગતમરાયજી ખુદના પ્રયાસથી, એજ જમાદાર સુતેમાનજી દરીથી રાજ્યસેવામાં
પ્રવેશ કરવાને માટે લાયક ઠગવાઈ ગયલા, અને જે જૂનાગઢ રાજ્ય પોતાનાજ
પોલિસ-ખાતા ઉપર પોતાનું સ્વાભાવિક તથા સ્વતંત્ર સ્વામિત્વ બોધ મેડેતુ
હતુ તેજ જૂનાગઢ રાજ્ય પોતાના એ પોલિસ-ખાતા ઉપર પોતાનું સીધું
અને સ્વતંત્ર સ્વામિત્વ પાછું સ્થાપિ દેવાને સમર્થ પણ બની ગયું હતુ
પુરોગતમરાયજીની નિર્મલ રાજ્યમકિતમિશ્રિત સ્વેચ્છાભિમાનપૂર્ણ તથા રાજ્યમે
વકોની મકિતની પદ્ધતિ ગણાય એવી રાજ્યનીતિ આથી અધિક દુ કરી બતાવી
મકે ? જમાદાર સુતેમાનજી પોલિસ-ખાતાના મુખ્ય અધિકારીને પદે જ્યા
સ્થપાવવા કે નવતજ પુરોગતમરાયજીએ એ ખાતાના કામમજ ઉપર દેખરેખ
રાખવાનું મમ પોતાના હાથમાં રાખી લીધેલું અને તેમ કરીને પોતાના
પ્રીતિમાનક જમાદાર સુતેમાનજીને તેમના ખાતાના કામમાં તેમને સરળતા

અને સફળતા મળતી રહે એટલા માટે તેઓ પોતે તેમના એક સમર્થ ટેકા રૂપ બની રહેલા પશુ ખરા આ પ્રમાણે કરાવલી વ્યવસ્થાથી જે પરિણામ આવેલું છે તે નવાખીના ઇતિહાસમાં નોંધવાને પાત્ર પશુ થયું છે. અને તેમ થવાને તે પાત્ર બન્યું છે તેવું કાંચુ એ કે, પુરુષોત્તમરાય ખુદની કમવત્ત હાલથી હિંદુત્વ યથા પામેલ તથા જમાદાર સુલેમાનજી જેણે મિપાલીઅચ્ચાથી અધિષ્ઠિત થઈ રહેલ જૂનાગઢ રાજ્યનું પોલિસ-ખાતું જેટલા પ્રમાણમાં પોતાની સમજણતા તથા સફળતા દાખવી શકેલું છે તેટલા પ્રમાણમાં તે બ્રિટિશ વાલી વહીવટદારના વારામાં બ્રિટિશ મુરોપીય અમલદારોથી અધિષ્ઠિત થઈ રહેલું છતાં બતાવી શકેલું નથી. સ્વદેશીય નોકરો પરદેશીય નોકરોઃ એ ઉભયની કાર્યક્ષમતામાં રહેલો ફરક તેમજ સ્વદેશજાત સામર્થ્ય અને પરદેશજાત સામર્થ્યઃ એ બે વચ્ચે રહેલો તફાવત એ બે બેવા જાણવાની ઇચ્છા અમારું આ લેખના પાઠકને થાય, તો તેણે, જમાદાર સુલેમાનજીના અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ થવાને મહોદા મહોદા પગારોથી બાઅશાળી બનેલા એ ખાતાના પરદેશીય અધિકારીઓના વાગવા ઇતિહાસની તુલનાત્મક પરીક્ષા કરી લેવાને તરદી લેવી પડશે. આ પરિચ્છેદ આમ સમાપ્તિને પામે છે. પરંતુ તે તેમ થાય તે પહેલાં અમારે આ સ્થળે કહેવું પડશે કે, પુરુષોત્તમરાયજી ખુદની હીકમત તથા કરામતથી યથા પામેલ જમાદાર સુલેમાનજીની રાજ્યસેવામાં પુનઃ સ્થાપના અને તે સાથેજ પોતાના બહોઅસ્તી-પોલિસ-ખાતાની ઉપરના નજદાયઃ યથા પામેલ સ્વામિત્વની રાજ્યને થઈ આવેલ સંપૂર્ણ પુનઃ પ્રાપ્તિઃ એ ઉભય બાબતોને તેમના સંપૂર્ણ રૂપમાં આપણે બે વિચારી બેસું, તો રાજ્યહિત સાધવાના કાર્ય સાથે પ્રજા-અધિકાર હકની રક્ષા કરવાના કામમાં પણ સદોલ્લસ રહેનાર પુરુષોત્તમરાયજી જેવા સત્યામિદી અને કાર્યકુશળ રાજપુરુષની પ્રતિભાનાં પરિણામો રૂપે તેઓ આપણને દેખાયા વિના રહેશે નહિજ.

તથાપિ આ પરિચ્છેદમાંના વિષય પરત્વે લખવાનું અમે બંધ કરીએ તે પહેલાં, આપણને સખેદ આશ્ચર્ય પમાડે એવી કેટલીક હકીકત અમે અત્ર પ્રવગતશાત્ ઉમેરી દેશું. રાયજી સાહેબે જૂનાગઢ જેવા રાજ્યના પોલિસ-ખાતાને, અર્વાચીન કોર્ટની તાલીમ ન પામેલ એવા જમાદાર સુલેમાનજી જેવા સ્વદેશીય અમીર અધિકારીના તાબામાં ફરીથી આણી મૂકેલું એ વાતને કદાપિ કોઈ અર્વાચીન સંસ્કારવાળો વિવેચક એક ભૂલ રૂપે ગણવાને તૈયાર થાય પણ ખરા. આમ હોઇને અમે એવા વિવેચકને, એ સુલેમાનજીના તથા તેમના પત્નીના

કાળની તે ખાતાની ચોટીક દડાકાન અમ વાનગી રૂપે આપવાને લેખાદ્યે
છીએ. સોરઠ પ્રાપ્ત્યઃ કાંટિયા શાકાથી ભગપુર પ્રદેશ છે. આ કાંટિયા લોકોને
કેમ પહોંચી વળવું એ વાત જોટલા પ્રમાણમાં જમા મુલેમાન જાણતા
તેટલા પ્રમાણમાં ખીમ જાણતા ન હતા, અને એ કાંટિયા લોકોને ઉપજત કાંટાં
અટકાવવામાં એ જમાદાર મુલેમાનજીનું નામ માત્ર જોટલું મર્યાદાધક બનવું
હતું તેટલું તેમણે કરવાનું કામ અર્થસાધક થતું નહિ. તથાપિ અર્વાચીન
દબે કાગલો બનાવીને ખાતાનું કામ ચલાવવું જાહેર જાહેર, એટલે તેને તે પ્રકારે
ચલાવવામાં અનુકુળતા મળતી રહે એવા હેતુથી ધાર્મિકના મોહનકાલ કુલશંકર
માલા નામના એક ધણજ કાબેલ તથા અનુભવી પોલિસ-અમલદારની મદદ
તેમને આપવામાં આવેલી હતી અને એ પ્રમાણે મિયાદીગીરીની સાથે મુલ્કદાર-
ગીરીનું જોડણુ થતાં એ ખાતું એટલું તો વ્યવસ્થિત, સખળ અને કાર્યસાધક
બની રહેતું કે, ઈ. સ. ૧૮૯૮થી ઈ. સ. ૧૯૦૨ની આખર મુધીમાં
એ ખાતું જોટલા પ્રમાણમાં શક્તિસંપન્ન અને પ્રજાહિતસાધક રહી
શકેલું તેટલા પ્રમાણમાં ઈ. સ. ૧૯૦૪ થી ૧૯૧૧ મુધીમાં રહી
શકેલું નહિ, x એટલું જ નહિ, પરંતુ ઈ. સ. ૧૯૧૧ થી જુનાગઢ
રાજ્ય બ્રિટિશ સરકારના વાલી વહીવટ નીચે મૂકાઈ ગયા પછી પણ
એ રાજ્યના પોલિસ ખાતાની સ્થિતિ જમાદાર મુલેમાનજીના
પૂર્વોક્ત સેવાકાળમાંની સ્થિતિ સાથેની સરખાવણીમાં ઘણી નબળી
પડેલી હતી એમ આપણે એ બંને કાળના એ ખાતાના કામને
લગતા આંકડાઓની તુલના કર્યાથી જાણી શકીએ તેમ છીએ.
ઈ. સ. ૧૮૯૮થી ઈ. સ. ૧૯૦૨ મુધીના વર્ષોમાં ચોરાયલ મિલકતમાંથી પાછી
મેળવાયલ મિલકતની સરાસરી કાઢીએ છીએ ત્યારે તે ૬૨-૩૧ ટકા જોટલી થવા
પામે છે, અને જો આપણે ઈ. સ. ૧૯૧૩-૧૪થી શરૂ કરી ઈ. સ. ૧૯૨૨-૨૩
મુધીનાં દશ વર્ષના ગાળામાંના બ્રિટિશ અમલ દરમ્યાન આજ આખત પરતે
સરાસરી કાઢવું તો તે સરાસરી ૩૩-૩૪ ટકા કરતાં વધારે પ્રમાણવાળી દેખાતી
નથી । આ આખત પરતે મિ. રેડ્ડલ ખુદ ખોતાના ઈ. સ. ૧૯૧૩-૧૪ ના,
સાસનતંત્રવિધાયક અહેવાલમાં, ચોરાયલી મિલકતના “૩૩-૩૪ ટકા પાછી મેળવ્યાને
ઉલ્લેખ કરીને” “પરિણામ હજી નબળું છે (the results are poor)”
એવા શબ્દોમાં રોકાદગાર કાઢી બેઠે છે એ વાત, સ્પષ્ટતા અને પરદેશીય

અમલદારો વચ્ચે કાર્યોત્સાહ પરત્વે રહેતો ફરક જતાવી આપવામાં ઉપકારક થઈ પડે તેટલી રચણ છે.

જા હવે આ પરિસ્થિતિમાં આપણે પુરૂષોત્તમરાયજીના અધિકારકાળમાં થયેલ ત્રીજી તથાપિ સ્વદેશકલ્યાણ સુધાર પ્રગતિની મહત્તા કળવણીનો નિશાસ, તેમાં નૂતનતાનો અગર તો તેમની અસિદ્ધ રહેલ ભાવનાઓને સિદ્ધ સંભાર અને ગુજર રૂપમાં આણી મુકવી આ વાતને આપણા આ કથાવીરે પોતાનું એક કર્તવ્યકર્મ ગણેલ હોય, એમ એ કામ્ય બંધુઓની પ્રગતિઓને સંકલિત કરતાં આપણને સમજાઈ આવે છે. વિદ્યાદેવીની આરાધના એ ગોકુલજીભાઈનો પરમ ઉદ્યમ હતો, અને પુરૂષોત્તમરાયજી તેમના ઉત્તરાધિકારી બનેલા હતા, એટલે જે જ્ઞાનયજ્ઞ ગોકુલજીભાઈથી આરંભાઈને આપૂર્ણ મુકાયશે હતો તે તેમના દેહાંત પછી પૂર્ણ કરવાને મથવું એ પ્રકારનો આશય આપણા આ ચરિત્રનિરૂપ્ય રાખે અને તેને શ્લિષ્ટ કરવાને મથે એ કેવળ સ્વાભાવિક હતું.

રાયજી સાહેબનાં અધિકાર કાળમાં જૂનાગઢ રાજ્ય તેની વિધોતોજ્જ્વલતાને માટે એટલું તો સુવિખ્યાત રહેલું કે, તત્સંબંધે જોઈતું લખવામાં આવે તેટલું ઓછું થઈ પડશે. લોકજીવનને ઉન્નત બનાવનાર મંસ્થાઓના તથા પ્રગતિઓના રૂપમાં થતા રહેતા ઉત્કર્ષક ફેરફારને પરિણામેજ દિતાવડ નવલુગની ઉત્પત્તિ થઈ આવે છે. અંગ્રેજ સરકારની સર્વોપસ્થિતિની સ્થાપના થયા પછી કેળવણીનો વિષય રાજ્યાધીન બન્યો તેને પરિણામે લોકજીવનને તેના અમલ આચારવિચારને અનુરૂપ ધડનારી અન્ય સંસ્કારક સંસ્થાઓનો ધીમેધીમે લોપ થતો ગયો છે એ ખેડૂનક વાત બાજુ ઉપર સખીને જોઈતું તો, જૂના રૂપની પાઠશાળાઓને ઠેકાણે જે રાજ્યપ્રયોજિત નવરૂપધારી-અધીય કોટીનાં અધ્યાય બાળકોને એકજ લાકડીએ હાંકનારી-સમાન ધોણે અને ઠરાવાયજ્ઞ મુક્ત પર્વત શિક્ષણ દેનારી-પાઠશાળાઓની સ્થાપના થઈ આવી તેને લીધે જે લાભાલાભ આપણા દેશને થયેલ હોય તેની ચર્ચા અત્ર આપણે ન કરીએ, તોપણ એટલું તો આપણે અત્ર નોંધી રાકીશું કે, એ નૂતન ઢંગની પાઠશાળાઓથી અપાતા રહેલા શિક્ષણ તરફ લોકરૂચિ ધીમે ધીમે પણ વળવા લાગેલી હતી, અને જે કોમો જોઈલા પ્રમાણમાં પૂર્વકાળથી વિધાર્તસિક હતી તે કોમો જોઈલા પ્રમાણમાં

તેરી પાદશાળાઓનો લાભ લેવાને વહેલી મંડી પડેલી ખરી. જૂની-સ્વદેશીય ઢોળે અપાતા આવતા વ્યવહારોપયોગી શિક્ષણકાર્યમાં મિમેઈસિંગે ઝોટ આવતો ગયો હતો અને અંગ્રેજી ભાષાના ઉચ્ચ જ્ઞાન વિના પ્રકર્ષ આપી નહીં મકાવ એવી ભાવના કે જે કેટલાક પ્રમાણમાં દિતકર પણ હતી તે વધારાને વધારે પ્રમાણમાં દિતકર દેખાવા લાગતી ગયતી હતી, અને પશ્ચિમમાં આરબકાળના વ્યવહારોપયોગી ક્રિયાત્મક જ્ઞાન આપનારાં તેમજ શ્રેષ્ઠ-મનિષી ડેલે દેશકથાઓ ભરેલાં પુસ્તકોમાં પણ કમેકમે ફેરફાર થતો ગયતો, અને હવે લગભગ અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનને જ પ્રાધાન્ય આપી દેવામાં આવ્યું હતું. પશ્ચિમમાં શાહિયાવાડનાં મુલકો રાજ્યોએ, અંગ્રેજી ભાષાનું પ્રાથમિક જ્ઞાન આપી શકે એવી ગણ્યાર ધોરણ સુધીની “એન્ગ્લોવર્નાક્યુલર” પાદશાળાઓ પોતપોતાની ગજવાનીઓમાં સ્થાપેલી, અને અધિક ભણનાર યુવકને અટકી પડતું ન પડે તેટલા માટે તે બધા સરથાનોએ લેખાં મળીને ગજવાટને શાહિયાવાડના કેદર ના ગણી ત્યાં મમસ્ત શાહિયાવાડના લાભાર્થે “ધ આલફેડ હાઈસ્કૂલ”ના ઉપયોગ માટે જૂનાગઢ રાજ્યે વિદ્યાવ્યાપક ગોઠવણ જાલાની દીવાનગીરીના કાળમાં મહેલો ધનવ્યય કરીને એક ભવ્ય ઇમારત બધાવી આપેલી તેના બહામાં જૂનાગઢ રાજ્યના વિદ્યાર્થીઓ તે પાદશાળામાં મહત્ત ભણી શકે એવો પ્રબલ તેમજે કમળી લીરોએ હતો. જૂનાગઢ રાજ્યનું આ એક કામ ચલાક લોકોપકાર પગલું હતું, તથાપિ તે મતોપકાર પ્રમાણમાં લોકલિતમાધક ન હતું એટલે, રાજ્યમાં આધુનિક કેળવણીનો પ્રચાર બને તેટલી વધારે ત્વગત કરી શકાય એ હેતુ લક્ષ્યમાં રાખીને જૂનાગઢ રાજ્યે, રાજકોટમાં બધાવાયલ “ધ આલફેડ હાઈસ્કૂલ”ની ઇમારતનીજ પ્રતિષ્ઠાને જોવી બીજી એક ભવ્ય ઇમારત “ધ બહાદુરખાનજી હાઈસ્કૂલ” નામે જૂનાગઢ શહેરમાં બધાવી મોઢની મમત્ર પ્રજાને સમયોચિત જ્ઞાનલાભ કરી લેવાને માટે અનુદાન કરી આપેલી હતી, એટલુંજ નહિ, પરંતુ એ સમયના વચ્ચી બહાદુરખાનજીએ પણ પોતાના બનેલી નવાબ માહેમ મોહોબખાનજી બીજાના સમરણાર્થ, મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓના લાભાર્થે “મોહોબત મદ્રેસ” નામક એક ઇમારતી પાદશાળા સ્થાપી તેના ઉપયોગમાં આવે તેવી એક, “ધ બહાદુરખાનજી હાઈસ્કૂલ”ના જોઈજ ઇમારત બધાવી આપેલ પણ ખરી. અને એ મંરથામાં મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓને લૌકિક અને પ્રચલિત કેળવણીની સાથે સાથે ધાર્મિક કેળવણી પણ મળતી રહે એવી ખામ વ્યવસ્થા પણ તેમજે કરી આપેલી હતી. અંગ્રેજ મરદાર જીલ્લ કરાવલ પદ્ધતિએ ચાલતી નિગાજોમાંથી ધર્મવિપયક જ્ઞાનને બહિષ્કૃત રખાયતું અને તે હંજુ પણ તેમજ છે, કેવળ અંગ્રેજી ઢોળે

કેળવણી આપનાર નિશાળોમાં મળતી થતી જાણ-જનતા એકંદરે ધર્મજ્ઞાનવંચિત થતી નવ્ય અને તેનું ચારિત્ર પણ શિથિલ જનતા રહે એ વાત સ્વાભાવિક હતી. જે હિંદુ જનતાએ મુમુક્ષુમાન સર્વોપરિતાવાળા રાજકાળમાં કારસી બાંધીને જ્ઞાન મેળવતાં મેળવતાં પણ પોતાની ધર્મબાવનાને ઝાકવી રાખેલી હતી, તે હિંદુ જનતાએ અંગ્રેજ રાજ્યની સર્વોપરિતા સ્થપાયા પછી તેનાથી ચલાવાતી નિશાળો મારફત પોતાનાં જાળકેને લૌકિક કેળવણી ઝટઝટ અપાવી દેવાની આંધળી ધમશ ધમચીને ધાર્મિક કેળવણીની ઉપેક્ષા કરી છે અને તેનાં ફળ તે આજે બોગવી રહેલ પણ છે; જ્યારે મુમુક્ષુમાન જનતાએ ધાર્મિક કેળવણીને પ્રાધાન્ય આપવાની વાત પકડી ગળીને પોતાનાં જાળકેને લૌકિક કેળવણી લેતા રાખવાનું ઉગિત ધારેલું હોય તે જાનિની જનતા આજે એક સંપ્રચિત સમજ પ્રગત તરીકે પોતાનું સ્થાન નબાવી રાખતી હોય એવું આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ધર્મપ્રેમ એકતાનું ઉત્પાદક જળ છે, અને એ જળના અભાવે પ્રાચીન-કાળમાંની કૃત્તીક ગૌરવપૂર્ણ પ્રગત્યોનો ખંચ થયેલો છે તેમ તેનાથી ઉલટ પ્રકારે આપણે આજે એ ધર્મજળથી એકતાને પામી રહેલી અને મયોગાનુરૂપ એકતા સાધી લેની પ્રગત્યોને બીજી ધર્મહીન અને તેજહીન બનેલી અને બનતી જતી પ્રગત્યો ઉપર વિજય મેળવતી જોઈ રહેલા પણ છીએ. આપણા દેશમાં, ગમે તે બહાને ધર્મશક્ષણનો નિશાળોમાંથી બંધીકાર થવા પામેલો છે તેને પરિણામે હિંદુ જનતાને બળહીન બનવાનો વાગે આવ્યો છે એ વાત નિઃશંક છે. વત્રીર બહાઉદ્દીન ચુસ્ત મુમુક્ષુમાન હતા અને તેથી તેઓ, અર્વાચીન પદ્ધતિએ અપાતી કેળવણીમાં રહેલ પુર્વોક્ત પ્રકારનો-ધાર્મિક જ્ઞાનના અભાવ રૂપ દોષ, પોતાની જૂની આંખે દેખી શકેલા હતા. અને તેથીજ તેમણે પોતાથી સ્થાપાયેલ, અંગ્રેજીબાણું શિક્ષણ આપનારી “મદ્રેસા” માં ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાનાં પ્રયત્ન કરેલો હતો. જૂનાગઢ રાજ્યમાંના તેમજ કાઠિયાવાડનાં બીજા રાજ્યોના હિંદુ મુત્તમદીઓ, અંગ્રેજ મરકારની હકૂમત નીચે ચાલતી બંધીય નિશાળોમાં અપાતી કેળવણીમાં ધાર્મિક કેળવણીનો અભાવ જોઈને અકળાયેલ ન હતા. એવું તે કહી શકાય એમ નથીજ. તેમજ તે પરત્વે ઘણીજ અકળામણ મયલી અને તેથી તેમણે પોતાનાં જાળકેને નિશાળ બહાર પણ ધાર્મિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે અનેક યોજનાઓ વિચારેલી અને તેને સફળ કરવાને પ્રયાસો પણ કરેલા હતા; *તથાપિ તેઓ તેમાં અતિ સફળ થયલા નહિ એ વાત

* જુઓ આ લેખક રચિત અને “શ્રી રાયછ સાહિત્યમાળા”માં પ્રકટ થયેલ “મણિશંકર કીશોરી”નું જીવન ચરિત્ર.

સ્વન સિદ્ધિ છે ધાર્મિક નિદાણના અભાવથી ગ્રેનો-દોષ જૂનાગઢ રાજ્યના મુલકીઓની નજર મદાર તો ન જ રહેતો, અને તેથી, હવે પડી આપણે વાચેલું તેમ, એ નેત્ર નિરાશ્ય એ તેમણે પાછળથી રાજ્યની પાઠશાળાઓમાં નીતિવિષયક તેમજ ધર્મવિષયક થોડુંક પશુ જ્ઞાન આપવાની પદ્ધતિ મન માધારણ રૂપમાં દાખલ કરવાની વ્યામનમાં પડેલ હતી અર્થાત્ આધુનિક દેને કેળવણી આપનાર મરચાઓને જન્મ આપવાની વ્યામનમાં જૂનાગઢ રાજ્ય હમેશા માત્રાહ અચળ રહેતું તો ખરે જ તોપણ એ મરચાઓમાં જે પ્રજાનિકા પ્રમાણે કેળવણી આપવાનું અંગ્રેજ મરકારના કેળવણી ખાતાએ દર્શાવેલું હતું તેમાં ફેરાર કરવા જેટલી પણ સ્વતંત્રતા રાજ્યને ન હતી, અને એ વાત રાજ્યને જે કે ખુચતી હતી તથાપિ તે પરત્વે તે નિરૂપાય હતું તોપણ જ્યારે ઇ ન ૧૮૯૮માં કેળવણી પરત્વે મધુર્ અધિકાર રાજ્યને પ્રાપ્ત થયો અને સુખ નિવાસી નાગર શૂદ્રસ્ય કૌશિકસમ મહેના હેડમાન્ની માયા ત્યાર તેની માગ્યત કપના ધોણમાં અંગ્રેજીમાં પ્રાર્થના કરવાનો ગિવાજ દાખલ કરાવેલ આધુનિક મરીની દ્રવ્યર કેળવણી પામેલ પ્રજાજનોના સમયાનુસાર ખપ નળને હતો, અને તેથી મુજબની વિદ્યાર્થીની વિવિધ શાખાઓનું જ્ઞાન જૂનાગઢ રાજ્યના વિદ્યાર્થીઓને અપાવના માટે રાજ્યે વિદ્યાર્થીવિનનો આપી આપીને વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજવા માટેના પણ ખરા આપણા આ કથાનાયક પુરુષોત્તમરાયજી, ગોકુલભાઈના તેમજ તેમના સહકારીઓના આ વિચોત્તેજક પ્રયાસોથી સુપરિચિત હતા, અને તેમાં વળી આધુનિક દેને કેળવણી પરદેશીય રાજ્યસેવકો ઉપર આધાર રાખવાથી રાજ્યને તેમજ પ્રજાને જે લાભાલાભ થવાનો સંભવ હતો તે તેઓ સમજી શકેના હતા, એને માધ પણ માર્ગે અર્વાચીન દેને અપાતી કેળવણીનો અને તેમજ અધિક પ્રમાણમાં રાજ્યની પ્રજાને લાભ અપાવવાનો સમજ તેમણે કરી રાખેલો પણ હતો એક નિષ્પણ રાજનીતિજ તરીકે પુરુષોત્તમરાયજી મમજી મહેના કે, રાજ્યમાં પરદેશમાંથી આયાત કરેલ દ્રવ્યોને નેતર રાખવાથી રાજ્યને તેમને જમાન આપવામાં વધારે ધનવ્યય કરવો પડે છે, આર્થિક લાભ પ્રજાને ઓછા મળે છે પ્રજાજનથી અપરિચિત પરદેશીય રાજ્યભૂતકોના વિચારનું આમાન્યત રાજ્યનુલક્ષી હોઈ તેમનામાં પ્રજા ભણી ખરખરી સહાનુભૂતિ કે નફેતપાની ઓછપ હોય કે, તેઓ જેટલા ભૂતિભક્ત હોય છે તેના રાજ્યભક્ત હોઈ શકતા નથી અને રાજ્યકાર્યો તેમને નિજકુટુંબકાર્યો જેવા ગણાધને જે રૂપમાં અને જેટલી ચિંતાથી થવા જોઈએ તે રૂપમાં અને તેની

ચિંતાથી ધણેભાગે ચના રહેના પણ નથી આ વિચારમંથરિને અનુમરીને પુરુષોત્તમરાયજીએ, જૂનાગઢ ગાન્યમા નની કેળવણી મામેન વ્યક્તિઓની જે અજીત હતી તે ટાળી તે માટે અધિક નિમ્ન રૂપે પ્રયામ કરતા રહેવાનું ચોખ્ખું નિચારેતું, અને એ નિચારને તેઓ પોતાના સમજદારીય ઉદ્યક્ષાળથી તે છેક અસ્તકાળ પર્વત વળગી દેના એવું જ નહિ પરંતુ ગાન્યમાથી મુક્ત થયા પછી પણ તેઓએ ગાન્યના અનેક વિદ્યાર્થીઓને સક્રય તેમની મદદ પોતા તમજથી આપવાનું તેમજ અન્ય ગ્રંથોએથી અપાવવાનું આનું રાખેતું પણ હતું. હરિદાસભાઈની દીવાનગીરીમાં મમયમા ગાન્યમા એક સ્વતંત્ર કેળવણી ખાતુ હયાતીમા સારના માટે “એજસી” મા પ્રયામ કરાવ્ય હતા, અને તેને પરિણામે છેક ઇ. સ. ૧૮૯૩માં ગાન્ય કેળવણીના ક્ષેત્રને અશત કુખને મેળવી શકેતું હતું આ રખને જૂનાગઢ રાજ્યના સદ્ભાગે પુરુષોત્તમગયજીના જ ફેલ્ડ આઈ બાઈ ગણપતિરાય મયામકર ધોડા નેવા એક વિદ્યાર્થી પરીધન ગૃહસ્થ ગાન્યને ઉપનયમ ધા આપના તેમને કેળવણીખાતાના આઈ અધિકારી તરીકે નિયુક્ત કરીને રાય— આડેએ તેમની માગ્ધત પોતાની નિધાપ્રમાર બાવનાને મૂર્ત ઉપમા મૂનાનો ઉધમ આરબી દીધેનો હતો ગણપતિરાયજીએ પોતાને સોંપાયન આ કામ એવા તો ઉત્સાહ, ઉાર ચિત્ત અને નેપુણ્યથી ઉપાડી લીધેતું કે, આખાય ગુજરાત-કાઠિયાવાડમા જૂનાગઢ રાજ્યની કીર્તિ ફેલાઈ ગયવી, એટલું જ નહિ, પરંતુ જે બધા નરાનવા અપ્તરાઓ રાજ્યમા થઈ રહેલા હતા તે બધા મકેદાઈની દ્રષ્ટિને આકર્ષી રહેના, અને જૂનાગઢ રાજ્ય પંજરણીના વિનરમા, જાસે કે એક પ્રેરણાદાયક આદર્શ કે કેડ હોય એમ મર્મ મનાવા લાગેતું પણ હતું ઇ. સ. ૧૮૯૪-૯૫ના વાર્ષિક નિવેદન લેખમા, કાઠિયાવાડમાના બ્રિટિશ કેળવણી-ખાતાના અધ્યક્ષને એવી મતલબની નોંધ ક વી પડેલી કે, ગણપતિરાય ધોડાની “આગ્રહશીન કાર્યદર્શકતાને લીધે” જૂનાગઢ રાજ્યમા કેળવણીના વિષયે મહોટી પ્રગતિ થયવી છે ઇ. સ. ૧૮૯૬ મા તો ગણપતિરાયજીના પ્રમામથી તથા રાજ્યના કાર્યભારીમડળના ઉત્તેજનથી વેરાવળ મુકામે કાઠિયાવાડના તેમજ કેટલાક ગુજરાતનાં રાજ્યોના કેળવણીકારોનું એક આઈ અમેલન રચવામા આવેલું, અને એ મમે લન માટે ચનાર ખર્ચને પહેલવી વળતા માટે જૂનાગઢ રાજ્યે રૂ. ૧૦૦૦૦૦ દશલખ રૂપીઆની રકમ અતમ મઠી આપેલી હતી એવું જ નહિ, પરંતુ વઝીર બહાદીનબાઈ, દીનાત બહેચરદાસજી, પુરુષોત્તમરાયજી, ગોડળ રાજ્યના દીસાન મેજનજી એ, તે સમયના કાઠિયાવાડના કેળવણી અધિકારી શ્રીયુત તરખ

વગેરે રાજપુરુષોએ પણ તેમાં હાજરી આપીને તેને પ્રેત્માહન આપેલું હતું. આ મંમેયન થયું તે પહેલાં ગણપતિગણએ સદગતમાક્ષર ગોપાળજી કે. દેવનાગર કે જેઓ “કિંગ્સગાર્ડન” પદ્ધતિથી અપાતી કેળવણીના એક આદ્ય કિલોમીટર હતા અને જેમનો આ અગ્નિનિરૂપ્ય માથે ગાઢ રેનેડમંગલ હતો તેમની મદદથી રાજ્યની શાહશાળાઓમાં “જ્ઞાનોદ્ધાન પદ્ધતિ” (કિંગ્સગાર્ડન સિસ્ટમ) થી બાળકોને શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કરીને “બાળ વર્ગો” જેમને હાલ “બાળ મંદિરો”નું નામ આપવામાં આવેલ છે તેમને હયાતીમાં આણી દીધેલા હતા, અને તે મર્વની નિરીક્ષા તથા પરીક્ષા કરીને “એજન્સી”ના, તે સમયના કેળવણી ખાતાના મુખ્ય અધિકારી મિ. એમ. એ. તરખેડે પોતાના તરફથી ઇ. મ. ૧૮૯૫-૯૬માં મુખ્ય મંત્રારમાં પેશ કરેલ નિવેદનવેબમાં ગણપતિગણની કાર્યશક્તિની મોટાપ્રમાણ પ્રશંસા કરીને જુનાગઢ રાજ્યને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અન્ય રાજ્યોથી આગળ વધેલું ચિત્રી બનાવેલું પણ હતું. અર્થાત્, એ સમયના ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં અગર તે ૧૯૨૬ના હકૂમત નીચીના મુખ્ય ઇલાકામાં કેળવણીને લગતી બાબતો પરત્વે વિચારણા તથા નિર્ણયો કરવા માટે જો કોઈ પણ પહેલું સમેલન-પરિષદ-રચાયલ હોય તો તે આ વેરાવળ મુકામે ઘરાયલ સભા હતી, અને એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિના જન્મદાતા થવાનું સદ્ભાગ્ય કે માન જો કોઈને પ્રાપ્ત થવાનું હોય તો તે આપણા આ ગણ-પતિરાયજીને તેમજ જુનાગઢ રાજ્યનેજ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે, અને તે નૂતન પ્રવૃત્તિને માટે ગણપતિરાયજી જેવા મર્જક શક્તિ ધરાવનાર કેળવણી અધિકારીને પત્ર કરનાર તરીકે આપણી આ કથાના નાયક પુરુષોત્તમરાયજી તે બદલ અભિમાન પણ લઈ શકે. વેરાવળનાળા મંમેયનમાં તા. ૧૨-૫-૯૬ થી તા. ૨૧-૫-૯૬ સુધી કામગીરી થયેલું હતું, અને તેને પરિણામે નવીન કોટીનો અભ્યાસક્રમ પ્રાથમિક દેશીય શાહશાળાઓમાં વિવિધ ધોરણો માટે રચાયેલ નવા પાઠ્યો હતા, અને “હોપ વાચનમાળા” ઉપરાંત ખીજ એક નવી વાચનમાળા ગ્રામી પ્રકટ કરવા માટે જુનાગઢ રાજ્યે પાંચ હજાર રૂપિયાની રકમ પણ અવગ કાઢી આપેલી હતી. આમ નવી વાચનમાળાનો આદ્ય ગર્લ ઊપગમ્યાનું માન રાયજી સાહેબના એક્ઝિક્યુટિવના જુનાગઢ રાજ્યનેજ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. આ પ્રમાણે જુનાગઢ રાજ્યે કેળવણીના પ્રશ્નમાં જે એક નવો ચીનો પાડેલો તે, તે પછી ઘણે વર્ષે મોટોટો રસ્તો થઈ પડેલો છે અને અનેક વાચનમાળાઓ અસ્તિત્વમાં આવેલી પણ છે. પરંતુ

એ એક પ્રકારનો ચીવો પાડીને જુનાગઢ રાજ્ય મરુષ્ટ મહેતુ નહિ. પ્રત્યેક રાજ્ય પોતાની હદમાંની નિશાળોમાં પોતાનો ઇતિહાસ તથા પોતાના તાબાના જુનાગઢ જ્ઞાન આપનારા પુસ્તકોને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપી શકે એવો નિર્ણય પણ પૂર્વોક્ત સમયને કરેલો હતો, અને તેનો અમલ પણ થયેલો છે આ પ્રમાણે જે નવો નિર્ણય થયેલો તે પહેલા કોઈ પણ રાજ્યની નિશાળમાં આધુનિક ઇતિહાસ તેમજ સ્થાનિક જૂગોળવિધાને શિક્ષણીય વિષયો તરીકે સ્થાન અપાવવા ન હતું, અને તેને પરિણામે વિદ્યાર્થીઓ કરનાગ આજકાલ તેમજ વિદ્યાર્થીઓનું મનાત કરી વ્યવહારજીવનમાં વ્યાપ્ત થઈ જતા જે તે રાજ્યના પ્રવર્તનનો અહેસાસ લગતી બાબતોથી લગભગ અજાત રહી જતા હતા અને પરદેશીય જ્ઞાનથી જીભરાતા એવા જે તેઓ તે ભણવામાં ખપી નહેતા હતા. આ પ્રકારની જીભુપ કાંઈ જેવી તેવી દાનિકારક ન હતી. પરદેશીય જ્ઞાન મેળવવાની ધગશને લઈને સ્થાનિક પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવાની બાબતમાં પ્રાયશઃ પગલ પડી જવાયાથી કેશને મહોટું તુકશાન વેંતું પડેલું છે, એ વાતમાં શંકા નથી. વેરાવળવાળું સમયન રચાયું તે પહેલા કેળવણીના વિષયનો ઇતિહાસ મુખ્ય સરમરુતું કેળવણી-ખાતું લઈ ખેંચેલું હતું અને તેથી કેળવણી માત્ર રાજ્યાધીન બની ગયેલ હતી, તેને બદલે આ સમયના કાર્યથી કેળવણીનો વિષય અશન. પણ લોકાધીન બની જવા પામેલો હતો. અર્થાત, પૂર્વોક્ત સમયે સંમેલન રચાવીને તે મારફત જુનાગઢ રાજ્યે કેળવણીના ક્ષેત્રની પુનર્ઘટના કરવા માટે જે પહેલ કરી બતાવેલ છે તે પહેલનો લાભ, જે કોઈ નિષ્પક્ષપાત વિદ્વાન આપણા આખાય ઇલાકાની કેળવણીના ઇતિહાસ તપાસી જોશે તેને પ્રત્યક્ષ થઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિજ. આ સમયન થયા પછી લગભગ વીસ વર્ષે અમદાવાદમાં તેમજ અરુચમાં “ગૂજરાતી કેળવણી પરિષદ” બંધાયેલ છે, નવી નવી વાચનમાળાઓ હયાતીમાં આવેલી છે અને આવતી જાય છે, અને વળી મરુષ્ટાણુ સાથે કેળવણીનો વિષય હાડી વિચારણા માગે છે એવું લોકમત પણ બધાઈ ગયું છે. આ સમયનના મહત્વની દૃષ્ટિએ વિચારતા અમારે આ સ્થળે એટલું તો કહેવું પડશે કે, પુરોગમગયજનો જે પરમ આશય જુનાગઢ રાજ્યથી બોવાયું પોતાનું આંતર સ્વાતંત્ર્ય મર્યા પુન પ્રાપ્ત કરી લેવાનો હતો તે અશત પણ આ સમયનના કાર્યથી મરુષ્ટ થયેલો તો ખરોજ.

પરંતુ આટલીજ બાબતના વર્ણનથી જુનાગઢ રાજ્યની વિદ્યાર્થીઓ નીતિને લગતી ક્ષા સમાપ્ત કરી શકાય તેમ નથી. મરુષ્ટારીય રંગો તેમના

ઉત્પત્તિકાળમાં અસ્પષ્ટ હોય છે, અને તેથી અમાધારણ કલિયાણાજી તેમણું
 ન્યુનાધિક દર્શન કરી શકે છે. પુરુષોત્તમરાયજીની સુદૃઢ દષ્ટિ, કાળે કાળે પરિવ-
 ર્તિત થતા જતા પુણ્યું લક્ષણ જોઈ શકતી હતી અને તેથી તેમણે, જુનાગઢ
 ગજ્યની સેવા કરવાનો અવકાશ મળી શકે તે માર્ગે અગર જો તેનો અવકાશ
 ન મળી શકે તો અન્ય કોઈને કોઈ સ્વતંત્ર માર્ગે પોતાના જીવનનો ઉત્કર્ષ
 માધી શકે એવા હેતુથી ગજ્યની પ્રજામાંથી અધ્યાત્મિક વ્યક્તિઓ ઉચ્ચ પ્રકારની
 જીવણી પામવાને શક્તિમંત થાય એટલા માર ગજ્યમાં સ્થાપવ કેળવણી-માર્ગ રૂપી
 દેખાડતને બને તેટલી સાંગોપાંગ પંખિપૂર્ણ કરી લેવાને પોતાનો ઉદ્દેશ આણુ ગણ્યો
 હતો, આથી રાજકુળની સ્થાપના જૂનાગઢમાં થઈ ત્યારથી નવાજ સાહેબોના ઉદ્ધાર
 ગિતમાં હિંદુ અને મુસલમાન રૂપત વચ્ચે ભેદભાવ કદિ પણ ઉદ્ભિત થવા પામેયો
 નહિ, અને તેથી રિયાસતખાત્રનો લાભ એ કમવ જાતિના લોકોને એક નહોતો અને
 જેની તેની યોગ્યતા પ્રમાણે મળતો રહેતો પણ ખરો. પરંતુ અંગ્રેજ મરકાઝ કાઠિયા-
 વાડમાસરોપરિ અને સ્થિર થયા તે પછીથી તેમણે જે નીતિ મૂકે તે રહેતે
 ક્રિયામાં ઉતારવા માંડેલી હતી તેને પરિણામે તેમના અંગ્રેજ અમલદારો જ્યારે
 ને ત્યારે તથા જેને તે બિંદે જૂનાગઢ રાજ્યમાંથી નાગરોનું અગર તો તેમને
 નામે હિંદુઓનું જોઈ એણે કરાવવાને તથા તેમને દેકાણે નોકરીઓમાં મુમલમાનોને
 -વિરોધત પરદેશીય મુસલમાનોને-દાખલ કરાવવાને અને તેમ કરીને નવાજોને
 કેવળ મુસલમાની રંગ ચકાવી દેવાવવાને મથી રહેવા હતા. રાયજી માહેજ
 આ બધા નીતિપ્રયોગથી સુપરિચિત હતા એટલે તેમને એવું લાગી આવેવું કે
 ગજ્યનો વહીવટ-કારભાર- જ્યાં સુધી સ્થાનિક હિંદુ કે મુસલમાન કાર્યભારીના
 હાથમાં રહેશે ત્યાં સુધી તો રાજ્યમાંની હિંદુ અને મુસલમાને જ્યત વચ્ચે બહુ
 તફાવત ગણવાનો વારો કદાચિત નહિ આવે; પરંતુ જો કારભાર તદ્દન પરદે-
 શીય મુસલમાનના અગર તો બ્રિટિશ સરકારના આશ્રિત કાર્યભારીના હાથમાં
 જશે તો તેને પરિણામે કદાપિ સ્થાનિક મુસલમાનોને એણું ખમવું પડશે, તો
 પણ રાજ્યમાંની હિંદુ જનતાને જેટલો રાજ્યાશ્રય મળ્યો જોઈએ તે મળી
 શકવાનો નથી, અને તેમ થાય તો હિંદુ જનતા પોતાના આગંડાને ઉચ્ચ
 પ્રકારની કેળવણી અપાવવાને બહુ ભાગે અગમચર્ચ થવાની જ. આ પ્રકારના
 એમના ભગિષ્ઠમાને પુરુષોત્તમરાયજીને જે પ્રેરણા આપેલી હતી તેને પરિણામે
 તેમણે ‘બાહાઉદ્દીન આર્દુસ કોલેજ’ નામક મહા પાઠશાળા તેમજ વિવિધ
 વિદ્યાનો તથા કળાઓનું યાન આપી શકે તેવું એક ‘કલ્સાલવન (ટેકનીકલ
 કોલેજીયટ)’ અને તે ઉપરાંત એક ‘સંગીત પાઠશાળા’ની સ્થાપના કરવા

મારે આવસાક પગ ॥ ભરેલા પથુ દતા આપણા મૂજસાતના મુવિધ્યાન
 નસાયન શાસ્ત્રી ત્રિભુવનદામ કચાલુદામ બન્નર નેના નિશ્ચાત પોતાના મિત્ર
 વિનાનીને આ ચસ્તિનિકષે 'શ્યામવન' ને લગતી યોજના તૈયાર કરના
 મમ માટેનું હતું, અને એ યોજનાને સફળ કરી જનાવના સાર એ મિત્રાન મિત્ર
 ત્રિભુવનદામ એ જૂનાગઢ મનની નોંધરીમા નેનાનું મૂજ પથુ કરતું
 હતું. વળી પુરોત્તમરાયજીએ જૂનાગઢ ॥ એક મગીન પ્રીત્યુ ગાયક નેનારામ ॥
 પુન લક્ષ્મીરાનને સંગીતશાસ્ત્ર વિધિપૂર્વક જ્ઞાન મેળવી તેના માટે વિદ્યાર્થીવેત્તન
 આપાને વડોદરા વગેરે સ્થળે મોકલી આપેલ પથુ દતા, પરંતુ 'આદ્યુ'
 અધૂર રહે, દર મે સો દોષ' એ કહેતી પ્રમાણે રાયજી નાદેગની હતી.
 આ જો બાળમમા એક મગી મફળ થવામા હપતિયો દુ મળ મિત્ર રૂપ
 થઈ પતા તેઓ એકજ અસ્થાને એટલે કે 'બહાદરીન મેરેજ' ને દય નીમા
 લારી રહેના, અને જીજી અસ્થાએને દયાતીમા લાવના તેઓ પ્રયત્ન મે તે
 પડેલા તો તેમને રાજ્ય રેવામાથી નીમરી જવાનો યોગ પ્રાપ્ત થઈ આવેનો હતો
 આ પ્રમાણે પ્રતિકૂળ મયોગો ઉપગિયત થયા ન પામ્યા હોત, તો પુરોત્તમરાયજી
 પુ. "માદિત્ય સંગીત કલા" ના એટલા તો પૂજક રતા કે તેઓ એવી
 એ પોતાની પૂજામાને લીધે પોતાના અભિનાયને મૂર્ત રૂપમા મૂમ્યા વિના
 રહેના નહિ આ પ્રમગને લગતી એક દમીકત અમો આ લખતી વેળ
 યા આવે છે તે અમે અત્ર નોધીએ છીએ 'બહાદરીન મેરેજ' સ્થાપનાનો
 પોતાનો મ. ૫ પુરોત્તમરાયજીએ પ્રમટ મેરેજો ત્યારે મટનાક શ્રદ્ધસ્થાએ દિતેરી
 બનીને તેમના તેના મકલ્પને મજદારીય પડતીના બી. ૧૫ નીકસનાની આગાહી
 તેમની સમક્ષ કરેરી હતી પરંતુ પુરોત્તમરાયજી એરી આગાનીથી ડગીને પોતાના
 નિશ્વસમા ફેફસારે કરે એવો તેમનો સ્વભાવ ન હતો તેમજે તેના બુધ્ધિએને
 એવું રોકકું પરખાવી દીધેતું કે "મેરેજ તો હું કરવાનોજ શ્દાપિ તેના
 પાયામા છાનાનો વારો આવરો તો હું ખુલીથી તેમા દટાદશ, પથુ કોમેજ તો
 મટીશ ન " આવા તેમના સ્પષ્ટ અને અનુત્તમીય શબ્દોથી તેઓ ધણાયને
 હરીના લાગ્યા હશે, અને, એ "મેરેજ" જાડયા થઈ તતમા તેઓ
 નાન્યમેવામાથી મુક્ત થયા એટલે ધણાયને પોતાની આગાહી ખરી પયાનો
 દર્ પથુ થયો હશેજ, તથાપિ તેમનાથી અપાયન જનાજમા જે પ્રેમસ્તી
 દટના, નિર્ભયતા, બવિધ્યતા, વિગ્રહણના તથા નોકલિતાર્યે માર્યત્યાગ
 મવાની પ્રજા બાવના ઉપરાત પોતાને હાથે માને માટે લોમ્યાયુ મનન
 થતું એ તેનું કામ કરી લેવાની ધગશ વગેરે જે તરનો મમાવિષ્ટ થયા

આપ છે તે એવા છે કે, આ લેખનો '૧૪' પછી પાઠ્ય પાઠ્ય તેમજ આના મહાપુરુષ મૂલ્ય આક્રમણી બાળકમાં પોતાના લક્ષ્ય બહાર તપ્તી નરને નિરૂપ આને એ બિપિચર રાયજ સાદેમ દયાત નથી, પરંતુ તેમણે પોતાની બિપિચરતાને બે પ્રેમકને 'અહાહીન એકે' જેવી જે મર્યાદાને જાણ આપે છે તે તેમની સુકલિત હનાતીન એક સાચુ આગમ બની જ છે જે વાતનો સ્વીકાર, એમનું વિચારણુ મગવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરનાર એમના વિદેવીઓને મર્યા વિના છુટકે નથી જ.

તથાપિ અમારો આ કથા ભાગ આટલેથી જ અમારું થાય તેમ નથી અતિરિતાના દોરો પાન અમને ડાહ ગણ્યો એ વાતનું પણ અમને જાન છે પરંતુ આ જન જ્ઞાન હાતામાં અમારો જેનું પ્રજ્ઞ આ ચિનિનિરૂપના કર્મપરપરા તથા તેમની પ્રતિનિતિ ગુણાશુભતાનું નિર્દેશ કરનારો દૈવ એમ અમાન પાઠ્ય રૂપી લેનાર નથી અમે આ મ્યા જૂનાગઢ રાજ્યના જુનાતા જતા વાસ્તવિક ઇતિહાસને નિસ્મૃતિવશ થઈ જવા ન દેવાના ઇગદથી લખેલી છે, એને જ્યારે નિમય પોતે જ વિસ્મૃતના આગીને તમે છે ત્યારે પડી અમારે સક્રિયતાનો આશ્રય લઈને આલવુ એ અમારું લખાધર્મથી નિરૂદ્ધ નાની નાત જ થઈ પડે તેમ છે, અને તેથી અમે આપણા આ કથાનીર બીજા જે અનેક વિદ્યો તેજ પ્રેમીમાં કૃપિ પ્રીતિવાદેલી છે તેની મનાવેયના પણ અન કરી દેવાનું કિંમત ધારીએ છીએ

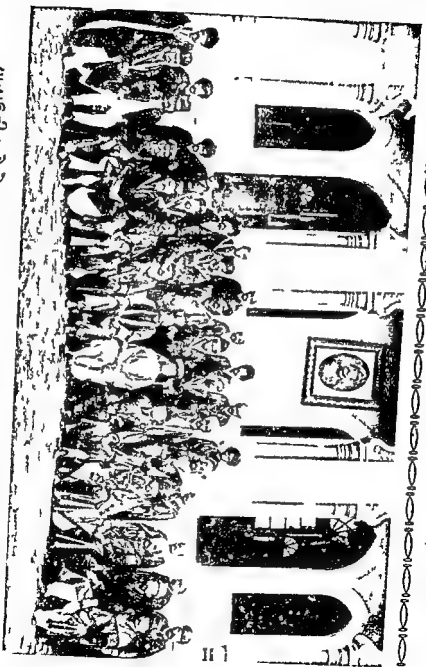
જમાનાને અનુસરના રાજ્યને જે પ્રકારની ઝળવણી પામેના નોંધવાનો અપ પડે છે તે અમારના નોકરો મેળવવાને માટે તેને પોતાના પ્રજાજનોમાં તેવા પ્રાગ્ની જળવણીનો દેનાવો કરવાની જરૂરત પણ રહે છે રાયજ સાદેમ જમાનાને પારખી તેના અહણીય અંગોને પોતાના કરી લેનાર હતા અને તેથી તેમણે જૂનાગઢ રાજ્યને આધુનિક ઝળવણી પામેના નોકરો પોતાની પ્રજામાંથીજ સાપડી શકે એવા હેતુથી વિદ્યાર્થીઓને સુક્ત હરતે વેનાદિ આપવાની યોજનાનો શામન પ્રમથના એક મુખ્ય અગ રૂપ ગણેલી હતી વૈદ્યક, ધિકામ કાયદા વગેરે અર્વાચીન હમે રીખનાતા વિચારોને લગતુ હજીનું તેમજ ઉચ્ચકક્ષાનું જ્ઞાન રાજ્ય

* મહાહીન એકેજના ગદ્ય સાવમા જિનાયેન * સર્વ મહેલેસ પ્રમ જે આ ચરિત નિરૂપ્યતુ તેનચિત એકેજના મ્યા ખડા સુકવા કેના જૂના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી જાહેરમાં સૂચના કરવામાં આવે છે તે સૂચનાનો હજી સધી અમન થયેન નથી એ ખેદકારક છે

માના વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાની પ્રવૃત્તિશક્તિ મુજબ મેળવી શકે એવા ઉદ્દેશથી એમણે જેમ વેતનાનિ આપવાની વ્યવસ્થા કરેલી હતી તેમ યુરોપમાં બહુના જનારાઓને વેતનો અગર આર્થિક ક્ષમ મદદ આપવાનું ધોરણ પણ રાજ્યમાં દાખલ કરાવેલું હતું. મુળ, પુના અમદાવાદ, હૈદરાબાદ, વગેરે સ્થળે જ્યાં વિવિધ વિદ્યાર્થીઓ રાત્રિ મેળવનારાઓને તેમણે ઉત્તેજ્યા છે, અને એ પ્રમાણે ચોખ્ખાસપત્ર થઈ આપનારાઓને તેમણે યથાવકાશ રાજ્યમેવામાં નિયુક્ત કરાવું આનું રાખેલું પણ છે. આ બધી તેમની વિદ્યો તેમજ પ્રદત્તિને પાછામે, અર્વાચીન દમે કેળવણી વ્યવસ્થાઓની સખ્યા રાજ્યમાં એટલી તો થઈ ગયતી કે ઇ.સ. ૧૮૮૩ થી ઇ.સ. ૧૯૦૩ સુધીમાં રાયજી સાહેબ રાજ્યના સમગ્રમાં જ્યાં ધરમાં પાત્ર ગણાતા ખાતાઓને તેની કેળવણી પામેન વ્યક્તિઓથી મમૃદ કરી રાખના હતા એટલુંજ નહિ પરંતુ પરદેશમાંથી તેના કેળવણી શૃદ્ધસ્યોની આવાને રાજ્યમેવામાં કરવાની જે આવશ્યકતા રહેતી હતી તે તેમણે ટાળી દીધેલી પણ હતી. અર્થાત્ રાયજી સાહેબની વિદ્યાપ્રમારક નીતિને પાછામે જૂનાગઢ રાજ્ય ખજાણા નોકરો મેળવનાની બાબતમાં લગભગ સ્વયંપર્યાપ્ત બની ગયતું હતું. ઇ.સ. ૧૯૦૩માં પુરોહિતમરાપદએ જૂનાગઢ હોડકું ત્યારે રાજ્યના ધણાખરા ખાતાઓ અર્વાચીન કેળવણી પામેન નોકરોથી એટલા પ્રમાણમાં મજબૂત થઈ ગયા હતા કે, કેળવણી જતી નવીનની વ્યવસ્થાઓને રાજ્યમેવામાં પ્રવિષ્ટ થના માટે જે અવકાશ હોવો જોઈએ તે તગત નહિવત્ જ થઈ ગયતો હતો. અને તેને પાછામે એવી કેળવણી અને જોવાની જતી વ્યક્તિઓને સ્વદેશ છોડી પરદેશ ખેડવાની ફરજ પડે એવી દિશા લગભગ આવી પડે એવી પણ હતી. રાયજીસાહેબે ઇ.સ. ૧૯૦૩ ની અગાઉ જૂનાગઢ હોડકું તે પછી તગતના વર્ષોમાં જૂનાગઢ રાજ્યના કેળવણી પ્રવૃત્તિ મહોત્તરી ગણાવ તેની મખ્યામાં જૂનાગઢ રાજ્ય બહારના કાર્કિયાવ, મુસ્લિમ મુસ્લિમતાના આદિ બાગેમાં ફેલાઈ પોતપોતાનો નિર્વાહ સાગીરને નિર્વાહ તે વાત અમારા આ મધનને પ્રવૃત્તિ આપે તેમ છે. આમ હોઈ આજે રાયજીસાહેબે રાયજી સાહેબના રાજ્યાધિકારકાળમાં જે પ્રમારે પ્રવૃત્તિ કરી હતી તે પ્રકારે અપાયું ન હોત અગર તેમણે ‘બહારની’ દીધી ન હોત તો સારી પ્રગતિ હાન જેટલા પ્રમાણમાં કેળવણી તેટલા પ્રમાણમાં તે કેળવણી ન હોત અગર એ પ્રમારે જે પરદેશમાં ફેલાયતી ન હોત એટલે તેટલા પ્રમાણમાં તે નહિ પરંતુ એ પ્રમારે પરદેશમાં ફેલાયતી પ્રગતિને

માર્ગે પ્રવૃત્ત થવાને જે અવકાશ મળી રહેશે છે તે તેને પ્રાપ્ત થયો પણ ન હોત. જૂનાગઢ રાજ્યની વિદ્યોત્તેજકતાને માટે આપણા આ કથાવીરને કૃતજ્ઞ અભિમાન હતું તે બતાવનારી એક હકીકત અગે અત્ર નોંધ્યા વિના સ્તી શકતા નથી. એ હકીકતને અમે “રાજ્યના પદ્મીધરોનો મેળો” એવી સંજ્ઞા આપીએ તો તે ખે.દુ. ગણાશે નહિ. બહાઉદ્દીન કોલેજ”ની ઉદ્ઘાટનક્રિયા કરવાને હિંદુસ્તાનના એ વખતના ઉપરાજ લૉર્ડ કર્ઝન જૂનાગઢમાં આવેલા ત્યારે રાયજી સાહેબની ચતુરતા તથા સમયોચિત દૃષ્ટનાએ તેમને એ મંગલક્રિયામાં ભાગ લેવરાવવાને માટે રાજ્યના તમામ પદ્મીધરોને આમંત્રવાની બલ્ય પ્રેરણા કરેલી હતી, અને જે પદ્મીધરોને પરદેશમાંથી આવવાનું થયલું હતું તેમને તેમણે રાજ્ય તરફથી વાટ ખર્ચ અપાવેલું પણ હતું. આ સર્વ પદ્મીધરોએ, પૂર્વોક્ત ઉદ્ઘાટનક્રિયા પ્રમંગે ભરાયત દરબારમાં પોતપોતાની પદ્મીને સૂચવનાર પરિધાન—જબ્બા પહેરીને આવવાનું તથા બેસવાનું દરાવાયલું હતું, એટલે તેમાંના જે કોઈ પાસે પોતાનો જબ્બો ન હોય તેને રાયજી સાહેબે તત્કાલ કરાવી આપેલ પણ હતો. આ પ્રમાણે મજા થયલા તમામ પદ્મીધરોની જે પંક્તિ રચાઈ અને તેને લીધે, વિદ્યાપીઠો તરફથી રચાતા પદ્મીધાન મહારંભના જેવું જે બલ્ય દૃશ્ય ઉપસ્થિત થઈ આવેલું હતું તે, ખરેખર, હરકોઈ પ્રેક્ષકના ચિત્તકંપર ઉડી છાપ પાડી દે તેવું હતું. પૂર્વોક્ત દરબારમાં એ બધા પદ્મીધરોને તેમની પોતાની યોગ્યતાને ક્રમે, જબ્બા મહિન, એકમ પંક્તિમાં અને અત્ર દરશનમાં બેસાડવામાં આવેલા, અને જ્યારે લૉર્ડ કર્ઝનનો પ્રવેશ એ સભામંડપમાં થયો ત્યારે એ સર્વ પદ્મીધરોએ જિભા ચઢીને તે ઉપરાજને સન્માનેલા ત્યારે તે પ્રખર જુદિવાળા ઉપગજના હૈયા ઉપર, રાજ્યના કાર્યભારીમંડળની ચતુરાર્ધ પરત્વે જે ઉંડી છાપ પડવા પામેલી તેનો ખ્યાલ તો તે સમયના દરબાર પ્રેક્ષકનેજ હોઈ શકે. આપણે તો અત્યારે, અર્ધાંશતકને અંતે, એ બલ્ય દૃશ્ય પરત્વે કેવળ કંઈપના કરીને મંત્રુ’દ રહેવું પડે, એ છતાં એ સમયે એ તમામ પદ્મીધરોના જુદની છબી રાજ્યે પડાવી લીધેલી છે તે જે સામે રાખેલ છે તે ઉપરથી તે સમયની શોભાની ઝાંખી કંઈપના કરવાને કાંઈક આધાર મળશે ખરો. રાયજી સાહેબે આ પ્રમંગોચિત કરેલ સાટોપ યોજનાએ સાટોપ શોભાના પૂજક લૉર્ડ કર્ઝન જેવા ઉપગજને, ‘બહાઉદ્દીન કોલેજ’ જેવી સંસ્થા જૂનાગઢમાં સ્થાપવાની આવશ્યકતા મંપૂર્ણતઃ સમજવી દીધેલી એ નિઃસંદેહ છે. આવી લોકોપકારક નંદ્યાને જન્મ આપવાની અનાવશ્યકતા બતાવનારને, રાયજી સાહેબે, પૂર્વોક્ત પ્રકારના મહાચિત્રથી જે સ્પેટ જવાબ આપી દીધેલો છે તે તેમની કરામતનો

બહાદુરીન શેલેજના ઉદ્ધારન વખતે ખટવીધરોનો સેળો (પાનુ ૩૭૭)

એક દાખલો આપણને પુરો પાડતો નથી શું ? ‘બહાઉદ્દીન કોલેજ’ની સ્થાપના અખિલ દેશની દૃષ્ટિએ કહીએ તો, કોઈ એક અસાધારણ કોટીનું કાર્ય ન હતું. એ સંસ્થા હયાતીમાં આવી તે પહેલાં મુંબઈ ઈલાકામાં ધણીય ‘આર્ટ્સ કોલેજ’ કામ કરી રહેલી હતી. છતાં આ ‘બહાઉદ્દીન કોલેજ’ની સ્થાપનામાં અસાધારણતા ન હતી એમ તો નહિજ. મુંબઈ ઈલાકામાં જે બધી “કોલેજો” ઊઘડેલી હતી તેમાં પ્રથમથીજ મંપૂર્ણ વિદ્યાભ્યાસક્રમની યોજનાને સાકાર કરવામાં આવેલ નહિ. ‘બહાઉદ્દીન કોલેજ’ની સ્થાપનામાં વિશિષ્ટતા જે કાંઈ હતી તો તે એ કે તે મંસ્થાને તેના મંપૂર્ણ રૂપમાં ઉઘાડવામાં આવેલી અને તેથી તેમાં દાખલ થતા વિદ્યાર્થીને પગથીએ પગથીએ આગળ વધી પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ એજ સંસ્થામાં પૂર્ણ કરવાની અનુકૂળતા મળી રહેલી પણ હતી. આમ આ “બહાઉદ્દીન કોલેજ” તેના પૂર્ણ રૂપમાં એકજ સપાટે સ્થાપાયેલી, અને તે સ્થપાઈ છે તેનો યશ જે કોઈને નિઃશેષ આપી શકાય તો તે આપણા આ અસ્તિત્વિરૂપ પુરોગામીરાયજી મિવાય અન્ય કોઈને આપી શકાય તેમ નથીજ.

પરંતુ આમ એકલી પાઠશાળાઓની સ્થાપનાથી કે તેમની મારફત અપાતી રહેલી કેળવણીથી મજા રાનવૃદ્ધ બની કે રહી શકે નહિ, એ વાત પુરોગામીરાયજી બરાબર સમજતા હતા. આમ હોઈ તેમણે જૂની ઢબે ચલાવાતા “બહાઉદ્દીન કોલેજ” નો આધુનિક ઢબે પુનરુદ્ધાર કરવાના હેતુથી એક વિશિષ્ટ કોટીનું અને તે પણ પુસ્તકાલય ચલાવે પાત્ર ગણાય તેવું મનોહર મકાન બંધાવેલું પણ છે. આ મકાનની યોજના, અમેરિકામાંથી મંગાવાયેલ, પુસ્તકાલયોચિત બાંધણીવાળી ઈમારતોના નકશાઓમાંથી પસંદ કરાયેલ એક નમૂના મુજબ કરાયેલી છે, અને જે કે એ મકાન બહુ મોટું નથી, તોપણ વાસ્તુશાસ્ત્ર તથા તેની ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ તેની રચના આપણને આકર્ષક લાગ્યા વિના રહેતી નથી. એ મકાનના મધ્યમાં જે પઠનાલય (વાચનાલય) છે તેને સુપ્રકાશમય રાખવા માટે તે ઉપર ખાસ કરીને, કાચનો મહોટો ધ્રુમટ બનાવાયેલો હોવાથી વાચનારાઓને ધણી અનુકૂળતા મળી આવે છે. આ પુસ્તકાલયનો લાભ લેનારા પાસેથી, રાયજી સાહેબના વારામાં, કાંઈ પણ લવાજમ લેવામાં આવતું નહિ. આ પુસ્તકાલય ઉપરાંત મહાલોમાં પણ, પરિસ્થિતિને અનુરૂપ પુસ્તકાલયોની સ્થાપના કરવામાં આવેલી હતી, અને સગ્ય સુકત હસ્તે ગ્રન્થ અંચકારોને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી તેમનાથી રચાતાં પુસ્તકો જ્યાંબંધ ખરીદવાં હતાં એટલે એ પ્રમાણે ખરીદાયેલાં પુસ્તકોની વહેંચણી એ બધાં પુસ્તકાલયોમાં કરવામાં આવતી હતી

અને તેને પશ્ચિમે તે બધામા અંચમખ્યામા વૃદ્ધિ પણ થયા કરતી હતી. રાજ્યમાની મુખ્ય મુખ્ય ગૂઝગતી નિશાળોમાં, ' હાર્દિકૂલ 'માં તેમજ કોચેર મા પણ અંચમખ્યાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ પુસ્તકાલયો રખાવવાં, અને અમે પોતે અમારા અનુભવથી કહીએ છીએ કે, રાજ્યના એક મહાલની નિશાળના પુસ્તકાલયમાથી અમે જે અવલોક્ય અગત્યો દૂર્લભ થયો ઈ. સ. ૧૯૦૪-૦૫મા મેળની શકેલા હતા તે અંચો રાજ્ય તેની નિશાળોમા મજૂદી કરાવી રહેવું તે જોઈને અમને તો, ખરેખર આશ્ચર્ય થઈ આવેલું પણ હતું. ગયજી આહેમ કિરોગવસ્થામા હતા ત્યારે જૂનાગઢ સાહિત્ય વિષયક તેમજ જ્ઞાન પ્રચારક પ્રતિજ્ઞાના એક અગ્રગણ્ય કેદર તરીકે ગૂઝગત-કાશિયાવાડમા વિખ્યાત પામી રહેલું હતું. એટલે એ સર્વ પ્રતિજ્ઞાનિત મંસ્કારોને લીધે તેમજ જોડકાવજાઈ, મન સુખરામજી, હરિદાસજાઈ આદિ અનેક વિદ્યાવ્યગ્રની રનેલી મંચ ધીઓના મમર્થી પુરોત્તમગણજીમા સાગ્દાપૂજક થઈ રહેવાનો જે આનુવશિક ગુણ હતો તે અધિક વિકસિત થયા પામેલો હતો, અને તેને પશ્ચિમે તેમને જેમ લાભ થયો હતો તેમ જૂનાગઢ રાજ્યની પ્રજાને તેમજ રાજ્ય બહારની ગુર્જર જનતાને તેનો લાભ તેઓ આપી અપાવી શકેલા પણ હતા. આપણા ગુર્જર વાઙમયની અભિવૃદ્ધિ થતી રહે તેટલા માટે તેમણે ગમ્ય તરફથી પ્રતિવર્ષ આગરે રૂપીઆ અઢી હજાર અંચોતોજનને કામે વપરાવાની જોડવણ પ્રવેશી હતી, અને તે ઉપરાત તેઓ પોતે પોતાના ખાનગી ધનથી તેમજ વર્ગીર બહાઉદ્દીનજાઈ તથા નવાબ સાહેબો કનેથી પણ વારંવાર આર્થિક મદદ અપાનીને અંચકારોને ઉત્તોજવામા કયાશ સખતા નહિ. સંક્ષેપમાં કહીએ તો, રાયજી સાહેબના વારામાં જૂનાગઢ રાજ્ય એક પ્રકારની વિધોતોજક મંચા રૂપ બની રહેલું હતું. નવાબ સાહેબો, વર્ગીર બહાઉદ્દીનજાઈ અગર તો જે તે સમયના દીસાને અર્પિત થયેલ સાહિત્યકૃતિઓને બાદ રાખી, આપણે જો કેવળ આપણા આ કયાનાયક પુરોત્તમગણજીને, જૂદી જૂદી કોટીના અંચકારો તરફથી અર્પિત થયેલ પુસ્તકોની તેમજ અનેક અંચોની પ્રસ્તાવનામા લેખકોએ પોતાની ગુણુચ્છતા દર્શાવવા અર્થે આપણા આ ચરિતનિરખ્ય તરફથી અપાયેલ અપાવાયેલ મદદને ઉત્તેજીને જે કાંઈ લખેલું હોય તે સર્વની એક વાદ તૈયાર કરી શકીએ, તો અમને તો ખાતરી છેજ કે, તેના તેમનાથી ઉત્તોજિત થતા પામેલ અંચોની નામાનયિ એનડી તો મહોટી થાય કે, વડોદરા નરેશ પુણ્યપ્રેમી સાહિત્યપ્રેમી મહારાજ સાહેબ શ્રીમત મયાજીસાન ત્રીજા-એઓશીને બાદ રાખીને કહીએ તો, અન્ય કોઈ નરેશ કે અન્ય કોઈ નરેજીને પૂર્વસચિત

નામાવધિમા ચઢે તેવા અયોની મપ્યાથી અધિક ગણાય તેટલી મપ્યામા અયો અર્પિત થયવા અગર તો આ કયાવીરની મદદથી પ્રમટ પ્રાપ્તવા દેખાશે નહિ અમારે આ પ્રકારનું કથન અમારા ધણાય પાઠ્યને કદાચિત્ અત્યુક્તિ કે સત્યેત્ જોવા લાગશે ખરું, તથાપિ આપણા સાહિત્યમંદિરમા સાહિત્યપ્રેરણાની જે બધી કલામૂર્તિઓ નિરાજિત થઈ રહેલી છે તેમને જોળી જોળીને તપામવામા આપણે, તો પુરુષોત્તમરાયજીથી પોતાના રાજ્યાધિગારકાળમા કરાવ્ય સહિત્યસેનાતુ માપ હરકેહથી તેના યથાર્થ રૂપમા કદાચ વિના રહેશે નહિ

પુરુષોત્તમરાયજી પોતે લેખક ન હતા અને લેખક થવા માટે તેમને જો કે કશું ધણી થતી હતી તો પણ તેમ થવા જોઈએ અવકાશ તેમને મળે એની જૂનાગઢ રાજ્યના કારભારની રચિત ન હતી આમ હોઈને તેમણે લખાવનાર બનવાનું પરમંદ કરીને પોતાની મજાને તૃપ્ત કરવા પ્રયાસ કર્યા કરેલા હતા એમને જે કેટલાક અગ્રેજ પુસ્તકો પ્રિય હતા તેમણે તેમણે શુર્જર ગિરામા ઉતરાવવાને પ્રયાસો કરેલા છે. સુવિખ્યાત યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞ સેનેકા રચિત મુખ્યોદ્ધ નિબંધોનું શુર્જરાતી ભાષાતર 'કુખી ઇવન' નામક અથ રૂપે તેમણે જૂનાગઢ નિવાસી નિદાન બ્રૂપતિરાય દયાળજી ધુચ પાસે લેવા પ્રગવીને ઉપાવેતુ પણ હતું. આ ભાષાતર-અથ તૈયાર કરાવી પ્રમટ કરવામા નડિયાદ નિવાસી નાના સાહેબ કે જે જોપાલદાસ વિહારીદાસ દેશાઈની સમિતિ મેળવવા માટે, કેઈ માણે મન સુખરામભાઈએ આપણા ચરિતનિરૂપને સૂચના કરેલી તે ઉપરથી તેમણે એ ગૃહસ્થ કનેથી એ અથના ભાષાતર પરત્વે પરવાનગી મેળવી લીધેલી પણ હતી, તે છતાં પાઠ્યથી એ ભાષાતર અથતુ પ્રાપ્ત્ય પુરુષોત્તમરાયજીના એક દોષ રૂપે ગણાઈ મન સુખરામજી તરફથી ઉપમાને પાત્ર થતા પુરુષોત્તમરાયજીએ, પૂર્વોક્ત જોપાલદાસ કનેથી મેળવેલ લિખિત પરવાનગી વાગે કાગળ મન સુખરામજીને તા. ૧-૧૨-૬૨ને રાજ વાયરા માટે મોકલી આપેલા અને તેમ કરીને પોતાના એ શુશ્રૂષના મનનું સમાધાન પણ કરેલુ હતું. આ પત્ર આપણા મનનને પાત્ર હોઈ અમે તેમાનો યોગેક ભાગ આ નામે આપીએ છીએ -

“x x x x હું મળ્યું કર છઉં કે, કેટલુંક કામ હું જાતે કરી શકતા નથી તોપણ હું ખીજની પામે માગ ધરું” ખર્ચ કરીને સાડ મમ કરાવું તેમા આપની મદદ અને અનુમતીનો હું પુરો હૃદયર જીવે તો મારમ્મ જોરેલીઅનના મંપૂર્ણ બોધક પુસ્તકનું ભાષાતર કંચનો મહાગે

નિચાર આપની આજ્ઞા માટે આપના ધ્યાન ઉપર મુક્યો હતો તે વખતે હું માહારો દર મેળની ગરબો નહિ તેનીજ રીતે હરે આ સંનેમના બાપાતરના સળધમા પણ આપની પામેથી ૮ માહારા હર મેળનમા ફતેહમદ થવાને બન્ને ઈષ્ટ મેળનીન એનુ મે ૨૧ ૧મા પણ ધારુ ન હતુ. હું આશા રાખુ હજુ કે માહારી આ મિનતી ધ્યાનમા લીધા પછી હું આ કામ કરવામા માધ પણ ખોટું પ્રતો નથી, પણ તેથી વિશ્વ આર ૨૩ હજુ એમ કમ્પૂન રાખી આપ ઉત્પાદ અને ગાના આપવાની આપ્રશ્નો.

x x

x x

x x

x x

પુરોગતમરાયણ તરફથી લખાયેલ પૂર્વનિર્દિષ્ટ પત્ર અને દિટિએ આપણી વિચારણા તથા નિવેચનનાને પાન થાય તેવો છે એ પત્રમા વપરાયેલ શબ્દો જો કે એક આશાધારક નિયતે છેજો તેના વિનીત બાનનાજા છે, તથાપિ તે શબ્દો શુભને પોતાના મન પોતાને હાથેજ પડવાની ફર પાડે તેના બળવાળા દેખાયા વિના રહેતા નથી મન સુખમગ્ન પુરોગતમ રાવના એક અનન્ય પરમ હિતેરી વડીન બધુ જોવા હતા એ વાત અવિવાદ્ય છેજ, તેપણ વડીન જનો પણ પોતાના બાળમે પરત્વે વ્યવહારદ્રષ્ટિએ આના પક્ષપાત થય રહી શક્તા નથી એમ આપણે જ્યારે જોઈ ગમીએ છીએ, ત્યારે પૂર્વ નિર્દિષ્ટ પત્રમાથી સ્પષ્ટ થઈ આવતો મન સુખમગ્નનો પક્ષપાત આપણને સ્વાભાવિક લાગે તેમ નથી મન સુખમગ્નમાધ જોવા વિશાલ્યમનીતો પોતાની જન્મભૂમિ તથા પોતાના રહેઠી ગામબાધ તરફનો પ્રેમ, પુરોગતમરાયણ જોવા પર્વતમાથી પ્રસાદિત થતી માહિત્યમન્તાના માર્ગમા કસિત પ્રસિત પણ અતરંગ રૂપ થઈ પડતો રહેતો ન હોત તો આપણા આ કથાવીરના, આપણી શુર્ગર સહિત્યનાટિકાને અધિ તર વિમિત કરવાના પ્રયાગો મ્હજળાને પામ્યા હોત એમ આપણે અનુમાની શકીએ પણ ખત.

રાયદ સ્વદેગ બાળ અવસ્થામા હતા ત્યારે અને તે પહેલા જુનાગઢ પોતે પુરાતત્ત્વાનુગીઓના એક સુખ્ય ધામ રૂપ હતા જ્ઞાન મેળવવાનો તથા તેને ફેલાવવાનો આરબ સુવિખ્યાત રણવીર દીરાન તથા બુભાપાવિદ વિદ્વાન માહિત્યમર રણછોડજી અમરજીએ કરેલો હતો, અને તે પછી માહાર સુ-ઉદાર મણિસકર જરાશમર કીકાણીએ તે સ્વ ગીતીને વહેતો રાખેલો એ સ્મૃત પાન પ્રીતે મેલ્યાક જુનાગઢ-નિવાસી શુવકો પુરાતત્ત્વો પત્તે રાગી બનીને

નેવિધ દિશામાં યથાશક્તિ કામ કરવા મહેલ પહોંચી હતી. એ પૈકી, ખાસ કરીને, ડૉ. પંડિત ભગવાનલાલ મદ્રિજ આપણા સમસ્ત ભરતખંડમાં એક નકોપકારક પુરાવેતા અને ઐતિહાસિક તરીકે અક્ષર ધન-યશોધન-પામી શકેલા; એટલું જ નહિ, પરંતુ સુરોપખંડમાં પણ તેમની કીર્તિ ફેલાતાં તેમને ત્યાંથી 'એલ. એલ. ડી.' ની માનદ પદવી ધનાયત થયેલી પણ હતી. એજ પદમે જૂનાગઢના નાગર શ્રાવણ વસ્ત્રભજ આચાર્ય પણ એક પુરાવેતા તરીકે પ્રકાશના આવવા મહેલ અને કાલ ભટ હૈં સ્થુનાયજી જેવા પ્રકોશ નાગર વેધે પણ વનસ્પતિ સૃષ્ટિ પરત્વે શોધખોળનું કામ આરંભી દીર્ઘકુળું. કાઠિયાવાડ પુરાતત્ત્વોની ખાણ જેવો દેશ છે, અને પ્રાચીન ઇતિહાસના પાનપિપાસુઓને વૃષ્ઠિ થાય તેટલું જ્ઞાનપાન કરાવનાર પુરાતત્ત્વો રૂપી પરંપરીઓ નવાઓને મહેલો સંખ્યામાં ઠેકાણે ઠેકાણેથી ઉપવૃથ્થ ઘર્ષ આવે તેમ છે. જૂનાગઢ શહેર ખુદ પોતાના નામ પ્રમાણે એક પ્રાચીનતમ સ્થાન હોઈને પુરાતત્ત્વોને એક આકર્ષક મહેલો બંધારે છે. પુરોગતમરાયજીનો અધિકારકાળ મરેખરા રૂપમાં પ્રષ્ટ થયો તે પહેલાં જૂનાગઢ રાજ્યમાંથી જે બધા પ્રાચીન મવશેષો મળી આવતા હતા તે તમામ રાજ્યબહાર ધસકાઈ જઈને પરદેશનાં ઇંદ્રધન્યો દીપાવતા હતા, અને એ વાત આપણા આ ચરિત્રનિરૂપના ગામિમાનને રચતી ન હતી. પુરોગતમરાયજી હંમેશાં સમય વિચારીને કામ કરનારા હતા એટલે જ્યાં સુધી મહેલો મહેલો બાબતોને ઠેકાણે પાડવાનું કામ પરિપૂર્ણ થયેલું નહિ ત્યાં સુધી નાની બાબતો પરત્વે મતલેદ હોમો કરી જો પોતાના સહકારીઓનાં મનને દુભાવવા ઇચ્છતા ન હતા, એટલે તેઓ મા પ્રાચીન વસ્તુઓની ચતી રહેલ નિકાસ પરત્વે કાઈ પણ પ્રતિબંધક પગલું કરવાને તૈયાર થયલા નહિ. તથાપિ તેમને જ્યારે આવશ્યક મોકળાશ મળી આવેલી ત્યારે તેમણે પોતાની જન્મભૂમિને તથા પોતાથી સેવાતા રહેલ રાજ્યને સહાય કીર્તિ અપાવનાર પુરાતત્ત્વો રૂપી અમૂલ્ય રત્નોને જૂનાગઢમાં જ સંગ્રહીત, ખવા માટે આવશ્યક પગલાં ભરવા મહેલ હતાં. ગિરિનાગના પર્વત ઉપર હજારો મહામાર્ગ ઉપર સુવર્ણરેખા નદીના તટે આવેલ એક મહાશિલામાં હારાજ અશોકે પોતાની આગ્રાઓ કોતરાવેલી છે તેને સુરક્ષિત કરી દેવા માટે રોગોગતમરાયજીએ પોતાના અગ્રેજ મિત્ર અને રાજ્યના બહારખર્ચા-નિર્ણાયક પાતાના અધિકારી કર્નલ સીડીના સ્મરણાર્થે એ શિલાલેખને આવરી લેતો હક સુદર મંડપ બંધાવી દીધેલો છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ એ શિલાલેખ વર્ષોથી કાળને બળે ધસાતો જતો હતો તેથી તેની એક પ્રતિકૃતિ દ્રષ્ટી એક

મમીપરથ ગિવા ઉપર કોતરાની સેવાની તત્ત્વીય પથ તેમજે ઈશ્વી દત્તી
 દિવગીરીની વાત જો છે કે, પાઞ્ણથી જ્યારે જૂનાગઢ નાન્ય શ્રિશિશ વાળા
 વહીન નીચે મૂખપથ ત્યારે પુરોગતમગવજના કાંઈ દેવી નિંદ્રે, ગમે તે ટેવથી,
 પૂરોગત પ્રકારે કરાય તજવીજને શ્રેષ્ઠમક્ષ અવજ્ઞ અર્થમા બનાવવાનો અધમ
 પ્રયામ મુખર્ષના 'ધ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' નામક જર્નમાન પાઞ્ણા પ્રેતો પાથ
 ખરો ! પરંતુ જે મત્ય હવે તે મત્યજ રેતું છે, અને કેવળ ટેઈ પાથ પ્રમગ્ની
 સ્વાર્થનિદી કરી સેવાના આગવથી કમવવ પ્રગ્નિથી શ્વાપિ એવા જો સ્વાર્થ
 માધક નિંદ્રને ઘણ લાભ થયો હશે, તેપથ તેના તેના પ્રયાગથી પુરોગતમગવ-
 જને લેશ પથ કાંઈ લાગેયો નથી પૂરોગત માળ જૂના એમ અગ્નિત્ય
 ધરાવતો હોય અને તેની જે પ્રતિક્રિતિ જાનવાવવ તેને 'દૃષ્ટેમ' મહેના
 ખુદ કેટલો દૃષ્ટ હશે, તેની કપના અમારો પહોંચ કરી વેની વળી
 જૂનાગઢમાના ધારાગર દરવાજા બહાન આવેલ ત્રિવેળીમગમ પામે જોડામ
 કરાવતા મહાગજ અદ્વુમ મૌર્ષના વાગમાથી હયાતીમા અધ્યાવવ અને
 પછીથી મમગતા નહેન "મુદ્દર્શન" મરોવગના હાડનો કેટલો ભાગ પથ
 ગોતી કદાવાયયો પથ હતો, તે ઉપગત મોમતાય મહાદેવના પ્રાચીન વગ્ત
 ખડિત મરિના અવગેરોને પથ મુનક્ષિન સ્થિતિમા પુરોગતમગવજજો મૂખવી
 દીધેલા આ ઉપરાત "અપરકોટ"ના કિલ્લામા જળાગયો બધાવતા જૂના
 વખતનો જાગરો ઉઠા કદારોમાથી પથ હાથ આવેલો હતો. પ્રાચીન મિનઓ,
 હથિયારો વગેરે પથજો કિલ્લામાથી મળી આવેલા અને જોડેલી કુંગમાથી
 ખુદ દેવનો એક સ્તુપ પથ જોદી કદાવાયયો હતો. આ બધી પ્રગ્તિઓ
 પુરોગતમગવજજો કરાવેલી એમ અમે મહેના મજ્જતા નથી જો પ્રમગ્ની
 પ્રગ્તિનો આરંભ જોકુમજ ઝાવાની દીવાનગીરીના મમપમા થયો અને તે
 પછીથી હરિમબાધના વાગમા તે આપુ પથ નેવી અને હવટે પુરોગતમગવ-
 જજો તે પ્રગ્તિને વેગ આપી તે તમામના પશ્ચિમને એકત્ર કરવાવ હથિન
 ધારેવુ હતુ. રાજ્યની રહમાથી મળી આવતા પ્રાચીન વસ્તુઓના અવરોરો
 રાજ્યમાજ મચ્છીન રહે, જો હેતુથી, આખરે, પુરોગતમગવજજો, 'જહાદુરમાનજ
 પુત્રકાલવ' ની ઇમારતને લગીનેજ "અમરકુચાન" નામક એક ગીજ ઇમાન
 બધારી તે વિષે રાજ્યમાથી ઉપરખ્ધ થતી પ્રાચીન વસ્તુઓ અગર તેમના
 અવરોરો તથા રથાનિક કળા કોરાય જનારનારી ચીજો સચિત મગવી દીધેલી
 હતી, અને જો પ્રકારે જૂનાગઢમા 'પ્રાચીન વસ્તુઓનું અમરકુચાન'
 હયાતીમા આણી દીધેલુ હતુ. પાઞ્ણથી જૂનાગઢમા "પુરાવેતા મડળ"

જન્મ પામેલું તે આ મંચદરયાનને અંગે, એમ કહેવામાં આવે નથી. અર્થાત્, પુરુષોત્તમગણના “કારભાર”ના કાળમાં જૂનાગઢ રાજ્યની જનતાને અનેકવિધ કેળવણી એટલી રાખવા માટે જે બહુવિધ પ્રયાસો થયલા છે તે પ્રયાસોની પક્ષિતિમાં મૂકી શકાય એવો એક પણ પ્રયાસ તેમનો રાજ્યસેવામાંથી મોક્ષ થયા બાદ આજમુખીમાં બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારના કે તેમની પાઠળ આવેલ દીવાનોના અધિકારકાળમાં થયો હોય એવું એ રાજ્યનો ઉત્તરકાલિન ઇતિહાસ કહી શકે તેમ નથી. જૂનાગઢમાં એક પછી એક એમ આવતા અને બદલાતા જતા, રાજ્યના શાસનસૂત્રધારકો કદાપિ આ સાચા આઈબના કાર્યોને અગર એમને પુરેને જૂવવાજૂનાવવા માટે ગમે તેટલા અને ગમે તેવા પ્રયાસો કરી શકે, સોરઠમાં કે દેશના ઇનર ભાગોમાં ઉત્તરેતર જન્મતી જતી માનવ સૃષ્ટિ પોતાની જનકણી પ્રકૃતિને લીધે કદાપિ સાચા આઈબને વીમરી પણ જશે, તથાપિ જૂનાગઢ શહેરમાં આવેલ ભવ્ય વિધાનદિરે જલાશયો વગેરેના પાયામાંની જડ ગિયાઓમાં તથા સાહિત્યકારોની જડ પરંતુ સચેતન જેવી અક્ષરકૃતિઓના કોઇને કોઈ ભાગમાં વર્ણાક્રિા થઈ રહેલ આ ગજવકર્યાણુ-આધક મહાપુરુષના નામને તેમજ તેનાં કાર્યોને, ભવિષ્યમાં કોઈ પણ પુરાવેલા અગર ઇતિહાસકાર પોતાની દષ્ટિરીમાં બહાર રાખી શકશે નહિ જ. આપણા દેશના અબુધ્યાયે જે અનેક મહાપુરુષોએ નાનાંમહોટાં ક્ષેત્રોમાં રહીને જે અનેકવિધ કૃષિ કરેલી છે તે બધી તાસ્તિક દૃષ્ટિએ એકજ કોટીની હોઈ તે કૃષિના કન્યાગણે સ્વેચ્છ ઇતિહાસના કૃતિર્મંદિરમાં આપણા આ કથાના વિષયમૂળ પુરુષોત્તમગણને પણ ખીજાઓની પેઠે સ્થાન મળવાનું જ, અને તેમની માનમૂર્તિ ત્યાં દેખિયાન પણ થઈ રહેવાની. કાલમાપક યંત્ર નાનું હોય કે મહોટું હોય; તથાપિ તેમાંની યંત્રરચના એકજ કોટીની અને એક જ ધાટીએ કામ કરનારી હોય છે, એ વાત, કોઈ પણ મહાપુરુષની મહત્તા આંકતી વખતે જુની જવા જેવી નથીજ. બ્રિટિશ રાજદારીય ખાનાએ પુરુષોત્તમગણને જૂનાગઢનો ત્યાગ કરાવેલો છે; તેમનાં મંતાનોને આજે પંદેશનોં પાણી પીતા પીતા પોતાની જીવન યાત્રા પુરી કરવી પડે છે; અને તેમના મન્મથલીય શોભાવાળા રાજ્યાધિકારનું સ્મૃતિચિત્ર પોતાની આંખો આગળ તરતું જોનાર જનોની મપ્પ્યા પણ કાળક્રમાનુસાર સર્વભક્ષી કાળદેવના મુખમાં હોમાતી ગીને ક્ષીણ ક્ષીણ જનતી જાય છે; છતાં આ મહાનુભાવ ગજપુરુષને હાથે અને આરક્ત જૂનાગઢ રાજ્યમાં થતા પ્રામેય લોકકલ્યાણુ આધક કૃત્યોના ઇતિહાસ તો અમર રહેવાનોજ, એ વાતમાં સંશય પણ રાંકાને સ્થાન નથી.

ઘ. પુરુષોત્તમરાયણના વારામાં થવા પામેલ લોકભ્રમ્ય ક્રમેનો સરવાળો
 સુંદર અને પ્રૌઢ જૂનામઢ શહેરમાં સુંદર અને બન્ય ધમારતો બંધાવી
 બાંધકામો. તેને સુશોભિત બનાવવાનો આરંભ તો ગોઠુલજીભાઈ
 અને વિશેષતઃ સાલેહ હિંદીની દીવાનગીરીનાં કાળમાં થઈ ચૂકેલો હતોજ, એટલે
 એ પ્રમાણે આરંભાયલ પ્રવૃત્તિને રકાવી રાખી તેને વેગ આપી અધિક ફલયની
 કરીને લોકભ્રમ્ય અધિક પ્રમાણમાં કરવી એ એ દીવાનજીના ઉત્તરધિકારી
 કાર્યભારીનું કર્તવ્ય હતુંજ. પુરુષોત્તમરાયણના માનમતો જે કોઈને હીક હીક
 પરિચય થયો હોય તેને કબૂલ રાખવું પડેજ કે, એ રાજપુરુષમાં સ્મૃતતા,
 કલાપૂજકતા, તથા સૌંદર્યશતાનો સંભાર સારા પ્રમાણમાં હતોજ, અને વળી
 જે કોઈને એમનો પરિચય નહિ હોય તેને પણ જૂનામઢ શહેર તથા રાજ્યના
 ધનર ભાગમાંની ધમારતો તથા અન્ય બાંધકામો જોઈને તેમના ઇતિહાસની મદદથી
 પૂર્વોક્ત પ્રકારના ગુણોની કલ્પના આ ચસ્તિ નિરૂપ્ય પરત્વે કરવીજ પડશે. આ
 પ્રકારના સ્વભાવસિદ્ધ ગુણને લીધે આકર્ષક ધમારતો બંધાવવાનો શોખ તેમનામાં
 સારા પ્રમાણમાં હિંમત થઈ રહેયો હતો; એટલુંજ નહિ, પરંતુ સ્થાપત્યને લગતી
 સૂક્ષ્મ વાતો તેઓ હીક હીક સમજી શકતા પણ હતા. એમની પોતાની કલ્પના
 અને એમની પોતાની રચિ: એ ઉભય તરફો કેટલીકવાર વાસ્તુશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને
 પણ કોરાણે મૂકાવવાને હિંમત થતાં હતાં. વળી અર્વાચીન વાસ્તુશાસ્ત્રના જ્ઞાન
 પદ્ધતિરોનેજ બાંધકામ પરત્વે પ્રમાણ રૂપ માનવા એવું પણ તેમનું નીતિસૂત્ર ન હતું,
 અને તેથી તેઓ જૂની ઢબે કામ કરનાર શિલ્પીઓ તથા તક્ષકોનો ઉપયોગ પણ
 હીક હીક કરતા કરાવતા રહેલા પણ હતા. જામનગર-વાસી ભવાન મીઝી, કડીઝી
 મીઝી જોડા ભગા વગેરે જ્યાં, અર્વાચીન વાસ્તુશાસ્ત્ર ન બળેલા, નિપુણ શિલ્પીઓને
 રાજ્યની નોકરીમાં રાખી પુરુષોત્તમરાયણએ તેમની દોરવણી નીચે મહોદી મહોદી
 ધમારતો બંધાવેલી છે. આ બધી ધમારતો બંધાવવામાં, પુરુષોત્તમરાયણના વારામાં
 ‘ઉચક કે ઉધકું’ કામ કોઈને આપી દેવાની પદ્ધતિ સ્વીકારપત્રી નહિ;
 પરંતુ રાજ્યનું બાંધકામ-ખાતું આવસ્યક માલ ખરીદવું, સંચિત કરી રાખવું
 અને પોતાની દેખરેખ નીચે કારીગરો રાખીને જે તે કામ કરાવવું હતું.
 આ પદ્ધતિની આજ્ઞાઆજ્ઞાના પરત્વે કદાપિ અતભેદ જોવામાં આવશે; તથાપિ
 ઉપર પ્રમાણે ખાતા તરફથી માલમજૂરીનો ઉપયોગ કરીને જૂનામઢ રાજ્યમાં
 જે ધમારતો બંધાયલ છે તે એકંદર સરતી પડેલી તો છેજ, અને એ વાતની
 પ્રતીતિ “ધ બાગી ફલર્સ ઓફ સોરઠ” નામક અંગ્રેજી ગ્રંથમાં આપાયલ, જે

તે આંધ્રકામ પરત્વે થયેલ ખર્ચના આંકડા ઉપરથી તરૂં થઈ આવે એમ પણ છે. અર્વાચીન “ ઉધડી પદ્ધતિ (કોટ્ટાકટ સીસ્ટમ) ” થી કામ કરાવાતાં રાજ્યનાં નાણાંનો યોગદાન પણ દુર્વ્યય નથી થતો અગર એ પદ્ધતિ અનેક પ્રકારે દોષગ્રસ્ત નથી નીવડતી એવું ભાગ્યે જ કહી શકાય; અને તેથી આપણે એમ પણ સૂચવી શકીએ કે, બ્રિટિશ રાજ્યના સ્થાપના થયા પછી “ઉધડી પદ્ધતિ” એ આંધ્રકામો કરાવવાની જે પ્રણાલિકા રચાઈ જવા પામી છે તેના પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ ગુણદોષોની સવિશેષ વિચારણા, માનવ સ્વભાવમાં રહેલ દુર્મૂલતાની દૃષ્ટિએ સ્વદેશગત અને સ્વનંત્ર રાજનીતિનાં ઉપાસદાએ આવશ્યકેવ દરવી જોઈશે. પુરુષોત્તમરાયજી અનુકરણવાદી બાલકુલ ન હતા, અને તેથી તેમણે પોતાના વાગમાં પ્રાચીનઅર્વાચીન નીતિચત્રોના મદ્યસ્થિય અંશોને મિશ્રિત કરીને પોતાનો કાર્યભાર સ્વેચ્છા હતો. જેવી રીતે કોઈ કુશળ કુટુંબ-મુખ્ય ગ્રીણાવટ તથા કરકસરથી ગૃહકાર્યભાર વહી રહે છે તેવી જ રીતે રાજ્ય-કાર્યભારી રાજ્યને પોતાનું ઘર સમજીને ગ્રીણાવટ તથા કરકસરથી રાજ્યકાર્યો કરાવવામાં પોતાની મંત્રશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિનો સુવ્યય કરવાને પ્રેરાય, તો રાજ્યગૃહમાં વસનારાં તમામનો સર્વથા હિતર્થ થવાનો સંભવ વધારે રહે છે. પુરુષોત્તમરાયજીએ રાજ્યને પોતાનું ઘર માનેલું હતું, અને એમ એ માને તેવું કારણ તેમના પૂર્વજોનો અતુટિત રાજ્યસંબંધ હતો. આમ હોઈને તેમણે રાજ્ય વ્યવસ્થાને શેષ પણ દુર્વ્યય થવા ન પામે અને એ દુર્વ્યયને પરિણામે રાજ્યના નોકરો તેમજ તેમના સંપર્કમાં આવનાર પ્રજાજનો વગેરેનો નૈતિક અપકાર થવાનો સંભવ બને તેટલો જાણે રહે એવા પ્રકારે માર્ગ પોતાના નાનિરથને ચાલતો રાખવાને શક્ય તેટલો પ્રયાસ કરેલો હતો. અર્વાચીન દબે કેળવાયેલ વાસ્તુશાસ્ત્રી (ઇજનીયર) ને તેમણે રાજ્યસેવામાં સ્થાન આપેલું ખરું; તથાપિ એ વાસ્તુશાસ્ત્રી મુખ્યતઃ આંધ્રકામો ઉપર સામાન્ય દેખરેખ રાખવાનું, માલ તથા ખર્ચના આંકડા જેવા તપાસવાનું તથા આંધ્રકામ ખાતાને મુલ્યવસ્થિત રાખી કાર્યો કરાવવાનું કામ કરતો હતો. વળી રાયજીસાહેબની પોતાની રસજ્ઞિત ઘણી વાર, ચાલતા આંધ્રકામમાં ફેરફાર ન કરાવતી એમ પણ ન હતું, અને તેમની કલ્પના કોઈ કોઈ પ્રસંગમાં, અશક્ય મનાતી બાબતને શક્ય કરાવવા માટે દુરામદી પણ બની રહેતી હતી. આ બાબતનો એક દૃષ્ટાંત અમે અત્ર આપીએ છીએ. “બહાદુરીન કોલેજ” વાળું મકાન એક અતિવિશાળ સભામંડપ ધરાવે છે. આ સભામંડપ બંધાવતાં બંધાઈ તો ગયેલો; પરંતુ તેના ઉપર છાપર મરાવવાનો વારો આવેલો ત્યારે ખરી મુશ્કેલી ખડી થઈ ગયલી હતી. એ

સભામંડપમાં સ્તંભાવલિ રચાય નહિ તો છાપરં ચટી શકે પણ નહિ, એવું મન સર્વકોષ અર્વાચીન વાસ્તુશાસ્ત્રીનું થયલું હતું. પરંતુ સ્તંભાવલિ રચવાની વાત રાયજ સાહેબને હરગીઝ ગમે જીનરે તેની ન હતી; કારણ કે તેમની સૌન્દર્ય કલ્પનાની અને કલાદૃષ્ટિની દૃષ્ટિએ એ સભામંડપમાં સ્તંભાવલિનું અસ્તિત્વ એમને એક રસદોષ જેવું લાગતું હતું. આમ પુરૂષોત્તમરાયજ અને વાસ્તુશાસ્ત્રીઓ વચ્ચે આ વિષય પરત્વે મગગાંઠ બંધાઈ રહેતાં એ બિચારા સભામંડપને ઠંકાયા વિના રહેવાનો યોગ પ્રાપ્ત થઈ આવેલો હતો ! અને એ હકીકત લોકોમાં એક પ્રકારના ઉપહાસને પાત્ર બની ગયલી પણ ખરી. ‘ધ ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા’ જેવું શ્રેષ્ઠ વર્તમાનપત્ર પણ, વિદ્યામંદિરની છાપરા વિનાની અધન્ય દશાનો નિર્દેશ કરીને તેને એક અશક્યતાના ઉદાહરણ રૂપે ગણ્યાવીને તે વાતનું ઉપહાસ્ય કરી રહેલું હતું ! પરંતુ આપણા આ કથાવીર સિદ્ધસંકલ્પજ હતા. એમને હરગીઝ સ્તંભાવલિથી અવલંબિત છાપરં ખપે તેમ ન હતું. એટલામાં હિંદુસ્તાનના ઉપરાજ લોડં કર્જનનું આગમન જૂનાગઢમાં થવાનો યોગ ઉપસ્થિત થઈ આવતાં તેના સત્કાર નિમિત્તે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાકરાવવાની આવસ્યકતા જાભી થઈ ગઈ અને એ વ્યવસ્થાને અંગે રાયજ સાહેબે એ ઉપરાજને હસ્તેજ ‘બહાદુરીન કોમેન્ડ’ જાહેરાતવાનો નિર્ણય પણ કરી દીધેલો. પરંતુ એ મહાવિ-
ધાલય હતું તો છાપરા વિનાનું ! એવી સ્થિતિવાળા મકાનને જાહેરાતી પણ શી રીતે શકાય ! આમ હોઈ પુરૂષોત્તમરાયજએ મીસ્ત્રી જેઠા ભગાને તથા તે સમયના માપણી-અધિકારી બાવનગરી નાગર ગૃહસ્થ વેણીશંકર ગોવિંદરામને બોલાવીને, ગમે તે શુક્તિથી પણ પૂર્વોક્ત વિધાલયના સભામંડપને, સ્તંભાવલિ રચ્યા વિના છાપરાવાળો કરી આપવો માટે અનુપેક્ષ આગ્રા આપી દીધેલી; અને તે આગ્રાનું આશ્ચર્યકારક પરિણામ એ આવેલું કે, એ સભામંડપ, સ્તંભાવલિના આધારે વિનાના છાપરાવાળો બની જવા પામેલો પણ છે ! આમ એક કાલે જે વાત અશક્ય ગણાયલી તે વાત શક્યતાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ એટલે પછી એ છાપરાના પ્રયોજકો ધન્યવાદને પાત્ર થાય તેમાં નવાઈ ન હતી. લોડં કર્જન જૂનાગઢમાં આવ્યા અને એ કોમેન્ડના વિશાળ પ્રાંગણમાં રંગેલ ખાસ રમીઆણામાં ભવ્ય દરબાર ભરાયો હતો. એ પ્રતાપી ઉપરાજે કુદ્ધાટનના મંગલ પ્રસંગને ઉચિત સદાસ્મરણીય ભાવણ કર્યું, અને તે સાથે આપણા આ કથાવીરની જે ઉત્કટ અભિલાષો હતી તેની તૃપ્તિ પણ થઈ ચૂકી. વળી આ કોમેન્ડના વિશાળ સભામંડપની મનોહરતાથી મુગ્ધ બનેલ ઉપરાજે બ્યારે મીસ્ત્રી જેઠા ભગાને શાખાશી આપતાં તેની પીઠ ચાથડી તેને વસ્ત્રદાનથી સન્માનેલ ત્યારે સમાજનો તમામથી જે હર્ષદર્શક તાલીનાદ થયેલો તેને લીધે

પુરુષોત્તમરાયજીના ચિત્તે જે સતોષ અને જે હેડા આનંદ ભોગવેનો હશે તે જો તેઓ પોતેજ સમજી શકેલા હશે, આપણે તો તે પરત્વે ક્ષત કલ્પના કરી શકીએ. મનવન કે, પ્રાચીન જૂનાગઢની પ્રાચીન વસ્ત્રધારી કાયાને અર્ચાચીન વસ્ત્રધારી કરી અને તેટલા તેને પ્રવર્તમાન જમાનાના સ્પર્શ આપનાતું જે એક પુરુષોત્તમરાયજીનું ધ્યેય હતું તેને તેમણે રાજ્યના બાધકામ-ખાતા મારફત, વઝીર બહાડીનાભાઈનું સમાગમ સ્વયંને એકલા કરાવલ સાર્વજનિક નાણાના ભંડોળમા રાજ્ય ધનનો ઘેડો ધણો ઉમેરો કરીને જે આ પ્રજાભોજ્ય મર્યાદાને હયાતીમા આણી આપેન તે કામ તેમણે આમ આખરે પાડે જિતારેતું. પરંતુ મનુષ્ય હમેશા સયોગાતુવર્તી પ્રાણી છે, અને તેથી તેને જે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ મળી આવે છે તો તે પોતાની પ્રિય પ્રવૃત્તિને સફળ કરી શકે છે, અને પ્રતિજ્ઞા પરિસ્થિતિમા જે ને મુકાઈ જાય છે, તો તેના પોતાના ચિત્તોદ્ધાનમા સુવાગ્ન દેલાવે એવા પુષ્પો આપે એવા અભિનાય તરફનો ગમે તેટલા જગતા હોય, તોપણ તેઓ ત્યાંને ત્યાં અનુપભોજ્ય દશામા ઝંઢી છેવટે કરમાઈ ગયા વિના રહેતા પણ નથી પુરુષોત્તમરાયજીના સદ્ભાવે તેમની પોતાની કામનાઓને તુટ કરવામા ઉપકારક થાય તેવા હરિદાસમાઈ તથા ચુનીનાલભાઈ આદી જેવા શિષ્યપ્રેમી મદકારીઓ મળી આવેલા હતા, અને તેમા વળી મુમયમાન રાજકર્તાઓની સ્વાભાવિક કલાપ્રિયતા તથા મૌનદર્પામનતાનો સભાર થય પામેનો એટલે એ તમામ અનુકૂળ પરિસ્થિતિને યોગે આપણા આ કથાવીર ગજનની આય-ઉપજ-ના પ્રમાણમા પોતાની સ્પૃહાવૃત્તિને માફાર કરી બતાવવાના કામમા ફતેહ મેળવી શકેલા હતા, એમ આપણે કહી શકીએ પણ ખરા આદર્શ મહાશૂલ, જુગમા મસીહ, જળમાર્ગો, એમકાગ સુગી દુકાનોની પશ્ચિમોવાળી બજાર, મહેડી કચેરીનું પ્રૌઢ મકાન, ગિન્નાર પર્વત ઉપર ચઢવાના પગથીયા, દાતારના હુગર ઉપર ચઢવાની સડક અને તે ઉપરના પગથીયા, રત્નપીટીઓ માટે દનાખાતું અપરકોટમાના જળાશયે, બનનાથનું તળાવ, દામોદરજીને નેતે સુવર્ણરેખા નદી ઉપરનો સેતુમધ, કાલવાહ ઉપરના પુલ, ‘રે-ગેઘટ’ સંસ્થિત ધડિયાળવાળા મિનારથી મુગ્ધાભિત ‘રેશન-દરવાજા’, સેન્ટ્રલ જેલ, હાલમા બ્યા ન્યાયાધીશીઓ બેસે છે તે, મુકબરા સામેની અર્ધચંદ્રાકાર ધમાગત, શાક બજાર, દાણાપીઠ, બહાદુરખાનજી હાઈસ્કુલ તથા પુસ્તકાલય તથા પ્રાચીન વસ્તુ-સંગ્રહસ્થાન વગેરે અનેક પ્રકારના ‘આપણા આ કથાવીરના ‘કાન્ધાર’ ના જ ફળો છે આ ઉપરાંત ‘બહાદુરખાનજી હાઈસ્કુલ’ માટે એક બીજું મહેડું મકાન શહેર બહાર તેઓશ્રીએ કલ્પેલ ‘વિદ્યાપુર’ પાસે જ

બધાવવા સાર તેમજ જૂના દવાખાનાને રેમોન્ડ એક મળેલું અને તમામ સમયપાણી “મહા રૂઝ્ગાલવ (દવાખાનું)” બધાના માટે તેમજ આગસ્યક યોજના અને વ્યવસ્થા પણ કરી નાખેલી હતી અને તે યોજનાઓ તેમના મેનામોફ પછીથી સફળ પણ થવા પામી. નવાજ માટે જ હાદ્દખાનડના રાજકાળમાં જૂનાગઢ શહેરને વીન્ડમીના દીવા પુર પાડવાનો પ્રયામ થયેલો અને ઘોડી મુલત સુધી જમનને વિદ્યુત દીપોથી સુગોળિત પણ બધાવલ, પરંતુ એ પ્રયામ અતે છોડી દેવો પડેલ. આ ઉપરાંત મહાત્મે મહાવમા દવાખાના, નિશાણો, ધર્મશાળાઓ, જીનારાઓ, ઝેરીઓના મગનો વગેરે પણ મહોદી સંખ્યામાં બધાવાવવા, અને દીવાન સુનીતાવડની ગ્રેન્થાને લીધે મન્યના જૂના જૂના ભાગોમાં મહેદી મખ્યામાં નહેરો આગ્રે કરવાનો મફત આગ પણ આ સમયે થઈ ચૂકેલો હતો જૂનાગઢ શહેરના કેટલાક મહામાર્ગો પાંચળા કરાવાયલા અને ખીજા કેટલાકને નિસ્તાવવા માટે રેખાઓ પણ બે આવાયલી હતી જૂનાગઢ શહેરમાંના ગદા તથા ગોમામાંના પાણીને વહી જવા માટે ‘ગટર’, રાજ્યમાં ઠેકેકાળે કાચી પાકી સડમે, આગમખ્યાનો વગેરે પણ મારી મખ્યામાં રચાવનામાં આવેલા પુરોત્તમનયજની મર્ચાદખ્યાનો અત આવેલો ત્યારે રાજ્યમાં કાચા કુવાઓની મખ્યા તો મહોદી જ હતી અને તે ઉપરાંત ૧૩૬૨૫ પાકા કુવા હતા જૂનાગઢ શહેર ટેમરી ઉપ આવેલું છે એટલે ઉચાથુ વાળા ભાગોમાંની રેખાને પાણી મેળવનામાં ઘણીજ મુશ્કેલી પડતી તે કુ ગ્રવા શહેર પામેલા ‘જોડિયા ડુંગર’ તથા “આમુકરી” ઉપર બધો રચાવીને તેમાં વર્ષા ઋતુમાં એમ્હા કગતા પાણીને નળ વાટે અપરકેટના જળાગયોર્માં લાવી ત્યાંથી નળ મારફત જનતાને પાણી પુર પાડવાની તેમજ તે ડુંગર ઉપરના નળાવમાંથી પાડવાના ધોધથી વીજળી ઉત્પન્ન કરવાની યોજના આ આપણા ચરિતનિરખના વારામાં અમલના અણ્યાયલી હતી, અને તે યોજનાને મફતના પૂર્વક પાર જીતારવાને પ્રમે મિન્ બ્લાઝિંગ નામના એક અગ્રેજ નિષ્ણાત વાસ્તુશાસ્ત્રીને રોડવામાં પણ આવેલ. તથાપિ એ વાસ્તુશાસ્ત્રીના મત પ્રમાણે રૂપીઆ માત લાખ ખર્ચાઈ ગયના છતાં આ યોજના સંપૂર્ણ મફતનાને પામેલી નહિ, એટલે પછી તે કામ મટકે મટકે પ્રતિવર્ષ કરાવીને સમાપ્ત કરવાની વ્યવસ્થા કરીને તેને ધીમું પાડવામાં આવેલું હતું. છતાં આજે જૂનાગઢ શહેરની જનતા નળ વાટે પાણી મેળવનાને ચકિર્તવતી બનેલી છે તે આપણા આ ચરિ-નિરખના વારામાં મહોદે ભાગે થઈ જવા પામેલ ક્રમને લીધેજ છે, એમ આપણે સુખેથી કહી શકીએ. આપણા આ પુરોત્તમનયજના વારામાં, તેમનાથી નિર્દિષ્ટ

નગરે રૂરી દાધેલા ખાંડ, જુનાગઢ રાજ્યમાં લોકભાગ્ય ગણાય તેવાં ખાંધકામો આશ્ચર્યનિપજા અને બને તેટલી કરકસરથી અને સંન્યસતું ઉત્પન્ન કરાસરી પખતે પૂર્વે ત્રીસ લાખનું નહિ છતાં, યવા પામેલ છે તેટલાં અગર તેટલી શુદ્ધતાથી થોડાંક ઓછાં પરંતુ સાર્વજનિક લાભ આપનાર કોટીનાં ખાંધકામો, જેમણે જુનાગઢ છોડ્યું તે પછીના દીવાનોના, ખ્રિટિય વાલી વહીવટદારના તથા તે પછીના કાર્યભારીઓના કાળમાં, સંન્યસતું ઉત્પન્ન દૂદકે દૂદકે વધતું ગયલું હતું તોપણ યવા પામેલ નથી એ વાત એટલી તો સ્પષ્ટ છે કે, તે પરત્વે અત્ર વિવચના કરવા બેસવું એ ઉચિત ગણાયે નહિ. ખ્રિટિય વાલી વહીવટદારના કહેવાતા “સુધરેલ” શાસનકાળમાં સંન્યસતો મહોટો ઉપયોગ પંદેશીય અમલદારોના ઉપયોગાર્થે સુખારામસાધક બંગલાઓ બંધાવવામાં, તેમનાં વાહનો જે મહામાર્ગે ચાલે તેજ મહામાર્ગે સુગમ રખાવવામાં તેમજ તેમના બોગવિલાસ માટે વિહારસ્થાનો રચાવવામાં થયેલો છે. પુરુષોત્તમરાયજીના “કારભાર”નો ઇતિહાસ આટલો બધો ઉજ્જવલ છે એ વાત પરત્વે સંકાને શેષ પણ સ્થાન નથી; તોપણ તેમની કારકીર્દિ પરત્વે, અર્વાચીન સંસ્કૃતિવાળા જમાનાના એક પ્રધાન લક્ષણ રૂપ બની રહેલ પ્રચારકાર્યની દૃષ્ટિએ ખામી રૂપ ગણાય તેવું જે એક તત્ત્વ હતું તે એ કે, તેમણે પોતાના સમયના સંન્ય વહીવટને લગતાં આભાસુક નિવેદનો પ્રકટ કરવાની રીતિનો આશય લીધેલો નહિ, અગર તો તે સંબંધે વર્તમાનપત્રોને સાધીને તેમની આરક્ષત ને પરત્વે પ્રશંસાનાં ગીતમાં ગવરાવેલાં પણ નહિ ! ‘ખાલી ધડો વાગે ધણે’ એ લોકોક્તિ સાચ અર્થહીન છે એમ કોણ કહી શકે ? અપખાનાંવાળા જમાનામાં હરકોઈને નિંદ કે સ્તુત્ય થતાં વાર નથી લાગતી !

જે અર્વાચીન વૈદ્યકસાંજ પ્રમાણે યતા ઔપધોપચારનો લાભ જનતાને મળત મળી શકે એવી યોજનાવાળું દવાખાનું ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં જૂનાગઢ શહેરમાં રચાવવામાં આવેલ, અને તે દવાખાનાના મુખ્ય તરીકે મુંબઈ વિદ્યાપીઠના એક પદવીધર, મહારાણાદવાસી ડૉ. અમીદાસ મનજી એલ. એમ. ને દીવન ગેકુલજીભાઈએ નિયુક્ત કરેલ હતા. ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં આ દવાખાનાના ઉપયોગ માટે યોગ્ય અનુકુળતાવાળું એક ખાસ મકાન બાંધવામાં આવેલ, અને એ મકાનને પાછળથી વિસ્તારતાં રહેવાની જરૂર પણ પડેલી હતી. તથાપિ વર્ષોના વહેવા સાથે, એ પ્રમાણે વિસ્તરતું રહેલ મકાન પણ નાતું તેમજ આવસ્યક સગવડવાળું નથી એમ જણાતાં આપણા આ કથાનાયકના વારામાં

એક નવાન ઔપચાલય અને 'આતુરશાળા' બંધાવ્યેક મહેતુ અને તમામ હતી અને તે પ્રમાણે, મુંબઈના દાક્ટર મેડીસિનને દાયે મેડી. તેમણે આવશ્યક (સ્વચ્છતાનુજ્ઞાન જનરલ હોસ્પિટલ) નામક મંરથા બંધવા માટે ઇ. ૧૯૦૧ તેમના માં પાયો નંખાયલો પણ હતો. પરંતુ રાજ્યમાં એ વર્ગે જીવન ધણી બાધતના કમવાનાં હતાં અને તે પછીના વર્ષમાં જપચિયા દુશ્મણ વગેરે નિમિત્તે રાજ્યને બાધુ મોટા ખર્ચમાં ઉતરવાના પ્રયત્નો એક મામટા કિપચિય થઈ આવેલા એટલે આ દવાખાનાનું બંધકામ દાય કાપર લેવાઈ શકાયલું નહિ, અને પહેલી તકે એ કામ જીપાડાય ત્યાં તે પુરોગતમરાયજીને ગવ્યસંવામાથી મુક્ત થવાનો વારો આવી ગયેલો પણ ખરા. એ પછી ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં (મર) મીરજી અબામ અલી જેમ આખરે દીવાનને પદે આવી શકેલા ત્યાં તેમણે આપણા આ કથાનાયકથી કરાયેલ યોજના પ્રમાણે પસંદ કરાયેલ યથે દવાખાનું બંધવાની વાત અનુપકારક માનીને તે રથજે નંખાયલ પાયોને ઉદ્ધવાની પાડીને શાક-ખજાર બંધાવવાની યોજના ઘટેલી હતી. ગયજીમાટેના વાગમા બંધાવાયેલ શાક-ખજાર શહેરના મંથ ભાગમાં હતી અને આજે પણ મોજુદ છે અને તે આખીય જનતાને અનુકુળ રથજે પણ છે; જનાં આ શાક-ખજાર ફેવીને, હાલના દવાખાનાને ઠેકાણે લઈ જવાનું આ મીરજી અબામ અલી જેમને ઠીક લાગેલું હતું પરંતુ તે યોજનાને તેમણે જ પાડળથી પડતા મૂલેલી હતી અને તે માટે પચેશ્વર પાને દવાખાના માટે જ નવું મકાન બંધાયેલ તે કેટલાક વર્ગો સુધી નકારું પડી ગયેલ. અંતે તો પુરોગતમરાયજીએ જોઈકાણે દવાખાનું બંધવા માટે પાયો નંખાયલો હતો તેજ ઠેકાણે, ક્રિસ્ટિય વાલી-વહીવટદારના વાગમાં દવાખાના માટે ભવ્ય ઇમારત બંધાવા પામેલી છે. આ પ્રમાણે આપણા આ કથાવીનો મંયોગવશાત્ અક્ષિત રહી ગયેલ સંકલ્પ ક્ષિત થયા વિના રહેયો નથી એ જ પ્રમાણે એમણે શહેર બહારના ભાગમાં "દાદરકુલ" માટે ઇમારત બંધવા સાથે જો યોજના કરેલી તે પણ અકળ થયેલી છે. આ "દાદરકુલ"ની નવી ઇમારત માથે પુરોગતમરાયજીએ ક્રમ અક્ષર મંબધે હજે એવી પણ કલ્પના આપણે, હવે પછીના આ ગ્રંથભાગમાં આવનાર હકીકત કાપરથી કદી શકીએ ખરા. આ "દાદરકુલ" માટે બંધાવેલ નવીન ઇમારતમાંજ પુરોગતમરાયજી કપર પાડળથી મુકાયેલ ઉચાપનના તાલેમત પદ્ધતે તપામ કરી નિર્ણય આપવા માટે દિલી સંસ્કર તરફથી જો તપામખંચે ઇ. મ. ૧૯૧૭ માં નિયુક્ત કરાયેલું હતું તેમણે પોતાની બેઠક સખીને કામ ચલાવેલું અને એ કામને અતે દિલ્હી મરકારે એજ મકાનના આદ્ય કપડને નિર્દોષ-નિર્મળ

નાકેર કરી દીધેલા પણ હતા. દેવગતિની આ પ્રકારની ધટના આપણને આશ્ચર્યનિભવ કર્યા વિના રહેતી નથી. રાયજી સાહેબે જૂનાગઢ છોડેલું તે વખતે ડૉ. ત્રિભુવનદાસ મોનીયંદ શાહ એલ. એમ. નામના જૈન વશિકૃત ગૃહસ્થ દવાખાતાના મુખ્ય અધિકારી હતા. આ ત્રિભુવનદાસજી જૂનાગઢના વતની હતા અને તેઓ પુરૂષોત્તમગાયજીના વારામાં એક ગામબાધ તરીકે પસંદગીને પામીને રાજ્યસેવામાં (ઇ.સ. ૧૮૮૫માં) નિયુક્ત થયેલ હતા. આ ત્રિભુવનદાસજી વધતમા ઝોટલા તો નિપુણ હતા કે, તેમણે જો કે રાજ્યવંશની પદવી મેળવેલી ન હતી તો પણ તેઓ મુખ્યની વિદ્યાપીઠ તરફથી ચેવાતી શસ્ત્રવૈદ્યની પરીક્ષા લેવાને કામે નિયુક્ત થતા હતા, અને એ એમની નિપુણતાને પરિણામે એ વિદ્યાપીઠ તેમને પોતાના એક “કેસો” નીમીને સણગારેલા પણ હતા.

આપણા પ્રાચીન વેદકાંડ “સુદ્ધ સંહિતા”ને આધારે કૃત્રિમ નાક બનાવવાની કળા (રાહનોપ્સાર્ટી) તો અર્વાચીન કાળમાં પુનરુદ્ધાર કરવાનું પહેલું પગલું જૂનાગઢમાં જ અને તે-પણ આપણા આ ત્રિભુવનદાસજીથી બરાવડું છે, અને તે વાત આજે પણ યુરોપખંડના વેદવર્ધો ઇનિહાસ દષ્ટિએ કબૂલ પણ કરે છે. નેત્રવેદ તરીકે પણ આ ત્રિભુવનદાસજીની ખ્યાતિ, એમના સમયમાં અજોડ હતી, અને એમના સમયમાં જૂનાગઢનું દવાખાતું વિશેષતઃ, આંખ નાકનાં ફેંદાંનાં ઉપચારની બાબતમાં તો એક ઉત્તમ કોટિનું સુવિખ્યાત કેંદ્ર પણ બની રહેલું હતું. રાયજીસાહેબ પોતાના અધિકારકાળમાં કેવાં કેવાં નરરત્નો ગોતી કાઢતા અને તેમને રાજ્યસેવક માળામાં ચુંટી રાખતા હતા એ બતાવવામાં આ ત્રિભુવનદાસજીને લગતી સંક્ષિપ્ત કથા ઉપકારક થઈ પડશે. ગયજી સાહેબે રાજનામું આપી રાજ્ય છોડ્યું તે વખતે આ ત્રિભુવનદાસજી પણ રાજ્યસેવા છોડવાને તૈયાર થયેલા; પરંતુ લોકહિત વિચારીને રાયજી સાહેબે તેમને તેમ કરતાં વારેલા હતા. પરંતુ મનુષ્યજીવન રસાશ્રિત હોય છે, અને તેથી જ્યારે રસ પડતો બંધ થઈ તેનું સ્થાન નીરસતા લેવા માટે છે, ત્યારે મનુષ્યજીવન હંદાવા પણ માટે છે, એ એક દુઃશીલ પરંતુ મહેન્ટ નેસર્ગિક સત્ય છે. ત્રિભુવનદાસજીની તખ્તીઅત તરતજ બગડવા માટેલી, અને આતે તેમનો દેહાંત પણ થઈ ગયેલો હતો. ખેર. રાયજી સાહેબે જૂનાગઢ છોડ્યું ત્યારે રાજ્યના દરેક મહાત્મમાં દવાખાતું અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું, “સુદ્ધસંહિતાદિ”માં “ભૂતતંત્ર” સંગ્રાથી લખાયેલ પ્રકરણમાં વર્ણવાયેલ તથાપિ અર્વાચીન કાળમાં “સુદ્ધમનુંતુરાસ (એકીરીઓસોજી)” નામથી ઓળખાતા વિજ્ઞાનનો લાભ જનનાને આપવા માટે એક પ્રયોગશાળા સ્થપાઈ ચૂકેલી હતી, ઔષધોનું મિશ્રણકરનારાઓને પદતિપૂર્વક

મિત્રમૃત્તાન આપવા માટે એક યોજના અમલમાં આણાયલી, રૂઆયતિ પ્રયોગશાળાને જન્મ આપાઈને તેને, મુંબઈ તથા આંધ્રમાં વિશિષ્ટ તાલીમ પામી નિપુણ બનેન ડૉ. નરેન્દ્રભટ્ટન ઈસ્ટ વેસ્ટિય, એમ. બી., બી. એમ. (ડરહામ વીધાપીઠ, ઇંગ્લેન્ડ) ની અધ્યક્ષતા નીચે મૂકવામાં આવેલ, અને શહેરમાન તમામ જળાશયોનાં પાણી તથામાવાઈ ગયેલાં તેમજ દાતારના હુંગર્ન તવાટવીમાં “ધી પ્રિમ આલખ” વિઠ્ઠર લેપર-એન્ડ-યવમ (કુર્ડી-આશ્રમ)” ની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૮૯૭ માં કરીને તેને સુસ્ત નિભારી, તત્ત્વજ્ઞ-જેમક ડૉ. હગનવાલ કાશ્વ જેવા એક પદવીધરના હાથ નીચે મૂકવામાં આવેલ, જૂનાગઢ શહેરની તે અમલની આલીમ હજારની જનતાને મદન અપાતો દવાખાનાનો લાભ સરલનાથી મળી ગકે તેટલા મારે શહેરના જૂન જૂન ભાગમાં મારે દવાખાનાઓ સ્થાપવા હતા, અને રાજ્યનો પગાર ખાનારા નાના મહેલો દાખલે પાણુ ધમે ભાગે, રાજ્યની ઉદારતા ભરેલી નીતિને અનુસરી સેને પાસેથી મહેનતાણુ લેવાની લાખમા ન રાખતાં સેના આવથી કામ કરતા હતા. અર્વાચીન હિંદુસ્તાન માં જે એક મહેલું દર્દ ધર ઘણી રહેલું છે તે એ કે, રાજ્યનો પગાર ખાનારા વધો મુક્તિપ્રમુક્તિથી પોતાની ખાનગી કમાણી વધારવાના પ્રયાસો કરવામાં જેટલા મરણુવ રહે છે તેટલા મરણુવ તેઓ રાજ્યસેવકો તરીકે પોતાના કર્તવ્યમાં રહેતા નથી, રાજ્ય તરફથી વમાવતાં ઔપચારિક માધતોનો લાભ તેઓ પોતાના ખાનગી દર્દીઓને જેટલો આપે છે તેટલો આમાન્ય જનતાને આપતા નથી અને અર્થદામે બનીને માનુષતાને જુલી લોકમાનુષ ગોપાનુ કરી રહેતા દેખાય છે પણ ખરા ! રાયજી મારે ના વાગમાં, ગમે તે કાળે પણ આ પ્રશ્નનું અનિષ્ટ જણાઈ પડે તેવા રૂપનાં તો ઉદભવેલ નહિ જ; અને આ વાત એની છે કે, ગમે તે રાજ્યના શામનનંત્ર વાહકોએ તેની ઉપેક્ષા લેશ પણ કરવી ન જોઈએ. આ વિષયે બ્રિટિશ મરહારની ગવર્નમેન્ટે આપણા હિંદુસ્તાનની અમલ જૂતાધાની લાવનાને નંદ કરી નાંખેલી છે. એ વાતમાં શંકા નથી. જૂનાગઢ શહેરમાં દર્દીઓને દવાખાનામાં રાખી તેમની સાર-સાર કરવાનું ધોજણુ જેમ રખાયલુ તેમ મહાસોમાં પણ રખાયલુ હતુ, અને રાજ્યને ખર્ચે મારવાર કરવામાં આવતી પણ હતી. એ વખતે ઘણુખરા દાખરો “હોરિપટલ આમિરટટ” ની પદવી ધરાવનારા હતા અને બ્રિટિશ મુલકમાં તેવા પદવીધરોને જેટલો પગાર મળતો હતો તેના કરતા જૂનાગઢ રાજ્યમાં વધારે પગાર અપાતો હતો, અને તેના ‘નાના’ દાકતરો પણ રૂપત વર્ગના હતા.

પૂર્વોક્ત કથા તો સુરોપીય વેંધકને લગતી થઇ. પરંતુ ગયત્રી સાહેબના વાગમાં ગત્ય તરફથી આયુર્વેદિક તથા યુનાની આદિ વેંધકને જે પ્રકારે ઉત્તેજન આપી તેનો લાભ લેખિને અપાવાતો હતો તે આપણે જાણી લેવું પડે. આ જે દેશીય પદ્ધતિએ જે વેંધો તથા હકીમો આડંબર વિના લોકોમાં ભળીને તેમની સેવા કરી રહેતા હતા તેમને તેમની યોગ્યતા, ખ્યાતિ અને લોકપ્રિયતાના પ્રમાણમાં ક્યંક મુગાદીરો અગર તો પૂજવેતેનો આપનામાં આવતા હતા અને એને પગિણામે એ વેંધો તથા હકીમો પ્રાયશઃ મફત દવાઓ લોકોને આપતા હતા અને પ્રમંગાનુરૂપ થોડી ધણી કમાણી પણ કરી ખાતા હતા. આમ હોઇને પ્રાયશઃ રાજ્યની રેવનને વેંધકીય મદદ મરવતાથી અને લગભગ વિના મૂલ્યે મળી શકતી. અને તેમ થવામાં મુખ્ય કારણ જેમ રાજ્યની રાજનીતિ હતી તેમ રાજ્યમાં નોકરી કરનાર મકતરો તથા વેંધહકીમોએ આજથી પચાસવર્ષો પહેલાં આજના દાકરો અને વેંધહકીમોની જેમ પોતાના આ ધધાને વાણિ-જ્યનું નામ આપેલું એ પણ હતું. વળી, રાજકોટમાં સ્થાપાયેલ “રસાયનશાળા” માં તાલીમ પામવાને અને તે પ્રમાણે તાલીમ પામી આધુનિક ઢબે ઔષધો તૈયાર કરવાને અર્થ થાય એટલા માટે કેટલાક આયુર્વેદિક વેંધોને રાજ્યે પોતાને ખર્ચે, આધુનિક ઢબે અપાતા વેંધકીય રસાયનશાળાનું જ્ઞાન અપાવીને તૈયાર પણ કરેલ હતા. પરંતુ પાઞ્જથી પૂર્વોક્ત “વેંધકીય રસાયનશાળા” શીખવનાર વિદ્યાશાળા, ધણે ભાગે, બ્રિટિશ સરકારના હુકમથી બંધ કરી દેવામાં આવેલ એટલે એ આધુનિક ઢબે આયુર્વેદિક ઔષધો તૈયાર કરવાનો નૂતન ઉદ્યોગ ગત્ય ખીનવી શકેલું નહિ. આ ઉપરાંત “મોપચાર વિધિ (હોમીઓપથી)” થી દર્દી મટાડવાનું કામ પણ જુનાગઢના એક પરીપકારી નાગર ગૃહસ્થ નામે મથુરારામ અમૃતવાય વસાવડા મહોદ્દા પાયા ઉપર કરી રહેતા હતા તેથી પણ દરરોજ સેકડો દર્દીઓને મફત દવાનો લાભ મળી રહેતો હતો. લોકોને પણ આ મથુરાદામજીથી અસાધ્ય જેવાં ગણાતા દર્દી મટાડી દેવાતાં જોઇને તેમના ઉપર અમાધારણ શ્રદ્ધા બધાઇ ગયલી, અને ૩૦ ત્રિભુવનવસજી એ નૂતન ઔષધપ્રયોગના પગિણામે જોઇને એટલા તો સંતુષ્ટ થઇ ગયલા પણ હતા કે, છેવટે તેમણે પોતે રાજ્યના દવાખાનામાં, આ મોપચાર વિધિએ દવાઓ આપવા માટે એક શાખા ઉઠાડી તેનો લાભ પણ જનતાને દેવા માડ્યો હતો. પુરુષોત્તમ-ગયત્રીના વાગમાં થયેલ આ નૂતન વ્યવસ્થા ખરેખર તેમની રાજનીતિની એક લાક્ષણિક બાબત ગણાશે; કારણ કે આ મોપચારક ઔષધોનો ઉપયોગ

ત્યારે બ્રિટિશ રાજ્યમાં તેમજ તેને પગલે ચાલનારા મનર દેશીય રાજ્યોમાં થઈ ન શકે એવું અસ્પષ્ટ ધોરણ પ્રવર્તી રહેતું હતું. ત્યારે, ગાંધીની આંતર સ્વતંત્રતાને માટે બ્રિટિશ અગ્રહર માટે, પોતાના આખા લાંબા અધિકારમળ દરમ્યાન લડી રહેનાર પુરોગામીમણીએ ગાંધીને ખર્ચે એ નવા પ્રમુખનાં ઔપધેનો પ્રચાર લોકોમાં કરવાને વ્યાખ્યાતાને છૂટ આપી અગત્ય પણ કરી આપેલી હતી લોકસભા સાધક ગાંધીની ગાંધીનાર રાજ્યને લોકસભા કરવાનું વલણ ધરાવનાર અમલદારો મળી રહ્યા હોય, તો લોકસભા કેટલા બધા પ્રમાણમાં મિલ્લ થઈ શકે તેનું આ ડૉ. ત્રિનુવનદામણ અને પુરોગામીમણી વચ્ચેની નૈઋતિક એમતા એક ઉત્તમ દૃષ્ટાંત થઈ પડે તેમ છે.

જ્ય જૂનાગઢ રાજ્યમાં “સુધારા-ખાતુ” નામક એક બીજી ગાંધી નિર્વાહિત સંસ્થા હતી એ સંસ્થાના નિર્વાહ તથા વિગત માટે સુધારા-ખાતુ અંગર “સુધારા” રાજ્યે પ્રજા ઉપર કોઈ સીમા કચેરો નાખેલા નહિ. અલગ જાણની રૂબે ચલાવતી સુધારાઓની પેઠે આ સુધારા-ખાતુ લોકાધીન ન હતું, તથાપિ એ ખાતુ માર્ગો રચાવતું, તેમજ દુરસ્ત કરાવતું, શહેરોમાંના ઉકરણો જાપાની મદકોને દૂર કરતું, માર્ગો ઉપર પાણીનો છટકાન કરાવતું, અને જે બીજા કામો બીજા સુધારેલા રાજ્યોમાં સુધારાઓ કરી રહેલ છે તે બધા કામો કરતું પણ હતું. વળી દાણાપીઠ, શાક-અગર તથા માસાગર પણ આ સુધારા-ખાતાનાં સંતાનો હતા, રાજ્યના કાર્યબારીઓની સીધી નજર આ સુધારાખાતા ઉપર રહેતી તેથી તેમાં પ્રજાઓની લાગવગ વગેરે નહિવત્જ ઉપકારક થતી હતી. ગાંધી નિયત અને લોકપ્રતિનિધિમણનિયત એ પ્રકારે ચલાવતી સુધારાઓ તરફથી થતા કામોની વિશુદ્ધતા, તેમજ તરફથી કરાતો ધનવ્યય આદિ બાબતો વચ્ચે કેવો અને કેટલો ફરક રહે છે તેની ઉડી પર્યેષણ કરવાથી તે ઉભય પ્રકારની એ સંસ્થાના લાભાવાઓ સમજી શકાશે.

છ, રાષ્ટ્ર સાહેબના વારામાં રખાયેલી શામન-વ્યવસ્થા કેવળ અર્વાચીન એટલે કે વિદેશીય સારક્રીતિક ભાવનાઓથી રંગાયેલી ન હતી. ખાધ પચાઈનો કોઠાર અર્થાત જૂનું એટલું સાતુ અગર તો જૂનું એટલું તથા ધામ-અળખણના કથીર એવો એક પદ્ધતિ સ્થિતર તેઓ ધરાવતા ન વા. લોકસભાને ઉપકારક મણાય અગર તો સ્વદેશીયતાને પોથી રાખે એવી જૂની રૂબે સંસ્થાઓને ટકાવી રાખવી અને નવીન

પ્રાચીન નીતિને પરિણામે સ્થિતિને રાજ્યમાં દાખલ કરતા પડેલા તેના લાભાના ભ
 જેટલી મળ્યાં. પણ એ સ્થિતિને મિલકત હતો સ્થિતિ મરદારનું મ્યાથી દિન
 પીઆ પણ નહિ પણ ઇન્દ્રાડમાં હતું, અને તેથી ઇન્દ્રાડના સ્થાથી દિનને
 મળે. નવાવીને તે મળે. હિંદુસ્તાનની ગળ્યવ્યવસ્થા કમળને પ્રેમલા હતી
 નન વળી તેઓ સર્વોપરિ હતા એટલે ગમે ત્યારે ગમે તે માર્ગે પોતાના
 અધિકાર બળતો ઉપયોગ કરીને પોતાના મ્યાથી દિનનું પાનન કરી શકતા
 પણ હતા. આમ દોષને જે રજીસ્ટર રાજ્યો અંગ્રેજ સરકારની સામન પદ્ધતિને
 નવરથા અનુમરી તોરને ચલતીન થતા હતા તે એક રીતે પોતાના પગ
 હાથ કુદાડો માતા હતા એમ કહીએ તો ચાહે હો જીવનના સ્થાથી રૂપને
 નુથી નાખવું એ જેટલું મટેનું ગમ છે તેટલું જ મુશ્કેલ તેને ફરીથી પ્રણા
 નિમળાદ્ય નાનું કામ છે મિશ્રિત સરકારની સામનવ્યવસ્થાનું માર્ગે આધાર
 અનુકલ્ય કરવું એ વાત પુરાતમશયજીના મનને, આપણી સ્વદેશીય બુદ્ધિની
 નિર્મળતા ન્વીકારવા જેવી અગર તો તેનો ક્ષય કરવા માટે કરતા રચોગ જેવી
 લાગતી હતી તાકજીવન અનરૂપ સામનવ્યવસ્થા જોઈએ કે સાસન વવરથા
 અનરૂપ લોકજીવનને ધારા મળુ જોઈએ એ જોઈએ. પ્રથમ છે તેનો નિમ્ન
 પૂર્વ જગ્યા આપી શકાય નહિ આમ દોષને પુરોતમશયજીએ જુનાગઢ
 રાજ્યમાં અસ્તિત્વ ધરાવી હેવ કોહાર તથા ધાસ-બળાણના વાડાઓ
 મજિત સમ્યાઓને ટપાવી નખેન હતી આ કોહારમાં વિવિધ ધાન્યો, તેલ
 ઘી વગેરે જીવનનિર્વાહ વસ્તુઓને મચીત કરી રખાતી હતી અને તેનો
 ઉપયોગ જેમ ગજકુડુન કરતું હતું તેમ જ્યેતને પણ થયાપ્રસંગ તેનો લાભ
 માપાતો હતો. આમ કરીને મોઢવારી અગર દુખાળને પ્રસંગે આ કોહારમાં
 મચિત કરી રખાતી અનાજ વગેરે ગીજે જ્યેતને મમતા બાવે ઉપનબ્ય મશતી
 હતી અને તેથી વેપારીઓ એમનું ચક્રને ખાધ પદાર્થોના બાવ હંચા ચક્રાવી
 શકતા નહિ અને વળી એ મદાર મામે વેપારીઓની નજર નેતી તેથી બમ્બરમાં
 હમેશા એક પ્રકારે મમતોવપાડ મચરાઈ નેતું પણ હતું વળી દુકાળને
 પ્રસંગે તેના આ બમળમાથીજ રાજ્યને ખાધ પદાર્થો મેળવવા માટે જે દોડદોડ
 કરી પડે તેમાથી તે મુક્ત પણ રહી શકતું હતું હપમિયા દુખાળને પ્રસંગે
 આ મદારની મરથાએ જુનાગઢ રાજ્યની રેતને મળે બધા ટેકા આપી
 હિંચો હતો તે વાત તો તે મમથના લોગેજ અમજ ક કહી શક તેમ છે
 અમને યાદ આવે છે કે પૂર્વોક્ત વિકરાળ દુખાળને પ્રસંગે પ્રતિષ્ઠિત વર્તમાન
 ૧૧ મા ફેબ્રુઆરી, આવી મદાર જેવી મરથાને રાજ્યની સામનવ્યવસ્થામાં મ્યાન

લોકોને જ્યેલો નહિ. કાંઈ એક 'પક્ષી' મંજાધારી જૂનાગઢી વિવેચકે, મુખમાં
 પ્રગટ થતા 'સાંજ વર્તમાન' સંજિત દૈનિક વર્તમાનપત્રમાં આ ફેરફાર સામે
 વિરોધ ઉઠાવેલો પણ ખરો; પરંતુ તે નિષ્ફળ ગયલો. નવાજ ગાંડેજ સમુદ્ધાનજી
 બહેતનશીન ચચા પછી જે બ્રિટિશ વાલી વહીવટ રાજ્યમાં દાખલ થયેલો
 તેણે તો પુર્વાશ્રી કોરી તથા દોઢાને 'મોમોદરજી બેળાં' ના કરી દીધેલા,
 અને તેને ઠેકાણે રૂપીઆને બ્રિટિશ મિલકેટ રાજ્યમાં અનન્ય ચલણ રૂપે
 દાખલ થઈ ગયેલો છે. આમ જૂનાગઢના જે રાજ્યત્વને અનેક કાર્યભારીઓએ
 "લિઝ નો આપાને પરિપાલિત કરી ગયેલું હતું" તે ખંડિત થવા પામેલું.
 અને તે ખીનાને મનિદાસ નોખ્યા વિના રહી શકે પણ નહિ. ખિકાનેર, ગવા-
 લીગર વગેરે ગંજોએ પોત પોતાના વ્યક્તિત્વને અખંડિત રાખવા અપવવાના
 આશયથી રૂપીઆના ચલણને પોતપોતાની હદમાં દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન
 માંખડાં વચ્ચે માર્ગ કાઢીને જેમ પોતપોતાના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વના ચિહ્ન
 તરીકે એ રૂપીઆ ઉપર પોતપોતાના રાજ્યનું નામ દાખલ કરાવી પોતાના
 રાજધારીય હકને સ્થાપિત રાખેલો છે તેમજ જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી પાંચ
 કરાવાલું હોત કે કરાવલું હોત, તો તેહકીલતને આપણે રાજધારીય દષ્ટિએ બહુ
 વાંધાવાળી ગણત નહિ. પરંતુ ઉપર પ્રમાણે ચલણ પરંતુ જે ફેરફાર રાજ્ય
 ન્યારે વાલી વહીવટ નીચે હતું ત્યારે થયેલો છે. એ વાત આપણે વિચારીએ
 છીએ ત્યારે એ વાતને આપણે ન્યાય નહિ, પરંતુ એક પ્રકારના રાજધારીય
 વિશ્વાસભંગ રૂપે જણી શકીએ છીએ. 'ટંકશાળ' નામક સંસ્થા ખાખી
 રાજ્યના આરંભકાળથી જ હવાલીમાં આવેલી હતી, અને એ ટંકશાળ
 પોટસન સાહેબે સ્વરચિત "સ્ટેટિસ્ટીકલ એકાઉન્ટ ઓફ જુનાગઢ" નામના
 અંગ્રેજી ક્રંથમાં જણાવેલું છે તે પ્રમાણે દીવાન અમરજીનાં મકાનો પૈકી
 એકમાં હતી ત્યાંથી બચ્લાઈને મરકારવાડમાં ગયેલી હતી. આ ટંકશાળમાં
 જેમ સિકકા પાડવામાં આવતા હતા તેમ તે એક નાણાં ધીરનારી પેઢીનું
 કામ કરીને તેના પોતાના હસ્તકની 'ખાસ દુકાન' મારફત વેપારીઓ તેમજ
 ખીજાઓને છટકાના વ્યાજબી દરેનાણાં પણ ધીરતી હતી, અને તેથી તે ખામ
 દુકાનને આપણે આજની બાપમાં 'રાજ્યની નાણાં ધીરનારી પેઢી (સ્ટેટ બેંક)'ની
 કપમા ખુશીથી આપી શકીએ. આ સંસ્થાનું અસ્તિત્વ રાજ્યને તેમજ
 રાજ્યને ધણુંજ ઉપકારક હતું. રાજ્યને વધારાનાં નાણાં ઉપર નફો મળ્યા કરતો,
 વેપારીઓ તથા પ્રમજનોને એજા વ્યાજને દરે નાણાં મળી શકતાં હતા, અને
 રાજ્યનું નાણું રાજ્યમાં જ રહ્યું રહેતું હતું. જૂનાગઢની જૂની નવાખીને

ઠેકાણે નવી નવાખીની ધમણમાં ને ધમણમાં રાયજી સાહેબે જે પ્રવાહપતિન થવાનું પસંદ કરેલું હોય તો તેઓ આ સંસ્થાને, ઇવતી રાખત નહિ જ. પરંતુ એમની રાજનિતિ રાજ્યને સર્વથા પ્રગ્ભોગ્ય રાખવાની હતી એટલે એમણે એ સંસ્થાને નષ્ટ ન કરનાં વિકસવા દીધેલી પણ હતી. આ ટંકશાળ ઉપરાંત 'જનમદારખાનુ' નામક જે એક ત્રીજી સંસ્થા રાયજી સાહેબના વારામાં હતી તે જવાહીર, વસ્ત્રો વગેરે ખરીદ કરી તેનો સંગ્રહ કરતી અને રાજકુટુંબ ઉપરાંત શ્રેષ્ઠ પણ તેનો લાભ યથાપ્રસંગ મેળવી શકતા હતા. આ સંસ્થાની ક્ષયાતીથી ત્રવેરાતના વેપારીઓ કાપડીયાઓ વગેરે પોતાના માલના ભાવમાં સ્વછંદે અઘાવો કરી શકતા નહિ અને પ્રગ્ભજનોને વ્યાજબી ભાવમાં બજારમાંથી અગર આ જનમદારખાનામાંથી આવવ્યક ચીજો સરલતાથી મળી શકતી પણ હતી જે રાજ્યનો રાજકર્તા પોતાની પ્રગ્ભને પોતાનાં છોડે રૂપે ગણનાર હોય ને જ, પૂરોક્ત પ્રકારની પ્રગ્ભોગ્ય સંસ્થાએ નબાવી રાખે, અને જે રાજ્ય કાર્યભારીનિ હોયે લોકકલ્યાણ કલ્યાણની ભાવના પ્રાધાન્ય ભાગવી રહેલ હોય તે જ પોતાના રાજકર્તાને, આથી સંસ્થાઓ હોય તો તેમને નબાવી રાખવાની અને એવી સંસ્થાઓ ન હોય તો તેમને જનમ આપવાની સલાહ આપે.

જા. હવે આપણે, જૂનાગઢ રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતાના એક ચિહ્ન રૂપે ટપાલખાણ, નોંધણી-ખાણ અને ધરભેણી-ખાણ ગણાય તેવી એક સંસ્થા "ટપાલખાણ" એ પરત્વે તેમજ તે રાજ્યના નોંધણી-ખાણ તથા ધરભેણી-ખાણ પરત્વે જે શબ્દો અત્ર લખાયું. આ ત્રણ ખાણ અમે અત્ર વર્ણવવા માટે પસંદ કર્યા છે તેનું કારણ એ કે, તે ત્રણે પરત્વે થોડીક પણ વિશિષ્ટતા રહેલી છે. "સૌરાષ્ટ્ર ટપાલ-ખાણ" સંશિત સંસ્થા તેના જેવા તેવા રૂપમાં પણ ઈ. સ. ૧૮૬૫ થી પહેલાં અસ્તિત્વમાં હતી. મુઠ્ઠા ગોકુલજીભાઈની દીવાનમીરીના સમયમાં આ સંસ્થાની પુનર્ગઠના કરીને, સરકારી ટપાલ મહાલોમાં પહોંચતી કરવાની પદ્ધતિ દાખલ કરાવેલી હતી, અને તે પછી આપણા આ કથાનાયકના વારામાં એ સંસ્થાને અધિક પ્રમાણમાં વિકસાવી તેને પ્રગ્ભોગ્ય અને શ્રેષ્ઠને આર્થિક દૃષ્ટિએ ઉપકારક બનાવવા માટે અને તે માર્ગે રાજ્યના એક સ્વતંત્ર હકને અધિક સ્પષ્ટતા પૂર્વક દઢ મૂળ કરવાને માટે પગલાં ભરવામાં આવેલાં હતાં. કોરી સિકાના એક આનાની એટલે એક પૈસાની અને કોરીના ચાર આનાની એટલે ચાર પૈસાની એમ જે પ્રકારની મુદ્રિકા (રટેંપ-ટિકેટ) સૌરાષ્ટ્ર સરકારના નામથી કાઢવામાં આવેલી અને રાજ્યના ચૌક મહાલોમાં દરરોજ ટપાલ પહોંચી શકે તેવી

પાછી વ્યવસ્થાને જન્મ આપી, બાકી રહેલ ત્યાં મહાવો કે જેઓ આગગાડીના માર્ગથી દુર આવેલ હતા તેમાં અઢવાડીએ બે ધખન ટપાલ પહોંચાડવાનો બદલખત કરવામાં આવ્યો હતો કેટલાક મૈત્રાં ગાંધીના ડાક-ધરો (ગ્રાન્ટ ઓફિસીય) સ્થાપવામાં પણ આવેલ. આમ તપાસ માટેની સ્વદેશીયતાને પરિણામે, એક તરફ જેમ ગભરવી આ વિષય પરત્વે સ્વાધીનતા સુધારાપિત થઈ રહેલી તેમ બીજી તરફ અંગ્રેજી પાલ-ખાતાનો ઉપયોગ કરવાથી પ્રભાવનો જે અધિક ધનવ્યય કરવો પડતો હતો તેમાં તેમને માત્ર પ્રમાણમાં બચત કરાવી દીધેલી હતી, અને વળી 'દેશી ટપાલ-ખાતા' માર્કેટ મોડેલમાં મગોની વહેંચણી પણ ત્યારથી કરાવાતી હતી એટલે લોકોને પોતાના વ્યવહાર જીવન પરત્વે અધિક અનુકૂળતાનો લાભ ધણા ઓછા ખર્ચે મળતો જોઈએ હતો. આવા આ સ્વદેશીય ટપાલખાતાને અંગે એક નમુણું પરત્વે મુદ્દાની ગણાય તેવી વાત સ્વ જીવનલાલ દુગ્ગિયાન પડ્યાએ ન્યાયબધી, તા ૨૦-૩-૩૦ 'ગુજરાતી' મહાસિકે પત્રના અંકમાં લખેલી છે આ તાત એવી છે કે, મર મીંગલ અખામ અલી બેગ જ્યારે દીવાન હતા ત્યારે તેમણે આ દેશીય ટપાલ-ખાતામાં મુદ્દારો કવાના અગર તો નવાખ માટેનું સુલખાનજીને ગીતવવાના ઈનાદથી મોરોટ ટપાલ-ખાતામાં વપરાતી મુદ્રિકાઓને નવાખમાહેબની છબીવાળી બતાવવા માટે તમજીવ કરેલી હતી આ તમજીવ વસ્તુતઃ બ્રિટિશ મરકારનું એક અનુકરણ હતું, અને તે અનુકરણ કયાંથી ટપાલ-ખાતાને કોઈ અધિક લાભ થવાનો પણ ન હતો. છતાં એવી ગીતવાળી મુદ્રિકાના નમૂના તેવાર કરાવીને તેમણે જ્યારે હોસે હોસે નવાખ માટેનું દેખાડેલા ત્યારે નવાખ સાહેબ "વિસ્મિત" થઈને બોલી બોલ્યા કે - "એ ક્યા ? નહિ, નહિ-હમકુ એ ખમંદ નહિ હે-ખ્યા ? અમેરી તસ્ખીરકુ કાક કુ હમકી પર કોઈ જીતા રખે, ઓઝ ધુલમે કાસે આહે મો કરે-એ કેસા ? હમ એસી દીકટ નહિ મગતે " નવાખ સાહેબના આ ઉદગારો સામળીને બેગ સાહેબ જોવાની હોસની વરાળ થઈ જાય એ સ્વાભાવિક હતું, અને તેને પરિણામે તેમણે, પોતાના મમયની શાસન-વ્યવસ્થામાં જે એક નૂતનતા આણવાની હમેદ શખેથી તે તેમને પડતી મૂકવી પડેલી પણ હતી નવાખ સાહેબ તરફથી બતાવાયેલ "એ વિચારમાં એ રીતે x x x મૌલ રહેલું" પણ હતું, એમ જે મહિષ્મતી દીકા, આ વિષય પરત્વે જીવનવાલજીએ કરેલી છે તેને આપણે આપણી મસ્તૂતિની દૃષ્ટિએ આવ અર્થશૂન્ય-ગણી શકીએ તેમ નથી. પૂજ્ય ઐનિમાઓને પાદવિન થવાનો પ્રમંગ બોલે કરવો એ શું અદીર્ષદૃષ્ટિ ન ગણાય ?

સાચા સાહેબના વાસમાં “નોંધણી-ખાતું” પણ ઉપકારક દષ્ટિએ
 રૂપાનું પામ્યા વિના રહેતું નહિ. આપણે ધણી વાર કદી ચૂકેલા છીએ કે,
 સાચા સાહેબ અનુકરણવાદી ન હતા અને તેની સગનીતિ હંમેશાં સ્થાનિક
 પરિસ્થિતિને લક્ષ્યમાં રાખીને ઘડતી રહેલી પશુ હતી. સ્વતંત્ર વિચારક પુરૂષ
 પોતાની બુદ્ધિથી નવીનતાને જન્મ આપ્યા વિના રહેતો નથી. જૂનાગઢ રાજ્યમાં
 દસ્તાવેજ વગેરે નોંધાયવાની ફરજ પાડતા ધોરણનો આરંભ અલ્પ પ્રમાણમાં
 મ. મ. ૧૮૬૬ માં થયેલો હતો. અંગ્રેજ મરકારે કરેલી સામાન્ય વ્યવસ્થાને
 અંગે અસ્તિત્વમાં આવી અમલમાં મૂકાયેલ “આ નોંધણીના કાયદા”થી
 જનતાને લાભ થયો નથી, એમ અમે કહેતા નથી; પરંતુ એવો કાયદો થવાથી
 આપણા યોગના ઉપનયવહારમાં વ્યાપક અને કાલાતીત રૂપમાં સ્થાયી થઈ
 રહેલી ધર્મનીતિની ભાવનાની અંધિ મિથિલ થવા પામી છે એ વાત કબૂલ
 કરવી તો પડેજ. પુરોગતમગચ્છના લક્ષ્ય બહાર આ વાત ગયેલી નહિ.,
 અને તેથી જ્યારે મ. મ. ૧૮૮૭માં એ નોંધણીના કાયદાને નિશ્ચિત રૂપમાં
 મૂકવાનો પ્રયત્ન, — એવો ત્યારે તેમણે જો કે બ્રિટિશ રાજ્યમાં પ્રવર્તિત થયેલ
 કાયદાનો બાવ-મર્મ-સ્વીકારેલો ખરો, તથાપિ તેનું અક્ષરસઃ અનુકરણ થવા
 ન દેતાં, સ્થાનિક પરિસ્થિતિને અનુવક્ષીને તે કાયદાના ઘડતરમાં થોડી ધણી
 વિગિચ્છતાને સ્થાન આપાવી દીધું હતું. બ્રિટિશ કાયદા પ્રમાણે નોંધવાને પાત્ર
 હરાવાયલ લેખોને જો હરાવાયલી મુદતમાં નોંધાવી લેવામાં આવતા નથી, તો
 પછી તેમને પુરાવાને કામે આણ કે સ્વીકાર્ય ગણવામાં આવતા નથી, આ
 નિર્દાન પુરોગતમગચ્છને મહાચારવાતક લાગેલો, અને તેથી તેમણે, હરાવાયલ
 મુદતમાં ન નોંધાવાયલ હોય એવા લેખોને સર્વથા પુરાવાની બાબતમાં અગ્રાહ્ય
 રખાવનારી કચમને જૂનાગઢ રાજ્યના નોંધણીના કાયદામાં સ્થાન પામવા
 દીધેલ નહિ.

આમ સાચા સાહેબે પોતાના વાસમાં રૈયતના લાભાર્થ, ઉપર પ્રમાણે
 જે પગલું ભરેલ હતું તે ઉપરાંત તેમણે દુર્દષ્ટિ વાપરીને “ધરભેણી ખાતું”
 સ્થાપવાનું બીજું પગલું પણ લોકલિતાર્થે ભરેલું હતું. પોતે રાજ્યસેવામાં નહિ
 હોય તો કાળે પણ આ પ્રકારનું ખાતું નીકળ્યા વિના રહેનાર નથી એવી કલ્પના
 તેમણે કરેલી હતી, અને તેથી, જેમ તેમણે બહારખર્ચા-નિર્ણાયક ખાતું કાઢીને
 મરજતાથી ગામગામમાં જાનારાઓના હિસ્સા તથા હક વગેરે મુનિશ્ચિત
 રૂપમાં મૂકવી દીધેલ તેમ રૈયતમાત્રની ખાનગી ભેણી-સ્થાવર મિલકત-ને

પણ નિશ્ચિત રૂપમાં મૂકી આપવાનું ઉચિત ધારેલું હતું. જે ખાલી જમીનો તથા ધર ડેલા વગેરે સોકોની ખાનગી માલીકીનાં હતાં તે નમામ જમીનોની પાકી માપબૂદી પૂર્વકાળમાં ચપસી નહિ અને કદાપિ માપણી જેનું કાંઈ થયું હશે તો પણ તેવી જમીનોનો સ્વામીઓ પાસે તે બદલ પ્રમાણ રૂપ ગણાય તેવા લેખો હોય કે ન પણ હોય એવી એકંદર સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી, અને એવી સ્થિતિ બંધિયમાં સોકોને ઉપાધિયસ્ત કરી ખર્ચના ખાઝમાં પાડે એવો સંબંધ પણ હતો, આમ હોઈ પુરુષોત્તમરાયજીએ આ બેણીઓ રૂપી સ્થાવર મિલ્કતને અંગે જે કાંઈ સંસ્થિતના હોય તે દૂર કરી આપીને સોકોને ઓળમાં ઓછે ખર્ચે તથા ઓળમાં ઓછી તકલીફ પડે તે માટે તેમની બેણીઓ પરત્વેના તેમના સ્વામિત્વને નિશ્ચિત રૂપ આપી તેમને તે પરત્વે નિશ્ચિત જનાવી દેવાના પગલાં ભરી પૂર્વોક્ત "ધરબેણી-ખાતું" કાઢી તેને લગતા, છૂટ જાટવાળા નિયમો સ્થાવી દીધેલા પણ હતા, આ છતાં આ તેમના દીર્ઘદષ્ટિયુક્ત પ્રવાસના લાભો સોકો એકદમ સમજી શકેલા નહિ, એટલે જેમ બહારખર્ચા-નિર્ણાયક ખાતાની સ્થાપના થતા ગામમાંસાદિ ખાનારાઓને તે ખાતું અણગમતું થયેલું હતું તેમ આ "ધરબેણી નિર્ણાયક ખાતું" પણ અણગમતું થઈ પડેલું હતું. સવજ સાહેબ હંમેશાં હળવા શાયે કામ સાધનારા હતા એટલે તેમણે સોકશયિ વિરૂદ્ધ આ ખાતાના કામને વેગ ન આપતાં તેની પ્રવૃત્તિને મંદ પાડી દીધેલી હતી. પરંતુ તેમણે જે નિયમો કરાવી રાખેલ તે કાયમ રહી ગયલા એટલે એમનો સેવાભોક્ષ થયા બાદ એ ખાતું કામ કરવા માંડેલું ત્યારે એ નિયમો સોકોને કેટલાક લાભદાયક નીવડેલા એ વાત તો તેમના અનુભવીઓજ કહી શકશે. અર્થાત્, સવજ સાહેબના વારામાં જૂનાગઢ રાજ્યનું રાસન તંત્ર, ચાલુ જમાનાની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો, કેટલા પ્રમાણમાં ખોળાં રાજ્યોના કરતાં આગળ ને આગળ પગલાં ભરતું રહેલ તે સમજવામાં આપણને આ "ધરબેણી-ખાતા" ને લગતી હકીકત ઉપકારક થઈ પડે તેવી છે. વડોદરા જેવા મહોટા અને પ્રગતિશીલ રાજ્યમાં પણ, સોકોની આ પ્રકારની સ્થાવર ખાનગી મિલ્કતને માપી તેને નિશ્ચિત રૂપમાં સ્થાવી કરી આપવાની યોજના, સવજ સાહેબે ઇ. મ. ૧૯૦૩માં જૂનાગઢ છોડેલું તે પછી કેટલેક વર્ષો મૂર્ત રૂપમાં મૂકાયેલી હતી એ વાતનો આપણે બ્યારે ખ્યાલ લઈએ છીએ. ત્યારે આપણા આ કથાનાયક રૂપી રાજ્યસિદ્ધીની સમયોચિત દૌરવણીથી થતી રહેલ જૂનાગઢ રાજ્યની સોસનવ્યવસ્થાની પુનર્ગઠનાને, હંતર રાજ્યો તરફથી દરાયલ આવી પ્રવૃત્તિઓનાં મુકાબલામાં, આદ્ય સ્થાન આપવું પડેજ. જૂની પદ્ધતિની મુત્સદીગીરીવાળા સામાન્યઃ ગણાય એવા પુરુષોત્તમરાયજીને, નવી

મુત્સદ્દીગીરીવાળા મનાતા રાજ્યકાર્યભારીઓને ટપી જાય તેવા ગણવા કે નહિ, એ વાતનો નિર્ણય તો, અમારુ આ લેખના પાઠકે, આ અંદામાં અપાયલ સમગ્ર હકીકત સમજી લઈને કરી સેવાનો છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

રાયજી સાહેબનો કારભાર અને શાસન પ્રવંધ.

રાયજી સાહેબે રાજ્યની નોકરી એકંદર સત્તાવીશ વર્ષો પર્યંત કરેલી છે. એ લાંબી નોકરી પૈકીનાં પહેલાં લગભગ સાત વર્ષ તેમણે મદતરી-ફકતારના અધિકારી તથા નવાબ સાહેબના ખાનગી કાર્યભારી રૂપે કામ કરેલું છે, અને તે પછીના એ દશકામાં એટલે ઇ. સ. ૧૮૮૩ થી ઇ. સ. ૧૯૦૩ સુધીના ગાળામાં તેમણે રાજ્યકાર્યોની બધી જવાબદારી પોતાને માથે લઈને શાસનતંત્રના સૂત્રધારક તરીકે અને તે દિનિએ ગન્યના એક શ્રેષ્ઠાધિકારી તરીકે રાજ્યસેવા કરેલી છે. નેમ છતાં ઇ. સ. ૧૮૮૩ થી ઇ. સ. ૧૮૯૩ સુધીના પહેલા દશકાના તેમના "કાંભાર" ને આપણે તે મમયના દીવાન હરિદાસભાઈની કાર્યભાર-વાહકતામાં અંતર્ગત થયેલો ગણીએ તો તેમાં કંઈ ખોટું નથી. અગર તો તે વાત પુરોગતમસયજીને માટે અકીર્તિકર પણ નથી. મતલબ કે, ઇ. સ. ૧૮૯૩ની માલથી પુરોગતમસયજીએ રાજ્યકાર્યો કરવા માટે જે શાસનપ્રવંધ રચના માંડેલો તેને માટે જે આધાર રૂપી પૂર્વજામિકા તૈયાર હોવી જોઈએ તે તૈયાર કરવાનું કામ હરિદાસભાઈની દીવાનગીરીની ઓચે રહીને તેમણે ઇ. સ. ૧૮૮૩ થી ઇ. સ. ૧૮૯૩ સુધીમાં કર્યું કરેલું હતું. પરંતુ તેમણે જુનાગઢ ગન્યના શાસનતંત્રનું નવવિધાન કેવા પ્રકારે કરી જતાવેલું છે તે વિષે હવે આપણે જરા વિસ્તારપૂર્વક જાણી લેશું તો તે અનુચિત ગણ્યારો નહિ.

(૧)

સૌંદર્ય ગોકુલજીભાઈએ પોતાની દીવાળીનરીના માળમાં ગાંધીનું નંબર
 ગાંધી જે વ્યવસ્થા કરેલી હતી અગર તે જે વ્યવસ્થાને જાન આપવા માટે
 ખીજા રોપી ગએલાં હતાં તે વ્યવસ્થાને અનુમતી રહેવું અગર તેવી વ્યવસ્થાને
 જાન આપનાર ખીજાને પોતી તેમને પ્રજાકારમાં લાવવાને મળવું એ આપણા
 આ કથાનાયકનું કર્તવ્ય બની રહેવું હોય એમ તેમની પ્રતિજ્ઞા હપ્તી
 રપ'ટ મમજાઈ આવે છે. ગોકુલજીભાઈના દેહાંત પછી જે કાર્યભારીમંડળ
 ગાંધીનું વહી રહેવું હતું તેને, અગાએનો થયેલ વધને પાછામે, ગાંધીની
 લગામ છોડી દેવી પડેલી, એ હકીકત આપણે પૂર્વે વાંચી લીધેલી છે. પરંપરાયિત
 થતા અમારોએ તેમ ખીજાએ ને આ પ્રમંગ જેમ દાનિમરક નીચડેલા હતો તેમ
 તે પ્રમંગથી આપણા આ અનિનિરૂપ્યને લાજ થવા પામ્યો હતો. આ અનિ'ટ
 પ્રમંગને અંતે હરિદાસભાઈ દીવાન થઈને આવ્યા ત્યારે ગાંધીનન ત્રના રપમા
 જે એક મહોટો ફેરફાર થયેલો તે એ કે, ન્યાયખાતું અને વહીવટી મુખ્યખાતું
 એ જે જે એકબીજાની આવ સ્વતંત્ર હવાતી ધગવી ગેલા હતા તે બન્ને પુનઃ
 એકજ સર્વોપરિ અધ્યક્ષ-દીવાનના હાથ નીચે મૂકાઈ ગયેલા, અને તેને પાછામે
 અપકેન્દ્ર અગર તે વિભક્ત થયેલો રાજ્યકાર્યભાર પુનઃ એકકેન્દ્ર અગર ખીજા
 રાખેલામાં રહીએ તો, એકહથ્થુ થઈ જવા પામેલો હતો; આ પ્રકારની પાછેહક
 હક તો નજ હતી; પરંતુ સમયસર પુરોગતમરપણની દૃષ્ટિએ, પૂર્વોક્ત પ્રકારે
 ફરાયલ ફેરફાર સર્વથા આવસ્પક અને ઉપકારક હતો; કારણ કે જુદા જુદા
 વિભાગોથી રાજ્યકાર્યોમાં હસ્તક્ષેપ થવા કરતો હતો અને તેનું એક અનિ'ટ
 પરિણામ નેવાઓનો થયેલ વધ હતો એમ દેખો સ્વાભાવિકતા જાણી શકેલા
 હતા એટલે એ પ્રકારના હસ્તક્ષેપને અટકાવવાની જરૂરેત હતી, અને એ
 અટકાવવાનું કામ હરિદાસભાઈ જેવા સત્યપ્રેમી, સમગ્રહી, સ્વતંત્ર પ્રૃથક્તિના અને
 કસબદાર ગજપુરપથી જ થઈ શકે તેમ હતું; કારણ કે તેઓ જેમ એક તંત્રથી
 પ-દેશીય ગૃહસ્થ હતા, નિરપૂલી હતા તેમ ખીજા તંત્રથી તેમને બ્રિટિશ મરકારની
 હુકમ પણ મળે તેવી તેમની ચોખ્ખતા પણ હતી. હરિદાસભાઈની દીવાન તરીકે
 વાંચી કરાઈ તેને જાહેર જે રાજ્યની સ્વતંત્રતામાં કોઈને દીવાન તરીકે ગોડવામાં
 આવત, તો, “અતિપરિચયાત અવજ્ઞા”-એ સૂત્ર પ્રમાણે, એવો રથાનિક
 રાજપુરુષ ગમે તેટલું જોર કઠપિ કરત તો પણ તેને ચોરેબજો અંશે લાગવગને
 અગર તો દરખાસ્તના સ્વગ્રંદી વચણને અધીન થવું પડતજ, અને તે રાજ્યમાં

પેઠેલાં અને ધર કરી બેઠેલાં અનિષ્ટને દૂર કરી શક્તિ પણ નહિ અને તે છતાં તે તેવાં અનિષ્ટને દૂર કરવા નોટલી હિંમત બતાવત તો તેને પદરખલિત થતાં વાર ન જ લાગત, અને વારંવાર ખાલી પડતી દીવાનની જગ્યા ભરવાનું કામ મુરકેલી ભરેલું પણ થઈ પડત. અલગત, કોઈ દીકાકાર. શાસનતંત્રના રૂપમાં કસાયેલ પુર્વોક્ત પ્રકારના ફેરફારને અનુલક્ષીને કદાચિત એવું કહેવાને તૈયાર થાય કે, જૂનાગઢ રાજ્યમાં ગોકુલજીભાઈએ “સભા” સંસ્થાને જન્મ આપીને જે બહુમતાધીન શાસનપદ્ધતિની સ્થાપના કરેલી હતી તેને ઉડાવી મેલીને તેને ઠેકાણે પુરુષોત્તમરાયજીએ એકદહથ્યું કાર્યભારિતાની સ્થાપના કરીને રાજ્ય પાસે પીછેહઠ કરાવેલી છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ પરદેશીય કાર્યભારી-દીવાનને લાવીને તેમણે. રાજ્યથી પ્રાપ્ત: પરિપાક્ત થઈ રહેલ પ્રશ્નાલિકા એટલે કે સ્વદેશીય કાર્યભારી અને ત્યાં સુધી રાખવાની પદ્ધતિનો ભંગ કરેલો પણ છે. આમ કોઈ કહે તો તેનાં જવાબમાં અમે એમ કહીએ છીએ કે, એ સમયના રાજદારીય સંયોગો તથા રાજ્યની આંતર હિંમત સ્થિતિનો જે કોઈને ખ્યાલ હતો તે ઉક્ત પ્રકારના આક્ષેપને વળુડ વિનાને: ગણ્યા વિના રહેશે નહિ. પુરુષોત્તમરાયજીએ જે પગલું ભરેલું હતું તે રાજ્યને સિતાવડ હતું અને તેમાં વળી તેમનો પોતાનો લેશ પણ સ્વાર્થ ન હતો એમને પોતે પોતાની આમકાં સાત વર્ષની નોકરી દરમ્યાન જે બધું જોયું જાણ્યું હતું તે બધાંની દૃષ્ટિએ પુર્વોક્ત પ્રકારની પીછેહઠ એકદહથ્યું કાર્યભારિતાનાં દેખાવને એક પ્રકારની ઉપાયનીતિ રૂપે યોજવાની આવશ્યકતા હતીજ. શાસનતંત્રનાં તમામ અંગોએ કરવાનાં કાર્યોના શેઠા સીમાડા તથા તેમના અધિકારો નિશ્ચિત રૂપમાં મુકાર્જી જાય, તેમાં ધર કરી બેઠેલી શિથિલતા અને અનિયંત્રિતતા નીકળી જાય, એ સર્વે પોતપોતાની મર્યાદામાં રહીને પોતપોતાના કામમાંજમાં જીવ પડેલી રહે અને આખું જ રાજ્ય નિષ્કર્ષક બની જઈને અસ્થિરતાને યોગે અનાક્રમ્ય અવસ્થાવાળું થઈ રહે ત્યાં સુધીને માટેજ એકદહથ્યું અધિકારવાળા કાર્યભારી રૂપી ગાયબૂક સ્વાસ્તી. ઉપકારકતા છે, એ વાત આપણા આ કથાનાયકના ધ્યાન બહાર હતી એવી કલ્પના આપણે કરી શકીએ તેમ નથી, અને તેનું કારણ એ કે, સભા-કાર્ય-ભારીમંડળ-રૂપી રાજ્યકાર્યકર સંસ્થાનો જો કે તેમણે અંત આણેલો હતો તથાપિ રાજ્યની એકંદર નીતિ ધારનારી “મંત્રિસભા” રૂપી બહુમતાધીનતાને પ્રાધાન્ય આપતી સંસ્થાને તેમણે તત્પત: જીવતી રાખેલી હતી. આપણે આ કથાપકને પરિણામે જોઈ શકીએ કે, પુરુષોત્તમરાયજીએ ઉપાયનીતિનું અવલંબન

કરીને, અલ્પકાર્યને માટે, હર્ષિભભાષે જેવા મમર્થ તથા વિશ્વસનીય માર્ગપ્રમા
બધા રાજ્યાધિકાર કેન્દ્રિત મગવી હોયના હતા, અને તે માર્ગેજ તેઓ પોતાના
હૃદયેયને મિદ્ધ મરવા તથા રાજ્યમા શાંતિ, સ્વચ્છતા તથા ગ્રામ્યમર્થને
રિચરતા અપાવવાની બાબતમા મદ્દન થયવા હતા આ વાતનુ મમર્થન આપણે,
હરિદાસભાઈ અને પુરોહિતમરાયજી વચ્ચે થયેલ ગાંધીમર્ચો ની વહેચણીને આધાર
કરી શકીએ છીએ વગુન હર્ષિભભાષનીજ દીરાનગીર્ગના મમયમા, જૂનાગઢ
ગાંધીમા પાછળથી જે નવશામનન ત્ર રચાયતુ છે તેનો આદ્યમર્ગ બધાયનો,
એમ આપણે સુખેથી મહી શકીએ તથાપિ એ આદ્યમર્ગ તેની પ્રાથમિક
અવસ્થામા નિગ્ધયવ હોય એ પણ સ્વાભાવિક હતુ પરંતુ નિગ્ધયવ ગર્ભમાથીજ
માનવ વ્યક્તિનો હૃદય થઈ આવે છે પરંતુ પાતાને હમતા તથા રાજ્યના
ખીજા ખાતાઓના કામે તેના તપાસનાનું અને તે પરંતે આનંદ્ય નિર્ણયો
આપનાનુ મમ હર્ષિભભાષને બાગે ગ્રામ્યતુ અને જે કલ્પેલ તથા મટીથી મતા
ઉપદ્રવોને કારણે ગાંધીને અશાંતિ ભોગવવાનો અને તેને લીધે નિર્ણય ગણ્યાર્થ
જવાનો વારો આવી જતો હતો તે બધા કલ્પેલ તથા મટીથી હૃદયના
ઉપદ્રવોને નિર્મૂળ કરી નાખી તેમને ઠેકાણે શાંતિ તથા સ્વચ્છતાની સ્થાપના
મરવામા ઉપમરક થાય તેવા નિશ્ચિત પ્રકારના કામે કરવાનો બાર પુરોહિતમ
રાયજીએ પોતાને માથે ઉપાડી લીધેનો હતો આ પ્રમાણે કામોની વહેચણી થઈ
ગયલી તેને પરિણામે એક તરફ રાજ્યના ચાતુ કામોમા જેમ સફાર્થ આવતી
ગયલી તેમ બીજી તરફ, બવિધમા પ્રગતિ મરી શકાય તેની બમિમ બધાવા
પામે તે માર્ગે પગના બરાઈ રહેવા હતા વળી આ હૃદય માર્ગબારીઓએ
કરી લીધેલી રાજ્યકાર્યોની માહોમાહે વહેચણી અર્થ વિનાની પણ ન હતી
દેશીય રાજ્યના દીરાનનેજ, સર્વોપરિ અંગ્રેજ મગ્ગર રાજ્યમુખ એટલે કે
રાજ્યના મુખ્ય જવાબદાર પ્રતિનિધિ રૂપે ગણતા હતા, એટલે પછી એ સન્કાર
માથેનો સબ્ધ પરદેશીય મેનીનો હોઈ તેમના સબ્ધનુ કામ તો હર્ષિભ
ભાષએજ કરવુ પડે તેમ હતુ અને વળી રાજ્યના ખાતાઓમા જે અનિષ્ટ તરવો
અવિષ્ટ થયવા હતા તેમને દૂર કરનામા પણ હરિદાસભાઈ જેટલા ઉપમરક થઈ
શકે તેવા ઉપમરક પુરોહિતમરાયજી એક સ્થાનિક તેમજ રાજપુરોહી પરિચિત
વ્યક્તિ હોઈને થઈ શકે નહિ એ વાત પણ સ્પષ્ટજ હતી “માવળી મા કાન
વિંધી શકે છે” એ મત રાજનીતિવિષયક પણ છે હરિદાસભાઈ પરદેશીય હતા
અને તેથી રાજ્યના નોકરો તેમનાથી અપરિચિત હોઈ તેમનાથી ખુદીતા રહે એ
સ્વાભાવીક વાત હતી આમ હોઈ રાજ્યકાર્યોની વહેચણી કન્વામા જે મર્ચો

હન્દિસભાધને બાગે રખાયલા હતા તે કાર્યો પરત્વે નિયમિતતા અને સુધતા અધિક પ્રમાણમા આવડતો પુરો મબન હતોજ. પુરોત્તમરાયજીએ પોતાના ચાતુ કામો કરવા ઉપરાંત પોતાને બાગે વિસિષ્ટ કોમીના કામો કરવાનું રાખેતું તે પણ અર્થપૂર્ણ નાત હતી, અને તે કામો એવા હતા કે, હન્દિસભાધ જેવા નવા આવનવ અને સ્થાનિક વાતાવરણથી અપરિચિત તજપુરુષથી તેવા કામોનો ઉત્તર સરનાથી થઈ ગઈ નહિ પુરોત્તમરાયજી સમ્મના વતની તેમજ સ્થાનિક પંચિસ્થિતિની વાકેશગારી ધરાવનાર હોઈને તેઓ લોકપ્રકૃતિને જોટલા પ્રમાણમા જાણે અને મનેજ શક તેવા પ્રમાણમા હરિદાસભાધ જાણી કે સમજી ન શકે એ વાત પણ અનારિક જ હતી આમ હોઈ આપણે મ્હી શકીએ કે આ બે મુખ્ય રાજપુરોએ રાજ્યકાર્યો કરનાનો ભાર જે પ્રકાર પોતપોતાને ખભે ઉપાડી લીરતો હતો તે બાજબી અને કાર્યસાધક હતો. અને વળી એ પ્રકારે કરી લી લી માર્યોની વહેંચણીથી જે મુખ્ય લાભ થવાનો હતો તે એ કે, રાજ્યના શામનતરને જે નવ રૂપ આપવાનું હોય હતું તેને સિદ્ધ કરવા માટે જે પ્રકારની પૂર્વજૂમિમની જરૂર હતી તે પ્રકારની પૂર્વજૂમિમ, એ પ્રમાણે બેવડે માર્ગે મળ્યાથી મને તેટલી વહેંચી તેવાર થઈ જવાનો મબવ પણ હતો આમ હોઈ આપણે હરિદાસભાધની દીવાનગીરીને પુરોત્તમરાયજીના આશયોને નક્કી કરાવનાર માધન તરીકે ગણીએ તો તે વાત અર્થહીન ગણાશે નહિ વળી, પુરોત્તમરાયજીના ઊગતા ‘કાગ્ગા’-ને પૂર્વજૂમિમ રચી આપવાનો આશય હરિદાસભાધએ દીવાનગીરી મલાળી લેવાની બાબતમા રાખેતો હોય એમ પણ અનુમાની શકાય છે આ પ્રકારના અમાત્ર અનુમાનને પુષ્ટિ આપવામા અમે, હરિદાસભાધએ તથા વગ્રી જહાજ્જીનભાધએ મયુક્ત મહીથી તા ૨૧-૫-૮૧ને રાજ જે એક પત્ર લખીને પુરોત્તમરાયજીને દીવાનગીરી સભાળી લેવા માટે પૂછેતું હતું તે પરનો અત્ર કુતેખ કરીએ છીએ મન મુખરામભાધની પ્રમળ ઈચ્છા પુરોત્તમરાયજીને ગોઠવેલભાઈના પૂર્ણ ઉત્તરગધિમરી તરીકે જૂનાગઢ ગાંધ્યમા પ્રતિષ્ઠિત થયના જેવાની હોય એ સ્વભાવિક છે, અને તેથી તેમણે પોતાના હરિદાસભાધ આવેના ગાઢ રેનેહમબધને લઈને પોતાના આ મિત્રને જૂનાગઢ ગાંધ્યની દીવાનગીરી પુરોત્તમરાયજીના હિતાર્થે મલાળી લેવાને પ્રેરના હોય અને વળી હરિદાસભાધએ પોતાનું એકવલભાઈ પ્રતિનું નક્કી અદા કરી દેવાના હેતુથી દીવાનગીરી મલાળી લીધી હોય એ વાત, પૂર્વોક્ત બે સાત્વિક વૃત્તિના મિત્રોની બાબતમા જોટના પ્રમાણમા સંબંધિત ગણાય તેટલા પ્રમાણમા અસંભવિત ગણાય તેવી નથી, આમ હોઈને આપણે મુક્તિએ એટલું તો કહેશું જ

કે, હરિદાસભાઈ જેવા કૃતજ્ઞ ગુરૂસાહાયક પુરોહતમરાયજીને મળ્યા ન હોત, તો જીવાન શિષ્ય પુરોહતમરાયજી જેટલી સરસતાથી પોતાના ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા સમર્થ થયલા છે તેટલી સરસતા તેમને પ્રાપ્ત કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી તો પડત જ. દુકામાં અટકું જ કહેવાતું છે કે, “કારભાર” પુરોહતમરાયજીનો પોતાનો છે એવું બાન રાખીને જ હરિદાસભાઈએ પોતાના મિત્ર મન-ગુપ્તરામની પ્રેરણા અને મંથરચંદ્રના બળે જ, જૂનાગઢ રાજ્યના અટપડીઆ સંયોગોત્ર, મંપૂણી જ્ઞાન પામી દીવાનગીરીનો સ્વીકાર કરેલો હતો, અને તેથી કરીને એ ત્રણે રાજપુરોહ એક પ્રકારના “અસિખિત કરામ્નામાં”થી એક બીજા સાથે એવા તો સંકળાર્ધ ગયલા સમગ્રજ છે કે, પરિવર્તિત થતા અગર તો વિપરીત બનતા સંયોગમાં પણ તેમની વચ્ચેની એકતામાં કોઈથી ભંગ પાડી શકાય તેમ ન હતું.

આ પ્રમાણે હરિદાસભાઈની દીવાનગીરી આરંભાયલી તો ખરી; તથાપિ એ એમની દીવાનગીરી અને તેટલી ચિરંજીવ થાય એ, રાજ્યના સંયોગોત્રની દૃષ્ટિએ જરૂરની વાત હતી. હરિદાસભાઈના માનસ અને એ સમયના દરબારી માનસ વચ્ચે મહોટા ફરક હતો, અને તેથી તે બંને વચ્ચે અધ્યામણ થવાના પ્રયત્નો જોખા થયા જ કરે એવો પાકો સંભવ હતો. દરબારે અત્યાર સુધીમાં સ્વદેશીય દીવાનોથી કામ લીધેલું હોવાથી તે પરદેશીય દીવાન ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે નહિ એ પણ સ્વાભાવિક હતું. અને વળી હરિદાસભાઈ રાજ્યકાર્યો પરત્વે અતિવિશુદ્ધતા અને અનંતરાયના હિમાયતી હતા અને તેમની પ્રકૃતિ પણ અધીર હતી, એટલે દરબાર કોઈ પણ પ્રસંગે સ્વેચ્છાચારી અને તો તે વાત તેમને અસહ્ય થઈ પડે તેમ પણ હતી; અને વળી “પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી” એ કવન પ્રમાણે દરબારને પડી રહેલ ટેવને એક ઝપાટે ટાળી શકાય તેમ પણ ન હતું. આમ હોઈ હરિદાસભાઈના વિચારોને ધીરી ધારે અને દક્ષતાપૂર્વક દરબારને મળે જનરાવી શકે એવા, પરંતુ ઉભય પક્ષથી વિશ્વસનીય મનાતા કોઈ ઇસમને મંથરચંદ્ર રૂપે રાખવાની આવશ્યકતા કે ઉપકરકતા દેખાતાં એ પ્રકારના મંથરચંદ્ર તરીકે કામ કરવાનો બાર આ કથાવીરને માથે આવી પડેલો હતો. પુરોહતમરાયજી તીખી પ્રકૃતિના ન જ હતા, એમ તો કહી શકાય નહિ જ તથાપિ તેમની તીખાશ એ તેમની આચાર્યકતાતું એક લક્ષણ કે બાલ રૂપ હતું અને તે પણ કોઈ પુર્વગ્રહને કારણે આવિષ્કાર પામતી ન હતી એ છતાં આપણે કહી શકીએ છીએ કે, એ એમની તીખાશ સાથે એમનામાં સમયોચિત મંથન, ઘેર અને મીઠાશના અસાધારણ ગુણો એટલા બધા

પ્રમાણમાં જમાવટ કરી રહેલા હતા કે, તેમનાથી વિરુદ્ધ વિચાર ધરાવનારાઓને પણ ધણીવાર તેમને અતુદ્દાન યદ્ જવાની ફરજ પડી જતી હતી. આવી તેમની પ્રકૃતિ હોવાથી તેઓ હરિદાસભાઈની હાવણી ગતિને ધીરી પાડવામાં તથા તેમના વિચારોને યુક્તિતઃ ધટાવી ધટાવીને દરબારને ગળે ઉતારવામાં સફળ થઈ શકતા હતા. આ પ્રકારની બુદ્ધિ રચનાતું જે એક મહત્ત્વપૂર્ણ ફળ આવેલું તે એ કે, હરિદાસભાઈની કાર્યભારિતા લાંબા વખત સુધી ટકી રહીને યશઃપદ નીચી શંકેલી હતી; એટલું જ નહિ, પરંતુ નવયુગને હિમિત ગણાય તેવી કક્ષાએ રાજ્યનંત્રને લાઇ જવા માટે જે પ્રકારની સાક્ષિસૂરી રાજ્યના આંતર વહીવટમાં થઈ જવી જોઈએ તે કરીકરાવી લેવાને પુરોગામીરાયને ધણે અવકાશ મળી જવા પામ્યો પણ હતો. પરંતુ રાજ્ય પણ એક પ્રકારની રંગભૂમી છે; રંગભૂમિ ઉપર રમતાં પાત્રો પોતપોતાનો વેષ બજવી લીધા પછી જેમ અદ્યક્ષ થાય છે અને પ્રવેશો પદ્ધતિમાં નવાં નવાં પાત્રો દષ્ટિગોચર થવા લાગે છે તેમ રાજ્યમાં પણ જેમને હાથે જેવાં અને જોડલાં કામો થવાનાં હોય તેવાં અમે તેટલાં કામો તેમને હાથે યદ્ ગયા પછી તેમના કર્તાઓને પણ અદ્યક્ષ થવાનો પારો આવ્યા વિના રહેતો નથી, અને નવા પ્રવેશો આવતાં-વસ્તુવિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમનનાં નવાં પાત્રો રાજ્ય શી રંગભૂમિ ઉપર ખેલતાં જોવામાં આવે છે પણ ખરાં. આ દષ્ટિએ વિચારતાં સમજાય છે કે, જે પ્રકારની રાજ્યસેવા પોતાને હાથે થવાની હતી તે રાજ્યસેવા પૂર્ણ થઈ જવા પામી છે એવું જે ભાન હરિદાસજીને નવાજ સાહેબ બહાદુરખાનજીની હયાતીમાં, ઇ. સ. ૧૮૬૧માં તેમણે દીવાનગીરી પુરોગામીરાયજીને સોંપવા માટે જે પત્ર લખી પુછેલું હતું તે ઉપરથી થવાનું સમજાય છે. તે ભાનમાં કાંઈક વધારો આ ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં ઉદ્ભવેલ સંકટમય સંયોગથી થઈ આવેલો હોય તેમણે રાજ્યની રંગભૂમિ ઉપરથી અદ્યક્ષ થવાનો સમય આવી પહોંચેલો માન્યો હોય તો તે સ્વાભાવિક વાતજ ગણાયો. પરંતુ પુરોગામીરાયજીના ભાગ્યમાં તો હજી બીજા એક દશકા સુધી સર્વધારકતા હતીજ અને તેનું કારણ તેમની સ્વદેશીયતા તથા પૂર્વજપરંપરાપ્રાપ્ત રાજ્યસંબંધતા હતી. એટલે તેઓ પોતે છૂટવા પારે તોપણ તેમનાથી એકદમ છૂટાય તેમ ન હતું અને પ્રવેશો જેમ પદ્ધતિતા જાય તેમ તેમને પાત્રોની નવરચના કરવાનું કામ ચાલુ રાખવું પડે એ એમનું કર્તવ્ય થઈ રહેલું પણ હતું. મનુષ્ય ગમે તેટલો સમર્થ હોય, તોપણ તે અતે તો સંયોગાધીન પ્રાણી તો છેજ. તે ગમે તેટલી સાવધાનતા રાખીને વિપરીત સંયોગોમાં વર્તી રહે તો પણ બ્યારે તેનું ભાગ્ય નજળું પડે છે ત્યારે તેની

આવધાનના તેને કાંઈ પણ ઉપયોગની થઈ પડતી નથી. વસ્તુરિયતિ એવી છે કે, વિપરીતતામાંથી સુપરીતતાને જન્મ આપવામાં મહાપુરુષે તરફથી રખાતી સાવધાનતા તો તેમના બુદ્ધિવૈભવનો એક પ્રમાણ છે; પરંતુ એ બુદ્ધિવૈભવના કાર્યની સાથે સાથેજ તેમનાં અંતઃકરણો તેમને તેમના પોતાના ભવિષ્યની ઝાંખી કરાવી રહેલ છે. પુરુષોત્તમરાયજીના મનઃસુખરામભાઈ ઉપરના કેટલાક પત્રો ઉપરથી સમજાય છે કે, તેમની પાનાના ગમે તેટલી સાવધાનતા હતી તે છતાં તેમનું દુર્ભાગ્ય તેમને રાજ્યસેવામાંથી છૂટકા દેતું ન હતું જ, અને તે તેમને બધા દોરી જાય ત્યાં તેમને જવું પડેજ એવી અત્યાજ્ય પરિસ્થિતિમાં તેઓ મૂકાઈ ગયલા પણ હતા.

પરંતુ આ ઇ. સ. ૧૮૬૨ની માવ જૂનામઠ રાજ્યના આખામ રાજ-મંડળને મંપૂર્ણ હલેજર હતી. “કાઠિયાવાડ એજંસી” એટલે કે બ્રિટિશ મરકાસની રાજદારીય ચંત્રશાળામાં જે અદ્યપયંત ગતિમાં હતાં તે કેવું પરિણામ જાપાળવે તે પરત્વે કલ્પના થઈ શકે તેમ ન હતું અને તેથી રાજમંડળદેહનાં જે અંગોને સીધી અમર થવાનો સંભવ હતો તે અંગો પોતપોતાના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ ભવિષ્યનો વિચાર કરી પરસ્પર વિમંચાદી બની રહે એ પણ સંભવિત હતું. પરંતુ આપણે પૂર્વ વાંચી ગયા છીએ તેમ આખરે નવાજ સાહેબ સુલખાનજીને ગાદી ઉપર ચિયર કરી શકાયલા એટલે જે એક મહોટામાં મહોટો ભય રાજમંડળ સામે ડાળા કાઢી રહેલો હતો તે તો દૂર થઈ ગયો; તથાપિ કાઠિયાવાડના તે સમયના “પોલિટિકલ એજન્ટ” (સર) ચાલર્સ આલિવટે, રાજ્યસેવામાંથી નિવૃત્ત થવાની હરિદ્વસભાઈની ઇચ્છા પરત્વે જે ઇસારો કરી દીધો હતો તેણે, પુરુષોત્તમરાયજી જે ભીતિ રાખી રહેલાં હતા તે ભીતિને સાચી પડવા નોટલી જમિકાએ પહોચાડી દીધેલી હતી, અને તેથી તે ભીતિ ગમે ત્યારે સાચી કરી પણ પડે એવી આશંકાને લીધે તેમણે પુર પહેલા પાળ બાંધી લેવાનો નિશ્ચય કરી લીધેલો હતો. જનનાં લચી હરિદ્વસભાઈને રાજ્યસેવામાંથી ખમવા ન દેવા, એવી પ્રજાના ઇચ્છા પુરુષોત્તમરાયજીની હોય એમાં જે કે નવાઈ જેવું કાંઈ ન હતું; તથાપિ રાજદારીય સયોગના દળાણથી કદાપિ હરિદ્વસભાઈ રાજ્યસેવામાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય, તો ગભ્ય તેવા એક મમર્થ ગભપુરુષને અભાવે નિર્બળ તો બનેજ અને તેના પરિણામમાં તરવાર જગામી રહેલ “કાઠિયાવાડ એજંસી” તરફથી રાજ્યદેહ ઉપર કોઇને કોઇ પ્રકારે પ્રહાર થવા પામે એવું આપણા આ ચરિતનિરૂપને લાગેલું. ૧ ૪ ૦ ૦ કારણ

કે, હરિદાસભાઈનું ખર્ચે મન “પોલિટિકલ એજન્ટ” પ્રથમ ગણી શકેલા હતા ! આમ હોઈને હરિદાસભાઈ સત્યસેવામાંથી નિવૃત્ત થવા માટે ફરિયાદી થાય તે પહેલાં. સત્યસેવાના વેધનીય ગણાતા સ્થાનને સુદૃઢ અને અભેદ બનાવી દેવાના હેતુથી પુરોગામીરાયજીએ (સંર) શીરોઝચાહ મહેતાને જૂનાગઢ સત્યની નોકરીમાં ન્યાયતંત્રના સર્વોપરિ અધિકારી તરીકે આમંત્રી લીધેલા, અને તેમ કરીને સત્યના એક મર્મસ્થાનની રક્ષા કરી દીધેલી; એટલું જ નહિ, પરંતુ અણીને વખતે કામ આવી શકે એવા એક છાતીજેર મહાપુરુષનો ઉમેરો સત્યમાં કરી દીધેલ પણ હતો. હરિદાસભાઈના ખસવાથી સત્ય જેવું ને તેવું અગર વધારે બળવાળું બની રહે એ એક લાભ આ યોજનાથી મળેલો તો ખરો; તથાપિ બીજો જે એક લાભ થયેલો તે એકે, સર્વોપરિ સર્વાધિકારસંપન્ન દીવાનના હાથમાં વહીવટતંત્ર અને ન્યાયતંત્ર—એ ઉભય સંગમિન યર્ધ રહેતાં હતાં તેમને, પૂર્વોક્ત નૂતન પદનાને પરિણામે, બૂતપૂર્વ દીવાન ગોકુલજી માલાના વારામાંની તેમની મૂળ સ્થિતિમાં એટલે કે એ ઉભય તંત્રોને એક બીજાની સાથે અલગ અને સ્વતંત્ર સંસ્થાઓના રૂપમાં ફરીથી મૂકી દેવાનો ભાગ પુરોગામીરાયજીને મળી આવેલો હતો. આ પ્રમાણે, સંયોગવશાત્ થવા પામેલ દીવાનના અધિકારનું વિભાજન કદાપિ હરિદાસભાઈને ગમે તે કારણે રચતું થયલ ન હોય; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિની દૃષ્ટિએ પુરોગામીરાયજીએ બરેલ એ પગલું જેટલા પ્રમાણમાં સત્યહિત રક્ષક હતું તેટલા જ પ્રમાણમાં અગર અધિક પ્રમાણમાં તે નવયુગોચિત પ્રગતિનું પ્રતિપાદક તત્ત્વ તો હતું જ. (સંર) શીરોઝચાહના પગ સત્યમાં થયા તે વાત “ કાદિયાવાડ એજન્સી ” ને બીજાકુલ ગમેશે નહિ અને હરિદાસભાઈને પણ રચતી ન હતી, એ હકીકતને સાવ અર્થશૂન્ય ગણી શકાય નહિ. એ છતાં એટલું તો નિશંક છે જ કે, હરિદાસભાઈ કોઈ પણ સંયોગમાં સત્યસેવાનો ત્યાગ કરે એ વાત પુરોગામીરાયજીને બીજાકુલ દૃષ્ટ લાગતી ન હતી. આ વાતનું પ્રતિપાદન આપણે, આ કથાનાયકે “તા. ૧ ડીસેમ્બર સને ૧૯૯૨ ગ્રહવાર”ને રોજ ‘સુઝ મુ. સ. રા. મન:સુખ-રામભાઈની સેવામાં ” જે એક પત્ર લખી મોકલેલો છે તેના આધારે કરી શકીએ તેમ છીએ. આ પત્રમાંનો જે કેટલોક ભાગ આપણને પ્રસ્તુત વિષય પરત્વે ઉપકારક છે તે અમે આ નીચે અમારા પાઠકને સંતોષવા અર્થે બિનારીએ છીએ:

“x x x x x x x”
 “હું તો આપનો યોગ્ય શિષ્ય થવાનું માન મેળવવાનો જ લોભી છું,
 એટલે આપના વિચાર અને ઉપદેશનું અનુકરણ કરું એ સ્વભાવિક છે.

જાતકાલના બનાવોને યાદ કરતો નથી તેમજ બાલિષ્ઠના વિચારને પાંગ્રે આવવા દેતો નથી. પરંતુ વર્તમાનકાલના ઘણા પ્રસંગ એવા આવે છે કે, તેથી મન અને શરીર ખુશી તથા તન્દુરસ્ત રાખવામાં બધા યત્ન નિઃશ્રેય થાય છે. આવા પરિણામવાળા પ્રસંગમાં જોકે આપણે યોગ્ય સ્વાર્થ છે તોપણ તેની શીકર અને તેનાં દુઃખ અધીક ભોગવવામાંથી ધુરાતું નથી. પરંતુ પરમેશ્વરને ધ્યાનમાં રાખી સત્ય, સદ્ગુણ અને 'મુક્તીને માર્ગ' પંથ પુરો કરવાનું યથારાશિત યત્ન ચાલુ રાખેલ છે તેમાં સદાયતા અને ક્રોધ મલ્લવાંજ જોઈએ એવી આશા છે અથવા તેમ નહીં થાય તોપણ તેથી દુઃખ કે અસંતોષ માનવાનો નથી."

"વાતો કરીને મન શાંત કરવાનું આપ મુખ્ય સ્થાનક હો. પણ તેનો બાબ રૂબરૂમાં લઈ શકાય તેટલો પત્ર દ્વારા લઈ શકાય નહિં એટલે સહીકત લખી આપને તસ્વી આપતો નથી. ફેલ્લીક વીશ્રાંતી મુ. હરિદાસ બાઈ તરફથી મહે છે તે માટે તેમને અધીક આભારી થઈ છઉં અને ચાહું છઉં કે તેઓ સાર્થક રાજદ્વારી પ્રસંગમાં કોઈ પણ વખતે ખાતું ચૂકતું કરી નાંખવા તૈયાર ન થાય તો તેના જેવો બીજો કોઈપણ ઉપકાર માનીશ નહીં."

"xx   xx   xx   xx   xx   xx"

પુરોહિતમંત્રાયજીના પૂર્વોક્ત પત્રમાંના શબ્દો ફેલ્લીક બાબતો પરત્વે જેમ કેલુંક મર્મિત સ્પર્શ કરે છે તેમ ફેલ્લીક અંગત બાબતમાં તે સ્પર્શવાળા પણ છે. બીજું કશું નહિ, તોપણ હરિદાસબાઈ સાથે પુરોહિતમંત્રાયજીને પોતાને લેશ પણ વૈમનસ્ય ન હતું એ વાત એ પત્ર ઉપરથી સિદ્ધ કરી શકાય છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ હરિદાસજીને પુરોહિતમંત્રાયજી પોતાના મનની વરાળ કાઢવાના એક સ્થાન રૂપ ગણી રહેલા અને તેથીજ તેઓ તેમને બનતાં સુધી રાજ્યમેવામાં રોકા રાખવા માટે તમજા રાખી રહેલા હતા, એવું પણ એ પત્રમાંના બોલો ઉપરથી તરી આવ્યા વિના રહેતું પણ નથી. આ વિષય પરત્વે અમે અધિક ચર્ચા કરવા ચાહતા નથી, એટલે અમે આ વિષયને આટલેથીજ સમાપ્ત કરીએ છીએ.

આ છતાં, પ્રશાંતવશાત્ એક બે મુદ્દાઓ પરત્વે અત્ર રફોટ કરવાનું અમને ઉચિત લાગે છે. જૂનાગઢ રાજ્યને કોઈ પણ સમયે અચિતિત અનિષ્ટ અસર કરી દે એવો રાજદ્વારીય વાયુ જે દિશાએથી વાઈ રહેલો હતો તેનું ખરું જ્ઞાન યઈ આવ્યાથી સવજ સાહેબે (સર) શીરોઝસાહેબે રાજ્યમેવામાં

નિયુક્ત કનવી દીધેલા હતા આ વાત હરિદાસભાઈને જોવી નહિ તે કપનથી એવું અનુમાન ખેચી શકાય કે, જે વાત "એન્ડર્સી"ને અણગમતી હોય તે વાતને પોતે પણ અણગમતી ગણી એવું મનાવિત્ નીતિસૂત્ર હરિદાસભાઈને હોય તે હોય । છ સ ૧૮૬૭ના જુન માસમાં આંનિસર માહેમે હરિદાસભાઈના નિવૃત્ત થવાના છગણતુ ભર દુઆર વચ્ચે સૂચન એવું તે પ્રમાણે ૮ મ ૧૮૮૩ના આગસ્ટમાં નિવૃત્ત થવાના છગણતુ ૫ 'શ્રિગિરિ આપાજીમ કમિશન'માં નિયુક્ત થવાના હોવાથી લાખી જન હવે જાણ્યા ત્યાં પછી તત્કાલ પ્રમાણપાટણમાં જે પુણ્ય ગમે તે નયોગને લીધે ફાની નીવરતુ એ કદાચિત્ ગઈ ગૂઢ દોરી મચાતુ પાંપુરમ હોય કે ન હોય તોપણ એણે તો નિશક છે કે, એ વખતે જો હરિદાસભાઈ દીવાનને પો હોત અને (મર) રીરોજશાહ જેવો ભડ નર ગત્યમેવામાં હાજર ન હોત, તો 'મરિયાનાડ એન્ડર્સી' રાજ્યની આત્મ મત નતાને પ્રત્યક્ષ ૫ પગલ માર્ગે પણ ફાની પહોચાડ્યા વિના રહેતજ નહિ, અને કદાચિત્ હરિદાસભાઈ એ ગેના પગના સામે વિરોધ જાગવત તોપણ તે તેમનાથી માત તે વિરોધ શ્રિગિરિ મરમાનને તત્કાલ નાખુશ કરે તેવા પ્રમાણમાં તે બળયુક્ત બની રહેત નહિ એટલું તો આપણે, મહુના બહાગરોને પ્રમગે એમણે જે મમાધાન મિત્રી ક્રિટિશ મરકારને ખુશ રાખેત તે ઉપરથી મદી શકીએ ખ । પોતાના "મ આ"ના ના પહેલા દશમામાં એટલે હરિદાસભાઈની દીવાનગીરીના મળમાં આ એન્ડર્સી મરકારે રાજ્યના આત્મ વહીવટમાં જે હસ્તક્ષેપ મરેલ તે જોડે તે વખતે પુરોગતમગાયડને તેમજ દરજાગે ગમતી વાત ન થયવી તથાપિ રાજ્યમાં જે અનેક બપસથાનો-હિંદો-હતા તે બધાને નજરમાં નખીને તે વખતે આ હસ્તક્ષેપને આ કથાવીરે તથા તેમનાથી ઉપરિટ નાનમડો માખી લીધેતો હતો, પરંતુ તેવા હસ્તક્ષેપની પુનરાવૃત્તિ થાય એ તેમને જ્યણ અણગમતી અને અમલ વાત થઈ પડે એ રનાભાવિત્ હતુ હરિદાસભાઈની દીવાનગીરીના મમયમાં રાજ્યમાં ટેલીક સુવ્યવસ્થા થઈ ગયવી હતી અને વળી પુરોગતમગાયડ પુર પોતાની રાજનીતિ પરત્વે રૂઢ પણ બની ગયવા હતા એટલે દન તેઓ શ્રિગિરિ મરકાર તત્કથી મચાય તે હસ્તક્ષેપ માખી વેવાને તેવા ન હતા અને એ એમની કુળક્રમાગત રાજ્ય ભક્તિતુ નિશિટ લક્ષણ પણ હતુ આ વાનની પ્રતીતિ, આપણને પાડળથી એટલે કે, પુરોગતમગાયડ રાજ્યમેવામાંથી ખગરા બાદ કર્નલ જે. એમ હટર જેવા નિયક્ષણ અને સમર્થ નિજન "પોનિગિમ્વ એન્ડર્સી" દરિયાથી લખેના એક પત્રમાં આપણા આ મ્થાવીને, દેશીય

રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતામાં હેરા પણ હરતક્ષેપ થવા ન દેનાર એક 'દુર્ધર્ષ' યોધ કે અનલિયોભ્ય રક્ષક તરીકે વર્ણવેલ છે તે ઉપરથી સહજ થઈ આવે તેમ છે. અર્થાત્ પ્રભુને કરે તે આરા સારં એવી જો આપણી શ્રદ્ધા હોય, તો પ્રભામ પાટણના હલ્લકને વખતે હરિદામભાઈ રજા ઉપર ગયલા તે સારં થયું, સગ શ્રીરાજશાહ મહેતા, રાજ્યમેવામાં જૂના થયલા તે પણ મારં થયું, અને યુનીવાલ મારાભાઈ હજરત જેવા ક્ષિટિય અમલદારોના તેજમાં હેરા પણ અંગાઈ ન જાય તેવા ગૃહસ્થ દીવેનને પડે આવી બેઠેલા તે પણ રાજ્યહિતની દૃષ્ટિએ સાર થયું હતું; કારણ કે એ યોગને પશ્ચિમાનેજ રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતા હેરા પણ જોખમાયા વિના મંપૂર્ણ રીતે રક્ષિત રહેવા પામેલી હતી.

૨. શાસન પ્રવંધની સ્પરેલા.

પૂર્વોક્ત પ્રકારનો પિષ્ટપેપણ જેવો પ્રસ્તાવ અમે, હવે પછી અપાનાગ બાબતોનું રેફરેન્સ કરવાના હેતુથી જ કરેલો છે. અમારા પાંકે એક વાત ખામ લક્ષ્યમાં રાખવાની છે કે, હરિદામભાઈનું રાજ્યસેવામાધી ખસવું અને (મર) શ્રીરાજશાહ મહેતા તથા યુનીવાલ મારાભાઈ હજરતનું દીવાનને પડે પહેલી વાર આવવું—એ બે બાબતોથી, આપણા આ કથાવીરના “કારભાર”નો ખીજો અને છેલ્લો દશકો આરંભાય છે, અને એજ દશકો વસ્તુતઃ રાજ્ય શાસનતંત્રમાં કસાયલ બહુવિધ રજાતરને માટે સોરઠના ઇતિહાસમાં દેદીપ્યમાન થઈ રહે તેમ છે. આ દશકાના આરંભમાં જ આપણા આ ચરિતનિરૂપે પ્રથમ પગલું રાજ્યના વહીવટ તંત્ર—મુકીતંત્રથી ન્યાયતંત્રને તદ્દન પગથી માથા સુધી, સ્વતંત્ર જનાવી ઇને પોતાના સમયમાં ક્રમેક્રમે જે એક શાસનતંત્ર રૂપી પ્રૌઢ, સ્વયંપર્મામ અને દુર્બોધ ધમારત, અર્વાચીન રાજદારીય શિલ્પશાસ્ત્રાનુસાર બાધી લીધેલી હતી તેના પ્રત્યેક ખડ તથા તેના આધારજૂત કેટલાક સ્તંભોની ન્યૂનાધિક સમીક્ષા કરી લેવામાં આપણે જો હવે પ્રથમ ચર્ચ જનું તો તે અગ્રથાને ગણાશે નહિ.

ક. રાજકર્તા નવાબ સાહેબનું સ્થાન અને તેમનો કાર્યપ્રદેશ:—રાયછ માહેમના વારામાં સ્વાયલ શાસનતંત્ર રૂપી મહિરના ગર્ભાગારમાં અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે નવાબ માહેબ વિરાજિત રહેતા હતા. રાજ્યના સ્વામી તરીકે રાજ્યા મિત્રાગ માત્ર તેમનામાં કેન્દ્રિત થયેલો ગણાતો હતો, પરંતુ તમામ રાજ્યકાર્યો

પરતે બધી જવાબદારી તેમજ પોતાના મંત્રિમંડળ તેમજ કાર્યભારીમંડળને માથે રાખેલી હતી, અને રાજ્યના દૈનિક-ચાલુ-વહીવટમાં તેમજ ખુદ હસ્તક્ષેપ ન કરેલો તથા શુદ્ધ રાજ્યહિતનાં ગણ્યા પેવાં બહુ મહત્ત્વવાળાં કામોમાં પણ તેમજ બનતાં સુધી પોતાના મંત્રિમંડળના અભિપ્રાયને અનુસરી તેને ઉવટની સંમતિ આપવી એવો શિરસ્તો-પ્રબંધ-પણ સંસ્થાપિત કરાયેલો હતો. ફક્ત રાજ્યકોશને લગતું કેટલુંક કામ એમના હસ્તક એક વિધિવત્ રખાયલું હતું. વળી જે મહત્ત્વવાળાં લખાણો- ઉપર ખુદ નવાજ સાહેબોની સહીઓ લેવાની જરૂરત કાર્યભારીમંડળને લાગતી તે લખાણો પણ “ખાનગી કારભારી” મારફત જ નવાજ સાહેબ સમક્ષ રજુ કરાવાતાં હતાં, અને એ “ખાનગી કારભારી” એવાં તમામ લખાણો નવાજ સાહેબને વાંચી સંભળાવના, તેમાંના મજકુર સંબંધે ખુલાસો આપના, અને એવાં લખાણો ઉપર નવાજ સાહેબની સહીઓ લખને તેમની નોંધ પોતાની કચેરીમાં રાખ્યા બાદ તેમને દીવાન સાહેબ તરફ મોકલી આપતા પણ હતા. રાજ્યકાર્ય પરતે કોઈ પણ પરદેશીય રાજ્યના પ્રતિનિધિની કે ખીજા કોઈ અમલદારની ખાનગી મુલાકાત નવાજ સાહેબે એકલાએ ન લેવી એવો એક અલિખિત પ્રબંધ-શિરસ્તો-પણ હયાતીમાં અણ્યાયેલો હતો, અને રાજ્યહિતને અગર રાજકર્તા ખુદના હિતને અસર કરે તેવાં રાજ્યકાર્યો પરતે નવાજ સાહેબે પોતાની મંત્રિસભાની સલાહને અનુવર્તી રહીને પોતાની સંમતિ કે અસંમતિ યથાપ્રસંગ મુખેથી આપવી એવું ધોરણ કરાવવામાં આવેલું હતું. રાજ્યકાર્યોની તમામ જવાબદારી વઝીર બહાડદીનથી અધિકૃત મંત્રિમંડળ તથા કાર્યભારીમંડળને શિરે રખાયેલ હતી. મતલબ કે ઈચ્છાંડના શાસનપ્રબંધ પ્રમાણે જૂનાગઢ રાજ્યની નવાખીને ‘મર્યાદિત એકરાજતા’નું રૂપ અપાઈ ગયલું હતું એમ કહેવામાં અમે અતિશયોક્તિદોષને પાત્ર રૂતા નથી. તથાપિ કોઈ પણ રાજ્યકાર્ય પરતે નવાજ સાહેબ, ઈચ્છાંડના રાજાની પેઠે, અંતીમ નકાર બજાવનાર-પ્રતિષેધ કરવાનો-અધિકાર (રાઇટ ઓફ વેટો) ધરાવી રહેલા અને તે અધિકાર જ્યારે તેઓ વાપરે ત્યારે તેનાં પરિણામની જવાબદારી તેમને શિર રહેતી હતી. નવાજ સાહેબ પોતાનો અધિકાર ખીજાને જેમ સોંપી શકતા હતા તેમ તેની કોનેયી વિધિપૂર્વક પાછો ખેંચી શકતા પણ હતા. આ વાતના ઉદાહરણ તરીકે આપણે અત્ર, નવાજ સાહેબ મોહાબાદખાનજી, બહાદુરખાનજી અને રસુલખાનજી એ ત્રણે વઝીર બહાડદીનભાઈને સોંપેલા સર્વાધિકાર બાબતને લગતાં ત્રણ ફરમાનો તથા નવાજ સાહેબ રસુલખાનજીએ ઇ. સ. ૧૮૦૩ પછીની

ગાનમાં પાતાના જ્યાં અધિગર પુન પોતે મબાળી લીધેલા એ જાળનને લાના કન્યાનો નિર્ગમ મી શખે છીએ રાજ્યના ચાલુ વહીવટમાં તેઓથીએ કમનસાધ ન મને એવું ધીનું પણ નવાળ આદેશોની મમતિથી કન્યાઈ નામનમાં અગાસાયતુ હતું તેમને ખાનગી ખજાનો રાજ્યમંત્રીએ અલગ રીતે નાન તે ખાન ॥ ખજાનાના તેઓ મ્યન ન માલિક તે છે તેઓ પાતાની ઇચ્છા મુજબ તેની નમ્ય મી ગમતા હતા અને મર્યાબારીમડળ કે અન્ય નાં નાન્યાધિકારી તરા ખાન ॥ ખજાનાનો દિમાખ જે છે તપાસી ન શકે અમર તે નાન વત્તામ ૧૨ પણ ન ગમ્યાય એવું ધીણુ નખરામાં આવેતુ હતું. નાન ॥ રિતિય મીના એટલે કે નામ આદેશોની જલ્થમાં મખવા લાયક મતાના તમામ મંત્રીઓ નેમને વગીર સાતેમ મારફત માલિન ચખવામાં આવતા, અને પાતાના અમિગત હિન મના રાજ્યતુ હિન વધારે મહત્વનાળી જામન હ એવું નીનિસન તેમજે સ્વીકારી રાજેતુ પણ હતુ એટલે રાજ્યના નીન આનિ પગલે તેઓ એમલા મેઇ હિમ મેઇ પણ પદેશીય મન્યાધિકારી મારે મર્યામાં જનગતા નહિ, અને મપિ કોઇ તેરા પદેશીય મન્યાધિકારી તેમને તેરી ચચામાં જનાગના મારે પ્રવત મતો, તો તેરાને તેઓ 'મે એમીના રાજ્યમ આવી' નહી ' હ ' મેવા શમ્દો સબળાવીને તેવુ મુખ બધ મી દેતા પણ હતા અર્થાત્ જામનના નવાળ સાડેમો રાજ્યકાર્યો જેતા નહિ અમર તો રાજ્યના વહીવટમાં માલિન જેના નહિ અમર તો કાઈ પણ મમકાન મના નહિ એવું મનારા તથા મનાનનારા મિસ્થાવાદીઓને પૂર્વોક્ત હકાકતથી સત્યતુ ભાન થઇ આન્યા પિના નહિ રહે એવું અમે માનીએ છીએ

૨૪ મત્રિસભા અને કાર્યભારીમડળ:—મત્રિસભા અને મર્યાબારીમડળ એ મે વસ્તુત જૂદી જૂદી મસ્થાઓ છે મત્રિસનાનું કાર્ય કમ્ત મનણું કરી જે તે વિચારગીય વિન પગલે નિર્ણય મનાનું છે, જ્યારે મર્યાબારી અમર મર્યાકર મડળનું મર્યા, મત્રિસમાંએ મરેન નિર્ણય પ્રમાણે કિના કરવાનું હોય છે આમ એ મે મસ્થાઓના મત્રિસપદેશી એક જીજ્ઞાયા ધનાયત છે, જતા એટલુ પણ ખર હ મ, એક મબાના જ્યા સબ્યો જીજ્ઞ સભામાં હોય જ એવું હોતુ નથી અર્થાત્ એક વ્યકિત મની હોય તેમ કાર્યભારી પણ હોઇ શકે, અને કનચિત્ હોઇ પણ ન શકે જૂનામક રાજ્યમાં એકુનજીભાધના વારામાં કાર્યભારીમડળ હતુ એટલે કે 'સભા' સસ્થા હતી, અને તે જે લાગમાં વેચાઇ ગયલી હતી આનુ આપણે વાચી ગયા છીએ એટલે આપણે એટલું

તો કદી શકીએ જ છે, જુનાગઢ રાજ્યે વળે પહેલાંથી રાજ્યનો વહીવટ બહુ-મતિથી 'સભા' (એકઝીક્યુટિવ કાઉન્સિલ) મારફત કરવા કસવવાનું ધોરણ ગૃહીત કરેલું તો હતું જ; તથાપિ તે મમયે પણ 'મંત્રિમંડળ' જેવી સંસ્થા ન હતી એમ નો નહિ જ, એ મમયે જે કાર્યભારીમંડળ હતું તેમ મંત્રમંડળનું કામ કરતું હતું એટલે તે વખતની તે કબજ મંસ્થાઓની અદ્વૈતતાને કારણે તે કબજને એકજ "મંડળ" મંડળથી ઓળખાવવામાં આવતી હતી. પાછળથી રાયજી માહેશના વારામાં હરિદાસભાઈ દીવાન થઈને આવ્યા ત્યારે દીવાનના પદને મર્યાદાકાર મંત્ર જાનાવવામાં કે જતાવવાની ઉપાયનીતિ જેકે ગૃહીત કરાયેલી હતી, તથાપિ રાજ્યના આંતર વહીવટનાં કાર્યોની વહેચણી અમુક અમુક મુખ્ય રાજ્યાધિકારીઓ વચ્ચે કરી રખાયેલી હતી, અતે મંત્રિમંડળનું અસ્તિત્વ તો કાયમ જ હતું એટલે રાજદારીય તેમજ રાજ્યનાં બીજા મહત્વપૂર્ણ કાર્યો એકલા દીવાનથી સ્વમતિ પ્રમાણે અને સ્વનંતતાપૂર્વક કરી શકતાં નહિ, પરંતુ તેમાં કામો પડતે મંત્રિમંડળ જે નિર્ણય કરતી હતી તેમને અનુમતી દીવાનને તો ફક્ત ક્રિયાકાર બનવાનું ભાગે આવતું હતું. આ મંત્રિમંડળ કાર્યોને બે પ્રકારની હતી - (૧) સાધારણ અને (૨) અમાધારણ. સાધારણ કાર્યો મંત્રણા કરવાની હોય ત્યારે દીવાન-દ્વૈતરને સભાસ્થાન ગણવામાં આવતું. આ સાધારણ મંત્રિસભામાં દીવાન, નાયબ દીવાન, હજુર ન્યાય મંબાના સભાસદ, મુન્શીખાતાના સભાસદ અગર દ્વૈતર જે કોઈ નિપુણ રાજ્યાધિકારીને આમંત્રવામાં આવતા, એટલા જણ મળીને મંત્રણા કરતા અને એ પ્રમાણે કરાતી મંત્રણાને પરિણામે જે નિર્ણય થતો તે પડતે તે મંબાના અધ્યક્ષ વઝીર બહાદુર દીનભાઈની સંમતિ કે અસંમતિ બણી લેવાનું કામ રાયજી સાહેબ દ્વારા કરી લેવામાં આવતું હતું, અગર કોઈ કોઈ વાર આ પ્રકારની સભા વઝીર માહેશને મોકલે પણ ભરવામાં આવતી હતી. પરંતુ ત્યારે મહત્વપૂર્ણ બાબતો પડતે મંત્રણા કરવી પડતી ત્યારે એટલે કે, 'અસાધારણ પ્રમંજ' કરવી પડે તેવી મંત્રણા દીવાન-દ્વૈતરે નહિ, પરંતુ વઝીર માહેશની પોતાની કચેરીમાં કરવામાં આવતી હતી આ 'અમાધારણ' કોટીની મંત્રિસભાને આપણે ઈંગ્લેન્ડના શાસનપ્રબંધને લગતી બાબતોમાં 'આમ મંત્રિમંડળ કે મુખ્યમંત્રમંડળ (કમિનિટી)' ની સાથે સરખાવી શકીએ. આ કબજ પ્રકારની મંત્રિમંડળને જે કે જુનાગઢ રાજ્યના શાસન પ્રબંધમાં વિધિપૂર્વક રપટ સ્થાન આપવામાં આવેલું હોય એમ દેખાતું નથી, તોપણ જે રીતિએ મહત્વવાળાં તેમજ ઓછાં મહત્વવાળાં રાજ્યકાર્યો પડતે નિર્ણય કરાતા હતા તે રીતિ ઉપરથી પૂર્વોક્ત પ્રકારની

મંરંધાનું અસ્તિત્વ વિવક્ષિત થઇ આવ્યા વિના રહેતું નથી જ, અને વળી દીવાન ગોકુલજીના વારામાં તો એ પ્રકારની મંરંધાનું અસ્તિત્વ તો વિધિપૂર્વક હતું જ; એટલે પછી એના ગર્ભિન અસ્તિત્વને વિષયે આપણે સંદેશ રહી શકીએ તેમ નથી. આ અમાધારણુ ‘મંત્રિમત્તા કે આત્મ મંત્રિમત્તા’ માં આધારણુ મંત્રિમત્તાના તમામ અભ્યોને રથાન અપાતું ન હતું; પરંતુ તેમાં ફક્ત વઝીર માહેમ, દીવાન અને મનાઃસુખરામ સુર્યરામ ત્રિપાઠી કે જેઓ મુખ્ય ખાતે રાજ્યપ્રતિનિધિ તરીકે નિયુક્ત થયલા હતા અને જરૂર પ્રમાણે જૂનાગઢમાં આવતા હતા તેઓ આટલા ગૃહસ્થો રાયજી સાહેબના વારામાં એકલા મંત્રણાં ફરતા અને જરૂર પ્રમાણે નિશ્ચિત કરી રખાયલ આપસ્યક યોગ્યતાવાળા કેાઇ ધનર રાજ્યહિતેથી નીતિવિચારરૂને પણ તેમાં બાગ લેવા માટે આમંત્રવાનું ધોરણુ રખાયતું હતું. નવાજ સાહેબ ખુદ આ દોષ પણ મંત્રણામાં બાગ લેના નહિ અને તેઓ પોતે બાગ ન લે તેમાંજ તેમના પોતાના અને રાજ્યના હિતને સુરક્ષિત બની રહેવાનો સંભવ સમજતો હતો; તથાપિ આ અસાધારણુ મંત્રિમત્તામાં થતી મંત્રણાતું પરિણામ ઈચ્છાંડનો પ્રવાનામાત્ર ત્યાંના રાજની મુપાકાતે જળને તેને જાહેર કરે છે તેમ વઝીર સાહેબ નવાજ સાહેબને મળીને તેમને જણાવી દેતા હતા અને તેમ કરીને તેમની તે પરત્વે સંમતિ કે અસંમતિ જણી લેવાતી હતી. આ વિષયને સંક્ષેપમાં વર્ણવતાં ત્રીપુત્ર સાક્ષર જગનલાલ પંડ્યા જેવા ગૃહસ્થ સ્વાતુભવથી આ પદ્ધતિના જાણકાર હોવાથી તા. ૩-૪-૩૨ ના ‘ગુજરાતી’ પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખી ગયલા છે તે અમારાથી અપાયલ હકીકતનું પ્રતિપાદન કરનાર દોષ અમ અત્ર જિનારીએ છીએ:—

“તેમની (પુરોગામસાધની) વિચક્ષણુ બુદ્ધિને બળે તેઓ આમ આગળ વધેલા, તેની સાથે વઝીર સાહેબ બહાઉદ્દીનબાદશા સહવાસમાં આવવાથી તેઓ પણ તેમના બુદ્ધિચાતુર્યથી અંજાઇ ગયલા, એટલે સહજમાં તેઓ વઝીર સાહેબના માનીતા તથા વિશ્વાસુ બની ગયલા, અને વઝીર સાહેબ પોતે હોંશિયાર છતાં નિરક્ષર* (લખતાં વાંચતાં ન આવડે તેવા) હોવાથી

* આ શબ્દ અમર/નક છે. લખતાં વાંચતાં આવડતું હોય તેવો માણસ બુદ્ધિશાળી છે એવું અનુમાન અવધાર્ય છે. લખતાં વાંચતાં આવડવાથી જ્ઞાનલાભ થઇ શકે ખરા. જે માણસ નિરાસુ હોય તો. એ જતાં થવણુ મનન, સહવાસ, સંસર્ગ આદિથી પણ મહોટા પ્રમાણમાં જ્ઞાન લાભ થઇ શકે છે. વિચારશક્તિને લખવા વાંચવા માથે જાડું સંબંધ નથી. પંડિત ગૂઢલાલજી જન્મબંધ હતા અને લખવું વાંચવું કરી શકતા નહિ તેથી તેમને શું નિરક્ષર લેખવા ?

રાજ્યના પ્રત્યેક કામમાં રાયજી સાહેબની જ સલાહ લેતા તથા તેમને પૂછ્યા વિના પાણી પણ પીતા નહિ એમ કહીએ તો ચાલે. એથી જોતજોતામાં રાયજી સાહેબની ખ્યાતિ જૂનાગઢ શહેરમાં જ નહિ પણ આખા રાજ્યમાં જામી ગઈ, અને નવાળ સાહેબ તો તે વેળા રાજકાર્યાન્ય બંધો ભાર બહાઉદીનભાઈ ઉપર રાખીને આનંદ કરતા તેથી વઝીર સાહેબની જેના ઉપર પ્રીત હોય તે સર્વોપરિ અધિકારી બને એ સ્વભાવિક હોવાથી રાજ્યમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ રાયજી સાહેબ જ છે એમ મનાવા લાગ્યું, અને તે એટલે સુધી કે, હરિદાસભાઈ જેવા બાહોશ દીવાન સાહેબ કરતાં પણ રાયજી સાહેબનું જોર વધારે ગણાવું: કેમકે ન્યારે કોઈ મહત્વનો સલાહ આવતો ન્યારે તે સંબંધે દરબારનો અભિપ્રાય જાણવાનું કામ રાયજી સાહેબને માથે જ આવતું. તેઓ શુક્રવાર નિવાસ દરેરાજ બવારે ઓદિમમાં આવતાં પહેલાં વઝીર સાહેબ પાસે જતા અને રાજકોટથી એજંસીમાંના જે સમાચાર રાજ્યના મુખ્ય વઝીર તરફથી મળ્યા હોય કે વતંચાનપત્રો દ્વારા અને મહેરબાન મન સુખરામભાઈ દ્વારા જે કોઈ સમાચાર આવ્યા હોય તે સંબંધી વાન કરી આવતા. તે વેળા રાજપ્રકરણી કામની વાત પણ કરી લેતા અને ત્યાંથી આવીને હરિદાસભાઈને તેનું પરિણામ જણાવતા. ધણેજ ગંભીર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો ત્યારે હરિદાસભાઈ તેમની સાથે વઝીર સાહેબ પાસે જતા અને એથી પણ અધિક મુશ્કેલીનો કોયડો આવી પડતો તથા કોકડું શું ચલાવવા જેવું થતું કે કોઈ જાહેર પ્રમંગ આવી જતો ત્યારે મુખ્યથી મન:સુખરામભાઈને પણ બોલાવવામાં આવતા, અને બધા લેખા બેસીને વઝીર સાહેબને ત્યાં જ નિર્ણય કરી આવતા. નવાળ સાહેબ પાસે જવલ્લેજ બધાને જવાનું થતું. તેમની ઈચ્છા વઝીર સાહેબને સુખેથી જ નિવેદિત થતી."

ઉપર પ્રમાણે આપણે જૂનાગઢ રાજ્યમાં જે મંત્રિસભા હતી તેને લગતી હકીકત વાંચી જોઈ. હવે આપણે થોડીક હકીકત એ રાજ્યમાં અર્થાધિપત્ય એટલે કે રાજ્યસાસનતંત્રને અંગે એક કાયદાના રૂપને ન પામેલ એ પ્રમાણે અસ્તિત્વ ધરાવી રહેલ "કાર્યભારી મંડળ"ને લગતી જાણી લેશું. આ સંસ્થાને રાજ્યસાસનતંત્રના એક અંગ રૂપે વિધિપુરઃ મર મંસ્થાપિત ગયજી સાહેબે પોતાના વારમાં કગવેલ નહિ તેનું એક મુખ્ય કારણ તો એ હતું કે. રાજ્યની પરિસ્થિતિને અનુવક્ષીને હરિદાસભાઈને એક સર્વાધિકાર સંપન્ન તથા

સ્વતંત્ર હોવાના રૂપમાં દેખાડી ગણવાની આમ જરૂર હતી, અને બીજું કામ્ય એ કે, જૂની પ્રજાવિધાને યુગ્મ રીતે પકડી એવાનું વચણ ધરાવનાર દેખારને એમની કાળ જૂની ઘડેકમાંથી બીજો રૂતે લાવવામાં તે દિવાળી ડગલ તો તે અનર્થની ક્લ્યાન્ક થઈ પડે તેમ થયું હતું. આમ હોઈને પોતાના મેલને પડોચાની નીટી કુષર એ પ્રપાટે ચડી જવાનું પૃથોતમનયથાએ માર્ગસાધક બનેવું નહિ. અર્થાત એક પગથી ચડી ત્યાં ગિચો થયા પછી જ બીજી પગથી ચડવાને પગ પાડવા એ વાતને તેમણે કપકાપ ગણેલી હતી. દલિતસંબાધના આગમનથી 'હજુર નબા, શાખા બીજી' ની પેઠે 'હજુર નબા, શાખા પડેલી' થયું મજાક રૂપમાં હુમ થયેલી હતી તે છતાં એ હજુર નબા, શાખા પડેલી જે પદ્ધતિએ સંન્યકર્મો મૂતી હતી તે પદ્ધતિ તથા તે કાર્યોના રૂપમાં મહેરો કેન્કા થયા પામ્યો ન હતો, અને વચ્ચે મારેલા હોવાન દરિદ્રાગ અને પુરોગમનયથા એ ત્રણ મુખ્ય મજાકરૂપોવાળું 'માર્ગ-ભારીમંડળ (વહીવટી-તંત્ર)' જાદુ જ મહત્વવાળા ગણાય તેમ આપું. મને પાત્રે બેઠું મળીને આસપડ અર્થા તથા નિર્ણય કરી લેવું, અને તે પછી એ મંડળનો દરેક નવ્ય પોતપોતાના ભાગનું કામ પોતાની એમની જ મહીથી કરતો હતો અર્થાત અર્વાચીન સામનત્ર અંગે કાર્યભારીમંડળ (એન્જીન-ક્યુટિવ કૌમિય)ના સભ્યો સંયુક્ત સહીથી જે પ્રકારે કેટલાંક કામો કરે છે તે પ્રકારે જો કે, જુનામજ સંન્યત્ર પુર્વાક કાર્યભારીમંડળકામ કરવું ન હતું તે છતાં એ મંડળ એ પ્રકારે ભવિષ્યમાં રચાવા પામે એવા અર્વાચીન રૂપના કાર્યભારીમંડળનો આદ્ય ગર્ભ તો હતુંજ એ વાતમાં સંકે હોવાની મજાક તેમ નથી. આ પ્રકારના કાર્યભારીમંડળ રૂપી આદ્ય ગર્ભનો વિકાસ અરિક રપ'ટ રૂપમાં આપણા આ કથાવીના 'કારભાર' ના બીજા દશકાના આરંભકાળમાં એટલે કે દરિદ્રામબાધ સંન્યસેવામાંથી ખર્ચે એવો મંબવ જાણ્યા પછી થયા પામેલો હતો. એ વિકાસનો કેમ વિસ્તારથી અત્ર ન આપેલના આપણે જે અતિમ રૂપમાં સંન્યત્ર કાર્યભારીમંડળ પરિણમેવું હતું તેને અનુદક્ષીને આપણે એટલુંજ કહેવું કે, એ મંડળમાં ન્યાયવિભાગ મજામદ અને મુક્ટી મજાસદ. એમ બે સભ્યોનો ઉમેરો કાઢીને તેને કુલ ચાર સભ્યોવાળું બનાવી દેવાયું હતું; તથાપિ તે મંડળને વાગ્યામાં મળેલી કાર્ય પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરીને, સભ્યોની સંયુક્ત સહાયથી કામ કરવાનું ધોરણ દાખલ કરવામાં આવેલ નહિ અને જે તે મજામદ પોતાની એકલાની સહીથી પોતાના ભાગનું કામ કરતો હતો.

ગ. વઝીર બહાદુરના આદર્શ અને 'દરબાર'—ગવજ સાહેબે ગવજમેવામા પ્રવેશ કર્યો તે પહેલાં ઘણાં વર્ષોથી જાનાગઢ રાજ્યમા વપરાતા ગહેવ 'દરબાર' રાખના અર્થમા નવાજ સાહેબ ખુદ ઉપગંત વઝીર બહાદુરના ધર્મના ગમાવેશ થઈ જતો હતો. આમ થવાનું કાચુ એ હતું કે, નવાજ સાહેબ મોહોબતખાનજી ખીજા તેમની પોતાની માતાના તથા તેના વચ્ચેના આદર્શના એક ને જોવા બની ગયા હતા એટલે એ કેદીના જેવી દરબારની તેમને ગેજ વાત દીનબાઈએ મદદ આપી છેકાવેલા હતા, અને તેથી એ શુભજ નવાજ સાહેબે એ બહાદુરના ધર્મની બહેનને પગથી તેમને વઝીરને પદે સ્થાપી તેમને પોતાના બધા અધિકાર સોંપેલા પણ હતા. નવાજ સાહેબ મોહોબતખાનજી બહેન નશીન થયા પછી તેમના મહેલ પુત્ર બહાદુરખાનજી ગાદીએ આવતા તેઓએ તથા તેમના પછી થયેલ નવાજ સાહેબ મુબખાનજીએ પણ રિધિપુર્વક કુમાનો પ્રકટ કરીને રાજ્યકાર્ય પરત્વે પોતાના લગભગ બધા અધિકાર વઝીર બહાદુરના ધર્મને આપીને તમામ નવાજદારી તેમને માથે નાખેલી હતી, એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજ્ય દષ્ટિએ પોતાની અને વઝીર સાહેબ વચ્ચે કશો પણ ફરક ન ગણવા માટે રાજ્યવેવકોને આજ્ઞા પણ આપી દીધેલી હતી. વળી વઝીર બહાદુરના ધર્મ નવાજ સાહેબ મોહોબતખાનજીના સાળા હતા એમને નવાજ સાહેબ બહાદુરખાનજી તથા મુબખાનજીના તેઓ મામા હતા એટલે પણ ગવજકુટુંબમા તેમનું ધ્યાન મુખી તરીકે જોડ હતું. આમ વઝીર બહાદુરના ધર્મ નવાજ સાહેબના ખીજા રૂપ જેવા બનેલા, અને તેથી રાજ્યમા એનું દાણ ફરવાઈ રખાયતું હતું કે, નવાજ સાહેબ સમક્ષ જે મર્દ હકીકત કહેવા જેવી હોય અગર તેમની મ્નેથી જે કોઈ કામ કનવી લેવાનું હોય તે તમામ જાણતા તે વઝીર સાહેબ એટલે કે મુખ્ય આમાલ્ય મારફતજ જ થઈ શકે આ વઝીર સાહેબ મત્રિમમા તેમજ મર્દબારીમંડળના અધ્યક્ષ હતા એટલે પ્રાયશ રાજ્યકાર્યો પરત્વે તેમને અન્ય કાર્યબારીઓથી કરતાં કામોથી વાકેફ રાખનામા આવતા હતા અગર યોગ્ય પ્રમંડે તેમની તે પરત્વે છુટા જાણી લેવાતી પણ હતી, પરંતુ જે કામો તેમના પોતાના બાગના ન દોષ તે કામોમા તેઓ હસ્ત ક્ષેપ કરતા નહિ. 'ખામ મહેલ તોપાખાના' નામથી ઓળખાતા રાજ્યકોશ, તમામ રિયાસતી ખાતાઓ, ટકરાળ, ખાસ દુકાન, કોદાર, જમદારખાનુ, સીમંદી વગેરે સંસ્થાઓ તેમના ખુદના તાજામા રખાયતી અને તે સર્વ પરત્વે બધું કામકાજ તેમના પોતાના હુકમ પ્રમાણે થતું હતું. "ધર્મીગીઅલ મર્ફિમ દુખ્સ"ના મેનાપતિ પણ તેઓ હતા. તેમની અધ્યક્ષતા નીચે રહીને

એક સમિતિ મહોદય તોપાખાનાને લગતો બધો વ્યવહાર વિધિપૂર્વક કરતી હતી, એટલે કેદ એક કમરથી એ સંન્યકોસને લગતું કાંઈ કામ થતું ન હોવાથી એ મંડ્યા મર્લાશે અદ્વિતજ ગદી શમ્તી હતી. અર્થાત્ છનાંડના શામનપ્રમથ એ એ દેખાતી “ટ્રેઝરી બોર્ડ”ના જેવી પૂર્વોક્ત સમિતિ મંડ્યા હતી એમ કહીએ તો ચાલે.

૫. દીવાન દફતર, દીવાન અને નાયબ દીવાન—સંન્યમંદિનો એથો ખંડ દીવાન દફતર હતું, અને તે જૂનાગઢ મહેન્ના લગભગ મધ્ય બાગમા એટલે કે સંન્યમદાનયના પ્રાગણ્ય પામેથી માળીવાડ તન્દ જતા એક માર્ગ તથા કાળવાહ દરવાજા તન્દ જતા બીજા મહામાર્ગ એ બે માર્ગ મળવાથી પડતા ખુણા ઉપર આવેલું હતું. દીવાન ખુદ આ મકાનને લગતા મકાનમાજ મહેન્ના હતા. આમ દીવાન-દફતર મહેન્માં હતું તેથી પ્રજાજનોને ધમ્મી અનુકૂળતા વળી રહેતી હતી, તેમ શહેરમાની બીજી કચેરીઓ પણ તેની પાસે હતી એટલે સંન્યકાર્યો થવામા વખતનો વ્યર્થ વ્યય પણ થતો ન હતો. કાર્વભારીમંડળમાના વઝીર માહેમ મિવાયના બીજા નબો આ “દીવાન-દફતર” નામક કચેરીમાજ એમતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૮૩ મા હરિદાસભાઈ દીવાન થઈને આવ્યા ત્યારથી ‘દીવાન-દફતર’ને એક ઈલાવદી કચેરી રૂપ બનાવીને તેને સંન્યના શાસન-તંત્રના કેન્દ્ર રૂપે સ્પષ્ટ ધ્યાન આપવામા આવેલ. આ દીવાન-દફતરમાં થતા કાર્યમાત્રને મામાન્યત્ર ત્રણ ભાગમા વહેંચી નાંખવામાં આવેલું:—(૧) મુ’કી વર્ગના કામે (૨) ગજદારીય કામે અને (૩) ન્યાય વિષયક કામે. સંન્યની આતર વહીવટની દષ્ટિએ દીવાન અને નાયબ દીવાન વચ્ચે કશે ફરક ન હતો અને તેઓ બંને મમાનાધિકૃત થયલા હતા, તથાપિ કામેનો ઉકેલ મન્વતાથી તથા ત્વરાથી થતો રહે તેટલા માટે એ ઉભય અધિકારીઓ વચ્ચે કામેની વહેંચણી કરી રખાતી હતી ગંન્યના જૂઠાં જૂઠાં ખાતાંઓમાં થતાં કામે તથા પરોશખાનાને લગતા કામે પણ તેઓજ કરતા હતા; બ્યારે સંન્યહિતના પરંતુ વિશિષ્ટ કોટીના અને સંન્યના આતર વ્યવસ્થાની દષ્ટિએ મહત્વવાળા ગણાય તેનાં કામે નાયબ દીવાન આપણી આ કથાના નાયક પુરૂષોત્તમગયજને હાથેજ મહેટે બાગે કરવાતા હતાં. હરિદાસભાઈના આવ્યા પછી આ પ્રકારે કનયલ કાર્યમાગથી જે એક મહેટે લાભ થયો તે એ કે, દરબાર તન્દથી મમાન દરજ્જાના ગણાયલા દીવાન અને નાયબ દીવાન-એ બે વચ્ચે અથડામણ થવાનો વારો કદિ પણ ન આવેયો અને એ બે ચક્રવાળો રચ પોતાનો

પ્રવાસ ત્યારથી કરી શકતો થયેલો દેવાથી રાજ્યવ્યવસ્થાને ઘટ ભૂમિકાએ પહોંચાડી દેવામાં માર લાગેલી નહિ. આમ રાજ્યનાં આંતર કાર્યો પરત્વે દીવાન અને નાયબ દીવાન વચ્ચે ફરક મનાયલો નહિ; તે છતાં એટલું તો ખરું છે જ કે, પરરાજ્યો સાથે રાખવા પડતા વ્યવહારકાર્ય પરત્વે દીવાનને પ્રાધાન્ય આપવાની અને નાયબ દીવાનને તેટલા પુરતા તેના તાજાના એક ગૌણ અધિકારી બનાવવાની ઉપાયનીતિ મળ્યથી મૂકીત કરી રખાયલી પેણ હતી; અને વળી આ પરદેશ સાથે રખાવા પડતા વ્યવહારની દૃષ્ટિએ વઝીર સાહેબ ખુદ પણ ગૌણ અધિકારી જેવા મનાતા હતા. અર્થાત્ નવાબ સાહેબની એટલે કે રાજ્યના આંતર વહીવટની દૃષ્ટિએ રાજ્યકાર્યમાત્રના નિયંત્રતા તથા જવાબદાર સર્વોપરિ અધિકારી તો વઝીર બહાદુરનભાઈ જ હતા. અને દીવાન મુખ્યતઃ ‘પરદેશખાતાના અમ્માત્ય’ અને નાયબ દીવાન મુખ્યતઃ ‘રૂપદેશખાતાના અમ્માત્ય’ રૂપે બની રહેલા એમ કહીએ તો ચાલી શકશે.

ઇ. સ. ૧૮૬૨ ના અંતમાગેથી રાયજી સાહેબે ધીમે ધીમે શાસનતંત્રની પુનર્થટના કરવા માંડેલી તે અંગે પ્રથમ તેમણે ન્યાય વિભાગના સભાસદનો ઉમેરો કાર્યભારીમંડળમાં કરેલો અને પછીથી મુલકીવિભાગનો સભાસદ નિયુક્ત કરીને તેને પણ કાર્યભારીમંડળમાં સ્થાન આપેલું હતું. આ પ્રમાણે જે ચાર કાર્યભારીઓ થયેલા તે ચારે સાધારણ મંત્રિસભાના સભ્યો હતા, અને તે ચારેની કચેરીઓ દીવાન-દફતરનાં અંગે રૂપે નિર્વાહિત થઈ રહેલી હતી. તે પ્રત્યેક કાર્યભારી પોતાના ભાગલું કામ કરતો, પોતાના અધિકાર નીચેની કચેરીઓનાં કામે ઉપર દેખરેખ રાખી તે કચેરીઓ તરફથી પોતાના પાસે આવતાં કામે પરત્વે અંતિમ હુકમો આપતો અને કોઈ શુચ્યવશુભયું કામ સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ દેખાતું તો અવિધિપૂર્વક ભરાતા કાર્યભારીમંડળ સમક્ષ તેવા કામને રજુ કરી આવશ્યક દોરવણી મેળવી લેતો પણ હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં રાજ્યકાર્યોની રૂપટ વહેંચણી કાર્યભારીઓમાં થઈ ચૂકેલી હતી. અને તેને પશ્ચિમે નવાબ સાહેબની, વઝીર સાહેબની તેમજ દીવાનની જે કાંઈ પણ એકદમ સત્તા હશે તેનો અંત આવી ગયેલો હતો, રાજ્યના ચક્રના ઊતરતા દરજ્જાના અમલદારોને અપાયેલ અધિકારોને લીધે તેમને પોત પોતાની જવાબદારીનું અધિકભાન થઈ આવેલું, એક બીજાના કામમાં હસ્તક્ષેપ કરવાના પ્રસંગો નહિવત્ બની ગયેલા અને આખું જ શાસનતંત્ર એક સ્વાધીનગતિકર્મત્ર જેવું બની જવા પામેલું પણ હતું. અર્થાત્ રાયજી સાહેબના “કારભાર”ના

ળીમ ઇલામાં નૂતન દમે મંસ્થાપિત થયત ગામનપ્રમુખ પ્રમાણે તમામ પ્રકારની જવાબદારી મનિમલા અમર કાર્યભારીમંડળને માથે મૂકાઈ ગયલી અને નવાય સાહેબ ખુદ તો એમને પોતાને જનજવાબદારીમાં ન નાંખે એવા અમુક જ કામો કરતાં પોતાનો જન્મમિદ્ધ 'નકર' બચુનાનો (ગાઈટ એક પેટા) અધિકાર ભોગવતા એક અર્વાચીન દળના શાસનપ્રમુખવાળા મન્યના ગજમર્તી બની ગયેલા હતા. સચ્છ સાહેબે પોતાના મનમાં વર્ષો પૂર્વે ગંભીર રાખેલો બહુમતિવાદ અતે આમ સંખ્યકાર્યના વિષયમાં મફત થયેલો, તેમની પ્રેમમાંથી ગામનપ્રમુખ સંવાની ભાવનાએ મૂર્ત રૂપ પકડી લીધેલું, અને એ સર્વને પરિણામે જૂનાગઢના શામનતત્ત્વમાં એવી તો તાલબદ્ધ નાવી ગયલી કે, જૂના જૂનાગઢને 'નરુ' ગઢ' કહેવાની રૂઝ હરદોષને પડ્યા વગર નજ રહે.

હુ મુલ્કીખાતું:—આ ખાતું પ્રથમ દીવાનની સીધી દેખરેખ નીચે હતું એટલે મુલ્કી દેખરેખેથી દીવાન કચેરીથી સ્વતંત્ર ગણાય તેવી મસ્થા ન હતી. પરંતુ સુર જોકુલજી માયાની દીવાનગીરીના અત પછી દીવાન-દેખરેખ નામક કચેરીની કલ્યાયદી સ્થાપના કરીને મુલ્કી દેખરેખને અલગ અસ્તિત્વ આપવામાં આવ્યું હતું, અને એ મુલ્કી દેખરેખને 'મુલ્કી અધિકારી'ની સહા આપવામાં આવેલી હતી. આ મુલ્કી અધિકારી ઉપર દીવાનની દેખરેખ રહેતી અને તે ખાતાના કામો ઉપર છેવટ હુકમો પણ દીવાન-તરફથી અપાતા હતા. પાંડળથી સચ્છ સાહેબનો 'કારભાર' આરંભાયો એટલે આ ખાતાને કામે દીવાનને પ્રથમ 'મુલ્કી મહદનીશ' સંચિત એક અમલદારનું સાદાથ આપવામાં આવેલ, અને છેવટે એટલે હરિદાસભાઈના વિદાય થયા પછી, મુલ્કી કામના ઘણા અગ્રભવી રાજપુરુષને દીવાન-દેખરેખમાં 'મુલ્કી સભાસદ'નું પદ આપી દીવાનને એ પ્રકારના કામના ભારમાથી યોગ્યથા મુલ્કી રાખવાની યોગના કરવામાં આવેલી હતી આ મુલ્કી મહામદ કાર્યભારીમંડળનો એક સભ્ય ગણાતો અને દીવાન એમની સલાહ લઈને આવશ્યક મુલ્કી કામો પરત્વે છેવટ હુકમ આપતા હતા. મુલ્કી અધિકારીને એક "મુલ્કી મહદનીશ" અમલદાર આપવામાં આવેલ તે પોતાને મુલ્કી અધિકારી તરફથી સોંપાતાં કામ કરતો હતો. મુલ્કી અધિકારીએ મહાસભામાં ફરીને વહીવટી કચેરીઓ તથા તેમને અંગે રખાતા ખજાનાઓની તપામણી કરવાનું કસવાયનું, અને વહીવટદારોએ કરન નિષ્ણયો વિરૂદ્ધ જે વિવાદો તેમની પાસે નોંધાવાય તે પરત્વે નિષ્ણય

કરવાનું કામ પણ તેણે કરવાનું હતું. રાયજી માહેજી એકદમથી રાજ્યાધિકારના પાત્ર વિરોધી હતા એટલે તેમણે પોતાના “કારનાર”ના બીજા દશકમાં જૂની દળના યુદ્ધરથોને બંધને નવી દળના કાર્યક્રમના યુદ્ધરથોને મુકી અધિભારીઓ તરીકે નિમુકા કરાવીકરાવીને એ ખાતાને ઉત્ત કક્ષાએ લઈ જવાનો સ્તત પ્રયાસ કરેલો હતો, અને એવા કુશળ યુદ્ધરથો જેમ જેમ એ ખાતાના અધ્યક્ષ તરીકે મૂકતા ગયલા તેમ તેમ તેમણે તેમને અધિકાધિક અધિકારો આપી મર્યાદિત સ્વતંત્રતા પણ આપેલી હતી. રાયજી માહેજીના અગ “કારનાર” કાળને આપણે રાજ્યના ચક્રના બિરતો હરબનના અમલદારોમાં અધિકારીની વહેંચણીનો કાળ કહીએ તો ખોટું નથીજ. આમ રાજ્યાધિકાર અપકેન્દ્રિત થયો હોવાથી, મુકી અધિકારી પોતાના ખાતામાંની વાર્ષિક હસો કેરી સુધીના પગારવાળી જગાઓ ભરી શકતા અને વાર્ષિક એક હજાર કેરીના પગારવાળી જગાઓ ઉપરના નોકરોની ફેરબદલી કરવાનો અધિકાર પણ ધરાવતા હતા. એક હજાર કેરી ઉપરના પગારવારો ભરવાના હોય તો તેઓએ પચાંદ કરી તેમને નિમુકા કરવા તેઓ દીવાનજીને ભલામણ કરતા, અને મહાલમાં થતા કેરી પચોતેર સુધીના ખર્ચને મંજૂર કરવાનો અધિકાર પણ તેઓ ધરાવતા હતા. પગારપત્રો તપાસવાનો, તેમને મંજૂર કરવાનો તેમજ એ વર્ષ બીનપગારી, એક માસ ઉપરાંત મુક્ત માટે માંદગીની તથા હકની રજા પણ તેઓ આપી શકતા હતા. તે મુકી અધિકારીના તાબામાં મહાલ દીઠ એક વહીવટદાર તથા જરૂર હોય ત્યાં ટપા-વહીવટદાર અને ગામદીઠ એક અગર વધારે સંખ્યામાં, જરૂરીજન પ્રમાણે, મુકી પટેલ, મુકી પમાયતા અને એક હવાલદાર રાખવાની ગોઠવણ પણ કરાયેલી હતી હવાલદાર મોસની રક્ષા કરતો, મુકી પટેલ વહીવટદારને વહીવટને કામે મદદ આપતો, અને વહીવટદાર મુકી પટેલ સિવાયના ગામ નોકરોને રાખવા તથા કમી કરવાનો અધિકાર ધરાવતો હતો, તે વળી આખા મહાલનો વહીવટ કરતો, આયવ્યયનો પદ્ધતિ પુર સર હિસાબ રખાવતો, પરંતુ મહાલમાંથી બેળવાતા રાજભાગનું વેચાણ તે એકલો કરી શકતો નહિ. રાજ્યને ભાગે આવતા ઉત્પન્ન વેચાણ ખુલ્લી હરાઈથી કરાવું હતું અને એ હરાજી દરેક મહાલને લગતા તથા તથા મહાલોના વહીવટદારો એક સમિતિ રૂપે બેળા મળીને કરતા હતા. આ પદ્ધતિ “માંદહું” (મંદળકમ) સંજ્ઞાથી ઓળખાતી હતી. વહીવટદારની પાયરીના ચાર વર્ગો હતા. વહીવટદાર પોતાના તાબાના નોકરોને દસ દિવસ સુધીની પરચુરણ અને એક માસ સુધીની હક રજા આપી શકતો. વળી વહીવટદારને બીજા

વર્ગના ફોનદારી ન્યાયાધીશના અધિકારો પણ આપવામાં આવેલા તથાપિ તફોમતદાર ખેત હોય અને ખેતીને લગતીજ ક્યારે હોય તે જ તે વાટીવટદાર સાંભળીને ન્યાય કરી શકતો હતો. પરંતુ તેનાથી કમવચ આ પ્રકારના ફોનદારી કામો તપાસવાનું કામ ન્યાયખાતા તરફ રાખવામાં આવેલું હતું. વલીવટદાર મુલ્કી કામો પરત્વે જે હુમ્મો આવતો તે ન્યાયે વિવાદ મુલ્કી અધિકારી પાસે કરાતો હતો. જકાત, લાકડાં વગેરેના ખાતગ દેવા માટે કરાતી હગણ પણ પૂર્વોક્ત “માડવા”ની પદ્ધતિએ કરાતી હતી તથા સાહેબના વારામાં રાજ્યમાં સામાન્યતઃ “ભાગખટાઇ”ના ધોરણે જમીન મહેસુલની ઉધરાત થતી હતી, અને વળેભાગનું પ્રમાણ ૧૨/૩૨ થી ૭/૩૨ સુધીનું રખાયતું હતું, અને જમીનની ઉત્પાદન શક્તિના પ્રમાણમાં અર્ધી નીચી ખે કાગી સુધીનો (આશરે બે આનાથી આઠ આના સુધીનો) વેરો લેવામાં આવતો હતો કેટલાક ગામોમાં વીધોટી બાધીને રોકડમાં રાજભાગ લેનાતો અને વળી કેટલાકમાં કમ્મ લેવાનું ધોરણ રખાયલું હતું. ઉત્પન્નમાંથી ભાગ લેવાને બદલે વીધોટીથી રોકડનાણાના રૂપમાં મહેસુલ ઉધરાવી લેવાનું ફોનલું આખા રાજ્યમાં દાખલ કરેલું હોયતો તેટલા સાર પુર્વોક્ત ત્રણે પ્રકારના અખતરા કમ્મમાં આવતા હતા પરંતુ એ અખતરાને પરિણામે ભાગખટાઇને બદલે વીધોટી લેવાનું ધોરણ દાખલ થાતજ એમ આપણે નિશ્ચય પુર્વક કહી શકીએ તેમ નથી, કારણ કે તથા સાહેબ અનુકલ્પ શીવ પ્રકૃતિના ન હતા અને તે માથે રાજયકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણ ખરેખર કયા પદ્ધતિથી નિર્ધારિત થાય તેમ છે તેની હંડી ગવેષણા કર્યા વિના તેઓ કાંઈ પણ એક પદ્ધતિ તરફ હળી પડે તેના ન હતા ભાગખટાઇ અને વીધોટી એ બંને પદ્ધતિમાં લાભ તથા હોયો છે જ એ વાત નિર્ધારિત છે અને તદ્દન વિદેશીય રાજકર્તાની દૃષ્ટિએ કહીએ તો તેવા રાજકર્તાને વીધોટીની પદ્ધતિએ રોકડ નાણાં તરત મેળવી લેવા એ જેટલું ઉપકારક છે તેટલું ભાગખટાઇથી ઉત્પન્નના ભાગ લેવાનું ઉપકારક થતું નથી ભાગખટાઇમાં ધર્મન્યાય (ઇકિવટી) રહેયો છેજે વીધોટીમાં નથી દેખાતો. આ વિષય પરત્વે અત્ર ચર્ચા કરવી એ વિષયાતર કર્યા બસબર ગણાય એટલે આ વાત આપણે અત્ર બંધ રાખશું. શાસનતંત્ર પરત્વે અધિકાર માત્રનું કન્ડાપગમન કે કાર્ય વિભાજન કરવાને બ્રિટિશ સરકાર તથા બીજા પ્રગતિ શીલ દેશીય રાજ્યોએ પ્રવાસી આરબ્યા તે પુર્વે તથા સાહેબના વારાના જુનાગઢ રાજ્યના શાસનકાર્યોએ પુર્વોક્ત પ્રકારે, અનુકરણ શીલ ન બનતાં જે અખતરાઓ કરીને રાજ્યની મુલ્કીપદ્ધતિને નિશ્ચય રૂપમાં લાવવા માટે પ્રયત્નો કરેલ છે તેને

માટે તેમને સર્વથા માન ધટે છે જ. વિ. સ. ૧૯૭૭ એટલે કે ઈ. સ. ૧૯૮૧ માં રાજ્યની ખાલસા જમીન પેકી ૩,૩૫,૨૨૨ એકર જમીન ખેાલુ હતી તેમાં વધારે થતો રહીને રાયજી સાહેબના વારમાં ૪,૬૨,૧૭૫ એકર એટલે કે દોઢ લાખ એકર કરતાં વધારે જમીન ખેડતને આણી સકાર્ધ હતી એ ખીના આપણું ખાસ લક્ષ્ય ખેંચી જાય છે જૂનાગઢ રાજ્યમાં પુરોગતમ રાયજીના વારમાં ખેડુતોને પોતાની જમીનનું વેચાણ કરી શકવા જોટલો માલીકીદાર અ.પવામાં આવેલો નહિ એ ખીના એવી છે કે એવો દંડ આપવાથી જ જમીન સુધરવા પામે છે અને ખેડુતો ખીનજી રહે છે એટલે કે દેવાદારની સ્થિતિમાં જઈ પડતાં અટકે છે એ પ્રશ્ન પરત્વે હડી વિચારણા કરવા વિના કશો નિશ્ચિત અભિપ્રાય આપી શકાય નહિ.

જ. ન્યાયતંત્ર:-અખિલ હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે ન્યાયતંત્રને તેના પગથી માથા સુધી મૂકીખાતાના મંસર્ગથી તદ્દન વિવિકત-અલગ-રાખવાનું અર્થ પશુ આવેલ નહિ ત્યારે જોડાઈલાક્ષીની વેદાંતપ્રદીપ્ત બુદ્ધિએ ન્યાયની વિશુદ્ધતાને અડધિત રાખવાના હેતુથી રાજ્યમાં સ્થાપિત કરાયેલ ન્યાયતંત્રને મુકીખાતાના પ્રજાપતિ પશુ દરસ્થિત રાખવાને તેમને પ્રેરેલા હતા. આમ હોઈને આપણે કહી શકીએ છીએ કે, જૂનાગઢ રાજ્યનું ન્યાયખાતું તેના પ્રસવકાળથી જ અધિરશ ખાલસા રાજ્ય તથા તેને પગલે ચાલવાથી પોતાને સુસંસ્કૃત થયેલ માનનાર દેશીય રાજ્યોનાં ન્યાયખાતાંઓથી કેટલાક પ્રમાણમાં અમલદારતા પ્રથમથી જ ધરાવી રહેતું છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ એ એની અસદશતા એને પૂર્વોક્ત સર્વ રાજ્યોથી આગળ વધેલું બનાવી આપે પશુ છે આ વાત આપણે પૂર્વે વાંચી ગયા છીએ. તથાપિ એ ખાતાની પૂનર્ધરના, પાછળથી રાયજી માહેબના વારમાં જે પ્રકારે થવા પામેલ છે તે પ્રકારનું વર્ણન આપીને આપણે આપણું રહેલ ચિત્રને પુર્ણ રૂપ આપી દેવું એ આપણો અત્ર ધર્મ થઈ પડ્યા વિના રહેતો નથી. રાયજી સાહેબને જે કોઈ વાત પ્રિયતમ હતી તો તે શુદ્ધતમ ન્યાયદાન અને લોકરક્ષાને લગતી હતી, અને તેથી જ તેમણે પોતાના 'ઠારજાર' દરમ્યાન ન્યાયખાતાને તથા લોકોના જનમાલના રક્ષક મનાતા બદોબસ્તી-પોલિસ-ખાતાને, અને તેટલા વધારે પ્રમાણમાં, સમર્થ અને શુદ્ધ બનાવવાને માટે, કોઈની પણ પરવા રાખ્યા વિના પ્રયાસ કરવાનું ચાલુ રાખેલું હતું. ન્યાયની જેમ વિશુદ્ધિ તેમ લોક સુખની વૃદ્ધિએ તેમને મહામંત્ર હતો અને તેથી, આપણે પૂર્વે વાંચી લીધેલું છે તેમ પોતાના વડીલ જેવા પ્રિયમિત્ર

દરિદ્રમબાદને નાગજ થયાનો પ્રમંથ આપીને પણ તેમણે ન્યાયખાતાની અતિમ અદાવત (હજુર અદાવત) હેઠળનો વિવાદ કરવાની અદાવતને દીવાન જેવા વહીવટી અધિક્ષતાની શૃંગલામાંથી મુક્ત કરી તેને સમય સ્વતંત્ર નાવી દીધેલી હતી. બ્રિટિશ ખાલમા મુકતમાં તથા વરોદરા જેવા પ્રગતિશીલ રાજ્યમાં અને આજે હિંદુસ્તાન કે હિંદી સંઘના શામનતંત્રમાં પણ, મુકી અધિકારી તરીકે કામ કરી રહેલ કલેક્ટર કે મુખ્યાને જિલ્લા કે પ્રાંત-ફાજલરી ન્યાયાધીશ, વર્ગ પહેલાનો ગણવામાં આવે છે તે વ્યવસ્થાની માથે, જુનાગઢ રાજ્યે આજથી લગભગ પોણેમો વર્ષ પહેલા જે વ્યવસ્થા કરેલી તેને મરખાવીએ છીએ, ત્યારે આપણને જુનાગઢ રાજ્યના મુલ્કદારોની શામનતંત્રવિધાયકતાને માટે પ્રગંભના ખોયો કાઢવાનું કામ સ્વાભાવિક થઈ પડે છે પણ ખરું. (મ) શીચિત્કશાહ મહેતા જેવા દેશમાન્ય અને મમથ ધારાશાસ્ત્રિને બારે પગારે જુનાગઢ રાજ્યમાં લાવી તેમને હજુર અધિકાર માથે ન્યાયમંચિવ તરીકે નિયોજી દીધેલા એ હકીકત જ નામ આપેલો, આ વિષય પછે જે અમોહક હતો તે જનાવી આપવાની બાબતમાં સ્પષ્ટ છે વળી જે મમથમાં ન્યાયને દ્વિપત કરનાર લાગવગતું જોડ હતું તે મમથમાં લોખંચિત સ્વદેશીય ગૃહસ્થોને ન્યાયતંત્રના અધ્યક્ષસ્થાને નખવાની વાત પણ આપણા આ કથાવીરને, પરિચિતિની દષ્ટિએ, કાર્યસાધક લાગેલી નહિ, અને તેથી તેમને ન્યાય ખાતાની અદાવતોના ઉપરિ-અધિકારીઓ તરીકે, એ ઉપાય નીતિરૂપે, પરદેશીન તથાપિ ન્યાયનિપુણ ગૃહસ્થોને ન્યાયતંત્ર મોપવાની પદ્ધતિ સ્વીકારેલી પણ હતી, અને એ પદ્ધતિને પરિણામે રાજ્યનું ન્યાયતંત્ર રકમ તેટલા પ્રમાણમાં અદ્વિપત રહેવા માગેલું હતું. રાયજીઆરેખનો કાન્બાર લાખો ચાલ્યો હોત, તો તેઓ ન્યાયમાર્ગ સ્વતંત્રતાપુર્વક કરવા જેટલું મનોબળ જોમરે પ્રાપ્ત કરી લીધેલું હોય તેમ કાર્યનિપુણ સ્વદેશીય મથદેમાજને ન્યાય-તંત્રના અધિક્ષતાને પડે ન સ્થાપત એ પ્રશ્ન જાણી તેનો જવાબ તેમની વિરૂદ્ધ આપવાનો અવકાશ ઝાઝને મળી શકે તેમ પણ નથી; કારણ કે રાયજી-આરેખની રાજનીતિનું એક મુખ્ય લક્ષણ, પ્રજાજનોને આવસ્યક યોગ્યતા ક્રમેક્રમે પ્રાપ્ત કરાવી તેમને અધિકાધિક હન્ય સ્થાનોએ ગોઠવતા રહેવાનું ચાલુ રાખી અને રાજ્યને પ્રજાએવિત તથા પ્રજાઓએ જનાવતું એજ હતું. રાયજીસાહેબ જુનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાંથી મુક્ત થયા ત્યારે જુનાગઢ શહેરમાં (૧) મહોટી દીવાની (૨) નાની દીવાની (૩) ફાજલરી મુનમકની અદાવત ઉપરાંત મહાલોમાં બીજી તરે મહોટી દીવાની અને ફાજલરી સંયુક્ત અદાવતો તથા ચોરવાડમાં એક નાની દીવાની અદાવત મળીને રાજ્યમાં કુલ પ્રાથમિક પહેલા વર્ગની સત્તર

અદાલતો કામ કરી રહેલી હતી. સદર અદાલતના ન્યાયાધીશ વહીવટકારોના રખાનાં ન્યાયવિષયક દફતરો તપાસતા હતા. પહેલા તથા બીજા વર્ગના ફેજલારી ન્યાયાધીશોએ કરવાની કેદ તથા દંડની સજાની મર્યાદા બાંધવામાં આવેલી અને દીવાની મુનસફોના અધિકારો પણ નિશ્ચિત કમયજ્ઞ હતા, મહાવેખમાંની પ્રગતે વિવાદ કરવામાં અનુકૂળતા મળે એવા હેતુથી રાજ્યમાત્રના બે ભાગ પોટી તેમાંના દરેક ભાગ માટે એક “વિભાગ-મદનીગ ન્યાયાધીશી” અગર “જિલ્લા અદાલત” બાબરિયાવાડમાં બેરાઈ બંદર વિશે અને બીજી જૂનાગઢ શહેરમાં રાખવામાં આવેલ, અને તે ઉભય અદાલતો ઉપર “સદર અદાલત” કે જે પૂર્વકાળમાં “હજુર ન્યાયમખા, શાખા બીજી” અમર તો મધ્યકાળમાં “વરિષ્ઠ કોર્ટ” નામે ઓળખાતી હતી તે વિવાદોને લગતું કામ કરતી હતી. આ “સદર અદાલત”નો મુખ્ય અધિકારી “સર ન્યાયાધીશ” કહેવાતો હતો. આ અદાલતના બધારણમાં પાછળથી થોડો ફેરફાર કરીને તેના મુખ્ય કામ ઉપરાંત “જિલ્લા અદાલત” માં જે કામ થતું હતું તે તેમાં બેળવી દેવામાં આવેલ અને તેથી તે અદાલતમાં પહેલા તથા બીજા વિવાદોને લગતાં કામો થતાં હતાં. આ ફેરફાર રાજ્યનો વિસ્તાર તથા કામનું પ્રમાણ લક્ષ્યમાં રાખીને તેમજ વગર જરૂરનો અર્થ કાઢી નાખવાના હેતુથી કરવામાં આવેલો હતો; અને એ વ્યવસ્થા રાજ્યને ઉપકારક પણ નીવડેલી. નાનાં મહોટાં બધાય રાજ્યો બધાય પ્રકારની સ્વતંત્ર સંસ્થાઓનો નિર્વાહ એક સરખા રૂપમાં કરી શકે નહિ એ એક ઉધાડી અર્થવિષયક બાબત છેજ. છેવટની અદાલત “હજુર અદાલત” સંઘાવાળી હતી. આ અદાલત ન્યાયખાતામાં સર્વોપરિ સંસ્થા હતી અને તે બીજો વિવાદ સાંભળવાના કામ ઉપરાંત વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશોના તમામ અધિકારો તેમજ હજુર-અધિકારો (પ્રિવી કૌન્સિલના અધિકારો) વાપરતી પણ હતી. પૂર્વોક્ત “હજુર-અદાલત”નું કામ દીવાન તથા બીજા એક “હજુર-અદાલત-સભાસદ” સંશિત ન્યાયાધીશઃ એમ બે બાજુ કરતા હતા. પરંતુ જે કામોમાં રાજ્યહિત પરત્વે વિચારવાનું ન હોય તેવા શુદ્ધ ન્યાયખાતાનાં રાજ્યપ્રકરણીય વર્ગનાં નહિ તેવાં કામોમાં દીવાનનો હાથ રહેવા દેવામાં આવેલો નહિ, અને એવાં શુદ્ધ ન્યાયખાતાનાં કામો ફક્ત “હજુર અદાલત-સભાસદ” એકલાથી નિર્ણયિત કરાતાં હતાં, અને જે કામો રાજ્ય-પ્રકરણીય હોય તેવાં કામોના નિર્ણયપત્રો ઉપર દીવાન તથા હજુર-અદાલત સભાસદઃ એ ઉભયની સહીઓ થતી હતી. આ પ્રકારની વ્યવસ્થાથી લોકોને જે એક લાભ થતો હતો તે એ કે, રાજ્યહિતની દૃષ્ટિએ જે કામ પત્તે

નિર્ણય આપવાનો હોય તે કામે પણ શુદ્ધ ન્યાયનાં સૂત્રોનું ઉલ્લંઘન થતાં અટકવું હતું. આ અદાલત ઉપરાંત જૂનાગઢ શહેરમાં “રાજ્યપ્રકરણી અદાલત” નામની બીજી એક સંસ્થા હતી, અને તે અદાલત પ્રમુખના વચ્ચે તેમજ રાજ્ય અને પ્રમુખના વચ્ચે ઉપરિચિત થતી માસમાસ કે તેને લગતા હકઅધિકારને લગતી તકરારો માંબળતી અને તે પરત્વે નિર્ણય કરતી હતી; અને તે અદાલતે કરેલ ફેસલાથી જે પક્ષ અસંતુષ્ટ થતો તે “હજુર અદાલત”માં વિવાદ મોંઘાવી ન્યાય મેળવી શકતો હતો. પુરોહિતમરાયજીના “કારંભાર”ના કાળમાં જૂનાગઢ રાજ્યનું ન્યાયતંત્ર દેશી તરફથી કામ કરી રોકેલું હતું તે પરત્વે ખરો ખ્યાલ લેવાનું કોઈને મન થઈ આવે, તો તેણે, ઇ. સ. ૧૯૦૩ની સાલના અંતભાગમાં રાજ્ય તરફથી પ્રકટ કરાયેલ અંગ્રેજી પુસ્તક નામે “સીનોપ્સિસ ઓફ ધી ઓફિસીયલ એન્ડ ટીપાઈગ્રાફીકલ ઇન ધી ઓર્ગેનિઝેશન ઓફ ધી બાબી ફોર્સ” ઓફ ધી જુનાગઢ સ્ટેટ”ના પાન ૩૫ પાંત્રીય ઉપર અપાયેલ કોમેન્ટ વિચારી લેવા માટે તસ્દી લેવી જોઈશે. આ કોમેન્ટ એવું પણ કહે છે કે, ન્યાયખાતા અંગે હજી પાંચ વર્ષોમાં રાજ્યને સરાસરી ખર્ચ રૂ. ૨,૭૦,૦૭૧નું થયેલું હતું ત્યારે એ ખાતે આવક ફક્ત રૂ. ૨,૧૯, ૩૫૩-૧-૦ આશરે થવા પામેલી હતી.

સર ન્યાયાધીશની જે એક ફરજ મહાસોમાં કામ કરતી અદાલતોનાં ફક્તરો તપાસવાની હતી તે ફરજ પ્રમાણે પ્રવાસે નીસરીને એ ફક્તરોમાં દેખાતા દોષો તેમજે મોંઘી લેવા પડતા હતા અને તે દોષોના નિવારણ અર્થે આવશ્યક સૂચનાઓ પણ તેમજે જોને તેને આપવી પડતી હતી; એટલુંજ નહિ, પરંતુ એ પ્રકારની પોતાની કામગીરીના વિસ્તૃત અહેવાલ દીવાન તરફ લખી મોકલવાની પણ તેમની ફરજ હતી. રાજ્યમાં રાજ્યની સનંદ મેળવીને વકીલાત કરનારાઓ માટે કાયદાની પરીક્ષા લેવામાં આવતી અને તેમાં ઉત્તીર્ણ થનારાઓને પહેલા અગર બીજા વર્ગના વકીલો ઠરાવી તેમને તેવી સનંદો આપવામાં આવતી હતી. બીજા વર્ગના વકીલો હજુર અદાલતમાં, સદર અદાલતમાં તથા રાજ્યપ્રકરણી અદાલતમાં વકીલાત કરી શકતા નહિ. મુખ્યત્વાર વકીલો ફક્ત ફોજદારી કામે કરી શકતા અને તેમને તે બદલ સદર અદાલત ફનેથી સનંદ મેળવી લેવી પડતી હતી. ન્યાયખાતામાં નોકરી કરવા હજીના-રાઓએ, એ ખાતાને માટે ઠરાવાયેલ ધોરણવાળી પરીક્ષાને અધીન થવું પડતું હતું. સદર અદાલતના સર ન્યાયાધીશને, પૂર્વે આપણે જણાવી ગયા

છીએ તેમ, મુદ્દતી અધિકારીના જોટલા જ અધિકારો નીમણુંક, ફેરવણી, રજા વગેરે બાબતો પરત્વે અપાયલા હતા. રાજ્ય બહારથી આવતા વકીલો તથા બેરિસ્ટર્સ વગેરેએ રાજ્યની સનદ મેળવવી પડતી. રાયજી સાહેબે રાજ્ય સેવામાંથી નિવૃત્તિ લીધી ત્યારે રાજ્યમાં કૃષ્ણ એકવીશ અદાલતો હતી અને તેમાં કામ કરી રહેલા ન્યાયધીશોમાં દસ એલ. એલ. બી. પદવીધરા, એક અનુત્તીર્ણ એલ. એલ. બી. પરંતુ કાયદાનું સારું જ્ઞાન ધરાવનાર બીજાએ, બે હાઇકોર્ટ પ્લીડર્સ, અને બાદીના” એલ્ડર્સ પ્લીડર્સ” અગર રાજ્યની કાયદાની પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કરી હોય તેવી વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થતો હતો. વર્ગી રાજ્યમાંના લોકજીવને લક્ષ્યમાં રાખીને જે પ્રકારનો ફેરફાર બ્રિટિશ કાયદાઓમાં કરવો જોઈએ તે પ્રકારનો ફેરફાર કરી કચવીને રાજ્યોપયોગી નિર્ણયો તથા નિયમો પણ કરાવવામાં આવેલા અને એ પ્રકારનો ફેરફાર સચવવાને માટે રાયજી સાહેબે કાયદામાં નિષ્ણાત ગણાતા તથા વ્યવહારુ ચૂંટાયેલા શેકેલા પણ ખરા. હજુર અદાલત તથા સર અદાલતના શિસ્તોદારો મુનસફની પાવરીના રખાતા હતા, અને આ ખાતાના બાકી બધા શિસ્તોદારો, નાજર અને કારકુનોની જગ્યાએ પણ પગાર પરત્વે નિમન કમવાળી બનાવાયલી હતી. પ્રશ્નોત્તરમયજીનો કડબ એટલે બધો હતો કે, ન્યાયખાતામાં તેમજ બીજા ખાતાઓમાં લાંચરૂપત નષ્ટપ્રાય થઈ ગયલ અને તે એટલા પ્રમાણમાં કે, તેઓ રાજ્યમાંથી ખસ્યા તે પછીના કાળમાં જે અરાજકતા વ્યાપી રહેલ તેની અરખામણીમાં રાયજીસાહેબના જુનાગઢ રાજ્યને એક આદર્શ શાસનતંત્રવાળું રાજ્ય ગણવું પડે જ.

છ બદાખસ્તી-પોલિસ ખાતું:- બદાખસ્તી-પોલીસ ખાતાનો મુખ્ય અધિકારી “પોલીસ-સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ” સંસ્થાપી ઓળખાતો હતો. અખિસ રાજ્યના પ્રાંત ભાગ પાડી તે પ્રત્યેક ઉપર એક એક “આસિસ્ટન્ટ પોલિસ-સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ” મુકાયેલો, અને તે દરેકના તાબામાંના મહાલ દીઠ એકએક ફોજદાર મળીને સત્તર ફોજદારો નિયુક્ત કરાયેલા હતા. પ્રત્યેક ફોજદારના તાબામાં જમાદાર, દફ્તર અને નાયક; એમ ત્રણ વર્ગના નોકરો વીરા, ત્રીશ અને આળીશની સંખ્યામાં રખાયેલ અને પાંચેલો અઠાણું સિપાહીઓ ઉપરાંત આઠ કંટક શેઠપંકે (ડીટકીઝ), એક સ્વાર જમાદાર, બે સ્વાર દફ્તર, ત્રણ ધોડે સ્વાર નાયકો ત્રેતાળીશ ધોડેસ્વારો, એક શિસ્તોદાર, ત્રીશ કારકુન, ત્રણમોજાસઢ પોલિસ-પટેયો અને બે હજાર અદાવન ગામ-પોલીસનું દળપણ આ ખાતામાં સમાવિષ્ટ થયેલું હતું આ ગામ-પોલિસ ઉપર વહીવટદારને કશે અધિકાર ન હતો, અને તે સંસ્થા ફોજદારને તાબે રહેતી હતી.

રાયજી સાહેબે રાજ્યસેવામાં પણ મૂકેલો ત્યારે જમાદાર સુલેમાન ઉમર નામના એક સિધી મુસલમાન અમીર રાજ્યના 'પોલીસ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી હતા. પરંતુ આપણે આગાઉ વાંચી ગયા છીએ તેમ 'ગેલા' લોકોના ચલણ વધને લીધે જે ગંભીર મામલો ઉપસ્થિત થઈ આવેલ તેના પરિણામે આ અધિકારીને પોતાને પદેથી સ્થળિત થવું પડેલું હતું, અને તે પછી પોલીસખાતાને, સ્થિતિ સરકાર પાસેથી હાંસીના લેવાતા પોલીસ-અમલદારોની અન્યક્ષના નીચે સનત રહેવાનો વારો આવી ગયો હતો. પુરોગામીરાયજીને આ વાત એક સમય રૂપે ખુંખી-રહેલી હતી; કારણ કે એ પ્રાંતને સ્થિતિ સરકારથી કસાયેલ. હસ્તક્ષેપ રાજ્યના આંતર સ્વાતંત્ર્ય તથા ગૌરવનું ખંડન કરનારો હતા. આખરે, આજ જમાદાર સુલેમાનજી, રાયજી સાહેબની કાર્યકુશળતા અને દૃઢ રાજનૈતિકતાને બળે પુનઃ પોતાની અસક્ત જગા ઉપર રાજ્યસેવામાં પ્રવેશ થઈ શકેલા અને તેમના અધિકાર કાળમાં કોઈ પણ અંતરે જનતાના લોકો ઉંચું માથું કરી શકેલા નહિ તેથી રાજ્યમાં સર્વત્ર શાંતિ વ્યાપી રહેવા પામેલી હતી. આ ખાતા ઉપર સામાન્ય દેખરેખ રાખવાનું કામ પુરોગામીરાયજીએ ખુદ પોતાના હાથમાં રાખેલું અને તેને પરિણામે તે ખાતા સર્વથા સમર્થ પણ રહી શકેલું હતું. રાયજી સાહેબ ખનતાં સુધી રાસત્રાસત્રકુશળ પુરોગામે જ ફોજદાર તરીકે પસંદ કરનારા હતા, અને વળી એવા એ બદોબસ્તી કામમાં સિપાહીગીરી તેમ જ સુત્સદીગીરીથી ઝળકી રહેલા ફોજદારો જે મુશ્કેલી કામને માટે લાયક દેખાતા તો તેમને યથાપ્રસંગ મુશ્કેલી ખાતામાં વહીવટદારો પણ બનાવતા હતા. આ પ્રકારની તેમની નીતિનું ફળ એવું આવેલું કે, બહારવટા, હુલ્લડ કે એવા કોઈ વિકટ પ્રસંગે પુરોગામીરાયજીને, સિપાહીગીરીની સાથે સુત્સદીગીરીથી કામ કરી ઉપસ્થિત થયેલ આનિષ્ટ પ્રસંગને પહોંચી વળે એવા કુશળ માથુરો રાજ્યના નોકરોમાંથી મેળવવાનું કામ સહેલું થઈ પડતું હતું. રાયજી સાહેબના વારામાંના ધણાખંડ મુશ્કેલી અધિકારીઓ તથા ફોજદાર વગેરે રાજ્યસેવકો દિગ્મતવાળા, સાહસિક અને હવને જોખમે કામ પાર ઉતારવાને તૈયાર રહેતા એ હકીકત, એ સમયની બળહીન બનાવટી જતી દેશપરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ જૂનાગઢના શાસનતંત્રવાદોને ધન્યવાદ આપે તેવી તો ખરી જ. રાયજી સાહેબ ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં રાજ્યસેવામાંથી ખસ્યા પછી, પેદુચી ખસતાં શરીરની જે સ્થિતિ થાય તે સ્થિતિને શાસનતંત્ર પામી ગયેલું અને તેનાં જે જીવન અનેક અનિષ્ટ પરિણામો આવેલાં તેમાં ખાસ કરીને પોલીસ-ખાતાને તથા ન્યાયખાતાને

અનિવાર્ય હસ્તક્ષેપને અધીન બની જવાનો વારો આવી ગયેલો હતો. એ પછી દિવસે દિવસે એ ઉભય ખાતાઓમાં સડો એટલો બધો વધતો ચાલેલો કે, એ સમયના સર ન્યાયાધીશ ડોશાલાઈ ખરેજી ગાંધીને પોતાના ખયાલ માટે પોતાની રોજ નિશીમાં એ જનતા રહેલા હસ્તક્ષેપ વગેરેના દાખલાઓ નોંધી રાખવાની, હજાર અદાલતસભાસદ કલ્યાણરાયજી કને દોડી જઈ કળકળાટ કરવાની અને દીવાન (અર) મીરજી બજાસ અલી બેગ પાસે જઈને ફરિયાદ કરવાની ફરજ વારંવાર પડતી ગયેલી હતી. આ બધી હડીકત આપણને પુરોક્ત સર ન્યાયાધીશની રોજનિર્ણયોને જે ઉતારો અમે આ અંચમાં અન્યસ્થાને આપેલ છે તેમાંથી મળી આવે તેમ છે. કલ્યાણરાયજી જેવા હજાર અદાલત સભામદ કે જેઓ 'લીડ' માં પણ રહીને હક્કાપૂર્વક માર્ગ કાઢી પોતાનું કર્તવ્ય કર્યા વિના રહે નહિ એવા પુરુષને પણ આખરે એ વખતે રાજ્યસેવાનો ત્યાગ કરવો પડેલો હતો એ હડીકત જ અમારા આ બધા કથનને ટેકો આપનારી ગણાશે. એ છતાં આ સંબંધમાં થોડુંક વધારે જણવાની જો કોઈને ઇચ્છા થાય તો તેણે કૃપા કરીને, “રા. રા. કલ્યાણરાય જેઠાલાઈ બક્ષીનું જીવન ઇતિહાસ”-એ નામના પુસ્તકમાં “અણધારી લીસમાં”-એ શીર્ષક સંજિત દશમા પ્રકરણ વાંચી લેવું.

જ. પ્રકીર્ણ ખાતાંઓ:- રાયજી સાહેબના વારમાં શાસનતંત્રનાં વિશિષ્ટ અંગો ગણાય તેવાં ખાતાંઓ કેટલાં વિકાસને પામેલાં તે વાત પહેલાંના પ્રકરણમાં આલેખાઈ ગઈ છે. તથાપિ એ ખાતાંઓ ઉપરાંત રાજ્યમાં ખીલ કેટલાંક આકર્ષક અને લોકપ્રકારક સંસ્થાઓનું વિહંગાવલોકન કરી લેવું એ વાત આપણા આ ચરિત્રનિરૂપણની રાષ્ટ્રવિધાયકતાને ન્યાય આપનારી ગણાય તેવી છે. જૂનાગઢ શહેરમાં એક નૃમ્મનેશ્વર “ઢોર-દવાખાનું” તથા તેને અંગે “ધોડાની ઝોલાઈ સંધારનાર” એક અધવાટિકા (પિકેટ) સ્થાપવામાં આવેલી અને તેના અધ્યક્ષ તરીકે જૂનાગઢના જ વતની અને ઇનામદાર બ્રહ્મક્ષત્રી ગૃહસ્થ મૂળચંદ દેશમુખેશ દેશાઈ નામના એક બાહોશ પદવીધર પશુવૈદને નિયુક્ત કરેલા હતા. આ ગૃહસ્થે એ ખાતાને એટલી તો હિંમતી કક્ષાએ મૂકેલું કે, તેની મુલાકાતે જઈને અનેક રાજમહારાજઓએ, ધિરિય રાજ્યના વિવિધ કોટીના અમલદારોએ તથા પશુવૈદકશાસ્ત્ર (સાલિહોન)માં નિપુણ એવા પશુવૈદોએ રાજ્યના આ લોકોપયોગી અંગની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરેલી પણ છે. આ મૂળચંદ દેશાઈ રાયજી સાહેબના એક પ્રીતિપાત્ર અમલદાર હતા અને એમની અનેક

દેશીય કાર્ય કુશળતાનું ખરું મૂલ્ય આંકીને તેમને રાજ્યનાં આડીખાનાં વગેરે સંસ્થાઓનું કામ સોંપાયલું હતું; એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમને પોતાના વિશ્વમનીય માણુમ માનીને કેટલાક મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રસંગોમાં તેઓ તેમને ઉપયોગમાં પણ લેતા રહેતા હતા. વળી જૂનાગઢનું “મુખ્ય કારાગાર (સેન્ટ્રલ જેલ)” તો આખા હિંદુસ્તાનમાં એક આદર્શ સંસ્થા મનાયલી જ. રાજ્યના બાયાતો, આસીઆઓ વગેરેને ઝાલુઝલત દાલતમાંથી મુક્ત કરવાના હેતુથી “કર્મનિકાલ દ્વતર” નામક કચેરી પણ કાઢવામાં આવેલ, અને રાજ્યની જમીન માપી તેની વર્ગભૂમી કરવાને માટે “જરીફ તથા માપણી” દ્વતર પણ રાજ્યમાં સ્થાપિત હતું. વેપારીઓને અને ઉદ્યોગપતિઓને રાજ્ય તરફથી નાણાં ઓછા વ્ય.જને દરે ધીરવાની વિસ્તૃત યોજના પણ કરાયલી, અને વેનવળના વનની શરીફ સાલેહ મહંમદ નામના એક વિદ્વાન અને તત્ત્વજ્ઞ લેખક વેપારીને વેપાર ખાતાના સલાહકાર તરીકે નિયુક્ત કરી રખાયેલા હતા. પુરોહિતમરાયજીની ઉઠાર રાજ્યનીતિને પરિણામે રાજ્યમાં ધીમે ધીમે કપાસ પીલવાનાં, ગાંસડીઓ ખાંધવાનાં વગેરે કારખાનાંઓ નીકળી તેમની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થવા લાગી હતી. ચોરવાડમાં નાળિયેરી, છુંદ, નાગરવેલનાં પાન, તથા કેળ આદીનાં વાવેતર કરાવી તેમને સફળ પણ બનાવાયલાં અને જૂનાગઢના સરકારી તેમ જ ખાનગી ખગીયાઓમાં વિવિધ પ્રકારની કેરીઓ આપનાર કલમી આંખાઓની પરદેશમાંથી આયાત કરીને રોપાવવા તથા કલમોથી તેમની સંખ્યા વધારતાં રહેવાની પ્રવૃત્તિને સાફ ઉત્તેજન પણ અપાતું હતું. અર્થાત્, પુરોહિતમરાયજીને “કારભાર” એટલે જૂનાગઢ રાજ્યનો સમયોચિત બહુરૂપ વિકાસકાળ; એમ આપણે ગણીએ તો ‘તે સમંજસ જ છે.

૩. શાસન પ્રવંધનાં લક્ષણો.

(૧) અનુપકારક આહંબરનો અભાવ:—સમજી સાહેબના અધિકાર કાળમાં રાજ્યનાં અધિકરણો—ખાતાંઓ—માં ધણે વધારે ચઢ ગયે હતા, અને તેમના કાર્યપ્રદેશો વિસ્તરેલા પણ હતા. પરંતુ એ જ્યાં શાસનપત્રનાં ચક્રોપચક્રો પરસ્પર એવાં તો સંકલિત કરાયલાં હતાં કે, તેઓ પોતાનાં નિશ્ચિત કાર્યો કરીને શાસનપ્રવંધને પરિપૂરણ અને સખળ બનાવી શકેલાં પણ હતાં. સમજી સાહેબનો એક સિદ્ધાંત એવો હતો કે, રાજ્યકાર્ય પરત્વે કરાતાં લખાણો મુદ્રાસર, નિશ્ચિત રૂપમાં અને સ્પષ્ટતાવાળાં ન હોય તો જ કામો લખાયા કરે અને લખાણોની

હેલાહેલ વધી પડતાં કચેરીઓમાં પત્રવ્યવહારનું જ કામ વધી પડતાં મુખ્ય કામો ઉપર આવશ્યક ધ્યાન દઇ શકાય નહિ. ગૌણકામનું ભારણ ઓછું કરવા નિમિત્તે મહેકમમાં વારંવાર વધારો કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થવા કરે અને તેને પરિણામે કેવળ શાસનકાર્યાર્થે રાજધનનો વ્યય અધિકાધિક થતો જતાં તેનું ભારણ સીધી રીતે રાજ્યને અને પરોક્ષ રીતે પ્રજાને માથે વધી ગયા વિના રહે પણ નહિ. હાલ આપણે આપણાં દેશીય રાજ્યોનાં એકઝોનાં શાસન તંત્રોને, કહેવાતી અને ગવાતી સુધરેલી ઢબે રચાયલાં કે રચાતાં જતાં જોઈએ છીએ, ત્યારે તેમને અંગે થતો મહાધન-વ્યય આપણી વિચારણાને પાત્ર થવા વિના રહેતો નથી; એટલું જ નહિ, પરંતુ એ ધનવ્યય વધતો જ જાય છે. છતાં આધુનિક ઢબે રચાયેલી કચેરીઓ રૂપી યંત્રોની અતિ મંદમદ થતી જાય છે એ ત્રાત પણ આપણા અનુભવમાં આવ્યા વિના રહેતી નથી. રાજ્યકાર્ય કરનારી કચેરીઓમાં કામ કરનાર ભૂતકો-નોકરો-ની સંખ્યા વધારે હોય તો કામનો કંટાળ વહેવો આવે એમ માનવું એ એક ભ્રમ છે, એવું હરકોઈ કાર્યસમર્થ અને અનુભવી રાજપુરુષ વિના સંકેતે કહી શકશે. વસ્તુતઃ જો તે કચેરીના અધ્યક્ષની મનો ઉઠેલ લાવવાની શક્તિમાં જેટલા પ્રમાણમાં ન્યુનતા હોય તેટલા પ્રમાણમાં મનું ભારણ વધતું રહેતાં ભૂતકોની સંખ્યામાં પણ વૃદ્ધિ કરવાની જરૂર રહે ૧. કામ વધારું વધે છે અને ઘટાડ્યું ઘટે છે, એ સૂત્ર કોઈ પણ કાર્યક્રમના રૂપની દૃષ્ટિ બહાર હોતું નથી. પરદેશીય બ્રિટિશ સરકારે પોતાને અર્થે જોઈધી જે રૂપમાં શાસનકાર્યપ્રબંધને અસ્તિત્વમાં આણેલો છે તે કદાપિ તેમને પકારક થયલ હશે, તથાપિ તેમના શાસન પ્રબંધનું નિર્વિવેક કરાતું અનુકરણ પાપણા દેશને કે આપણા લોકોને લાભકારક થયું છે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન રાકરણ માગ્યા વિના રહેતો નથી. આડંબર હમેશાં અનુપકાર જ હોય છે-એ ત્ર રાજ્યહિત તેમ જ લોકહિત વિચારનાર રાજપુરુષે તથા હાલમાં રચાયેલી શાસતી સંધોના રાજપ્રમુખોએ જૂલવા જેવું નથી. અર્વાચીન સંસ્કૃતિની ઢબે શાસનકાર્યાલયો ધણું સુશેખિત લાગે છે ખરા; પરંતુ એ કાર્યાલયો રૂપી જામિનો પૃષ્ઠભાગ ડાકણના વાંસા જેવો નથી હોતો એમ છાતી ઠોકીને કહી શકો નહિ. આ વાતનો અનુભવ લોકોને નથી હોતો એમ કહી શકશે ખરું ? રાજીન શાસનયંત્રનાં ચક્રોપચક્રોની ગતિમાં, ટાપટીપને લીધે, અસલ મંદતા વી ગયેલી અનુભવાય છે, તેમનાથી કરતાં કામે લંબાયાં કરે છે, રાજ્ય ર નોકરોનો ખજાર ભાર વધતો જ જાય છે અને તે જેટલી સરસાથી તેમજ રાથી કામે થવાં જોઈએ તેટલી સરસતાથી તથા ત્વરથી થવા પામતાં નથી

એ એક ઉધાડું સત્ય છે જ. આપણા જુની ઢળના શાસનતંત્રની કાર્યપદ્ધતિમાં કોઇ પણ દોષ ન હતો એવું કહેવા કે મનાવવા અમે માગતા નથી; કારણકે ગામ હોય ત્યાં ઢેઢવાડો તો હોય જ. તથાપિ એટલું તો નિઃસંદેહ છે કે, આપણાં જુની ઢળનાં શાસનકાર્યાલયોનો નિર્વાહ કરવામાં ગભરવે અતિ મોટો અને અનુપકારક ખર્ચ કરવો પડતો ન હતો, આડંબરનો તેમજ બૃતકપરંપરાનો અભાવ હોઇ અર્થદાય બહુ ઓછો થતો હતો અને તેમાં યતાં કામોમાં ઝાઝા દાય ધક્કાતા નહિ તેથી તેમના ખરાફને વ્યંગ કે વ્યતિક્રાંત થવાનો વારો આવતો નહિ, ઘણા હાથનો સ્પર્શ ન થવાથી કામ પરત્વે જવાબદારીનું ભાન જે તે કામ કરનારને પણ રહેતું, અને તેમાં યતાં કામો લંબાણ ઉપર ન પડતાં તેથી ભોક્ષને ઓછામાં ઓછી અર્થહાનિ થતી હતી, એટલું જ નહિ, પરંતુ ઘણી કચેરીઓનાં પગથીઓં ધસવામાં ભોક્ષને પોતાના પગને વધારે પડતો પરિશ્રમ આપવો પડતો પણ ન હતો. ભોક્ષનના વિકાસના પ્રમાણમાં રાજ્યનાં ખાતાઓની સંખ્યા વધે એ સ્વાભાવિક છે અને તેટલા પ્રમાણમાં જૂનકસંખ્યા વધે પણ ખરી. આમ હોઇને આપણે દેખાદેખીના ભોગ ન બનતાં જૂની અને નવી કાર્યપદ્ધતિનું તુલનાત્મક જ્ઞાન મેળવી તે ઉભયના સુમેળથી આપણને સર્વથા લાભકારક નીવડે એવી કાર્યપદ્ધતિને જન્મ આપવાની જરૂર રહે છે જ. જૂનકાળની એરણ ઉપર જ વર્તમાનકાળના હથોડા વડે બવિધ્યકાળનું ધડતર કરી શકાય છે એ વાત રાજ્યના ધડતરીઆઓના લક્ષ્ય બહાર હોવી ન જોઇએ. પુરૂષોત્તમરાયણ આવા એક રાજ્યધડતરીઆ હતા, એટલે તેમણે સમગ્ર દષ્ટિએ વિચારીને ઓછામાં ઓછી તથાપિ કાર્યસાધક ગણ્યાપ તેટલી સંખ્યામાં દાયપગો-રાખી ઓછામાં ઓછે ખર્ચે રાજ્યકાર્યોને સફળ કરનાર શાસનતંત્ર રચવામાં પોતાની જુદીનો ઉપયોગ કરેલો હતો. મહાસોમાં રાજકાર્યને કરનારા નોકરો પોતાના કામોમાં નિરંતર મશ્ગુલ રહી શકે. તેમનામાં 'સહયર્થી' સહકારની ભાવના સ્થાપિત થઈ રહે અને વળી આર્થિક દષ્ટિએ તેમને પણ લાભ થતો રહે એવી એવી યોજના કરીને તેમણે મહાસે મહાલમાં સરકારી કચેરીના એક અંગ રૂપે સરકારી જિતારો રખાવી તેને રસોઇઆ-નોકરવાળો બનાવી રાજ્યના પરમામી નોકરોને પોતાનાં ઘરો જૂલું માંડીને તે ચલાવવા ના હુકાર અને તેને લગતી ચિંતામાંથી મુક્ત રહેવાનું બની આવેલું હતું. આ પ્રકારના સહવાસ અને સહકારથી રાજ્યના નાનામોટા નોકરોની કાર્યક્ષમતા જેવી ને તેવી ટકી રહેતી; એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજ્યને જૂતકોની સંખ્યામાં કે તેમની જૂતિમાં ફરજિઆત વધારો કરવાનો પ્રસંગ કવચિત જ આવતો હતો.

આ પ્રકારની વ્યવસ્થાને પરિણામે પુરુષોત્તમરાયજીના “કારભાર”ના કાળમાં, નેમના પછીના કાર્યભારીઓના શાસન કાળમાં બનેલું છે તેમ, રાજ્યની કમેરીઓને નોકરોની સંખ્યાથી ઉભરાઈ જવાનો વારો આવેલો નહિ; અને તે છતાં આપણે જાણી શકીએ છીએ તે પ્રમાણે, તેમના સમયમાં રાજ્યકાર્યો બહુ મંથ્ર અને સંગીત જુની શકેલાં છે.

(૨) રાજ્યના નોકરોની પરાપર પંક્તિઓ વચ્ચે મહોટા વેતનાંતરનો અભાવ:-૬૫૨ પ્રમાણે ભૂતકસંખ્યા આદિ પરત્વે ચર્ચા કર્યા પછી આપણે તેવા નોકરોને પુરુષોત્તમરાયજીનાં વારામાં અપાતા પગાર પરત્વે વિવેચના કરશું. પરદેશીય લોકોને રાજ્યસેવામાં આણુવા પડે તો તેમને વધારે પગાર દેવો પડેજ, અને છતાં રાજ્યબંકિત અને પ્રજાજન તરફ રાખવાની સહાનુભૂતિના વિષયમાં તેવા પરદેશીય નોકરો સ્વદેશીય નોકરોને તોલે આવી શકે નહિ. એ એક સાધારણ સમજની વાત છે. વગોવાતી જૂનીકમની રાજનીતિનું આ એક સૂત્ર હતું, અને એ સૂત્ર આપણી આ કથાના નાયકને ક્યેકું એમ તેમના વર્તન ઉપરથી સૂચિત થઈ આવે છે પણ ખરું. આમ હોઈને અંગ્રેજ સરકાર સાથે અંગ્રેજી ભાષામાં ફરજિયાત રીતિએ જે પત્રવ્યવહાર રાખવો પડે તે બાદ રાખીને પુરુષોત્તમરાયજીએ પોતાના વારામાં, અંગ્રેજી ભાષાનું ખામ શાન ન ધરાવતા હોય પરંતુ રાજ્યસેવામાં પ્રવિષ્ટ થવા સારું બીજું જે ચોખ્ખતા ગણાતી તેવી ચોખ્ખતા ધરાવતા સ્વદેશીય પુરુષોને રાજ્યસેવામાં સ્થાન આપવાનું ઉચિત ધારેલું હતું, અને રાજ્યનું તમામ કામકાજ ગૂંજરાતી ભાષામાં જ કરવાનો અભંજનીય પ્રયત્ન કરેલો હતો, અને તેને પરિણામે રાજ્યકાર્યો ઓછે ખર્ચે સરસ તથા સાર્થક થતાં રહેલાં હતાં. વળી તેમના વારામાં એક બીજાથી ચઢીઆતી પંક્તિના નોકરોના પગાર વચ્ચે બહુ ફરક રખાતો પણ ન હતો, અને તેને પરિણામે નોકરો સંતુષ્ટ પણ રહેતા હતા. ખાસ કરીને અમલદારોની વિવિધ પંક્તિઓ વચ્ચે વેતનાંતર દેખાઈ પડે તેટલા પ્રમાણમાં તેમણે સંખેલું નહિ, ઓટલે તેવા નોકરોનાં ચિત્ત સ્વસ્થકાયનાં જેટલા પ્રમાણમાં ચોટી રહેતાં હતાં તેટલા પ્રમાણમાં સેવિત પોતાની પંક્તિની સ્થિતિથી પંક્તિ બેઠવાના સ્વભાવે તેમનામાં અગર તે મેળવવા માટે ચોટીસાચી તજવીજમાં કાળસેપ કરી પોતાનાં કાર્યોથી સ્ખલિત થતા ન હતા. મતલબ કે, પુરુષસામર્થ્યની પરીક્ષાથી નહિ. પરંતુ મહોટા મહોટા પગારવાળા નોકરો અને તે પણ ઘણી સંખ્યામાં રાખીને રાજ્યના શાસનતંત્રને સામર્થ્યસંપન્ન માનીમનાવી લેવાને જે નીતિ દાઢ પ્રચલિત થયેલી જોવામાં આવે છે તે નીતિ, સમગ્ર દષ્ટિએ હિનાવહ છે કે કેમ એ

મુદ્રા પરત્વે તો સાચા અભિપ્રાય કેવળ મત્યગ્રેષી, નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિવાળા
 રાજામર્યાદાને જે કોઈ પાકો અનુભવી ગણપુરુષ હોય તે જ આપી
 ઇંગ્લાન્ડ જાપાન વગેરે મંદરૂઢિમાં અગ્રગ્રામી અગ્રાયણ દેશોમાં રાજ્યગે
 અપાતા પમારેના જુદાજુદા વર્ગોને મરખાવી જોવામાં આવશે, તો પામેલ
 પત્તિઓ વચ્ચેના નોકરોના પગાર વચ્ચે બહુલ થોડા ફરક દેખાશે, જે
 જ નહિ, પરંતુ જેક પક્ષિતના નોકરોના પગારોમાં પણ નહિયત જ
 જણાશે તેમ તેમના પગારો પણ ઘણા મહોટા નથી હોતા એવું પણ દે
 વિના રહેશે નહિ. દિદુસ્તાનમાં પગદેખીય સિટિશ મરનારે પાતાના અગ્રેજ નો
 મહોટા મહોટા પગારો દેવાનું ધાન્ય અપ્રત્યક્ કરેનું હતું એટલે તેમને
 વાત દેખાઈ ન પડે તેટલા આર મોટા પગાર રૂપી યોગ્ય હુકમ વિરય દે
 નોકરો વચ્ચે ફેરવ્યા હતા તે કેવળ અગ્રેજ નોકરો અને દેશી ને
 વચ્ચે એક પ્રકારની બાબતમાનતા દેખાડવાના હેતુથીજ. આવા એ અ
 મગરનાની નીનિમાં રહેલ પ્રચ્છન્ન હેતુનું જ્ઞાન આપણા ખરા મુત્તમદીઓને
 થાય એવી કૃપના કરી શકાય નહિ, અને તે જ્ઞાતા દેશીય રાજ્યોના ઉચ્ચકક્ષ
 નોકરોના પગારોમાં અનાવસ્યક વૃદ્ધિ કરી દીધાનું દેખાય તો પછી તેવા કાર્યભાર
 ને આપણે, એક દરે રાજ્યહીત ધાતક અર્થવાહીના વર્ગમાં મુકી શકીએ પણ પ
 આવા કાર્યભારીઓ એવી દલીલ કરતા દેખાયા છે કે, અગ્રેજ મરકા
 મહોટા મહોટા પગાર ખાનાજ ઉચ્ચ કક્ષાના નોકરોના સમગ્રમાં આવે તેવા દે
 રાજ્યના ઉચ્ચ કક્ષાના નોકરોના પગાર જે તેટલા અગર તેટલા જેવા મા
 ન હોય, તો દેશીય રાજ્યના તેવા નોકરોની જાપ સિટિશ મોટા હોદ્દાએ
 પડતી નથી. આવી તેમની દલીલ બીજકુલ વજુદ વગરની હતી; પ્રતિષ્ઠાને પ
 માથે કરો મંબાધ હોઈ શકે નહિ. પુર્વકાળનાં દેશીય રાજ્યોના કાર્યભારીઓ
 પગાર, આજની દૃષ્ટિએ કહીએ તો, ઘણેજ ઓછે મળતો હતો, જતાં મહે
 મહોટા પગાર ખાનાર અગ્રેજ અધિકારીઓ-મુખ્ય કે હાકેમ-મુદ્દાત તેવા દે
 રાજ્યોના કાર્યભારીઓને મળવાહળવામાં લેખ પણ અપ્રતિષ્ઠાપ્રદ ગણાતા ના
 વળી મહોટામહોટા પગાર આપવાની તમ્કણુમાં એક નવી દલીલ બારપુ
 કરવામાં આવે છે કે નોકરો સંતુષ્ટ રહે તેટલો પગાર જે તેમને અપાય
 રાજ્યમાં લાંચરશ્વતનો સડો પ્રવિષ્ટ થતો અટકે. પરંતુ આ દલીલ બીજકુલ
 વિનાની છે. તૃણામુકત માનવ સ્વભાવની કૃપના મામાન્યતઃ કરી શકાતી ન
 એટલે મહોટો પગાર મળવાથી રાજ્ય સેવક લાંચરશ્વત ન જ લે એવું
 સાધારણ વિધાન સ્વીકારી શકાય નહિ. મુખ્યમાં વિતોષણાનુબંધ એક સરખું હો

નથી એ વાત ખરી છે; તથાપિ જેમનામાં વિતેષણનો સર્વથા અભાવ હોય એવા મનુષ્યો તો દુનિયામાં જહુ જ યોડી સંખ્યામાં હોઈ શકે. આમ હોઈને રાજ્યકાર્ય પરત્વે લાભ મળતાં લાંચસ્વતને આધીન ન બને એવા રાજ્યસેવકો તો કવચિત્ જ મળી આવે છે. કૌટલ્ય કહેછે તેમ, પાણીમાં રહેતું માછલું જરા પણ પાણી ન પીએ એ અસંભવિત જ છે. અમારો પોતાનો અભિપ્રાય એવો છે કે, લાંચસ્વત અટકાવવાનું ખરું સાધન મહોટો પગાર નથી, પરંતુ રાજ્ય પોતાના આપાતું છે' એવી દૃઢ ભાવનાને જો રાજ્યસેવકોમાં ઉત્પન્ન કરી શકાય, તો અગર જો જનસમાજની અર્થપ્રધાન બની ગયેલ મનોદ્ધાને 'ધર્મપ્રધાન' બનાવી દેવાય તો જ લાંચસ્વતનો સડો સારા પ્રમાણમાં ઓછો થઈ રહે. આવી કોંઈ વિચારસરણીને લીધે રાયજી સાહેબના વારામાં પુરુષ-સામર્થ્યને જોટલું પ્રાધાન્ય અપાતું હતું અને સન્માનિત કરાતું હતું તેટલું પ્રાધાન્ય પગારને અપાતું નહિ. તથાપિ દેશકાળને અનુભરીને રાજ્યના નોકરોના પગારમાં યથાયોગ્ય વૃદ્ધિ કરતાં રહેવાની નીતિ તેમણે આજ રાખેલી તો ખરીજ, પરંતુ એ નીતિ પ્રમાણે તેઓ લગભગ શિખરસ્થ ગણાય તેવા રાજ્ય સેવકોને અદ્યતન લાભ આપી મધ્યમ તથા નીચલી કક્ષાના નોકરોને વધારે લાભ આપવાને પ્રેરતા રહેતા હતા. અર્થાત્ પુરુષોત્તમરાયજીના વારામાં શાસનતંત્રનિર્વાહ ધણી ઓછે ખર્ચે થતો હતો, તેને પરિણામે પ્રજા ઉપર કરભાર વધારવાની જરૂર રહેતી નહિ અને લોકોને પોતાનો જીવનનિર્વાહ નિર્વિઘ્ને કરી રહેવાના માર્ગો ખુલ્લા રહેતા પણ હતા.

(૩) વર્ષાશન અને પરવટી:—વર્ષા અને અનેકવાર કહી ગયા છીએ તેમ આ કથાનાયક ગાઝરિયા પ્રવાહમાં તણાનાર ન હતા અગર તો પોતાના સમયના શાસનપ્રથમ વર્તમાન પત્રો મારફત સ્તુતિલેખો પ્રકટ કરાવી કરાવોને ખોટી કીર્તિ કમાઈ લેવાના અનિષ્ટ આશયથી તેમણે જૂનાગઢ રાજ્યમાં નૂતન સંસ્થાઓ એકદમ દાખલ કરી દેવાનું સાહસ કરેલું નહિ. બ્રિટિશ સરકારની સર્વોપરિતા હિંદુસ્તાનમાં સ્થાપાયા પછી તેણે મુખ્યતઃ પોતાના દેશમાંથી આયાત કરતા અંગ્રેજ નોકરોના લાભાર્થે તેમને તેમની ત્રીસ વર્ષની મુદતની નોકરીને અંતે "વર્ષાશન" રૂપે જીંદગી પર્યંત અર્થ સાહાય્ય દેતાં રહેવાનું ધોરણ દાખલ કરેલું, અને એ ધોરણ 'સાપ બેળા વીંછી' એ ન્યાયે આપણા દેશીય નોકરોને પણ લાગુ પાડેલું હતું. આ ધોરણ પ્રમાણે પુરાં પંચાવન વર્ષની ઉંમરે આવસ્યક નોકરી પુરી થતાં એ પરદેશીય અંગ્રેજ નોકરો રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત થઈને કાંતો મજૂર વર્ષાશન લોભવતા નિષ્ઠા જીવન ગાળતા હતા, અગર

તો ઇતર ગેઈ પ્રકારની પ્રતિભા પડી જતા હતા આ પ્રમાણે અંગ્રેજ
 નગરો પોતાના દેશનુબંધીને તથા આપણા દેશના લોકોને નર્મણ આપનાની
 જે પદ્ધતિ દાખવ કરેલી તેને આપણે કદાપિ વ્યાજની ગણીએ, તોપણ ત્યા
 રાજ્યના નોકરોને સ્વદેશમા જ મરણ પર્વત રહેવાનું છે અને પરદેશમા જઈ
 રહેવાનું નથી ત્યા પૂર્વોક્ત પ્રકારે વર્ષાશન બાધી આપણે તેના સ્વદેશી નોકરોને
 તેમની અમુક ઉમ્મરે નિવૃત્ત કરી દેવાનું મર્મ આપણે ધોરણ કરાવનું એ
 વાતને વ્યાજની ગણવી કે કેમ, એવો પ્રશ્ન, અનેક પ્રકારની દૃષ્ટિએ ઉપસ્થિત
 થઈ આવ્યા વિના રહી શકતો નથી એમ અમાર માનવું થાય છે રામજી
 નાદેને, આ વર્ષાશન બાધી આપનાની પદ્ધતિનો મર્મ એ સ્વીકાર કરેલો નહિ,
 મરણ કે એ ધોરણનો સ્વીકાર કરવાથી સીધી રીતે રાજ્ય ઉપર અને પરોક્ષ
 રીતે પ્રજા ઉપર ભારણ વધવું જવાનો સભવ રહે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ
 રાજ્યને પોતાના અનુભવપૂર્વક નોકરો તરફથી જે લાભ મળી શકે છે તે લાભ
 મળનાનો સભવ પણ ઓછો થઈ જાય છે, અને વળી નાના પગારના નોકરોને
 પ્રાપ્ત થતી ફરજિયાત નિવૃત્તિને કારણે આર્થિક મુશ્કેલીઓ બેગવી રહેવાનો
 વારો આવી રહે છે એ વાત વધારાની છે છપ્પન વર્ષની ઉમ્મરે પહાચતા જ
 બધાય રાજ્યસેનકો અશક્ત બની જાય છે, એ એક પ્રેવળ પ્રવૃત્તિ જ છે, અને
 એ પ્રકારના અમારા મતલબ પ્રતિપાદનમા એમ કહી શકાય છે કે, બ્રિટિશ
 રાજ્યમાના ધણાય અંગ્રેજ તેમજ દેશીય નોકરો છપ્પન વર્ષની ઉમ્મરે
 નિવૃત્તિવેતન-વર્ષાશન-મેળવી લીધા પછી પાછા પ્રતિભા ઉપન ગાળવા માટે
 દેશીય રાજ્યોની નોકરીમા અગર જેમને જે સાધ્ય હોય તે ધધામા દાખલ
 થઈ જતા ન હતા એમ કાંઈથી કહી શકાય એમ નથી જ આજે પણ જે
 રાજ્યોમા નાના નોકરોને પચાવન વર્ષની ઉમ્મર પુરી થતા અશક્ત થઈ
 ગયલા ગણી નિવૃત્ત કરી દેવામા આવે છે ત્યારે એ જ રાજ્યોમા શાસનતંત્રનો
 બાર વહી લેના માટે પૂર્વોક્ત પ્રકારની ઉમ્મરનો ઉબરો ઉત્પન્ન થઈ ગયના પુરોનો
 વધારે વ્રમ તથા ચિંતાથી અસ્ત કરી રાખે તેવા મહેતામહેતા હોદ્દાઓ ઉપર
 નિયુક્ત કરવાની જે પદ્ધતિને અસ્તિત્વ ધરાવતી આપણે દેખીએ છીએ ત્યારે
 તે પદ્ધતિથી આપણે એમ માનવું પડે કે, નાના નોકરો જેમ વહેના અશક્ત
 બની જતા હશે, તેમ પૂર્વ જીવનમા વર્ષો પર્વત પ્રતિભા ઉપન ગાળ્યા પછી
 રાજ્યોમા મહેતા પદો સભાળનાને હાજર થતા પુરો પોતાની પચાવન વર્ષ
 પછીની ઉમ્મરમા કાંતો પુન શક્તિ સંપન્ન થતા હશે અગર તો તેમને
 તેમના પદોને અંગે રહેલ કામકાજ તેમના પોતાના તાબાના સમર્થ કાર્યકરોથી

લેવાતા અમને પરિણામે સુખાવદ થઈ રહેલું પણ હશે । આમ રાજ્યસેવાકાળનો અવધિ દરાવ્યાનું ધ્યાન્ય ફરિયામ મેટીનું હોવાથી આપણે કહી શકીએ કે ખરેખરા અશક્ત બની ગયા હોય અગર તો હાંખા સમયથી પોતાનાં વતન છોડી ને પુરૂષો દર પરદેશમાંના રાજ્યની નોકરીમાં જઈ રહેલા હોય તેવાઓને જ પૂર્વોક્ત હુકમને નિષ્ઠા કરવામાં આવે અને તેમને જ વર્ષાશન અપાય તો તેના પદ્ધતિને આપણે વ્યાજખી ગણી શકીએ. પુરૂષોત્તમરાયજીએ એવો એક માર્ગ ખોળી કાઢ્યો હતો કે રાજ્યના નોકરીમાંથી જેમને તેમની અશક્તિ કે અનુપયોગિતાને કારણે રીતમરતી નોકરીમાંથી મુક્ત કરવા પડતા હતા તેમને કાંતો “જૂનાં દક્તરખાનાંઓ”માં અગર તો બીજા કોઈ ક્ષાલિત કચેરીમાં હળવાં કામે કરવાને માટે નિયુક્ત કરવામાં આવતા હતા, આ પ્રકારની વ્યવસ્થાથી રાજ્યને અનુભવસંપન્ન લોકોના જ્ઞાનનો લાભ ઓછો પડ્યો મળી શકતો, એવા લોકો પોતાનું જીવન મોભાસર ખાળી શકતા અને એ બધા કરતાં ને એક મહોટો લાભ આપાં અર્ધ નિષ્ઠા જેવા શખ્સોને મળી આવતો હતો તે એ કે, તદ્દન પ્રવૃત્તિમુક્ત થતાં ને રાજ્યસેવકોને બીજા કોઈ પ્રવૃત્તિમાં પડવાનો યોગ પ્રાપ્ત થતો નહિ, તેઓને પોતાની બાકી રહેલી જીંદગી, પ્રવૃત્તિની દશાને કારણે, ભાર ૨૫ થઈ પડતી ન હતી. આ છતાં, આ ચર્ચા અંગે અમારે કહેવું જોઈએ કે, રાજ્યના પ્રજાજનોને જ બનનાં સુધી રાજ્યની નોકરીમાં લેવાનું ધ્યાન્ય રખાય, તો જ પૂર્વોક્ત પ્રકારે રાજ્યસેવકોને અર્ધ-નિષ્ઠા કરવા જેવું ધોરણ દરાવી શકાય તેમ છે. પુરૂષોત્તમરાયજી રાજ્ય તેટલા પ્રમાણમાં સ્વદેશીય લોકોને રાજ્યસેવામાં લેતા હતા. એટલેજ તેઓ પૂર્વોક્ત પ્રકારનું ધોરણ રાજ્યમાં દાખલ કરી શકેલા હતા. હાલ આપણે, વર્ષાશનો આપવાની પદ્ધતિને પરિણામે રાજ્યો ઉપર વધી પડતા ભારને કારણે નોકરીને નિષ્ઠા કરવાની મુદ્દનમાં વધારો કરતાં બ્યારે દેખીએ છીએ, ત્યારે પુરૂષોત્તમરાયજીએ પોતાના વારામાં વર્ષાશન બાંધી આપવાના પદ્ધતિને તેના એક જ રૂપમાં પકડી ન રાખતાં તેમાં પ્રસંગોચિત મોકળાશને સ્થાન આપેલું એ હકીકતને આપણે ડહાપણ ભરેલી ગણીએ તો તે ખોટું ગણાશે નહિ.

વળી આ વર્ષાશન આપવાની, પૂર્વોક્ત પ્રકારની પદ્ધતિ ઉપરાંત રાજ્યમાં “પરવર્શી” સંશિત જવાબ આપનારી એક સંસ્થા પણ હયાતી ધરાવતી હતી. રાજ્યના ને નોકરીનાં કુટુંબો દિવ્યોગે નિરાશ્રિત જેવાં બની જતાં હતાં તેમને તથા રેવતમાંના ને કુટુંબો નિરાધાર બની જઈ બીજા કોઈ માર્ગે જીવનનિર્વાહ કરવાને અસમર્થ ગણાય તેમને રાજ્ય તરફથી યથોચિત અને યથાપ્રસંગ

“પરવશી” સંજ્ઞિત વર્ણચિન્ન બાંધી આપવાનું ધ્યેય પણ મળ્યું નહોતું. વારામાં ગત્યધર્મ તરીકે માલ ગણાયતું હતું. આ ધ્યેય પરંપરે ૬૫-૧૨૬ હતું અને તેને પરિણામે, ખાસ કરીને તો રાજ્ય તંત્ર લોકો માંગ પ્રમાણમાં બકિતભાવ ધરાવી રહેતા હતા, અને પોતાની હયાતી બાદ ગત્ય પોતાનાં કુટુંબો નિગદાર બનશે તો તેમની સંભાળ રાજ્યે એવે વિશ્વાસ મળ્યો નાના નોકરોને પણ રહેતો એટલે તેઓ શુદ્ધભાવે રાજ્યગેવા કરતા રહેતા પંથુ ખન:

(૪) રાજ્યસેવામાં પ્રજાજનોનું પ્રાધાન્ય:-ઉપરના પંચલેખમાં નિર્દિષ્ટ કરાવેલ વિચારમંડળને પરિણામે પુરુષોત્તમરાયજીએ બનતાં મુખી રાજ્યની પ્રજામાંથી જ રાજ્યભૂતકો મેળવવાની તજવીજ આજુ રાખેલી હતી, અને સમયાનુસાર અર્વાચીન હોય છેજાયલા ભૂતકો રાજ્યને રાજ્યમાંથી જ મળી આવે તેટલા માટે તેમણે મુક્તહરતે વિદ્યાર્થીવેનનો આદિ આપવા આપવવામાં તથા આવસ્યક નાના મહોટા વિદ્યાર્થીઓ સ્થાપવાને કામે પોતાની વિદ્યાર્થીજનોને તથા સાગવગને ઉપયોગમાં લીધેલી હતી. અર્થાત્ રાજ્યને સાગોપાગ સ્વદેશીય જનોથી સેવાતું, સ્વાગ્રથી, સ્વયંસિદ્ધ તથા તેના ચામતત્રને મુલાલ અને મુદ્દ જનોવવા તથા તેની રક્ષા કરી રખાવ તેટલા સાર બવિષ્યમાં પણ સંનિકોની ખોટ ન પડે તેનું કરવાના હેતુથી આપણા આ કથાધીર જેટલી હીકમત તથા કરામત રાક્ય હતી તેટલીનો ઉપયોગ કરી સેવામાં લેશ પણ ક્યારા રાખેલી નહિ. રાજ્ય હમેશાં પોતાના જંઠ અધિકારીઓના બળના પ્રમાણમાં જ સળળ બની રહે છે, અને એ પ્રકારની સમજના જેટલા પ્રમાણમાં સ્વદેશીય શ્રેષ્ઠાધિકારીઓના અસ્તિત્વથી અને હાથથી તેને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તેટલા પ્રમાણમાં પરદેશીય શ્રેષ્ઠાધિકારીઓના યોગે ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, એ નીતિસુત્ર સમજવવું પડે તેટલું ‘શુદ્ધ નથી જ. પુરુષોત્તમરાયજી ના વારામાં જૂનાગઢ રાજ્ય જેટલા પ્રમાણમાં પ્રજાસાક્ષિ કે પ્રજામેવિત હતું તેટલા પ્રમાણમાં તે યજ્ઞ રહી શકેનું નથી એ, અરેબર, એક ખેડકારક ધટના ગણાશે.

(૫) શાસનકાર્યો લોક લાપામાં જ થવાં જોઈએ:- રાયજી સાહેબથી રચાયલ શાસનપ્રવંધમાં જે જહુ વિધ સ્વદેશીયતા હતી તેમાંની એકનું પ્રતિ-પાદન તેમની સ્વભાવાબકિતથી યજ્ઞ શકે તેમ છે. જૂનાગઢના રાજકર્તાઓ બાપી મુસલમાન હોવા છતાં તેમણે પ્રથમ પગ જૂનાગઢમાં મુસલમાન ત્યારથી

શુજરાતી ભાષાને રાજ્યભાષા તરીકે સ્વીકારી છે, અને એ હકીકતને આપણે તેમની પ્રગવત્સલતાના એક પ્રતિક તરીકે ગણી પણ શકીએ. ભાષાને આપણે હિન્દુજાત ૩૫ ગણી શકીએ. તે આપણને પોતાના મોહપાશમાં પકડી રાખી આપણા ભાવો તથા વિચારોને વિકૃત કરી શકે છે એ પણ નિઃસંદેહ. સ્વભાષા પ્રગ્નના પ્રગ્નવને અખંડિત રાખવામાં એક સાધન પણ છે. ભાષાના દેહમાં પડતા ક્ષતો પ્રગ્નદેહમાં પણ ક્ષતો પાડે છે અને તેની શક્તિનો હાસ કરે છે એ પણ અવિવાદ્ય હકીકત છે. સ્વભાષાને ઠેકાણે પર ભાષાનો વપરાશ જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ પ્રગ્નની જીવન પ્રણાલિ પણ બદલાતી જાય છે, એ એક અનુભવનિધિ સત્ય છે આમ હોઇને આપણા આ કથાવીરની જન્મસિદ્ધ સ્વદેશીયતાએ તેમને સ્વભાષાની મેવા કરવાને પ્રેરેલ હતા. રાજ્યનાં તમામ લખાણોમાં ચોક્કસાઇ હોવી જ જોઇએ અર્થુ તેમણે નીતિસૂત્ર હતું જૂનાગઢ રાજ્યમાં ચાલતાં લખાણોમાં અંગ્રેજી ભાષાનો અગર તો અંગ્રેજી શબ્દોનો ઉપયોગ ન કરવાનું ધોરણ રખાવીને રાજ્યના વ્યવહાર માત્રને બને તેટલો લોકગમ્ય બનાવેલો હતો. આવોજ પ્રયામ, પાછળથી, વડોદરા નરેશ કે. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ ત્રીજાએ પોતાના રાજ્યમાં પણ કરેલો અને તેને પરિણામે શુજર ભાંપા ઘણી સમૃદ્ધ થયેલી ગયું છે. તથાપિ રાયજી સાહેબ રાજ્ય સંચાલનાં મુક્ત થયા પછી તેમના પુર્વોક્ત કોટીના પ્રયાસનો પહેલો પ્રત્યાઘાત યોગ્યક પ્રમાણમાં (સર) મીરજી અખાસઅલી બેગની દીવાનગીરીના સમયમાં થયા વિના રહેલો નહિ. સર મીરજી અખાસ અલી બેગે જૂનાગઢ રાજ્યને ધરત્રામી રંગ ચઢાવવાના ધરાધારી રાજ્યના કેટલાક અધિકારીઓના હોદ્દાઓને તથા કેટલીક ધમારતોને ઉર્દૂ કે શરસી ભાષામાં ઓળખાવવાનો પ્રયાસ કરેલો, અને તેને પરિણામે વહીવટદારો તહેસીલદારોની અને બંગલાઓ 'મંત્રિઓ'ની તથા બમીયાઓ 'શુલ્કઝારો' ની સંજ્ઞાને પામી ગયલા. પરંતુ નવાબસાહેબની ખાસ પરવાનગી વિના એ રંગ એ દીવાનજીએ ચઢાવેલો એટલે એ ટકી રહેલો નહિ, અને તહેસીલદારો પાછા, બ્રિટિશ વાલી-વહીવટના કાળમાં 'વહીવટદારો' અને શુલ્કઝારો પુનઃ ગણ બની ગયા. ! તોપણ, શુજરાતી ભાષાને બદલે બીજી પરદેશીય ભાષાને રાજ્યના શાસનતંત્રમાં સ્થાન આપવા જે બીજરોપણુ સર મીરજી અખાસ અલી બેગને હસ્તે થયેલું તે સાવ ફોરસાદક ન નીવડેલું એમ તો નહિ જ. બ્રિટિશ વાલી વહીવટના સમયમાં રાજ્યનાં ઘણાંય ખાતાંઓને અંગ્રેજી નામોથી ઓળખાવવાનો આરંભ કરાવેલો અને અમલદારોના હોદ્દાઓ પણ અંગ્રેજી નામોતરને પામી

ગયલા હતા, અને એ પ્રકારનો વટાળ હતો આજ સુધી ચાલુ રહેલો પામ્યો છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજ્યમાં અંગ્રેજ બાપામાં લખાણો પામ્યો માખલ થઈ ચૂકેલાં છે! બાવિના પેટમાં હતો શું શું હતો તે કાળુ કદી શકે! (૬) કેન્દ્રાપગામી રાજ્યાધિકાર-પદ્ધતિ અગર અધિકાર વિભાગ કલ્પના:-રાજ્યકાર્યો પરત્વે રાજકર્તા અગર તો મુખ્ય કાર્યભારી સર્વાધિકાર સંપન્ન થઈ એવો એ વાત પુરોગતમચલતે ગ્રિય ન હતી. છતાં તેમને પોતાના “કારભાર”ના આરંભકાળમાં થોડીક પાંહેક કરવી પડેલી અને હરિદાસભાઈ દીવાનજીના હાથમાં શાસનતંત્ર અંગે વહીવટને લગતા બધાંય અધિકારોને કેન્દ્રિત કરી દેવા પડેલા હતા. આ બધી લડકીત આપણે પૂર્વે બાગમાં વાંચી ગયા છીએ એટલે એ પ્રમાણે કરવા પડેલ ફેરફારના કારણે વગેરે પગલે અત્ર પિછપેપણ કરવું એ હચિન ગણાશે નહિ. એ છતાં આપણે અત્ર એટલું તો કહેશું જ કે, ફેરફાર કરવાને પુરોગતમચલત પ્રેરણા હતા તે તેમની સમયોચિત ઉપાયનીતિનું પરિણામ હતું, અને તે પ્રમાણે જે ફેરફાર કરાયો તે થવા પામ્યો ન હોત, તો તેઓ પોતે બવિધમાં શાસનતંત્રનો વિકાસ જે માર્ગે કરવાના હતા તે કરવાને માટે જે આવશ્યક ભૂમીકા રચાઈ જવી જોઈએ તે રચાવા પામત નહિ, અર્થાત્ હરિદાસભાઈની દીવાનગીરી પુરોગતમચલતે પોતાનો ઇષ્ટાર્થ સાધવાને માટે જે પકારું ક્ષેત્ર જોઈએ તે તૈયાર કરી આપવાના કામમાં ઉપકારક થઈ પડેલી હતી, અને એ દીવાનગીરીનો ન્યારે અવધિ આપવાનો થયો ત્યારે પુરોગતમચલતે પોતાના ઇષ્ટાર્થની સિદ્ધિ કરવાને માટે પહેલું પગલું ભરીને હરિદાસભાઈની વહીવટી પકડમાં ન્યાયતંત્ર હતું તેને નેમાંથી મુક્ત કરીને સાવ સ્વતંત્ર બનાવી દીધું હતું. આ એક પગલું આપણા આ કથાનાયકનો એક મહોટો વિજય હતો; કારણ કે એ પગલું એમને હાથે બવિધમાં ધડનાર કેન્દ્રાપગામી શાસન-પદ્ધતિ-રાજ્યાધિકાર માત્રની અમલદારોમાં ચડતા ઊતરતાં ક્રમે વહેંચણી થોજી-ના પાયા રૂપ બની ગયું હતું. પાછળથી એ સુહીખાતા અને ન્યાયખાતાના પેટામાં આવતાં તમામ ખાતાં અને દફતરાનાં કાર્યો તથા તેમના અધિકારીઓના અધિકારોને નિશ્ચિનરૂપ આપી દેવાને પુરોગતમચલત પ્રેરત પણ થયલા હતા, અને તેને પરિણામે, રાજ્યના જૂદી જૂદી કોરીના અમલદારોના અધિકારો નિશ્ચિન કરી આપાયલા હતા એટલે શાસનાધિકાર માત્રનું વિભાજન થઈ જતાં રાજ્યમાંથી એકદમ શાસનાધિકાર (એક્સોલ્યુટ ઓથોરિટી) નો અંત આવી ગયો હતો અને જ્યાં કોઈ વિસિષ્ટ કોરીનું કામ નીકળી આવતાં ન્યારે એ

કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની ચોખ્ખતા ધરાવનાર અધિકારીને 'સોપાણું' હવું ત્યારે, રા. હિંમતલાલ કલ્યાણરાય બક્ષીએ “રા. રા. કલ્યાણરાય બક્ષીના બક્ષીનું જીવનદર્શન” સંજિત સ્વકૃતિમાં લખેલું છે તેમ, “એક વાર કામ સોંપ્યા પછી રાયજી સાહેબ અમલદારને પોતાની વિવેક બુદ્ધિ વાપરવાની ચોખ્ખ છુટ આપતા. નાની નાની બાબતોમાં પણ મંજૂરી મળ્યા પછી પોતાની સમજણ મુજબ અમલદારો કાંઈ પણ પગલાં ન ભરી શકે એવું આવી ન હોતું.” ટૂંકામાં, આ વિષય પત્રે, આપણે એટલું જ કહેવું કે, રાયજી સાહેબની “શિરમ્ભવંધ” રાજ-નીતિને પરિણામે તેમના “કારભાર”ના કાળમાં જૂનાગઢ રાજ્યના રાજકર્તા નવાબ સાહેબના અધિકારો મર્યાદિત થઈ ગયલા, વઝીર સાહેબ તથા દીવાનજીના કાર્યપ્રદેશોની સીમાઓ પણ અંકાઈ ગયલી, ખાતાંઓના વનિષ્ટ અમલદારોના તેમજ તેમના તાબાના નાનામહોટા અધિકારીઓના અધિકારો સુનિશ્ચિતતાને ખમી ચૂકેલા, અને આખા રાજ્યના શાસનતંત્રનાં બધાંય અંગે પોત પોતાની કર્તવ્યસીમામાં કાપ કરતાં બની ગયલાં તેથી આખું જ શાસનતંત્ર સ્વાયત્ત અને કોઈ પણ દિશાએથી અનવરોધ બની ગયલું પણ હવું.

(૭) આયવ્યય-કલ્પના કે અંદાજપત્રક (બજેટ):-પૂર્વોક્ત પ્રકારના શામનપ્રબંધથી પુરોગમરાયજીને સારા પ્રમાણમાં યથ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત જો કે અશંકનીય છે, છતાં પણ તેના કરતાં પણ અધિક ગણાય તેવું યશોધન પ્રાપ્ત કરવાનું એમના બાજ્યમાં લખાયલું હતું ઇ. સ. ૧૮૯૭માં એમણે શાસનતંત્ર વિષયક અહેવાલ પહેલીજવાર પ્રકટ કરાવેલા હતા અને તેમાં તેમણે પહેલીજવાર રાજ્યના ઉપજ ખર્ચના (આયવ્યયદર્શક) આંકડા છપાવીને લોકગમ્ય કરી દીધેલા હતા; એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજ્યકાર્ય વહન સરલ અને સુખર નીવડી શકે તેટલા માટે રાજ્યની ઉપજ અને તેમાંથી થનાર ખર્ચનો અડસટી અંદાજ-ખતાવનાર ખાતાવાર આંકડાઓવાળું “અંદાજ પત્રક” પણ પ્રતિવર્ષ તૈયાર કરવાની તથા તેને પ્રકટ કરતાં રહેવાની યોજનાને પણ એમણે તેમાં સ્થાન આપી દીધેલું હતું. આ પ્રમાણે, પ્રતિવર્ષ રાજ્યની આયવ્યય-કલ્પના ખતાવનાર પત્રક પ્રકટ કરવાની નીતિ અપ્ત્યાર કરીને, આર્થિક બાબતમાં અધિકારસ્થ રહેતા આવતા શાસનતંત્રને અજવાળમાં આણી મૂકીને પુરોગમરાયજીએ પોતાના “કારભાર”ની પ્રગતિશીલતા સિદ્ધ કરી આપેલી તે છે જ; તથાપિ એથી પણ અધિક મહત્તાવાળું જ એક કામ તેમણે તે સમયે એટલે કે રાજકર્તાઓ રાજ્યધનને પોતાની સ્વતંત્ર માલીકીનું ગણી રહેલા -

હતા તે કાળે કરી જતાવેલ છે તે, છેક હાલની દૃષ્ટિએ પણ, તેમને રાજ્યકાર્ય બારીઓમાં અમર્યાન આપાવે એવું અનુપમ ગણાશે. એ કામનો પ્રકાર આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૬૭ સુધીમાં જૂનાગઢના નવાબ સાહેબો પોતાના ખાનગી ઉપયોગ માટે રાજ્યકાર્યમાંથી સ્વેચ્છા મુજબ નાણાં ઉપાડી શકતા હતા, અને કાર્યબારીઓ એ ખાનગીમાં વધારે પડતા પ્રમાણમાં વચ્ચે પડી શકતા નહિ. એ છતાં એટલું પણ નિર્વિવાદ છે કે, સુરત ગોકુલજી જાલાની દોવાનગીરીનો આરંભ થયે ત્યારથી વજીર બહાઉદ્દીનખાનખાન સાહેબ અને યેજીનગે અનુગતીને નવાબ સાહેબો વધારે પડતાં નાણાં પોતાના ખાનગી ઉપયોગ માટે ઉપાડતા રહેતા ન હતા, અને તેને લીધે રાજ્યકાર્ય પ્રતિવર્ષ અધિકાધિક સંમૃદ્ધ થતો ગયતો પશુ હતો. આમ અમુક પ્રમાણમાં તો રાજ્યધનની વ્યવસ્થા સંતોષ કામ્ કરીજ, તથાપિ એ વ્યવસ્થાની સંતોષકારકતાએ આધાર જે તે સમયના અને જે તે પ્રકૃતિના રાજકર્તા ઉપર રહેતો હતો. એટલે એ વ્યવસ્થાને દમેશને માટે સમયોચિત સંતોષકારકતાવાળી બનાવી દેવા માટે તેને સુનિશ્ચિત રૂપમાં યુક્તિ દેવી એ વાત પુરૂષોત્તમરાયજીને રાજકલિતની નેમજ રાજ્યકલિતની લાગેલી હતી, અને તેથી તેમણે ઇ. સ. ૧૮૬૭માં નવાબ સાહેબ, રસુલખાનજી ને સમજાવ્યાને, તેઓજાએ પોતાના ખાનગી ઉપયોગ માટે દર વર્ષે રાજ્યમાંથી નાણાંની-ફત્તખર્ચની રકમ કટલી લેવી તે નિશ્ચિત કરાવી લીધેલું હતું અને તે પ્રમાણે એ નવાબ સાહેબ તેમને બાંધી અપાયલ. રકમ પ્રતિવર્ષ પુરૂષોત્તમરાયજીએ નિશ્ચિત સ્વીકારી ત્યાં સુધી તો અવસ્ય લીધા કરેલી પણ ખરી. આમ રાજકર્તાના ખાનગી ખર્ચ-ફત્ત ખર્ચ-(પ્રિવીપેર્સ)નો આંકડો પહેલ વહેલો નિશ્ચિત થવા પામેલો તે આપણા આ કથાનાયકનાજ વારામાં અને તેમનાજ ઉપદેશથી અને તે પણ આજથી પચાશ વર્ષો ઉપરાંતને સમયે એ કથા આપણા સમસ્ત દેશના રાજસ્થાનિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એક અકલ્પ્ય યોજના તરીકે પુરૂષોત્તમરાયજીને એક મહોરમાં મહોર કાર્યના આલોકતા તરીકે યોગ્યભાવે તો તેમાં કશું આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથીજ. - જે સમયે બ્રિટિશ સરકારના રાજકારીય અમલદારો રાજકર્તાઓને તેમના પોતાના કાર્યબારીઓના અંકુશ નામે ન રહેવાનો ઉપદેશ સીધો યા પરોક્ષ માર્ગે આપી રહેલા હતા તે સમયે નવાબ રસુલખાનજી જેવા અભણ મનાવાયલા રાજકર્તાએ, બણેલા રાજકર્તાને અભણ ગણાવી-દે એવું, પગલું ભરીને પોતાના કાર્યબારી મંડળને જે મરોધન પ્રાપ્ત કરાવેલું છે તે બદલ તેને ધન્યવાદ સિવાય બીજું

શું આપી શકાશે ? નવાજ સાહેબને હસ્તખર્ચ રૂપે માસિક કોરી ૪૦૦૦૦ આપીશ હવેર એટલે રૂપીઆ દસ હવેર બાંધી આપેલા અને તે ઉપરાંત માસે અમુક ઉચક રૂબ પારિતોષિક (સિક્કસ મંચવી શ્રીટ) રૂપે આપવાનું દરાવાતાં એકંદરે રૂપીઆ ચાર લાખની અંદર રાજકુટુંબને રાજ્યમાંથી અર્થ પ્રાપ્તિ થતી રહેલી હતી. ઇ. સ. ૧૯૩૩માં પુરૂષોત્તમરાયજીના દેહાંત પરત્વે નોંધ લેતાં મુંબઈના અગ્રગણ્ય વર્તમાનપત્ર ધી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાએ પણ આપણા આ કથાવીગ્ની ઇશી પ્રકટ કરી તે સાથે તેમને નિવાપાંજલિ લેખ પ્રસિદ્ધ કરી તેમની રાજનીતિસતતા આદિ માટે સ્તુતિ કરેલી હતી; એટલુંજ નહિ, પરંતુ પૂર્વોક્ત “અંદાજપત્રક” તથા “હસ્તખર્ચ” ને લગતી ખામતોનો તેમાં ખામ ઉત્તેજ કરીને એ વિષયે પહેલ કર્યાનું, માન પણ તેમને આપેલું હતું. ઇ. સ. ૧૯૪૭માં ઇંગ્લાંડની બ્રિટિશ સરકારે પોતાની સમગ્ર રાજદારીય પરિસ્થિતિ-વિચારીને પોતાની હિંદુસ્તાન ઉપરની સર્વોપસ્થિતિનો અંત સ્વહસ્તે આણી દીધો તેને પરિણામે આપણા દેશમાં જે પરિસ્થિતિનો જન્મ થઈ આવેલો તે પરિસ્થિતિમાં આપણા દેશીય રાજ્યોના રાજકર્તાઓ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય અગ્રાધિત રાખી રાકે એ વાત અશક્ય થઈ પડેલી અને તેથી કરીને તેમને હરકોઈ પ્રકારે હિંદી સંઘમાં જોડવાનો માર્ગ કરી લેવો પડેલો છે; અને તેને પરિણામે તેમને પોતાના આનગીખર્ચ હસ્તખર્ચની રકમો નિશ્ચિત કરાવી લેવી પડેલી પણ છે, એ હકીકતની દૃષ્ટિએ વિચારતાં પુરૂષોત્તમરાયજીએ પચાસ ઉપરાંત વર્ષો પહેલાં જ્યારે દેશીય રાજકર્તાઓ બ્રિટિશ સરકારની પેઠે અને હુંદે પોતાના રાજ્યોને આપુકી અને ભોગવણની સ્વતંત્ર મિત્રતા રૂપે ગણી રહેલા હતા ત્યારે જૂનાગઢ જેવા રાજ્યના રાજકર્તા નવાજ સાહેબને સમજાવી જે વાત જાનવી અસંભવિત કે અશક્ય હતી તેને સંભવિત કે શક્ય કરી, ખતાવેલી છે એ હકીકતે આપણા આ ચરિતનિરૂપને પ્રથમ પંક્તિના સમર્થ, રાજ્યકાર્યભારીઓ તેમજ મંત્રીઓમાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય એ કેવળ સ્વાભાવિક જ છે. એ છતાં, આપણે અહીં સખેદ કહેવું પડે છે કે, એ પ્રમાણે પુરૂષોત્તમરાયજીએ કરેલ પહેલ જ એમના “કારનાર” ની અંતક અને તે પછી તેમને યુવા પામેલ અનેક પ્રકારની હાનિના મૂળ રૂપ નીવડ્યા વિના રહી શકેલી નથી. સ્વછંદ પ્રમાણે રાજ્યકોશનો ઉપયોગ તથા ઉપભોગ કરવાની પેટી જિનાર-દેવવાળા રાજકર્તાના હાથપગ તે વિષય પરત્વે બાંધી લેવા એ કાંઈ જેવી તેવી વાત ન ગણાય. સંયોગવશાત્ અમર તેને અપાયલ ઉપદેશની અસર તેના મન ઉપર રહે એવો યોગ જ્યાં સુધી હોય

ત્યાં સુધી કદાચિત્ કોઈ એવી દેવવાળો રાજકર્તા પોતાની કપાઈ ગયલી સ્વતંત્રતાને સાંખી રહે; તથાપિ તે પ્રમાણે તેની સ્વતંત્રતા ઉપર મૂકાતો કાપ તેને અગર-તેના વંશગતે, રાજ્ય રૂપે ખૂંચી ન રહે અગર એવા કાપ ઉપર જે રાજ વળેલી હોય તેને ખણી નાંખે એવી પરિસ્થિતિ તેને મળી આવે ત્યારે તે કાપ પાછો તાગે ન થાય એમ કહી શકાય નહિ. એ છતાં એટલું તો ખરું જ કે, નવાળ સાહેબ રસુલખાનજી ખુદ એશઆરામી-વિલાસી-રાજકર્તા ન હતા એટલે તેમણે પોતાના ખાનગી ખર્ચને અમુક મર્યાદામાં નિયંત્રિત કરવાની બાબત પરત્વે પોતાની સંમતિ આપેલી હતી. પરંતુ એ સંમતિ એમની પોતાની હતી, એમના ઉત્તરાધિકારી યુવરાજ, રાજકોટની રાજકુમાર મહાપાઠશાળામાં કેળવાયેલ શેરજમાખાનજીની ન હતી ! આ શાહમદ શેરજમાખાનજી સગીર મટી મહોટા-પ્રાપ્તવયસ્ક-ચંદને સ્વતંત્ર ગૃહજીવન ગાળનારા બનેલા ત્યારે તેમને ખાનગી ખર્ચ ઉપર મૂકાયેલ અંકુશ અકળાવનારો થઈ પડેલો, અને એ અકળામણ રૂપી અગ્નિમાં તેમના સ્વાર્થસાધક અને ખુશમદખોર પાસવાનો વગેરે ઘી હોમી રહેલા એટલે એ તેમનો અગ્નિ અધિકાધિક પ્રદીપ થતો ગયેલો અને એમના અગ્નિજ સહચર મેજર કાનેંગી તેમના ખરા હિતેચ્છુ બન્યાને એ અગ્નિને ઠારી શકેલા નહિ અમર તો ઠારવાને ઉધુકત થયેલા નહિ તેને પરિણામે તે અગ્નિની ભક્ષક જવાલાથી આપણા આ ચરિત્રનિરૂપને ભસ્મીભૂત થઈ જવાનો વારો તથા જૂનાગઢ રાજ્યના ઇતિહાસને ફરીથી ડહાવવાનો પ્રસંગ આવી ગયેલો પણ છે ! આ પ્રસંગને લગતી કથા જોટલી હૃદયકાવ્ય છે તેટલી તે બોધક પણ છે, અને તેનું સવિસ્તર આલેખન અમે હવે પછી કરનાર પણ છીએ એટલે એ પરત્વે અત્ર આટલું જ લખીને અટકીએ છીએ. એ છતાં એક મહત્વપૂર્ણ ગણાય તેવી બાબત પરત્વે અમે અત્ર બે શબ્દો લખ્યા વિના રહી શકતા નથી. આપણા દેશીય રાજકર્તાઓના ખાનગી ખર્ચ માટે રાજ્યોની ઉપજમાંથી અમુક ટકા નાણાં લેવાનું ધોરણ ઠરાવવાની ભારપૂર્વક સલાહ જે બ્રિટિશ સરકાર આપી રહેલ તે બ્રિટિશ સરકાર, આપણા આ કથાનાયકને, તેમણે કરેલ પહેલને પ્રશંસનીય ગણ્યા છતાં ભસ્મીભૂત થઈ જતા અટકાવવા જોટલા સમર્થ હતા તોપણ અટકાવી શકેલ નહિ એ ઘટનાને આપણે એક પ્રકારની આશ્ચર્યકર કાળક્રીડા કે બેલીની રૂપ ન ગણીએ તો ખીજા કયા રૂપવાળી તેને ગણીશું ? અમારે પ્રશંગપશાત્ અત્ર આટલું તો સખેદ લખવું પડે છે જ કે, રાજજ સાહેબે પોતાને અંભેયીરાજ્યનો કાર્યભાર જિતારી નાંખ્યો તે પછી જે દીવાનો, નવાળ સાહેબ રસુલખાનજીને દેહાંત થયો ત્યાં સુધીના

સમયમાં આવેલા તેમાંના કોઈએ, ગમે તે હેતુથી, રાજકુળ-તરફથી સ્વછંદે તેમજ અનિયંત્રિત પ્રકારે અને પ્રમાણમાં રાજ્યકોશનો દુર્વ્યય કરાતો રહેતો હતો તે ઉપર બીસકુલ અંકુશ રાખેલો નહિ, અને તેને પરિણામે રાજ્યના નાણાંખાતામાં, આપણને ચમકાવી નાખે એટલે દરજ્જે અનિષ્ટ અસત્યવ્યસ્તતા ધ્યાપી જવા પામેલી પણ હતી. બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારના વારામાં જૂનાગઢ રાજ્યની નાણાંવિષયક જે તપાસણી મુંબઈના 'સાલિસિટર' શાધ્યંકર નાનાબાઈને હાથે થવા પામેલી છે તેને લગતો અહેવાલ કે જેને ગમે તે હેતુથી બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારે દાખી રાખેલો છે તે જે પ્રકાશમાં આવી શકે, તેા પુરૂષોત્તમ-રાયજીથી નિયંત્રિત થવા દેવાયલ રાજ્યનાં નાણાં સંબંધી શાસનવ્યવસ્થા વચ્ચે જે મહોટો ફરક ઉપસ્થિત થઈ આવ્યો હતો તેનો ખરેખર ખ્યાલ હરકોઈને મળી આવ્યા વિના રહેશે નહિ જ. આ રા. શાધ્યંકરે કરેલ નાણાં વિષયક તપાસણીને પરિણામે જે બધા રાજપુરોનો દુષિત ગણી રાકાય તે બધાવમાંથી કોઈને પણ ખાદ ન રાખી એ તમામને બ્રિટિશવાલી-વહીવટદારે ક્યા કાચુથી જવાબદાર ન ગણી તેમની સામે કામ નહિ ચલાવેલું એ હકીકત, ખરેખર, એક અણુકંકલાયલ કોયડા રૂપે એ બ્રિટિશવાલી-વહીવટના ઇતિહાસમાં અમર થઈ રહેવાની જ.

(૮) રાજ્યકોશ અને તેનો હિસાબ રખાવનારી અદ્વૈતીય વ્યવસ્થા-હવે આપણે રાયજી સાહેબના વારામાં ચાલતા રહેલ શાસનતંત્રને અંગે રાજ્ય-કોશનો તથા રાજ્યના આયવ્યયનો હિસાબ સર્વથા અદ્વૈતીય રહે તેટલા માટે જે સંકલિત યોજનાનો નિર્વાહ કરી રખાયલ હતો તે સંબંધે યોદ્ધીક હકીકત બહુ સેધું. આ સંકલિત યોજનાનું રૂપ એવું હતું કે, હિસાબ પરત્વે જે એક કચેરીમાં કોઈ પણ દોષ થવા પામતો તેા બીજી કચેરીમાં અમર ત્રીજી કચેરીમાં રખાતા હિસાબને આધારે એ દોષ પકડાઈ જતાં વાર લાગતી નહિ. દરેક મહાલમાં વહીવટદારની દેખરેખ નીચે એક ઉપકોશક પેટાખજનો રહેતો હતો અને મહાલની તમામ ઉપજ તેમાં એકઠી કરવામાં આવતી હતી તેમ મહાલને અંગે ચણું પરણું જે તે ખાતાના મુખ્ય અમલદાર તરફથી વિધિપૂર્વક મંજૂર કરાયલ તમામ ખર્ચ પણ તેમાથી કરવામાં આવતું હતું, અને તેનો હિસાબ પણ ત્યાં વિધિપૂર્વક રખાતો હતો. આ પેટાખજનાઓમાં જયત રહેતી તે જૂનાગઢમાંના હિસાબી દફતરને ચોપડે નોંધાઈને તે દફતર મારફત જૂનાગઢમાંની 'ખાસ દફાન' નામક, એક

‘બેઠ’ રૂપ ગણી શકાય તેવી સંસ્થા-ને પહોંચાડતી હતી, અને એ પ્રમાણે થતું ત્યારે એ ‘ખાસ દુકાન’ પોતાના, ચોપડામાં મહાસોમાંથી આવતી ગ્રંથોને જામે કરીને તેમના દાખવા દિમાળી દેતરે મોકલી આપતી હતી, અને એ વિધિ થતો એટલે દિમાળી દેતરે, ખામ દુકાનના ચોપડામાંના જે પાન ઉપર જે રકમે ચઢેલી-નોંધાયેલી-હોય તે પાન તથા રકમની નોંધ રાખી લેવાતી હતી આ ચોખ્ખાથી મહાલના પેટાખજનાઓ અને દિમાળી દેતરે તેમજ દિમાળી દેતર અને ખામ દુકાન અને વળી મહાલના પેટાખજનાઓ અને ખામ દુકાન: એ ત્રણે જોડાઓ એકબીજા સાથે અને માંહેમાંહે એમાં તો સંકળાઈ જતાં હતાં કે, દિમાળ પરત્વે કોઈ પણ પ્રકારે ગણત્ર થવાનો અવકાશ રહેતો નહિ, અને એ ત્રણે સંસ્થાઓ માંહેમાંહે એક બીજાને નિયંત્ર કરનારી થઈ રહેતી પણ હતી. જૂનાગઢ શહેરમાં જે બધું ‘અર્થ’ થતું તેનો દિમાળ ‘ખામ દુકાને’ રહેતો હતો એટલે એ ‘ખાસ દુકાન’ હસ્તક ખર્ચાપલ રકમો ૧૬ જતાં જે મિલકત રહેતી તે, તે ખાસ દુકાન “મહોટા તોપાખાનામાંનાં-રાજ્યકોશ”-માં ભરી દેતી અને તે બધા બદલ પોતાને ચોપડે દાખલો રાખી લેતી હતી. આ પદ્ધતિથી તોપાખાનામાંનાં નાણાંનો બડોળ કપે વખતે કેટલો તે જાણવાયું સહેલું થઈ પડતું હતું. આ “મહોટા તોપાખાના” મા નાણાં ઉપરાંત રાજ્યની માલીફીયું જવાહીર માત્ર પણ રખાતું હતું, અને તે જવાહીર જેમ નવાજ સાહેબની મુખાસાથી તેમાં મૂકાયું તેમ તેમાંથી મુખાસાથી બહાર કાઢવામાં આવતું હતું. વળી જે નાણાં એ “મહોટા તોપાખાના-રાજ્યકોશ”માં ઉમેરાતાં હતાં તે નવાજ સાહેબની મુખાસાથી ઉમેરાતાં હતાં, પરંતુ તેમાંથી નાણાં ઉપાડવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે પ્રથમ દીવાન તરફથી તે પરત્વે લિખિત હુકમ કરાતો હતો, અને તે પ્રમાણે કમચલ હુકમની બીજી ત્રણ નકલો તૈયાર કરવાઈને અતુરકે એક નકલ તોરાકચી ખજાનચી-ને, બીજી દેતરી દેતર (રક્ષા-દેતર) ને અને ત્રીજી રાજ્યના દિમાળી દેતરને મોકલી આપવામાં આવતી હતી. આ પ્રમાણે દીવાનના હુકમની નકલ જેને તેમ મળી જતી એટલે તે નકલને આધારે દેતરી દેતર રક્ષા તૈયાર કરી તે ઉપર વજીર સાહેબની મોહીર મેળવી લેતું અને તે રક્ષો તોરાકચીને વિધિપૂર્વક મોકલી આપતું હતું, આમ થતું એટલે પછી એ તોરાકચી પોતાને મળેલ દીવાન-હુકમની નકલ તથા રક્ષાથી સંજ્ઞ મળેને પોતાની સાથે નવાજ સાહેબના ખાનગી કાપડાંની, ખાસ દુકાનના, અધિકારી, અને દિમાળી દેતરના અધિકારીને લઈને તે તમામની સમક્ષ તોપાખાનું ઉઘાડી હુકમને

અમલ કરતો હતો, અને એ પ્રમાણે ઉપાગયલ રકમની નોંધ નખનાર 'રોજકામ' ત્યાંને ત્યાં કરો તે ઉપર બંધાની સહીઓ મેળવી લેતો પણ હતો અને તે પછી હિસાબી દફતરનો અધિકારી, એ પ્રમાણે ઉપાગયલ રકમને પોતાની કચેરીને 'ચોપડે' જમે કરીને ખાસ દુકાન ખાતે ઉધારી ત્યાં મોકલી આપતો હતો અને એ ખાસ દુકાનને ચોપડે એ રકમ જમે થઈ જતી પણ હતી. આમ વપરાશમાં આવતી તમામ રકમોનો હિસાબ એકંદરે 'ખાસ દુકાન' માંથી મળી શકે એમ વ્યવસ્થા કરાયેલી હતી. મુંડાંમાં જેમ રાજ્યકોશ મુંડળ (ટ્રેઝરી બોર્ડ) છે તેમ જૂનાગઢ ગજમાં પણ તોપાખાનાના કાર્યો ચાર જવાબદાર અમલદારોનું એક મુંડળ ચોગાવણું અને કામ કરી રહેતું હતું અને એ મુંડળ પૈકીની કોઈ એક વ્યક્તિ પોતા ચકી રાજ્યકોશને પોતાની સ્વતંત્રતાએ ઉધારી શકતી ન હતી કે તેમાંથી નાણાં કાઢી શકતી પણ નહિ, તેમ વળી દીવાનના હુકમ વિના તેમજ રાજ્યકોશાધ્યક્ષ અને રાજ્યસુદ્રાધારક વકીર બહાદુરનાબાદની મોહોરવાળા હુકમ સિવાય એ કોશને ઉધારવાતો અધિકાર પણ એ મુંડળને કે એના કોઈ પણ એક સભ્યને ન હતો. આ પ્રમાણે રાજ્યકોશમાંથી નાણાં ઉપાડવાની પાકી વ્યવસ્થા હતી ત્યારે એમાંથી ઉપાડાંતાં નાણાં પરત્વે ત્યાં ને ત્યાં અને તેમ વખતે જે 'રોજકામ' કરી લેવામાં આવતું હતું તે 'રોજકામ' તે પછીની વિધિના પાયા પર બની રહે એ સ્વાભાવિક જ છે, એટલે જો 'રોજકામ'નો કાગળ ગુમ થાય તો પછી, નાણાં રાજ્યકોશમાંથી ખરેખરા ઉપાગયલ કે નહિ, અગર ક્યારે ઉપાગયલ અને કોને અપાયલ તે બાબત પરત્વે કશું પણ નિશ્ચય થઈ શકે નહિ. આ રાજ્યકોશ એટલે કે મહોટા તોપાખાનામાંથી જે તે વખતના રક્ષાને આધારે નાણાં કઢાંધને ત્યાં રખાતાં રોજકામોના જૂથમાં એક રોજકામ તરીકે તે નાણાંની નોંધ રખાયલ હોય, પરંતુ કોઈ જૂથથી હિમાબી દફતરે એ રક્ષો અને એ રક્ષાને આધારે નાણાંની નોંધ કરાવી લેવાતું રહી ગયલું હોય, તો તે જૂથ એવા પ્રકારની ન ગણાય કે, તે પરત્વે મહોટા તોપાખાનામાં રખાયેલ રોજકામને આધારે સફરી ન શકે. મનઝબ કે, રાજ્યમાં આપવ્યથા પરત્વે હિસાબ રાખવાની જે સંકેપિત ચોજના કરાયેલી હતી ને એટલી તો પાકી હતી કે, કોઈ એક કચેરીએ શુલ્ક કરેલ હોય તો બીજી કચેરીની મદદથી ચયેલ જૂથ તરતજ ચોતી કાઢી, આવશ્યક સુધારો કરાવીને હિસાબ માત્રને ખરા રૂપમાં સુધી દેતાં બાધ આવે નહિ. આ 'મહોટા તોપાખાના' કે રાજ્યકોશ' ઉપરાંત એક

‘નાનું તોપાખાનું’ એ નામની એક સંસ્થા રામજી સાહેબના વારામાં હયાતી ધરાવતી હતી. પરંતુ આ સંસ્થા નવાજ સાહેબની ખાનગી હતી અને તેનું સ્થાનક નવાજ સાહેબનું મહાલય હતું, તેનો હિસાબ રાખવો કે ન રાખવો અને કેવી દબે રાખવો એ બધી બાબતો પરત્વે નવાજ સાહેબ આપખુખતારીથી ગમે તે ધોરણે ડરાવતા હતા. આમ હોઇને એ નાના તોપાખાનાના હિસાબ પરત્વે અગર તેની પદ્ધતિ પરત્વે રાંજ્યના કાર્યભારીમંડળને કશો સંબંધ ન હોવાથી તેઓ એ બધા જવાબદાર રહેતા પણ નહિ. અર્થાત્ નવાજ સાહેબ પોતાની ખાનગી મિલ્કતનો ગમે તેવો ઉપયોગ કરે તેમાં રાંજ્યના દીવાને કે ખીજા કોઇ અધિકારીને ચંચુપ્રવેશ કરવાનું કારણ ન હતું. રામજીસાહેબે જૂનાગઢ છોડ્યું તે પછી પુર્વોક્ત મહોટા તોપાખાના અને ‘નાના તોપાખાના’ એ બે સંસ્થાઓ વચ્ચે જે સ્પષ્ટ ભિન્નતા હતી તેનો ધીમે ધીમે લગભગ લોચ ચઇ ગયો હતો અને ગમે તે અધિકારી ગમે તેટલું દ્રવ્ય તેમાંથી ઉપાડે તે પરત્વે બાધ રહેતો નહિ. તેમ કોઇ રૂઢી પથ કોઈ બળતો; માથુસ લખે અને તે ઉપર નવાજ સાહેબ મોહોરસ્વાદ કરી આપે તો તે વાત પણ વાંધા પડતી ગણાતી ન હતી. સ્વ. ભાઈશંકર જેવા કુશળ હિસાબ તપાસનીસે રામજી સાહેબના વારામાંના ‘મહોટા તોપાખાના’નો હિસાબ ફેરવી ફેરવીને તપાસેલો હતો છતાં એ રાંજ્યકોશના હિસાબમાં કોઈ પણ જૂલ દેખને મળી આવેલ નહિ, એ હકિકત એ સમયના સંકલિત હિસાબ રાખવાની યોજનાનુંજ ફળ ગણાશે.

૪ આધાર મૂત સ્તંભો.

ઉપર પ્રમાણે આપણે, રામજી સાહેબના ‘કારભાર’ના ખીજા દશકામાં રચાયા પામેલ શાસનપ્રબંધનું આજું પાતળું સ્થિતિન તો ક્યું છે. તથાપિ એ પ્રકારના શાસનતંત્રને સ્વયંમાં અને તે વડે રાંજ્યગૌરવ વધારવામાં તેમને જે કેટલાક સમર્થ નીતિયો તથા કાર્યકરોની મદદ મળેલી હતી તેમના સંબંધે જો આ કથામાં કાંઇ પણ કહેવામાં ન આવે તો આ કથા અપુણ્ય ન ગણાય; એટલું જ નહિ, પરંતુ આપણે એક દષ્ટિએ અકૃતમનાના દોષને પાત્ર પણ ચઇએ, અલગત આ કથામાં પ્રસંગ પ્રમાણે કેટલાક કાર્યભારીઓ જેવાકે હરિદાસભાઈ, શીરામચાઈ મહેતા વગેરે તથા રાંજ્યનાં કેટલાંક ખાતાઓના સમર્થ અધિકારીઓ સંબંધમાં ઘણું ઘણું કહેવાઈ ગયલું તો

છે, તોપણ તેમાંના કેટલાકના વ્યક્તિત્વનું યથાવસ્તુ દર્શન સ્વતંત્ર રચાને થાય તે ઈષ્ટ હોઈ તેમને લગતી તેમજ જે બીજાઓ જેમનો કુલ્લેષ સ્પષ્ટ અને અધિક વિસ્તારપૂર્વક થવો જોઈએ છતાં થયેલો નથી તેમને લગતી સંક્ષિપ્ત હકીકત અત્ર નોંધી લેવી એ અમને ન્યાયપુરસ્કાર લાગતું હોઈ અમે તે અત્ર આલેખવાને લોભાયા છીએ.

(૧) વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈ:—રાજ્યાધિકારીઓમાં સર્વોત્તમ રચાન

વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈનું હતું. મોહોબતખાનજી, બહાદુરખાનજી અને ઈ. સ. ૧૯૦૩ આખર સુધીના મમય પુરતા રસુલખાનજી—એ ત્રણે નવાબ સાહેબોએ રાજ્યકાર્યવિષયક તમામ પ્રદારની જવાબદારી તેમને ખાંભે નાખીને તેમને પોતાના લગભગ તમામ અધિકારો વિધિપૂર્વક આપી રાખેલા પશુ હતા. આ વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈ, મરહુમ દીવાન અનંતજી અમરચંદ વસાવડા નાગર ગૃહસ્થ કે જેમનું નામ કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં સદા અગ્રીઆર નાનાં મહોટાં સંચાનોના એક સામ્રાટ કાર્યભારી તરીકે મશહૂર છે તેમના શિષ્ય હતા અને રાજવિધાના પાઠ તેઓ તે પોતાના ગુરુ કનેથી શીખેલા હતા. પોતાની એકધીર વર્ણની હુમરે બહાઉદ્દીનભાઈએ નવાબ સાહેબ મોહોબતખાનજીની “લાલ રસાલા” સંશ્લિષ્ટ અંગરક્ષક અશ્વસેનાના જમાદાર તરીકે રાજસેવામાં ઈ. સ. ૧૮૫૬ ની સાલે પ્રવેશ કરેલો હતો. નવાબ સાહેબ મોહોબતખાનજીને તેમની પોતાની સંકટ-અસ્ત કેદીના જેવી સ્થિતિમાં સારથૂત માહાત્મ્ય આપીને આ બહાઉદ્દીનભાઈએ રાજકુળની તેમજ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાની રક્ષા કરેલી હતી નવાબ સાહેબ મોહોબતખાનજીના એ પોતે સાળા હતા અને તેથી નવાબસાહેબ બહાદુરખાનજીના સગા અને તે પછીના નવાબ રસુલખાનજીના ઓરમાન ગામા તેઓ થતા હતા. નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીને સોરઠની રાજગાદી પ્રાપ્ત કરાવવામાં તેમણે મુખ્ય ભાગ લીધેલો હતો પશુ અરો. એમની રાજ્યબક્ષિત અશકંકનીય અને અનુપમ હતી. તેઓ વસ્તુતઃ ગાદીના નોકર બની રહેલા હતા. કાઠિયાવાડમાં એક મુત્સદી વર્ગ એવો હતો કે તે રાજ્યભક્ત યદ્ય રહેવાને બદલે રાજ્યભક્ત યદ્ય રહેવાનું વધારે પસંદ કરતો હતો. વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈ આ વર્ગના મુત્સદીઓના સંસર્ગમાં પહેલેથી જ રહેલા હોઈને તેઓ રાજ્યભક્ત વર્ગના યદ્ય રહે એ સ્વાભાવિક જ હતું. તેઓ જો કે નિશાળિયું ભણતર ભણેલા નહિ; તથાપિ તેઓ પોતાના પ્રુદ્ધિબળથી મુત્સદીગીરીને લગતી બાબતોનું જ્ઞાન સારા પ્રમાણમાં મેળવી શકેલા હતા. કાઠિયાવાડમાં બ્રિટિશ સર્વોપરિતા સ્થિર થયા પછી જે નવો યુગ આરંભાયો અને સુઝ ગોકુલજી ઝાલાની દીવાનગીરી સર થયેલી તે વખતથી

એ તત્ત્વ અને ઋણુચરિત મુત્સદ્દીના અને તે પછી આપણા આ કથાનાયકના સતત સંસર્ગથી તેમજ અર્વાચીન વિદ્યાસંસ્કારવાળા દીવાનો. પરદેશીય મહાજનો તથા પ્રવાસીઓ વગેરે સાથે ચતા રહેના પરિચયથી, આ જૂના જમાનાના ગણાય તેવા વઝીર સાહેબમાં નવા જમાનાની બાવનાઓ જ્યેષ્ઠ થતી ગયલી પણ ખરી, અને તેથી કરીને તેઓ જૂની અને નવી વિચારસરણીઓનું મિશ્રણ કરીને પોતાની સેવાના રહેઠાણ રાજ્યને સમયોચિત રૂપમાં મૂકવા તથા તેનું ગૌરવ. ગમે તે ભોગે ટકાવી રાખવા-વધારવા-ના કામમાં અન્ય દાર્શનિકોને સાગ પ્રમાણમાં મક્કમ સહકાર આપતા રહેલા પણ હતા. તેમજ પોતાની રાજ્યભક્તિથી નવાજ સાહેબોનો વિશ્વાસ એટલા તો આશ્ચર્યકારક પ્રમાણમાં મેળવેલા હોતા કે, રાજ્યકાર્યો પરત્વે એ ત્રણે નવાજ સાહેબોને લેશ પણ ચિંતા રાખવી પડતી ન હતી; એટલું જ નહિ. પરંતુ એ નવાજ સાહેબોએ તેમને રાજ્યમાં એવું સ્થાન આપી રાખેલું કે, તેઓ જાણે કે નવાજ સાહેબનું “હૃદયં દ્વિતીયમ્ (બીજું હૃદય)” જ હોય અગર છે એવો ભાસ સર્વ કાળને ચઢ રહેતો હતો પણ ખરો. નવાજ સાહેબ રસુલખાનજીના દેહાંત પછી જે બ્રિટિશ વાલી-વહીવટ આરંભાયો હતો તે વહીવટને અંગે ઇ. સ. ૧૯૧૨માં એટલે કે આ વઝીર સાહેબ રાજ્યવહીવટને લગતી તમામ જવાબદારીમાંથી મુક્ત થઈ ગયલા તે પછી લગભગ આઠ નવ વર્ષે, રાજ્યના તે સમયના વાલી-વહીવટદાર મિ. એલ. રોયર્ટસન તરફથી બ્યારે કોઈ અજ્ઞાત રાજદારીય રહસ્યને કારણે આ વહીર સાહેબને કાંઈક પૂછવામાં આવેલ ત્યારે તેઓએ, ‘હું અને નવાખ. એકજ રૂપ હતા’ એવો જે દુકા ટચ જવાળ આપી દીધેલા તે સર્વથા સાચો અને અર્થપૂર્ણ હતો. અર્થાત ઇ. સ. ૧૯૦૩ના અંત સુધીમાં જુનાગઢની નવાખીનું ખરું બળ તથા તુર આ વઝીરજ હતા અને એમની ચતુર તથા દૃઢ કાર્યપદ્ધતિને લીધે જુનાગઢના રાજ્યદુર્ગમાંથી એક કાંકરી પણ ખરવા પામેલી નહિ. નાગર મુત્સદ્દીઓનો તેમને ઊંડો અનુભવ હતો તથા નાગર હુદ્દવીરોએ તથા મુત્સદ્દીઓએ નવાખીની જે મહેટી મહેટી અને વિસ્મરણીય સેવાઓ કરેલી હતી તેના તેઓ પુરા જાણકાર હતા, અને તેથી તેમણે રાજ્યકાર્યોમાં પોતાના પડખામાં નાગરોને રાખવાનું પસંદ કરેલું હતું. જુનાગઢની નવાખી મૂળથી જ હિંદુ રંગે સુખ્યત: રંગાયલી રહેતી આવેલી અને નવાખોએ હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે બીલકુલ તફાવત ન ગણવાની નીતિને રૂઢ બનાવી દીધેલી એ વાત વઝીર સાહેબ સારી પહે સમજતા હતા એટલે તેઓ હિંદુ અને મુસલમાન એ બેમાંથી જે કોઈ જે પ્રશ્નને રાજ્યને હિષકારક થઈ શકે તેમહોય

તેને તેવે પ્રસંગે ઉપયોગમાં લેતા જોવા. પોતાનું નામ મશહૂર બને અને પોતાની વજીરાત પોતાના દેહાંત થયાં ત ટકી રહે એવી તેમની મહત્વાકાંક્ષા હતી, અને તેથી તેઓ એવી પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને સફળ કરવાને માટે જે કાર્યો કરવાં ધટે તે કાર્યો કરતા કરાવતા પશુ હતા. કાઠિયાવાડનાં રાજકર્તાઓમાં આ નીતિકુશળ વજીરનો દસ્તગળે એક રાજકર્તાના જેવો ગણાઇ રહેલો હતો, આખા હિંદુસ્તાનમાં પશુ આ વજીર સુકીર્તિત બની રહેલા અને બ્રિટિશ સરકારને પશુ, મને કે કમને તેમના રાજ્યાધિકારકાળનાં યશોગાન કરવાની રજૂ પશુ પડી જતી હતી. તેઓ ઉંડા મનના મુત્સદ્દી તેમજ સાચા સિપાહી હતા, એટલે નવાબ સાહેબનો મોલો આગવવા તથા સત્વવાવવા માટે તેઓ સમર્થ હતા. રાજ્યની બહેનરી એ તેમનો ઇશ્તિહાદ હતો. રાજ્ય ખાતર ગમે તે મામે સાચી સિપાહીગીરીથી મોરચે માંડવાને તેઓ તૈયાર રહેતા અને રાજ્યકાર્યો કરવાની મંત્રણાને પ્રસંગે, રાયછ સાહેબે મનઃસુખસમબાધ ઉપર તા. ૧૬-૩-૬૨ને રાજ લખેજ પત્રમાં નિર્દેશિયું છે તે પ્રમાણે, "હેમાવ, ધીરજ અને મુદ્દી સંભાળવામાં બનતાં મુધી મું. બાઈ સાહેબ (બહાઉદ્દીનબાઈ) એવી શકિત બતાવે છે કે તે માટે તેના દુરમતોને પશુ તારીફ કર્યા વિના આલે નહીં" એવું વર્તન તેઓ રાખી શકતા હતા. વળી રાજ્યકાર્યો તથા રાજ્યને લગતી નાની મહોદી એકંદર બાબતોથી તેઓ એટલા તો વાકેફ રહેતા હતા કે, બ્રિટિશ ગઝેટરીય અધિકારીઓ બ્યારે બ્યારે તેમને મળીને રાજ્ય સંબંધે પ્રશ્નો કરતા હતા ત્યારે ત્યારે એવા હંડા મમલે સ્પષ્ટ અને સચોટ જવાબો તેમને આપતા હતા કે, પૂછનારાઓનાં મોં તરતજ સીવાઈ જતાં પશુ હતાં. તેમની રમત્સુ-શકિત આશ્ચર્યકારક અને સમયગતી અને હાજર જવાબી તો અજોડજ ગણાય. રાજ્યની આર્થિક વ્યવસ્થા સ્થિર અને સુધૃત થવા પામેલી તે તેમના જ વાતમાં. રાજ્યના નાણાવિપયક કાર્યને તેમણે પોતાના હાથમાં રાખેયું અને અર્થક્ષય થવા ન પામે તે બદલ તેમણે પાકી વ્યવસ્થા રાજ્યમાં કરાવેલી હતી. વિ. સં. ૧૯૧૮ (ઈ. સ. ૧૮૬૨) માં આ વજીર સાહેબે રાજ્યકાર્યો પરત્વે બધી જવાબદારી પોતાને માથે લીધી તે વખતે રાજ્યનું ઉત્પત્ત, તે પહેલાં દસ વર્ષની સરાસરીએ રૂ. ૧૨,૨૮૦,૨૪-૧-૨ જેટલું હતું તે, તેમના અધિકારકાળમાં ધીમે ધીમે થી પામીને દસ વર્ષમાં એટલે વિ. સં. ૧૯૨૮ મુધીમાં સરાસરી રૂ. ૧૭૦૦૦૩૩ મુધી પહોંચેલું, અને તે પછીના બીજા દશામાં એટલે વિ. સં. ૧૯૩૮ મુધીમાં તે રૂ. ૧૮, ૯,૮૫૨-૪-૭ મુધી પહોંચી શકેલું હતું. એ પછીના દશકામાં એટલે કે નવાબ સાહેબ બહાદુરખાનજીના

રાજકાળમાં અને હરિદાસબાઈની દીવાનગીરીમાં રાજ્યનું ઉપજ સરાસરી રૂ. ૨૧,૦૭૮૭૧-૭-૬એ પહોંચેલું હતું અને તે પછી નવાજ સાહેબ રસુલખાનજીના ઈ. સ. ૧૮૯૨ થી તે ઈ. સ. ૧૯૦૨-૦૩ સુધીના રાજ્યકાળના દશકામાં રાજ્યની સરાસરી ઉપજ રૂ. ૨૭,૩૬,૧૬૬-૧-૭ થવા પામેલી હતી. આમ ઉપજમાં જે વધારો છેલ્લા બે દશકામાં રૂબરૂ દશ લાખ ઉપરની રકમનો થવા પામેલો હતો તે માટે વઝીર સાહેબની રાજનીતિને યશ તો છે જ, તથાપિ જે વધારો નવા નવા કરવેરા કે લાગાઓ રૂપે ઉપર નંખાઈને થવા પામેલો નહિ, પરંતુ આ કથાનાયક પુરોગતમસયજી મારફત જે બધાં શાંતિ સમાધાન માધક કાર્યો થવા પામેલાં હતાં તેથી ઉદ્ભવેલ સુવ્યવસ્થાને પરિણામે જ થઈ આવેલો હતો, એમ આપણે, પૂર્વે અપાઠ ગવણ હકીકતને આધારે કહી શકીએ છીએ એટલે એ બાબતનો યશ વસ્તુનઃ પુરોગતમસયજીને જ ધટે છે.

રાજ્યની મંત્રિસભા તથા કાર્યભારીમંડળના અધ્યક્ષ આ વઝીર સાહેબ હતા, અને તેમની સંમતિ મેળવ્યા વિના દીવાન કે નાયબ દીવાન કોઈ મહત્ત્વવાળું કે નવા પ્રકારનું કામ કરી શકતા નહિ. રાજ્યનાં આલતાં કામોમાં તેઓ હસ્તક્ષેપ ન કરતા અને દીવાન કે નાયબ દીવાનને અપાયેલ અધિકારોથી તેઓ કામ કરે તેમાં આડા આવતા નહિ. નવાજ સાહેબ અને કાર્યભારીમંડળ વચ્ચે તેઓ મધ્યસ્થ રૂપે કામ કરતા એટલે કાર્યભારીમંડળને 'પોતાનું' કામ કરવામાં સરલતા મળતી હતી. રાયજી સાહેબ ધીમે ધીમે જે પ્રકારનો શાસનપ્રબંધ કરી શકેલા તે આ વઝીર સાહેબની મદદથી જ. રાજ્યના હક અધિકાર આડે કોઈ આવતું તો તેઓ એક અણનમ ચોદાને શોભે એવા મનોબળથી રાજદ્વારીય ક્ષેત્રમાં લડી લેવાને સર્વદા ઉત્સુક રહેતા તેમ બીજી બાજુએ રાજ્યને આંતર કંટકોથી મુક્ત કરી તેને શાંતિસુખમય કરવાને બિધુક્ત પણ રહેતા હતા. સમયપાલન તથા પ્રબંધપાલનઃ એ તેમનો મુદ્દાલેખ હતો. એમણે જે એક મહોટામાં મહોટું રાજ્યભક્ષિતદર્શક કામ કરેલું તે એ કે, તેમણે પોતાના સ્વામીઓને રાજ્યના હક તથા અધિકાર પરત્વે એવી તો પાકી સમજણ આપી રાખેલી કે, એઓ પોતે રાજ્યાધિકાર મુક્ત થઈ ગયલા તે પછી પણ નવાજ રસુલખાનજી પોતાના રાજ્યહિતવિષયક હક-અધિકારની રક્ષા કરી રાખવાની બાબતમાં એટલા તો દૃઢ રહેલા હતા કે, બ્રિટિશ સરકારના દલાલ જેવા બનીને આવેલ દીવાનો તેમજ બ્રિટિશ સરકારના રાજદ્વારીય અધિકારીઓ કોઈ પણ પ્રકારે નવાજ રસુલખાનજીને તેમના પોતાના

હક-અધિકારની બાબતમાં મોજા પારી શકેલા નહિ. આ બધું છતાં એમ કહી શકાય કે, દીવાન અનંતજી આ વઝીર સાહેબના પહેલા ગુર હતા તેમ સુર ગોકુલજી ઝાલાએ તેમના બીજા ગુર તરીકે તેમને કેટલોક નવો મંત્રોપદેશ આપીને સમયાનુકૂળ રાજનીતિનું અવગંજન કરાવેલું હતું. અને તે પછી આપણી આ કથાના નાયક પુરૂષોત્તમરાયજીની વિવેકશક્તિ તથા બુદ્ધિચાતુર્ય સુક્ત સુચરિતાનો રંગ જેમ જેમ આ વઝીર સાહેબને ચઢતો ગયે લેા તેમ તેમ તેઓ, આ પુરૂષોત્તમરાયજીથી જ સચવાતે માર્ગે રાજદ્વારીય બાબતોમાં વિચરતા થઈ ગયલા પશુ હતા. સ્વ. હમનલાલ પંડ્યા બખી ગયા છે તેમ "રાન્યના પ્રત્યેક કામમાં (બહાદુરીનબાઇ) રાયજી સાહેબની જ સલાહ લેતા, તથા તેમને પૂછ્યા વિના પાણી પશુ પીતા નહિ એમ કહીએ તો ચાહે" એ વાત પ્રાયશઃ ખરી છે એમ ગણીએ તોપણ, એ સાથે એટલું પશુ ખરું છે કે, કેટલીક બાબતોમાં એ બે વચ્ચે મતભેદ રહેતો હતો અને એવા મતભેદને પ્રસંગે રાયજી સાહેબ બને તેટલી દક્ષતા વાપરીને "અક્ષય" જેવા બની જઈને એ વઝીર સાહેબની સર્વોપરિ આરાધને સફળ થવા દેતા અને પછીથી જ્યારે એ આરા પ્રમાણે કામ થતાં અનિષ્ટ પરિસ્થિતિ જોવી થઈ આવતી ત્યારે પુરૂષોત્તમરાયજી પોતાની "અલગ" સ્થિતિને બળે એ અનિષ્ટ સ્થિતિમાંથી છૂટ સ્થિતિ ને ઉત્પન્ન કરીને એ વઝીર સાહેબ જેવા પોતાના ગુરને શિષ્યમહિમાનું બાન અણાવી દેતા પશુ હતા. પુરૂષોત્તમરાયજીના આ પ્રકારના બુદ્ધિવૈભવથી આ વઝીર સાહેબ અંભઈ રહે એ સ્વાભાવિક જ હતું. નવાજ સાહેબોનો મોભો જાળવી રાખવા તથા "કાઠિયાવાડ એજંસી"ની આક્રમણકારી પ્રવૃત્તિ-નીતિ-ને ખાળી રખાવનારે પશુ તેઓ હતા, એટલે રાજદ્વારીય વિવેક સજ્જનતા વાપરીને બ્રિટિશ અમલદારો જોકે એમની પ્રશંસા કર્યા કરતા હતા તોપણ તેઓ અંદર ખાતેથી એમને રાજ્યાધિકારજીત કરવા કરાવવાની પેરવી કર્યા કરવામાં બીસકુલ શિથિલ પડતા ન હતા. પરંતુ જ્યાં સુધી નવાજ સાહેબ ખુલ્લું મન તેમના બણી જે પ્રકારનું હતું તે બદલાય નહિ ત્યાં સુધી "એજંસી" નો કોઈ પશુ પ્રયાસ સફળ થઈ શકે તેમ ન હતો. પરંતુ અંગ્રેજ અમલદારોના સંસર્ગમાં આવેલ અને આવતા પાટવીકુંવર શેરજીભાખાનજી સગીર મરી મહોટા ચપલા એટલે એમને એ અંગ્રેજ અમલદારો સહેલાઈથી પોતાના હથિયાર રૂપે વાપરી પોતાનું ધારું કરી શકે તેમ હતા. આ યુવરાજ શેરજીભાખાનજી પોતાની સગીર હાથે રાજકોટમાં વિદાય્યાસ કરી રહેલ ત્યારે તેમની ઉચ્છૃંખલતા બ્રિટિશ અમલદારોના જાણવામાં આવેલી હતી એટલે એ

“કારભાર”ના સમયના રાજ્યમોદરના સ્તંભો ગણાવી રહેલા છીએ ત્યારે હરિદાસજી જેવા સ્તંભને એક છલાયદા વર્ણનમાંથી બાદ રાખી રાકીએ મહિ. આ હરિદાસભાઈની દીવાનગીરી એટલે સુધી ગોકુલજી ઝાલા જેવા દીવાનને હસ્તે રચાયેલ રાજ્ય રૂપી નવેદ્યાનની ખીલવટ. હરિદાસભાઈની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ, અવિચલ રાજ્યભક્તિ, અદ્ભુત મિત્રભક્તિ, શુદ્ધ ચરિત્રતા અને સંકેતાત્મક વર્તવાની શુભ નિષ્ઠા એ સર્વ પરત્વે કોઈથી રાંકા ઊઠાવી શકાય તેમ નથી. સાદમ રૂપ ગણાઈ ન જાય તેટલે દરજ્જે પરિશ્રમ અને પ્રયાસ કરીને તેમણે રાજ્યગૌરવ નમાવી રાખવામાં વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈ તથા પુરખોત્તમરાયજીને સાથ આપેલો હતો. જૂનાગઢ રાજ્યના નિશિષ્ટ વાતાવચ્છમાં તેના રામનનંદ અંગે પોતાનું સ્થાન ક્યાં અને કેવું છે તે તેઓ ખરાબર સમજતા હતા, એટલે, અંગ્રેજ સરકાર તો એમને પોતાને જ જવાબદાર રાજ્યાધિકારી ગણે છે એવું અભિમાન ધરાવીને તેમણે પોતાના, રાજ્યદર્શિએ ઉપરિ-અધિકારી ગણાતા વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈની કે દેખાવમાં પોતાનાથી ઊંચરતા દરજ્જાના ગણાતા એવા પોતાના વિશ્વસનીય સહાયક પુરખોત્તમરાયજીની કદિ પણ ઉપેક્ષા ન કરતાં રામનનંદના સમાધાનપૂર્વક સહકારભાવથી અને પ્રસંગોચિત સખળતાપૂર્વક અવાવવામાં પોતાના કર્તવ્યના મિદ્ધિ માનેલી હતી. તેમની ચત્યનિષ્ઠા, કડગદાર વાણી અને રાજ્યહિતકારક લાગણી એ વગેરે તેમના ગુણોને લીધે દરખાસ્તું વાતાવચ્છ નિર્મલ અને તેનું વર્તન નિયંત્રિત પણ ચતુ ગયતું હતું, અને વળી રાજ્યનાં જૂદાં જૂદાં ખાતાંઓમાં જે મંદતા અગર તો અનિયમિતતા પેદાઈ હતી તે દૂર પણ થઈ ગયલી હતી; એટલું જ નહિ, પરંતુ દરખાસ્તરકથી પ્રમંગે પ્રસંગે શાસનકાર્યમાં કસતા હસ્તક્ષેપનો અંત અણુઈ દેવાયથી દરખાસ્તના કાર્યભારીઓના તેમજ રાજ્યનાં ખાતાંઓના શેઠાસીમાડા પણ લગભગ નિશ્ચિન થઈ જવા પામેલા હતા. અર્થાત્ પુરખોત્તમરાયજીના “કારભાર”ના બીજા દશકામાં રાજ્યનું શાસનતંત્ર જે વિકાસને પામેતું તે વિકાસ કરવાને જેની મુમિક્ષા પ્રથમ તૈયાર થઈ જવાની જરૂર હતી તે જુમિક્ષા હરિદાસના વારામાં તૈયાર થઈ ગયલી હતી, એમ કહીએ તો સાવ એક સત્ય જ ગણાશે. એ છતાં એટલું પણ ખરું છે જ કે, હરિદાસભાઈ જે કે બ્રિટિશ સરકાર સામે રાજ્યહિત ખાતર લડતું પડે તો લડતા હતા ખસ; તથાપિ તેમની એકંદર રાજનીતિ એ મર્જોપરિ સરકારના સંબંધમાં ત્રોડોડથી વિવાદ્યસ્ત યજ્ઞોના નિઘ્રાવ કરવાની કોઈને, રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતાના પરમ ઉપામક અન્ય કાર્યભારીઓને એમની એ ‘ત્રોડોડ’ ની નીતિ એકંદરે રાજ્યને નળાનું ‘ખાખારી’ તથા

દાનિદારક લાગતી હતી પણ ખરી. એ છતાં દરિદ્રસભાષની મુદ્દ નિષ્ઠા અવી હતી કે, રાજ્યના કાર્યભારી મંડળે, એણે પોતે દીવાનગીરીમાંથી મુક્ત થવાની તૈયારી ન્યાં સુધી કરેલી નહિ ત્યાં સુધી તેમના કાર્યમાં વચ્ચે ન પડવાની નીતિ મુદ્દીન કરી રાખીને તેમણે માન સાચવી રાખેલ હતું. દરિદ્રસભાષ જૂનાગઢ રાજ્ય સાથે એટલા તો સંબંધ યથ ગયલા હતા કે, પોતાની નામળી પડતી જતી તળીઅતને કારણે તથા કોઈ રાજદ્વારીય સિદ્ધાંત પગલે જોડેલા મનભેદને કારણે અગર “કાઠિયાવાડ એજંસી” તરફથી કસાયેલ નેતિક ક્યાણુને પરિણામે તેઓ નિવૃત્ત થતાં પહેલાં લાંબી રજા ઉપર જાહેરા હતા, છતાં જ્યારે તેમના ઉપગ્રહિકારી દીવાન મુનીલાલજીને બ્રિટિશ સરકારે ઈ. સ. ૧૮૯૪ના અંતભાગે રાજ્યની નોકરીમાંથી પાછા બ્રિટિશ નોકરીમાં જોડી લીધેલા હતા ત્યારે આપણા આ રાજ્યહિતેથી દરિદ્રસભાષએ શેષ રહેલ રજા ભોગવવાનું માંડીવાળીને દીવાનગીરી કરીથી સંભાળી લઈ રાજ્યને મુશ્કેલીમાંથી ઉગારી લીધેલું પણ હતું. છેવટે ઈ. સ. ૧૮૯૫ માં તેઓ નિવૃત્ત થયલા અને તે વખતે રાજ્યે તેમની સેવાની કદર કરીને તેમને ગ્રાસના બખ્યામાં એક લાખ રૂપીઆનું વ્યાજ વંશપરંપરા મળ્યા કરે તેવી ગોઠવણ કરી આપેલી હતી, અને એ ગોઠવણ અઘાપિ ચાલુ પણ છે.

(૩) મુનીલાલ સારાભાઈ હંઠરતઃ—રાયજી માહેજના “કાદંભાર”ના કાળમાં જૂનાગઢ રાજ્યનું શાસનતંત્ર રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતાનો અવિચ્છિન્ન નિર્વાહ કરી રાખવાની બાબતમાં એટલું તો ચિત્તવાણું, ચીકણું અને ચાલુનમ રહેતું હતું કે, તેને પરિણામે “કાઠિયાવાડ એજંસી” ના ઘણાખરા અંગ્રેજ અમલદારો બહુધા જૂનાગઢ રાજ્યના કાર્યભારીમંડળ તરફ વક્રદષ્ટિ રાખી હોના હતા. એટલુંજ નહિ, પરંતુ કોઈપણમિથે તેના કિલ્લાને જમીનદોસ્ત કરી નાંખવાને માટે અને તેટલા આજ્ઞાઆજ્ઞા કર્યા કરતા પણ હતા. અંગ્રેજ સરકાર સાથે પડતા વાધાઓને છેવટે “ત્રોડઝોડ”થી અંત આણનારી દરિદ્રસભાષની નીતિ જૂનાગઢના કાર્યભારીમંડળને રચતી ન હતી. એને તો “એજંસી” મામે બરાબર ટક્કર ઝીલીને લડી જય મેળવે એવા રાજપુરુષોને રાજ્યમાં લાવી મુકવાનું ગમતું હતું; અને તેથીજ જાડે જાડે કરી રહેલ દીવાનજી દરિદ્રસભાષ રજા ઉપર જીતયાં તે પહેલાંજ (સર) શીરોઝશાહ મહેતા જેવા મિલને રાજ્યોદ્ધાનમાં તેમણે આણી મુકેલ. દરિદ્રસભાષની દીવાનગીરીનાં પહેલાં વર્ષોમાં જ રાજ્યે “કાઠિયાવાડ એજંસી”નાં “હેપ્પટી પોલિટિકલ એજંટ”ને

પદે રહીને બ્રિટિશ કાર્યપદ્ધતિથી પૂર્ણ વાકેફ અનેક યુનીલાલ સાગભાઈ હજારત કે જેઓ અમદાવાદી નાગર ગૃહસ્થ હતા તેમને “મદદનીશ દીવાન” ને હોદ્દે લાવીને ખેસાડી દીધેલ એ કોઈ હેતુ વિનાની યોજના ન હતી. હરિશ્ચંદ્રભાઈ ન્યારે “ત્રાડઝોડ”ના હિમાયતી હતા ત્યારે આ યુનીલાલજી પ્રકૃતિથી પોતાનો કાકો ખરો કરાવવાને કોઈ પણ ભોગે મથે એવા હતા. આ યુનીલાલજીએ જૂનાગઢમાં પહેલી વાર દીવાનગીરી સંભાળી (ઇ. સ. ૧૮૯૩-૯૪) તે પહેલાં બ્રિટિશ નોકર તરીકે બીજા દેશીય રાજ્યોમાં હોવા દરજ્જાવાળી નોકરી કરેલી હતી અને તેને પરિણામે તેમને વિશાળ અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત પણ થયેલું હતું. આમ હોઇને હરિદાસભાઈ ઇ. સ. ૧૮૯૩ ના એપ્રિલ માસમાં રજા ઉપર ઉતરેલા ત્યારે પુરોગામીપણાએ આ યુનીલાલજીને દીવાન તરીકે સ્થપાવી દીધેલા હતા. યુનીલાલભાઈ અત્યંત કામ કરનારા, સ્વતંત્ર પ્રકૃતિના અને સ્વ. જ્ઞાનલાલ પંડ્યા સ્વાનુભવથી તા. ૬-૩-૩૨ના “ગુજરાતી” પત્રમાં લખી ગયા છે તે પ્રમાણે, યુરોપીયન અમલદારોથી જરા પણ અંગત ન જતાં પોતાના વિચાર ખુલા દિલથી બે ધડકે જણાવનાર પણ હતા. એમના પિતા સારાભાઈ “એન’સી” માં નોકર હતા તેથી યુનીલાલજીને પોતાની બાળ અવસ્થામાં જ “એન’સી”થી કસાતાં કેટલાક મહોટાં મહોટાં કામોતું યાન મળતું રહેલું અને પછીથી તેઓ પોતે પણ “ એન’સી ” ની નોકરીમાં નાને દરજ્જેથી મહોટા દરજ્જા સુધી ચઢેલા એટલે તેમને “એન’સી” નાં દફતરોતું અનુભવસિદ્ધ યાન પ્રાપ્ત થવા પામેલું, અને તેથી તેઓ ન્યારે દેશીય રાજ્યો તરફથી લડતા ત્યારે તેઓ પોતાના વાદને દાખલા પુરાવાથી પ્રતિપાદિત કરી શકતા. પણ હતા. રાજકોટમાં “એન’સી” હસ્તક “રાજસ્થાનિક સભા” નામક એક અદાલત અમુક મુદ્દા સુધી રાખવાની, સરતે કાઠિયાવાડનાં સંસ્થાનોએ કઢાવી દીધેલી હતી. પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર તેને રાખવાની મુદ્દા લંબાવ્યાં કરતા હતા અને તે પ્રમાણે કરીને તે માર્ગે ચંચુપ્રવેશ કર્યા પછી મુશળપ્રવેશ કરવા જોઈલી આક્રમણશીલતા તેઓ દાખવી રહેલ પણ ખરા. સ્વતંત્રતાપ્રિય જૂનાગઢ રાજ્યને આ વાત ગમતી ન હતી, એટલે યુનીલાલજીએ બીજાં રાજ્યોની સંમતિ મેળવીને “ એન’સી ” મામે યુદ્ધ જાહેર કરી તે અદાલત પ્રાંથ કરાવવાનો પ્રયાસ આરંભી દીધેલો હતો. આ અને આવાં, બીજાં અનેક કારણોને લીધે ૧૮૯૪માં તો યુનીલાલને જૂનાગઢ રાજ્યમાંની દીવાનગીરી છોડીને પૂનઃ બ્રિટિશ નોકરીમાં જોડાઈ જવું પડેલું હતું. આમ દેશીય રાજ્યની સેવા કરવા જતાં

ચુનીલાલજીને જે ગુપ્તસાન વેદનું પટેલુ હતું તે પુરોગતમરાયજી દેવા ગુણવત્તા અને મામત્તપૂર્વક ગજપુરણથી સાખી રાખાયું નહિ. તથાપિ ત્યાં સુધી અતુલ યોગ ન મળી આવે ત્યાં સુધી તેઓ ચુનીલાલભાઈને જૂનાગઢમાં પાઠલાવી શકે તેમ ન હતા, એટલે ત્યારે ઈ. સ. ૧૮૯૯માં પોતાને તક માપડેલી ત્યારે આ કથાનાયકે પરિશ્રમ ઊઠાવીને પછુ આ બાહોશ રાજ્યસેવક ચુનીલાલજી કે જેમને “એન્જસી” દેશીય રાજ્યમાં નોકરીએ રહેવા માટે અપાત્ર ઠરાવેલા તેમને ફરીથી જુનાગઢ રાજ્યના દીવાન પદે સ્થાપવા માટે એ જ બ્રિટિશ સરકારની મંત્રિ મેળવી લીધેલી હતી. અને એ સમિતિ મેળવવામાં ચુનીલાલજીના બરિય વર્તન માટે હામી આપવાની આવશ્યકતા જણાતા પુરોગતમરાયજી ખુદ એ જાન હામી પણ આપી દીધેલી હતી. આ ચુનીલાલભાઈના વારામાં ગળ્યે અનેક ટિંકામાં પ્રગતિ કરેલી છે અને ગળ્યેનો મોનો સાચી રાખવાના મમત તેમણે ઠી પછુ ક્યારેક રાખેલી નથી એમની એકનિષ્ઠ મેરાથી નવાજ માટેમને પણ પુણું સંતોષ હતો. એટલામાં ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં પુરોગતમરાયજીએ પોતાની નોકરી છોડવાને વાજનામું આપી દીધેલું અને તે સ્વીકારાયું પણ હતું આ નજનામું રાખજી સાહેમે આપ્યું તેના કામ્બુમાં શાહમદ ગેઝેટમાં આપનારો રાખ હતો, તોપણ દીનાન-દક્ષિણની અગ્રેજ શાખાના મુખ્ય કાર્યકર તરીકે એ મમતની ઘટનાઓના જાણકાર સ્વ ધ્વજલાલજી પોતાના સસ્મરણોમાં લખી ગયા છે તે પ્રમાણે, “અગ્રેજ અમનદારે તો નાગરોની વિરુદ્ધ પડેનેથી હતા જ, તેથી નાગરોનો કારભાર તોડવવામાં તેમણે પણ મદદ કરેલી હતી” એ વાત પણ ખરી છે બીજી હકીકત એની છે કે, ઈ. સ. ૧૮૯૫ માંથી “કાઠિયાવાડ એન્જસી” એ વઝીર બહાદુરજીનાં રાજ્યમેવામાંથી દૂર કરાવવાને માટે અગર તો તેમનું જોર ઓછું કરાખી દેવા માટે પ્રયાસ કરવા માટેલો તે નિષ્ફળ જતો હતો એટલે તે પ્રયામને સફળ થવા દેવા માટે પ્રથમ પુરોગતમરાયજીને શાહમદની અપ્રીતિનું પાત્ર બનાવી દેવાની જરૂરત એ “કાઠિયાવાડ એન્જસી”ને જણાવવી હતી શાહમદની બાબુમાં અગ્રેજ અમનદારે હતા અને વળી આ સુનતજ ઉપર નવાજ સાહેબની નિસીમ પ્રીતિ હતી એટલે પુરોગતમરાયજી કોઈ પણ માર્ગે રાજનામું આપી દે, તો નવાજ સાહેબ ખુદ તે મજૂર રાખવા ખુશી ન દોષ તોપણ પોતાના શાહમદને સંતોષવા ખાતર કદાચિત મજૂર કરે એવો પાકો સંભવ પણ હતો. પરંતુ એ કેવળ સંભવ જ હતો. જે વઝીર માહેમ બહાદુરજીનાં પુરોગતમ

રાયજીની તેમજ યુનીવાલભાઈ આદિની સલાહ માન્ય રાખીને રાજ્યસેવામાંથી નિવૃત્તિ સ્વીકારી લીધેલી હોત, તો કદાચિત્ પુરુષોત્તમરાયજીને રાજનામું આપી દેવાનો અવસર આવત નહિ અને કદાપિ આવત તોપણ નવાળ સાહેબ પોતાના પાટવી કુંવરને ઠંડા પાડીને ઘીને ધડે ઘી પાડી દેત પણ ખરા; કારણ કે તેઓ પુરુષોત્તમરાયજીને હાથે થતી રહેલ રાજ્યસેવાથી ધણા જ પ્રમત્ત થયલા હતા; એટલું જ નહિ, પરંતુ વઝીર બહાનુજીની ભાઈ નિવૃત્તિ સ્વીકારી લે તો પછી, એમના દલિયુ જૂજ રૂપે રહીને પુરુષોત્તમરાયજી જે પ્રમાણે રાજ્યકાર્યો કરતા હતા તે પ્રમાણે તેઓ પોતાની સાથે સીધા સંપર્કમાં રહીને કામ કરે જ એવું નવાળ સાહેબ ખુલ્લું માનવું હતું પણ ખરું, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી બની ગયલી કે, વઝીર સાહેબ આપખુશીથી રાજનામું આપી દે તેમ ન હતા, અને નવાળ સાહેબ એમના ઉપકાર નીચે હોવાથી એમને અધિકાર કષ્ટ કરે એ વાત શક્ય ન હતી. આમ હોઈને આ વઝીર સાહેબને રાજ્યકાર્યભાર ઊડી દેવાની ફરજ પડી જાય એટલા માટે એમના હાથ-પગ-રૂપ પુરુષોત્તમરાયજીને રાજ્યમાંથી ખસેડવા એ બાબત મહત્વની ગણાયલી, એને તેથી, પુરુષોત્તમરાયજીએ ધર્મસંકટમાંથી છૂટવાના ધરાપથી પોતાની નોકરીનું રાજનામું આપી દીધું ત્યારે તે વાતનો લાભ લઈને શાહજાદા તથા તેમના મળતીઆઓ તે રાજનામું દોઢ મહિને પણ મંજુર રખાવવામાં ફતેહમંદ થયલા હતા, આમ રાયજી સાહેબનું રાજનામું મંજુર થયાથી શાહજાદાના મળતીઆઓ પોતાનો અર્થ સરી ગયો એવું માની બેસે એટલા બુદ્ધિહીન ન હતા. નવાળ સાહેબના મનનું વલણ પુરુષોત્તમ-રાયજી તરફ કેટલું છે તે તેઓ ખરાબર મમજતા હતા; એટલે નવાળ સાહેબ ભવિષ્યમાં પુરુષોત્તમરાયજીને ફરીથી રાજ્યસેવામાં ન લઈ સદે એવી તજવીજ કરવાને સ્વાર્થસાધકો, ખ્રિશ્ચ સરકારના અમલદારો તેમજ રાયજી સાહેબના વિદ્વેષીઓ ઉદ્યુક્ત થઈ જાય એ સ્વાભાવિક જ હતું, અને તેથી તે બધાએ જૂદી જૂદી દિશાએથી ચેનકેન પ્રકારેણ શાહજાદા શેરજીમાખાનજીને રાયજી સાહેબ સામે ઉરકેરી રાખવાની તજવીજ રાખવામાં કશી પણ કચાશ રાખેલી નહિ. આ બધી ખટપટમાં નવાળ સાહેબના “હજુર કાર્યકર” ઊટાલાલ મયુરાદાસ બક્ષી નામક જુનાગઢ નાગર ગૃહસ્થ બનેલા હતા એટલે પછી, રાયજી સાહેબ જૂનાગઢમાં વસી રહીને નવાળ સાહેબની દષ્ટિએ પાછા ચડવા ન પામે એ વાતને તેઓ પોતાના હિતની ગણી, પુરુષોત્તમરાયજીને જૂનાગઢ ઊડી જવાની ફરજ પડી જાય એવી પરિસ્થિતિ રચવાને ઉદ્યુક્ત બને એ

પત્રવ્યવહાર વર્ષો પર્્યંત થતો રહેલો છે તે જો કોઈ પણ કાળે પ્રકટ થવા પામે, તો, ખરેખર, આપણે તે માર્ગે આપણા આ તત્ત્વમ્ મહારાજનીતિમ્ મનઃસુખરામજીની જરી કિંમત આંધી શકીએ. મનઃસુખરામજી મુખર્ધખાતાના જૂનાગઢ રાજ્યના પ્રતિનિધિ-એલચી (એન'ટ) હતા તેમજ જૂનાગઢ રાજ્યની આમતંત્રિસભાના સભ્ય પણ હતા એટલે મુખર્ધમાં રહીને જ રાજ્યકાર્યો કરવાં પડે તે તેઓ કરતા હતા અને મહત્ત્વવાળા પ્રસંગે જૂનાગઢમાં ઉપસ્થિત થતા ત્યારે જો ખાસ મંત્રણા કરવી પડતી તો તેઓ જૂનાગઢ આવીને પુરોત્તમરાયજી બેળા રહેતા હતા અને દીવાનજી તથા વકીલ સાહેબ સાથે “બેળા” બેસીને મંત્રિમળા સમક્ષ મૂકાયેલ વિષય પરત્વે કરાતી ચર્ચામાં ભાગ લઈ પોતાની સર્વશ્રાદ્ધી અને તલસ્પર્શી બુદ્ધિનો લાભ તેને આપતા હતા. દીવાનની વરણી કરવામાં તેમજ દીવાન અને અન્ય કાર્યભારીઓ વચ્ચે ઉપસ્થિત થતા મનભેદને પ્રમંગે મધ્યસ્થ તરીકે કામ કરવામાં તેમજ મુખર્ધના મહારાજનોને જૂનાગઢ રાજ્યને પક્ષે કામ કરવા માટે આકર્ષવામાં તેમની મદદ રાજ્યને તેમજ રાજ્યકાર્યોની બધી જવાબદારી પોતાને માથે લઈ રહેલ પુરોત્તમરાયજીને ધણી જ ઉપકારક થઈ પડતી હતી. પુરોત્તમરાયજી મુખર્ધની અગ્રગણ્ય જનતામાં જો માનનીય સ્થાન પામી શકેલા હતા તેમાં મનઃસુખરામજીનો ભાગ ધણો હતો. પુરોત્તમરાયજી સામાન્યતઃ મનઃસુખરામજીથી ઉપદિષ્ટ થઈ રહેલા એ વાત જો કે ખરી છે; તથાપિ પુરોત્તમરાયજીએ જો અનેક પત્રો મનઃસુખરામજી ઉપર લખેલા છે તે પત્રોમાંની લખાવટ જોઈને આપણે એવો પ્રશ્ન ઉઠાવી શકીએ કે,—એ શ્રદ્ધિખમાં કોણ કોને ટપી જાય તેવા ગણ્યા તેમ હશે પુરોત્તમરાયજી રાજ્યમાંથી ખસી જશે એવો પાકો સંભવ જણાતાં મનઃસુખરામજીએ રાજ્યસેવામાંથી મોક્ષ મેળવીને નિવૃત્તિવેતન પ્રાપ્ત કરી લીધેલું હતું. પરંતુ પુરોત્તમરાયજી રાજ્યમાંથી નીસરી ગયા પછી મનઃસુખરામજી જેવા, ત્રણ ત્રણ નવાબોને શુદ્ધભાવે બજી રહીને જોખમભરેલાં રાજ્યકાર્યો કરી આપનાર હિતેશુ રાજપુરુષને અપાયેલ નિવૃત્તિવેતન બંધ કરવામાં આવેલ. એ જ્યાં મનઃસુખરામજીએ ચોક્કસ દેહાંત કર્યો, ચોક્કસ ધણુ; દીર્ઘકાળથી સેવાતા રહેલ રાજ્યને તથા ખુદ નવાબ સાહેબને પોતાની ભકિત, સ્વચ્છ બેઠાં બેઠાં, ખતાવવાની જાળમાં લેશ પણ મનઃસંકોચ ખતાવેલો નહિ; એટલુંજ નહિ, પરંતુ પોતાનો દેહાંતવાળ પાસે આવેલો જનશૂની તેમણે એક લાંબા તાર મારફત નવાબ સાહેબ સુવખાનજીને સવિનય બોધ સામે આવીને આપી પોતાનું અંતિમ કર્તવ્ય કરી ખતાવેલું પણ હતું.

(૫) જાદવરાય હરિશંકર વસાવલા:-આ ધર્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થ એક પ્રભાવશાળી, દીર્ઘદિવ્યાળા, આગ્રહી સ્વભાવના, પ્રસન્ને તીખા તથા ટેકીલા પરંતુ નિર્મલ મિત્રભાવવાળા જૂનાગઢના જ વતની અને ધનામદાર હતા. સ્વ. જગનલાલ પંડ્યા જેવા વિદ્વાન્ તથા પરદેશીય ગૃહસ્થે, આ જાદવરાયજીના ગાઢ મંડગમાં આવતાં તેમના શક્તિશાળી વ્યક્તિત્વ પરત્વે તા. ૧૫-૫-૩૨ ના "ગુજરાતી" સાપ્તાહિક પત્રમાં જે શબ્દોથી વર્ણન કરેલું છે તે આ પ્રમાણે છે.-તેમણે "જૂના જમાનાની કૃષ્ણવણી લીધેલી હતી, છતાં તેઓ મોટી જગરે આખા કાશિયાવાડનાં એક બાહેશ વકીલ તરીકે પંકાયે હતા અને તેને લીધે તેમણે કમાણી પણ સારી કરી હતી. કાશિયાવાડમાં (જૂનાગઢમાં તેમજ રાજકોટમાં) તેમણે સુંદર મકાન રસ્તા ઉપર પડે છે તેજ તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. યાત્રિમાં પણ તેમની પ્રતિષ્ઠા સારી હતી. તેઓ પોતાની વકીલાતના ધંધામાં કોઇ દોષનો ભોગ થઇ પડેલ તેથી તેમની સામે કેસ ચાલેલો એમાં તેમને મોટી રકમનો દંડ થયો અને કેલની શિક્ષા થઇ તેથી તેમના મિત્ર-મંડળમાં ભારે ત્રાસ ફેલાયેલો હતો, અને એ પુરોગતમરાયભાઈએ તેમની અમાધારણુ બુદ્ધિની કદર કરીને તેમને દિવાન ઓફિસે અવજ નવર રાખવાની છુટ આપી હતી અને કોઇ અંગ્રેજી લખાણ ગરાસયાસને લખવું તૈયાર કરતા તે તેમને વાંચી સમજાવવાનું કામ અને સોંપેલું હતું. તેમની બુદ્ધિ એવી તીવ્ર હતી કે મુદ્દાનીની વાત તેઓ ઝડપથી સમજી લેતા અને કેસ સમજી કરવા માટે કોઈ વિશેષ જોરદાર દલીલો તેમને જડી આવતી તો તેઓ જતાવતા અને બધી રીતની માહેનગારી મેળવતા. ફરવા હરવામાં દિવાન સાહેબ તથા રાયજી સાહેબની સાથે જ રહેતા. સુનીભાઈ સાહેબનો કાણુ જેવો ઇંગ્રેજી ઉપર ગણાતો તેવો જ ગુજરાતી 'રેપ્રેઝેન્ટેશન્સ (વિશાપન-પત્રો) લઘવામાં જાદવરાયભાઈનો ગણાતો. કેટલાક સમય પછી તેઓ મુલ્કી અધિકારી નીમાયા હતા. ત્યાં તેમણે વહીવટમાં ધણો સુધારો કર્યો હતો. તેમની ખ્યાતિની વાત (રાયજી સાહેબ રાજ્યમાંથી ખસી ગયા પછીના સમયે અને રાયજી સાહેબના તેઓ ખાસ મિત્ર હતા. તો પણ) ખુ. નવાજ સાહેબ સ્સુલખાનજીને કાને આવતાં તેઓએ જાદવરાયભાઈને પોતાની કુનનો લાવવાની મને આજ્ઞા કરેલી તેથી હું કેટલીક વાર સલામે તેમને લઈ ગયેલો. પાછળથી મિનિસ્ટ્રી બદલાતાં તેઓ નોકરીમાંથી છૂટા થયેલા. વજ્ર હાથેનાં સ્વચ્છ ને શ્વેત જ પહેરતા. સ્વભાવે આસ્તિક ધાર્મિક તથા પવિત્ર હોવાથી હાથે પોતાને ત્યાં એક સાધુને જમાડતા.-કથાવાર્તા શ્રવણ કરવામાં તથા રામાયણાદિ ગ્રંથો વાંચવામાં તેઓ પોતાનો સમય

વ્યતીત કરતા." આ પ્રમાણે હગનલાલજીએ આ મહાપુરોના વ્યક્તિત્વ પરત્વે જે સંદેશ વર્ણન કરેલું છે તે જો કે સુંદર અને ધોતક છે તથાપિ ઉપર ટપકિયું છે એમ કહેવું પડેજ, અને તેથી તેમાં થોડાક ઉમેરો કરવા અમે લોભાયા છીએ. જાદવરાયભાઈના પૌરુષ અને નિર્ભયપણાએ દેશીપર-દેશીય તમામને છક કરી દીધેલા હતા એ વાત નિઃશંક છે. કહેવાય છે તે પ્રમાણે તેમને જે સગ્ન ભોગવવી પડેલી હતી તે પોતાના એક રાજકોટનિવાસી વણિકમિત્ર જે 'એન્સી'માં મહોટા હોદ્દાર હતા તેમના ખાતર, તેમના તરફ પોતાનો મિત્રધર્મ જાળવવા જતાં ભોગવવી પડેલી હતી, અને એમને સગ્ન દુરમાવતાં અંગ્રેજ ન્યાયાધીશનું હૃદય તેને પોતાને ડાંખી રહેલું પણ હતું. તેમની સામે "એન્સી" એ જે કામ ચલાવેલું તેની આખાય કાઠિયાવાડમાં મહોટી રામનનાટી ફેલાયેલી હતી, અને તે એક બબ્બતાપૂર્ણ મુદ્દગો પણ બનેલ. એ કામનો પડો ઠેક હંગાંડની "પાર્લામેન્ટ" માં પણ પડેલો હતો. કામ ચાલી રહ્યા પછી આરોપી તરીકે જાદવરાયભાઈએ ન્યાયાધીશીમાં જે આવેદન કરેલું કહેવાય છે તે જો તે જ રૂપનું હોય તો તે આખાય કામનું યથાર્થ મુખ્ય આપણે સહેલાઈથી આંકી શકીએ તેમ છીએ. આ આવેદનમાંના ઇતિહાસખાત્ર શબ્દો આ પ્રમાણે છે:—એક સીદીને એક કાળું હાંડલું આપવામાં આવે, તેમાં કાળી ચાલી બરવામાં આવે અને તેમાં કોયલા નાંખી કાળા અખતુસના શેરવાવડે એ સીદીને હાથે એ મિશ્રણને વસોવાવવામાં આવે તો પછી તેમાંથી માખણ (જેવો રૂદ્ધ થત પદાર્થ) ન જ નીકળે એ સ્વાભાવિક છે તેમ આ ન્યાયકાર્ય કરાયલું છે જાદવરાયભાઈના સ્વભાવ તથા વાણી પ્રવાહથી જે કોઈ પરિચિત હશે તેને પૂર્વનિર્દિષ્ટ શબ્દો આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન નહિ જ કરે 'કાઠિયાવાડ એન્સી'ને એમના બુદ્ધિ સામર્થ્યનું તેમજ લાલચળનું સંપુર્ણ ભાન હતું જ, અને તેથી તે તેમનાથી 'ભડકતી' પણ રહેતી હતી. 'એન્સી' તેમને પોતાના રાજકોટમાંના કારાગારમાં હંમેશને માટે સખી શકેલી નહિ અને તેથી તેમણે કાઠિયાવાડથી દુર રાખવાનું તેને હચિત લાગતાં આ જાદવરાયભાઈને અમદાવાદના "સાંચરમતી કારાગાર" ના પરીણા બનાવી દીધેલા હતા. પરંતુ અમદાવાદ પણ કાઠિયાવાડના આંગણમાં હતું એટલે એ ક્યોન પણ 'એન્સી' ને ચિંતામુક્ત રાખે તેવું ગણાયલું નહિ. અને તેથી એ અમદાવાદના આશ્રમમાંથી આગળ યાત્રા કરાવીને આ જાદવરાયજીને 'યરવડા કારાગાર' ના વાસ્તો બનાવી દેવાયલા પણ હતા. પરંતુ આ ભયંકર મનાતો

કેદી બાઅરાળી હતો એટલે વન્વડાનો આશ્રમ પણ તેને ગિલ્ડર થઇ પડેલો ! એવું જાણવામાં આવે છે કે, આ જાદુગરબાઇએ કોઇ અંગ્રેજ ગુનુંદોગાગને વિવાદ કરવા અર્થે ગૂઝરાતી બાપામાં લખાણ તૈયાર કરી આપેલું તેને આધારે તે અંગ્રેજ તહેમલદાર મહેટી સજામાથી બચી જવા પામેલો, એટલે કાગગાર નિયામક તરફથી તેમને ફેટલીક રાહત મળી શકેલી હતી; એટલું જ નહિ, પરંતુ એ કારાગાર નિયામક પામેથી તેઓ અંગ્રેજ બાપાનું યોગ્ય જ્ઞાન પણ મેળવી શકેલા હતા. જેલમાંથી છુટ્યા પછી જે અંગ્રેજ અમલદારે તેને શીક્ષા કરેલ તેજ અમલદારની ખાનગી બજામણથી તેઓ જૂનાગઢ ગાંધીની મેવામાં મહેલ અને ત્યાં તેમણે આસવાનને લગતા મહેટા દાવાઓ લડીને ગાંધીને મહેટો લાભ કરી આપેલા અને તેના બાધામાં ગાંધી પોતાની પ્રજાવિદ્યા મુજબ તેમની કદર કરીને તેમને પાંચ માતી જમીન, પુરોપમગણના વાગમાં ધનામમાં આપેલી પણ હતી, પરંતુ તેઓ રાયજી સાહેબના અણગમી હતા એટલે, રાયજી સાહેબનો 'કારભાર' આજમી મયા પછી થોડી મુદતે એ તેમને અપાયલ ધનામી જમીન ગાંધી પેચી લીધેલી હતી. કર્નલ જે. એમ. હટ્ટરે 'એજન્સી' તરફથી જાદુરાયજી સામે કામ ચલાવેલું એટલે તે મમયે અંગ્રેજ અમલદાર ઉપર અક્ષલતમાં જે દીકા થઇ હશે તે કાંણે તેઓ આ જાદુગરના દેવી બનેલા હતા એટલે પાઠળથી ભ્યારે આ કર્નલ હટ્ટર 'કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ' ને પદે આવેલા ત્યારે તેમણે જૂનાગઢ રાજ્યને કહીને જાદુરાયજીને રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત કરાવેલા પણ હતા. પરંતુ જે વિધિએ રાયજી સાહેબે જાદુરાયજીને નિરૂત કરી દીધેલા હતા તે વિધિનું ગહર્ય તે ઉભય રાજપૂરો સમગ્રતા હતા એટલે એ ઉભયનાં મન એક બીજાની બીવકુમ અવજ પડેલાં નહિ. જાદુરાયજી પોતાના દેહાંત પર્વત રાયજી સાહેબના મિત્ર બની તેમને વળગી રહેલા એ હકીકત જ એવી છે કે તે ઉભય રાજપૂરો વચ્ચે કરો પણ અણુજનાવ ન હતો એ વાત સિદ્ધ થઇ ગય છે. રાયજી સાહેબના સરૂપણે જાદુરાયજીને પોતાના પક્ષમાં જોડાઇ કાર્યભારીમંજમા સ્થાન લેવા આટે આમત્રેલા પણ ખરા; પરંતુ 'કુલીન સ્ત્રી એક જ વાર પહેલું' એવા ગપ્પોમાં જવાબ આપીને એમણે એ વિરુદ્ધ પક્ષને તિરસ્કારી કાઢેલો પણ હતો. પાછળથી ઇ. સ. ૧૯૦૬માં નવાબ સાહેબ સ્વસ્થખાનજી મુંબઇ પધારેલા ત્યારે ત્યાં નવાબ સાહેબે રાયજી સાહેબને જે મુવાકાતો આપેલી હતી તેમાં રાયજી સાહેબે જાદુરાયજીને પણ પોતાની સાથે રાખેલા હતા, અને તે પછી નવાબ સાહેબ અહેસ્તનશીન થયા ત્યાં સુધી તે શુણ્ણ નવાબે તેમને

પોતાના દરબારમા આમત્રીને મુનાકાતો આપવાનું ચાલુ રાખી તેમણે બધા કમચલુ વર્ણાશન ચાલુ કરી આપેલું પણ હતું, અને તેમની ખાલમા થયેલ નમીન પણ તેમને પાછી સોપી દેવાની ઇચ્છા તેમણે દર્શાવેલી હતી. પરંતુ ‘આદ્ય’ અંકુરે રહે, હર કરે મો હોય,’ એ કહેવત પ્રમાણે, નવાખ સાહેબ એકાએક ગુજરી જતા જાદુગયભાષને પૂર્ણ ન્યાય મળી શકેતો નહિ, એટલે જ નહિ, પરંતુ બ્રિટિશ વાલી-વડીવટદારે ફરીથી તેમણે વર્ણાશન બધા કરી નવાખ સાહેબે આપેલ ન્યાયને અન્યાયના રૂપમાં ખાટો ફેરવી નાખેતો હતો ! છેવટે જાદુગયભાષના મળધમાં અમારે એક વાત કહેવાની ખાસ જરૂર છે, અને તે એ કે, જૂનાગઢ રાજ્યે ગયજી માહેમને ધરનાર વિનાના કરી મુકેલા તે વાત પોતાને ઘણી જ દુઃખ લાગેલી એટલે આપણા આ ગુણજી જાદુગયભાષએ પોતાનું રાજકોટવાળું ધર માત્ર પડતર કિંમતે પુરૂષોત્તમરાયજીને આપી તેમને ધરવાળા બનાવેના પણ ખરા. ખરેખર, આ પ્રમાણે જાદુગય મિત્રધર્મ ખીળને ધગ રૂપ જ થઈ પડે.

(૬) ગુલાબદાસ લાલદાસ નાણાવટી:—રાયજી સાહેબની પુરૂષપરીક્ષા શક્તિનો મદન દાખવો જોવો હોય, તો આ ગુલાબદાસજીની તેમણે કરેલી વચ્છી જ છે. ગુલાબદાસભાઈ સુરતવાસી વાણિયા ગૃહસ્થ અને બ્રિટિશ ખાલમા મુકામા એક મુનમદ તરીકે પ્રથમ કામ કરતા હતા, અને પછી તેમની નોકરી પોરબંદર રાજ્યે જાણીની લઈ તેમને સર-ન્યાયાધીશનું પદ આપેલું હતું. ગયજી માહેમ તેમને પોરબંદરમાંથી જૂનાગઢ રાજ્યમાં આણી મર-ન્યાયાધીશને પદે સ્થાપેલા હતા ગુલાબદાસભાઈ જૂનાગઢમાં આવ્યા તે પહેલાં અને તે પછી કેટલાક વખત સુધી, સાચી કે ખોટી રીતે, તેઓ નાગરવિરોધી હોવાની છાપ ધરાવી રહેલા હતા, અને તેમની આચાર જૂનાગઢમાં કરવામાં રાયજી સાહેબે મહોટી ભૂલ કરી છે એમ પણ એક વખત બોલાવું હતું ! પરંતુ રાયજી સાહેબે તો પાઠળથી તેમને સર-ન્યાયાધીશને પદેથી ફેરવી વધારે ઉચ્ચ, સર્વોપરિ ગણ્યાતી “હજુર અદાલત”ના સભામદના પદે નિયુક્ત કરી તેમની કાર્યદૂગળનાની કદર કરેલી હતી. આ સંબંધમાં, તા. ૫-૬-૩૨ ના “ગુજરાતી” પત્રમાં શ્રીયુત્ત જગનનાથ પંડ્યા જેવા તટસ્થ વૃત્તિના પરદેશીય નાગર ગૃહસ્થ જ આ પ્રમાણે લખી ગયા છે —

“જૂનાગઢના તે વેળાના રાજ્યકારનારનો ઇતિહાસ કોઈ લખનાર નિકળે તો તે અવસ્ય ગુલાબદાસભાઈને સર્વ પ્રકારની યોગ્યતાના સંબંધમાં,

કેદી બાઅશાળી હતો એટલે યરવઢાનો આશ્રમ પણ તેને શિવ કર થઇ પડેલો ! એવું જાણવામા આવે છે કે, આ જાલ્દગયભાષાએ કોઇ અંગ્રેજ ગુનહેમાગને વિવાદ કરવા અર્થે જૂઝરાતી બાષામાં લખાણ તૈયાર કરી આપેલું તેને આધારે તે અંગ્રેજ તહેમનદાર મહેદ્રી સજામાંથી બચી જવા પામેલો, એટલે કાગળાર નિયામક તરફથી તેમને કેટલીક ગણત મળી શકેલી હતી, એટલું જ નહિ, પરંતુ એ કાગળાર નિયામક પાસેથી તેઓ અંગ્રેજ બાષાનું થોડું જ્ઞાન પણ મેળવી શકેલા હતા. જેલમાંથી છુટ્યા પછી જે અંગ્રેજ અમલદારે તેને શીક્ષા કરેલ તેજ અમલદારની ખાનગી બળામણથી તેઓ જૂનાગઢ રાજ્યની મેવામાં ગ્રેય અને ત્યા તેમણે આસથાનને લગતા મહેદા દાવાઓ લડીને રાજ્યને મહેદા લાભ કરી આપેલો અને તેના બાધામાં રાજ્યે પોતાની પ્રણાલિમાં મુજબ તેમની કદર કરીને તેમને પાચ સાતી જમીન, પુરોત્તમરાયજીના વાગમા ધનામમા આપેલી પણ હતી, પરંતુ તેઓ રાયજી આહેજના અનુયગી હતા એટલે, રાયજી સાહેબનો ‘કારભાર’ આજમી ગયા પછી થોડી મુદતે એ તેમને અપાયલ ધનામી જમીન રાજ્યે પાછી ખેતી લીધેલી હતી. કર્નલ જે. એમ. હટ્ટરે ‘એજન્સી’ તરફથી જાલ્દગયજી માટે કામ ચલાવેલું એટલે તે સમયે અંગ્રેજ અમલદાર હજ અલાવતમા જે દીક્ષા થઇ હશે તે કાન્યે તેઓ આ જાલ્દગયના દોષી બનેલા હતા એટલે પાછળથી બ્યારે આ કર્નલ હટ્ટર ‘ક્રાફિયાવાડુના પોલિટિકલ એજન્ટ’ ને પદે આવેલા ત્યારે તેમણે જૂનાગઢ રાજ્યને કહીને જાલ્દગયજીને રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત કરાવેલા પણ હતા. પરંતુ જે વિધિએ રાયજી સાહેબે જાલ્દગયજીને નિજત કરી દીધેલા હતા તે વિધિનું ગદસ્ય તે ઉભય રાજપુરો સમજતા હતા એટલે એ ઉભયનાં મન એક બીજાની બીલકુલ અલગ પડેલાં નહિ જાલ્દગયજી પોતાના દેહાંત પર્વત રાયજી આહેજના મિત્ર બની તેમને વળગી રહેવા એ હકીકત જ એવી છે કે તે ઉભય રાજપુરો વચ્ચે કરો પણ અણબનાવ ન હતો એ વાત સિદ્ધ થઇ ગય છે. રાયજી આહેજના રાત્રપક્ષે જાલ્દગયજીને પોતાના પક્ષમાં જોડાઇ કાર્યભારીમંરજમા સ્થાન લેવા માટે આમત્રેલા પણ ખરા; પરંતુ ‘કુલીન સ્ત્રી એક જ વાર પછે’—એવા શબ્દોમાં જવાબ આપીને એમણે એ વિશ્વ પ્રકારે વિગ્ગરારી કાઢેલો પણ હતો. પાછળથી ઇ સ. ૧૯૦૬માં નવાબ સાહેબ મુલખાનજી મુબઇ પધારેલા ત્યારે ત્યા નવાબ આહેબે રાયજી આહેબને જે મુલાકાતે આપેલી હતી તેમા રાયજી આહેબે જાલ્દગયજીને પણ પોતાની સાથે રાખેલા હતા, અને તે પછી નવાબ સાહેબ બહેસ્તનશીન થયા ત્યાં સુધી તે ગુણુ નવાબે તેમને

પોતાના દુશ્મારમા આમનીને ગુલાકતો આપવાનું આણું સખી તેમણે બધ કમવતું વર્ણન આણુ કરી આપેતું પણ હતું, અને તેમની ખાલમા થયલ જમીન પણ તેમને પાછી સોપી દેવાની ઇચ્છા તેમણે દર્શાવેલી હતી. પરંતુ ‘આદ્યું અધુરું રહે, હર ડરે સો હોય,’ એ કહેવત પ્રમાણે, નવાખ સાહેબ એકાએક ગુરૂની જતાં જાલવનયભાષને પૂણું ન્યાય મળી શકે એ નહિ, એટલું જ નહિ, પરંતુ બ્રિટિશ વાલી-વડીનટદરે ફરીથી તેમણે વર્ણન બધ કરી નવાખ માહેબે આપેલ ન્યાયને અન્યાયના રૂપમાં પાછો ફેરવી નાખે એ હતો ! છેવટે જાલવરાયભાષના મળધમાં અમારે એક વાત કહેવાની ખામ જરૂર છે, અને તે એ કે, જૂનાગઢ રાજ્યે રાયજી સાહેબને ધરનાર મિનાના કરી મુકેલા તે વાત પોતાને ધારી જ દુખદ લાગેલી એટલે આપણા આ ગુણુ જાલવરાયભાષએ પોતાનું રાજકોટવાણું ધર માત્ર પડતર કિંમતે પુરોત્તમરાયજીને આપી તેમને ધરવાળા બનાવેના પણ ખરા. ખરેખર, આ પ્રમાણે જાલવરાય મિત્રધર્મ બીજાને ધણ રૂપ જ થઇ પડે.

(૬) ગુલાબદાસ લાલદાસ નાણાવટી:—રાયજી માહેબની પુરૂષપરીક્ષક શક્તિનો સફળ દાખલો જેવો હોય, તો આ ગુલાબદાસજીની તેમણે કરેલી વંધુની જ છે. ગુલાબદાસભાઈ મુરતવારની વાણિયા ગૃહસ્થ અને બ્રિટિશ ખાલસા મુકમાં એક મુનમદ્ તરીકે પ્રથમ કામ કરના હતા, અને પછી તેમની નોકરી પોરબંદર રાજ્યે જાગીની લઇ તેમને સર-ન્યાયાધીશનું પદ આપેતું હતું. રાયજી માહેબે તેમને પોરબંદરમાંથી જૂનાગઢ રાજ્યમા આણી સર-ન્યાયાધીશને પદે સ્થાપેના હતા. ગુલાબદાસભાઈ જૂનાગઢમાં આવ્યા તે પહેલાં અંત તે પછી કેટલાક વખત મુધી, માગી કે ખોટી રીતે, તેઓ નાગરવિરોધી હોવાની છાપ ધરાવી રહેલા હતા, અને તેમની આંખાત જૂનાગઢમાં કરવામા રાયજી સાહેબે મહોદી બૂલ કરી છે એમ પણ એક વખત બોલાવું હતું ! પરંતુ રાયજી સાહેબે તો પાઠળથી તેમને સર-ન્યાયાધીશને પદેથી ફેરવી વધારે હંઆ, સર્વોપરિ ગણ્યાતી “હજુર અદાલત” ના સભાસદના પદે નિયુક્ત કરી તેમની કાર્યદ્રશ્યતાની કદર કરેલી હતી. આ સંબંધમાં, તા. ૫-૬-૩૨ ના “ગુજરાતી” પત્રમા શ્રીયુત્ત હગનલાલ પંડ્યા જેવા તટસ્થ વૃત્તિના પરદેશીય નાગર ગૃહસ્થ જ આ પ્રમાણે લખી ગયા છે —

“જૂનાગઢના તે વેળાના રાજ્યશાસકારનો ઇતિહાસ કોઈ લખનાર નિકળશે તો તે અવશ્ય ગુલાબદાસભાઈને સર્વ પ્રકારની યોગ્યતાના મળધમા,

તથા તેમને હાથે લખાવના અને વિદ્યા બરે ॥ કેન્દ્ર ॥ મનમથા તેમની
 ધૃતિ પ્રગમ્યા ધ્યાનિ નિઃસંસાર નદિ નિઃસર, પશ્ચિમનુદિના, પ્રમાણિત,
 તેમના જેવા માર્ગદર્શક, પશ્ચિમની અનગમ્યના પ્રવાહ, સ્વમમાલ
 નજરુરો વિન્યવ છે. ” એઓ બધા મગ્ધાગીમ થા યામે પોતાની
 સાગરથી, નરણતાથી, નિર્લોભતાથી દબા રહિત હવે પ્રગમી કોઈ
 નેદીગીરગીથી, દુરોમથી અને પનાનલાળી સ્વમથી એ ॥ તો ઓતપ્રોત
 બની ગયા (દના) કે ન્યાયખાતા માટે જ એની નોકરી મેળવેલી
 તેવા ૧ના દિવાન ઓકિમનુ એનું એક મમ નદિ દોષ કે જેમા
 એમની મનાહની વરર નદિ પડી તેવ $x \times x \times x$ (તમનુ) મયદનુ
 જ્ઞાન પણ એનું માર (દનુ) ૨ વખત મળેને આપોઆપ તેમને
 માટે માનની લાગણી રૂપન થયલી. આનચાગી (કિશિષ્ મનમમા
 પ્રવાની) અપીનો પણ એ ધતા ૨૦૨૦ ૨૦૨૦ મગ્ધા મદા ના
 (મગ્ધીરોમશાહ આદિ દેલીય તેમજ અગ્રેજ બેન્જિમરો એમની પામે
 દલીનો કરના અવગ, પણ મે થી મે અવગતા નદિ ”

એમને યાદ આવે છે કે, શુનાગમ આઈ તેવા મગ્ધિલાળી નગને પોતાના
 દત્તગધિકારી તરફકે “હજુર અમનન મા રિગવતા તેવન મગ્ધીરોમશાહ
 નજ્યના માર્ગભારીમળને ખામ બગ અવગતા એક પ્રગમે અભિનદન પણ
 આપેતુ હતુ. શ્રીયુત્ત હગનનાનજીએ આપેન દગ્રીમતમા અમે અન ચોટોક
 ભેગે મરીને એમ પણ મદીએ છીએ કે, અગ્રેજ મગ્ધામા મખન પ્રવાના
 વિવાદો ધડાનુ મમ પણ શુનાગમઆઈ પ્રવા તેને પછિામે મનજને
 દમ્ભરો રૂપીઆ ખર્ચાને બદાગના નામાગિન બજિમર પામે વિવાદો લખાવના
 પતા હતા તે બધી તકનીક તથા તે અગે ધતો સલ્યધનનો વ્યય એ જથ્થુ
 બધી જવા પામેતુ હતુ શુનાગમમે જુનાગઢની નોકરી હોડી દીધી (મયજ
 માઉમ માયેજ) તે પડી તમનમાજ વિવાદો લખાવનાને મમે સલ્યને
 રૂપીઆ ખર્ચવા પડેલા છે તેનો આપ્ટો મ્દાય તો, અમાગે આ મ્દયને
 જેમ પુષ્ટિ મળી જમે તેમ, પુરોષોત્તમ ભગવા “કા બાગ”મા એક કાકરે
 અનેક પક્ષી પડે એવા પ્રાચીન વ્યનચાવાળા શામનતનની જે યોજના જે
 પ્રધારની ન મ થી મગ્ધામા આવતી હતી તેનો ખ્યાલ પણ અમાગે આ
 તેમના પાકને આની જરોજ આ શુનાગમજી આપણા આ ચરિત્રનિરૂપ્યોનો
 મેદહ અને વિશ્વામ એટલા તો પ્રમાણુમા પ્રાપ્ત મરી રહેના કે, એઓ
 ન્યાયખાતાના નોકર હતા હતા તેઓ છપનિયા દુકાળને વખતે સંકપના

ગામડાંઓમાં ફરીફરીને રાહતકામો નેતા તપામતા, મુશ્કી અમલદારોને મુશ્કી કામો પરત્વે સવ્વ હસ્યના આપતા, ગળ્યનાં અંદાજપત્રો ધડવામાં પુરૂષોત્તમરાયજીને મદદગાર થતા અને તે છતાં, તેમને કર્વાં પડતાં વધારાનાં કામોને કારણે અમંતોપ થતો ન હતો; હરવાફરવામાં કે ધનિર વ્યાવહારિક પ્રસંગોમાં શુભાખ્યાસ વિનાના રાયજી સાહેબની કલ્પના કોઈ ભાગ્યે જ કરી શકે, એવો ગાઢ સંબંધ એ ઉભય રાજપુરૂષો રચી શકેલા એ હકીકતે જુનાગઢ રાજ્ય એ સમયે સમજળ ગણાઈ રહેતું હતું. રાયજી સાહેબનો સંબંધ રાજ્ય સાથેનો તુટ્યો ત્યારે મે. યુનીલાલભાઈની સાથે રા. રા. શુભાખ્યાસભાઈ પણ રાજ્યની નોકરીમાંથી અજગા રહેઝાજે થયેલા એમ જે જગનલાલજી લખી ગયલા છે તે વાત તદ્દન આચ્છી જ છે. રાજ્યની નોકરી છોડ્યા પછી પણ આ શુભાખ્યાસભાઈએ, પોતે જાગે કે એક તાબાના નોકર હોય તેવું વર્તન રાખીને રાયજી સાહેબને તેમના વિપત્તિકાળમાં, તન-મન-ધનથી જે બહુવિધ મદદ આપવાનું ચાલુ રાખેલું તે વાત, ખરેખર, ધડો લેવા લાયક તથા મિત્રધર્મની પરાકાષ્ટાની પ્રતિપાદક છે એમ હરેન્દ્રાઈ પણ કહી શકે. નાગર અને વાણિયા-એ ઉભય જાતિઓ સામસામા પક્ષરૂપે જ્યારે કાર્ટિયાવાડના રાજદારીય આખાડામાં ફરતી કરી રહેલી દેખાતી હતી, ત્યારે નાગર પુરૂષોત્તમરાયજી અને વણિક શુભાખ્યાસજી એ ઉભય હાથમાં હાથ મિલાવીને જૂનાગઢ રાજ્યનો પ્રકર્ય કરવાને ઉદ્યુક્ત થઈ રહેલ એ હકીકત, ખરેખર, એક મનોરંજન આદર્શ રૂપ થઈ રહેશે જ.

(૭) કલ્યાણુરુચ જેઠાભાઈ બક્ષી:-મોરબી રાજ્યના બક્ષી કુટુંબના આ ગૃહસ્થ તેમના પિતાના વારાથી રાજકોટના વતની સૂઈ રહેલા હતા. તેમણે છેક કારકુનથી નોકરી શરૂ કરી ધરના દીવાનનું તેમજ મોરબી રાજ્યના દીવાન કરતાં પણ અધિક કોટીનું ગણાય તેવું સલાહકારનું પદ ભોગવી છેવટે પોરબંદર રાજ્યના બ્રિટિશ સરકાર તંત્રથી નિયુક્ત એક વાલી વહીવટદારનું પદ ભોગવેલું હતું. વયમાં વયમાં તેઓ વડીલાત પણ કરતા હતા અને વળી માંગરોળ, ગોડળ, બીલપા વગેરે સંસ્થાનોમાં નોકરી પણ તેમણે કરેલી. તેમણે વડીલાતના ધંધામાં સારી કૃતિ મેળવેલી તેમ કમાણી પણ સારી કરેલી હતી; તેઓ જોડલા શક્તિશાળી હતા તેટલાજ સદાચાર સંપન્ન અને સિદ્ધાંતી પણ હતા: તેઓ સ્વભાવથી સ્વતંત્ર, શુદ્ધ ચરિત રહેવાને સદા અને સતત ઉદ્યુક્ત રહેનાર, યોગ્ય બોલા પણ સ્પષ્ટવક્તા, આકરા અને કેવળ ન્યાયપ્રિય હોઈ કોઈ પણ અસત્ની છાયાથી અભગ્રાઈ જવાની ભીતિ રાખનાર હતા,

અને તેને પશ્ચિમે તેઓ કોઈ પણ ગળ્યમા ચિરતાપૂર્વક નોકરી કરી
 મહેલા નહિ તેમની પ્રકૃતિનાં કેટલાંક પ્રધાન લક્ષણો નોંધને તેમના કેટલાક
 હિતેશ્વર મિત્રો તેમને જોવા પ્રમાણમાં વધીવાતના ધધા માટે લાયક ગણતા
 હતા તેવા પ્રમાણમાં રાજ્યની નોકરી માટે લાયક ગણતા પણ નહિ.
 મયજી માહેમ હમેશાં શક્તિપુર્વક હતા, એટલે એમણે આ કલ્યાણુગયજીની
 કીર્તિ માંબળીને તેમને રાજ્યસેવામાં આમંત્રેવા હતા અને તેઓ પ્રતિમામ
 પાચમે શ્પિઆના વેતનથી પદર દિવસ રાજ્યતુ કામ કરે અને બીજા પંદર
 દિવસ વધીયાત કરવાને છૂટા રહી શકે એવી મગતથી એમણે જૂનાગઢ રાજ્યની
 નોકરી સ્વીકારેલી હતી વળી પોતે એકવાગ માગરોળના નોકર તથા વધીવ
 હતા તેથી જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી માગરોળ મગ્યાન વિરુદ્ધ કોઈ પણ કામ
 ન કરવાની મરત પણ તેમણે કરેલી હતી. આમ પ્રથમ 'ખડિયા એજન્ટ'
 અને તે પછી 'ભાયાતી અદાલત' ના ન્યાયાધીશ તરીકે તેમણે જૂનાગઢ રાજ્યની
 નોકરીમાં પ્રવેશ કરેલો, પરંતુ એ તો રાજજી માહેમના વાગણું જૂનાગઢ.
 કલ્યાણુરાયજી ધીમે ધીમે પુરોત્તમગયજીના તેમના તરફના મેહ અને વિશ્વાસના
 જાદની જાળમાં એવા તો જકડાઈ જવા માડેલા કે, તેઓ પોતે પોતાના માટે
 કગવેલ મગ્તોમાની પોતાની પદર દિવસની સ્વન નવાની વાતને કોરાણે રાખવી
 નેપ્રએ એ જ પોતાનું જણે કે મર્ત્ય હોય એમ સમજવા લાગેલા, અને
 જેમ જેમ તેમના ઉપર રાજ્યના મહેટા મહેટા કમોનો ભાર લદાતો ગયેલો
 તેમ તેમ તેઓ તેમા જાગને ઉંડા કુચતા મથવા તો એવા કે, બહાર તરી
 નીમરાયજી નહિ. પંડિત સામજી કૃષ્ણવર્માને લગતા પ્રકરણમાં આ કલ્યાણુગયજીએ
 અગત્યનો વેધ, બજવેલો દુતો. એદલખાનજીને અગે ઉપસ્થિત થયલ મામલામાં
 પણ કલ્યાણુરાયજીને ખાસ ઉપયોગમાવેના પડેલા હતા. તેઓ હજી રાજ્યના 'પૂગ
 નોકર' ન બનેલા તે પહેલાં તો તેમને જપન્નિયા દુષ્કાળને લગતા કામે નિયુક્ત
 કરવામાં આવેન. રાજજી સાહેબ ગમે તે ઉપાયે એમને રાજ્યમાં સ્થિર કરી
 દેવાનો ઉત્સુક હતા અને કલ્યાણુરાયભાઈ બાણુ બાણુ કરી જોતા હતા. આ તે
 તેમને રાજજી માહેમના આગ્રહને વશ થઈને મુલ્કી અધિકારીનું પદ સ્વીકારવું
 પડેલું પણ હતું. આમ આ કલ્યાણુરાયજીને આખરે વધીયાતનો ધધો છોડાવી
 રાજ્યમેનાના ક્ષેત્રમાં સ્થિરતા પુર્વક આણુનાર પુરોત્તમરાયજી જ હતા. અને
 એ પ્રમાણે પુરોત્તમરાયજીએ કરેલુ તેમાં તેમનો હેતુ કલ્યાણુભાઈને કમેકમે
 રાજ્યમાં ઉચામાં ઉચા પદે લઈ જવાનો હતો, કારણ કે રાજજી સાહેબ
 પોતાની રાજનીતિને સુદૃઢિત રાખવાને માટે મમર્થ પુરોત્તમ જોતી જોતીને

દીવાનના પદ માટે તૈયાર રાખી મૂકવાની જરૂરત સમજેલા હતા. કલ્યાણુરાયજી એ જૂનાગઢ રાજ્યમાં રહીને દુષ્કાળ-નિવારણ અર્થે જે કઠિનતમ કામ કરી જતાવેલું છે તે તે રાજ્યના દનિહાસમાંથી દુર રહી શકે તેમ નથી જ, અને તેનો ખર્ચો જૂનાગઢ રાજ્ય આપે તે પહેલાં તો પ્રભુ પ્રેરેલાથી ઇંડર રાજ્યે તેમને દીવાનગીરી આપીને દઈ દીધેલો પણ ખર્ચ છતાં જૂનાગઢ રાજ્ય તેની કદર કર્યા વિના રહી શકેલું નહિ. એઓ રાજ્યમેવામાંથી મુક્ત થયલા તે પ્રમંજે જૂનાગઢ રાજ્યે તેમનો રાજ્યની નોકરીમાં બે વર્ષ સુધી હક કાયમ રાખી, ખાસો રૂપીઆનો પોસાક તથા માસિક એકસો રૂપીઆનું વર્ષાશન બાંધી આપીને તેમની કદર કરી બતાવેલી હતી. ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં રાયજી સાહેબ રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત થયા બાદ કલ્યાણુરાયજી ફરીથી જૂનાગઢ રાજ્યમાં 'હજૂર અદાલત સભાસદ' તરીકે નિયુક્ત થઈ આવેલા. પરંતુ રાયજી સાહેબના 'કારનાર' નો અંત આવનાં રાજ્યના ન્યાયખાતામાં સડો દાખલ થતો ગયલો, અને 'પોલિસ ખાતું' પણ પોણું બનતું ગયલું; ન્યાયાધીશો માનભંગ થવા માંડેલા, અને નવાબ સાહેબને નામે હજુરીઆઓ, પાસવાનો તેમજ અન્ય લોકો ન્યાયતંત્રમાં હસ્તક્ષેપ કરવામાં પાછુ વાળી જોતા જ નહિ. કલ્યાણુરાયજીને આ બધી સ્થિતિ દુઃખકર થઈ પડેલી. આ બાબતમાં વળી બક્ષી હોડાલાલ કલ્યાણુરાયજી ઉપર આ લેખક જણે છે તેમ, સરકારીય દેખાણુ દરોને તેમના કુટુંબને માટે અનુચિત ગણાય તેવું ખાનગી વ્યાવહારિક પગલું ભરવાને પ્રેરવા માટેજ, એટલે પણ કલ્યાણુરાયજીનું મન રાજ્યમાંથી ખસી જવા માટે થઈ આવેલું હતું. અંતે તેઓ રાજનામું આપી છુટા થયલા. પરંતુ રાજ્યે તેમને મળતું નિષ્ઠિતવેતન બંધ કરી દીધેલું હતું. એ પછી તેઓ મોરબી રાજ્યના 'સલાહકાર'ને દરજ્જે નિયુક્ત થયલા અને ત્યાંથી બ્રિટિશ મરકારે તેમને પોરબંદર રાજ્યના એક વાલી વહીવટદાર નામી તેમની પ્રતિષ્ઠાને વધારી દીધેલી હતી. આ નીમણુંક અંગે જે એક હકીકત બનેલી તે નોંધવાને પાત્ર છે. પોરબંદરના વાલી વહીવટદાર તરીકે તેમને નિયુક્ત કરનાર લખાણુમાં કાઠિયાવાડના 'એલ્ડર ટુ ધી ગવર્નર' સર દયોદ દિસે બીજી હકીકત સાથે, 'જોકે તેઓ નાગર છે' એવા સખ્દો લખેલા હતાં અને એ લખાણુનો જિતારો કલ્યાણુબાઈને તેમણે આપેલો પણ હતો. આ પ્રકારનું લખાણુ કલ્યાણુરાયજીને અપમાનકારક દેખાયતું એટલે તરતજ તેમણે હિલ માહેબને મળી તે લખાણુ પાછું સોંપી, માસ પૂર્વજેના લોહીની નિંદા કરાવીને હું આવી મહેતી નોકરી લેવા ચાહતો નથી' એવું સ્પષ્ટ સંભળાવી

દીરેયુ પણ હવે. (મર) કોઈક દિવસ આશ્રમવાદી હતા, છતાં પણ તેઓ
 ખડુ મળેલાં મનના, વિચારની પ્રતિભા તથા આત્મિકતાના પુર્વ હતા એટલે
 તેઓ પ્રવાણગમ્યનું આનુ નિર્ણય લેવાને એના તો મુશ્કેલી બની ગયલા
 કે, તેમણે તત્કાલ પૂર્વોક્ત પ્રકારના અપમાન પ્રત્યક્ષ ગળે પોતાના લખાણમાંથી
 કાઢી નાખી ફરીથી નીચે મુજબ લખી આપેલા હતા. આ પ્રસંગે એ
 આદેશ માથે ખીંચીને કેટલીક વાતચીત પ્રવાણગમ્યને થયલી તેને પરિણામે
 એ ત્યાંથી પ્રિય સાહેબે, ગળદાનથી દષ્ટિએ નાગરજાતિ નિરૂદ્ધ રખાતા પૂર્વપ્રકર
 છોડી દીરેયે અને તે વાતને પ્રતિપાદક થઈ પડે એ પ્રમાણે તેમણે નાગર
 પુરોને નિરિશ મોકલી આપી સ્વયં પોતાના માર્ગ ખુલ્લો કરી દીધેલો પણ
 હતા. પાછળથી, જુનાગઢ ગમ્ય બ્રિટિશવાલી-વહીર તમે મુકાતા કલ્યાણભાઈએ
 પોતાને એ સમય તબક્કા અપાયેલું પણ ખટપટથી બધું પડ્યા પામેલ
 નિર્ણયોત્તર આપી કહ્યું એ વખતના વાલી વહીરદાર મિ રેડોલને
 વિનંતી પણ કરેલી હતી પરંતુ એ તેમનો પ્રવાસ નિષ્ફળ નીરડેલો
 હતો આમ થનાના કારણ રૂપે પાછળથી જણાયું છે કે, બ્રિટિશ વાલી
 વહીર ઉપર જે કેટલીક કડવી ટીકાઓ વર્તમાન પત્રોમાં થતી હતી તેમાં
 કલ્યાણગમ્યનો હાથ છે એનો વહેમ પ્રેમ સ્વાર્થ સાધકે મિ રેડોલના મનમાં
 ઉભો કરી દીરેયો હતો, અને એ બ્રમથી પ્રેરાઈને એ સાહેબે એમની વિનંતિ
 શ્રાવ્ય ગણેલી નહિ. મિ રેડોલે આ પોતાના વહેમની વાત જાણના એક
 નાગર ગાંધીપુરને કરેલી હતી, પરંતુ એ નાગર અમલદાર ખુદ જોડે કલ્યાણ-
 ભાઈની સુચરિતાથી પૂર્ણ વાકેફ હતા છતાં તેમણે તે વાત તેમની હયાતીમાં
 તેમને પ્રેરવી નહિ, અને તેને પરિણામે પ્રવાણગમ્ય મિ રેડોલને પકાર
 આપી શક્યા ન હતા આ ધરના, ખરેખર ખેલનાર જ છે સ્વાર્થસાધકો
 રોજબરોજ કેવો ભૂતે છે એ વાતનું આ એક ઉદાહરણ નથી તું ? પોરબંદર
 રાજ્યની સેનામાંથી મુખ્ય થયા પછી કલ્યાણગમ્યને ધરના મહારાજ આદેશ
 વાર્ષિક રૂપિયા છ હજાર વતન રૂપે વરણપર મળતા રહે એવું ફરમાન કરી
 તેને અમલમાં પણ મુકાવેલું ખર. આવા આ કલ્યાણ ૧૫૮ની જીવનકથા પ્રકટ
 થયેલી છે એટલે અમે અત્ર અધિક લખાણ કરતા નથી જોઈતી હકીકત અમે
 એમના સંબંધમાં આપેલી છે તે અમે દેવપુર્વક લખેલી છે, અને તે હેતુ પણ
 એટલો જ કે, પુરોત્તમરાયણ ખૂદ સમર્થ હોય ખીજમાં નહેવા સામર્થ્યના
 પૂર્વક હતા અને તેથી તેઓ કોઈ પણ પ્રકારનો દેવ કે વહેમ ગમ્યા વિના
 તેના સામર્થ્યપત્ર પુરોત્તમ પોતાના સમયમાં રાજ્યસેવામાં જોડી દેવાને

હ મેળા હતુમ્ -હેના હતા જૂનાગઢ રાજ્યની સેનામાંથી ધુટયા પડી કલ્યાણ ગયજી રાજદારીય ક્ષેત્રમાં ક્રમેક્રમે અવ્યુત્થાનિને પામતા રહેતા એ હકીકતની દૃષ્ટિએ પુરોગતમગયજીની પુ ગપન્દિક કુદ્દિનો આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે એટલુજ નહિ, પરંતુ એ કલ્યાણગયજીને વકીલાતના ધધામાંથી સ્પન્નિત રી રાજદારીય ક્ષેત્રમાં આણી મુખ્યાથી જે લાભ એ કલ્યાણગયજીને ખૂબ તેમજ તેમનાથી સેવાતા રહેત ગજોને થયે છે તે, પુરોગતમગયજી જેના ખન મેહીજનને ઇલા પ્રમાણમાં આનંદ સાથે અભિમાન આપનારો થઈ પડેલ હશે તેની કલ્પના આપણે નિશક કરી શકીએ પણ ખગ

(૮) ભૂપતરાય ત્રીકમજી યેણુવઃ-આ એક સ્વામી, છાતીનાળા, બુદ્ધિશાળી અને છાપ પાડે એવી પ્રૌઢ દેહાકૃતિવાળા નાગર ગૃહસ્થ જૂનાગઢના વતની હતા અને રાયજી સાહેબના એક પાસેના સગા પણ હતા તેઓ 'એજ સી ખીડર' હતા અને અગ્રેજી ભાષા ઉપર તેમનો કાબુ મારો હતો હન્દિમબાઈ ઇડર રાજ્યના દીવાન હતા ત્યારથી આ ભૂપતગયજીને તેમની સાથે મારે ઓળખાણ થયું અને તેથી એ હરિદાસજીએ કચ્છ-નરેશને જવામણુ કરીને તેમને એ ના રાયસાહેબના સસરા કે જેઓ કચ્છ રાજ્યના પહેલા વર્માના સરદાર હોઈ ધરાગધરા રાજા એક જગીર પણ ધરાવતા હતા તેના મયમ વકીલ નિયુક્ત કરાવી દીધેલા હતા આ જગીરદારને ધરાગધરા રાજા માથે ઘણી તકારો આડ્યા કરતી હતી, એટલે ભૂપતરાયજીને વકીલ તરીકે કામ કરતા રાજદારીય બાબતોનું પણ સારું જ્ઞાન મળતું રહેતું અને કચ્છ જેવા મહોટા રાજ્યના મપરમા રહેવાનો યોગ પણ પ્રાપ્ત થઈ આવેતો હતો પોતાના જીવનપ્રભાતમાં પ્રાપ્ત થયેલ આ યોગ એ ભૂપતગયજીને તેમના ઉત્તરજીવનમાં ઘણો લાભમરક પણ થયો છે. એ પડી હરિદાસજી બ્યારે જૂનાગઢના દીવાન થયેલા ત્યારે એમણે આ ભૂપતરાયજીને જૂનાગઢ રાજ્યના મુખ્ય વકીલની જગ્યા ખાલી પડતા તે ઉપર નિયુક્ત થ્રેવા હતા. આ જગ્યાનું કામ નેખમ ભરેતું તે વખતે ગણાતું હતું, મત્સ્ય કે રાજ્યના કુત-પ્રતિનિધિ-તરીકે તેણે બ્રિટિશ મરદાનના પ્રતિનિધિ માથે મૂળધ રાખીને રાજ્યમર્થો કરવા પડતા હતા આ કુતકાર્ય ભુપતરાયજીએ અનેક " પોલિટિમ્વ એજન્ટના " વારામાં અને તે પણ જૂનાગઢ રાજ્ય પ્રત્યે બ્રિટિશ અમનદાર દ્રેષ રાખી રહેલા તે સમયમાં એટલી તો બાહોશીયી, નિર્ભયતાયી તથા કુતેહમદીયી કરી જતાવેલ કે, અગ્રેજ અમનદારે તેમજ જૂનાગઢ રાજ્યના દીવાનો તેમના ઉપર પ્રીતિ ધરાવી રહેના હતા, અને વળી એમના વખતમાં જૂનાગઢની કાઠિયાવાડમાં જે

અમેમના હતી તેનો અલગ વિસેદ છે. એનો પત્ર હતો, પુરોત્તમ તથા
 મન્યભાગથી મન થયા ગોપ મોગ વખત પડી આ બધા તથા તે પળ
 મન્યની નોટરીમાંથી ફર કનમાં નાના અને તેમના પિતાશ્રીને મન્યની
 કિમ્તી નોટરી મ્પાથી તેમને જે મોટીકે જમીન મ્પામમાં અપાયતી તે પત્ર
 આ તમા મ્પામાં આપી હતી આ જાણ થયું તેનું મોટું મન્ય હતું. અને
 તે મોટું, તેઓ પુરોત્તમગણના મળા હતા ! દિદુઆનના મનમીને જે
 મોટું એવી જાના ઉપચિત થઈ આરેતી છે તે એ ન, મ્પાથી નાધી લેવાને
 માટે મગપાળે, એ ન્યાતીપાળે તેમ ન તેથી આગળ વધીને એ જાનિ
 પગા કે મોટાપાળે દોષપાન કનજવામાં મ્પારી ના પત્ર પા પાના
 નથી બપતિ તથા મન્યભાગથી હુમ્પા પડી પુન મ્પાલાનનો મધે
 મન્યભાગ મોટરીને પોતાના મુગ આમાં મ્પારી સ્પા મ્પા પાળુ પોતાના
 હાથ ઉપર લીધેતું હતું, અને અ પ મમ જા તેઓ મ્પાળુ મન્યના
 દીવાનને પે નિયુક્ત થયતા હતા પાળથી વડામુખા શિશિ વાલી-વલીવટ
 હાખત થતા અમેર મગમર બપતિ તથાને જા-સાતી વગીમ્પા તરફ આતું
 મમના ઇન્ન જનાવેતી પત્ર મ્પામપાલનાથ તેમને એ વાત મ્પારી
 નહિ અને પોતાની નોટરી નિતનામ આપી દીધી હતી આમ વડામુખાથી
 ખમ્પા પડી બુપનગણનાએ મરીસાળા સમ મુનની માધાનાવડના મનાદમ
 તથા વળી મ્પારી મરીસા લાગી મુન મુધી લીને હેરટે મ્પા-નરેશની
 મનામાં પ્રવેશ પ્રેતો અને તેઓશ્રીના 'દલુ' મ્પાજારી' રૂપે મ્પારીને એ
 નરેશની માથે 'નરેદ્ર મ્પા' ના મ્પામને હાથમાં લીધેતું પળ હતું
 ઇ મ ૧૧ ૧૪ વાળા પુરાપીર મ્પાવિમ્પાને અ તે ઇનીમાં બગાયન 'નાનિ
 મ્પામના'માં ભાગ લેવાને મ્પા-નરેશને પુરાપ જવાનું થતા આ જૂનિરાય
 પળ તેમની માથે જવાને મ્પાથી મુખા મના પત્ર મ્પામતિ એતી થઈ કે,
 તેઓ પુરાપ જા મ્પા નહિ અને એમને જા રોગથી મેગા
 મનાથી મરોપચાને અધીન થતા પાળુમે તેમનો દેહાત થયતો
 હતો મ્પાના તે મમના દીવાન મુનીસાલ મગબાઈ હજરત હતા અને તેઓ
 મોટવા તો વધેમ્પા થઈ ગયા કે, જૂનિરાયને એ મન્યના દીવાનનું પદ
 મગબાઈ હાથનેતમાં જ આતી ગયું હતું પુરોત્તમગણ ઉપર મ્પામગ મન્યે
 જે જનાવતી તહેમલ મ્પાતું તેને મમે પુરોત્તમગણ તરફથી જૂનિરાયને
 પોતાના તન-મન-ધનનો ભોગ આપીને જે નિ ક્રમ સેવા તેમની પ્રેતી છે તે
 પ્રેરેમ, જાણવા સખવાનો મ્પા મુખેથી ઉપદેશ કરનારાઓને તેમના

કર્તવ્યનું ભાન કરાવે તેવી છે જ. શ્રીયુત છગનલાલ પંડ્યા જેવા તટસ્થ વિવેચક, તા. ૨૧-૧-૩૨ના 'શુજરાતી' પત્રના અંકમાં આપણા આ જૂપતિરામજી સંબંધે લખેલું તે પ્રમાણે, તેમનો 'અકાલ સ્વર્ગવાસ થયાથી તેમના જેવા હોંશિયાર અને ભાર પડે તેવા અમલદારની જૂનાગઢને ખોટ પડી છે' એ વાત અક્ષરશઃ ખરી છે.

(૯) મગનલાલ સુંદરજી કીકાણી:—આ નાગર મુદ્રસ્થને. રાજકોટના કે જૂનાગઢના ગણુવા એ બાબત બાલુ ઉપર રાખીને બોલીએ તો તેઓ એક ધણા જ સાદા, ચક્તિશાળી, શુદ્ધતમ ચારિત્ર્યવાળા અને કેવળ કર્તવ્યપરાયણ પ્રકૃતિના યોડાબોલા તથા નીકર રાજપુરુષ હતા. તેઓ 'એજં'શી પ્લીડર?' ની સનંદ ધરાવતા હતા અને તેમનું અંગ્રેજી બાપાનું જ્ઞાન સાફ હતું. તેઓ ધર્મનિષ્ઠ હોય શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતાના પઠન પરત્વે તેમને સારી પ્રીતિ હતી. રાજ્યહિત તેમને ગમે હતું, અને જૂનાગઢ રાજ્યના સરકારી વકીલ તરીકે તેમની આસત્યાસને લગતાં કામો પરત્વેની કારકર્તાઈ ધણી ઉજ્જવલ હતી. આસત્યાસને લગતાં કામોનાં લખાણો તેઓ સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી અને એટલા તો મુદ્દાસર કરતા કે તેમણે કરેલ મુત્સદ્દામાં બાગ્યે જ કાંઈ ઉમેરો કરી શકાતો. તેઓ જેટલા સાદા હતા તેટલી જ તેમની અંગ્રેજી કે શુજરાતી બાપા સાદી તથાપિ પ્રાણુવાન હતી. જૂનાગઢ રાજ્યપક્ષે સરકારી વકીલ તરીકે રહીને તેમણે જે રાજ્યહિતમાં કામો કરી આપેલાં તેની કદર કરીને રાજ્યે તેમને માસિક ચાળીશ રૂપિયાનું રોકડ વતન વંચપરંપરા બક્ષીસમાં આપેલું હતું. પુરોષોત્તમરામજી રાજ્યમાંથી ખસ્યા પછી આ મગનલાલભાઈને તેમના પોતાના સ્થાયી સરકારી વકીલને પદેથી ફેરવીને રાજકોટ ખાતે સરકારી વકીલ રાજ્યદૂતની મહત્વની જગ્યા ઉપર મુકાવેલા હતા. તો પણ ગમે તે કારણે પોતાની આ પ્રમાણે થયેલ બદલી 'મગનલાલજીને બીલકુલ રૂએલી નહિ, અમને પોતાને તેમણે એ જ વખતે કહેલું હતું તે પ્રમાણે પોતાની થનાર બદલીની વાતને તેઓ પોતે જૂનાગઢ રાજ્યમાંથી પોતાનું અન્નજળ ઉડી ગયા બરાબર ગણી રહેલા હતા, એટલે તેમને બ્યારે બદલીનો હુકમ મળેલો ત્યારે તેઓ જો કે રાજકોટવાળી જગ્યાએ ગયલા, તથાપિ તેમણે તે જગ્યા ઉપર રહેવાનું પસંદ ન કરતાં તક મળે જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરી છોડી દેવાનો નિશ્ચય કરી લીધેલો હતો. કાઠિયાવાડના એ સમયના એજન્ટ-ડુ-ધી-ગવર્નર મિ. ફિટ્ઝજેરાલ્ડની બલામણુથી આ મગનલાલજીને માણાવદર સંસ્થાનના

કાર્યભારીયું પંદ માસિક રૂપીઆ ચાર્જોના પગારથી પ્રાપ્ત થયેલું અને તે જગા ઉપર તેઓ પોતાના દેહાંત પર્વત સુધી પહોંચી દત્તા, દમ્પ્તિ અને જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી ઇનામમાં મળેલું રેક-વતનને ખુંચવી લેવામાં આવેલું કારણ કે તેમણે રાજ્યની નોકરી છોડી દીધેલી તે વાતને તે સમયના કાર્યભારીમાંજે એક ગુન્દા બરાબર ગણી લીધેલી હતી. પાછળથી જૂનાગઢ રાજ્યમાં સિટિસવાલી-વહીવટ દાખલ થયા બાદ તેમના એ વતનને ચાલુ કરી દેવામાં આવેલ છે. આ મનસાલભાઈ પોતે જો કે રાજ્યસેવક હતા, છતાં તેઓ એકંદરે રાજ્યસેવા પસંદ કરતા નહિ. અને યુવકોને તેઓ સ્વતંત્ર ધંધામાં પડવાનો ઉપદેશ આપ્યા કરતા હતા. તેમને ખેતીનો ધંધો ગમતો પણ હતો, અને પોતાના એક પુત્રને એ ધંધામાં નાંખવાથી તેમણે ઘણી તુકસાની પણ વેઠેલી હતી. એમના ચારિત્ર્યું એક લક્ષણ એવું હતું કે, મહોટાં મહોટાં કામો પોતે કર્યાં હોય અગર પોતાનાથી પ્રેરિત માર્ગે પોતે ખીંચી દેને કરાવેલાં હોય તોપણ તેઓ તેવાં કામો પરત્વે પ્રાપ્ત થતો યશ કેવળ પોતાને બાગે ન રાખી સેનાં પોતાના તાજાના માણસોને તેમાં ભાગ આપતા હતા, અને એવાં કામો બદલ રાજ્ય જો કદર કરવાને તૈયાર થતું તો તેઓ પોતાની કદર થાય તે પહેલાં એટલે કે તે સાથે સાથે પોતાના મદદગારોની કદર કરાવી લેવાનું કદિપણ ચૂકતા નહિ. જૂનાગઢ રાજ્યની સેવા કર્યાને વિષયે અમે આ મનસાલજીને સાદાઈ અને શક્તિની દૃષ્ટિએ એ રાજ્યની ‘હજુર અદાલત’ના મહાસદ્ શુભાષદાસ લાલદાસ તથા કલ્યાણરાય જોડાભાઈ બક્ષીની હારમાં મૂકી શકીએ છીએ.

ઉપર પ્રમાણે, રૂપણ-સાહેબના વારામાંના રાજ્યમંદિરના, રાગદારીય દૃષ્ટિએ મુખ્ય ગણાય તેવા સ્તંભોની કથા અત્ર સમાપ્તિને પામે છે. આ સ્તંભોને પાડી નાંખવા તેને પરિણામે એ પ્રૌઢ રાજ્યમંદિરનું છાપરું બેસી ગયેલું-દળી પડેલું-એ વાતમાં ચંકાને સ્થાન નથી; એટલું તો નહિ, પરંતુ એ બેસી ગયેલ છાપરાને ફરીથી ચોડુંક પણ ઉંચું કરી શકે એવો એક પણ સ્તંભ પાછળથી ગ્રહવાયલો પણ નથી, આ કથા એકદમ છે અને જૂનાગઢ રાજ્યના ઇતિહાસમાંથી તેને બહારી શકાય તેમ પણ નથી, તોપણ એટલું તો ખરું છે કે, આ મુખ્ય સ્તંભો ઉપરાંત ખીંચી કેટલાક, પ્રમાણમાં ગૌણ ગણાય તેવા સ્તંભો પણ એ મંદિરમાં હતાં, અને એવા ધણીખરા સ્તંભોને લગતી હકીકત અમે આ કથાના પૂર્વભાગમાં જો તે પ્રસંગાનુસાર આપેલી પણ

છે, એટલે અમે તેનું પિંચ પેપલુ અગ્ર કરતા નથી. આમ હોઇને અમે આ પરિસ્થિતિમાં બીજી એક મંદિરવાળી બાબતનો સંક્ષેપમાં પણ નિર્દેશ કરી દેશું. પૂર્વોક્ત સ્તંભો રાજ્યમંદિરના અંતભાગમાં રહીને એ મંદિરને, અંગ્રેજ સરકારના રાજદારીય ખાતા તરફથી સનત કરાતા રહેલા હલ્લા સામે અલધ્ય-અભમ-રાખી લેવામાં ઉપકારક થઇ રહેલા હતા. તથાપિ, એ મંદિરની રક્ષા જેમ અંદરથી કરાતી હતી તેમ બહારથી પણ થઇ શકે એટલા માટે આવશ્યક ગોઠવણ રાખવાની વાત રાયજી સાહેબના લક્ષ્ય બહાર રહેલી-ન હતી. જરૂર પડે તે પ્રસંગે રાજ્યને બહારથી પણ સૈનિકો મદદમાં પ્રાપ્ત થઇ શકે એ હેતુથી પુરોગતમરાયજીએ કેટલાક કલમબહાદૂર, નિર્ભય અને રાજ્યકુશળ પુરોગતુ એક વિશ્વાસ પાત્ર મંડળ ગોઠવી રાખેલું હતું, અને એ-મંડળમાં બેરિસ્ટર બદરુદ્દીન તેયબજી, સૈર હીરાજીયાહ મહેતા, દીવાન બહાદૂર મણિભાઇ જયભાઇ મહેતા, મહેરઅલી ધરમશી વગેરે એ સમયના નામાંકિત મહાજનોનો સમાવેશ કરાયેલો પણ હતો. આ પ્રકારે કરાયેલ બેવડી ગોઠવણને પરિણામે પુરોગતમરાયજી પોતાના રાજ્ય-ધિકારકાળમાં રાજ્યમંદિરના ઉત્તર ધ્વજ ઉપરના ધ્વજને સ્થિરતાપૂર્વક ફરકરાટ ઊડતો રાખી શકેલા પણ હતા.

પરંતુ આ પ્રકરણને આટલી જ હકીકત આપી સમાપ્ત કરીએ તો બીજાઓને થોડો ધણો અન્યાય થાય તેમ હોઇ અમે આ પ્રકરણને થોડુંક વિસ્તૃત કરશું. પ્રત્યેક રાજ્યમાં દીવાન કચેરી અગર પ્રધાન અમાત્યની કચેરી જ રાજ્ય સામર્થ્યનું સૂચકસ્થાન ગણાય છે, એટલે જેટલા પ્રમાણમાં તેમાંથી શક્તિ પ્રવાહિત થતી રહે છે તેટલા પ્રમાણમાં શાસનકાર્યમાં શિથિલતાનો પ્રવેશ ઓછો થવા પામે છે. રાયજી સાહેબના સમયની દીવાન-કચેરીના સિરસતેદારે અને કેટલાક પ્રમાણમાં કારકુનો પણ, એક રીતે કહીએ તો રાજ્યના જીવતા ઇતિહાસ રૂપ જ બની રહેલા હતા, અને તેથી ત્યાં આવતાં કામોની ઠેલા ઠેલી ન થતાં તેમને તરત જ ફેસલ થવાનો વારો આવી જતો હતો. રાયજી સાહેબનો “કારભાર” દ્રઢતા પછી દીવાન બહેરુદ્દાસ, તેમના પછી સર મીરજી અબાસ અલી બેગ અને તેમની પછી મિ. કુરેશી દીવાનને પદે આવેલા, અને વળી સર મીરજી અબાસ અલી શરૂઆતના ભાગમાં શંકાશીલ માનસ ધરાવી રહેલ તોપણ ત્રણે દીવાનો પૈકી કોઇએ, રાયજી સાહેબથી ગોઠવાયેલ સિરસતેદારે તથા કારકુનોને બદલવાનું ઉચિત ન ધારતાં તેમને ત્યાંને ત્યાં સ્થિર રાખવાની વાતને રાજ્યહિતની ગણી લેવામાં તેઓએ સાર જોયેલો હતો. અને પછી ત્યારે બ્રિટિશ

વાલીવહીવટ હયાતીમાં આવેલો ત્યારે પણ લગભગ એ ને એના માણસોને વાલી-વહીવટદારે ઉપયોગમાં લેવાનું ચાલુ રાખેલું હતું. અર્થાત, રાયજી સાહેબ તો સંસ્થામાંથી ગયલા, તદ્દપિ તેમનાથી કરાવેલ કાર્યકરોની પસંદગી અને નિયોજના* તેમજ શાસનતંત્રની રચના : એ તમામ તો તેમની પાછળ અનૂન રહેલી હતી; અને આ હકીકત જ આપણા આ કથા-પુસ્તકની પુરવપરીક્ષા કરવાની શક્તિ તથા શાસનકલાના પ્રતિષાદક પ્રમાણુ રૂપ બની રહે તેમ છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

રાયજી સાહેબની રાજનીતિનાં મુખ્ય લક્ષણો તથા રાજ્ય
શાસનતંત્રમાં તેમનું સ્થાન.

પૂર્વકથન

રાયજી સાહેબે પોતાથી આવરણ માટે જે રૂપની રાજનીતિ પોતાની સ્વનંત્ર બુદ્ધિ તથા વિચારણાથી ઘડી કાઢેલી હતી તેમાં શુભ્ધશુભ્ધ તત્ત્વો પરત્વે હવે આપણે આ પ્રકરણમાં થોડું ઘણું વિવેચન કરશું. અર્વાચીન યુરોપીય સંસ્કૃતિના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયેલા વિચાર પ્રવાહોએ રાજનીતિશાત્રને જેટલા પ્રમાણમાં સુખ અને સ્વલ્પ મુલ્યવાળી બનાવી કે બનાવી દોષેલી છે તેટલા પ્રમાણમાં તે વસ્તુતઃ તેવી છે કે હોંઘ શકે કે નહિ, એ પ્રશ્ન જ, અમારા મન પ્રમાણે, ઘણી જ સદ્ગત છણાવટ માગી લે તેવો છે. નવાઈની વાત તો એ છે કે, કોઈ ધર કે અન્ય જડ પ્રકારનું આંધકામ કે જડ યંત્ર સ્વચાર્યાવવાનું હોય છે તો તેવે પ્રસંગે જડવિદ્યાજ કેદા શિલ્પી કે વાસ્તુશાસ્ત્રીય કે યંત્રશાસ્ત્રીનું સહાય્ય મેળવવાની વાતને આવશ્યક ગણવામાં આવે છે; કોઈ માણસ મઠો પડે છે તો કોઈ વૈદ્યકપ્રતીષ્ઠાની સલાહ લેવાય છે; પરંતુ બ્યારે

* રાયજી સાહેબના પસંદ કરેલ શિસ્તોદારો પાછળથી નવાજ મોહબનખાનજી ત્રીખના વખતમાં જૂદા જૂદા ખાતાઓના અધિકારીઓ પણ બનેલ અને તેના વખતના એક અધિકારી (સ. જ. ત્રિશુવનરાય દ્વૈરાય રાણા) તો દિવાન પદ સુધી પણ પહોંચેલ.

સચેતન અને ધૃત-વિકાસ્મંપન્ન માનવ સમાજ દેહની સુનિયંત્રણા તથા સ્વસ્થતા પરત્વે વિચારવાતું કે કોઈ કાર્ય કરવાકરાવવાતું હોય છે ત્યારે રાજ્યશાસ્ત્ર કે રાજનીતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનાનુભવસંપન્ન શિષ્યી, યંત્રશાસ્ત્રી કે વેદને ગોતી કાઢી તેના સાહાય્ય વડે માનવ સમાજને સુગમનશીલ ધડવાધડાવવાના કામમાં મનુષ્યને પોતાનું અભિમાન કેમ આડું આવતું હશે એ સમજી શકાતું નથી. અમારી પોતાની મતિ પ્રમાણે તો રાજવિદ્યા સર્વશોકગમ્ય બહુશોકગમ્ય શાસ્ત્ર હોઈ શકે નહિ, તેમ વળી તેનું જ્ઞાન કેવળ અંધોપલબ્ધ પણ હોઈ શકે નહિ એ એક કલ્પનાત્મક નહિ પરંતુ ક્રિયાત્મક વિદ્યા છે અને તેથી તે અનુભવ ગમ્ય અને અટપટી કલા છે, અને તેના જ્ઞાનમાં અનુવંશિક ગુણોને બહુ ભાગે સ્થાન પણ હોયું જોઈએ. વિચારશક્તિ, વિવેક, વિનય, વિદ્યા, દુરદર્શિતા નિષ્કામતા વગેરે ગુણો મનુષ્યમાત્રમાં પ્રભુએ એક સરખા પ્રમાણમાં મુકી માનવગણને સર્વથા સમાનતા બક્ષેલી છે એવું ગણવું અથવા ગણાવવું એ એક પ્રકારનો બ્રમજનક પ્રયાસ હોઈ જનમમાજને ચક્રે ચક્રાવનાર સ્વાર્થસાધક ઉપદેશ સિવાય અન્ય કંઈ હોય એમ અમને તો દેખાતું નથી. રાજવિદ્યા અંગે વધતા જતા વાદો એટલુંજ સ્પષ્ટ છે કે, એ વાદોના ઉત્પાદકો તથા પ્રચારકો માનવ સૃષ્ટિનું નવવિધાન પોતપોતની કલ્પના પ્રમાણે કરી આપી તેને સુખી બનાવવાને મિથે વસ્તુતઃ પોતાનું આધિપત્ય માનવ સમાજ ઉપર સ્થાપી દેવાની લાલસાથી ધેરાયલા હોય છે, અને તેથી તેઓ પ્રચલિત શાસનવ્યવસ્થામાં જે દોષો દેખાતા હોય તે દોષોને દૂર કરાવવા માટે શુદ્ધ બુદ્ધિથી અગર નિષ્કામ વૃત્તિથી જે પ્રયાસો કરવા જોઈએ તે કરવાને બદલે સંસ્થાપિત શાસનતંત્રને ઉથલાવી પાડી તેને ઠેકાણે પોતાના કલ્પિત વાદોને અનુરૂપ આખીય શાસનવ્યવસ્થા અગર સમાજ-વ્યવસ્થા ધડવા ધડાવવાને માટે ચત્તશીલ ચક્ર રહે છે, અને તેને પરિણામે માનવ સૃષ્ટિને ચિરંજીવ સ્થિરતા અને તન્જનિત સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી અને તેને નિરંતર ક્ષુભિત દશામાં જ રહેવું પડે છે. આમ હોઈ આપણે કહી શકીએ કે રાજ્યવિદ્યાતા અને રાજપાલ થવાને વિરલ મનુષ્યો જ લાયક હોઈ શકે. એન કેન પ્રકારેણ સઘાતી બહુયોગમતિથી નિર્ણયિત કરાતી શાસનપદ્ધતિઓને રાજનીતિશાસ્ત્રના કે સમગ્ર જનસમાજના જીવનને ઉપકારક થાય તેવા પ્રકારના ચિરંજીવ સિદ્ધાંતો રૂપે આજ રાખી શકાય નહિ; કારણ કે બહુયોગ મતિવાદ જે રૂપમાં દેખાય છે તેનું રૂપ કૃતિગ હોય છે, તેનું આયુષ્ય પણ ટુંકું હોય છે, તેમાં ગાડસિયા પ્રવાહની પેઠે અપાયલ મનનું પ્રાધાન્ય હોય છે. ઉત્તેજિત વિકારો અને આવેશોએ ગતદાનમાં ધણો વેપ લગવેલો

હોય છે, અને તેથી કરીને તેને આધારે રચાતા સામલતત્રો અક્ષાત્ર ઉપર રૂનાં રહેતાં ચક્રોની પેઠે ફરોફરો પરિવર્તન પામવાના બધામાં પણ રહે છે; અર્થાત ગમે તેવા મોહકવાદને આશ્રયે કૂદકા મારીને રાજ્યપ્રકારને ઉત્તમ બાગે ચઢાવેલી શકે તેવા મનુષ્યને, માનવ કક્ષાણુ માધનારી રાજવિધાનો માત્રા ગણી ક્ષેત્રો એ એક જ બીજે વિચાર દોષ ન ગણાય. અર્થાત મથાર્થ રાજવિદ્યા ધીરગતિવાળી હોય છે એટલે કાંઈ પણ ખરો રાજનીતિનુ પોતાની કલ્પના પ્રમાણે લોકકલ્પાણુ કરી નાખવાની ધમશમાં લોકજીવનના બધાય બધો એક તમકે કદિ પણ તોડવાને ઉત્થિત થતો નથી; કારણકે મનુષ્ય એકંદરે વિકાગ્વશ પ્રાણી હોઈને તેને ફરીથી નિયંત્રિત કરવાનું કામ બહુ ન મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

પુરુષોત્તમરાષ્ટ્રએ રાજ્યમેવામાં પ્રવેશ કર્યો તે પછીનાં પાંચ વર્ષો તેમણે રાજ્યમાં અને રાજ્ય બહાર પ્રસારિતા સંયોગોનું અવલોકન કરવામાં અને તે ઉપરથી ભવિષ્યમાં આચરવાની રાજનીતિનાં સૂત્રો ઘડી કાઢવામાં ગાળેલાં હતાં. વળી તેમને તેમની કિશોર અવસ્થામાં દરબારમાં મહત્વવાળું સ્થાન મળેલું એટલે તે સમયના કેટલાક મુસદ્દાઓને તેમના બહુ દેય થઈ આવેલો હતો અને તેમણે તેમને અનેક અપવાદોથી નવાજવા પણ માડેલા, એટલે એ પ્રતિપક્ષીઓનો ધૈર્ય અને હુમ્મીથી પરાભવ કરવામાં પણ તેમને પોતાની શક્તિનો વ્યય કરવો પડેલો હતો. એટલામાં આપણે અગાઉ વાંચી ગયા છીએ તેમ મેલા સોકોના વધતું પ્રકરણ ઉપસ્થિત થતાં એ પ્રસંગે એમને એક મુત્તમદી તરીકે પ્રકટ થવાની અતુલ્યતા મળી આવેલી હતી. આ પ્રમંગે તેઓ, વળી, રાજ્યમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં વેધ્ય સ્થાનોનો ખ્યાલ પણ લઈ શકેલા, એટલે, સર્વોપરિ અંગ્રેજ સરકાર ક્યે ક્યે માર્ગે રાજ્યના આંતર વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ કરી શકે તેમ છે તે તેમના બહુવામાં આવેલું હતું. કાઠિયાવાડમાં ખેત્વા, ગાયકવાડ અને જૂનાગઢના નવાબઃ એ ત્રણ “ત્રિણુ સરકાર” મંજૂરાયી ઓળખાતા હતા, અને ખેત્વાઈનો અંત આવ્યા પછી તેનું સ્થાન અંગ્રેજ સરકારે લઈધું ત્યારે પણ એ ત્રણે સત્તાઓ “ત્રિણુ સરકાર” ગણાઈને કાઠિયાવાડ પુરતી સરખા દરજ્જાવાળી મનાઈ રહેલી હતી. આમ હોઈ મોઠું સરકાર એક્ટ્રે કે જૂનાગઢના નવાબો સ્વતંત્ર રાજકર્તા તરીકે કાઠિયાવાડમાંનાં બીજાં રાજ્યો ઉપર પોતાની અધીશ્વરતા હોવાનો દાવો રાખતા હતા, અને તે દાવો, ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ, ખોટો પણ ન હતો. આવી પરિસ્થિતિમાં જૂનાગઢ રાજ્ય પોતાની સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ તથા નિર્વાહ કરવાને મથી રહે તેમાં અસ્વાભાવિકતા ન હતી, અને

જૂનાગઢના નાગર મુત્સદ્દીઓ તો રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા વધારવાને કામે પ્રથમથી જ નિમગ્ન રહેલા એટલે તેઓ રાજ્યને પોતાનું ગણી નવાળ સાહેબોના સંભારી ભાગદાર જેવા થઈ બેસે તેમાં નવાઈ પણ ન હતી. આમ હોવાથી રાજ્યના ગૌરવની રક્ષા કરવામાં નાગર મુત્સદ્દીઓને મને તેટલું જાણિયો પોતાના સ્વાર્થનું આપવું પડે તો તે આપવામાં તેઓ પાછું વાળીને જીવે તેમ ન હતા. એ છતાં અંગ્રેજ સરકારની સર્વોપરિતા સ્થપાઈ ત્યારથી સમયમાં ઘણો પડોટો આવી ગયો હતો, એટલે ખરી મુત્સદ્દીગીરીએ યુગલક્ષણો-પારખી નવરૂપ ધારણ કરવાની જરૂરત જ માનેલી હતી. રાયજી સાહેબ જોઈ શકેલા કે, અંગ્રેજ સરકારની સર્વોપરિતાનો ગ્રાહ દિવસે દિવસે મજબૂત થતો જવાનો જ અને તેથી વેળાસર એતીને રાજકર્તાઓ પોતાના રાજ્યોમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં વેધરથાનોને નષ્ટ કરી નહિ દે અને વળી પોતાના શાસનતંત્રમાં સમયોચિત રૂપાંતર કરી તેમને સ્થિરતા આપી નહિ દે, તો રાજ્યોની આંતર સ્વતંત્રતા જોખમાં ડૂબી જવાની; એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજકર્તાઓની પોતાની સ્થિતિ, એકંદરે મહોટા જમીનદારો કરતાં વધારે સારી રહી શકવાની પણ નથી. આવા પ્રકારની પોતાની વિચારસરણીને અનુસરીને આપણા આ કથાવીરે પોતાથી આવશ્યકતાની નીતિનું ધક્કર, નીચે આપેલ સિદ્ધાંતોને આધારે કરેલું હતું.

(ક) રાજનીતિનાં મુખ્ય સૂત્રો.

(૧) રાજકર્તાનું સ્થાન રાજ્યતંત્રમાં જળક્રમજનવત્ હોવું જોઈએ:— રાજ્યકાર્યોને લગતી જવાબદારીમાંથી નવાળ સાહેબ ખુદને મુક્ત રાખવામાં આવે તો તેને પરિણામે તેમનું પોતાનું તેમ જ રાજ્યનું હિત રક્ષિત રહી શકે, એમ પુરોષોત્તમરાયજીએ જૈના-વધના પ્રસંગ ઉપરથી એક નીતિસૂત્ર ઉપજાવી કાઢેલું હતું. પરંતુ નવાળ સાહેબ એ પ્રમાણે મુક્ત રહેવાની સ્થિતિમાં આવે તે પહેલાં દરબાર તરફથી એટલે કે રાજકુળ અને તેને નામે-તેના સંસર્ગીઓ, પાશ્વંદો તથા રાજવંશજો તરફથી શાસનવ્યવસ્થામાં જે ડખલ થયા કરતી હતી તેના અંત આવી જવો જોઈએ, એમ એમણે માનેલું હતું. આ કાર્યની સિદ્ધિ સ્વદેશીય કાર્યભારીને હાથે થઈ શકે નહિ એટલા માટે કોઈ પરદેશીય તથા દરબારને અપરિચિત હોય, એવા કોઈ કુશળ અને વિશ્વસનીય પુરૂષને જોળી કાઢી પહેલે તકાફે તમામ અધિકારો તેનામાં કેન્દ્રિત થાય તેમ કરવું એ એક ઉપાયનીતિ રૂપે આવશ્યક છે એમ પણ તેમને લાગેલું હતું. હરિદાસભાઈ જેવા

દીવાનને ગોતી કાઢવાથી પુરોત્તમરાયજી દરબારને શાસનતંત્રમાં હસ્તક્ષેપ કરતાં અટકાવી શકેલા અને તેથી નવાબ સાહેબ ખુદ રાજ્યકાર્યો પરત્વે રહેતી નવાબદારીમાંથી ઘણું ભાગે મુક્ત થઈ શકેલા હતા, અને કાર્યભારીમંડળ તે પરત્વે નવાબદાર હરાવાઈ ગયલું પણ હતું. આમ પુરોત્તમરાયજી પૂર્વોક્ત પોતાના નીતિસૂત્રને પરોક્ષ માર્ગે સફળ કરી શકેલા હતા.

(૨) રાજ્યકાર્યો પરત્વે શિષ્ટલોકમતને માન્ય ગણવો જોઈએ:—પુરોત્તમ-રાયજીનું આ બીજું નીતિસૂત્ર હતું. રાજ્યકાર્યો સંબંધે ગણા અને અતુભવી લોકો કેવા વિચારો દર્શાવે છે તે અવસ્થા જાણવું જોઈએ. ગણા અને અતુભવી લોકો શું કહે છે તે, કોઈપણ પ્રકારનો પુર્વગ્રહ સમ્યા વિના સાંભળવું એ પ્રત્યેક સાચા મેળવ્યા બરાબર થઈ પડે.

(૩) રાજ્યના આંતર સ્વાતંત્ર્ય અને ગૌરવની સંપૂર્ણતા: રક્ષા થવી જોઈએ:—આ બાબત રાયજી સાહેબની રાજનીતિનું એક મહાસુત્ર હતું. એક યા બીજા મિત્રે ક્ષિતિશ સરકાર રાજ્યના આંતર વહીવટમાં તથા બીજી આંતર બાબતોમાં હસ્તક્ષેપ કરવાને યત્નશીલ રહેતા હતા એટલે તેમના તેવા પ્રયત્નોને મંત્રપુદ્ધથી તોડી પાડવા માટે આપણા આ કથાનાયક કોઈ પણ પ્રકારે પછાત પડતા નહિ, અને તેને પરિણામે એઓ પોતે ક્ષિતિશ રાજદારીઓના દ્વેષના બોક્કતા થઈ પડેલા હતા. તથાપિ બ્યાંસુધી એમને પોતાના સ્વામી નવાબ સાહેબ તરફથી પુષ્ટિ મળતી રહેતી હતી ત્યાં સુધી બાલ્ય બય તેને પોતાના માર્ગમાંથી સ્પર્શિત કરી શકતો ન હતો. પરિણામે તેઓ એક પ્રયાસે નહિ તો બીજા ત્રીજા પ્રયાસે પણ પોતાનું ધાર્મિક નિશાન પાડી શકતા હતા. પરદેશખાતાના અમાત્ય કાર્યભારી-દીવાનને ભાગે 'એન્'સી' માં લડવાનું આવતું હતું એટલે 'એન્'સી' નો રાય જેટલો તેના ઉપર બિરતો તેટલો પુરોત્તમરાયજી ઉપર ઉતરી શકતો નહિ. અને તેથી 'એન્'સી' જેમના ઉપર સીમે પ્રહાર કરી શકતી નહિ, એટલે કે પડતો ધા ઝીવનાર દીવાન બ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી રાજ્યના બીજા કાર્યભારી સલામત રહી શકતા હતા. આમ હોઈને, ધા ઝીવવાને સર્વથા તૈયાર હોય એવા જ પુરોત્તમ દીવાન તરીકે ગોતી કાઢવાની નીતિ પુરોત્તમરાયજીએ ગૃહીત કરી રાખેલી હતી; પરંતુ હવે પછી આપણા જાણવામાં આવશે તેમ બ્યારે પુરોત્તમરાયજીને નવાબ સાહેબ તરફથી મળતું રહેલ પીઠબળ બંધ પડેલું ત્યારે તેઓ સ્વભુમિષ્ટતાનું સ્થિર પાલન કરી રાખવાને અસમર્થ બનેલા અને અતે

તેમને રાજનામું આપીને છુટું થવું પડેલું પણ હતું. આંતર સ્વેનંત્રતાના એક 'દૂધપ રક્ષક' ની જે ઉપમા કર્નાલ જે. એમ. હંટરે પુરોષોત્તમરાયજીને આપેલ છે તે યથાર્થજ છે.

(૪) આંતર કલહથી મુક્ત રાજ્ય જ આંતર સ્વાતંત્ર્ય મેળવી શકે:-
જે ગિલાડીઓ વચ્ચે ન્યાય કરવાને વાનર બેઠેલો ત્યારે વાનરજ તેમાં ફાવેલોએ આપણા જૂના ગૂજરાતી પાઠ્યપુસ્તકમાંની વાર્તા સર્વવિદિત છે જ. જે પક્ષો અદાલતમાં લડે ત્યારે ખીસાં બરામ વકીલોનાં અને રાજ્યના. આર્મિયાય તેના કરતાં એ પ્રમાણે લડવા તૈયાર થતા ઉભય પક્ષો થોડો ઘણો ઘાસ સહી લંછને પણ 'ધરમેળે' સમાધાન કરી લે તો ખોટું શું ! આ સિદ્ધાંતને અનુલક્ષીને પુરોષોત્તમરાયજી એ રાજ્યમાં પ્રવર્તી રહેલ કલહો ટાળવાને સતત પ્રયાસ કરેલો અને તેવો તેમનો પ્રયાસ સ્વયંસ્થાપિત થઈ બેઠેલ ન્યાયાધીશ એન'સીને અધુગમતો થઈ પડેલો એ સ્વાભાવિક વાત જ હતી, રાજ્યમાંથી કલહ અસંતોષ વગેરે દોષો નહીં થઈ જાય તો શાંતિસૂખનો ઉદભવ થઈ આવે, અને તેને પરિણામે રાજ્યને અંતઃ કોપ દબાવવાને માટે જે નકામો ધનવ્યય કરવો પડે તે કરવાના પ્રસંગો આવે નહિ અને તે પ્રમાણે થાય એટલે રાજ્યધન તેટલા પ્રમાણમાં પ્રગટવાણુ અર્થે વાપરી શકાતાં પ્રજાજન રાજ્યને પ્રાપ્ત થઈ રહે; એટલું જ નહિ, પરંતુ સર્વોપરિ અંગ્રેજ સરકારને રાજ્યની આંતર બાબતોમાં હાથ ધાલવાને જે નિમિત્તો જોઈએ તે તેમને મળી શકે પણ નહિ; આવા બધા વિચાર કરીને રાયજી સાહેબે આપણે અગાઉ વાંચી ગયા છીએ તેમ રાજ્યનાં પરદેશખાતાને લગતાં તથા ચાલુ કામો દીવાનજીને ભાગે રાખીને તેમણે પોતે શાંતિસાધક વિશિષ્ટકોટીના ઠામો કરી નાખવાનો ભાર પોતાને માર્યે ઉપાડી લીધેલો હતો.

(૫) હિંદુ અને મુસલમાન લોકો વચ્ચે એકતાનો નિવાંહ થઈ રહેલો જ જોઈએ:- સૌરાષ્ટ્રમાં બાબી મુસલમાન રાજ્યની સ્થાપના થઈ તે દિવસથી માંડી, ને છેક ઈ. સ. ૧૯૧૧માં નવાજ સાહેબ રસુલખાનજી બહેસ્તનશીન થયા તે તારીખ સુધીનો જૂનાગઢ રાજ્યનો ઇતિહાસ, હિંદુ અને મુસલમાન જાતિના લોકો વચ્ચે જામી રહેલ એકતાનો ઇતિહાસ છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજ કુળે પણ પોતાની પ્રજાના આ બે ગણો વચ્ચે અબેદ દષ્ટિ રાખીને આવવાની નીતિ પકડી રાખેલી પણ હતી. જૂનાગઢ રાજ્યની એ પ્રકારની નીતિ અને તેનું પરિણામ આપણા અખીર હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં એક અબેદ વાત હોઈ એક અનુકરણીય દૃષ્ટાંત આપણને પુરું પાડે છે. રાજ્યદેહના દક્ષિણ

જૂન ૩૫ દિંદુ-વિગેષત નામરે રાજપુરોએ અને વામજુગરૂપીની મુસવમાન સરદારે જમાદારે માથે મળીને બાળી રાજકુળના મસ્તકને સનેવન અને કાઠિયાવાડમાં મરોત્કૃષ્ટ રાખવાના કામમાં પોતાના સ્વાર્થ તેમજ પ્રાણની દરમર રાખેલી નથી એમ જૂનાગઢ રાજ્યોનો દતિહાસ સ્પષ્ટ કરી આપે છે. રાજ્યની સમસ્ત હિંદુ જનતા અને મુમલમાન જનતા વચ્ચે કાંઈ કાળે એક પાણુ બખેડો થવા પામેયો નથી; અને કાંઈ કાળે બખેડા જેવું બનેવું દેખાશે તો તે સ્થાનીક તકરારને લીધે અગરતો પરપ્રેસિત અણુમખણુ લોહને થઈ આવેલ ઉદ્દેશાટના ક્ષય સિવાયની બાબત ન હતી.

આ બાળી રાજકુળના વાગમા મુમલમાનો તરફથી કાંઈ પણ હિંદુ દેવસ્થાન કે પવિત્ર સ્થળને અગર તો હિંદુઓ તરફથી એક પણ મુસલમાન મસ્જિદ કે પવિત્ર જગાને ગુસ્થાન પહોંચાડાયલું હોય એવો દાખલો બાગ્યે જ મળી આવશે. રાયજી સાહેબે જૂનાગઢ છોડ્યું ત્યાં સુધીમાં જે કાંઈએ મોગલાઈ હાકવાળી ધંદની કે દ્વેરાની સ્વારીઓ, મહોરમના દિવસે, હિંદુ મેળાઓ તથા નવાબોના ઓન્સો વગેરે જોષલ હશે તેને, રાજ્યમાના હિંદુઓ અને મુમલમાનો વચ્ચે વ્યાપી રહેલ એમતાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવા વિના રહ્યો નહિ જ હોય. સ્વ હમનલાલ પડ્યા જેવા એક તટસ્થ પરદેશીય નિરીક્ષક સ્વાણુભવથી, તા. ૨૦-૩-૩૨ના 'ગુજરાતી' પત્રના અક્રમા આ વિષય ઉપર પ્રમાણ નાખતી એક વાત લખી ગયા છે તે આ પ્રમાણે છે - 'મુસલમાન છતાં હિંદુ ધર્મ ઉપર તેમને (નવાબ ત્સુલખાનજીને) મારી આસ્થા હતી. ફકીરો સાથે સાધુઓનો પણ નાનપણમાં મહવાસ થયો ને ઇદ્રેશ્વર-મહાદેવની રમણીય જગા સાત દૂર ગિંગારની તમેટીમાં આવેલી છે ત્યાં તેઓ અવાગનવાર જયવા તે વેળા ત્યાંના મહારાજે કાંઈ ભવિષ્ય બાપ્તું હતું કે 'આપકું રાજગાદી મિલજમગી' આ વાત માત્રી હોય કે ખોટી પણ જ્યારે પોતે તપ્તનશીલ થયા ત્યારે આ બાવાએ મહારી મારફત પોતાના આશીર્વાદ હજૂરને મોકલાવ્યા અને ઉપરની વાત વાદ કરાવી તે ઉપરથી એમનો સરકાર જગૃત થયા અને બાવાજીને કુરનમ માટે આવવાની રજા આપી હતી. એ સ્થળે પાણીનું સ્વચ્છ ઝણુ નિરંતર વહે છે તેથી ગાયો વગેરે જાનવરો ત્યાં પાણી પીતા આવે છે તેની માથે વખતે મિહ આદિ ભવાનક પશુઓ પણ આવી ચઢે છે. ને નિર્દોષ ગાયોના જાન લે છે, તેથી બાવાનો વિચાર કાંઈ એક ગૌશાળા બધાવવાનો હતો. એ વાત હજુરશ્રીને જાહેર કરી કે તરતજ પોતે

પોતાને ખર્ચે ત્યાં તેવી ગૌશાળા બંધાવી દેવા મંજૂરી આપી અને મેં એમના જ નામના શિક્ષણબવાળી “સ્વસ્થાનજી ગૌશાળા” ત્યાં બંધાવી, અને તેનું ખર્ચ પોતે પોતાની ખાનગી તીજેરીમાંથી મહારે હસ્તક જ અપાવેલું હતું. x x ■ હરદ્વાર આદિ યાત્રાનાં સ્થળે કોઈ સાધુઓને જવાનું હોય તે તેમની અરજ પોતાને કાને પડે તો આર્થિક સાહય્ય આપવાનું સુકતાં નહિ. જૂનાગઢ શહેર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ હિંદુ તેમજ મુસલમાન તીર્થ-સ્થાનોથી એટલા પ્રમાણમાં તો ભરપૂર છે કે, તેનો જોડો અન્ય કોઈ સ્થળેથી ભાગ્યેજ મળી આવે. છતાં આ પ્રદેશમાંનાં મહોટી સંખ્યામાં દેખાતાં હિંદુ ધર્મસ્થાનો તેમજ મુસલમાન પવિત્ર જગ્યાઓ, નવાળ સ્વસ્થાનજીના દેહાંત પર્વત તો સૌ સૌની હદમાં અનાકમિત સ્થિતિમાં રહેવા પામેલ, એ હકીકત નાગર મુત્સદ્દીઓને હાથે હિંદુ રંગે રંગાઈ સુશોભિત બનેલ મુસલમાની નવાળીનું એક અદ્વિતીય તથા યશસ્કર ચિત્ર આપણી દષ્ટિ સમીપ ખડું કર્યા વિના રહેતું નથી જ. શોચનીય વાત એ છે કે, નવાળ સાહેબ સ્વસ્થાનજીના રાજકાળ પછી જૂનાગઢ રાજ્યની નવાળીનો એક બદલાયો હતો અને હિંદુ અને મુસલમાન રૂપી પદ્ધતિવાળું ત્રાજવું સમતોલ રહી શકેલું નહિ, એટલુંજ નહિ પરંતુ કાર્યભારી ઓની તેમજ સલાહકારોની હૃદયદુર્બળતાને પરિણામે અગર આંખ આડા કાન કરવાની નીતિને લીધે, જે સ્થળોમાં મુસલમાની ધર્મની સ્વચ્છ એક પથ સંસ્થા કે નિશાની ન હતી તે સ્થળોમાં-હિંદુ પવિત્ર સ્થાનોના સાંનિધ્યમાં જ મુસલમાનોથી પવિત્ર મનાય તેવી સંસ્થાઓ ઉપસ્થિત થતી ગયલી છે. ખરેખરા રાજ્યભક્ત કાર્યભારીઓ ન હોય, ત્યારે કેવું પરિણામ આવે તે જોણે જાણવું હોય તેણે જૂનાગઢ રાજ્યનો છેલ્લો આલીશ વર્ષોનો ઇતિહાસ તપાસી લેવો (૬) નોકરી આપવામાં જાતિસ્થાતિનો ભેદ ન રાખતાં યોગ્યતાને જ લક્ષ્યમાં રાખવી જોઈએ:-ઈ. સ. ૧૮૮૪માં પ્રકટ થયેલ, કર્નલ જે. ડબ્લ્યુ. વોટસન રચિત ‘જેટ્ટિસિટકલ એકાઉન્ટ ઓફ જૂનાગઢ’ નામક અંગ્રેજી ગ્રંથમાં લખેલું છે તે પ્રમાણે ‘મુમલમાનોને જો કે અનેક મહોટી જગ્યાઓ ઉપર નીમવઃમાં આવેલ છે, તોપણ નાગરો કે જે એક ધણેજ બુદ્ધિશાળી વર્ગ છે તેઓ રાજ્યમાં અંગ્રેગણ અમલદારો છે’ એ હકીકત આપણને સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે, નાગરો એટલે કે; હિંદુઓ જોકે રાજ્યમાં અંગ્રેગણ અમલદારો હતા તોપણ મુસલમાન અમલદારોની સંખ્યા મહોટી તો હતી જ અને તેઓ બહિષ્કૃત રખાયલા ન હતા. એ છતાં એટલું તો ખરું

હવે જ કે રાજ્યની નોકરીમાં જોડનાર હિંદુ હોય કે મુસલમાન હોય, તોપણ જે તે કાર્ય પરંતુ તેની યોગ્યતા જોઈને જ તેને નોકરીમાં લેવાતો અને પગાર આપાતો હતો. મુસલમાન રાજ્ય છે માટે ગમે તેટલી ઓછી યોગ્યતાવાળા મુસલમાનને પહેલી પસંદગી આપવી અને ગમે તેટલી પાત્રતાવાળા હિંદુને પછી પસંદગી આપવી એવી પક્ષપાતવાળી અને રાજ્યને અહિનકર નીચે તથા પ્રજામાં અસંતોષને જાતપન કરે તેવી નીતિ ન હતી નવાબોની કે ન હતી તેમના કાર્યભારીઓની.

મનમથ કે, કેળવણી અગર ખપમાં આવી શકે એવા મુસલમાનો રાજ્યમાંથી ઉપલબ્ધ ન થાય તો પરદેશમાંથી પણ આયાત કરીને મુસલમાન નોકરોની સંખ્યા વધારવાની નીતિ કાર્યભારીમંડળે કે નવાબ સાહેબોએ અખત્યાર કરેલી નહિ તેમ તેને પસંદ કરેલી પણ નહિ. આ હકીકતનું પ્રતિપાદન અમે કરી શકીએ તેમ છીએ. બ્રિટિશ સરકાર બ્યારે ને ત્યારે પરદેશમાંથી કેળવણી મુસલમાનો-જોગ અને વોરા સિવાયના-ની આયાત રાજ્યની નોકરીમાં કરાવવાને માટે નવાબ સાહેબોને સૂચના સલાહ આપ્યા કરતા હતા, પરંતુ નવાબ સાહેબો, ગમે તે ભોગે પણ, પરદેશીય મુસલમાનોના પગ રાજ્યમાં થવા દેવાની વાતને નાપસંદ જ કરી રહેલા; અને જો કે, પુરોત્તમરાયજી રાજ્યસેવામાંથી ખરતી ગયા પછી (સર) મીરજી અખાસ અલી બેગ તથા ખાજા એક મુસલમાન ઍરિસ્ટરને (એમ. એ-ફીલ્ડને) નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીએ રાજ્યમાં સ્થાન આપેલ, તથાપિ તે વાત તેમને પોતાને રચતી ન હતી; એટલું જ નહિ, પરંતુ (સર) મીરજી અખાસ અલી બેગ જેવા દીવાન પણ પોતાનો અધિકાર વાપરી પરદેશીય શૂદ્રસ્થાની આયાત રાજ્યસેવામાં કરી ન શકે તેટલા માટે એ ‘અભણ’ ગણાતા નેવાંબે બાહાલી, ખરતરશી વગેરે સર્વપ્રકારની બાળતોને લગતા બધાય અધિકાર સ્વાધીન કરી લીધેલા પણ હતા. હવે હિંદુઓની બાબત પરંતુ બોલીએ તો પુરોત્તમરાયજીએ તેમને પણ તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે નોકરી તથા પગાર આપવાનું ધોરણ રાખેલું અને તેમ કરવામાં તેમણે કાંઈ પણ પ્રકારે બેદબાવ રાખેલો ન હતો. બંધાં સુધી તેમને અમુક અમુક ખાતાંઓ સંભાળી શકે એવા આધુનિક વિદ્યાસંસ્કારવાળા સ્થાનિક હિંદુઓ મળી આવેલા નહિ ત્યાં સુધી તેમણે પરદેશમાંથી ગમે તે જાતિજાતિના હિંદુઓની પ્રસંગોચિત આયાત કરવાનું ધોરણ દર્શાવેલું હતું, અને એટલું પણ નિઃશંક કે, બ્યારે પુરોત્તમરાયજીને સ્થાનિક હિંદુ અગર મુસલમાન આવશ્યક જ્ઞાન તથા અનુભવવાળા ઉપલબ્ધ

થવા લાગત ત્યારે તેઓ પરદેશમાંથી હિંદુ કાર્યકુશળ ગૃહસ્થોની આયાત કરવાનું બંધ કરી પશુ દેત. રાયજી સાહેબનો રાજ્યસેવામેક્ષ થયો ત્યાર પછી મેજર કાર્નેગી નામક અંગ્રેજ સહયરની દોરવણી નીચે રહીને નવાબ રસુલખાનજીના કુવરાન શેરજીમાખાનજીએ મુશ્કી તેમજ પોલિસ ખાતામાંના હિંદુ અમલદારોને નોકરીમાંથી કમી કરીને તેમને કેકાણે અપાત્ર મુમલમાનોને ભરવા માંડેલા તેના પરિણામમાં રાજ્યના મુશ્કી વહીવટમાં તથા પોલિસ-ખાતામાં કેટલી બધી અસાનકતાનો ઉદભવ થઈ આવેલો હતો તે જોને જાણવું હોય તેજે, આ ગ્રંથમાં હવે પછી અપાનાર, રાજ્યના સર ન્યાયાધીશ પારસી ગૃહસ્થ ડેસાભાઈ ગાંધીજીની રાજનિશીનો ઉતારો તથા ન્યાયખાતામાં પેસતા જતા સજાને લીધે કંટાળી ઊઠી, રાજનામું આપી રાજ્યસેવામાંથી ખસી ગયલ “રા. રા. કલ્યાણગય નેઠાભાઈ બક્ષીનું” જીવન વૃત્તાંત” નામક પુસ્તક વાંચી લેવાં જોઈએ.

(૭) રાજ્યે હંમેશાં સામર્થ્ય-સંચય તથા સામર્થ્ય પૂજી કરતું રહેલું જોઈએ:-જે રાજ્ય અર્થસમૃદ્ધ તથા પુરુષસમૃદ્ધ રહેવા માટે પ્રયાસ કરી રહે છે તે “સામર્થ્યસંચય” કરનારું ગણાય છે, અને એ પ્રમાણે તેનાથી કરાતો “સામર્થ્યસંચય” તેનાથી કરાતી સામર્થ્યપૂજનો વ્યંગક પશુ છે. રાયજીસાહેબ ખુદ સ્વભાવથી જ સામર્થ્યપૂજક હતા એટલે તેમણે પોતાના “કારભાર” ના સમયમાં હંમેશાં બને તેટલો અર્થસંચય તથા પુરુષસંચય કરવાનું ચાલુ રાખેલું હતું, અને તેને પરિણામે તેઓ જૂનાગઢ રાજ્યને બહુવિધ પ્રકારે શક્તિશાળી બનાવી શકેલા પશુ હતા. એમના અધિકારકાળમાં રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિ કેટલી બધી સુંગીન હતી તેનો ખ્યાલ, તે સમયની રાજ્યની સરાસરી ઉપજ રૂપિયા ત્રીસ લાખની દૃષ્ટિએ વિચારતાં, તેમના સમયમાં થવા પામેલ સંખ્યા બંધ બાંધકામો, હયાતીમાં અણાયલ લોકોપયોગી સંસ્થાઓ, વિદ્યા-સાહિત્ય તથા કલાને આપવામાં આવતી રહેલ સતત ઉદાર મદદ, રાજ્ય બહાર બ્રિટિશ ખાલસા મુશ્કમાંની જૂદી જૂદી સંસ્થાઓના પોપણાર્થ આપવામાં આવેલ આર્થિક સાહાય્ય, ડુંકાળ-નિવારણાર્થ કરાયેલ મહેટો ધનવ્યય: વગેરે બહુ વિધ પ્રકારે વપરાયેલ નાણાંનો જો આંકડો કાઢવામાં આવે તો સહજ આવી શકે તેમ છે. કાઠિયાવાડનાં તેમજ ગૂજરાતનાં ધણાંખરાં રાજ્યો ત્યારે અર્થસંકોચ ભોગવી રહેલાં હતાં ત્યારે જૂનાગઢ રાજ્ય મોકળે હાથે નાણાં ખર્ચી શકતું હતું એ હકીકત જ પુરુષોત્તમરાયજીના શાસનપ્રબંધથી ઉદ્ભિત થયેલ અર્થસામર્થ્યનો અવિવાધ પુરાવો ગણાશે. અર્થદૃષ્ટિએ આ એક વાત. હવે આપણે જૂનાગઢ રાજ્યે પુરુષસામર્થ્યના સંચય પરત્વે કરેલ પ્રયાસ જાણત જો શબ્દો લખશું.

પુરુષોત્તમગણએ જૂનાગઢ રાજ્યના સિતાર્થ આવશ્યક અધિક વ્યવસ્થા કરીને તેને આત્માશ્રયવાળું બનાવી વિવરતાની પીઠમાં પડતું અટકાવેલું તેમ તેમણે પોતાના વારમાં રાજ્યકાર્ય સમર્થ પુરુષોને રાજ્યમેવામાં બઠકડી ગણવાની નીતિનું અવલંબન કરીને રાજ્યમાં પુરુષમામથ્યનો મંચ કરી રાખવામાં કરી પણ ક્યારેય રાખેલી ન હતી. જે રાજ્યમાથી તેવા શુભોવાળા પુરુષો ઉપવૃત્તિ થઈ ન શકતા તો તેઓ પરદેશમાંથી પણ તેવા પુરુષોને ગોતી કાઢી રાજ્યમાં ગોઠવી દેતા હતા. આમ જ્યારે તેઓ પરદેશીય પુરુષોની આયાત કરતા હતા ત્યારે કેટલાક સંકુચિત માનમવાળા અનાત્મસંપન્ન લોકો એવી આયાતને તેમની એક ગંભીર જૂથ રૂપે ગણતા ગણાવતા પણ હતા. પરંતુ એવા એ વિવેચકોનો એમ કરવામાં કોઈ દોષ ન હતો; કારણકે એવા લોકોને રાજ્યજીસાહેબ ખુબી શક્તિમતાનો ખરો ખ્યાલ ન હતો અગર તો "તુલસી ગયો, દાસ ગયો રલો તુલ્યએ નામ" એ ન્યાયે તેવા લોકો ખરો ખ્યાલ લેવાને તૈયાર પણ ન હતા, અને વિરોધમાં તેઓ પુરુષોત્તમગણને વઝીર બહાઉદ્દીનબાઈના એક પ્રિયજન તથા એક આશ્રિત પદોપજી રૂપે મમજવા સમજાવવાને હુકમ રહેનારા હતા. પરંતુ વસ્તુરિયતિ દેખાતી હતી તેનાથી તદ્દન ઉલટી જ કાઢીની હતી, વઝીર બહાઉદ્દીનબાઈ સામર્થ્યસંપન્ન હતા, પરંતુ એ એમનું સામર્થ્ય એમના પોતાના જૂના જમાનાની એરણુ ઉપર ધડાયલ રાજનીતિ પરત્વે અને નવાળ સાહેબોએ આપેલ શ્રેષ્ઠાધિકારને બળેજ ટકી રહેલું હતું. રાયજીસાહેબ પોતે સામર્થ્યસંપન્ન કે આત્મસંપન્ન હતા તે તેમની જન્મમિદ્ધ શક્તિઓને લીધે તેમજ સુઘ જોકુલજીબાઈ તથા મન સુખરામબાઈ વગેરે કારીગરોને હાથે તેમને અર્વાચીન કાળની એરણુ ઉપર ધડાવાનો લાભ મળેલો તેને પરિણામેજ. વઝીર સાહેબથી રાયજી સાહેબ ધડાળ્યા એ વાત ઇન્કારી શકાય તેવી નથી; તથાપિ રાયજીસાહેબથી વઝીર બહાઉદ્દીનબાઈ અધિક પ્રમાણમાં ધડાયલા એ વાત પણ અસંકનીય છે. અલબત્ત, જે કોઈ દુર્બલ હોય છે તેને પ્રજાનો ભય રહે છે, અને તેથી કરીને, રાજ્યાધિકાર ભોગવવાને ભાગ્યશાળી થયેલ દુર્બળ તથાપિ અધિકારસોભી રાજપુત્ર પોતાના પગખામાં સમર્થ પુરુષની યોજના બનાવતાં સુધી કરતા કે કરાવા દેતો નથી એ વાત સ્પષ્ટ સિદ્ધ જોવી છેજ; કારણ કે તેના સમર્થ સહકારીને હાથે કોઈ કાળે ઉચ્ચાઈ પડવાનો ભય પણ રહેલો હોય છે. રાયજીસાહેબ દુર્બલ કાઢીના લેશ થયું ન હતા. તેઓ ખુદ આત્મસંપન્ન હતાજ, અને તેથી તેમનામાં એ પ્રકારની સ્વાર્થરક્ષક બીજા ન હતી. આમ લેઈને તેમણે પોતાના રાજદારીય

આદિ ઉદ્દેશોને સફળ કરાવી શકે એવા સામર્થ્ય સંપન્ન સ્વદેશીય તેમજ પરદેશીય, સ્વગતિના તેમજ પરભ્રમણગતિના પુરૂષોને જોળીજોળીને યથાપ્રસંગ રાજ્યમાં ગોઠવી રાખવાનું ચાલુ રાખેલું હતું. આ એક તેમનો નીતિબુદ્ધ હતો, અને રાજ્યકલ્યાણાર્થે એવા બુદ્ધની જરૂર પણ હતી. અહમ્મદાબાદમાં અહોના સક્રિયપ્રભાવની અંતિમ સીમાનું ઉલ્લંઘન બ્યાં સુધી થઈ ન શકે ત્યાં સુધી દોષથી જેમ સુરક્ષિત સુધી પહોંચી શકાતું નથી, તેમ રાયછ સાહેબ રૂપી શાસનતંત્રનું કેન્દ્રસ્થાન સમર્થ સહકારી અહોથી પરિવેષિત થઈ રહેતું હતું એટલે તે હંમેશાં અવેધ્ય જ રહેવા પામતું હતું.

(૮) રાજ્ય પ્રજાસેવ્ય તથા પ્રજાસોચ્ય હોયું જોઈએ:—આ પરિચ્છેદના આરંભમાં અમારે કહી દેવું જોઈએ કે, પ્રજાસોચ્યતામાં પ્રજાસેવ્યતાનો સમાવેશ થાય છે, તોપણ દોષપણ રાજ્યની પ્રજાસેવ્યતા એ એક નિશિષ્ટ ઉપકારક બાબત હોઈ તેને અલગ વિચારવી એ જરૂરનું થઈ પડે છે, એટલે અમે તેને એક ઈલાયદા વિષય રૂપ ગણેલી છે. મુગ ગોકુલજી જાલા દીવાન યથા ત્યાં સુધીમાં જૂનાગઢ રાજ્ય લગભગ પ્રજાસેવિત અને પ્રજાભક્ત હતું એમ કહી શકાય. પરંતુ આ દીવાનજીના વારસામાં, અર્વાચીન ભાવના પ્રમાણે શાસનતંત્ર ધડવાની આવશ્યકતા, ખ્રિષ્ટિય સર્વોપરિ સરકારની પ્રેરણાથી ઉપસ્થિત થતાં અને તેવી ભાવનાને સાકાર કરી શકે તેવી વિધાવાળા પુરૂષો જોતાવી જોતાવીને રાજ્યસેવામાં લાવવા પડેલા હતા. વસ્તુતઃ ખ્રિષ્ટિય સરકારની “કાઉન્સિલ એન્ડ સી” વગેરેને પણ એજ પ્રમાણે કરવું પડેલું હતું. પરંતુ આ વાત એ દીવાનજીને રાજ્યહિતકર લાગેલી નહિ, અને તેથી આધુનિક ઢબે રાજ્યની પ્રજાને કેળવવાનો અવકાશ મળે તેટલા માટે તેમણે શક્ય તેટલા પ્રયાસો કરેલા હતા, અને તે તેમના પ્રયાસોનું દિગ્દર્શન આપણે અગાઉ કરી ગયલા પણ છીએ. ગોકુલજીભાઈનો રાજ્યને પ્રજાસેવિત બનાવવાનો સંકલ્પ સફળ થાય તે પૂર્વે તેમનો એકાએક દેહાંત થઈ ગયો. પરંતુ તેઓ પોતાની પાછળ, એ સંકલ્પને સફળ કરી શકે એવો એક પુરૂષોત્તમરાયજી જેવો ઉત્તરાધિકારી મૂકી ગયલા, એટલે એ ઉત્તરાધિકારીએ પોતાના વડીલજીનું વાસનાને વૃમ્ધ કરવાને બને તેટલો પ્રયાસ કરેલો હતો. એ પછી હરિદાસજી દીવાન થઈને આવ્યા ત્યારે પણ પરદેશીય ગૃહસ્થાની આચાર રાજ્યસેવામાં, પ્રસંગવશાત્, ચાલુ રહેલી. પુરૂષોત્તમરાયજીને આ વાત દુઃસહ હતી, પરંતુ સંયોગજો તેને તે સ્વીકારવી પડેલી. પરંતુ તેમણે ધામેધામે રાજ્યના વિધાર્થીઓને અધિકાધિક ઉત્તેજિત કરવાની નીતિ હરિદાસજીભાઈને

અપ્ત્યાર કરાવીને પોતાની મન-કામના સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ પકડી લીધેલો હતો, અને તેને પરિણામે આવશ્યક યોગ્યતાવાળા પ્રજ્ઞાનો ધામિધામે ઉપવબ્ધ થતા ગયલા હતા અને તેમને તેમણે ગન્યમેવામાં દાખલ કરવાનું ધ્યાન્ય દગવી દીધેલું પણ ખરું. આ તેમના પ્રયામનું ફળ એવું આવેલું કે, પુરૂષોત્તમરાયજીના “કાન્ધાર” નો અંત આવ્યો ત્યારે રાજ્યના ન્યાયખાનાના બે જણ મુખ્ય અમલદારો તથા બીજા કેટલાક નાના નોકરો ચિવાયના બાપી બધા નોકરો ગન્યની રેપત જ હતા, અને એ પ્રકારે જૂનાગઢ ગન્ય અર્વાચીન યોગ્યતાવાળા નોકરોથી મજબૂત થઈ ચૂકેલું હતું. હરિદાસભાઈના અધિકારકાળને અમે “મંદાન્તિકાળ” કહેલો છે તે એટલા જ માટે કે, તે કાળમાં પુરૂષોત્તમરાયજીએ પોતાના અંતિમ ધ્યેયની મિદિ બચિવ્યમાં પણ થઈ શકે તેટલા સાર બીજા રાખેલાં હતાં અને એ બીજા કાળાનુક્રમે જ્યો રૂપે પ્રકટ થઈને તેમના ગૌપનાગ્ને પ્રખિનાર્થ સિદ્ધ દગવી આપેલો હતો, એટલે કે રાજ્ય લગભગ મર્યાદિ પ્રજ્ઞામેવિત બની ગયું હતું. પુરૂષોત્તમરાયજીના સેવાગોક્ષ પછી નવાબ આદેજ રસુખખાનજીએ પણ, આપણા આ કથાનાયકથી ઉપદિષ્ટ નીતિ શુદ્ધિ કરી રાખીને પરદેશીય પુરૂષોને રાજ્યમેવામાં ન લેવાનું ધોરણ પકડી રાખેલું હતું. પરંતુ આ પ્રજ્ઞાત્મક નવાબના અવસાન બાદ બ્રિટિશ વાલી-વલીવટ જૂનાગઢમાં સ્થપાયો એટલે મધ્યાખ્ય અને મહોટામહોલ-બધા જ મહોટા-પગારવાળા પરદેશીય પુરૂષોની આયાત એટલા તો મહોટા પ્રમાણમાં થઈ આવેલી કે, ગન્ય તેનાથી ઉત્તરાધ ગમતું દેખાવા લાગેલું હતું. રાજ્ય પ્રજ્ઞામેવિત હોય તો તેને વેતનાદિ આપવામાં એણે ધનવ્યય કરવો પડે છે, લોકોની ગન્યબક્ષિત પોષિત થઈ રહે છે, રેપતની પરિસ્થિતિથી રાજ્યમેવકો નબળીના હોઈ તેઓ મહાનુશ્ચિતિપુર્વક પોતાના કામ કરે છે, રાજ્યખલુકન રહે છે, અને રાજ્ય પોતાનું ધર છે એમ રાજ્યમેવક્રિથી સામાન્યતઃ સમજાઈ રહે છે તેથી તેઓ લાંગરેલવત પણ બનતા સુધી ખાતા નથી હોતા અગર ખાઈ શકતા પણ નથી, અને જે ખાય છે તો તેમણે મેળધેલ નાણાં ગુન્ય બહાર તણાઈ જતાં પણ નથી. બાપી દેશીય અને પરદેશી લોકો વચ્ચે ભેદ ન બાળવા કે ગખવાનો જે બોધ અપાઈ રહેલો છે તે તત્વતઃ કદાચિત્ માન્ય રાખવામાં આવે તોપણ વ્યવહારમાં તે બોધ સર્વથા સ્વીકાર્ય થઈ રહેતો નથી એ એક હનાકું સત્ય છે; કારણ કે હિંદુસ્તાન જેવડા એક મહોટા દેશમાં સાંસ્કૃતિક એકતા ગમે તેટલી વ્યાપક થઈ રહેતી હોય, તોપણ તેના જુદાજુદા ભાગમાંના લોકોની રહેણીકરણી વગેરેમાં એટલી તો ભિન્નતા રહેતી છે કે એક પ્રદેશના લોકો બીજા

પ્રદેશના સોડોને સોનાનાથી ભિન્ન કાટીના ગણ્યા પિના રહી શકે તેમ નથી જ. સ્થાનિક પુર્વગ્રહોનું બળ હંમેશાં પોતાનું કાર્ય કર્યું કરે છે, જ.

[૬] અમીર ઉમરાવોની સંસ્થા અભંગ અને સ્વસ્થ હોવી જોઈએ:—
રાજ્યમાત્રનું બળ જોમ તેની પ્રજાસેવ્યતા તથા પ્રજાભોજ્યતામાં રહેલું છે તેમ તેનું બળ રાજ્યના અમીર ઉમરાવોની સંસ્થાને સુરચિત કરી તેનો નિર્વાહ કરી રાખવામાં પણ રહેલું છે. ઈંગ્લાંડ જેવા સુસંસ્કૃત ગણ્યતા રાજ્યમાં પણ આપણે આજે એ સંસ્થાને હયાતી ધરાવતી જોઈએ છીએ, અને જે દેશોમાં એવી સંસ્થા હયાતી ધરાવતી દેખાતી નથી ત્યાં એટલે કે કહેવાતાં સોફિસ્ટિક રાજ્યોમાં પણ, રાજદ્વારીય ક્ષેત્રમાં અગ્રેસરતા ધરાવનાર અને રાજ્યાધિકારને પામી શામનતંત્રના વાહક બનનાર પક્ષે તથા પ્રમુખાદિને પણ, આપણે મહોટાંમહોટાં આર્થિક સ્થિત ધરાવનાર ઉદ્યોગપતિઓ તથા મંડળો રૂપી અમીર ઉમરાવોની સંસ્થાઓથી સખળ થયલા અને થતા દેખી શકીએ છીએ । એ બધું ગમે તેમ હોય, તથાપિ જે રાજ્યમાં રાજાની સંસ્થા અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય ત્યાં અમીર ઉમરાવોની સંસ્થા હયાતી ધરાવે તો છે જ, અને તેણે હયાતી ધરાવવી જોઈએ જ. તન-મન-ધનથી આત્મસમર્પણ કરનાર રાજ્યસેવકોની રાજ્ય તરફથી ક્રાયલ કંટરનું પ્રતીક એ સંસ્થા તો છે જ. આવી કાષ્ઠ સમજને પરિણામે પુરોહિતમંત્રાયજીએ ‘બહારખલાંદરો’ ના હક-અધિકારને નિશ્ચિન રૂપ આપી અપાવી તેમના જેવા નાનામહોટા જાગીરદારો, અમીરકુમારો વગેરેની સંસ્થાને સ્થાપી કરી આપેલી હતી, રાયજી સાહેબનું આ કૃત્ય, એ સંસ્થાના વિરોધીઓની દૃષ્ટિએ કદાચિત્ અપ્રશંસનીય હશે; તોપણ એ સંસ્થાનાં હિમાયતીઓ નથી એમ તો નહિ જ, એટલે એવાને મતે તે તેમનું કૃત્ય પ્રશસ્ય તો છે જ; કારણ કે અન્ય દેશીય રાજ્યોમાં ધીમેધીમે એ સંસ્થાનો સોપ કરી નાંખવા માટે ત્યારે પગલા બરાવા માંડેલા ત્યારે જૂનાગઢ રાજ્યના રાજકર્તાઓએ પોતાનાં બહારખલાંદરોની પુર્વજ-પરંપરાગત સ્થાવર મિલકત ઉપર આક્રમણ કરવાની નીતિને ગ્રાહ્ય ગણેલી નહિ. પરિશ્રમથી મેળવાતી બીજા પ્રકારની સ્થાવર મિલકતના જેવીજ આ ‘બહારખલાં’ રૂપી મિલકત છે અગર બક્ષીસ રૂપે અપાતી સ્થાવર મિલકતના રૂપે પણ તે હોય છે, એટલે પુર્વોક્ત પહેલા પ્રકારની મિલકત રાજ્ય પગવી શકે નહિ. તો પછી બીજા પ્રકારની અને તે પણ વારસામાં ઉતરતી આવેલ ‘બહારખલાં’ રૂપી મિલકત રાજ્ય કયા સભાવથી પગવી શકે છે એ વાત અમે તો સમજી શકતા નથી જ. રાયજી સાહેબે, આ

પ્રકારની વિચારસરણીથી બહારખલાંદારોના હક અધિકારોને નિશ્ચય રૂપ આપેલું હતું, અને જોકે દેશકાળને અનુસરીને યોગ્ય ફર લાગ્યા તેમના ઉપર નાંખેલા હતા તોપણ તેમને અચૂલ કે દુઃસ્વદ્ધ થઈ પડે તેવા ન હતા. એ છતાં રાયજી સાહેબનો રાજ્યસંબંધ તુટ્યો. પછી પણ નવાખ સ્વલખ્યાનજી પુર્વોક્ત પ્રકારની પોતાના કાર્યભારીની વિચારસરણીને પકડી રહેલા હતા. ૨૧, છગનલાલ પંડ્યા આ વિષયે ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિક પત્રમાં લખી ગયા છે તે પ્રમાણે, ‘ફકીરો અને મંદિરના પૂજારીઓ વિગેરેને એ ફર નવો હોવાથી બારે પડ્યોને તેમની ફર્કાદ’ નવાખ સાહેબ પાસે થયેલી ત્યારે એ બહા નવાખ સાહેબે પણ એવો હુકમ આપી દીધો કે-‘જિનકે બાપદાદાને હમારે બાપદાદાકી નોકરીમાં સિર ફટવાયે હેં ઓર જિસકી દુવાઈસેં હમ બાપજેટે બાજ અમનચમન કરતે હેં ઉસકી પર કરે કેસા! એસી ઉપજ હમ નહિ ચાહતે હેં. સચી આમદાની તો એ હેં કે જિસમેં હમારી દૈયતકી બહેતરી હોવે ઓર રાજ્યકી તિબેરીમેં બહતી હોવે ’’ જુનાગઢ રાજ્યમાં હાલ જોટલા ખાલસા ગામો છે તેટલાં જ લગભગ બહાર-ખલાંદારોનાં ગામ છે, એ વાત પુર્વોક્ત પ્રકારની રાજનીતિ ઉપર અધિક પ્રકાશ પાડનારી છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ જુનાગઢના નવાઓની કદરની તથા તેમના કાર્યભારીઓની સતત ઉદાર રાજનીતિનું પ્રતિપાદન કરવામાં એ એક ઘણું મહોટું સાંધન થઈ રહે તેમ પણ છે.

[૧૦] નવા કરવેશ નાંખવાની જરૂર જણાય તે પહેલાં રાજ્યના ચાહુ આયમુળાનું સંશોધન કરી તથા સુપ્રતિમાં રહેલ આયમુળાને જાન્યૂત કરી તે પ્રકારે અર્થવૃદ્ધિ કરવા તેમજ દુષિત વ્યયમાર્ગો બંધ કરી અર્થક્ષય અટકાવવાના ઉપાયો સ્વી રાજ્યકોશને સમૃદ્ધ કરવો જોઈએ. નવા કરવેશ લોકો ઉપર નાખ્યા વિના રાજ્યની ઉપજ વધારવાના પ્રયાસો રાયજી સાહેબના વારમાં થયેલા છે. નવાખ સાહેબ બહાદુરખાનજીના રાજકાળમાં રાજ્યની ઉપજ સરાસરી રૂ. ૨૩,૩૨,૭૮૬-૨-૦ પ્રતિવર્ષ હતી, અને તે પછીથી તે ધીમે ધીમે વધતી વાર્ષિક રૂ. ૨૭,૩૯,૧૬૬-૧-૭ ની રકમે સરાસરીએ પહોંચેલી હતી. આ રકમ અંગે રાયજી સાહેબનો ઇ. સ. ૧૯૦૩માં સેવામેક્ષ થયેલો ત્યાં સુધીના નવાખ સ્વલખ્યાનજીના રાજકાળની બતાવેલી છે. યુરોપીય દળે રચાયેલ શાસનતંત્રનું અનુકરણ કરનારા આપણાં દેશીય રાજ્યોના શાસકો રાજ્યોની આવકમાં ઘણો વધારો કદી દેખાડી રાજકર્તાઓની પ્રીતિ

મેળવવાની ધગશમાં પ્રજા જીવનને શુંગળાવી નાખે તેવા ભાર તો મૂકી દેનારા નથી એમ દેખાઈ આવતું નથી. આ વાતનું પરિણામ ધણા પ્રસંગોમાં એવું આવેલું દેખાય છે કે, ઉપર પ્રમાણે કરાયેલ બીજાજ રસ્તે આયજીદિથી રાજકર્તા-એને અગર તેમના કાર્યભારીએને સ્વછંદે અર્થવ્યય કરવાને મોકળારા કરી આપેલી હોય છે અને રાજ્યકોશ તો ખાલી જ રહેતા થઈ ગયલા દેખાય છે. અર્થાત્ રાજકર્તા બધાં સુધી રાજ્યકોશને પોતાની ખાનગી મિલ્કત રૂપે ગણી રહે અને તેનો નિરંકુશ ઉપયોગ સ્વછંદે ચાલુ રાખે ત્યાં સુધી અધિકાઅધિક આયજીદિ કરવાનો પ્રયાસ ચાલુ રાખવો, એ, એક દષ્ટિએ, કાર્યભારીની છુદિગતિના દુર્વ્યય બરાબર જ ગણાય તેમ છે, અને વળી એ એનો પ્રયાસ રાજકર્તાને તેમજ તેની પ્રજાને કોઈ પણ પ્રકારે હિતાવહ પણ થઈ પડતો નથી હોતો. પરંતુ રાજકર્તા બધારે રાજ્યકોશને પોતાની ખાનગી મિલ્કત રૂપે ગણતો બંધ થાય અને વળી લોકહિતનાં કાર્યો કરી શકવા માટે બધારે તે પોતાના કાર્યભારીને આવશ્યક મોકળાસ આપે ત્યારે યથાપ્રસંગ નવા કરવેરા નાખવાનો પ્રયાસ થાય અને તે પણ લોકરિયતિને લક્ષ્યમાં રાખીને જ, તો તે સામે વાંધો લઈ શકાય નહિ. રાયજી સાહેબે આ બધી વાત વિચારીને, રાજ્યની ઉપજ વધારવાની દિશામાં જે એક પગલું ભરેલું તે, રાજ્યનાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં આયમૂળનું પરિશોધન કરવાની વાતને લગતું હતું. આ પગલું ભરીને તેમણે જેમ એક તરફ રાજ્યની ઉપજ વધારેલી તેમ બીજી તરફ પ્રજાવર્ગને તેમના ખરા હક-અધિકારની હક નિશ્ચિત કરી આપી તેને રાજ્ય તરફથી અનાદ્ય બનાવીને તેમનાથી દબાવેલી જમીનનો રાજ્યમાં ઉમેરો કરી આપેલો હતો. આ હકીકત પરત્વે આપણે વિસ્તાર પૂર્વક અગાડિ માહિતી મેળવી લીધેલી છે. અર્થાત્ પ્રવર્તમાન આયમૂળ જેવી બાબતોનું પરિશોધન, રાજ્યદ્રવ્યના દુર્વ્યયનો અટકાવ તથા કરકસર એ ત્રણ બાબતો સિદ્ધ કર્યા હતાં જે લોકહિતાર્થ વધારે નાણાં ખર્ચવા જેવું લાગે તો જ નવા કરવેરા નાખવા એમ આ કયાવીરનું માનવું હતું.

(૧૧) રાજ્યકોશ અને રાજકર્તાનો ખાનગી કોશ: એ એ એક બીજાથી સિન્ન અને સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ હોવી એમ એ:—આ બાબત આપણે આ કથાના પૂર્વભાગમાં વાંચી ગયા છીએ કે, આપણા આ કથાનાયકના “કારભાર”ના પહેલા દશકામાં રાજકર્તાનો ખાનગી કોશ હયાતીમાં આવેલો હતો, અને રાજકોશ એક દલાલદી સંસ્થા રૂપે કાર્યભારીમંડળની સીધી દેખરેખ નીચે રહેતો

બની ગયો હતો. રાયજી સાહેબના વારામાં આમ રાજ્યકોશ કે જે ‘મહોદુ’
 તોપાખાતું’ એ નામે ઓળખાતો હતો તે એક સ્વતંત્ર સંસ્થા બનેલ એટલે
 નવાજ સાહેબને ખાનગી કોશ ‘નાતું તોપાખાતું’ એ સંજ્ઞાથી ઓળખાવા
 લાગ્યો. પરંતુ એ ‘નાના તોપાખાના’ માથે કાર્યબારીમંડળને કોઈ સંબંધ
 ન હતો, અને ફક્ત નવાજ સાહેબ ખુદ તેના સ્વતંત્ર માલિક હતા. આમ આ
 બે, એક બીજાની સાથે સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ રાયજી સાહેબની કુનેહવાળી કાર્ય-
 પદ્ધતિથી હયાતીમાં આવેલી હતી. પરંતુ પુરોત્તમરાયજી રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત
 થયા તે પછીથી એ સંસ્થાઓ જો કે એક બીજાની અલગ જોડી રહેતી હતી,
 તથાપિ રાજ્યકોશ મહોદા તોપાખાના-પરતે જે પ્રમંથ કસબો હતો તેનો
 ભંગ તરતમાં જ એટલે કે વિ. સ. ૧૮૬૦, ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં જ કરીને નવાજ
 સાહેબે “બે લાખ રૂપીઆની બે ચિઠ્ઠીઓ” પોતાના હજુર-કાર્યકર બક્ષી
 છોટાલાલને x હસ્તે ખાસ દુકાન કે તોપાખાના ઉપર લખી મોકલાવી મહોદા
 તોપાખાનામાંથી ખાસખાસ નાણાં ઉપડાવેલાં હતાં. બંધારણ બાંધનાર બંધારણ
 બાંધે; પરંતુ એ પ્રમાણે બંધાયેલ બંધારણનો નિર્વાહ કરાવી શકે એવા તેના
 ઉત્તરાધિકારી ન નીવડે તો શી ગતિ થાય તેનું ચિત્ર જોવાની જો કાંઈને
 ઇચ્છા થાય, તો બ્રિટિશવાલી-વહીવટને અંગે તોપાખાનાની વ્યવસ્થા પરતે
 બાઈચીંકર સ્પેસિસિટર જે નિવેદન-લેખ તૈયાર કરી બ્રિટિશવાલી વહીવટદારને
 સોંપેલો છે તે તેણે ક્યાંકથી પણ મેળવીને વાંચી લેવો જોઈશે. અમે આ
 સંબંધમાં વધારે કાંઈ અત્ર કહી શકીએ તેમ નથી; તથાપિ અમે એટલું તો
 નિઃશંક કહી શકીએ કે, રાયજી સાહેબના “કારબાર”નો અંત આવ્યા પછી
 તરતમાં જ એકદરે શાસનપ્રમંથનો પણ અંત આવેલો હતો અને રાજ્યકોશ
 અને ખાનગી કોશ: એ બે વચ્ચે જે સ્પષ્ટ ભેદ રખાયેલો તે નષ્ટ થઈ જતાં
 લાખો રૂપીઆનો અપવ્યય થવા પામેલો હતો. 1

(૧૨) રાજ્યની અર્થનીતિ પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિને અનુરૂપ રહેવી
 જોઈએ અને તે તેને હુ:સહ થવી પણ, ન જોઈએ:—આ સિદ્ધાંત પુરો-
 તમરાયજીએ પોતાના વારામાં જરાજર ધણી રાખેલો હતો. રાજ્યની પ્રજાની
 આર્થિક સ્થિતિ એટલી ઉત્તૃષ્ટ ન હતી કે તે મોંઘવારી સહન કરી શકે. રાજ્યન
 પ્રજાને પોતાનું દૈનિક જીવન સરલતાપૂર્વક ગાળવામાં ઉપકારક હેતુ એવી

■ જુઓ:— બ્રિટિશવાલી-વહીવટદાર મિ. ફર્ગ્યુસન આગળ છોટાલાલ બક્ષીએ
 આપેલી જુખાની (તા. ૧૨-૫-૧૨)

દૈનિક જરૂરીઆતની ચીજોના ઇમ્બરારાઓ આપી તેવી ચીજોને મોઢી કરી મુકવાની નીતિ આપણા આ કથાવીરને અગ્રાજી લાગેલી હતી, અને તેથી તેમણે ધારા, બજારણ વગેરે દૈનિક ઉપયોગની વસ્તુઓના ઇમ્બર આપી દેવાની પદ્ધતિને રાજ્યમાં દાખલ કરેલી નહિ. આ ઇમ્બર પદ્ધતિથી રાજ્યકોશ કદાપિ સત્સત્તાથી સમૃદ્ધ થતો હશે, તોપણ તે પદ્ધતિમાં જે કેટલાક અનિષ્ટ પરિણામો છે તે કોઈ પણ સોદ્ધકલ્યાણ કરનાર રાજનીતિજ્ઞની દષ્ટિ બહાર રખાવા કે રહેવાં ન જોઈએ. અરીજી, દારૂ, ગાંજો વગેરે પ્રજાજીવનને હાનિકારક ચીજોના ઇમ્બર અપાય અને તેવી ચીજો મોઢી, ડુલ્હા કે અલબ્ય બને તે છૂટ છે. પરંતુ સોદ્ધજીવનને દુઃસહ કે અસહ્ય થઈ પડે તેવા ઇમ્બર કોઈ પણ દષ્ટિએ પસંદ કરવા જેવા નથી જ. સોદ્ધકલ્યાણસાધક રાયજી સાહેબની આ પ્રકારની નીતિ પરત્વે અમે જે કથન કરેલું છે તેનું સમર્થન અમે આ પ્રમાણે કરીએ છીએ. નવાબ સાહેબ રમુજખાનજીના દેહાંત સુધીના સમયમાં માદક પદાર્થો વેચનારી દુકાનોની સંખ્યા રાજ્યમાં કુલ ૧૧૪ ની હતી અને તેનું ઉત્પન્ન રાજ્યને ફક્ત રૂ. ૭૦૪૨૧૭ નું પ્રાપ્ત થતું હતું તે, તેમના પછીના દાયકામાં એટલે કે, બ્રિટિશ વાલી-વહીવટના કહેવાતા ઉબજવલ સમયમાં વધીને તેવી ચીજો વેચનારી દુકાનોની સંખ્યા ૧૩૭ ની થયેલી અને તેમની મારફત રાજ્યને મળતું ઉત્પન્ન રૂ. ૧,૩૭,૭૮૬, સુધી એટલે કે લગભગ બેવડું બની ગયતું હતું. રાયજી સાહેબના વારસો અને બ્રિટિશ વાલી-વહીવટના સમયનો વહીવટ એ બંને નૈતિક તેમજ આર્થિક દષ્ટિએ આપણાથી સર્વથા વિચારણીય ગણાય તેમ છે. બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારે કેવળ રાજ્યનું ઉત્પન્ન પોતાના વારસમાં વધેલું છે એવું દેખાડવાને સાર અગર તો દારૂ પીવાનો અભ્યાસ ધરાવનાર પરદેશીય અમલદારોની સગવડ ખાતર, દારૂ વગેરે માદક પદાર્થોના વેચાણને જિતોળન આપેલું હતું. રાયજી સાહેબનો રાજ્યસંબંધ તુરંત પછી ખેતીના વિસ્તાર બ્યારે ફક્ત (૧-૬૬) ટકા જેટલો વધારી શકાયલો ત્યારે જમીન-મહેસુલમાં ૮૦ એંસી ટકા જેટલી વૃદ્ધિ થઈ જવા પામેલી હતી. ખેડાણ જમીનમાં થયેલો વધારો બ્યારે લગભગ શૂન્ય જેવો છે. ત્યારે જમીન-મહેસુલ લગભગ બમણું થયેલું દેખાય છે, એ હકીકત ખરેખર આશ્ચર્યજનક તો ખરી જ. કદાપિ, જમીન-મહેસુલમાં થયેલો આટલો બધો વધારાના કારણ રૂપે એવું ચીંધવા કે મનાવવામાં આવે કે, વધારે સારી સુધરેલી-દુબે ખેતી કરાવાયાથી ઉત્પન્ન વધેલું છે તો તેના જવાબમાં કહી શકાય છે કે, રાજ્યે એવી કોઈ વધારે સારી-સુધરેલી દુબે ખેતી પરત્વે દાખલ

કરેલી કરાવેલી હોય એમ કોઈ દિશાએથી જણાતું નથી; પરંતુ જે કાંઈ દેખાઈ આવે છે તે એકે, જમીન પરત્વે સ્વામિત્વલક્ષક હક આપ્યા વિના, પંચતિપૂર્વક જમીનને વર્ગીકૃત કર્યા વિના અને ખેતીને ઉપકારક થઈ પડે તેવાં આધુનિક સાધનોથી ખેડૂતોને સજ્જ કર્યા સિવાય વીધોટી-પદ્ધતિ દાખલ કરી જમીનનો દર શ્રિદિશવાલી વહીવટમાં વધારી દેવાયશે તેને પરિણામે જ રાજ્યનું ઉત્પન્ન લગભગ ખેવડું થઈ જવા પામેલું હતું । આમ મહેસુલ એટલે કે રાજ્યનું ઉત્પન્ન અનેક દિશાએથી વધેલું છતાં, રાયશસાહેબનો વારો-અધિકારકાળ-જે અને જેટલા પ્રમાણમાં લોકકલ્યાણસાધક કામો, રાજ્યનું ઉત્પન્ન થયું જ આપ્યું હતું તોપણ કરી શકેલ તે અને તેટલાથી પણ ઓછા પ્રમાણમાં લોકકલ્યાણસાધક કામો, તેમના પછીના કોઈ પણ વહીવટમાં થવા પામેલા નથી એ એક અવિવાદ્ય હકીકત જ છે.

(૧૩) રાજનીતિ પરત્વે નિષ્ફળ મંત્રિસભામાં બહુ મતિએ થવો જોઈએ અને એ નિષ્ફળને અનુસરીને જ કાર્યભારીમંડળે રાજ્યકાર્ય કરવાં જોઈએ. મહત્વવાળાં ચાલુ કાર્યો પરત્વે પણ કાર્યભારીમંડળમાં વિચારણા થઈ ગયા બાદ જે તે ખાતાના અધ્યક્ષે જે તે કામનો નિકળ્લ કરવો જોઈએ:—મુઝ ગેકુલજીભાઈની દીવાનગીરીના કાળમાં “સભા” સંચિત સંસ્થા હતી અને તે દ્વારા જ બધાં રાજ્યકાર્યો થતાં હતાં એ વાત આપણે પૂર્વે વાંચી ગયા છીએ તેમ હરિદાસભાઈના વારામાં રાજ્યકાર્યો પરત્વે સર્વાધિકારસંપન્ન દીવાનજી હોવાનો જે કે દેખાવ રાખવામાં આવેલો, તથાપિ વસ્તુતઃ મંત્રિસભા અને કાર્યભારીમંડળ રૂપી બે સંસ્થાઓ જે દબે કામ કરતી હતી તેં દબને તિલાંજલી અપાયલી ન હતી. મંત્રિસભાનું કામ રાજનીતિ ધણતું હતું અને તે જે રૂપમાં ધડાતી તે રૂપને અનુસરીને કાર્યભારીઓ કામ કરતા. મંત્રિસભાના નિષ્ફળ પરત્વે નવાજ સાહેબની સંમતિ કે અસંમતિ તેમના મુખેથી જણી લેવામાં આવતી હતી. પરંતુ-નીતિ પરત્વે પણ દીવાન સ્વતંત્ર ન હતો, અને તેને મંત્રિસભાના નિષ્ફળ પ્રભાવે વર્તી રહેવું પડતું હતું, અને તેમ કરવાથી જે તેને શ્રિદિશ સરકારને હાથે સહન કરવાનો વારો આવતો, તો રાજ્ય તેને રાજ્યમાંથી ખસવા દબને તેની કદર કર્યું પણ હતું, પુરોષોત્તમરાયજી આવા વિષમ પ્રસંગોને પહોંચી વળવા માટે દીવાનગીરી માંજાણી શકે તેવા પુરોષ તૈયારજ રાખતા, એટલે એકને ખસવાનો વારો આવતો તો તેને ઠેકાણે ખાંજો તરતજ ગોઠવાઈ જતો પણ હતો. રાયજી સાહેબ રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત થયા પછી,

આ પરિસ્થિતિમાં જતાવાયલ શાસનપ્રત્યે તૂટી પડેલો અને નવાળ સાહેબ રસુવખાનજીના રોષ રાજકાળમાં તેમજ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારના સમયમાં શાસન કાર્ય-રાજ્ય વહીવટ-એક હત્યુ બની ગયલો પણ હતો. નવાઈની વાત તો એ છે કે, જાહુમતિવાદના ઉપદેશક અંગ્રેજ સરકાર, પોતાના વાલી વહીવટના કાળમાં, જૂનાગઢ રાજ્યમાં મંત્રિમંડળ કે કાર્યભારીમંડળ જેવી સંસ્થાને જન્મ આપવાની આજતમાં બીલકુલ સળવળેલા પણ નહિ ।

(૧૪) કાર્યાધિકાર કેન્દ્રિત ન રાખતાં તેની કમિક વહેંચણી અમલદારોમાં થવી જોઈએ:-રાયજી સાહેબ એકહત્યુ સત્તાના હિમાયતી ન હતા. એટલે તેમણે ધીમે ધીમે આગળ ડગલાં ભરીને રાજ્યમાંથી એકહત્યુ સત્તાને નાબૂદ કરી દીધેલી હતી. નવાળ સાહેબ ખુદ ત્યાં વઝીર સાહેબ પોતે મર્યાદિત અધિકારવાળા બની ગયલા અને રાજ્યની તમામ નાની મહોદી કચેરીઓના મુખ્યોને ચઢતા ઉતરતા દરજ્જા પ્રમાણે ચઢના ઉતરતા કમે ન્યૂનાધિક અધિકારો-યુક્ત કરી દેવામાં આવેલા હતા અને એ અધિકારો એ વાપરે તેમાં શ્રેષ્ઠથી હસ્તક્ષેપ કરી શકાતો પણ નહિ. વિશિષ્ટ પ્રસંગોમાં તે પરત્વે નિયુક્ત થતા રાજપુરુષને તેની ચોખ્ખતાના પ્રમાણમાં વિશિષ્ટ અધિકારો આપી તેના ડહાપણને આધારે એવા વિશિષ્ટ પ્રસંગો ઉઠેલાવી દેવાને તેમણે શાસનપ્રત્યે મોકળાશ પણ રાખેલી.

(૧૫) ન્યાયતંત્ર વહીવટ-તંત્રથી તદ્દન સ્વતંત્ર હોવું જોઈએ અને દીવાન તથા તે ઉપરના રાજ્યાધિકારી કે રાજકર્તાથી તેના કામમાં હસ્તક્ષેપ બીલકુલ થવો ન જોઈએ:-રાજ્યની રૈયત હંમેશાં ન્યાયની બૂખી હોય છે. શુદ્ધ ન્યાય મળતો રહે તો લોકો સંતુષ્ટ રહી શકે છે અને તેને પરિણામે રાજ્ય અન્નિદ્ર પણ રહી શકે છે. આ હેતુથી, આપણે પહેલાં વાંચી ગયા છીએ તેમ રાયજી સાહેબે જૂનાગઢ રાજ્યના ન્યાયતંત્રને વહીવટી એટલે અમલખળવણી ખાતાથી તદ્દન સ્વતંત્ર બનાવી દીધેલું હતું.

(૧૬) અંતિમ કોટીની સર્વત્રેષ-હબ્બુર ન્યાયસભામાં રાજકર્તાએ કદિ પણ બેસવું ન જોઈએ:-આ સિદ્ધાંતને દેહકાળ દષ્ટિએ પુરોત્તમરાયજીએ રાજ્યમાં માન્ય કરાવી રાખેલો હતો.

(૧૭) રાજકુળની તથા રાજકર્તા ખુદની ખાનગી મિલકત રાજ્યની મિલકતથી ભુદી રખાવી જોઈએ; એટલુંજ નહિ, પરંતુ રાજકુળના

વાર્ષિક ખાનગી ખર્ચ-દરેતખર્ચનો આંકડો નિશ્ચિત કરાયેલો હોયો તેમજ:—આ પ્રકારનો પ્રમંથ આ કયાનાયક સ્થાવી રહેલ, પરંતુ તેમનો “કારભાર” ઠગ્યા પછી એ પ્રમંથ તૂટી ગયો: હતો.

(૧૮) રાજ્યે બને ત્યાં સુધી પોતાની રૈયતમાંથી જ નોકરો રાખવા:—આ સિદ્ધાંતને પુરોગતમરાયણ ગૃહીત કરી રહેલા હતા; તથાપિ આવશ્યક યોગ્યતાવાળા માણસોને અભાવે તેમણે, વિશેષતઃ ન્યાયખાતાના ઉપલા ચરમાં પરદેશીય પુરોનોની જરૂરત પ્રમાણે આયાત કરેલી; પરંતુ એ સાથે એમણે ઉચ્ચાધિકાર માટે આવશ્યક ગણાય તેવી યોગ્યતાવાળા પુરોને તૈયાર કરવા માંડ્યા એ વાત ખરી છે.

(૧૯) રાજ્યમાં ચાલતાં કામોમાં સ્વભાષા મુજરાતી જ વપરાવી તેમજ:—આ રીતિનું પાલન તેમણે ઠેક સુધી કરાવી રાખેલું હતું, કાન્યુ કે અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ લખાણોમાં થતો રહે તો રાજ્યને તેમજ રૈયતને તેવાં લખાણોનાં ભાષાંતર કરાવવા કાલસેપ તથા અર્થવ્યય ક્યાં વિના છૂટકો નહિ જ; તેમ અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર ખાતાઓમાં વધી પડે તો રાજ્યની, રૈયતમાં જે લોકો અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર ન હોય તેમને રાજ્યસેવાના ક્ષેત્રમાંથી લગભગ બહિષ્કૃત જ રાખવા પડે.

(૨૦) પગારમાં કરાતી વૃદ્ધિથી નોકરો શુદ્ધચરિત બને છે, એ એક ભ્રમ જ છે:—પુરોગતમરાયણના આ સિદ્ધાંતમાં વાસ્તવિકતા હતી. મનુષ્યમાં પ્રાયશઃ ધનસોબ હોય છે જ, એટલે પગાર ગમે તેટલો વધતો જાય તોપણ જે લોભી છે તેનો લોભ જવાનો નહિ. ધણું રાજ્યોમાં પગાર મહોટામહોટા આપવામાં આવે છે છતાં લાંચરૂપતનું જોર કમી થતું નથી, એ એક અનુભવ-જેપ'સત્ય છે, અને કદાપિ બહુ મહોટા પગારવાળા સીધી લાંચરૂપત નહિ ભેગા હોય, તો તેઓ પરોક્ષ માર્ગે એટલે કે પોતાને ત્યાં આવતર શુભ પ્રમંથોએ કુમકુમ-પત્રિકાઓ, આમંત્રણ પત્રિકાઓ વગેરે કાઢવામાં પહોળા થઇને ચાંદલા, બેટ આદિ રૂપે નાણાં વગેરે પુષ્કળ મેળવી શકે છે એ વાત કોઇથી અનુભવી નથી, ખરી વાત એ છે કે, રાજ્યના ખાતાઓના મુખ્યો જે ‘શુદ્ધચરિત’ હોય છે તો તેમના તાજાના નોકરોને મને-કમને પણ શુદ્ધચરિત રહેવા માટે કાળજી રાખવી પડે છે. પુરોગતમરાયણ જુદા એટલા તો શુદ્ધચરિત રહેતા હતા કે, રાજ્યના નાનામહોટા નોકરોને હંમેશાં તેમની બીતિ રહેતી હતી. આનો અર્થ

એવો નથી કે, દેશકાળ પ્રમાણે તેમણે રાજ્યના નોકરોના પગારો વધારવાનું ધોગ્ય ન રાખેલું. કેવળ બ્રિટિશ રાજ્યમાં અપાતા પગારોનું અનુકરણ તેમને પસંદ ન હતું.

(૨૧) નોકરોની જુદીજુદી પાયરીઓ પૈકી પામેપામેની કોઈ પણ એ પાયરીઓ વચ્ચે પગારમાં ફેરફાર પડે તેવો ફરક ન હોવો જોઈએ આ ધોગ્યથી જે લાભ થતો તે એ કે, એક પાયરીના નોકરને પોતાની પામેની ઉપથી પાયરીવાલા નોકરોનો દેવ થતો નહિ અને તેથી તે સંતોષથી પોતાનું કામ કર્યા કરતો.

[૨૨] રાજ્યે પોતાના નોકરોને પ્રસંગોચિત્ત મદદ અને તેમનાથી કરાતા રાજ્યહિતકારક કામ બદલ તેના મહત્વના પ્રમાણમાં ઇનામઅકરામ આપવાં જોઈએ કે જેથી નોકરો તન-મન-ધનથી રાજ્યકાર્યો કરે અને તેમનામાં તે બાબત સ્પર્ધા પણ જાગૃત થાય.

(૨૩) રાજ્યના નાનામહોદ્દા તમામ નોકરોને લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ કે, તેઓ મુખ્યતઃ ગાદીના-રાજ્યના-નોકર છે, રાજકર્તા ખુદના નોકર નથી, એટલે કે રાજકર્તાની રૂચિ કે અરૂચિના નોકર નથી જ:—આ સુત્રનું અવલંબન પુરોત્તમરાયજીએ ટેક સુધી કરી રાખેલું, અને પોતાને મહોદ્દા હાનિ થઈ આવી તે છતાં તે સુત્રનો તેમણે હેશ પણ ત્યાગ કર્યો નહિ. એ સુત્રનો પાઠ તેમણે રાજ્યના નોકરોને પણ શીખવેલો હતો.

(૨૪) પરદેશીય રાજકર્તા કે પરદેશીય રાજ્યાધિકારીને રાજ્યએ રાજદ્વારીય બાબતો પરત્વે મસલત કરવા માટે એકલા મળવું ન જોઈએ; પરંતુ મંત્રી કે કાર્યભારીને પોતાની સાથે રાખીનેજ તેવાને મળવાનો શિરસ્તો તેણે ચુસ્તપણે પકડી રાખ્યો જોઈએ:—રાયજી સાહેબે આ મંત્ર પોતાના વારામાં નવાબ સાહેબોને સમજાવી રાખેલો હતો અને નવાબ સાહેબો તેનું રહસ્ય બરાબર સમજી રહેલા પણ હતા. આ કથામાં વાંચવામાં આવશે તેમ, પોતાના પાટવીકુંવર રોજમાખાનજીના દયાણુને વશ થઈ નવાબ રસૂલખાનજીએ એકવાર આ શિરસ્તાનો ભંગ કરી મેજર કાર્નેગીને ખાનગી મુલાકાત લેવા દીધેલી તેને પરિણામે તેમને પોતાને સ્વેચ્છા વિરૂદ્ધ

‘કાલિયાવાડના પોલિટિકલ એન્ટ’ મિ. કિવનને પળુ, તેવાજ હયાળુને વડા થઇ ખાનગીમાં મુલાકાત દેવી પડેલી તેના ક્ષણ રૂપે પોતાને જે તકલીફ થઇ આવેલી તેનો તેમને પૂર્ણ અનુભવ થયેલો હતો.

[૨૫] પરિસ્થિતિ પ્રમાણે દીવાન સ્વદેશીય કે પરદેશીય હોઇ શકે; તથાપિ તેને મુખ્યતઃ વિદેશખાતાનો કાર્યભારી ગણીને, કોઇ એક અન્ય રાજ્યભક્ત, સર્વથા વિશ્વસનીય ચારિત્ર્યવાળો અને રાજ્યની રેયત પૈકીનો હોય તેવા કુદ્દીન મૂત્સદીને, દીવાન પરદેશીય કે સ્વદેશીય હોય તોપણ, તેના જેટલા જ અધિકાર આપી રાજ્યવાની વાતને રાજકર્તાએ રાજ્યહિતાવહ ગણવી.

[૨૬] ખાસ કારણ વિના, વિશિષ્ટ પ્રકારના જ્ઞાનાનુભવવાળા અને રાજકાર્યો પરત્વે વિશ્વસનીય નીવડેલા નોકરોની ફેરબદલી ન કરતા તેમને તેમને સ્થાને કાયમ રાખી ત્યાં જ પગાર વધારવાનો લાભ આપવો, અને જ્યાં સુધી તેમની શરીર શક્તિ કામ આપી શકે ત્યાં સુધી તેમને નિવૃત્ત કરી દેવા પણ નહિ; એટલું જ નહિ, પરંતુ એવા નોકરોને નિવૃત્ત થવાનો વારો આવે તે પહેલાં તેમનાં સ્થાન સંભાળી શકે તેવા અન્ય પુરોને ગોતી કાઢી તેમને, તેવા નિવૃત્ત થનાર નોકરો તજે એકવી દહને ચોખ્ખા તાલીમ લેવાપ્રવી દેવી પણ જોઇએ. આવસ્યક કામોની આહિતી ન ધરાવનાર મૌલુ પંક્તિના નોકરોને કીધે કચેરી-ઓનાં કામો કેટલાં બગડે છે, લંબાય છે અને તેથી રાજ્યને તથા રેયતને કેટલા પ્રકારે હાનિ પહોંચે છે એ વાત સર્વવિદિત છે.

[૨૭] રાજ્યકોશમાં અંશિત કરાતાં નાણાંનો ઉપયોગ રાજ્યમાં થતા વાણિજ્ય ઉદ્યોગ આદિને મદદ આપવામાં થવો, જોઇએ. રાયજી સ્થાપના વારામાં રાજ્યકોશના નાણાંનું રોકાણ પરદેશીય પેદીઓ (બેંકમાં) માં કે બ્રિટિશ સરકારની ‘વાયદા ચિટ્ટીઓ [ગ્રોભિમરી નોટસ]’ માં થવું ન હતું, પરંતુ તેનું ધીરાણ રાજ્યમાં જ થવું હતું.

ઉપર પ્રમાણે આપણા આ કથાનાયકની રાજનીતિનિપયક વિચારસરણી હતી. અમે તો અહીં. ક્ષમ તારવી કાઢેલ તેમનાં નીતિસૂત્રોની નોંધ કરેલી છે. એ પ્રકારની એમની વિચારસરણીની ઉપકારકતા કે અપકારકતા પરત્વે ‘તુંહેતુંહે

મતિર્મિન્ના' એ મહાવચન પ્રમાણે અમાગ પાદકમણમાં મતભેદ પણ થાય છતાં એટલું તો નિઃશંક છે જ કે, આ ચરિતનિરૂપ્ય પુરોષોત્તમરાયજીએ સમયગાન વાપરીને સ્વજાંઘી નવાખીને ધીમે ધીમે અંકુશિત કરી તેને સમયાનુસારિણી બનાવી, લોકમતની ઉપેક્ષા ન કરતાં નિયમબદ્ધ કરી દધને આપ્પાય રાજ્યને સંપ્રથિત, સૌમર્થ્યસંપન્ન અને શક્ત્ય તેટલા પ્રમાણમાં, બ્રિટિશ સર્વોપરી રાજ્ય તરફથી થતાં રહેતાં આક્રમણોને અટકાવીને, આંતર વહીવટ પરને લગભગ સાવ સ્વાધીન બનાવી દીધેલું હતું. રાષ્ટ્રીય મહાસભાના કાર્યક્રમના પુરોષોત્તમરાયજી પ્રશંસક હતા અને જે ખ્યેષ સિદ્ધ કરવાને માટે એ મહાસભાના એ સમયના અગ્રેસરો શ્રમ ઉઠાવી રહેલા હતા એ ખ્યેવને બને તેટલું રાજ્યમાં સાધી બતાવવાને માટે તેઓ ધણે ભાગે એ અગ્રેસરોનો સંપર્ક સાધી રહેલા પણ હતા.

શાસનતંત્રમાં પુરોષોત્તમરાયજીનું સ્થાન

રાયજી સાહેબે રાજ્યસેવામાં પ્રવેશ કર્યો તે પછી જે અનુભવો તેમને થવા માંડ્યા તેમણે તેમને પોતાનો કર્તવ્યમાર્ગ ધોડવામાં મહોરો ફાળો આપેલો. જૂનાગઢ દેસ્વાર એટલે ભોગનૃપ્ત્યુમાંના, અલ્પકંઠ લોકોથી ઘેરાઈ રહેલ નવાખ સાહેબ ખૂદ તથા તેમના પ્રતિનિધિ રૂપે નિખિલ કાર્યભાર અને તે અંગે રહેલ જવાબદારી ઉપાડી રહેલ વંત્રીર બહાદુરીનબાઇ. એ જાણ્ય મુખ્ય અંગો અને તેમના સંબંધીઓ—એ સર્વે રાજ્યની કે રાજ્યને આવરી રહેલ જૂની શક્તિઓની જાળમાં એવાં તો બદ્ધ થઈ રહેલાં કે, તેમનાં માનમને ફેરવીને તેમને નવ રૂપ આપવાનું કામ હરકોઈ કુશળ રાજપુરુષને માટે મુશ્કેલ થઈ પડે તેવું હતું. રાજની રૂચિને બદ્ધ ભાગે અનુકૂળ રહીને રાજ્યનો કાર્યભાર ઉઠાવી તેને ફતેહમંદ જેવો દેખાડવો અને રાજની રૂચિને ફેરવી, ચોખ્ખા માર્ગે તેને વાળીને 'કારભાર' કરી બનાવી તેને ફતેહમંદ કરવો એ બંને એક ખીજથી જૂદી વાતો છે. મૈયા લોકોના થપલ વધને પરિણામે જૂનાગઢ રાજ્ય બ્રિટિશ સરકારની આંખે ચડેલું હતું અને તેથી તેની સ્થિતિ સદૃશ બની ગયલી હતી. અંગ્રેજ સરકારને તટ રાખી શકે, દરજ્જારનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મેળવી શકે એવો કોઈ સ્વદેશીય મુત્સદ્દી રાજ્યમાં ન હતો, એટલે કોઈ કાર્યસાધક પરદેશીય રાજપુરુષની આવાહ કરી તેને દીવાનને પદે સ્થાપિતની આવશ્યકતા જાણી થઈ આવેલી હતી, અને તેથી હરિદાસબાઇની વરણી કરવામાં આવેલી પણ હતી. પરંતુ જે કોઈ પરદેશીય પુરુષ દીવાન થયો હોય તે દરજ્જારની આંતર સ્થિતિથી અપરિચિત હોય જ, તેની

વિચારસરણી રાખ્ય બહાર પ્રવર્તતા જમાનાની ભાવનાઓથી રંગાયલી પણ હોય, આ ઉપરાંત બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિ “કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ” દીવાનને જવાબદાર ગણે. આમ હોઇને દરબારથી તેમ દીવાનથી વિશ્વાસને પાત્ર ગણાયલા આપણા આ જુવાન કચાવીરને એ ઉભય પક્ષો વચ્ચે એક મધ્યસ્થ તરીકે વર્ગોપર્યંત વેપ બજાવવાનો વારો આવી ગયો હતો. આ પ્રકારે કામ કરવામાં અસાધારણ દક્ષતા વાપરવાની હતી, અને તે કામ એક ઘડીમાં અપયશ અપાવી દે છે તેવું કઠિન પણ હતું; કારણકે રાજકુળનો જીવનનદ જે માર્ગે વહી રહેતો હતો તેનાથી બીજો માર્ગે વાળવા માટે જે પ્રકારનો ઢાળ જોઇએ તે પ્રકારના ઢાળની રચના જે યર્ષ ન શકે, તો તેના પ્રવાહ તેના વાળનારને ખુદને ખેંચી પછાડી હતો ન હતો કરી નાખે એ સ્વાભાવિક ન હતું. આત્મમાન પુરોગતમરાયજીએ આ મધ્યસ્થ તરીકે કામ કરવાનો, અસ્થિધારાત્રત જેવો ભાર પોતાને માથે તરત ઉપાડી લીધો અને દીવાન હરિદાસભાઇના તેમજ તેમના ઉત્તરાધિકારીઓના માર્ગને સરલ બનાવી દીધો પણ હતો. પુરોગતમરાયજીમાં વિનય, ધૈર્ય, ગાંભીર્ય, સંયમ અને સમયોચિત નિઃસંગતા વગેરે ગુણો એટલા પ્રમાણમાં હતા કે, તેમણે જે કામ પોતાને માથે લીધેલું તે તેમને હસ્તાક્રમશઃ જની ગયલું અને દિવસો જેમજેમ વ્યતીત થતા ગયલા તેમ તેમ દરબાર ઉપર તેમના સામર્થ્યની છાપ પણ હડી અને વધારે હડી પડતી ગયલી હતી. એમની ખાસ ખૂબી તો એ હતી કે તેઓ સવિનય ઉભય પક્ષને પોતાના વિચારો સ્વતંત્રતાપૂર્વક સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દેવાની બાબતે લેશ પણ આંચકો ખાતા નહિ, અને એમ કરવામાં એમની વાકપદ્ધતાની સહાયતા પણ તેમને મળી રહેતી હતી. એમનું પોતાનું વય એમના પોતાના ગુરુઓ બહાઉદ્દીનભાઇ, મનઃસુખરામભાઇ અને હરિદાસજી કરતાં ઘણું નાનું હતું એ વાત ખરી; તોપણ એ ગુરુઓથી ઉપદિષ્ટ એવા એ પુરોગતમરાયજી એવા તો તત્ત્વદર્શી બની ગયલા કે, ગુરુઓથી મળતા રહેલ ઉપદેશની છણાવટ કરીને તેઓ તેમને પ્રશ્નો પૂછી સામો ઉપદેશ દેવા જેવા સમર્થ યથ ગયલા પણ હતા. આ વાતના સમર્થનમાં જ્યારે પુરોગતમરાયજીએ તા. ૧૫-૩-૯૨ મંગળવારને દિને મનઃસુખરામભાઇ ઉપર જે એક પત્ર લખેલો છે તેમાંથી થોડોક ભાગ, નીચે પ્રમાણે રજુ કરીએ છીએ:—

“વિ. કે આપનું શુદ્ધ ૧૫ શનીવારની શીતીનું રજીસ્ટર પત્ર મળ્યું. તેમાંના વિચાર અને દૃષ્ટાંત ઉપદેશક છે. રજૂમાં કહી શકાય તેવી હકીકત પત્રમાં

લખી શકાય નહીં. તોપણ હાલ હું મહાગ કેટલાક વીચાર એવા હેતુથી આપને લખી જણાવું છઉ કે તેમાં ચતી જૂનો આપની પાસેથી જાણી લેવી કે જેથી ખીજે પ્રસંગે તે ધ્યાનમાં રહે. માહારો આ હેતુ આપ પાર પાડે છે તે અધીક અધીક થવા માટે આપણા સંબંધ પ્રમાણે લખી જણાવવાની અગત્ય નથી. "xx" દરેક માણસની બે જાનની સ્થિતી હોય છે-(૧) સ્વતંત્ર, (૨) પરતંત્ર. માહારા વિચાર પ્રમાણે સ્વતંત્ર સ્થિતી જેટલી સારી અથવા ખરાબ ગણાતી હોય તેના કરતાં પરતંત્ર સ્થિતી વધારે સારી અને ઝોછી ખરાબ છે; શામાટે કે, સ્વતંત્ર સ્થિતીવાળા માણસમાં એક ભાગ ઉદ્ધન અને દુર્યુણીનો હોય છે અને ખીજો ભાગ પવીત્ર અને ડહા માણસનો હોય છે. પરંતુ પરતંત્ર સ્થિતિના બે ભાગમાં એક નખજો પશુ ઝોછા દુર્યુણવાળો અને ખીજો ભાગ પવીત્રતા તથા ડહાપણ સીવાય વધારે એક શક્તીવાળો હોય છે; અને તે જ્યારે સ્વતંત્ર માણસ પરાધીન થાય છે ત્યારે તેને જેમ માળાપ દહેશતમાં આવી ગયલાં અથવા ગબરાયલાં આળક છોકરાંએને પોતાના પડખામાં લઇ સાંત્વના કરે છે તેમ પરાધીનતામાંથી છોડાવવામાં શક્તિવાન થાય છે. આવી સ્થિતિ માત્ર પરતંત્રતાનું નામ ધારણ કરે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે સ્વતંત્રથી પણ સ્વતંત્ર અને અસાધારણ શક્તિવાળી છે અને તેનું કામ તે છે કે, પોતાપદ્મ કાયમ રાખીને ધણાએને સમજાવવા સંભાળવા અને ખુશ રાખવા."

"આવું પરતંત્ર માણસ ખીજાઓનું સારું કરી શકે છે, તેને પોતાના જેવા બનાવે છે, આફતમાં આવેલ હોય તેને બચાવી શકે છે; એટલું જ નહીં પણ તેના તરફથી પોતે નુકશાન સહન કરવા તૈયાર થઈ જે નુકશાન થાય તે ભોગવે છે. તેની હીંમત અને ધીરજમાં વધારો થવાને બદલે શા માટે ઘટ્ટાડે થાય તે હું સમજી શકતો નથી. અહીં એક સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે એ કે સામા માણસને કાયદો થાય અથવા ગેરકાયદો ન થાય તેની નુકશાની સહન કરવી પડે એ ડહાપણ બરું છે તેનું બંને બાજુ નુકશાન જ થાય એ કામ કોઈ રીતે અકલવાળું કે કળતર ગણાય નહીં. આ સવાલમાં બે મત નાં થવા જોઈએ; પરંતુ તે દૂર કરવાનો સરસ ઉપાય ધીરજ, વીવેક અને સમયસચ્ચતાથી તેવો વખત આવવા દેવો જ નહીં તે છે."

xx

xx

xx

xx

xx

"દુતીયામાં સ્વભાવ, સમજણ અને જુદી જુદી જુદી અનેક જાતનાં હોવાથી તેનું ઔપધ કરનાર વૈદે જેમ મુખ્ય રોગને મટાડવાની અને ખીજા રોગને વધવા ના દેવાની ખત અને કાળજી રાખવી જોઈએ તેની જ રીતે જેમનાથી ગુસ્સાન ના થાય તેની રીકર રાખીને સ્વાભાવિક અને સમજણને અનુમરતા ઉપાય પણ કરવાની જરૂર છે કે જેથી તેના (રોગીના) મનનું પ્રદુર્બલપણ રોગની ઔપધની સારી અસર કલ્પવામાં મદદગાર થાય."

"જેને માટે ઔપધ ઉપાય કરવામાં આવતા હોય તેને તથા તેના ઘરમાં યોગ્ય હોય તે માણસોને ઔપધકપચારની અસર વીગે વખતોવખત પુછી જાણવા કરવું, દીખાઓ આપે જાય, ખીજા વૈદોને જોણ કરી તેની સાથે સલાહમતવન કરે જવી, તેને પોતાનો વિચાર અનુભવ અને શક્તિ બતાવવામાં હીંમત વધે તેમ ઉત્તેજન આપે જવું. આમ કરનાં પોતાની જીવ જાણાય તે સુધારી લેવી તા. (તથા) નવું હોય તે જાણી લેવું, અને આ બધાના પરિણામે જેમ ધધારે સાગ અને સંસામતીવાશું દેખાય તે પ્રમાણે કરવાથી, પછી તેનું પરીણામ ધિરજાળ અનુમાર ગમે તેનું આવે તોપણ, બધા ખુશી અને મદદમાં રહેશે, વૈદરાજના પરાક્રમ, મહોટા મન, દુશ્મીવારી અને કાળજી ધ્યાદી ઘણા ગુણોના વખાણ થશે તેમજ તે પીરફ, દુસ્મન હશે તેનાથી પણ ખુશું બોલી શકાશે નહીં. x x x x x x x"

ઉપર જિનારામજ પત્ર, પુરોહિતમરામજની પરિપક્ષ તથા વ્યવહાર આતુર્ષ બરેલી વિચારસરણી બતાવવામાં બસ થઈ પડે તેનું છે. પુરોહિતમરામજની આવી વિચારમરણીનું જે એક મધુર ફળ આવેતું તે એ કે, તેમના વારામાં રાજ્યના ખાતાંઓના મુખ્ય અધ્યક્ષો તથા કાર્યબારીમંડળના સભ્યો જે કે જૂદી જૂદી ગાતિના હતા અને તેમાંના કોઈ કોઈ પરસ્પર વિરોધ પણ દાખવનાર હતા, તોપણ તેઓ બધા સાથે રહીને તથા બધાને પોતાની સાથે ગખી શકીને રાંજકાર્યો પરત્વે અસાધારણ ઐક્યનો યોગ રચવાને બાબતરાળી બનેલ હતા, અને તેને પરિણામે તેમની નીતિમાં તાલબંધ થતો દેખાતો પણ ન હતો. એમના સમયના બધાય મુખ્ય અધિકારીઓ સમર્થ પુરોહ હતા, અને વળી એમને સામર્થ્યસંપન્ન પુરોહોનો સંગ્રહ રાજ્યમાં કરવાનો શોખ હતો, એટલે પુરોહિતમરામજ ખુદ જે તેઓ બધાથી કેટલીક બાબતોમાં અધિક સમર્થ ન

હોત તો તેઓ તે બધા ઉપર, પૂર્વોક્તિ પત્રમાંના વૈધગજની પેઠે, પોતાની આવડતથી પોતાની સર્વોપરિતા કે ઓછતા સ્થાપી શકત નહિ જ, એ ખુદી વાત છે. સિંહોને પાળનાર જે કોઈ હોય તેણે સદા સાવધાન તથા વીરવાનું રહેવું જ જોઈએ, અને તે પ્રમાણે તે જો રહી ન શકે તો તે સિંહોના ટોળાને પોતાના કાષ્ટમાં રાખી શકે પણ નહિ, બદલે તેને પોતાને તે સિંહોનું ભક્ષ્ય બની જવાનો વારો પણ કોઈક દાજે આવી જાય પણ ખરો. પુરુષોત્તમરાયજીએ, જૂનાગઢના બગીચાઓમાં પળાતા અનેક સિંહોની પેઠે, જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં અનેક પુરુષ સિંહો બેળા કરી તેમને પાળી રાખવાની જે અવિચ્છેદ્ય નીતિ પકડી રાખેલી હતી તે નીતિને પરિણામે તેમને પોતાને એ પુરુષસિંહોનું ભક્ષ્ય બની જવાનો વારો આવેલો નથી, એ હકીકત જ એમનામાં રહેલ હીકમત તથા કરામતનો સમગ્ર પુરાવો છે. સાચો માણસ ગમે તેટલો દુર જઈ ઉભવા ચાહતો હોય, તોપણ તેની યોગ્યતા-ઉપયોગિતા કે મહત્તાનો-તો જો ખુલ્લા દિયે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે તો તેવો માણસ આખરે જે ચાછતે પાસે આવ્યા વિના રહેતો નથી, એ નીતિસૂત્રનું બળ પુરુષોત્તમરાયજી બરાબર પ્રમાણી શકેલા હતા એટલે તેમનાથી ગમે તેટલો વિરુદ્ધ અભિપ્રાય ધરાવનાર પણ તેમનાથી પોતાની પાસે જે ચાછ આવ્યા વિના રહી શકતો નહિ. દીવાન હરિદાસજી એકવાર ગયા અને પાછા આવેલા તથા બહી કલ્યાણરાયજી વકીલાત કરવા માટે જઈ જઈ કરતા અંતે જૂનાગઢ રાજ્યના મુખ્ય-અધિકારી તરીકે કાયમના નોકર બની ગયલા-આ બે ખર્નાવો પુરુષોત્તમરાયજીના પુર્વોક્ત નીતિસૂત્રના બળતાં પ્રત્યક્ષ દર્શાવો ગણ્યારો. પુરુષોત્તમરાયજીના વાસમાં મુખ્ય રાજપુરુષોનું જે મંડળ હતું તેને આપણે એક વાતુકાપિંડ સાથે સરખાવી શકીએ છીએ; એટલે આપણે એમ પણ કહી શકીએ છીએ કે, આપણા આ ચરિતનિરૂપ્ય મહારાજનીતિમાં, માનવ સ્વભાવ ઝોળખી તેને પોતાની તરફ વાળી લેવા જેટલી સ્નિગ્ધતાનો જો અભાવ હોત, તો એ પિંડના કણો એક બીજાને સાથે સંમિશ્રિત ન રહેતાં છૂટાં પડી વેરણુખેરણુ થઈ જાત અને કાર્યભારીમંડળની એકતા નષ્ટ થઈ જઈને તેને ઠેકાણું વિસંવાદિતાનો ઉદય થઈ આવીને રાજ્યને સોસવાનો વારો આવી જાત પણ ખરો. જૂનાગઢ રાજ્યની આંતરગણ્ય પરિસ્થિતિથી દીર્ઘકાળ પર્યંત સંપૂર્ણતઃ વાકેફ રહેલ તેમજ એ રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયેલ હોવાને કારણે રાજમંડળના ગાઢ સંસર્ગથી પ્રાપ્ત કરાયેલ અનુભવવાળા અને પછીથી “કારહાપુર એજંસી”ના “પોલિટિકલ એજન્ટ”ને પદે સ્થાપિત થયેલ કર્નલ રી. ડબ્લ્યુ. એચ. સીલી, આઈ. સી., એસ. જેવા અંગ્રેજ ગૃહસ્થે ઇંગ્લાંડમાં

મહેતા પાઠશાળી બ્યારે જાણેતુ કે, પુરોતમગણે સત્યમેવા છો? ની છે ત્યાર
તે સાહેબે તા ૪-૧૦-૦૩ ને જાન દીવાન સુનીવાવણ ઉપર જે એક પત્ર
લખેન છે તેમા તેમણે આ ચતિનિરૂપને અતુન્હી જે લખેતુ છે તે, આપણા
આ વિષયને ઉપકારક હોઈ અને આ નીચે બેતારીએ છીએ —

' x x x I am, however, truly sorry to learn that
Mr Purushottamrai has tendered his resignation
of the Nub Diwanship It seems to me a great
evil that the State should lose the services of
one who has done so much for it x x x The
Nub Diwan has always had a difficult position to
fill and has been the butt of calumnies and evil
attacks, I can not think he deserved such treatment
or that such a close to his services can redound
to the honour of Junagadh x x x Please convey
my best wishes to H H the Nawab and my
sorrow at learning that he has lost the services
of a very acute and clever and devoted servant
such as Mr Purshottamrai x x x x x
"It is said that no man is indispensable, but a
Junagadh without Mr Purushottamrai in the
councils thereof seems to me inexplicable
I can write no more The news has so utterly
changed the aspect of Junagadh affairs that I at
this distance can not believe it nor appreciate the
altered state of affairs properly x x x Where will
he (Nawab Saheb) find one (good adviser) to
replace his old servant ? x x x x x "

(સાવાર્થ) — તથાપિ તા પુરોતમગણે પોતાની નાયબ દીવાનગીરીનું
રાજનામું આપ્યું છે તે સમાચાર જાણીને હું ખરખર દિનગીર થયો છું

જે પુરો રાજ્ય ખાટે આટલું બંધું કરેલ છે તે પુરોની નોકરી રાજ્ય ખુબે તે એક મહોદ્દાં અનિષ્ટ છે એમ મને લાગે છે. x x x x x x”

“નાયબ દીવાને જે કામ કરવાનું હતું તે હમેશા મૂકેલી બધું હતું અને તેઓ અનેક પ્રકારની નિંદાનું અને હુમલાઓનું લક્ષ્ય બનતા રહેલા છે. તેમની તરફ જે પ્રકારનું વર્તન રાખવામાં આવ્યું છે તેને તેઓ પાત્ર હતા એમ હું ધારી શકતો નથી તેમ તેમની સેવાઓનો અંત જે રૂપમાં આવ્યો છે તે રાજ્યને પ્રતિષ્ઠાપ્રદ નીવડે એમ પણ હું ધારી શકતો નથી. x x x x”

“મહેરબાની કરીને નામદાર નવાબને મારી પરમ શુભેચ્છા વિદિત કરશે અને રા. પુરોત્તમરાયજી જેવા મુદ્દમ બુદ્ધિશાળી, નિપુણ અને ભક્તિપરાયણ નોકરને તેઓએ શુભાવેલ છે એ જાણી મને જે સ્થિતિમાં થઈ છે તે પણ જાણાવશે. x x x”

કોઈ પણ માણસ એવો નથી કે જેના વિના ચાલી ન શકે, એવું કહેવાય છે, તથાપિ પુરોત્તમરાય વિનાની મંત્રિસભાઓવાળું જુનાગઢ કેવું દેખાય તે હું વર્ણવી શકતો નથી.”

(રાજ્યને) લગતી બાબતોનું એટલા બધા પ્રમાણમાં અપૂર્ણતા: રૂપાંતર કરી નાંખેલું છે કે, આટલે દુર વસીને હું તેને માની શકું નહિ. x x પોતાના આવા જુના નોકરની જગાએ બીજો એક (સારો સલાહકાર) નોકર (નવાબને) ક્યાંથી મળશે ? x x x

કર્નલ સીલીએ પોતાના પુર્વોક્ત પત્રમાં જે ઉદ્ગારો કાઢેલા છે તે શબ્દશઃ ખરા પડેલા છે અને તે તેમના હૃદયમાંથી જ નીકળેલા છે. જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં એ અગ્રેજ શૃદ્ધસ્થ હતા અને તેથી તેઓ પોતાની રાજદારીય બુદ્ધિશક્તિને લીધે જૂનાગઢ રાજ્યદેહની નાડી પારખી શકેલા હતા, અને પુરોત્તમરાયજી જેવો દુર્લભ દષ્ટિવાળો, દૃઢચંદ્ર અને કરેલ - બુદ્ધિનો રાજમંત્રી ન હોય તો રાજ્યમંદિરનો - ખડેખડ છુટો પડી જઈને છેવટે રાજ્યને તેના પોતાના ભગ્ન ભાગોના એક પુર્ણ રૂપે બનાવી મુકે એમ પણ તેમને લાગેલું હતું, અને તેથી તેઓ રાજ્યહિતની

દષ્ટિએ અનિષ્ટ પરંપરાની કલ્પના કરી પડે એ પણ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ આ પ્રકારની લાગણી એકલા કનૈયા સીલીને જ થઈ આવેલ એમ નહિ, એમના બેટાને જ સદ્ભાષ સભ્ય તરફ ધરાવનાર ખીજ એક અંગ્રેજ અમલદાર કનૈયા જે. એમ. હંટર હતા. આ કનૈયા હંટરને જૂનાગઢ રાજ્યની આંતર બાબ સ્થિતિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું, અને રાજ્યની રંગભૂમિ ઉપર જે નાટક ખેલાતું હતું તેમાં પુરોગામીરાયજી એક અભિનેતા રૂપે વીર્ય વર્ષો ઉપરાંતની મુક્તથી શું કામ કરી રહેલા હતા તે વાત તે દક્ષ અંગ્રેજ અધિકારીની દષ્ટિમાં સંપૂર્ણતઃ હતી પણ ખરી. આ કનૈયા હંટર “ક્રાઈયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ” હતા અને જુનાગઢ રાજ્ય સાથે તેમનો મૈત્રીસંબંધ લાંબા વખતથી ધણો મારો હોઈ તેઓ તેવું કલ્યાણ જ ઇચ્છતા હતા. આવા આ કનૈયા હંટરે પોતાના વતન છાંડ્યાંમાં રહેતાં, પુરોગામીરાયજીએ મેળવેલ રાજ્યસેવા-મોક્ષની વાત સાંભળેલી ત્યારે તેમણે પણ તા. ૧૯-૧૦-૦૩ ને રોજ એક પત્ર પુરોગામીરાયજી ઉપર લખી મોકલી પોતાની લાગણી નીચે મુજબ વ્યક્ત કરેલી હતી:—

“x x x I was startled and grieved to hear from a correspondent last mail that you had tendered your resignation to H. H. and that it had been accepted x x I heard also that Mr. Chunilal was also expected. to leave Junagadh-service. If this is all true, I am afraid that there are bad times in store, for Junagadh seems to pass from one political storm to another.”

“(બાવાઈ) — x x x છેલ્લી ટપાલમાં એક પત્રએક તરફથી, તમે તમારું સહનાયું નામદાર નવાજ સાહેબને આપ્યું છે અને તે મંજૂર રખાયું છે એવા ખબર સાંભળીને હું કંપી જાગ્યો છું અને શોકગ્રસ્ત બન્યો છું. x x x મેં વળી એવું પણ સાંભળ્યું છે કે, રા. ચુનીલાલ પણ જૂનાગઢની નોકરી છોડે એમ છે. આ બંધી વાત ખરી હોય, તો લવિષ્યમાં ખરાબ દિવસો આવવાના છે એવી મને લીધે રહે છે, કારણ કે જુનાગઢ એક રાજદ્વારીય તોફાનમાંથી ધીજી

તોફાનમાં જઈ પડતું હોય એમ મને લાગે છે. વળી આ જ અધિકારીએ ખોતાના તા. ૨૧-૧૦-૦૩ ના બીજા એક પત્રમાં નીચે પ્રમાણે ઉદ્ઘાસે કાઢેલા પથ છે:—

“ I was surprised to hear by last mail that Purushottamrai had resigned and that the Nawab had accepted his resignation. If this be true, I do not know who is to carry on the work of Administration. Chaos will soon begin ”

“(ભાવાર્થ):— x x x x પુરુષોત્તમરાયજીએ રાજનામું આપ્યું છે અને નવાબે તેમનું રાજનામું સ્વીકારેલું છે એવા ખબર છેલ્લી ટપાલ દ્વારા જાણતાં મને આશ્ચર્ય લાગ્યું છે. x x x આ વાત ખરી હોય તો રાજ્યસામનતંત્રનું કામ કોણ ચલાવશે તે હું સમજી શકતો નથી. અવ્યવસ્થાનો આરંભ તરત થઈ જશે. x x x

કાઠિયાવાડના રાજદારીય વાતાવરણના કીડા જેવા પૂર્વોક્ત અંગ્રેજો જે ભવિષ્ય ભાષેલું છે તે ખરું પડેલું છે. પૂર્વોક્ત જાંને બ્રિટિશ રાજદારીય અમલદારો આપણા આ કથાવીરની વ્યક્તિવિશેષતાનું મહત્ત્વ જૂનાગઢ રાજ્યના શામનતંત્ર પરત્વે કેટલા બધા પ્રમાણમાં સમજતા હતા એ વાતનો ખ્યાલ આપણને પૂર્વોક્ત પત્રોમાંથી વિના તકલીફે જાણી આવે છે. પુરુષોત્તમરાયજીએ જૂનાગઢની નવાબીને અક્ષત ગૌરવવાળી બનાવી દીધેલી એ તેમણે કરેલી સેવા યુગદષ્ટિએ એટલી તો અતુલ્ય ગણાય કે, બ્રિટિશ સર્વોપરિતાની સ્થાપના કાઠિયાવાડમાં થઈ તે પછીના કાઠિયાવાડના ધનિદાસમાંથી તેને જેટલો મળી શકે તેમ નથી. આ સર્વ પ્રકારની તેમની સેવાને લગતી હકીકત અમે આ અંચના જે તે વિષયને લગતા પ્રકરણમાં આપી ગયા છીએ એટલે ફરીથી તેનું ખ્યાન આપવું એ નિરર્થક જ છે. આમ હોઇને અમે હવે બીજા એક વિષયને હાથ ઉપર લેશું અને તેમ કરીને, આપણા આ ચરિત્રનિરૂપણની ઉત્તમલક્ષ દારકીર્દિના અંતભાગે પહોંચી જશું. હવે પછીના પ્રકરણો આપણને ૨૫૪ દેખાડી આપશે કે, જૂનાગઢ રાજ્યનું માગણું પુરુષોત્તમરાયજી પાસે પુરેપૂરું હતું, જ્યારે પુરુષોત્તમરાયજીનું માગણું એ રાજ્ય પાસે લેશ પથ હતું નહિ જ !

અને તેથી ત્યારે એ બે વચ્ચે હિમાચની ચોખવટ થઈ ગયલી ત્યારે એ રાજ્ય અને એ રાજપુરુષ. એ હ્રમ્ય વચ્ચેનો પેઠી દરપેઠી રહેવા પામેલ સખધ કાયમને માટે ટુટી ગયલો પણ ખરો ! જુનાગઢ રાજ્યના નવાખ સાહેબોને યથાર્થ લાલ કરી આપીને રાજ્યની અપ્રતિભ રોવા કરી ગયલા સ્વદેશીય કાર્યભારીઓના સીધા વંશજો જુનાગઢમાં અસ્તિત્વ ધરાવી ન રહે એવી કોઈ દૈવી ઘટના હોય, એવું એ રાજ્યના ઇતિહાસમાંથી સાર રૂપે નીસરી આવે છે ! એ વાત, ખરેખર, ધણાયને વિશ્વવ પમાડ્યા વિના રહેને પણ નહિ જ. પુરુષોત્તમરાયજીનું સ્થાન અને તેમનું કામ-એ જીવ્ય પણ એમની સાથે જ રાજ્યત્યાગ કરી ગયલા છે એ નિર્વિવાદ છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

કેટલાક વિશેષ પ્રસંગો.

રાયજી સાહેબના ' કારભાર ' ના કાળમાં જે બીજા કેટલાક વિશેષ ઘટના ગણાય તેવા મહોટામહોટા હિમ્ય પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા અને જીવવાયલા હતા તેમનું સંક્ષેપમાં પણ વર્ણન અત્ર ન કરીએ તો આ જીવન કથા તેના વિષયજન રાજપુરુષના વ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ તેમજ આજથી પચાશ વર્ષો પહેલાના જમાનામાં રાજ્ય કેવાં રૂપરંગ ધરાવી રહેતે બતાવનાર ઇતિહાસની બાબતમાં અપૂર્ણ જ ગણાશે. આ પ્રસંગો રાજદ્વારીય દૃષ્ટિએ કેવા હતા તે ત્રો અમે બતાવશું જ; તથાપિ તે પ્રસંગો કેટલાક પ્રમાણમાં પ્રગ્ભવોને આહવાદક, પ્રોત્સાહક અને રાજ્ય પ્રતિ સદ્ભાવી બનાવે તેવા હતા તેનો નિર્દેશ કર્યા વિના અમે રહેશું પણ નહિ. રાયજી સાહેબ એટલે એક મચેનન હિમ્યવાદી કલામુર્તિ. તેમનાથી નિર્દિષ્ટ કરાતી યોજના એટલે રમણીયતા. વિશેષક વિચાર અને વિનિત વિલામની સંહિતા-એ પુરુષોત્તમરાયજીના ચારિત્રની વિકસણતા. તેમની સ્વભાવસિદ્ધ સસિકતા તેમની ભવ્યતાપુર્ણ યોજના શક્તિની જનની હતી, અને તેથીજ તેઓ એક રમતાજેમના શામનસુન્દારક બની રહેવા હતા.

તેમની રમિકતાનું પ્રગણ આપણે, તેમણે પોતાના મૃતદેહને સ્નાનશુદ્ધ કરાયા પછી અંતરનો લેપ કરવા વગેરે સંબંધે જે આજ્ઞા આપી રાખેલી તે ઉપરથી બાંધી શકીએ તેમ છીએ. મનદાન કે, એમના વારામાં સમારંભો તથા ઉત્સવોની યોગ્યતાઓ એમની પોતાની સુંદરતા તથા ભવ્યતાની કદમનાને અવરૂપ ધરાવી હતી અને તેથી તેઓ મોગલાઇ દબાવવાવાળી અને લોકરંજન કરનારી નીવડતી પણ હતી. આમરે સખેદ લખવું પડે છે કે, એક નાનીથી શહેનશાહને ઉચિત એવો જૂનાગઢનો દરબારી દાઢભાઠ, રાવજી સાહેબે જૂનાગઢ છોડ્યું તે સાથે જ ઊડી જવા પામ્યો છે, અને આજે તો રેલવેમાંથી ગણ્યાગાંઠ્યા લોકો જ તેને લગતી કથા પોતાનાં બાળકો આગળ કરી શકે તેમ છે. બ્રિટિશ સરકારની અધીશ્વરતા નીચે રહેલાં દેશીય રાજ્યો પ્રસંગે પ્રસંગે બ્રિટિશ સરકારના ગવર્નર્સ અને કવચિત્ કવચિત્ ઉપરબળેને પણ પોતાને ત્યાં આમંત્રતાં રહેતાં હતાં અને તેમને પોતાનાં સુહૃદોથી વાકેફ કરવાની તક પણ મેળવી લેતાં હતાં. જૂનાગઢ રાજ્ય, રાવજી સાહેબના વારામાં, પૂર્વોક્ત નીતિ પ્રબંધ પરત્વે અપવાદ રૂપ રહેલું નહિ, અને તેનું પરિણામ એ આવેલું કે, કાઠિયાવાડમાંના 'બ્રિટિશ પોલીટિકલ એજન્ટસ' પૈકી જે કોઇ જૂનાગઢ રાજ્ય સામે અંગ્રેજ સરકારમાં લખી મોકલતા હતા તેનું ખંડન જૂનાગઢનું કાર્યવાહીમાંજ સરલતાથી કરી શકતું પણ હતું.

આ નીતિસૂત્રને અવલંબીને જૂનાગઢ રાજ્યે ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં પહેલું પગલું ભરીને મુખ્યના હાકેમ-સુબા-મર જેસ્ટ કસ્ટ્યુસનને આમંત્રેલા હતા અને તેમને હક્કે "કાલવાહ" નદી ઉપરનો એક સેતુ-પુલે-રચવા માટે તેમજ મુસમમાન વિદ્યાર્થીઓ માટે "મોહોબત મદ્રસા" નામક વિદ્યાલય બાંધવા પાયા નંખાવોયલ હતા. આ પ્રસંગે એઓ સાહેબે, રાજ્યમાંથી નાબૂદ કરાયલ, 'મહેસૂલ-ઇન્તર-પદ્ધતિ' સંબંધે રાજ્યને અભિનંદન નીચે આપેલ શબ્દોમાં આપેલું હતું:—

"(તમારા જેવો) એક દેશી રાજકર્તા પ્રમુદ્ધ ચિત્તે, અને તમારી શુભેચ્છાઓને તમારી પ્રજા પરત્વે અમલમાં મૂકે એવા સમર્થ અને કર્તવ્યશુદ્ધિવાળા અમાત્યો મારફત શાસન કરે છે એટલે તેની પ્રજા જેટલી વધારે સુખી થઈ શકે તેટલી તે અન્ય કોઇ રૂપના શાસનતાંત્રી સુખી થતી નથી એમ હું 'ભાવું' છું. x x x"

(૨) જૂનાગઢ રાજ્યે આરંભેલ આ લોકભોજ્ય પ્રવૃત્તિની, ઉપર પ્રમાણે પ્રસંસા થયેલી એટલે તેથી ઉત્તોજિત થઈ રાજ્યે, ૬૭ સપ્તમક માહકનો લોકમાર્ગ (રિલ્વે) બાંધવાની જે યોજના સુમુ ગોકુલજી ઝાલાની દીવાનગીરીના સમયમાં ધ્યાયથી હતી તેને સફળ કરવાનું કામ ઉપાડી લીધેલું હતું, અને તેને મંગલારંભ મુંબઈના સુબા લોડરે સાહેબને હસ્તે ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં કરાવીને તેમને જ હસ્તે ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં ચોકી ગામે આગગાડીના ઉદ્ઘાટનની ક્રિયા કરાવેલી હતી. આ આગગાડી રચવાને કામે રૂપીઆ ૩૮,૧૮,૭૬૮-૧૧-૪૫ અર્થ રાજ્યે કરેલું છે. આ ઉદ્ઘાટનક્રિયાને અંગે “મહાખત મદ્રેસા” નું ઉદ્ઘાટન પણ એ જ સાહેબને હાથે કરાવાયલું હતું, અને તે પ્રસંગે એ નામદાર સાહેબે પોતાના બાપણમાં, જૂનાગઢ રાજ્યે પોતાની હદમાં તેમજ હદખંડારના પ્રદેશોમાં કેળવણીની ખીલચટ કરાવવાના હેતુથી રૂ. ૬,૨૬,૫૦૦ અર્થેલા તેની તથા વઝીર બહાઉદ્દીનબાઈ તરફથી નવાં તળાવો, ફવાઓ, મકાનો, સિંપાહીઓને આપવાની સહત અને મુસલમાન લોકોની કેળવણી અર્થે જે બે લાખ રૂપીઆ અર્થાધિલા હતા તેની તારીફ કરેલી હતી.

(૩) ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાના ધૌત્ર નામદાર પ્રિંસ આખખટ વિક્ટર એફ વેલ્સ જૂનાગઢ રાજ્યની મુલાકાતે વધારેલા ત્યારે તેઓ નામદાર ગિરિનગલમાં સિંહનો સિકાર કરી શકે તેટલા માટે ‘ગીરમહાલ’ ના મુખ્ય ગામ સાસણ (સિંહાસન) માં આપણા આ જંગલવિહારી કથાવીરે દીવાન હરિદાસ સાથે જઈને સુંદર અને પ્રસંગેચિત ગોઠવણ કરેલી હતી, અને તેઓ નામદાર જૂનાગઢમાં પધારેલા ત્યારે તેમને સન્માનવા નિમિત્તે આખામ શહેરને મુશોભિત બનાવી તેમાં અનેક પ્રકારે આકર્ષક ચોરાની કરાવીને તે પ્રસંગને એક મહોત્સવ રૂપે ઊજવાવેલો હતો. “પ્રિંસ આલખટ વિક્ટર લેપર અસાયલમ (રૂપીઆ માટે ફવાખાનું)” બાંધવા માટે ખાતમુહૂત પણ એ શાહનશાને હાથે કરાવાયલ; છતાં રૂંગર તરફ જતા મહામાર્ગ ઉપર, આ પ્રસંગે, સુંદર કારીગીરીવાળો કાચનો દરવાજો રચાવાયલ તે આજે પણ અમારી આંખ આગળ તરી રહેલો છે.

(૪) ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં નવાબ સાહેબ બહાદુરખાનજીને બ્રિટિશ સરકારે જી. સી. બાઈ. ઇ. નો ખેતાબ આપેલો તે સંબંધમાં તેની અર્પણક્રિયા રાજકોટમાં નામદાર ગવર્નર સાહેબે મહોટા હજીયા સાથે કરેલી. આ ક્રિયામાં કાઠિયાવાડનાં

અમગણ્ય રાજ્યોના રાજકર્તાઓ ઉપરાંત અનેક દેશીય-પરદેશીય ખેતાબ-ધારી ગૃહસ્થોએ ભાગ લીધેલો હતો. આ પ્રસંગે ગવર્નર સાહેબે ખેતાના ભાવણમાં નવાબ સાહેબ બહાદુરખાનજીના રાજકાળમાં થયેલ “લાભદાયક અને લોકહિત-સાધક ધણું કામો” ગણી ખતાવીને તેઓશ્રીની કેળવણીના પ્રચાર માટેની ધગશનાં તથા તેમનાથી કરાતી અતિથિ-પૂજનાં વખાણુ પણુ કરી ખતાવેલાં હતાં. આ નવાબ સાહેબ ખેતાની જીવાનીમાં એટલે કે ખેતાના ધુવરાગ જીવનના સમયમાંથી જ ખેતાની ઉદારચિત્તા, કર્મશક્તિ તથા ખેતાના સમવયસ્ક પ્રજાજનોમાં મળતા હળતા રહેવાની ઇતિથી-ટેવથી એટલા તો લોકપ્રિય અનેલા હતા કે, બ્રિટિશ સરકાર તરફથી તેમને ધનાયત થયેલ ખેતાબને પ્રસંગે પ્રજામાત્ર હર્ષધેલી બની ગઇ હતી, અને એ હર્ષ તેણે અનેક માનપત્રો આપીને પ્રશિત કરી ખતાવેલો પણુ હતો. વજીર બહાઉદ્દીનભાષ્ટની “નવી હવેલી”ના વિશાળ પ્રાંગણમાં, એ માનપત્રાર્પણવિધિ કરવા માટે એક ભવ્ય દરબાર ભરવામાં આવેલ અને લોકરંજનાથે એક કાર્યક્રમ પણુ રચાયલો. આ પ્રસંગે જે દેખાવ થઇ રહેલો હતો તેનું ચિત્ર તો તેના જોનારથી જ આવેખી શકાય. લોકરંજનાથ કરાતી રહેલ બહુ-વિધ યોજનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ માટે નવાબ સાહેબ બહાદુરખાનજીનો ગજકાળ સુસ્મરણીય રહેશે જ. ‘ગેંડાની અધડ’માં ગેંડા ચિત્તાની લડાઇ, હાથીઓની સાંઠમારી, કુસ્તીના ખેલો, હસ્કરી કવાયત, સ્વારીઓનો ઝગતુ ઝગતુ પ્રમાણે ઠાઠમાઠઃ આદિ એમની સાથે જ રાજ્યમાંથી ઊડી ગયેલાં છે.

(૫) નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીને ઈ. સ. ૧૮૯૨ માં તપ્તનશીન કરી દેવાયાથી જે રાજદારીય અંધકો, “કાઠિયાવાડ એજંસી” અને જૂનાગઢ રાજ્યના કાર્યભારીમંડળ વચ્ચે ઉપરિચત થઇ આવેલ તેનું સમાધાન પાંચ માસ વીત્યા પછી થઇ જતાં બ્રિટિશ સરકારે રસુલખાનજીને નવાબ સાહેબ તરીકે કબૂલ રાખેલા એટલે તે નિમિત્તે એક દરબાર જૂનાગઢમાંની મદ્રેસાના સભામંડપમાં ભરવામાં આવ્યો હતો. આ દરબારનો ઠાઠો જેણે જોયો હશે તે જ એના મહત્ત્વનું મૂલ્ય આંકી શકશે. આ દરબારનું દશ્ય, આપણા આ કથાનાયકના પરિશ્રમથી મેળવાયેલ રાજદારીય વિજયનું એક સાચું ચિત્ર જ હતું. આ દરબારમાં જ, એકવાર વિરોધ કરી રહેલ “પોલિટિકલ એજંટ” (સર) આર્થર્ આલિવંટ સાહેબે જે ભાવણુ કરેલું હતું તેમાં વજીર બહાઉદ્દીનભાષ્ટને નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીના “પિતા તેમ જ ભાઈના” ના “એક સિદ્ધ નીમક-હલાલ મિત્ર” રૂપે ગણાવીને, ઉઘાઠી રીતે અને સખ્યજતાપૂર્વક રાજનીતિને ઘટનાં રહેવામાં ચારિત્રનું મહાબળ” ધરાવનાર તરીકે

વર્ણવેલા હતા; એટલું જ નહિ પરંતુ રાજકુળના પ્રારંભકાળમાં જે “વિરોધો, સંઘર્ષો, તથા કુટ પ્રયોગો” રચાતા રહેલા હતા તેને બદલે રાજ્યમાં “નિર્ભયતા અને પ્રશાંતતા” ની ચર્ચા રહેવા જગાવટનાં ભારોભાર વખાણ પાત્ર તેમણે કરેલાં હતાં. આવા આ બ્રિટિશ રાજદ્વારીય પ્રતિનિધિના મુખમાંથી પડેલા શબ્દો, ખરેખર, અર્થગંભીર અને માનનીય છે; કારણ કે, આપણે અગાઉ વાંચી ગયા છીએ તેમ, વઝીર બહાડ્દીનબાદશની મક્કમ રાજનીતિ અને તેને સફળ કરી આપનાર પુરુષોત્તમરાયજી જેવા નિર્ભય અને રાજનિષ્ઠ સહકારી રાજપુરુષે નવાબ સાહેબ રમુલખાનજીને રાજસભા ઉપર સુસ્થાપિત કરી રાખવા માટે જોડાવેલ પરિશ્રમ:—એ ઉભય બાળતોનો પૂર્ણ ખ્યાલ રાખીને જ એ બ્રિટિશ અમલદારે પોતાના ભાવોને પૂર્વનિર્દિષ્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરેલા હતા. વસ્તુતઃ આ બ્રિટિશ અમલદારે જે શબ્દપુખ્તાંગલિ વઝીર બહાડ્દીનબાદશને આપેલી તે તે વઝીર વતી કામ કરી રહેલ આ કથાવીરને જ અર્પિત થયેલી, એમ સુખેથી કહી શકશે.

(૬) નવાબ સાહેબ રમુલખાનજી ગાદીએ આવ્યા પછી જે કોઈ ગવર્નર સાહેબ પહેલાં જૂનાગઢમાં આવ્યા હોય તો તે મુંબઈના મુખા લૉર્ડ હરિસ હતા. આ લૉર્ડ હરિસને ગિરિજંગલમાં શિકાર કરવાની ઇચ્છા હોવાથી તે માટે બધી વ્યવસ્થા કરવાનું કામ નવાબ સાહેબે પુરુષોત્તમરાયજીને સોંપેલું હતું. આમ હોઈને, એ નામદાર સાહેબ વેરાવળ બંદરે જનરીને ગિરિજંગલમાં સીધા જઈ શકે એટલા માટે આ કથાનાયક તેમને આવકારવા અર્થે વેરાવળ ગયલા અને પછી ત્યાંથી એ ગવર્નર સાહેબને લઈ ‘ગીર’ માં એક મિહનો શિકાર તેમણે તેમને કરાવી આપેલા હતા. આ કામ પતી ગયા પછી એ લૉર્ડ હરિસ જૂનાગઢમાં પધારેલા અને રાજ્યે આખાય શહેરને શણગારીને એ નામદારના આગમનને એક મહાદીપોત્સવ (ફેસ્ટીવલ) રચાવી તથા આતંશખાજી ફેરાવીને જીતવેલો પણ ખરો. એમને “પ્રિન્સ આલબર્ટ વિઝર લેપર-અસાયલમ” ખુલ્લું મૂકવાની શુભક્રિયા પણ આ વખતે જ કરાવાયેલી હતી.

(૭) હિંદુસ્તાનનાં ના. મહારાણી વિક્ટોરિયાને રાજકર્મોને સાઠ વર્ષ પુરાં થયાથી તેમના માનમાં “હીરક-મહોત્સવ” ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં જીતવાયેલો તે પ્રસંગે જૂનાગઢમાં પણ તેની ઉજવણી બહુ ઠાઠથી કરવામાં આવેલી. એ શુભ પ્રસંગને ચિરમસ્મૃતિય તેમ જ લોકકલ્યાણકારક બનાવવામાં હેતુથી જુનાગઢ શહેરમાં

‘મહારાણી વિક્ટોરિય-જૂબીલી કોમિટી એન્ડ બેક્ટીરીઓલોજિકલ લેબોરેટરી (રાસાયણિક તથા સુક્ષ્મજીવપરીક્ષક (શુતરોધન કાર્યસાધક) પ્રયોગશાળા’ નામક સંસ્થાને જન્મ આપવામાં આવેલો, અને તે બદલ મુંબઈના ના. ગવર્નર સાહેબ તરફથી રાજ્યને ધન્યવાદ અપાયો પશુ હતો. અમને એમ પણ જણાય છે કે, આ પ્રકારની પ્રયોગશાળા રચવાની પહેલ કરનાર જૂનાગઢ રાજ્ય જ છે

(૮) આજ ઇ. સ. ૧૮૯૭ના વર્ષમાં મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ સેંડહર્સ્ટ સાહેબે જૂનાગઢને મૂલાકાત આપતાં તેમને હસ્તે ‘બહાદુરખાનજી પુસ્તકાલય’ તથા ‘સુમખાનજી સંસ્થાલય (દવાખાતું)’-એ સંસ્થાઓ માટે, નવી દબે મકાનો બંધાવવા માટે પાયા નંખાવાયલા હતા. આ પ્રસંગે એ નામદાર કાર્યભારીમંડળના પ્રમુખ વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈ સંબંધમાં આ પ્રમાણે ખાસ કરીને કહેવું હતું:—
“x x x x” સાસનતંત્ર (પરીવટ) પરત્વે બોલતાં મને ખુશી થાય છે કે, બહાઉદ્દીનભાઈ કે જેમણે પરમ ઉત્સાહથી અને સામર્થ્યથી હાલના નવાજ અને તેમના પૂર્વજોની સેવા કરેલી છે તેમના જેવો એક ઘણાજ નીમકહલાલ વઝીર આપ ધરાવી રહેલ છે. x x x x તમારા શહેરમાં જે શાંતિ વ્યાપી રહેલી છે તે જોઈને આપને હું અભિનંદન આપું છું. x x x”

પર્યોતમરાયજીનીજ સલાહે ચાલતાં રહેલ સાસનતંત્રને, પૂર્વોક્ત શબ્દોમાં અપાયેલ અભિનંદન શું એક સારામાં સારું પ્રમાણુપત્ર નહિ ગણાય !

(૯) ઇ. સ. ૧૮૯૯માં પાટવીકુંવર શાહમદ શેરજીભાખાનજીની શાદી કરવામાં આવી હતી. એ શાદી જેગ રાજકુળનો એક મહોત્સવ અને તેમ ખીજી તરફ પ્રજામાત્રને પણ તે ઉત્સવ રૂપ આનંદદાયક બની રહેલ. નવાજ સાહેબ બહાદુરખાનજીની શાદી થયા પછી પચીસ વર્ષ પાટવીકુંવરની શાદી ઉજવવાનો આ પ્રસંગ મજેલ એટલે તેને અપુર્વ પ્રકારે ઉજવવાને માટે રાજ્યે અને તેટલા પ્રયાસો કરેલા હતા. જુલાઈ ગયલી મુઘલાઈના દબાબા અને ઠાઠમાઈથી આ પ્રસંગ જોડાયેલો પેશુ હતો. રાજમહાલય આગળના વિશાળ પ્રાંગણમાં કાય-જડિત, ઝાકઝમાળ અને બધીય રીતે મનોહર એવો એક વિશાળમંડપ રચાવાયલો અને તેમાં સન્નિધિવસ ગાનતાન રખાવી પ્રજાજનોને વિનોદ મળતો રહે એવી વ્યવસ્થા કરાવાયલી હતી. અતિથિઓનો સત્કાર પણ ત્યાંજ થતો હતો. શાદી નિમિત્તે હિંદુઓને અને મુઘલમાનોને બાંવતાં ભોજનોવાળાં શહેર ખર્ચ કરાવાયલાં હતાં. ગોંડળ નરેશ શ્રી ભગવતસિંહજી ખુદ સહકુટુંબ પધારેલા હતા. કાઠિયાવાડ

ના 'પોલિટિકલ એજન્ટ' કર્નલ હંટર આદિ બીજા અનેક યુરોપિય બ્રિટિશ અમલદારો તથા વડોદરા, પતિયાળા, અલવર, રામપૂર, કચ્છ, પાલનપૂર તેમજ કાઠિયાવાડમાંના લગભગ તમામ રાજ્યો તરફથી પ્રતિનિધિઓ તથા મુખર્જી, અમદાવાદ, વડોદરા વગેરે અનેક નગરોના મહાજનો પણ આ શુભ પ્રસંગે આવી પહોંચેલા હતા. કવિઓ, ભાટચારણો ઇત્યાદિનાં યોગાઓ પણ ઉતરી પડેલાં હતાં તેમને ઈનામો અપાયલાં અને તેમની કવિતાઓનો સંગ્રહ પણ પાછળથી છપાવી પ્રકટ કરાયેલો હતો. આ મંગલ પ્રસંગના દરયોનો જે અનુભવ સોરઠની પ્રજાએ લીધેલો તેવો અનુભવ તેને તે પછી યવા પામ્યો નથી એમ કહીએ તો ખોટું નથી. પાદશાહીની કલ્પના અને રાપણ સાહેબની રસિકતા એ ઉભયના સંમિશ્રણથીજ આ મહાસમારંભ દેદીપ્યમાન થવા પામ્યો હતો એમાં શંકા નથી. આ સાહજન્યએ કુલ ત્રણ પત્નીઓ કરેલી હતી અને એ ત્રણ શાદીઓ નિમિત્તે રાજ્યને રૂ. ૫,૧૭,૩૦૧-૬-૬૫ ખર્ચ થયેલું હતું. પુરોષોત્તમરાયણ રાજ્યમાંથી ગયા અને તે સાથે રાજ્યમાંથી રસિકતાએ વનવાસ સ્વીકારી લીધેલો છો માનવ જીવનને પશ્ચાત્તી રામવિરાગની વૃત્તિ, રાજ્યોને પણ પશ્ચાત્તે તેમાં શી નવાઈ ? !

(૧૦) ઇ. સ. ૧૯૦૦ ના વર્ષ પહેલાં હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ બ્રિટિશ ઉપરાજે કાઠિયાવાડની મુલાકાત લીધેલી નહિ, પરંતુ આ સાલના નવેમ્બર માસના આરંભમાં લોર્ડકર્ઝન ઉપરાજ દીવજંદરેથી સમૃદ્ધ માર્ગે વેરાવળ બંદરે ઉતરી સોમનાથ પારણની મુલાકાતે બર્ષ આવી ખાસ ગાડીમાં જૂનાગઢ આવેલા હતા. આ પ્રકારનો સમુદ્રવિસાસ તેમણે કદાચિત્ શાહી રાજદારીય દ્રષ્ટિથી કરેલો હશે એમ કેટલીક પાંછળથી અનેક હકીકત ઉપરથી અટકળી શકાય છે. જૂનાગઢમાં આવી તેમણે અગ્રેષ્ઠ મહારાજની આજ્ઞાએ વાળે શિલાલેખ સુરક્ષિત સ્થિતિમાં જોઈ ગિરિનારના પર્વતની મુલાકાત પણ લીધેલી હતી. આ લોર્ડકર્ઝનને હાથે 'બહાઉદ્દીન કોલેજ' નો ઉદ્ઘાટનવિધિ પણ સાથે ચલેલો હતો. આ સંબંધમાં આખરે પુર્વે વાંચી ગયા છીએ. આ વર્ષે રાજ્યને બહુ મહોટો ધનવ્યય કરવો પડેલો હતો. શાદી, છપ્પતિયો કુષ્માળ, અને ઉપરાજના સન્માનાર્થ તથા બહાઉદ્દીન કોલેજના પ્રાધિકામ અને ઉદ્ઘાટન-એ સર્વ પરત્વે ઉપરાજપરી થયેલ ખર્ચ જોતાં જૂનાગઢ રાજ્યને લેશ પણ ત્રણગ્રસ્ત થવાનો વારો આવેલો નહિ એ હકીકત એ સમયના કાર્યભારીમંડળને તેની અર્થવિષયક રાજનીતિની આપતે ડુધી ધન્યવાદનેજાત કરે તેટલી ઉજ્જવલ છે. બ.

[૧૧] ઇ. સ. ૧૯૦૧માં આપણા આ કથાવીરને, જે વડોદરા નરેશ શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ એક 'જૂના જમાના'ના મુસ્લિમ રૂપે કદબી રહેલા તેમના પરિચયમાં આવવાનો પ્રસંગ જીવંસ્થિત થઇ આવેલ હતો. આ નરેન્દ્રને આ ચરિત્ર નિરૂપે ગિરિજાલમાં સિંહનો શિકાર કરાવેલ. આ યોગને પરિણામે એ નરેન્દ્ર અને પુરોહિતમરાયજી એવા એક બીજાને સમગ્ર શહેલા કે તેમની વચ્ચે સારો રોનક સંબંધ સ્થાપ ગયેલો, અને એ સંબંધને ઠેક સુધી ટકી રહેલો પણ હતો. જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાંથી મુક્ત થયેલ પુરોહિતમરાયજીને આ ગુણુર નરેશ પોતાના રાજ્યમાં સ્થાન આપવા ખુશી ખતાવેલી, પરંતુ રાજદારીય શિક્ષાચારને અનુસરીને આ કથા નાયકે વડોદરા રાજ્યમાં કોઇ પણ સ્થાન ન લેવાનો સંકલ્પ કરી રાખેલો હતો. તેથી તેમણે તેની નોકરી સ્વીકારેલી નહિ. એ છતાં એ નરેન્દ્ર પુરોહિતમરાયજીના પુત્રોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે પોતાના રાજ્યમાં લેવા વધારવા માટે તત્પરતા ખતાવેલી એ વાત અમારા પોતાના ચાનાનુભવની હોઈ અમે અત્ર નોંધેલી છે,

[૧૨] ઇ. સ. ૧૯૦૨નાં ઓગસ્ટ માસની નવમી તારીખે, જૂનાગઢ રાજ્યમાં હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ એડવર્ડ સાતમાનો રાજ્યારોહણદિન ઉજવવામાં આવતાં રાજ્યે લોકોને ઉત્તેજિત કરી બિજાબિજ પ્રકારનાં ૪૯૦૦૦ ઓગણ-પચાસ હજાર વૃક્ષો ઉગાડાવેલા હતા અને તે પછી ઇ. સ. ૧૯૦૩ ના જાનેવારી માસની પહેલી તારીખે, શહેનશાહના રાજ્યાભિષેક નિમિત્તે લોડ કમને દિલ્હીમાં અપૂર્વ જ્વલ્લાવાળો જે દરબાર ભરેલો હતો તેમાં હાજરી આપવા માટે નવાળ સાહેબ સ્મૃતખ્યાનજી પોતાના - રાજમંડળ સાથે - દિલ્હી ગયેલા. નવાળ સાહેબના ગૌરવને જાણે એવી સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા પુરોહિતમરાયજીએ પોતાની દેખરેખ નીચે જ ત્યાં કરાવેલી. પરંતુ ! ! ! વિધિની રમત શરૂ થઇ ચુકી હતી. ! આ વખતે કાઠિયાવાડના 'પોલિટિકલ એજન્ટ' ને પદે બ્રિટિશ લશ્કરી અમલદાર નહિ, પરંતુ મિ. કિવન નામના એક અંગ્રેજ આઇ. સી. એસ. હતા અને તેઓ પણ દિલ્હી ગયેલા હતા. રાજ્યના માથ દીવાન નડિયાદ વાસી પાટીદાર શૃંગરેશને પણ નવાળ સાહેબ તરફથી કાર્યભારી મંડળે પોતાની ભેળા આમંત્રી રાખેલા હતા. આ જોયે એક સુયોગ ત્યાં થયેલો. પુરોહિતમરાયજીનો રાજ્યયોગ આ દિલ્હીમાંથી જ સિધ્ધિ પડવા માંડેલો અને જૂનાગઢ રાજ્યમાં મંગાણ પડે તેવા લણકારા ત્યાં જ કુળુગેયર થવા માંડેલા. પરિણામે પુરોહિતમરાયજીને રાજ્યસેવાનો ત્યાગ કરવો પડેલો અને બીજી

ઘણી હાનિ ભોગવવી પડેલી પણ હતી. દિલ્હીમાંજ આ પુરોત્તમરાયજીનો રાજ્યયોગ રચાયેલો અને એજ દિલ્હીમાં તેમનો રાજ્યવિયોગ થવાનું મંગલ થઈ ગયલું ! આપણે પૂર્વે કહ્યું છે તેમ, ડગમબની દિલ્હીએ કોને ડોલાવ્યા પડાડ્યા નથી ? !

[૧૩] પુરોત્તમરાયજીના વારામાં પુર્વોક્ત મહોટા પ્રમંગો આવેલા હતા. તથાપિ ખીજ કટલાક અંરાજદારીય પ્રમંગો ન આવેલ એમ નહિ. જૂનાગઢ વસ્તુતઃ પ્રવાસીઓને મન એક મહોટું તીર્થધામ છે જ. ઇ. સ. ૧૬૨૩માં ઇંગ્લાંડ નિવાસી, પુરાતત્ત્વ વિદુષી સન્નારી મિસીસ પોસ્ટને જુનાગઢની મૂલાકાત લીધી ત્યારથી હિંદુસ્તાનના તેમજ હિંદુસ્તાન બહારના અનેક જિજ્ઞાસુ પ્રવાસીઓ જુનાગઢની મુલાકાતે આવસનવાર આવતા રહેલા છે પુરોત્તમરાયજીના વારામાં એવા પ્રવાસીઓ, રાજમહારાજઓ તેમજ બ્રિટિશ અમલદારો જ્યારે ને ત્યારે જુનાગઢની મુલાકાતે આવતા રહેલા હતા. તે જપરાંત ડૉ. મિસીમ એની ખીસાંટ ઇંગ્લાંડના ‘સુવર્ણધૂમ-સંપ્રદાય’ ઓરડર ઓફ ધી ગોલ્ડન એઈજર્ વાળા ડૉ. નેસિયા ઓલ્ડરીલ્ડ વગેરે એ પણ જૂનાગઢ રાજ્યના આતિથ્યનો સારો લાભ લીધેલો; અને પુરોત્તમરાયજીએ પરિકામ લઈને એ ઉભય વ્યક્તિઓને તેમની પોતાની એ સંસ્થાઓ કાશીમાંની મધ્યવર્તી હિંદુ કેસેજ અને ઇંગ્લાંડમાંના શ્વદ્ધયામંડળ-ને માટે અનુક્રમે નાણાંની સારી મદદ આપાવેલી પણ હતી.

હવે આ મહોટામહોટાં પ્રમંગોને લગતી કથા અત્ર સમાપ્તિ પામે છે. પરંતુ આપણે અત્ર, પુરોત્તમરાયજીથી કરાયેલ ખીજ ચોટીક પ્રવૃત્તિઓ અને તેનાં પરિણામોની સમાસાયના ન કરીએ તો આ કથા અપુર્ણ ગણાય, એમ હોઈ અને એ પરત્વે ચોક્કસ અત્ર નોંધવું.

પુરોત્તમરાયજીને રાજ્યની રંગભૂમિ ઉપરથી અદ્યય થવાનો યોગ આવી પડેલો હો. એમને હોયે થવાને પાત્ર ગણાતાં કામો પુરાં થઈ ગયેલાં હતાં એઓ હવે કોઈ પણ અધિક કરી શકે એવું તેમના જ્ઞાનમાં ન હતું. જુનાગઢનું શાસનતંત્ર તથા લોક જીવનઃ એ ઉભય કોઈ નુતન પ્રકારનું પરિવર્તન માગી રહેલ. ખીજમાંથી વૃદ્ધ હો એટલે ખીજે લુપ્ત થઈ જવું જોઈએ જ. અર્વાચીન યુગને અનુરૂપ શાસનવિધાન કરીને તેમણે રાજ્યને તેમજ પ્રજાને,

દોડતા આવતા સમયની ઝાંખી કરાવી દીધેલી હતી. તેમને દરેકે સ્વપાયણ વિધા પ્રચારક સંસ્થાઓના અસ્તિત્વથી તેમજ વિધાવિલાસોએને અપાતા રહેલ જીતેજનથી પ્રમથ્વનમાં નવું લોહી સંચાર પામ્યું બની ગયું અને રાજ્ય બહારની દુનિયાના રંગો તેને આકર્ષવા પણ લાગેલા. દીવે પ્રકટાવનાર એક દીવે પ્રકટાવે તેમાંથી બીજાઓ દીપમાળા સ્વી શકે છે. પુરુષોત્તમરાયજીએ દીવે પ્રકટાવી દીધેલો એટલે દીપમાળા સ્વપવાનો આરંભ થઈ ચુક્યો. નવી ભાવનાઓ જેમણે ઝીંકેલી તેઓએ તે ભાવનાઓને વ્યાપક બનાવે તેવી સંસ્થાઓને જુનાગઢમાં જન્મ આપી દીધેલો. યુવકોએ ‘યુનિયન ક્લબ’ સ્થાપી તેને સાર્વજનિક રૂપ આપીને નાગરિકતા કેળવવાની પ્રજાળ ધોયણા કરવા માંડેલી. આધિક વયના ગૃહસ્થોએ ‘સત્યશોધક મંડળ (Truth seeking society)’ની સ્થાપના કરી દીધી અને બ્રહ્મવિધાના ઊપાસકોએ એનીબીસાંટનો ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી ‘થીઓસોફિકલ મોસાપટી’ ને જન્મ આપી દીધેલો હતો. અહિંસા, તેમજ માંસાહાર અને સ્વગામન આદિ માનવ સંસ્થિને દુષિત કરનાર બાબતો વિશ્વ આખાય હિંદુસ્તાનમાં તેમજ યુરોપ-અમેરિકામાં મહોટા પ્રમાણમાં મનપ્રચાર કરી રહેનાર નાગર ગૃહસ્થ લાભશંકર લક્ષ્મીલાલ વેળ્ણવની જીવદયા-ઓધક મશહૂર પ્રતિઓએ જૂનાગઢને પૃથ્વીના બધાય ખડામાં એક મહોટા પ્રચાર-કેન્દ્ર તરીકે યજોધની બનાવી દીધેલું, અને એ જીવદયાની સાક્ષાત્ સુતિ જેવા લાભશંકરજીના નિરંતર પ્રયાસોને પરિણામે ધર્મગ્રાંથ, જન્મની, યુનાઈટેડ સ્ટેઈટ્સ વગેરે અનેક દેશોમાં તેમજ હિંદુસ્તાનમાંનાં કેટલાંક દેશીય રાજ્યોમાં જીવદિમાશોધક તેમજ જીવદયાસાધક નવા નવા કાયદાકાનુનો હયાતીમાં આવવા પામેલા પણ હતા, રાયજી સાહેબે આ બધી હમતી સંસ્થાઓને તેમજ લાભશંકરની પ્રતિઓને સારા પ્રમાણમાં ઉત્તેજિત કરેલી, અને વિશેષતઃ જુનાગઢ રાજ્યને જીવદયાસાધક કાયદાઓ સ્વચાને પ્રેરિત પણ કરેલું હતું. યુગાવવાની અણી ઉપર આવેલ પુરુષોત્તમરાયજીના રાજદારીય જીવનદીપનો આ છેલ્લો ઝળકાટ હતો. રાજદારીય પરિસ્થિતિ, ધ. સ. ૧૯૦૩ના આરંભકાળથી પ્રતિદિન પંથકાતી જતી હતી. આ પરિસ્થિતિનો જન્મ ચવાનો જ એ વાતનું તેમને તો વર્ષોથી જ્ઞાન હતુંજ, અને તેથી જ તેમણે રાજ્યના શાસનતંત્રને બને તેટલું સ્વાયત્ત અને સખળ બનાવી દેવાનો તથા લોકજીવનને ઉપકારક નીતરે તેવાં પગલાં ભરવાનું ચાલું સખવાનો નિશ્ચય કરી રાખેલો હતો. પુરુષોત્તમરાયજીના આ પ્રકારના પ્રયાસનું, કળ નથી આવેલું એમ કોઈથી કહી શકાય તેમ નથી જ. તેમના પુતિભિવિદારક પ્રયાસને પરિણામે જે નવું પ્રજાત

જૂનાગઢમાં થઈ આવેલું છે તેના પ્રકાશને આશ્રયે, જૂનાગઢની ઉચ્ચતી પ્રજાને એ રાજ્યની સેવામાં પ્રવિષ્ટ થવાની કે અન્ય પ્રકારે એ રાજ્યથી ઉત્તરિત થવાની તક અપ્રાપ્ય થતાં તેણે દેશપદ્દેશનાં નવાં નવાં ક્ષેત્રમાં પગ મુકી, તેમાં સ્થિરતા પામી પ્રાપ્ય લાભ મેળવવાનું શરૂ કરી દીધે પોતાનાં સંતાનોને માટે વિદ્યાળ ક્ષેત્રો ઉઘારી આપેલાં છે. પુરુષોત્તમરાયજીના 'કારબારે' જૂનાગઢ રાજ્યની પ્રજાને જે ખીજા અનેક પ્રત્યક્ષ લાભો કરાવેલા છે તે બધા લાભોને ઠાંકી દે તેવો જે એક પરોક્ષ માર્ગે અને સતત પ્રાપ્ત થતો રહે તેવો લાભ તેમણે પોતાની વિદ્યાતેજઃ નીતિથી પ્રજામાત્રને કરી આપેલો છે તે એવો છે કે, સૌરજના ઇતિહાસમાં તેની નોંધ લેવાયા વિના રહેશે નહિ જ.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

રાયજી સાહેબનો રાજ્યસેવા મોહ.

વિ. સં. ૧૮૪૦, ઇ. સ. ૧૭૮૪માં જૂનાગઢ રાજ્યને કાઠિયાવાડમાં સર્વોપરી બનાવનાર દીવાન અમરજીનો કપટપ્રબંધથી નવાજ સાહેબના મહાસયમાં વધ થયા પછી વડોદરાના ગાયકવાડ સરકાર અને બ્રિટિશ સરકાર એ ઉભયે એકતા કરીને જૂનાગઢ રાજ્યને હરકોઇ મિત્રે નબળું પાડવાને પ્રયાસ ચાલું રાખેલા, અને પાછળથી ત્યારે ગાયકવાડ સરકારનો અધિકાર અંગ્રેજ સરકારે મેળવી લીધેલો ત્યારે એકલા અંગ્રેજ સરકારે એક ચા ખીજા મિત્રે જૂનાગઢ રાજ્યને વધારે ને વધારે નબળું પાડવાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખેલો હતો, એ વાત, આ કથાના પુર્વભાગમાં અમે વર્ણવી ગયેલા છીએ. પરંતુ જૂનાગઢમાં નાગર મુત્સદીઓ એટલા તો રાજ્યસંબંધ અને નીતિકુશળ હતા કે, બ્રિટિશ સરકારના રાજદ્વારીય પ્રતિનિધિઓ તરફથી કરાતા રહેલા નીતિપ્રયોગોને સાક્ષ્ય મંડી ચક્રાં ન હતું. આખરે નવાજ સાહેબ મોહોજીતપાનજી ખીજા આદી ઉપર આવી, વડીર રોજ બહાજીદીનબાઈની મહેદ્દી, પોતાની માતા અને તેના વલ્લભોની બળમાંથી છુટી

સ્વતંત્ર રાજકર્તા બનેલા, ત્યારે તેમણે વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈને પોતાના બધા અધિકારો સોંપીને રાજ્યના તમામ વહીવટની જવાબદારી તેમને માથે નાંખી દીધેલી ત્યારે આ વઝીરે સુઘ ઝોડલજી ઝાલાને દીવાનને પદે સ્થાપીને રાજ્યના શાસનતંત્રને સુચવસ્થિત તેમજ નવા જમાનાને અનુસરતા રૂપવાળું કરવા કરાવવાનાં પગલાં એક પછી એક ભરવા માટેલાં હતાં. પરંતુ આ વઝીર તથા આ ઝોડલજીભાઈ દીવાત એ જિભય રાજપુરોની રાજનીતિ જૂનાગઢ રાજ્યને તેના આંતર વહીવટની બાબતમાં સર્વથા સ્વતંત્ર રાખવાની હતી એટલે એ ઉભયને “ કારનાર ” અંગ્રેજ સરકારના કાર્યાવાડમાંના “ પોલિટિકલ એજન્ટ ” ને એકંદરે અલુગમતો યથા પેઢેલાં તો હતો જ. તથાપિ ઝોડલજી-ભાઈની કાયકુશળતા એટલી હતી કે, અંગ્રેજ સરકારના રાજદ્વારીય પ્રતિનિધિથી કોઈ ઉઘાડું આકેમણુ રાજ્ય ઉપર કરી શકાતું નહિ. એ છતાં, કાર્યાવાડનાં રાજ્યોમાં જમાવટ કરી બેઠેલ નાગર મુસ્લિમોના બળને નષ્ટ કરી નાંખવું અને જૂનાગઢના નવાજ સાહેબના પડખામાં રહેલ વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈને તોડી પાડવા આ બે વાતો મુખ્યતઃ અંગ્રેજ સરકારની નીતિનિર્દેશક પોલીમાં નોંધાઈ રખાયેલી તો ખરીજ. ઈ. સ. (૧૮૮૩)માં હરિદાસભાઈ દીવાન યથાને જૂનાગઢમાં આવેલા ત્યાર પછી અંગ્રેજ સરકારે કાઢેલા બહારવટાનો લાગુ ઉપસ્થિત યથા આવતાં રાજ્યના આંતર વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો પ્રયાસ કરેલો અને તેમાં થોડીક સફળતા પણ મેળવેલી હતી. પરંતુ એ સફળતા પણ અલ્પાયુધી હતી. પુરુષોત્તમરાયજી આ વખતે જિમત મુસ્લિમ હતા તોપણ તેમને વાસ્તામાં જે યુલો બળેલા હતા તેમને લીધે તેમજ નાગરોની લાક્ષણિક રાજ્યભક્તિને કારણે તેઓ પણ રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતાના પ્રખર દિમાયતી બની રહેલા હતા. પરંતુ જમાનો બદલાતો જતો હતો એટલે કેવળ રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતાના દિમાયતી બની અંગ્રેજ સરકાર સામે ઢીકે ચડાવી રાખી તેમનાથી કરાતા આકેમણુને ખાળી રાખવું એ અશક્ય છે એમ સમજીને આ બાબત-મુસ્લિમ પુરુષોત્તમરાયજીએ હરિદાસભાઈની અગ્રેમરતા નીચે રહીને રાજ્યના આંતર વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ કરી શકે તે બધાં છિદ્રો એક પછી એક પુરી દેવાનાં પગલાં ભરવા માટેલાં હતા. અને એ છિદ્રો લગભગ પુરાઈ ગયેલાં એટલે બ્રિટિશ સરકારના રાજદ્વારીય પ્રતિનિધિઓના હાથ, રાજ્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવાની બાંબનમાં. હેહા પડી ગયેલા પણ ખરા. તથાપિ એ અંગ્રેજ અધિકારીઓની ગુપ્ત રાજનીતિવિષયક પોલીમાં, પુર્વનિર્દિષ્ટ જે બે વાતો નોંધાઈ રહેલ તે છેકાઈ જવા પામેલી નહિ, અને તેથી તેઓ રાજ્યના

આંતર વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ કરવાને અને તેમ કરીને એ બેય વાતોને મદદ કરી સેવા માટે લાગ જોતતા બેરતી રહેલા હતા. આ લાગ, આખરે, તેમને નવાળ સાહેબ બહાદુરખાનજીનો દેહાંત યથાના પ્રમંગથી મળી આવેલો હતો; પરંતુ એ લાગ સેવામાં તેઓ ફાવી જાય તે પહેલાં પ્રતીર બહાજીદીનખાંધ આદિ રાજ્યના કાર્પેભારીઓએ ચતુરાઈ વાપરીને બહેસ્તનગીન થયેલ નવાળ સાહેબના નાનાખાંધ સમુદખાનજી કે જેઓ સપુત હતા તેમને ગાદી ઉપર બેઠાડી દહને રાજ્યમાં તેમની આણુફેરવી દીધેલી હતી, એટલે “ કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ ” એ રોપામિ પ્રજાવસિત થઈ ગયા હિના રહેશે નહિ; કારણ કે તેમની જે ફળાશા હતી તેની વરાળ થઈ ગયેલી હતી. એ પછી એ “ પોલિટિકલ એજન્ટ ” આહેબે જૂનાગઢના કાર્પેભારીમંડળે કરેલ કૃત્ય અકૃત્ય હરાવવા માટે ઘણો પ્રયાસ કરેલો; પરંતુ પુરોગતમરાયજીએ મોંઝલ સામી બાજુથી આખરે સહાયખાનજીને નવાળ તરીકે સ્વીકારવાની ફરજ અંગ્રેજ સરકારના રાજદારીય ખાતાને પડી ગઈ હતી. આ બધી હકીકત અમે આ કથાના પુર્વભાગમાં આપેલી છે એટલે આ સ્થળે અમે એની પુનઃકિત કરવા ઇચ્છતા નથી. પરંતુ આ જે કસલ જૂનાગઢ ગળ્ય અને ખ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે ઉપસ્થિત થઈ આવીને શાંત પડેલા જેવો દેખાઈ રહેલો હતો તે વસ્તુતઃ ટળી ગયેલો નહિ અને તે કસલનાં ફળ વઝીર બહાજીદીનખાંધ તથા પુરોગતમરાયજીને મોંઝા વહેલાં પણ અખાડવાને માટે એ મરોંપરી ખ્રિટિશ સરકારનું રાજદારીય ખાતું કટિમંધ થઈ રહેલું હતું. પરંતુ જે લકાઈ લડવાની હતી તે શસ્ત્રખળના ઉપયોગથી નહિ, પરંતુ જુઝિખળથી લડવાની હતી, એટલે ધાડું પાર ઊનારવામાં થોડાઘણો સમય વ્યતીત થઈ જાય એ સ્વાભાવિક વાત હતી. હરિદાસખાંધની અગ્રેમરતા નીચે રહીને પુરોગતમરાયજીએ વઝીર બહાજીદીનખાંધને યશ અપાવે એવી જે સાદમુશી કરવા માંગેલી અને તેને પરિણામે રાજ્ય જે પ્રગતિ માધતું બની ગયેલું તે વાત એવી હતી કે, “ કાઠિયાવાડ એજન્ટ સી ” પહેલાં માર્ગે વઝીર ઉપર હાથો કરી ચક્રે નહિ, અને તેથી તેણે હરિદાસખાંધને દીવાનગીરી છોડી દેવાને સમજાવેલા હોય એમ દેખાય છે. મનબેદને કારણે હરિદાસખાંધ રાજ્યસેવામાંથી જાડું જાડું કરી રહેલા એટલે એઓ જે જાય તો રાજ્યને ખીજને કોઈ મમય દીવાન લાવવાની જરૂર પડી જાય અને જે તરતમા તેવો મમય દીવાન પ્રાપ્ત થઈ ન આવે તો રાજ્યને અનેક મુશ્કેલીમાં મુકાઈ જવું પણ પડે એ વાત સ્પષ્ટ હતી. આમ હોઈને રાજ્યે [સર] ફીરોજશાહ મહેતાને રાજ્યની નોંંરીમાં લાવી સ્થાપી દીધેલા હતા. આ વાત જેમ હરિદાસ

આદેશનેથી નહિ તેમ કાઠિયાવાડના 'પોલિટિકલ એજન્ટ' ને પણ રહેલી ન હતી. દરમ્યાન બીજાને એક દાવ પશુ સ્થાપતો હતો. નવાજ આદેશ રસુલખાનજીને " કાઠિયાવાડ એજન્ટસી " એ એક નિરક્ષર તથા ફરીર ગળી કાઠેના દના તે વાત ને કે તેમને નવાજ તરીકે સ્વીકારવાના કામે બહુ બાધક થઈ શકેલી નહિ, તથાપિ કોઈ કાળે પશુ તે નવાજ આદેશ નિરક્ષર તથા ફરીર ફરી જાય તો ફરી એવું વિચારીને અંગ્રેજ અમલદારને ગણત્ર માટે રાજ્યને સમના કરેલી દની, કેપ્ટને એ સુમનાને અનુમતીને હસ્તિમત્તાઈની પસંદગીના, કેપ્ટન દાહડ કેપ્ટન નામના એક અંગ્રેજ અમલદારને રાજ્યભેદમાં રથાન અપાયું હતું, અને ગાદીએ બેઠા પડી તગ્ન-ન નવાજ આદેશ હિંદુસ્તાનને પ્રવાસે બે વાર એ અંગ્રેજ મદદરને બેગા રાખીને ગણત્રા પશુ હતા. આ સુમાઈની દરમ્યાન એ અંગ્રેજ અમલદારે હસ્તિમત્તાઈ ઉપર કેટલાક પત્રો લખેલા છે તે ઉપરથી ફરી સમય છે કે, તે અંગ્રેજ સદયગને નવાજ આદેશનું માફ અને દાહર વર્તન અમલ થઈ પડેલું હતું અને નવાજ આદેશ વિશે તેમનો અભિપ્રાય બોટો જમાવેલા પશુ ખરો. કેપ્ટન દાહડ કેપ્ટન જુનામઃ રાજ્યના નોકર દના એ વાત ખરી; તે.પશુ, આખરે તો, તેઓ શિટિસ મગમરના માખુમ દના અને તેથી તેઓ કાષ્ટક કાળે નવાજ સાદેશ વિરદ પોતાનો અભિપ્રાય જિજિગ મરકાર મમદા રજૂ ન કરે એવી દરખા થઈ શકે નહિ; અને વળી, એ કેપ્ટન દાહડ કેપ્ટનના અભિપ્રાયને સમજાવ્યું ગણીને અંગ્રેજ મદદરનું ગજદારીય ખાતું જુનામઃ રાજ્યમાં નવાજ સાદેશના મપાદકાર તરીકે, નવાજ બહાદુરખાનજીના રાજકાળમાં જેમ કરેલું તેમ એક અંગ્રેજ અમલદારને મુગાદી ન દે એ વાત પશુ અમંબવિત ન હતી. નવાજ સાદેશ રસુલખાનજીને આ કેપ્ટન દાહડ કેપ્ટનનું વર્તન ખટપટીકે લાગેલું, અને તેથી, એ આદેશની દબ્બા રાજ્યમાં ચાલુ રહેવાની હતી તે છતાં. તેમને સંવામૂકત કરવા પડેલા અને તેને પરિણામે તે સાદેશ વિરોધીમંડળમાં જોડાઈ ગયેલા પશુ હતા. દીવાન હસ્તિમત્તાઈ ઇ. સ. ૧૮૬૩ ના એપ્રિલ માસમાં લાંબી રજા ઉપર જઈ જિટિય મરકાર તંત્રથી "અશીલુ-તપાસપત્ર" ના એક મજબ તરીકે નિયુક્ત થયા હતા તે દરમ્યાન રાજ્યમાં એક બે ઘટના બનેલી તેને અને નોખ્યા વિના સ્વીકારતા નથી. (મર) શીરકાસાહ રાજ્યમાં ઇ. સ. ૧૮૬૨ના ઈમેગર મામતી નિયુક્ત થયા પછી અને હસ્તિમત્તાઈ રજા ઉપર ગયા તે એપ્રિલમાસ સુધીના વચવા વખતમાં જુનામઃની મદર અદાલતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ ન.મર મદમ્થ છેલ્લાલાય મધુમદામ બંદી તેમની એ જગાએથી

બદલાઈને નવાળ સાહેબના " હજૂર કાર્યકર (હજૂર સેક્રટરી)" તરીકે નિયુક્ત થઈ ગયલા હતા, અને તેઓ નવાળ સાહેબ જતાં તે કામ ઉપરાંત નવાળ સાહેબ તરફથી કરાતા પત્રવ્યવહારનું તેમજ તેઓથીને ફારસી અથવા વાંચી સંભળાવવાનું કામ કરતા. બહી છોટાલાલજી પોતાની આ બદલીથી નારાજ થયલા હતા અને એ બદલી શીરોઝશાહના આવ્યા પછી થયલી હોવાથી તે બુદ્ધી થવાના કારણરૂપે તેમણે પુરોગતમરાયજીથી શીરોઝશાહ મહેલાને કમચલી પ્રેરણા હશે એમ તેમણે માની લીધેલું હતું, અને તેથી તેઓ પણ શીરોઝશાહ તથા રાયજીસાહેબ પ્રતિ રાય ધરાવી રહેલા હતા.

દીવાન હરિદાસજી ગયા પછી ચુનીલાલભાઈ હઝરત દીવાનને પદે આવ્યા પછી શીરોઝશાહ વિરૂદ્ધ યોડીક કાનડુ કણી નવાળ સાહેબને થયલી અને તે એ પ્રકારની કે, - 'શીરોઝશાહ મહેલા આપના નોકર છતાં આપને પોતાના ધણી ગણતા નથી અને આપને નમવાને આવતા પણ નથી.' આમ ભંભેરણી થવાથી એકવાર ઇંદની સ્વારી ચઢવાની બધી તૈયારી થઈ ચૂકેલી તે ક્ષણે નવાળ સાહેબે, શીરોઝશાહ આવીને 'ઈન્-મુખારે' કહી સ્વારીમાં ન ચઢે તો પોતે પણ સ્વારીમાં ચઢવું નહિ, એવો દુરાગ્રહ દેખાડી દીવેલો હતો ! આ પ્રકારની સૂક્ષ્મચિંતાના પરિણામની સમજ તરતજ કાર્યભારીમંડળે પુરોગતમરાયજી મારફત શીરોઝશાહજીને પડાવી દેતાં એ અતુરનર તરતજ સાચવાન બની જઈને, ઇન્દ નિમિત્તે રાજ્યના નોકર તરફિ નવાળ સાહેબને અભિનંદન આપવા માટે સગ્ગર થઈ રાજમહાલયે જઈ પહોંચેલા હતા અને ત્યાં તેમણે યથાવિધિ નવાળ સાહેબને અભિનંદન આપી દીધેલું હતું, અને તેમ થઈ ચૂક્યું એટલે કાર્યભારી મંડળના વિદ્વેષીઓએ સ્વેચ્છ ખટખટ પડી ભાંગેલી પણ હતી. મતલબ કે, ઈ. સ. ૧૮૯૨ ના જાનેવારી માસમાં નવાળ બહાદુરખાનજીનાં દેહાંત થયો ત્યારથી વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈ તથા તેમના કાર્યકર તરીકે ગણાયેલ આ કયાનાયકઃ એ ઉભય સામે ખટખટનાં ખીજ જૂનાગઢના રાજકુળોધાનમાં રોપાઈ ગયાં હતાં એ વાત અશંકનીય છે. તથાપિ આ હકીકત અંગે સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર હોઈને અમે જણાવીએ છીએ કે, રસુલખાનજીને ગાદીએ બેસાડ્યા પછી જે મતભેદ જેવું ઉપસ્થિત થઈ આવેલું હતું તે કાંઈ પણ બદલાવાનું પરિણામ ન હતું; પરંતુ "કાઠીયાવાડ એન્ડ સી" એ રસુલખાનજીને નવાળ તરીકે કબૂલ ન રાખતાં જે વિરોધ ઉપસ્થિત કરેલો હતો તેનો પ્રતિકાર કરવામાં જે કાંઈ લીધેલું જેવું દેખાતું હતું તે દરખાસ્ત અને હરિદાસભાઈ વચ્ચે

મનભેદનું કાંઈ બની રહેતું હતું. પરંતુ એ મતભેદ એક બીજાની સમજદારને લીધે હતો. પુરોત્તમરાયજીને એ બાબતમાં કશો સંબંધ ન હોવાથી તેમજ પુરોત્તમરાયજીની સફ્રમસ્થિતિનું સંપૂર્ણબાન હરિદાસભાઈને હતું એટલે પુરોત્તમરાયજીથી લેશ પણ નારાજ થવાનું કારણ હરિદાસજીને હતું નહિ. હરિદાસભાઈ અને પુરોત્તમરાયજી: એ બેનાં મન પરસ્પર હંમાં થયેલ હોત, તો ઇ. સ. ૧૮૯૪ ના અંત બાગે દીવાન સુનીવાલજીને બ્રિટિશ સરકાર પાછા પોતાની નોકરીમાં ખેંચી લીધેલા હતા ત્યારે પુરોત્તમરાયજીએ પૂકેલ ગાખડું હરિદાસભાઈને પાછા દીવાનને પટે લાવીને પુરી દીધેલું તે તેઓ પુરી રાક્તજ નહિ. પરંતુ હરિદાસભાઈ દીર્ઘકાળપર્યંત દીવાનગીરી સંભાળી શકે એવી તેમની શરીરસ્થિતિ ન હતી, એટલે બીજા દીવાન ગોતાય ત્યાં સુધીને માટે હરિદાસભાઈએ દીવાનગીરી સંભાળી રાખવાની વાત કબૂલ રાખેલી હતી. આમ હોવાને પુરોત્તમરાયજીએ મુંબાઈના સુવિખત બેરિસ્ટર બદરદીન તૈયબજી તેમજ મુંબઈની સુધરાઈની નામરિક મહાનાં અધ્યક્ષ અબ્દુલ મહેરઅલી ધરમશી જેવા સમર્થ ગૃહસ્થોને જૂનાગઢ રાજ્યની દીવાનગીરી સંભાળવા માટે પૂછેલું હતું. પરંતુ એ બે ગૃહસ્થો સાથે કોઈ પણ નિશ્ચિત વાતચીત થઈ નય તે પહેલાં એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૯૪ ના અંત બાગમાં, કાઠિયાવાડના “ પોલિટિકલ એજન્ટ ” સાહેબે હરિદાસભાઈ તથા પુરોત્તમરાયજીને પોતાની સમક્ષ, લીલાપુર મુકામે, બોલાવીને પુરોત્તમરાયજીની વ્યૂહરચનાને સફળ થવા ન દેવાનો પેતરો રચી તેમને કેટલીક વાતો કહી સંબળાવેલી હતી. આ બધી વાતની એક નોંધ એ સમયેજ પુરોત્તમરાયજીએ કરી લીધેલી છે અને તે તેમણે મન:સુખરાયજીને મુંબઈ મોકલીને વંચાવેલી પણ હતી. અને જો કે એ આખી નોંધ અહીં અક્ષરશઃ બિતારી શકતા નથી, તોપણ તેના સાર અમે નીચે પ્રમાણે આપવામાં સંતોષ માનીએ છીએ. આ સાર અમે તે નોંધમાંના મૂળ શબ્દોમાંજ લગભગ આપેલો છે.—

(૧) પોલિટિકલ એજન્ટના કથનનો સાર:—તમારા (પુરોત્તમરાયજીના) વિશે વિરૂધ્ધ વાતો સંબળાય છે. મુનસી (ગુલામમહમ્મદ બેરિસ્ટર)ને રત્ન આપવાનું કામ ધણું જ ગેરવ્યાજબી થયું છે, અને તે પણ તમેજ કરાવ્યાનું કહેવાય છે. એક મુસલમાન હતો તેને પણ કાઢ્યો. પાસી અને મુસલમાનોને વેર છે તે કારણથી શીરોઝશાહે આ કામ કબુલ કરી એટલે કે નવાબને ખરાબ સલાહ આપી હતી. તેમ જૂના છે, વાકેફ છે. હું તમારા વિરૂધ્ધ નથી; પરંતુ

તમે સારા સલાહકાર નહિ થાઓ તો તમને રાજ્યથી દુર કરાવવા પડશે. ભાવનગરના નાગરોએ જે ખરાબ વર્તણૂક રાખી ત્યાંના રાજાને કબજામાં લઇ હિંદુઓ દેવો તે પ્રમાણે જુનાગઢમાં પણ તમે નાગરો તેવું કરશો તેવું કેવું પરિણામ આવશે ? તમારે હિંદુ દીવાન કરવો હોય, તો એક સુનસીની જગાએ અને ધીલે પ્રાધવેટ સેક્રેટરીની જગાએ એમ સારા મુસલમાન રાખવા જોઈએ; તેની સાથે એક અંગ્રેજને એડવાઈઝર (સલાહકાર) તરીકે રાખવો જોઈએ અને તેમ નહિ થાય તો અંગ્રેજ એડવાઈઝર રાખવા લખશું. બહાઉદ્દીને આજ મુઘી ગમે તેવા ખરાબ કામા કર્યા હોય તે તરફ હાલ જોવાનું નથી, પણ હવે બહાલાહિ ચાલશે તો તેને મોટું હુકુશાન થશે. દીવાન દીરોઝશાહની નીમણૂક બામતમાં કાંઈ જાણતા નથી. તેને પુછ્યા વગર બારોબાર મુખોઈનું કામ કર્યું છે. તમે મુખોઈના મુસલમાનોને કારભારી બનાવશો તો હું સરકારમાં લખીશ કે, જોગ અને હોરા (મુસલમાન)ને કારભાર સોંપવો નહિ. હિંદુસ્તાન મધ્યેના સારા જેન્ટલમેન મુસલમાનને દીવાન બનાવવો. તમે મારી સલાહ પ્રમાણે નહિ ચાલો તો તમારા વિરુદ્ધ થવું પડશે. જુનાગઢ અને મોરબી દરેક વાતમાં તસ્દી આપ્યાં કરે છે ને આમાં થાય છે. સુનીલાલે તો બહુ જ આડાઈ કરી હતી અને હજી પણ રાજ્ય તરફથી તેવાં જ કામ થયાં કરે છે તે સાફ નથી ઇત્યાદી.

“ પોલિટિકલ એજન્ટ ” કર્નલ હેનક્રોફ્ટ પુર્વનિર્દિષ્ટ કથન વાચનગતિ કપી દિશામાં છે તે બતાવી આપે તેટલું સ્પષ્ટ છે. પુરૂષોત્તમરાયણનો મહોટામાં મહોટો શુન્હે તો એટલો જ મનાયશે કે તેઓ નાંગર હના અને મૂનસી શુલામનહમ બાવામીયાને રાજ્યની નોકરીમાંથી તેમણે રજા અપાવેલી એમ માની લેનાયતું હતું. નવાબ સાહેબ ખૂબ મુસલમાન, અને વઝીર બહાઉદ્દીનબાઈ પણ મુસલમાન, એ છતાં એઓ હિંદુ દીવાન સમ્રે કે પોતાના રાજ્યમાં હિંદુ અમલદારો ગોઠવે તેમાં અંગ્રેજ સરકારે શા માટે વાધો બિલાવેલો હશે તે સમજી શકાય તેમ છે. હિંદુઓ કરતાં મુસલમાનો ઉપર અંગ્રેજ સરકારનું વહાલ વર્ષા રહેલું હતું તો પછી “એજન્ટ” માં મુસલમાનો બરવામાં તેમને શા બાધ નડતો હતો ? મુખોઈના નામાકિત જોગ અને હોરા મુદરચોને શું આ ‘પોલિટિકલ એજન્ટ’ સાહેબ ખરા મુસલમાન ગણતા નહિ હોય? આ જોગ

તથા હોરા મુમલમાનોનું મુળ લોહી દિંદુ તેથી તેઓ લોહીના બળે દિંદુઓમાં બળી જેસે એવી બીતિ શું એ સાહેબને રહેલી હશે? શીરોઝશાહ તેમણે અણુ-ગમના કેમ લાખ્યા હશે તે પણ સમજાય તેવું છે. પ્રખાસ પાટણમાં થયેલ હુલ્લાને કારણે આ હેનકોક સાહેબે પોતા યજ્ઞ ન્યાયાધીશ નિયુક્ત કરીને શુન્હેમારોની તપાસ કરવાને નિમિત્તે રાજ્યના આંતર વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત પગલું બરેલ તે સામે શીરોઝશાહે પ્રજા વિરોધ દર્શાવીને એ સાહેબની યોજનાને તોડી પાડેલી હતી તેથી એ સાહેબને શીરોઝશાહ અણુગમના થયલા હતા । વળી, વઝીર બહાદુરનબાઈના 'કામા' જે ખરેખર ખરાબ જ હતા, તો પછી તેમને ઉચ્ચ પાડવાની વાનને એમણે શા માટે મોકલે રાખેલી હશે ? નવાખીની સ્થાપના થઈ તે ક્ષણેથી જ નાગરોને નવાખો પોતાના ખરા હિતેચ્છુ ગણતા થયલા છે એ વાત એ સાહેબ કેમ જુલી ગયા હશે? નવાખ પોતાના રાજ્યમાં પોતાને ગમે તેવા નોકરો રાખે તેમાં અંગ્રેજ સરકારે શું ખોવાતું હતું ? નાગરો પોતાને કેદમાં રાખે છે એવી રૂપાંદ કોઈ નવાખે કોઈ પણ વખતે કરેલી હતી ? અંગ્રેજ સલાહકાર રાખવાની સલાહ આપનાર આ સાહેબ શું નવાખનું હિત જ વિચારી રહેલા હશે કે પોતાનો સ્વાયં વિચારી રહેલા હશે ? ખેર, એ સાહેબને જે સુત્રેનું તે તેણે કહી નાંખેનું અને પુરુષોત્તમરાયજીએ તે બધું શાંતિથી સાંભળી પણ લીધેનું હતું; અને તે પછી તેમણે નીચે મુજબ જવાબ આપેલો જે ધીરશિત અને માનનીય પણ છે:-

(૨) રાયજી સાહેબે કહેલ પ્રતિકથનનો સાર:-“ મારા વિષે જેટલી ખોટી વાતો સાંભળેલી હોય તેમાંથી એક જે તારવીને તેનો તપાસ બાતે કરો, ખોટું જણાય તો જે શિક્ષા કરશો તે લોગવવા તૈયાર છું. મુનસી ખાસે હું કબુલ કરાવીશ કે તેની તરફ મુસલમાનોનો અભાવ હતો. મુનસીને બદલવા પહેલાં શીરોઝશાહે મિ. (દયારામ) ગીડુમલને લાવવા તજવીજ કરેલી, પણ તેણે ના પાડી હતી. મહેના સાહેબે નવાખ સાહેબને ખરાબ સલાહ આપેલી નથી, તેમની અને દરબાર વચ્ચે હું જ કામ કરતો. નવાખ સાહેબે ખુદે હુકમ કરીને મુનસીને રજા અપાવી છે. ભાવનગરના નાગરોની વાત હું જાણુતો નથી. આપની અરજ હોય તો હું રાજ્યમાંથી ચાલતો થઈ જવા ખુશી છું વગેરે વગેરે.”

ઉપર પ્રમાણે રાયજી સાહેબે નિર્ભયતાપૂર્વક આપેલ જવાબ એક પ્રકારનો પડકાર જ છે. આ જવાબ તેમણે કેટલી સ્પષ્ટતાપૂર્વક અને કેટલા ઠંડા પેટે

આપેલો હશે તેનો આપણે જો વિચાર કરશું તો તેમાં રહેલ તેમના નૈતિક બળનો ખ્યાલ આપણને આવી મયા વિના રહેશે તદિ. આ મુદ્દાકાત યદ્ય તે પહેલાં “મેટા દીવાન” હરિદાસભાઈ એકલા બે કલાક સુધી “પોલિટિકલ એજન્ટ” સાથે વાતચીતમાં ગુંથાયલા રહેલા હતા, એટલે એ ઉભય વચ્ચે જે વાતચીત થયેલી હશે તે સવિસ્તાર અને અધિક રહસ્યવાળી થાય હોય, અને કદાચિત્ (સર) શીરોચ્છાદની રાજ્યમાં થયેલ નીમણુંક પરત્વે તેમજ પોતાનો અણગમો પ્રત્યક્ષ નહિ તો પછી પરોક્ષ માર્ગે જતાવેલ પણ હોય. આ કથાનાયકને તો, પાછળથી એ “પોલિટિકલ એજન્ટ” સાહેબે બોલાવેલા હતા અને જે કહેવાનું હતું તે કહેવું હતું. એ પછી પાછા આ ઉભય-મેટા અને નાના-દીવાનો રાત્રિએ લગભગ દસ વાગે “પોલિટિકલ એજન્ટ” સાહેબને મળેલા હતા; પરંતુ એ મિલન યદ્ય તે પહેલાં પણ મેટા દીવાન એકલા દરેક મિનિટ સુધી એ પ્રતિનિધિ સાહેબને મળેલા હતા અને તે પછીજ નાના દીવાનને અંદર બોલાવવામાં આવેલા. આ વખતે હરિદાસભાઈએ પંડિત સ્વામજી કૃષ્ણવર્માને પોતાની પાછળ દીવાનના પદે લાવી રાત્રય એટલા સાર તેમજ નામ પોલિટિકલ એજન્ટ પાસે રહી કરી દીધેલું હતું એમ પૂર્વનિર્દિષ્ટ નોંધના અત્ર ન જતાગયલ ભાગમાંથી જાણાઈ આવે છે. એ પછી હરિદાસભાઈ નિષ્ક્રિય થયેલા અને પંડિત સ્વામજી કૃષ્ણવર્મા દીવાન થયેલા. આ પંડિતજીને એ સમયના “પોલિટિકલ એજન્ટ” મિ. હેનકોક્સની કુંઠ મળેલી તેને પરિણામે રાજ્યમાં મહોદી ખટખટ થઈ આવેલી હતી જેવું વર્ણન અમે અગાઉ કરી ગયેલા છીએ આ ખટખટમાં આ સ્વામજીભાઈને નવાજ સાહેબના હલુર કાર્યકર બક્ષી છોટાલાલની મદદ મળેલી હતી. કનૈલ હેનકોક્સના નામરે સામેના દેપને ગ્રીક્ષી પોતાનો કરી લીધેલો હતો અર્થાત્ આ બધા હકીકત ઉપરથી જે કેટલાક મહત્વપૂર્ણ મુદ્દાઓ રજિસ્ટર થઈ આપણે જાણી લેવા જોઈએ એ મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) જૂનાગઢ રાજ્યમાંથી વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈ તેમજ નાગર મુસ્લિમોના પગ નીકળી જવા જોઈએ.

(૨) જોખ તથા હોરા જાતિના (અર્થાં હિંદુ જેવા ગણાતા) મુસલમાનો સિવાયના અને તે પણ મુંબઈના ન હોય એવા અને હિંદુસ્તાનના ખીજ ભાગમાંથી અણાવય મુસલમાનને દીવાન અગર ખાનગી કાર્યભારી તેમજ તેવાં મહોદી દા ઉપર નિષ્ક્રિય કરવા જેવાં

(૩) નવાખ સાહેબના સલાહકાર તરીકે એક અંગ્રેજ શૂહર્યને રાખવો જોઈએ.
(૪) સર શીરોઝશાહ જેવા (મુસલમાન વિરુદ્ધ ગણાતા પારસી) ને રાજ્યમાં સ્થાન હોવું ન જોઈએ.

(૫) વઝીર બહાદુરનબાઈના ખરાબ કામ હાલ જેવાનું મોકુફ રાખવું એટલે કે અનુકુળ વખતે જોવાશે.

(૬) પુરુષોત્તમરાયજી ખુદ પણ જો “ પોલીટિકલ એજન્ટ ” ના કાલા પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર ન થાય તો તેને પણ રાજ્યમાંથી દૂર કરવા પડે.

(૭) જુનાગઢ “ એજન્સી ” ને “ તસ્દી ” આપનાર રાજ્ય છે એટલે એવા તસ્દી આપનાર રાજ્યને નયજી પારી દેવા માટે એ રાજ્યમાં જે પ્રમુખ કાર્યભારીઓ હોય તેમને તેમાંથી હાંકી કાઢવા જોઈએ.

(૮) ભાવનગરના નાગરોએ જેમ પોતાના રાજ્યને કેદીની દશામાં રાખેલ છે તેમ જૂનાગઢમાં પણ નાગરોએ (વઝીર બહાદુરનબાઈ સાથે એકતા કરીને) નવાખને કેદી જેવી સ્થિતિમાં રાખેલ છે તેમાંથી પરોપકારક અંગ્રેજ “ પોલીટિકલ એજન્ટ ” એને મુક્તિ અપાવવી જોઈએ.

પૂર્વનિર્દિષ્ટ મુદ્દાઓ ઉપરથી આપણે બ્રિટિશ સરકારના રાજદ્વારીય ખાતાનું માનસ ખરાબર સમજી શકીએ તેમ છીએ. હવે આપણે આ આખાય દશકામાં આવી રહેલ રાજદ્વારીય મુદ્દાના વીકાસનો ઉત્તરક્રમ તપાસી લેશું. રાયજી સાહેબનો ભાગ્યભાગ હજી તપતો હતો અને વળી એમને હાથે હજી કેટલાંક લોક કસ્યાણુ સાધક તથા શાસનપ્રમુખ વિષયક મહત્વવાળાં કામો થવાનાં હતાં અને તેમાં વળી તેમને કસ્યાણુ પીઠાળ મળતું રહેતું હતું એટલે “ એજન્સી ” ની વફાદારી તેમને કદી હાની કરી શકેલી નહી. વફાદારીવાળા “ પોલીટિકલ એજન્ટ ” કનૈલ હેનકોક નિશ્ચય થવાની તૈયારીમાં હતા અને તેમને સ્થાને મેજર (કનૈલ) જી. એમ. હંટર કે જેઓ જૂનાગઢની આંતર સ્થિતિથી વાકેફ હતા તેઓ “ પોલીટિકલ એજન્ટ ” ને પદે આવનાર હતા એટલે રાજ્યના કાર્યભારી મંડળને થોડીવણી પણ આશ્વાસક અનુકુળતા મળે તેમ હતી. જૂનાગઢ રાજ્યના વહીવટમાં પુરુષોત્તમરાયજીનું સ્થાન કેટલું કંટકમય તેમજ મહત્તાવાળું છે અને તેમને અભાવે રાજ્યમાં કેટલી અવ્યવસ્થા

ઉપરિચિત થઈ આવે તે આ અંગ્રેજ અધિકારી સારી પેઠે સમજતા હતા. આમ હોવાથી સમગ્ર સાહેબે એઓ આદેશ "પોલિટિકલ એજન્ટ" ને પટે આવ્યા ત્યાં મુધીનો વખત અતિ ધૈર્યધરીને વ્યતીત કરી દીધો હતો. તથા પી. ઈ. સ. ૧૮૯૫માં પંડિત સ્વામીશ્વર કૃષ્ણવર્માએ પુરુષોત્તમરાયશ્વર તેમજ ધર્મર કાર્યભારીઓ તથા નાગરો વિરુદ્ધ ખટપટનો જે અગ્નિ પ્રકટાવેલો હતો તેની ન્યાયાળો જે કે સમી ગયલી દેખાતી હતી તેપણ તેની રાખ નીચે છૂવના અંગારો ઢાંચાં રહેવા તો હતાજ અને તે દઝાડે તેવા પણ હતા. પંડિત સ્વામીશ્વર પોતાની તામસ પ્રકૃતિને લીધે પોતાની બાજુ બરાબર ખેંચી શકેલા નહિ તેના પરિણામમાં, તેમના મનના ઉડા કૂવાના તળમાં જે મારો ભરેલો હતો તે ડોળાઈને ઉપર આવેલો તેથી તેમના કપટ પ્રજ્વલનું ખરું રક્તસ્ય પ્રકટ થઈ આવેલું, અને તેને લીધે નવાખ સાહેબ તેમજ બહાઉદ્દીનભાઈ એ બન્ને એઓ તે પંડિતશ્વર તરફ યોગ્યતા ધળતા થયલા હતા તે પુનઃ ટદાર થઈને પુરુષોત્તમરાયશ્વરને પક્ષે ચઢી બેઠેલા હતા, અને તેને પશ્ચિમમાં છોટાલાલ બક્ષીની નાયબ દિવાન થવાની ઈચ્છા મનની મનમાં રહી જવા પામેલી હતી. પરંતુ પુરુષોત્તમરાયશ્વરને મનાવી લેવા એ બક્ષીશ્વરે માટે વધારે સારું હતું, એટલે તેમણે પોતાની પૌત્રીની સગાઈ પુરુષોત્તમરાયશ્વરના ત્રીજા પુત્ર વેરે કરીને ઉપરિચિત થયેલ વિલેપને યોગ્યું મારી સાંધી લીધેલો હતો; અને પછી પોતાના પુત્ર વૈકુંઠરાયને શાહનંદા શેરજાખાનશ્વરના કર્મચારી તરીકે તેમણે મહોટા પગારે નિયુક્ત કરાવી દીધેલા પણ હતા. આ રીતે વૈકુંઠરાયને પાટવીકુંવરના પડખામાં ગોઠવવાની બાબતમાં પુરુષોત્તમરાયશ્વરે હાથ હોય એ સંભવવાળી વાત લાગતી નથી; કારણ કે વૈકુંઠરાય અને તેમના પિતા એ બન્ને અનુક્રમે શાહનંદા અને નનાથ સાહેબના સતત સંપર્કમાં રહે એવી યોજના પુરુષોત્તમરાયશ્વર જેવા દીર્ઘદષ્ટિવાળા અને કાબેલ મુત્તદીથી કરાય એ વાત માની શકાય તેવી નથી, એ છતાં એ યોજના જે પુરુષોત્તમરાયશ્વરે કરેલી હોય, તો આપણે એટલું જ કહીએ કે, બક્ષી છોટાલાલ નવાખ સાહેબ તેમજ વઝીર સાહેબ-એ ઉભયના પ્રતિષ્ઠા હતા એટલે તેઓ લાભ વૈકુંઠરાયને મળેલો હતો અને જે ગોઠવણ થયેલી હતી તેમાં ફેરફાર કરાવવા જેટલું જળ સમગ્ર સાહેબ વાપરી શકેલા નહિ હોય, અગર તો તેમણે તે યોજનાની ઉપેક્ષા પણ કરેલી હોય, જે બંધનું હોય તે ખરું. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે જ કે, સ્વામીશ્વરભાઈએ રચેલી ખટપટની જાળનું રૂપ જેમને પુરુષોત્તમરાયશ્વરે પહેલી અનુકૂળ તકે સમ્યક્સેવામાંથી મુક્તિ મેળવવાનો સંકલ્પ કરી લીધેલો હતો, અને તે સંકલ્પને અનુમરિને

ઈ. સ. ૧૮૬૭ ની સાલમાં જ નિવૃત્ત થવા માટે તેમણે નવાજ સાહેબને અજ પશુ ગુજારેલી હતી. પરંતુ એ એમની વિનંતિ એ વખતે દરબાર તરફથી મંજૂર રખાયેલી ન હતી અને તેમને પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ રાજ્યની નોકરીમાં ચાલુ રહેવું પડેલું હતું. તથાપિ તેમને જે પૂર્વજ્ઞાન થયેલું હતું તેને પરિણામે તેમનો ઉદ્દેગ વધતો ગયેલો હતો. હાથીઓની પેઠે રાજનીતિગોને પણ દેખાડવાના અને આવવાના દાંત જૂદા જૂદા હોય છે. જ્યાં એક કરતાં અધિકસંખ્ય કાર્યભારી-ઓનું મંડળ હોય ત્યાં જાણ દષ્ટિએ એ બધા વચ્ચે એકતા દેખાય; પરંતુ એ એકતાના પડા પાછળ ભિન્નતા જોએલી ન હોય એવી કલ્પના કરી શકાતી નથી. પુરોહિતમરાયજી વગેરે બહાઉદ્દીનભાઈના એક વિવસનીય રાજપુરુષ હતા એ વાત ખરી; તેમ વગેરે બહાઉદ્દીનભાઈને નવાજ સાહેબ સુલખાનજી પોતાના મુરખ્ખી અને અમર્થ રાજ્યકારભારી ગણી સન્માની રહેલા એ વાત પણ ખરી; તથાપિ એ ત્રણે વચ્ચેનો સંબંધ છેક અંતર્ધટ્ટ વિનાનો હતો એવું બાબતે જ કહી શકાય. તેઓ ત્રણે એક બીજા ઉપર વિશ્વાસ હોવાનો દેખાડો કરી રહેલા હતા; તો પણ તેમના એ વિશ્વાસની વાસ્તવ્યતા અલ્પવિરામ, અર્ધવિરામ અને પૂર્ણવિરામ વગેરે ચિહ્નોના અભાવવાળી જ હતી એવી કલ્પના કરી શકાતી નથી. પુરોહિતમરાયજીની તલસ્પર્શી ભુદિએ તેમને દરબારમાં ખેલાઈ રહેલા નાટકનું દર્શન એટલા બધા પ્રમાણમાં કરાવી દીધેલું કે, તેઓ ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં ધણી જ કંટાળી જીકીને પોતાના ઈનામી ગામ બહાદુરપુરમાં શાંતિલાભાર્થે જઈ રહેલા અને ત્યાંથી તેમણે પોતાના મનને શાંતિ અપવાના હેતુથી તા. ૧૦-૪-૧૮૬૭ ને રોજ એક પત્ર પોતાના ગુરુવર્ધ મનસુખરામભાઈ ઉપર લખી નાખીને તેમાં પોતાના મનના ઉભરાને ઠંલવેલો પણ ખરો. આ પત્ર આ નીચે જિતારીએ છીએ, અને અમને ખાત્રી છે કે, તે પત્રમાંની હકીકત આપણને તેમના હૃદયના રૂપની યોડીધણી ઝાંખી કરાવશે પણ ખરી:—

“વી. કે મને આ રાજ્યની નોકરી કરતાં આજે વીસ વર્ષ ઉપરાંતની મુક્ત થાય છે તે દરમિયાન મેં જે કાંઈ લાભ મેળવ્યા છે તે માદારી શકતી અને યોગ્યતાથી વધારે છે અને કેટલાક મુકાબલામાં ધણી યોગ છે તે માટે હું કાંઈ પણ વીચાર કે લાગણી કરતો નથી, કેમકે ઇશ્વરકૃપા અને આપના આશીર્વાદથી મને સંતોષ છે. દરેક કામનો ધર્મ બજાવવાની ફરજ સમજી હતી અને કોઈ કાર્ય કે વ્યવહાર એવો નથી કે જેમાં હાની હોય જ નહિ ! લાભ હાની હમણાં સાથે જ રહે છે એ વાત હું સારી રીતે જાણું છું.”

“મેં માહારી યથાશક્તિ મન કર્મ અને વચનથી માહારા ધણીનું સારું કરવામાં જ લાગ લીધો છે. અને સ્વપ્ન માં પણ ધર્મ નીની તથા વકાદારીથી દુર થયો નથી તેમ છતાં હું લોકોમાં ખરાબમાં ખરાબ દુર્ગણ તથા દોષવાળો ગણાયો અને ગણાજીં છઉં એટલું જ નહિં પણ તેનાં કારણો દેખીનાં છે તેમ છતાં તે બતાવીને હું મહારો ખયાવ પણ કરી શકતો નથી. આવી સ્થિતી સહન કરવાને હવે હું અશક્ત થયો છું અને વળી માહારાથી માહારા ધણી તથા ઉપરીને કાંઈ પણ દુઃખ થતું હોય તો તે માહારે પુરતજ દુર કરવું જોઈએ.”

“કાંઈ પણ ખરેખરા સાચા અને સદગુણવાળા માણસને એક તરફ દુનીયાનું રાજ્ય મળે અને બીજી તરફ ખરાબમાં ખરાબ દુર્ગણ અને દોષમાં ગણાવાનું આવે, તો તે આશ્ચર્ય અને સત્યને ખાતર દુનીયાનું રાજ્ય એર સમાન ગણી તેનો ત્યાગ કર્યા વિના રહે નહીં. હું કબૂલ કરું છઉં કે માહારી નબળાઈ અને કમનસીબીથી માહારે આ સમગ્ર ભોગવવું પડે છે પરંતુ હવે હું માહારી સર્વ પ્રકારની સ્થિતી તથા આલના અને ભવીષ્યના લાભ ગેરલાભ વીરે જેમ જેમ વધારે વીચાર કરું છઉં તેમ તેમ મને એમજ સાંશં લાગે છે કે, જેથી મને વાસ્તવીક રીતે ગુસ્સાન વધારે છે અને રાત દીવસ મન તથા શરીરને વ્યથા જ થયાં કરેછે તેનો ત્યાગ કરવો અને તેમ કરવાથી તેને બદલે અસ્તોદયના નીચમ પ્રમાણે પણ દુપણ રહીન કદાચ બીજું વધારે ગુસ્સાન ભોગવવું પડશે તો તે સહન કરી શકાય ત્યાં સુધી સહન કરવા અને અસહ્ય થયેથી આ અસહ્ય સંસારનો ત્યાગ કરવાનો નીશ્ચય અને પસંદગી કરેલ છે.”

x x x x x

“ધૃત્વરેજા અનુસાર જે થવાનું હશે તે જ થશે. પરંતુ હું હવે રાજ્યની આ નોકરીમાં વધારે વખત રહેવા ચાહતો નથી અને તેમાંથી છુટવાની તક શોધ્યાં કરું છઉં તેમાં સફળ થઈશ તો આપ ખાતરી રાખશો કે આપણો સંબંધ થયો ત્યારથી આજ સુધીના અનુભવમાં મહારામાં જે કાંઈ સારું ગાની લાખને આપ સંતોષ ખતાવો છે તેથી અધીક સંતોષ માહારી ખાનગી જીંદગીના વર્તનથી હું આપને આપીશ અને તેમાં પરમ કૃપાળુ ઇશ્વર આપના આશીર્વાદથી મને સાહાય થશે જ.”

x x x x x

પુરુષોત્તમરાયજીનું આ પત્ર તેમના મનની પસિખતા બતાવી આપે તેનું છે એટલુંજ નહિ પરંતુ જે આદર્શથી પોતે રાજ્યની સેવા કરી રહેલા હતા તેનું દર્શન પણ તે આપણને કરાવે છે. પુરુષોત્તમરાયજી રાજ્યને વળગી રહેલા ધ્યેયતા ન હતા પરંતુ દરજ્જા જેમ તેમને હોડવાને તૈયાર ન હતો તેમ એવું પણ સમજાય છે કે પુરુષોત્તમરાયજીની સલાહ પ્રમાણે તે સર્વથા આક્રમકાને પણ ખુશી ન હતો. વઝીર બહાજીદીનબાદશી મહત્વાકાંક્ષા ફેટકી છે અને નવાબ સાહેબ ખુદ પોતાના વિચાર હક અને અધિકાર પરંતે ફેટકા આમલી છે તે વાત રાયજી સાહેબ સારી પેઠે સમજતા હતા અને વળી બીજી તરફ કાઠીયાવાડ એજંસી પોતાને રચનાં નવાંનવાં સચનો કરી રાજ્યના શાસનતંત્રને નવ રૂપ અપાવવા માટે જ્યાણુ પણ કરી રહેલી હતી. જૂનાગઢ રાજ્યની "હજુર અદાલતના" સભાસદ વણિક ગૃહસ્થ ગુલાબદાસ લાલદાસ નાણાવડી તા. ૭-૮-૯૭ની મિતિની જે એક નોંધ લખી મુકી ગયા છે તે આધારે આપણે કહી શકીએ છીએ કે "કાઠીયાવાડ એજંસી" એ સમયે પુરુષોત્તમરાયજી ખુદ પરંતે અનુકુળ હતી તે છતાં તેને પોતાની રાજધારીય પ્રજાલિકાથી સ્પર્શિત ન થતાં જૂનાગઢ રાજ્યના પ્રવર્તમાન શાસન પ્રશંધમાં ફેરફાર કરાવવા માટે બને તેટલા બધા પ્રયાસો કરવાનું આજુ રાખેલું હતું. એ વખતના "પોલિટિકલ એજંટ" ફર્નલ જે. એમ. હંટરે રાયજી સાહેબને રાજકોટ બોલાવી દીવાન બહેચરદાસજીને બદલી નાખી તેમને ઠેકાણે સિંધના કોઇ મુસલમાન ગૃહસ્થને દીવાન તરીકે યોજવા બાબત વાત કરેલી હતી. એટલુંજ નહિ, પરંતુ એ "એજંટ" સાહેબે રાજ્યનાં "એસિયેનેશન-સેક્રેટરી" ખાતાના અંગ્રેજ અધિકારી ફર્નલ સીડીને એક ચિઠ્ઠી લખી મોકલીને દીવાનને બદલવા સંબંધમાં મુચન પણ કરી દીધેલું હતું અને તે ઉપરથી ફર્નલ સીડીએ વઝીર સાહેબને પોતાની રજૂ બોલાવી તેમને "એજંટ" સાહેબને સંદેશ પહોંચાડેલા હતા; એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેનો નવાબ પોતાને બીજે દિવસે માળી લખ્ય એવી ધ્યેય પણ તેમણે તે વખતેજ પ્રદર્શિત કરેલી હતી. વઝીર સાહેબે આ સંદેશ નવાબ સાહેબને પહોંચાડેલા પણ ખરો, પરંતુ નવાબ સાહેબ બહેચરદાસબાઈ જેવા પરિચિત ગૃહસ્થને બદલી તેમને ઠેકાણે કોઇ અપરિચિત પરદેશીય અને વળી બિટિશ સરકારથી સચવાયલ હોય એવા ગૃહસ્થને પોતાના રાજ્યની દીવાનગીરી સોંપવાને ખુશી ન હતા. એટલુંજ નહિ પરંતુ હિંદુ દીવાન રાખવાની જે પ્રજાલિકા હતી તેનો ભંગ કરી પરદેશીય-મુસલમાનને તો તેઓ સ્વીકારવાને પણ નારાજ હતા. આમ નવાબ સાહેબે

પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી દીધેલી ત્યારે વજીર સાહેબે પોતાની સાથે પૂર્વોક્ત ગુલાબદાસભાઈને સમીને કર્નલ સીલી પાસે જઈ તેમને નવાબ સાહેબ તરફથી મળેલ નવાબ કહી દીધેલો હતો અને વિષય પુરો થયેલો, ત્યાર પછી એમની અને કર્નલ સીલી વચ્ચે રાજ્યમાં સુવ્યવસ્થા, સુધારા વગેરે સંબંધમાં વાતચીત થયેલી પણ હતી. આ તકે વજીર સાહેબે પોતાના વારામાં રાજ્યમાં જે બધા સુધારા દાખલ કરાવેલા હતા તે વર્ણવી બતાવેલા હતા. એટલે પછી કર્નલ સીલીએ પોતાને જે કાંઈ “એન્ટ” તરફ લખી મોકલવું પડ્યું હતું તે લખી જણાવેલું હતું. આ વાત આટલેથી બંધ પડ્યા પછી તા. ૨૧-૮-૬૭ને રોજ આજ ગુલાબદાસજી કર્નલ સીલીને તેમને બંગલે મળવા ગયેલા ત્યારે એ સાહેબે ફરીને રાજ્યનું અંદાજપત્રક વગેરે જણાવી પ્રકટ કરવાના લાભ વગેરે બતાવીને રાજ્યનો ઘડીવટ એક વિધિપૂર્વક સંસ્થાપિત સભા (કૅસિલ) મારફત કરવાનું સુચન કરેલું હતું; એટલું જ નહીં, પરંતુ રાજ્યે એ પ્રમાણે ફરીને રૂપરતને વિશ્વાસમાં લેવી જોઈએ એવો ઉપદેશ પણ આપેલો હતો. આના નવાબમાં તટસ્થભાવવાળા ગુલાબદાસજીએ એ સાહેબને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આ પ્રમાણે જણાવી દીધેલું પણ ખરું:—“આ રાજ્યમાં રૂપરતવર્ગના લોકોને ખુદ નવાબ સાહેબ તથા રાજ્યાધિકારીઓ તરફ કોઈ જાતની બેદલી કે અસંતોષ હોવાનું કારણ મારા જાણવામાં નથી, પણ ઉલ્લેખ તેઓ તરફ ખુ. નવાબ સાહેબ તથા રાજ્યાધિકારીઓ ધણીજ નરમાસથી વર્તે છે” ગુલાબદાસજીએ કરેલ આ કથન ખરેખર સત્યાત્મક જ હતું. કારણ કે આ વાત થઈ ત્યાં સુધીમાં તો તમામ નવાબ સાહેબો તથા તેમના કાર્યભારીઓ રાજ્યને સર્વથા પ્રમુખેષ્ય બનાવી રહેલા હતા, અને તેઓ પોતાની પ્રજાને પોતાના ફરજદો રૂપ ગણીને તેની તરફ ધણુંજ ઉદાર વર્તન રાખી રહેલા હતા. છતાં જૂનાગઢ રાજ્યના ઉત્તરકાલીન કાર્યભારીઓ ધીમેધીમે રાજ્યના શાસનતંત્રને આધુનિક ઢબે ધડી નાંખવાને ઉત્કૃષ્ટ યત્ન રહેલા હતા. અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યદારીય અમલદારો એકજ આટકે જુની સંસ્થાઓને તોડી પડાવી તેમને સ્થાને અઘતન રૂપની સંસ્થાઓને શાસનતંત્રમાં સ્થાન અપાવવાની ઉતાવળ કરી રહેલા એ વાત ગેરબ્યાજબી હતી અને તે એવી હતી કે, જુની પ્રજાલિકા પ્રમાણે ઉછરેલા રાજકુળને ગળે એકદમ ન ઊતરી શકે, અને કદાપી કાર્યભારીમંડળ એવી વાત તેને ગળે ઊતારવાને વધારે પડતું દબાણ કરવા જાયતો તેના પ્રત્યાઘાત અનિષ્ટ પરિણામો પણ ઊપજાવી શકે.

પૂર્વોક્ત હકીકત ઉપરથી સમજાય છે કે રાજદારીય કોફડું પ્રતિદિવસ અધિકાધિક ચુંચવાઈ જતું હતું અને રાયછ સાહેબની રિયતિ પ્રતિદિન અધિકાધિક મુરદેલીબરેલી તેમજ અસહ બનતી ગયલી હતી. આ સંબંધમાં રાયછ સાહેબ મન.સુખતમભાઈ મિત્રાય ખીજ કોઈ પામે પોતાના દિલનું દર્દ બતાવી શકે તેમ ન હતા. આમ હોઈને તેમણે તા. ૨૫-૮-૧૮૬૭ને રાજ એક પત્ર મનસુખતમભાઈ ઉપર પોતાની મનોવ્યથા બતાવનારો લખેલો હતો આ પત્રનો કેટલોક ઊપકારક ભાગ અમે નીચે પ્રમાણે ઉતારીએ છીએ:-

“x x x x x

ત્યારથી આ રાજ્ય સાંચે આપણો સંબંધ થયો છે ત્યારથી આજ સુધીમાં રાજ્ય અને ગજકર્તા તથા રાજ્યનું સાર કરનાર પ્રત્યે શુદ્ધ વધારી સાચે યથાશક્તિ આપણો ધર્મ બજાવ્યો છે અને હજી પણ આપણો સંબંધ અને હયાતી રહેશે ત્યાંસુધી હમરૂપાથી બની શક્યા મુજબ આપણી ફરજ અદા કરવામાં આપણે પાળળ રહેશું નહીં. જે વાત આપણા અધિકારમાં નથી અને ખીજ પાસે આપણી લાગણી અને સમજને અનુમરતો કરાવવાની છે તેને માટે આપણે આજસુધી જોરજુ કરી શક્યા છીએ તે અનુભવ ઉપરથી આપણે આપણી આશા અને નાખુશીને હદમાં રાખવાને બદલે આગળ વધારી તે સારું વધારે યત્ન કરવા જઈએ છીએ તેનું પરિણામ ફળદાયક આવવાની હાલની સ્થિતિમાં મને ધણીજ થોડી આશા છે.

ધ્વિરતે એટલીજ પ્રાર્થના છે કે જરૂરનું અને વખતસર જો થવું જોઈએ તે બધે અંશે નહીં તોપણ ધણે અંશે થએ જાય અને તેથી હાલના કરતાં બહુ વધારે સારી સ્થિતિને બદલે કોઈપણ ન્યૂનતા તો નજ મેળવાય એમ કરે. અરજી.

x x x x x

આ પત્ર ધણો અર્થપૂર્ણ છે. એમાં આપણે પુરોષોત્તમરાયજીની દેશકાલોચિત ક્રમનઃ રૂપાંતર કરનારી રાજ્યનીતિનું સ્થાન કરી શકીએ છીએ.

ખડુ તાણવાથી ઉઘડું બધું તુટી પડે એ એક અનુભવસિદ્ધ સત્ય છે. પોતાના સાથમાં જે-કાંઈ હોય તે છોડી દેવાની વાત દાદા પણ માણસને ગમતી નથી એ એક વ્યાવહારિક સત્ય છે, તો પછી લાંબા વખતથી જે કાંઈ જે વચ્ચે પોતાની ફરી ખેંચેલ હોય તે માણસ તે વસ્તુ એકદમ છોડી દેવાને તૈયાર નજ હોય એ સ્વભાવીક છે. રામજી સાહેબ રાજ્યના શાસનતંત્રને જૂની દબ્બના રૂપમાંથી ખસેડીને નવી દબ્બના રૂપમાં મૂકવાનું મન ડઠનાપુર્વક ધરાવતા હતા અને તેવા તેમના મનને તેઓ સફળ કરવાને અનેક પ્રકારે પ્રયત્ન પણ કરતા રહેલા હતા અને તેો પરિણામે તેમણે રાજ્યના શાસનતંત્રને ઘણા પ્રમાણમાં નવું રૂપ આપી દીધેલું પણ હતું. એટલુંજ નહિ પરંતુ એ નવવિધાન કરવાના વિષયમાં ક્રમતઃ આગળ વધાય તેવા પ્રકારે તે શાસનતંત્રના અંગોને ચિકિત્સાત્રેનાં પણ હતાં. અલબત્ત, આ કામે રાજ્યની આંતર પરિસ્થિતિની દ્રષ્ટિએ તેમને પોતાના પ્રવાસમાં સફળતા મળે તેટલા સારા શ્રિદિશ અમલદારો તરફથી કરાતી સૂચનાઓની જરૂર પણ રહેતી હતી. કારણ કે એ સૂચનાઓની મદદથી તેઓ દરબાર ઉપર થોડુંઘણું દબાણ કરીને તેની કનેથી કરવા ધારેલ નવવિધાન પરત્વે સંમતિ મેળવી શકતા હતા. આમ ધીમેધીમે જૂનાગઢ રાજ્યનું શાસનતંત્ર ઘણા પ્રમાણમાં આધુનિક રૂપે રચાઈ જવા પામેલું હતું અને શ્રિદિશ સરકાર જે કેટલીક શાસન વિષયક સંસ્થાઓને વિધિપુર્વક હયાતીમાં લાવવા સારું રાજ્ય ઉપર દબાણ કરી રહેલા હતા તે સંસ્થાઓને પુરોષોત્તમરાયજીએ અવિધિપૂર્વક રચાયેલ રૂપમાં શાસન કાર્ય કરતી બનાવી દીધેલી તો હતીજ. પરંતુ કાઠીયાવાડ “એન્જીસી” સિદ્ધાંતથી જૂનાગઢ રાજ્યને કાર્યભારી મંડળ શાસિત બનાવવા ધારતી હોત તો તે કાઠીયાવાડનાં બીજાં રાજ્યોના રાજકર્તાઓને પણ તેઓજ બોધ આપી રહેલ હોત. પરંતુ એ “એન્જીસી” એ એ પ્રમાણે કરેલું નહિ અને ફક્ત જૂનાગઢ રાજ્ય ઉપર પુરોષોત્તમ પ્રકારે કરાવવા ધારેલું તે હપ્તીકત તેના હેતુને સ્ફોટ કરી આપે તેવી છે. મતલબ કે દરબાર અને કાર્યભારીઓ વચ્ચેના પુરોષોત્તમરાયઃ એ જે વચ્ચે ધર્મણુ યાવં અવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરવી એ “એન્જીસી”નું ધ્યેય હતું અને જો એવી અનિષ્ટ પરિસ્થિતિ જોભી યાય તો પુરોષોત્તમરાયજીને રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત ધર્મ જવાનો પારો પણ આવી જાય, તેને પરીણામે વઝીર બહાઉદ્દીન-બાહુડું બળ ધટી જવા પામે અને તેમ ચાંદ આવે એટલે નવન્ય એકસો પડનાં તેને દબાવીને ગમે તેવી કબુલત મેળવી પણ શકાય. એવી કલ્પના પરંપરા એન્જીસીની હતી એમ સમગ્ર સંયોગોને આધારે આપણે કહી શકીએ.

છીએ. પરંતુ પુરોગામીરાયજીની તલસ્પર્શી બુદ્ધિ અને સંયમિતતાએ તેમને એટલા તો સાવધાન રાખેલા હતા કે તેઓ પોતે વેગમાં આવીને કૌંઠપિયુ અનિષ્ટ પગલું ભરે તેમ ન હતા અને તેથી “એન્સી” તરફથી જે હિપ્પેશ કરાતો હતો તેનો જવાબ તેમણે નવાજ સાહેબ ખુદ તરફથી વઝીર સાહેબ પોતે આપે તેવી ચોજના કરીને પોતે આ પ્રસંગે તદ્દન અલગ યર્ષ મેડેલા હતા. આ પ્રકારે રચાયલ નીતિવ્યુહને પરિણામે પુરોગામીરાયજી જોકે “એન્સી” સાથે કરવાના બહાપોહની જવાબદારીથી મુક્ત રહી શકેલા હતા, છતાં, એકંદર રાજદારીય સંયોગેએ તેમને મુંઝવી દીધેલા હતા એ વાતમાં શંકા નથીજ, અને એ મુંઝવણમાંથી છુટવાને તેમણે પેતાની નોકરીનું રાજનામું આપી દીધેલું પણ હતું, અને તે પ્રમાણે કરવાનું ખાસ કારણ તો એ હતું કે, નવાજ સાહેબ ખુદ કે વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈ એ ઉભય જૂઠાજૂઠા રહીને કે એકરૂપ બનીને “એન્સી”ને ગમે તેવા જવાબો આપે તોપણ “એન્સી” તે એ ઉભયના સલાહકાર તરીકે પુરોગામીરાયજીનેજ ગણે તેમ હતી, અને તેમ તે ગણતી ગેલેલી એટલે બધીખ્યામાં મહોટી હાની થવાનો ભય આ ચરિત્ર નિરૂપને રહે એ પણ સ્વાભાવિકજ હતું. આ કારણથી બને તેટલી યુક્તિથી રાજ્ય સેવામાંથી મુક્ત થઈ બેસવાની વાતને રાયજી સાહેબે ધ્રુષ્ટ ગણેલી હતી અને તેથી તેમણે રાજનામું આપી દીધેલું હતું. પરંતુ નવાજ સાહેબ તેમજ વઝીર પુરોગામીરાયજીનું મૂલ્ય બરાબર સમજતા હતા એટલે એમણે એ રાજનામું મંજૂર કરેલું નહી. અને તેમ થયું તે લલાટે લખાયલ વિધિના લેખ પ્રમાણેજ થયલ એમ આપણે તેમના ઉત્તરજીવનના જ્ઞાતાંતને આધારે કહી શકીએ છીએ. ‘કર્મણ મહત્તા ગતિઃ ।’ એ સૂત્ર અસત્ય નથીજ. જળમાં ફસાઈ રહેવાનું નિર્માણ જે મનુષ્યને માટે થયલું હોય તે જેમજેમ જળમાંથી છુટવાને મથતો જાય છે તેમ તેમ તે જળથી અધિશ્ચાધિક વીંટળાતો જાય છે એવો દુનિયાના મહોટા માણસોનો અનુભવ છે. કર્નલ જે. એમ. હંટર રાયજી સાહેબ મુઠ્ઠે અનુકુળ હતા. પરંતુ એ કર્નલ હંટરને પેતાના ધણી બ્રિટિશ સરકારની રાજ્યનીતિને અનુસરીને કામ કરવું પડે એ તેની પહેલી ફરજ હતી એ વાત જાણવા જેવી નથી. કાઠિયાવાડ એન્સીના બ્રિટિશ અગ્રહારો, મુંબઈના બ્રિટિશ ગવર્નર સાહેબો વગેરે, આ ઈ. સ. ૧૮૬૭ પહેલાંનાં વર્ષોમાં જૂનાગઢ રાજ્યની શાસનવ્યવસ્થા તથા પ્રગતિશીલતાની પ્રશંસા અનેકવાર કરી ચુકેલા, વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈને રાજ્યના એક વફાદાર સ્તંભ રૂપે પણ વર્ણવી ગયેલા, રાજ્ય કમેટી પ્રકૃપા માધવું પણ ગયલું અને વળી ધીમેધીમે એક હથ્થુ અને

સ્વઠંદી ધોરણે દરબાર ને અધિકાર જોગવી રહેલ તે અધીકાર અકુચિત થતો. પણ ચપસો હતો. છતાં જૂનાગઢ રાજ્યમાં પરદેશીય સિંધી મુસલમાન મુલુમતુદને દીવાન તરીકે મુકવાના, વગીર બહાઉદીનબાઇ જેવા મજબુત પાખાને તોડી પાડવાનો તેમજ નાગર મુસ્લિમોના બાળને નિર્મૂળ કરી નાંખવાનો જે મુખ્ય નયસિંધાંત બ્રિટિશ સરકારનું રાજ્યધારીય ખાતું સેવી રહેલ તે જ્યાં સુધી ફજિત થઇ ન જાય સુધી. રાજ્ય તરફ અગર તો રાજ્ય કાર્યભારી તરફ ગમે તે 'એન'સી-અમલદાર' સહાયબુતિ ધરાવતો હોય તોપણ તેનાથી જ'પીને જોસાય તેમ ન હતું. કર્નલ હેઝર અને કર્નલ સીડીઃ એ બંને અંગ્રેજ અમલદારોને રાજ્યની આંતર સ્થિતિનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ હતો અને એ બંનેને પુરોત્તમરાયજી વિષે ધણોજ ઉચ્ચ અભિપ્રાય હતો, છતાં તે બંનેને પોતાના ધણી બ્રિટિશ સરકારની નીતિને અનુસરીને જૂનાગઢ રાજ્યને પૂર્વોક્ત પ્રકારે શાસનતંત્રનું નવવિધાત કરવા માટે ઉપદેશ દેવો પડેલો હતો. આ વાત પુરોત્તમરાયજી બરાબરે સમજતા હતા. એટલેજ તેમણે પોતાની તરફ સદમાય રાખનાર "પોલિટિકલ એન્ટ"ના વાગમાંજ રાજ્યસેવામાંથી નિવૃત્ત થવાની પ્રવૃત્તિ કરેલી હતી. પરંતુ એ પ્રવૃત્તિમાં તેઓ નિમ્નજ ચચલા એ તેમનું હુર્બામ હતું. એમનો બાબબાનુ ખમ્મ વટાવીને અસ્તાચળ નારક ધપી રહેલો હતો એટલે તેનો અવરોધ ઠાનાથી ચાય ! એમનું રાઇનામું નામંજુર થયું એટલે તેમને નોકરીમાં ચાલુ રહેવું પડેલું. પરંતુ એ સાથે એમણે "એન'સી" તરફથી કરાયેલ સૂચનાને અલ્પ પ્રમાણમાં સ્વીકારી લેવાને દરબારને સમજાવીને "એન'સી"ને તુટ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો અને તે પ્રયત્નને પરિણામે ઈ. સ. ૧૮૬૭ને અંતે તેમણે રાજ્યમાં આય વ્યવસ્થાકે "અંદાજ ચત્રક" તેવાર કરાવી પ્રકટ કરેલું અને તે પ્રમાણે પ્રતિવર્ષ કરવાની પદ્ધતિ રાજ્યમાં લાખલ કરી દીધેલી પણ હતી; અને વળી નવાજ સાહેબના ખાનગી ખર્ચ-દસ્ત ખર્ચ-નો આંકડો પણ નિશ્ચિત કરાવી લીધેલો હતો; અને એટલું થયું તેને પરિણામે "એન'સી" એ પોતાના તરફથી સૂચવાયેલ શાસનકાર્યકર કાર્યભારીમંજળની વિધિપૂર્વક સ્થાપનાને લગતી વાત પછી મુઝી દીધેલી હતી.

આમ "એન'સી"ની સૂચનાનો અર્થાંતઃ સ્વીકાર કરાવીને પુરોત્તમ-રાયજીએ એક મુરકેલી ઠાળી તો દીધી. પરંતુ જેના બાબમાં હવે પછી ચિંતા અને કહેરાજ હોય તેને તે જોગવવાં પડેજ એ નહી. નવાજ સાહેબ રમુલ-ખાનજી બારે કેવળ એક બાપાત જેવા જની રહી ફકીરી ઇવન ગાળી રહેલા

હતા ત્યારે તેમને એક પુત્ર નામે શેરજમાખાનજી હતા. અને તેમના ઉપર તેમની પ્રીતિ નિરવધિ હતી, કારણ તે એકના એક જ પુત્ર હતા. રાજપુત તરીકે રસુલખાનજીને જો કે રાજ્યાશ્રય મળતો હતો, તથાપિ તેમની સાધુદૈત્યને લીધે તેમને નાણાંની તંગી હંમેશાં જોગવવી પડતી હતી અને તે તંગી ટાળવાને માટે તેમને આપાસ પણ કરવો પડતો હતો. તેમના મોટાભાઈ નવાબ સાહેબ બહાદુરખાનજી, વઝીર બહાઉદીનબાઈ તેમજ કેટલાક નાગર ગૃહસ્થો તેમને અવારનવાર નાણાંની મદદ આપતા અને તે ઉપરાંત શહેરના વેપારીઓ પણ તેમને નાણાં ધીરતા હતા. જ્યાં સુધી આવા આ શાહજાદા રસુલખાનજીનો ભાગ્યોદય થયો નહિ ત્યાં સુધી તેમણે, ઉપર પ્રમાણે પોતાનું 'ગાડું' રાખું રાખેલું હતું અને એમ કરવામાં તેમને પોતાને તથા તેમનાં કુટુંબજનોને આર્થિક ભીડ તથા ભીંસને આધીન પણ થવું પડ્યું હતું. પરંતુ કાર્યભારી-મંડળની મદદથી જ્યારે તેઓ સોરઠની ગાદીએ આવી શકેલા ત્યારે તેમની ધર્મનિષ્ઠ સાધુતા અને કુદરતમાં લેશ પણ ધટાડો થવા પામેલો ન હતો. રસુલખાનજી નવાબ બન્યા એટલે સ્વાભાવિક રીતે શેરજમાખાનજીને પાટવીકુંવરનું પદ પ્રાપ્ત થયું અને તેથી તેમને ભવિષ્યના રાજકર્તા ગણીને આવશ્યક કેળવણી અપાવવા માટે રાજકોટની "રાજકુમાર કોલેજ" માં મૂકવામાં આવ્યા હતા, અને તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે રાજ્યે આવશ્યક વ્યવસ્થા પણ કરેલી હતી. એ શાહજાદા ભવિષ્યમાં એક નમૂનેદાર રાજકર્તા થઈ શકે તેટલા માટે એ વિદ્યાભ્યાસના મુખ્ય અધ્યાપક મિ. સી. ડબ્લ્યુ. વૉડગ્રાનના સાહચર્યનો લાભ શાહજાદાને સતત મળે એવી ગોઠવણ પણ રખાયેલી હતી. ઈ. સ. ૧૯૯૯ માં આ શાહજાદા સાહેબે પાઠશાળા છોડી તે પછી થોડા વખત સુધી લેફ્ટેનન્ટ (કર્નલ) ડબ્લ્યુ. એમ. પી. વુડ નેવા અંગ્રેજ ગૃહસ્થને તેમના સહચર બનાવેલા અને તે પછી રાજ્યના "એલિયેન્ડેન્સમેન્ટ" ખાતાના અધિકારી કર્નલ સી. ડબ્લ્યુ. એચ. સીડ્ડીની દેખરેખ નીચે તેમને રાજ્યના કાયદાકાનૂન તથા રાજ્યકાર્યોની માહિતી પણ અપાવાયેલી હતી. કર્નલ સીડ્ડી ગયા પછી "બહા-ઉદ્દીન કોલેજ" ના મુખ્ય અધ્યાપક મિ. હેસ્કેથ નામના અંગ્રેજ ગૃહસ્થને એ શાહજાદાના સંગી બનાવેલા, અને તે પછી મેજર એચ. જી. કાર્નેજી સાહેબની નોકરી બ્રિટિશ સરકારમાંથી હજીની માગીને તેમને આ કુવરાજના સહચરનું પદ આપવામાં આવેલું હતું. આ કથાનાવકે પોતે પણ આ શાહજાદાને રાજ્યકાર્યોથી પરિચિત કરવા સારું પોતાની કુમેરીમાં જોગ્ય ગોઠવણ કરી આપેલી પણ ખરી. વળી એ શાહજાદાને પ્રવાસજનિત જ્ઞાનાનુભવ લેવાવવા

માટે રાજ્યમાં તેમજ આખાંય સિંદ્ધિમાનમાં મોટે ખર્ચે ગુમાદરીઓ પશુ દસવેલી હતી. તથાપિ ધણીય બાબતો એવી રીત છે કે, તેમની અને તેમના પરિવારોની વચ્ચે “પ્રાણ” આપ્યા વિના રહેતું નથી. આ ન્યાયે, શાહનગર માહેનના હિત ખાતર કાર્યભારીમંડળ જે બધા પ્રયત્ન કરતું રહેતું તે પ્રયત્નને હેતુ ખર આની શરૂઆત નહિ, અને હજારોઓ, પામવાનો વગેરેના મંગલોપથી તેમની રહેણીકરણી મુક્ત રહી ગઈથી પશુ નહિ. ઇ. મ. ૧૮૯૬ માં આ શાહનગરનું વિધાયીશ્રવન મમાપ્ત થતાં તેમની તેજ વર્ષે ગાદી કરવામાં આવેલ એટલે વળી શુદ્ધ્યશ્રવનમાં તેમનો પ્રવેશ થતાં તેમનું શ્રવન અધિભાગિક પ્રમાણમાં વિલાસી બનતું ગયતું અને સંયમને ઠેકાણે સ્વેચ્છાચારે-અમંયમી મનોદશાએ-તેમના શ્રવનને ઘેર્યા મારેતું પશુ હતું. અંગ્રેજ સહચરો પશુ તેમને અંકુશમાં રાખી શકેના નહિ. રાયજી માહેન આ બધા અનિષ્ઠ મંચોગો જોઈ શકેલા અને તેનાં માઠાં પશિયામ ન આવે તેટલા માટે તેમને મલાહ આપતા રહેલા હતા; એટલું જ નહિ, પરંતુ એ બવિધના ગજકર્તાને દુષિત કરનાર તથા હાનિકર વાતાવરણમાંથી મુક્ત કરવાના પ્રયાસો પશુ તેઓ કરતા રહેલા હતા. આ તેમના પ્રયાસોથી જોમના સ્વાર્થને ધમ્મો પડેલ્યો હતો તેઓ બધા પુરોષોત્તમસયજને પોતાના દુશ્મન મમળે અને તેથી તેઓ શાહનગર-માહેનના કાન બહેરે એ વાત કેવળ સ્વાભાવિક હતી. જીજી તરફ શાહનગરનું શ્રવન અધિકાધિક વિલાસી અને અસંયમી બનતું જતું હતું એટલે તે વધારે વધારે ખર્ચાળ બનતું જતું હતું અને તેમને બાધી અપાયલ વાર્ષિક દસ્તખર્ચની રકમ ઓછી પડવા લાગેથી એટલે તેઓ વધારે નાણાની માગણી કરવા માહેલા હતા, અને તે માગણી પ્રમાણે કાર્યભારીમંડળ તેમને નાણાં ન આપતું તેથી તેમને તેના હુપ્પર રીપ ચડતો રહેલો હતો. આ રીપનો લાભ તેમની આમખાસના માણસો તેમજ કાર્યભારીઓના વિદેષીઓ સેવા લાગેલા, અને રા. હજનલાંચ પડ્યા તા. ૬-૩-૩૨ ના “ગુજરાતી” પત્રમાં લખી ગયા છે તે પ્રમાણે, “મ. વલીપદ શેરજીભાખાનજી પુખ્ત ઉમરના થયા ત્યારે તેઓ પોતાને હાથખર્ચ માટે જોઈતી રકમની માગણી કરવા લાગ્યા અને બજેટમાં મળુર થયા ઉપરાંત ન મળે એવું એમને કહેવામાં આવતું ત્યારે પામવાનો એમને ઉરકેરીને એવું બરાવતા કે-“જુલો રાજ્ય તે આપતું ને આપના બાપતુ કે આ બજેટ ધનારાઓનું ? એમને ખર્ચ કરવો હોય તો આપને પૂછવા વિના સુખેથી કરે અને લાખો રૂપિયા ઉપરે તેવું કોઈ પૂછનાર છે ?” પશુ આપ માગે ત્યારે આડો હાથ દે !”-આવુ આવું જોલીને એ રાજકુમારને ઘેરી રહેલ સ્વાર્થસાધકોનું

મંડળ તેમને કાર્યભારીમંડળ વિરૂદ્ધ ઉત્કેરવાનું કામ કરી રહેલું પણ હતું. વળી આ પાટવીકુંવર વિદ્યાર્થી-અવસ્થામાં હતા ત્યારથીજ તેમના કેટલાક અનિષ્ટ વર્તન પરત્વે “પોલિટિકલ એજન્ટ” વારંવાર રાજ્યના કાર્યભારીમંડળનું તેમજ નવાખ સાહેબ ખુદનું તે તરફ ધ્યાન એમ્મા કરતા હતા, એટલે પણ રાયજી સાહેબે રાજ્યકલ્યાણાર્થે એ શાહજાદા સાહેબને હિદારી લેવા માટે અનેક માર્ગે પ્રયાસ કરેલા હતા અને તે પ્રયાસો એ શાહજાદાને પોતાની ઉપર મુકાતા સ્વનંતતાહારક અંદેશ નેવા લાગી રહેલા હતા. આવા વિપરિત સંયોગમાં આપણા આ કથાવીરને માટે એકજ માર્ગ ખુલ્લો હતો, અને તે એ કે, રાજ્યસેવામાંથી ખસી નીસરવું. પરંતુ વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈ છોડે નહિ ત્યાં સુધી તેમનાથી કૃતમ્મ થવાય તેમ ન હતું, અને વળી નવાખ સાહેબ ખુદ પણ તેમને મુકા કરે તેમ ન હતા. એટલામાં બજતામાં ઘી હોમાતાં વાર ન લાગી. ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં શાહજાદા સાહેબના અંગ્રેજ સહચર અને શિક્ષક મિ. હેસ્કેથે રાજકોટ જઈને શાહજાદા સાહેબની કેટલીક અનિચ્છનીય રહેણીકરણી સંબંધે કાંઈક વાતો કરી લીધેલી, એટલે એ “પોલિટિકલ એજન્ટ” સાહેબે પોતાના તાબાના “આસિસ્ટન્ટ પો. એજન્ટ”ને જૂનાગઢ મોકલીને આવશ્યક તપાસ કરી લીધેલી, અને તે પછી તેઓ પોતે પણ આવીને ચોકસી કરી ગયલા હતા. આ બનાવને પરિણામે શાહજાદાના હજુરીઆઓ પૈકી ચાર જણને રાજ્યની હદ છોડાવી દેવી પડેલી અને બીજા ત્રણને દરબારમાં જવાની મનાઈ કરવામાં આવી હતી. આમ થયું એટલે રાજકુટુંબના રાયનો પાસે ચઢી જવા પામતાં રાયજી સાહેબના દુઃખમાં વૃદ્ધિ થઈ આવેલી અને તેમને બવિખ્યમાં રાજ્ય ઉપર આવી પડનાર વિપત્તિના ખ્યાલે તેમના ચિત્તને એટલું તો ધેરી લીધેલું કે, તેમણે કોઈપણ પ્રકારે અને તેટલી ઉતાવળથી રાજ્યમાંથી ખસી નીસરવાનો સંકલ્પ કરી લીધેલો હતો. દરબાર એટલે કે રાજકુટુંબ અને વઝીર સાહેબ એ હમય જે પ્રકારે પોતાનાં આંતર જીવન ગાળતા હતા અને ગાળવા ઇચ્છતા હતા તે પ્રકારનું જીવન તેમનાથી ગાળી ન શકાય એવી સ્થિતિ કાઢિયાવાડ એજન્ટ્સી જાણી કરતી જતી હતી અને પુરુષોત્તમરાયજી એ બાબતમાં કોઈ માર્ગ કાઢી શકે તેમ ન હતા. નવાખ સાહેબે શાહજાદા શેરજીમાખાનજીને એટલા તો લાડકા કરી મૂકેલા કે તેમનાથી એ કુંવરને અંકુશ તમે લાવી શકાય તેમ ન હતું એટલુંજ નહિ પરંતુ એ કુંવર જે કંઈ કહે તે સાંભળવા તથા તે પ્રમાણે કરી આપવા માટે તેઓ તૈયાર પણ રહેતા હતા. વઝીર સાહેબ પોતાનો ચહ છોડે તેમ ન હતા. નવાખ સાહેબનાં બીજા રાણી

આ બહેયરદાસજીને ગણી લેવાનું રાજ્યે કરાવેલું હતું. ‘ઢાઢિયાવાડ પોલિટિકલ એજન્ટ’ મિ. કિવન પણ આ પ્રસંગે દિલ્હીમાં નવાબ સાહેબની જાવણીમાં હાજર રહ્યા, એટલે તેઓ રાજકુળના સંપર્કમાં રહી શકેલા હતા. કહેવાય છે તે પ્રમાણે મેજર કાર્નેગી, મિ. કિવન અને સરદાર રાવજીદાદર બહેયરદાસ : એ ત્રણે મળીને દિલ્હીમાં શાહનશાહ સાહેબને પક્ષે રહીને ખટપટ રચેલી હતી અને તેને પરીણામે વઝીર બહાદુરનબાદને સોસવાનો વારો તરતમાંજ આવે એવી સ્થિતિનો ઉદભવ થઈ ગયો હતો. આ બધી ખટપટનો ગંધ ચતુર કાર્યબારી મંડળને મળી ગયો એટલે તેણે જુનાગઢ પહોંચ્યા બાદ શક્ય પ્રયાસ કરીને ચઢેલા વાણ વીખેરી નાખવાનું ધારી લીધેલું હતું. નવાબ સાહેબની સ્વારી દિલ્હીથી પાછી જુનાગઢ પહોંચી તે પછી પુરોગામરાયજીએ તથા દીવાન સુનીલાલબાદએ બેળા મળીને વઝીર સાહેબને નવાબ સાહેબ સમ્પત્તિ ખાતર ના પાડે તોપણ રાજ્યમેવામાંથી નિવૃત્ત થઈ જવા માટે સલાહ આપી દીધેલી અને એ સલાહ આપતી વેળા વઝીર સાહેબના બે વિશ્વાસપાત્ર તેમજ સ્નેહસંબંધ ગૃહસ્થોએ ટેકો પણ આપેલો હતો; પરંતુ એ સલાહ એ વઝીરને ગળે જીતેલી નહિ એટલુંજ નહિ પરંતુ ઉપડેલી ખટપટના ભોગ થવાનો વારો જો કોઈને આવશે તો પુરોગામરાયજી તથા દીવાનજીને આવશે એમ પણ તેમને પોતાની લીકમતને બળે ભ્રમણા થઈ આવેલી હતી. આવી ભ્રમણા થવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે નવાબ સાહેબ રસુલખાનજી પાક મુમલમાન હોવાથી તેઓ વચનભંગ કરીને પોતાના ઉપર હાથ નહિ નાખે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા વઝીર સાહેબ ધરાવી રહેલા હતા અને એવી એમની શ્રદ્ધાને આધાર ન હતો એમ પણ નહિ; પરંતુ વઝીર સાહેબે જે બધી કદવના કરેલી તે ખોટી હતી. પુરોગામરાયજી પોતાના હાથપગ છે અને તેમને અભાવે પોતે કાંઈપણ કરી શકે તેમ નથી એ વાતનું જ્ઞાન તેમને ન રહેલું અને તેઓ પોતે પોતાની જૂની સ્થિતિને બળે પોતાને સમર્થ માની બેઠેલા હતા પરંતુ જે બધા ખટપટ રચી રહેલા હતા તે બધા બરાબર સમજતા હતા કે રાયજી સાહેબ ન હોય તો વઝીર સાહેબથી કશું બની શકે તેમ નથી અને તેથી જો પહેલો પ્રહાર દોષ ઉપર થયો બેઠેલો તો તે રાયજી ઉપરજ થાય એ સર્વાર્થસાધક થઈ પડે તેમ છે. પુરોગામરાયજી શાંત ચિત્તે વિકાસ પામતી જતી બધી બાજની નિરીક્ષા કરી રહેલા હતા પરંતુ તેમનાથી દોષપણ ઉતાવળું, પગલું ભરી શકાય તેવા સંયોગ ન હતા એટલે તેમણે પોતાની હમેશની ટેવ મુજબ જોને જે સલાહ આપવાની હતી તે આપીને વિવિકતતા-અલગપણાનું શરણ જોતી લીધેલું હતું. એક તરફ રાજકુલ બીજી તરફ વઝીર

બહાઉદીનભાઈ ત્રીજી તરફ કાઠીયાવાડ એજંસીનો ડોળો અને ચોથી તરફ બને તેટલું રાજ્યકલ્યાણ કરવાની પોતાની ધગશ આ ચતુર્વિધ અભિ વચ્ચે પુરુષોત્તમરાયજીને ભાગે તો સંતાપજ્ઞ ભોગવવાનું નિર્માણ થયલું હતું. મન-સુખરામજી નવાબ સાહેબની સ્વારી સાથે દિલ્હી ગયલા હતા એટલે તેઓ તો બધી પરિસ્થિતિથી વાકેફજ હતા અને તેમાં જ્યારે વજીર બહાઉદીનભાઈએ રાજ્યસેવામાંથી નિવૃત્ત થયાની વાત પરત્વે પુરુષોત્તમરાયજી તરફથી અપાયેલ સલાહ સ્વીકારેલી નહિ ત્યારે મનઃસુખરામજીએ તો રાજ્ય સેવામાંથી નિવૃત્ત થઈ જવાનો નિર્ણય કરી દહને નવાબ સાહેબને તે બાબત અર્જ કરી દીધેલી પણ ખરી. આ તેમની અર્જ નવાબ સાહેબે સ્વીકારીને તેમને નિવૃત્તિવેતન બાંધી આપવા કરમાન પણ કરેલું હતું આ કરમાનના ખજાર પુરુષોત્તમરાયજીએ મનઃસુખરામજીને આપવાને નિમિત્ત તા. ૩૦-૩-૦૩ ને રોજ એક પત્ર તેમના ઉપર લખેલું છે તે આ સમયે યવર્તતા સક્ષમ સંયોગ ઉપર પ્રકાશ નાખનાર હોય તેનો કેટલોક ભાગ અમે આ નીચે આપીએ છીએ:—

x

x

x

x

આપના પેનશન સંબંધમાં શ્રી હજુર કરમાન થયું તેની ખરી નકલ આ સાથે મોકલું છું અને તે માટે અંતઃકરણથી મુખ્યારક્ષાદી આપું છું, કેમકે દેશી રાજ્યની નોકરીનો હોડો આવી સંતોષકારક રીતે આવે એ નસીમદારીજ કહેવાય અને એવા હાખલા ધણાજ થોડા મળી શકશે. ઇશ્વરકૃપાથી અને અનુકુળ સમય વગર જેમ સારી નોકરીનો અને સારા કાર્ય કરવાનો યોગ થતો નથી તેમાં ફતેહ મલતી નથી તથા તેનાં ફળ ભોગવી શકાતાં નથી તેમ તેવાજ સંયોગ હોય છે ત્યારેજ આવી ખુસી ભરેલી રીતે અને ખરે સમયે નોકરીમાંથી છૂટા થવાનું બની શકે છે.

x

x

x

x

મારા અનુભવ ઊપરથી હું એવા નીશ્ચય ઊપર આવ્યો છું કે જ્યાં અજ્ઞાનતા અને અશક્તીનું પરીબળ હોય ત્યાં દ્રવ્ય અને સત્તાનો ગમે તેટલો લાભ મળે તોપણ તે લાભ સાશ સમગ્ર અને શક્તિવાળા માણસને અનિચ્છીતજ છે. તેમજ તેના સંબંધની

આ બહેચરદાસજીને ગણી લેવાનું રાજ્યે દસવેલું હતું. 'કાઠિયાવાડ પોલિટિકલ એજન્ટ' મિ. કિવન પણ આ પ્રસંગે દિલ્હીમાં નવાજ સાહેબની જાવબ્બીમાં હાજર હતા, એટલે તેઓ રાજકુળના સંપર્કમાં રહી શકેલા હતા. કહેવાય છે તે પ્રમાણે મેજર કાર્નેગી, મિ. કિવન અને સરદાર રાવળદાદર બહેચરદાસ : એ ત્રણે મળીને દિલ્હીમાં શાહમદા સાહેબને પક્ષે રહીને ખટપટ રચેલી હતી અને તેને પરીણામે વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈને સોસવાનો વારો તરતમાંજ આવે એવી રીયનિતો ઉદભવ થઈ ગયેલો હતો. આ બધી ખટપટનો ગંધ ચતુર કાર્યભારી મંડળને મળી ગયેલો એટલે તેણે જુનાગઢ પહોંચ્યા બાદ શક્ય પ્રયાસ કરીને એટલ વાદળ વીખેરી નાખવાનું ધારી લીધેલું હતું. નવાજ સાહેબની સ્વારી દિલ્હીથી પાછી જુનાગઢ પહોંચી તે પછી પુરોગામીયજીએ તથા દીવાન સુનીલાલભાઈએ બેળા મળીને વઝીર સાહેબને નવાજ સાહેબ સભ્યતા ખાતર ના પાડે તોપણ ગૃહ્યમેવામાંથી નિવૃત્ત થઈ જવા માટે સલાહ આપી દીધેલી અને એ સલાહ આપતી વેળા વઝીર સાહેબના બે વિશ્વાસપાત્ર તેમજ સ્નેહસંબંધ શૂદ્રચોએ ટેકા પણ આપેલો હતો; પરંતુ એ સલાહ એ વઝીરને ગળે જાતરેલી નહિ એટલુંજ નહિ પરંતુ ઉપરેલી ખટપટના ભોગ થવાનો વારો જો કાઠને આવશે તો પુરોગામીયજી તથા દીવાનજીને આવશે એમ પણ તેમને પોતાની હીકમતને બળે ભ્રમણા થઈ આવેલી હતી. આવી ભ્રમણા થવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે નવાજ સાહેબ રસુલખાનજી પાક મુસલમાન હોવાથી તેઓ વચનભંગ કરીને પોતાના ઉપર હાથ નહિ નાખે એવી દ્વંદ્વ શ્રદ્ધા વઝીર સાહેબ ધરાવી રહેલા હતા અને એવી એમની શ્રદ્ધાને આધાર ન હતો એમ પણ નહિ; પરંતુ વઝીર સાહેબે જે બધી કશ્પના કરેલી તે ખોટી હતી. પુરોગામીયજી પોતાના હાથપગ છે અને તેમને અબાવે પોતે કાંઈપણ કરી શકે તેમ નથી એ વાતનું જ્ઞાન તેમને ન રહેલું અને તેઓ પોતે પોતાની જૂની રીયતિને બળે પોતાને સમર્થ માતી બેઠેલા હતા પરંતુ જે બધા ખટપટ રચી રહેલા હતા તે બધા બરાબર સમજતા હતા કે રાયજી સાહેબ ન હોય તો વઝીર સાહેબથી કશું બની શકે તેમ નથી અને તેથી જો પહેલો પ્રહાર કાંઈ ઉપર થયો જોઈએ તો તે રાયજી ઉપરજ થાય એ સર્વાર્થસાધક થઈ પડે તેમ છે. પુરોગામીયજી શાંત ચિત્તે વિકાસ પામતી જતી બધી બાજની નિરીક્ષા કરી રહેલા હતા પરંતુ તેમનાથી કેઈપણ ઉતાવળ પગલું ભરી શકાય તેવા સંયોગ ન હતા એટલે તેમણે પોતાની હમેશની ટેવ મુજબ જેને જે સલાહ આપવાની હતી તે આપીને વિવિક્તતા-અલગપણાનું શરણુ ગોતી લીધેલું હતું. એક તરફ રાજકુલજી બીજી તરફ વઝીર

બહાઉદ્દીનબાધ ત્રીજી તરફ કાઢીયાવાડ એન્ડેરીનો ડેખો અને એથી તરફ બને તેટલું રાજ્યકલ્યાણ કરવાની પોતાની ધમરા આ અતુલિધ અખિ વચ્ચે પુરોત્તમરાયજીને ભાગે તો સંતોષજી ભોગવવાનું નિર્માણ થયલું હતું. મન:- સુખરામજી નવાળ સાહેબની સ્વારી સાથે ટિલ્હી ગયલા હતા એટલે તેઓ તો બધી પરિસ્થિતિથી વાકેફ હતા અને તેમાં ત્યારે વઝીર બહાઉદ્દીનબાધએ રાજ્યસેવામાંથી નિવૃત્ત થયાની વાત પરત્વે પુરોત્તમરાયજી તરફથી અપાયલ સલાહ સ્વીકારેલી નહિ ત્યારે મન:સુખરામજીએ તો રાજ્ય સેવામાંથી નિવૃત્ત થઈ જવાનો નિર્ણય કરી દહને નવાળ સાહેબને તે બાબત અર્જ કરી દીધેલી પણ ખરી. આ તેમની અર્જ નવાળ સાહેબે સ્વીકારીને તેમને નિવૃત્તિવેતન બાધી આપવા કરમાન પણ કરેલું હતું આ કરમાનના ખર્ચ પુરોત્તમરાયજીએ મન:સુખરામજીને આપવાને નિમિત્ત તા. ૩૦-૩-૦૩ ને રોજ એક પત્ર તેમના ઉપર લખેલું છે તે આ સમયે પ્રવર્તતા સદ્ગમે સંયોગ ઉપર પ્રકાશ નાખનાર હોય તેનો કેટલોક ભાગ અમે આ નીચે આપીએ છીએ:-

x

x

x

x

આપના પેનશન સંબંધમાં શ્રી હજુર કરમાન થયું તેની ખરી નકલ આ સાથે મોકલું છું અને તે માટે અંતઃકરણથી મુજારકબાદી આપું છું, કેમકે દેશી રાજ્યની નોકરીનો છેડો આવી સંતોષકારક રીતે આવે એ નસીબદારીજ કહેવાય અને એવા દાખલા ઘણાજ યોગ મળી શકશે. ઇશ્વરકૃપાથી અને અતુલ સમય વગર જેમ સારી નોકરીનો અને સારા કાર્ય કરવાનો યોગ થતો નથી તેમાં ફતેહ મલતી નથી તથા તેનાં ફળ ભોગવી શકતાં નથી તેમ તેવાજ સંયોગ હોય છે ત્યારેજ આવી ખુસી બરેલી રીતે અને ખરે સમયે નોકરીમાંથી છૂટા થવાનું બની શકે છે.

x

x

x

x

મારા અતુલજી ઉપરથી હું એવા નીચાં જીવર આવ્યો છું કે જ્યાં અજ્ઞાનતા અને અશક્તિનું પરીબળ હોય ત્યાં દ્રવ્ય અને સત્તાનો ગમે તેટલો લાભ મળે તોપણ તે લાભ સારા સમજી અને શક્તિવાળા માણસને અનિચ્છીતજ છે. તેમજ તેવા સંબંધની

નોકરી યુન પ્રમાણીકપણથી પોતાના લાભ અને સુખનો ભોગ આપીને કરવામાં આવતી હોય એમ છતાં તે એમાંથી એકને હીનકારક થતી નથી એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક વખતે કેટલાકોને તો બહુજ દુખદાયક અને નારાકારક થએલી છે એવા પણ દાખલા બનેલા આપણે જાણીએ છીએ, માટે મારી નાની વય તથા હાલની નોકરીનો સારો પગાર છતાં નોકરીમાંથી મુક્ત થવા આગ્રહી પ્રયત્ન કરે' હકે' પણ તેમ હજી મુખી ક્ષેત્રમાં થઈ શકે તો નથી તે મારા કયા પાપનું ફળ હશે? ઇશ્વર જાણે, તેમના ઇચ્છા બળવાન હોય ને તે પ્રભાણેજ ને થવાનું હોય છે તે થાય છે તથા યશોજ એમ સમજી મનનું સમાધાન કરવામાં આવે છે; તોપણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની સ્થિતી અને તેને લીધે ભોગવવો પડતો ગેર ઇન્સાફ મનને તથા શરીરને બહુજ લાગણી કરાવે છે તથા દુઃખ દે છે તેમાં સર્વશક્તિમાન ઇશ્વર પણ મને સહાય નહીજ કરે!

x

x

x

x

પુરોહિતમરાયજીનું આ પત્ર ખરેખર મનનીય છે. ગર્ભિત ભાવામાં એ પત્ર સખાયેવ છે છતાં જે કોઈ તે સમયની પરિસ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ લઈ શકે તેને તે પુરતા પ્રમાણમાં ધીતક થાય તેવું છે. આ પત્ર વાંચ્યાં એવું પણ સમજાય છે કે વજીર સાહેબ બહાઉદ્દીનબાઈએ રાજ્યમેવામાંથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા દેખાડી નહિ ત્યારે જેમ મન સુખરામજી નિવૃત્ત થઈ ગયા તોમ રામજી સાહેબે પણ નિવૃત્ત થવાને માટે “આગ્રહી પ્રયત્ન” કર્યો હતો પરંતુ ગમે તો બહાઉદ્દીનબાઈએ અગર ગમે તો નવાબ સાહેબે પોતપોતાના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ એમના આગ્રહી પ્રયત્નને સફળ થવા દીધેલો નહિ. સમય વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરતાં અમને એમ લાગે છે કે, જો વજીર સાહેબ રાજપુર્ણથી રાજ્યમેવામાંથી નિવૃત્ત થઈ ગયા હોત અને, હવે પછી અપાનાર પત્રમાંથી જણાશે તેમ જધે “ભાર” પુરોહિતમરાયજીએ પોતાને માથે લેવાડી લીધો હોત તો નવાબ સાહેબ તેમને હરગીજ રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત કરત નહિ તેમ પાછળથી ચતી રહેલા ખટપટને લીધે એમને જે સહન કરવું પડેલ છે તે સહેલાનો વારો પણ તેમને આવત નહિ. નવાબ સાહેબ ઉપર શેરજમાખાનજી દ્વારા કરી રહેલા હતા એ વાત નિઃશંક છે, તથાપિ દિલ્લીથી આવ્યા પછી મહિનાઓ પીતી જતા હતા છતાં નવાબ સાહેબ એકદમ કોઈ પણ પગલું ભરતા ન હતા એ હકીકત તેમની રાજ્યદૃષ્ટિએ

હિતાહિત વિચારનારી પ્રકૃતિની પ્રતીતિ કરાવનારી ગણુઓ. વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈની પ્રકૃતિસિદ્ધ દૃઢતાથી તેઓ કંટાળેલા હતા; તથાપિ તેમને તેઓ સીધેસીધો બ્રહ્મરો દે એવું તેમનું મનોબળ ન હતું, તેમ પુરુષોત્તમરાયજીની રાજકલ્યાણ-સાધક નોકરી તથા શક્તિનું, સ્વ. હમનલાલ પંડ્યા સ્વાતંત્ર્યવયથી લખી ગયા છે તેમ, એ નવાજ સાહેબને સંપુર્ણ જ્ઞાન પણ હતું એટલે એમને છોડી દેવા એ વાત પણ તેમને ગળે ઉતરતી ન હતી. પરંતુ વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈ સાથે પુરુષોત્તમરાયજી એટલા તો સંબંધ થયલા હતા કે, વઝીર સાહેબ જ્યાં સુધી આપખુશીથી રાજ્યસેવામાંથી ખસી ન જાય અગર નવાજ સાહેબ જોર કરીને તેમને ખસેડી નાંખે નહિ ત્યાં સુધી પુરુષોત્તમરાયજી વઝીર સાહેબને છોડી શકે તેમ ન હતા. મતલબ કે બંધીય ખાજુએ જે'યનાણુ વધી ગયલી હતી અને તેને પરિણામે આપણા આ.કયા નાયકની સ્થિતિ તેમને પોતાને અકલ્પનીય સંતાપ આપનારી થઈ પડી હતી આમ હોય પુર્વનિર્દિષ્ટ પત્ર લખ્યા પછી તરતજ ખીલું એક પત્ર તા-૩૧-૩-૦૩ને રાજ પોતાના વિશ્રામસ્થાન રૂપ મનઃસુખરામભાઈ ઉપર તેમણે લખી નાંખેલું હતું આ પત્ર પણ આપણા આ અસ્થિતનિરૂપના માનસનું ચિત્ર આપનાર હોય અને તેમાંના કેટલાક ફકરા આ નીચે આપીએ છીએ:-

x x x x x

“આપણું દેશીય રાજ્યની હાલની સ્થિતિ જોતાં રાજભક્તોને ખેદ થાય એમ છે કે જ્યાં રાજ સારા છે ત્યાં તેઓ પાસે તેઓને હાયક કારભારી ઓ દીકામાં આવતા નથી. જ્યાં કારભારીઓ કંઈક સારા હોય છે ત્યાં રાજ સાહેબો યથેચ્છ નથી હોતાં એમ કંમેડાં દીકામાં આવે છે તેથી દેશીય રાજ્યોનો ભાગ્યોદય ઇચ્છનારને મનમાં ખેદ રહે એ સ્વાભાવિક છે.

x x x આપે જુનાગઢ રાજ્યનો હાર મારે માથે લેવા વિષે લખ્યું એ એક દૃષ્ટિએ મધ્યમાર્ગ કહાડવા જેવું છે ખરું. હું જુનાગઢનો નહેવાસી. મારા કુટુંબમાંથી મારા પુર્વજો પુર્વે જુનાગઢ રાજ્યના દીવાનોની માનભરેલ અહોદ્દા ભોગવી રાજસેવા કરી માનમેળવી ગયલા છે. આ પ્રાતમાંના જુનાગઢના દીવાનનો અહોદ્દો સર્વોપરી ગણાય ઇત્યાદી ઘણાં કારણો લલચાવે એવા છતાં અને વગર માગે ઘણી પોતાની

પ્રુશીથી માન આપવાની મહેરબાની કરે, તેમાં વળી પોલિટિકલ એગ્રંટની પૂરી અનુમતિ કે જે પ્રમાણે બીજી વખત ત્રીજા વર્ષે બપર પશુ યજુ' હતું તેમ છતાં એક ખરા રાજ્યભક્તે રૂપે આપણે પ્રથમ મન્યનોજ લાભ જોવો અને તે સાર જે સ્વાર્થનું બલિદાન આપાય તે આપવું એ આપણો રાજભક્તોનો ધર્મ છે હત્યાદિ કાન્યથી એ પુગ માન બરેસો અને લાભ વાળો ગાહો લેવાની આભાર પૂર્વક ના કહેવાનો નિર્ણય તે બંને સમયે કરેસો, અને રાજા પ્રધાન અને પ્રજા એઓના મદદરથ રહી સર્વ તું સમાધાન તથા એકરામ ગંખવાનું જાહેર કઠિન દુઃખઘણક અને ધક્કા સહન કરવાનું કામ જે દેવળ રાજભક્તિથી જ માથે રાખેતું—અને બફર Buffer વચલા માણસની પેઠે મંચે ધક્કા સહન કરી દેવળ રાજ્યનું શી રીતે સારું થાય એજ દ્રષ્ટિ રાખવા આપણે નિર્ણય કર્યો છે તેમાં છે તેવીને તેવી સ્થિતિમાં ફેરફાર કરી શકાય એમ હજી નથી એમ આપને પણ લાગશે.

× × × એટલે હવે એકજ માર્ગ છે અને તે આપ જાણો છો તેમ મારે માથે ભાર લેવાનો છે તે સાર આપણે વિચાર કરી રાજ્યને લાભકારક એક ગોઠવણ કરવી ધારી હતી, પણ તે હજી સફળ થઈ નથી અને હજી ક્યારે થશે તે જણાવું નથી; કારણ તે વાત પરસ્વાધીન છે તોપણ આપ આગ્રહપૂર્વક લખો છો તેથી તે સારું ફરી પ્રયત્ન કરવા દરબારમાં અરજ કરવા ધારી છે × × × એટલે હવે ચોખ્ખ મમય જોઇ વાત કરીશ અને ફરી પ્રયત્નમાં તેઓની યોડી પણ વૃતિ હશે તો પછી પાકો વિચાર કરવા આપને શ્રમ આપવો પડશે; પણ પ્રયત્ન ફત્તેહમંદ થવાની ખાહુ આશા નથી પછી ઇશ્વર ઇચ્છા તો બળવાન છે "

×

×

×

×

આ પત્ર રહસ્યપૂર્ણ છે તથાપિ તેનું તાત્પર્ય ન મમળવ તેટલું શુદ્ધ તો નથીજ. આ પત્રમાં કહેવાયું છે તેમ પુરુષોત્તમરાયજીએ પોતાને માથે ભાર લેવો એ વાતનો અર્થ એટલોજ કે જે બધી જવાબદારીથી વઝીર બહાજીદીનબાઇ મન્યકાર્યો કરી કરાવી રહેલા હતા તે બધી જવાબદારી તેમને માથેથી ઉતારી ને પુરુષોત્તમરાયજીએ પોતાને માથે લેવી અને નવાજ સાહેબને સીધા જવાબદાર પણ તેમજે ખુદે રહેવું. નવાજ સાહેબની ઇચ્છા પણ આવીજ કાંઈક હતી

એમ અનુમાની શકાય છે, કારણ કે વઝીર બહાઉદ્દીનશાહને જે બધા અધિકારો આપવામાં આવેલા તે બધા પાછા જેવી લેવાને નવાબ સાહેબ શાહનશાહના દયાલુથી ઇચ્છી રહેલા હતા ખરા, તોપણ તેઓ પોતે રાજ્યકાર્યનો બધો ભાર પોતાને માથે રાખી લેવાને તૈયાર ન હતા, તેમ શાહનશાહ સાહેબને અધિકારો સોંપી દેવાની ઇચ્છા પણ તેમને ન હતી અને તેથીજ તેમણે રાયજી સાહેબને માથે બધી જવાબદારી લાદવાનો ઇરાદો રાખેલ હતો. પરંતુ વઝીર સાહેબ કનેથી બધા અધિકારો ખુશવાહ જાહેર તે પરત્વે બધી જવાબદારી સીધીસીધી પોતાને માથે લેવી એ બાબત એવી હતી કે, એઓ પોતાના વડીલ જેવા વઝીર સાહેબને કૃતમ થયા વિના કબુલ રાખી શકે નહિ. આમ હોઈને જ એમણે તથા મનઃસુખરામભાઈ વગેરેએ વિચાર કરીને વઝીર સાહેબને નિવૃત્ત થવાને સલાહ આપેલી અને તેમને કોઈના પરત્વે જોડું લગાડવાનું કારણ ન મળે એટલા સાફ “રાજ્યને લાભકારક એક જોડવણુ” એટલે કે વિધિપૂરઃસર સ્વાયત્ત કાર્યભારીમંડળ કે મંત્રિમંડળ જેવી કોઈ એક નવી સંસ્થાને શાસનતંત્રમાં સ્થાન આપવાનો વિચાર કરેલો હતો. પરંતુ એ વિચાર પણ વઝીર સાહેબને રમતો ન હતો; કારણ કે એવા મંડળની સ્થાપના થાય તેને પરિણામે એમની પોતાની સર્વાધિકાર સંપત્તિને ખંડિત થવાનો વારો આવતો હતો. મતલબ કે, એવી સ્થિતિને ઉદ્ભવ થઈ આવેલો કે, ન તો નવાબ સાહેબ આગળ ડગલું બરે અને ન તો વઝીર સાહેબ પોતાથી એક પણ પાણું પગલું બરે. આ સ્થિતિ શાહનશાહ શેરજમાખાનજી તથા તેમના મળતીઆઓને ઘણી જ અકળાવનારી થઈ પડી હતી, અને પુરોષોત્તમરાયજીને આવી પડેલ ધર્મસંકટ મુંઝવી રહેલું હતું. દરમ્યાન મેજર કાર્નેગી ખાસતઃ શાહનશાહે “એનર્સી”ની મદદ માગી લીધેલી અને એ મદદ મળે તેવી વ્યવસ્થા કરાઈ ગયેલી, અને તેમ થઈ ગયેલું એટલે શાહનશાહે નવાબ સાહેબ ઉપર વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં દયાલુ કરવા માટેલું હતું. રાયજી સાહેબ પવનની દિશા જોઈ શકેલા અને તેથી તેમણે પોતાની ઉપર આવી પડેલ ધર્મસંકટમાંથી છૂટવાને તારીખ પહેલી ઓગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૯૦૩ને રોજ પોતાની નોકરીનું રાજીનામું નવાબ સાહેબ કને પેરા કરી દીધેલું અને તે મંજૂર થઈ આવવાની રાહ જોતા તેઓ પોતાને કરવનાં રાજ્યકાર્યોમાં મસ્તુલ બની ગયા પણ હતા.

આ પ્રમાણે પુરોષોત્તમરાયજીએ રાજીનામું આપ્યું અને છેવટેનો ‘ધક્કો’ પણ ખાધો. એમના વિદાયીઓને એટલું જ જોઈતું હતું. ‘કાલિયાવાડ એનર્સી’

ને પણ એટલું જ લોહી હતું. વઝીર બહાઉદ્દીનબાઈને તોડી પાડવા અને જૂનાગઢમાંથી નાગરોનું બળ નષ્ટ કરી નાંખવું: ‘એ બે પક્ષીઓ એક ઠાંકરે મરે’ એવો યોગ સિદ્ધિ રાજદ્વારીય ખાતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો ! પરંતુ નવાબ સાહેબ રસૂલખાનજી બ્યાં સુધી એ રાજનામું મંજૂર ન કરે ત્યાં સુધી ઈષ્ટસિદ્ધિ કરી લેવાનો માર્ગ ‘એમ્’સી’ને જુઓ યાદ જતો ન હતો. નવાબ સાહેબે પણ એ રાજનામું વિના હીલે મંજૂર કરી દીધું નહિ; અને તે તેમ કરે પણ શા માટે ? સમજ સાહેબને રાજ્યસેવામાંથી ખસવા દેવાની ઇચ્છા તેમને ખુદને હતી જ નહિ. એમને મન તો વઝીર સાહેબ પોતાથી ખરી જાણ એટલે જ એમ હતું. પરંતુ ‘એમ્’સી’ તો વઝીરને તેમજ નાગર બળના પ્રતીક જેવા પુરષોત્તમરાયજી; એ હજયને તોડી પાડવાને પગભર થઈ રહેલ, એટલે પુરષોત્તમરાયજીએ જેવું રાજનામું આપ્યું કે તરત જ તે સર્વોપરિ સરકારનાં રાજદ્વારીય યંત્રનાં ચક્રો ગતિમાં મૂકાઈ ગયલાં, અને મેજર કાર્નેગી આસ્થા શાહજાદા શેરજાખાનજીને આગળ કરીને ગમે તે ઉપાયે સમજ સાહેબનું રાજનામું મંજૂર રખાવવા માટે તમ્બીજ થવા માંડેલી અને વઝીર બહાઉદ્દીનબાઈને લગતી વાતને ગોણું બનાવી દહને ખધાય હતો; પુરષોત્તમરાયજી ઉપર જ રાજ કરી દેવાયો હતો; દારણ કે વઝીર બહાઉદ્દીનબાઈ અત્યાર સુધી નાગર મુત્પદ્ધિઓને બળેજ રહી રહેલા હતા એટલે પાપો ખસતાં તે ઉપરની ઇમાસા એમ ધસી પડે તેમ પુરષોત્તમરાયજી ખસતાં વઝીર સાહેબ તો આપોઆપ ઢળી પડવાના એમ સિદ્ધિ અમલદારોએ એકસપણે માની રહેલા હતા. આમ પુરષોત્તમરાયજીને જ પ્રથમ રાજ્યમાંથી એસવવાની વાતને પ્રધાન્ય અપાડું તો ખરું; પરંતુ નવાબ સાહેબનું મન એ પોતાના રાજ્યભક્ત નોકરના રાજનામાને મંજૂર કરવાની બાબતમાં એટલું બધું ટચુપચુ બની ગયલું કે એ રાજનામું અપાયા પછી એક માસ વીતી ગયો છતાં તે મંજૂર થયલું નહિ. આમ થઈ એટલે નવાબ સાહેબ ઉપર અધિક દબાણ કરવાને માટે શાહજાદાએ મેજર કાર્નેગીને તા. ૧-૬-૦૩ ને રાજ રાજમહાલયે એકલી આપેલ; હતા, અને કોઈને આ વાતની ખબર તરત પડી ન જાય તેટલા માટે રાજમહાલયે જવાનો રાજમાર્ગ છોડીને એ મેજર સાહેબ રાજમહાલયને પાછલે રસ્તેથી ગાડી હંકાવી એ મહાલયને પાછલે બાસોથી નવાબ સાહેબ પાસે પહોંચી ગયલા પણ હતા. આ એમની મુલાકાત સાવ ખાનગી હતી એટલે એ મુલાકાતમાં સાચી વાતચીત થી થયેલી તે તો પ્રથમ જાણે; એ છતાં એ રૂમ મુલાકાતમાં થયેલ મણુવાતી વાતચીતની નોંધ મેજર કાર્નેગીએ પાછળથી કરેલી છે તે આ વિષય પરલે ઉપકરક છે. પરંતુ

એ સંબંધમાં અમે હવે પછીના કથાભાગમાં ચર્ચા કરવાના છીએ એટલે અમે અત્ર વધારે લખવાનું એ પરત્વે ઇચ્છતા નથી. એ છતાં અમે એટલું તો આ રચણે કહીશું જ, કે મેન્ડર કાનેંગી શાહજાદાના સહચર હતા એ વાત સાચી તોપણ તેથી કરીને એમને રાજ્યના આતર વહીવટની લગતી ખામનમાં વચ્ચે પડવાનો ખીલકુલ અધિકાર ન હતો એટલું જ નહિ પરંતુ એક જવાબદાર નોકર તરીકે તેની પ્રથમ ફરજ રાજ્યના કાર્યભારી મંડળ સમક્ષ શાહજાદાના અસંતોષનાં કારણો રજુ કરી તે પરત્વે નિર્ણય કરાવી સેવાની હતી અને કોઇપણ હિસાબે તેમને બારોબાર “એન્સી સાયે વાતચીતમાં ઉતરવાનો અધિકાર ન જ હતો. શાહજાદાને રાજ્ય રાખવા માટે કદાચિત નવાખ સાહેબે મેન્ડર કાનેંગીને ખાનગી મુલાકાત આપેલી પણ હોય એમ સમજાય છે, કારણ કે એ મુલાકાત થઈ ગયા પછી પણ તરતમાં જ પુરોગતમરાયણું રાજનામું નવાખ સાહેબે મંજૂર કરેલું નહિ અને એ મંજૂર કરતાં પહેલાં ખીલ સત્તર દિવસો ટાઢી નાખેલા હતા. પુરોગતમરાયણ ઉપર નવાખ સાહેબ ખુદની ખરેખરી ધતરાજી કિતરેલી હોય તો પછી રાજનામું અપાકું કે તરત જ મંજૂર ન કરતાં દોઢ મહીના જેટલી લાંબી મુદત વીતાડ્યા બાદ મંજૂર કરવાનું કારણ એવું તે કયું હોઈ શકે ? અમે માનીએ છીએ કે નવાખ સાહેબ રસુલખાનજીએ પોતાના પાટવી કુંવરને દાદા પાડવાનો પ્રયાસ કરવામાં આટલી લાંબી મુદતની દીમ કરેલી હોવી જોઇએ પરંતુ અંગ્રેજ અમલદારોની હુકે વેગમાં આવેલ શાહજાદાએ પોતાનો હઠ છોડેલો નહિ એટલું જ નહિ પરંતુ નવાખ સાહેબ જેવા પુત્ર વત્સલ પિતાને એમણે એવો તો “ઝાશ” આપી દીધેલો કે નવાખ સાહેબને એ રાજનામું નાખવાને મંજૂર કરી દેવાની ફરજ પડી ગયલી પણ હતી. આ રાજનામું તા. ૧૭-૬-૩૦ને રાજ હજુર ફરમાન નાં. ૧/૬૦ થી મંજૂર કરાયેલું છે અને તે મંજૂર કરવામાં પુરોગતમરાયણ ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનો દોષ મૂકવામાં આવ્યો નથી. તેમાં વપરાયેલ શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે:—

“નાયબ દિવાન રા. રા. પુરોગતમરાય સુદરજી ઝાલાનું રાજનામું મંજૂર કરવામાં આવે છે. હાલ પે-ચાન માટેની તેમની માગણી મંજૂર થઈ શકતી નથી.”

પૂર્વોક્ત ફરમાન યોગ્ય અને તોળીતોળીને વપરાયેલ શબ્દોમાં લખાયેલું છે. ને તેમાં વપરાયેલ “હાલ” શબ્દ ખાસ અર્થબોધક હોય એમ અમને લાગે છે.

વર્ણન "હાલ" બાંધી આપવાનું નથી એટલે કાંતો જરૂર જણાય તો બવિખ્યામાં બાંધી આપવામાં આવે અગર જે પુરોષોત્તમરાયજીને પુનઃ રાજ્યસેવામાં લેવાય તો તે બાંધી આપવાની જરૂરત રહે નહિ આવે. તેનો ગર્ભિતાઈ હોઈ અમે કહીએ છીએ કે નવાબ સાહેબ પુનઃ ધીને ઘડે ઘી પાડી દેવાના હેતુથી પોતાને માટે બારી ઉઘાડી રાખીને પૂર્વનિર્દિષ્ટ ફરમાન લખાવેલું હતું. આ પ્રમાણે અમે કરેલ ફરમાનના અર્થનું પ્રતિપાદન અગર સમર્થન અમે પાછળથી તરતમાં જ એટલે ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં નવાબ સાહેબે સ્વ. જગનલાલ પંડ્યા મારફત પુરોષોત્તમરાયજીને મુંબઈ ને આધારક સદેશ મોકલેલો અને જેનો જાહેર આ ગ્રંથમાં હવે પછી વિસ્તારપૂર્વક કરવામાં આવશે તેને તથા સ્વ. જગનલાલજી સમક્ષ નવાબ સાહેબ પ્રસંગે પ્રસંગે પુરોષોત્તમરાયજીની રાજ્યસેવાની સ્તુતિ કર્યા કરતા હતા તેને આધારે કરી શકીએ છીએ. રાયજી સાહેબની મુશ્કેલીઓ, તેમનાથી ચાહબદા ઉપર મુકાતા રહેલ આંકુશોનાં કારણો, તેમની રાજ્યકલ્યાણ કરવા માટેની ધગમ, રાજ્યહિત ખાતર ગમે તેવું જોખમ ઊઠાવવા માટે તેમની તૈયારી, અને અવિચળ રાજ્યબંધિત વગેરે વગેરે આ જમાનામાં નિત્ય નભાવી ન શકાય તેવા શુણે આ કથાવીરમાં હતા તે સર્વથી નવાબ સાહેબ ખુદ સુપરિચિત હતા જ. પરંતુ આપણે હવે પછી વિસ્તારપૂર્વક વાંચશું તેમ, નવાબ સાહેબની ઉત્કટ હૃદય પુરોષોત્તમરાયજીને થવા પામેલ હાનિનો ખલો આપવાની હતી તે દૈવચાત્ર અર્જિત રહી ગયલી, અને તે જો કે પાછળથી બ્રિટિશ સરકારને હાથે થોડે ઘણે અંશે ફક્ત થવા પામેલી છે, છતાં તે સરકારે પણ રાજદ્વારીય આંદોલનો ઉપયોગ કરીને તેને સંપૂર્ણ પ્રકારે ફક્ત કરી આપેલી નથી.

રાયજી સાહેબ નોકરીમાંથી મુક્ત થવા પછીથી પણ તેને આ શુભચિન્ત નવાબ સાહેબે તકેતકે સંભારી સંભારીને પોતાનો સદ્ભાવ તેમના તરફ બતાવવા માંડેલો હતો અને એ સદ્ભાવને તેઓથી પુનઃ મુકલિન કરવાનો ઇચ્છો સેવી રહેલા પણ હતા. અમારા પૂર્વોક્ત કથનને થોડા ધણા પ્રમાણમાં પણ ટેકો આપે તેવી થોડીક હકીકત અમે આ નીચે આપીએ છીએ.

નડિયાદવાસી સાક્ષર જગનલાલ પંડ્યા જુનાઝ રાજ્યના દરેતરમાંની અંગ્રેજી શાખાના મેનેજર તરીકે ઇ. સ. ૧૮૮૩-૮૪ માંથી જ કામ કરનાર અધિકારી હતા. અને ઇ. સ. ૧૯૦૩માં રાયજી સાહેબ ખસ્યા તે પછીથી તેઓ

નવાળ સાહેબ રસુલખાનજીના અધિકતર સીધા સંપર્કમાં આવી તેઓશ્રીના એક વિશ્વાસપાત્ર તથા પ્રીતિપાત્ર રાજપુરુષ બની રહેલા હતા. એટલું જ નહિ, પરંતુ આ નવાળ સાહેબની હયાતી પછી બ્રિટિશ વાલી વહીવટમાં તેમજ તેનો અંત આવ્યા પછી નવાળ સાહેબ મોહોબતખાનજી ત્રીજાના સમયમાં પણ આ હગનલાલજી મહોટી જગાએ ભોગવતાં એક કરતાં વધારે પ્રકારના રાજ્ય-વહીવટના એક સાક્ષીવત્ સર્વ મુતેષુ જેવા બની રહેવા પશુ હતા. આ હગનલાલજીને દરરોજ એક કલાક નવાળ સાહેબ રસુલખાનજી પાસે જઈ બેસવાનું કરમાન પણ થયલું હતું, એટલે એઓ જે કંઈ થોડું થયું લખી ગયા હોય તેને આપણે પ્રમાણ રૂપ માનવું પડે જ. આવા આ હગનલાલજીએ તા. ૬-૩-૩૨ “ગુજરાતી” પત્રમાં પોતાના લાંબા અનુભવથી જે એક વાત લખેલી છે તે આ વિષય ઉપર અધિક પ્રકાશ પાડનારી હોઈ અમે તેને આ નીચે ઉતારીએ છીએ:-

“x x x અંગ્રેજી અમલદારો નાગરોની વિરુદ્ધ પહેલેથી હતા જ તેથી નાગરોનો કારભાર તોડાવવામાં તેમણે પણ મદદ કરી. આ વાતની અગમચેતી રાજજી સાહેબને પડવાથી તેમણે પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું આપી દીધું તે તે સ્વીકારાયું પણ ખરું. ત્યાર પછી હલકા નોકરો નવાળ સાહેબને આડું અવજન બેરબીને એમનું. અપમાન થાય તેવાં પગલાં ભરાવતા. તેની અંદર એક નાગર અમલદાર પણ દુર્ભાગ્યે સામેલ થયા અને તેને લીધે સયજી સાહેબને બહુ અન્યાય ભોગવવો પડ્યો.”

“નવાળ સાહેબે એવો પણ હુકમ કાઢ્યો કે સયજીને ત્યાં કોઈ અમલદાર જવું પણ નહિ. હવે પડ્યા ઉપર પાડુ જેવું થયું તે સુનીભાઈ જેવા લાગણીવાળા પુરુષથી કેમ સહન થાય ? પોતાને બીજી વારની દીવાનગીરી મળી તે મુખ્યત્વે કરીને સયજી સાહેબની મહેનતથી, એ તો પોતે જાણતા હતા તેથી આવા સમયમાં તેમને છોડી દેવાનું સુનીભાઈને ઉચિત લાગ્યું નહિ. નવાળ સાહેબ તરફથી કહેવડાવવામાં આવતું તેના ઉત્તરમાં તેઓ વિનયથી એમ સંદેશ મોકલતા કે એ કરમાનનો અમલ તેમનાથી બની શકે તેમ નથી, માટે તેમની નોકરીની જરૂર ન હોય તો તેઓ પણ રાજનામું આપવા તૈયાર છે. નવાળ સાહેબને આ ડારા જેવું લાગ્યું. તેમણે કહેવડાવ્યું કે જ્યારે તમારી ઉપર કંઈ રોષ નથી તમારી નોકરીની કદર હું

કરી શકું છું' માત્ર મહારી મરણ આ બાબતમાં ગુજો એટલે બસ x x x' જુનાગઢ રાજ્યને એમના જેવા દુરદર્શી બુદ્ધિશાળી સ્વતંત્ર વિચારના દિગ્મનવાન તથા પૃથ્વી અનુભવી નરસીરની જોટ પડી તે પુરાઇ જ નહિ."

સ્વ. હાનલાલજીએ સંક્ષેપમાં લખેલી પૂર્વોક્ત લઘીકત એકંદરે સાચી છે પરંતુ તે જો સચી છે તેમ અપૂર્ણ પણે છે. અમે કયુલ રાખીએ છીએ કે ચપટને ત્યાં કોઇ અમલદારે જવું પણ નહિ. એવો હુકમ નવાબ સાહેબે કદાચિત કાઢેલો પણ હોય પરંતુ એ હુકમ એમણે કેવા સંયોગોમાં અને શા હેતુથી કાઢેલો હશે તે વાત વિચારવા જોટલી ઉંડા રહસ્યવાળી છે એમ અમે માનીએ છીએ.

લઘીકત એવી છે કે પોલિટિકલ એજન્ટ મિ. કિવન (સ્વેચ્છાએ કે બોલાવાવાથી અને બોલાવાયલ હોય તો કોનાથી તે જોકે જણાવું નથી તો પણ) તા. ૧૩-૧૦-૦૩ને રોજ જુનાગઢ ગયલા અને ત્યાં જઈને તેમણે તેજ રોજ એક ચીકી દીવાન સુનીલાલજી ઉપર લખી તેમાં તા. ૧૪-૧૦-૦૩ને રોજ સુમારે સાંજના પાંચ વાગે નવાબ સાહેબની ખાનગી મુલાકાત લેવા બાબત નવાબ સાહેબની ઇચ્છા અને અનુકૂળતાં તેઓથી કનેથી જાણી લઈને તેમને પોતાને જણાવવા કહેવું હતું. આ ચીકી ઉપરથી એક વાત ફક્ત ચર્ચા આવે છે તે એ કે નવાબ સાહેબે આ એજન્ટ સાહેબને જુનાગઢ આવવા માટે આમંત્રણ તો નહિન. સુનીલાલજીએ પૂર્વનિર્દિષ્ટ ચીકી બજનસ નવાબ સાહેબને મોકલી આપી હતી તેનો જવાબ નવાબ સાહેબે ખુદ પોતાની સહીથી તા. ૧૪-૧૦-૦૩ ને રોજ આ પ્રમાણે આપેલો હતો: "ગઈ કાલની તારીખની આપની મારા દીવાનજી મિ. સુનીલાલ ઉપરની ચીકી આજ સવારે મિ. છોટાલાલ ખસીએ મારી પાસે બરાબર વાંચી સંભળાવી અને સમજાવી છે. જવાબમાં હું મારી દિગ્ગીરી બતાવું છું કે મારી નાહરસ્ત તબિયતને કારણે હું તમને ખાનગી મુલાકાત નિમિત્તે આજ સાંજે મળી શકું તેમ નથી તમે જણો છો કે એજ કારણે આપની અહીં રહેણાક દરમ્યાન સમ્યક્તા ખાતર (તમને) મુલાકાત આપવાથી જો માન અને મજા મળે તે છોડી દેવાની મને ફરજ પડેલી છે. આપની ઇચ્છાને હું કયુલ રાખી શકતો નથી તેથી હું બહુ દિગ્ગીર છું અને આશા રાખું છું કે એ બદલ આપ માફ કરશે."

ઉપર પ્રમાણે નવાબ સાહેબ ખુદ તરફથી કિવન સાહેબને જવાબ મળેલો કે તરત જ તે સાહેબે તેજ દિવસે એટલે કે તા. ૧૪-૧૦-૦૩ ને રોજ

સુનીલાલભાઈને એક બીજી ચીઝી લખી મોકલેલી હતી. એ ચીઝીમાં નીચે મુજબ લખેલું હતું —

‘નવાબ સાહેબની નાદુરસ્ત તબીયત સાબળીને હું દિવગીર થયો છું. પરંતુ મારે તેમની સાથે એક મહત્વનું કામ, છે એટલે મારે તમને લખવું પડે છે જ કે આજ સાંજે છ વાગે મને ખાનગીમાં, મળવાને પુરતી બહાઈ બતાવવા માટે તમે તેમને ફરીથી વિનંતિ કરશો.

હું તેમને વધારેવાર રોકીશ નહિ અને એ નામદાર ગર્ઈ કાલે મને રોજાને મળવા તેમજ બગવા સુધી મારી સાથે આવવા જોડલા વળી દુરસ્ત તબીયત ના થયા હતા; એટલે, હું ધારું છું કે, આજ સાંજે થોડી વાતચીત મારી સાથે કરશે તો તેથી તેમની તબીયત વધારે બગડશે નહિ.”

ઉપર બતાવેલ ચીઝી કિવન સાહેબે જે, શબ્દોમાં લખી મોકલેલી તેનો વ્યંગાર્થ સમજાય તેટલો સ્પષ્ટ છે. નવાબ સાહેબની ઇચ્છા હોય કે ન હોય તોપણ મળવું જ અને મળીને પોતાનું જે “ એક મહત્વનું કામ ” હોય તે કરી લેવું, એ માટે કિવન સાહેબની આતુરતા ઉભરાઈ ગયલી હતી, એમણે ઇચ્છેલી ખાનગી મુલાકાતમાં એમણે પોતે જે “ એક મહત્વનું, કામ ” કાઢી લેવા ધારેલું તેનો નિર્દેશ તેઓ બિચારા દીવાન સુનીલાલભાઈ મારફત મોકલાતી બીઝીમાં ફેવી રીતે કરી શકે ? તેમને જે “ એક મહત્વનું કામ ” કરી લેવાનું હતું તે એ કે, જે કાર્ય કેપ્ટન કાર્નેગીએ નવાબ સાહેબને તા. ૧-૯-૦૩ને રાજ ખાનગીમાં મળીને કરી લીધેલું હતું એટલે કે રાયજ સાહેબે આપેલ રાજનામું મંજૂર કરવાને નવાબ સાહેબ ઉપર રાજદારીય જવાબ કરેલું હતું તેની જવાબદારીમાંથી એ કાર્નેગી સાહેબને મુક્ત કરી દઈ તે કાર્ય પરત્વે જે અપૂર્ણતા રહી ગયલી હતી તેની પૂર્તિ કરી લેવાને જરૂર આ કિવન સાહેબને લાગેલી હતી ત્યારે એ પુર્તિ શી કરવાની હતી ? “ દીવાન સુનીલાલ કે જે પણ એક નાગર આલણ ” હતા તેમને રાજ્યમાંથી ખસેડાવવા એ “ એક મહત્વનું કામ ” કાર્નેગીથી થયલું નહિ તે કામ કરીને કિવન સાહેબની ઇચ્છા, બ્રિટિશ મરકારથી નાગરજનને નિર્મુળ કરી નાંખવાની નીતિને સંપૂર્ણ સુધારિત કરવાની હતી પરંતુ નવાબ સાહેબને સુનીલાલભાઈ ઉપર “ રાય ” ન હતો. એટલે નવાબ સાહેબ તેમને રાજ્યમાંથી રજા આપે તેમ

ન હતા. તેમ વળી નવાળ સાહેબ બિટિય રાજદારીય અમલદારને ખાનગી મુલાકાત આપના નહિ, એટલે પછી તેમણે આ બીજી ગીઠીનો કચો પથ્થુ નવાળ તરફ જ. વાળ્યો ન હતો. નવાળ તરફ ન આવ્યો અને દીવ થતી જણાતી ગધ તેમ તેમ કિવન સાહેબની ખાનગી મુલાકાત કરી લેવા માટેની આતુરતા વધતી ગયેલી, અને તેથી તેમણે દીવાનને પંડાએ મુકી બીજો માર્ગ બોળી કાઢ્યો હતો । એ માર્ગ એટલે એમના હાથમાં રમકડા રૂપે રમી રહેલા શાહજાન શેરલુઆખાનજી । એ શાહજાનને ઉપયોગમાં લઈને નવાળ સાહેબ ઉપર એવું દબાણ કરાવેલું કે, એ રાજકર્તાને કિવન સાહેબને ખાનગીમાં મળવાની ફરજ પડી ગયેલી હતી. એ ખાનગી મુલાકાતમાં વસ્તુતઃ તો જે વાતચીત થઈ હોય તે ખરી. પરંતુ એ મુલાકાતને પરિણામે સુનીલાલભાઈને ગમે તે પ્રકારે ખસેડવાનું નક્કી થયું હશે. પરંતુ નવાળ સાહેબને એ પોતાના દીવાન ઉપર ‘રેપ’ ન હતો, એટલે, જે તે દીવાનજી પોતાથી રાજનામું ન આપે તો નવાળ સાહેબ તેમને ક્રુરદ દેવા તૈયાર ન હતા. આમ હોઈને ઉવટે, ‘રાયજીને ત્યાં કોઈ અમલદારે ન જવું’ એવી મુખારા રૂપી યુક્તિ વાપરીને પરોક્ષ માર્ગે સુનીલાલને રાજનામું આપી દેવાની ફરજ પડે એવો કૃત્રિમ માર્ગ બોળી કઠાયલ હોય; અર્થાત્ કિવન સાહેબે ખટખટ કરીને પણ નવાળ સાહેબની ખાનગી મુલાકાત લીધેલી ત્યાં મુઘીમાં સુનીલાલજી સંબંધે નવાળ સાહેબ તરફથી કોઈ પણ પ્રાર્થનું પ્રકરણ ઉપસ્થિત કરાયલ હોય એમ દેખાઈ આવતું નથી જ; એટલું તો નહિ, પરંતુ એ દીવાનજીને લાગતા પ્રકરણની ઉત્પત્તિ કેવળ મિ. કિવનની મુલાકાત થયા પછી થઈ આવેલી એમ પણ રૂપે દેખાઈ આવે છે. ‘રાયજીને ત્યાં કોઈ અમલદારે જવું’ પણ નહિ; એ હુકમનું સુનીલાલજીએ એક ઉપાપત્રીનિ-તરીકે પાલન કરેલું હોત તો, તેઓ શું દીવાનને પહે ચાલુ રહી શકત ખરા ? અગર નવાળ સાહેબ તેમને ચાલુ રાખી શકત ખરા ? આ પ્રશ્નનું ઉપર આપણે નવાળ સાહેબની હમ્મજાની દૃષ્ટિથી આપીએ તો આપણે કહી શકીએ છીએ કે, સુનીલાલજી દીવાન તરીકે અચૂક ચાલુ રહી શકત જ, કારણ કે નવાળ સાહેબને તેમના ઉપર “ફર્ધ રેપ” ન હતો; એટલું જ નહિ, “તમારી મોકરીની કદર હું કરી શકું છું” એવું પણ નવાળ સાહેબનું માનવું હતું. વળી આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે, રાયજી સાહેબ શુદ્ધ પણ પોતાના તેમ જ પોતાના સ્નેહી મંબંધીઓના હિત ખાતર પણ સુનીલાલજીને રાજ્યસેવામાં જોડાયલા રહેલા જોવાની ઈચ્છા રાખે જ અને તેથી કરીને, નવાળ સાહેબ તરફથી કરાયલ

કહેવાયલી મુખાગ્રાનું પાલન સુનીલાધથી કરી શકાય એટલા ખાતર રાયજી સાહેબ પોતા થકી જ જૂનાગઢમાંથી ખસી નીમરવાનું વધારે પસંદ કરે એવો તેમનો સ્વભાવ હતો. પરંતુ ખરી વાત એ લાગે છે કે, સુનીલાલજીને દીવાનને પટે હગ્ગીઝ રહેવા ન દેવા એવો 'મિ. કિવન અને તેની મંડળી' નો પાકો નિશ્ચય હતો; કારણ કે સુનીલાલજી નાગર હતા, શક્તિશાળી હતા અને જે હેતુથી બધી ખટપટને દિલ્હીમાં જન્મ અપાયેલ તે હેતુ, જ્યાં સુધી સુનીલાલજી દીવાન હોય ત્યાં સુધી સિદ્ધ કરી શકાય એમ પણ ન હતું. રાયજી સાહેબે રાજનામું આપેલું તે સાથે અગર તે પછી પણ સુનીલાલજીએ રાજનામું ન આપેલું એ હકીકતે જ મિ. કિવનને જૂનાગઢ આવી નવાખ સાહેબને ખાનગીમાં મળવાની ફરજ પાડેલી એવું કહી શકાય છે. મિ. કિવને જૂનાગઢ જઈને નવાખ સાહેબની રાજનામું વિરૂદ્ધ તેમની ખાનગી મુલાકાત લઈ તેમના ઉપર કયા રૂપમાં દબાવવા કરેલું હશે તે પરત્વે આપણે કશું કહી શકતા નથી, તોપણ તે દબાવવા કોઈ અમા-ધારણ પ્રકારનું હશે. એમ અનુમાની શકાય છે, કારણ કે એ સાહેબની ખાનગી મુલાકાત થયા પછી જ, સુનીલાલજીને દીવાનને પટેથી ખસવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઈ આવેલો હતો, આમ હોઈને આપણે કહી શકીએ કે, મિ. કિવને નવાખ સાહેબની જ ખાનગી મુલાકાત લીધેલી તે પછી જ એ નવાખ સાહેબને સુનીલાલજીને રાજ્યસેવામાંથી દૂર કરવાનો વિચાર આવેલો હોવો જોઈએ, અને એ વિચારને સફળ કરવાને માટે તેમણે કદાચિત્ત પૂર્વોક્ત કોટીનો "રાયજીને ત્યાં કોઈ અમલદારે જવું" પણ નહિ" એવો હુકમ કરેલો હોય. આવો હુકમ એ નવાખ સાહેબે કરેલો જ હોય તો તે હુકમને આપણે કેવળ મિ. કિવન તરફથી ખાનગીમાં કરાયેલ દબાવના એક પરિણામ રૂપે જ ગણી શકીએ. પરંતુ નવાખ સાહેબે જો એ હુકમ કરેલો હોય તો તે એવો હતો કે રાયજી સાહેબ જેને દીર્ઘદષ્ટિવાળો મુત્સદ્દી એ હુકમને માન્ય સ્વીકારવાને માટે પોતાથી અને તેણે પ્રયામ કરી સુનીલાલજીને સમજાવ્યા વિના રહે નહિજ, અને સુનીલાલજી પછી પણ એવા મુત્સદ્દી હતા કે તેઓ મિ. કિવને કરેલ ખટપટને તોડી પાડવાના હેતુથી એ નવાખ સાહેબના હુકમને માન્ય સ્વીકારવાને અચૂક પ્રેરણા પૂરી કરતા. પરંતુ આ બે મુત્સદ્દીઓ કોઈપણ માર્ગ કાઢી શકેલા નથી એ હકીકત એ છે કે નવાખ સાહેબની મરજી હોય કે ન હોય તોપણ સુનીલાલજીને રાજનામું આપવા મૂકત થવું પડે એવા કોઈ પ્રકારનું દબાવણ મિ. કિવને જ નવાખ સાહેબ ઉપર કરેલું હશે એમ અનુમાની શકાય છે. સુનીલાલજીએ રાજનામું આપેલ હોય, તે વિધિપૂર્વક મંજૂર થયેલું હોય, એમણે પોતાના પક્ષે કદાચ વિધિ

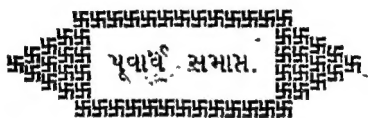
પૂર્વક પોતાના જીતરાધિકારીને સોંપેલો હોય, એવું કશું બનેલું નથી. ફક્ત નિયામકની સરકાર રાવ બહાદુર બહેચંદ્રસ દેસાઈ દીવાન થવાને જૂનાગઢ બંધ પહોંચેલા અને દીવાનને પદે ચઢી બેઠેલા એટલું જ આપણે જાણી શકેલા છીએ. આ પ્રમાણે જે બધું થવા પામેલું તેમાં પોલિટિકલ એજન્ટ મિ. કિવનનો કામ વિશેષતઃ હતો એમ કહેવામાં આમે જૂલ કરતા નથી એમ અમને તો લાગે છે જ; એટલું જ નહિ, પરંતુ એ બધું એ પ્રમાણે થવા દેવામાં નવાજ સાહેબ ખૂબ નિરૂપાય બનેલો હતા એમ પણ અમે કહી શકીએ છીએ. એ છતાં અમારે કહેવું જોઈએ કે મિ. કિવન જે કે સુનીવાલજીને રાજ્યમાંથી ખસેડાવી શકેલા હતા, તોપણ તેમનો જે મુખ્ય ધરદો નાગરાને રાજ્યસેવામાંથી ઉત્તરૂવ કરી નંખાવવાનો તેમજ પરદેશીય મુસલમાનોને મુખ્ય મુખ્ય પદે મૂકવવાનો હતો તેને તેઓ તરતમાં તો બર લાવી શક્યા નહિ; એટલું જ નહિ, પરંતુ જે કોઈ વિશિષ્ટ લાભ મેળવી લેવાનો વિચાર બ્રિટિશ સરકાર ધરાવી રહેલ હશે તે લાભ મેળવી લેવામાં તેમને ફતેહ પણ મળી શકેલી ન હતી.

આ રમણે અમારે એક અધિક મહત્વપૂર્ણ બાબત પરત્વે પણ બે બોલ, લખવા પડશે, નવાજ સાહેબ રસુલખાનજીએ કિવન સાહેબને ખાનગીમાં મળવાની બાબતમાં વિરોધ કરેલો તે રામજી સાહેબના પક્ષના કાર્યભારીઓના દબાણથી કરાયેલો એવું બતાવવાનો પ્રયત્ન (મર) આર, ઇ. હોવાડે પોતાના નિવેદન લેખમાં કરેલો છે. આ તેમનો પ્રયત્ન મિરાધાર તેમજ વસ્તુચિત્તિની ઉપેક્ષા કરીને થયેલો છે. કિવન સાહેબે જે પહેલી ચીજ લખીને નવાજ સાહેબની મુલાકાત મીમેય, તેનો જે જવાબ નકારમાં નવાજ સાહેબે ખુદે પોતાની સહીથી આપેલો છે તે જોતાં સમજાય છે કે નવાજ સાહેબે સમજીને જ મુલાકાત આપવાની અનિચ્છા દેખાડેલી હતી અને 'એ જવાબ લખનાર પણ કોઈ રામજી સાહેબના પક્ષની વ્યક્તિ ન હતી પરંતુ ક્યારે તેના વિરોધી બક્ષી છોટાલાલ ખુદ હતા. આ છોટાલાલ રામજી સાહેબના પક્ષમાં બળીને મિ. કિવન માગેલી મુલાકાત અટકાવે અને તેને પરિણામે શાહનવાઝના કોષના ભોક્તા થવાનું પસંદ કરે એ કાતને મંભવવાળી ગણનારને આપણે મૂર્ખ જ માનવો પડે. આ પ્રમાણે આ ખટપટની — રામજી સાહેબના 'કારભાર'ના અંત સંબંધી જૂનાગઢ રાજ્યના અનાકમ્મ શાસન પ્રમથમાં બેપરિચિત થવા પામેલા મહા પરિવર્તનને લગતી કથા—અત્ર સમાપ્તિને પામે છે. એ પરિવર્તનને પરિણામે શાહનવાઝ શેરખાખાનજીને નિરંકુશ સ્વછંદપુરંક જીવન ગાળવા માટે જોઈતી

હતી તે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ ગયલી. વઝીર બહાદુરના ભાઈના સેનાપતિ તરીકે જુનાગઢ રાજ્યના આંતર વહીવટનો સુરક્ષિત દુર્ગ તુટી પડેલો અને રાજ્ય કાર્યોને લગતો બધો ભાર એકલા નવાજ સાહેબને માથે જઈ પડેલો. પણ હતો. પરંતુ નવાજ સાહેબ સચ્ચાઈના અતુર હતા એટલે દીવાન સુનીલાલજીને ઠેકાણે તેમણે પોતાના પરિચિત માજી દીવાન સરદાર રાવ બહાદુર બહેચરદાસજીને બોલાવી લઈને બ્રિટિશ સરકારની જે ધારણા કોઈ પરદેશીય મુસલમાનને રાજ્યમાં છુસાડી દેવાની હતી તેને ડહાં પાડી દીધેલી હતી. બહેચરદાસજી આવી પહોંચ્યા એટલે ઉપર પ્રમાણે આરંભાયલા યમુની પ્રભુલુપ્તિ રૂપે દીવાન સુનીલાલજીએ તથા શુલાબદ્ધ લાલદાસે નાગર અને વાણિયાએ હાથાગોડી કરીને તા. ૨૭-૧૦-૦૩ને રોજ જુનાગઢ રાજ્યને છેલ્લા નમસ્કાર કરીને શહેર છોડી દીધેલું અને તેને બીજે જ દિવસે એટલે કે, તા. ૨૮-૧૦-૦૩ ને રોજ આ કથાવીરે પણ પોતાની જન્મભૂમિનો કહો કે કાયમને માટે ત્યાગ કરી દીધેલો હતો. પુરુષોત્તમરાયજીએ જુનાગઢ-છોડ્યું તે સાથે તેમના વારાણું જુનાગઢ અદ્રશ્ય અકલ્પનીય પણ બની ગયું છે.

આમ આ રાજ્યદ્વારીય નાટકનો પ્રયત્ન સમાપ્તિને પામે છે. સ્વદેશીય રાજ્યભૂમિ રૂપી નાટ્યશાળામાં સત્તાવીશ વર્ષો પર્વત એક રૂપ ધીરતાથી અને છટાથી ખેલી રહેલ આ કથાના નાયક પુરુષોત્તમરાયજી હવે પછી પરદેશીય ભૂમિનો આશ્રય ગોતી પોતાની સ્વભાવમિદ્ધ વિક્રમશીલતાને આધારે જીવીને પોતાની રાજ્યભક્તિ, એકનિષ્ઠા અને સત્યશીલતાને પ્રતિપાદન કરવાને મથી રહે છે, અને પોતાના પુર્વજીવનમાં જે 'ધકકા' સહવા પડતા હતા તેને બદલે હવે પોતાની જગર પડતા રહેતા ધાં ઉપર ધા ઝીલતાં ઝીલતાં અંતે તેઓ પોતાના મુળ સ્વામી-નવાજની ફરી કૃપાદષ્ટિ પામીને પોતાની મનઃકાંમતાને કંઈક અંશે તૃપ્ત પણ કરી શકે છે અને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી ખાસ કમીશન પણ નીમાવી પોતાને નિષ્કલંક પૂરવાર કરી શકે છે, જેનું સમય વિસ્તૃત વર્ણન હવે પછી છપાવવાના ઉત્તરાર્ધના પ્રકરણોમાં આવશે.

पूर्वावे. सभास.